Мирослав Попович

Червоне Століття

Мирослав ПОПОВИЧ

ЧЕРВОНЕ СТОЛІТТЯ

Київ
Видавництво «АртЕк»
2005

ББК 930.85(4)19:13

Попович, Мирослав. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005. — 888 с.

ISBN № 966-505-123-7

Книга являє собою спробу нового жанру — жанру філософії історії за аналогією з тим, як пишеться філософія науки чи філософія мистецтва. Матеріалом, на якому писалась книга, є історія європейської цивілізації XX століття, насамперед того реґіону цивілізації, який був охоплений комуністичним тоталітаризмом. Філософія історії має справу не з подіями самими по собі у їх часовій послідовності, а з історичним смислом подій. Проблеми історичного смислу безпосередньо пов'язані з оцінкою добра і зла в людському чині. Найбільші таємниці минулого століття не стільки у важливих деталях подій, історичній інтризі та прихованих стратегіях боротьби могутніх політичних сил, скільки у правильному розумінні й тлумаченні сенсу історичних явищ. Саме навколо оцінки історії розгортаються гострі суперечки, зокрема в українській історії — навколо оцінки Центральної Ради, гетьманату, Директорії, націонал-демократії та соціал-демократії, «розстріляного Відродження», голодомору і Великого терору, Вітчизняної війни та боротьби УПА, долі української культури в УРСР та в діаспорі, «перебудови» та наслідків її провалу (чи перемоги, важко сказати). Всі ці проблеми смислу національної історії розглядаються у книзі на широкому тлі.

© Попович М.В., 2005
© Видавництво «АртЕк», комп'ютерний макет,

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Чому «замість вступу», а не вступ?

У вступі до книжки слід визначити проблему, яку автор збирається вирішити, окреслити завдання, які він ставив перед собою, охарактеризувати методику їх розв'язання, дати загальну характеристику літератури, присвяченої цій проблемі, вказати, що вже зроблено і що залишилося незрозумілим. Всього цього у вступі немає, бо книжка, пропонована читачеві, не має таких чітко окреслених завдань.

Книжка писалася про XX століття. Її назва не означає, що минуле століття було червоним; воно було дуже різнобарвним, а закінчилося взагалі надзвичайною строкатістю. Я писав цю книжку про червоне століття, бо для нас воно було головним чином таким.

Для мене, як автора, це століття — то моє життя. Я пам'ятаю більшу половину його, а життя моїх батька і матері почалося майже разом з ним. Будуть автори, які краще за мене знатимуть все, що відбувалося між початком і кінцем XX століття, але я матиму завжди ту перевагу, що тоді жив і все приймав близько до серця. Я не пам'ятаю першої кризи століття — Першої світової війни, але багато чув про ті роки від моїх старших сучасників і переживав безпосередні наслідки тієї кризи. Я дуже добре пізнав на собі другу кризу століття — Вітчизняну війну, як її називали. Третьою кризою була так звана холодна війна, і тут я уже був активним учасником багатьох подій.

Все життя мені над усе хотілося зрозуміти світ, в якому я живу. Моїм фахом стала досить загальна і абстрактна дисципліна чи галузь знань — логіка і філософія науки. Але, чесно кажучи, і мене, і більшість моїх колег ця суха й абстрактна справа займала насамперед тому, що давала найкращі позиції для розуміння навіть дуже далеких від науки речей. Ті горизонти, які мені відкривалися, я хотів би показати іншим.

Тому я не можу ані окреслити предмета і методу дослідження, ані взагалі жанру. Можу тільки сказати, чим не є ця книжка. Вона не є історією «червоного століття». Я б хотів написати щось схоже на філософію історії. Так, як ми в своїй фаховій сфері пишемо про філософію науки. Це не мало б бути викладом перебігу подій. Історичних фактів, реконструкції історичних подій тут не уникнути. Але фактів я хотів би торкатися тільки тією мірою, якою вони потрібні для головної мети. А головна мета — побачити смисл історії нашого часу.

Чи можливо це? Чи має історія смисл взагалі? Я сподіваюся, що так. І намагався знайти ці смисли і розповісти про них.

Книжка умисне писалась як сукупність окремих шматків. Як на суворого читача, вона грішить фрагментарністю, навіть непослідовністю, автор постійно відволікався і збивався на манівці. Я враховую подібні невдоволення і пропоную читачеві знайомитися з тими сторінками, які для нього будуть цікавими. Книжку можна читати і так. Її можна взагалі не читати, обмежившись ілюстраціями, які, зізнаюсь, я відбирав давно і старанно.

Але, чесно кажучи, в оті розрізнені фрагменти я вкладав послідовність і логіку. Маю надію, що можна прочитати книжку і в цілому, без поспіху і детективного азарту, але з інтересом — якщо читач не байдужий до її темати-

ки. Не певен, що конкретні обставини мого часу будуть такими ж цікавими для тих, хто входить в нове століття і тисячоліття молодим. Але ж, зрештою, це книжка про історичні смисли, тобто в кінцевому підсумку про добро і зло.

Чим старшим я стаю, тим частіше в моїй уяві постає образ однієї дівчинки, яку я майже не пам'ятаю. Її звали Світлана Коростій. Батько її, Савелій Павлович, працював учителем у тій середній школі № 1 міста Заслава, в якій працювали і мої батьки; він був молодим чоловіком, закохався в свою ученицю, вони одружились і були щасливими. Перед війною Савелія Павловича взяли в армію на перепідготовку, і він так і залишився командиром-танкістом. З молодою дружиною вони поїхали в частину, а дочку тимчасово залишили у батьків матері. Потім почалася війна, прийшли окупанти і дідуся, бабусю, а з ними й маленьку Світлану розстріляли, бо мама її була єврейка. І генерал-майор Коростій, і його дружина Ріта Яківна все своє життя провели в стражданнях, яким немає назви.

Коли я бачу, як маленька дитина закриває очі, бо їй здається страшним якийсь телевізійний мультфільм, я завжди думаю про цю дівчинку. Вона не могла закритися від зла рученятами.

Ми були безсилі їй допомогти.

Я хотів би, щоб люди XXI століття не відчували такого безсилля. Для цього нам і потрібно знати якомога більше і глибше про джерела зла і добра.

Розділ І

ПЕРША КРИЗА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ — СВІТОВА ВІЙНА

Далі, комуністам докоряють,
ніби вони хочуть відмінити вітчизну, національність.
Робітники не мають вітчизни. У них не можна
відняти того, чого в них немає.

К. Маркс, Ф. Енґельс. «Маніфест комуністичної партії».

Вже Паризька комуна оголосила себе
вітчизною всіх трудящих.
Тому СРСР є вітчизною світового пролетаріату і трудящих всього світу.
Пролетаріат не знає територіальних кордонів,
бо він не протиставить (як буржуазні патріоти)
однієї країни іншій. Він знає соціальні кордони,
протиставить один суспільний лад — диктатуру пролетаріату —
іншому ладу — диктатурі буржуазії.
Тому кожна країна, що здійснює соціалістичну революцію,
входить до СРСР.

Вольфсон М. Патриотизм. — Малая советская энциклопедия. — М., 1931. — Т. 6. — С. 356.

Привид комунізму прийшов

У середині XIX століття в «Маніфесті комуністичної партії» засновники нового руху Маркс і Енґельс написали страшні слова: «Привид бродить по Європі, привид комунізму»[1]. Чому саме привид, примара, міфічна істота, що приходить до людей з «того світу»? Мабуть, понурих конотацій цього слова основоположники не помічали, але підкреслювали в наступному ж реченні, що всі сили «старої Європи» об'єдналися для «*священного* цькування» симпатичного привида. В заключній фразі «Маніфесту» знову прозвучали погрозливі ноти, мотиви насильства і жаху. «Комуністи вважають ганебною справою приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи здригаються перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого в ній втрачати, крім своїх ланцюгів. Набудуть же вони увесь світ. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Під знаком цих грізних пророцтв пройшло майже все XX століття.

Привид блукав по Європі, але у нього були улюблені країни. В «Маніфесті» Маркс і Енґельс писали, що особливу увагу звертають на Німеччину, оскільки «німецька буржуазна революція ...може бути лише безпосереднім прологом пролетарської революції»[2]. Потім Каутський і Ленін сказали ті самі слова про Росію. Після Жовтня не було вже сумніву, що саме в Росії комунізм знайшов свою *Axis mundi*, Світову вісь.

Незадовго до своєї смерті, після невдач Комуністичної Революції в Європі, Ленін визначив стратегічну перспективу у такий спосіб:

«Вислід боротьби залежить, врешті-решт, від того, що Росія, Індія, Китай і т. п. становлять гігантську більшість населення. А саме ця більшість населення і втягується з надзвичайною швидкістю в останні роки в боротьбу за своє визволення, так що в цьому розумінні не може бути й тіні сумніву в тому, яким буде остаточне розв'язання світової боротьби. В цьому смислі остаточна перемога соціалізму цілком і безумовно забезпечена»[3].

В іншому місці замість «і т. п.» Ленін говорить про «Схід», маючи на увазі насамперед спадщину Туреччини.

Залишилося спірним питання, чи не перемістилась Світова вісь Комуністичної Революції далі на схід, в Китай, на чому наполягали китайські товариші. В усякому разі перспектива зіткнення західної цивілізації з об'єднаними силами російської «диктатури пролетаріату» і східного «світового села» тяжіла над людством протягом майже всього XX століття.

Таким був результат тих Жовтневих днів 1917 року, що спричинилися до світового соціально-політичного землетрусу.

Незважаючи на криваві жертви страшної якобінської епохи у Франції на порозі XIX століття, світ все ж називає її *Великою* французькою революцією. Загублено було тоді революційним терором «всього» близько 12 тис. життів (тоді як війна з Англією та участь в Семилітній війні в 1756—1763 роки коштували Франції життя 175 тис. чоловік, а число жертв білого терору після придушення Паризької комуни оцінюється в 30 тис. чоловік); зате революція утвердила такі політико-правові і моральнісні принципи, що ціна нібито і не надто висока. Захисники червоного прапора посилаються на аналогію з Великою французькою революцією і вимагають повної реабілітації Жовтня.

Які ж принципи утвердила Жовтнева революція? Що ми маємо прийняти і

---

[1] Див.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест коммунистической партии // Избранные произведения. — М., 1948. — Т. 1. — С. 8.

[2] Там же. — С. 39.

[3] *Ленин В.И.* Лучше меньше, да лучше // Ленин В.И. ПСС. — Т. 45. — С. 404.

від чого маємо відмовитися, щоб залишився навіки червоний Жовтень як вселюдський здобуток?

Насамперед давайте чітко уявимо собі ті події, що їх називають Жовтневим переворотом. Як не дивно, саме з приховування і свідомої фальсифікації фактів про «десять днів, які потрясли світ», починається історія російського комуністичного тоталітаризму.

Велика Жовтнева соціалістична революція

Ранок 24 жовтня. Ніч з понеділка на вівторок, 24 жовтня, пройшла спокійно. Вулиці були безлюдні, дув пронизливий вітер. Нальотів і пограбувань було порівняно мало.

Пізно вночі закінчилося засідання Тимчасового уряду. Нарешті, уряд наважився арештувати керівників Військово-революційного комітету (ВРК) і закрити ультраліві та ультраправі газети. Прем'єр Керенський пішов відпочити, а штаб почав стягувати в Зимовий палац школи прапорщиків та ударні батальйони. Загін юнкерів на чолі з комісаром району о пів на четверту ранку оточив приміщення друкарні більшовицької газети «Рабочий путь», розбив стереотипи і конфіскував видрукувані примірники.

На цьому все і закінчилось.

Петроград був переповнений військами — гарнізон налічував близько 150 тисяч солдатів, які не слухали нікого. Пізно ввечері в суботу, 21 жовтня, стався конфлікт штабу Петроградської округи з гарнізоном, і з того часу в столиці творилося щось незрозуміле. На афішні тумби наклеювалися накази і відозви протилежного характеру. З неділі накази командуючого військами округи вважалися дійсними лише з підтвердженням створеного напередодні, в суботу, Військово-революційного комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів.

З тринадцятого числа уряд обговорював питання про виступ більшовиків. Чекали, що вони виступлять 20-го, потім пронеслась чутка про 19-те, а потім стали чекати неділі, 22-го. На розі вулиці у хлопчаків можна було купити брошуру Леніна «Чи втримають більшовики державну владу». На засіданні Петроградської ради її голова більшовик Троцький відкрито заговорив про необхідність перевороту, і зал, що спочатку бурхливо протестував, замовк, як заворожений. В газеті Горького «Новая жизнь» один із чільних більшовицьких вождів Каменєв агітував проти перевороту. На таємних нарадах більшовицького ЦК, в яких взяли участь нелегали Ленін і Зинов'єв, було підтримано курс на переворот, хоча працівники з місць свідчили, що маса Ради підтримає, а за більшовицькою партією не піде.

Але ніхто не уявляв, як виглядатиме виступ більшовиків — в тому числі і їх ватажки. Очікувалось, що в неділю більшовики почнуть збуджувати натовпи на мітингах і поведуть розлючену чернь на Зимовий палац і головні урядові установи. Тому міліції було наказано «укладати протоколи на президії зборів» і в разі необхідності застосовувати силу. Та ніяких протоколів ніхто не писав. Більшовицькі оратори виступали на мітингах цілий день. Люди, послухавши, розходилися.

Суботній конфлікт виявив інший можливий хід подій.

Солдатська маса — та сама, що кілька років тому з великою підозрою ставилася до «жидів і студентів», а в липні схильна була вірити, що більшовики — німецькі шпигуни, — ця маса тепер готова була перестріляти невідомих провокаторів і корніловців, які готують

О.Ф. Керенський

контрреволюцію. Бо провокатори і корніловці вимагали відправити їх назад в окопи.

Залякування солдатів можливістю більшовицького наступу привело тільки до того, що вони вирішили не слухати нічиїх наказів, крім Петроградської ради, адже їм було точно відомо, що Рада — проти виводу армії на фронт. Для того, щоб не допустити «корніловщини», тобто виведення гарнізону на фронт, і було створено в суботу ВРК. Що Петроградська рада керована більшовиками, і хто там керує ВРК — це солдатам було не дуже цікаво.

Увечері в неділю виявилось, що Петропавлівська фортеця відмовилась визнати комісара, призначеного ВРК. Антонов-Овсієнко з жаром доводив, що треба ввести в Петропавлівку війська. Троцький і Лашевич поїхали брати фортецю словом. Мітинг продовжувався всю ніч. На ранок фортецю переконали чи втомили. Арсенал із 100 тисячами гвинтівок і командні позиції над Зимовим палацом та Троїцьким мостом перейшли під контроль більшовиків.

Бонч-Бруєвичу, відповідальному за випуск більшовицької газети, друкарі розповіли про захоплення типографії юнкерами, коли він тільки прийшов додому і збирався спати. Бонч-Бруєвич негайно побіг у Смольний, де інші робітники розповідали те ж саме Троцькому і Подвойському. Послали будити Антонова-Овсієнка. Той послав у Литовський полк розпорядження виділити газеті охорону. Зібрали ВРК, який щойно розійшовся після засідання. Зібрався і більшовицький ЦК, вирішили не розходитися і розподілили доручення між членами Політичного бюро. Свердлов повинен був стежити за діями Тимчасового уряду, Дзержинський відповідав за зайняття установ зв'язку, Бубнов — за зайняття вокзалів. Сталіна не було, він відповідав за налагодження газети. Троцький повернувся на засідання Петроградської ради.

Ліві есери, що входили до ВРК, негайно поставили перед Троцьким питання, чи не є здійснювані під прикриттям ВРК заходи підготовкою повстання. «Це оборона, товариші, це оборона», відповідав Троцький. Те ж саме говорив Сталін делегації есерів. Студент Камков, один із лівоесерівських лідерів, і ще хтось з'явилися у ВРК у розпал підготовки захоплення установ; вони заявили, що увійшли в ВРК не для повстання, а для оборони демократії. «Ліві есери можуть в ньому залишатися, якщо не буде спроб створення однобічного уряду над головою революційної демократії. Влада повинна бути створена з'їздами робітників і селян!» Без заперечень ВРК прийняв резолюцію: «Всупереч усяким пліткам і чуткам, Військово-революційний комітет заявляє, що він існує зовсім не для того, щоб готувати і здійснювати захоплення влади, але виключно для захисту інтересів петроградського гарнізону від контрреволюційних і погромних посягань...»[1]

О восьмій ранку загін солдат Литовського полку зайняв приміщення

[1] Цит. за: *Антонов-Овсієнко В.О.* У революції. — К., 1957. — С. 159—160.

«Рабочего пути». Юнкери мирно пішли в свою казарму.

Години з десятої в частинах гарнізону почалися мітинги. Деякі частини були за нейтралітет, але більшість підтримувала ВРК.

Керенський прийшов у Маріїнський палац, де засідала Рада республіки, і, задихаючись від хвилювання, проголосив пристрасну і майже неосмислену промову, з якої, проте, було ясно, що уряд вирішив розпочати арешти і слідство. Ні есери, ні меншовики не підтримали надзвичайних заходів уряду. Рада республіки на їх пропозицію прийняла «формулу переходу», вимагаючи передачі земель селянам через спеціальні комітети і початку мирних переговорів.

Кілька днів тому така резолюція вибила б у більшовиків ґрунт з-під ніг.

Порядок у місті Рада республіки доручала навести не військовим, а Комітету громадського порятунку.

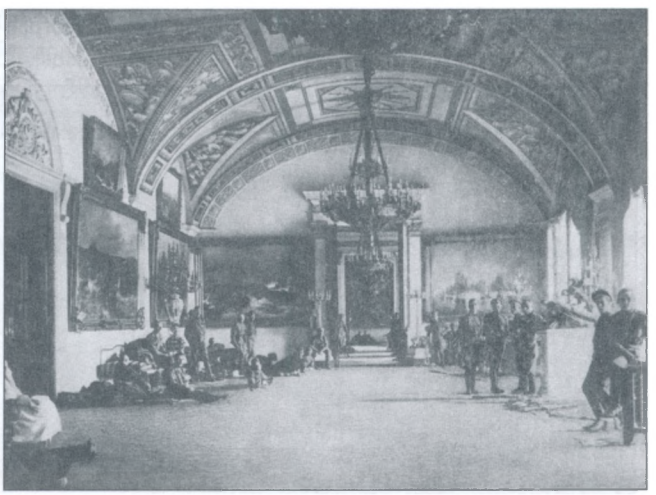
День 24 жовтня. Години о 12-й дня до Зимового підійшов жіночий ударний батальйон. Ударний батальйон скалічених воїнів не зміг вибратися з Царського села. Велосипедисти (5-й самокатний батальйон) відмовились їхати з Подольська. Штаб вів переговори зі школами прапорщиків. Самокатний батальйон, що охороняв Зимовий палац, у другій половині дня покинув пост.

На початку третьої години начальник штабу округи наказав розвести мости, але виконати цей наказ ніхто не міг. Чутка про розведення мостів викликала в байдужому до того місті паніку. Службовців відпустили додому, магазини почали закриватися, вулиці біля Двірцевої площі опустіли. На Невському, навпаки, зібралося багато цікавих.

Блідий і схвильований Дзержинський зустрів у коридорі двох знайомих поляків — Пєстковського і Лєщинського — і дав їм мандат як комісарам ВРК на зайняття телеграфу. Удвох вони і пішли; у них навіть не було револьверів. Охорону телеграфу ніс Кексгольмський полк, що нібито співчував більшовикам. Комендант охорони, меншовик-інтернаціоналіст, виявився старим знайомим Лєщинського і обіцяв не заважати. Караул залишився; він був за ВРК і тепер ніс охорону від його імені. Комісари підійшли до голови профспілки і сказали, що займають телеграф; той спокійно пригрозив виставити їх за двері. Тоді Пєстковський

Патруль ВРК на вулицях Петрограда

Зимовий у дні Жовтневого перевороту

Біля Смольного

взяв солдатів караулу і став біля апаратів. Перелякані телеграфістки зчинили крик. Профспілка вирішила залишити комісара, а солдатів попрохати вийти. Солдати вийшли.

Близько сьомої вечора прийшли юнкери змінити караул. Солдати відмовилися змінюватися. Юнкери пом'ялись і пішли собі.

На цей час це було чи не єдине завоювання ВРК.

Вечір 24 жовтня. Коли стемніло, в гараж пішли всі 17 броньовиків, що охороняли вокзали, телеграф, телефонну станцію і Зимовий палац. Фактично найважливіші центри столиці лишилися без охорони.

Червоногвардійці на вулиці Петрограда

Наступного дня мав відкритись II Всеросійський з'їзд Рад. Петроградська Рада під головуванням Троцького

засідала безперервно, промова лунала за промовою. Троцький послав у Кронштадт за матросами.

Ленін метався в своїй комірчині, де його ховали від міліції і військової контррозвідки; увечері він написав останнього листа до ЦК, вимагав активних дій, переконував, що «промедление смерти подобно», що не можна в жодному разі залишати владу в уряду до 25-го, що «решать дело» треба обов'язково 24-го увечері.

Одержавши листа, ЦК вирішив до ранку захопити всі життєві центри, а вранці, після приходу матросів, взяти Зимовий палац. Нарешті викликали в Смольний Леніна.

Коли Ленін, поголений, в парику, з перев'язаною щокою ішов у супроводі свого охоронника фіна Рах'я через безлюдний Петроград, він переконався, що по суті уряд не має влади в місті. Близько одинадцятої вечора він прийшов у Смольний і насамперед запитав у Троцького, чи правда, що ведуться переговори зі штабом округи. Той відповів, що робиться це для дипломатичного прикриття.

Тим часом Петроградське телеграфне агентство (ПТА) Дзержинський доручив захопити молодому морському офіцеру Старку, більшовику з відомої адміральської сім'ї. У Старка було два револьвери і десяток вірних матросів. Близько дев'ятої вечора він прибув у ПТА з загоном та дівчиною-більшовичкою і заявив директору ПТА, що є комісаром ВРК і вимагає для перегляду всі повідомлення агентства. Директор відповів, що комісара не визнає, але насильству підкоряється. Повідомлення про рішення Ради республіки розпочати мирні переговори і утворити земельні комітети Старк в пресу не випустив.

В цей же час на Балтійський вокзал прибув прапорщик з ротою солдатів, пройшов до коменданта станції і оголо-

сив, що як комісар ВРК бере владу по спостереженню за порядком відправлення поїздів і слідування пасажирів. Прапорщик пішов розставляти караули. Ніхто йому не чинив опору.

Так до ранку були зайняті банк, поштамт, решта вокзалів. Місцями караулам юнкерів вдавалося змінити солдатські караули, але скоро юнкерів знову змінювали солдати. Пізно увечері деякі мости вдалося розвести, але вночі їх знову навели.

Ніч. Ранок 25 жовтня. До третьої ночі Керенський вів безуспішні переговори з козачими полками. Козаки відмовлялися виступати без піхоти. Вранці в Зимовий палац прийшла воєнно-інженерна школа прапорщиків. Близько шостої години Зимовий почали оточувати солдати бунтівного гарнізону.

О 7-й ранку 25 жовтня в Головний штаб приїхали на велосипедах два солдати і вручили ультиматум від імені Петропавловської фортеці. Перелякане керівництво кудись поїхало, пообіцявши зателефонувати. Солдати сіли на велосипеди і теж кудись поїхали. Потім у штаб прибув караул Павлівського полку, а пізніше — комісар ВРК. Полковник Порадєлов, що сам лишився на господарстві, попросив арештувати його. Удень прохання було виконане, групу арештованих повели в Петропавлівку. По дорозі знялася стрілянина, натовп убив одного з арештованих.

Тим часом у Смольному з'ясувалося, що немає плану взяття Зимового палацу і за це взагалі ніхто не відповідає. ВРК виділив трійку у складі Антонова-Овсієнка, Подвойського і Чудновського.

О 10-й ранку на афішних тумбах з'явилися відозви ВРК, що починалися словами: «Временное правительство низложено». Поряд клеїлися відозви уряду.

Американський кореспондент Джон Рід підійшов до караулу біля Державного банку і запитав: «Ви чиї? Ви за уряд?»

«Немає більше уряду! — посміхаючись, відповів солдат. — Слава Богу!» Це було все, що мені вдалося від нього добитися»[1].

На Миколаївський вокзал прибула вантажівка з юнкерами. Їх арештували. Солдати намагались їх розстріляти як провокаторів, але арештованих відвезли в Петропавлівку. Цілий день у фортецю надходили невеликі групи обезброєних юнкерів — їх арештовували за власною ініціативою всі, хто зустрічав їх, маючи при собі зброю.

Вдень на Невському проспекті розташувалися патрулі Павлівського полку. Їх оточили перехожі і доводили солдатам, що вони продають революцію. Солдати ніяково посміхалися.

О пів на третю в Смольному відкрилося засідання Петроградської Ради. Троцький оголосив, що, нарешті, в засіданні зможуть взяти участь Ленін і Зинов'єв. Ленін зробив доповідь, що починалась патетичними словами: «Великая социалистическая революция, о которой так долго говорили большевики, свершилась!»

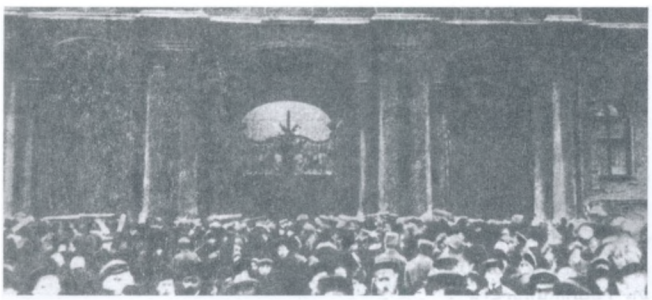
Між тим не все йшло гладко. Штурм Зимового, запланований на ранок, все не починався, — матроси з Кронштадта запізнювались. На гарнізон особливо розраховувати не можна було, червоної гвардії було мало і вона зовсім не вміла воювати. Відкриття з'їзду відкладалось до взяття влади. Антонов-Овсієнко вимагав рішучих дій, Подвойський розраховував більше на розвал у захисників уряду. Раптом оголосив про нейтралітет батальйон преображенців, який займав позицію якраз по Мільйонній вулиці, де намічався головний удар по Зимовому палацу.

О четвертій дня, нарешті, прийшло навчальне судно з десантом кронштадтців. Антонов поїхав у Петропавлівку. Але артилеристи раптом відмовилися стріляти під тим приво-

[1] Див.: *Рид Джон.* 10 дней, которые потрясли мир. — М., 1957. — С. 80.

Так брали Зимовий

Вранці 26 жовтня біля Зимового палацу

В Зимовому палаці після штурму

дом, що нібито не підходять снаряди; домовитися з ними не вдалось. Почувши стрілянину десь біля Головного штабу, Антонов-Овсієнко поїхав туди на мотоциклі (думали, що уряд там). Але це просто натовп намагався убити арештованих офіцерів.

Вечір 25 жовтня. Війська навколо Зимового розпалили вогнища і на щось чекали. Час від часу вони переміщувалися ближче до палацу. В палац пройшов Чудновський і вів переговори з юнкерами, незважаючи на наказ начальника арештувати його; через якийсь час Чудновського випустили.

Подвойський під тиском Леніна поїхав на позиції біля Зимового готувати штурм. Пронеслась чутка, що палац взято, і він поїхав автомобілем прямо на площу. Але оборонці відкрили вогонь. Подвойський мусив розвернутися і тікати.

Нарешті, пролунав один гарматний постріл, потім другий, третій: це холостими снарядами стріляли з Петропавлівської фортеці. Солдати пішли в атаку, відкривши стрілянину. В розпалі атаки десь нагорі пролунав глухий гуркіт: це вистрелила, вже бойовим, «Аврора». Вибух, все стихло, стрілянина припинилася, пролунало «ура!», і юнкери в паніці почали здаватись.

При взятті Зимового палацу в стрілянині загинули три солдати і один матрос.

Антонов арештовував міністрів Тимчасового уряду. Їх вивели на площу під крики «Смерть! Смерть!» Міністрів почали бити, але вдалося уникнути убивств.

У Смольному відкрився, нарешті, II Всеросійський з'їзд Рад, який надав позірної легітимності більшовицькому уряду.

Коли через кілька днів Керенський умовив козаків Краснова піти карательною експедицією на Петроград, треба було вивести на оборонні позиції хоча б якісь вірні новій владі війська. Військ не було. Столицю цікавили тільки склади насам-

перед вина. Навіть такі більшовизовані частини, як гвардійські Преображенський та Павлівський полки, остаточно спилися під веселим гаслом «Допьем романовские остатки!», що надихало усе місто. Бонч-Бруєвич доповідав Леніну, що вивести на фронт нікого, але Ленін так подивився на нього, що він негайно повернувся в казарму і таки переконав солдатів. Вдалося вивести з міста всього чотири гвардійські полки, ішли мовчки на позиції невмілі, але рішучі червоногвардійські загони.

Бої були мляві і безтолкові. Вирішив усе чорнобородий матроський ватажок Павло Дибенко, який поїхав на переговори з козаками. Дибенко уклав з донцями мирну угоду на таких умовах: козаки видають йому Краснова і Керенського, Дибенко їм — Леніна і Троцького. Керенський утік, Краснова дійсно видали більшовикам, і ті відпустили його під чесне слово; козаки не стали чекати Леніна чи Троцького, завантажилися в ешелони і поїхали на Дон. Ленін лютував, вимагав виключити Дибенка з партії, а той тільки сміявся; все, зрештою, забулось.

Так у загальних рисах виглядали ті два дні, які ще довго офіційна більшовицька історіографія називала «Жовтневим переворотом». Це ще можна реконструювати за спогадами учасників, видрукуваних впродовж першого десятиліття після Жовтня, і за документами, хоч би як вони тенденційно підбиралися і коментувалися.

Найкращим свідченням тих днів одностайно було визнано книгу Джона Ріда, американського лівого журналіста, який не знав російської мови, але зумів передати дух «десяти днів». Книга Ріда, надзвичайно популярна в Радянській Росії перших років, потім була заборонена і з'явилася знову після критики Хрущовим «культу особи Сталіна», — проте, ненадовго. Головне, що спонукало спочатку заборону, а потім реабілітацію книги, — це прізвища розстріляних через двадцять років ватажків більшовицького перевороту і відсутність згадок про Сталіна у чесного свідка тих подій. Проте, привабливість книги полягала не в іменах. Джон Рід змалював саме масові події, і щось невловиме підказувало читачеві, що офіційні історики його обманювали, і все було не так. Джон Рід доносив до нас гомін хаосу, гуркіт обвалу, відчуття пронизливого історичного вітру поезії Блока.

Головне в тих процесах, які пізніше назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією, можна підсумувати одним словом: розвал.

Жовтневий переворот відбувся в обстановці розвалу російської державності, коли влада буквально валялась на вулиці. Але йшлося не про те, щоб її підняти. Жовтневий переворот був авантюрою, здійснити яку змогли лише розумні і вольові гравці.

Рішення про повстання прийняте на підпільному засіданні ЦК партії більшовиків 23 (10) жовтня 1917 року. На ньому були присутні з членів ЦК Ленін, Троцький, Каменєв, Зинов'єв, Сталін, Свердлов, Бубнов, Ломов, Сокольников, Дзержинський, Урицький і Коллонтай. Тільки двоє — Каменєв і Зинов'єв — висловилися проти повстання. Це загальновідомо. Але звернемо увагу на те, що Ленін одержав перемогу завдяки опорі на ультралівих комуністів молодшого покоління, які були його гарячими опонентами вже через три-чотири місяці, при обговоренні питання про мир з Німеччиною. Без їх підтримки він не подолав би опору правого крила.

Цих ультралівих в наведеному списку шестеро — Троцький, Бубнов, Ломов, Дзержинський, Урицький, Коллонтай. Сокольников радше був ближчий до правих, до Зинов'єва і Каменєва. Тільки

В.І. Ленін

двоє — Сталін і Свердлов — підтримували Леніна в усіх ситуаціях, як з питання про переворот, так і з питання про Брестський мир і світову пролетарську революцію.

Якщо ж взяти до уваги не тільки «вузький склад ЦК», а його повний список, то картина стає ще виразнішою. За Леніним безоглядно ішли шість членів ЦК, — крім згаданих двох, провінційні діячі Артем, Муранов, Берзінь, Шаумян. Правих було теж шестеро — крім Каменєва і Зинов'єва, Риков, Мілютін, Ногін, Сокольников (всі вони були за коаліційний соціалістичний уряд). Ультралівих фанатиків світової революції, майбутніх противників Бреста, було вісім. З урахуванням також і кандидатів в члени ЦК — ще троє провінціалів за Леніним і ще п'ятеро ультралівих.

Ленін провів найважливіші стратегічні рішення в ЦК, використовуючи його політичну розмитість на праве і ліве крило. Спираючись на молодих ентузіастів світової революції, що становили більшість в ЦК, він настояв на перевороті. Через кілька місяців, спираючись на підтримку правих, він ледь-ледь добився рішення про мир з Німеччиною.

Троцький пізніше писав, що без його допомоги Леніну не вдалося б наполягти на перевороті, але якби не було Леніна, переворот був би неможливий.

Це була політична гра, що вимагала — насамперед від Леніна — великої рішучості і продуманого маневру. В результаті комуністам вдалося вирвати у російської демократії владу.

Потрібно було визначити слабкі місця системи російської демократії, що знаходилася в розкладі і розпачі, мобілізувати всі антиурядові сили, хаотичні і недисципліновані, нанести удар в найвразливіших місцях, — і система розвалилася. Історія пройшла через точку біфуркації і реалізувала один із можливих світів — як виявилося, далеко не найкращий.

Це була комбінація відважного вольового рішення з хаосом обвалу, що виявив усі лінії соціальних розламів. І, суворо кажучи, здійснений партією Леніна переворот був радше вдалим поштовхом, що звалив російську суспільно-політичну систему в хаос, з якого — не одразу — постав новий порядок.

В уявленні Леніна, захованого партією від урядової служби безпеки в понурих петербурзьких трущобах, Жовтневий переворот був мистецьки запланованим і осмисленим революційним пронунціаменто, великим звершенням партії пролетаріату. Завдяки його настирливості і волі, його практичності і нетерпимості до високих революційних фраз переворот все-таки дійсно набув ділових і продуманих рис. Але це була діяльність у каламутній воді, де через бруд і піну, підняті розвалом імперії, неможливо було нічого розгледіти.

Якби вожді більшовиків ще у вересні послухали Леніна і спробували «розігнати Александрінку» (так звану Демократичну нараду, що проходила в Олександринському палаці), якби переворот здійснювався строго за правилами «революційного мистецтва», про що Ленін писав і писав своєму Центральному комітетові, більшовиків легко розігнали б. Мости і установи зв'язку, вокзали і банк вдалося захопити з надзвичайною легкістю завдяки байдужості мас до долі демократії і грандіозному обману — більшовики твердили темним солдатам, що всі їх дії спрямовані проти тиловиків, генералів і офіцерів, які хочуть відправити гарнізон на фронт. Скориставшись безсилістю влади, ворожістю солдатської маси до багатіїв, офіцерів та інтелігентів, більшовики проголосили себе урядом, і тепер для скинення їх потрібна була така сама революційна ситуація і таке саме «революційне мис-

тецтво». Здатних на це сил восени 1917 року в Росії не було.

Але не в підступності більшовицького керівництва — таємниця перевороту і подальшого «тріумфального шестя радянської влади», як цей період легкого встановлення більшовицької диктатури на неозорих просторах Євразії було названо офіційною радянською історіографією. Жовтневий переворот — це насамперед розвал молодої російської демократичної держави. Про свободу, яка прийшла в лютому 1917 року, кращі люди Росії мріяли принаймні століття. Та «царство свободи» тривало всього близько дев'яти місяців.

Дев'ять місяців Росія неначе була вагітна своїм кошмаром. Крах демократії був ще легшим і блискавичнішим, ніж довгожданний крах імперського деспотизму.

Російська ідея

Анна Ахматова колись сказала, що не календарним, а справжнім початком XX століття був 1914 рік. Велика війна — перша гроза XX століття, за якою почалися нові й нові катастрофи, і найзначніша з них — російський Жовтень. Можемо сказати: справжній, не календарний підсумок XIX і початок XX століття принаймні для Європи — воєнна катастрофа 1914—1918 років.

Інший російський письменник, автор блискучих історичних романів про останню чверть XIX століття Алданов зазначив, що всі колізії XX століття зав'язались уже в 70-х роках попереднього. І дійсно, 70—80-ті роки стали ніби передмовою до XX століття, накресливши нам основні контури його трагедій та здобутків. Це стосується і політичної, і ідейної історії. В ці роки виросли і виховувалися політики, які очолювали уряди і партії в першій чверті XX століття. В ці роки утверджуються історіософські концепції, які сформулювали системи координат для оцінки *смислу* великих історичних явищ — дві системи відліку, що можуть бути застосовані і до оцінки Жовтневого перевороту.

Лютневу і Жовтневу революції, формування в Росії парламентської демократії та диктаторського комуністичного режиму можна оцінювати в термінах «прогрес або регрес», «еволюційний розвиток або реакція» — і можна розглядати як події історії *Росії*, явища *власне російського цивілізаційного типу*. Концепція формацій та суспільного прогресу служила ліберальним та революційним політикам, концепція культурно-історичних типів була використана консерваторами.

З половини XIX століття, а особливо після торжества дарвінізму впливовішими залишались еволюціоністські теорії, згідно з якими суспільство можна розмістити на шкалі розвитку від вищого до нижчого з неістотними відхиленнями від еволюційної вертикалі. Смисл історії таким чином легко визначається через поняття «прогрес» («вгору») і «регрес» («вниз») при опорі на історичну типологію. Найавторитетнішою філософією історії цього різновиду в 80—90-х роках XIX століття стала марксистська концепція, згідно з якою розвиток людства проходить через *п'ять суспільно-економічних формацій*. Очікувалася пролетарська революція на заході, але вийшло лише в Росії. Після цього місце Росії визначалось через її співвіднесення з іншими *капіталістичними* (тобто *західними*) країнами: пізніше приєднавшись до західного світу, Росія становила собою його *найслабшу ланку* — і ось історія розірвала ланцюг саме в цій точці, і Росія першою прорвалась у майбутнє людства.

Сьогодні на озброєння політиків, військових і дипломатів взято численні культурно-історичні типології, згідно з

якими Росія потрапляє кудись в особливий цивілізаційний тип, чи то східноєвропейський, а чи й взагалі східний (можливо, євразійський). Так, згідно з популярною серед політиків США типологією Гантінґтона, Росія належить до *православного* цивілізаційного типу, і рубіж між європейським (католицько-протестантським) та православним світами ділить Україну навпіл по Дніпру (в іншому варіанті — по Збручу). Соціалістичний «прорив ланцюга капіталізму» виявляється внутрішньою справою «православного світу», ознакою його кризи чи, навпаки, élan vital — життєвого пориву; для Заходу він став лише глухим кутом.

Основою подібних схем може служити, наприклад, історіософія Арнольда Тойнбі, згідно з якою виділяється п'ять живих (включаючи західне і «православне») і одне мертве суспільства, а також деякі реліктові його види. Більш детальний аналіз дозволив Тойнбі виділити дев'ятнадцять типів (західне, православне, ісламське, індуїстське, далекосхідне, еллінське, сірійське, китайське, мінойське, шумерське, хеттське, вавилонське, андське, мексиканське, юкатанське, майянське і єгипетське) суспільства[1]. Класифікацію можна вдосконалювати, сам Тойнбі в головній своїй праці по дорозі загубив декілька виділених ним же суспільств, але протиставлення «заходу» і «православного суспільства», яке нас цікавить, залишається.

Що ж таке російський («православний») цивілізаційний тип?

Характеристики «православного суспільства» у західних авторів нас, що знають Росію «зсередини», не можуть задовольнити. Краще звернутись до істориків та історіософів самої Росії, які добре знали і свою, і європейську історію та культуру. До того ж *концепція «культурно-історичних типів» виникла саме в Росії* тих пророчих сімдесятих років дев'ятнадцятого століття.

«Захід є Захід і Схід є Схід». Ні в цих словах Кіплінґа, ні в «Західно-Східному дивані» Ґете століттям раніше, ні в інших туманних європейських посиланнях на Схід не малася на увазі Росія. Росію як Схід протиставили Європі насамперед самі росіяни.

Першим автором, який сформулював ідею і створив класифікацію культурно-історичних типів, був Микола Якович Данилевський («Россия и Европа», 1869 року статтями і 1871 року — окремою книгою). Того ж 1871 року вийшла книга петербурзького славіста Володимира Івановича Ламанського, співзвучна концепції Данилевського. Серед письменників, близьких до Данилевського і Ламанського, достатньо назвати ім'я Достоєвського. Щоправда, згадують німецьких істориків, які висували схожі ідеї раніше; проте, можна заперечити, що у російських «почвенников» з їх теорією культурно-історичних типів були власні витоки. Прямими попередниками Данилевського були в Росії слов'янофіли і Тютчев.

Російських слов'янофілів не можна беззастережно назвати консерваторами — при всьому своєму замилуванні допетровською старовиною ці романтики-націоналісти були палкими противниками кріпосного права і провісниками ліберально-демократичної ідеї суверенітету *народу*. А близький до них Ф.І. Тютчев, перед яким схилявся його зять Іван Сергійович Аксаков, слов'янофільський журналіст і останній відомий представник славної слов'янофільської сім'ї, був консервативним *державником*. Консерваторами і російськими націоналістами були також Ф.М. Достоєвський і М.Я. Данилевський.

З початку XIX століття чітко вимальовуються традиції «Истории *государства* Российского» Карамзіна, до якої належали і Пушкін, і Тютчев, та «Истории *народа* российского» Полєвого, до якої

[1] Див.: *Тойнби А.Дж.* Постижение истории. — М., 1991. — С. 33, 77.

були ближчими слов'янофіли. «Почвенники» — *не народники, а державники.*

Як курйоз, можна відзначити українське походження згаданих осіб. Дід Достоєвського служив священиком в греко-католицькій церкві на Поділлі і писав вірші українською мовою. Не знаю, чи походив М.Я. Данилевський з численних Данилевських — українських дворян з козацьких родів; він народився в материному маєтку на Воронежчині, а його батько, командир гусарського полку і бригадний генерал, служив переважно на Україні. Зрештою, істотніше, що опальний М.Я. Данилевський, за фахом — ботанік і зоолог, перебуваючи в Приуралі в експедиції Бера, подружив із солдатом Тарасом Шевченком, який був зачарований його блискучим розумом та поетичною натурою.

Як ще більший курйоз слід нагадати, що і Достоєвський, і Данилевський були в молодості палкими прихильниками соціалістичної теорії Фур'є, засудженими в справі гуртка Буташевича-Петрашевського. В цій справі проходили і два брати Ламанські, Євген і Прокофій Івановичі. Відмовившись від юнацького героїчного революціонаризму, переконавшись у повній індиферентності російського простолюду до європейських соціалістичних ідей, розгледівши казармений характер соціалістичної утопії Фур'є, обоє зберегли глибоке співчуття до «принижених і ображених» і пристрасть «борців за правду», за улюбленим висловом Достоєвського. Тепер ця пристрасть була спрямована в протилежному напрямі — напрямі консерватизму.

Найяскравіші явища в російській політичній свідомості XIX століття стали реакцією на європейську зневагу і ненависть до Російської імперії. Вузький прошарок російської еліти добре відчував цю русофобію, бо був вихований у Європі і в європейському культурному просторі; дворяни, меншою мірою пізніша «інтелігенція», нова демократична еліта, постійно спілкувалися з європейцями, нерідко вільно писали і навіть думали по-французьки і по-німецьки. Російська поезія XIX століття користується, найчастіше без посилань, явними і неявними цитатами з сучасної їй західноєвропейської поезії як реперами, як координатами свого художнього простору. Творчість Шеллінґа, Шіллера і Ґете — не тільки німецькі, а й російські культурні теми і парадигми впродовж XIX століття.

Болісно усвідомлюючи справедливість звинувачень на адресу російського деспотизму, кращі люди Росії відчували пекучий сором і боронили свою гідність тим, що шукали в російській дійсності опору і сенс, не помічені європейцями. Так народжується і безмежний самокритицизм західників, і гаряча плутана віра слов'янофілів.

З невизначеної слов'янофільської ідеї виходив Данилевський. Він іронічно змальовує позицію противників слов'янофільства: «Где же искать примирения между русским народным чувством и признаваемыми разумом требованиями человеческого преуспеяния или прогресса? Неужели в славянофильской мечте, в так называемом учении об особой русской или всеславянской цивилизации, над которым все так долго глумились, над которым продолжают глумиться и теперь, хотя уже не все? Разве Европою не выработано окончательной формы человеческой культуры, которую остается только распространять по лицу земли, чтоб осчастливить все племена и народы?»[1] Данилевський глузує з «общечеловека», в тому числі і майбутнього — нашого сучасника, що, як Френсіс Фукуяма, з крахом комунізму проголосив повну перемогу культурно-політичного Заходу і кінець історії. Саме «славянофильской

[1] *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. — СПб., 1995. — С. 56—57.

мечте» прагнув він надати наукового виразу.

Типологія цивілізацій, запропонована Данилевським, схожа на типологію Тойнбі: він виділяє «культурно-історичні типи або самобутні цивілізації» в хронологічному порядку — єгипетський, китайський, давньосемітичний, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітичний (арабський), германо-романський або європейський — і, само собою, російський (слов'янський)[1]. Підставою для класифікації служать п'ять «законів»: 1) культурно-історичний тип пов'язаний з близькістю мов; 2) цивілізація може розвиватися лише за умов політичної незалежності хоча б однієї з її складових; 3) «начала цивилизации одного культурно-исторического типа не передаются народам другого типа»; 4) цивілізація досягає повноти лише за різноманітності її етнографічних елементів; 5) хід розвитку кожної цивілізації відносно короткий і назавжди виснажує її життєву силу, тобто цивілізації старіють і вмирають[2].

Звернімо особливу увагу на пункт 4: він реалізований в сучасному лінгвістичному структуралізмі як ознака єдиної *мови* — мовні новації поширюються в полі даної мови і не виходять за її межі (аналогічне Данилевський говорить про культурні новації). З політичного боку концепція закритості культурно-історичних типів легко пояснює міжнародну невдачу Жовтневої революції: новації, породжені Росією, і не могли поширитися поза межами її культурно-історичного простору. Природно, Данилевський був прихильником «системного підходу», за власним визначенням, а як біолог — противником дарвінізму (перший том його книги «Дарвінізм» опубліковано 1885 року, в рік його смерті, другий том — 1889 року).

Данилевський не заперечував факту розвитку і еволюції систем; але розвиток здійснюється в рамках окремих суспільних організмів. Джамбатіста Віко розглядав історію людства за аналогією з розвитком індивіда (що й поклало початок поділу епох на античність, або за висловом Маркса — «нормальне дитинство людства», «середні віки», Новий час; пор. у Маркса рабовласницьке, феодальне і буржуазне суспільства). Данилевський переніс еволюційну класифікацію на етапи визрівання окремих суспільств — аж до їх старіння і смерті. І саме він проголосив, що Захід «загниває».

Якщо Данилевський створює принципи класифікації цивілізаційних типів, виходячи з аналогій з природознавством і точними науками, то емоційно-світоглядні основи «почвенничества» виразніше сформульовано Достоєвським.

Основну ідею Достоєвський найвідвертіше формулює в «Записній книжці 1863—1864 року»: «Кто слишком крепко стоит за насильственную целость России, во что бы то ни стало, тот не верит в силу русского духа, не понимает его, а если понимает, то явно ему зла желает. Я сам буду стоять за политическую целость этой громады, до последней капли крови, потому что это единственный хороший результат, приобретенный Россией тысячелетними своими страданиями. ...Мы не считаем национальность последним словом и последнею целью человечества. Только общечеловечность может жить полною жизнью. Но общечеловечность не иначе достигается как *упором в свою национальность* каждого народа. Идея почвы, национальностей есть точка опоры. *Антей.* Идея национальностей есть новая форма демократии»[3].

Як актуально звучать ці слова сьогодні, в «чеченські» часи, коли ніхто в Росії вже не вірить в якусь «російську ідею», не відчуває ніякої історичної місії, крім хіба обов'язку зберегти Ве-

[1] *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. — С. 74.

[2] Там же. — С. 77—78.

[3] Див.: Литературное наследство. Неизданный Достоевский. — М., 1971. — Т. 83. — С. 186.

лику Державу — «единственный хороший результат, приобретенный Россией тысячелетними своими страданиями»!

В цитованих рядках записника Достоєвський відверто говорить те, про що мусив помовчувати в публікаціях: для нього російський націоналізм («упор в свою национальность») був *демократичним* рухом, рухом за *свободу*. Так виявляється зв'язок «почвенничества» з народолюбством раннього слов'янофільства. Достоєвський намагається поєднати обидві течії на основі державницької традиції, формулюючи ідею свободи в такий спосіб, щоб вона була прийнятною для великодержавництва. Свобода виявляється *духовною* свободою і *православною ідеєю* — «справжнім» християнством, сполучним із російським месіанізмом.

У «Щоденнику письменника» за 1877 рік Достоєвський висунув тезу, яку сам вважав найбільш спірною, але на якій наполягав принципово. «Всякий великий народ верит и должен верить, если только хочет быть долго жив, что в нем-то, и только в нем одном, и заключается спасение мира, что живет он на то, чтоб стоять во главе народов, приобщить их всех к себе воедино и вести их, в согласном хоре, к окончательной цели, всем им предназначенной»[1].

Ця теза виражає переконання в особливій *історичній місії* Росії. Для Достоєвського було надзвичайно важливо, що таке переконання об'єднує консерваторів-«почвенников» з лібералами-«общечеловеками». Те, що в записнику 60-х років виглядало як здоровий національний егоїзм, перетворюється тут на прагнення кожної «великої нації» до світового домінування, принаймні духовного. Саме такі нації інші автори називали «історичними». Історія виглядає як змагання за реалізацію своїх «ідей» «великих», «історичних» державних націй, які об'єднують навколо себе близькі «етнографічні елементи». Врешті кожна ідея має стати загальнолюдською «в согласном хоре», але шлях має йти «с упором в собственную национальность» великих націй. На цьому мають примиритись консерватори і ліберали.

Концепція Данилевського була завершенням ідеології російського консерватизму, що її розвинув Федір Іванович Тютчев. Недостатньо оцінений Росією як мислитель, Тютчев сполучає епоху Пушкіна і декабристів з епохою сімдесятих, ідеологію ранніх державників-західників з ідеологією великодержавників-неослов'янофілів. Точніше, Тютчева не забули і не недооцінили — його аж до 90-х років прогресистські кола ігнорували як ретрограда. Лише «срібний вік» визнав його своїм.

Власне, вся публіцистика Тютчева — це дві статті («записка» під назвою «Росія і революція», опублікована брошурою 1849 року в Парижі тиражем в... 12 примірників, і стаття «Папство і Римське питання», надрукована 1850 року у французькому журналі «Ревю де де монд»). Ці публікації були частиною незавершеного трактату «Росія і Захід», рукопис якого (французький оригінал і його російський переклад) опубліковано лише 1988 року[2]. Однак, зважимо, що тоді інакше було організоване політичне життя *общества*. Тютчев писав політичні вірші, які ходили по столиці в списках, був блискучим співрозмовником в салонах і на званих обідах. Це й була тодішня світська «публіцистика»: вузьке коло еліти, *общество*, спілкувалось усно і безпосередньо.

Крім того, Тютчев був найближчим радником Олександра Михайловича Горчакова, міністра закордонних справ Олександра II з 1856 аж до 1882 року.

Тютчев і Горчаков належали до Пушкінського покоління, а Горчаков — і до Пушкінського кола. Один із найбіль-

[1] Див.: *Достоевский Ф.М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. — М., 1983. — Т. 25. — С. 17.

[2] Див.: *Тютчев Ф.И.* Незавершенный трактат «Россия и Запад». Литературное наследство. — М., 1988. — Т. 97. — Кн. 1.

ших російських поетів, професійний дипломат Тютчев зневажливо називав свою поетичну творчість «бумагомаранием», що було не дуже щиро. Але Тютчев дійсно був насамперед політиком, і завдяки його широким історіософським концепціям дипломатична діяльність Горчакова набувала далекосяжного концептуального змісту, невластивого цьому надзвичайно розумному, але культурно досить обмеженому марнославному бюрократу. Горчаков подав у відставку уже в глибокій старості, при новому цареві, переживши на десять років дещо молодшого від нього Тютчева.

Тютчев помер незадовго до балканської кризи і чергової російсько-турецької війни, але в його листах і розмовах на дипломатичні теми «східне питання» займало чи не центральне місце. Воно надзвичайно турбує і Данилевського, і Достоєвського. Не буде перебільшенням сказати, що конфлікт із Австрійською та Османською імперіями та Балканські інтереси Росії набули в 70-ті роки світоглядного значення. І вже послідовник Достоєвського Володимир Соловйов писав: «Цель борьбы теперь состоит уже не в том, чтобы изгнать турок из Европы, а в том, чтобы, не допустив Россию в Царьград, опять основать новую Латинскую империю на Балканском полуострове под знаменем Австрии... Итак, наш восточный вопрос есть спор первого, западного Рима со вторым, восточным Римом, политическое представительство которого еще в XV веке перешло к третьему Риму — России»[1]. Зовнішньополітичні концепції і філософія православ'я в російському консерватизмі невіддільні.

Спільним у Тютчева із слов'янофілами є месіанізм і сприйняття Росії як ірраціональної світової сили («Умом Россию не понять, / Аршином общим не измерить, / У ней особенная стать — / В Россию можно только верить»). На відміну від слов'янофілів Тютчев розуміє Росію насамперед як Велику Державу, як імперію — спадкоємицю світових імперій аж від Ассирії. Імперія не гине, вона тільки «переходить з рук в руки». Імперій не може бути кілька, справжня імперія завжди одна-єдина. Коментуючи вживання терміна «Імперія» Тютчевим, Іван Аксаков писав: «После падения Рима, в средневековой истории, с этим словом соединялось не только представление о Римской империи, но притязание на наследие римского владычества, *притязание* на такое же единое и *верховное* господство в мире»[2]. П'ять імперій, виділених Тютчевим, — Ассірія, Персія, Македонія, Рим, Східна імперія *від Константина Великого до Росії*, — це продовження історії єдиної Імперії людства. Тютчев не повертав життя формулі старця Філофея «Москва — третий Рим», — це сталося одразу після нього. Однак, все необхідне для відновлення російської державної харизми часів Івана Грозного зроблене саме ним, Тютчевим.

Але російський консерватизм не вдовольнявся самим лише, за висловом Тютчева, «кораном самодержавства». В XIX столітті самодержавство не могло сприйматися сліпо і некритично, як коран, — воно мусило мати ідейну легітимацію.

Як дипломат Тютчев прекрасно розумів значення історичної легітимації. Імперії Габсбургів було відмовлено в праві називатися Священною Римською імперією германської нації лише 1806 року, внаслідок поразок Австрії в Наполеонівських війнах. Це було актом чисто номінальним, бо імператор Священної Римської імперії реальної влади не мав, — але в політичній історії подібні чисто номінальні, *знакові* ритуали важили багато. Австрія втратила титул спадкоємця Риму, але лишилась імперією. Після воєнної поразки Австрії і Франції

[1] Див.: *Соловьев В.С.* Соч.: В 2 т. — М., 1989. — Т. 1. — С. 71—72.

[2] Цит. за: Литературное наследство. — М., 1988. — Т. 97. — Кн. 1. — С. 227.

та утворення єдиної Німецької держави прусський монарх став не королем, а *цісарем,* Kaiser'ом Німеччини, а Німецька держава — імперією, Reich'ом. З цієї точки зору Тютчев підходив і до проблеми легітимації Російської імперії.

Як «Божий помазаник» цар мав небесну харизму, але процедуру коронації і миропомазання православна церква виконувала автоматично, оскільки вибір монарха від неї не залежав. Російський цар був *самодержцем* і не мав іншого джерела влади, крім власної державної сили. Концепція Тютчева легітимізувала владу російського царя харизмою *єдиної світової імперії,* і це створювало якщо не правову, то ідеологічну підставу для претензій на спадщину Візантійської імперії, на «Константинопольську вотчину». Це було доброю ідеологією для «східного питання». Але щодо внутрішньої політики, то імперська ідеологія не розв'язувала проблеми легітимізації самодержавної влади.

Як самостійний політик і інтелектуал консервативно-монархічного умонастрою, Тютчев потрапляв у суперечливу ситуацію. Він сам формулював політичні концепції і був достатньо критично налаштований щодо політики двору. А це суперечило самодержавній ідеї, несумісній з будь-яким незалежним політичним мисленням. Так само, як із Тютчевим, двір конфліктував з консервативним націоналістом Катковим — тільки тому, що його газета прагнула бути *незалежним органом* на службі самодержавної ідеї. Тютчев говорив, що без міцної національної самосвідомості російське самодержавство є «безглуздість і протиприродність». Його імперська концепція якраз і мала слугувати формуванню великодержавницького месіанізму. Але історія національної ідеї в Росії, за Тютчевим, перетворювалась на приклад «величної боротьби ідеї з грубою силою».

Саме по собі звертання до релігії як основи російського цивілізаційного типу радше ставить проблему, бо тлумачення духовної природи субстанції «російськості» і «православності» відкриває безліч варіантів. Тут же в російській філософії та філософській публіцистиці з'являються протилежні варіанти — від проголошення «візантинізму» сутністю російського православ'я і російського національного духу (К. Леонтьєв) до засудження нетерпимого візантійства як вузького релігійного націоналізму (В. Соловйов). Розвиток ідеї «російської духовності» і приводить до відновлення концепції «третього Риму»[1].

У православ'ї Тютчева ясно видно соціальні витоки його християнської духовності.

Над этой темною толпой
Непробужденного народа
Взойдешь ли ты когда, Свобода,
Блеснет ли луч твой золотой?

Блеснет твой луч и оживит,
И сон разгонит и туманы...
Но старые, гнилые раны
Рубцы насилий и обид,

Растленье душ и пустота,
Что гложет ум и в сердце ноет, —
Кто их излечит, кто прикроет?..
Ты, риза чистая Христа...

Тютчеву вживається той самий «русский бунт, бессмысленный и беспощадный», який так манив і жахав Пушкіна. Образ вітру, з яким пов'язане відчуття хаосу і тривоги, набуває особливої виразності в поезії Тютчева і знову оживає у Блока, палкого його шанувальника. Порожнеча душ, що відкриє свою безодню з крахом старого світу, оживить «старые, гнилые раны, рубцы насилий и обид» — це мотив, що в поемі Блока «Двенадцать» знаходить оптимістичне розв'язання. Вся надія

[1] Див.: *Синицына Н.В.* Третий Рим. — М., 1988.

Росії — в чистій ризі Христа. В тому «венчику из роз», який побачив Блок над Кронштадтськими матросами Жовтневого перевороту.

Тютчеву належать прекрасні слова: «...Нет ничего более человечного в человеке, чем... потребность связывать прошлое с настоящим»[1]. Людина, яка мислить так в *політиці*, має консервативні схильності. До того ж поет, що прагне побачити майбутнє через минуле, відроджує в собі віковічну парадигму подорожі через «країну мертвих».

Оцінка минулого завжди є — або, точніше, прагне бути оцінкою з відстані майбутнього. Щоб осягнути смисл історичного сьогодення, доводиться зайняти позицію десь у царині тих віддалених подій, що стануть наслідками сьогоднішніх вчинків. І зазирнути в час, що настане після смерті Ego, перейти через власне небуття.

Романтичний спосіб мислення, залишений нам XIX і навіть XVIII століттям, викликав до життя давню тему Exegi monumentum, тему «пам'ятника собі», для Росії та України — «Пам'ятника» Пушкіна та «Заповіту» Шевченка. «Пам'ятник собі» завжди є поетичним заповітом, тобто словом для нащадків та спадкоємців, які прийдуть після смерті автора — точнісінько як і в майновому заповіті, де голос покійного чується серед живих суб'єктів права як голос рівного серед рівних. Сюжет «пам'ятника» зобов'язує поета зайняти романтичну пророцьку позицію: глас поета — глас народу — глас Божий. Зайняти в такий спосіб, щоб переступити через смерть.

Піднесене пророцтво «Пам'ятника» — це розмова про світ з пограничної ситуації і по суті розмова про себе з позицій майбутнього, досяжних тільки при переході через рубежі власного небуття, через дороги «того світу». Водночас — це розмова з майбутнім, бачення сучасного через пророцтво з майбутнього. Якщо проводити якомога ширші культурні паралелі, то найдоцільніше згадати проаналізований Мірчею Еліаде «шаманський політ» через «нижній світ», «світ предків» і розмову шамана з богами.

У XX столітті «Пам'ятників» і «Заповітів» більше не писали. Не через скромність — поети модерну нерідко виявляли нечувану в старі часи самовпевненість. Просто в наше століття ніхто вже не вірив, що глас поета є глас Божий.

Тютчев іще — поет «Пам'ятника», продовжувач Пушкінської теми «Поет і натовп». Його Silentium («Молчи, скрывайся и таи / И чувства и мечты свои — / Пускай в душевной глубине / Встают и заходят оне / Безмолвно, как звезды в ночи, — / Любуйся ими — и молчи») — це слова *пророка*, який мусить мовчати, щоб його слова не обізвались відчуженим сенсом у дії натовпу. Звідси його геніальні рядки: «Нам не дано предугадать, / Как наше слово отзовется, — / Но нам сочувствие дается, / Как нам дается благодать».

Не слово, не заклик, що може викликати обвал, а *співчуття*, єднання в високому почутті, солідарність сердець, — це і є Божа благодать і субстанція Росії як імперії духу.

Тому царина поета і пророка — не ясний день, в світлі якого слово поета блідне, як місяць в блакиті, а чорна ніч, час єднання зі стихією буття, страхом і хаосом, коли місяць сяє світлом ясновидіння.

Как океан объемлет шар земной,
Земная жизнь кругом объята снами;
Наступит ночь — и звучными волнами
Стихия бьет о берег свой.
Небесный свод, горящий славой звездной
Таинственно глядит из глубины, —
И мы плывем, пылающею бездной
Со всех сторон окружены.

І ще:

Но меркнет день — настала ночь,
Пришла — и с мира рокового

[1] Див.: Литературное наследство. — Т. 97. — Кн. 1. — С. 338.

Ткань благодатную покрова,
Сорвав, отбрасывает прочь...
И бездна нам обнажена
С своими страхами и мглами,
И нет преград меж ей и нами —
Вот отчего нам ночь страшна!

Тому і закінчується Silentium протиставленням дня, коли розсіюються таїни, — *ночі*, яка зберігає чари душі:

Лишь жить в себе самом умей —
Есть целый мир в душе твоей
Таинственно-волшебных дум;
Их оглушит наружный шум,
Дневные разгонят лучи, —
Внимай их пенью — и молчи!

Філософія і теологія російської ідеї, сформульована Достоєвським, близька до поетики та філософії Тютчева.

Для Достоєвського завершенням *католицької* ідеї був знайомий йому в фур'єристському варіанті французький соціалізм, а політичним, державним носієм — Франція. Германське культурно-політичне коло він якось не бере до уваги, вважаючи, що вся його самостійність має лише історичний сенс протесту проти католицизму і мусить занепасти після краху останнього. Дивовижно, — Англія завжди відігравала величезну роль у російській політиці, пройшла вже Громадянська війна в Сполучених Штатах, Пруссія розгромила Францію і проголосила утворення Німецької імперії, — та Достоєвський лише побіжно згадує народи «торгівців та суднобудівників». У його уявленні саме три «ідеї» — католицька, протестантська та слов'янська — зійшлися на «східному питанні» у вирішальному конфлікті, розв'язання якого може мати доленосне світове значення.

Видавши «Щоденник письменника» за 1876 та 1877 роки, Достоєвський не виконав своєї обіцянки продовжити цей публіцистичний щорічник, бо 1878 року з головою поринув у роботу над «Братами Карамазовими». В цьому романі вставкою виглядає «Легенда про великого інквізитора», що стала завершенням «Щоденника» — підсумковою теологічною, філософською і політичною працею Достоєвського-ідеолога, не менш значущою, ніж найкращі твори російських філософів кінця XIX століття і «срібного віку».

Світоглядно-політична ідея російського православ'я, як її уявляв собі Достоєвський, ґрунтується на викладі «спокус Христа» під час його сорокаденної аскези в пустелі після хрещення у водах Йордану, згідно із двома з чотирьох канонічних Євангелій. Христос відмовляється від трьох способів легкої перемоги християнської ідеї — завоювання невірних мас насильством у трьох вимірах — *чудом, силою та економічним інтересом*. Звернення до фундаментальних вимірів людини — духовного, вольового (владного) і чуттєво-матеріального — свідчить про глибину розуміння Достоєвським структурних принципів устрою цивілізацій. Найбільше чудо, за Достоєвським, — саме в появі трьох питань страшного духу в пустелі. «Ибо в этих трех вопросах как бы совокуплена в одно целое и предсказана вся дальнейшая история человеческая и явлены тут три образа, в которых сойдутся все неразрешимые исторические противоречия человеческой природы на всей земле»[1].

«Православ'я» Достоєвського не дуже схоже на реальне російське православ'я. Воно надто покладається на особистісний вибір, на волю і совість індивіда. Тим менше схоже на політичний і людський ідеал Достоєвського російське самодержавство. Але Достоєвський не говорив про реальність — він характеризував *ідею*, ідеал, що його можливо реалізувати в даному «культурно-історичному типі» цивілізації.

[1] *Достоевский Ф.М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. — М., 1976. — Т. 15. — С. 230.

Основний задум «Легенди» Достоєвський сформулював у конспекті вступного слова перед читанням цього розділу на літературному ранку на користь студентів університету: «Смысл тот, что если исказишь Христову веру, соединив ее с целями мира сего, то разом утратится и весь смысл христианства... Высокий взгляд христианства на человечество понижается до взляда как бы на звериное стадо и под видом *социальной* любви к человечеству является уже не замаскированное презрение к нему»[1]. Соціалізм як іпостась «католицизму» звинувачується в поєднанні християнства з повсякденними політичними цілями — а, отже, в зневазі до простої людини, в перекрученні принципу свободи вибору, що лежить в основі християнства, в тому презирстві до мас, що його можна по-сучасному назвати елітаризмом.

Як це можна сумістити з пушкінсько-тютчевським «гласом поета», відчуженого від «натовпу»?

Виправдовуючи жанр своєї «Легенди», Достоєвський посилається на досвід релігійних містерій — як католицький, так і православний. Зокрема на «Хождение богородицы по мукам», де Марія *відвідує пекло* (пор. подорож через «той світ»). Легенда Достоєвського і є містерія. І при цьому Достоєвський згадує Тютчева: «Удрученный ношей крестной, / Всю тебя, земля родная, / В рабском виде царь небесный / исходил, благословляя». Невпізнаний Христос явився «к мучающемуся, страдающему, смрадно-грешному, но младенчески любящему Его народу»[2]. Його Христос мовчить увесь час, «чтобы не прибавлять к тому, что уже было сказано, и чтобы не отнять у людей свободы»[3]. Достоєвський увесь час підкреслює, що, на думку «католиків», відходячи, Христос передав справу еліті, католицькому кліру (відповідно — соціалістичній партії). В цьому він вбачає глибоку різницю між православно-російською і католицько-європейською ідеями.

Перше питання в євангелії від Марка звучить так: «Якщо Ти син Бога, нехай ці камені стануть хлібом». — «В Писанні сказано, — відповів Ісус, — «Не тільки хлібом повинна жити людина, але і словом, що виходить з Божих уст»[4]. (В євангелії від Луки — дещо лаконічніше). Достоєвський коментує це, викладаючи перше питання — уже не Сатани, а Великого інквізитора — в такий спосіб: «Ты хочешь идти в мир и идешь с голыми руками, с каким-то обетом свободы, которого они, в простоте своей и в прирожденном бесчинстве своем, не могут и осмыслить, которого боятся они и страшатся, — ибо ничего и никогда не было для человека и для человеческого общества невыносимее свободы! А видишь ли сии камни в этой нагой раскаленной пустыни? Обрати их в хлебы, и за тобой побежит человечество как стадо, благодарное и послушное, хотя и вечно трепещущее, что ты отнимешь руку свою и прекратятся им хлебы твои»[5].

Свобода або хліб — ось як ставиться «страшне» питання, і Достоєвський відповідає — свобода, а «католики», соціалісти, Захід — хліб. «Знаешь ли Ты, что пройдут века и человечество провозгласит устами своей премудрости и науки, что преступления нет, а, стало быть, нет и греха, а есть лишь только голодные»[6]. «Никакая наука не даст им хлеба, пока они будут оставаться свободными, но кончится тем, что они принесут свою свободу к ногам нашим и скажут: «Лучше поработите нас, но накормите нас»[7]. Страждання правителів, за «західною» доктриною, будуть полягати в тому, що вони візьмуть на себе свободу і будуть брехати людям. «Но ищет человек преклониться пред тем,

[1] *Достоевский Ф.М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. — Т. 15. — С. 198.
[2] Там же. — Т. 14. — С. 226.
[3] Там же. — С. 228—229.
[4] Див.: Канонические евангелия. — М., 1992. — С. 140.
[5] *Достоевский Ф.М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. — Т. 15. — С. 230.
[6] Там же.
[7] Там же. — С. 231.

что уже бесспорно, столь бесспорно, чтобы все люди разом согласились на всеобщее пред ним преклонение» — «и чтобы непременно *все вместе*»[1]. «Вот эта потребность *общности* преклонения и есть главное мучение каждого человека единолично и целого человечества с начала веков»[2].

Друге питання — друга спокуса — в євангелії від Марка звучит так: «Тоді диявол приводить його в Святе місто, ставить Його на крилі Храма і говорить: — Якщо Ти Син Бога, кинься вниз. Адже Писання говорить: Бог ангелам Своїм повелить оберігати Тебе — вони на руки підхоплять Тебе, щоб нога Твоя не спіткнулась об камінь». «Там сказано також: «Не спокушай Господа, Бога твого», відповів Христос»[3].

Великий інквізитор-соціаліст питає у Христа: «Так ли создана природа человеческая, чтоб отвергнуть чудо и в такие страшные моменты жизни, моменты самых страшных основных и мучительных душевных вопросов своих остаться лишь со свободным решением сердца?» Христос «надеялся, что человек останется с Богом, не нуждаясь в чуде»[4]. Чудо, таїна і авторитет — це те, що протиставить сатанинський Захід (католицтво, соціалізм) вільному вибору віри.

Третій дар сатани — меч кесаря, що взяла його римська церква. У Марка: «Знову бере Його диявол — на дуже високу гору, — показує йому всі царства світу з усім їх багатством і говорить йому: — Я все це віддам Тобі, якщо Ти, впавши ниць, поклонишся мені». — Геть, Сатана! — відповів Ісус. — Сказано: «Господу, Богу твоєму, поклоняйся, Його одного пошановуй»[5]. Виклад позиції Заходу Достоєвським: «Приняв меч и порфиру кесаря, основал бы всемирное царство и дал всемирный покой. Ибо кому же владеть людьми, как не тем, которые владеют их совестью и в чьих руках хлебы их».

Три великих питання — це питання про хліб, совість і владу.

І відповідь Альоші Карамазова спокуснику-Івану — геніально проста:

«А клейкие листочки, а дорогие могилы, а голубое небо, а любимая женщина! Как же жить-то будешь, чем ты любить-то их будешь?»

Ця повнота і цілісність життя, екзистенція, радість і стихія буття — це і є основа «братства во Христі», православної субстанції «російськості», розширеної до всеслов'янства і вселюдськості. Як і у Тютчева, холодна раціональність політиків несумісна з цією «народною стихією», оскільки політико-правовий простір вторгається між народом і державою й позбавляє їх щирої і безпосередньої єдності. «Католицький клір», європейська політична еліта у Достоєвського позбавляє народ відповідальності, беручи все на себе. *Відділення свободи від політики*, перенесення проблеми вибору з парламентів і газетних полемік до вирішення на релігійній, християнській основі в кожному конкретному життєвому конфлікті, *що є добро, а що зло*, — ось шлях до *нерозчленованої єдності буття і свідомості* в «російській ідеї».

Свобода є свобода вибору оцінки, а не свобода вибору дії. В результаті складається особливе «російське» розв'язання проблеми свободи волі — спосіб протистояння невблаганній долі через відчуття фатуму.

В поезії Тютчева цей фаталізм був відчутий Блоком, що зазначив його еллінський трагічний характер. Найповніше Тютчев висловив його у вірші «Два голоса» — відгуку на вірш Ґете «Символи», написаний як масонський гімн. У масона Ґете немає фатуму — його заклик до терплячої праці людини-каменяра сповнений оптимізму. Перегукується з масонським гімном вірш Тютчева тільки образами — мовчать

[1] Достоевский. — С. 231.
[2] Там же.
[3] Канонические евангелия.— С. 140.
[4] Див.: *Достоевский М.Ф.* Полн. собр. соч.: В 30 т. — Т. 14. — С. 233.
[5] Див.: Канонические евангелия. — С. 140.

могили предків і мовчать зорі над нами (пригадаймо слова Канта про дві найбільші таємниці: зоряного неба над нами і морального закону всередині нас. Мовчазні могили предків озиваються в нас лише таїною морального закону). Вірш-репліка Тютчева (який потряс через півстоліття Олександра Блока) звучит так:

1.

Мужайтесь, о други, боритесь прилежно,
Хоть бой и неравен, борьба безнадежна!
Над вами светила молчат в вышине,
Под вами могилы — молчат и оне.

Пусть в горнем Олимпе блаженствуют боги:
Бессмертье их чуждо труда и тревоги,
Тревога и труд лишь для смертных сердец...
Для них нет победы, для них есть конец.

2.

Мужайтесь, боритесь, о храбрые други,
Как бой ни жесток, ни упорна борьба!
Над вами безмолвные звездные круги,
Под вами немые, глухие гроба.

Пускай олимпийцы завистливым оком
Глядят на борьбу непреклонных сердец.
Кто, ратуя, пал, побежденный лишь Роком,
Тот вырвал из рук их победный венец.

Обидва голоси-концепції дуету долі і людини сповнені, як зазначив Блок, античного трагізму: людина не владна над фатумом (*роком*), сила її проявляється лише в героїчному презирстві до всевладної долі, стійкості перед лицем невблаганного кінця. З погляду «олімпійців», з погляду фатуму кінець смертної людини — це поразка, не перемога; з погляду людини, суб'єкта історії, переможцем, гідним заздрощів богів, є той, кого здолав тільки фатум.

Не дивно, що філософія долі знайшла найповніший вираз у великого росіянина Льва Толстого.

Кутузов у «Войне и мире» під час вирішальної битви під Бородіно терпляче чекає історичного розв'язання — в дію вступили маси, наслідки бою вже не залежать від полководця. Чи дійсно Кутузов Толстого схожий на справжнього Кутузова, — питання спірне. Але правда, що подібній філософії долі протистоять життєві і військово-політичні настанови Наполеона. Як згадує Ґете про свої розмови з великим авантюристом XIX століття, «несхвально відгукнувся він і щодо драми про фатум. Вина — знамення темних часів. А що таке фатум в наші дні? — додав він, — фатум — це політика»[1]. А політика робиться людською волею, не волею богів-олімпійців.

Перша світова війна

Жовтневий переворот став можливим лише завдяки Першій світовій *імперіалістичній* війні, як ми в СРСР звикли її називати, або Великій війні, як її називали перед її повторенням — ще більшою і ще страшнішою Другою світовою. Жодна з імперій Центрального блоку не пережила поразки. В Німеччині перемогла республіка. Австро-Угорщина розвалилася на складові національні частини. Туреччина не визнала поразки, продовжила війну і встановила європеїстську націоналістичну диктатуру, остаточно втративши характер ісламської імперії. Парадоксально, але поразки зазнала також і одна з країн переможної Антанти — Російська імперія, і в результаті на її просторах було встановлено необмежену владу Привиду комунізму.

Колоніальні «демократичні імперії» — Британська і Французька — пережили і Першу, і Другу світові війни. Вони розпалися тільки в ході Третьої світової війни, «холодної».

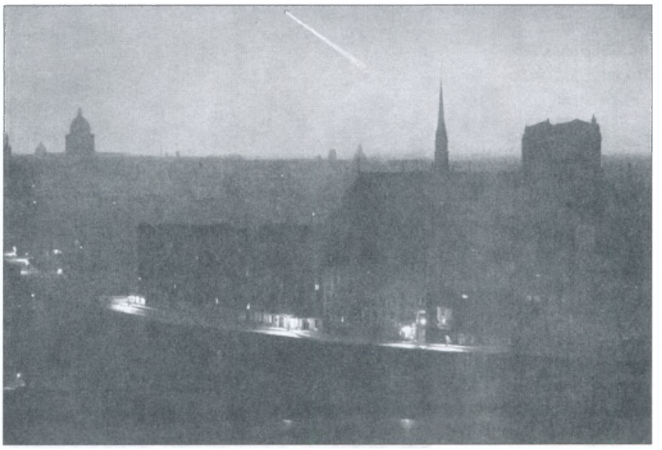
Хід Першої світової війни добре вивчений, наведені численні приклади довоєнного суперництва великих держав, насамперед в колоніальній політиці,

[1] Див.: *Гете И.-В.* Собр соч.: В 11 т. — М.; Л., 1980. — Т. 9. — С. 437.

сотні разів повторено висновок, що світ було поділено, і великі колоніальні метрополії мусили його переділити. І ми звикли до думки про неминучість першої Великої війни, поразки держав Центрального блоку, розгрому Російської імперії — і, таким чином, до думки про неминучість російської революції.

Та ніхто ще не довів, що європейська економіка не могла розвиватися без військового порушення політико-економічної рівноваги. А, отже, ніхто не довів, що рішення *розпочати світову війну* було наслідком *економічної необхідності* і продовженням економічної історії.

Давайте забудемо, що історія не знає умовного способу (*сослагательного наклонения*). Досить ділити буття на майбутній час, в якому існує свобода вибору і нічого, крім умовного способу, немає, — і минулий час, в якому всі події щільно упаковані і пов'язані причинно-наслідковими зв'язками. В храмі науки минуле, історію реконструювали як царство необхідності, але в буденній прагматичній політиці намагалися вивчати помилки попередників і, отже, в майбутньому поправляти «історичну необхідність». Марксистські теоретики Червоної Армії в Москві так само, як і генерали військової академії в Берліні, виходили з того, що поразки німецької армії на Марні в 1914 році могло б і не бути, а, отже, Німеччина *могла б виграти війну*, якби не фатальні помилки її військового керівництва. Інші військові теоретики твердили, що сталося так, як мало статися, і фатум проклав-таки собі дорогу крізь «натовп випадковостей». І навіть в СРСР, де догматика історичної, насамперед економічної, необхідності під страхом кари вимагала, здавалось би, капітуляції перед Долею, неможливо було заборонити умовний спосіб в історії. Адже тоді зайвими виявлялись би усі державні структури, що покликані силою міняти хід історії.

Париж у воєнній пітьмі

Важко заперечувати той простий факт, що кожну битву можна або *виграти*, або *програти*. Іншими словами, війна *є гра*, гра із своєю тактикою і стратегією, яка може бути вірною або хибною.

А якщо так, то 1914 року і *сам вибір війни* як способу розв'язання світових конфліктів, можливо, був чиєюсь колосальною *помилкою*.

Власне, не раз навіть і говорилось, чиєю. Найбільш блефував і найризикованіше грав напередодні війни імператор Німеччини. В основі агресивності Райху лежав досвід попередньої, франко-прусської війни 1870—1871 років. При цьому хоча франко-прусська війна була найкривавішою з усіх післянаполеонівських війн XIX століття, все ж загинуло на ній лише небагато більше, ніж на Кримській війні — в обох країнах разом втрати сягали 57 тис. чоловік убитими[1]. Коли імператор Вільгельм II перед лицем поразки сказав: «Ми не хотіли цієї війни», англійський прем'єр-міністр Ллойд-Джордж саркастично підтвердив: «Так, *цієї* війни вони не хотіли».

Насправді саме *цієї війни* не хотів і не передбачав ніхто.

Що ж було мотивом серії політичних вчинків, які поставили європейську цивілізацію на грань катастрофи?

З весни 1905 року до початку світової війни налічують 6—7 політичних

[1] Див.: *Урланис Б.С.* История военных потерь. — СПб., 1994. — С. 106.

Парижани спостерігають за німецькими літаками

криз, які ставили Європу на грань війни. Щоразу інциденти випливали з франко-німецького суперництва в Марокко або австро-російського суперництва на Балканах. Постріл в Сараєво спричинив воєнний обвал нечуваних масштабів.

Боротьба велась між імперіями, що в XIX столітті були уже переважно колоніальними.

Термін «колонія» вживався аж з часів Риму і мав у різні часи різне правове і економічне значення. Слово «колонія» — того самого походження, що й слово «культура»; лат. colo означало «обробляю», «вирощую». Колоном був всякий селянин, пізніше — селянин в особливому кріпосному статусі; колоном був також всякий поселенець на новому місці. Не тільки в Римі, а і в Греції, ще раніше — в Карфагені, — словом, місто-держава в епоху полісної цивілізації засновувало дочірнє місто, латиною — *колонію* (на Русі — *пригород*). Колонії засновувались на чужій, «варварській» території. «Мала Еллада» знаходилася в Греції, «Велика Еллада» — на колонізованих землях, наприклад в Італії. З тих часів мінялися правові структури колонізації, але колонією називали не всяку підкорену територію, а лише ту, яку заселяли і освоювали. В завойованих Іспанією землях Америки іспанські поселенці подавньому називались *колонами*.

У стародавній Греції не ставилася проблема асиміляції чи хоча б уніфікації прав грецького і місцевого населення: були елліни — і були варвари. Проблема уніфікації правового статусу метрополії і колоній в Римі була розв'язана прирівненням усіх вільних мешканців підвладних територій (перегрінів) на основі «публічного права» (jus publicum). Римські традиції успадковані переважно французьким колоніалізмом. Французи оголошували колоніальні території чимось на зразок власних департаментів, де все населення вважалось, так би мовити, «політичними французами» і якось враховувались культурні, релігійні, політичні особливості аборигенів. У підручниках з історії, за якими вчились і в департаменті Сени, і в Сомалі, і в Провансі, і в Гвінеї, писалось: «Наші предки були великі і руді, і вони називались галли». Франція ставила на меті асиміляцію аборигенів або, якщо це неможливо внаслідок великого культурного розриву, *«асоціацію»* їх так, щоб різниця між французькою метрополією (la France métropole) та французькими «заморськими територіями» (la France d'outremer) ставала дедалі меншою. Так колись великий Рим якщо не асимілював, то «асоціював» колосальні європейські терени і змусив їх розмовляти справжньою або зіпсованою латиною, що породила романські мови від Тахо до Дунаю.

Англійська колонізація більше схожа на еллінську. В XIX столітті розрізнялись три типи заморських *володінь* Британської імперії: сетльменти, або

плантації, або *колонії*, як, наприклад, Австралія та інші домініони; торговельні бази або власне *володіння* (possessions), як-от Індія; військово-морські або військові *бази*, як мис Доброї Надії, що мали забезпечувати життєдіяльність перших двох типів володінь. Творець нового броненосного військово-морського флоту Великобританії адмірал Фішер писав: «П'ять стратегічних ключів, на які замикається земна куля, — Дувр, Гібралтар, мис Доброї Надії, Александрія і Сингапур, — всі в англійських руках!»[1] Англійці в колоніях і володіннях вважались покровителями або й репрезентантами місцевого населення. Англійці залишались англійцями скрізь, куди їх не заносила доля, і «свобода колоній» означала правову автономію кожного *англійського* заморського поселення. Британська імперія, таким чином, не була *співдружністю* націй (Commonwelth): це була імперія англійців. Принцип колоніальної свободи застосовувався до територій, які були «створені британським народом або ...з таким додатком британського народу, який би дозволяв ввести представницькі інституції»[2]. В епоху колоніальної експансії розширюється територія володінь довкола військових баз і змінюються системи управління кожним типом, що й призводить до розрізнення власне колоній та домініонів.

Світ з *економічної* точки зору розпадався на «господарські території», і кожна держава хотіла мати територію якомога ширшу і багатшу. З *культурної* точки зору світ розпадався на зони, що мали бути інтегровані в той чи інший спосіб довкола великих європейських національних культур. З точки зору *воєнно-політичної* світ «замикався» певними «ключами», містив больові точки, розташовані по всій земній кулі, — і ці точки були чи здавалися життєво важливими для існування Великих держав, *імперій*. Так реально виглядав принцип «нації-держави» на порозі XX століття.

Німецькі війська на марші в Польщі

Три виміри, про які йдеться, — економічний, духовний і військово-політичний — ми звикли зводити до одного визначального, економічного. Принаймні політика є «концентрований вираз економіки», а війна є «продовження політики іншими засобами». До війни вели в такому разі економічні чинники, що штовхали народи і держави до «переділу світу».

«Загнивання» капіталізму європейські ліві теоретики вбачали в «стагнації» і «паразитизмі», що нібито знаходили вияв у переході від експорту товарів до експорту капіталів.

Серед величезної кількості книг і статей на теми колоніальної політики і імперіалізму, що писалися на початку XX століття, виділяються численні праці «єретичного» англійського економіста і політичного письменника лівої орієнтації Джона А. Гобсона. Він відправився 1899 року в Південну Африку, щоб писати про англо-бурську війну, познайомився з реальністю життя колоній, з видатними персонажами тодішньої колоніальної політики і дійшов висновку, що в колоніях діє «особливо груба форма капіталізму»[3]. Гобсон написав близько 50-ти книг, приблизно по одній на рік; в

[1] Цит. за: *Лихарев Д.В.* Морские вооружения и милитаризм в конце XIX — первой трети XX вв. // Морской исторический альманах. — СПб., 1995. — Вып. I. — С. 7.

[2] Див.: *Arend Hannaht.* The origins of totalitarianism. San-Diego — N.Y.-London, 1979. — P. 127, 132.

[3] Див.: *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли. — М., 1968. — С. 121.

Після артилерійського обстрілу

знаменитій книзі «Імперіалізм» (вона вийшла 1905 року і витримала багато видань, російською мовою вийшла 1927 року в Ленінграді) Гобсон обґрунтовував позицію, що приймалась пізніше всіма лівими, в т. ч. марксистами. Згідно з Гобсоном, через недоспоживання всередині країни виникає надлишок товарів і грошей, які спрямовуються на пошуки нових ринків і зумовлюють колоніальну агресію. Боротьба за колонії, таким чином, — це боротьба за ринки збуту та дешеві джерела сировини.

Ця теза була особливо старанно обґрунтована соціал-демократичним теоретиком Рудольфом Гільфердінґом, економічні викладки і висновки якого прийняті В.І. Леніним (власне, Ленін повністю прийняв теорію імперіалізму Гобсона—Гільфердінґа, доповнивши її тільки *політичним* висновком про те, що імперіалізм є «остання і завершальна» стадія капіталізму). У другій половині століття ці тези лівих теоретиків повторила, наприклад, Ганна Арендт у своєму блискучому дослідженні природи тоталітаризму.

Гільфердінґ особливо наполягав на тому, що протекціонізм великих держав розбивав світ на ізольовані «господарські території». Це мало пояснити природу імперіалістичної експансії, ера якої почалася в 70-х роках і досягла апогею в середині 80-х. Проте, мусимо зазначити, що, незважаючи на протекціоністську політику, не було жодних ознак ізоляції «господарських територій» — в 1870—1913 роках обороти міжнародної торгівлі зросли приблизно *в чотири рази*![1] Охоронні мита не компенсували зростаючих можливостей проникнення на «чужу» ринкову територію, зв'язаних із розвитком транспорту, інтернаціоналізацією господарського життя, зростанням та урізноманітненням потреб національних економік.

Надзвичайно промовистими є дані про баланс ввозу і вивозу (в млн. франків)[2].

	Експорт		Імпорт	
	1875	1913	1875	1913
Англія	7.106	15.175	9.424	19.330
Німеччина	3.065	12.120	3.907	12.900
Франція	3.837	6.870	3.537	8.421
Росія	376	3.323	4.490	3.004

У Англії і Німеччини, що збільшили експорт відповідно на 1/3 і в чотири рази, зріс ще більше імпорт, а з ним і дефіцит (особливо в Англії). Франція, на відміну від Німеччини і Англії, в 1875 році мала позитивне сальдо; збільшивши експорт майже вдвоє, вона збільшила при цьому дефіцит набагато більше, ніж Німеччина. Лише Росія залишилась 1913 року країною з позитивним, навіть дещо покращеним сальдо.

Але великі держави не переживали при цьому жодних труднощів! І фунт, і франк, і марка тримались до війни дуже міцно, якраз карбованець трохи падав. *Великі держави мали великі гроші*, і платіжний дефіцит цих держав цілком компенсувався вигодами від експорту капіталу. Німеччині 1913 року для покриття дефіциту достатньо було притоку від зарубіжних вкладень менше ніж на мільярд марок, Франції — півтора мільярди франків.

[1] Статистичні дані з різних джерел зібрано в кн.: *Rusin'ski Władysław*. Zarys historji gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500—1939). — Warszawa, 1970. — S. 382.

[2] Там же.

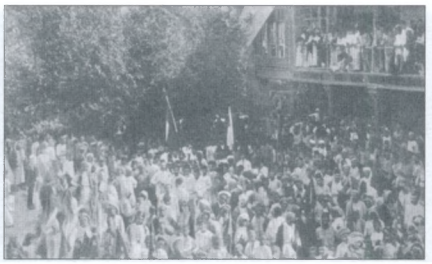
Ніякої стагнації і паразитизму не знав «загниваючий Захід» на рубежі століть, в період, який одержав дещо іронічну назву «la belle époque» («прекрасна епоха»). З кінця XIX століття почалася друга промислова революція; ключові новації того часу — парова турбіна, електроенергія, залізниці, телефон, радіо — дали величезний поштовх індустріальній цивілізації. Експорт капіталу не тільки не свідчить про припинення промислового розвитку в державах-експортерах — він став важливою умовою нагромадження капіталу і, отже, нових вкладень в економіку.

При цьому *експорт капіталу здійснювався насамперед не в колонії, а в розвинені країни та країни, що швидко розвивалися!* Так, вкладення Англії на 1913 рік становили 3.763 млн. фунтів стерлінгів, в т. ч. на розвинені країни, домініони та Росію припадало 1.907 фунтів стерлінгів, на Латинську Америку — 1.506 млн. фунтів стерлінгів. А на Індію з Цейлоном, класичні колонії, припадало всього 378,8 млн. фунтів стерлінгів — приблизно стільки, скільки на Аргентину чи Південну Африку! Всі інші колонії привабили менше 100 млн., «напівколонії» Китай, Єгипет — всього лише по 44 млн. фунтів стерлінгів![1]

Франція вклала напередодні війни в свої колонії *менше 1/10 своїх інвестицій* (4 млрд. франків із 45 млрд.) Капіталовкладення Німеччини у всю Африку становили 2 млрд. марок із загальної суми в 23,5 млрд., *тобто теж десяту частину*, а в Росію — 1,8 млрд. марок! За які інвестиції вона воювала?

В гарячих точках планети напередодні війни точилась гостра конкурентна боротьба між банками різних країн. В Росії знаходилось 110 млн. фунтів стерлінгів, 11,3 млрд. франків, 1,8 млрд. марок; в Туреччині — 24 млн. фунтів стерлінгів, 3,3 млрд. франків, 1,8 млрд. марок; на Балканах — 2,5 млрд. франків і 1,7 млрд. марок. Але в Америці та англійських домініонах німці мали набагато більше — 7,5 млрд. марок проти 3,5 в Туреччині і на Балканах; Франція — 8 млрд. франків проти 5,8 в Туреччині і на Балканах!

Звичайно, аналіз економічних інтересів та потоків капіталовкладень покаже, що у випадку воєнного виграшу кожна держава одержувала і матеріальний, економічний виграш. Але про економічну *необхідність* воєнного

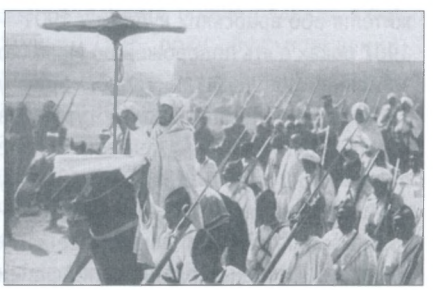
«Священна війна» проти Англії. Тегеран

«Священна війна» проти Англії. Єгипет

«Священна війна» проти Англії. Сомалі

«Священна війна» проти Англії. Аравія

[1] Підраховано за: *Rusiński W.* — С. 388.

вибору, тобто про *економічний крах системи без насильницького «переділу світу»* не може бути й мови.

До сказаного можна додати, що боротьба за «господарські території», або «розподіл і переділ світу», була боротьбою за кота в мішку. Ніхто до завоювання кожної такої території не знав до ладу, що на ній знаходиться. Лише в Північному Алжирі до 1880-х років, через півстоліття після його завоювання французами, було закінчено період загального географічного та геологічного вивчення; підсумок йому підбито в капітальній праці Ж.А. Баттандьє та Л. Трабю, опублікованій 1898 року[1]. Кілька разів світова війна ледве не спалахнула через суперництво Франції та Німеччини за Марокко. Але географія цієї країни залишалася на період Марокканських криз 1905—1911 років таємницею для європейців. Лише «дорога послів» від Танжера до Феса була більшменш відомою дипломатам-розвідникам, та окремі групи німецьких мандрівників у 70—80-х роках проникали в глиб країни, переважно під виглядом місцевих жителів або арабських купців. У 1901—1907 роках п'ять подорожей по Марокко здійснив французький геолог Брів, у 1906 році геологічну зйомку тут почав німець Маннесманн з братами. Лише після французької окупації 1912 року почалося систематичне вивчення території Марокко. В світлі даних, наведених в цитованій книзі про відкриття Африки європейцями, викликає здивування висновок авторів про те, що кожна з держав «хотіла стати одноосібним господарем родючих земель і багатющих надр Марокко»[2]. Звідки вони знали в епоху передвоєнних криз, що надра країни багатющі?

В останній третині XIX століття експедиції Стенлі, Лівінгстона, бельгійського короля Леопольда, Камерона, Серпа Пінту, братів ді Брацца, один із яких залишив нам назву Браззавіля, десятків забутих нині англійських місіонерів та німецьких лейтенантів, часто — людей, що сліпим випадком були занесені в азартну гру відкривачів нових земель і потім не могли вже повернутись до нудного європейського буття, всіх тих, хто пробирався серед тропічних лісів і боліт водами Убанґі, Уеле чи Луалуби, шукав легендарні землі, проходив невільничими стежками через гори Мітумба і пасовиська Приозер'я, через савани аж до узбережжя Індійського океану, де вже торгувалися мовою суахілі і де споконвіку рабів і рабинь продавали зінджам — чорношкірим мусульманам, які везли їх на ринки країн ісламу. «Британська Південноафриканська компанія» Сесіля Родса, «Британська Східноафриканська компанія», «Незалежна держава Конґо», утворена особисто королем Бельгії Леопольдом, англійське «Церковне місіонерське товариство», «Російське географічне товариство», міланське «Товариство комерційного дослідження Африки», «Німецьке східноафриканське товариство» та інші організації, яким не було числа, географи, мисливці, ботаніки, лікарі, офіцери генеральних штабів, комерсанти і просто авантюристи, яким не сиділося вдома, — вся ця різношерста публіка робила вкрай різнорідну роботу, історичний і людський смисл якої неможливо визначити однозначно, тим більше окреслити просто як «поділ і переділ світу». Цей смисл може бути відкритий лише у співвіднесенні всіх тих відкриттів і оволодінь із загальнолюдським цілим, що називається «світовий порядок».

Війна 1914—1918 років не була війною за колоніальні економічні інтереси. Вона залишалася національною війною, як і війни XIX століття, тільки набула глобального і надзвичайно нищівного характеру.

[1] Див.: *Горнунг М.Б., Липец Ю.Г., Олейников И.Н.* История открытия и исследования Африки. — М., 1973. — С. 414.

[2] Там же. — С. 415.

Політика як продовження війни іншими засобами

Зрештою, війна і політика були колоніальними, але не стільки в економічному, скільки в духовному сенсі. На стару цивілізацію Європи лягав тривожний відсвіт полум'я жорстоких пристрастей від експансії в забуті історією околиці людства. Кіплінґ і П'єр Лоті виразили той неспокійний дух конкістадорства, який охопив саме серце Старого Світу. Відгомони агресивності нового конкістадорства були більш істотними факторами європейського розвитку, ніж скороспілі капітали.

Англійський письменник кінця XIX століття Р.Б. Каннінгем Ґрегем («дон Роберто») написав книжку про одного з великих іспанських конкістадорів, Ернандо де Соро, в якій показав романтичний бік безжальної і кривавої старої конкісти. На цю відміну старших іспанських завойовників і колонізаторів від буржуазної прагматичної і пожадливої колонізації в дусі короля Леопольда звернув увагу в листі до «дона Роберто» англійський письменник польського походження Джозеф Конрад, один із захисників завойованих африканців і водночас романтик освоєння африканського континенту. Найбільше азарту у європейців викликали саме торгово-промислові авантюри, що приносили швидкий прибуток і відкривали, здавалось, безкраї перспективи збагачення.

В запалі лихоманкової активності, особливо по добуванню каучуку, як в Африці (Конґо), так і в Америці (басейн Амазонки), виникли компанії, що експлуатували працю негрів та індіанців з несподіваною, нечуваною, садистською жорстокістю. Викриттю потворної жорстокості компаній з британським капіталом були присвячені дві доповіді британського генерального консула Роджера Кейзмента, родом ірландця, який пізніше, 1916 року, був повішений англійцями за організацію доставки німецької зброї своїм повсталим землякам. Доповіді Кейзмента стали звинувачувальним актом на адресу нового конкістадорства і вперше змусили замислитися над загрозою європейській цивілізації, яка йде від неї самої.

Гази!

Історія експансії європейської цивілізації кінця XIX — початку XX століття на світові простори — це балансування на межі провалів у чорне минуле, крізь серпанкову завісу, ледве підсвічену і підмальовану романтичними фарбами, балансування на межі нечуваного варварства і «простору смерті», що формувався на колоніальних околицях цивілізації.

Жорстокість починається із цілком раціональних актів, спрямованих на

встановлення контролю: треба, щоб продуктивність праці була не нижчою від певного мінімального рівня, щоб робітники не розбігались, щоб, врешті-решт, вони боялися непослуху. Крок за кроком наростає жорстокість, все менш обґрунтована раціонально, разом з нею наростає страх, міфи про канібальську дикунську помсту, — аж поки основа терору не втрачає решток раціональних мотивів і не перетворюється на ірраціональну, суто міфологічну ідеологію пекла. Знущання і убивства стають нормою, тортури розростаються до ендемічних масштабів, утворюється «простір смерті» — каверна в людському бутті. Ненависть породжує страх, страх і ненависть породжують безсилля, мовчання і самотність більшості. В «просторі смерті», як у одній тюремній камері, об'єднані кати і катовані, і поновити дискурс можна, лише створивши новий, *контр*дискурс, в якому смерть така ж звична річ, як і життя, і немає різниці між добром і злом. Посилюються і йдуть вгору людські елементи найпримітивніші і найбільш некрофільські, наростає індиферентність — наближається пекло.

Ось саме це пекло і є альтернативою порядку, і якщо колоніальна система є дзеркалом метрополії, то влаштоване в ній пекло є хаосом — антиподом європейського права і європейської моралі. І все це об'єднане в рамках однієї «нації-держави».

Освоєння Європою нових земель стало випробуванням європейської цивілізації — особливо тоді, коли європейці одержали нову зброю, спроможну винищувати одразу маси тубільців. Такою зброєю масового винищення стали в кінці XIX століття вже гвинтівка, що заряджається з магазина цілою обоймою, і особливо кулемет. Застосування кулемета дозволило англійцям миттю розгромити повстання Махді 1885 року в Судані. Про жертви, яких зазнали нещасні готентоти у війні з німецьким генералом фон Тротта, страшно згадувати.

1976 року французький письменник Жак-Франсіс Роллан надрукував книгу «Великий Капітан»[1], — результат його праці в архівах. Там поховані документи про одну з французьких колоніальних експедицій кінця минулого століття, що були величезною таємницею французької армії, бо безчестили її, та ще в часи «справи Дрейфуса». Колони капітанів Вуле і Шануана 1899 року ішли від берегів ріки Конґо в пустельні райони африканського сходу, щоб завершити об'єднання французьких володінь в одну велику територію. Обидва капітани були відомі своєю брутальністю і англофобією, що для командування після англо-французького інциденту при Фашоді радше говорило на їх користь. Дорогою французькі вояки нещадно розправлялися з опором, винищуючи всіх, в тому числі жінок і дітей. Після одного з боїв було просто так убито близько 10 тис. африканців. Як говорив один свідок, трупи, в тому числі дитячі, висіли на деревах, «як чорні стручки». В обстановці жаху керівники експедиції просто втратили розум. Убивши керівника зустрічної французької колони і поранивши його заступника, капітан Вуле заявив солдатам: «Я більше не француз, я чорний вождь. З вами я засную імперію». Вуле і Шануан були вбиті, скандальна справа залишалася таємницею армії до наступного століття.

В межах однієї національної держави залишались народи, про рівність і свободу яких не могло бути й мови. Для французів це означало крах самої ідеї «асоціації», англійці створювали в колоніях свій окремий ізольований світ, за межами якого могло відбуватися все, що завгодно. Важко сказати, який шлях цивілізації був страшнішим.

[1] Див.: *Rolland J.*-F. Le Grand Capitaine. — P., Grasset,1976.

1861 року, на зорі епохи колоніалізму й імперіалізму, лондонське Етнографічне товариство було неприємно здивоване доповіддю французького дослідника дю Шайо, який пояснював і виправдовував риси характеру і релігії африканців. На наступному засіданні капітан Річард Бертон доводив, що єдина позитивна риса тубільців — «ненормально розвинута прилипливість, або, кажучи простою мовою, особлива сила прив'язливості». «Як тільки африканець дорослішає, його розумовий розвиток зупиняється, і з цього моменту він іде не вперед, а назад»[1]. У доповіді на засіданні цього ж товариства 1866 року сер Сем'юел Бейкер після повернення з експедиції до Верхнього Нілу говорив, що мозок африканця «такий же стоячий, як і болота, що складають його крихітний світ»[2]. Канонік Фаррар в матеріалах засідань Етнографічного товариства 1865 року писав, що риси облич африканців «одноманітні і нічого не виражають», їх розум характеризується «тупою і порожньою одноманітністю», вони «не поширили жодної ідеї... не додумалися до жодного відкриття»[3]. Це писали люди науки, а що вже говорити про малоінтелігентних капітанів і комерсантів!

Наприкінці XIX століття європейський світ з величезною увагою стежив за воєнним конфліктом між Великобританією та бурами — нащадками голландських колоністів у Південній Африці. Всі симпатії освіченого суспільства були на боці бурів. На вулицях російських міст шарманщики співали: «Трансвааль, Трансвааль, страна моя, ты вся горишь в огне!» Ніхто не згадував, що бури ставились до своїх чорношкірих рабів гірше, ніж до скотини, бо навіть домашню худобу не мордують до смерті. Ніхто ніби не помічав, що Британська колоніальна імперія заборонила рабство і работоргівлю в своїх колоніях ще 1831 року, на тридцять років раніше від Сполучених Штатів, що викликало конфлікт з іспанськими та португальськими работоргівцями. Зрештою, війна англійців проти бурів дійсно була війною за утвердження Британської імперії на землях, уже освоєних бурами, і війною вкрай жорстокою.

Дж. Гобсон перший, здається, писав про небезпеку, яку для ліберально-демократичної ідеології становило включення колоніальних народів до складу націй-держав. Національна держава, нація-держава — один із принципів побудови західної цивілізації. Включення до складу держави етнічно і культурно абсолютно чужих компонентів порушує принцип *політичної нації*, на основі якого розв'язувалися в європейській історії соціальні і міжетнічні конфлікти і без якого немає суверенітету народу — правової та ідеологічної підстави демократії. Якщо внутрішня політика є продовженням війни іншими засобами, то політична нація не може бути демократією.

Англія мала цю проблему впродовж усієї своєї історії.

Ірландія — загроза «нації-державі»

Іноземця вражає в Англії біля входу в під'їзд традиційного двоповерхового будинку камінний лев, лівий бік якого розмальований в інший колір, ніж правий. Прагнення англійця мати власний куток на землі реалізується тут у тому, що йому належать — хоча б як квартиронаймачеві — два поверхи в окремому під'їзді, з окремим клаптиком землі — «садочком» в один квадратний метр — і півлева.

Англійський індивідуалізм дивує навіть європейських дрібних буржуа. В

[1] Цит. за: *Дэвидсон Бэзил.* Африканцы. Введение в историю культуры. — М., 1975. — С. 12.
[2] Там же.
[3] Там же. — С. 29.

поїзді англієць може просидіти мовчки поруч із сусідом по вагону, не роблячи спроб познайомитися, — знайомство без рекомендаційного листа в Англії традиційно було майже неможливим. Невтручання в чужі справи — закон англійського побуту, як і готовність прийти на допомогу у випадку, коли тебе покличуть. На кораблі, який терпить біду, черстві і егоїстичні англійці — зразок справжніх джентльменів: мужчини ніколи не покидали тут судно, не влаштувавши попереду в шлюпки слабших, жінок і дітей. Солідарність, висока дисципліна і мужність в колективних діях завжди сусідили на Британських островах з розрахунком і груповою обмеженістю. Зокрема, англійці відзначались неприхованою ворожістю до чужинців; слово «іноземець» має в Англії неприємні, зневажливі конотації.

Національна солідарність ґрунтувалась завжди на чіткій класовій розмежованості суспільства і умінні правлячих верств знайти консенсус, досягти компромісу класових інтересів. Розмежування починалося у шкільні роки навіть в соціально однорідному середовищі; той, хто закінчив public school (державну школу) та ще й не клас «а» для здібніших, а якийсь із «в» чи «г», куди відсіювалися слабші, не мав жодних шансів. До правлячої еліти входив той, хто закінчив коледж в Ітоні і був членом одного з аристократичних клубів; люди з Іст-Енду, східного району Лондона, приречені були пити своє вечірнє пиво в пабі, де проводили вільний час їх предки. В Англії не було постійного війська і майже не було бюрократії, а кримінальна поліція завжди активно підтримувалась громадянами. Ефективність політичної влади досягалась не деспотизмом адміністрації, а силою традиції.

А сила традиції базувалась на колективному протистоянні англійського суспільства чужинцям, до яких у давні часи відносилось насамперед корінне кельтське населення Британських островів. Секрети особливостей англійського суспільства розкриваються при врахуванні тривалого співробітництва усіх соціальних верств населення з часів внутрішньої колонізації території Британських островів.

Система самоізоляції англійських поселенців на новоосвоєних землях, що стала ознакою колоній англійського типу, дуже давно найяскравішого виразу набула в Ірландії. Тут 1367 року Англія прийняла так званий Кілкеннійський статут, згідно з яким англійцям заборонялося одружуватися з ірландцями і взагалі мати з ними якісь особисті взаємини. Англійці так і не стали — аж по сьогодні — серйозним компонентом населення ірландського острова. В державі Ейре їх кілька десятків тисяч, як і в Ольстері; основну частину агресивного протестантського населення Північної Ірландії становлять не англійці, а шотландці.

Ірландія не стала колонією в буквальному розумінні слова — вона довго залишалася підвладною, упокореною територією королівства Англії і Шотландії без права на власне національне ім'я, англійською територією, але майже без англійських колонізаторів і юридично — рівноправною частиною королівства. Теоретично Ірландії не було — були бідні і темні острівні провінції Великобританії. В Британській імперії не було тих сакральних понять Батьківщини і Патріотизму, які стали підвалинами ліберальної політичної риторики після Французької революції. Але була реальна солідарність «своїх», при чому не на трибальному рівні відчуття «спільної крові», а на рівні відданості державі (ритуально — королю чи королеві) і культурі (від Шекспіра і парламенту до

вівсянки і яєчні зі смаженою шинкою на сніданок). Тобто з тим комплексом ідей, почуттів і норм поведінки, який називається «нація».

Кельтська складова у вигляді валлійців, які зберегли свою мову краще, ніж ірландці, та шотландців, що довго зберігали принаймні свій жахливий акцент, не шкодила цій британській солідарності. Але ірландська шкодила, більше того, псувала всю картину і ставила під сумнів самі поняття «нація» і «національний інтерес».

Англія завоювала острів ще в XII столітті, але так його і не освоїла. Великий англійський революціонер Кромвель зі своїми загонами «залізнобоких» скоротив населення острова майже вдвоє, вирізавши 1641 року близько 650 тис. ірландців. Остаточну перемогу Англії, здавалось, принесла поразка католицького короля Якова, останнього представника династії Стюартів, яку завдало йому 1690 року на ірландській річці Бойн військо покликаного на англійський престол Вільгельма Оранського. Впродовж XVIII століття ірландці не мали права на національну самосвідомість і навіть на офіційну самоназву нації, називали свою країну інакомовно — Кетлін-ні-Хуліхен, Ґрануейл, «бідною бабусею», «шовковою корівкою». За цей час Англія доклала колосальних зусиль, щоб ліквідувати основу ірландської солідарності — кланову організацію суспільства. Саме слово «клан» кельтське; прізвище «О'Хара» означає у ірландців і шотландців «онук клану Хара», прізвище «Мак-Міллан» — «син клану Міллан». Щоб викорінити кланові структури, англійці заборонили носити традиційний чоловічий одяг — спіднички-кільти, картаті гамаші і великі суконні берети, оскільки за одягом ірландець завжди міг визначити, до якого клану належить мужчина. В XIX столітті ірландці одягалися приблизно так, як англійці в XVIII столітті.

Фанатичні противники католицької Ірландії, оранжисти Ольстеру, піднімають традиційний тост: «За вічну, славну і благоговійну пам'ять великого та доброго короля Уільяма III (тобто Вільгельма Оранського. — *М.П.*), який позбавив нас папства, рабства, свавілля властей, мідної монети і дерев'яних черевиків». Що й казати, Англія принесла і твердий фунт стерлінгів, і демократію, і побутову цивілізацію в оповитий атлантичними туманами край торф'яників, озер та безплідних гір, вкритих заростями вереску. Але супроводжувалося це такими несправедливостями, що ненависть до англійців була сильнішою від хоча б поваги. І в Ірландії завжди було достатньо енергійних людей, готових воювати за папство, мідні гроші і дерев'яні черевики.

З V століття, з часу, коли святий Патрік висадився на ірландський берег в Баллікінларі, Ірландія відігравала роль католицького місіонера в європейському світі. Ірландські ченці доходили до слов'янських земель, і припускають навіть, що у слов'ян ще до кирилиці було письмо — «різи», створене цими місіонерами. Католицька віра набула в Ірландії особливого романтико-містичного забарвлення, витіснивши чи асимілювавши традиційну кельтську міфологію і найдикіші передсуди. В новітню епоху глибока релігійність в Ірландії сусідила з модними містичними захопленнями, і взагалі католицизм в Ірландії протистояв і протестантизму, і духу просвітництва. Саме тому трагічно безглузда опозиція «Ейре — Ольстер», оскільки тут традиційній релігійності ірландців протистоїть не більш високий і відрефлектований просвітницький скептицизм, а такий же обмежений, тільки ще більш агресивний релігійний жорстокосердий квієтизм «справжніх блакитних» (давня назва шотландських пресвітеріанців не має нічого спільного

з сучасним значенням вислову «блакитний»). Протилежність європейськи освіченої Англії і консервативної старожитної Ірландії набула характеру злобного протистояння католиків і протестантів. Протестанти створили в кінці XVIII століття орден оранжистів (оранжевий колір символізував Вільгельма Оранського); католики демонстративно і символічно поїдали на своїх зібраннях помаранчі. Це було б смішно, якби історія ордену оранжистів не почалася з різанини католиків у ольстерському місті Арма. Непримиренне протистояння на рівні середньовічної міжконфесійної озлобленості супроводжує з того часу політичне життя Ірландії. І англійські консерватори завжди трималися за ольстерський електорат, тоді як ліберали готові були на компроміси.

Це стало прокляттям англійської демократії. Але також і прокляттям Ірландії.

1800 року автономний парламент Ірландії було ліквідовано, настала епоха Унії — і водночас почалась нова епоха боротьби за Ірландію, епоха Джона О'Коннелла і Чарлза Парнелла.

О'Коннелл організовував грандіозні — часом мільйонні — мітинги противників Унії, борців за рівноправність католиків і протестантів, і добився успіху. Протистояння зберігало суто релігійний характер, як за часів Кромвеля і Стюартів. О'Коннелл помер в Італії, серце його поховане там, в церкві св. Агати, тіло — в Дубліні.

Парнелл помер зовсім молодим. Він закохався у дружину капітана О'Ші, Кітті, вона покинула чоловіка і пішла до Парнелла; капітан спочатку змирився, а потім подав у суд. І тут від полум'яного вождя ірландського руху відмовилася цнотлива католицька церква, а за нею більшість ірландської фракції парламенту. Це сталося 1891 року. Виступаючи на мітингу, Парнелл застудився і помер. І довелося все починати спочатку. Від Парнелла залишилася тільки легенда. Коли почалася англо-бурська війна, багато ірландців вірили, що Парнелл живий і воює під іменем бурського генерала.

Англійські ліберали завжди намагалися провести в життя якийсь варіант home rool bill — білля про самоуправління, і ці спроби регулярно зривалися ольстерськими протестантами в союзі з консерваторами. Консерватори кінця XIX — початку XX століття — Джозеф Чемберлен, лорд Роберт Сесіл, Рендольф Черчілль — були водночас активними імперіалістами і рішучими противниками будь-якого самоуправління для Ірландії. Ліберал Ґладстон мусив піти у відставку через те, що було відкинуто його проект гомруля 1893 року. А 1906 року, після перемоги лібералів на виборах, що поклала край двадцятилітньому правлінню консерваторів, країна опинилася на грані громадянської війни через відчайдушний опір ольстерських протестантів спробам провести в життя гомруль, — опір, підтриманий армією, яка відмовилася застосовувати зброю проти братів по духу. Армійські офіцери, переважно консервативні і націоналістичні, як у всіх країнах, почали подавати у відставку. Надовго в стосунках між цивільними урядами та військовим командуванням запанувала підкреслена терпимість цивільних, — політики, особливо ліберальні, побоювалися рецидивів 1906 року. Це була не тільки криза ірландського суспільства, а й криза професійної англійської армії, заснованої на засадах добровільності.

«Ґельське відродження» розгорталося насамперед у формі культурництва: виникали товариства сприяння ірландській мові, музичні товариства (ірландці дуже музикальні і люблять співи), товариства по вивченню стародавніх націо-

нальних видів спорту тощо. Сестри Йейтса створили в селі Дандрам (так називалося також священне місце на Стежці Гігантів коло Дубліна) центр відродження ірландських ремесел і видавництво, де вірші Йейтса друкувалися на папері, зробленому ручним способом. Дехто з радикальних діячів відродження готовий був порвати з релігією, яка надавала боротьбі безнадійно консервативного характеру. Але глибокий містицизм залишався притаманним ірландському рухові. Зокрема, великий вплив на Ірландію мала наша Єлена Блаватська і організоване нею Теософське товариство, відділення якого було і в Дубліні.

Уперта національно-визвольна боротьба завершилася в 1922 році наданням трьом з чотирьох традиційних провінцій Ірландії статусу домініону, що 1937 року був легко змінений на статус незалежної держави (до 1945 року Ейре залишалась у складі Британської співдружності).

Першим президентом Вільної Ірландської держави 1922 року став журналіст і політик Артур Ґріффіт, засновник націоналістичної партії «Шінн фейн», що в перекладі означає «ми самі». Ці слова треба було пояснювати рядовим ірландцям, бо кельтської мови більшість не знала тоді і не знає зараз. Власну мову ірландці практично втратили давно, зараз в Ейре немає місцин, де панувала б ґельська — лише в найвідсталіших околицях Ірландії, в горах заходу і півдня, розмовляють двома мовами, англійською та ґельською. Незважаючи на активну підтримку ґельської мови з боку ірландської держави, в Ейре число осіб, які вміють її вживати, сьогодні менше, ніж було 1937 року, коли Ірландію проголошено незалежною, і не сягає 700 тис. чоловік.

Ірландія дала європейським націоналізмам зразок подвійної організації: легальне політичне крило партії, що веде парламентську політику, і підпільне терористичне крило, яке все більше підпорядковує політиків. Ірландські виборці підтримували, щоправда, не військове крило «Шінн фейн», а порівняно помірковане легальне керівництво партії. І все ж вони були проти «всього англійського». Ірландська приказка звучить: «Бійся бичих рогів, кінських копит і посмішки англійця». Для багатьох і Шекспір залишався «посмішкою англійця». Один із спадкоємців Ґріффіта на посту президента країни Дуґлас Ґайд, знавець кельтської філології і активний діяч «ґельського відродження», був відомий як граничний націоналіст, що ненавидів «все англійське».

В Ейре жило в 1978 році 3,2 млн. ірландців, а поза межами батьківщини — 4 млн., в тому числі в США — 1,5 млн., в Англії — 2,25 мільйона. В столиці Ейре Дубліні проживало тоді 710 тис. ірландців, а в Великому Лондоні — 750 тисяч.

Де ж справжня столиця ірландців?

Ми знаємо Ірландію О'Коннелла і Парнелла, Йейтса і Ґріффіта, а чи багато з нас знає, що була також Ірландія Берклі і Свіфта, Берка і Шерідана, Джойса і Бернарда Шоу? Чи то вже не Ірландія?

Переважна більшість ірландців жила в першій половині XX століття у своїх непривітних глинобитних будинках на сільських фермах або в крихітних містечках. За статистикою 70-х років майже дві третини чоловіків і майже половина жінок віком до 35 років ще залишались неодруженими, бо батько не міг дати спадку — ферму взагалі успадковував один син, придатної для обробітку землі в Ірландії дуже мало. Тому еміграція, насамперед в Англію, а пізніше і в США, залишалась єдиним життєвим виходом. Не дивно, що населення Ірландії скорочувалось аж до середини XX століття, незважаючи на багатодітність ірландських сімей.

Але чи винна в цьому Англія?

Хліб і молоко були основною їжею ірландця; власне, і не хліб — до останнього часу в селах на спеціальних триногах щодня пекли вівсяні або ячні паляниці. Картопля швидко стала основним продуктом харчування. 1847 року Ірландію винищив страшний голод у зв'язку з неврожаєм картоплі. Населення країни зменшилось із 6,5 млн. чоловік. до 4 млн. (1 млн. померло від голоду, 1,5 млн. виїхало до Англії та США) і з того часу аж до середини XX століття постійно зменшувалося. Як це лихо відбилося в пам'яті «щирого ірландця» — читаємо в монолозі Громадянина в романі Джойса «Улісс»: «У нас є велика Ірландія за океаном. Їх вигнали з рідної домівки і рідної країни в чорному сорок сьомому році. Їхні глинобитні хатки і придорожні хижі зрівняли з землею, а в «Таймсі» радісно провіщали саксам, що скоро в Ірландії лишиться не більше ірландців, ніж червоношкірих в Америці. Паша турецький, і той прислав нам якісь піастри. Але сакси навмисне намагалися задушити голодом націю, і хоч земля вродила вдосталь, британські гієни геть скупали все і продавали в Ріо-де-Жанейро. Селян наших вони гнали натовпами! Двадцять тисяч із них попрощалися з життям на борту плавучих трун. Але ті, хто досяг землі вільних, не забули землі рабства. Вони ще повернуться і помстяться, це вам не мокрі курки, сини Ґрануейл, заступники Кетлін-ні-Хуліхан».

У глушині півночі, в селах Конноута ще в XX столітті подекуди крили дахи соломою досить примітивним ірландським способом, возили гній на поля санками-волокушами, хлопчиків та дівчаток одягали в старовинні спідниці-кільти. Коли на межі століть почалася активна діяльність ґельської ліги, почав поширюватися «старовинний ірландський костюм» — зелене плаття з пишною напівдовгою спідницею, щільно прилеглим ліфом, вишитим «кельтським візерунком» і підперезаним таким же розшитим вовняним поясом. Хоча елементи давнини в цій моді на «справжню Ірландію» було використано, в основному все це — театр і красива вигадка. Штучно створена романтична Ірландія — це не реальна традиція, а спеціально сконструйоване минуле, що має приваблювати, як старовинна казка.

Духовний портрет Ірландії, гостре переживання ірландської проблеми і осмислення на її тлі проблем європейської цивілізації в цілому знаходимо в романі Джемса Джойса «Улісс», що його сьогодні, користуючись модною постмодерністською термінологією, називають зразком деконструкції реальності.

Великий ірландець Джемс Джойс писав роман впродовж Першої світової війни, сидячи в Швейцарії. Роман було закінчено 1921 року; готовим сприйняти «Улісс» виявився тільки літературний Париж, де його було надруковано негайно. В США роман друкувався в журналі в 1918—1920 роки, але був заборонений як непристойний за ініціативою Нью-Йоркського товариства по викоріненню пороку (заборону після голосного процесу відмінили тільки 1933 року). 1936 року роман з'явився в Англії і США, і тільки 1960 року — в Ірландії.

Джойс був неурівноваженою людиною з безпідставними страхами та різними дивацтвами, за психічним складом дуже схожим на Гоголя. Він схилявся перед духовним вождем «ґельського відродження» Йейтсом, але його дратувало консервативне і вузьке ірландське опозиційне товариство. Якщо ірландська громада у Великобританії була протестною, викличною *антиструктурою,* то Джойс був богемою і антиструктурою в антиструктурі. Іронічне ставлення до

обмежених ірландських патріотів, антианглійців і антисемітів, проходить і через його оповідання, і через «Улісс». Цей роман-Одіссею можна назвати антироманом і Антиодіссеєю, і саме як нонконформістський виклик він був зрозумілий всім культурним Заходом.

На початку роман сприймається як ряботіння вражень, як правдиве аж до натуралізму зображення життя в імпресіоністському стилі — через зосередження уваги на потоці свідомості і підсвідомості, на позірно незв'язаних миттєвостях внутрішнього життя, ніби кольорових крапках в полотнах Поля Сіньяка. Нова манера письма тільки сприяє опуклій чіткості картини, хіба що відвертість демонстрації прихованого внутрішнього життя дійсно межує місцями з непристойністю. За реалістичною точністю відтворення Дубліна «Улісс» можна порівняти з телефонною книгою. Але чим далі, тим текст все більше хаотичний, все більше розвалюється, і якби автор із такою настирливістю не вставляв роман у простір прихованих цитацій, він втратив би подобу організованості. Внутрішній *літературний простір*, над побудовою якого Джойс працює з такою ретельністю, — це структура «Одіссеї» Гомера, співставлення з якою надає «Уліссові» справжнього смислу. Подібно до «Мертвих душ» Гоголя, які читаються лише в літературному просторі Дантового «Пекла».

Як і у Гомера, стрижнем оповіді є мандрівка Одіссея в пошуках домівки — і водночас пошуки батька Телемахом, сином Одіссеєвим. Роман Джойса — не символічне перетлумачення реальності; Стівен Дедал не символізує Телемаха, як Блум не символізує Одіссея — просто тверезі розумні розмови і п'яні просторікування, типові конфлікти типових ірландців і безглузді мандри героїв по Дубліну між барами і борделями, вся інша побутова і брудна дрібнота життя з опорожненнями і оргазмами — все це старанно накладається на вузлові моменти античного еллінського твору, ще міфу, але вже й зародка майбутніх пригодницьких повістей-подорожей. Міфологія протеїзму — метаморфоз Протея — відповідає безконечним варіаціям одного й того самого явища, однієї і тієї самої особистості в дзеркалах суб'єктивного сприйняття людей. Стівен Дедал, вчитель і філолог-шекспірознавець, шукає своє справжнє Я серед своїх двійників в історії, своїх духовних предків, шукає духовного батька — і мав би знайти його в метушливому і неприємному євреї Блумі, за яким стоїть батьківська цивілізація Біблії. І Блум не знаходить Стівена Дедала, він у примарних видіннях врешті зустрічається з покійним маленьким Руді, своїм сином, — заключні сцени роману є або п'яними галюцинаціями, або передсмертною маячнею.

Ось, власне, і вся символіка. Бо і пошуків чогось значного в романі не видно — є безсенсовна метушня. Зустріч Дедала і Блума в романі не має нічого символічно значущого, вони розійшлися, не помітивши зустрічі і нічого не відкривши один в одному.

Чому ж у заключному епізоді безглуздість життя переростає на містерію, на апокаліптичне видіння з безконечними і безглуздими метаморфозами Блума? Тоді не було ще праць Мірчя Еліаде про шаманізм і «шаманський політ», але чуттям людини з порогових, маргінальних середовищ Джойс зрозумів, що, власне, Одіссей мандрував через «той світ», через *прикордонну ситуацію*, через землю мертвих, як і Орфей. Містика орфізму промовляє і в міфі про Одіссея, і відповідник йому в християнській культурі знайдено точно: це — апокаліптичні містерії, відчутні і в Старому заповіті, а в Новому, християнському, сповнені староєврейської образності.

Всі події роману відбуваються впродовж одного дня (16 червня 1906 року, дня, коли Джойс познайомився зі своєю дружиною). Роман Джойса розгортається не в часі, а в просторі: все, що сталося чи описане в романі раніше, могло б бути і пізнішим епізодом. Сюжет роману — не в подіях, що спричиняють одна одну і конструюють ціле, а в переміщеннях по Дубліну, як в старовинних повістях-мандрівках. Можна сказати, час винесений в романі за дужки; те, що відбувається в «Уліссі» — «Одіссеї», відбувається в *понад*-часі, острівному літургійному часі свята, до якого ми стаємо причетні завдяки ритуалу і міфу. Як в кожному причасті в момент таїнства євхаристії віруючий повторює Христову жертву, так і безглузда примарна метушня мешканців Дубліна повторює водночас мандри Одіссея і біблійний Апокаліпсис.

Можливо, це вже не роман і взагалі не література. «Улісс» — роман-діагноз. Але звинувачувати Джойса в непристойності — це все одно, що звинувачувати в непристойності Фрейда.

А, може, це не роман про безглуздість буття, а, навпаки, роман про високий, навіть сакральний сенс цієї безсенсовної ірраціональної повсякденності?

«Улісс» — суто ірландський роман. Ірландські і сюжети пошуку свого Я в туманному минулому, царстві мертвих, і містика перевтілень, і основна проблема — поєднання різних цивілізаційних витоків.

Можна сказати й інакше: «Улісс» — роман суто англійський.

Мотив еллінізації виникає в Англії завдяки серу Метью Арнольду, що опублікував 1869 року книгу «Культура і епоха». Арнольд протиставив «еллінський» світ толерантності, терпимості і безкорисливості пізнання — «іудаїзації» Англії, духові традиціоналізму, практицизму і дисциплінованості. Це було симптоматично у вікторіанській Англії, в якій правив улюбленець королеви Дізраелі, єврей за походженням і лорд Біконсфілд за титулом, в Англії, де 1851 року було дозволено обирати євреїв до парламенту (першим євреєм — членом парламенту став Ротшільд). Культ еллінства розвивав надзвичайно популярний тоді в Англії поет Елджернон Ч. Суінберн, естетствуючий символіст і декадент, високий інтелектуалізм якого не перешкодив йому оспівати у віршах «На смерть полковника Бенсона» винахід англійців доби англобурської війни — концентраційні табори для цивільного населення.

Аполлонійський світ довершеності і краси, що надихав покоління освічених європейців, прямо взятий з еллінської старовини завдяки Відродженню чи засвоєний через прозорий раціоналізм латинської культури, був одним із облич Європи, яка розуміла мутний і тривожний світ Біблії гірше, ніж світ Одіссея.

Однак, Європа може повноцінно розвиватися лише тоді, коли вона живитиметься обома своїми цивілізаційними коренями — біблійно-християнським і греко-римським, античним.

У протистоянні Ірландії та Англії, а з нею — всього Трансальпійського Заходу, не видно шляхів, на яких могли б зустрітися ці два цивілізаційні світи.

У 1916 року в Ірландії вибухнуло повстання, жорстоко придушене англійцями. Демократи з табору Антанти зневажливо називали це повстання «путчем», німці з ентузіазмом підтримували його, в тому числі зброєю.

Ленін відгукнувся на ірландське повстання в брошурі «Підсумки дискусії про самовизначення». «Соціалістична революція в Європі не може бути нічим іншим, як вибухом класової боротьби всіх і всяких пригноблених і невдоволених. Частина дрібної буржуазії і відсталих робітників неминуче братиме участь в ній... і так же неминуче буде

вносити в рух свої передсуди, свої реакційні фантазії, свої слабкості і помилки... Але *об'єктивно* вони будуть нападати на *капітал*...»[1]

Логіка Леніна була зрозумілою: все, що нападає на капітал, — союзник соціалізму, а коли пролетаріат візьме владу, він розбереться. Немає потреби сьогодні доводити, що цей підхід суто прагматичний і не може бути прийнятий як критерій оцінки.

Ну, а на яких же критеріях ґрунтувати нам сьогодні оцінки подібних конфліктів? Визнати національну боротьбу ірландців (італійців XIX століття, поляків, українців, чехів і т. д.) справедливими, незалежно від того, що боролись вони, можливо, за масу передсудів, забобонів, реакційних фантазій і т. д. — чи вважати їх ідеали не забобонами і не реакційними фантазіями, а такими ж рівноцінними продуктами цивілізації, як засадничі ідеали англійського ліберального суспільства?

Чи все-таки пошукати критерії оцінок десь на перехрестях цивілізацій, що мають біблійні та античні витоки — перехрестях, так і не знайдених Джойсом у своєму Дубліні?

У роки війни Ленін іронізував з приводу деяких європейських соціал-демократів, що були готові прийняти гасло незалежності для колоніальних народів, але заперечували таке право для європейських націй. «Русские социалисты должны требовать: «прочь из Туркестана, из Хивы, из Бухары и пр.», но они впадут, дескать, в «утопизм», «ненаучную» «сентиментальность» и пр., если такой же свободы отделения потребуют для Польши, Финляндии, Украины и пр. Английские социалисты должны требовать: «прочь из Африки, из Индии, из Австралии», но не из Ирландии»[2]. Щоправда, Ленін вбачав тут лише теоретичну суперечливість, а не етичний принцип соціалізму, але він наполягав на тому, що саме соціаліст пануючої нації зобов'язаний сказати в кожному випадку оте саме «прочь».

Мусимо визнати, що мало хто наважувався в Європі воєнних часів на подібні слова.

Справа Дрейфуса

Справа Дрейфуса була символічною подією на зламі XIX і XX століть, сенс якої нам сьогодні вже погано зрозумілий. Всі знають, що французький офіцер єврейського походження Альфред Дрейфус був наклепницьки звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини, безпідставно засуджений, навколо вироку почалась боротьба, що розколола суспільство Франції на реакційний та демократичний табори, і що закінчилась боротьба демократів-«дрейфусарів» та консерваторів-«антидрейфусарів» перемогою справедливості. Однак, ці поверхові відомості не дозволяють зрозуміти, чому справа Дрейфуса залишалась по суті відкритою аж до кінця *Другої* світової війни.

Річ у тім, що Дрейфус ніколи не був *виправданий*. Він був засуджений на довічну каторгу 1894 року; після публічних зізнань справжнього шпигуна, графа Естергазі, та в результаті важкої боротьби «дрейфусарів» проти антисемітів суд в Ренні 1899 року замінив довічне ув'язнення на десятирічне у зв'язку з «пом'якшуючими обставинами» (що полягали у встановленні його очевидної невинності!), а через тиждень президент *помилував* Дрейфуса. Спроби Дрейфуса і «дрейфусарів» добитися судового перегляду справи не привели до успіху; тільки 1906 року, коли прем'єр-міністром став лідер «дрейфусарів» Клемансо, апеляційний суд розглянув справу, відмінив рішення суду в Ренні і звільнив Дрейфуса від звинувачень. Але офіційна реабілітація

[1] *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 30. — С. 54—55.
[2] Там же. — С. 34.

Дрейфуса вимагала *повторного розгляду справи в суді*, а з цього приводу існувало одностайне рішення палати депутатів від травня 1900 року про заборону подальшої ревізії справи Дрейфуса.

Після неохочої напівреабілітації на вулиці Парижа 1908 року на Дрейфуса був здійснений замах, і суд виправдав злочинця під тим приводом, що той діяв, будучи «не згодним» з вироком суду, який «обілив» Дрейфуса. Звільнений з армії капітан Дрейфус повернувся до війська майором тільки в дні оборони Парижа восени 1914 року, але справа формально залишалась відкритою. 1924 року за ініціативою праворадикальної організації «Аксьйон франсез» було перевидано «Нарис справи Дрейфуса», написаний цілком в антидрейфусарському дусі, а 1931 року уряд Лаваля припинив спектаклі дрейфусарської п'єси «Справа Дрейфуса», оскільки вони супроводжувалися «порушеннями громадського порядку» — скандалами правих у глядачевому залі та дебошами загонів «Аксьйон франсез»[1]. Антидрейфусарів, природно, в часи окупації підтримував маршал Петен, і це сприяло після війни рішучій перевазі демократів у ставленні до «Справи Дрейфуса». Тим більше, що уми французьких політиків у цей час уже були зайняті приховуванням активної участі вішістів у винищенні євреїв, щоб не зашкодити престижу Франції.

«Справа Дрейфуса» зачіпала принаймні три великих соціальних проблеми: *емансипації єврейства, реального балансу соціально-політичних сил і принципів побудови французького суспільства*. Це були взаємозв'язані, але тим не менш різні проблеми.

Емансипація єврейства від початку проходила важко і десь через століття викликала розчарування і опір навіть у багатьох єврейських діячів — колись заввзятих прихильників асиміляції. Асиміляційні процеси супроводжувались не послабленням, а зростанням антисемітизму в досить широких колах «корінного» населення «націй-держав».

В європейські спільноти євреї входили як громада з окремою релігією і сакралізованою поведінкою. А це означає, що по суті вони становили майже окрему касту, подібну до «недоторканих» в Індії. Такий стан справ не міг довго влаштовувати ані євреїв, ані європейське громадянське суспільство. Суспільство, побудоване на принципах свободи і рівності, не могло припустити існування рудиментів кастового укладу. Консервативні сили єврейської громади прагнули зберегти status quo, але в громаді було все більше і більше елементів, які прагнули розірвати кайдани традицій.

Емансипація єврейства не була наслідком боротьби євреїв за рівноправність — свободи і права людини, проголошені Французькою революцією, були несумісними з кастовою ізоляцією єврейської громади. Це відзначав, зокрема, один із лідерів сіонізму Макс Нордау — вже після російських погромів та справи Дрейфуса — з нотками осуду на адресу європейців. Тим не менш єврейська громада — і насамперед найзаможніші її верстви — все ширше користувалася можливостями, які відкривала асиміляція.

Перелам стався після Наполеонівських війн. Євреї масово почали переселятися з містечок до великих міст та європейських столиць, університети були переповнені молодими євреями. Почалась епоха *гаскала* — єврейського Просвітництва. Уже в першій половині XIX століття в Західній Європі серед імен, що прикрашали національні культури її народів, багато прізвищ інтелігентів єврейського походження. Асимільовані євреї найчастіше ставали лікарями, юристами, вченими і взагалі

[1] Див.: *Arendt H.* The Origins of Totalitarianism, San-Diego — N.-Y.; L., 1979. — P. 89—122.

людьми інтелігентних професій. Зберіг і посилив позиції і єврейський фінансовий капітал.

Фінансова діяльність залишалася традиційним заняттям заможної частини єврейської громади. Всі європейські двори мали своїх євреїв-банкірів — Ротшільди при французьких і англійських дворах виконували ті самі місії, що й Блейхредер чи Гірш при Бісмарку. Блейхредер фінансував війну Пруссії з Австрією, а під час і особливо після франко-прусської війни він надав Пруссії неоціненну допомогу своїми зв'язками з французькими Ротшільдами і з Дізраелі. Ганна Арендт детально показала цю роль грошовитих «євреїв двору» впродовж XVIII—XIX століття, роль, яка, зрештою, переоцінювалась європейськими політиками. Так, Меттерніх вважав Ротшільдів найбільш впливовими *політичними* фігурами Франції, а згадуваний вище лівий англійський економіст і політичний письменник Дж. Гобсон писав 1905 року: «Чи може хтось серйозно припустити, щоб велика війна могла б бути підтримана якоюсь європейською державою або щоб можна було б отримати якусь велику позику, якби Дім Ротшільдів та його зв'язки були проти цього?»[1] Насправді ці оцінки дуже демонізували єврейський капітал.

Єврейські банкіри в XIX столітті зберігають своє відособлене положення в християнському середовищі, щонайбільше обмежуючись баронськими титулами та шлюбними зв'язками з вищими сферами суспільства. Ротшільди видавали дочок заміж за ласих до приданого аристократів (за єврейськими традиціями діти в таких змішаних шлюбах вважались євреями), а синів одружували з єврейками. Попри тісні зв'язки з верхівкою європейських суспільств і з міжнародним фінансовим капіталом єврейські банкіри зберігали пов'язаність зі своєю етнорелігійною громадою, що й дозволяє говорити про *єврейський* фінансовий капітал.

Усвідомлюючи себе частиною єврейської громади і час від часу підтримуючи її матеріально, банкіри-євреї трималися за нових умов старих принципів: вони обмежувались роллю фінансових посередників і не ризикували включатись у внутрішньополітичні комбінації та зовнішньополітичні авантюри.

Ситуація починає мінятися впродовж XIX століття. Єврейські фінансисти все більше втягуються в культурне і політичне життя своїх країн, втрачають зв'язки з общиною, асимілюються в інонаціональному середовищі. Їх діти все частіше покидають традиційну сімейну сферу занять, займаючи маргінальне становище або повністю, наскільки це можливо, включаючись у культурне середовище, яке для батьків залишалося «чужим». Старші покоління єврейських фінансистів строго дотримувалися принципів невтручання в політичні змагання в «чужих» націях; падіння впливу французьких Ротшільдів якраз і було наслідком того, що глава дому вв'язався в політичні авантюри претендзійної Орлеанської династії. Якщо на початку африканської експансії у Південній Африці переважав єврейський капітал, то в розпал її євреїв-банкірів витісняють такі авантюристи, як Сесіл Родс. Те саме можна сказати про німецьких євреїв-банкірів: спочатку справами Багдадської залізниці активно займаються Блейхредер і Гірш, а потім їх витісняють німецькі гіганти — Сіменс і «Дойче Банк».

В цілому роль єврейського капіталу залишається традиційною: євреї виконують функції *посередників*. У Франції саме таку роль у афері Лесепса, зв'язаній з побудовою Панамського каналу, грали два євреї-фінансисти, Жак Рейнак і Корнеліус Герц. Батько й син Лессепси побудували Суецький канал і

[1] *Hobson J.H.* Imperialism. — L., 1938, P. 57.

почали будівництво Панамського каналу, використовуючи кредити від приватних осіб під гарантію, що її давав парламент Франції. Кредити досягли гігантської суми в 1,3 млрд. франків. Коли вже стало ясно, що компанія банкрутує, Лессепс, сподіваючись на чудо, продовжував діставати позики, лобіюючи політиків. Серед оганізаторів афери були міністри, сам прем'єр, автор спорудженої незадовго перед тим башти інженер Ейффель та інші впливові особи.

Викриття «Панами» почалося із статей у правій антисемітській газеті Дрюмона «Лібр пароль» 1892 року. В результаті нечуваного обвалу розорилося близько півмільйона середніх французів, а корумповані політики вийшли сухими з води. Винними виявились євреї — Рейнак і Герц, які лобіювали інтереси компанії в парламенті: Рейнак серед правих, Герц серед лівих. В результаті обидва пересварилися, Рейнак навіть «замовляв» Герца за десять тисяч франків, що було нечувано для політичного побуту XIX століття; врешті Рейнак застрелився. Справа «Панами» спричинила спалах антисемітських та антианглійських настроїв і різке поправіння у політичному житті Франції.

Саме в цій атмосфері розгорілася справа Дрейфуса.

Ситуація в цивілізованій Франції, таким чином, по суті не відрізнялась від ситуації в реакційній Росії, де після убивства Олександра II в 1881 році ніхто не говорив, що царя вбили «хохли», хоч українцями були і Желябов, і Кибальчич, і правнучка гетьмана Розумовського Софія Перовська, — запам'ятали чомусь нещасну вагітну Ґесю Ґельфанд, і спалахнула хвиля жахливих єврейських погромів, насамперед в Україні.

Найбільш повчальним наслідком перших етапів асиміляції євреїв в західноєвропейське суспільство стало посилення антисемітизму. Саме в ті дні «Панами», а потім і боротьби «дрейфусарів» з «антидрейфусарами» паризький кореспондент впливової ліберальної віденської газети Теодор Герцль, асимільований австрійський єврей, який вважав антисемітизм просто пережитком невихованості, поступово переходить на сіоністські позиції. Коментуючи ці процеси, сучасний ізраїльський історик-політолог пише: «Герцль із тривогою спостерігає посилене проникнення євреїв в господарське, духовне і парламентське життя Франції — процес, який призводить до того, що економічні кризи і фінансові скандали, інтелектуальні суперечки і парламентські диспути викривляються до невпізнаваності, бо в центрі уваги виявляється участь в них євреїв, що наочно підкреслює труднощі становища євреїв у сучасному суспільстві. Саме там, де емансипація євреїв проходила в найбільш радикальній формі — в республіканській Франції, спадкоємиці великої революції, — саме там виникає нове єврейське питання, що випливає з специфічних проблем сучасного суспільства. «Справа Дрейфуса» стала лише вінцем і найвідвертішим проявом цього глибинного процесу»[1].

Єврейські політичні письменники сіоністського спрямування констатують ту обставину, що антисемітизм в Європі зростав не всупереч, а внаслідок асиміляції, щоб зробити з неї один висновок — висновок про безперспективність асиміляції.

Дійсно, асиміляція призвела до відкритості єврейської громади, до щоденних контактів суспільств, раніше відгороджених неперехідними бар'єрами, до психологічної і культурної несумісності, до спалахів конкуренції там, де раніше був своєрідний міжетнічний поділ праці. Йдеться про появу нового, політико-ідеологічного антисемітизму

[1] Див.: *Авинери, Шломо*. Основные направления в еврейской политической мысли. — Библиотека Алия, 1990. — С. 134.

на місці старого, середньовічного, релігійного.

Зміни аналогічного характеру відбуваються в усій культурі Європи, і не тільки політичній, особливо впродовж XIX століття; але підготовлені вони Просвітництвом. Ще XVIII століття зробило європейську культуру світською в своїй основі, вивівши її з-під патронажу і вирішального впливу церкви і незмірно посиливши в ній державницький елемент. Відповідно на місце харизми монарха — Божого помазаника приходить у політиці ідеологія держави — репрезентанта Народу. Ідеологія політичної нації, держави-нації залишає поза рамками структурної оформленості цілісність «національного духу», по суті оголошуючи причетність до нього, як і релігійні переконання, особистою справою громадянина. Лише там, де нації не вибороли собі незалежної держави і не репрезентовані нею, туманні переживання «національного духу» претендують на репрезентацію вічної національної сутності. Будучи по суті такою самою міфологією, як і трибальна свідомість, концепції «національного духу» спираються лише на професійно іншу і вищу, ніж трибальна, культуру. Зразком для всіх європейських національних бездержавних тенденцій впродовж століття залишається концепція Ґеґеля.

Але відношення «національний дух — національна держава» несиметричне: якщо національна держава є репрезентацією і втіленням «національного духу» чи, обережніше, національної цілісності, то зворотне відношення не має місця, і не все, що репрезентує і захищає держава, є «національний дух». В рамках однієї національної держави можливі різні «національні духи», і держава стає перед альтернативою: або рішуче асимілювати всі «національні духи», або до кінця довести принцип невтручання у світоглядні і культурні справи.

Праві, консервативні політичні сили Франції в кінці XIX століття виступили з претензією на репрезентацію «французького духу» поряд з формальною структурою — державою. З погляду людини, яка мислить консервативно, яка здатна зрозуміти явище лише тоді, коли сприймає його через його розвиток, становлення, історію, національна держава є результатом розвитку і втілення національного духу, національної традиції, національної ідентичності. Тоді є *справжні* французи — і французи *несправжні*, а тільки «політичні» — громадяни Франції і такі самі члени тіла «політичної нації», як і інші її громадяни, але чужі її духу. Відповідно людина, яка мислить ліберально-демократично, виходить із майбутнього, із принципів, із держави як політичної нації — і для неї етнічна, релігійна, політична ідентичність громадянина є його особистою справою, він є французом остільки, оскільки має відчуття приналежності до тіла «політичної нації». Конфлікт дрейфусарів і антидрейфусарів був непримиренним саме тому, що зачіпав такі глибокі засади політичної самосвідомості французів.

Ініціатором кампанії на захист Дрейфуса став політик, відомий діяч Паризької комуни Жорж Клемансо, з іменем якого зв'язана історія Франції від франко-прусської до кінця Першої світової війни.

Згадуючи Клемансо насамперед як діяча Паризької комуни, маємо усвідомити цілковиту неадекватність поширеного в СРСР уявлення про цю «комуну» як про зародок «комунізму» і передвісника Великого Жовтня. Насправді, якщо вже проводити історичні паралелі, Паризьку комуну краще порівняти з лівоесерівським заколотом 1918 року, спрямованим проти Брестського миру. «Комуна» означає не більше, ніж самоврядування, хіба що у

Жорж Клемансо

Франції з часів Великої революції традиційно муніципалітет мав також власні збройні сили — Національну гвардію (її копією і антиподом стала в Росії влітку 1917 року Червона гвардія). Паризький муніципалітет-«комуна» відмовився визнати поразку у війні з Пруссією, акт капітуляції, підписаний урядом «зрадників», і вирішив продовжити війну своїми силами, спираючись на патріотичний ентузіазм. Це був радше симптом неприйняття національної поразки, недовіри до соціальних верхів і розпаду держави, ніж пориву до світлих вершин соціалізму. Ненависть до «зрадників», які привели до поразки, переростала на загальну недовіру до режиму і стихійні розправи з генералами, і проти цих настроїв Клемансо, мер революційної Монмартрської округи, боровся як міг. Всупереч звичним у марксистській літературі оцінкам Клемансо не проробив якогось карколомного повороту вправо — він залишився пристрасним патріотом і республіканцем і в своєму дрейфусарстві, як пізніше і в своєму антикомунізмі. Тільки безкомпромісної якобінської нещадності в ньому додалося — саме після справи Дрейфуса.

У кампанії, організованій Клемансо з чисто ідейних і принципових мотивів, на початку взяли участь самі лише ліві інтелектуали — Еміль Золя, Анатоль Франс, Ежен Дюкло, історик Ґабріель Моно і бібліотекар Люсьєн Ерр, а також група молодих людей, що об'єдналися навколо журналу «Кайє де ля кензен» — її лідер Шарль Пеґі, молодий Ромен Роллан, Сюарес, Жорж Сорель, Даніель Алеві та Бернар Лазар. На протилежному боці опинились католицька церква і насамперед орден єзуїтів, Генеральний штаб, консервативні політики і журналісти, серед яких були і засновники французького «інтегрального націоналізму» — Моріс Баррес і Шарль Моррас. Праві, особливо військові, організували широкий рух антисемітського плебейства, включаючи студентів-роялістів, і масові виступи натовпу під гаслами «Смерть жидам» мали місце в Бордо, Марселі, Клермон-Феррані, Нанті, Турі, Ліоні, Марселі, Руані, Тулузі.

Клемансо вів кампанію під гаслами принципів свободи, рівності і братерства. Поки йшлося про принципи, кампанія успіху не мала.

Характерна позиція обох соціалістичних партій Франції. Щодо Робітничої партії Жюля Ґеда (на яку розраховували Маркс і Енґельс, бо серед її лідерів були обидва зяті Маркса — Поль Лафарґ і Шарль Лонґе), то її поведінку неважко було передбачити: соціалісти-ґедисти вважали боротьбу за демократію справою буржуазії і принципово підтримували правих проти лівих, бо, як і більшовики-сталінці, вважали лівих демократичних діячів небезпечнішими, ніж відверті праві. З цих міркувань вони підтримували прихильників військової диктатури Буланже, з цих міркувань вони допомогли правим провалити Клемансо на виборах у парламент 1893 року. Жюль Ґед заявляв, що «закон і честь — це просто слова»[1]. Більш схильним до серйозного сприйняття цих «слів» був Жан Жорес, але й він не підтримав ініціативи Клемансо і лівих письменників.

Здавалося, з боротьби за торжество порядності і за принципи республіки нічого не вийде. І нічого б не вийшло, якби наступ антисемітів не мав такого яскраво вираженого консервативного характеру. Соціалісти, спочатку партії Жореса, поступово втягнулися в кампанію тому, що вони були проти попів і офіцерів. Боротьба проти набрала таких обертів, що закінчилась ганебною поразкою антидрейфусарів. Католицька церква визнала свою помилку, а в армії пройшла чистка офіцерського складу.

[1] *Arendt H.* — P. 112.

Консерватизм у Франції внаслідок справи Дрейфуса зазнав поразки. Але не стало це і перемогою принципів. Змінилось на користь республіканського і демократичного табору співвідношення сил, але демократія зрозуміла, що за неї народ не піде на барикади.

Євреї

Єврейська проблема стала пробним каменем демократії не тільки у Франції — в історії XX століття вона була чи не найбільш дражливою і для західної цивілізації, і для цивілізації країн ісламу. Тому варто відволіктися від європейських клопотів початку століття, щоб з'ясувати стосунки з тією цивілізацією, яка була увесь час поруч із нами і яку ми намагалися не помічати.

Левант був ще в давньогрецькі, а особливо в елліністичні часи місцем, де європейська культура масивно лягала на азійський побут, місцеві віруванння і культурні уявлення. І мало залишилось народів передньоазійської цивілізації, що пройшли крізь тиглі левантійства і зберегли якісь сліди давньої ідентичності. Не лишилося арамейських мов Вавилона і Сірії, не лишилося філістімлян, фінікійців, моавитян, ідумейців, угаритів, нічого із стародавнього західносемітського Ханаану. Крім євреїв.

Євреї, згідно з легендою про праотця Авраама, прийшли в Ханаан, імовірно, близько початку другого тисячоліття до н. е., хоча перші письмові (на камені) пам'ятки євреїв відносяться лише до X століття до н.е. Потім був, за біблійною легендою, єгипетський полон, що закінчився поверненням єврейського племені в Ханаан, як обраховують, десь у XV столітті до н. е. Був і полон Вавилонський у VI столітті до н. е., з якого частина євреїв повернулася на землю предків. Нарешті, було і розсіяння євреїв по світу в часи Римської імперії.

Ті полони були нещадними і лютими. У війнах не жаліли людей, ані воїнів, ані беззахисних стариків, жінок і дітей, тисячами приносили їх у жертви своїм богам. Стародавні рельєфи, серед яких, може, найвиразніший — з «Балаватських воріт» Салманасара III (IX століття до н.е.), залишили нам ілюстрації до оповідей про тодішні війни: переможці-ассірійці ножами відрізають голови ворогам, відрубують ступні ніг і кисті рук, на іншому рельєфі — дбайливо схилившись над полоненими вождями, розтягнутими на кілочках за руки й ноги, живими обббіловують їх, а небоєздатних, жінок і старших дітей (менших уже спалено на вогнищах), женуть в полон, як худобу, і жінки в знак ганьби і покори тримають високо піднятими подоли... Ці події назавжди залишили свій слід у біблійних «Книгах пророків», слід давнього, але не забутого болю і ненависті.

Голокост XX століття неначе продовжив ту забуту люту пору, яка вже здавалась страшною казкою.

За біблійними джерелами, число євреїв, що поступово повернулися з Вавилону, сягало 42 тисяч. Частина євреїв уникла полону і лишалася на землі Ханаану, в Самарії; і досі самаритяни являють особливу секту в іудаїзмі. Частина лишилася у Вавилоні, який став самостійним культурно-релігійним центром єврейської діаспори.

В майбутньому громада, що повернулася до Палестини, склала центр тієї єврейської діаспори, що розселилася в Італії, а потім в Північній Франції та Німеччині. Палестинські євреї були більш податливими щодо європейських впливів, більшими левантійцями. У Вавилоні євреї не тільки змінили мову на арамейську, але й повністю змінили письмо; нинішній квадратний єврей-

ський алфавіт є переробкою арамейського і не має спільних коренів зі староєврейським письмом. Можна сказати, що у Вавилонському полоні євреї включилися до культури, яка поширила арамейську мову від Єгипту до Індії і центр якої був у древній Месопотамії.

Вавилонський єврейський осередок став пізніше центром єврейства, що розселилося в країнах ісламу. В середні віки на основі вавилонського центру склався центр у Магрібі, що охоплював також мавританську Іспанію. Становище євреїв у країнах ісламу було значно краще, ніж у християнській Європі. Історія хрестових походів оберталася трагедіями для маленьких міст північної Європи, заселених євреями. Нетерпимі християни винищували їх, як щурів. Євреїв виселяли з Англії, Франції, за імператора Максиміліана, — після чуми, в якій, звичайно, були винними вони, — з Німеччини; вже в XVI столітті — з Іспанії. Іновірці в країнах ісламу жили самоуправними громадами, і не одразу ці «культурно-національні автономії» стали формою апартеїду.

Найдавніші тексти Біблії написані мовою *іврит*. Коли євреї повернулися з Вавилона, більшість із них івриту вже не розуміла. Книги пророків написані по-арамейськи. Через деякий час довелося перекладати Біблію грецькою мовою, бо більшість євреїв уже розмовляла грецькою. Євреї Месопотамії з VI століття н. е. розмовляли по-арабському. Пізніше діаспора розмовляла двома мовами, що склалися на основі різних європейських: мешканці країн ісламу, коли центром єврейства *сефардів* став Магріб, мовою *лудін* («латина»), по-єврейськи сприйнятою іспанською; мешканці заальпійської Європи, *ашкеназі*, — *ідіш*, єврейським варіантом німецької. Іврит ніколи не був повністю забутий, але служив тільки культовим цілям, його називали Святою мовою, і розмовляти ним не годилося; відродження івриту як розмовної і літературної мови, пристосованої до комунікаційних потреб XX століття, стало одним із чудес нашого часу.

Мова не стала тим стрижнем, що підтримував протягом тисячоліть єврейську цілісність.

З двох європейських народів — вигнанців із Азії, циган і євреїв, перші зберегли свою ідентичність незважаючи на втрату релігії, другі — завдяки релігії. Настільки, що протягом тисячоліть можна було вважати євреїв релігійною громадою з етнічними рисами.

Єврейська релігія трималась на Книзі.

«Біблія» — це книга взагалі. По-грецьки «біблос» означає «лико», «кора» (як і *liber* латиною): греки і латини писали спершу на ликах, як через тисячоліття — слов'яни на бересті. Євреї писали і на каменях, і на глиняних табличках, і на тростині, і — вже, можливо, в часи Мойсея — на спеціально оброблених шкірах. Сувої-книги нагадували сучасні шкільні карти: вони закріплювались згори і знизу паличками, тільки ніколи не розгортались цілком, бо були надто довгі. Звичайно книга-*сефер* була згорнута, перев'язана стрічкою і навіть запечатана. А слово, що називало книгу, у євреїв походить не від назви матеріалу: *сфар* — означає «писати», а також «рахувати», тобто позначає інтелектуальну працю взагалі. В Мойсеєвому П'ятикнижжі є розділ «Числа», який трактує не арифметику, а генеалогію єврейських царів і племен. Генеалогія або «книга життя» — це книга, в яку Бог вписує живих і звідки він виписує померлих. Це така ж структура Порядку, як і Дерево життя або Дерево пізнання. І числа невіддільні від неї, як і від світового дерева: один, два, три, чотири, особливо сім, а найдо-

вершеніше десять — ці та інші похідні від них числа є світові ритми, предмет роздумів пізнішої єврейської містики, каббали. Єврейська назва книги ближча до грецького логос, що означало і «слово», і «*мисль*», і «*число*».

Книга є опредметнена мисль, мислення і числення, що стало річчю. Вся пошана до слова перенесена на цю річ, і євреї не знищували сакральні книги — їх закопували в синагогах, ховали, як людей. В книзі Ієзекіїла говориться, що пророк «з'їв сувій»[1]. Читання і розуміння книги уявляється як з'їдання її.

Світ ніби книга, і книга ніби світ. Книга розгортається подібно до небесного шатра, і горе, якщо будуть зламані печаті Всесвіту, знищене Слово і згорнуто небо в сувій. Цей давньоєврейський образ став засадничим у апокаліптичних видіннях християнина Іоанна Богослова.

Основною рисою релігії євреїв був і лишився монотеїзм. Як могло статися, що невеличкий скотарський народ сформулював, а потім і записав у Книгу ідеї, покладені в підґрунтя всієї європейської цивілізації? Мабуть, не варто шукати для цього культурного явища причин — можливо, як історична мутація воно могло виникнути і в інших середовищах, але, раз виникнувши, вже виявило надзвичайну живучість. Принаймні марксистські спроби пояснити появу єдинобожжя, виходячи з утвердження в господарстві універсального товарного еквівалента, — грошей, — не варті доброго слова: винахідники грошей, фінікійці, славилися своїм архаїчним і жорстоким політеїзмом і ідолопоклонством, а євреї до Вавилонського полону в господарському відношенні нічим не різнилися від інших семітських народів Ханаану.

Можна відзначити культурний образ, який давав можливість на щось сперти парадигму єдиного Бога. Це — образ письма і книги. Пізніше в християнському викладі, в Євангелії від Іоанна, це набуло класичного формулювання: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог»[2].

Семітські народи, починаючи з фінікійців, а потім і арамейців, стали винахідниками принципово нового письма — буквеного. Писемності найдавніших цивілізацій, що склалися в Єгипті та Месопотамії, являли собою суміш словесних знаків, складових знаків або складоподібних комплексів і особливих детермінативів. В кінці II тисячоліття до н. е. з'являється письмо, знаки якого позначають винятково приголосні звуки семітських мов. Абстракція приголосної була достатня для позначення не смислу, а одного лише звучання. В семітських мовах голосівки в корені можуть мінятися, вони не так впливають на лексичне значення, і в принципі для письма можна обійтися самими лише інваріантами складів — приголосними. Це був новий крок в осмисленні звукового складу слова, крок, перед яким свого часу зупинилася єгипетська і аккадська культури.

Варто сказати, що подальший крок зробила грецька культура, ввівши знаки і для голосівок. Літера стала атомом, з якого складається слово; кожна зокрема літера і кожен зокрема звук не мають нічого спільного із смислом, а в слові все разом виявляється осмисленим. Ця ідея, зрозуміла давнім грекам, можливо, стала фундаментом ідеї атомізму — в останній головним є не сама по собі дискретність світу, а те, що ціле принципово відмінне від його складових.

Семітське консонантне письмо не повністю доводить до кінця ідею відділення знака від смислу, бо його знаки означають все ж не одне звучання, а цілий комплекс звучань. Але і в іудейській картині світу наявний той

[1] Ієз., 2:9, 3:3.
[2] Іоанн, 1:1.

самий атомістичний принцип: ціле, яким є Бог, не тотожне окремим природним феноменам. Бог — не водойми і не ліси, не гори і не зорі, не кам'яні ідоли чи інші предмети поклоніння: Бог не втілений у виділеному просторі, не «тварний», він є скрізь як те невидиме, що являє собою цілісність Всесвіту. Бог може явитися в голосі або на письмі, в Слові усному або писаному, в Книзі. Не випадково в Біблії Бог інколи говорить до людей, але ніколи не з'являється їм у видимому образі.

Мова і мовлення, таким чином, є всього лише знак Божої присутності, а знаки можна міняти. В Біблії немає того семіотичного релятивізму, який диктується грецьким письмом і приймає повну умовність знака і його повну незалежність від смислу. Біблія ще сповнена поваги до матеріального субстрату Слова. Але умовність знака вже покладена в основу ідеології, і неприйняття «ідолопоклонства» саме і означає неприпустимість ототожнення Божественного смислу з будь-яким його знаковим втіленням.

Ввівши в цивілізацію ідею єдиного абстрактного Бога, «видимого всім і невидимого», стародавнє єврейство наділило його і абстрактними властивостями. Семітський Господь втілює всі ті самі функції розуму, волі і почуття, які було помічено в індоєвропейській трифункціональності жерців, воїнів та продуктивної сфери суспільства. Якщо в ранніх текстах переважає атрибут Царства, необмеженої жорсткої влади, то пізніше чітко вирисовуються три основні атрибути чи функції єдиного Бога: *творіння, откровення і вирятування* (рос. *избавление*).

Монотеїзм, як і інші релігії, відкриває «приховане», «невидиме» — дихотомія видимого і прихованого притаманна всім вірам, але в монотеїзмі іудеїв невидиме і приховане виявляється *принципово* невидимим, «*без*-образним». У зв'язку з тим відкривання прихованого набуває метафізичної форми *откровення*. *Творіння* — завжди і скрізь функція надприродної і божественної істоти; але в релігіях та міфологіях світу бачимо градацію творчих зусиль — від «культурного героя», який просто знаходить для людей вогонь та інші корисні речі, до максимальної напруги творця — *творіння світу з нічого*.

Тим самим з'являється початок і кінець часу, історія випрямляється в лінію. *Вирятування, збавлення*, що має реалізуватися в кінці часів, неминучі, бо був початок. Вирятування має прийти як подолання всіх прикрощів і нещасть, а насамперед найбільшого нещастя роду людського — смерті.

Непрямим чином ідея абстрактного і принципово невидимого Бога виключала не тільки ідолопоклонство, а й його найдошкульніший вияв: людські жертви.

Величезна кількість тваринних жертв приносилася Богові в щоденних ритуалах і з різних спеціальних приводів, детально розписаних в Біблії. Вся ритуальна частина давньої єврейської релігії, як і багатьох інших архаїчних вірувань, власне, і концентрувалась у жертві. Бога, звичайно, просили про щось, кожен про своє; але це були індивідуальні звертання, молилися вдома, а храм був для жертвоприношень. Жертва спалювалася — дим відносив її до Невидимого, а частину м'яса з'їдав той, хто приносив жертву, тим самим вступаючи з Богом у спільну трапезу і щоразу відтворюючи акт споріднення і співпричетності людини до Бога. В іудаїзмі непомітна сакральна семантика розчленування тіла жертви як символ диференціації тіла космосу і тим самим — упорядкування хаосу в космос. Але наявна ідея жертви як єднання з Богом у трапезі.

Коли Храм було зруйновано і жертвоприношення зникло, місце урочистих

процедур закалання і спалення жертви зайняли молитви. Молитва стала тим самим способом упорядкування хаосу в космос, яким служила спільна з Богом трапеза.

Оформлення «єврейської літургії», головний елемент якої — молитва «вісімнадцять благословень», *шмоне есре,* належить до епохи з середини VI до середини IV століття до н. е., тобто до того ж часу «книжників», до якого належить утворення сучасного тексту Біблії — відбір книг, які увійшли до неї, уніфікація та редакція тексту. В текст Біблії введено в книзі Неємії главу 9, яку називають «великою обітницею». Суть її полягає в тому, що євреї визнають себе винними перед Богом в постійному порушенні Закону і зобов'язуються надалі настійно виконувати його. «По всьому цьому ми даємо тверде зобов'язання і підписуємо, і на підпису печать князів наших, левітів наших і священиків наших»[1]. *Танах* або *Тора,* як називається по-єврейськи Біблія, стала текстом, офіційно визнаним Радою мудреців. Обов'язком єврейського мужчини стало невпинне вивчення тексту Тори — *міцват талмуд Тора*. Пізніше талмудистські мудреці «говорили, що «той, хто вивчає закони про жертвоприношення, сам вважається таким, що приносить жертву»[2]. «Міцват талмуд Тора» є теж різновидом жертовного упорядкування хаосу в космос.

Основним наслідком монотеїзму є заборона *людських* жертв. І християнство, і іудаїзм виключають людську жертву. Зрештою, ідея синовбивства так само наявна в християнстві, як і в іудаїстській Біблії: Авраам готовий убити свого сина Ісаака, але в момент, коли він вже заніс ножа над сином, він чує Божий голос — Богу достатньо *готовності* принести найкривавішу жертву. В християнстві Господь приносить в жертву сина свого Ісуса Христа і дозволяє розіп'яти його на *хресті,* конструкції, що символізує упорядкованість всесвіту «на всі чотири сторони». Жертва в обох випадках приноситься не Богу, а Богом (як і жертва першолюдини-Пуруші в індійській міфології) і актом розчленування символізує перетворення хаосу в космос. Але людської жертви тут немає. *Право на людське жертвоприношення відібрано у людей і передано Богу.*

Мірча Еліаде підкреслював, що криваві людські жертви були свого часу кроком до осмислення небуденності, незвичайності і ритуальності смерті, відділення смерті від життя, і в такий спосіб — упорядкуванням світу. В іудаїзмі — як пізніше і в християнстві, і в ісламі — утверджується нова ідея: тільки Бог може приносити людську жертву і тим самим упорядковувати світ через смерть. Творіння світу завершується тим, що Адам приречений на смерть Богом — смертність роду людського як трагедія людини винесена в «горній світ», перетворена на акт упорядкування Богом людського світу, і «внизу», в бутті, в буденності і повсякденності «не убий» стає абсолютною цінністю. Життя і смерть відділяються від людського світу, для якого не повинно бути категорії «забрати життя». Це явище належить до аномалії, до кари за злочин.

Тема апокаліпсиса неявно звучить тільки в деяких книгах, зокрема у Екклесіаста, але вона задана вже образом світу як книги.

Андре Неер, франко-єврейський письменник, відкрив філологічну тонкість в одному з найглибших і найпрекрасніших розділів Старого Заповіту, книги Кохелет (Екклесіаст), написаній, очевидно, царем Іудеї Шломо (Соломоном). «Бачив я всі діла, які робляться під сонцем, і ось, все —

[1] Неємія: 9,38.

[2] Див.: *Штайнзальц, Адин.* Контуры Талмуда. — Тель-Авив, 1981. — С. 175.

суєта і томління духа! Криве не може зробитися прямим, і чого немає, того не можна рахувати. ...І віддав я серце своє тому, щоб пізнати мудрість і пізнати безумство і дурість; пізнав, що і це — томління духа. Тому що в многій мудрості многа печаль; і хто примножує пізнання, примножує скорботу»[1]. Слово «суєта» має печальні конотації безвиході і марності, але в оригіналі тут — слово, що позбавлене оцінкових конотацій і означає просто «пара», «дух», «видих». Життя людське як пара і видих; безслідне і невідчутне, воно розчиняється в небутті. «Рід проходить, і рід приходить, а земля пребуває вовіки. ...Немає пам'яті про колишнє; та й про те, що буде, не лишиться пам'яті у тих, котрі будуть потім»[2].

Спроби поглянути на світ з абсолютної позиції, з відстані безмежного часу ведуть до повної втрати людини і поколінь. Тут зародок апокаліптичного бачення світу, і тут зародок хасидської життєрадісності, — бо не суєта і безглуздість є людське життя, а пара і дихання. Життя існує, але тільки для нас, цієї пари і цього видиху буття: «Хто знаходиться між живими, тому є ще надія, бо і псу живому ліпше, ніж мертвому леву. ...Отже йди, їж з веселістю хліб твій і пий в радості серця вино твоє, коли Бог благоволить до діл твоїх. ...Все, що може рука твоя робити, по силах роби; бо в могилі, куди ти підеш, немає ні роботи, ні роздуму, ні знання, ні мудрості»[3].

Андре Неер звернув увагу, що слово, неточно перекладене як «суєта» і звучить на івриті *евель* («суєта суєт» — *аколь евель*, «все є пара, подих»), є іменем сина Євиного, що наводиться у нас як «Авель». Авель, як дух, видих і пара, зникає бездітним, без спадкоємців, убитий братом своїм Каїном. Ім'я «Каїн» походить від *кіна*, що означає «володіти», «мати». Це слово майнуло і в рядках другого розділу книги Екклесіаста (Кохелет), де могутній цар Шломо оповідає нам, чим він володів і скільки всього він зробив: «І озирнувся я на всі діла мої, які зробили руки мої, і на труд, яким трудився я, роблячи їх; і ось, все — суєта (*евель*) і томління духа, і немає від них користі під сонцем!»[4] Точніший переклад, наведений Неером, звучить: не «томління духа», а «пасіння вітру». Не «користі», а «нічого». «І ось: все *евель:* пасіння вітру, і немає від них нічого під сонцем»[5].

Авель був молодшим, другим сином, пастухом, а не землеробом, як його грубий і примітивний старший брат. Авель не мав спадкоємців, діти його є чиста можливість, що умерла разом з ним, те саме «ніщо», яке не можна (в книзі життя) рахувати. Каїн мав дітей багато, що з погляду давніх євреїв було страшенно важливо, — і ось всесвітній потоп забирає і нищить все, бо все, що «маю» і чим «володію», є також пара, видих і суєта. Залишається лише Ной, але він не з потомства Каїнового, а з потомства третього сина Адама і Єви, Шета (Сіфа): Бог, говорить Єва, «поклав мені інше сім'я *замість Авеля*, якого убив Каїн»[6]. Неер пояснює строфу з Екклесіаста: «Бачив я всіх живих, що ходять під сонцем: з другою дитиною, що займає його місце»[7]. Він пише: «Статус всіх живих, які ходять під сонцем, такий: вони ходять з другою дитиною (а це означає, з Авелем, оскільки він і був другою дитиною Адама і Єви), і ходять з ним тому, що всі вони — діти Шета, діти того, хто був покликаний замістити цю другу дитину»[8].

Це дозволяє прочитати і п'ятнадцяту строфу останнього розділу Екклесіаста: «Закінчення книги: все почуто». Бог почув все, до нього дійшла і пара, подих, видих, — такий кінець. «*Аколь нішма*» — так звучить ця заключна фраза, що цілком симетрично початковому «*аколь евель*» — «все є подих».

---

[1] Екклесіаст, 1:14, 15, 17, 18.
[2] Екклесіаст, 1:4, 11.
[3] Екклесіаст, 9:4, 7, 10.
[4] Екклесіаст, 2:11.
[5] Див.: *Неер А.* О книге Кохелет // Евреи и еврейство. — Иерусалим, 1991. — С. 174.
[6] Буття, 4:25.
[7] Екклесіаст, 4:15.
[8] Див.: *Неер А.* О книге Кохелет // Евреи и еврейство. — С. 177.

Тут відповідь на питання, поставлене на початку. В синодальних перекладах це питання звучить якось прагматично: «Що користі людині від всіх трудів її, якими трудиться вона під сонцем?»[1] В оригіналі Шломо питає: «*Ма ітрон?*» — яка решта? Що лишилось? Перша відповідь — нічого не лишилось, все «евель», пара, Авель. Більш глибока відповідь, яка закінчує книгу Кохелет на оптимістичній ноті: *Бог усе почув*.

Брати Каїн і Авель — персонажі, невідомі іншим міфологіям світу, але сама парність єдиноутробних братів зв'язана з близнячними культами, поширеними універсально. Можна сказати, що в єврейській міфології маємо незвичне втілення ідеї двоїстості: утверджений на землі, матеріальний і егоцентричний старший брат протистоїть духовному, безсилому і безплотному двійнику — двійнику тому, що обидва, врешті, проходять, як усе під сонцем, як пара і подих. Людство відмежовується від братовбивці, людство походить від Шета, що був «замість Авеля», але чи можливе таке відмежування? Адже люди грішать, хоч, можливо, і не так страшно, як Каїн; проте, чи має відступництво градації? Уявимо стан справ так, як його представляв Соломон Маймонід: нехай у людства половина справ праведні і половина — неправедні. Тоді одна найменша неправедна справа перехилить терези, і всі будуть покарані. Цей максималізм оцінок притаманний всій єврейській історії, і поведінкові норми настільки ж вагомі в єврейському побуті, як і теологічні. Засвітити вогонь у суботу, можливо, не менший гріх, ніж зашкодити здоров'ю і життю ближнього.

Близнячний культ, як показав Віктор Тернер, походить від неприйняття аномального та ірраціонального феномена народження двох замість одного, — і, як вважали прихильники французької соціологічної школи, має корені в бінарних соціальних структурах, що ґрунтуються на поєднанні «чоловічого» (свого) і «жіночого» (освоєного чужого, того, звідки брали жінок) роду-племені. Були часи, коли єврейські царі навіть насильно обертали в свою віру завойовані народи, але ті часи давно минули. Взагалі євреї не вважали чужинців хоча б напівсвоїми. Перемогла норма, згідно з якою дитина, що народилась від батька-єврея та матері-неєврейки, вважається незаконнонародженою. Щоб шлюб був повноцінним, неєврей чи неєврейка повинні пройти доволі складну процедуру *ґейор*, але навіть у більш ліберальній палестинській традиції лише діти *ґерів* вважались повноправними євреями.

В Біблії не згадуються близнята. Взагалі два царі — нечастий феномен, а єврейська традиція його не знає зовсім: адже суто монотеїстична віра давніх людей племені Авраамового навіть ворога Божого перетворила на відпалого Божого ангела. І на небі, і на землі Господар один.

Проте, і в історії євреїв маємо два первні. Навіть двох правителів, хоча й не царів. По суті маємо також і дві категорії святих людей — священиків-левітів і пророків, більш і менш «своїх».

Особливі виконавці культу з'являються, за Біблією, після Мойсея, — в часи патріархів глави сімей самі здійснювали всі обряди, насамперед жертвоприношення. Священики (*когени*) мусили бути не тільки обов'язково євреями і навіть не тільки походити з коліна Левія, а ще й з роду Аарона; левіти не з роду Ааронового тільки допомагали священикам — левітам у власному розумінні слова. Пророки ж могли бути з будь-якого роду; пророкували навіть не-євреї — філістімлянин, мадіанитянин, вавилоняни і римлянка[2]. Священство було постійним спадковим заняттям, когени звільнялись від

[1] Екклесіаст, 1:3.
[2] Буття, 20:6, Суд. 7:13, Дан. 2, Мат. 27:19.

військової служби і жили за рахунок громади; пророки ж бували і простими пастухами, як і сам Мойсей, але ішли проповідувати, коли відчували в собі Боже слово, — єврейське «*наві*», як і грецьке «*профетес*», означає просто «вісник». Священик носив строго обумовлений ритуалом гарний одяг, опоясаний розшитим поясом, йому не дозволялось знімати з голови тюрбан, бо це у євреїв означало скорботу і печаль. Пророки одягались у грубий вовняний або волосяний плащ — *вретище*, підперезане шкіряним поясом[1]. Священики служили тільки в святилищах, пророки проповідували всюди, де збирався народ, — на вулицях і торжищах, біля міських воріт і у дворах храмів (не в найбільш сакральних частинах храму, куди доступ мали тільки когени). Поведінка священика в час відправи протиставиться в Біблії несамовитості жерців Ваала: «І стали вони кричати гучним голосом, і кололи себе, за своїм звичаєм, ножами і кілками, так що кров лилась по них»[2]. Мойсей же заповідав левітам не ворожити, не гадати і не робити «заради померлого» (тобто в скорботному оплакуванні) «нарізів на тілі вашім, і не наколюйте на себе письмен»[3] — вони мали служити в святому спокої. Пророки ж впадали в транс, говорили не від себе, а від імені Божого, передвіщували «сокрите і майбутнє», тобто гадали, повідомляючи про свої візії невиразними і переплутаними образами.

В діяльності пророків бачимо зразок неформальної, «антиструктурної» спільноти, що протистоїть легітимній і формальній інституції священнослужительства. Пророк має риси шамана, виключаючи тільки зв'язок з вищими силами *через посередників*, — він спілкується *прямо з Богом*, точніше, «чує голос Божий» (не обов'язково розуміючи його) і, як знаряддя Боже, повідомляє його людям. Священик діє протилежно спрямованим чином — не «згори вниз», а «знизу вгору», передаючи від людей прохання і молитви до Бога. Він, а не пророк, належить до громади. Пророк викриває громаду, судячи її ніби ззовні. Разом з тим роль пророка не просто більша, ніж роль каганів, — адже і сам інститут священиків встановлено пророком Моше. У відділеному від Іудеї північному єврейському царстві Ізраїлі не було каганів, а були тільки пророки.

Левіт — консерватор, хранитель духовної спадщини. Пророк — новатор, духовний мутант, провісник долі.

Пророки своїми пристрасними і несамовитими викриттями єврейських гріхів в напівпоетичній формі зображали сутність абстрактного і універсального Бога і пропагували той грізний і непримиренний монотеїзм, який так легко було втратити у спілкуванні з чужинцями, свідомо чи напівсвідомо про всяк випадок догоджаючи чужинським богам. Тому пророки, неформальні і не освячені на служіння Богу усні «вісники»-віщуни з вулиці і торжища, увійшли в Книгу. В Біблії (Торі) книги пророків займають мало не половину тексту. До того ж П'ятикнижжя написане на івриті, а Книги пророків записувалися у вавилонському полоні по-арамейськи. Пророк Езра (Єздра) читав у зібранні-синагозі текст на івриті чи по-арамейськи, а поруч стояли левіти, готові перекласти і роз'яснити Слово. Слово було написане знову і знову, в тому числі чужою мовою.

З погляду релігійного підґрунтя середземноморська цивілізація складається з трьох сфер: християнської, ісламської та іудейської.

Іслам визнає Біблію, і в ісламських імперіях вважалось, що «народи Книги» перебувають під покровительством влади. Найпізніша за часом виникнення релігія ісламу приймала спадщину

[1] Цар. 19:13, 4 Цар. 2:8, Іс. 20:2.
[2] Цар. 18:28.
[3] Лев. 19:26, 19:28.

«народів Книги», але орієнтувалась на пророцтва Могаммада («Магомета»), що складали Коран — сакральну Книгу ісламу, і свідчення про його життя. На цій основі будуються всі нормативи людського буття, де правила повсякденної поведінки, правові норми та культові правила збігаються в єдиному «законі шаріату». *Моральні і правові оцінки збігаються в одному вимірі.* Різниці між гріхом та злочином, карою та покаянням в такій системі немає.

Християнство виникло як секта в іудаїзмі і визнає сакральним увесь текст Танаху, — «Старий Заповіт», проте, розглядаючи його як всього лише передбачення і символічне іносказання Нового Заповіту. Норми релігійної поведінки в християнстві зливаються в одне ціле з нормами моральності, *але правові норми успадковано від Риму і відділено від моралі і культу.* Злочин і кару відділено від гріха і покаяння.

В обох випадках стародавня і надзвичайно архаїчна, практично незрозуміла книга, яку євреї називають Танах, християни — Ветхим (Старим) Заповітом, а мусульмани — просто Книгою, практично — за винятком десяти заповідей Мойсея — не бере участі у формуванні конкретних норм повсякденного життя і правової діяльності.

Євреї зберегли єдність моралі, культу і права, пристосувавши всі норми до Танах.

Це вимагало прокладання мостів між старовиною і новим часом, між забутими часами з їх незрозумілими нормами і навіть словами — та все новими і новими проблемами повсякденного і громадського життя. Це вимагало гнучкого ставлення до ритуалів, які просто не могли зберігатися від часів щедрих жертвоприношень до XX століття, та норм повсякденної поведінки, які мали в чомусь залишатися незмінними при неминучій зміні умов буття в чужорідному природному та соціальному середовищі. Граничний консерватизм вимагав цілої науки іносказання, аналогії, прихованого смислу.

Історія єврейства має, крім полонів та іноземних панувань, ще один відлік: храми. Найдавніша з історичних епох — епоха Суддів і Першого храму (950—586 роки до н. е.). В часи сильного царства Іудеї — після Соломона-Шломо — діяв збудований ним величний храм у Єрушалаїмі. Після повернення з вавилонського полону в V столітті до н. е. храм відбудовано, і до 70 року н. е., коли римлянами храм було повторно зруйновано, триває епоха Другого храму. І в ті часи ритуальні відправи відбувалися то в храмі (жертвоприношення на олтарях), то в молитовному *несакральному* домі зібрань — по-грецьки *синагога.* В синагозі читалися молитви; колективне читання стало звичаєм після повернення з Вавилона, коли євреї забули іврит і мусили повторювати молитву за читцем. Віруючі ішли з храму до синагоги читати Книгу і молитви, іноді — залежно від дня відправи — поверталися до храму знову і потім знову збиралися в синагозі. Колективна культова відправа в іудаїзмі — вторинна, не зв'язана з діонісійськими радіннями, радше раціонального кореня і принаймні не має характеру колективного спілкування з Богом. Через молитву кожен спілкується з Богом сам.

Після руйнації Храму синагога лишилась єдиним центром відправи, раціоналістичним і книжним за походженням. Основні ж культові дії перенесено додому, в приватний будинок. Єврей завжди повинен був тримати на столі під час трапези сіль: адже стіл був неначе олтарем, перенесеним в дім, а на олтарі завжди стояла сіль, яка, згідно зі звичаєвими уявленнями, очищає нечисте. Трапеза в домі прирівню-

ється до сакральної трапези після жертвоприношення, у зв'язку з чим до столу прийнято було запрошувати бідних. Перенесення сакральних дій в побут ішло паралельно з сакралізацією побуту.

Із смутної пори шукань євреї вийшли з ідеологією розширення кола сакральних текстів і сакралізації широкого кола правил поведінки.

В наступні п'ять століть було укладено письмові тексти, які власне і являють собою суть релігійної культури єврейства. Усні коментарі до старовинних текстів записано і уформовано в книзі *Талмуд*. Талмуд складається з двох частин. *Мішна* або *Галаха* є закон поведінки релігійного єврея. *Гамара* або власне Талмуд є запис коментарів та роз'яснень до Мішни, а також запис дискусій між знавцями Тори. Вивчення Тори визнане священним обов'язком кожного єврея. Текст Талмуду (в широкому значенні слова) містить близько 2 млн. слів.

Що означає «вивчення Тори»? Це означає не механічне заучування тексту як сакральної даності, а вивчення архаїчних текстів разом з їх смислами, через їх коментар, настільки інколи витончений, що це стало предметом єврейських анекдотів. Аналіз, використовуваний в Талмуді, формалістичний, але не буквалістський: равіністична вченість намагається за літерою побачити прихований смисл.

Це визначає особливості єврейського застосування норм Закону (не цілком те саме, що правових норм в нашому розумінні!) в судовому процесі, — а завдання вивчення сакральних текстів якраз і полягало в наведенні мостів між їх прихованим смислом та їх застосуванням у спірних практичних ситуаціях правового, моральнісного і культового характеру. В іудейському монотеїзмі немає принципу боротьби добра і зла, бо Бог один, і навіть Сатана — лише тінь його. Благословляти слід не тільки добро, але й зло, що його посилає Бог. В синагогальну молитовну службу включено слова з Ісайї: «Я сотворяю світло і творю темряву, Я роблю мир і наводжу біду, Я, Господь, звершую все це»[1].

Характерно, що і судовий процес європейців, запозичений у язичників-римлян, відтворює дуальність добра і зла через принцип захисту і звинувачення, адвоката і прокурора. В єврейському суді не звинувачують і не захищають — там старанно опитують свідків, щоб встановити істину. Істина одна, як один Бог. Смисл слова і дії розкривається не в діалозі між людьми — він має бути розшифрований у бутті як Божому монологі, у діях і словах як у діалозі людей з Богом. Істина має бути дана вся. І, отже, має бути встановлено не тільки факт злочину, але і наявність злого задуму, більше того, — розуміння злочинцем, що він робить вибір на користь зла. Бо якщо відсутній вибір, якщо існує примус (*онес*), то немає і відповідальності, і злочину. І суд ніколи не приймав рішень на підставі побічних доказів: він мусив встановити, що злочинець проголосив свій злий задум і у вирішальний момент мав вибір і навіть був попереджений, але вибрав зло.

В цьому правовому принципі відображається і давнє традиційне ставлення до тексту і до людської дії як тексту: і літери в тексті, і вчинки в житті мисляться не просто як знаки чи матеріальні події, а як щось емпірично дане, але дане разом із своїм смислом. Так і в Книзі — не самі по собі значки та їх комбінації є предметом сприйняття, а принаймні їх буквальний смисл, незалежно від того, якою мовою і якими літерами він записаний.

[1] Ісайя, 45:7.

Сам по собі символічний ритуал в єврейському громадському та культовому житті простий. Так, характерною для іудаїзму є надзвичайна простота шлюбу: традиційно для шлюбу було достатньо, щоб при двох свідках нареченій було вручено шлюбний контракт — лист-зобов'язання нареченого, або демонстративно вручено гроші, або при свідках здійснено любовний акт. Це може видатися виявом надзвичайної прозаїчності і прагматичності єврейства. Однак, нехай християн, звичних до театральності сакральних відправ і чіткої відділеності таїнств від побуту, це не обманює: ритуали є прозаїчними, бо вони сімейні, повсякденні. Для того, щоб ритуал був урочистим таїнством, він має бути, як у християн, перенесений у церковне дійство. Але соціального інституту церкви єврейська традиція не знає. Сакральним є саме існування норм поведінки в повсякденному побуті, бо їх порушення може потягти суворі покарання, серед яких не останнім є *херем* — відлучення від єврейства.

При всій простоті ритуалу і великій увазі до його прихованого смислу Талмуд надає виключної ваги поведінковим нормам навіть тоді, коли вони абсолютно не мають функціонального значення і служать лише одному — відділенню євреїв від неєвреїв. Прикладом таких норм щодо їжі і харчування може бути заборона змішувати м'ясо і молоко. Сьогодні релігійна ізраїльтянка ніколи не триматиме в одному відділенні холодильника м'ясні і молочні продукти. А між тим в Танах заборонено лише варити козленя в молоці його матері. Сенс цієї норми давно втрачено; на думку вчених, так євреї відмежовувалися від якихось давніх язичницьких ритуалів. Але бурхливий розвиток ритуального уточнення чистоти і нечистоти сприяв розквіту безсенсовного символу і довів його до епохи рефрижераторів.

Проте, загальний характер Талмуду такий, що в ньому розкривається саме глибинний метафізичний смисл поведінкових норм. І найкраще це видно на центральному культовому явищі іудаїзму — Суботі.

Існує багато праць, присвячених сенсу Суботи (*шабат*). Іудаїзм виразно відокремлюється від християнства з його святковою Неділею та ісламу з його П'ятницею. Для людей XX століття святковий день — це просто день відпочинку, якщо в цей день немає громадських урочистостей або культових відправ. Зрештою, Субота в Торі і визначається як день, коли Бог відпочив від трудів своїх і всім людям звелів відпочивати. Однак, уже в Талмуді так ретельно виписані всі заборони на роботу, так детально характеризуються види забороненої праці, що стає очевидною наявність якоїсь загальної концепції. Якої саме — прямо про це в Талмуді прочитати неможливо, бо, як і всі єврейські нормативні тексти, тексти щодо Суботи не користуються абстракціями і загальними концепціями. Талмуд ближчий до прецедентного права, його ідеологія радше номіналістична, ніж платоністична, він уникає ясного викладу загальних принципів, бо вони, за ідеєю, уже викладені в Торі, а завдання коментаторів — застосування Тори до складних життєвих ситуацій.

Еріх Фромм показав, що такі норми суботи, як заборона запалювати вогонь, виходити за межі своєї (в невизначеному смислі слова) території, піднімати чужу хустинку з землі не на своїй території, зривати квіти і травинки тощо, не можуть бути пояснені просто як заборони на трудові зусилля. «Насамперед праця в біблійному і (пізнішому) талмудистському розумінні — не просто набір фізичних дій. Це набагато більш значуще поняття, яке можна визначити таким чином: «праця» — це всяке твор-

че або руйнівне втручання в життя природи. «Відпочинок» — це відмова від такого втручання. Іншими словами, в Суботу людина віддає природу собі самій, ніяк не змінюючи її, нічого не руйнуючи, нічого не створюючи»[1]. Те ж пише Адін Штайнзальц: «Усна традиція, ґрунтована на ретельному вивченні біблійних джерел, пропонує інше трактування поняття «праці», забороненої в суботу, що виходить головним чином із концепції «наслідування Господа», яка міститься вже в самій Торі. Згідно з цією концепцією, заборона працювати в суботу не обмежена тим чи іншим визначенням праці, а означає прескрипцію утримуватися від будь-яких творчих дій, які щось змінюють у фізичному світі»[2]. Тому в суботу не можна було виходити за свою територію; у ессеїв це було окреслено максималістськи, межами дому, середньовічні євреї не виходили за межі своїх міських стін або свого ґетто. Оскільки Талмуд не дає загальних визначень, за основу було взято заборону в суботній день будувати скінію откровення в пустелі і виділено 39 видів робіт, які при цьому виконувалися, — а далі діяти слід за аналогією. Характер міркувань пояснить такий приклад: якщо заборонено молотьбу, то заборонено доїння, — бо обидва види праці є вилучення споживного продукту з неспоживного.

Ці аналогії — не дедукція, а перенесення смислу; вони належать до талмудистської схоластики, не більше, зрештою, незграбної з сьогоднішньої точки зору, ніж схоластика західноєвропейська, і не менш плідною за своїми історичними наслідками. Але головне в іудаїстській концепції Суботи — саме в «наслідуванні Бога», про яке говорить Штайнзальц.

В ідеї «наслідування Бога» було щось притягальне і якась пересторога. Людина створена Богом за образом і подобою Божою — ця ідея в монотеїзмі, позбавленому чуттєвості ідолопоклонства, означала не зовнішню схожість людини на Бога. *Людина схожа на Бога своїми творчими можливостями.* Субота мала примирювати і людину з довкіллям, і людину з Богом, — адже в цей день людина відмовлялася виконувати творчу працю, здатністю до якої наділив її Бог.

Це була вища покора. Єврейська Субота стала антитезою вавилонській арамейській процедурі упокорення богу *Шапату* — вавилоняни в цей день віддавались самобичуванню, щоб умилостивити Бога. Єврей, щоб уникнути катастрофи, просто не повинен був у день Божого відпочинку наслідувати акти Творіння.

Іншим біблійним прикладом покарання за прагнення стати рівним Богу є знамените будівництво Вавилонської вежі; зауважимо, що башта, як і стовп, гора чи дерево, є символом упорядкування світу в вертикальному вимірі, і побудова велетенської башти вавилонянами мислиться як їх прагнення повторити акт Творіння.

Наближення людини до Бога уявлялось також як рух до Бога через його ім'я. Божественне ім'я для релігійного єврея мусило залишатися таємницею. Ім'я проголошувалося в Храмі, але це було не повне ім'я. Найповніше ім'я виголошувалось, імовірно, першосвящеником в Йом Кіпур (Судний День), і вражений народ, почувши це «велике і жахливе ім'я», падав на коліна. Знати ім'я не міг недостойний, бо це могло дати смертному силу співучасті в акті Творіння; в Талмуді згадуються мудреці, які, як і Бог, уміли творити з нічого[3]. Штайнзальц зазначає, що легенда про людину, яка знала ім'я і через це мала владу над силою Творіння (така людина звалась Баал Шем), була першим варіантом легенди про Франкенштейна.

[1] Див.: *Фромм Э.* Субботний ритуал // Евреи и еврейство. — Иерусалим, 1991. — С. 56.

[2] Див.: *Штайнзальц Адин.* Контуры Талмуда. — С. 112.

[3] Там же. — С. 204.

Можемо сказати, що в концепції Суботи і Божого імені сформульовано ідею відчуження від людини його творчих сил, перетворення їх на ворожу Богові і людині руйнівну силу.

Страх перед небезпекою надто наблизитися до Бога, стати занадто на нього подібним і викликати тим самим до життя сили, які вже неможливо буде подолати, утримує віруючого єврея в рамках традиційного способу життя. А, отже, в рамках системи, де, як і в шаріаті, не відділено право від моралі.

Євреї як етнічна і культурна одиниця, як етнокультурна цілісність вижили тому, що вони були надзвичайно консервативні і, міняючи культурне оточення, мову, господарський побут, міцно трималися регламентованої до деталей старовини. Єврейська культура вижила тому, що уміла пристосовуватися до надзвичайно мінливих і несприятливих обставин і вживатися до різних цивілізацій. Концепція життєвого шляху єврея, підпорядкованого нормам, що випливають із Тори, сполучає консервативність із гнучкістю і створює духовну субстанцію, яка заміняла євреям просту і зрозумілу фізичну основу спільноти — географічне оточення, батьківщину, землю предків. Сама земля предків перетворювалась на напівмістичний Сіон, досягнення якого можливе лише з кінцем часів і приходом Месії.

З погляду орієнтації на вічний Сіон як на точку в літургійному просторі і часі — часі втраченого минулого і часі прийдешнього Вирятування — єврейська національна ідеологія неминуче мусила мати істотний містичний елемент. І консерватор та традиціоналіст Андре Неер говорить про поліваленттність іудаїзму, зв'язану з тим, що у нього не одна, а три канонічних книги. «Поряд з Біблією, відстоячи від неї в часі, але на тому ж рівні в духовній ієрархії знаходяться Талмуд і Зогар. Перша має раціональний характер, друга — містичний. Писемний Закон (Біблія), Усний Закон (Талмуд) і Закон містичного досвіду (Зогар) разом і утворюють іудаїзм»[1]. Зокрема, як бачимо, одна з найглибших інтуїцій іудаїзму належить водночас і талмудичному вченню про Суботу, і містичному вченню каббали про Ім'я.

Книга Зогар («сяйво») написана головним чином в XIII столітті і сформулювала головні положення *каббали*, біля витоку яких — творіння раббі Шимона бар Йохая (II ст.). «Каббала» означає «традиція», і тут видна парадоксальність ситуації: каббала і взагалі містика належать до іудаїстської традиції, супроводжують єврейську історію, але, звичайно, каббалістична книга «Зогар» не може претендувати на таку ж саму роль обов'язкової до вивчення кожним євреєм сакральної книги, як Тора чи Талмуд. Містичний досвід не даний кожному віруючому, хоча без містики немає віри — так, як і в християнстві, і в ісламі.

Сам по собі біблійний символізм веде до абстрактної і сухої теології. Він дозволяв євреям міняти сакральну мову, переписувати, перекладати і редагувати сакральні тексти, стимулював теологічні штудії, культивував пошану до мудреців — знавців Книги. Але він залишав невдоволеним містичне почуття, без якого немає екстазу безпосереднього спілкування з Богом і, отже, немає релігії, віри як такої. Тому і в іудаїзмі абстрактний монотеїзм доповнюється містичним «баченням» Бога. Картини-«видіння» того, чого бачити не можна, ірраціональні і, як правило, апокаліптичні.

Ортодоксальне ставлення до сакральних текстів полягає в тому, що як священні оцінюються не самі по собі літери письма чи звуки мови, а слова і фрази, взяті разом зі своїм буквальним

[1] Див.: *Неер Андре.* Ключи к иудаизму. — Израиль: Библиотека Алия: Израиль, 1988. — С. 8—9.

смислом. За буквальним смислом криється подвійний і потрійний прихований смисл священного повідомлення. Каббала сакралізує знаки, символи, матеріальний субстрат текстів — і особливе містичне розуміння Біблії стає розгадуванням комбінацій знаків, числових співвідношень, випадкових явищ і збігів у матерії тексту, подібно до гадання і віщування. Тим самим містика втрачає контроль канону над тлумаченням і небезпечно наближається до шаманізму.

Вивчення Тори є справа книжна, вона вимагає знань і тонкощів розуму, а не ясновидіння. В епоху танаїв і амораїв, — I—V століття н. е., час творення Талмуду, — склалася система *мудреців,* найвищих авторитетів іудаїзму. Єврейське *рав* означає приблизно те ж саме, що грузинське *батоно* — «шановний»; висвячення в мудреці привело до утворення вищого і найвищого ступенів шановності — *раббі* та *раббейну* (*раббан*), «наш шановний». Раввінат є інститут громадський і нічого спільного з шаманізмом не має. Він ближчий до традиції каганів, ніж пророків.

А пророки були радше містиками, ніж вчителями і священнослужителями. І роль їх не обмежується тим, що їх пристрасні, породжені в трансі інвективи увійшли в текст Біблії, оскільки були найкращою публіцистикою монотеїзму. Тексти пророків увійшли також в молитву і благословення, в коментарі до Танаху і — головне — в таємне вчення, а саме — *маасе брешіт і Меркава*.

«Маасе брешіт» — це, власне, перша глава Книги буття, але тим не менш ця канонічна частина Біблії стала також і предметом таємних штудій. Причина тут не в її архаїчності, а в тому, що торкається вона найтаємничішої справи — акту Творіння. Вся містика і магія коріниться для іудаїста саме тут, і каббала відтворює не що інше, як Божу здатність творити світ. Що ж до Божественної колісниці Меркава, то цей текст містичний за самим своїм характером. Це — перша глава книги пророка Ієгезкеля (Ієзекиїла), візія Божого Престолу. Святий Ієронім свідчить, що євреям віком до тридцяти років заборонялось читати цю книгу[1]. Містики періоду Мішни вивчали Божу Славу, тобто харизму, через містичний досвід пророків, які «бачили Престол», вчилися досвіду «сходження» до Бога.

Містик здійснює акт метафізичного спілкування з Богом сам, один, безпосередньо, не користуючись ритуальними засобами і нормами, виробленими релігійним інститутом. У випадку іудаїзму містик теж протистоїть релігійному загалу із своїм неповторним досвідом. В ньому дане образне бачення («видіння») Бога, абсолютно неприпустиме з точки зору канонічного іудаїзму; але зорові образи містичної божественної субстанції радше покликані демонструвати її ірраціональність. Містик, як і віруючий взагалі, через участь у святі входить у літургійний час, у якому це свято відбувається. Але якщо літургійний час нормального культу — «десь там», поза нами всіма, то містик переносить його в свій внутрішній світ. «Так, Вихід з Єгипту, основна подія нашої історії, в очах містика не може відбуватися тільки одноразово і в одному місці. Вона повинна відповідати події, що відбувається в нас самих: Виходу з внутрішнього Єгипту, рабами якого всі ми є»[2].

Глибокий знавець єврейської містики Гершом Шолем підкреслює, що «великі містики були вірними синами великих релігій»[3], але змушений визнати і протилежне: «...субстанція канонічних писань, подібно до субстанції всіх інших релігійних цінностей, розплавлюється і трансформується, пройшов-

[1] Див.: *Шолем Гершом.* Основные течения в еврейской мистике. — С. 71.

[2] Див.: Там же. — С. 43.

[3] Див.: Там же. — С. 26.

ши через вогнений потік містичної свідомості. Тому не дивно, що, як би вперто містик не прагнув лишатися в рамках своєї релігії, він часто свідомо або несвідомо виявляється на грані її або навіть переступає через цю грань»[1]. Для релігії містика завжди залишається проблемою, і християнство так само з великими труднощами асимілювало містику чернецьких орденів, як іслам — містику суфійських.

В іудаїзмі, здається, співжиття містики з раввіністською ортодоксією не становило серйозної проблеми. І в цьому розумінні містика каббали дійсно так само належить традиції, як і книжництво мудреців.

Релігія як соціальний інститут переводить індивідуальне мистецтво спілкування з вищим і нижчим світом у статус «служби Божої», де транс не обов'язковий і навіть зайвий — він виявляється доступним окремим особам, святим, юродивим тощо, винятком, який підтверджує правило. «Служба Божа» є такий самий продукт відчуження, як норми права і моралі, що заміняють індивідуальну перевірку ефективності вчинку та характеру його наслідків. З появою релігійних інститутів спілкування з Богом у відправі чи через читання канонічних сакральних текстів перестає бути творчим актом, набуває безликого і анонімного характеру. Віруючий член релігійної громади віддає свій розум і свою волю релігійному інституту (зокрема церкві), відмовляючись від свого «я», що його тепер через спільноту вірних поглинає Бог.

Містик занурюється в глибину власних видінь, творячи свій шлях до Бога сам. Результат може бути тотожний — метафізичне єднання з прийнятою спільнотою священною субстанцією, Богом колективу, а не кожної індивідуальності. Вся проблема тепер полягає в тому, яка спільнота стоїть за містиком, чи організує він групу особливо схильних до екстатичного стану людей в особливу антиструктуру.

В єврейській історії бували ситуації, коли екстатичні групи набували небезпечної незалежності. Такими були хасиди XVIII століття в Україні, що групувалися навколо своїх мудреців — цадиків, які ставали таким чином посередниками між Богом і віруючими. Хасидські громади, що безумовно і абсолютно вірили в своїх цадиків, виділяла з єврейського загалу і особлива атмосфера відчуття радості життя, смаку переживання «тут і тепер». Нездорове екстатичне радіння за умов смертної небезпеки в епоху гайдамацьких погромів в Україні XVIII століття викликало вороже ставлення у ортодоксальних литовських іудаїстів.

Проте, слід зазначити, що непрактичний і навіть безпомічний цадик-мудрець не так уже й далекий від класичного мудреця єврейської раввіністичної традиції.

Широко відомий епізод з історії іудаїзму часів царя Ірода, коли склалися дві школи — Шамая і Гіллеля. Розповідають, що якийсь іновірець заявив, нібито готовий перейти в іудаїзм, якщо йому пояснять суть його за короткий час, — за час, поки він стоятиме на одній нозі. Суворий Шамай прогнав його, а терпимий і мудрий Гіллель відповів: «Вся Тора в тому, щоб не робити іншому того, чого не бажаєш собі сам. Іди і вчись». Звичайно звертають увагу на відмінність між іудаїстським і християнським розумінням Вчення: Гіллель суть вбачає в тому, щоб *не бажати* іншому зла, Христос вчив *бажати* іншому того, що бажаєш собі, тобто активно робити ближньому добро. Звернемо увагу на інший бік справи: Гіллель не зупинився перед виконанням блазнівської вимоги щодо стояння

[1] *Шолем Гершом.* Основные течения в еврейской мистике. — С. 30.

на одній нозі. Може, це в концепції мудреця найголовніше.

Мудрець повинен бути готовий піти назустріч вимогам чужого, іншого, поставити інтереси ближнього вище власних. Ставлення до власності виражалося в талмудичній примовці: «Той, хто говорить: «Моє — це моє, і твоє — теж моє», той погана людина. Той, хто говорить: «Моє — це моє, а твоє — це твоє», це звичайна людина. Але благочестива людина говорить: «Твоє — це твоє, і моє — це теж твоє!» «Іноді навіть в Талмуді правило «Моє — моє, а твоє — твоє» називається «содомським правилом», бо в агадичній традиції Содом — це не тільки зосередження всякого розкладу, а й також місце, де жорстокі закони дотримувалися з нещадною жорстокістю, яка виключає справедливість»[1].

Можна сказати навіть більше. В практиці єврейського судочинства розрізнялись справедливість і добро, так що справедливий суддя мусів присудити навіть дуже бідному злочинцю штраф, але як благочестивий мудрець він міг сам заплатити цей штраф за бідного. Тим самим *відділялася справедливість від доброти, несправедливість від зла*, що являло собою істотне збагачення вимірів соціального простору.

Ці правила співжиття торкались не всіх, а лише благочестивих, мудреців, ребе, цадиків, — тих, хто користувався особливою повагою в громаді.

Але євреї жили в середовищі чужих, виконували в ньому функції посередників, підкорялися законам суспільства, в якому вони жили як чужорідне тіло. Подвійний стандарт життя був викликаний цією двоїстістю єврейського становища в суспільстві. І коли ми хочемо відповісти на питання, чи не була єдність права і моралі в єврейській громаді примітивізацією і збідненням її соціального простору, мусимо мати на увазі також і цю обставину. Крім власних вимірів соціального буття, в єврейській громаді діяли і такі виміри, які нав'язувалися їй зовнішніми умовами.

У сприйнятті євреїв європейцями і взагалі неєвреями є надзвичайно істотний ґандж. Єврей сприймається насамперед як купець, лихвар, шинкар тощо — людина грошей і багатства. Це — поверхове і по суті невірне уявлення.

Справа не у відсоткові бідних в єврейській спільноті. У містечкових єврейських громадах, загалом дуже бідних, відсоток заможних людей був невеликим, приблизно таким самим, як відсоток абсолютно злиденних людей, які жили за рахунок кагалу. В містечках Галичини заможні і жебраки разом становили близько третини. Суть справи в тому, хто в єврейському суспільстві був *соціально престижним*.

Монархи Європи завжди охоче користувалися послугами єврейських банкірів і брали їх під захист, але не підтримували емансипації єврейства і асиміляції освічених євреїв. Король Пруссії Фрідріх Вільгельм IV якось сказав: «Я бажаю євреям добра у всіх відношеннях, але я б хотів, щоб вони відчували, що вони євреї»[2]. Тому прирівнювання євреїв до німців «у всіх відношеннях» означало для консерваторів розчинення німецької держави і німецького суспільства в «єврейськості» (а для єврейських консерваторів — розчинення «єврейства» в німецькому суспільстві). «Придворні євреї», без чиїх грошей не обходився жодний великий захід XIX століття, забезпечували колосальними позиками всі великі політичні акції, але ніколи не втручалися в політику. Єврейські «нотаблі» підтримували стосунки зі своєю громадою, мали найтісніші зв'язки між собою. Але легенди про таємний єврейський транс'європейський уряд не мали

[1] Див.: *Адин, Штайнзальц.* Контуры Талмуда. — С. 194—195.

[2] Цит. за: *Arendt Hannah.* The origin of totalitarianism. San Diego — N.Y.; London, 1979. — P. 33.

під собою жодних підстав: єврейський фінансовий капітал не мав політичних амбіцій і власне тому вижив. Його цікавили тільки гроші, а коли єврейські банкіри втручалися в політичну боротьбу, вони зазнавали страшних поразок. Так сталося, зокрема, як було сказано, з французькими Ротшільдами.

Без багатих торговельно-фінансових діячів, впливових не тільки в своїй громаді, а й у світі чужих, не могла вижити і єврейська громада. Ці люди, які підтримували зв'язок єврейства з оточенням, були шанованою соціальною верхівкою. Але не *елітою*.

Елітою єврейської громади були *мідрашім* — мудреці. Саме вони мали неформальний авторитет і соціальний престиж, який скріплював громаду в одне ціле. Зосереджені на собі, на своїх талмудичних проблемах, освічені в іудаїстському розумінні люди були найбільш шановані в громаді.

Євреї-консерватори і євреї-пристосуванці — це різні центри і виміри єврейства.

Ті, що мали дух, дихання, подих, — і ті, що володіли, мали, трималися міцно і реалістично на землі і не гребували нічим. Розбитні саддукеї, що упевнено крутилися в чужому світі, — і непрактичні фарисеї, що не хотіли знати нічого, крім Закону.

Високий престиж мудреців-талмудистів створював особливу атмосферу в громаді: атмосферу поваги до вченості й освіти. В єврейському суспільстві гроші мали величезну вагу, але не були самоціллю: гроші і в давнину, і пізніше розцінювалися насамперед як засіб для освіти. І коли в Західній Європі впали заборони для повноцінної участі євреїв у суспільному житті, вихідці з ґетто кинулись насамперед в університети. Лікар і адвокат стали єврейськими професіями.

Вже в XIX столітті в Європі склався широкий прошарок єврейської за походженням інтелігенції, що увійшла до німецької, французької, італійської тощо культурної еліти. В кінці XIX — на початку XX століття письменники брати Стефан і Арнольд Цвайґи, Ліон Фойхтванґер, філософ Едмунд Гуссерль, математики і фізики Ґеорґ Кантор, Ґайнріх Герц, пізніше Альберт Ейнштейн, Макс Борн, Еммі Нетер і багато інших становили світову славу Німеччини. Особливо багато видатних імен дали євреї австрійської німецькомовної культури: тут і Фройд, і Кафка, і Кокошка, і Віттґенштайн. Значна частина німецьких та австрійських інтелігентів — євреїв за походженням — належала до респектабельних соціальних кіл з поміркованими політичними орієнтаціями, зокрема ці інтелектуали поповнювали керівництво німецьких і особливо австрійських лібералів та соціал-демократів. У довоєнній соціал-демократії Німеччини і Австрії такі люди, як Едуард Бернштайн, батько й сини Адлери, Рудольф Гільфердінґ, становили серцевину марксистського ідеологічного штабу партій.

З іншого боку, багато інтелігентів єврейського походження з цілком зрозумілих причин входять до художньої та політичної богеми, протестних антиструктурних кіл, чим далі на схід, тим більш радикальних. В європейське суспільство інтегрувались не тільки банкіри і не тільки адвокати. Єврейські юнаки, які не могли здобути престижної освіти через бідність або ставали жертвами явних і прихованих обмежень, все частіше ішли в протестні групи, насамперед соціалістичні, що проголошували своїм світоглядом інтернаціоналізм. І саме таких соціалістичних інтелігентів і напівінтелігентів чекали в час спалаху європейських націоналізмів найбільші випробування.

Німецька проблема

Війна і соціалісти

Троцький згадував, що коли німецькі соціал-демократи проголосували в Райхстаґу за військові кредити, Ленін не міг в це повірити і вважав газети фальшивкою німецького Ґенштабу. Сам Троцький міркував тоді таким чином: «Що сказав би Енґельс?» — питав я себе. Відповідь була для мене ясна. «А як вчинив би Бебель?» Тут повної ясності я не знаходив»[1]. (Визнаний німецький робітничий лідер Август Бебель помер за рік до війни). «Ясно» означає, що класик, на думку Троцького, був би проти воєнних кредитів, тобто проти згоди на війну.

Просто неймовірно, як застилає очі упередженість. Адже програма поведінки німецької соціал-демократії у випадку війни — включно з голосуванням за воєнні кредити — опрацьована *саме Енґельсом*, зокрема в його листуванні з Бебелем. Зрада німецької соціал-демократії вченню Маркса і Енґельса — вигадка російських марксистів.

Різко антивоєнна позиція, погроза загальним страйком у випадку війни — це, дійсно, рішення II Інтернаціоналу, прийняте його Штуттґартським конгресом 1907 року. Вніс резолюцію Бебель, її підтримали ліві, в тому числі Роза Люксембурґ і Ленін. Ця резолюція, всупереч сподіванням лівих, залишилась добрим побажанням, про неї ніхто не згадав у серпневі дні 1914 року.

Ліві відповіли на війну по-різному. Висунуте Леніним гасло поразки власних урядів стало найдивовижнішим гаслом у політичній історії XX століття. Зрозуміло, якщо хтось терпить у війні поразку, то в такому випадку перемагає його ворог. Не могли терпіти поразку одночасно Німеччина і Франція, Австро-Угорщина і Росія! Війна, оцінювана з погляду інтересів певної політичної групи, може бути визнана загарбницькою і несправедливою з обох воюючих сторін, і в такому випадку адекватним і логічним гаслом була б пацифістська вимога негайного миру. Саме так розглядав ситуацію в роки війни Карл Каутський.

Але позиція Енґельса була зовсім іншою: *він вважав, що справі соціалізму служитиме саме перемога Німеччини в очікуваному віддавна військовому конфлікті*.

Ось що писав Енґельс Бебелю в листі від 29 вересня — 1 жовтня 1891 року:

«Що існує загроза війни, і саме з боку Росії, і що коли війна вибухне, то якраз ми, в наших власних інтересах, повинні будемо всіма силами сприяти розгрому Росії, — в цьому питанні наші думки сходяться... Одне тільки мені уявляється безсумнівним: якщо ми будемо розбиті, то шовінізм і ідея відшкодування на довгі роки одержать в Європі повний простір. Якщо ж переможемо ми, то наша партія прийде до влади. Перемога Німеччини буде, таким чином, перемогою революції, і ми повинні, у випадку війни, не тільки бажати цієї перемоги, але й добиватися її всіма засобами»[2].

І Енґельс радить Бебелю (в листі від 13 жовтня 1891 року) у випадку воєнної загрози голосувати за воєнні кредити і за загальну воєнну підготовку — «у випадку нападу на Німеччину зі сходу і з заходу будь-який засіб буде добрим»[3]. Більше того, Енґельс, виправдовуючи дану йому близькими кличку «Ґенерал», формулює ідею, що ще не була втілена тоді в Ґенеральному штабі в знаменитому плані Шліффена: треба «стримувати росіян і в той же час швидко розгромити французів — ось із чого повинна початися війна»[4].

24 жовтня 1891 року. Енґельс писав Фрідріху Зорґе (дідусеві знаменитого радянського розвідника):

[1] Див.: *Троцкий Л.* Моя жизнь. — М., 1991. — С. 232.
[2] Див.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — Т. 38. — С. 139.
[3] Там же. — С. 149, 150.
[4] Там же — С. 138.

«Якщо Німеччина буде задушена, то і ми разом з нею. У випадку ж сприятливого повороту боротьба набуде такого запеклого характеру, що Німеччина зуміє триматися лише революційними засобами, внаслідок чого ми, дуже можливо, і будемо змушені встати коло кормила правління і розіграти 1793 рік. ...І хоча я вважав би великим нещастям, якби справа дійшла до війни і якби вона привела нас передчасно до влади, однак слід все ж бути готовим і на цей випадок, і мене втішає, що в цьому питанні я маю на своєму боці Бебеля — найнадійнішого з наших товаришів»[1].

Ось і відповідь на питання, яке було Троцькому неясним, коли війна нарешті вибухнула.

Але парадокс полягає в тому, що на своєму боці Енґельс мав не лише найнадійнішого Бебеля, а й — по той бік можливої лінії фронту — Ґеда! Коли лідер французьких соціалістів висловив невдоволення позицією Енґельса і Бебеля, Генерал у жовтні 1892 року відповів: «Якби я виходив із положення, що у випадку нападу ззовні французькі соціалісти візьмуться за зброю, щоб захищати свій рідний дім, вся моя стаття не мала б сенсу. Я вимагаю тільки того ж принципу для німецьких соціалістів у випадку нападу з боку Росії, навіть якщо це буде підтримано офіційною Францією»[2]. Енґельс повністю солідаризується із словами Ґеда: «Подібно до того, як Лібкнехт заявив, що у випадку нападу з боку Франції він змушений буде згадати, шо він німець, так і ми у випадку нападу Німеччини нагадаємо Робітничій партії, що ми французи»[3]. Пізніше Енґельс писав Лафарґу: «Я не хочу говорити про вживання слова патріот, про те, що ви виставляєте себе єдиними «істинними» патріотами. Це слово має настільки однобічний смисл, — або, вірніше, настільки невизначений, що я ніколи

1 серпня 1914 року на вулиці Берліна

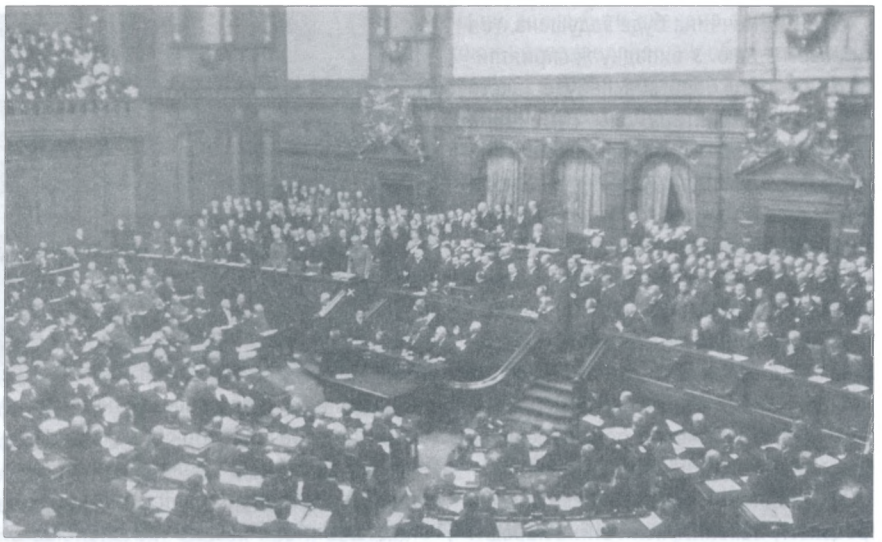
не насмілився б застосувати це визначення до себе. Я говорю з німцями як німець, так само як я говорю з німцями просто як інтернаціоналіст, і, я думаю, ви досягли б більшого ефекту, якби оголосили себе просто *французами*, це виражає *факт*, включаючи тоді і ті логічні наслідки, які звідси випливають. Але залишимо це, це — питання стилю»[4].

Справа, таким чином, нібито упирається в прямий напад і в тактику на випадок оборони батьківщини. З цього погляду німецьким соціал-демократам 1914 року можна закинути хіба що ототожнення убивства сербським терористом австрійського ерцгерцога з нападом Росії. Та проголошення війни Німеччиною було відповіддю на загальну мобілізацію в Росії, а це можна було при бажанні трактувати і як початок російської агресії.

Зрештою, справа і для Енґельса полягала зовсім не в нападі чи обороні. «Люди повинні зрозуміти, що війна проти Німеччини в союзі з Росією є насамперед війною проти самої сильної і боєздатної соціалістичної партії в Європі і що нам не лишається нічого іншого, як з усією силою накинутися на кожного, хто нападає на нас і буде допомагати Росії»[5].

Не було б таким уже безпідставним звинувачення Енґельса в, скажемо обережно, національному захопленні і

[1] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — Т. 38. — С. 158.
[2] Там же. — С. 426—427.
[3] Там же. — С. 430.
[4] Там же. — С. 75.
[5] Там же. — С. 137.

Райхстаґ з ентузіазмом заслуховує доповідь райхсканцлера Бетман-Гольвеґа про хід воєнних дій. 2 грудня 1914 року

німецькій патріотичній некритичності. Позиції Маркса і Енґельса щодо прогресивності понімечення слов'ян в Німеччині та Австро-Угорщині добре відомі. Енґельс висловлюється також на користь аншлюсу Австрії: «...стає боляче, що цей чудесний народ відділений від решти Німеччини, і розумієш необхідність возз'єднання, яке, однак, можемо здійснити тільки ми»[1]. Енґельс, звичайно, не антисеміт; до безпосереднього оточення Генерала входили і євреї, — молодий «Еде» (Едуард Бернштайн), з яким Енґельс був на «ти», і зовсім уже молодий Рудольф Гільфердінґ, та й сам Маркс належав до асимільованих вихідців із заможного єврейського середовища. Водночас Бебеля Генерал закликав до обережності щодо тих інтелігентних вихідців з кіл єврейської буржуазії, які йдуть до соціал-демократії: «...саме тому, що ці люди смекалистіші від інших і, таким чином, приречені і видресувані віковим гнітом для кар'єризму, до них слід ставитися з великою обережністю»[2].

Однак, суть справи не в настороженості щодо самолюбних і закомплексованих молодих людей з єврейського буржуазного середовища, яким опозиційні партії відкривали можливості політичної кар'єри. Річ у тім, що для Леніна, наприклад, єврейське походження політичних діячів радше говорило на їх користь, оскільки звільняло від підозри в націоналізмі пануючої нації, тоді як Енґельс явно заклопотаний іншим.

Водночас не можна не бачити, що джерелом патріотизму Генерала були не стільки німецькі національні почуття, скільки ілюзії щодо близького переходу влади до соціал-демократії саме в Німеччині. «В Німеччині ми можемо майже точно вирахувати день, коли державна влада виявиться в наших руках», — пише він Іґлесіасу 26 березня 1894 року[3]. Енґельс хотів би, щоб влада прийшла в руки соціалістам «природним шляхом», через парламент, і все менше вірить, що переворот здійсниться на барикадах. Але все життя цей старий революціонер чекав, що ось-ось почнеться вирішальна криза. «Звичайно, наступна революція, яка готується в Німеччині з послідовністю і настирливістю, більш ніде не перевершеними, прийде сама собою і свого часу, скажімо, в 1898—1904 роки; але революційний період у Франції, який

[1] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — Т. 39. — С. 322.
[2] Там же. — С. 198.
[3] Там же. — С. 194.

підготував би загальну кризу, прискорив би цей процес; і більш того, якщо революція вибухне спочатку у Франції, скажімо, 1894 року, то Німеччина негайно піде за нею, а потім франко-німецький союз пролетарів змусить до дії Англію і одним ударом зруйнує як троїсту, так і франко-російську змови. Тоді почнеться революційна війна проти Росії — якщо навіть не наступить революційний відгук звідти, — будь що буде!»[1]

Революційні прогнози-утопії Енґельса — не більше, ніж фантазії, що їх сьогодні неможливо читати без посмішки. Ці фантазії — все, що лишилось від ентузіазму бійця епохи «Весни народів». Вони згасали, коли вічно молодий духом Генерал повертався до Realpolitik. А в цій «реальній політиці» Енґельс відрізнявся від своїх учнів-опортуністів тільки мотивацією співучасті в авантюрах імперії Гогенцоллернів.

І неможливо заперечити Жоржу Клемансо, який писав у березні 1914 року в своїй газеті: «Я часто нагадував про протест Бебеля, Лібкнехта, Зоннемана та їх друзів в 1871 році проти анексії Ельзасу і Лотарингії, вважаючи справою честі виражати їм за це вдячність. Але часи змінились... Із соціалістами не радились, з ними не будуть радитися і наперед, а коли порох підпалять, члени соціалістичної партії, як і всіх інших партій, змиряться з наступальною війною кайзера, підтримають її і прийдуть із гарматами та снарядами на французький кордон»[2].

Німецький націонал-радикалізм

П'янка радість охопила натовпи на вулицях міст Німеччини та Австро-Угорщини в перші дні війни. В Австро-Угорщині німецькі хлопчаки вигукували на вулицях: «Alle Serben müssen sterben» («всі серби мусять вмерти»). Коли почалася війна, Троцький, який мав терміново виїхати з Відня, звернувся за допомогою до старого Віктора Адлера, лідера австрійських соціал-демократів. «В автомобілі, по дорозі в префектуру, я звернув увагу Адлера на те, що війна викликала назовні якийсь святковий настрій. «Це радіють ті, яким не треба йти на війну, — відповів він одразу. — Крім того, на вулицю зараз виходять всі неврівноважені, всі божевільні: це їх час. Убивство Жореса — тільки початок. Війна відкриває простір всім інстинктам, всім видам безумства...»[3] Виходець із австро-єврейської буржуазної сім'ї, Адлер залишився тверезим в ці дні масового націоналістичного психозу. Проте Троцький не вдовольнився слушними зауваженнями досвідченого політика і психіатра. Він дійшов висновку, що нижчі групи суспільства зв'язують з війною якісь надії на зміни, що їх годі очікувати за нормальних умов.

Чи не саме ці сподівання переважили в настроях робітничого класу — основного електорату соціал-демократів?

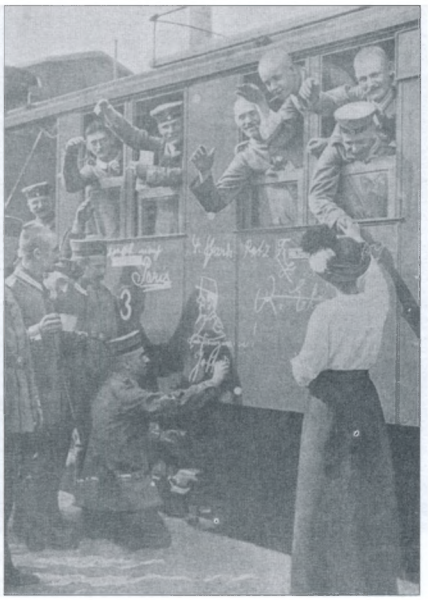
Зовнішнім показником посилення націоналістичних настроїв у Німеччині та Австрії було поширення слова «*volkisch*» (ще більш «істинно-німецький» варіант — дещо пізніше «*volklich*») замість звичного «*national*». Слово це вигадане 1875 року якимось Германом Пфістером, що вважав себе германістом і писав нині давно забуті дурниці про історію та природу німецького духу. Слівця, вивідні від *das Volk* — «народ», продовжували не просто філологічну традицію: джерелом слововживання тут було введене в роки Французької революції (Ф.Л. Яном в 1810 році) слово «*das Volktum*» — «народність», за яким стояло уявлення про націю не як *суспільство* (die Gesellschaft), соціальну структуру і сукупність інституцій, а як *спільноту* (die Gemeinschaft), духовну

[1] Див.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — Т. 38. — С. 465.

[2] Цит. за: *Прицкер Д.Н.* Жорж Клемансо. — М., 1983. — С. 191.

[3] *Троцкий Л.* Моя жизнь. — С. 230.

На Париж!

цілісність-громаду, спіритуальне джерело творення держави, національний дух у стилі Геґеля.

Термінологічне розрізнення між Gemeinschaft і Gesellschaft належить професору з Кіля Фердінанду Теннісу (Toennies), засновнику німецької соціології і президенту німецького Соціологічного товариства, який, до речі, в молодості був знайомий з Енґельсом і листувався з ним. В основній праці «Спільнота і суспільство»[1] Тенніс розглядав соціальні спільності як результат вольових відносин і розрізняв два типи волі: природну та розсудкову. Відповідно соціальні групи, ґрунтовані на природному чи інстинктивному взаємному тяжінні їх членів, відносяться ним до *спільнот* (Gemeinschaft), а групи, побудовані на раціональних розрахунках, — до *суспільств* (Gesellschaft). Ця ідея перегукувалася з темою *раціоналізації* і *раціоналізму*, наявною, зокрема, у Макса Вебера, а пізніше у Маннгайма; зокрема, раціоналізація розглядається Маннгаймом як характерна риса буржуазного стилю мислення. Раціональність у розумінні Маннгайма є спосіб організації суспільства-Gesellschaft на протилежність ірраціональній спільноті-Gemeinschaft. Апеляція до неясного *Volktum* виражала орієнтацію не на громадянське суспільство з його прозорими раціональними структурами, а на невловиму ірраціональну субстанцію, що робить спільність «національно-народною» (*volkisch, volklich*).

Невіддільною від «німецько-народної» орієнтації є ворожість до чужинців і особливо антисемітизм (слово народилося 1879 року). Етапами розвитку «*volkisch*»-національної свідомості стали публікації композитора Ріхарда Ваґнера «Єврейство в музиці» (надрукована 1850 року як журнальна стаття, 1869 року як книжка), «Німецькі листи» орієнталіста Пауля де Лаґарда (1853), «Єврейство і німецька держава» Гайнріха Но (Naudh, 1860), а особливо після краху ґрюндерства в середині 70-х років — Отто Ґлоґау («Біржове та засновницьке шахрайство в Берліні», 1876); Вільгельма Марра («Перемога єврейства над германством», 1879) і в численних писаннях Ойґена Дюрінґа, соціал-демократа, що став широко відомим завдяки полемічній книжці Енґельса.

Більшим успіхом користувались «німецько-народні» групи в Австрії, де після перетворення її на подвійну монархію та по мірі поширення загального виборчого права німці все більше відчували себе національною меншиною в державі. Тут формулюється «Лінцська програма» (1882), що сполучає плебейськи-народницькі умонастрої з націоналізмом і антисемітизмом, виникають «християнсько-соціальні» рухи, що, зокрема, висувають популіста і антисеміта Карла Люґера на пост бургомістра Відня (1887); дещо пізніше у Відні організуються «Німецько-національна» і «Німецька народна» партії (1896), «Все-

[1] *Toennies F.* Gemeinschaft und Gesellschaft. — Lpz., 1887.

німецький союз» (1901). У 80—90-х роках утворюється безліч груп, групуваннячок, культурницьких організацій, сект, які пропагують старонімецькі звичаї, нордичну міфологію, старовинні імена та назви місяців, шрифти, борються за мовний пуризм тощо.

Антисемітизмом відзначалися і перші чеські національні рухи — зокрема Ян Неруда, апелюючи до брошури Ваґнера, твердить, що «єврей є зовсім іншою людиною, ніж європеєць»[1]. Напередодні війни, 1913 року, в Німеччині організується «Німецьконародна партія» (Deutschvolkische Partei), відновлена після війни, а слідом за «Чеською національною соціалістичною партією» (Česka Strana Národní Sociální) 1904 року виникає в середовищі німецьких робітників на чеських землях Австро-Угорщини «Німецька робітнича партія», яка влітку 1918 року бере назву «Німецька націонал-соціалістична робітнича партія» (NSDAP) і сполучає напрямок Лінцської програми з німецьким імперським націоналізмом.

Проте, самі по собі ці факти нічого не пояснюють, — вони лише свідчать, що вульгарний націоналізм, ксенофобія, антисемітизм мали місце в довоєнному житті двох німецьких держав. Окремі військові і політичні кола, насамперед в Австрії, були дуже близькими до протофашистських націоналістичних організацій. Так, протеже наступника престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда, фельдмаршал-лейтенант Блазіус фон Шемуа, що на час недовгої відставки Конрада фон Ґетцендорфа виконував навіть обов'язки начальника Ґенерального штабу, під іменем «Фра Ґотгард» належав до одного з таких групувань — Товариства Ґвідо фон Ліста. До товариства входив також згаданий бургомістр Відня Люґер[2]. Проте, в цілому всі ці рухи і політичні організації знаходились на марґінезі політичного життя; майбутнє як Німецько-народної партії, так і націонал-соціалістів зв'язане з іншою, повоєнною епохою. В довоєнну «прекрасну́ епоху» це були переважно групи «неврівноважених і божевільних», як казав Адлер-старший.

Тільки примітивні трибальні спільноти можна охарактеризувати як ціле, абстрагуючись від особливостей окремих груп. В націях, оскільки їх можна розглядати як цілісність, як організм, як щось таке, що не розвалилося на антагоністичні непримиренні складові, завжди знайдуться групи з протилежно спрямованими інтересами і намірами, традиціями і культурно-моральнісними орієнтаціями. Доки нація не звалилася в хаос громадянської війни або принаймні на поріг хаосу, ледве стримуваний рештками ідеології та силових структур, доки вона не виродилася в зграї оскаженілих людей, що бродять по своїй чи чужій землі і винищують одна одну, — доти нація тримає рівновагу завдяки якійсь спільній для всіх груп і класів атмосфері. Крайні антиструктурні групи, групи неврівноважених і напівбожевільних, знаходяться на марґінезах, у виключному духовному кліматі, але й вони якось примикають до цілого і підтримуються «нормальними» правими або «нормальними» лівими. В обстановці масового психозу і суспільного хаосу вони можуть відігравати в суспільстві вирішальну роль. Але в нормі вони не визначають ситуацію в цілому, а лише ілюструють її.

Ставлення широкої громадської думки до звістки про початок війни можна кваліфікувати як *патріотичне піднесення*. Через чверть століття старші люди, які пам'ятали ентузіазм серпня 1914 року, відзначали понурість берлінського натовпу в перший день Другої світової війни. Звістка про початок другої Великої війни не викликала в Німеччині спалаху

[1] Див.: *Hartung Günter.* Völkische ideologie // Traditionen und Traditionssuche des deutschen Faschismus. — Halle, 1987. — S. 87.

[2] Див.: *Wackwitz Günter.* Das Werk Guido von Lists und Jork von Liebenfels und der deutsche Faschismus // Traditionen und Traditionssuche des deutschen Faschismus. — Halle, 1987. — S. 142.

масового патріотизму. Інакше було в чотирнадцятому році. Готовність захищати Німеччину була панівним настроєм більшості німців на порозі першої катастрофи європейської цивілізації. Уже після того, як світ здригнувся від звісток про нещадні розправи німецької армії над бельгійськими заручниками, майже сто відомих німецьких інтелігентів підписалися під листом, в якому засвідчили свій патріотизм (або, за Енґельсом, свою «німецькість»). Серед них не було математика Гільберта, але був фізик Рентґен. Не було письменника Ґайнріха Манна, але був його брат, письменник Томас Манн.

Коли Вільгельм II відвідав Німецький музей у Мюнхені і вислухав пояснення Рентґена у фізичному відділенні, честолюбний і претенційний імператор спробував показати, що і він у своїй сфері є вчений, і в артилерійському відділенні взявся пояснювати Рентґену, що таке артилерія. Пояснення вийшло немічне і беззмістовне, про що видатний фізик майже так і сказав своєму кайзеру. Той образився і вийшов з музею[1]. Іронічне ставлення до Вільгельма не завадило винятково порядному Рентґену 1914 року приєднатися до інтелектуалів-патріотів.

«Німецька духовність»: консерватори і ліберали

Німецька нація протистояла країнам ліберально-демократичного Заходу як носій своєрідної культури, що в деяких точках досягла найвищих світових вершин.

Німеччина включилась у розпочаті промисловою революцією XIX століття процеси індустріалізації пізніше своїх західних сусідів, і це дало їй деякі переваги. Німецька промисловість відразу будувалась на новітній технічній основі, в ній найбільшого розвитку набули саме нові галузі, насамперед електротехніка і хімія; сільське господарство, на малородючих німецьких ґрунтах традиційно бідне, одержало потужну допомогу від хімічної промисловості, різко збільшивши свою продуктивність (на дві третини в період між франко-прусською та Першою світовою війнами). Та, мабуть, найважливіше полягало в *ідеології* науково-технічного прогресу.

Політична роздробленість Німеччини, з приводу якої німці написали так багато гірких слів, мала і позитивні наслідки, повністю реалізовані після її об'єднання: різноманітність і автономність її провінційних культурних центрів. Численні і дуже потужні провінційні університети створювали добре обладнані лабораторії, набагато кращі, ніж у Франції і Англії. Щоправда, спеціальність фізика-теоретика ще була незвичною; Макс Планк був першим чистим теоретиком, і чимало його колег вважало подібне заняття непорозумінням. Але вже зійшла зірка Альберта Ейнштейна. Німеччина дала світові великих математиків, що проклали дорогу новому баченню фізичного світу, — Бернгарда Рімана, Фелікса Кляйна, Ґеорґа Кантора, Давіда Гільберта. Опір старомодних експериментаторів не міг стримати злету високої теорії, і Німеччина на зламі двох століть виходить на передові рубежі не просто науково-технічного прогресу — *наукового мислення* людства. Не випадково після Першої світової війни США виділили великі кошти для розвитку французької науки, щоб компенсувати її відставання від німецької: за ініціативою Джорджа Біркгоффа та за допомогою Рокфеллерівського фонду (гроші дав також і Ротшільд) в Парижі було створено дослідницький центр з математичної фізики — Інститут імені Анрі Пуанкаре. Луї де Бройль визнавав, що «в галузі математичної фізики французька наука, яка так блищала на початку XIX століття, — в епоху Лапласа, Ампера, Френеля, Фур'є, Саді Карно, Пуассона, Коші і Ліме, — по-

[1] Див.: *Иоффе А.Ф.* О физике и физиках. — М., 1985. — С. 420.

части втратила те провідне місце, яке вона свого часу довго займала»[1]. Відставала від німецької і англійська наука.

Середній освічений німець початку століття дуже пишався німецькою наукою і промисловістю, німецькою *Kultur*; він мав про неї туманне уявлення, але був упевнений в її своєрідності і добротності. І дійсно, можна говорити не тільки про швидкий промисловий і технічний розвиток Німеччини після 1871 року, не тільки про традиційну німецьку акуратність, добросовісність та працьовитість, а й про швидке піднесення у загальному культурному розвитку, яке призвело до утворення своєрідного духовного дискурсу.

Проходячи сьогодні по головній вулиці Берліна — знаменитій Унтер-ден-Лінден, забудованій в другій половині XIX століття пишними псевдокласичними спорудами музеїв, університету, театрів і палаців, від Александерплятц аж до Бранденбурзьких воріт, — відчуваєш потужність і претензії нової великої держави, що одним ривком прагнула подолати свою минулу відсталість. Чесно кажучи, Париж все ж залишається набагато презентативнішим і витонченішим і виглядає як культурна столиця світу; проте, за німецькою грубуватою величністю все ж відчувається щось справжнє. Вже сам той факт, що Унтер-ден-Лінден демонструвала насамперед не казарми і адміністративні споруди, а культурні і освітні установи, свідчить про заявку на духовне лідерство в новій Європі.

Томас Манн, один із найкращих письменників Німеччини і її глибоких мислителів, вважав характерною особливістю німців зверненість їх — і оберненість всієї німецької культури — до внутрішнього світу людини, до її «духовності». Це визначало, на його погляд, всю німецьку культурну історію від Лютера до Ґете, від Ґете до Ніцше. Наприклад, на протилежність раціоналістичній латинській цивілізації, що створила соціальний роман, німці створили роман освітньо-виховавчий. Українська «освіта» не має тих конотацій, що німецьке «*die Bildung*» (від *Bild* — картина, образ) і російська калька з німецької — «образование». Ґадамер зазначає, що після Канта і Ґеґеля у Вільгельма фон Гумбольдта «освіта»-Bildung «уже не рівнозначна культурі, тобто розвитку здібностей або талантів. Така зміна значення слова «освіта» пробуджує старі містичні традиції, згідно з якими людина носить і пестить в душі образ Бога»[2]. Можливо, ця риса протестантської етики — прагнення спиратися на високолюдське в людині як образі Божому — мала ще більше значення для німецької культури, ніж етика працьовитості і ощадності, господарський сенс якої розкрито Максом Вебером.

Ця сторона німецької духовності має зворотний бік — незацікавленість німця у політичному житті, яке він традиційно сприймав як щось неістотне. Свобода по-німецьки є свобода духу, а тонкощі городянин-бюрґер ладен був лишити політикам і адвокатам. Тема свободи легко переростає в тему *всебічно розвинутої особистості*, таку до болю знайому радянським людям. В німецькій традиції більше обговорюється «свобода *для*», ніж «свобода *від*». Проблеми гуманізму для німців ставилися насамперед у цій площині. Свобода виявляється відповідністю умов людського буття гуманній сутності людини, і звільнення людини від суспільних пут може не мати жодного значення, якщо її внутрішня порожнеча не дає їй змоги щось глибоке і людське «озовнішнити» (*veräussern*), «опредметнити» (*entgegenständlichen*), реалізувати. Томас Манн і в час війни, і в час республіки вбачав основний німецький ідеал в *людській гідності*.

Тут виявляється загальна концепція ліберального ставлення до особистості,

[1] Див.: *де Бройль Луи.* По тропам науки. — М., 1962. — С. 79.

[2] Див.: *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. — М., 1988. — С. 32.

тісно пов'язана з бюрґерськими традиціями, що мають корені ще в ганзейських містах. Бюрґерське (в кращому розумінні слова) ставлення до особистості ґрунтується на повазі до її власних чеснот, а не до її походження чи сімейних зв'язків. Звідси і виростає німецька оберненість до духовного світу особистості і високе поцінування внутрішнього благородства.

Дух громадянства був невіддільний від цієї ментальності і протиставив бюрґерство як аристократії, так і «єврейству». Аристократія цінує фамільні зв'язки вище від національних — споріднені знатні роди жили в різних країнах, дворяни служили різним королям. Як і аристократи, єврейські банкіри охоплювали своїми зв'язками всю Європу; як і аристократи, євреї дотримувалися принципу «мій дім — моя фортеця». Ліберали з їх бюрґерською громадянськістю нерідко однаково ставилися і до аристократів, і до заможних євреїв як до непоправних індивідуалістів.

Як послідовні прихильники громадянського суспільства і раціонального *Gesellschaft* на противагу мутному німецькому етнічному духу, ліберали завжди були прихильниками емансипації євреїв та їх асиміляції в німецькому суспільстві і водночас виступали противниками «єврейськості» як «держави в державі і нації в нації». Виступи проти «єврейства» в лівій і ліберальній пресі XIX століття, в тому числі і в середовищі асимільованих євреїв, позірно нерідко були схожі на антисемітизм. Однак, ліберальні інвективи, спрямовані проти «єврейства» як громади, культури і соціальної психології, не відносилися до єврея як індивіда, як людини і громадянина. Як зазначає Ганна Арендт, молодий Карл Маркс часом безпідставно звинувачується в антисемітизмі, і його фраза «емансипація єврейства є емансипація суспільства від єврейства» розцінюється ледве не як заклик до етнічної чистки; насправді ж тут міститься лише типово ліволіберальна критика «єврейства» як духу обмеженої спільноти-*Gemeinschaft*, «нації в нації», а не заклик до «звільнення від євреїв» як людей і особистостей.

Англійське і французьке розуміння свободи як необхідної умови життя суспільства ґрунтується на інших традиційних засадах. Засади раціоналізму, реалізовані в законотворчій діяльності епохи Французької революції, виходили із загальної схеми суспільного організму як цілого, вони накреслили каркас майбутнього й ідеального стану, до якого мали пристосовуватися деталі в повсякденному реформаторському політичному житті. Орієнтація на майбутнє характеризує, за Маннгаймом, ліберально-соціалістичний стиль мислення, тоді як романтизм самозосередження ризикує вдатися до історії, до вияснення генези соціальних феноменів як відчужених продуктів людської діяльності — і наближає мислителя цього типу до консерватизму. В англійському варіанті лібералізм сполучається з традиційною для всіх політичних течій обережною недовірою до «Левіафана» — державно-бюрократичного монстра, якому намагалися доручати якомога менше доленосних справ.

Зрештою, мотив умовності і конвенційності державної структури в консервативній Англії ніколи не переходив певних меж. У ідеолога британського консерватизму Едмунда Берка грань між угодою і законом проведена дуже чітко: «Суспільство й справді є договір. Договори нижчого порядку з приводу того, що являє собою суто випадковий інтерес, можуть бути при бажанні розірвані, — але ж держава не повинна вважатися чимось настільки не вищим за партнерську угоду в торгівлі перцем чи кавою, перкалем чи тютюном; до неї не можна ставитися, мов до якихось дріб'язкових і тимчасових

інтересів, розриваючи договір, коли тільки схочеться котрійсь із сторін. До держави потрібно ставитися з куди більшою пошаною, оскільки це партнерство стосується не лише третьорядних питань, підпорядкованих плотському існуванню тлінної, проминущої природи. Це — партнерство у всякій науці, у всякому мистецтві, у всілякій доброчесності й у всілякій довершеності. Позаяк цілі такого партнерства не можуть бути досягнуті й за багато поколінь, воно стає партнерством не тільки між живими, а й між живими, мертвими та тими, хто має народитись»[1]. Конвенція між живими, мертвими і ненародженими набуває таким чином сакрального характеру і має бути санкціонована релігією.

Як курйоз маємо відзначити, по-перше, той факт, що автор цитованих слів — ірландець, а не англієць (хоч і протестант), по-друге, віг, а не торі, тобто за партійною приналежністю радше не консерватор, а ліберал. Більше того, Берк був першим британським політиком, який наполягав на тому, що партії слід будувати не на особистих зв'язках, а за політичними принципами. Отже, ці консервативні принципи можна вважати також принципами англійського лібералізму. Дійсно, формулювання ідеології консерватизму, якого йому надав Едмунд Берк, настільки широке, що воно могло бути використане і лібералами, і консерваторами, якщо ті й інші були достатньо поміркованими. Це характерно для Англії, де партнерство і лояльність стали правилами політичного консенсусу (в тім числі і для таких ірландців, як Берк) і де в конкретних політичних питаннях лібералів іноді важко відрізнити від консерваторів.

В Німеччині політична практика була, як відзначає Маннгайм, набагато контрастніша. Ліберали і консерватори мали не тільки чітко окреслений електорат, а й території переважного впливу. Так, східне юнкерство, що постачало Пруссії вищих чиновників і офіцерів, безумовно, було консервативне, тоді як північні ганзейські міста з їх протестантським бюргерством тяжіли до буржуазного лібералізму, католицький промисловий Райнлянд, консервативний за загальними орієнтаціями, ворожий протестантській бюрократії Пруссії — до центру, а католицький же баварський південь — до своєрідного католицького консерватизму.

Слід зауважити, що Пруссія була деспотичною державою, але це був так званий «*просвітницький* деспотизм». Німецький Райх, сконструйований Бісмарком, був досить демократичною на той час конституційною монархією з розвиненими правовими засадами. Дії чиновництва були легітимізовані не свавіллям *монарха*, а харизмою анонімної *монархії*, при тому *освіченої монархії*, що близьке до ідеї «християнської держави», але позбавлене виразних ірраціональних конотацій.

Якщо виходити не з минущих політичних колізій і парламентської партійної історії, а з принципів побудови консервативного і ліберального дискурсу (або стилю мислення, проаналізованого Мангаймом), то німецька реальність епохи, що передувала війні, виявить деякі незрозумілі риси.

Консерватори (таку назву мала і партія фон Вестарпа, що після війни перейменувала себе на «німецько-народну», *volkisch*) були і залишилися найбільш впливовою силою протестантської Німеччини. Їм протистояли не тільки значно слабші націонал-ліберали та соціал-демократи, а й католики (партія центру), проти яких в 70-х роках уряд Бісмарка вів гостру «культурну боротьбу» — *der Kulturkampf* — під ліберально-антиклерикальними гаслами, за якими приховувалася спроба підпорядкувати католицький південь

[1] Див.: *Burke E.* Reflections on the Revolution in France // Консерватизм. Антологія. — К., 1998. — С. 149—150.

прусській державі. Консерватори мали чітко окреслене обличчя, свої упередження і передсуди, свої чутливі больові точки, — словом, все, що визначає здатність *зрозуміти* і *відторгнути*, все, що окреслює дискурс.

Найвиразнішим ідеологом, філософія якого визначала риси консервативного дискурсу в Німеччині, залишався — незалежно від спадів та піднесень його популярності — Ґеґель з його філософією держави як втілення національного духу. В державі, згідно з Ґеґелем, об'єктивується, втілюється, опредметнюється той саме дух, який пізніше визначений Теннісом як *Gemeinschaft*, «спільнота»; відчужуючись, він набуває раціоналізованих рис правової структури. Але державно-правові норми не охоплюють усього багатоманіття поведінкової культури людини, яку має унормувати мораль. Держава не може прямо керувати мораллю, але вона може контролювати моральність суспільства через релігію. Так уже молодий Ґеґель приходить до того самого консервативного погляду, що його протиставив Великій Французькій революції Берк, тільки з більшою філософською переконливістю. В різних варіантах ця ідеологія залишається пануючою в консервативній Німеччині впродовж кінця XIX — початку XX століття.

Мабуть, консерватизм Ґеґелівського типу був сильнішим не в політичній ідеології чи абстрактній філософії, а в соціально-економічній концепції так званої «історичної школи», що панувала в Німеччині аж до війни. На неї справляла вплив не тільки філософія Ґеґеля, а й погляди консервативного правознавця Фрідріха Карла фон Савіньї, професора Берлінського університету першої половини XIX століття. Індивідуалістична ліберальна філософія англійського утилітаризму не знаходила підтримки в колах прусської бюрократії; як писав американський економіст У. Мітчелл, тоді в Німеччині «економічне життя стабілізувалось, викристалізувалось відповідно до певних форм і порядків. Останні ж значною мірою визначались політичними інститутами і звичаями, що існували впродовж досить тривалого часу»[1]. Ліберальні економічні теорії одержали підтримку і розвиток в Австро-Угорщині.

«Історична школа» групувалась навколо «Союзу соціальної політики», заснованого в 70-х роках для підтримки економічних реформ Бісмарка. Її лідер Ґустав фон Шмоллер, а після його смерті в 1917 році — його колишній асистент Артур Шпітгоф видавали «Щорічник законодавства, державного управління і народного господарства». Консервативно-державницькі орієнтації не завадили Шмоллеру говорити про можливе соціалістичне майбутнє Німеччини, яке настане внаслідок погодження дій робітничого руху з державою.

Австрійська школа, представлена іменами Менґера, фон Візера, фон Мізеса, фон Бем-Баверка, фон Гаєка, звинувачувала «істориків» у плутанині правових, економічних, політичних тощо підходів. Стосунки «історичного» напряму з ліберальними економістами Австрії були настільки напруженими, що Шмоллер погрожував у державному порядку заборонити австрійцям поширювати їх погляди в Німеччині.

В ліберальних колах Німеччини на зламі століть найвидатнішою постаттю був Макс Вебер, соціолог і політик, значення якого в історії науки важко переоцінити. Глибоку оцінку Веберу дав Карл Ясперс ще 1920 року в присвяченій йому промові-некролозі, проголошеній перед студентами Гайдельберзького університету.

«Він був патріотом, він вірив в Німеччину за всіх обставин. Зрештою, дійсність

[1] Цит. за: *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли. — С. 23—24.

він сприймав без жодних ілюзій і не будував повітряних замків. В основі його нещадно правдивої критики батьківщини була любов. Неможливо було сильніше відчувати, що таке справжній патріотизм, ніж в ті хвилини, коли Макс Вебер, переходячи після критичних зауважень до позитивного боку розглядуваного питання, вигукував: «Дякую Богу, що я народився німцем». Цей патріотизм служив йому вищим масштабом його політичної волі. Благо Німеччини не було в його розумінні благом якого-небудь класу або утвердженням якого-небудь світогляду або якої-небудь політичної фігури. ...Тому він був готовий, якщо це здавалось необхідним з точки зору зовнішньої політики, об'єднатися з будь-якою партією, прийняти будь-який світогляд, який обіцяв би найбільший успіх Німеччині. ...В роки війни він жахливо страждав — гнів і відчай були стихійними вибухами його великої натури, — коли він знову й знову бачив політичну дурість, що вела до наших поразок. Як тільки виявлялось можливим, він закликав до реформування парламенту, до демократизації — також і в період революції»[1].

Ці слова видатного філософа і психіатра дають змогу уявити характер національного почуття у ідейного лідера німецького лібералізму й надзвичайно чесного і об'єктивного вченого, людини світового універсалізму і водночас до решти «справжнього німця».

В Німеччині все могло б скластися інакше, якби в епоху «весни народів» вона могла об'єднатися на демократичних засадах, символізованих так званим Франкфуртським парламентом. Тоді німецький демократичний рух не зміг зламати опір європейського консерватизму, очолюваного Росією Миколи I і підтримуваного монархічною Францією. Об'єднання Німеччини пройшло в варіанті «mit Blut und Eisen», залізом і кров'ю, і це визначило якщо не майбутнє Європи, то принаймні потужну тенденцію, для подолання якої у європейського лібералізму не вистачило сил.

Фаустівський дух

В кінці XVIII — в першій половині XIX століття в громадській думці північних, протестантських держав Німеччини, насамперед в літературі, музиці, філософії і теології, переважали погляди і настрої, що могли стати основою широкого демократичного і ліберального руху. Це стосується як класичних представників німецької Просвіти, так і пізнішого романтизму. В бюргерській Німеччині цієї пори якраз і знаходить вияв та гуманістична концепція людської гідності, про яку як про найістотнішу рису німецької культури писав Томас Манн. Найяскравіший вираз ідеологія людини, відкритої всім порухам життя і сильної готовністю накласти печать своєї волі на всю навколишню дійсність, знайшла в безсмертному «Фаусті» Ґете.

Але є лінії зв'язків, що ведуть від Фауста до елітаризму і філософії «сильної особи» в її правому радикальному варіанті.

Так часто використовувана в «ніцшеанських» контекстах ідея «надлюдини» (*Übermensch*) з'являється вперше у Ґете. Фауст великого співця свободи і є «надлюдиною». По суті, проблема геніальної особистості, улюблена письменниками романтичного кола, і є проблемою нічим не обмеженої «надлюдини». Симпатії до Наполеона, який здобув престол не милістю Божого помазання, а власним розумом і власною волею, — це симпатії демократичного суспільства до «надлюдини». І ворожість консервативно-аристократичної Європи до парвеню, вихідця з соціальних низів,

[1] Див.: *Ясперс Карл.* Речь памяти Макса Вебера // *Вебер Макс.* Избранное. Образ общества. — М., 1994. — С. 560—561.

який сам подолав нездоланні круті стежини до владних надхмарних висот, до статуса члена всеєвропейської сім'ї християнських монархів — це ворожість і до «узурпатора», і до самої ідеї «надлюдини».

Відомо, що Ґете довго обирав серед класичної міфологічно-релігійної спадщини такий сюжет, який дозволив би йому найбільш глибоко висловити ідею величі необмежено вільної людини. Якось поминув він сюжет спокуси Христа в пустелі, що відобразився у його попередника Клопштока і дещо раніше — у «Віднайденому раю» Мільтона. Ґете звертався до теми «вічного жида» (фрагмент незакінченої поеми — 1774 року), сполучаючи бродячий сюжет про Агасфера, покараного безсмертям, з католицькою легендою про невпізнаного Христа. Інтерес до фольклорних оповідей про Фауста підтримувався національними почуттями романтиків кола «Бурі і натиску», а також використанням цього сюжету в німецькій літературі, починаючи з Лессінґа. Перша редакція «Фауста» написана 1773—1775 років, вперше «Фауст» надрукований під назвою «Фрагмент» 1790 року, над другою частиною Ґете працював в останні роки життя і закінчив її незадовго до смерті, 1831 року, а видрукувана вона в посмертній збірці 1833 року. «Фауст» — головний твір великого німецького генія, над яким він працював майже все своє життя і який пережив усі інші його творіння, незважаючи на разючу зміну смаків у наступних поколінь і на напівлітературний, напівфілософський характер поеми, надміру навантаженої символікою і алегоріями, особливо в другій частині.

Ідея «Фауста» протистоїть основному спрямуванню християнсько-католицької традиції.

«Фауст» за структурно-сюжетним архетипом походить до ранньо-християнської оповіді про мага Симона. Коротка згадка про спробу Симона, хрещеного чаклуна, здобути святість і надприродні магічні здатності християнських апостолів, в «Євангелії»[1] недостатньо виразна; в апокрифічних творах (житіє св. Климента, II століття н. е.) багато розповідається про суперечки мага Симона з апостолом Петром і спроби перевершити християнина в надзвичайних діяннях. Чудеса, що їх робив Симон, свідчать про контакти його з «нижнім світом»: він воскрешав мертвих, непошкоджений переходив через вогонь (тобто долав рубіж між «цим» і «тим» світом), міняв свій образ і перетворювався на тварин, нарешті, літав і ставав невидимим, — тобто здійснював «шаманський політ» у повному комплексі ознак. Тим не менш Симон був осоромлений апостолом Петром, що проявляв ще більші здатності; і, стрибнувши перед очима Нерона з високої вежі, після сказаного апостолом магічного «слова» не полетів, а упав і розбився[2]. В канонічному тексті зберігся тільки сюжет про спробу здобути апостольську святість за гроші і прокляття Петрове: «Але Петро сказав йому: срібло твоє хай буде в погибіль з тобою, тому що ти помислив дар Божий одержати *за гроші*; немає тобі в сім частини і жребія, бо серце твоє не праве перед Богом»[3]. Тут маємо моралізаторське резюме зі звичною вимогою покаятися (покаяння — ідейна смерть ворога Христового і християнський еквівалент убивства), а всі деталі змагання християнської і нижчої, дохристиянської магії делікатно опущено.

Характерно, що Симон-маг не прагне здійснити добру ціль негідними засобами, як це пропонує зробити Христу біс у пустелі. Нічого в апостольських *діяннях* Симона не змінилось би, якби

[1] Діяння, 8, 9—24.

[2] Див.: *Жирмунский В.М.* История легенды о Фаусте // *Жирмунский В.* Очерки по истории классической немецкой литературы. — Л., 1972. — С. 48.

[3] Діяння, 8, 20—21.

він одержав благословіння за гроші. Змінилось би тільки щось неспостережуване і глибоко внутрішнє — *мотиви* апостольських справ: *серце* Симона не було б *праве перед Богом*. Чистота, якої вимагає апостольське благословення, має бути чисто внутрішньою. Від дилеми «мета і засоби» та дилема, яка постала перед Симоном з «діянь апостолів», істотно відрізняється: йдеться про відповідність до мети не *засобів*, а неспостережуваних у вчинках *духовних мотивів*, станах «серця», яке має бути «праве» — не перед людьми, а перед Богом.

Близький сюжет розгортається в згадуваній Григорієм Назіанзіном в IV столітті, записаній в V столітті н. е. легенді про святих Кіпріяна та Юстину з Антіохії. Язичницький маг Кіпріан взявся спокусити діву-християнку Юстину і закликає на допомогу диявола, але той терпить поразку; Кіпріян кається, приймає хрещення — і обох чекає мученицька смерть. Одна з версій цієї легенди стала основою «католицького Фауста» — трагедії Кальдерона «Маг-чудотворець» (1637), у якій пошуки Кіпріяном істини і земного кохання завершуються екстазом аскези і мучеництва.

Згадаймо, що в ранньохристиянську епоху, якраз тоді, коли складались легенди про Симона і Кіпріяна, ішло змагання між християнськими та нехристиянськими культами. Тільки в IV столітті н. е. остаточно складається християнська догматика і — з урахуванням язичницьких культових свят — система християнських свят, насамперед Різдвяних, і культ Богородиці разом з Богородичними святами. Раннє християнство в період патристики не тільки розробляє догматику, а й гнучко асимілює язичницькі культи з їх святами і магією; змагання язичницьких жерців з християнськими священиками були для простолюду змаганнями двох типів магій. В пам'яті християнства це залишилося у вигляді легенд про поразку нечистих язичницьких магів, а що на власні чудеса посилалися й християнські проповідники, про це канонічні тексти говорять принаймні значно менше, ніж апокрифічні.

В християнській церкві священик не здійснює безпосереднього контакту з Богом, як і левіт у євреїв. Це — прерогатива пророків, святих, юродивих та інших містиків-візіонерів. «Надлюдьми» в християнському значенні слова можна було б назвати саме їх. Згідно з канонічними уявленнями, таких посередників між Богом і людьми не повинно бути — адже Господь в пустелі відмовився від чуда як засобу переконання смертних. Але не тільки народні містичні практики фактично визнають християнське чародійство, а й церква, вводячи у місяцеслов дні святих і ясновидців, чудес і чудотворних ікон, фактично визнає і візіонерську містику з магією.

Плата за надмірне наближення до Бога — перехід через рубіж, що відділяє «цей» світ від «того» — є уподібнення до Бога-Христа як до жертви. Ідеологія жертовності особливого роду, викупної жертви Сина Божого — особливість християнства. Тому мученицька смерть — природна доля особливо близьких до Бога людей.

Але святий — не тільки великомученик Божий, який віддав Богу в жертву своє життя. Святість досягається і меншими муками. Образом святої смерті, її, так би мовити, моделлю є також *аскеза*, тобто відмова від радостей життя, залишення життя тільки в стражденному плані. Аскеза розуміється в християнстві як вища життєва цінність, але це зовсім не означає, що християнство проповідує аскетизм для всіх вірних: аскеза є вид викупної жертви, що її ма-

ють приносити Богу священнослужителі. Варіант аскези — целібат, нешлюбність, обов'язковий у західній церкві для всіх священиків, а в східній — для вищої їх страти, що має походити з ченців («чорного духівництва»). Тільки цей клас духівництва має право на здійснення сьомого таїнства, хіротонії — посвячення в священики.

Ще один варіант аскези — *бездомність*, добровільне вигнання, відрив від рідної землі і позбавлення рідного оточення. Добровільними вигнанцями є пустельники і ченці взагалі. Вигнанець, позбавлений смерті і приречений на вічні мандри в чеканні кінця, асоціюється також із Христом, як з Христом пов'язали Агасфера в легенді про невпізнаного Ісуса. Кара, на яку засуджений Богом міфічний Агасфер за те, що не пожалів Христа на його скорботному шляху, via dolorosa, полягала зовсім не в безсмерті: еквівалентом смертної жертви тут виступає безконечне самотнє блукання по чужому світу. «Вічним жидом» легенда обізвала Агасфера саме тому, що таким безприютним вічним подорожнім, «безрідним космополітом» був для середньовічної свідомості єврей. До речі, невпізнаність, або відсутність власного імені, є теж одним із видів аскези, соціальної смерті, відсутності серед своїх.

Ченці приречені ще на один вид аскези — вони не мають *власності*. Чернець не має також власного імені — він зрікається його, як і іншої власності, коли йде послушником в монастир, і одержує нове, коли стає повноправним монахом. Щоправда, монастирі найчастіше були багатими, та й бідні монастирі спроможні були забезпечувати своїм монахам надійне існування. Ієреї, що розпоряджались власністю церкви і контролювали її та споживання її плодів, на ділі часто були багатющими безконтрольними власниками, але юридично, як і пізніші голови колгоспів чи директори радянських заводів, залишались бідними, мов церковні миші.

Нарешті, ще один вид аскези — *добровільна відмова від мислення* через свідоме прийняття догматів.

Побутова свідомість розрізняє життя світське, де необмежено панує здоровий глузд, і сакральне з його *священним безумством*. Плебейський вплив на християнську віру зберігає священне безумство у вигляді різного виду візіонерств і віщувань. Але власне релігійна філософія визнає свого роду *дисциплінованє безумство, — віру через догмат*, яке з геніальною виразністю Тертулліан сформулював як *credo quia absurdum* — вірую, бо абсурдне. Догматика не є містика, вона не обов'язково є і абсурд — вона *може бути* і абсурдом, ірраціональністю, тому що критерії розумності і здорового глузду просто незастосовні до неї.

Аскет-священик, аскет-чернець — двійник реального живого християнина; аскет для простого віруючого є спокутою, простий віруючий для аскета — спокусою. Світське і священне знаходяться в дуальній доповнювальності. В розвинутому вигляді напружене протистояння віруючого і спокуси символізується образом біса, що, на відміну від добіблійних вірувань, породжений Богом, як і все в бутті, тільки «відпав» від Бога, є його відчуженням — без чого неможлива свобода як вільне подолання спокуси.

Гармонія, «єдність протилежностей» руйнується мірою того, як в церкву проникає корупція. Це таємне розпусне жирування зголоднілих від аскези ієреїв одержало в християнстві назву *симонія* від імені мага Симона.

До речі, справжнє єврейське ім'я апостола Петра — *Симон*. Ім'я «Кіфа»,

по-грецьки — «Петрос», що означає «камінь», він одержав при хрещенні за твердість у вірі.

Рішучий світоглядний поворот, здійснений Реформацією, найповніше виражений у ставленні до цієї дуальності. Лютеранство (а ще більше кальвінізм) відкинуло саму ідею священницької спокутної аскези. Корупцію-симонію воно вважало винаходом диявола — неприродно страдницькою роллю пастиря людських душ. Лютеранський священик — це насамперед нормальна людина, *стримана* так само, як і його паства, і святість її полягає в тому, що всяка людина є образ Божий. Віднайти *в собі* цей образ Божий — і означає віднайти віру.

Життєрадісному простому німцю тепер протистоїть такий самий простий німець-пастор. Що ж до аскези, то з нею — принаймні на початку — асоціюється «схоластична наука», засушений Ваґнер із Ґетевого «Фауста». Життя розуміється не як жертва і страдництво — тему радості, що могутньо зазвучить в Шіллеровій оді і в Дев'ятій симфонії Бетховена, можна почути вже в лютеранському неприйнятті аскетизму як диявольської спокуси. Щоправда, Лютерова радість надто нагадує ту радість візіонерського єднання з Богом, яку ми можемо відчути у містиків, зокрема у Якоба Беме. Повсякдення залишається надто упорядкованим, — Томас Манн небезпідставно бачив у бюргерській стриманості ганзейських міст перетворене продовження давньої відваги купців-розбійників. Але факт залишається фактом: відторгнувши аскезу, лютеранський протест приймає життя як дар Божий разом з його радістю — радістю, що може служити не лише роз'єднанню егоїстичних індивідів, а й їх єдності.

Тотожність релігії і моралі закладена задовго до консерваторів в ідеології реформаторської церкви. Але слід сказати, що і в католицизмі, і в православ'ї ця ідея задана неявно — вже тим, що єднання з Богом розуміється як *особисте* єднання — догма вимагає прийняття тези про Бога як *особистість* попри всі абстрактні характеристики надлюдської і надраціональної природи нетварного і трансцендентного Божого буття. Іудаїзм вважає християнство кроком назад через те, що воно повертає людство до ідеї кривавої жертви-синовбивства, забороненої Богом праотцю Аврааму. Дійсно, християнство вводить ідею викупної жертви, але синовбивство Боже повторюється в людському бутті лише символічно, через таїнство євхаристії. Зате в людському бутті через появу серед людей Сина Божого можливим стає людське і інтимне почуття *любові* і *співпереживання* у відносинах Бога до людей і людей до Бога. Зберігаючи ідею людини як образу Божого, Реформація по-своєму продовжує утверджену Ренесансом гуманістичне трактування людяності Бога і божественності людини. По-своєму — без аскези, з радістю життя, доступною для всіх вірних через спілкування з Богом.

Фауст був реальною особою часів Реформації, земляком і знайомим Меланхтона, студентом, а, можливо, і професором в університеті не то Гайдельберґу, не то Інґольштадту, не то Віттенберґу. В народних легендах, персонажем яких він став, ставлення до нього відображає плебейське ставлення до інтелектуальної еліти взагалі. З одного боку, як і П'єр Абеляр, Роджер Бекон, Альберт Великий, Раймонд Луллій, як і всі чи майже всі папи, в народній свідомості інтелектуал Фауст є одним із чорнокнижників, що підписав договір з дияволом і продав йому душу, як це

роблять численні відьми і чаклуни. Характерно, що союз із дияволом людини взагалі, незрозумілого і небезпечного вченого зокрема розуміється як *договір,* з оплатою грішми, як і в ситуації Симона-мага, тоді як праведний шлях мусить вести до успіху через жертву — *безкорисливий дар* Божий, як то годиться між своїми, рідними. Пара «спокутник — спокуса» примітивізована і перетворена на злочинну торговельну угоду небезпечного розумника з сатаною чи його втіленнями-іновірцями, «чужими» — мавром-мусульманином або, частіше, євреєм (в одному німецькому шванку Мефістофель називається Моше). З іншого боку, опущений в такий спосіб у нижній світ учений набуває сміхових рис, як і фольклорний чернець; його мудрі незрозумілі і небезпечні відкриття перетворюються на блазнівські витівки, подібні до витівок Тіля Уленшпіґеля. Сміх знімає страх, і врешті фольклорний грішник-Фауст сприймається з веселою симпатією і співчуттям.

Це фольклорне ставлення народило в протестантській просвітницькій літературі Фауста, не переможеного гріхом і дияволом. Якщо у Лессінґа Фауст просто перемагає, то у Ґете він гине, погодившись зупинити прекрасну миттєвість і визнавши таким чином кінечність мети людського розвитку, — гине, але душу його Мефістофелю забрати не вдається. Тому що вона була спрямована в безконечну далину істини, добра і краси.

Фауст в просвітницькому та романтичному протестантському сприйнятті прагне до безконечного, тому що він відкинув аскетичне самообмеження і самопожертву. В ту епоху часто ототожнювали сфери розуму, волі і почуття, відносячи все до *душі,* і прагнення до безконечності у Фауста — це водночас прагнення і до безконечного пізнання, і до безконечної необмеженості волі, і до безмежної невгасимої чуттєвості. В усіх трьох сферах Фауст рветься вперед, руйнуючи заборони-догмати. Ліберальні захисники Фауста, як правило, пишуть про безконечні можливості пізнання, консервативні противники «фаустівської людини» мають можливість показати небезпеку життєрадісного аморалізму. У Ґете все це практично одне й те саме. Людина, яка здатна жити миттєвістю, але не обмеженим гедоністичним «тепер», а миттю як «посланцем вічності» (Ґете в розмові з Еккерманом); яка здатна пізнавати в конечному образ безконечності, а в недовершених реальних справах, які їй вдасться зробити протягом свого короткого життя, спокійно бачити фрагменти великої і величної історії, — така людина і є «надлюдиною».

І великий Шіллер звертається до людей із закликом зламати панцирі індивідуалістичної обмеженості, живлячись ворожою аскезі радістю буття:

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Ellisium,
Wir betreten feuertrunken
Himmliche, dein Heiligtum.
Deine Zauber binden wieder,
Was die Mode streng geteilt,
Alle Menschen werden Brüder,
Wo dein sanfter Flügel weilt.
Seid umschlungen, Millionen!
Dieser Kuss der ganzen Welt!
Brüder — über Sternenzelt
Muss ein lieber Vater wohnen.

(Радість, прекрасна Божа іскра, дочка Еллізію, ми починаємо пити вогненний напій з твого небесного святилища. Твої чари знову зв'язують те, що так розділила мода, всі люди стануть братня там, де ніжно присутнє твоє крило. Обнімітесь, міліони! О, цей поцілунок всього світу! Браття — під шатром зірок мусить жити любий Отець).

Під знаком цієї полум'яної романтичної віри пройшло все дев'ятнадцяте століття. А, можливо, і двадцяте.

Зрештою, це вже принаймні не зв'язане з романтизмом як літературно-філософською і політичною течією.

В передмові до російського перекладу «Монологів» Шляєрмахера один із глибоких мислителів початку XX століття С.Л. Франк писав, що «від одного лише Шляєрмахера іде в Німеччині неперервна нитка традиції і духовної дії аж до наших днів»[1]. По суті, йдеться не тільки про Шляєрмахера, а про всю протестантську теологію, яка дуже довго — аж до середини XX століття — одна з-посеред християнських теологій дозволяла собі ставитися до Святого письма як до *рукотворного тексту* і підготувала методику аналізу євангелій, сформульовану вже після Першої світової війни. Невелика стаття Шляєрмахера, видрукована 1832 року, знаменувала появу гіпотези про два первісних джерела євангельських текстів[2]. Хоча з усією повнотою проблема постала перед християнською теологією лише після 20-х років XX століття, науковий філологічний підхід до «синоптичної проблеми», проблеми розходження між чотирма визнаними церквою канонічними текстами євангелій, вимагав переосмислення основних уявлень традиційного християнського віровчення. І хоча Шляєрмахер писав, що «існує велика, могутня містика, ...яка в наймудрішій людині викликає благоговіння своєю героїчною простотою і своїм гордим презирством до світу»[3], визнання *релігійного досвіду і релігійного почуття* тільки підкреслювало світський і раціональний характер науки про релігійні тексти.

Питання про те, що відповідало в історії спіритуалістичним легендам, викладеним в євангеліях, виявляється другорядним, святе письмо розглядається як свідчення історії віри, а не історії Христа. Відбувається поділ праці між релігією і раціональним пізнанням, містика обертається індивідуальним і неповторним почуттям, властивим *особистості:* «...хто релігійний, той безумовно зосереджений на собі самому, ...надаючи поки що розсудковим людям для їх цілей дослідження всього зовнішнього, як інтелектуального, так і фізичного»[4]. Залишаючи особистості внутрішній світ людини з її релігійним досвідом, останній великий романтик Шляєрмахер віддавав розсудкові дослідження святого письма як «зовнішнього», як тексту серед текстів, і на горизонті маячила перспектива усвідомлення тієї обставини, що уявлення про Бога кожна людина виробляє собі — чи відкриває в собі — сама.

Як же тоді з'являється Бог, спільний для всіх?

Саме звідси починається Геґель. «В понятті позитивної віри, — писав він в ранній молодості, — по-перше, є система релігійних положень, або істин, які, незалежно від того, чи вважаємо ми їх вірними, маємо розглядати як істини, що в будь-якому випадку залишались би істинними, навіть якби вони не були відомі нікому і ніким не вважались би істинними, і які часом тому часто іменуються об'єктивними істинами, — такі істини повинні ставати істинами для нас, суб'єктивними істинами»[5].

Тут уже по суті все геґельянство. Його об'єктивний ідеалізм починається з протистояння з німецькими романтиками, і саме в філософії релігії, — а насамперед це було неприйняття Шляєрмахера. Дуже характерно, що цю обставину показав тільки творець «філософії життя» і «філософії розуміння» Вільгельм Дільтей в 1870 році, і що марксист Дьєрдь Лукач в книзі про молодого Геґеля[6] майже не згадує про Шляєрмахера.

Зрозуміло, що уявлення про надлюдські істини, які існують навіть тоді, ко-

[1] Див.: *Франк С.Л.* Личность и мировоззрение Фр. Шлейермахера // *Шлейермахер Фридрих.* Речи о религии. Монологи. — М.; К., 1994. — С. 6.

[2] Див.: *Лёзов С.В.* Канонические евангелия (введение) // Канонические евангелия. — С. 37.

[3] Див.: *Шлейермахер Фридрих.* Речи о религии. Монологи. — С. 165.

[4] Там же. — С. 164.

[5] Див.: *Гегель.* Работы разных лет. — Т. 1. — С. 200.

[6] Див.: *Лукач Д.* Молодой Гегель и проблемы капиталистического общества. — М., 1987.

ли не існує людей, закладали основу німецького консерватизму в політиці. У філософії Геґеля формулюється принципове для консерватизму положення: істина є не відповідність думки до реальності, а відповідність думки і дії до її *поняття*, до канону і норми, до того, чим ця думка і дія *повинна бути*. А з усвідомлення тієї обставини, що шлях від людини до людини через взаємне розуміння становить найглибшу проблему, починається (від Дільтея) та гуманістична *філософія розуміння*, яка вплинула і на соціологію Макса Вебера, і на обґрунтовану ним ідеологію німецького лібералізму.

Дьєрдь Лукач писав свою книжку в Москві 1938 року; мабуть, він написав би її інакше тоді, на початку століття, коли, будучи студентом з Угорщини, дуже молодим чоловіком, лівим, але ще не марксистом, входив до Гайдельберґського гуртка інтелектуалів разом з братами Веберами та нашим Богданом Кістяківським.

Слідом за консервативним геґельянством революційний марксизм відкинув саму проблему шляху від людини до людини, до якої залишились чутливими тільки індивідуалісти-ліберали.

Модерн: виклик особистості

Катастрофа Першої світової війни, можливо, якось зв'язана з духом конкістадорства, що зріс в Європі між 70-ми роками дев'ятнадцятого століття та 10-ми роками двадцятого, в «інкубаційний період» новоєвропейської культури, що її часом звуть «модерном».

Авантюризм нового конкістадорства ґрунтувався на неймовірно зрослому відчутті суб'єктивності, всевладності людської волі, усвідомленні елітарного характеру суспільної верхівки, як визнаної, так і невизнаної, — що знайшло, зокрема, вираз у регенерації «фаустівської ідеї» у вигляді ніцшеанства. У Франції відповідником ніцшеанського суб'єктивізму було світовідчуття «життєвого пориву» (*élan vital* у філософії Берґсона), інтуїціонізм, обґрунтовуваний в гуманітарії Берґсоном, у філософії науки Анрі Пуанкаре. Берґсона нерідко згадують історики війни, характеризуючи французьку воєнну доктрину і командування маршала Жоффра в 1914 року. Якщо ж зважити на різний аж до протилежності характер цих загальнокультурних парадигм у обох націй, то матимемо підставу говорити про загострений авантюрним суб'єктивізмом «розлам цивілізацій», що породив війну.

Вживаючи тут вислів «модерн», ми мимоволі поступаємося класифікації етапів культурної історії на *модерн* і *постмодерн*. Якщо бути точним, власне «модерном» називали конкретне художнє явище з цілком визначеними стильовими ознаками, що склалися в середині і другій половині XIX століття під впливом консервативно-патріархальної романтичної естетики англійських прерафаелітів школи Уільяма Морріса. «Модерн» на зламі століть запанував у архітектурі, оформленні книг, декоративному мистецтві, породив своєрідний живопис; йому властиві мляві і манірні вигнуті лінії, особлива гама кольорів з виразним переважанням гнилої зелені, чіткий рисунок і прекрасна побудова фактурної форми. Модерн у власному розумінні протистояв насамперед імпресіонізму, який з погляду його естетики втратив форму на користь світла і кольору. Люди старих смаків і поглядів «модернізмом» і «декадентством» тоді називали все нове і незрозуміле в культурі, а сьогодні склалася своєрідна культурна філософія, що називає себе постмодерном, і все «некласичне» оголошується «просто модерном».

Не вступаючи в дискусії з приводу термінів і класифікацій, варто відзначити той загальний сенс слова «модерн», який надавав йому один із вождів новітніх напрямів, Шарль Бодлер. Як зазначила Соломія Павличко, Бодлер перший підкреслив естетичну самоцінність *відчуття сучасності*. У статті «Художник модерного життя» він писав: «Насолода, що ми її отримуємо від репрезентації сучасного, походить не лише з краси, якою його оздоблено, але також із його суттєвої прикмети — бути сучасним... Модерність — це швидкоплинне, нестале, випадкове, це — одна половина мистецтва, інша — вічне й непорушне». Людина модерну «входить у натовп наче у велетенський резервуар електрики. Його, любителя життя, можна порівняти до дзеркала, такого ж великого, як цей натовп, до калейдоскопа, обдарованого свідомістю... Це ego, яке жадає non-ego й відображає його кожної хвилини з енергією значно більшою, ніж енергія самого життя, постійно несталим і рухливим»[1]. В цьому, широкому розумінні прагнення до сучасності, увага до гераклітового плинного «тепер» збігається з перенесенням центру уваги на ego, що розростається до розмірів універсуму, цілого гігантського світу non-ego.

Значною мірою духовний клімат модерну в цьому широкому розумінні слова визначив Ніцше. Щоб підкреслити соціальний резонанс індивідуалізму Ніцше, варто почати з концепції *еліта-ризму*, яка з'явилася саме в цей період.

Сьогодні вислів «еліта» став звичним і для широкої читацької публіки, і для фахівців-соціологів та політологів. А на початку XX століття, коли його ввів в оборот Парето, воно шокувало усіх своєю очевидною пов'язаністю з традицією Макіавеллі і відверто консервативною спрямованістю.

Вільфредо Парето, син маркіза-революціонера з оточення Мадзіні, після перемоги італійського національно-демократичного руху розчарувався в демократії і гуманізмі і виїхав у Швейцарію, де спочатку в університеті Лозанни, а потім у відставці в своєму маєтку, озлоблений і самотній, в оточенні численних котів писав соціологічні і економічні праці, спрямовані проти лібералів і соціалістів. Парето помер 1923 року у віці 75 літ і на схилі життя був удостоєний сумнівної честі — Муссоліні призначив його сенатором.

Для нащадка людини, що віддала усе для перемоги національної демократії на своїй батьківщині, все це було виявом гострого розчарування в ілюзіях старшого покоління. Не забудемо, що Ватикан підтримував монархію Габсбургів і був противником національного руху Італії, а Мадзіні та інші лідери італійського ліберального націоналізму входили до масонських лож. Для Європи початку XX століття посилення політичних ідеологій, які виражали розчарування в демократії, стало симптомом глибокої кризи лібералізму. І, що тут найголовніше, ця криза не означала перемогу традиційного для XIX століття противника лібералів і соціалістів — романтичного консерватизму. Агресивний елітаризм, що стає прапором ворогів демократії і лібералізму laisser faire, не апелює більше до патріархальних цінностей минулого.

Концепція Парето знаходить філософського попередника в особі Ніцше, який на рівні чистої ідеології висунув її основні мотиви ще в 70-х роках XIX століття. В свою чергу Ніцше можна зрозуміти через Артура Шопенгауера і Ріхарда Ваґнера.

Присмерковий романтизм Ваґнерових «Нібелунгів», антисемітизм його опер, де за його вказівками карлик — володар золота Рейну мав співати з

[1] Цит. за: *Павличко Соломія.* Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997. — С. 13—14.

єврейським акцентом, його антисемітські писання — все це було продовженням не тільки консерватизму і антисемітизму ранніх романтиків «Товариства стола» фон Арніма і Адама Мюллера, а й революційності самого Ваґнера 1848 року.

Виступ Ваґнера з націоналістичними статтями в другій половині XIX століття був несподіванкою для європейської інтелігенції, оскільки композитор був політичним вигнанцем — учасником революції в Німеччині 1848 року. Багатьом здавалось, що апеляція Ваґнера до глибин німецького національного духу і його антисемітизм є зрадою ідеалів революції. Однак з ідеями Ваґнера німецький консерватизм мав спільну рису — обидва апелювали не до абстрактних принципів, не до *суспільства* як структури, байдужої до індивіда, а до інтимної групової свідомості, чуттєво спаяної *спільноти* (die Gemeinschaft). Але особиста і емоційна спільність членів соціальної групи у консерваторів — це спільність членів одного *стану* (рос. *сословия*), тоді як для Ваґнера духовна спорідненість німців є спорідненістю *справжніх* німців. Ваґнер хоче відгородитися від онімечених євреїв, чужих духу Нібелунґів, — а разом з ними, неважко здогадатися, і від тих німців, які не чують голосу Зіґфріда і не приймають його музики.

Не випадково Ваґнер слідом за Шопенгауером смисл і найглибші сили життя вбачає в любові і смерті: це і є апеляція до чуттєвої близькості людей, охоплених жагою життя.

Батько Ваґнера був масоном, в оточенні композитора було багато масонів, як, наприклад, його друг (і друг Мадзіні) Бакунін, сам він на початку обстоював відродження німецької ідеї через музику, але врешті наблизився до консерваторів настільки, що визнав християнство. Це було кроком, якого вже не витримав його палкий прихильник Ніцше. У Ніцше, який не поділяв консерватизму, німецького націоналізму і войовничого антисемітизму Ваґнера, ми знаходимо подальшу еволюцію головного в елітаризмі: творення Надлюдини, не обтяженої традиційними моральними та правовими нормами і здатної до діонісійського пориву, тобто до такої спільності з іншими, яка б ґрунтувалася не на формалізованих і освячених суспільством «аполлонічних» цінностях, а на чуттєвому і особистісному поєднанні людей в напівмистецькому, напівмістичному дійстві.

Ніцше виявився придатним і для ультраправих, і для ультралівих. Він породив величезну нонконформістську літературу, спричинився до бунту особистості проти диктатури консервативного повсякдення. Елітаризм і у Парето, і у Ніцше був альтернативою і станової, і класової свідомості — він задавав зовсім іншу площину чи вимір соціальної дійсності, виділений уже Шопенгауером в «Світі як волі і уявленні»: *владний вимір*, незалежний від економічного. До еліти входять не за фактом народження і не за рівнем досягнутого суспільного статусу: еліта формується з найбільш обдарованих і сильних. У цьому відношенні елітаризм схожий на ідеологію класового суспільства: класова спільнота на відміну від станової залежить не від факту народження її членів, це — об'єктивна соціальна позиція, на яку попадає індивід *сам*, використовуючи силу економічних закономірностей, що, ніби гігантська центрифуга, розносять людей по різні боки соціальних бар'єрів. Еліта не як стан, а як агломерація утворюється талантами і волею індивідів, що пробиваються нагору крізь соціальні перешкоди, хоча ці перешкоди і залежать від походження і соціальної долі.

Широко трактований «модерн» має і зв'язки з містицизмом, що особливо яскраво знаходять вияв у російському символізмі. Містицизм Рудольфа Штайнера і теософські шукання Блаватської зливаються в символізмі Бєлого, Блока і особливо Вячеслава Іванова. Поет і культуролог В.І. Іванов своїми працями про давньогрецьку трагедію розвиває теорію Ніцше щодо «аполонічного» і «діонісійського» *первнів* культури і обґрунтовує єдність мистецького діонісійського екстазу з містичним екстазом оновленої абстрактної релігії — антропософії. Елітаризм цієї течії знаходить вияв у богобудівництві і творенні Нової людини, яка тільки і здатна побудувати Бога в собі. Відповідно з позицій богобудівництва і Надлюдини критикується вся європейська цивілізація.

Існує і зв'язок ідеології модерну з новими рухами в науковій свідомості на рубежі двох століть, якому властивий суб'єктивізм не меншою мірою, ніж новітньому мистецтву. Спільність рис та історичних доль модерністського суб'єктивізму у двох гілках культури — мистецтві і науці — змушує серйозно замислитися щодо його оцінки.

Праці Сен-Венсена і Маха ще 70-х років XIX століття, що піддавали ревізії фундаментальні уявлення класичної механіки щодо поняття маси, стали провозвісником великих змін у фізиці. Ототожнення маси з кількістю матерії, речовинністю, річчю, прийняте вже Ньютоном, піддається аргументованій критиці і переглядається в феноменологічному дусі. З Маха в Австрії, Гельмгольца в Німеччині, Анрі Пуанкаре у Франції починається утвердження погляду на науку як на символічний *опис* реальності, суто формальний механізм, що стикується з чуттєво даним світом тільки в точках перевірки гіпотез експериментом та спостереженням.

Неможливо заперечувати корисність суб'єктивізму в «критиці досвіду», розпочатій великим віденським фізиком. Критика наївного реалізму в механіці була попередником наукової революції, найяскравішими явищами якої стали уже після війни теорія відносності та квантова механіка. Скептики торували шлях визволення науки від пут наочного уявлення, яке під виглядом захисту «здорового глузду» ставило перешкоди сміливій теоретичній думці.

Наводять приклади того, що у великих мислителів-суб'єктивістів не одержували адекватної оцінки найбільші відкриття фізики XX століття. Дійсно, Мах і Оствальд виявилися глухими до відкриття атомної структури, оскільки йшлося про те, чого принципово не можна безпосередньо спостерігати і уявляти, що а ргіогі належало до ідеальних конструктів. Мах не оцінив ролі теорії симетрії і варіаційних методів, оскільки вбачав у них всього лише зручний математичний формалізм. Пуанкаре не довів до кінця математичних міркувань, з яких мала випливати велика формула Ейнштейна про еквівалентність маси і енергії, оскільки не надавав взагалі формулам онтологічного значення.

Все це так. Але правда і те, що суб'єктивізм, зв'язаний з концепцією науки як опису, зовсім не був цілком всеядним і нестримним — він чітко тримався дисципліни доказовості, математичної строгості та емпіричної перевірки. З іншого боку, цей суб'єктивізм і скептичний агностицизм, не залишаючи науці нічого, крім логіко-математичної строгості і культури добування факту, нещадно ламав догми і передсуди, звільняв дослідників від упереджень. Інша річ, чи достатня така філософія науки для конструктивного мислення, чи зводиться функція науки до сим-

волічного опису і передбачення результатів експерименту. Якщо наукова теорія є *не лише опис*, але й *пояснення* фрагмента реальності, то вимагається не лише доказ її істинності, а й правильне її *розуміння*; її твердження мають бути не тільки доведені — має бути розкритий їх смисл. В будь-якому випадку заслугою скептиків була переконлива критика *неправильного розуміння* засад фізико-математичного пізнання, очищення науки від вульгарних уявлень, безпосередньо почерпнутих здоровим глуздом з повсякденного побутового досвіду та натурфілософської традиції.

Не вдаючись до деталей, можемо твердити, що і мистецтво на межі двох століть перемістило увагу на внутрішній світ людини, на художні засоби перетворення буденності на універсум митця, — і попри всі швидкоплинні зміни стилів, смаків і художніх платформ відкрило епоху сучасного мистецтва. Даремно шукати істину в кожній із шкіл нового мистецтва (*art nouveau*, буквально «нове мистецтво», було насправді саме школою «модерну» у вузькому розумінні слова, теорією і практикою декоративного формотворення, що протистояла руйнуванню форми світлом і кольором у імпресіонізмі). Всім їм властиве головне: пошуки формальної довершеності, відкриття музики мистецтва, затьмареної її пристосуванням до публічного життя, «громадським обов'язком». Почалося зі спроб відтворити світло і колір нетрадиційним способом, виразити їх мазками чи навіть крапками, чистими фарбами — перейшло до знаходження в художньому універсумі простих геометричних форм — і через експерименти, все нестримніші, вийшло на простір абстрактного живопису. І Мондріан уже відкрито говорив про спорідненість свого мистецтва з наукою саме в їх недовірі до цінності наочного образу і емпіричної даності. А також і про спорідненість свого світобачення з теософією.

Чи випадковий зв'язок нових і нових маніфестів динамізму в мистецтві з політикою — футуризму з фашизмом в Італії, з комунізмом в Росії?

Alle Menschen werden Brüder.
Alle Serben müssen sterben.

Балкани — цивілізаційний розлам

Молодотурецька протофашистська держава

Балканський півострів разом з Подунав'єм може служити типовим прикладом «розламу цивілізацій». На південь від Карпатського хребта на величезній гористій території, через яку пролягають широкі долини Дунаю та його повноводних приток, до порізаного гористими затоками лагідного середземноморського узбережжя та острівної країни Егейського моря — тут, на землях однієї з колисок світової цивілізації, зіткнулись не тільки інтереси, а й культурні впливи трьох імперій: Австрійської, Російської та Турецької.

«Тюрк» — самоназва прийшлих із степів і пустель Закаспія та Центральної Азії на землі Анатолії кочовиків; але вже в часи султана Мехмеда II тюрками називали селян-мусульман, а згодом слово «тюрк» вживається винятково в значенні «простолюдин», «плебей»[1]. Імперія Османів стала *турецькою* тільки з 1908 року, після молодотурецької революції, коли султанат проголосили державою *турецької нації*. Самі слова «вітчизна», «нація», «свобода», «патріотизм» і «революція» з'явилися в турецькій мові завдяки першим просвітителям — ідеологам реформ,

[1] Див.: Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи. — М., 1987. — С. 211.

зокрема засновнику першої турецької громадсько-політичної газети «Тасвір-і ефкяр», учаснику революційних боїв 1848 року в Парижі Ібрагіму Шінасі та його учню, поету і драматургу Намику Кемалю. Створену їх послідовниками 1865 року в Стамбулі таємну організацію, що перетворилася на партію «Іттігад ве терракі» («єднання і прогрес»), європейці прозвали «Молодою Туреччиною» за аналогією з численними тоді іншими «молодими націями» — Італією, Польщею тощо.

Історія «родючого серпа» на південь від Чорного і Каспійського морів повна кривавих війн і геноцидів. Інколи створюється враження невпинного винищення вогнищ цивілізації. Дивно, але дані антропології не свідчать про скільки-небудь істотні зміни населення в цьому регіоні. Всюди в Передній Азії переважає круглоголовий європеоїдний середземноморський (кавкасіонський) тип, у регіоні Месопотамії і Вірменії — ассіроїдний або, інакше, арменоїдний, а довкола південної частини Каспію — доліхокефальний середземноморський тип, характерний для азербайджанців, жителів Гіляна і Мазандерана та туркменських кочовиків.

Процеси появи і зникнення народів тут були не стільки результатами великих переселень, скільки наслідками взаємної асиміляції нових і нових хвиль прибульців і корінного субстратного населення.

В ісламські часи на малоазійських та балканських кордонах з Європою завжди юрмилися всілякі шукачі щастя, фанатики, авантюристи та декласовані елементи, готові утворити армію визволення світу від гріха, прославитися і при нагоді чимось поживитися. Цементуючою силою тут стали войовничі туркменські кочові племена, що проходили через Хорасан, Мазандеран, Азербайджан та Вірменію на землі Анатолії. Саме з цих хоробрих і суворих туркменських *уч бейлері*, по-сьогоднішньому — «польових командирів», вийшла династія Османів, що в XVI столітті легко скинула панування мамлюкських султанів і за шістдесят років завоювала весь арабський світ, включаючи Магріб.

Туркмени-османи, що прийшли в Передню Азію з кочів'їв східного Прикаспію, явно не становили помітної частини населення Анатолії. Сучасні турецькі села мають коротку історію — вони побудовані переважно в XVII—XVIII століттях, хоча є селища, що мають вік 500—800 років, тобто засновані ще до приходу тюркських кочовиків. Ще в XVIII столітті найхарактернішими для Анатолії були хижі з кущів та комиша, що називалися по-грецьки *кулюбе* (звідки наше *колиба*). Сьогодні такі турецькі колиби — житло недавно осілих кочовиків, хижі робітників-поденників та господарські будівлі. Аж до нашого часу в Туреччині збереглися рештки кочових племен — *юрюки*, яких офіційна статистика не виділяє з турецької нації, в результаті чого лишаються невідомими їх чисельність та етнічні характеристики. Вони були переселені султанами і в європейську частину імперії.

Очевидно, основна маса прийшлих туркмен осіла і прийняла типовий для регіону спосіб життя. Від Центральної Азії до Егейського моря поширений іранський тип житла з пласким дахом, покритим землею; на Балканах типовим був інакший дах — з досить крутими схилами, по-грецьки вкритий напівкруглою черепицею. Цегла-сирівець в Туреччині має іранську назву *керпіч*. До XIX століття в Болгарії, до XX століття в Туреччині можна було бачити хатини з відкритим вогнищем посередині, де худобу тримали прямо в жилому приміщенні. Турецькі селяни носили вишивані шкарпетки; фігури,

зображені на них, красномовно свідчать про місцеве походження турецького одягу — вишивки мали символічний характер, в них легко впізнати візантійські і навіть ще хеттські мотиви[1]. Це зайвий раз підтверджує, що основою турецького селянства стали не стільки осілі кочовики-тюрки, скільки ісламізоване і потуречене місцеве населення Анатолії.

Іслам, як і інші світові релігії, є культура надетнічна. Іслам створював релігійно-правовий простір, *мамлякат-аль-іслам*, від Ґібралтару до Бенґалії, від Хорезму до Занзібара, — простір, що рідко бував об'єднаний єдиною державою хоча б у більшій своїй частині, але визначав певний *світ*. Зрозуміло, світ вкрай різноманітний і строкатий. Однак, як ціле цей світ протистояв немусульманському світові, а невіділеність у ньому права від моралі надавала поведінковим нормам правовірних настільки специфічних рис, що мусульмани-слов'яни відчували себе етнічно ближчими до турків, ніж до своїх одноплемінників-християн. Щоправда, є і винятки: аджарці — насамперед грузини, а потім уже мусульмани. Албанці — насамперед албанці, а потім уже мусульмани чи православні.

Іслам, породжений у арабських колах, аж ніяк не стражденних і найбідніших. Проте, в передньоазійському суспільстві, куди його занесли арабські завойовники, він виявився релігією простонароддя, плебсу, простих і чесних скотарів, які поважали торгівлю і ремесло, але над усе ставили мужній військовий промисел. Лише суфії заперечували прийняте в ісламі бедуїнське переконання в тому, що торгівля вища від ремесла. Що ж до пошани до чоловічих військових чеснот, то вони трансформувалися в священний обов'язок мусульманина — війну проти невірних.

Хоча Коран неоднозначно висловлюється щодо ставлення до невірних, — окремі місця його можна трактувати як вищою мірою миролюбні, — слід визнати, що по суті ісламське розуміння віри виключало невірного, кафіра (гяура) з *людської громади*. За деякими уявленнями людина *природно* вірить в Аллаха, і, отже, стан безвір'я — а в екстремістських уявленнях навіть стан гріха у мусульманина — *неприродний* і автоматично виключає відступника з кола людей. В цілому політика ісламського світу щодо Європи завжди була досить агресивно-войовничою. Не святими були і християнські суперники ісламу — безглузді жорстокості португальських та іспанських адміралів, особливо великого Васко да Гами, і неперервні спроби церкви відновити масовий психоз середньовічних хрестових походів часто не дають можливості визначити, хто в тих війнах нападав, а хто оборонявся.

Проте, ставлення до іновірців як до неповноцінних і невідомо чи й людей мало межі, врегульовані шаріатом. Заплативши *джізья* — викуп за право жити і користуватися благами завойованої правовірними землі, кафіри одержували статус *мавля* — покровительствуваних — і жили власними самоврядними громадами, що судилися своїм судом і несли перед ісламською державою колективну відповідальність. А ті релігії, які визнають «книгу» (біблію), тобто іудаїзм і християнство всіх конфесій, проголошено «покровительствуваними». Враховуючи, що джізья становила більшу частину доходів державного бюджету, можна зрозуміти, що султани були навіть зацікавлені у збереженні громад невірних — *реайя, рая*. Все це в XVI— XVII століття, в часи інквізиції і релігійних війн, було набагато ліберальніше, ніж християнська нетерпимість.

[1] Див.: *Курылев В.П.* Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства. Новейшее время. — М., 1976. — С. 121.

Проте, чи можна говорити про лібералізм там, де султан Селім наказував рубати за потраву посівів селян-християн голову і винуватцю — ісламському кіннотникові-*сіпагі*, і його коню? Це був режим дикий і жорстокий, але він ставив на меті своєрідно і досить грубо трактовану *справедливість*.

Іслам вбачає вищу мету діяльності світських володарів і взагалі вищу цінність влади в справедливості. Тема справедливого султана залишається провідною і у ранніх ісламських письменників — ібн Сіни, Нізамі, ібн Халдуна, — і у османських ідеологів — Кочібея Ґемюрджійського, Кятіба Челебі, 'Алі Чауша, Вейсі та інших. Найвиразніше сказав Кочібей: «Від безвір'я світ не зруйнується, а буде стояти собі; від утиску ж він не встоїть. Справедливість є причина довгодення, а благоустрій становища бідняків є шлях падишахам в рай»[1]. І далі: «Словом, могутність і сила верховної влади в війську, військо існує казною; казна збирається з поселян; існування ж останніх зумовлюється справедливістю»[2]. Подібних висловлювань різних авторів можна навести багато[3].

Коран засуджує *зульм* (*зулум*) — утиск, придушення, примус, образу, приниження, захоплення майна та інші види насильства над особистістю. Всілякі види зловживання владою щодо підданих, в тому числі щодо рабів, розцінюються як відступи від норм ісламу. Проблемою залишається тільки спосіб боротьби проти зульму: у всякому разі у випадку бунту правитель зобов'язаний спочатку з'ясувати, чи не був бунт наслідком зульму щодо підданих. Правилом також — аж до кінця Османської імперії — була амністія бунтівників, якщо вони склали зброю. Звичайно, зульм залишався таким самим супутником історії ісламських держав, як і корупція чиновників та суддів, як і пияцтво і розпуста неконтрольованих ісламських бюрократів.

Високий статус судді в суспільстві ісламу визначався ідеологією справедливості. Представник стану *улемів* — осіб, що займалися справами віри, права і освіти, — який досяг учености рівня *мевлієт*, одержував звання *молли* (мулли) і міг бути призначений на посаду *каді* (судді) з високою оплатою. Згодом муллами почали називати всіх вчених людей і осіб благородного походження. За Сулеймана I встановлено посаду головного муфтія — *шейх-уль-ісламa*, що призначав муфтіїв у головні міста і представляв султану кандидатури каді. Муфтій виносив *фетву* — відповідь-тлумачення на певні правові питання.

Провінційна адміністрація складалася з каді і беїв. Бей — титул на початку племінних воєнних вождів (в тому числі і самого засновника імперії Османів Орхана, поки він не присвоїв собі титул султана), потім — середньої ланки адміністрації, що займалась військово-управлінськими справами. Суддя ж не підпорядковувався нікому, крім султана, одержував жалування з казни, був також ніби прокурором та нотаріусом, розглядав всі скарги населення і спостерігав за діяльністю цехів[4].

Халіф — представник Пророка в цьому земному світі — не є сакралізованою особою; в ісламі немає процедури, подібної до миропомазання. Обов'язковою умовою правління халіфа залишається тільки визнання його священними містами — Меккою та Медіною. Віра не вимагає виключності халіфа — халіф як світська особа може бути один, їх може бути і декілька в різних ісламських країнах. Те ж саме стосується султана як носія влади. Султан імперії Османів мав титул «султан двох континентів, хан двох морів, слуга двох священних міст». Отже, легітимація абсолютної влади над Азією і Африкою, над Чорним і Середземним морями полягала у тому, що султана визнавали

[1] Див.: *Смирнов В.Д.* Кучибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — С. 143.

[2] Див.: Там же. — С. 147.

[3] Див.: *Вейси.* Хаб-наме («Книга сновидений»). Введение. — М., 1976. — С. 17.

[4] Див.: Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи. — С. 205.

Султан Абдул Гамід «Кривавий»

Медіна і Мекка, чиїм «слугою» він офіційно проголошувався. При цьому правового підпорядкування «двом містам» не існувало.

Такий умовний характер владного благословення, якщо не допускав опозиції з боку ісламських авторитетів, то у всякому разі проводив певну межу між владою і релігійною громадою, яка у граничному випадку могла привести до оцінки громадою правління як зульму. Ісламські авторитети час від часу виступали проти адміністрації султана як носії принципів соціальної справедливості, і в цьому полягає сила ісламу і джерело його критичності щодо владних структур. Ідеологічний центр ваги ісламу, так би мовити, знаходився нижче лінії соціальної рівноваги, ближче до соціальної психології низів суспільства. Як завжди в історії, щоб система не перевернулась, верховна влада повинна бути популістською, а винними в усьому мають бути посередники між султаном і народом, чиновники, «бюрократи».

Всередині держави мав панувати громадянський спокій; слово *алям* («мир») у старій турецькій літературі вживається як синонім слова «держава». Якщо становище євреїв було в султанаті набагато кращим, ніж у християнських державах до XX століття, то християни знаходились у двоїстій ситуації. З одного боку, мусульмани оцінювались ними як вороги Христові. З іншого боку, навіть дуже ортодоксальні православні автори XVII — XVIII століть визнають віротерпимість турків і ставлять їх у приклад католикам. Головна помісна церква православних досі має престол в Стамбулі-Царгороді, на турецькій території.

З XVIII століття, коли Османська імперія вступає в полосу глибокої і безвихідної кризи, статус християн різко змінюється. Це виявляється, зокрема, в зміні змісту термінів «реайя» і «тюрк». «Реайя» до XVIII століття — це селяни взагалі, як мусульмани, так і християни. З XVIII століття термін «реайя» означає *християнську* селянську громаду. Статус «культурно-національної автономії» все виразніше змінюється на статус «апартеїду». В цей же час виразнішими стають відмінності між етнічними групами всередині ісламського світу. Утворення держав греками, сербами, чорногорцями, болгарами, албанцями посилює в турецькому суспільстві ворожість не лише до невірних, а й до нетурків.

Після повстання в Боснії та Герцеговині, війни з Сербією, кривавої різанини, влаштованої башибузуками в Болгарії, двох дефолтів Туреччини і ультиматуму європейських держав почалося масове обурення учнів духовних училищ (*софтів*); збуджені розмови в кав'ярнях, мечетях і на базарах про нездатність уряду протистояти невірним та іноземцям переросли у вуличні безпорядки, і молодотурки 1876 року на якийсь час захопили владу.

Зрештою, хитрий і жорстокий султан Абдул Гамід швидко усунув їх від уряду,

і розпочалась епоха зулум — дикого необмеженого насильства.

У 1908 році на тлі національного збудження, викликаного втручанням Росії і Англії в справи, зв'язані з повстанням слов'ян у Македонії, молодотурки здійснили переворот, знову очолили уряд і проголосили еру реформ.

Туреччина почала свою «перебудову» дуже давно, ще в кінці XVIII століття. Заходи по реформуванню владної і економічної системи в імперії Османів ініційовані султанами і викликані насамперед необхідністю реорганізації війська. Система регулярного війська на жалуванні — як піхоти яничар, так і кінноти сіпагі, — стала повністю непридатною; бунтівливі яничари і сіпагі більше загрожували султанам, ніж зовнішнім ворогам. В 1826 році султан Махмуд II вирізав яничар і ліквідував феодальну систему кінноти-сіпагі. В 30-х роках XIX століття Мустафа Решід-паша, видатний політик і дипломат, написав молодому султану текст так званого «Ґюльханейського хатт-і-шеріфа», в якому визначалась мета реформ — ліквідація системи деспотизму. «Ми вважаємо за потрібне через нові установи надати землям, що становлять Османську державу, добробут під хорошим управлінням. Ці установи повинні передусім мати на увазі три пункти: 1) гарантії, що дають нашим підданим повну безпеку життя, честі і майна; 2) правильний розподіл і збирання державних податей; 3) визначення рекрутського набору і термінів воєнної служби. Справді, чи не являють собою життя і честь найдорогоцінніших благ людини? Чи не буває навіть той, чиє серце здригається при самій думці про насильство, змушений вживати його і тим завдавати шкоду урядові й країні, коли його життя і честь знаходяться в небезпеці? ...Якщо, навпаки, громадянин знає, що він цілком безпечно володіє своїм майном, то він прагне не лише розширити коло своїх занять і своїх насолод, але й почуває, як щодня в серці його зростає любов до государя і вітчизни і відданість батьківщині»[1].

Спроби султанів-реформаторів подолати опір улемів-традиціоналістів та старовинного війська, посилення розвалу султанату внаслідок відкритого та прихованого непослуху безконтрольних провінційних начальників — все це становить гострий сюжет для історичної оповіді про страждання народів імперії Османів, в тому числі турецького. Реформи впродовж двох століть ішли надзвичайно важко, з поверховими успіхами і глибокими падіннями. Європейські держави, сподіваючись на утворення на південному сході Європи цивілізованої противаги Росії, надавали імперії Османів колосальні кредити: сума боргів Туреччини з 1854 по 1878 рік становила 5 276 млн. франків. Куди пішли позичені гроші, історії невідомо. У 1872 — 1873 роках прибуткова частина бюджету Туреччини становила 18,5 млн. лір, а щорічна виплата заборгованості в 1873 і в 1874 роках — 14 млн. лір. Після офіційного банкрутства султанату кредитори взяли справу викачування боргу в свої руки, наймаючи відкупщиків через «управління Оттоманського боргу».

В марксистській літературі вся ця історія виглядала як суцільний «поділ Туреччини» та «експлуатація напівколонії». Сьогодні, коли ситуація Росії та України чимось до болю нагадує давню турецьку, ми могли б вже більш критично і самокритично її оцінювати. До речі, «режим капітуляцій», про принизливість якого стільки писали друзі революційної Туреччини, не має з цим нічого спільного. Образливе слово «капітуляції» означало з XVI століття, епохи розквіту Османської імперії, право екстериторіальності для європейських купців та інші привілеї, що нада-

[1] Цит. за: Очерки по истории Востока в эпоху империализма. — М.; Л., 1934. — С. 7.

вались їм для розвитку торгівлі. Султани не дуже сподівалися на торговельні здібності турків, а фінансова діяльність для мусульман взагалі виключалася, бо коран забороняє лихварство.

«Інвестиційний клімат» в Туреччині на початку XX століття один російський автор характеризував таким чином: «Підприємцю доводиться перенести таку масу клопотів, канцелярщини і принижень, що пропадала всяка охота вести справи. Промислова концесія видається лише за спеціальним указом султана. Для здійснення додаткових пошукових робіт треба одержати дозвіл генерал-губернатора, якому повідомляється попередній план робіт... Не вдовольняючись тим, що підприємець давно вже представив загальний план технічних робіт і навіть кошторис, управління доручає урядовому інспектору, обговоривши захід з технічного боку, розробити план найбільш успішної його експлуатації. Нічого й говорити, скільки нових клопотів, затрат, відкладень і неприємностей це викликало... Одна турецька компанія впродовж 10 років не могла добитися дозволу на експлуатацію нафтових земель у Ванському санджаку... Один видний паша, власник мідних родовищ в Ерзерумському вілаєті, довго клопотався, щоб йому дозволили виписати динамо-машини та інші технічні прилади для інтенсивнішої експлуатації своїх родовищ. Всі клопоти залишились без наслідків, і до останнього часу він змушений був триматися допотопних способів плавлення і обробки мідної руди... З тієї ж самої причини закинуто було багато кам'яновугільних, марганцевих та інших родовищ, що належать турецьким промисловцям»[1]. Зрозуміло, що за цією нечуваною бюрократією стояло не тільки прагнення держави будь-що утримати свій вплив на економічні процеси, але й цілком конкретні інтереси державних можновладців, які одержували на кожному кроці великий *бахшиш*.

До певної міри можна знаходити гуманітарно-культурні основи бюрократичної заскорузлості султанського режиму в східних та ісламських традиціях.

Економічна політика Османської імперії завжди була прямо протилежна меркантилізму європейських держав. Якщо в Європі XVI — половини XVIII століття панувало прагнення менше імпортувати, більше виробляти і вивозити, завойовувати ринки, то Порта всіляко обмежувала експорт і спонукала імпорт. «Османські державні діячі вважали, що благоденство країни і народу залежало від достатку споживчих товарів та їх дешевизни на внутрішньому ринку»[2].

Така політика стала наслідком природного для Сходу погляду на споживання. Європейські мандрівники швидко переконувалися, що в Єгипті чи Сірії не можна платити найманим слугам наперед, бо вони тут же зникнуть і вестимуть безтурботне життя, аж поки не закінчаться гроші. На святих могилах валі-дервішів турки просили Аллаха, щоб він послав їм смачної їжі і гарних жінок, чим дуже дивували християн, які, навіть дуже бідні, переважно прагнули щось *придбати*. Немає нічого більш чужого і ворожого масовій свідомості південно-середземноморської культури, ніж протестантська працьовита скупість, орієнтована на майбутнє. Благоденство краю і насолода життям під захистом воїнів ісламу — найвища економічна мудрість, на яку спромоглася ідеологія ісламського Сходу.

Розкіш — неминучий супутник владної культури Сходу, і майстерності насолоджуватися владні кола Туреччини вчилися на традиціях культури розкоші, що складалася віками від Нілу до Індійського океану. Так само і ісламські структури насильства засвоювали місцеву культуру терору і кату-

[1] Книга Голобородько цит. за: Очерки по истории Востока в эпоху империализма. — С. 24.

[2] Див.: *Иванов Н.А.* Османское завоевание арабских стран. 1516—1574. — М., 1984. — С. 211.

вань, істотний внесок до якої, до речі, зробили греко-візантійські правителі.

...Переворот молодотурків був зустрінутий на Заході з ентузіазмом. І першим ударом по надіях європейських демократів стали вірменські погроми наступного, 1909 року. Це був перший масовий геноцид XX століття, що провіщав нацистські етнічні чистки.

Звичайно в дні християнських свят у містах Туреччини бувало неспокійно. Цього разу збудження охопило мусульманські квартали анатолійського міста Адани на середземноморському узбережжі за кілька днів до вірменської Паски, що припадала на 11 квітня. На другий день Паски два вірменини, які опинилися у турецькому кварталі, були убиті; наступного дня було убито ще одного. Пішли чутки, ніби якийсь вірменин образив туркеню і убив її чоловіка. На вечір до Адани прийшли з навколишніх сіл *башибузуки* — пастухи і селяни, що в час війни ставали воїнами іррегулярної кінноти. Вони були озброєні сокирами, вилами, кривими шаблями, нагайками з потовщеними кінцями, утиканими цвяхами. Чимало було розпалених кров'ю — по дорозі вже убивали зустрічних вірмен. До башибузуків приєднався міський натовп.

Губернатор Аданського вілаєту провів нараду, на якій старий суддя намагався стримати пристрасті, а більшість шановних громадян, включаючи самого губернатора та інтелігентів — санітарного інспектора і редактора місцевої молодотурецької газети, — була за кров.

14 квітня мусульмани прийшли на базар в білих тюрбанах — розпізнавальних знаках погромників. Грабувати почали крамниці ювелірів, потім усі інші. Вірмени закрилися в своєму кварталі, тільки кілька юнаків на базарі з револьверами спробували захищати свої крамниці. Близько одинадцятої години

Султан Могаммед V — формальне прикриття диктатури молодотурків

озвірілий натовп вдерся у вірменський квартал.

«Це були тисячі картин різанини, жахів, сластолюбства, які уявити несила, — писав очевидець. — Місто у владі людей, у яких немає більше нічого людського. Вони прибігають, убивають, колють, ріжуть на частини і відходять, задихаючись, вкриті потом і кров'ю, завиваючи, мов дикі звірі»[1].

«Турки одразу не вбивають мужчин, і поки ці останні плавають в крові, їх дружин ґвалтують у них же на очах... Тому що їм недостатньо їх убивати» (мадам Доті-Вілі). «Ми чуємо крики, що рвуть душу, виття нещасних, яким розпорюють животи, яких катують» (сестра Марія-Софія). «Кати жонглювали недавно відрізаними головами і навіть на очах у батьків підкидали маленьких дітей і ловили їх на кінчики свого тесака» (отець Бенуа)[2]. Далі документи і свідчення цитувати просто неможливо.

Так було убито близько 30 тисяч людей.

Недалека Александреттська затока була забита розпухлими трупами, море наповнилось акулами.

[1] Див.: *Адоссидес А.* Армяне и младотурки // Геноцид армян в Оттоманской империи: Сб. документов и материалов. — С. 208.

[2] Там же. — С. 209—210.

Хто ж скаженів, різав, катував і ґвалтував? Турки? Але турків було десять мільйонів. Дехто відмовлявся брати участь у різанині. Деякі турецькі сім'ї переховували вірмен.

У свідченнях європейців говориться про «башибузуків». «*Баш-і-бузук*» — «зіпсована голова» — це завзятий турок, що у військовий час ішов служити в іррегулярну кінноту, яка славилася своєю хоробрістю, недисциплінованістю і звірячими розправами над мирним населенням. В XX столітті кінноти башибузуків уже не було.

Згадуються міські дадаші. Слово «*дадаш*» по-турецьки означає сильного, грубого, рішучого, по-сучасному — *крутого* хлопця, заводія в своєму кварталі. У турків, як і скрізь у містах на тюрксько-іранському Сході, як і де-небудь в Ташкенті, Фергані чи Мешхеді, місто ділиться на квартали-*махалля*, якими обмежуються життєві інтереси більшості мешканців, і в кожному є свій крутий дадаш. Можна сказати, це — неформальні лідери міських молодіжних антиструктур. В кварталах мідників, штукатурів, шевців тощо серед молодих людей виділялись «гуляки», що регулярно ходили на весілля та пригощання, влаштовували різні змагання, бійки і поножовщину. Ще в XIX столітті у них була сувора ієрархія і кодекс, якого дотримувались, щоб просуватися до її вершин; ніж пускався в хід рідко, хоча всі «гуляки» були озброєні. З руйнуванням решток старого цехового братства слабшали і засади кодексу, боротьба за ранг ставала все безпринципнішою, братство наближалось до криміналу. Нерідко дадаш жив за рахунок виплат із беззахисних крамарів, тобто рекету, а то й простого грабунку. Молодіжні зграї все більше зв'язуються з кримінальним середовищем і, з іншого боку, через систематичні хабарі і викупи, — з поліцією.

Дадаші і їх зграї були активними дійовими особами різанини 1909, а пізніше і 1915 року.

Після подій 14—16 квітня 1909 року в Адані настала тиша — поки не прийшли викликані з Румелії (Європейської частини Туреччини) війська. З приходом військ погроми почалися з новою силою і лютістю. Солдати палили в школах живцем вірменських дітей.

Безчинства молодотурків суперечили законам шаріату. В священній війні — *джіхаді* — допускалося вбивство всіх дорослих чоловіків ворога від 15 до 60 років та викрадення молодих жінок, але неприпустимим було убивство стариків, жінок і дітей. В час війни нормами кодексу поведінки аскера був грабунок з насильствами, убивствами ворожих чоловіків, ґвалтуваннями, але тільки три дні після взяття міста. Те, що принесли молоді націоналісти, викликало осуд мулл.

Але Туреччина енергійно рухалась від старого світу — кудись.

Попереду був ще 1915 рік з винищенням півтора мільйона вірмен, а потім ще і сотень тисяч греків.

Англієць Найт, який добре знав середовище молодотурецьких революціонерів, писав: «Я зустрічався з багатьма з числа тих, хто складав салонікський комітет. Все це були люди вищого і середнього класу: молоді офіцери, що закінчили військові школи.., далі молоді чиновники різних державних установ, потім македонські землевласники, професори, юристи, лікарі і навіть улеми (духовенство). ...Революція прийшла не знизу, не від забитої міської черні і не від темного селянства, а згори, від того, що було в Туреччині кращого»[1].

На вищих щаблях влади не видно цих кращих, чесних і освічених націоналістів.

Керувала партією «Іттігад ве терракі» Генеральна рада на чолі з Саїдом Халім-пашею, який одночасно був і ве-

[1] Цит. за: Очерки по истории Востока в эпоху империализма. — С. 34.

ликим візиром. Фактичними ж господарями становища в країні були троє людей, які формально були просто «впливовими членами Генеральної ради»: Талаат-паша, в час перевороту — немолодий уже товстий вульгарний телеграфіст; офіцер Енвер-паша, тендітний малорослий красень-садист з дівочим рум'янцем; дещо старший генерал Джемаль, що тримався трохи відособлено. В 1915 році, коли вже йшла війна, керівники партії задумали повністю винищити вірмен і для цього утворили «Тешкілаті махсуссе» («Спеціальну організацію») з підпільною сіткою на основі таємної поліції, із своїми агентами, автомобілями, зброєю, шифрами і засобами зв'язку. До керівництва організації увійшли також інтелігенти, — зокрема доктор Назим і доктор Бехаетдін Шакір, лікарі з французькою освітою.

Один із молодотурецьких лідерів, Мевлан-заде Ріфат, видрукував пізніше напівмемуарну книгу про злочини партійного керівництва і відтворив виступи ідейних вождів партії на нараді під головуванням Талаат-паші.

Доктор Назим говорив тоді: «Необхідно діяти і діяти дуже швидко. Якщо вдовольнитися частковою різаниною, як це було в Адані і в інших районах, то це замість користі принесе шкоду... Вірменський народ слід винищити в корені, щоб жодного вірменина не лишилося на нашій землі і забулось саме це ім'я. Зараз іде війна, такого зручного випадку більше не буде. ...Можливо, деякі з вас вважатимуть це звірством, скажуть: яку шкоду можуть зробити старики, діти і немічні, щоб їх треба було знищувати? Хай буде покараний лише той, хто винен; нападати ж на жінок, що сидять удома, стариків і немовлят є варварством і суперечить законам цивілізації і людинолюбства. Мовляв, доктор Назим перебільшує і міркує нерозумно. Прошу вас, панове, не будьте такими м'якосердими і милосердними, це небезпечна хвороба. Зараз іде війна. Я питаю вас, хіба війна не варварство? Чим винен землероб, що пішов із рідного села і вбитий на фронті, або торговець, що лишив свою крамницю для того, щоб загинути від вибуху снаряда? Який злочин вчинили вони, що гинуть такою жахливою смертю? Жорстокість — закон природи, прийняти і відхилити його можна тільки в розумуваннях. Хіба живі істоти, навіть рослини, не живуть, поїдаючи і знищуючи одне одного? Може, ви скажете: «Забороніть це, адже це варварство!»

Стамбул, початок століття

Гасан Фехмі. Так, шановний, я також знайомий з цією теорією пожирання слабого сильним, відомою в біології.

Доктор Назим (продовжуючи). Подумаємо як слід: для чого ми здійснили революцію, яку мету переслідували? Я не хочу думати, що метою нашою було прибрати людей султана Абдул Гаміда і зайняти їх місця. Я став вашим товаришем, соратником і братом для того, щоб відродити туркізм. Я хочу, щоб на цій землі турок і тільки турок жив і неподільно панував. Нехай зникнуть усі нетурецькі елементи, до якої б національності і релігії вони не належали. Нашу країну треба очистити від нету-

рецьких елементів. Релігія для мене не має значення і смислу. Моя релігія — туран.

Доктор Бехаетдін Шакір (промовляє слова роздільно і з наголосом). Якщо такий бідолаха, як Мойсей, такий вигнанець, як Ісус, і такий сирота, як Магомет, змогли створити на землі окремі великі релігії, чому ж ми, люди сильної волі, не можемо створити релігію і ідею турана.

Гасан Фехмі. Хай простить Бог за ці слова (полохливо озираючись на всі боки). Як би шайтани не накинулись на нас.

Кара Кемаль (помітивши його переляк, говорить з насмішкою). Ходжаефенді, шо ви бурмочете, молитесь? Помоліться над моєю головою, щоб пройшов головний біль»[1].

У вірменському геноциді 1915 року задіяні були вже великі маси людей — адже убити належало 2,5 млн. чоловіків, жінок і дітей. Цього разу серцевиною натовпу, що захлинався кров'ю, були спеціально випущені з в'язниць кримінальні злочинці і, звичайно, державні «силові структури»; задіяні були також темні курдські племена. Погана організація справи і опір деяких впливових людей старшого, традиціоналістського кола, а також в деяких місцях — шалений опір вірменського населення не дав партії і уряду довести задум до кінця.

Коли в оточенні Гітлера обговорювалось питання про винищення євреїв і хтось сказав щось про обережність, Гітлер зауважив: «а хто відповів за вірмен?»

[1] Див.: Отрывки из воспоминаний младотурецкого деятеля Мевлан-заде Рифата // Геноцид армян в Оттоманской империи: Сб. документов и материалов. — С. 409—410.

Між Стамбулом і Віднем

Балканські конфлікти викликають сьогодні новий інтерес, оскільки виявилося, що болючі точки початку століття залишаються болючими точками і сьогодні. Сараєво, символ 1914 року, стало символом і 90-х років; сербська проблема кінця XX століття змушує замислитися і про те, в чому ж полягала сербська проблема початку XX століття. Створюється враження, що якісь глибинні сейсмічні процеси в суспільстві цього регіону діяли і діють попри всі соціально-політичні та економічні новації, а ми зупиняємо свій погляд на цій модерній поверхні, не бажаючи заглянути в темні безодні вічних людських пристрастей.

Після відступу Османів з основної території Балкан залишилися субстратні етнічні і релігійні групи суспільства, кілька століть окупованого турками, — групи, взаємодія яких визначила, так би мовити, оголений після відступу окупаційної повені рельєф місцевого соціального простору.

Основним військовим противником Османів на південному сході Європи була Австрія. Росія активно і успішно включається в антитурецькі військово-політичні комбінації лише з кінця XVIII століття, але її поява в Закавказзі і активна роль на Балканах стали реальним геополітичним фактором лише в 70-х роках XIX століття.

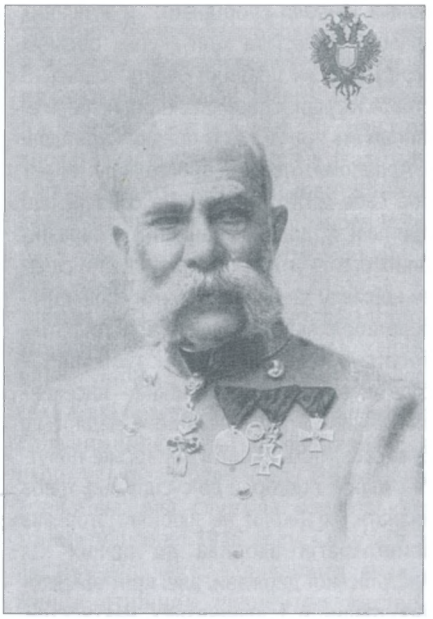
Повернення австрійських провінцій до католицизму після значних успіхів реформації, зміцнення позицій папізму в Польщі в XVII столітті чималою мірою зумовлені активністю Ватикану в боротьбі проти турецької агресії. Імперія Габсбургів, папський престол і Венеціанська республіка впродовж століть організовували різні блоки держав для опору агресії ісламського війська, аж поки під Віднем 1683 року король Польський Ян III Собєський не розбив Османів у битві, яка повернула в новому напрямі історію Балкан. В цій битві разом з поляками і австрійцями билися проти турків, як відомо, і українські козаки. З іншого боку, султани підтримували протестантів проти пап-

ства, і протестантська Трансільванія була під протекторатом Османів так само, як і православні князівства Молдова і Валахія.

Ця багатовікова традиція в XX столітті, після витіснення Туреччини з Балкан, вже була ґрунтовно забута. Проте, в стосунках між націями Балкан можна багато зрозуміти, коли ми цю традицію врахуємо.

В Австрійській імперії німецький етнічний елемент ніколи не був основним і чим далі, тим його питома вага меншала, — в XX столітті німці ледве перевищували третину населення імперії. Згідно з переписом 1910 року, дещо більше половини населення Австро-Угорщини становили слов'яни, менше чверті — німці, близько однієї п'ятої — мадяри, близько однієї сімнадцятої — румуни. Німці Австрії були нащадками переселенців з Альп Баварії і Швейцарії; більшість із них жила в гірських сільських місцевостях, і жила аж до другої половини XX століття дуже бідно. Раніше від німців тут з'явилися слов'яни, які до XX століття були головним чином асимільовані, але ще подекуди й досі живуть окремими селами в горах Карінтії та інших австрійських земель. Австрійські німці-горяни займались гірничим промислом і випалюванням вугілля, яким вони торгували в містах. Міста і урбаністична культура у всій імперії залишались переважно німецькими.

Німецько-католицька Австрія культурно становила єдине ціле з католицькою південною Німеччиною і безпосередньо сприймала італійські впливи, особливо з епохи бароко. Династія Габсбургів була найстарішою з правлячих династій Європи і століттями очолювала також «Священну Римську імперію німецької нації», якій так і не судилося стати політичним тілом римо-католицької церкви.

Цісар Австро-Угорщини Франц-Йозеф

Виступаючи організатором і символом антиісламського опору на Балканах, католицька німецька Австрія в своїй військовій активності реально спиралася насамперед не на німецький, а на угорський елемент. Королівство войовничих мадяр було основною організованою силою, що стояла на шляху Османів до Європи; турки перемогли під Мохачем 1526 року, Угорщина втратила незалежність і не відновила її після Віденської битви 1683 року, перетворившись на провінцію Австрії. Угорці, майже до ноги вирізані турками в XVI столітті, продовжували чинити відчайдушний опір і, що найдивовижніше, після вигнання турків в кінці XVII — на початку XVIII століть відновили свою чисельність, значною мірою за рахунок асиміляції прийшлих хорватів, поляків і німців, про що свідчать зокрема численні угорські прізвища «Горват», «Лендьєл» та «Немет».

Здатність до асиміляції чужинців поряд з надзвичайною стійкістю етнічного організму відзначають дослідники не тільки у мадяр, а й у їх віддалених родичів — обських угрів маньсі (етноніми

маньсі і *мадяр* споріднені): у змішаних шлюбах маньсі та хантів (теж обських угрів) діти як правило будуть маньсі. В старій Угорщині дворянські роди зберігали пам'ять про те, що їх предки «прийшли з Арпадом»; ніхто з простолюду не міг про себе цього сказати. Це означає, що прийшлі в долини Панноніі з євразійських степів угорські конярі і воїни склали верхівку завойованої ними спільноти і перетворилися на місцеву аристократію, повністю асимілювавши тубільне – слов'янське або романомовне – населення Панноніі і передавши йому мадярську самосвідомість і навіть мадярське почуття вищості і погорди до сусідів, які, треба визнати, їх ніколи не любили. Угорська аристократія входила до вищих кіл Австрійської держави, але, крім військових традицій і величезних маєтностей, вона нічого іншого не мала. Землі Угорщини багаті й родючі, угорці створили одну з найкращих кухонь світу і уміли жити в своє задоволення; але селяни залишались досить бідними і дуже залежними від магнатерії. Перед угорською нацією постала загроза перетворення на корпорацію мешканців розкішних маєтків та небагатих сіл, тоді як вся професійна європейська культура розвивалася — в тому числі мадярами — в німецькомовному міському середовищі, а національні капітали зосереджувались — теж у місті — в руках німців та німецькомовних євреїв.

Слід зазначити, що чехів у імперії було завжди більше, ніж німців-австрійців, і набагато менше, ніж мадяр (зараз чехів – 9 млн., словаків – за 4 млн., австрійців — до 7 млн., мадяр — за 10 млн.). Чеські землі були найбільш промислово розвиненими в Австро-Угорщині; щоправда, в гірських районах Чехії більшість становили прийшлі німці, робітники і майстри гірничої промисловості. Словаки, хорвати і закарпатські українці належали до угорської сфери контролю і впливу.

Власне між цими двома полюсами — Віднем і Стамбулом — перебігає культурно-політична історія слов'янства на Балканах, що якраз і стала джерелом найдраматичніших колізій XX століття в цьому регіоні і в усій Європі.

Слов'яни прийшли на Балкани в VII—VIII столітті н. е. переважно зі сходу, з нинішньої української території, а частково також з півночі, з-за Карпат. Тривалий час слов'янські говірки панували майже скрізь, навіть на терені Греції. Як свідчать дані антропології, балканські слов'яни — це радше асимільовані місцеві жителі фракійського на сході, іллірійського на заході походження. Тільки на землях Молдови та Валахії, при величезному слов'янському впливі, вирішальним виявився субстрат давнього фракійського населення, що свого часу перейняло по-своєму мову римських гарнізонів. «Романші» близького походження ще довго окремими групами жили в різних місцях на Балканах, але сьогодні їх майже не лишилось. Зокрема, по-романськи говорили гірські пастухи-*волохи* (*влахи*), що створили особливу культуру у випасах полонин Балкан і Карпат. В Албанії волохи (*влехи*) перейшли на місцеву мову, на півночі і сході Карпат — на слов'янські мови (словацьку, українську). Тільки в малодоступних горах Албанії лишились горяни, мова яких успадкована від давньої іллірійської.

Вплив місцевого дослов'янського населення видно і на інших елементах культури. Балканське слов'янське житло продовжує не стільки слов'янські, скільки місцеві давні традиції. В Болгарії лише в низовинних подунайських селищах зберігалися старослов'янські напівземлянки з піччю. Південнослов'янська культура житла склалася на місцевій балканській основі — кімната (*къща* по-болгарськи, *куча* по сербо-

хорватськи) з відкритим вогнищем, що пізніше перетворюється на кухню, і допоміжні приміщення, що розвиваються в *соби* — спальні кімнати.

Можна виділити в слов'янському світі Балкан три регіони: (1) *словенці* — група, що першою пройшла зі сходу вгору вздовж течії Дунаю і розселилася в його середній течії та передгір'ях Альп; (2) групи, що розмовляють нині трьома діалектами *сербо-хорватської мови*; (3) групи, що були об'єднані тюркомовними *болгарами* (до складу їх верхівки, як ми зараз знаємо, входили також іраномовні елементи); сюди відносяться і болгари, і македонці.

Історія словенців і хорватів зв'язана насамперед з католицьким світом, з італійцями, німцями і угорцями. Яку роль відігравали у великому переселенні народів на Балкани власне давні хорвати, послов'янений іраномовний етнос, і серби, самоназва яких відома з літописних часів, хто на кого справив мовний вплив так, що кордони діалектів перетинають сербську і хорватську території зовсім безвідносно до культурно-релігійного поділу сербів і хорватів, — невідомо; чи, може, ніхто не хотів би торкатися цього дражливого питання. Так чи інакше, стосунки між різними групами балканських слов'ян складалися під великим впливом турецького культурно-політичого тиску та австро-угорського наступу.

Хорвати вступили в династичний союз із Угорщиною і перебували в зоні угорського політичного впливу аж до кінця імперії. Природним кордоном між сербськими і хорватськими (чи італо-хорватськими) землями були хребти, що відділяють узбережжя Адріатики від внутрішніх гористих регіонів. Берег Далмації аж до Дубровника залишається венеціансько-хорватським; чимало описів внутрішньої балканської території залишили дубровницькі купці з італійськими іменами та хорватськими прізвищами, що в часи османського іга торгували аж до Болгарії. Зрештою, хорвати залишили по собі в Італії недобру пам'ять з часів, коли вони в складі австрійської армії розправлялися з національним рухом Мадзіні і Ґарібальді.

Коли 1867 року Австрія стала Австро-Угорщиною, було утворено два парламенти, німецько-австрійський і угорський, які делегували кожен по палаті в спільний імперський парламент. Після цього укладено було угоду Угорщини з Хорватією, яка служила хорватською конституцією до 1918 року. Слов'яни, а насамперед чехи, залишилися зневаженим етнічним елементом Австро-Угорщини.

Землі, населені сербами, македонцями і болгарами, з XVI по XIX століття перебували під владою Османської імперії.

Туреччина надавала європейській частині імперії особливого значення. Основна, тюркомовна територія імперії Османів поділялась на дві частини, два *еялети*: малоазійський — Анатолію та європейський — Румелію, тобто «землю Риму». Румелія усвідомлювалась турками як колишній Рим, що став форпостом ісламу в Європі. Обома еялетами управляли до реформ середини XIX століття *бейлербеї*, що керували збором податків, охороною громадського порядку та мали право наділяти різних видатних людей на свій розсуд *тімарами* (джерелами прибутків, зокрема земельними наділами). При цьому румелійський бейлербей вважався рангом вищим від анатолійського.

Центром Румелійського еялету була Софія, де знаходилась резиденція бейлербея. Після утвердження влади на Балканах султани і їх румелійські бейлербеї намагалися підтримувати алям —

мир і сприяти розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. По всіх Балканах, а особливо в Болгарії, вздовж шляхів, головні з яких повторювали контури старих римських доріг і вели з Азії до середньої течії та верхів'їв Дунаю, до Дубровника, — воріт у Європу, — розвивались міста як торговельні та адміністративні центри. Міста набувають східного характеру: будинки споруджуються глухими стінами до вулиці, двір відгороджується від навколишнього світу. У містах споруджувались *безістани* — укріплені криті оловом, нерідко з куполами, величезні приміщення, всередині яких в безлічі *дюкянів* (крамничок) ішла жвава торгівля. Приїжджі в справах великої торгівлі зупинялися в *караван-сараях;* для потреб дрібної торгівлі служили скромніші одноповерхові *хани*. В ремісничих *махалла* майстри влаштовували свої *чаршія* — торгові ряди; вузькі криві вулички з обох сторін обростали крамничками, де торгували мідники своїми казанами, мангалами, посудом, *тенекеджії* — жерстяними пічками, золотих справ майстри всілякими тонкими виробами з золота та срібла, кравці-*терзія* — одягом, килимники — килимами, *муфтачії* — виробами з козячої шерсті — число дюкянів сягало сотень у малих містах і тисяч у великих.

Турецький вплив виявився в одязі, особливо чоловічому; всі Балкани одягалися в шальвари з широким кроком, вузькі від коліна, на головах носили фески різного виду, а на ногах — в'язані вовняні шкарпетки з черевиками сиром'ятної шкіри. Зрештою, багатші, а особливо турки, віддавали перевагу чоботям.

Скрізь на Балканах, що були під владою турків, наклала відбиток турецька побутова культура. Звичними стали турецькі лазні, де відвідувачам робили майстерний, дивовижний масаж, після якого вони насолоджувались особливим відчуттям, що його турки називали *кайф*. Скрізь були кав'ярні, де чоловік може випити чашечку кави по-турецькому із шклянкою холодної води, або йогурту, або шкляночку, краще сказати — чарочку міцного ароматного чаю. Пообідати з приятелями кілька годин вишуканими турецькими стравами з безліччю овочів, м'ясними кебабами, різноманітними солодощами... Перед подачею кави чоловіку побризкають бороду рожевою водою, щоб запахи не зашкодили смакувати каву... Такі кав'ярні в XIX столітті стали центрами і турецького, і слов'янського громадського життя, тут обмінювалися новинами і обговорювали політичні справи.

Чи був турецький гніт важким? Цього питання, здавалось би, можна б і не задавати. Сьогодні всі пишуть «османське іго». Проте, сліди мирного співжиття, що лишилися в побуті і в лексиці, свідчать і про тісні контакти турків і слов'ян.

Становище християн в імперії Османів навіть за мирних умов залишалось принизливим і пригнобленим. Безліч великих і малих обставин від податків до нерівноцінності свідчень у суді залишали постійне почуття несправедливості. Можна впевнено сказати, що найбільш прикрими були навіть не офіційні контакти з турецькими властями, а свавілля і беззаконня. Турецькі аскери на базарі платили третину ціни, а то й зовсім не платили. Молоді турки, — не обов'язково близькі до властей люди, а які-небудь прості вантажники або чорнороби, — безчинствували, викрадали і ґвалтували дівчат. Найстрашнішими були аскери, які не хотіли після військових дій повертатись до мирних занять і зграями бродили по Румелії, розважаючись насильством.

Вплив турецької культури був сильніший в Болгарії, слабший у войовничій Сербії і зовсім слабкий у Чорногорії. Пояснити різницю між Болгарією і

Сербією можуть прості цифри: в Болгарії гори і узвишшя займають 33 % території, в колишній Югославії — 75 %. Корінна Сербія, без придунайських долин Шумадії, — це просто країна гір. В старовину болгарські торговці були основними поставниками худоби для турецької армії (*джелебами*); джелебів призначав сам султан. В XVII столітті дві третини джелебів були болгарами, третина — турками. Зрештою, серби та інші виходці з балканських християн становили більшість *сіпагі*, що служили в регулярній кінноті на умовах ленного земельного володіння, оброблюваного селянами на основі повинності. Реформа привела до того, що земельні тімари були передані турецьким селянам в *чіфлік* — спадковий наділ на зразок хутора. В чіфліку будувалась хазяйська колиба, приміщення для найманих робітників, спільна кухня. Тільки після Визволення чіфлікчійство в Болгарії було перебудоване на засадах нормальної хутірської приватної власності.

Турків було в слов'янських країнах Балкан не так багато, тільки в прикордонній з Валахією Добруджі вони становили значний відсоток сільського населення; переважно турки жили в містах і виїхали в Туреччину після утворення на Балканах християнських незалежних держав. Болгари з кінця XVIII століття, з періоду, який називається Відродження, все демонстративніше відмовляються від східних рис побуту; міняється планування двору, насамперед у місті, будинки ставляться лицем до вулиці і стають все більш репрезентативними, огорожа — більш відкритою, перед будинком з'являються квітники, кущі, дерева. Місто рішуче міняє вигляд, за чим криється великий внутрішній культурний переворот.

Болгарський рух Відродження був переважно культурним і спирався на кола місцевої інтелігенції та буржуазії.

Турецькі аскери на фронті Першої світової війни

Сербський рух опору, починаючи з XVIII століття, набуває переважно політичного і військового характеру. Особливо войовниче неприйняття турецької культури і всього турецького властиве чорногорцям. На Чорну гору віддавна йдуть найбільш непокірні серби. Сербський мандрівник Мілорад Медаковіч у книзі «Живот и обичаје Црногораца» (Нови Сад, 1860) так характеризував побут чорногорців: «Чорногорець має бідну страву і найчастіше живиться сухим хлібом. ...Встає рано і одразу йде до роботи, снідає, коли розвидниться. На сніданок їсть хліб із сиром або цибулею. До обіду має щось трохи ліпшого. Зварить кашу або поїсть шмат сиру чи м'яса. ...Мало який чорногорець має досить збіжжя, щоб дожити до нового врожаю, а, отже, мусить докуповувати. Найважче для чорногорця — дочекатися святого Юрія, коли все в лісі зазеленіє і одягнеться травою та квітом. Тоді той, що має вдома щось живого, почне доїти і вже не боїться голоду. ...У чорногорця добрий шлунок, який здужає перетравити всяку їжу. Пшеничного хліба чорногорець вживає мало: тільки на більші свята та весілля печуть пшеничний хліб, варять м'ясо, попивають вино та ракію»[1]. Етнографи вважають, що демонстративний аскетизм чорногорців був радше наслідком їх ворожості до турецького гедонізму.

[1] Цит. за: *Karpatsky Dusan.* Jugoslavska kuchyne. — Praha, 1988. — S. 28.

Принаймні бідність чорногорських селян сусідила з показовою ворожістю до східної розкоші. У сербів такого демонстративного аскетизму немає, але симбіозу з турецькою побутовою культурою значно менше, ніж у болгар.

Не зовсім зрозуміло, чому переважно в Боснії зосередилося турецьке і мусульманське населення Балкан: ані за природними умовами, ані за адміністративними позиціями Боснія не була чимось особливо сприятливим для турків. Тим не менш Боснія відзначалась не тільки тим, що сюди з XVIII століття з'їжджались мусульмани з усіх земель, де тільки їм загрожувала небезпека, — в містах Боснії взагалі існувала атмосфера більш-менш мирного співжиття мусульман і християн, тут східний побут більше проникає в повсякденну культуру християнського (переважно сербського) населення. Навіть православна церква, яка в Боснії та Герцеговині була окремою, має риси ідейного консенсусу — православні серби в Боснії близькі до богомільської єресі. Особлива терпимість характеризувала Сараєво, де при перевазі мусульман існували також і православна, і католицька громади.

Два, сказати б по-сучасному, — політологи, що мали діаметрально протилежні настанови, на початку цієї епохи писали дуже схожі речі про російську зовнішню політику. Російський націоналіст і консерватор М.Я. Данилевський підкреслював, що Росія не загарбує чужі землі, а просувається на них за запрошеннями місцевих народів як їх визволителька. Ворог російського націоналізму, український ліберальний соціаліст М.П. Драгоманов зазначав, що російське військово-політичне просування на терени Європи не зв'язане з природними напрямками російської колонізації, — останні спрямовані насамперед на схід, в Азію. Однак, Росія не тільки просувалась на захід та південний захід, але й дійсно користувалася в цій своїй інвазії підтримкою місцевих народів, — в повній згоді з тим, що писав Данилевський. Так сталося, пояснював Драгоманов, тому, що Росія розв'язувала — своїми грубими мілітарними методами — віковічні національні проблеми цих народів. Такими були проблеми польсько-українських взаємин, проблеми взаємин з Туреччиною народів України, Греції, Болгарії, Сербії, Вірменії і так далі.

Дійсно, на початку російське втручання виглядало як допомога і навіть, у критичних ситуаціях, порятунок; і тому, зокрема, російське просування на Балкани одержало гарячу підтримку і консервативно-націоналістичних, і ліберальних та ліворадикальних елементів російського і українського суспільства. Однак, дуже швидко братська допомога великого російського народу оберталася прагненням до безконтрольної влади. Саме тому Росія швидко втратила Болгарію, яка змінила орієнтацію на австро-німецьку. Саме тому у Росії не складались стосунки з сербською династією Обреновичів.

В Болгарії безпосереднім приводом для конфлікту стало прагнення Росії підпорядкувати своїм стратегічним інтересам залізничне будівництво (в незалежній Болгарії після перемоги над Туреччиною в 1878 році Росія зберегла контроль над залізницями). Російські генерали вимагали, щоб будівництво залізниць було підпорядковане ідеї розгортання армії на турецькому кордоні, болгарські політики і буржуазні кола хотіли забезпечити інтереси торгівлі з Центральною Європою. В результаті до влади прийшли пронімецькі кола на чолі з Кобурґською династією.

В Сербії стосунки з Росією покращилися, коли внаслідок перевороту до влади прийшла войовнича династія Кара-

георгійовичів (їх предок, Чорний (Кара) Георгій, на початку XIX сторіччя був гайдуком, тобто «благородним розбійником», а потім, розбагатівши, — гуртовим торгівцем худобою). Переживши впродовж півстоліття кілька війн і з Туреччиною, і з Болгарією, Сербія стала мілітаризованою державою з територіальними претензіями до сусідів. Три терміни перед війною військове міністерство очолював розумний і енергійний генерал Радомір Путнік, завдяки реформам якого сербська армія стала повноцінною військовою силою. Досі неясно, наскільки серйозно контролювала країну таємна офіцерська організація «Црна рука», очолювана людиною під псевдо «Апіс», — начальником військової контррозвідки полковником Драгутіном Дмітрієвічем. Ясно тільки, що «уряд Пашіча його побоювався»[1], — при тому, що старий Пашіч був людиною самостійною, сильною і дуже хитрою.

Традиційний дух войовничості і відваги, що жив у мужніх людях сербських гір впродовж багатовікової історії боротьби з турками, втілився в військово-бюрократичній структурі Сербської держави, готовій на авантюри з непередбачуваними наслідками. Не раз сербське керівництво ішло на провокаційні конфлікти, розраховуючи, що у випадку збройної сутички Росія не зможе покинути свого єдиного надійного спільника на Балканах. Такою авантюрою стало і убивство наслідника австрійського престолу, правого радикала Франца-Фердінанда членом «Чорної руки», що й розв'язало світову катастрофу.

Впродовж усього XX століття між Сербією і Болгарією не вгасав конфлікт за Македонію. Серби радше готові були визнати етнічну окремішність македонців, оскільки ця слов'янська спільнота принаймні ближча в мовному відношенні до болгар, ніж до сербів.

Сербські селяни-добровольці йдуть на війну. 1914 р.

Для національної самосвідомості болгар визнання Македонії окремою нацією є надзвичайно дражливим, бо тоді треба було б переглянути історичну легенду, — адже без македонського Охрідського царства історія Болгарії втрачає так само багато, як історія Росії без Київської Русі. Однак, це вже державницькі ідеологічні війни на полі історії, що до реальних міжетнічних взаємин мають віддалене відношення.

В міжетнічних та релігійних відносинах в султанаті особливу роль відігравали взаємини турків з двома великими християнськими націями — греками і вірменами.

Греки, етнічна основа старої Візантії, власне, і почали серію визвольних війн на Балканах, що завершилися майже повною ліквідацією турецької Румелії. Рушійними силами грецького руху були як багаті купецькі громади греків у містах усієї території Причорномор'я, включаючи Одесу, — чи не найважливіший центр грецького патріотичного опору, — так і в корінній Елладі: організації селян і рибалок на чолі з «капітанами», традиційні структури морської цивілізації, були не меншим чинником успішного опору туркам, ніж матеріальні можливості громад міської буржуазії. Ставлення румун, болгар, албанців, сербів до грецького антитурецького опору було спочатку прохолодним з огляду на давні конфлікти з грецьким торговельним елементом. На початок століття Греція вже вступає як

[1] История дипломатии. — М., 1945. — Т. II. — С. 246.

держава в конфлікти з сусідами з різних територіальних мотивів. Значна частина греків продовжувала жити в підневільному становищі на території Туреччини, особливо в містах побережжя, що історично були такими самими територіями Еллади, як і грецькі міста на західних берегах Егейського моря.

Єдиною християнською нацією, більшість якої на початку XX століття більш-менш компактно проживала на землях, що входили до складу Туреччини, і не мала власної держави, були на початку століття вірмени.

Можна вважати спадщиною турецького панування взаємну ворожість болгар і сербів, що породила декілька війн. Можна зрозуміти протистояння сербів і босняків. Можна побачити в культурній історії балканських етносів джерела інших конфліктів.

Можна відзначити явища цивілізаційного розламу.

Подібні несумісності почали відігравати особливо небезпечну роль, коли внаслідок утворення на Балканах національних держав виникла *невідповідність між державними та етнічними територіями*. Така невідповідність є найболючішим результатом тривалого існування великих імперій. У межах імперій завжди пульсують потоки міграцій, переселення на чужі етнічні землі, переселення з сіл в міста. Історичні території етносів на їх кордонах утворювали широкі маргінальні зони із змішаним населенням, що давало і достатньо приводів для міжетнічних конфліктів, і, не меншою мірою, подекуди згладжувало міжетнічні взаємини. Зрозуміло, що на всій території Австрії проживали німці і мадяри; міста — пункти найенергійніших міграцій, переважно людей урбаністичної культури, але також притягальні центри для активної і малозабезпеченої, якщо не злиденної, частини сільського населення, що постачало промисловості робочу силу. Продовжувалась і колонізаційна міграція. Особливо багато мігрували серби, на долю яких випало найбільше кривавих війн із турками. Серби спустилися з гір до кордонів Угорщини і наново заселили порослі дубовими лісами-*шумами* родючі долини Шумадії, де й склався їх державний центр з Бєлградом; вони переселялись і на хорватські землі, щоб, як *граничари*, нести прикордонну службу проти турків.

Етнічна територія кожної держави складається з окресленої серцевини та навколишнього більш-менш широкого маргінесу із спірними традиціями та змішаним населенням. Звідси поділ на Велику і Малу Сербію, Грецію, Румунію і так далі — і безконечні взаємні територіальні претензії. В результаті внаслідок утворення національних держав виникли осередки постійних хворобливих явищ у стосунках невеликих, бідних і амбітних балканських королівств.

Але все це, а насамперед «цивілізаційний розлам» і турецька цивілізаційна спадщина, найменшою мірою не може пояснити причини справжньої великої війни.

Якщо вже шукати цивілізаційні розлами, то останній і найгостріший пролягав саме від російської Вірменії до Кілікії. Цей розлам дійсно кровоточив і кровоточить по сьогодні.

Але ніякого відношення до вибуху ані Першої, ані Другої світової війни ця кровотеча не мала.

Війна перед війною

Дещо про семантику історичних дій

Ми не помічаємо, як легко відповіді на історичні питання підказуються вже самими їх постановками. Які сили спричи-

нилися до вибуху Першої світової війни? А чому саме *сили*? Безпосередньо ми спостерігаємо зовсім не «сили», а дії реальних людей. Світ, населений абстракціями сил, буржуазій, пролетаріатів, капіталів, трудящих колоній і напівколоній, класових інтересів чи національних інтересів Німеччин та Англій, існує лише в уяві теоретика — політика й історика. Рішення, які ведуть до війни, приймають *люди*, наділені повноваженнями через державні посади, — спираючись не на «сили», а на інших людей, об'єднаних у впливові групи, на підпорядковані їм державні структури, на офіційні і неформальні зв'язки, керуючись почуттями, амбіціями, страхами, доброю чи поганою інформацією тощо. Чи не слід аналізувати дії цих конкретних людей, установ, груп, їх прозріння і помилки, лише потім намагаючись визначити, чи міг той чи інший політик вчинити інакше, які його дії наштовхувались на непереборний опір? Адже тоді тільки й можна говорити про «сили».

З такої точки зору події і географія оживають і одержують історичний сенс лише тоді, коли вони стають предметом зацікавленості політиків.

Президент Сполучених Штатів має визначити, чи не став якийсь забутий закуток планети *сферою національних інтересів* США. Відтак проблема передається на спеціальні комісії парламенту, і якщо вони приймають відповідне рішення, в цій «сфері» злочин і убивство може перетворитися на *спеціальну операцію*. Так ми закінчуємо XX століття, і так по суті було завжди.

Подія, територія, людське життя, майбутнє чи минуле — все набувало в історії людства спеціального смислу, коли на ньому зупиняла свій зір Медуза Горгона державної машини. А якщо особа, що стояла біля владного керма, жодними державними інституціями не була контрольована, то її особисте «я так хочу» і «я так бачу» перетворювало будь-що на «сферу державних інтересів».

Але чи дійсно події, проголошувані як сфера національних інтересів, мають такий смисл — незалежно від того, чи помітили його політики? Чи можуть політики *прогавити* ту обставину, що певне порушення стабільності десь на планеті, якесь наукове відкриття, приватний факт чиєїсь суто, здавалося б, індивідуальної біографії матимуть загальнонаціональне чи навіть вселюдське значення? Чи може бути визначення смислу події помилковим? Істинним (правильним)? *Створюють* політики смисл незалежних від них світових подій чи тільки *відкривають* його?

У марксистській літературі твердження про історичний смисл подій завжди звучало дуже категорично. В.І. Ленін писав про те, що класовий підхід означає відповідь на питання: *qui prodest? кому вигідно? Об'єктивний* класовий зміст, таким чином, визначався *наслідками* певної події, вчинків, діяльності і найчастіше не збігався з бажаннями і намірами політиків, історичних діячів. От тільки залишається незрозумілим, як визначити, яким класам *насправді* вигідно те чи інше вирішення проблеми. Клас, як правило, німий, він не може висловити своє схвалення чи протест, але якби й міг, то ідеолог чи історик завжди може сказати, що *справжніх* своїх інтересів клас не усвідомлював.

Тут ми зустрічаємося з проблемою, яку не може обминути ніхто. Який сенс нашого життя? Що ми значимо в світі? Визнати, що людина є те, що вона зробила в житті, тобто суттю людини вважати сукупність її *вчинків* — означає визнати, що сенс життя можна визначити лише в некролозі. Але й це не кінець: спадщина людської діяльності або буває спотворена до невпізнаваності наступними поколіннями, або ра-

зом з іменем зникає з пам'яті безслідно через кілька поколінь. Жоден підсумок життя за його наслідками не може претендувати на вичерпну характеристику людини.

Краще б сказати: людина є те, що вона *може* зробити. Проте, і це надто неокреслено: ніхто точно не знає, на що він здатний.

Чи все дійсно є видих, *аколь евель*? Чи хтось почує кожного з нас, наші часом тихі, а часом відчайдушні волання до часу, долі, Бога, історії?

Для історика і політика не обов'язково заглиблюватися в безодню філософії життя і смерті. Не маючи змоги визначити, qui prodest, він все-таки може окреслити соціальні сили.

«Сила» як фактор політики — зовсім не абстракція. Це — *можливість* здійснити акції цілком реального характеру, можливість, що залежить від грошей, матеріальних ресурсів, армії і флоту, дисципліни і відданості людей — і так далі. Більше сили у того, у кого більше можливостей. Саме тому історія розігрується двічі: в реальних діях людей та інституцій — і в світі тих можливостей, які такими діями відкриваються. Поява і зникнення «можливих світів» внаслідок дії і визначають смисл цієї дії.

В політиці все служить натяком, заохоченням або погрозою, символом чогось зовсім іншого, ніж те, про що безпосередньо говориться, — все має непрямий і символічний сенс. Політичний простір увесь умовний. Ніби формальна система, він має свою власну семантику або й кілька семантик, кілька *можливих інтерпретацій*. І найголовнішою семантикою політики XX століття є *можлива* війна.

Війна як можливість стоїть за кожною дією в політичному просторі. Блеф чи реальна загроза? — така ігрова семантика всієї політики: ніхто не повинен вгадати наперед, чи політик часом не блефує. Дипломатія — це теж війна, але всього лише війна нервів. І часом політики мусять повоювати — хоч трошки — тільки для того, щоб не виявилося, що вони блефують.

В житті світової цивілізації поряд з реальними подіями немовби розгортається *модальне, можливе життя* — життя через фантомні воєнні конфлікти, які от-от стануться, хоча, можливо, так і не стануться, так і залишаться в історії *втраченими* можливостями, не реалізованими, але цілком серйозними і реалістичними замірами і планами дуже серйозних і відповідальних панів із генеральних штабів та міністерств закордонних справ.

Неадекватність різних спроб визначити смисл історичних акцій через їх наслідки коріниться в тому, що дослідники прагнуть зримо і матеріально репрезентувати таку невловиму річ, як *ціль*, — чи то через її відчутні наслідки, чи то через конструювання великих соціальних груп, яким ці цілі нібито мають *об'єктивно* служити. А ціль є щось істотно суб'єктивне. Як намір чи мотив, вона живе в конкретних людських душах, в думках, переживаннях і волі індивідів, а не в вагомій тварній матеріальності «об'єктивних значень». Більш-менш виразною, але все ж достатньо умовною репрезентацією цілі можуть служити її закріплення в офіційних рішеннях і документах відповідальних державних інституцій. І вже зовсім малоадекватною — реальні наслідки дій: адже найчастіше вони не відповідають намірам.

Репрезентація цілі соціального чину через нові можливості, які цей чин відкриває, теж залишиться не більше ніж репрезентацією і, отже, буде неповною і однобічною. Ціль зв'язана з дією і явищем як цілісністю. В точних науках, які використовують математичний апарат, ми тільки вчимося враховувати

фактор цілісності. Соціальний аналіз може залишитися якісним, але принаймні потрібне усвідомлення обмеженості спроб звести ціль і цілісність до причинно-наслідкових ланцюгів, до об'єктивних вимірів через наслідки дії, до репрезентації цілого речовинною сукупністю його складових.

Світовий соціально-політичний порядок можна уявити насамперед як певне стабільне співвідношення сил і його юридичне закріплення в системі договорів та міжнародних організацій. Проте, це не зовсім і так. Можна виходити із *структур* — договорів, інституцій, звичаїв і норм, що мають регулювати життєдіяльність народів. А можна, навпаки, виходити з реальної життєдіяльності людей. І тоді виявиться, що деякі структури існують тільки на папері, а реально ніколи не функціонують; в деяких областях структур взагалі просто не існує, але в ході «гри без правил» якось досягаються компроміси. Важливі не самі по собі структури — важливо, як структури використовуються *при розв'язанні реальних конфліктів*.

Міжнародний світовий порядок — це і структура, і *ціле*. Це означає, що кожна з дискретних ділянок світу людини, його культурно-політичного поля, відображає в собі всю систему людського знання, людських норм діяльності та людського чуттєвого досвіду. Кожна держава як ціле, як суб'єкт світового порядку є ніби точка в силовому полі держав, монада «без вікон», джерело сил, що поширюються на усе світове поле. Вона намагається зайняти якомога вищу позицію, змінити свої координати в воєнно-політичному просторі, і для цього використовує віддалені території, економічну конкуренцію, відкриття в математиці, перемоги в футболі і так далі — все, що завгодно. Посилення впливу однієї держави за рахунок іншої в будь-якій точці планети означає зміну світового порядку.

Геополітика намагається охарактеризувати змагання в силовому полі держав через поняття «контроль над територією». При цьому геополітика абстрагується від *ціннісного смислу* тих національно-державних цілісностей, навколо яких формуються великі сфери державних інтересів. Наприклад, з геополітичної точки зору неістотно, чи Антанта і Центральний блок держав складалися навколо якихось політичних і моральних цінностей. Радше геополітик ставитиметься до подібних цінностей іронічно, як до ідеологічних декларацій, що мають на меті зміцнити позиції державної структури в світі. Не будемо аж занадто цинічними. Визнаємо лише, що описуваний геополітиками механізм підвищення рангу держави у світовому порядку від скромних політичних амбіцій аж до боротьби за світову гегемонію *існує*.

Одним із проявів символічного характеру світової політики є її подвійна географія — *дійсна географія* політичних конфліктів та *модальна географія* їх смислів, насамперед воєнних.

Створюється враження, що нерівноважність виникає на світовій периферії — в Марокко, на Близькому Сході, в верхів'ях Нілу, в Сараєво і так далі — і там, на периферії, має розв'язатися. Насправді загострення франко-німецького конфлікту в Марокко розв'язалося тим, що Вільгельму дали шматок землі в Конґо. Якщо шматок Марокко еквівалентний шматку Конґо, кожен із них зокрема дорівнює чомусь третьому, і справа зовсім не в них.

Життя крутого і самовпевненого австро-німецького націоналіста — ерцгерцога Франца Фердинанда та його милої дружини були прирівняні до чогось гігантського і всесвітньо-історичного, порівняно з чим майже не мало

значення життя їх хлопчака-убивці, що непомітно для світу помер від туберкульозу у в'язниці, поки держави визначали ціну його пострілів.

Глобальна географія конфліктів створює враження, що війною непримиренних інтересів охоплений увесь світ. Насправді конфлікт залишався *європейським*, і воєнні розв'язання його шукалися на європейській території, бо саме там «співвідносилися сили». Уряди висловлювали невдоволення ситуацією десь у тропічних болотах басейну ріки Конґо, а погрожували війною на полях Шампані і в долині Рейну, в Україні і в Подунав'ї.

Світова периферія — простір чи поле, де ніби віддзеркалюється енергія цивілізаційних центрів. А відбувається все тут, в центрах, і одержує від них свій смисл. Політичні події на європейській периферії, в пустелях та болотах Африки, у водах Тихого океану поблизу екзотичних азіатських берегів, таких далеких від Європи, мали воєнну семантику на територіях основних великих держав.

Світова війна по суті залишалася європейською. Це добре видно з даних про її жертви: втрати народів Європи становили 86,7 % всіх загиблих[1]. Військові дії на світовій колоніальній периферії були допоміжними акціями, наслідком планетарного розширення геополітичного впливу Європи, її глобального контролю над віддаленими територіями світу.

Вся зовнішня політика великих держав початку XX століття радше нагадувала ходи у величезній шаховій партії, де ніби нічого особливого на дошці не відбувалося, але фігури створювали одну віддалену загрозу за другою. З тією істотною різницею, що кожен хід коштував мільйонних грошей і загрожував, як виявилося, зовсім не тими наслідками, які будь-який гравець міг передбачити.

[1] Див.: *Урланис Б.Ц.* История военных потерь. — С. 389.

Монархи і політичні групи, або про реальні цілі реальних людей

З погляду конкретних міжлюдських відносин передвоєнна політична реальність мала риси, які вже ніколи не повторяться в історії. Майже всі європейські держави, за винятком, звичайно, республіканської Франції, очолювались монархами, що належали до однієї великої сім'ї.

Шлюби членів царствуючих сімей могли бути або династичними, тобто здійснюватися всередині цієї величезної європейської фамілії, або морганатичними, — якщо і визнаними церквою, то все ж несумісними з правилами престолонаслідування. Істотний резерв для таких шлюбів становила Німеччина, яка зберегла з часів роздрібленості велике число сімей колишніх дрібних государів, що годилися тільки на те, щоб постачати принців і принцес для повноцінних династичних шлюбів.

Той факт, що Болгарія обрала собі династію з такого собі провінційного Кобурґу, як правило розцінюється як вибір німецької орієнтації. В інших випадках династичні зв'язки ігноруються, як, наприклад, німецькі пов'язання російської імператорської сім'ї.

Яке значення насправді мали в XX столітті династичні зв'язки?

Фамілія європейських монархів була *наддержавною групою*, яка мала свої власні інтереси і недержавні, але цілком окреслені й формальні відносини. Монарші доми жили подвійним, — реальним сімейним і модальним суто семантичним — життям, оскільки функцією королів і імператорів було освячення владних інститутів харизмою влади, нібито спущеної від Бога. Але завжди було і оте реальне життя із складними внутрішньосімейними стосунками. Правлячий монарх — глава монаршої

патріархальної сім'ї — займався і тим і другим, і політикою в межах, прийнятих в його державі, і регулюванням внутрішньосімейних взаємин, що мали теж свою високу семантику.

Неможливо уявити собі Гітлера, Черчілля, Муссоліні, Сталіна, Чемберлена, Даладьє, Рузвельта та інших світових лідерів, які збираються в маєтку у когось із них, в оточенні численних кузин, дідусів і тіточок, всі між собою на «ти», по імені або сімейних кличках, — «Френкі», «Аді», «Сосо», «Вінні» тощо, — грають в гольф, їздять разом верхи, а потім відправляються в свої країни ніби на роботу, де ведуть зовсім інше життя і обговорюють із своїми міністрами і генералами плани війни проти Сосо чи проти Аді. Король Великобританії Георг V і правда був кузеном кайзера Вільгельма II, Вільгельм II був для Миколи II кузеном Віллі, а цар для нього — кузеном Нікі. Розповіді про Першу світову війну часом починаються з опису зустрічі монархів на похоронах англійського короля Едуарда, якого називали «дядьком Європи». Коли Вільгельм II обізвав свого англійського дядька сатаною, це був вираз політичних, а не сімейних стосунків між ними; проте, і особисті сімейні стосунки навряд чи можна вважати неістотними і чисто декоративними.

Макросімейство королів, царів та імператорів Європи є прикладом аристократичної, феодальної *служби*. В Росії нащадки дворян, запрошених на службу з-за кордону, записувалися в престижну четверту книгу і були мало не такі ж шановані, як стовпові («столбовые») дворяни шостої книги. Взагалі справжня аристократія має інакше поняття батьківщини і патріотизму, ніж прості громадяни. Вона іде на службу, передусім військову, і віддана сюзерену так, як має бути відданий лицар, що для нього головна моральнісна і політична категорія — *честь*. Члени однієї сім'ї можуть служити різним государям, можуть навіть воювати між собою, — це сумісне з моральністю чесної служби, хоч погано зв'язується з уявленнями типу «Батьківщина над усе», «Deutschland über alles».

Сім'я європейських монархів. 1894. В центрі внизу — англійська королева Вікторія. Внизу зліва — кайзер Вільгельм, над ним — цар Микола II та його дружина Олександра

Тут щось не так, десь все щиро, а десь є хоча б елементи гри. Насправді більшість феодальних воїнів і бюрократів давно втратила закордонні зв'язки, глибоко культурно і релігійно асимільована нацією і зберегла хіба що чужоземні прізвища. Але були і старовинні аристократичні роди, всередині яких підтримувалися зв'язки по різні боки кордонів, і до цих родів належали насамперед династії. Ми не можемо, власне кажучи, визначити їх національного походження; вони мають тільки те, що називається «політична національність».

Чи серйозно розділяли державні кордони ці династичні сім'ї? Чи, може, державна політика залишалась для Нікі і Віллі захоплюючою, але все-таки грою? Адже врешті все скінчилося тим, що на старості Віллі, вже емігрант, оженив свого онука-кронпринца на емігрантці — племінниці убитого більшовиками Нікі, кузині румунського, англійського, грецького і шведського королів.

Сімейний характер стосунків європейських монархів ніколи не визначав світової політики. Їх особисті погляди та переконання з цієї причини можна б, здавалося, і проігнорувати. Проте, принаймні одна обставина все ж залишалася істотною для державної ідеології європейських монархій.

Харизма монархічної влади вимагає, щоб рядовий громадянин усвідомлював свою відданість державі як особисту відданість монархові, якому він служить. А сам монарх не служить комусь особисто чи чомусь, сприйманому чуттєво і наочно. Він — останній щабель персоніфікації національної державності і служить державі, нації чи батьківщині вже як *абстрактній ідеї*.

Звідси можливість побудови таких абстрактних і надхмарних «національних інтересів», які не вимагають жодного обґрунтування і жодної експлікації в реальності. Якщо влада монарха надійно контролюється парламентським всенародним представництвом, ця обставина реалізується тільки в абстрактній формі, якої набувають проголошувані державою цілі і мотиви. Якщо ж монарх має можливість активно впливати на перебіг подій, його особисті уявлення про абстрактні національні цілі й інтереси можуть стати небезпечною політичною реальністю.

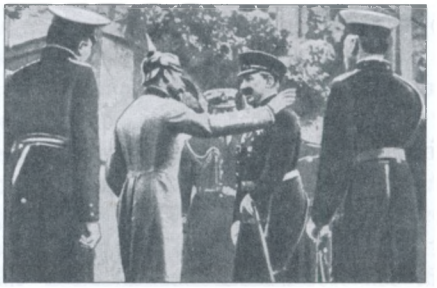
Звідси й інша обставина, що виявляється тим сильніше, чим менше контролюється суспільством влада монарха: монарх природно відчуває себе *батьком* своїх підданих і має патерналістські тенденції опікуватися якомога ширшими сферами їх життя. В XX столітті в Європі залишилася одна монархія, яка майже не знала перешкод цій тенденції, — російське самодержавство; проте, і в інших країнах час від часу енергія царствуючого дому прориває греблі.

Король Едуард насправді не був сатаною для Німеччини — його племінник Віллі, enfent terrible європейського монаршого сімейства, невгамовний, безмежно самозакоханий авантюрист, перебільшував роль дядька, бо міряв усе своєю прусько-німецькою міркою. Король Великобританії та Ірландії завдяки своїм зв'язкам із іншими європейськими монархами *міг* активно займатись дипломатичною діяльністю, якщо мав відповідну натуру. Едвард таку натуру мав. Але реально проблеми війни і миру вирішували в Англії інші люди: політики з консервативної та ліберальної партій, професійні військові та бюрократи — керівники Адміралтейства, вищий генералітет, розвідники і дипломати, врешті, увесь склад парламенту, без рішення якого неможливий був вибір між війною і миром.

І тут існувала на початку століття складна ієрархія неформальних структур, що впливали на політику. По-перше, в Англії це була преса і різні громадські організації на зразок Ліги військово-морського флоту Великобританії, що впливали на формування громадської думки і через неї — на дії парламенту. По-друге, це — аж до другої половини XX століття — були *клуби*, закриті неформальні групи особисто близьких політиків та їх друзів, де під час вечірніх обідів визрівали важливі рішення. Нарешті, серед таких клубів не останню роль відігравали масонські ложі, і цікаво, що великим магістром англійської ложі був у вікторіанську епоху, за життя своєї матері, майбутній король Едвард. Через масонські ложі політики Англії могли знаходити особисті канали, щоб спілкуватися з політиками-масонами Франції, Італії, а завдяки діяльності україно-російського лібера, відомого соціолога М.М. Ковалевського, що відродив знищену царями російську масонську ложу, — також і з деякими ліберальними політиками Росії.

Інакше була побудована владна структура Німеччини. Юридично імператор тут міг і не втручатися в підготовку й ухвалення вищих політичних рішень, оскільки він хоча й залишався головнокомандуючим, але *при* Генеральному штабі, який міг бути фактично всесильним, бо мав на те достатньо повноважень. Політичну вагу рішенням, що приймалися на найвідповідальніших нарадах, надавала вже присутність на них імператора, хоч би він сидів там мовчки. В Японії, яка скопіювала всю владну і військову систему у Німеччини, імператор так і чинив — у випадках, коли його запрошували на нараду, він мовчав. Зате він і не брав на себе відповідальності. Що ж до Вільгельма II, то його характер не дозволяв йому помовчати. Він приймав найголовніші рішення сам — у рамках великих повноважень, які надавала йому конституція імперії. Керівники уряду і міністерства закордонних справ, призначені ним із середовища своїх колег по студентських роках, кілька колишніх буршів, що були з ним на «ти», не могли опиратися його волі. Єдиною *силою*, що мала власні погляди і могла опиратися монаршій волі, була армія, репрезентована Генеральним штабом, і флот в особі морського міністра.

В Німеччині, як зараз ми можемо упевнено сказати, існувала найефективніша з можливих тоді систем управління збройними силами. Вона була побудована з урахуванням великої ваги штабів в управлінні військами, що забезпечувало військовому керівництву професійність і достатній інтелектуальний рівень. Традиційна німецька організованість тут спиралась на досвід військової касти прусських юнкерів. Промислове і політичне піднесення дозволило Німеччині щедро асигнувати озброєння армії та військово-морське будівництво. Окрилена блискучою перемогою у франко-прусській війні, військова верхівка Німеччини підготувала добре обґрунтовані воєнні плани, що, здавалось, не залишали сумнівів у черговому стратегічному виграші. Підтримка і навіть тиск консерваторів-мілітаристів визначали активну і провокативну позицію Вільгельма в політичних конфліктах.

Король Англії Георг V (в німецькій касці) поплескує по плечу Вільгельма II

Політична обставина, яку історики недостатньо беруть до уваги, полягає в тому, що династії, як правило, були налаштовані *консервативно*, а за умов передвоєнних протистоянь лібералів і консерваторів це мало дуже істотне значення.

В Пруссії найвидатніший лідер мілітаристів, граф Гельмут Мольтке старший, начальник польового штабу Прусської армії і фактичний її головнокомандуючий у роки війни і перемоги, був пізніше і видним членом консервативної партії, її депутатом у німецькому Райхстаґу. Важливо не те, якою була роль генералітету в партії консерваторів, — істотним є органічний зв'язок кайзера Вільгельма і мілітаристів з консервативною партією, їх консервативний «стиль мислення». Вільгельм, мілітаристи і консервативні політики були визначальною політичною силою довоєнної Німеччини, хоча, оскільки це була конституційна монархія з парламентом, вони змушені були шукати компромісів з лівими та ліберально-центристськими силами.

В Англії ситуація відрізнялася з огляду на слабкий вплив королівської фамілії на політику і на слабкість бю-

Імператор Німеччини Вільгельм II

рократії та мілітаристів у країні, що орієнтувалася на традиції більше, ніж владні інститути, і мала невелику професійну армію. Реальні політичні цілі ставилися тут керівництвом тих партій, які приходили до влади. Щоправда, оскільки основою воєнної могутності Великобританії був флот, то Адміралтейство мало великий політичний вплив, особливо на початку XX століття.

Консервативна партія правила в Англії двадцять років, і тільки 1906 року до влади повернулися ліберали. Обидві партії були партіями Британської імперії, найгостріші суперечності між цими партіями стосувалися ірландського питання, але ліберали мали більш гнучку зовнішньополітичну позицію і краще були зв'язані з фінансовими, ніж військовими та військово-морськими колами. Фінансові кола були зацікавлені у спокої й стабільності світового порядку, і напередодні війни Сіті попереджувала уряд, що військове розв'язання конфлікту призведе до краху світової фінансової системи. Немає жодних свідчень про те, що керівництво ліберальної партії ставило перед країною воєнні цілі.

Аналогічні механізми політичного життя Росії були з різних причин проігноровані істориками. Росія була самодержавною монархією, тобто автократичною державою, де оцінка ситуації і воля до дії повністю зосереджувались в особі імператора. В оцінці обставин та ресурсів він був обмежений лише своїм розумінням і своєю здатністю приймати одноосібні вольові рішення.

Роль особистості останнього царя серйозно не оцінювалася — на його адресу відпускалися переважно прокльони та епітети на зразок «бездарний», «безхребетний», «безвідповідальний» тощо; інший табір обмежувався скорботами з приводу трагічної долі надто, на думку консерваторів, доброго і вихованого монарха. Як не дивно, повністю проігноровано політичні розходження в царському домі, а проте Росія різко відрізнялась від інших європейських країн саме тим, що була *самодержавною* монархією. Це означало, що найважливіші рішення приймалися у вузькому особистому колі самого царя. Щоправда, великокняжі «малі двори», яких напередодні революції було десять, офіційно політикою не займались, а напередодні 1917 року в більшості перебували в конфлікті з імператором та імператрицею; і все ж сімейно близькі до царя особи і придворні гуртки мали не менший вплив на події, ніж партійно-політичні угруповання в Думі чи уряді.

Кінець XIX — початок XX століття в Російській імперії проходить під знаком бурхливого економічного розвитку, — наслідку ліберальних реформ 60-х років, хоч і не завершених, — і водночас нечуваного для Європи консерватизму політичного мислення. Після безглуздого убивства революціонерами Олександра II реакція його сина Олександра III та онука Миколи II на суспільні рухи російської громадськості була просто таки середньовічною. Всі зусилля обох імператорів були спрямовані на те, щоб саме слово «конституція» було навіки забуте в Росії. Обидва з усіх сил підтримували режим патріархальної опіки над селянством, не допускали послаблення общинного контролю, до останньої можливості затримували чергові кроки аграрної реформи. Тільки катастрофа 1905 року змусила Миколу II піти на поступки ліберальним силам суспільства і дати Росії подобу конституції Вітте та аграрні реформи Столипіна.

Символом і душею авторитарного режиму Олександра III — Миколи II був обер-прокурор Побєдоносцев, вихователь останнього царя, патологічний консерватор, що органічно не сприймав найменших змін у режимі, — йому вчувалася в них загроза глобальної катастрофи монархії. Побєдоносцев був давнім співробітником і однодумцем Достоєвського. Але якщо великий російський письменник при своєму політичному ретроградстві страждав, співчував шуканням молоді, сам шукав і сумнівався, то Побєдоносцев із властивою йому особливою байдужістю до чужої біди, аподиктичною нездатністю не просто до дискусії — до діалогу, принциповою безликою анонімністю убивав будь-який сумнів, будь-який пошук і будь-яку чутливість до страждань. Його відставка і смерть не були помічені в лихоманці першої революції, але це був дійсно символ кінця імперії.

Якщо цар Олександр III був при своїй реакційності людиною недурною і дотепною, миропомазаним працьовитим бюрократом з добрим смаком до талановитих, хай по-своєму, помічників і з розумінням державницької проблематики, то його син не мав і цих чеснот. Фамільна романівська байдужість знайшла в ньому якийсь особливо убогий вираз; в один із драматичних днів першої революції він відзначає в щоденнику єдину цікаву для нього подію — «катався в човні і застрелив ворону». Хвороблива млявість співчуття і співпереживання компенсувалася аристократичною вихованістю, умінням підтримувати ввічливу розмову, демонструвати прихильність, що сприяло іміджу доброго царя; не вміючи настояти на своєму, може, через невиразність думок і почуттів і внутрішню інтелектуальну лінивість, Микола II ніколи не прощав співробітникам, якщо він мусив поступатися їх енергії. А помсті у нього завжди передувала ввічлива доброзичливість. Іноді там, де питання зачіпало його приховані амбіції, він несподівано для оточення проявляв надзвичайну упертість, і сперечатися з ним не мало сенсу.

Чи не єдиним випадком, коли Микола виявив силу почуттів, було його одруження. У нього був роман із балериною Матільдою Кшесінською, сімейною коханкою Романових, яка потім вийшла заміж морганатичним шлюбом за одного з великих князів; і раптом Микола закохався в німецьку провінційну принцесу, високу стрункую красуню Алікс, цілком пристойну династичну партію. Батько був проти, оскільки у нього були свої плани, — Олександр III здійснював історичну переорієнтацію російської політики і хотів одружити сина не на німкені, а на француженці з дому Орлеанів. Але Микола проявив характер, а Олександр III не був упертим самодуром. Цей шлюб відіграв трагічну роль для подружжя і для

Цар Микола II і його дядько, великий князь Микола Миколайович

Росії. Алікс була жінкою недоброю, з прихованою глибокою істеричністю, граничною релігійною натурою, через свою психічну нестійкість схильною до містики. Всі ці риси були посилені невиліковною хворобою їх єдиного сина, так довго очікуваного наслідника, цесаревича Олексія. Неначе передчуваючи жахливий кінець свій і своїх дітей, хворого хлопчика і старших дівчаток, в тому кривавому Єкатеринбурзькому підвалі вісімнадцятого року, Алікс — імператриця Олександра Федорівна — постійно вимагала від чоловіка твердості і непоступливості в боротьбі з ворогами-ліберадами, і Микола піддавався її натиску.

В сімейних стосунках Алікс виявляла особливу неприязнь до дядька царя, великого князя Миколи Миколайовича. Це мало, крім особистого, і свій політичний підтекст.

Дуже високий, імпозантний, всього на 12 літ старший від царя великий князь Микола Миколайович з 1905 року був командуючим Петербурзькою військовою округою, а, отже, і лейб-гвардією, і за посадою повинен був приймати кожного російського офіцера перед призначенням на службу. Його попередник на цьому посту і кузен, великий князь Володимир Олександрович, пішов демонстративно у відставку, ображений царем: син його, майбутній імператор Росії в екзилі Кирил Володимирович, всупереч волі Миколи II одружився з розлученою молодою жінкою, своєю двоюрідною сестрою, і був позбавлений царем всіх великокнязівських привілеїв. Справа по суті полягала не стільки в порушеннях норм «святого сімейства», скільки в злопам'ятності самого царя, а ще більше цариці, — дружина князя Кирила перед цим розлучилася з рідним братом імператриці Алікс, що виявився педерастом. Цей сімейний конфлікт був вичерпаний тільки перед війною.

У великого князя Миколи Миколайовича в молодості була скандальна історія — він хотів одружитися з дочкою купця і дуже наполягав; батько, великий князь Микола Миколайович Старший, навіть погодився, але глава царственного сімейства, Олександр III, не дозволив, зауваживши, що Романови споріднені з багатьма дворами, але серед них ще не було Гостиного двору. Врешті потім з'явилась на обрії легковажна графиня Потоцька, справа забулась, а зрештою Микола Миколайович одружився з чорногорською принцесою Міліцею. Це теж була досить складна ситуація, бо його рідний брат, великий князь Петро Миколайович, був уже одружений з рідною сестрою Міліци; Микола II міг би і заперечувати, тим більше, що імператриця Алікс ненавиділа «Николашу».

Але Микола Миколайович був не в такій позиції, як його племінник Кирил Володимирович, хоч теж великий князь і бойовий офіцер флоту, але особа набагато менш вагома. (До речі, в еміграції Кирил Володимирович став його суперником в боротьбі за імператорський титул.) Великий князь Микола Миколайович мав особливий авторитет як особа, близька до армії, що було сімейною традицією Миколайовичів. Батько великого

князя, Микола Миколайович Старший, був головнокомандуючим в російсько-турецькій війні 1878—1879 років, і сам Микола Миколайович Молодший знав армійські справи, знав особисто багатьох офіцерів і дійсно був особливо близьким до армії і *общества*, зокрема до думських політичних діячів.

Великий князь Микола Миколайович був зв'язаний із верхівкою армії, націоналістичним слов'янофільським *обществом* і з сербсько-чорногорськими колами. Імператор Микола II і імператриця Алікс, фанатичні прибічники самодержавства, династично близькі насамперед до німецької аристократичної верхівки, ненавиділи *общество* і не довіряли нікому, хто з ним був зв'язаний.

Стиль правління останнього російського імператора сполучав млявість і непослідовність із упертим непробудним консерватизмом. У внутрішній політиці він поєднував аристократичну зверхність самодержця, орієнтованого на одному йому видимі великодержавні цілі, з містичними відчуттями власної «народності», з вірою в те, що не брудні мужики і засмальцьовані «фабричні», і тим більше не «жиди» і «інтелігенти» (самого цього слова Микола не зносив, як і Гітлер), а російський Народ, умитий, з розчесаною бородою і в змащених чоботях, йому безмежно відданий. На практиці це знаходило вияв у підтримці передвісників фашизму — люмпенів із «Чорної сотні» та «Союзу Михаїла Архангела», а також якихось лжепророків і авантюристів, що останнім із них був зловісний Распутін. Авантюрне містичне оточення, зрештою, не стільки штовхало Миколу II до необдуманих ризикованих вчинків, скільки посилювало понуре відчуття трагічної приреченості.

В російських націоналістичних колах в роки війни жило переконання в тому, що цар перебуває в полоні у німецьких шпигунів, яких підтримує цариця-німкеня. Потім, в радянські часи, ця версія якось забулася. Уявляється, що в певному сенсі вона не була зовсім безпідставною. Звичайно, ні про який «полон» і ні про яке «шпигунство» не може бути й мови. І Микола II, і імператриця Олександра залишалися посвоєму російськими патріотами — так, як могли бути патріотами самодержці, для яких Росія була чистою абстракцією, уформованою їх власною уявою, а служіння Росії ототожнювалося із служінням особі імператора. Ідея Великої Росії у імператорської пари була містично надхмарною і породжувала туманні великодержавні цілі і наміри, що були і особистими їх прагненнями, і політичними настановами військово-бюрократичного механізму імперії.

Поширення містичних настроїв при дворі взагалі не було винятковим явищем для тогочасної Росії. Распутін, в якому російські націоналістичні кола вбачали тільки маразм цариці-німкені та її найближчого оточення, насправді був продовженням давньої історії, персонажами якої були такі мракобіси, як Іоанн Кронштадтський чи Іліодор. Ці темні особистості для двору були не лише святими містиками, а й відтворенням туманної субстанції Народу. Распутін, вкрай егоцентричний шаман з надзвичайною життєвою силою, був навіть у своїх сексуальних пригодах радше не ознакою розпущеності двору, а символом якогось язичницького торжества сакралізованого тіла. Царська пара бачила в ньому втілення православ'я і народності як останньої опори самодержавства. В падкості на святість і пророків було щось нездорове і язичницьке, вірніше, якесь тяжіння до відсутнього примітивного здоров'я. Його російські вишивані сорочки, боброві шуби, армяки з парчевою підкладкою, пісні і п'яні «плясы», — все це те, чого не знайшли в «Союзе русского народа», в що вірили, за що хапались.

Останній цар Росії при всій його схильності до німецької рідні радше ближчий до карикатурної етнорелігійної російської «Gemeinschaft», ніж до західництва. Його чисто поголені предки будували університети, схожі на казарми, і казарми, схожі на університети, а все ж були західниками. «Народність» Миколи II знаходила вираз у нелюбові до всього ліберального, інтелігентського і інтелігентного, яка була зв'язана з внутрішньою відчуженістю від європейських союзників — французів та англійців як різновидів ліберального «жидівства».

Тому в політичних орієнтаціях Миколи II великодержавні амбіції сусідять із коливаннями в бік Німеччини. Залишившись в рамках створеної його прагматичним батьком російсько-французької Антанти, Микола пішов на конфлікт з Німеччиною з важким серцем і тільки під тиском обставин, що склалися на Балканах.

Щодо проєвропейського праволіберального *общества*, то його верхівка в середовищі думських політиків, буржуазії, бюрократії, генералітету та придворних кіл покладала надії насамперед на великого князя Миколу Миколайовича. Ці групи готові були на рішучу великодержавну націоналістичну політику і налаштовані в цілому досить агресивно.

Війна як реальна можливість. Наміри великих держав

З кінця XIX століття можливість європейської війни реально живе на двох театрах: на франко-німецькому кордоні і на підступах до Босфора.

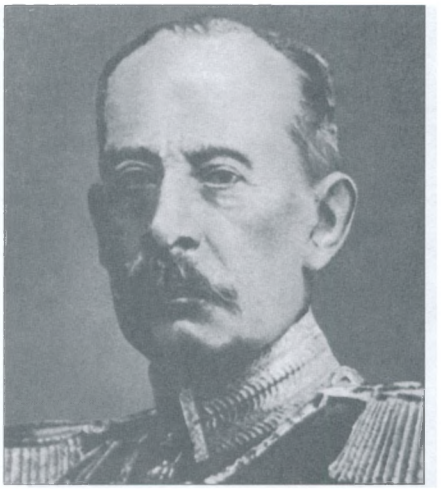
З точки зору здорового глузду війна Німеччини з Францією взагалі породжена незрозумілими обставинами. Німеччина після 1871 року не мала територіальних претензій до Франції, — навпаки, це Франція повинна була б відвойовувати у Німеччини Ельзас і Лотарінгію. Бісмарк, до речі, був проти анексії цих французьких провінцій, щоб не створювати мотив для реваншу, але змушений відступити під натиском генералів-переможців. Однак, у Франції після поразки мілітаристів та католицького кліру у зв'язку із спробами військового перевороту Буланже та провалом справи Дрейфуса позиції консерваторів різко послабилися, і біля влади перебували ліві та центристські сили, — соціалісти і радикали; ці політики не зробили жодного кроку, який можна б трактувати як спробу реваншу. Франція боялась посилення військової могутності і підвищення світового статусу нової великої ворожої держави, а Німеччина в особі кайзера та Генерального штабу боялася, що у випадку європейської війни Франція першою встромить їй багнета в спину. Але мотивом для оголошення війни самі по собі взаємні страхи могли бути лише у стані загальної політичної параної.

Можна сказати, що плани війни розроблялись німецьким Генеральним штабом *на всякий випадок*, для підтримки активної політики. Побоювання «всякого випадку» стимулювало розробку плану війни на рубежі століть, в час, коли (в 1891—1905 роках) Генеральний штаб очолював Альфред граф фон Шліффен. Шліффен зустрів на цій посаді своє сімдесятиліття і потім, уже у відставці, боровся за ідеї свого відомого плану навіть у відкритій пресі під швидко розгаданим псевдонімом, так що *план Шліффена* в досить істотних деталях обговорювався фахівцями і аматорами так, як п'єса відомого драматурга перед її постановкою в театрі.

Як було переконливо показано істориками, ставка Німеччини на бліц-крі' була неминучою, оскільки лише

ініціатива і блискавичні рішучі удари могли дозволити німцям уникнути поразки в затяжній війні з коаліцією європейських противників. Задум розгромити армію Франції, охопивши її лівий фланг і обійшовши Париж з північного заходу, був сміливий, але не такий вже несподіваний. Новим тут був радше елемент політичний — порушення нейтралітету Бельгії. Шліффен писав про те, що порушення нейтралітету неминуче, і виграє той, хто захопить Бельгію першим. Але це було чисто військове розв'язання. Політично Німеччина, напавши на Бельгію, спричиняла виступ Англії проти себе. Адже Бельгія як держава стала витвором англійської політики, — це поєднання валонів і фламандців мало прикривати Британські острови перед можливим вторгненням з континенту.

Зрештою, політичні мотиви не повинні були займати Шліффена і Генеральний штаб: функції військових полягали в тому, щоб показати оптимальне *військове* розв'язання, а пускати в хід військову машину чи ні — справа політиків. Стримувати Великобританію повинна була військово-морська міць Німеччини, створена зусиллями видатного морського воєначальника Альфреда фон Тірпіца, що був статс-секретарем морського міністерства (тобто фактично — морським міністром) з 1897 по 1916 рік, а пізніше видним консервативно-націоналістичним політичним діячем. За його ініціативою, активно підтриманою Вільгельмом, Німеччина швидко створила потужний військово-морський флот, який міг суперничати з англійським. Часто описувана історія англо-німецького морського суперництва сама по собі теж мало що пояснює: флот не стільки повинен був завойовувати Німеччині заморські території, скільки загрожувати панування Англії на морях і особливо — на Північному морі. Якби Англія хотіла знищити німецькі військово-морські сили, їй не треба було чекати світової війни; проекти розгрому німецького флоту, поки він ще не зміцнів, висувалися англійськими адміралами, але ніколи серйозно не бралися політиками до уваги.

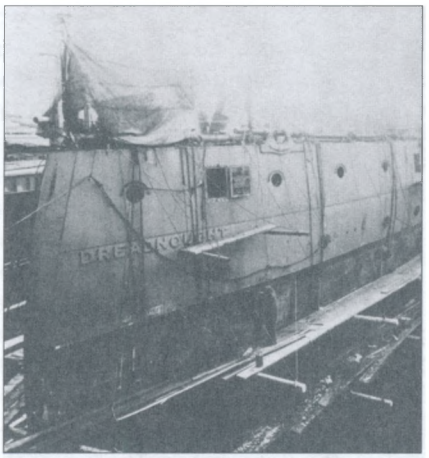

А. Шліффен

Англо-німецьке військово-морське змагання дійсно було модальною війною, що велася на судноверфах.

Бельгійський король Альберт і французький офіцер

Будується лінійний корабель «Безстрашний» («Dreadnoght») — родоначальник дредноутів

Створивши дредноути, англійська військово-інженерна думка спростила технічні умови змагання і дала можливість німцям успішно доганяти і переганяти військово-морський флот З'єднаного королівства. Але фінансові ресурси Англії були незрівнянно більші, ніж у їх можливого противника. В результаті флот залишався *можливим* противником впродовж майже усієї війни. Тільки в Ютландській битві сторони вивели свої великі військово-морські сили у відкрите море; німці отримали там перемогу, але перемогу Піррову — ще одна така перемога, і від величного здобутку адмірала фон Тірпіца нічого не лишилося б. Гігантські суми, вкладені у війну на стапелях, були, здавалося б, викинуті на смітник воєнної історії — однак, насправді завдяки своїм грошам, артилеристам і інженерам без переможних Трафальґарів Британія все ж правила морями і в ході війни змогла організувати блокаду Німеччини, яка її й задушила.

Англійська ланка війни не була ясно усвідомлена політичним керівництвом Німеччини аж до останньої хвилини; Вільгельм, як не дивно, серйозно сподівався, що йому вдасться уникнути війни з Англією. Радянські історики писали, що Англія старанно приховувала своє прагнення вступити у війну з Німеччиною, щоб спровокувати всесвітню імперіалістичну бойню[1]; на ділі співвідношення голосів пацифістів і прихильників війни в уряді і парламенті аж до вторгнення німців у Бельгію було не на користь вступу Англії у війну, навіть впливовий ліберальний лідер Ллойд-Джордж схилявся до антивоєнної позиції. Красномовно переконати парламент сер Едвард Ґрей, мовчазний і замкнутий міністр закордонних справ, зумів лише тоді, коли наміри німців пройти через Бельгію вже були поза сумнівами.

При всій нестриманості і агресивності Вільгельма II важко уявити ситуацію, коли б був запущений в хід військовий і військово-морський механізм Німеччини, якби все обмежувалось загрозою на франко-німецькому кордоні або морським суперництвом з Англією. Однак, у справу вступав російський фактор, що й був, по суті, визначальним для долі всієї європейської війни.

Ми не помічаємо цієї обставини, бо Росії була відведена другорядна роль у перший, маневрений період війни, і взагалі вона була ніби десь на узбіччі. А, по суті, російський чинник вирішував, чи буде війна і якою вона буде.

Хронологія війни навіює уявлення, що логіка глобалізації конфлікту була така: Німеччина нападає на Францію, а заодно вже й на Бельгію, Англія підтримує Францію і Бельгію, Росія підтримує західні держави, втягнута у війну, очевидно, фінансовою залежністю від Антанти.

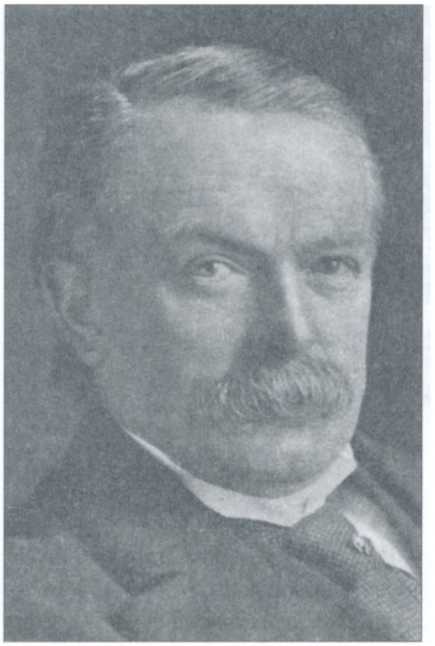
Насправді логіка мала прямо протилежне спрямування.

Напруження впродовж півстоліття створювалось Росією на Балканах і на закавказьких виходах до Близького Сходу. Російська загроза Босфору була реальною, — ще Олександром III була запланована на 1897 рік експедиція по захопленню проток. Остаточний роз-

[1] Див. напр.: История дипломатии. — Т. II. — С. 238—266.

Перший лорд Адміралтейства Фішер

Ллойд-Джордж

гром Туреччини і оволодіння Балканами, навіть підкорення Ірану і вихід у Перську затоку — центральний пункт військових планів Росії. І саме тому врешті складаються європейські комбінації:

Росія проти Туреччини — Австрія проти Росії;

Австрія проти Росії — Німеччина за Австрію проти Росії;

Німеччина проти Росії — Франція за Росію;

Франція за Росію — Німеччина проти Франції;

Німеччина проти Франції — Німеччина йде напролом через Бельгію;

Німеччина йде через Бельгію — Англія проти Німеччини.

Якщо б навіть 1914 року розгром Франції відбувся в повній відповідності з розрахунками Шліффена, то як збиралася німецько-австрійська коаліція перемогти Росію? Похід армій Наполеона на Петербург і Москву згадувався європейськими політиками і військовими як жахливе попередження всім потенційним противникам неозорої Російської імперії.

Ситуація буде краще зрозумілою, якщо ми проведемо паралелі з Другою світовою війною. 1940 року план розгрому Франції було реалізовано блискуче, і Німеччина опинилась один на один з Англією та Росією. Англію можна було тимчасово проігнорувати, оскільки вона була там на своїх островах сильна лише в обороні. І центральним театром воєнних дій світової війни стали простори Східної Європи, де доля війни і була вирішена.

Так, по суті, стояла справа і в Першій світовій війні, — тільки план розгрому Франції реалізувати не вдалося. На заході сторони зав'язли в позиційній війні, і більш-менш активні маневрові дії продовжувалися тільки на російському фронті. Вони й були вирішальними в тій війні і закінчилися для Росії поразкою, — незважаючи на те, що на західному фронті у німців було завжди набагато більше сил, ніж на східному. Тим не менш і тоді Німеччина програла.

Гросс-адмірал Тірпіц

На відміну від прекрасно опрацьованих планів війни проти Франції німецький Генеральний штаб не мав чітких стратегічних уявлень про те, як буде досягнуто перемогу над російською армією.

В розрахунках російських правлячих кіл бралося до уваги, що противники Росії на заході будуть ставити перед собою не глобальні цілі завоювання імперії, а часткові цілі — відколоти від імперії «народності» її західних околиць, недостатньо асимільовані. Звідси політика поспішної і вульгарної русифікації Польщі, України та інших національних «окраїн». Однак, і німецькі та австрійські політики не мали планів розв'язання польської та української проблеми. Навіть після того, як Пілсудський, лідер боївки польських соціалістів, а потім «ППС-правіци», запропонував генеральному штабу Австро-Угорщини союз проти Росії, австрійці реально ніяк не прореагували, взявши до уваги лише можливість оперативної співпраці із його підпіллям у випадку війни. Українські націонал-демократичні політики Галичини взяли курс на підтримку австрійського уряду у війні проти Росії в 1910—1913 роках, але, крім обіцянок змін у культурній політиці, від австрійських властей нічого не діждались. В особі поляків німці мали тих самих ворогів, ті самі асиміляційні цілі і ті самі проблеми, що й росіяни, і у них не було серйозних планів як на підтримку українського «мазепинства», так і на політичну співпрацю з польськими ірредентистами.

Така була *модальна*, можлива історія, що розгорталась ніби над поверхнею дипломатичних криз. Щоразу уряди мусили вирішувати, запустять вони військову машину в дію, чи ні.

Характерно, що в підписаних урядами угодах було сформульовано достатньо чітко підстави для відкриття воєнних дій, casus belli, але ніде не було вказано узгоджених *цілей* можливої війни і перемоги. Перше формулювання воєнних цілей Великобританії дане було ліберальним прем'єр-міністром Асквітом 25 вересня 1914 року в промові, проголошеній в Дубліні. Цілі війни Асквіт виводив із заяви ліберального лідера Ґладстона ще в роки франко-прусської війни: «Вищим досягненням нашого часу було б утвердження ідеї міжнародного права як керівної ідеї всієї європейської політики»[1]. За Асквітом, це мало означати відмову від мілітаризму, «право на місце під сонцем» для малих держав (перераховані були тільки європейські), заміну режиму сили «справж-

[1] Цит. за: *Ллойд-Джордж Д.* Правда о мирных договорах. — М., 1957. — Т. I. — С. 32.

Опора могутності Британії

нім співробітництвом європейських країн, ґрунтованим на визнанні рівних прав, що встановлюються і проводяться в життя з загальної згоди»[1]. 2 листопада Асквіт додав до цього більш конкретну вимогу відновлення Бельгії, «гарантій безпеки» для Франції, утвердження прав малих народів Європи і знищення військової могутності Пруссії. 22 грудня французький прем'єр Вівіані додав до цього вимогу повернення Франції Ельзасу і Лотарінгії.

Це були єдині зафіксовані офіційно цілі воєнного конфлікту з боку держав Антанти. По суті, така скромність намірів означала, що ліберальні західні країни готові вдовольнитися відновленням status quo і самим фактом воєнної поразки Німеччини з рішучим зниженням її фактичного і формального статусу. Всі територіальні та інші проблеми були вже деталями.

Не було чітких територіальних чи інших офіційно сформульованих планів і у Центральних держав. Однак, тут ситуація була більш прозорою. Австро-Угорщину надзвичайно непокоїло зростання ваги Сербії — наявність сильної слов'янської держави на Балканах дестабілізувала і без того нестійку внутрішню рівновагу «клаптевої імперії». Не тільки і не стільки батьківське горе цісаря — вкрай нервовою позицію австрійського уряду після Сараєво робили саме внутрішньополітичні мотиви. І він був першим європейським урядом, який прийняв свідоме рішення іти на європейську війну, коли пролунали постріли терориста.

28 червня 1914 року в столиці Боснії та Герцеговини вісімнадцятирічний член «Чорної руки» Гаврило Принцип застрелив Франца Фердинанда та його дружину, що приїхали в Сараєво на маневри і на відзначення свого весілля. Війна була оголошена Німеччиною Росії 1 серпня, — більше місяця було потрібно для того, щоб Австрія і Німеччина вирішили, наскільки глибоко вони вражені вчинком сухотного сербського студента.

Франц-Фердинанд з дружиною в Сараєво

Рішення розпочати війну було прийняте в Берліні і у Відні. Основним мотивом було те, що Росія поки що не готова до війни чи принаймні буде готова набагато краще через пару років. В липні, коли все вирішувалося, статс-секретар міністерства закордонних справ Німеччини Яґов писав послу в Лондоні: «В основному Росія зараз до війни не готова. Франція і Англія також не захочуть зараз війни. Через декілька років, за всіма компетентними припущеннями, Росія вже буде боєздатна. Тоді вона задушить нас кількістю своїх солдат; її Балтійський флот і стратегічні залізниці вже будуть побудовані. Наша ж група, між тим, все слабшає»[2]. Аналогічні експертні оцінки давалися й іншими високими чиновниками.

Рішення прийняли обидва імператори — Вільгельм II і Франц-Йозеф — після консультацій із своїми вищими урядовцями, так що персональну відповідальність за розв'язання війни несуть, крім монархів, урядові особи — насамперед канцлер Бетман-Гольвеґ, начальник Генерального штабу фон Мольтке, статс-секретар міністерства морського флоту фон Тірпіц з німецького боку, начальник Генерального штабу

[1] Цит. за: *Ллойд-Джордж Д.* Правда о мирных договорах. — С. 32—33.

[2] Цит. за: История дипломатии. — Т. II. — С. 245.

Гаврила Принципа схопили і ведуть до арешту

Конрад фон Гетцендорф, прем'єр-міністр граф Тісса, міністр закордонних справ граф Берхтольд з австрійського боку. Вони одержали підтримку основних політичних сил своїх країн, але то вже питання про *політичну* відповідальність партій і течій.

Відповідальність за розв'язання Першої світової війни повністю лежить на політичному керівництві Німеччини і Австро-Угорщини. Ними було також досягнуто неформальної угоди з керівництвом *партії молодотурків* (не з урядом і не з султаном!), завдяки якій наступного року дії німецького флоту в Чорному морі з турецьких баз спровокували вступ у війну Туреччини. Особливу роль у провокації відіграв Енвер-паша.

Незабаром після неспровокованого Росією вступу Туреччини у війну уряд царя таємно звернувся до урядів Антанти з заявою про долю проток після переможного закінчення війни. Англія і Франція пішли назустріч Росії.

Необхідно ясно і визначено сказати, що ані французьке, ані бельгійське, ані англійське, *ані російське* політичне керівництво *не несуть відповідальності за розв'язання Першої світової війни.* Їх позиція була позицією оборони своїх країн, і вони були поставлені або в умови відсічі прямій агресії, або в умови, з яких не мали виходу без оборонних заходів. Ще раз варто підкреслити: *Микола II і його оточення не були ініціаторами війни і не мали іншого виходу у відповідь на військову провокацію Вільгельма II, німецького та австрійського генеральних штабів та відповідних дипломатичних служб, як мобілізація,* у відповідь на яку Німеччина проголосила війну Росії. «Колективна вина імперіалістів всіх країн» є міф, народжений бунтівною свідомістю в роки відчаю і деградації, викликаних граничним напруженням сил всіх учасників війни.

Дві стратегії Росії: континентальна і морська

Визнавши, що керівництво Російської імперії не несе відповідальності за розв'язання воєнного конфлікту і що, таким чином, війна з російського боку мала оборонний характер, ми не розв'язуємо тим самим питання про цілі Росії у війні. Самодержавна імперія не визначала своїх цілей і стратегії в офіційних документах — воля імператора залишалась головним чинником її військово-політичної історії. Тим не менш вінценосний самодержець сам-один просто фізично неспроможний був сформулювати і проводити в життя стратегічний курс гігантського державного корабля.

Модальна війна у якихось можливих світах велась генералами і дипломатами увесь час. Як же збиралася воювати і перемогти Росія?

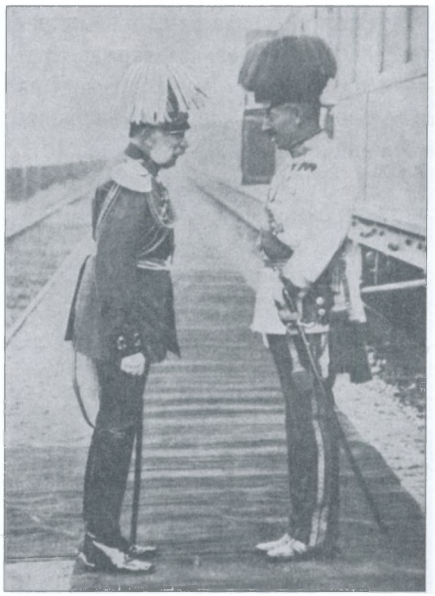
Щодо стратегічних цілей Росії, то, мабуть, найкраще процитувати типовий, штамповий вислів, що належить до зовсім іншої епохи — епохи ренесансу російського націоналізму в переддень краху СРСР: «Обеспечение свободного выхода сначала в Черное, а затем в Средиземное море всегда было одной

из главнейших задач русского государства, начиная с Киевской Руси»[1]. Подібні штампи не сходять із сторінок патріотичної російської преси.

В принципі чорноморсько-середземноморські чи балкано-турецькі цілі ніколи не втрачали своєї актуальності в російській політиці. За часів імператорів Олександра III і Миколи II Туреччина стабільно залишалася ціллю військових планів та зовнішньополітичної стратегії, що цілком природно для войовничого консервативного російського націоналізму. Автоматично це означало антиавстрійську та антинімецьку позицію, а, отже, французьку орієнтацію. Ситуація з Англією залежала від обставин.

В 1880 році, тобто ще за Олександра II, Німеччина була визначена як імовірний воєнний противник Росії. Наступного року відбулось засідання Особливої наради («Особого совещания») за участю військового міністра, міністра закордонних справ та керуючого морським відомством; головував великий князь Олексій Олександрович, куратор флоту. Нарада прийняла рішення «відродити Чорноморський флот» для захоплення проток, а перед Балтійським флотом поставлено було скромну мету — оборони баз і портів. Оскільки на Тихому океані Росія ще не утвердилася, лише незадовго до того Владивосток одержав статус міста, перед створюваною Тихоокеанською флотилією ставилося теж скромне завдання — боротися з *англійським торговельним судноплавством*.

Основна ідея всіх планів війни проти німецько-австрійського альянсу, які були в Росії з 1880 року, полягала в тому, що крім військ, безпосередньо зосереджених проти Німеччини та Австро-Угорщини, створювалась група військ в більш-менш далекому тилу, на річці Нарев, де й зосереджувалися стратегічні сили для генеральної битви. Польський

Імператори Франц-Йосип та Вільгельм II

виступ планувалось віддати — правда, з боями — аж до Варшави. Така була ідея, висунута ще генерал-ад'ютантом Обручовим за Олександра II, і пізніше мінялися лише орієнтовні території розташування групи військ (в часи Другої світової війни така група військ називалася б у нас «Резервним фронтом»). Активні бойові дії намічались насамперед проти Австрії.

Таким чином, стратегія Росії відповідно до традиції була насамперед *балканською, тобто антитурецькою і антианглійською*. І лише через зіткнення на Балканах інтересів з Австро-Угорщиною — антинімецькою і антиавстрійською.

Це вимагало величезних фінансових жертв — Росія включилася в боротьбу озброєнь на морі, що на той час означало насамперед будівництво броненосних лінійних кораблів та крейсерів. Почалася модальна війна на морі. 1882 року Олександр III затвердив програму будівництва флоту, розраховану на 20 років. Вона кілька разів переглядалася, але основний воєнно-політичний зміст її залишався незмін-

[1] *Мельников Р.П.* Броненосец «Потемкин». — Л., 1981. — С. 7.

ний: Росія виходила на світовий стратегічний рівень великих держав. В ті роки тільки той і міг претендувати на статус *великої держави*, хто мав броненосні лінійні кораблі.

І тут для консерваторів не все ставало таким очевидним.

Важка необхідність приймати у себе республіканців і слухати «Марсельєзу», стоячи струнко, була зовнішнім проявом неприродності союзу найліберальнішого і найреакційнішого режимів Європи. І це позначалося на коливаннях зовнішніх орієнтацій російської політики.

Одна з найкращих книг про Першу світову війну написана жінкою, американкою Барбарою Такман. Характерною рисою цієї книги є також дивовижна неграмотність у російських питаннях. Але загальний клімат російсько-європейських взаємин Такман характеризує вірно. «Англійці розглядали Росію як старого ворога часів Криму, а стосовно останніх років, то як загрозу, що нависала над Індією. Ліберали і лейбористи вважали Росію країною батога, погромів та страчених революціонерів 1905 року, а царя — як заявив Рамсей Макдональд — «звичайним убивцею». Неприязнь була взаємною. Росії не подобався союз Англії з Японією. Вона також ненавиділа Англію за те, що та чинила опір її історичним посяганням на Константинополь і Дарданели. Микола II злив два своїх улюблених передсуди в одній фразі: «Англієць — це жид»[1]. Двоїстість англійської політики вихованців Побєдоносцева — насамперед ідеологічна, і вона не могла не спричинитися до постійних загальних коливань.

Коливання можна бачити вже в проведенні традиційної політики великої світової (і, отже, морської) держави. Росія в другій половині XIX століття колонізує Сибір і Далекий Схід, виходить на Тихий океан, в 1898 році починає будувати Порт-Артур і контролює всю «Квантунську область», тобто Маньчжурію, через яку пролягла російська Китайсько-Східна залізниця. Маньчжури, споріднені з підвладними Росії тунгусами, були тоді елітарним етносом Китаю, де правила Маньчжурська династія. Після так званого «боксерського повстання» Росія без великих зусиль відхопила від Китаю більше, ніж усі інші претенденти на спадщину слабіючої імперії. Все це виводить Росію на конфлікт з молодою Японією та старою доброю Англією.

Гігантська морська програма 1880—1895 років внаслідок нестачі фінансових засобів була виконана лише наполовину. Морське відомство наполягало на тому, що Росія не може воювати на два фронти і повинна зробити вибір.

Вибір зробив уже молодий цар Микола II, що зійшов на трон 1894 року.

1896 року Росія визначає, що головним театром військових дій для неї є Далекий Схід.

Флот, що базувався на Балтійському морі, повинен був бути готовим для переходу у випадку війни на Далекий Схід; 1897 року було прийнято спеціальну морську програму «для потреб Далекого Сходу». Вона мала завершитися 1905 року.

Орієнтація на Далекий Схід мала істотні наслідки і для європейської політики Росії. Вона загострювала стосунки з Англією, посилювала тенденції до нейтралітету в Європі або й повернення до союзу з Німеччиною та Австрією.

За кілька років до смерті Олександр III зробив вирішальні кроки в зовнішньополітичній переорієнтації. 1891 року відбулась нарада міністрів закордонних справ Росії і Франції, наступного року — нарада військових міністрів, яка виробила воєнну конвенцію, підписану царем 1893 року. Не дивно, що найрозкішніший в Парижі міст через

[1] Див.: *Такман Барбара.* Первый блицкриг. Август 1914 г. — М.; СПб., 1999. — С. 43.

Сену названо іменем Олександра III: віднині Франція знала, що конфлікт на німецькому кордоні негайно відізветься канонадою поблизу Східної Пруссії. Характерно, що франко-російська воєнна угода залишалася таємною; вона повинна була бути ратифікованою французьким парламентом, але уряд так і не дочекався сприятливого для цього моменту. Війна змусила діяти у відповідності з договором *без його ратифікації*.

З прийняттям нової великодержавної стратегії Миколи II реальні воєнні плани Росії більше залежали від її східної політики, ніж від європейської.

В березні 1902 року під головуванням царя в Головному штабі відбулася нарада вищих воєнних керівників, де доповідь про стратегію війни проти Троїстого союзу зробив тодішній начальник штабу В.В. Сахаров. У доповіді Сахарова була відтворена стара концепція Обручова, яка передбачала стратегічне розгортання в районі на схід від Варшави з оборонними боями на польській території західніше Вісли, відступом на її правий берег та наступним ударом по наступаючих військах противника. При цьому Микола II хотів відсунути ці території якомога далі на захід, аж до Мінська.

Драгомиров на згаданій нараді і в доповідній записці царю після неї цілком слушно побачив у цьому плані пасивно-оборонний спосіб дії. На його думку, метою бойових дій російської армії мав бути тільки наступ на Берлін, до якого, до речі, було з цих рубежів всього півтори сотні кілометрів; цю відстань з надзвичайно важкими боями Червона Армія в 1945 році пройшла за чотири місяці. За умов одночасних військових дій Франції і Англії подібна задача уявлялась цілком реальною; в доповіді Драгомирова велике місце займали міркування про союзницькі

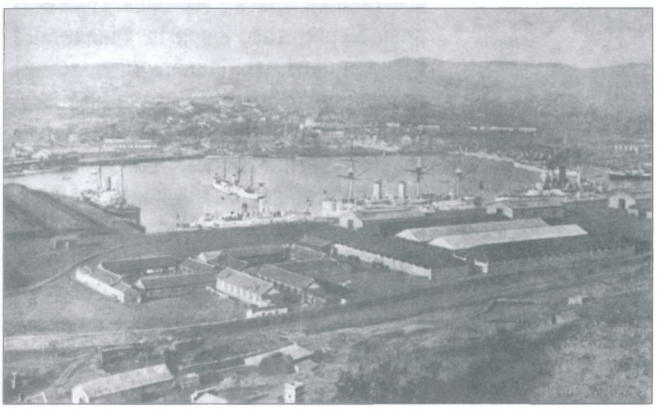

Генерал-лейтенант В.В. Сахаров

зобов'язання перед Францією[1]. Ця активна антинімецька позиція явно не сподобалася царю. Негайно після прийняття плану стратегічного розгортання на 1903 рік Драгомиров був переведений на почесну і чисто декоративну посаду члена Державної ради, а ще через два роки помер у себе в Конотопі.

В ці роки Микола II пішов на скандально відомі переговори з Вільгельмом II, які ледве не закінчились розри-

[1] Див.: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — М., 1976. — С. 75—80.

Порт-Артур

Цар Микола II і президент Франції Пуанкаре на борту царської яхти. 1914 р.

вом франко-російського воєнного союзу (нагадаю, таємного і не ратифікованого парламентом Франції).

Як відомо, в розпал російсько-японської війни, восени 1904 року, Вільгельм запропонував царю таємно укласти угоду, несумісну з зобов'язаннями Росії перед Францією. Микола погодився, але відступив перед натиском ліберальних бюрократів — голови Комітету міністрів Вітте і міністра фінансів Коковцова, що переконали його в необхідності французьких позик. Проте, в липні 1905 року Вільгельм все-таки зустрівся з Миколою II на острові Б'єрке коло берегів Фінляндії і легко умовив царя повернутися до минулорічного проекту. Микола не тільки сам підписав угоду, але й змусив її контрасигнувати морського міністра адмірала Бірільова: він покликав Бірільова в каюту, закрив долонею текст і запропонував адміралові підписатися, не читаючи, що той і зробив.

Отже, ідея відмови від франко-російського союзу і укладення угоди з Німеччиною живе в душі Миколи II впродовж 1904—1905 років. Треба думати, у випадку перемоги над Японією франко-російській Антанті прийшов би кінець. Але військова доля не всміхнулася царю.

Треба сказати, що Бірільов, очевидно, підписав би договір і після прочитання. Він влітку 1905 року змінив на посаді морського міністра скомпрометованого поразками великого князя Олексія Олександровича, людину легковажну і некомпетентну, а в грудні 1906 року підтримав доповідь Генерального Морського штабу Росії про необхідність союзу з Німеччиною проти Англії[1]. Позиція моряків випливала з всесвітньо-великодержавних орієнтацій флоту: вони зустрічали опір насамперед у Великобританії.

Вітте і міністр закордонних справ Ламздорф умовили царя відмовитися від угоди з Німеччиною. Цар, згнітивши серце, пішов на це тому, що війна на Далекому Сході була програна. Весь Балтійський флот був розгромлений в Тихому океані. В Росії почалася революція. 1905 року цар підписав нову директиву, згідно з якою Росія переходила до стратегії оборони і відкладала реалізацію далекосяжних планів. Всі валютні запаси, які Росія накопичила за час, коли міністром фінансів був Вітте, в роки війни було витрачено. Врятувати Росію могли лише великі позики, що їх влаштуванням і зайнявся Вітте. Гроші дали, звичайно, французи, точніше, франко-єврейські банки. А 1908 року новий ліберальний уряд Англії, порвавши з традиційною охоронно-імперською політикою консерваторів, пішов на угоду з Росією. Цар прийняв пропозицію про союз від короля Едуарда, свого дядька.

Епізод з невдалим зближенням Вільгельма і Миколи розцінюється звичайно як прояв тієї ж фатальної «бездарності» і «безхребетності» царя. Що

[1] Див.: *Апальков Ю.В.* Боевые корабли русского флота. — СПб., 1996. — С. 9.

в поведінці царя в цьому епізоді була своя логіка, про це свідчать і дальші події.

Наслідком поразки Росії в війні з Японією та революційної кризи в імперії стала не просто відмова від активної великодержавної світової стратегії, а й перемога у владному середовищі кіл, що орієнтувались на більш реалістичні задачі *на континенті*, — задачі, які розв'язувалися силами *сухопутної армії*. Ці кола були представлені великим князем Миколою Миколайовичем.

28 лютого (13 березня) 1905 року в Царському Селі під головуванням Миколи II відбулась нарада вищих керівників армії і флоту. На нараді великий князь Микола Миколайович познайомив присутніх з підготовленим ним проектом «Положення про Раду державної оборони». Ідея створення подібного органу викликала рішучий опір деяких військових. Тодішній військовий міністр генерал В.В. Сахаров за кілька днів до царського указу відправив царю доповідь, в якій писав, що крім непотрібних суперечок і затягувань, у проектованій Раді нічого не буде, а помічник командуючого Київського військового округу В.О. Сухомлінов ішов ще далі — він пізніше оцінював утворення Ради як «нове вторгнення демократії в справу аристократичної розбудови військового життя, а тому й замах на армію»[1]. Бюрократичні ігри навколо проекту положення продовжувались більше року, і 8 (21) червня 1906 року цар підписав указ про створення Ради державної оборони.

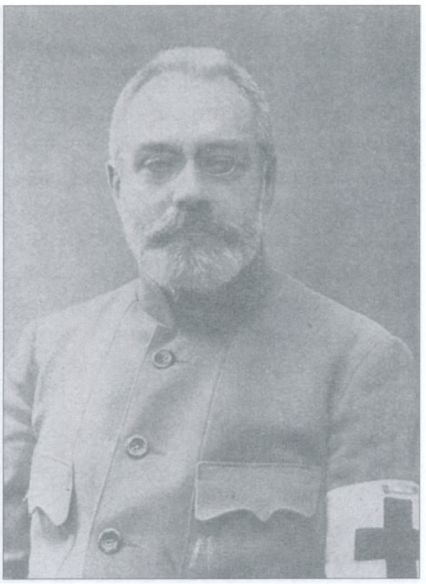
«Голова Ради був наділений величезною владою. Він вважався главою всієї справи оборони в державі і мав право звертатися до всіх міністрів з запитами з будь-якого приводу. ...Голова і члени Ради наділялись контрольними функціями. Їх висновки про результати проведених інспекцій попередньо розглядались на засіданнях Ради державної оборони, після чого з резюме голови направлялись імператору»[2].

Важливим моментом в реорганізації стало створення повноважного органу керівництва військами — Генерального штабу, створеного на базі Головного штабу, який мав другорядний статус одного з головних управлінь військового міністерства. Головний штаб залишився міністрові, а новостворений Генеральний штаб був підпорядкований безпосередньо великому князю Миколі Миколайовичу. Відповідно поряд з Головним морським штабом (ГМШ) було створено Морський генеральний штаб (МГШ), так само підпорядкований великому князю.

Суть справи полягала не просто в тому, що між царем і міністрами утворено було новий бюрократичний орган, — головне, що його головою став дядько царя Микола Миколайович. В зовнішньополітичних орієнтаціях великого князя особливо читається ворожість до Німеччини і Австрії, підсилена його шлюбом із чорногорською королівною. Як людина, зв'язана з армійськими колами, великий князь опирався впливам моряків і претензіям Росії на світове лідерство. За наполяганням Миколи Миколайовича був знятий з посади військовий міністр Сахаров і замінений А.Ф. Редіґером, а в перших же конфліктах на Раді оборони князь підтримав Редіґера проти моряків і міністра закордонних справ Ізвольського. Якщо позиції моряків відображали відомчі інтереси флоту, то ідеологія міністра закордонних справ формулює імперські великодержавні амбіції Росії: «Я должен заявить, что флот России, как великой державе, нужен и без него она обойтись не может... Бытие флота России желательно для того, чтобы принять участие в той обстановке, которая может быть выдвинута политикой. Но этот флот должен быть свободным, не связанным частною зада-

[1] Див.: *Сухомлинов В.А.* Воспоминания. — М.; Л., 1926. — С. 137.

[2] Див.: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 29—30.

О.І. Гучков в роки війни

Великий князь Микола Миколайович

чею обороны того или другого моря и залива. Он должен действовать там, где укажет политика»[1].

15 (28) жовтня 1907 року в Державній думі було утворено комісію з державної оборони, яку очолив О.І. Гучков. Гучков був лідером партії октябристів — правих лібералів; якщо ліві ліберали — кадети — орієнтувались на введення конституційного режиму через Установчі збори і таким чином через відміну існуючого монархічного режиму, то октябристи, ліберали послідовно консервативні, намагалися здійснити конституційні реформи в строгій відповідності з законами Російської імперії. Праві ліберали були *рішучими націоналістами і прихильниками антинімецької та профранцузької орієнтації*. Гучков до того ж був москвичем, а не петербуржцем, походив із відомої старообрядської багатої сім'ї і відзначався активною і авантюрницькою вдачею. Лідеру лівих лібералів Мілюкову Гучков колись сказав: «Вы сильны наукой и книгами, а я — коренным, стихийным чувством московского купца, который безошибочно подсказывает мне в каждую данную минуту, что именно я должен делать»[2]. Гучков мав зв'язки з армійськими колами, підтримував добрі стосунки з великим князем Миколою Миколайовичем, що особливо виявилося в роки війни і після Лютневої революції. Щодо царя, то Гучков його таємно ненавидів, а цар і особливо цариця бачили в ньому інтригана і головного ворога.

В 1906 році відбулись дуже важливі події в світовій гонці озброєнь. 10 лютого 1906 року в Портсмуті було урочисто спущено на воду новий лінійний корабель під назвою «Безстрашний» («Dreadnote»). Почалась нова ера в історії військово-морського флоту.

[1] Цит. за: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 32.

[2] Цит. за: *Тхоржевский И.И.* Последний Петербург. Воспоминания камергера. — СПб., 1999. — С. 137.

Перший морський лорд адмірал Джон Фішер разом з колективом натхненних його ідеями моряків та інженерів одним ривком вивів англійський флот на найпередовіші позиції. Англійці врахували сумний досвід російських поразок на морі, який полягав у тому, що при різнорідності кораблів і калібрів ескадра як ціле буде завжди мати характеристики її найслабшої ланки. Менш здатні до швидкого маневру застарілі кораблі нав'язували російському флоту свої темпи і свою неповороткість. Різнорідність калібрів корабельної артилерії надзвичайно утруднювала пристрілку, керування вогнем. І англійці почали будівництво лінійних кораблів класу «дредноут», які за швидкістю і маневреністю ходу, бронезахистом, потужністю артилерії, дальності вогню та — завдяки однаковості калібрів — високій його прицільності перевищували всі світові зразки. З однокалібрових кораблів, які мали близькі якості, мала складатися вся ескадра. Дредноути були надзвичайно дорогими (вартість кожного з перших дредноутів була більшою ніж півтора мільйона фунтів стерлінгів, не рахуючи додаткових коштів на озброєння, — тобто близько 16—17 млн. золотих рублів)[1].

Характерно, що саме 1906 року начальник німецького Генерального штабу Мольтке молодший прохопився, що все закінчиться для Німеччини війною на виснаження і зрештою поразкою. Перед великими державами замаячіла перспектива нескінченного нарощування безмежно дорогих флотів, які до того ж треба було міняти набагато частіше, ніж старі добрі парусники. Характерно також, що поява однокаліберних дредноутів стала наслідком енергії сера Джона Фішера, підтриманого консервативним урядом; параметри майбутнього корабля задані Комітетом по розробці нових типів кораблів, створеного в грудні 1904 року, корабель побудований блискавично швидко — за 20 місяців — і успішно пройшов випробування восени 1906 року. Що не перешкодило ліберальному лідеру Д. Ллойд-Джоржу підтримати дуже впливових ворогів дредноута і назвати корабель «зразком безвідповідальної і розпусної розтрати»[2]. Тільки один тодішній діяч ліберальної партії, молодий Уінстон Черчілль, опинившись на посту першого лорда Адміралтейства напередодні війни, проявив розуміння військової ролі дредноутів і рішучість у підготовці до морської війни, — зрештою, мабуть, тому, що в глибині душі завжди був консерватором, а його тодішній вибір на користь ліберальної партії був чисто кон'юнктурним.

Черчілль з дружиною Клементиною на борту першого супердредноута

Зрозуміло, що в Росії «армійська» група на чолі з великим князем, підтримана «обществом», вела гостру боротьбу за фінансування сухопутних сил проти «морської групи», підтримуваної царем.

З великою простодухістю сучасний російський військово-морський патріот пише про цю боротьбу, не підозрюючи,

[1] Див.: *Виноградов С.Е.* Линейный корабль «Дредноут» // Морская коллеция. — 1966. — № 6 (12).

[2] Там же. — С. 24.

Генерал-лейтенант М.В. Алексєєв

що насправді йшлося не про бюрократичні непорозуміння, а про високу політику і стратегію: «Втрата корабельного складу в російсько-японській війні могла бути компенсована побудовою нових кораблів і головним чином дредноутів. Але до 1909 року Морське відомство вело бесплідну боротьбу з Радою державної оборони і Державною Думою за виділення коштів на ці цілі. Коли ж знову було поставлене питання про конкуренцію з Німеччиною, то виявилось, що Росії захищати свої інтереси на морі просто нічим»[1]. Як пише автор, лише втручання Миколи II «поставило крапку в 4-літній боротьбі Морського відомства за кредити на нове озброєння». Закладка чотирьох російських дредноутів типу «Севастополь» відбулася 1909 року. Тобто після того, як було ліквідовано відомство Миколи Миколайовича.

Але цікаво, що рішуча підтримка головою Ради державної оборони континентальної антинімецької стратегії мало що змінила в конкретних планах Генерального штабу.

З документів, що їх залишила військова думка тієї пори, найцікавішим є доповідь співробітників Генштабу генерал-майора Алексєєва, пізніше відомого командуючого російською і білогвардійською армією, і підполковника Добророльського. «Якщо ми хочемо і будемо спроможні шляхом далекоглядної політики послабити значення ворожої для нас системи, — писалося в доповіді, — ми все-таки не можемо зменшувати турботи по розвитку державної оборони на заході, оскільки політика черпає силу в широкій підготовці держави підтримувати в крайню хвилину зброєю свої інтереси». Основна стратегічна ідея формулювалася російськими генштабістами в такий спосіб: «Таким чином, строго оборонна для першого періоду війни ідея нашого плану війни і прагнення насамперед до цілком безпечного зосередження головної маси наших військ, що підвозяться з внутрішніх областей імперії, в центральному положенні по відношенню до обох неприятельських армій, які вторгаються в наші межі — австрійської і німецької — і на відстані від кордонів, достатньо близькій для переходу в наступ і швидке зіткнення з ворогом після закінчення зосередження»[2]. Щодо планів операцій після стратегічного зосередження, то, як пише історик, «потім намічався перехід сукупними силами в рішучий наступ в тому напрямку, *який має бути своєчасно вказаний головнокомандуючим*»[3] (курсив мій. — *М.П.*)

Проблема реально зводилася, таким чином, не до різниці в стратегічних ідеях, бо ідеї обмежувалися, по суті, мобілізаційними планами та планами стратегічного розгортання, а до уявлень про необхідні для армії і флоту озброєння і матеріально-технічне забезпечення. До 1909 року Росія ще не ліквідувала наслідків революційної кризи і не мала коштів для серйозної реорганізації армії, і тому єдине, чого могла добитися її антинімецька «сухопутна» група — це зірвати фантастичні асигнування на будівництво дредноутів.

---

[1] Цит. за: *Апальков Ю.В.* Боевые корабли русского флота. — С. 10.

[2] Цит. за: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 88—89.

[3] Там же. — С. 91.

Не випадково, що коли 1908 року великий князь був усунутий, а наступного року Рада ліквідована, на пост міністра цар призначив генерала В.О. Сухомлінова.

Сухомлінов був заступником командуючого військами Київського округу генерала Драгомирова. Обидва генерали були ветеранами турецької кампанії. Михайло Іванович Драгомиров, українець родом, добрий знайомий діячів Громади, що добився дозволу співати солдатам в строю українських пісень, — цей вірнопідданий українсько-імперський патріот оцінювався в радянській пресі по-різному. В 20—30-х роках підкреслювалось, що Драгомиров був противником усіх військово-технічних нововведень, починаючи із гвинтівок, що заряджалися з казенної частини (в Росії це були з 1870 року «берданки», а з 1891 — гвинтівка Мосіна), та кулеметів і кінчаючи щитами для гармат. Пізніше, з 40-х років, зазначалась батьківська турбота Драгомирова про солдата, — «святої сірої скотинки», за його безсмертним висловом. В радянському офіцерському середовищі довго розповідались легенди про різні витівки Драгомирова. Наприклад, забувши привітати царя в день його тезоіменитства, Драгомиров телеграфував: «Третий день пьем здоровье Вашего императорского величества», на що Олександр III телеграфно відповів: «Пора бы и кончать».

Все це має один спільний знаменник: Драгомиров трохи грався у Шельменка-денщика, але це була частина карнавальної блазнівської маски Суворова з його «пуля — дура, штык — молодец». І не тільки поведінкової пози, а й військово-теоретичної і стратегічної позиції. Поєднання надзвичайного консерватизму в техніці з надією на російського солдата було єдино можливим у Росії способом *зберегти маневр, нехтуючи вогнем*. В цьому і була суть суворовського «пуля – дура, штык – молодец». На свій російський манер військова ідеологія генералів турецької війни перекладала наполеонівський досвід, узагальнений ворогом Наполеона, прусським генералом (тривалий час російської служби) Клаузевіцем. Характерно, що Драгомиров сам переклав (з французького перекладу) класичний твір Клаузевіца про війну, що вийшов з його передмовою 1888 року в Петербурзі. Коментуючи цей факт, сучасний російський генерал пише: «Огромное значение в пособии придавалось нравственным силам на войне, а труд в целом проникнут наступательным порывом»[1].

Саме тому Драгомиров виступив один проти всіх учасників наради в Головному штабі 1902 року.

Його наступник у Київській військовій окрузі генерал Сухомлінов став військовим міністром після усунення великого князя Миколи Миколайовича та його ставленника Редіґера в 1909 році. В 1914 році, коли почалась війна і саме великий князь став верховним головнокомандуючим, Сухомлінова зняли з посади і ледве не віддали під суд, звинувативши у зв'язках з німецькими та австрійськими шпигунами; але заступництво царя і цариці на деякий час його врятувало. Близький до Сухомлінова полковник Мясоєдов був навіть повішений за шпигунство, хоч, як виявилось потім, серйозних підстав ці звинувачення не мали і відображали лише шовіністичну істерію 1915 року. Тимчасовий уряд в 1917 році віддав Сухомлінова під суд за погану підготовку армії до війни. Іншими словами, Сухомлінов вважався представником німецької партії, яка зазнала поразки у зв'язку з початком небажаної їй «германської» війни. З цієї точки зору нічого спільного між ним та Драгомировим, принаймні з точки зору репутації, не могло бути.

[1] Цит. за: *Лобов В.Н.* Карл Клаузевиц. Жизнь. Идеи. Современное значение // *Клаузевиц К.* О войне. — М., б/г. — С. 10.

С.Ю. Вітте

Проте, у обох генералів було й дещо спільне саме в «суворовському» відношенні. У Сухомлінова з його м'якими і «обходительными», як тоді казали, манерами не було суворовського юродства, але була показна патріархальна консервативність, установка *не на новітні засоби вогню, а на особливі героїчні якості російського солдатика*. Як і Драгомиров, Сухомлінов був ретроградом у військовій техніці. Він говорив, що його дратує сам вислів «сучасна війна». «Какой война была, такой и осталась... всё это зловредные новшества. Взять меня, к примеру. За последние двадцать лет я не прочел ни одного военного учебника». Викладачів військових училищ звільняли за саме лише поширення ідей «вогневої тактики»[1]. Ще один характерний штрих: як і Драгомиров, Сухомлінов був не від того, щоб пограти в Шельменка-денщика. До речі, він пробував сили в белетристиці під красномовним псевдонімом «Остап Бондаренко».

Сухомлінов був креатурою безпосередньо царської сім'ї; новий міністр закордонних справ Сазонов, що замінив Ізвольського 1910 року, був родичем і довіреною особою Столипіна[2].

Петро Аркадійович Столипін зараз в Росії має імідж великого реформатора і патріота. Підкреслюють також, що, по суті, Столипін здійснив програму реформ, намічену вже Вітте, за що ревнивий Вітте не любив свого наступника.

Безумовно, Столипін був мужньою і розумною людиною, що твердо проводила в життя власну політику і хоробро протистояла терористам, бомба яких скалічила його дитину на дачі на Аптекарському острові. Проте, реформи Столипіна аж ніяк не можна назвати ліберальними. Це було доведення до кінця програми, наміченої ще Олександром II і зірваної його наступниками, програми ринкової, але аж ніяк не демократичної. І в цьому відношенні між С.Ю. Вітте та П.А. Столипіним існувала велика різниця.

Виходець із обрусілого німецького роду, а по лінії матері (сестри відомих тоді Фадєєвих — генерала-письменника і катеринославського губернатора, батька відомої Блаватської, так що Вітте був її кузеном) — із знатного роду Долгорукових, Вітте не був прийнятий при дворі, бо одружився з розлученою єврейкою. Життєлюбний рудий здоровань Вітте, власне кажучи, не мав політичних принципів; він був надзвичайно настирливий і практичний бізнесмен від політики, чесно служив обом монархам, і, хоч із Миколою II у нього стосунки були погані, Вітте вважав самодержавство найраціональнішою системою для Росії. Проте, Вітте міг би при потребі сконструювати на замовлення і будь-який ліберальний варіант, що він, власне, і зробив, підготувавши ліберальні закони 1906 року, які фактично стали конституцією Росії.

Конституція Вітте передбачала можливість законного державного перевороо-

[1] Див.: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 88—89.

[2] Див.: История дипломатии. — С. 200.

ту з розпуском Думи, чим і скористався Столипін. Але Столипін — при всіх складностях особистих стосунків цієї вольової і самостійної людини з слабохарактерним, але дуже самолюбним і упертим царем — був саме ідейним борцем за самодержавство, за авторитарний режим на чолі з вінценосцем. Столипін був інтелігентний поміщик з російської глибинки, пишався родинними зв'язками з Лермонтовим, був російським націоналістом, вкрай жорстким щодо національних меншин, і ніколи не був ані на крихту демократом. Характеристики режиму Столипіна як режиму диктаторського, терористичного і навіть кривавого мають під собою всі підстави. Треба підкреслити, що убивство Столипіна 1911 року, в організації якого підозрювали царя і політичну поліцію, насправді було індивідуальним і стихійним актом терору, здійсненим як вираз відчаю і помсти молодим чоловіком єврейського походження, Багровим, шляхом шантажу завербованим в агенти охранки. Микола II міг холодно розстріляти робітничу демонстрацію, але не був здатний на підступний акт таємного убивства свого власного прем'єра. До того ж серйозних політичних розходжень між царем і прем'єром після того, як Микола наважився на ліквідацію общини, не було.

Епоха посилення праволіберальних впливів, континентальної стратегії і утвердження англо-французької орієнтації, епоха перших Дум і великого князя Миколи Миколайовича на чолі воєнної машини змінилася в 1908—1909 роках епохою «Столипінської реакції». Що ж принесла вона в стратегічних орієнтаціях Росії?

В галузі зовнішньої та воєнної політики основною ідеєю Столипіна було збереження миру, аж поки реформи не дадуть результатів і не буде відтворено збройні сили Росії. І треба зазначити, що це була політика, яка цілком

П.А. Столипін

відповідала намірам Миколи II. Вона відрізнялась від політики Вітте тим, що останній, будучи противником далекосхідних авантюр, водночас зв'язував перспективи Росії з Антантою та її грішми. І цар, і Столипін прагнули до *самостійної російської стратегії*.

Після придушення революційного руху, стабілізації внутрішнього положення та внаслідок реформ Росія почала багатіти і могла виділяти більше коштів на воєнні потреби. Які ж були напрямки реформування збройних сил?

Була прийнята велика програма *будівництва нового флоту і насамперед дредноутів*, що б за тодішніми уявленнями виводило Росію в наддержави; було передбачено і деякі зміни в організації, розміщенні та озброєнні сухопутних військ. Йшлося навіть про більше — про *реорганізацію* збройних сил Росії, звичайно, після того, як вони будуть звільнені від функцій придушення революційних рухів.

Плани реорганізації армії було розглянуто на засіданні Ради державної оборони за участю П.А. Столипіна в кінці березня (за ст.ст.) 1908 року. Генеральний штаб (генерал Ф.Ф. Палицин) запропонував заходи, що вимага-

ли щорічної витрати 12—17 млн. рублів впродовж 20 років. (Зазначимо, що впродовж 1908—1911 років на військове суднобудування щорічно виділялося 31 млн. рублів.) Столипін проти таких сум заперечував. Відбулась гостра дискусія. А чéрез чотири місяці, 28 липня (8 серпня) 1908 року, Микола Миколайович був звільнений з посади, а слідом за ним і начальник Генштабу Паліцин, і міністр Редіґер.

Ф.Ф. Паліцин встиг підписати 22 серпня (4 вересня) 1908 року разом з генералом М.В. Алексеєвим підготовлений ними «Доклад о мероприятиях по обороне государства, подлежащих осуществлению в ближайшее 10-летие». Перероблений проект був представлений новим військовим міністром Сухомліновим в записці про державну оборону, представлену царю в 1909 році. «Це була ціла програма невідкладних реформ в російській армії, що охоплювала питання її комплектування, організації та бойової підготовки»[1].

Що ж було і чого не було в цій програмі?

Сам Сухомлінов у згаданій записці, фрагменти з якої вперше опубліковані в цитованій книзі І.І. Ростунова, визначав два основних принципи реформ: 1) «не усугубляти наміченими заходами тяготи населення по відбуванню військової повинності і з цією метою не збільшувати тимчасово загальної чисельності армії в мирний період»; 2) «не перевантажувати державний бюджет новими постійними видатками». «Головною метою ставилося задовольнити насущні потреби армії шляхом здешевлення існуючої організації»[2].

При такому підході не могло бути й мови про серйозне технічне переозброєння російської армії.

Всі армії Європи передбачали структуру дивізій в 12 батальйонів (12 тис. чоловік) при 12 батареях в німецькій, 10 — в австро-угорській, 9 — у французькій, 13 — в англійській арміях, тобто в німецькій армії — 72, в австро-угорській — 60, англійській — 76, французькій — 36 гармат в дивізії. Тільки в Російській армії дивізія мала складатися з 16 батальйонів (16 тис. чоловік) при всього лише 6 батареях, тобто 48 гарматах[3]. Реформа передбачала збільшення числа польових батальйонів з 1110 до 1252, піших, гірських та мортирних батарей в них — з 494 до 558. Таким чином, можна підрахувати, що в 1909 році одна батарея приходилась на 2,5 батальйона, а після 1910 — на 2,2 батальйона[4].

Отже, істотних змін в озброєнні польових військ не планувалося. Збільшення артилерії передбачалося в гірських (на 20 %) та інженерних частинах (на 7 %), а насамперед — морської (гаубичної) артилерії — на 186 %![5]

Ці цифри ясно показують, в чому суть різниці в організації та військовій доктрині Росії і зарубіжжя: *в Росії недостатність технічних засобів компенсувалась «святою сірою скотинкою»*.

Ще яскравіше це видно в забезпеченні патронами і снарядами. 1908 року (тобто при Миколі Миколайовичу) армія визначила, що їй не вистачає до норми 1750 млн. патронів на суму в 76,5 млн. рублів. Уряд (тобто Столипін) відмовив у таких видатках, і зменшена сума так і не була відпущена. Росія вступила у війну навіть без такої визначеної довільним способом норми, яка негайно виявилася значно заниженою.

Ту ж саму картину ми бачимо і в артилерійському озброєнні. Становище в артилерії напередодні війни вважалось нормальним. Пояснюючи причини нестачі снарядів у перші ж дні війни, начальник Головного артилерійського управління 1915 року виправдовувався: «Попередні війни давали наочний доказ тому, що армія обходилась тим запасом бойових припасів, який існував у мирний час. Все замовлене з оголошенням війни звичайно поспівало тільки після її

[1] Див.: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 46.
[2] Там же. — С. 54.
[3] Див.: приложение II *//Такман Барбара.* Первый блицкриг. Август 1914 г. — С. 491.
[4] Розрахунки згідно з таблицями в кн. *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 58.
[5] Там же. — С. 57.

закінчення і служило для поповнення використаних запасів...»[1] Прагнення зекономити на армії виражалося в тому, що Сухомлінов не використовував навіть урядових фондів на виробництво боєприпасів. «Росія почала війну, маючи 850 снарядів на кожну гармату, порівняно з 2000—3000 в західних арміях, хоча ще в 1912 році Сухомлінов погодився з компромісною пропозицією про доведення цієї кількості до 1500 снарядів на гармату»[2].

В чому ж тоді полягали реформи Сухомлінова?

Тут ми торкаємося питання, яке за своєю делікатністю залишалося таємницею за сімома печатями і за царської, і за радянської імперії.

Відомо, що перевагою австро-німецького блоку була можливість швидкої мобілізації і зосередження військ завдяки добре розвинутій мережі залізниць. До лінії кордону Австро-Угорщина щоденно могла доставити приблизно стільки ж ешелонів, скільки Росія, зате Німеччина — набагато більше. А всередині власної території маневреність можливих перекидань великих військових ешелонів була в центральній Європі незрівнянно більшою, ніж у східній. Всі цифри, які, безумовно, свідчать про економічну відсталість Росії, публікувались багато разів.

Але ніхто не зважав на ту обставину, що Росія мусила здійснити дивовижно великий обсяг військових перевезень. Так, у Варшавському військовому окрузі 99,4 % новобранців повинні були відбувати військову повинність в інших округах. В цілому в 1907 році лише 12,5 % від загального числа новобранців було призначено у війська, розташовані на території свого військового округу.

В Росії не діяло правило, загальноприйняте в західних арміях, де дивізії комплектувались за територіальним принципом.

Російські козаки у Варшаві. 1914

Чому ж так незграбно було побудовано систему комплектування військ?

Військова реформа 1874 року передбачала, що вся територія Російської імперії поділялася на три зони: 1) великоросійську з переважанням «русского» населення на 75 %, 2) малоросійську з переважанням «русского» (тобто в даному випадку українського та білоруського) населення на 75 %, 3) «инородческую» — всі інші. І хоча українці офіційно іменувалися «русским» населенням, генерали і чиновники прекрасно розрізняли, де росіяни, а де українці.

Зрозуміло, що якби західні округи комплектувалися за територіальним принципом, дивізії були б польськими, українськими, литовськими тощо. Так було в Австро-Угорщині, але на це не наважувалась Росія. Фіни та мусульмани Кавказу взагалі звільнялись від служби з чисто символічним викупом. В інших округах «інородців» діяли інші норми. Саме тому майже всі новобранці-поляки вивозилися в центральні російські округи. Перевезення під час мобілізації досягали 223 тис. чоловік, у Варшавський округ ввозилось 82 тис., у Віленський — 40 тис. чоловік.

Звідси й інша проблема. В армії до реформи 1910 року майже половина (42,5 %) всього особового складу слу-

[1] Див.: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 103.

[2] Див.: *Такман Барбара.* Первый блицкриг. Август 1914 г. — С. 111.

жила в Віленському, Варшавському та Київському округах. Частка військ Московського округу становила 8 %, Казанського — 2 % від загальної чисельності військ. А підготовка новобранців здійснювалась не в польових, а в резервних частинах, які були, звичайно, і за озброєнням, і за кадровим складом на порядок слабші від польових. Реформа передбачала перехід від навчання в слабких резервних частинах до так званого «прихованого кадру», тобто до підготовки новобранців через систему деякого надлишку офіцерського та унтер-офіцерського складу в польових частинах[1].

А це в свою чергу вимагало зміни в дислокації військ — за рахунок західних округів мали бути посилені центральні, великоросійські. Щоправда, це істотно ускладнювало головну проблему — проблему військових перевезень на випадок війни з Німеччиною. Але саме на це питання у проекті Сухомлінова знайшлась відповідь, що цілком влаштовувала царя. «...Мы не можем сосредоточивать более свое исключительное внимание на западе; мы должны быть готовы к серьезной борьбе также на наших широко раскинутых восточных границах, чему совершенно не отвечает скученность наших войск на западе»[2].

Ось вона, реформа-реорганізація 1910 року. Як бачимо, військова стратегія і зовнішня політика Миколи II після внутрішньої стабілізації поволі знову набуває виразно великодержавних і глобальних орієнтацій.

Генеральний штаб було передано до військового міністерства, і за шість довоєнних років — з 1908 по 1914 рік — на посаді його начальника змінилось шість генералів. Після убивства Столипіна уряд повернувся до статусу чисто декоративно-дорадчого старого «Комітету міністрів». Жодних ознак реалістичного підходу до майбутньої кризи самодержавство не виявляє. Воно немов би завмерло в непорушній тиші, чекаючи чуда.

«Прем'єр Коковцов, повернувшись з Берліна в листопаді 1913 року, особисто представив царю доповідь про німецькі приготування до війни, Микола слухав, дивлячись на нього напруженим, немигаючим поглядом — «просто мені в очі». Після тривалої паузи, що настала після закінчення доповіді, він, «як ніби прокинувшись від сну», сказав понуро: «Хай буде на те воля Божа». Насправді ж, як вирішив Коковцов, царю було просто нудно»[3].

Так думав Коковцов, так думала і авторка цих рядків Барбара Такман. Але чи не дивно, що царю ставало нудно, коли йшлося про війну з Німеччиною? Чому саме тут він згадував волю Божу? Чому так пожвавлювався, коли йшлося про могутність Росії на світовому океані або про «Жовторосію» на Сході?

Мабуть, все-таки, тому, що «германська» війна — то була не його війна. Його змушували до неї обставини, і він ставився до неї як до невблаганної долі. І спробував вийти з неї, коли відчув загрозу краху імперії.

Цар мляво опирався долі, яка тягла його в ту війну. Він не був, звичайно, пацифістом і не жалів свою «святу сіру скотинку». Але не він ініціював світовий конфлікт.

В Росії були впливові військово-політичні кола, які ставили участь у війні на боці ліберальних європейських держав своєю ціллю. Але і вони не могли втягнути Росію у війну, бо не вони все вирішували.

Коли прийшов час великих рішень, їх мусили приймати декілька чоловік і насамперед сам цар. І, здається, керівники Російської імперії не мали вже іншого вибору, як проголосити загальну мобілізацію, що означало війну.

---

[1] Див.: *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — С. 46—47.

[2] Там же. — С. 47.

[3] Цит. за: *Такман Барбара.* Первый блицкриг. Август 1914 г. — С. 107.

Реальність війни

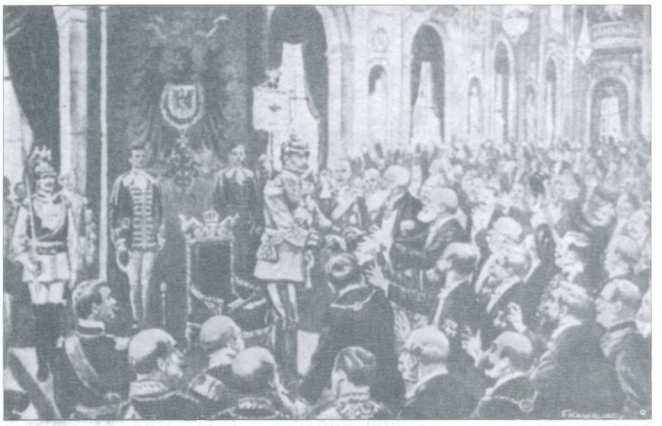
Та війна, якої ніхто не хотів

Слова кайзера, сказані перед лицем катастрофи, міг би з чистим серцем повторити кожен європейський політик — і той, хто опирався насуванню війни, і той, хто її прагнув розв'язати.

Генеральний штаб Німеччини готував війну, виходячи з ідеї блискавичного розгрому Франції для зосередження всіх сил проти Росії. На час, поки на заході німецька армія знищуватиме французьку, на сході гігантську російську армію повинні були скувати австрійці та невеликі сили німців. Після цього всі сили Німеччини і Австро-Угорщини мали бути зосереджені проти Росії, — щоправда, тут серйозних розрахунків у генеральних штабів обох армій не було, і стратегія розгрому Росії залишалася незрозумілою.

Після битви на Марні ситуація стала повністю зворотною. Німецька армія тепер сковувала збройні сили Франції і Англії, щоб розгромити російську армію. Ця задача розв'язувалася чотири роки — і була розв'язана. Російська армія опинилась на грані розвалу, цар уже був не проти сепаратного миру, а потім настала Лютнева революція, в жовтні ще один переворот — і сепаратний Брестський мир дозволив Німеччині, нарешті, сконцентрувати всі сили на заході. Німецький наступ на об'єднані сили Франції, Англії і США, однак, закінчився провалом, і війна була Центральними державами програна.

Чому німецька армія програла маневрений період війни? Всі історики засудили стратегію французького командуючого Жоффра, всі згодні з тим, що слабодухість Мольтке-молодшого та доленосна помилка командуючого правофланговою армією фон Клюка спричинилися до провалу німецького наступу і зриву задумів Шліффена. Як же Жоффр

4 серпня 1914 року Рейхстаґ одностайно вітає Вільгельма II

все-таки виграв? Як виграли французи *всупереч* своїй хибній воєнній доктрині, хибній стратегії і техніко-організаційній слабості? Як сталося, що Німеччина все-таки зав'язла в окопній війні? Чи все ж таки внаслідок того, що Мольтке перекинув два корпуси на схід і два — в Лотарингію? Невже німцям просто у вирішальну хвилину для перемоги над Францією не вистачило пари корпусів на правому фланзі?

Може й так. Війна є гра. Гра з своєю більш чи менш інтелектуальною стратегією і повним або неповним використанням можливостей, що інакше, як у грі, не відкриються. Всі спроби знайти причини для кожного вчинку і кожної події мають мало сенсу — заднім числом всі розумні, історія теж. Історика має цікавити, які можливості було втрачено. А хто спроможний порахувати всі безглузді випадковості, які з кожним кроком підвищували рівень хаосу і некерованості на полях боїв і віддаляли від первісних розрахунків Шліффена?

Можна переграти на комп'ютері давно минулу битву — і знайти ті ходи, які німцям слід було зробити в серпні—вересні 1914 року. Та для філософії війни не менше важить і пошук тих обмежень, які в тій реальній обстановці зменшили імовірність перемоги.

Більш упертий і далекоглядний генерал, ніж племінник «великого» Мольтке,

Генерал Жоффр оглядає війська, що йдуть на фронт

можливо, встояв би перед натиском впливових людей із свого середовища і дотягнув би всю потрібну піхоту до північно-західних підступів до Парижа. Історики тієї війни, знову й знову розбираючись з діями Мольтке і його генералів, згодні в тому, що Генеральний штаб, зв'язаний з мілітаристським юнкерським середовищем, надто чутливо реагував на його політичний тиск. Через це мілітаристи не хотіли ризикувати Лотарінгією і особливо Східною Пруссією. Майже безконтрольне становище прусського групування в армії і на флоті, його винятковий вплив на імператора забезпечували високопрофесійний рівень воєнних рішень, але водночас надто обтяжували і обмежували оперативні міркування політикою.

Але і з чисто стратегічного боку обережність Мольтке не була неосмисленою. Адже після розгрому Франції мало початися головне — розгром Росії. Захоплення росіянами Східної Пруссії означало б, що ліквідована загроза з півночі всьому Польському виступу, — а шлях до Берліна зі сходу набагато ближчий і природніший, ніж із заходу. Мольтке не міг не думати про це. Послаблюючи свій правий фланг в Пікардії, він розв'язував стратегічні задачі другого, російського етапу війни.

Безумовно, дії французького Головнокомандуючого Жоффра не були цілком адекватними щодо реальних воєнних умов. Він не оцінив можливостей стратегічного маневру, небезпеки глибокого обходу французької армії німцями через Бельгію, його навіть втішало те, що німці втягуються в бойові дії десь на півночі. Французькі плани передбачали винятково наступальні дії, не визначаючи конкретно, де і які саме, а згідно з уявленнями Жоффра наступ мав здійснюватися вглиб Німеччини через важкодоступний гористий і лісистий масив Арденн. Цей наступ швидко захлинувся. В безглуздих контратаках французи витрачали більше людей, ніж німці, хоча німці як наступаюча сторона повинні б нести більші втрати (співвідношення втрат було в цілому 3:4 на користь німців). Це дуже нагадує «активну оборону» Червоної Армії в 1941—1942 роках.

Обмежившись мобілізаційними планами, французьке військове керівництво надалі розраховувало на ентузіазм і героїзм французького солдата і кмітливість офіцера в бойовій обстановці. Детальне планування операцій німецькими штабами викликало у французьких військових ідеологів насмішки з приводу німецького педантизму — точнісінько так само, як у радянських військових ідеологів через чверть століття. Наступальний пафос прикривав відсутність конкретних стратегічних розробок так само, як і в російській армії — і в Червоній Армії в перші роки Вітчизняної війни.

При характеристиці тодішньої французької воєнної доктрини історики часом посилаються на аналогії з філософською концепцією Анрі Берґсона про «життєвий порив» (élan vital). Можна також згадати про філософію модерну, посилену увагу до людської суб'єктивності, імпресіонізм як мистецтво сюхвилинного враження і так далі. Всі ці аналогії безглузді. Як німецька військова доктрина не мала жодного відношення до Ніцше, так французька — до Берґсона чи Сезанна. На французьку

доктрину «наступу що б не було», у вульгарному вигляді проповідувану в школі Сен-Сір полковником Ґранмезоном, а більш розумно — майбутнім маршалом Фошем, могла вплинути спадщина колоніальних війн, які не вимагали великого розумового напруження. Більшість генералів світової війни якщо не воювала де-небудь в Африці, то принаймні служила в колоніальних військах чи адміністрації. Але в цілому варто говорити просто про необґрунтовані претензії французьких військових на особливу роль у житті нації та їх неготовність до тієї війни, яка на них звалилася.

Дискусія про те, чи перейти армії на захисний колір мундирів, чи зберегти гордість Франції — червоні панталони, була яскравим виявом інтелекту і духовності французьких військових (до речі, французька армія таки увійшла в війну в червоних панталонах, що їй дорого коштувало). Напередодні війни боротьба армії проти соціалістів за продовження термінів служби до трьох років показала характерну рису французької військової психології. Здавалось би, не було кращого свідчення неспроможності соціалістичної концепції «загального озброєння народу». Проте, насправді соціалісти Жореса мали рацію. Наполягаючи на коротких термінах дійсної служби, французькі соціалісти прагнули посилити роль резерву, наблизивши військо в такий спосіб до ідеалу «народної армії». Генералітет, зневажаючи резервістів, чинив опір саме цій тенденції, відстоюючи армію-еліту, як і її символ — червоні штани.

Слід підкреслити, що німецька армія була ближчою до зразка «народної армії». Резервні дивізії брали участь у боях на рівні з польовими, хоча кайзер спочатку й обіцяв, що батьки німецьких сімейств воювати не будуть. Характерно, що тільки близько 30 % офіцерів

Жозеф Жоффр, маршал Франції

німецької армії, переважно її верхівка, походили з прусських військових кіл. Основний склад офіцерства постачали «освічені класи» Німеччини, тобто насамперед бюргерство. Високі бойові здатності німецьких збройних сил значною мірою відображали національну солідарність і досить високий освітній рівень основної маси населення.

Коротше кажучи, французьке вище офіцерство і генералітет професійно були на нижчому рівні, ніж німецьке. Можна навіть сказати, що мислення школи Сен-Сіра було на рівні ідеології командира полку чи батальйону — одиниці, яка організує *бій*. Той вирішальний бій, який мусив мати доленосне значення, — генеральна битва — все одно був боєм, тільки дуже важливим. «Що таке генеральна битва? Це бій головної маси

Фердінан Фош, маршал Франції, Великобританії і Польщі, академік

Російські полонені

збройних сил, бій... з повним напруженням сил за справжню перемогу»[1]. Навіть після війни битву на Марні розцінювали як *генеральну битву*. Але «битва на Марні» вже не схожа на генеральні битви наполеонівських часів. Це вже був взагалі не бій, а множина чи послідовність боїв. «Битва на Марні» нікому не принесла вирішальної перемоги, вона лише зірвала стратегію *бліцкріґу*, тим самим вивівши сторони на рівень іншої війни — позиційної війни на виснаження.

Говорячи про помилки німецьких генералів напередодні і в ході «битви на Марні», варто взяти до уваги, що військове керівництво французів значно полегшило німцям виконання їх планів. На шляху до Марни у німецької армії могли б виникнути серйозніші перешкоди.

З дивовижною впертістю Жоффр ігнорував уроки бойових дій. На його честь треба сказати, що він не піддавався політичним міркуванням і був, наприклад, готовий віддати Париж, якщо б цього вимагали чисто військові міркування. Для Жоффра головним було знищення збройних сил противника, чому він і підпорядковував, як умів, свої дії. Як умів. Удар по відкритому внаслідок помилкового повороту на схід правому флангу армії Клюка був би неможливий, якби командуючий обороною Парижа, недоброзичливець Жоффра, смертельно хворий і готовий на будь-які службові конфлікти генерал Ґаллієні, не проявив власної ініціативи і великої упертості. Удар англійців у стик між арміями Клюка та Бюлова був наслідком збігу випадковості радше ніж продуманого плану. І французи, і німці часто робили помилки через відсутність необхідної інформації, що її інколи заміняли невиразні чутки.

Все це так, і непередбачуваних елементів було, безумовно, ще більше. Але в цьому і полягала суть справи.

Річ у тім, що план Шліффена був розрахований з великою прецизійністю і, отже, *з великим ризиком*, і той рівень «шумів», якого досягли непланові випадковості у вересні 1914 року, був для задумів талановитого генерала граничнo небезпечним. Потрібний був надзвичайний збіг обставин, щоб все згідно з передбаченнями пішло, як по маслу. Імовірність збереження темпів і напрямів наступу, достатньої точності виконання наказів ставала все меншою з наростанням елементів хаосу.

Залізниці дозволяли блискавичні як на той час перекидання військ на великі відстані, але ці стратегічні маневри тут же знецінювалися, як тільки солдати на станціях вивантажувалися з ешелонів. Далі все рухалося пішки і на конях, як і сто і двісті років тому. Щоб правий фланг зберіг ударну силу, пройшовши з боями такі відстані, потрібно було дуже багато військового щастя. Історія такого щастя німецькій армії не дала.

Отже, програш на Марні був для німців високою мірою імовірним. Ситуація після «чуда на Марні» повністю обернулася. Тепер на західному фронті треба було лишати заслон, а на східному вирішувати війну. А послаблювати натиск на заході не дозволяла потужність Антанти.

Вплив російського наступу в Східній Пруссії міг би, очевидно, бути ще більшим, якби він був по-людськи організований. Справа не в тому, що наступати доводилося поспіхом, — рішення великого князя Миколи Миколайовича

[1] Цит. за: *Клаузевиц К.* О войне. — С. 285.

про наступ було для німців несподіваним і стратегічно цілком осмисленим: без розгрому східнопрусського групування німців активні наступальні дії росіян у напрямі на Берлін були неможливими. Причина поразки полягала в слабкості системи керівництва військами.

Російська армія нагадувала підсліпуватого і глухуватого гіганта з погано координованими рухами. Дві армії, які в обхід Мазурських боліт повинні були взяти німецьку 8 армію в кліщі, від початку не мали зв'язку між собою, а 2 армія Самсонова взагалі розпалась на три окремі частини — центр, ліве і праве крило. Російське командування не мало інформації про реальні наслідки своїх дій і розцінювало їх так, як йому ввижалося. Завдяки прослуховуванню відкритих радіопереговорів німецьке командування прекрасно уявляло розташування росіян. Російські армії вдалося розгромити по частинах — спочатку Самсонова, потім Ренненкампфа. Це був саме *програш*, в якому винні були і російські командири, і незалежний від них чинник — незабезпеченість армії технічними засобами. В російській армії невистачало телефонів, кабелів і зв'язківців, що тільки відображало поганий рівень управління та його інфраструктур.

Впродовж 1914 року Росія почасти реабілітувала себе успіхами у війні проти Австро-Угорщини, відбивши австрійський наступ і зайнявши Львів, а в березні 1915 року також і Перемишль із стотисячним гарнізоном. Українська Галичина була окупована, Росія вийшла на Карпати, здійснивши давню стратегічну мрію про нависання над рівнинами Подунав'я з перспективою прориву на Балкани. Однак, насправді за перший рік жодна із сторін чогось вирішального не досягла. Великий князь Микола Миколайович планував наступ на Сілезію, але німецьке командування, перекинувши з Пруссії армію Маккензена, зуміло локалізувати успіх росіян. Росіяни взяли Лодзь, але про наступ в південну Німеччину вже не могло бути мови.

В 1915 році Німеччина спробувала за допомогою Австрії досягти на сході вирішальної перемоги. Сформована нова армія Маккензена разом з австрійцями, маючи над росіянами велику чисельну перевагу і особливо перевагу в артилерії, розгромили 3 армію Радко-Дмитрієва і вийшли до річки Сан, до меж української Галичини. Далі австро-німецькі плани передбачали грандіозні кліщі з повним розгромом російських армій на терені Польщі. Вдалося нанести росіянам величезних втрат і відтіснити їх на рубіж Рига — озеро Нароч — Пінськ — Ковель — Рівне. Але стратегічні наміри німцями не були реалізовані.

Російська армія уникла оточення і відійшла більш-менш організовано. Тим не менш поразка була безсумнівною. До неї долучився розгром сербської армії. Цар скористався поразкою для усунення Миколи Миколайовича від керівництва збройними силами. Головне командування Микола II взяв на себе. Це викликало глухі нарікання «общества», але вага великого князя була настільки значною, що призначити на його місце цар міг тільки самого себе.

Союзники спробували розбити турецьку армію, висадивши десант в Галліполі, але десант провалився. В лютому 1915 року молодотурецьке керівництво вчинило вірменський геноцид, вирізавши мільйон чи півтора мирних вірмен, а у травні один із керівників кривавого режиму Енвер-паша був розгромлений під Сарикамишем і втратив командування. Росіяни зайняли Трапезунд. Успіхи росіян на Кавказі, однак, не могли мати серйозного впливу на європейські події. Таким чином, Балкани — а разом з тим Австро-Угорська імперія — залишалися надійно захищеними.

Микола II розмовляє з командуючим південно-західним фронтом генерал-ад'ютантом А.А. Брусіловим

В 1916 році росіяни спробували перехопити ініціативу. Почалося з наступу біля озера Нароч в березні, де російські війська зазнали колосальних втрат (близько 70—100 тис. убитими проти 20 тис. у німців) і вичерпали наступальні зусилля. Повною несподіванкою для австро-угорців в червні 1916 року став наступ Південно-Західного фронту генерала Брусілова. Росіяни не мали чисельної переваги над австро-угорськими військами і не провели тривалої артилерійської підготовки, але їх удар був несподіваний і до того ж фронтальний, на ділянці завширшки в 450 км, що не давало можливості визначити головні і другорядні напрями. Це був лобовий удар, нецікавий з точки зору стратегії і оперативного мистецтва, але він на першому етапі приніс росіянам успіхи, яких вони не мали ні раніше, ні пізніше. Однак, і втрати росіян були величезні. У вересні наступ німцями і австрійцями був зупинений.

Брусіловський наступ допоміг французам витримати коло Вердена, допоміг італійцям, спричинився до вступу в війну Румунії, яка, зрештою, зазнала жахливих втрат і нічого своєю участю у війні не вирішила. Російська патріотична військова література надзвичайно пишається брусіловським наступом; особливо радянська — тим більше, що генерал Брусілов після революції перейшов на бік червоних. Проте, є підстави вважати, що саме цей наступ приніс російській армії такі втрати, які зробили дальшу війну неможливою. Як показали дослідження російських істориків, Брусілов переменшував свої втрати в офіційних донесеннях *вдесятеро*.

За абсолютною кількістю втрат у світовій війні на першому й другому місці — Росія і Німеччина: Німеччина на першому, Росія на другому місці *по загальному числу убитих* і померлих, Росія на першому, Німеччина на другому місці по убитих і померлих серед мобілізованих. Жорстокість і бездушність російського командування щодо своїх підлеглих, яких гнали в атаки як на забій, — все це дуже добре відомо, і можна думати, що терпіння у росіян раніше лопнуло саме тому, що вони найбільше постраждали від війни. Однак, як не дивно, Росія була зовсім не найбільш потерпілою від війни країною, якщо взяти до уваги відносну кількість жертв, тобто кількість убитих на 1000 душ населення. А саме цей показник дає зрозуміти, як постраждали села і міста від «похоронок».

Російські жертви по кількості убитих і померлих на 1000 жителів країни були не такими значними, як жертви інших країн. Росія втратила 1,8 млн. убитими, а Франція 1,3 млн.; зрозуміло, що у Франції ці смерті лягали страшнішим моральним тягарем на багато менш чисельне населення. Франція була на третьому місці за кількістю убитих на 1000 чоловік населення, — на першому виявились Сербія і Чорногорія, на другому Туреччина, на четвертому Румунія і тільки на п'ятому і

Ховають померлих полонених росіян

шостому — відповідно Німеччина та Австро-Угорщина! Як не дивно, Росія не входить до першої десятки відносно найбільш постраждалих — вона попри гігантську кількість жертв опинилася навіть у кращому становищі, ніж Нова Зеландія і Австралія[1].

Тягар людських жертв по-різному лягав на країни — учасниці світової війни, а головне, що вони при цьому по-різному на нього реагували. Найстрашніші спустошення принесла війна на землю сербів, але вони не втратили волі до опору. Вже після підписаного турецьким урядом перемир'я Кемаль Ататюрк продовжував війну, користуючись широкою масовою підтримкою турецького народу. Нарешті, коли Австро-Угорщина вже не могла вести війну, німецькі збройні сили ще були цілком боєздатними; розвал армії настав тільки після провалу наступу 1918 року.

Франція несла колосальні втрати не тільки з об'єктивних причин. Французьке командування з його вимогою героїзму і жертовності до солдат і офіцерів, з його невмінням і небажанням берегти людей настільки розтратило моральний капітал своєї держави — жертви агресії, що через два роки почалися випадки воєнних бунтів. Довіра до керівництва катастрофічно ладала.

А для Росії втрати і страждання виявились просто нестерпними.

Уявлення про Росію як про невичерпне джерело «гарматного м'яса» було поширене і серед простого люду, і серед західних політиків. Полковник Енґельґард, що відав у роки війни в Державній думі відносинами з союзниками, згадував потім, що вони ніяк не могли повірити у близькість людських ресурсів Росії до вичерпання. Між тим 20 % новобранців були непридатні до служби за станом здоров'я, а юнкерські училища не могли підготувати потрібну кількість офіцерів через загальний низький освітній рівень. На 1 жовтня 1914 року в Росії було на фронті 38 тис. офіцерів. Під кінець війни було 136 тис. офіцерів, на фронтах загинуло 115 тисяч. Таким чином, Росія змушена була виставити на війні не мен-

[1] Див.: *Урланис Б.С.* История военных потерь. — С. 393.

У польовому госпіталі

ше 250 тис. офіцерів, а потреби були значно більшими[1].

В юнкерські училища брали з найменшими освітніми даними, в командний склад російської армії міг пройти будь-який приказчик. При цьому втрати серед офіцерського складу в процентному відношенні були вищими, ніж серед солдатів: на 100 офіцерів було убито 8,29, а на 100 солдатів — 5,94 чоловіка[2]. Дивовижно, що в солдатському середовищі панувала така ворожість до офіцерів. Стара недовіра до «панів», до «освічених класів» проривала стримуючу поверхневу напругу традиційної покори, і назрівала катастрофа.

З боку стратегічного війна виявилась зовсім не такою, як сподівалися і широкі кола цивільної публіки, і генеральні штаби. Майбутня війна завжди уявлялася на кшталт наполеонівських, як марші великих мас піхоти з генеральною битвою після проміжних боїв. Військові тримались максим, сформульованих Клаузевіцем. «Бій складається з двох істотно відмінних складових частин: знищення вогнем і рукопашної сутички або індивідуального бою; останній в свою чергу є або нападом, або обороною... Артилерія, очевидно, діє виключно враженням вогнем, кавалерія — лише шляхом індивідуального бою, піхота — тим і другим способом... З цього розподілу елементарних сил між різними родами військ випливають перевага і універсальність піхоти порівняно з двома іншими родами військ, оскільки лише вона поєднує в собі всі три елементарні сили»[3]. Бій, де основною силою є піхота, — це бій «індивідуальним способом», тобто рукопашна, з штиковою атакою, де вже ніхто нікого не зупинить і нікому не скомандує, хіба що підкине резерви в потрібний час в потрібне місце.

Насправді Велика війна насамперед була війною величезних армій, створених мобілізаціями, армій, насичених вогневими засобами масового винищення, що від них рятувала тільки матінка-земля. Марш, бівуак, знов марш, вогневий або рукопашний контакт з противником, перепочинок або нічне переслідування, знову бій, знов перепочинок — все це було в минулому. Бойовий контакт з противником у світовій війні не переривався ні на хвилину, перед військами завжди були ворожі окопи. Основним стало поєднання окремих боїв в якесь осмислене ціле. Конкретний окремий бій мав давати передбачувані наслідки, може, успіх, може, втрати і людей, і території, — але при цьому мало плануватися щось зовсім інше, якісь нові співвідношення сил, — і ось в результаті операції перед нами можливість, заради якої все і затівалося.

Приблизно останній спосіб планування дій на війні англійський військовий письменник Б. Ліддел-Гарт назвав «стратегією непрямих дій», хоча, власне, це і є просто стратегія. Підкреслюючи необхідність планування опосередкованих акцій, Ліддел-Гарт хотів ясніше показати недоліки стратегій Першої світової війни — їх лобовий характер, нездатність керівництва — за окремими винятками — планувати на багато кроків вперед, включаючи позірно невиграшні або й програшні дії, які мають дати ефект у майбутньому.

Виникає питання, чи винні в цьому недостатньо підготовлені генерали, чи сис-

[1] Див.: *Клочко И.* К вопросу о накоплении комсостава запаса//Вестник революции. — 1925. — № 3.

[2] Див.: *Урланис Б.С.* История военных потерь. — С. 507.

[3] Див.: *Клаузевиц К.* О войне. — С. 334.

тема державного керівництва, що з політичних мотивів виключає надмірний ризик, чи наявні тоді технічні й організаційні засоби керування величезними масами людей, приведеними в дію загальними мобілізаціями?

Мабуть, діяли всі згадані чинники.

Реальна війна завжди уявляється на кшталт минулої. Генерали Першої світової війни були молодими офіцерами в франко-прусській або російсько-турецькій. Вони свідомо чи несвідомо опиралися нововведенням, і значення танка чи авіації збагнули лише одиниці. Ніхто не думав, що втрати від артилерійського вогню становитимуть аж дві третини від загальних втрат. Ніхто не уявляв, якою необхідною для піхоти зброєю стане кулемет. Взагалі роль і силу *вогню* в цій війні по достоїнству оцінили пізно, а у французькій армії ані Фош, ані Жоффр так її і не осмислили — оцінив силу вогню тільки маршал Петен, що й зробило його, за словами соціаліста Леона Блюма, найбільш людяним керівником воєнної пори.

Найважливіше, мабуть, полягає в тому, що Перша світова війна ввела в дію такі колосальні сили, стільки зброї, матеріальних ресурсів і людських мас, що ефективно керувати всім цим виявилось надзвичайно важко. Сила в цій війні явно переважала над розумом, вогонь над рухом і маневром. Розвиток військових задумів на полях битв виявлявся настільки повільним і громіздким, що планета, обплутана колючим дротом, зав'язла у війні, здавалось, безнадійно.

Криза патріотизму

Війна почалася з неспровокованої агресії Німеччини та Австро-Угорщини проти Сербії, Росії, Бельгії та Франції і викликала спалах патріотичного піднесення по обидва боки ліній фронтів. Через історично короткий час втома і безнадія стали все більше визначати настрій воюючої Європи. Пацифістські гасла ставали все привабливішими не тільки у виснажених блокадою країнах Центрального блоку, а й у ліберальних демократіях Заходу, що вели оборонну війну. Між тим, незважаючи на шалений опір мілітаристів, контури поразки держав Центрального блоку вже вирисовувалися, і керівництво Антанти докладало всіх сил, щоб довести війну до переможного кінця.

Пацифістська й інтернаціоналістична пропаганда загрожувала не тільки ліквідувати плоди всіх воєнних зусиль країн «сердечної згоди», а й зруйнувати одну з підвалин європейської цивілізації — принцип національної організації державності. Об'єднання зусиль усіх бідних верств («пролетарів») усіх воюючих держав світу проти своїх багатих означало б ліквідацію солідарності в національних рамках кожної держави і руйнацію національно організованих суспільств. Сталось би щось подібне до явища, описуваного в фізиці як фазовий перехід, — коли електрони зовнішніх орбіт покидають кожен свою систему і разом утворюють нову, з неочікуваними властивостями. Чи утворилась би нова система, чи ні, — сказати важко, а що старі національні атоми європейського суспільства розвалились би, безсумнівно. Адже так складались надетнічні спільноти під дією світових релігій, так, зокрема, склалась імперія ісламу, *мамлякат аль іслам*.

В кінці Першої світової війни на обрії Європи нібито замаячіла перспектива інтернаціональної імперії *мамлякат аль марксизм*.

Війна призвела до кризи ідеї патріотизму, ідеї національної організації держави. Здавалося, ця ідея задушена газами, розстріляна кулеметами і похована під землею, пошматованою вибухами снарядів.

На Берлін!»— «На Париж!

Повертаючись до «belle époque» напередодні війни, запитуємо себе: чи було в тих патріотичних почуттях, які панували в європейських націях, щось нездорове, агресивне, жорстоке?

Важко в цьому сумніватися. Ніде, в жодній з найдемократичніших країн, не було доведено до кінця внутрішню консолідацію націй на політичній та культурній основі. Ніде не вдалося уникнути зверхності і погорди щодо чужинців. Де панує любов насамперед до свого — там непомітно з'явиться і відторгнення чужого, ксенофобія, навіть агресивність.

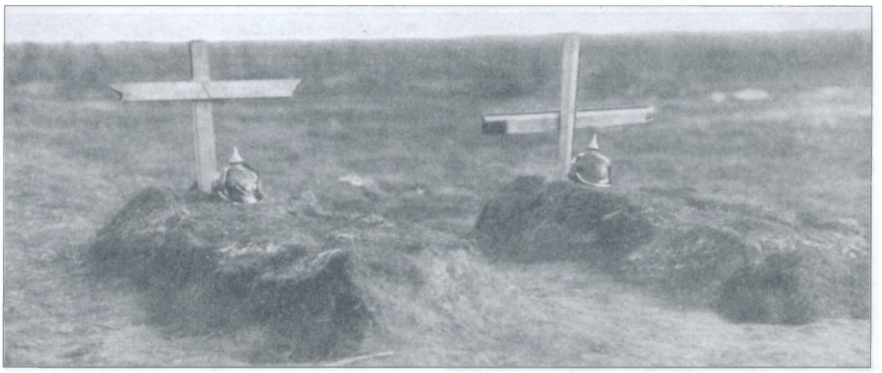
Але в умонастроях *переважної більшості* людей, в офіційно закріплених державних настановах, навіть в особистих уявленнях і прагненнях чільних політиків панівними були, можна сказати, *нормальні* національні почуття — на відміну від агресивного і злобного націоналізму тридцятих років. Принаймні важко визнати сили національних почуттів відповідальними за воєнну катастрофу.

З іншого боку, національна самосвідомість і солідарність, патріотизм, про які писали і старий Енґельс, неначе забувши всі радикалістські заклики юнацького «Комуністичного маніфесту», і ветеран Паризької комуни Клемансо, — всі ці морально-політичні норми виявились недостатніми для самозбереження європейської цивілізації.

В ході війни національні почуття неминуче набували нового, загрозливого характеру.

Війна є стан без морально-правової структури, колапс, точка біфуркації, через яку проходить система, щоб виграти у великій стратегічній грі. Вона неминуче ґрунтується на такій самій міфології та ірраціональності, як і інший простір смерті, і мусить спиратися на ідеологію, просту і доступну для плебсу, якому потрібно умирати якомога легше. Навіть не ідеологію, а сукупність наративів, оповісток про випадки звірячої поведінки з боку очікуваного противника, агресивного умонастрою, що спирається на розхожі міфологеми. Результат війни для суспільства — перетворення убивства, знущання і тортур на звичку, вивищення подонків і авантюристів.

Війна є культура терору і простір смерті, *беспредел*. Але це *беспредел*, винесений назовні, в світ чужого, і тому за деяких умов війна не призводить до наслідків, катастрофічних для загального порядку і загальної моральності. Для того, щоб війна підтримувала достатньо високий стан соціального порядку у воюючій нації, вона повинна задовольняти простим умовам: 1) до противника має зберігатися ставлення як до людини з повагою до почуття її гідності; 2) мирне населення має бути поза сферою масового насильства, спричиненого

Безіменні німецькі могили

війною. Цих вимог дотримувалися в середовищі професійних воїнів (рицарів), які виробили специфічну військову етику і свій етикет, максимально наблизивши війну до гри і змагання (включаючи полон як умовне, ігрове, ніби в шахах, убивство), керуючись солідарністю вищої страти. Щоправда, ніколи війни не велися одними лише рицарями і ніколи рицарі не вели себе так уже по-лицарськи — озвіріле плебейство завжди прозирало крізь усі, найбільш рицарські військові змагання. Але суспільство оберігало себе від гангрени ідеологією «шляхетної війни».

XIX століття ще має печать шляхетності на війні як чоловічому занятті, і наполеонівська легенда є цим слідом на війнах століття двадцятого. Та XX століття відкинуло серпанок романтичного лицарства і порушило всі основи естетики шляхетної війни. Це стало наслідком як перетворення війни в добу загальних мобілізацій на масове заняття, так і витіснення ідеалізму практичним раціональним розрахунком і волюнтаризмом без берегів.

Всі чинники діяли в напрямі, що примітивізував війну, зводив її до дикої рукопашної або непереносного сидіння місяцями в бруді окопів у вошивих шинелях під обстрілом шрапнельних снарядів.

Війна вимагає взаємодопомоги, окопного братства, здатності на самопожертву. Але в цілому рівень моралі і політики, властивий війні, набагато примітивніший і нижчий від рівня мирного часу. Всі процеси стають на війні простішими і грубішими. Це не означає, що вони стають гіршими; прості дружні стосунки за умов повсякденної смертельної небезпеки іноді набувають величної сили. Війна породжує екстатичні стани високого подвигу, але ці сильні пристрасті теж грубо спрощують ті високі мотиви патріотичної відданості своєму краю і своїй культурі, якими керувалися люди за мирного часу.

Звичайно, в офіційно проголошених Антантою цілях війни було багато політичної риторики. Але за риторикою стояла історична реальність. Утвердження режиму міжнародного права, захист принципів нації-держави (політичної нації), захист особистих прав і свобод дійсно відповідали природі ліберальних демократій і були їх реальними воєнними цілями. Однак, гасла свободи і правопорядку не могли стати ідеологією мільйонних мас, як це показав уже довоєнний досвід. Політичні керівники Антанти погано усвідомлювали, що міжнародне право і абстрактні ідеали свободи не можуть надихати простих людей на нечувані страждання окопного життя і на самозабуття в озвірілих атаках. В свою чергу практична політика вимагала і від лібералів цинічного прагматизму.

І ні про які ліберально-демократичні цілі не могло йтися в політичному со-

юзі, де видатну роль відігравала самодержавна Росія.

В усіх воюючих країнах було введено військову цензуру, перлюстрацію листів, заборони на правдиву інформацію. Держава створювала свою високу ідеологію війни і прагнула контролювати духовне життя. Солдати знали, що преса бреше, і коли у них під сумнівом опинилися цілі війни і здатність командирів, авторитет легко завойовували антиурядові листівки.

Чим важче переживалися труднощі війни, чим більше преса прикрашала дійсність, тим менше солдатська маса йняла віри високим словам. Патріотизм перетворився на нещирий газетний штамп. До того ж чим більше близилася війна до завершення, тим прозаїчнішими ставали таємні переговори про конкретні риси майбутнього миру. Втома і ненависть все більше ставали реальними чинниками з обох сторін. Ненависть до чужинців заміняла культуру патріотизму, втома породжувала недовіру до своїх зверхників.

Війна породжує неспровоковану і неконтрольовану жорстокість — бо завжди знайдуться садисти і покидьки, яким приносять радість чужі страждання. Опір противника породжує страх, страх — примітивну жорстокість. Досить було кількох випадків стрільби бельгійських снайперів по окупантах, щоб німецьких солдатів охопила паніка, яка породила розстріли мирного населення. Німці вірили, що бельгійські жінки добивають поранених і виколюють їм очі. В свою чергу чутки про німецькі жорстокості, що перекочовували на сторінки антантівської преси, нерідко були просто фантастичними.

Чим менше інформації, тим більше чуток; на початку війни блискавично розповсюджувалися чутки про страхітливі злочини противника, потім переважно про те, як солдатів продають командири і тиловики.

Втративши переваги, що їх давала німецькій армії її воєнна ідеологія та висока організованість, німецьке командування намагалось компенсувати їх іншим видом рішучості — жорстокістю і нерозбірливістю в засобах. Почалося з масового захоплення заручників та їх розстрілів у Бельгії, потім — порушення Гаагської конвенції і використання отруйних газів, нарешті, Німеччиною було проголошено необмежену підводну війну. Австрійські війська проявили масову жорстокість щодо мирного населення під час боїв у

Сербії. Російські козаки чинили єврейські погроми в завойованій Галичині. Світ опускався у темряву.

Всі генеральні штаби перед війною виходили з того, що війна закінчиться швидко, бо вона вимагатиме надто великого напруження сил. Напруження сил, муки солдатів і офіцерів та страждання цивільного населення були набагато страшнішими від передбачуваного.

Вирішальним фактором виявилось терпіння. А терпіння вимірюється іншими мірками, ніж бойовий екстаз. Екстаз бою і коротке післябойове збудження змінюються втомою і байдужістю людини, що вже залишила позаду свою Одіссею через «той світ» під кулеметним вогнем, але за новою командою все мусить повторювати знову і знову. Це вимагає поєднання жертовності з раціональним розрахунком, із розумінням свого місця в житті.

Після війни молодий тоді французький письменник Андре Мальро багато років провів на Сході і відчув ту хвилю ентузіазму, яка охопила Китай та сусідні країни. Він думав про подібну хвилю в інші часи в інших світах; так, Франція епохи Великої революції була охоплена ентузіазмом рівності, Росія 17 року, на його думку, ще прозаїчнішим селянським ентузіазмом оволодіння землею. Глибинний мотив китайської революції, за переконанням Мальро, був іншим. Мальро бачив китайців, померлих від голоду, бачив ряди їх босих ніг, худих і посинілих. Він знав солдатів революції — людей, які одного разу відчули себе людьми, а не скотиною, і ніколи більше про це не забудуть. Мальро зрозумів, що цим солдатам потрібні не рівність і не перемоги в класовій боротьбі. Для них йшлося про можливість жити і бути людиною.

Правда, що російські солдати, — «селяни в солдатських шинелях», як тоді говорили, — думали в окопах про землю, свою і чужу, поміщицьку. Правда, що

врешті громадянська війна на безмежних просторах колишньої імперії обернулась селянською війною за землю. Солдат став селянином. Але тоді, коли селянин був солдатом («в солдатській шинелі»), «окопною людиною», він відчував те ж саме, що й китаєць, описуваний Мальро. Для нього йшлося про можливість жити і бути людиною. Вже згодом, вже подумки удома — про те, що людиною він не зможе бути без землі.

Ентузіазм рівності, власності чи інших соціальних цілей належить до іншої, соціально-структурної площини воєнної Одіссеї, ніж ентузіазм умерти і жити, бути, бути людиною. Семантика життя і смерті — семантика підсвідомого і архаїчного пласта особистості. Екстаз самопожертви — стан людини, що радше не вирізняє себе із спільноти-Gemeinschaft. Семантика свідомих цілей змушує бійця дивитись на самого себе з боку, як на члена суспільства-Gesellschaft, що ризикує для досягнення реальних соціальних позицій, в тому числі і своїх власних чи своєї сім'ї та близьких. «Велика війна» змушувала

людей відчути себе насамперед живими смертними людьми, а потім вже бездумними жертвами.

Як жертви, що приносяться Богу, долі чи історії, люди сприймають свою Одіссею напівмістично. Як свідомі учасники великих подій, вони мусять розуміти цілі війни і сприймати їх як власні прагматичні цілі. В урядів логіка зворотна. Вони хочуть, щоб виконавці своїх ролей в історичній трагедії надихались високими ідеологіями війни аж до трансу. А жертви мають бути обраховані як плата за прагматичні виграші в майбутньому мирі. Чим більше жертв понесла нація, тим більше їй повинні заплатити противники і союзники. Мир — найбільш цинічний аспект війни, і цинізм був все відчутніший з наближенням жаданого кінця.

Про війну можна сказати все те, що сказано етнологами про криваву жертву: як історико-культурний крок жертва була відкриттям цінності життя, а не ототожненням життя і смерті. І війна — не тільки жах масових убивств, але й ритуал масових жертв, що має майже міфологічну семантику.

Для будь-якого біологічного індивіда в світі живого смерть завжди — ціна життя; смерть трагічна, чекання смерті отруює життя, але цим все живе платить за те, що воно жиє. Своєю смертю я плачу не тільки за життя мого роду, а й за своє життя, яке попри все — прекрасне.

Необхідність жертви постає перед кожною людиною, коли вона усвідомлює неминучість власного кінця для продовження життя того цілого, до якого належить. В архаїчних спільнотах це переживалось і осмислювалось як готовність віддати життя за «обожнюваного монарха». «Життя за царя» в демократичних режимах перетворюється на «життя за народ» або «життя за Батьківщину». Йдеться про готовність індивіда в критичну хвилину природно віддати життя в ім'я національних чи інших групових інтересів. Так само природно, як віддають життя за своїх рідних.

Готовність солдата умерти — або наслідок свідомої самопожертви патріота, для якого інтереси спільноти вищі від власних, навіть від життєвих інстинктів, або наслідок сліпої покори владі, якщо їй довіряють більше, ніж власним інстинктам. Або героїзм, або тупа покора. Готовність умерти в запалі бою, діонісійський ентузіазм як транс, як шал для обезболювання — це один лик війни. Інший лик війни — байдужість і звичка до можливої загибелі, постійне заглушене смертне томління.

Смерть (убивство) чужого і готовність принести себе в жертву для утвердження своїх і свого завжди в людській історії виконувало роль співставлення життя із смертю як ціною життя, «вимірювання» життя за принципом «смертію смерть поправ». Кривава жертва є гра в смерть, гра, матеріалом якої є сама смерть. Цей архаїчний феномен залишається до вершин цивілізації, бо інакше людство не навчилося проходити через «точки біфуркації», щоб соціальний прогрес набував ігрових форм, щоб ми могли виграти в історії свій шанс.

Иди и гибни безупрёчно,
Иди и гибни — дело прочно,
когда под ним струится кровь —

ці слова Некрасова прекрасно виражають суть жертовності в російському революційному русі, але також і суть жертовності взагалі: перемога у війні забезпечує «право завоювання», бо найміцнішою є та справа, під якою струмує кров.

В ході війни вирисовувались контури миру і, отже, контури справи, під якою щедро струмувала кров.

У спогадах політиків і дипломатів про підготовку миру і таємні угоди Ан-

танти з її союзниками чи не найбільше місце займає Італія з її грандіозними претензіями на великодержавну роль в Середземномор'ї. Починаючи війну з гаслами повернення тих австрійських областей, що в історії входили до Italia irredenta, італійське керівництво все розширювало територію своїх «національних інтересів», що принесло англо-французькій дипломатії багато клопоту. Та гра варта була свічок, бо союзник на австрійській ділянці був потрібний, а йому треба було платити.

Але то вже було після того, як свою плату виторгувала Росія. Росія вступила у війну під щойно написаний марш «Расставание славянки», війна була урочисто названа «Отечественной», як та, «скажи-ка, дядя, ведь недаром». А в березні 1915 року союзники таємно погодилися віддати Росії після війни Босфор і Дарданели — імперія хотіла вийти в Середземномор'я.

Російський чинник у війні надавав Антанті сумнівного політичого вигляду. Уже тоді вливовий англійський публіцист Норман Енджел, до думки якого прислухався, зокрема, президент США Вудро Вільсон, ставив питання, чи варто «воювати за Європу під російським контролем»[1]. Перемога, здобута за визначальною участю російської армії, загрожувала повернути Європу до Священного союзу. Симпатії правлячих кіл Антанти та США були на боці ліберально-консервативних політиків Росії, до яких належали як Гучков, Сазонов, Родзянко, Струве, так і Мілюков, і наш великий земляк Вернадський. Захисник російської «національної ідеї» і «ліберального імперіалізму» Струве писав ще напередодні війни: «Імперіалізм означає великі задачі зовні, здійснювані внутрішньо примиреною і духовно об'єднаною країною, перетвореною на справжню імперію в сучасному, вищому, англо-саксонському сенсі, — максимум державної могутності, об'єднуваної з максимумом особистої свободи і громадського самоуправління»[2]. Ще раніше з приводу «права націй на самовизначення» Струве писав в «Русской мысли»: «Приналежність Царства Польського до Росії є для останньої найчистішим питанням політичної могутності. Кожна держава до останніх сил прагне утримати свій «склад» («состав»), хоча примусових господарських мотивів для цього й не було. Для Росії з цієї точки зору необхідно було зберегти в «складі» імперії Царство Польське»[3].

Братання на австро-російському фронті. Лютий 1918 року

В 1916 році після поразок на польській території Росія зважилася пообіцяти Польщі по війні статус автономного у складі імперії Царства Польського, але це не могло обманути поляків. Про Україну жоден російський політик і чути не хотів. Мотивом вступу Росії у війну був захист балканських слов'ян і гноблених турками християнських народів, і цей мотив, по-перше, не був щирим і нікого на заході не обманював, по-друге, ніколи і не міг надихати на тривалі самопожертви широкі народні маси Російської імперії. Реальні цілі війни були цілями російського імперіалізму, чорносотенного чи ліберального, однаково компрометуючого для ліберальних демократій Заходу.

Англія давно працювала над тим, щоб відірвати від Туреччини арабський світ.

[1] Див.: *Мальков В.Л.* Вудро Вильсон и новая Россия (февраль 1917 — март 1918 г.) // Новая и новейшая история. — 1999. — № 6. — С. 115.

[2] Див.: Там же. — С. 114.

[3] Див.: Там же. — С. 115.

Вудро Вільсон

В арабському політичному житті велику роль відігравав відомий полковник Лоуренс, якому, зрештою, вдалось протиставити туркам тільки волелюбних войовничих кіннотників Ємену. Як пише Ллойд-Джордж, решта арабів зробила свій внесок у війну дезертирством та масовою здачею в полон. І це теж було враховано. Цікаво те, що всі ліберальні політики вираховували, які рішення територіальних проблем будуть найкраще відповідати жертвам, що їх зазнали учасники війни. Не забули Англія і Франція також і себе. В «угоді Сайкс—Піко» було передбачено поділ між ними арабського Сходу на сфери впливу.

Колоніальні території не відігравали такої ролі в післявоєнних планах великих держав, як це зображали потім противники війни. Та коли більшовики опублікували таємні договори, дипломатія Антанти виглядала огидно. Вся висока ідеологія війни і перемоги, всі патріотичні почуття, що надихали захисників своїх вітчизн у перші місяці війни, були безнадійно скомпрометовані.

Особливо показовою була позиція лівоцентристського керівництва Франції і насамперед самого Клемансо, що став її національним лідером. Того Клемансо, який, натхненний ідеєю рівності і справедливості, почав майже безнадійну війну за Дрейфуса — і виграв, але виграв не її, а іншу війну, війну простонародної Франції проти аристократів, попів і генералів. Тепер він очолював війну Франції проти німецького мілітаризму, що загарбав землі його батьківщини і розтоптав право і справедливість — але виграв війну за відродження національної величі великої французької держави, проти німців як нації, поставивши Німеччину на коліна і змусивши її дорого заплатити за жертви, принесені на алтар перемоги французькою нацією. Клемансо зневірився не в німцях, а у французах і людях взагалі; після справи Дрейфуса він уже мислив абстрактними категоріями нації і держави.

При цьому принцип національного самовизначення в послідовному його трактуванні, тобто з правом великих етнічних спільнот Османської та Австро-Угорської імперій утворити власні незалежні держави, до 1916—1917 років по суті і не обговорювався. Щодо Австро-Угорщини, то навіть президент Вільсон тривалий час був прихильником збереження її державної єдності.

Відбувався «переклад» неформального діалогу націй-громад на раціоналізовану правову мову діалогу націй-держав. Справи жертовні і глибоко духовні стали справами «національних інтересів» націй-держав, предметом обрахунку і торгу. Європейська дипломатія останніх літ війни і першого післявоєнного року перетворилась на щось середнє між міжнародною науковою конференцією істориків, географів та економістів — і величезним міжнародним ярмарком, де торгували етнічними територіями.

Результатом глибокої кризи тієї ідеології патріотизму, що зачіпала самі основи існування національних держав, стала нова інтернаціоналістична ідеологія переможного більшовизму. Але не тільки рішучий розрив комуністичної Росії з таємною дипломатією Антанти свідчив про неблагополуччя в таборі ліберальної демократії. Найяскравіший і найсильніший лідер демократичного Заходу, президент США Вудро Вільсон, привів свою країну в війну, але не захотів стати союзником європейської ліберальної Антанти. Вільсон принципово не бажав брати участь у таємних торгах щодо національних інтересів держав — учасниць війни і перемоги.

Суть позиції Клемансо та інших європейських лідерів Антанти полягала в тому, що вони наполягали на відповідальності *німецької нації* за розв'язання війни і за жертви, яких зазнали її учас-

ники. Комуністи твердили, що відповідальна — і має важко заплатити — *світова буржуазія*. Питання «хто платить?», таке зрозуміле для ринкової економіки, принципово було неприйнятне для фанатичного пресвітеріанця Вільсона, що, як твердили фахівці, підсвідомо ототожнював себе з Месією — Христом. Ідея *колективної* відповідальності взагалі неприйнятна для європейської цивілізації. Відповідати може тільки особистість, бо вона зробила вільний вибір. За війну відповідають уряди, тобто конкретні люди, а не народи, хоча саме народи і ведуть усі війни.

Така позиція була б перенесенням на міжнародно-правові відносини принципів, що давно вкорінилися в практиці західної цивілізації та життєвій філософії демократій. Однак, ці принципи ніколи не враховувалися, коли йшлося про відносини між націями-державами: тут завжди йшлося про реальне співвідношення сил. Навіть мотиви помсти, що знаходили вияв у підрахунку жертв в ім'я перемоги, насправді прикривали цілком прагматичні міркування вигоди, яку можна буде виторгувати нації-державі після перемоги.

Президент Вільсон теж не забував вигоди для своєї нації-держави. Але він хотів, щоб усе уклалося в рамках засад моральнісної правової міжнародної структури. Саме тому Вільсон наполягав, що в цій війні не може бути переможців і переможених.

Але Вільсона не послухали ні Європа, ні Америка.

Кінець війни

Російська революція як епізод світової війни

В 1916—1917 роках найбільш напружені військові дії Німеччина вела, як і раніше, на західному фронті. В дні найважчих боїв втрати Антанти сягали 20—25 тис. чоловік на місяць. За 1916—1917 рік (з серпня по серпень) німецька армія втратила на західному фронті 315 тис. чоловік, на східному — 73 тис., тобто по 32 тис. чоловік середньомісячно, в тому числі на західному фронті приблизно по 25—26 тис., на східному — по 5—6 тисяч. При цьому саме на сході вона добивалась очевидних успіхів. А Росія впродовж 1916 року щомісяця втрачала 224 тис. чоловік![1]

Австро-угорська армія була в набагато гіршому становищі, ніж німецька. Вона комплектувалася за територіальним принципом, як і інші армії Європи, тому її дивізії були різні за національним складом і сприймали поразки по-різному. Оскільки слов'яни становили більшість населення імперії, їх нерівноправне з німцями і угорцями становище позначалося на моральному стані армії. Особливо ворожим до цісарської влади було ставлення чесько-словацьких частин, які масово здавалися в полон росіянам.

В зиму 1916—1917 року Росія входила вичерпаною морально. Брусиловський наступ остаточно підірвав віру в можливість рішучого розгрому противника російською армією. Економічні труднощі, викликані поголовною мобілізацією всіх працездатних, особливо на селі, та поганою організацією воєнних зусиль, все більше пригнічували населення. За цих умов авторитет Миколи II, безпосередньо відповідального за поразки і людські втрати як Верховний Головнокомандуючий, падав все нижче. Кола *общества*, близькі до урядових, особливо були роздратовані впливом на царську сім'ю шамана і авантюриста Распутіна. Убивство Распутіна групою монархістів було вкрай небезпечним симптомом розвалу влади.

В цей час Микола II все більше надій покладає на Протопопова, призначеного міністром внутрішніх справ за реко-

[1] Див.: *Урланис Борис.* История военных потерь. — С. 150, 145.

Росія навесні 1917 року

мендацією Распутіна. Протопопов, поміщик із російської глибинки, колишній правий ліберал («прогресист»), істерик, на якого, за його виразом, часом «накатывало», за власною ініціативою їздив у Швецію для переговорів із представниками Німеччини про можливість підписання сепаратного миру. Микола II вітав цю ініціативу. Німеччина вже висувала мирні пропозиції, але вони були неприйнятними для Антанти. Уряд Миколи II готовий був піти дуже далеко. Вимальовувалась перспектива сепаратного миру між Росією і Німеччиною, що, по суті, означало якщо не фактичний перехід Росії на бік Центральних держав, то принаймні вихід її з Антанти.

Противником такого курсу було ліберально-проантантівське російське *общество*. Ліберальні кола Росії зміцнили свої позиції завдяки діяльності численних громадських організацій, які були створені для допомоги фронту і становили дійовий каркас громадянського суспільства. Державна дума, роль якої було зведено Миколою II до мінімуму, була радше громадським органом, ніж подобою парламенту. Вона й стала осередком опору політиці царя.

В січні—лютому 1917 року розгорівся конфлікт між Думою та царем з приводу скликання чергової сесії Думи. Цар відтягував скликання, очікуючи неприємних зіткнень з опозицією і плануючи взагалі прикрити Думу. Конфлікт був доповнений безпорядками, які розпочалися в Петрограді на ґрунті хлібної паніки. Росія не спромоглася навіть ввести карткову систему на хліб, і досить було перших тривожних чуток і перших черг в хлібних крамницях, щоб почалися страйки. Микола II розпорядився арештувати керовані соціал-демократами — меншовиками робітничі комітети при громадських організаціях. У відповідь страйки посилились. Народ висипав на вулиці, то тут, то там убивали поліцейських, війська розганяли натовпи неохоче, нарешті, навіть козаки почали приєднуватись до невдоволених і демонстрантів.

Серед лівих і правих лібералів давно зріла ідея усунення Миколи II шляхом воєнного перевороту. Гучкова підтримав вищий генералітет. Відчувши повну відсутність опертя, Микола II зрікся престолу.

Зречення царя було не зовсім юридично коректним. Згідно з законами Російської імперії, цар не мав права призначати наслідника — лише законний спадкоємець у цьому випадку ставав новим імператором. Але наслідником престолу був Олексій, хворий на гемофілію хлопчик, якого Микола II не хотів піддавати випробуванням смутного часу. Обходячи закон, цар відрікся від престолу на користь великого князя Михайла Олександровича. Великий князь також негайно зрікся, знову ж таки незаконно: наступником його мусив би стати великий князь Кирил Володимирович, та освічений і порівняно ліберальний Михайло Олександрович доручив вирішення подальшої долі монархії Установчим зборам.

Тимчасовий уряд, сформований комітетом Державної думи з правих і лівих лібералів, на протилежність пронімецькому пацифізмові Миколи II був войовничо настроєний на користь «російської ідеї», тобто прагнув відновити воєнну могутність Росії і закінчити війну з територіальними надбаннями на умовах таємних угод. Політики ліберально-націоналістичного табору зовсім не уявляли собі розмірів розвалу армії й імперії.

Після войовничих заяв Мілюкова урядова криза привела до влади лівоцентристський уряд Керенського, який відмовився від таємних імперських цілей і був готовий на «мир без анексій і контрибуцій», тобто на умовах, сформульованих президентом Вільсоном. Соціаліст Керенський, молодий кадетський лідер Некрасов та ще дехто з лідерів російської демократії були масонами і мали додаткові таємні пов'язання з впливовими лідерами Антанти. Зокрема, французький соціаліст, масон Альбер Тома під час свого візиту в Росію взяв у них обіцянку довести війну до перемоги. Однак, уряд практично не мав влади в країні. Досить сказати, що він так і не зміг визволити арештованих в бунтівному Кронштадті офіцерів-моряків, які, очевидно, під боком уряду були поступово перестріляні в підвалах революційними матросами. Найбільшу небезпеку становила армія, яку вже не можна було втримати в окопах. Дезертирство набуло масового характеру, мітинги йшли за мітингами, по всій армії поширилися норми, вироблені Петроградською радою щодо військових своєї округи. Створені в армії Ради солдатських депутатів контролювали командування і повністю розвалили російське військо.

У зв'язку з цим конче необхідною була якась військова операція, яка у випадку успіху наблизила б кінець війни і

П.М. Мілюков

зміцнила позиції командування, а у випадку провалу дала б можливість знайти винних і знову ж таки зміцнити режим. Наступ у червні під Тернополем, звичайно, закінчився поразкою небоєздатної вже російської армії, і внаслідок ряду вжитих заходів у перші дні липня Тимчасовий уряд фактично ліквідував двовладдя. На фронті була відновлена смертна кара.

Однак, ситуація залишалася невизначеною. По всій країні почалися розгроми і підпали поміщицьких садиб. Влітку на вулицях великих міст уже панував натовп, спалахнула злочинність, почалися самосуди над злодюжками, яких убивали просто на трамвайних коліях. В Петрограді дезертири відкрито торгували соняшниковим насінням на тротуарах.

Уряди Антанти всі надії покладали на військовий переворот, який мав би на певний час привести до влади диктатора, а потім перейти до нормального ліберального режиму. Така спроба була зроблена в серпні — і призвела до втрати ледь-ледь здобутої рівноваги. Сталося щось подібне до компартійно-генеральського путчу 1991 року. Розгром спроби перевороту генерала

Корнілова різко посилив ліві антиурядові елементи в суспільстві, а сплеск інфляції і наростання безладдя поставили під сумнів саме існування Росії.

Якщо повернутися до досвіду Паризької комуни і планів німецьких соціал-демократів щодо завоювання влади, то можна сказати, що в Росії варіант скинення консервативного уряду як уряду національної зради, продовження війни лівими, соціалістичними урядами з наступною підтримкою антивоєнних пролетарських виступів у стані противника — це якраз і був сценарій російських соціалістів, меншовиків та есерів. Він повністю провалився влітку — восени 1917 року.

За цих умов у жовтні відбувся більшовицький переворот. Він супроводжувався серією декретів, в тому числі про мир і про землю.

Армія покинула позиції і, силоміць захоплюючи ешелони, рушила по домівках, щоб розбирати землю згідно з більшовицьким декретом. Вся Росія в зиму 1917—1918 років була пробільшовицькою, оскільки війну було фактично закінчено, а розміри поразки нікого не непокоїли. Розвал владних структур і домінування в країні дезертирів-фронтовиків називався в радянській літературі «тріумфальним шестям радянської влади».

Мирні переговори з німцями та австрійцями, розпочаті більшовицьким урядом у грудні 1917 року, виявилися вкрай складними. Уряд Леніна — Троцького не міг знайти такі умови сепаратного миру, які російське керівництво могло б підписати.

Пропозиції, викладені в ленінському Декреті про мир і пізніше — в промові Троцького на початку мирних переговорів у Брест-Литовську, були настільки близькими до мирних пропозицій Вудро Вільсона, що деякі американські дослідники досі вважають цей збіг хитрим ходом більшовиків. Насправді право націй на самовизначення аж до державного відокремлення було програмовим положенням більшовиків, відстояним Леніним проти ультралівих у гострій полеміці напередодні і в ході світової війни. Влітку 1917 року Ленін активно підтримував вимоги незалежності Фінляндії, Польщі і навіть України, а після перевороту більшовицький уряд визнав незалежні уряди Фінляндії і Польщі (в Брест-Литовську Центральну Раду Троцький визнав урядом незалежної України). Йшлося у більшовиків, як і у Вільсона, і про кінець таємної дипломатії, — саме більшовиками були опубліковані тексти таємних договорів урядів Антанти.

Переговори в Брест-Литовську зайшли в безвихідь, Троцький мирного договору не підписав — приїхавши до Петрограда, він вигукнув Леніну: «Немцы не будут наступать!» Під Нарву було направлено загін балтійців Дибенка. Подивившись на «братішок» в неймовірних кльошах, генерал М.Д. Бонч-Бруєвич, брат відомого більшовика, залучений через його посередництво до організації опору німцям, зрозумів, що ніяких бойових дій матроси вести не спроможні. Загін роздобув десь бочку спирту і, п'яний, був вщент розбитий німцями; Дибенка виключили з партії. Німці наступали і жорстоко розбили в боях якісь нашвидку сформовані частини (в тому числі і в тому бою 23 лютого, який потім був безпідставно проголошений першою перемогою і днем народження Червоної Армії). Розрахунки на революціонізуючий вплив соціалістичної революції на німецьких робітників і селян в солдатських шинелях виявились наївними.

В 1917 році у війну вступили вже США і Греція. Грецька армія тримала оборону на південних підступах до Сербії, що пізніше виявилось дуже важливим, але тоді не мало безпосереднього оперативного значення; американська армія

тільки починала прибувати до Франції. Німеччина знаходилась напередодні голоду і повного краху економіки. Вона мусила була або капітулювати, або зробити останню спробу.

Добившись, нарешті, перемоги на сході, вивівши із строю Росію та оволодівши ресурсами України, німецьке командування залишило для окупації величезної території 34 дивізії і спрямувало людські та матеріальні ресурси для розгрому Антанти. 3 березня 1918 року делегація радянської Росії підписала в Бресті мирний договір, а 21 березня почався наступ німецьких військ на західному фронті.

Організатором операцій був генерал Людендорф, розумний і енергійний командуючий, що разом із своїм начальником Гінденбурґом вже тоді став символом німецьких перемог. 1916 року старого Гінденбурґа призначено начальником Генерального штабу, Людендорфа — генерал-квартирмейстером; фактично він став тіньовим господарем оперативної діяльності збройних сил. В командуванні Людендорфа було чимало слабких місць, — він не умів використовувати несподіваний успіх, надто боявся за фланги, невірно оцінював задуми і можливості противника, зовсім не зрозумів значення танків. Та скільки б не важили вади Людендорфа-командуючого, справа була не в них: німецька армія могла уникнути розгрому тільки в тому випадку, якби її противник діяв дуже невміло.

Бойові дії, надзвичайно напружені і кровопролитні, на фронті понад 400 км за участю 6 млн. чоловік, із застосуванням газів, літаків і танків, величезної кількості гармат і кулеметів, продовжувались 235 днів. 18 липня 1918 року французи завдали потужного контрудару, після чого союзники повністю перехопили ініціативу.

26 вересня союзні війська перейшли в загальний наступ.

За цей час німецька армія повністю вичерпала свої матеріальні і духовні ресурси і опинилась на грані катастрофи. Німці побігли в безладді, проклинаючи кайзера і генералів. З жахом німецьке командування констатувало, що військо некероване, і війну програно.

Настав колапс і в Австро-Угорщині. Союзні війська легко пройшли з грецького плацдарму через усю Сербію, вийшли в долини Дунаю. 29 вересня перемир'я підписала Болгарія, 30 жовтня — Туреччина. 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала.

На початку жовтня німецький уряд звернувся до Вільсона з проханням про негайне перемир'я.

8 листопада на маленьку станцію в Комп'єнському лісі недалеко від Парижа прибула німецька делегація для підписання перемир'я. А в Берліні, Мюнхені, Кілі — головній базі флоту — вже не було імперської влади. Перед будинками Райхстаґу і уряду хвилювався величезний натовп, кайзер утік, 9 листопада «червоний» принц Макс Баденський від власного імені заявив про зречення Вільгельма і призначив райхсканцлером соціал-демократичного лідера Фрідріха Еберта; в середині дня в Райхстаґу голова СДПН Шайдеман проголосив республіку, а з балкона Берлінського замку Карл Лібкнехт — Соціалістичну республіку. 11 листопада було підписано перемир'я, і військові дії, що продовжувались 51 місяць і 2 тижні, закінчилися.

Гінденбурґ і Людендорф

У листопаді 1918 на вулиці Берліна, біля Бранденбурзьких воріт

Навіть поразка Росії і використання її ресурсів не змогли врятувати Німеччину у війні на вичерпання сил. Шанс виграти було втрачено, коли війна практично перестала бути *грою*, звівшись до гранично напруженого змагання військових економік та моральних ресурсів.

Зате вселенська катастрофа, розв'язана авантюрними гравцями, вивела на авансцену історії привид комунізму.

Тепер він мусив або виконати свої погрози, або перестати бути привидом, вжившись у світові структури і мірою можливості співіснуючи з ними.

Росія міняє орієнтири

Декрет про мир містив звернення Ради Народних Комісарів до урядів і народів світу негайно закінчити війну «миром без анексій і контрибуцій», на основі визнання права націй на самовизначення, але було незрозуміло, як до цього поставиться Німеччина з союзниками і як взагалі можна ввести мир однобічним декретом. Якщо Декрет про землю можна було розуміти як заклик до реальних дій — грабунку поміщицьких маєтків і поділу земель, проголошених «Божими», чи то пак загальнонаціональним здобутком, — то Декрет про мир залишався пропагандистським закликом. За цим документом приховувались не стільки конкретні політичні розрахунки, скільки загальні ідеологічні концепції.

Пізніше, в часи фракційної боротьби проти Троцького, Сталінське керівництво ВКП(б) повністю заплутало справу вигаданою «ленінською теорією нерівномірності розвитку капіталізму», з якої нібито випливала стратегія перемоги соціалізму в одній окремо взятій Росії. Ця ідея «підтверджувалась» кількома висмикнутими з контексту фразами Леніна про згадану нерівномірність. Між тим уявлення Леніна про хід і прихід світової соціалістичної революції достатньо ясно виражені в його численних статтях і не мають нічого спільного із сконструйованою ідеологами Сталінського ЦК «теорією».

Найвідвертіше стратегію соціалістичної революції Ленін виклав у брошурі «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм», яка була написана на початку жовтня 1916 року і опублікована лише після смерті Леніна, 1924 року, в ленінградському журналі «Звезда». Брошура мала полемічний характер і була спрямована проти Юрія П'ятакова (псевдонім «П. Киевский»), в 20-х роках — видного «троцькіста»; очевидно, стаття була видрукувана за ініціативою Зинов'єва, тоді ленінградського керівника і ворога Троцького. Зрештою, Зинов'єв не тільки прагнув одержати сюхвилинний виграш, компрометуючи П'ятакова, а й як голова Комінтерну повністю поділяв наведені там думки Леніна про світову пролетарську революцію. Він і гадки не мав, як з'ясувалося пізніше, про нібито відкриту його багатолітнім зверхником «перемогу соціалізму в окремо взятій країні».

Ленін відстоював у брошурі політичні позиції, відомі як «право націй на самовизначення». Ці позиції включали захист демократичних свобод, в тому числі права Ірландії, Польщі, України, Фінляндії, Індії і так далі на державну незалежність, оскільки ці демократичні перетворення були необхідними *для підготовки соціалістичної, пролетарської революції*. Позиції Леніна в передвоєнній дискусії з Розою Люксембург та іншими лівими соціалістами про «право націй на самовизначення» добре відомі, але в не видрукуваній Леніним брошурі особливо виразні його загальні міркування саме з приводу «нерівномірності» і перемоги соціалізму в окремо взятих країнах.

Ленін був переконаний, що «імперіалізм» є кінець вільної конкуренції і, отже,

демократії. Раз є трести, отже, вільної конкуренції, а тим самим і демократії, немає — така залізна логіка вождя світового пролетаріату. «Політичною надбудовою над новою економікою, над монополістичним капіталізмом (імперіалізм є монополістичний капіталізм) є поворот від демократії до політичної реакції. Вільній конкуренції відповідає демократія. Монополії відповідає політична реакція. «Фінансовий капітал прагне до панування, а не до свободи», — справедливо говорить Р. Гільфердінґ у своєму «Фінансовому капіталі»[1]. Але це стосується тільки тих країн, де цикл капіталістичного розвитку вже закінчено і на порядку денному стоять не демократичні, а соціалістичні перетворення. Там же, де йдеться про подальший розвиток і утвердження капіталізму вільної конкуренції з його політичною надбудовою — національними державами, патріотизмом і демократією, — там необхідно підтримувати політичну свободу у всіх проявах. Така загалом Ленінська концепція. Тому Ленін, зокрема, часто і цілком щиро виступав і за незалежність України — також і 1917 року, аж до Жовтневого перевороту.

А як же з соціалістичною революцією? Тут Ленін повністю поділяє погляди «класиків марксизму». «Соціальний переворот не може бути об'єднаною дією пролетарів усіх країн з тієї простої причини, що більшість країн і більшість населення землі досі ще стоїть навіть не на капіталістичному або тільки на початку капіталістичного ступеня розвитку. ...Для соціалізму дозріли лише передові країни Заходу і Північної Америки, і в листі Енґельса до Каутського... П. Київський може прочитати конкретну ілюстрацію тієї... «думки», що про «об'єднані дії пролетарів усіх країн» мріяти означає відкладати соціалізм до грецьких календ, тобто до «ніколи». Соціалізм здійснять об'єднаними зусиллями пролетарі не всіх, а меншості країн, що дійшли до ступеня розвитку передового капіталізму. ...В *цих* передових країнах (Англії, Франції, Німеччині та ін.) національне питання давно розв'язане, національна спільність давно вижила себе, «загальнонаціональних задач» *об'єктивно* немає. Саме тому в цих країнах можна тепер же «підірвати» («взорвать») національну спільність, встановити спільність класову»[2]. Далі Ленін говорить (посилаючись на Енґельса) навіть про можливість війни національно-революційної Індії проти соціалістичної революційної Англії, саме в цьому вбачаючи «нерівномірність». «Якщо вони (нерозвинені і пригнічені нації. — *М.П.*) користуються навіть такою, порівняно з соціальною революцією зовсім маленькою, кризою імперіалістичної буржуазії, як війна 1915—1916 років, для повстань (колонії, Ірландія), то немає сумніву, що великою кризою громадянської війни в передових країнах вони скористаються тим більше для повстань»[3].

От і вся таємниця «закону нерівномірності розвитку капіталізму». Ні про яку перемогу соціалізму у відсталих країнах на зразок Росії тут немає і мови. Ленін, як і всі соціал-демократи того часу, вважав, що соціалістична революція переможе спочатку в цивілізованих країнах Заходу, може, і у США. В ході у соціалістів була також і формула «росіянин почне, німець закінчить». Все це страшенно нагадує міркування Енґельса про близькість перемоги соціалістів у Німеччині, зокрема у випадку війни. Енґельс, варто нагадати, вважав, що для соціал-демократів найкращим способом здійснити соціалістичну революцію буде взяття влади для переможного завершення війни проти Росії та її союзників. Так, як це імпульсивно робила Паризька комуна. Пізньої осені 1916 року, за кілька місяців до Лютневої революції, ніяких

[1] Див.: *Ленин В.И.* ПСС — Т. 30. — С. 93.
[2] Див.: Там же. — С. 110—111.
[3] Див.: Там же. — С. 112.

інших прогнозів і проектів щодо соціалістичного перевороту у Леніна не було. Найімовірнішим кандидатом на соціалістичну революцію залишались Німеччина і Австрія, найреакційнішими країнами — країни Антанти. А взагалі ліві соціал-демократи більшовицького типу повинні були боротись за поразку власних країн аж доти, доки не візьмуть владу.

І от прийшов сімнадцятий рік, а з ним розвал російської армії і державності, — і стратегія Леніна круто змінилася. Суть цих змін Ленін підсумував пізніше, за рік до смерті, в замітках з приводу записок Н. Суханова (Гіммера), російського лівого меншовика. Замітки під назвою «Про нашу революцію» були видрукувані в травні 1923 року і належать до останніх документів, що їх продиктував смертельно хворий вождь.

Брутально лаючи «полохливих реформістів», що «бояться відступити від буржуазії», заявляючи публічно, що «тих, хто думає так, своєчасно було б оголосити просто дурнями (*дураками*)»[1], Ленін постійно полемізує із колишніми колегами по Інтернаціоналу: «Для створення соціалізму, кажете ви, — вимагається цивілізованість. Ну, а чому ми не могли спочатку створити такі передумови цивілізованості у себе, як вигнання поміщиків і вигнання російських капіталістів, а потім уже почати рух до соціалізму?.. Пам'ятається, Наполеон писав: «On s'engage et puis... on voit». У вільному російському перекладі це означає: «Спочатку треба ув'язатися в серйозний бій, а там уже видно буде». Ось ми і ув'язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, звичайно, деталі), як Брестський мир, або неп і т. п. І нині уже немає сумнівів, що головним чином ми одержали перемогу. ...Нашим європейським міщанам і не сниться, що подальші революції в незмірно більш багатих населенням і незмірно більш відмінних за різноманітністю соціальних умов країнах Сходу будут підносити їм, безсумнівно, більше своєрідності, ніж російська революція»[2].

Поза сумнівом, що і в 1916 році, і пізніше Ленін вважав нечувано криваву планетарну Велику війну «зовсім маленькою кризою світової буржуазії» порівняно з очікуваною грандіозною вселюдською катастрофою — «революційним переходом людства до соціалізму». Гасла демократії і національного визволення цілком і повністю належали до епохи, яка передувала цій апокаліптичній катастрофі, і в період «світової пролетарської революції» могли бути використані лише для залучення «країн Сходу» та їм подібних союзників до боротьби проти Заходу.

Союзником, подібним до «країн Сходу», «європейською колонією Антанти» в уявленні Леніна стала також і переможена Німеччина.

Російські більшовики покладали надії насамперед на революцію в Німеччині. Революційні події в Росії, безумовно, справили вплив на Німеччину, як і на всю Європу. Уряд пореволюційної Німеччини мав назву «Рада Народних Уповноважених» — майже «Рада Народних Комісарів»; цей уряд у складі трьох представників соціал-демократів «більшості» і трьох соціал-демократів «незалежних» був затверджений в цирку Буша загальними зборами Рад робітників і солдатів Берліна. В робітничих містах, на флоті і в армії було утворено Ради депутатів, органи «прямої демократії», подібні до російських рад. В грудні 1918 року зібрався Всенімецький з'їзд Рад, — але, на велике розчарування російських більшовиків, величезною більшістю голосів з'їзд відки-

[1] Див.: *Ленин В.И.* — ПСС. — Т. 45. — С. 382.

[2] Див.: Там же. — С. 381.

нув пропозицію визнати Ради основою майбутньої конституції.

За російським сценарієм напередодні виборів до Установчих зборів Німеччини, 5—12 січня 1919 року, групою ультралівих було зроблено спробу комуністичного перевороту — 6 січня Карл Лібкнехт підписав документ про усунення уряду Еберта — Шайдемана і передачу влади Революційному комітету. Але путч «спартаківців» був легко придушений, і 19 січня відбулись вибори до Установчих зборів. Участь у них взяло 35 млн. чоловік — 83 % всіх виборців. Соціал-демократична партія Еберта — Шайдемана одержала 38 % голосів, ліва Незалежна СДПН Гаазе — Каутського — 8 %; «спартаківці» (комуністи) не мали шансів пройти 5 %-й бар'єр і бойкотували вибори.

Праві партії зібрали приблизно 16,6 млн.[1], тобто 47,5 % голосів — більше, ніж обидві соціал-демократичні партії разом.

Ці дані змушують замислитися, особливо при порівнянні з результатами виборів до російських Установчих зборів.

В Росії переважна більшість населення голосувала за народницьку партію соціалістів-революціонерів, не дуже розбираючи, про яких есерів йдеться — прокомуністичних лівих чи антикомуністичних правих. Можна сказати, що це був протестний електорат, але з чітко виробленими установками на націоналізацію землі з наступним «справедливим» зрівняльним переділом у користування, тобто електорат головним чином селянський і бідний. Надії більшовиків (які одержали менше, ніж розраховували — не третину, а чверть голосів, переважно в промисловому районі довкола Москви та в Петрограді) були на те, що саме більшовицький уряд проголосив підготовлений есерами декрет про землю і тому буде підтриманий селянами. Праві і центристські партії одержали жалюгідну меншість голосів. Соціал-демократи-«меншовики» зазнали повної катастрофи.

В Німеччині праві і правоцентристські партії одержали майже половину голосів, дещо більше, ніж лівий центр. Вони цілком могли б претендувати на участь в уряді або й на владу. Але праві не хотіли влади. З моменту, коли армія почала розвалюватися, генерали і консервативні політики категорично відмовлялися очолювати владні структури — вони знали, що масової підтримки в армії і народі не будуть мати і відповідальність за принизливий мир хотіли перекласти на плечі нової, лівої і демократичної, влади.

Та справа не тільки в правих. Німецькі соціал-демократи більшості, — так би мовити, німецькі «меншовики», ті самі, що голосували за воєнні кредити, — зберегли і посилили свій вплив на робітничий клас і ті прошарки населення, які тепер прийнято називати «середнім класом». Німецькі робітники і середні класи не мислили себе в державі «прямої демократії», вони були прибічниками законності, порядку і парламентської демократії нормального європейського зразка.

А найцікавіше те, що і ліві центристи, і навіть ультраліві, не рахуючи найбезмежніших радикалів, не уявляли собі політичного майбуття Німеччини без Установчих зборів і загального виборчого права.

Ліві соціал-демократи, до яких належала і група марксистських інтелектуалів на чолі з Каутським, десь через рік оправились від моральної катастрофи, що її принесла соціал-демократії масова підтримка населенням війни і рішення партійного керівництва. Каутський, Гаазе, Ледебур та їх група зайняли послідовно пацифістську позицію і увійшли в Циммервальдське,

[1] Див.: *Протасов Д.Г.* Учредительные собрания в России и Германии // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии. — М., 1998.

Роза Люксембург

потім у Кінтальське інтернаціональне об'єднання. На відміну від Леніна, Каутський та його прихильники захищали ідею негайного миру, а не ірраціональне гасло поразки власних держав. Після революції «незалежні» соціал-демократи готові були зберегти Ради, але тільки як один із елементів парламентського конституційного ладу. Про диктатуру, яка не спирається на закон, для «незалежних» не могло бути й мови. В СДПН їх підтримала третина організацій; 1917 році ці організації були виключені з партії і утворили Незалежну СДПН. Однак, як бачимо, в масах вплив партії Гаазе — Каутського виявився набагато слабшим.

Що ж до ультралівих, то такі їх визнані вожді, як Роза Люксембург і несамовитий Карл Лібкнехт навіть революційний переворот напередодні виборів розглядали як засіб звести до мінімуму тиск буржуазно-юнкерських і генеральських кіл, щоб передати владу демократично обраним Установчим зборам. Роза Люксембург, яка багато років перебувала на крайньому лівому фланзі міжнародної соціал-демократії, не визнавала права націй на «буржуазне» самовизначення, — шляхетна революціонерка Роза Люксембург ніколи не підтримувала Леніна в його централізаторських партійних тенденціях, була стійкою «меншовичкою» в організаційних питаннях і щиро та наївно вірила, що розгон більшовиками Установчих зборів і відмова від загального виборчого права — «помилка» Леніна і Троцького[1]. Сидячи в тюрмі після невдалої спроби січневого червоного перевороту, Роза Люксембург писала не призначену для публікації працю «Рукописи про російську революцію». В ній зокрема говорилось: «Основна помилка теорії Леніна — Троцького полягає саме в тому, що вони, як і Каутський, протиставлять диктатуру демократії... Останній вирішує для себе питання, природно, на користь демократії, а саме буржуазної демократії, бо саме її він протиставить як альтернативу соціалістичній революції. Ленін — Троцький, навпаки, вирішують на користь диктатури на противагу демократії і тим самим диктатури жменьки людей, тобто буржуазної диктатури. Такі два протилежні полюси, рівновіддалені від істинної соціалістичної політики»[2].

Сталося майже так, як передбачав старий Енґельс: консервативно-націоналістичний уряд Німеччини зазнав поразки, кайзерова корона покотилася, в Німецькій республіці до влади прийшов — без кровопролитної революції — уряд соціал-демократів. Але не для того, щоб продовжити і виграти війну. І не для того, щоб брататися з соціалістами і революціонерами Франції і Росії: в Росії владу взяла така течія соціалістів, з якою німецькі соціал-демократи не хотіли мати нічого спільного. Соціал-демократи разом з лібералами взяли на себе відповідальність за поразку, щоб вийти з війни і побудувати в Німеччині демократію.

Влітку 1919 року діяльність Установчих зборів завершилась у Ваймарі прийняттям однієї з найдемократичніших міжвоєнних конституцій. Підписання Версальського миру і прийняття Ваймарської конституції влітку 1919 року починали в Німеччині епоху нормального розвитку. Російські більшовики ще плекали надії на німецьку пролетарську революцію, але для самої Німеччини це вже не мало жодного значення.

У листопаді 1918 року почались наради союзників в Лондоні, а 18 січня 1919 року відкрилася Паризька мирна конференція. Результатом її були мирні договори, підписані впродовж 1919—1920 років. 28 червня 1919 року в Вер-

[1] Див.: *Драбкин Я.С.* Левые в германской и российской социал-демократии // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии.

[2] Див.: *Люксембург Р.* Русская трагедия // *Люксембург Р.* О социализме и русской революции. Избранные статьи, речи, письма. — М., 1991. — С. 306.

салі підписано мирний договір з Німеччиною, 27 листопада в Нейї — з Болгарією, 4 червня 1920 року в Тріаноні — з Угорщиною і 10 серпня 1920 року в Севрі — з Туреччиною. Паризька мирна конференція була продовжена 1921—1922 років Вашінгтонською, і обидві вони заклали основи післявоєнного миру («Версальсько-Вашінгтонська система»).

Характерно, що уряд Леніна не визнав Версальського договору і оцінив його вкрай негативно. Зокрема, така оцінка була дана в доповіді Леніна на II Конгресі Комінтерну, що відбувся в Москві 19 липня — 7 серпня 1920 року. «Війна шляхом Версальського мирного договору показала їм (народам. — *М.П.*) такі умови, — говорив Ленін, — що передові народи опинились в становищі колоніальної залежності, злиднів, голоду, розорення і безправ'я, бо вони на багато поколінь зв'язані і поставлені в такі умови, в яких жоден цивілізований народ не жив».

Це був неприхований заклик до скинення «Версальського ярма» за допомогою «пролетарської революції». Апелюючи тепер до національних почуттів німців, нібито перетворених системою Версаля на європейських негрів, російські комуністи прагнули повернутися до ситуації кінця війни і привести до влади в Німеччині комуністичний «уряд національного порятунку» за сценарієм Енґельса. В роки громадянської війни в Росії Ленінське керівництво завжди мало на увазі можливість прорватися з палаючим революційним факелом в Німеччину і на Балкани. Востаннє спроба революційного скинення законного німецького уряду була повторена 1923 року; згідно з опублікованими нині документами, Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про початок повстання в Німеччині 9 листопада (символічно — немов би на другий день після Великого Жовтня і немов би переписуючи історію, яка пішла «не тим шляхом» після 9 листопада 1918 року). Символічним виявилось інше — в той день почався «пивний путч» Гітлера в Мюнхені.

Уподібнення повоєнної Німеччини до колоній наводить на думку, що більшовики чекали від Німеччини того самого, що демонструвала Туреччина.

Уряд султана підписав Севрський мир, згідно з яким від Туреччини відходили арабські території до новоутворених держав — Іраку, Сірії та Лівану; на сході значна частина земель від озера Ван до Трапезунду, в тому числі з переважно турецьким населенням, — до незалежної Вірменії; велика територія довкола Смірни із змішаним греко-турецьким населенням — до Греції; щось виділялось для італійської колонізації, а Протоки опинялись під міжнародним контролем. Цей договір ніколи не вступив у силу, тому що фактично в цей час Туреччина успішно продовжувала війну проти Антанти.

В лютому—квітні 1919 року Верховний суд судив керівників молодотурків (Талаат, Енвер і Джемаль утекли з країни). Новий везір, зять султана, албанський феодал Ферід-паша виконував усі умови перемир'я, а потім і миру, але саме за його дозволом 30 квітня 1919 року в Ерзерум на посаду начальника III армійської інспекції, а фактично для збирання сил опору Антанті поїхав колишній командуючий Сірійським фронтом Кемаль-паша. В Туреччині діяло близько 25 тисяч партизанів, серед яких були й «ісламські соціалісти» (селянська армія «Єшіль Орду»). Кемаль-паша, блондин з холодними світло-голубими очима, для друзів — «Сірий вовк», людина рішуча, розумна і жорстока, організував антиєвропейську стихію в дисциплінований рух турецького національного опору. Опір Антанті

був також опором султанському уряду. В січні 1920 року в Стамбулі зібрався парламент (меджліс) і під носом у союзників прийняв «Національну обітницю», відкинувши спроби «розчленування вітчизни». Союзники розігнали меджліс і повернули Ферід-пашу, але непокірна частина меджлісу утекла в Анатолію, де 23 квітня 1920 року конституювалась як Великі Національні збори і вручила владу Кемалю.

Тим часом Грецію спіткало національне нещастя. В своїх мемуарах Ллойд-Джордж розповідає про нього дуже романтично: молодий король Олександр грався в саду із своєю мавпочкою, вона укусила короля, почався сепсис, Олександр помер, і на престол повернувся колишній король Константин, проімецький консерватор і повна ницість. Все це правда, але справа не лише в мавпочці — влітку ліберальний національний лідер Венізелос повністю програв вибори, і повернення реакційного короля було антивоєнним симптомом, який дивовижним чином сполучався з правим поворотом в політичній свідомості мас.

Король мимоволі зробив усе для поразки Греції. Оскільки генералітет і вище офіцерство підбирались Венізелосом, Константин заміняв їх ким попало; командуючим армією став психічно хворий генерал Хадженестіс. Кемаль-паша повністю розгромив паралізовану грецьку армію, і врешті союзники були змушені визнати його уряд і відмовитись від Севрського мирного договору.

Ленін покладав великі надії на опір турків Антанті. Характерно, що колишні молодотурецькі лідери Енвер-паша і Джемаль-паша, криваві убивці, справу яких Верховний суд Туреччини навесні 1919 року передав до військового суду, в 1920 році з'явилися в Москві. Звідти Джемаль поїхав до Афганістану як радник еміра Аманулли-хана, а Енвер відправився в Баку на з'їзд народів Сходу, потім — в радянську Бухару. Там він спочатку був командуючим червоними військами, а потім втік до повстанців-басмачів і проголосив себе Головнокомандуючим військами ісламу як зять халіфа — намісника пророка. В серпні 1922 року Енвер був убитий в бою біля афганського кордону. Джемаль повернувся з Афганістану в радянську Грузію і того ж 1922 року був убитий на вулиці Тбілісі вірменським месником. Роком раніше на вулиці Берліна вірменський студент Соґомон Тейлір'ян убив Талаат-пашу.

Незважаючи на колосальні внутрішні труднощі, на голод в країні, уряд радянської Росії не шкодував зброї і грошей для допомоги туркам. З Туапсе в Трабзон ішли транспорти із зброєю. Влітку 1920 року Орджонікідзе одержав із Росії для відправки Кемалю 6 тис. гвинтівок, 5 млн. патронів, 17 600 снарядів. А в вересні 1920 року уповноважений Кемаля в Ерзерумі одержав від більшовиків *два центнери* золота в зливках. За російське золото Кемаль купував зброю в італійців.

Водночас Ленін намагався посилити комуністичний фланг «турецької революції», розраховуючи на «перерастання» її з «революційно-демократичного» етапу на «пролетарський». Кемаль вів переговори з керівником турецьких комуністів Мустафою Субхі, романтиком, колишнім студентом Сорбонни, пропонуючи йому повернутися з Росії в Туреччину і взяти участь в боротьбі проти Антанти. Субхі хотів повернутися з полком азербайджанських добровольців, але з Туреччиною межує не Азербайджан, а Вірменія. Нарешті, в січні 1921 року голова компартії Туреччини Субхі, генеральний секретар компартії Етхем Неджет і 13 членів ЦК відправилися в Туреччину. Командуючий

військами округи Кязим Карабекір мав директиву Кемаля — не допустити Субхі до Анкари і діяти «відповідно до обставин». Субхі і його товаришів схопили, закували в кайдани, нещадно побили, вивезли на моторній лодці в море, а там під'їхали убивці на іншій моторній лодці, перекололи комуністів багнетами і скинули в море. Спотворені тіла прибило хвилями до берега. В радянській пресі писали, що їх убив «натовп, підкуплений купцями». Але ленінська допомога Кемалю продовжувалась.

Зазначимо парадоксальний факт. Росія Леніна — Троцького на нових соціально-політичних засадах реалізувала той поворот до Центральних держав, до якого схилявся імператор Микола II. Росія Брестського миру стала нейтральним і неявним союзником Німеччини. Після Жовтневого перевороту головним зовнішнім ворогом червоної Росії став ліберально-демократичний Захід — Англія, Франція і Сполучені Штати. Радянський уряд шукає контактів з тими силами в Німеччині і Туреччині, які готові продовжувати війну з Антантою. Тому він демонстративно не визнає Версальської системи, не визнає і Ліги Націй, і рішень Вашінґтонської конференції, які припинили гонитву морських озброєнь.

Геополітичні розрахунки Комінтерну виходять, звичайно, з інших міркувань і виражають іншу систему цінностей, ніж імперська політика старої Росії. Але в своїх загальних підсумках вони виявляють певну збіжність.

Тут можна було б згадати про давні симпатії німецького Генерального штабу до Леніна і більшовиків, підкріплені фінансовими вливаннями, які сьогодні уже не становлять секрету. Тоді, в роки війни і після перемоги більшовиків, це була глибока таїна, і навіть Троцький, треба думати, із щирим гнівом спростовував чутки про німецьку допомогу Леніну. Між тим ідея фінансової підтримки Леніна була підказана німецькому Генеральному штабу давнім приятелем і однодумцем Троцького Парвусом (Ґельфандом), який і здійснював передачу грошей більшовикам складним шляхом через свого далекого родича, більшовицького фінансиста Ґанецького (Фюрстенберґа). Уряд Керенського знав про ці контакти, але не мав у своєму розпорядженні серйозних доказів. Сьогодні архіви відкривають цю чи не найбільш непристойну таємницю партії Леніна.

Однак, сама по собі історія з таємною підтримкою більшовиків німецькими мілітаристами говорить тільки про те, що Ленін був здатний укласти угоду в ім'я революції з ким попало, хоч із самим дияволом. Звичайно, більшовики не були німецькими шпигунами. Ленін вважав, що він використовує німецьких генералів, а німецькі генерали вважали, що вони використовують Леніна.

У всякому разі і Брестський мир, і система Рапалло з подальшим таємним співробітництвом РРФСР з німецькими мілітаристами, — настільки таємним, що про нього не повинні були знати навіть соціал-демократичні керівники німецького уряду, а коли вони щось рознюхали, то підняли величезний скандал, — і явні та таємні військово-політичні стосунки більшовиків з турецькими націоналістами, і відкрита ворожість до Версальсько-Вашінґтонської системи говорять про спроби створити «вісь» Москва—Берлін—Анкара, відкриту для всіх ворогів Антанти, в майбутньому, можливо, доповнену Пекіном і Делі. І принаймні в цьому відношенні політика більшовиків виявляє дивовижну спільність із супер-великодержавницькими глобалістськими тенденціями, що знаходили вияв у політиці їх крайнього антипода — останнього імператора Росії.

Перша криза XX століття: підсумки

Отже, повернемося до загальної оцінки катастрофи, що називається Першою світовою війною і включає такі наслідки, як Версальсько-Вашінґтонська система та комуністичний режим («диктатура пролетаріату») в Росії.

Зв'язані з оцінкою причин та загального характеру Великої війни проблеми займали науку впродовж усього XX століття і залишаються предметом жвавого обговорення і сьогодні. Класичні праці з приводу причин війни вийшли у Франції в міжвоєнний період; це — книги П. Ренувена «Безпосередні причини війни» (Париж, 1925) та «Історичні суперечки: 1914. Проблема походження війни»[1]. В післявоєнний час гостру дискусію викликала книга німецького історика Ф. Фішера, що вийшла 1961 року[2] і була перекладена французькою мовою 1970 року. Дискусії були підсумовані в книзі Ж. Дроза «Причини першої світової війни. Історіографічний нарис», що виходила в Парижі двома виданнями — 1973 і 1997 року[3]. На місці битви на Соммі 1916 року, в Перонні, створено Музей історії Великої війни, при якому діє Центр досліджень; російською мовою опубліковано оглядово-аналітичну статтю його президента Жан-Жака Беккера[4]. Одна з найглибших праць на ці теми, книга видатного французького історика Ж.-Б. Дюрозеля «Велика війна французів (1914—1918)», закінчена ним незадовго до смерті і опублікована 1994 року, вийшла з підзаголовком: «Неосяжне» («L'incompréhensible»)[5].

Неосяжним і непоясненим залишається не тільки факт величезного національного піднесення, що дозволило французам витримати надзвичайне напруження і непереносні труднощі війни — так само, як і німцям, і всім іншим учасникам планетарної трагедії. Наосяжним залишається і питання, як могло все це статися.

Чи варто для відповіді на це питання повертатися до переоцінок причин Першої світової війни?

Мабуть, не варто. Зрештою, причини війни у всій їх заплутаній різноманітності описано і встановлено в неосяжній літературі. Причини для минулого завжди можна встановити, але, як уже говорилось, історія, коли вона помирає і перетворюється на книгу, на архівно-музейне минуле, втрачає пульсуюче розмаїття своїх нереалізованих можливостей, а водночас багатовимірність і, так би мовити, опуклість.

Про історичну необхідність, звичайно, можна і треба міркувати. Але для цього треба постулювати абстрактну можливість «іншого ходу подій» і показати, що цей «інший хід подій» реально був неможливий. А, отже, треба оперувати поняттями можливого і неможливого, мислити категоріями імовірностей. Дослідження історії Великої війни впродовж останніх десятиліть зосереджувались головним чином навколо соціально-психологічної проблематики, вивчалися мотиви поведінки цілих народів і різних соціальних груп, масові проблеми. Саме тут ми виходимо на *модальну* історію, тому що настрої і мотиви дій великих мас людей істотно обмежують варіанти майбутнього. З розв'язанням масових проблем ми вступаємо у відкритий світ можливостей та імовірностей.

Однак, розмови про можливості, вибір і відповідальність уже виводять нас за рамки чистої історії в царину, яку логічніше віднести до *філософії* історії. Тут ми прагнемо розглядати історичний процес як цілісність і ставимо питання не про причини та імовірності, а про *смисл історичних подій*. І тут нас чекають проблеми, часом і нерозв'язні.

[1] Див.: *Renouvin P.* Les origines immédiates de la guerre. — Paris, 1925. *Isaac J.* Un débat historique: 1914. Le problème des origines de la guerre. — Paris, 1933.

[2] Див.: *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik der Kaiserlichen Deutschland 1914/1918. — Düsseldorf, 1961.

[3] Див.: *Droz J.* Les causes de la première guerre mondiale. Essai historiografique. — Paris, 1973 (2me ed. Paris, 1997).

[4] *Беккер Жан-Жак.* Новое в изучении истории первой мировой войны во Франции // Новая и новейшая история. — 1999. — № 6.

[5] Див.: *Duroselle J.-B.* La Grande Guerre des Français (1914–1918). L'incompréhensible. — Paris, 1994.

Значення чи смисл історичної події ми природно ототожнюємо з сукупністю наслідків, які ця подія потягла за собою. Але такі катастрофічні події, як війна, мають логічно несумісні *можливі* наслідки, — тому що війна *може* закінчитися по-різному, виграшем — повним або частковим — або однієї, або іншої сторони. Бо війна є гра, змагання з невизначеним вислідом. Отже, смисл катастрофи взагалі, війни зокрема, поєднує суперечливі можливості, а це називають *абсурдом*.

Смисл катастрофи в тому, що вона є історичний абсурд.

Намагаючись визначити, який смисл мала війна, революція чи інша катастрофа, ми спираємося на характеристики *миру*, що настав після катастрофи. По суті, характеристика війни як справедливої чи несправедливої — це завжди характеристика післявоєнного миру. Але війна, як і кожна катастрофа, має кілька можливих результатів. Намагаючись охарактеризувати смисл війни, ми характеризуємо смисл миру; а в чому ж тоді смисл війни як такої, як соціального явища, як катастрофи?

Катастрофа є проходження системи через «точку біфуркації», через *точку*, в якій всі виміри збіглися, злились в один. Питання про морально-правовий, філософський і політичний смисл катастрофічної смуги історії нерозв'язне тому, що ми перебуваємо тут у ситуації історичного абсурду. Просто кажучи, і ті, хто був історично правий, несправедливо принижений і ображений, і ті, хто був носієм зла і агресивності, впадають в ситуацію *«беспредела»* і *змушені* робити дурниці і злочини. На те війна — і на те такий її ганебний кінець, як більш-менш несправедливий мир. Критерії оцінок поведінки мільйонів, втягнутих у війну, ми беремо з майбутнього, з того — *одного з багатьох можливих* — миру, який катастрофа породила.

Війна, як і кожна катастрофа, не має сенсу — вона є історичний абсурд. Але це не означає, що кожна людина — учасник війни живе і гине безглуздо і абсурдно. Кожний учасник війни сам визначає сенс свого життя. Якщо людина не настільки бездумна і конформна, щоб гинути не замислюючись, вона мусить усвідомлювати себе жертвою і свідомо йти тим самим на *самопожертву*.

За умов кривавого конфлікту, де платять смертю чи здоров'ям за ризик, і чуже, і своє життя неначе протистоїть індивіду як відокремлений і відчужений об'єкт. Людські життя рахують, як патрони і снаряди. Про це можна навчитися не думати, але так воно є.

Звичайно, є величезна кількість людей, які на війні тупіють і втрачають почуття щохвилинного смертного ризику, є й такі, які за воєнних умов набувають якоїсь значущості, що її цілком було позбавлене їх нице і пересічне цивільне існування. Є поняття воєнної кар'єри з її злетами і надіями посеред бруду і крові. Та рано чи пізно людина — жертва війни — повинна відчути, що вона *віддає життя* за якусь справу, спільноту, ідею, віру, — за щось, до чого вона причетна чи належить. Коли маса визначає таким чином сенс життя кожного приналежного до неї індивіда і коли мир після перемоги має приблизно той смисл, який визначав кожен для себе як смисл свого життя і смерті, тоді говорять, що жертви принесені недаремно.

Ілюзія «недаремності жертв» виникає завжди у переможця, яким би не виявився мир. А переможений завжди страждає від свідомості, що жертви принесені даремно. На грані вичерпання сил усі учасники конфлікту можуть відчувати величезні сумніви, і тоді їм потрібне відчуття *приналежності* до чогось, вищого за індивідуальну смертність Я, щось вагоме і фундаментальне. Коли люди, великі маси людей починають самі

шукати смисл і виправдання свого життя і своєї смерті, настає найризикованіший момент для системи як цілого. Під загрозою опиняється *солідарність*, на якій тримається цілісність системи.

Повертаючись до безхмарних років легковажного довоєнного десятиліття, що брутально обірвалися гігантським загальнолюдським нещастям, бачимо повну відсутність розуміння провідними політиками всіх держав ступеня ризику, який вони брали чи мусили брати до уваги в політичній грі. Фатальні помилки, яких припустилися керівники держав і армій, стали наслідком радше не якихось новітніх волюнтаристських впливів, скажімо, ніцшеанського світовідчуття чи Кіплінґового комплексу завойовника, а тривіальної обмеженості, стратегічної та геополітичної малописьменності, просто людської пересічності і глупоти. Генерали і політики мислили так, як їх попередники п'ятдесят-сто літ тому, і не розуміли, чим вони ризикують. Те, що уявлялось невеликою Одіссеєю, виявилось жахливою мандрівкою на «той світ», в пекло, звідки багатьом мільйонам не судилося вийти.

Примітивність військово-дипломатичних рішень напередодні війни свідчить радше про непридатність традиційних мотивацій у формуванні «національних інтересів».

Оцінюючи сьогодні, з відстані століття, ідеологію патріотизму і національного інтересу, що панувала в тодішніх «націях-державах», можемо констатувати її «нормальність», і водночас — недостатність для нових умов. Відчуття приналежності до своєї національної культури і спорідненості в спільній національній долі на рубежі XX і XXI століть ми вважаємо нормою. Навіть вигуки німецького ліберального інтелігента «Дякую Богу, що я народився німцем!» не мають в собі ще тих агресивних ксенофобських конотацій, які подібні заяви мали десятиліттям пізніше у радикальних націоналістів. Що ж власне опинилося під загрозою в Першій світовій війні, що дало привід говорити про банкрутство національної ідеї? Що змінилося в нашому ставленні до нації-держави впродовж століття?

Змінилося ставлення до *держави* як репрезентанта національного культурного буття і національної долі.

Ототожнення національності як Gemeinschaft, як неформальної спільноти і духу цілісності з формальними структурами Gesellschaft і насамперед з державою — ось та риса самосвідомості європейського суспільства, з якою воно входить в XX століття. Меншою мірою це стосується ліберально-демократичних суспільств, найбільшою мірою авторитарних. Національний інтерес, національна доля і «національний дух» (по суті — національна культура) повністю і вичерпно має бути репрезентована, пред'явлена, спостережувана у вигляді держави з її бюрократією, дредноутами і заморськими базами — така парадигма початку століття, що й призвела до війни. Владні інститути, гармати й території і є нація і носій національного інтересу.

Невідповідність національної державності титульній нації — Gemeinschaft, що знаходить прояв у етнонаціональній строкатості європейського світу, вже напередодні війни поставила питання про формування національного інтересу на якійсь іншій основі, ніж це було звичним у традиційній багатовіковій державній практиці.

Для кожної спільноти проблема солідарності є однією з головних. Для держави — це проблема національної (в політичному сенсі слова) солідарності. Перед війною цю проблему загострювали прагнення великих держав розширити сферу владного контролю на нові й нові території або хоча б зберегти контроль над старими завоюваннями.

«Нація-держава» майже ніде не укладалась в рамки власної етнічної території, або не знаходила місця великим етнічним групам «чужих». Це дає підставу і сьогодні деяким дослідникам твердити, що вже до Великої війни ідея «нації-держави» збанкрутувала. Принаймні можемо зазначити, що вже на рівні державної репрезентації національно-культурних інтересів етнічно строкатого складу населення, навіть у найдемократичніших тодішніх країнах, існувала невідповідність «політичної нації» і «нації в етнокультурному сенсі».

Прагнення перекласти національні проблеми, за суттю своєю духовні і глибоко інтимні, на мову інституцій і владних відносин надзвичайно посилювало ризик збройних міждержавних конфліктів. А засобів регулювання цих конфліктів людство не виробило.

Кризу європейского суспільства зумовив не сам по собі принцип самовизначення націй, а відсутність механізмів погодження егоїстичних національних інтересів.

З цієї ж точки зору варто підійти і до передвоєнних спроб партій II Інтернаціоналу не допустити світової війни. Про крах II Інтернаціоналу і ганебну поведінку його лідерів писалося ще більше, ніж пізніше — про неефективність Ліги Націй. Будемо все ж справедливі: на початку XX століття не було іншої політичної сили, крім соціалістів, яка б спробувала перешкодити розгоранню воєнного конфлікту. Ця спроба виявилась невдалою.

До певної міри її зірвала догматична переконаність лідерів німецької соціал-демократії в тому, що Німеччина перебуває на передній лінії прогресу, зокрема в боротьбі з російською реакцією, і ось-ось стане першою соціалістичною державою. Однак, навряд чи це було головним мотивом підтримки агресивного націоналізму Вільгельма.

У Празі на Вацлавській площі в день проголошення незалежності Чехословаччини

Соціал-демократи Німеччини були парламентською партією із постійними турботами про свій електорат. Більшовики багато писали про те, що соціал-демократична «бюрократизована верхівка» робітничого класу зрадила пролетарські класові інтереси. Але ніхто й не намагався довести, що масовий виборець, в тому числі пролетар, був проти війни, а партійно-профспілкові «бонзи» — за. Легенда про особливий природжений інтернаціоналізм робітництва — не більше, ніж легенда. Вище національних передсудів залишаються насамперед досить тонкі прошарки інтелігенції та інтелігентних політичних лідерів. Можна думати, німецька соціал-демократія дуже ризикувала втратити політичну підтримку досить широких мас простого люду, якби рішуче відмовилась голосувати за воєнні кредити. Цей прагматичний мотив і був вирішальним у виборі політичної поведінки лідерами СДПН. По суті, про це пишуть сучасні німецькі соціал-демократичні автори Сюзанна Міллер та Гайнріх Поттгофф: «Поки йшлося про звичайні кризи де-небудь в Марокко чи на Балканах, батальйони робітничих мас одностайно виступали, як і в липні 1914 року, проти війни. Але в той момент, коли регіональний

Англійські робітники

конфлікт 31 липня явно перейшов у велику війну, II Інтернаціонал розвалився. В Росії і Сербії, де соціалісти, чисельно слабкі і жорстоко переслідувані, орієнтувалися на насильницьку революцію, вони виступили проти воєнних кредитів. У всіх інших країнах — учасниках війни, де робітничий рух мав широку, добре організовану масову базу і йшов за партією демократичних і соціальних реформ, що орієнтувалась на парламентаризм, соціалісти в своїй більшості солідаризувалися з своєю нацією і підтримали уряд. Саме перелам в настроях робітничих мас в момент початку війни показує, наскільки сильно робітники в цих країнах відчували себе частиною нації і вросли в існуючу державу»[1].

Досвід II Інтернаціоналу показав, що навіть найменш заангажована в зовнішньополітичній експансії ліва політична сила, яка спирається на трудові маси населення, зокрема на організований робітничий клас, не може бути гарантом миру.

[1] Див.: *Миллер Сюзанна, Поттхоф Хайнрих.* Краткая история СДПГ. 1848—1990. — М., 1999. — С. 75.

В який же світ повернулось європейське суспільство після нищівної війни? Чи був він кращим довоєнного?

Хоч би як цинічно це звучало, мусимо констатувати, що Європа внаслідок воєнного потрясіння подолала кризу західної цивілізації, зокрема кризу принципів «нації-держави».

Війна поставила під сумнів сам принцип національної солідарності, вивела на історичну авансцену сили, що намагалися її «підірвати» («взорвать»). Проте, внаслідок війни принцип національної організації держави не тільки не розвалився — він був поширений з Західної Європи на центрально- та східноєвропейські і навіть близькосхідні терени. Мирна система ускладнила територіальні проблеми національних держав, вона несла в собі можливість нових і нових міжетнічних конфліктів, але все ж спиралась на «самовизначення націй».

Передбачаючи можливість нових Балкан в повоєнній Європі, Версальсько-Вашінґтонська система вперше в історії спробувала реалізувати ідею міжнародного правового механізму врегулювання конфліктів через Лігу Націй. На адресу цієї організації висловлено багато докорів через те, що вона виявилася врешті неефективною. Сьогодні ця стара проблема знову постала у вигляді дилеми — справедлива морально і правно, але малоефективна Організація Об'єднаних Націй чи ефективна, але сумнівна з морально-правової точки зору організація збройних сил «північно-атлантичних» держав — носіїв принципів західної цивілізації. Проблема, таким чином, настільки складна, що XX століття не вистачило для її розв'язання. Ліга Націй була лише кроком у пошуках ефективних засобів реалізації старої мрії про «вічний мир».

На формування повоєнної «Версальсько-Вашінґтонської» системи справила вплив та обставина, що в більшості

країн-переможниць ліві і центристські сили були відтіснені від влади консерваторами.

Насамперед це трапилося в США, де партія Вудро Вільсона програла республіканцям. Американські консерватори поєднували нестримний лібералізм в економічній політиці з ізоляціонізмом в зовнішній, і від Ліги Націй США були відторгнуті, що різко зменшило її можливості.

У Франції на виборах переміг Національний центр, що зібрав близько трьох чвертей голосів; наслідком стало зміцнення правого крила французького політикуму, особливо після падіння Клемансо. Клемансо політично ближчий був до Національного центру, ніж до лівих — радикалів та соціалістів, що потерпіли відчутну поразку. Усунення Клемансо мало швидше особисті причини — сильна особистість, він за характером був абсолютно непереносним деспотом, що можна було терпіти в роки війни, але не в мирні роки. Але його особисті противники, насамперед тандем Пуанкаре — Мільєран, були виразно на правому і консервативному фланзі республіканського центру. Агресивний націоналіст і дуже пересічний політик, Пуанкаре посилив ті небезпечні антинімецькі тенденції Версальської системи, які виразно видні були і в політиці Клемансо.

Вибори напередодні Паризької мирної конференції посилили центристський коаліційний уряд Ллойд-Джорджа, що піддавався критиці з боку обох опозицій — лівої лейбористської і правої консервативної антикоаліційної. Однак, уже після конференції поразки зазнав і уряд Ллойд-Джорджа, а з ним назавжди зійшов з політичної авансцени англійський лібералізм.

В нових національних державах сходу Європи, що вціліли під натиском комуністичних сил, природно, панували праві політичні групування. Все це деформувало первісні задуми лівоцентристських ліберально-демократичних конструкторів повоєнного миру.

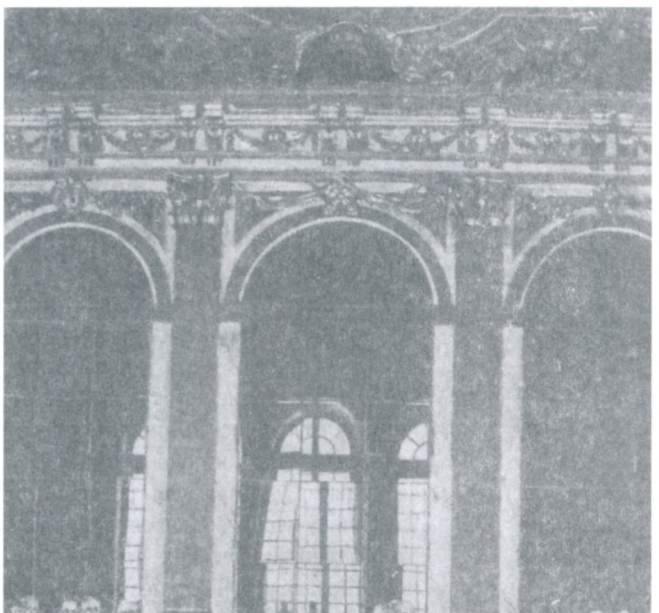
Тим не менш утвердження принципу національної державності привело не тільки до визнання права націй на самовизначення, — бодай декларативного і бодай тільки для Європи, а не для колоній, — але і до розв'язання ряду задавнених європейських хвороб. Серед них чи не першою була ірландська проблема, яка врешті була розв'язана в дусі англійського лібералізму, — Ірландія, за винятком Ольстера, нарешті одержала самоуправління, що природно переросло в державну самостійність. Надзвичайно складна австрійська проблема була також розв'язана на користь принципу національного самовизначення.

Останнє досягнення, треба сказати, було зв'язане з великими жертвами.

Девід Ллойд-Джордж

Підписання мирного договору в Версалі

Перший канцлер нової Австрійської республіки, соціал-демократ Отто Бауер, в своїй промові 7 червня 1919 року в Установчих зборах німецької Австрії проголосив слова, що стали пророчими.

«Десять мільйонів німців жили в колишній Австрії на одній території з іншими народами. Коли колишня Австрія розвалилася і на руїнах австро-угорської монархії виросла молода республіка, ми мали намір об'єднати ці 10 млн. німців у нашій новій державі. Але умови миру, які тепер нам нав'язують, відривають від нашої республіки німецькі землі, де живе понад 4 млн. німців. Не менше ніж дві п'ятих нашого народу виявиться під іноземною владою без будь-якого плебісциту і всупереч їх безсумнівній волі. Вони позбавлені, таким чином, права на самовизначення.

Насамперед ми втрачаємо найбагатшу промислову частину німецької Австрії, найбільш цивілізовану, саме ту частину, де знаходяться наші найбільші заводи і найрозвиненіші сільськогосподарські підприємства; населення цієї частини випередило всі інші області німецької Австрії за своїм промисловим і духовним розвитком. Я маю на увазі нашу німецьку Богемію і Судетську область»[1].

Отто Бауер був цілком правий. Його застереження почасти підтримав і Ллойд-Джордж, який передбачав серйозні ускладнення європейського миру на ґрунті чесько-німецьких суперечностей. Але «німецька Богемія» і «німецькі Судети» були результатом історичної несправедливості, тривалого онімечення чеських етнічних земель. Незалежна Чехія без «німецької Богемії» і «німецьких Судет» перетворилась би на селянську провінцію Європи. Як бути в такій ситуації?

Аналогічні проблеми виникали і в інших нових державах, що вже тоді мало не призвело до військових конфліктів. До речі, серед хорватських лідерів, які тоді виступали за об'єднання з Сербією в єдиній Югославії, був і віцепрезидент Національної Ради в Загребі Анте Павеліч, майбутній лідер хорватських фашистів-усташів; тоді хорватським націоналістам було вигідніше бути разом з переможцями-сербами в одній державі, ніж нести відповідальність за політику Австро-Угорщини. Але навіть цей союз був нетривким.

Передбачаючи подібні загострення міжетнічних взаємин на ґрунті нерозв'язних територіальних проблем, Вільсон, автор «14-ти пунктів», в яких проголошувалось право націй на самовизначення, до останньої можливості тримався за перспективу демократичної Австро-Угорської республіки, де самовизначення залишалося б культурним і не доходило б до державної незалежності. Але життя взяло своє — після поразки угорські військові частини слухалися тільки угорської Національної ради в Будапешті, чеські та словацькі — Національної ради в Празі і так далі.

Експансія німецької нації на Подунав'я і Балкани реалізувалася в імперії Габсбурґів, центрі католицької культури в Середній Європі, тісно зв'язаному з культурою Італії, з одного боку, і протестантської та католицької Німеччини, з іншого. Німецькомовною і орієнтованою на Відень залишалася вся вища професійна урбаністична культура імперії, в тому числі угорська, і в сильно розвиненій національній опозиційності дуже відчутний був провінціалізм. Німецький і угорський елемент залишався чисельним і впливовим у всіх національних регіонах. Новий виток міжнаціональних суперечностей був би вкрай небезпечним.

Проте, в лиху годину імперія Габсбурґів не змогла знайти ідеї, яка б підтримала в цілісності різноетнічні клапті. Без жодних катаклізмів вона негайно розвалилася на національні складові.

[1] Цит. за: *Ллойд-Джордж Д.* Правда о мирных договорах. — М., 1957. — Т. 2. — С. 154—155.

Єдиною супернаціональною державою, яка пережила катаклізми війни, стала комуністична Росія. Вона зуміла знайти цінності, які радикально замінили вкрай спорохнявілі ідеали «Бога, царя и отечества».

Комунізм, таким чином, виявився єдиною життєздатною альтернативою національно-патріотичному розв'язанню. Європейський розлам пройшов, зокрема, через серце єврейського етносу, який одержав надію на радикальне розв'язання єврейської проблеми через інтернаціональну комуністичну державність. З іншого боку, відповіддю Заходу на масове полівіння в політично активному єврейському середовищі була декларація Бальфура, яка відкрила епоху становлення єврейської держави в Палестині. Виправлення історичної несправедливості в цьому випадку було з точки зору стосунків із сусідами ще ризикованішим, ніж аналогічні рішення в Європі.

Утворення нових національних держав могло породити нові, ще важчі конфлікти. Курс на самовизначення націй не давав жодної гарантії того, що результатом розвитку буде утвердження західної цивілізації, а не падіння в трибальну етнічну свідомість з її обмеженістю і ненавистю. Це був ризик.

Але зростання ризику — риса прогресу в умовах новітньої цивілізації.

Розділ 2

Друга криза західної цивілізації — комунізм і фашизм

Але я вважаю нереальною ідею,
згідно з якою народ може сам урядувати собою.
Самоврядування вже за своїм визначенням
містить у собі суперечність.
Незалежно від того, в якій формі
здійснюється урядування, владні функції повинні належати
небагатьом.

Бенджамін Дізраелі

«Усі люди створені рівними», — проголошує
Американська Декларація Незалежності.
«Усі люди будуть утримуватися рівними», — стверджує
Британська Соціалістична партія.
Нема сумніву, що єдиним винятком будуть
міністри та члени уряду і спільники.

Уінстон Черчілль

«Диктатура пролетаріату» в Росії

Терористична диктатура

Звичайно пишуть про ліквідацію радянською владою старого державного апарату — міністерств, армії тощо. Не скрізь і не завжди розрив між старим і новим був таким уже великим. Наприклад, як згадують учасники подій, вся адміністрація тюрем одразу визнала владу Рад і навіть вітала комісарів. Врешті, використаний був і армійський апарат з його офіцерськими кадрами; в білій армії воювало не набагато більше колишніх офіцерів, ніж в Червоній. Суть справи не в кардинальних змінах персонального складу чи адміністративної структури державного апарату старої Росії, а в тому, що Жовтневий переворот повністю ліквідував *державно-правову систему* Росії. Переворот відмінив усі закони Російської імперії і творив нові лише остільки, оскільки цього вимагала «революційна доцільність». Все життя на території колишньої імперії проходило поза правовим простором взагалі. Таким був принцип побудови влади, — як не раз говорив Ленін, диктатура пролетаріату є влада, не обмежена законами.

Як і всі ліві течії російського політикуму, більшовики підтримували ідею Установчих зборів як джерела демократичного державотворення. Це було програмовою вимогою партії. Більшовики звинувачували Тимчасовий уряд в затримці Установчих зборів і тепер відмінити вибори уже не могли. Вибори до Установчих зборів почались 12 листопада 1917 року. Ленін був проти скликання Установчих зборів; не підтриманий більшовицьким ЦК, Ленін наполіг принаймні на розгоні зборів.

Оскільки на підтримку Установчих зборів більшовики не могли розраховувати, засобом легітимізації нової влади став II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, скликаний для прикриття перевороту. Але, по суті, і він не став таким засобом — переворот підтримала лише частина депутатів з'їзду. Після з'їзду існувало два Центральних Виконавчих Комітети Рад — старий і новий, пробільшовицький, і питання про легітимність кожного лишалося відкритим.

Вислів «радянська влада» міцно увійшов до політичної риторики комуністів, але він завжди був беззмістовним — влада більшовиків ніколи не була владою «рад», ніяким «радам» не була підзвітна і підконтрольна; на місцях завжди владними органами були всякі ревкоми, комбіди тощо, а за умов громадянської війни насамперед — органи армії («реввійськради») та ЧК. Всі владні структури були підпорядковані більшовицькій партії. По суті, вислів «радянська влада» має радше негативне значення — він підкреслює, що джерелом влади є не народ, нація як ціле з усіма її верствами і класами, а лише окремі класи, та й то різною мірою. Саме тому, до речі, не варто підкреслено відмежовуватися від термінів «Ради» і «радянська влада», заміняючи їх на «Совіти» чи «Совєти»: в цьому випадкові підкреслюється російське походження комуністичної диктатури й ігнорується головне — її соціально-політичний характер. Як антитеза демократичній парламентській системі «влада Рад» означала відкрите насильство щодо певних соціальних верств, позбавлених прав («лишенцев»).

Диктатура більшовиків була спрямована насамперед проти демократичного устрою, що народжувався, і найсерйозніший її перший конфлікт протиставив її Установчим зборам. Трагедія Росії намітилась уже тоді, коли найширші народні маси проявили повну

байдужість до долі обраних ними Установчих зборів, а з ними і демократії взагалі.

Члени Тимчасового уряду, що уникли арешту, не визнавали Раду Народних Комісарів урядом Росії і не склали своїх повноважень. Згідно з постановою Тимчасового уряду, прийнятою 16 листопада міністрами, що уникли арешту, Установчі збори повинні були відкритися 28 листопада. Постанова була опублікована наступного дня в демократичних газетах, які вціліли після перевороту. Тут же всі ці газети були закриті. Так звана Слідча комісія на чолі з В.Д. Бонч-Бруєвичем «за вказівкою ВРК» провела «розслідування», внаслідок якого 17 листопада ряд кадетських і соціалістичних діячів було арештовано, але потім звільнено. 23 листопада арештовано членів виборчої комісії («Всевиборів»), комісаром комісії з «правом» заміни її членів призначено Урицького.

26 листопада опубліковано декрет РНК за підписом Леніна, згідно з яким Установчі збори можуть бути відкриті лише особою, уповноваженою РНК, і лише за наявності не менш як 400 делегатів. Це давало можливість відтягнути відкриття Установчих зборів. 27 листопада до Петрограда ввели 10—12 тис. матросів. Рано вранці 28-го, тобто того дня, коли згідно з рішенням Тимчасового уряду мали відкритися Установчі збори, ВРК арештував на квартирі графині С.В. Паніної членів ЦК партії кадетів — Ф.Ф. Кокошкіна, О.І. Шингарьова, князя П.Д. Долгорукова та саму графиню. Йшлося про те, щоб не допустити Партію народної свободи до участі в Установчих зборах.

ВЧК була організована напередодні відкриття Установчих зборів як структура, що мала замінити військово-революційні комітети Рад, тобто фактично — ВРК Петроградської ради: Петроградський ВРК ліквідовано 5 грудня, ВЧК утворено 7 грудня 1917 року. Таким чином, на місце органу Ради, який формально мав здійснювати диктаторську владу, хоча фактично був знаряддям в руках партії Леніна, було створено «надзвичайну комісію» з дійсно надзвичайними повноваженнями щодо контролю над усіма сферами життя, в тому числі економічного.

ВЧК почала з репресивних заходів. 18 грудня за ордером голови ВЧК Дзержинського та його заступника Ксенофонтова арештовано членів «Союзу захисту Установчих зборів» І.Г. Церетелі, В.М. Чернова, Ф.І. Дана, А.Р. Гоца, Л.М. Брамсона та інших — всього 12 чоловік. Ліві есери запротестували, їх представники в уряді звільнили арештованих. Ленін на протест лівих есерів відповів, що вказаних діячів було арештовано не в судовому порядку, а для «вияснення особи», і цей акт не тягне за собою дознання і слідства. Почалося уточнення повноважень ВЧК, в ході якого ліві есери всіляко намагалися обмежити її права.

На 5 січня 1918 року в Петроград прибули понад 400 делегатів Установчих зборів. Поки готувалося відкриття зборів, відбулася демонстрація їх захисників. Демонстрація була розігнана, 8 чоловік убито. Збори почалися о 16 годині, працювали 12 годин, засідання було закрите за наполяганням начальника караулу матроса Желєзнякова і більше не відновлювалося.

Розпуск Установчих зборів означав занурення Росії в цілковитий хаос беззаконня.

Згідно із постановою Раднаркому від 31 січня 1918 року, ВЧК мала право вживати адміністративних заходів і — в судовій галузі — заходів органу дізнання: вести розслідування і передавати справу в слідчу комісію і далі в суд. Однак, на ділі ця постанова уже нічого не означала. І до неї, і після неї

розстрілювали без суду і слідства. Тільки маючи на увазі цю обставину, можна зрозуміти долю Установчих зборів.

В.Д. Бонч-Бруєвич очолив після перевороту водночас Управління справами РНК та Слідчу комісію ВРК, що містилася в 75-тій кімнаті на третьому поверсі Смольного. Це був перший каральний інститут нової влади. Напередодні 10-ї річниці Жовтня В.Д. Бонч-Бруєвич видрукував невеличку книжечку спогадів в бібліотечці «Огонька»[1]. В ній розповідалось, як більшовицьке керівництво безуспішно намагалось підпорядкувати своєму контролю революційних матросів, що становили гарнізон столиці.

Бончу стало відомо, що в Гвардійському екіпажі, де містилась команда лінкора «Республіка» на чолі з головою судового комітету Анатолієм Желєзняковим, тримають і катують ув'язнених. Бонч-Бруєвич узяв мандат у Леніна і в супроводі наближеного до керівних осіб поета Дем'яна Бєдного поїхав в темні трущоби на Канавку біля Нової Голландії, де й сьогодні не надто людно, а тоді і зовсім було порожньо і непривітно. В екіпажі матроси йому показали трьох заарештованих офіцерів, з яких один, хворий на туберкульоз, мав якісь адреси і відмовився відповідати, а двоє приїхали в Пітер просто так, один з цукерками для матінки. Офіцерів Бончу ні під яким приводом не віддали; потім пили спирт, старший брат Желєзнякова — справжній неформальний лідер матросів — розповідав, що полює на офіцерів і стріляє їм в печінку, уже убив сорок одного, скоро їх буде сорок чотири. Найстрашнішим був якийсь низенький міцний морячок, про якого із сміхом розповіли, що на світанку йому обов'язково треба когось убити; морячок уже покрився гусячою шкірою, забурмотів: «убить... надо убить...», та йому піднесли шклянку спирту, він випив нахильці і знепритомнів...

Через кілька днів член команди — більшовик таємно прийшов до 75 кімнати і розповів Бончу, що уже двох офіцерів убито, випадково лишився один; арештованих офіцерів або й просто інтелігентного вигляду людей матроси водили по квартирах і вимагали грошей або хоча б срібних ложок в обмін на обіцянку зберегти нещасному життя. Потім невільника після катувань убивали і їхали розважатися в публічний дім. Один арештований, той, що з цукерками, лишився живим випадково — його забули в машині під ногами, куди поклали, щоб зручніше було бити, і потім вирішили ще раз використати як принаду. Ленін сильно розгнівався і вирішив будь-що вирвати офіцера з рук матросні, і зробити це виявилось навдивовижу легко: Бонч приїхав у екіпаж, коли всі перепилися, спокійно забрав офіцера, і той, не тямлячи себе від щастя, опинився у Петропавлівській фортеці.

Ось чому матроса Желєзнякова так послухалися Установчі збори. В ході засідання більшовицької фракції під час перерви, як згадував Раскольников, хтось із більшовиків запропонував після проголошення декларації покинути Установчі збори. Ленін категорично запротестував: «Невже ви не розумієте, що якщо ми вернемося і після декларації покинемо зал засідань, то наелектризовані караульні матроси тут же, на місці, перестріляють тих, хто лишився?»[2]

Як і увесь Петроград, як і вся Росія, Установчі збори були вже в руках неконтрольованої розгнузданої стихії, яку можна було стримувати лише інколи і ціною величезних зусиль.

Товариша міністра освіти графиню С.В. Паніну судив революційний трибунал 10 грудня 1917 року за те, що вона

[1] *Бонч-Бруевич В.Д.* Страшное в революции. По личным воспоминаниям. — М., 1926.

[2] Див.: *Раскольников Ф.Ф.* На боевых постах. — М., 1964. — С. 252.

відмовилася віддати більшовицькій владі 93 тис. крб., що належали міністерству. Молоду і красиву падчерицю україно-російського ліберального діяча І.І. Петрункевича, надзвичайно популярну громадську діячку, портрет якої роботи Рєпіна виставлено в Російському музеї, людину, що подарувала місту Народний дім, тверду в своїх переконаннях демократку засудили м'яко — затримали до сплати грошей і відпустили після того, як люди зібрали і віддали більшовикам ці 90 тисяч. На процесі нова влада виглядала жалюгідно. Але арештованих разом з графинею хворих Шингарьова і Кокошкіна матроси знайшли в лікарні і перекололи багнетами в ліжках.

Жах проймає від картин убивства царської сім'ї, кривавої бійні, де жертвами фанатиків і садистів стали і царська пара, і дівчатка-княжни, і хворий хлопчик-наслідник. Після доповіді на засіданні РНК про розстріл царської сім'ї на хвилину запанувала незручна пауза, а потім на пропозицію Свердлова уряд перейшов до поточних питань. Для чого було вбивати усіх цих людей? В яке вогнище було кинуто їх ще не охололі трупи — невже в пожежу світової революції? Невже тільки для того, щоб бути не менш радикальними, ніж убивці Луї XVI та Марії-Антуанети?

Насправді в безмірній жорстокості винищення сім'ї та всіх близьких колишнього царя простежується певний політичний принцип. Це не була звична для більшовиків демонстрація жорстокості з метою залякування можливого противника. Про розстріл царя та його сім'ї, про розстріл великого князя Михайла Олександровича більшовики нічого не повідомляли. Відсутність офіційних даних про долю сім'ї Романових знімала всі питання про легітимну владу в Росії. А Установчі збори, що так і не відбулися, залишили проблему російської державності відкритою. Потаємне винищення всієї сім'ї Романових входило, таким чином, до загального проекту ліквідації *правового простору Росії*.

Хоч би як це звучало парадоксально, можна твердити, що навіть це звіряче убивство свідчить не стільки про більшовицьку жорстокість, скільки про щось інше. Не жорстокість становила суть і специфіку комуністичної диктатури, а байдужість до моральнісної сторони засобів, що їх партії Леніна належало вживати.

Бонч-Бруєвич згадував пізніше, що до революційного терору більшовики були готові, про досвід своїх попередників-якобінців говорили не раз, але все це були загальні розмови і загальна абстрактна готовність. Коли Бонч доповів Леніну про існування антибільшовицького підпілля, Ленін підійшов до вікна, побарабанив пальцями по склу і сказав: «Ну, що ж, треба буде вислати їх у Фінляндію на пару тижнів, хай одумаються»[1]. Перші замахи на Леніна не призвели до політичних наслідків, їх просто замовчали. Пізніше, в лекції про державу, прочитану в університеті імені Свердлова, Ленін порівнював диктатуру в ідеальному випадкові до керування диригентською паличкою. Але він розумів, що слухати його диригентських рухів будуть лише тоді, коли за невиконання легкого помаху руки чи знака поглядом можна поплатитися життям.

Ленін ішов на ризик, готовий на все. Він не рвався до великої крові, сподівався на ентузіазм «товаришів робітників», але не було такої крові, яка могла б його зупинити. Від самого початку він розраховував на якобінський терор — не в тому розумінні, що планував встановити гільйотину на Червоній площі; Ленін розраховував на страх, який паралізує противників самою за-

[1] *Бонч-Бруевич В.Д.* Воспоминания о Ленине. — М., 1965. — С. 180.

грозою «всеохоплюючого і дійсно всенародного терору», що її нестимуть «загони озброєних робітників». Цей параліч страхом і був основною зброєю «класового насильства».

1918 рік відрізнявся від подальших періодів громадянської війни тим, що тоді ще Ленін і його оточення керувались надіями на стихійну силу «всенародного терору». Реально це вилилося в хаос «простору смерті», хаос, з якого народилася «культура терору» 1919—1920 років.

«Придушення контрреволюції» було покладене на ВЧК в центрі Росії, а на периферію імперії послано загони військ під керівництвом більшовицьких комісарів.

Двадцятип'ятирічний Івар Смілга був у Фінляндії головою російських рад і спробував, спираючись на солдатів, захопити владу, але невдало. З загонами матросів і солдатів Литовського полку в Могилів, у ставку російського Верховного командування, прибув призначений головнокомандуючим відомий більшовик, тридцятитрьохлітній Криленко, який мав юридичну освіту (екстерном) і військове звання прапорщика. Загін, що прибув з ним, тут же на його очах заколов багнетом у спину справжнього головнокомандуючого, генерала Духоніна, і побіг у місто шукати його дружину, щоб убити і її; труп Духоніна був тут же розутий, гаманець з грішми і документами украдений. Нічим, крім демобілізації старої армії, Криленко не хотів і не міг займатися. Про методи встановлення «радянської влади» говорить розпорядження Криленка від 22 січня 1918 року: «Крестьянам Могилевской губернии предлагаю расправиться с насильниками по своему рассмотрению»[1].

А найпоказовішою, мабуть, була експедиція Володимира «Антонова»—Овсієнка на Україну.

В розпорядженні Овсієнка було три групи військ: Північний загін Сіверса, Московський революційний загін Сабліна і Воронезька армія Петрова. Про Петрова, молодого підполковника-есера, що розстріляний пізніше англійцями як один із бакинських комісарів, Антонов писав у спогадах: «Його стратегічні плани були грандіозні. Особиста хоробрість надзвичайна, але організувати найдрібнішу справу він не вмів»[2]. Коли прийшли на Україну, загін Петрова був уже зовсім небоєздатним.

Так само розклався і загін Сабліна, — після Куп'янська його фактично не існувало. В щоденнику Буніна під 25 лютого 1918 року читаємо: «Юрка Саблин — командующий войсками! Двадцатилетний мальчишка, специалист по кэк-уоку, конфетно-хорошенький...»[3] Саблін, що зробив блискавичну полковничу кар'єру на безглуздих атаках «германської» війни і став, звичайно, лівим есером, а потім комуністом, дослужився до генеральських звань і дожив до «єжовщини».

Прапорщик Сіверс походив із прибалтійських дворян, був широко відомий як редактор більшовицької «Окопной правды» влітку 1917 року; сухотний, нервовий, він говорив, захлинаючись словами, але в роботі зберігав німецьку методичність. Загін Сіверса зайняв Харків і насамперед арештував мирну делегацію Центральної Ради, що приїхала на переговори. Штаб Сіверса, пише Антонов, перетворився на судилище. «Головою суду був Клейман, людина дуже рухлива, а членом суду входив простодухий матрос Трушин, який вважав кожного білоручку гідним винищення... «7-ма верста» пам'ятається обивателям Харкова»[4]. В загоні Сіверса почалось пияцтво, 300 чоловік було відправлено назад у Москву. 4 січня 1918 року Сіверс добрався до Донбасу, його загони взяли Ростов. Звірства штабу Сіверса описані в книзі соціал-

В.О. Антонов-Овсієнко

І.Т. Смілґа

[1] Цит. за: *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. — М., 1990. — С. 35.

[2] Див.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Воспоминания о гражданской войне: В 4-х т. — Т. I. — М., 1930. — С. 100.

[3] Див.: *Бунин Иван.* Окаянные дни. — М., 1991. — С. 37.

[4] Див.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Воспоминания о гражданской войне. — С. 100.

демократа А. Локермана «74 дня советской власти», що вийшла в Ростові 1918 року. «Штаб Сіверса категорично заявляв, що всі учасники добровольчої армії і особи, які до неї записалися, без різниці в мірі участі і віку їх, будуть розстріляні без суду»[1]. Арештованих роздягали в штабі до білизни, гнали по морозу вулицями до церковної огорожі і там розстрілювали. Як пише Антонов-Овсієнко, меншовики в Ростовській Раді звинуватили Сіверса в насильствах і грабунках і несподівано були підтримані комісаром Першого Петроградського червоногвардійського загону Є. Трифоновим, який виступив проти «безчинств і безрозсудних розстрілів, що творяться загоном Сіверса»[2].

Найбільш показова історія підполковника Муравйова, колишнього есера.

Він командував червоними військами під Петроградом в післяжовтневі дні, при комісарі Антонові був головнокомандуючим на Україні; потім, влітку 1918 року, призначений командуючим фронтом проти чехословаків, підняв повстання проти більшовиків і розстріляний ними. Муравйов був катом України, на ньому кров тисяч людей, убитих в застінках і просто на вулицях. Жертв «офіцерської» бойні в Києві 1918 року налічують близько 2 тисяч; військових викликали «для перевірки документів» в театр і прямо там, в партері, розстріляли і порубали шаблями.

Важко, правда, відділити від персональної вини Муравйова відповідальність комуністів: 22 лютого 1918 року в Києві ЦВК України (Євгенія Бош) утворив Надзвичайну комісію Народного Секретаріату для захисту країни і революції на чолі з Віталієм Примаковим, в складі її були також Юрій Коцюбинський і Микола Скрипник. (Коцюбинський, син великого українського письменника, був зятем Євгенії Бош, а Примаков — зятем Михайла Коцюбинського і швагром Юрія. Тодішній чоловік Євгенії Бош, Юрій П'ятаков, був у загоні Примакова кулеметником, редактором газети, розвідником і катом — «чинил суд и расправу», пише він у автобіографії[3]). І Муравйов, і Антонов були в постійному конфлікті з «Цикукою», як зневажливо називав Антонов український радянський уряд. Але в даному випадку важлива постать самого Муравйова і, головне, ставлення до нього більшовицького керівництва.

Ось як описує революційного командуючого В. Антонов-Овсієнко: «Його суха фігура, з коротко стриженим сивіючим волоссям, з швидким поглядом, — мені згадується завжди в русі, супроводжуваному дзвоном острог. Його гарячий схвильований голос звучав припіднятими верхніми нотами. Висловлювався він завжди високим штилем, і це не було в ньому напускним. Муравйов жив завжди в чаду і діяв завжди самозабутньо»[4]. «Звичайно, він був надто самолюбний і великий хвалько. Особливо любив він хизуватися своєю жорстокістю. «Скільки крові, скільки крові, скільки крові!» — повторював він, передаючи, як здійснював яке-небудь усмирення, і говорив зовсім без страху перед цією кров'ю, а з відтінком фаталізму і фатівства»[5]. Перед взяттям Києва Муравйов дав наказ: «Войскам обеих армий предписываю беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции»[6]. З-під Полтави Муравйов телеграфував Антонову, що всіх «захисників буржуазії» він наказав «нещадно вирізати». Антонов, сам офіцер за освітою, оцінював Муравйова в цілому високо: «Працівник він був невтомний, військову справу добре знав із спеціального боку, а ще розумів нутром її авторитарний характер»[7].

Зовсім інакше оцінив Муравйова як

[1] Цит. за: *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. — С. 93.

[2] Див.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Воспоминания о гражданской войне. — С. 100.

[3] Див.: Деятели СССР и революционного движения в России. — М., 1989. — С. 592.

[4] *Антонов-Овсеенко В.А.* Воспоминания о гражданской войне. — С. 78.

[5] Там же. — С. 85—86.

[6] Там же. — С. 158.

[7] *Антонов-Овсеенко В.А.* Воспоминания о гражданской войне. — С. 85.

військового лейб-гвардії підпоручик Тухачевський, двадцятип'ятилітній командувач армії, присланий до Муравйова на східний фронт і ледве ним там не розстріляний. Обдарований і освічений офіцер побачив повну ницість «невтомного працівника»: «Муравйов відзначався скаженим честолюбством, дивовижною особистою хоробрістю і вмінням наелектризувати солдатські маси. Теоретично Муравйов був дуже слабкий у військовій справі, майже неписьменний. Однак знав історію війн Наполеона і наївно намагався копіювати їх, коли треба і коли не треба... Обстановку він не вмів оцінити. Його завдання були абсолютно нежиттєві. Керувати він не вмів. Втручався в дрібниці, командував навіть ротами. До червоноармійців він підлещувався. Щоб завоювати їх любов, він їм безкарно дозволяв грабувати, застосовував найбезсоромнішу демагогію та ін. Був надзвичайно жорстоким»[1].

А от Ленін до останньої хвилини був високої думки про військові здатності Муравйова: «Запротоколюйте заяву Муравйова про його вихід із партії лівих есерів, продовжуйте пильний контроль. Я певен, що при дотриманні цих умов нам цілком вдасться використати його прекрасні бойові якості»[2]. У власне військових справах більшовики не розумілися, зате вони добре бачили «бойові якості» — оте саме «авторитарне нутро», яке дозволяло напівбожевільному безграмотному батальйонному командиру переступати через гори трупів, прицмокуючи: «Скільки крові, скільки крові, скільки крові!»

Від початку червоний терор ґрунтується на розстрілах заручників. Арешти заложників були таким же супутником «тріумфального шестя радянської влади», як безконечні реквізиції, «ущільнення» — перетворення пристойних професорських та адвокатських квартир на божевільні «комуналки», мобілізації «нетрудового населення» на принизливі і важкі роботи, нарешті, просто позбавлення всіх людей розумової праці засобів для існування — продовольчих пайків. Навесні 1918 року, коли почалися перші повстання в козачих станицях на Дону, Свердлов і Троцький — безумовно, під керівництвом Леніна — розробляють продуману систему винищення козаків, розстрілів поголовно усього чоловічого населення[3]. Особлива жорстокість спалахує по всій контрольованій комуністами території Росії восени 1918 року, після убивства Урицького і замаху на Леніна. До речі, убивство голови Петроградської ЧК Урицького було актом особистої помсти студента Леоніда Канегіссера чекістам за розстріл його друга і арешт ні в чому не винних офіцерів. Після убивства Урицького, за офіційними більшовицькими даними, в Петрограді розстріляно 500 заложників! Насправді убитих було більше — за даними очевидців, тільки в Кронштадті у дворі було вирито чотири великих ями і впродовж ночі розстріляно коло них 400 чоловік. Що творилось після пострілу Фанні Каплан, не варто й говорити.

Широко відома цитата з статті одного з керівників ВЧК М.Я. Лаціса (партійний псевдонім Яна Судрабса, латиського комуніста, вчителя за фахом). «Не шукайте в справі звинувальних доказів; чи повстав він проти Ради із зброєю чи на словах. Насамперед ви повинні запитати його, до якого класу він належить, якого він походження, яка у нього освіта і яка його професія. Ось ці питання і повинні вирішити долю звинуваченого»[4]. Оригінал, листопадове число казанського журналу «Красный террор» за 1918 рік, читачеві недоступний. А між тим тут опущено початок фрази, в якій сама суть справи: «Ми не ведемо війни проти окремих

М.Я. Лаціс

[1] Див.: *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — М., 1962. — Т. 1. — С. 75—76.

[2] Ленинский сборник XXXVI. — М., 1959. — С. 58.

[3] Див.: *Лосев Е.* Трижды приговоренный // Москва. — № 2. — 1989.

[4] Цит. за: *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1978. — К. 1. — С. 226—227.

Ф.Е. Дзержинський

осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас»[1].

Розбіжність між позиціями Лаціса, «одного из лучших, испытаннейших коммунистов», за словами Леніна, і ленінською каральною політикою полягала в тому, що Ленін не прагнув винищити *людей*, які складали клас буржуазії. «Ліквідація класу» для марксиста тоді взагалі означала ліквідацію соціальної структури, а не людей, — люди взагалі важили мало, історію робили соціальні фантоми, абстрактні сутності. Ленін не був канібалом, який мету революції бачив у горах трупів представників експлуататорських класів. Стріляючи по людях, Ленін і комуністи цілили в «класи». Розстрілюючи «дві—три сотні представників буржуазії», комуністи чекали, що клас буржуазії, переляканий, замовкне і затихне. Троцький вів з цього приводу вчену полеміку з Каутським і повчав соціал-демократичного патріарха: «Застрашування є могутнім засобом політики, і треба бути лицемірним святенником, щоб цього не розуміти»[2]. «Застрашували» клас.

У 18-му році для того, щоб морально і політично придушити «буржуазію» або «буржуазні класи населення», нещадно розстрілювали заручників і дали волю «озброєному народові», використовуючи «прекрасні бойові якості» різних авантюристів та «испытаннейших коммунистов» з їх щирою класовою ненавистю на ґрунті комплексу соціальної меншовартості. В результаті уже восени 1918 року «радянська влада» втратила величезні території імперії і трималася на п'ятачку корінної російської етнічної землі, з якого колись починалося «збирання руських земель» московськими великими князями.

С.П. Мельгунов, видатний російський правозахисник часів громадянської війни, мужності якого ми завдячуємо унікальним матеріалам, що дозволяють зрозуміти трагедію російської демократії, неточно оцінив дуже важливу зміну в більшовицькій політиці терору. Він цитує доповідну записку Дзержинського до Ради Народних Комісарів від 17 лютого 1922 року: «В припущенні, що одвічна стара ненависть революційного пролетаріату до поневолювачів мимоволі виллється в цілий ряд безсистемних кривавих епізодів, причому збуджені елементи народного гніву зметуть не тільки ворогів, але й друзів, не тільки ворожі і шкідливі елементи, а й сильні і корисні, я намагався провести систематизацію карального апарату революційної влади. ...Надзвичайна комісія була не що інше, як розумне скерування караючої руки революційного пролетаріату»[3]. Посилання на стихію народної ненависті С.П. Мельгунов розцінив як спробу чекістів зняти з себе відповідальність за терор, ініційований комуністичними вождями.

Насправді Дзержинський тут попри усю революційну риторику щирий і говорить правду. В цьому і полягав перехід від терору «без компасу» до те-

[1] Цит. за: *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. — С. 44.
[2] Див.: Там же. — С. 33.
[3] Див.: Там же.

рору «з компасом», від «некультурного терору» до «культури терору». ВЧК добивалась керованого «розумного» терору, комуністи прагнули упорядкувати стихію ненависті і масових убивств, залишивши від неї тільки те, що їм було потрібне. А потрібна була їм паралізація волі до опору «експлуататорських класів» і «дрібної буржуазії» через жахи масових розстрілів і концентраційних таборів.

Нічого дивного немає в тому, що довкола чекістських підвалів, забризканих кров'ю та рештками кісток і мозку, крутилися хмари якихось людців із нездоровим потягом до смерті. Байдужі ремісники розстрілу; упоєні шалом позамежного, вічно п'яні чи накокаїнені комуністичні Хлєстакови; педантичні добросовісні працівники, спустошені наказом партії вистраждати до кінця; люди, яких закрутило життя і змусило звикнути до усього, щоб вижити, — всі ці виконавці були потрібні заведеній машині терору. В камерах необмеженою владою користувалися слідчі-садисти. Так, в Харкові перед Денікіним господарем сотень життів був комендант ЧК Саєнко, що, завжди наче в хмелю, цілодобово мучив людей за допомогою кинджала і револьвера, влітав у камери, увесь забризканий кров'ю, з криком: «Видите эту кровь? То же получит каждый, кто пойдет против меня и рабоче-крестьянской партии!»[1] Про кошмари Київських підвалів ЧК 1919 року, в часи, коли українську ЧК очолював Лаціс, розповів звіт сестер російського Червоного Хреста міжнародному Червоному Хресту в Женеві. Жахливі картини відкрилися після заняття денікінцями Одеси влітку 1919 року. Тут в ЧК було все: кайдани, темний карцер, різки, нагайки і палиці, стискування рук кліщами, підвішування і т. п.

Це — асенізатори революції, чорнороби терору. Але до чорної роботи так чи інакше залучалися всі.

Всім відомо від Горького, як Ленін любив Бетховена. «Ничего не знаю лучше «Apassionata», готов слушать ее каждый день. Изумительная, нечеловеческая музыка. Я всегда с гордостью, может быть, наивной, думаю: вот какие чудеса могут делать люди!

И, прищурясь, усмехаясь, он прибавил невесело:

— Но часто слушать музыку не могу, действует на нервы, хочется милые глупости говорить и гладить по головкам людей, которые, живя в грязном аду, могут создавать такую красоту. А сегодня гладить по головке никого нельзя — руку откусят, и надобно бить по головкам, бить безжалостно, хотя мы, в идеале, против всякого насилия над людьми. Гм-гм, — должность адски трудная!»[2]

Бетховена грав Леніну в еміграції лікар М.С. Кедров, коли приїжджав з Росії. Після революції Кедров завідував у ВЧК Особливим відділом і тоді, мабуть, уже був психічно нездоровим. За даними Мельгунова, він і його друга дружина Майзель-Кедрова в Архангельську особисто розстрілювали десятки і сотні людей, в тому числі гімназистів. За «шпигунство» в Бутирку відправлялись навіть восьмирічні хлопчики.

У роки революції та громадянської війни, в перші півтора десятиліття комуністичної влади склалась особлива філософія терору, що заміняла собою правові норми.

В двадцятих роках в Росії з'являлось чимало художніх творів, де відверто описувались жахи громадянської війни і жорстокість ЧК. Один такий роман — «Два мира» Володимира Зазубріна, сибірського письменника-комуніста — показував криваву жорстокість обох воюючих сторін; про нього, за словами Горького, Ленін сказав: «Очень страшная, жуткая книга...» В 1923 році За-

[1] Див.: *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. — С. 123.

[2] Див.: *Горький М.* Собрание сочинений. — М., 1952. — Т. 17. — С. 39—40.

зубрін написав повість «Щепка», яку журнал «Сибирские огни» надрукувати не наважився. В 1937 чи 1938 році Зазубріна розстріляно; повість його збереглася не в архівах НКВД, а у відділі рукописів Ленінської бібліотеки і опублікована 1989 року в «Сибирских огнях» (№ 2) і «Енисее» (№ 1).

В цій повісті Зазубріна головна дійова особа — голова Губчека Срубов, комуніст із інтелігентів — спускається в підвал, щоб керувати розстрілом чергової партії ув'язнених. Член колегії Моргунов, який «вперше в ЧК», іде з ним — «подивитись». Арештованих зв'язують по п'ять чоловік, лунають постріли, вони падають, в підвалі нестерпно тхне порохом, потом, випорожненнями, кров'ю, — лежить парне людське м'ясо. Трупи на мотузках витягують через люк, скидають в машину, кров засипають піском. Чекіст Соломін, колишній селянин, сприймає все по-хазяйськи спокійно, ногами уминає трупи в ямі. А Срубов закривається в кабінеті і п'є спирт. На стіні кабінету — портрет Маркса *в білій сорочці*. Срубову ввижаються сліди крові, білий і чорний павуки. Він хоче створити машину, яка б швидко, бездоганно і, головне, анонімно убивала б засуджених. Батько Срубова, доктор медицини, розстріляний в ЧК за створення «Товариства ідейної боротьби з комунізмом»; перед смертю він передає привіт сину-чекісту. Срубов безмежно відданий Революції, яку сприймає як «бабу беременную, русскую, широкозадую, в рваной, заплатанной, грязной, вшивой холщовой рубахе» — він любить її такою, яка вона є. При обговоренні питання, чи має бути гласний суд, чи негласна розправа, Срубов палко виступає за розстріли списком: «Чека есть орудие классовой расправы. Поняли? Если расправы, так, значит, не суд... Для нас важнее всего социальное положение, классовая принадлежность». Врешті Срубов боже-воліє, його місце займає Соломін.

Критик В. Правдухін в ті часи писав, що Зазубрін намалював «внутрішню трагедію героя революції, який не витримав зрештою подвигу революції». З усією більшовицькою пристрасністю Правдухін викривав «нікчемну кантівську ідею про самодостатню цінність кожної людини» та подібні «атавістичні поняття»[1]. Критик був, звичайно, свого часу теж розстріляний.

В сповненій щирого революційного романтизму повісті Віктора Кіна «По той бік» комсомолець Безайс ілюструє цю «людину без трагедій» епохи громадянської війни: «світ для Безайса був простий. Він вірив, що світова революція буде якщо не завтра, то вже післязавтра напевно. Він не мучився, не ставив собі питань і не писав щоденники. І коли в клубі йому розповіли, що сьогодні вночі за річкою розстріляли купця Смирнова, він говорив: «Ну, що ж, так і треба», — тому що не знаходив для купців іншого застосування... Безайс взявся якось читати «Злочин і кару» Достоєвського. Дочитавши до кінця, він здивувався.

— Боже мій, — сказав він, — скільки розмов всього лише через одну стару!»[2]

Звертає увагу часта в «пролетарській літературі» тема убивства чекістом свого батька (Зазубрін), матері (Хвильовий). Взагалі героїзм чекістів тодішня література вбачала не в їх ненависті до ворога, а в здатності переступити через все, зберігши лицарство — «холодну голову, гаряче серце і чисті руки» (Дзержинський). Ідеологія революційного терору — не пекельні пристрасті класової злості, а торжество незламної холодної доцільності.

О.І. Солженіцин в «Архіпелагу ГУЛАГ» цитує рідкісні видання тієї пори, де з дивовижною безпосередністю викладено всю філософію терору. Ось що писав

[1] Див.: *Панков А.* Анатомия террора // Новый мир. — 1991.

[2] Див.: *Кин В.* По ту сторону. — М., 1956. — С. 15, 16.

тодішній голова Реввійськтрибуналу Республіки латиський комуніст К.Х. Данішевський: «Революційні військові трибунали — це насамперед органи знищення, ізоляції, знешкодження і терористичного ворогів Робітничо-Селянської вітчизни і тільки в другу чергу — це суди, що встановлюють ступінь винності даного суб'єкта»[1]. Розстріл «не може вважатися покаранням, це просто фізичне знищення ворога робітничого класу»[2]. «Революційний військовий трибунал — це необхідний і вірний орган Диктатури пролетаріату, який повинен через нечуване розорення, через океани крові і сліз провести робітничий клас... в світ вільної праці, щастя трудящих і краси»[3].

Тими самими ідеями сповнений і колишній прапорщик-головнокомандуючий Криленко, що перейшов за власним бажанням (оскільки не згоден був з використанням колишніх офіцерів у Червоній Армії) в наркомат юстиції по відомству виняткових судів. Аж до епохи Вишинського Криленко — один із головних теоретиків і практиків червоного терору. В книжечці, що вийшла 1923 року, Криленко підкреслює, що трибунал — не суд: «Трибунал є орган класової боротьби робітників, спрямований проти їх ворогів» і повинен діяти «з точки зору інтересів революції... маючи на увазі найбільш бажані для робітничих і селянських мас результати»[4]. Люди ж — всього лише «певні носії певних ідей... які б не були їх індивідуальні якості, до неї (людини. — *М.П.*) може бути застосований тільки один метод оцінки: це — оцінка з точки зору класової доцільності»[5].

Все це — жах. Але Солженіцин даремне ототожнив цей жах з пізнішим, Сталінським. Це — інакший жах, ніж кошмари Сталінської пори, не така сама філософія, що філософія Вишинського. Принциповою її ознакою є відсутність поняття вини і кари, що повністю замінені холодним раціональним критерієм доцільності. Тому розстріл офіційно називався «вищою мірою *соціального* захисту» (ВМСЗ) і тільки в часи Єжова перейменований на ВМН — «высшую меру *наказания*».

Кінець громадянської війни дає яскраве свідчення терористичного характеру «диктатури пролетаріату».

Жорстокість походу на Варшаву 1920 року в потаємних щоденниках своїх описав політпрацівник однієї з Будьоннівських дивізій, майбутній письменник Ісаак Бабель. «Попереду — речі жахливі, — пише він 18 серпня 1920 року. — Ми перейшли залізницю коло Завурдзє. Поляки пробиваються по лінії залізниці до Львова. Атака увечері коло ферми. Побоїще. Їздив з воєнкомом по лінії, вмовляємо не рубати полонених. Апанасенко (начдив-4. — *М.П.*) умиває руки, у Шеко (наштадив-4. — *М.П.*) вирвалось — рубати, це відіграло жахливу роль. Я не дивився на обличчя, приколювали, пристрілювали, трупи покрито тілами, одного роздягають, другого пристрілюють, стогони, крики, хрипи, атаку здійснив наш ескадрон, Апанасенко в стороні, ескадрон одягся як слід, у Матусевича убили коня, він із страшним, брудним обличчям, біжить, шукає коня. Пекло. Як ми несемо свободу, жахливо. Шукають у фермі, витягають, Апанасенко — не трать патронів, заріж. Апанасенко говорить завжди — сестру зарізати, поляків зарізати»[6].

«Чому у мене постійна туга? Тому, що далекий від дому, тому, що руйнуємо, йдемо як вихор, як лава, всіма зненавиджені, розлітається життя, я на великій невпинній панахиді»[7].

Це — жорстокість війни, продовження бою. А ще страшніша — жорстокість продуманого і спокійного післявоєнного і невоєнного терору.

М.В. Фрунзе та Реввійськрада Південного фронту надіслали радіо Врангелю,

М.В. Криленко

[1] Див.: *Данишевский К.Х.* Революционные военные трибуналы. — М., 1920. — С. 39.
[2] Див.: Там же.
[3] Див.: Там же. — С. 59.
[4] Див.: *Крыленко Н.В.* За пять лет (1918—1922). — М.; Петроград, 1923. — С. 73.
[5] Див.: Там же. — С. 79.
[6] Див.: Ненавижу войну // Дружба народов. — 1989. — № 5. — С. 257.
[7] Див.: Там же. — С. 249.

де пропонували всім білим здатися і гарантували життя. Врангель не відповів. Озвався Ленін. В телеграмі на ім'я РВР фронту Ленін «дуже здивований непомірною поступливістю умов» (тобто обіцянкою зберегти життя!). Якщо противник не прийме їх, пише Ленін, «треба розправитися нещадно»[1].

Для виконання ленінської директиви створено «Кримську ударну групу» на чолі з чекістом Ю.М. Євдокимовим. Згідно з текстом нагородного листа ВУЧК, група Євдокимова розстріляла 12 тисяч чоловік (!). Потім пішла «зачистка» силами Кримської ЧК на чолі з С.Ф. Реденсом. «Трійку», яка формально виносила вироки, очолив Ю.Л. П'ятаков[2].

Як це все відбувалося, розповів С.П. Мельгунов.

Спочатку були просто розстріли військовополонених і всіх тих, хто лежав у госпіталях, в тому числі цивільних, селян, жінок: їх виносили і убивали просто в ліжках. Потім пішли облави. Розстрілювали спочатку сотнями і тисячами (в першу ніч розстрілів у Сімферополі — 1800 чоловік, у Керчі — 1300 чоловік і т. д.), але це виявилось неефективним, були випадки втеч. Тоді почали розстрілювати невеликими партіями, по дві партії за ніч. Навколишнє населення покинуло домівки, бо несила було витримати пострілів і стогонів, а крім того часто недобиті доповзали до хат і просили сховати, а за це чекісти розстрілювали. На вулицях Севастополя висіли повішені і в офіцерській формі, і в лахміттях. Потім почалась реєстрація колишніх офіцерів, тисячні черги біля пунктів реєстрації, арешти і масові розстріли ночами. Пізніше — заповнення десятків анкет, перевірки, арешти, концтабори і розстріли. Це продовжувалось цілий рік.

На нагородному листі Євдокимова — напис Фрунзе: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на нагороду. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження у звичайному порядку є не зовсім зручним»[3]. «За понесені труди» (так в наказі) чекісти нагороджені бойовими кіньми.

Це не може бути кваліфіковане інакше, як злочини проти людства.

Сьогодні не може бути сумніву в тому, що режим комуністичної влади, яким закінчилася політична криза розбитої у війні Росії, був таким же криваво і злочинно жорстоким, як і якобінська диктатура, тільки незрівнянно більш масовим. Героїчна корчагінська і гайдарівська романтика громадянської війни приховувала той терор, на якому зросли основні персонажі сталінського НКВД. І вожді Жовтневого перевороту, насамперед Ленін, непрямим чином відповідальні і за всі тоталітарні жахи тридцятих — сорокових років.

Однак, повертаючись до оцінок смислу терористичної диктатури партії Леніна — Троцького, мусимо визнати і тут, що безмежна жорстокість ЧК була елементом жорстокості громадянської війни. А, отже, криваві кошмари «червоних» були також проявом історичного абсурду, «беспредела» катастрофи, яка сама по собі ірраціональна, — і можна, строго кажучи, говорити тільки про сенс того громадянського миру, який настав після перемоги комуністів.

Російська державна традиція і диктатура «білих»

Перші десятиліття після перемоги більшовиків залишали відкритим питання, що залишилося на політичній — чи, краще, культурно-політичній — карті світу на місці колишньої

[1] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 52. — С. 6.
[2] Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні.— К., 1997. — С. 85.
[3] Див.: Там же. — С. 85.

національної російської держави, чи взагалі є у неї правний, політичний і культурний спадкоємець.

Реально на місці імперії тепер була комуністична диктатура. Ця реальність не підлягала сумніву, хоча до кінця двадцятих років у Заходу залишались надії на її швидкий кінець. Але відкритим залишалось питання, де в історичному і правному плані поділась та Росія, що репрезентувала в світовому політикумі євразійську одну шосту планети. Комуністи відмовлялись від спадкоємства, проголосивши Росію політичною ілюзією епохи торгово-промислового капіталу, а РРФСР, потім СРСР — батьківщиною пролетарів усіх країн.

Західна консервативна і ліберальна демократія підтримувала «білі» антикомуністичні збройні формування Росії як спадкоємців Російської імперії — свого союзника у війні проти Центральних держав. Однак, імперія перестала існувати з актами зречення Миколи і Михайла Романових. Хто лишився законним спадкоємцем імператорів?

Можна було вважати представником Росії її Тимчасовий уряд в особі його глави — Олександра Керенського. Певні зв'язки з керівними колами Антанти у Керенського лишились, але він не мав підтримки у жодних російських політичних і військових сил. До речі, фігура Керенського як можливого спадкоємця законної влади Росії знову випливла аж в останні роки життя Сталіна, коли реальною стала загроза нової війни; тоді Сталін почав готувати убивство непримиренного старого емігранта. Але інститут Тимчасового уряду ніколи ніким не розглядався як цілком законне представництво Росії. Статус його був, по суті, такий же сумнівний, як і статус більшовицького Раднаркому: обидва уряди були результатами переворотів.

Безумовно, законним представником Росії був би кожен уряд, який би мав підстави діяти від імені обраних народом Установчих зборів. Але тут якраз і виявилася слабкість російського політичного світу.

Політичні центри, які мали служити організаторами і керівниками опору комуністичній диктатурі, виникали переважно в підпіллі і швидко розкривалися Чека. Одразу після перевороту було утворено «дев'ятку», в березні 1918 року реорганізовану в «Правий центр» (ПЦ — П.І. Новгородцев, А.В. Кривошеїн, В.І. Гурко, С.М. Леонтьєв). Ліві партії організували в той самий час «Союз відродження» (СВ — Н.В. Чайковський, В.А. Мякотін, А.В. Пєшехонов, І.І. Бунаков, М.Д. Авксентьєв, М.І. Астров, М.М. Кішкін, Д.І. Шаховський, С.П. Мельгунов). Правий центр розколовся після того, як більшість в ньому прийняла німецьку орієнтацію; проантантівські кола створили «Національний центр» (НЦ — М.І. Астров).

НЦ і СВ домовились про утворення Директорії, яка була б «носительницею російської влади» до скликання Установчих зборів. До складу Директорії увійшли М.Д. Авксентьєв (голова), М.І. Астров, генерал В.Г. Болдирєв, П.В. Вологодський і Н.В. Чайковський.

Влітку 1918 року Комітет членів Установчих зборів («Комуч»), що представляв 250 депутатів, став саме тією політичною силою, яка очолила опір більшовикам.

8—23 вересня 1918 року в Уфі зібралась Державна нарада, яка прийняла «Акт про утворення Всеросійської верховної влади». Але оскільки Державна нарада визнавала залежність Директорії від Установчих зборів, а збори були лівими, головним чином есерівськими, то навіть розумний і порівняно поміркований кадет М.І. Астров відмовився входити до складу Директорії. Про генералів не доводиться і говорити.

«Демократична контрреволюція» поступово відступала під натиском все більш праворадикальних сил, доки переворот адмірала Колчака не покінчив з рештками демократії. Разом з Комучем впала не тільки демократія, а й остання юридична підстава опору комуністам. Не існувало держави, яка представляла б культурно-політичну тяглість Росії на противагу РРФСР. Існували лише збройні формування на чолі з різними генералами царської служби, що вели війну і врешті потерпіли поразку. Есер Микола Авксентьєв, блакитноокий геттінгенець з борідкою і романтичними кучерями до плечей, з печаллю і покорою приймав розвиток до диктатури і після висилки колчаківцями за кордон створив не уряд в екзилі, а журнал «Современные записки».

Кадети (Астров в тому числі) увійшли до Особливої наради («Особого совещания») при Головнокомандуючому на півдні Росії, утвореної в серпні 1918 року як дорадчий політичний орган. В грудні 1919 року, після розгрому військ «півдня Росії», «Особое совещание» було розпущено. Генерал Врангель, що замінив Денікіна на посту Головнокомандуючого на півдні Росії і у зв'язку з поразкою Верховного правителя адмірала Колчака став главою всіх російських збройних сил, залишився єдиним представником політичної влади білих. Після розгрому військ Врангеля фактично не стало ні Головнокомандування, ні збройних сил, ні Росії як держави — спадкоємиці великої імперії.

За політичною безформністю білого руху стояла його найбільша проблема: ідейна порожнеча. Микола Іванович Астров писав 1930 року матері Врангеля, на той час уже покійного, про російських правих: «Корінна їх помилка в тому, що вони не бажають знати і замість знання віддають перевагу «словечкам» і вигукам, породжуваним пристрастями і ненавистю»[1]. Йдеться не про емоційність чи звичайну обмеженість, хоча хизування злобною непримиренністю до «жидобільшовиків» було властиве малоінтелектуальному генералітету і офіцерству, яке очолило білу контрреволюцію. Що стояло за тугою по Росії? Яку ідею захищали патріоти корніловського Льодового походу і врангелівські галліполійці? Що було предметом ностальгії — Росія від «Євгенія Онєгіна» до масляничних блинів з ікрою? Сентиментальне «Москва златоглавая, чистый звон колоколов, царь-пушка державная, аромат пирогов»?

Повернення «білих» приводило до відновлення «порядку» на відвойованих у «червоних» територіях. Як згадують сучасники, білі починали з нещадної заборони торгувати насінням, що для них символізувало ненависні мітинги з безконечним неохайним лузанням. Потім брались за залізниці. За більшовиків там панував неймовірний хаос, всі кудись їхали в «літерних» (позначених літерами) поїздах як «командировочні», або просто так, силою відвойовуючи місце в вагоні або на даху. У білих насамперед з'являлись каси і квитки на поїзди і вагони першого, другого і третього класів. Потім поступово відновлювалась торгівля, і на базарах невідомо звідки з'являлось усе. Дуже швидко починались арешти в робітничих околицях, посеред білого дня «червону наволоч» десятками вели в контррозвідку, звідки ніхто не повертався. Нарешті, починалось «повернення власності», супроводжуване масовими побиттями селян, а в місті — бійки між козаками і просто кіннотниками, кіннотою і піхотою, військовими і «цивільними штафірками» на вулиці, в перукарні чи ресторані, — і, нарешті, грандіозні кількаденні єврейські погроми.

Антикомуністичний «білий рух» був спробою військової хунти будь-якими засобами відновити Велику Державу, і нічого більше.

[1] Див.: *Астров Н.И. — Врангель М.Д.* 31.08.1930. Stanford Slavic Studies. — Vol. 9. — 1995. — P. 39.

Як російський націоналізм політична ідеологія офіцерства Колчака — Денікіна — Врангеля успадковувала радше західницько-імперську великодержавну традицію, ніж етнічно-релігійний шовінізм в дусі «народності». Але вульгарна великодержавність звиклих до атак, крові і трупів штабс-капітанів і козачих єсаулів наскрізь проникнута грубою окопною ксенофобією.

Адмірал Колчак ще перед війною був помітною фігурою в середовищі «яструбів» — морських офіцерів з супердержавницькими амбіціями; учасник однієї з героїчних експедицій по відкриттю Північного морського шляху, Колчак був відомим членом геополітичних військово-морських клубів Петербурга ще до своєї блискучої воєнної кар'єри. Денікін, вихованець Драгомирівської Київської військової округи, — поміркований, недурний і дуже консервативний генерал, політичні ідеали якого не виходили за межі горизонту розмов у офіцерському зібранні. Врангель ще менше відзначався політичним кругозором.

Цікаво, що Петро Миколайович Врангель належав до дуже інтелігентної сім'ї з великими традиціями в російській культурі. Його називали «чорним бароном» через те, що він був дуже смаглявим брюнетом, — Врангель належав до спадкоємців «арапа Петра Великого», Ганнібала, і був, таким чином, споріднений з Пушкіним. Батько генерала мав прекрасну освіту, завжди був в опозиції до дому Романових і писав історичні п'єси, які не дозволялись до постановки. Дуже відомим в Росії був молодший брат «чорного барона» Микола Миколайович, історик мистецтва і найкращий, як вважалось, художній критик Росії. Він помер дуже молодим і належав до тих нечисленних російських інтелігентів, що сприйняли війну як катастрофу. «Чорний барон»

О.В. Колчак

був відомий в петербурзькому вищому світі як неперебірливий кар'єрист, що спочатку хотів зробити світську кар'єру гірничого інженера, а потім пішов торованим дворянським військовим шляхом, вступивши в російсько-японську війну до уссурійського козацтва. Військові успіхи Врангеля в двох війнах дійсно були блискучими, але за своєю ментальністю він залишався на рівні пересічного російського офіцера.

П.М. Врангель. 1920 р.

Савінков в двадцяті роки у листуванні з письменником Амфітеатровим дав цілком справедливу характеристику Врангелю, зазначивши, правда, що особисто його майже не знає (зрештою, колись вони були знайомі по Петербургу як студенти — Врангель гірничого інституту, Савінков університету). «Врангель за переконаннями монархіст. Зараз він заграє з «легітимістами» («Вища Монархічна рада» та ін.). Здається мені, що він це робить, бо у нього немає грошей, а були б гроші, він би продовжував свою «бонапартистську» лінію. Хто Бонапарте — здогадайтесь самі. У всякому разі, Врангель із тих, хто кровно, зоологічно реакційний. Для нього селянин — «сучий син», фін — «чухна», кожен демократ — «смутьян». ...Питання не в розумі, а саме в зоології»[1].

Як писав Савінков у тому ж листі, «в дійсності ж у козаків він (Врангель. — *М.П.*) втратив усякий вплив, серед же добровольців панує збентеження: переоцінка цінностей у бік демократії (не Керенського і Авксентьєва, звичайно, а свого роду російського фашизму)»[2].

Визначення фашизму як свого роду демократії може здатись сьогодні чимось неймовірним, але для людей, позбавлених внутрішнього відчуття несправедливості насильства, «влада народу» і «влада від імені народу (нації)» означали одне і те ж саме. Щоб бути демократом, для есерів на зразок Савінкова достатньо було орієнтуватися на плебс. Так есерівське народництво переростає в фашизм.

За крахом ідеї Установчих зборів та демократичної Росії стоїть криза ідеології російської соціалістичної лівої, насамперед есерівського типу. Есери — партія спадкоємців радикального російського народництва з його тероризмом і невизначеним народолюбством. Крах ідеї народного суверенітету і демократії був зумовлений в 1918—1919 роки не нездатністю есерів до рішучих дій для її захисту — навпаки, прийнявши ідеологію тероризму, есери вже могли не зупинятися ні перед чим. Не витримала історичної перевірки радше ідея Народу як вищої суверенної субстанції, спроможної дати харизму державній владі і санкціонувати всю її діяльність. Народ розпався на групування, класи і регіони, і романтичній ілюзії протистояла за умов громадянської війни нещадна і безглузда взаємна жорстокість.

Тільки наприкінці громадянської війни формується незалежна від великодержавного реставраційного генеральського руху політична структура, що робить спробу підпорядкувати собі всі реальні антикомуністичні сили на певній ідейній основі. Колишній керівник терористичної організації есерів Борис Савінков створює радикальну організацію, близьку за своїм духом до італійського фашизму. Ця організація на короткий час стає, здавалось, реальним політичним претендентом на представництво Росії і на роль лідера нової хвилі антирадянського руху.

Борис Савінков після невдач 1918 року знову з'являється на авансцені антикомуністичної політики в 1920 році, в час польсько-радянської війни. Він організовує у Варшаві «Російський політичний комітет» (РПК), створює частини «Російської народної армії» і разом з ними сам бере участь у військових операціях поляків. Після поразки РПК реорганізовано в «Російський евакуаційний комітет», на базі якого в січні 1921 року утворено «Народний союз захисту батьківщини і свободи» («Народный союз защиты родины и свободы» — «НСЗР и С»). В роботі з'їзду «НСЗР и С» в червні 1921 року взяли участь представники армій країн Антанти. Савінков, на відміну від білих урядів, укладає угоду і з Польщею, і з білоруськими націоналістами, і з урядом УНР, не кажучи про кубанських і донських козаків. Серйоз-

[1] Див.: Савинков — Амфитеатрову. Paris, 30.V.1923//Минувшее. Кн. 13. — М.; СПб., 1991. — С. 90.

[2] Там же. — С. 91.

на організація розвідувальної служби дозволила Савінкову виступити партнером спецслужб Антанти.

Савінков протиставив ретроградній бездумності білої ідеології орієнтацію на «селянську демократію». Він писав у ці роки: «Росія в жодному разі не вичерпується... двома ворогуючими таборами («червоні», більшовики — з одного боку, «білі», «реставратори» — з іншого). Величезна більшість Росії — селянська демократія... Чи не очевидно тому, що, поки збройна боротьба з більшовиками не буде спиратися на селянські маси, іншими словами, поки патріотична армія не поставить собі на меті захист інтересів селянської демократії, і тільки її, більшовизм не може бути переможений в Росії»[1]. Савінков порвав з білим рухом Врангеля, відмовився від ідеї «єдиної і неділимої Росії», яку всіма силами захищав як представник спочатку директорії Авксентьєва, а потім уряду Колчака в Парижі, і висунув гасло «Сполучених Штатів Східної Європи».

Савінков намагався підпорядкувати собі і селянське повстання на Тамбовщині 1920 року, керівник якого міліціонер А.С. Антонов був раніше есером. Реально спроба скинути владу більшовиків силами селянських повстань вилилася 1921 року в рейди з території Польщі на радянську територію одного з найближчих співробітників Савінкова, полковника С.Е. Павловського. Здійснені з надзвичайною жорстокістю, супроводжувані дикими убивствами і катуваннями комуністів і радянських службовців, ці рейди не викликали очікуваного резонансу в селянському середовищі.

З літа 1921 року радянський уряд почав довгі переговори з Польщею, які закінчилися в жовтні 1921 року угодою про висилку з польської території керівників організації Савінкова та

Б.В. Савінков. Початок 20-х років

військових органів УНР. Савінков виїхав у Париж, не чекаючи результатів переговорів. Різко засуджений білою еміграцією за зречення «неділимості», не одержавши підтримки в У. Черчілля та Т.Г. Масарика, на яких розраховував, Савінков осів у Парижі, в повній ізоляції, але не втративши волі до боротьби. Він зустрічався і з Муссоліні — в Лугано в березні 1922 року, ще до приходу останнього до влади, а потім в 1923 році, коли дуче обіцяв йому гроші для активної антирадянської діяльності. Грошей дуче не дав, але симпатії до Муссоліні та італійського фашизму взагалі увесь час характеризують Савінкова. Філософ Ф. Степун, що добре знав його, пише, зрештою: «Він був радше фашистом, подібним до Пілсудського, ніж російським соціалістом-народником»[2].

В 1922 році чекісти розпочали операцію «Синдикат-2», яка закінчилася розгромом штабу молодого російського фашизму, — Савінкова заманили на територію СРСР у фіктивну підпільну організацію, арештували і судили.

Розпочинаючи розпрацювання Савінкова, чекісти запросили на Луб'янку наркома освіти А.В. Луначарського, який знав Савінкова по спільному перебуванню на початку століття у Вологодському

[1] Цит. за: *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1978. — К. 2. — С. 130.

[2] Див.: *Степун Ф.* Бывшее и несбывшееся. — Н.-Й., 1956. — Т. 2. — С. 83.

Білі.
Коло козака — відрубані голови.
Далекий Схід, 1920 р.

засланні (там були разом з ними також і О.О. Богданов, М.О. Бердяєв, Б.О. Кістяківський, датчанин Маделунг, А.М. Ремізов, П.Є. Щоголєв). Уже після самогубства Савінкова у внутрішній тюрмі ОГПУ характеристики Луначарського були опубліковані у вигляді передмови до книжечки «Справа Савінкова». Ось уривки із цієї передмови: «Борис Савінков — це артист авантюри, людина вищою мірою театральна. Я не знаю, чи завжди він грає роль перед самим собою, але перед іншими він завжди грає роль. Дрібнобуржуазна інтелігенція породжує таку самозакоханість і самозацікавленість. ...Однак це не просто ідеологічний франт. Це — не шарлатан авантюри, а її артист. У Савінкова завжди було достатньо смаку, він умів увійти в свою роль. Повторюю, перед іншими безсумнівно, але, може бути, і перед самим собою, щоденно і щогодинно розігрував він роль героя, загадкової фігури з безліччю прихованих пристрастей і планів у своїй серцевині, з незрушною волею, спрямованою до раз назавжди поставленої мети, з темними, терпкими суперечностями між захоплюючим благородством своїх ідеалів і нещадністю у виборі засобів. ...Він любив бути сентиментальним, як усі люди його соціальної психології. Але себе він, як ділова людина, знаходить цілком тільки в практиці, в тій практиці, на порозі якої написано: революціонеру все дозволено»[1]. ОГПУ зуміло на допитах зламати Савінкова психологічно й ідеологічно. Його настрій відображено в листі до сестри Віри з Луб'янки 29 листопада 1924 року: «Між двох стільців сидіти неможливо. Або з народом, або проти нього. З ним — до кінця, і проти нього — до кінця. Тобто або з комуністами, або з фашистами, але ніяк не з беззубими бурмотунами — Керенськими, Мак-Дональдами, Кусковими і т. д. ... Я йшов з фашистами, а тепер мене совість мучить»[2].

Слід зазначити, що Савінков ніколи не був бездумним авантюристом і політичним убивцею. В його кабінеті завжди висів портрет Достоєвського, і внутрішня роздвоєність Раскольнікова була йому добре знайома. Савінков походив з письменницького середовища — мати його була письменницею, перша дружина — дочка Гліба Успенського, Савінков сам писав жорстокі повісті, які неначе продовжували спір братів Карамазових. Виступ Савінкова на судовому процесі, лист його до Дзержинського перед самогубством були свідченнями і його особистої катастрофи, і краху фашистського варіанта російського антикомунізму. Російські фашисти, організація яких все-таки була створена в еміграції, уже не являли собою нічого привабливого для реальної Росії.

Праві, консервативні антикомуністичні сили в Росії не мали серйозних шансів виграти війну проти комунізму через свою безнадійну політичну реакційність. В демократичному таборі настав розлад і параліч сил, що призвело до виродження демократії у варіант російського фашизму, внутрішньо настільки нестійкий, що він легко був розгромлений молодою і сильною більшовицькою диктатурою.

Чи варто дивуватися, що комуністи перемогли в громадянській війні в Росії — незважаючи на те, що світ західної ліберальної демократії великі гроші витратив на генеральську хунту?

[1] Див.: Дело Савинкова. — М., 1925. — С. 15—17.

[2] Цит. за: *Гарэтто Э., Добкин А.И., Зубарев Д.И.* Амфитеатров и Савинков: переписка 1923—1924 // Минувшее. 13. — М.; СПб., 1993. — С. 78.

Україна: незалежність здобута і втрачена

Розвиток подій наприкінці Першої світової війни в Україні ішов приблизно за тим самим сценарієм, що й в Чехії, Угорщині чи Хорватії: в історичній столиці створюється національний центр, і за умов розвалу імперського апарату національні військові частини, — а в Австро-Угорщині всі частини були сформовані на національних територіях, — слухаються тільки свого національного центру.

Але, по-перше, в Україні складалося кілька альтернативних політичних центрів; по-друге, в армії Росії частини не формувались за національно-територіальним принципом.

В Україні складається не лише національний центр, а три структури з самостійними сферами владного впливу.

На владу претендував насамперед Тимчасовий уряд. Після лютого скрізь виникають *Виконавчі комітети громадських організацій*, що прагнули стати опорою петроградського уряду. Виникли такі комітети і в Україні; в Києві комітет громадських організацій створено 4 березня найвпливовішими політичними силами. Перші три місяці революції йому належала реальна влада в місті.

Український національний центр — *Центральна Рада* — утворено 3 березня 1917 року в Києві. Центральна Рада десь із травня стала вирішальною політичною силою в Києві.

2 березня в Харкові, 3 — в Києві і Одесі, потім і в інших містах України виникають *Ради робітничих депутатів*. Вплив у Радах різних політичних сил, від реформістських до радикальних (більшовицьких), а відповідно і вплив самих Рад на військо і державну владу, змінювався в Україні приблизно так, як і у всій імперії.

Таким чином, якщо для імперії в цілому характерна була тенденція до двовладдя уряду і Рад, то в Україні можна говорити про тенденцію до *тривладдя*, що робило ситуацію особливо нестабільною.

З дефініцій «природи» цих політичних центрів і навіть із термінології починаються глибокі розходження між істориками. Національно-патріотичні автори слово «український» відносять тільки до Центральної Ради і сил, нею контрольованих, пізніше — до структур Української Народної Республіки (УНР). Тим самим все, що проходило поза українським національним рухом і репрезентувалося Радами або Тимчасовим урядом (не кажучи вже про «білі рухи»), розглядається як «неукраїнське»; «українською революцією» є тільки національна революція; громадянська війна перетворюється на «визвольні змагання» українців з окупантами, а поразка УНР — на завоювання України чужинцями. Навіть «Українська держава» гетьмана Скоропадського розглядається як насамперед антиукраїнська інституція.

Неважко показати, що згадані політичні центри репрезентували *різні політичні ідеали* і переслідували різні політичні цілі: Тимчасовий уряд та громадські структури, що його підтримували, — цілі *ліберальної демократії*, Центральна Рада — цілі *національної державності*, Ради робітничих депутатів та інші Ради — цілі встановлення *класової, соціальної справедливості*. Носіями цих ідеалів були як українці, так і неукраїнці.

За нормальних умов, в нормальних європейських державах ці принципи відстоюються, можливо, різними силами, але *в одному політичному просторі*. В Україні, як і в цілому в Російській імперії, всі три типи політичних цілей і цінностей не просто не збігалися — вони розвалювалися в різні політичні простори, навіть географічно. Ліберально-

демократичний рух міг розв'язати проблеми демократизації держави тільки в імперському масштабі і спирався насамперед на столиці імперії, і носіями його були інтелігентні та буржуазні кола. Соціальний (соціалістичний) рух орієнтувався на світові революційні процеси і спирався на робітничі організації столиць та промислових центрів. Національний рух, природно, зосереджувався в межах України, маючи два центри — Київ та Львів. А ще треба додати, що певна частина українства політично була орієнтована на консервативні імперські сили і традиції і підтримала зрештою російський «білий рух». І, звичайно, велика частина простих обивателів міст, містечок і сіл України просто хотіла вижити і врятувати своїх дітей і стариків в хуртовині безконечної зміни властей і в щоденному страху перед голодом і насильством.

Чому напочатку всі, від українських кадетів до радикального націоналіста Міхновського, проголошували себе прихильниками федеративного устрою Росії? Оцінюючи компроміси національного руху з урядом імперії, слід мати на увазі неможливість «мазепинського» розв'язання за умов війни. Самостійність України означала насамперед або самостійне ведення бойових дій проти Центральних держав, або негайний вихід з війни, тобто практично перехід на бік австро-німецького блоку. І те, й друге гасло в перші місяці революції було неможливе, і маси б його не підтримали. Для Наддніпрянської України її суверенітет мусив якось уміститися в рамки демократичної Росії. Пошуки компромісу з Тимчасовим урядом були, таким чином, неминучі.

12 і 19 березня 1917 року в Києві відбулися демонстрації під жовто-блакитними прапорами. Масовість другої з них (100 тисяч учасників в Києві, 25—30 тисяч у Петрограді) просто приголомшила городян. Досить згадати, що тиражі україномовних видань раніше не перевищували 5 тисяч примірників. Тепер чимало студентів і гімназистів, лікарів і офіцерів, які українську мову сприймали як мову куховарок і мужиків, раптом відчули себе українцями. Це була рожева пора творення нового світу, в якому, здавалося, здійсняться всі кращі сподівання. Саме в ту весну формувалися політичні партії, і хотіли вони виглядати надзвичайно революційними, лівими і соціалістичними; за деклараціями і програмами сучасникам так само важко було їх розрізняти і класифікувати, як і нам в новій незалежній Україні — наші сучасні партії. Всі, здавалось, хотіли трудовому людові однакового щастя.

Тому визначати політичні сили тієї пори через їх платформи можна лише з дуже великими поправками. По суті, ми досі замість об'єктивних оцінок нерідко оперуємо взаємними прокльонами і звинуваченнями, романтикою а чи демагогією програм і прямими співставленнями минулого з політичними симпатіями сьогодення.

Реконструювати політичну історію здобуття та втрати Україною незалежності доводиться, враховуючи і постійні круті зміни політичних настроїв мас, і особисті шляхи в революції найбільш впливових її лідерів, їх погляди та передсуди, симпатії та конфлікти.

Ініціатива створення Центральної Ради належала Товариству українських поступовців (ТУП), представники якого увійшли також до Виконавчого комітету громадських організацій у Києві. ТУП утворено в роки Столипінської реакції на основі давніх Громад як об'єднання, що мало підтримувати всі прояви національного культурно-політичного руху, в тому числі і піклуватися про працевлаштування та матеріальні умови життя українських діячів. Це була водночас політична, культурницька і, так би мови-

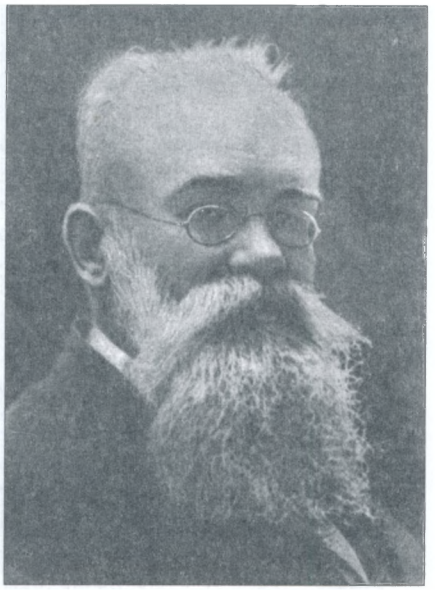
ти, профспілкова організація, що мала в разі можливості розгорнути бойові ряди «професійних українців». Сьогодні це, може, звучить іронічно, але спадкоємцям Громад нація має бути вдячною за дбайливу турботу про паростки української культури і самосвідомості.

Голова ТУП Михайло Грушевський був у засланні, і його обов'язки виконував Сергій Єфремов.

На установчому засіданні 4 березня в клубі «Родина» молодше покоління зірвало плани Єфремова: український національний центр — Центральну Раду — утворено не як легалізацію ТУП, а як «коаліцію» його з різними українськими товариствами і групами, нерідко міфічними. Ініціатор цієї акції, син відомого історика соціал-демократ Дмитро Антонович, представляв у Раді «співочі товариства». Повернувшись із заслання і ставши головою Центральної Ради, Грушевський несподівано відвернувся від давніх колег і приєднався до молоді. В Центральній раді тон задавали лідери Української соціал-демократичної партії, а більшість належала до новоутвореної партії українських соціалістів-революціонерів (есерів). Грушевський примкнув до есерів.

Давня неприязнь між Грушевським та Єфремовим відображала драматичну історію розколів між «батьками» і «дітьми» в громадівському русі.

Єфремову виповнилось напередодні революції сорок років, Грушевському — п'ятдесят. Різниця не така вже й велика, але Грушевського сприймали як старика і одразу ж обізвали в Центральній Раді «батьком». Підставою для цього був і великий науковий авторитет історика України, і опасиста професорська борода, і — не вікова, а ідейна — належність Грушевського до старшого покоління громадівців. Грушевський виріс на Холмщині, приїхав до Києва з Кавказу і залишився по-

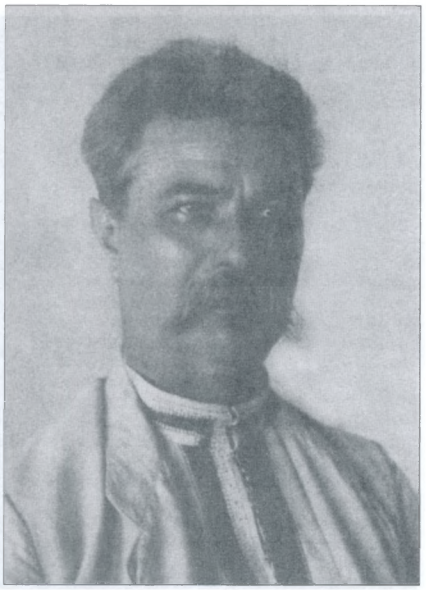
М.С. Грушевський

провінційному народницьким, тоді як Київ і Львів уже нуртували новітніми культурно-політичними течіями[1].

Грушевський, треба визнати, був особистістю досить авторитарною, політиком хитрим, жорстким і егоцентричним, орієнтованим на вузьке коло «своїх». Проте, своєї партії і широких суспільних пов'язань Грушевський не мав; насправді він тримався на поверхні політичного життя силою свого наукового авторитету, оскільки став символом України і української історії. В есерівській партії він був весільним генералом і партійною роботою не займався. Іноді, головуючи на засіданнях Центральної Ради, Грушевський водночас вичитував коректуру своїх чергових творів: та історія, про яку він писав, була не менш цікавою йому, ніж та, яка проходила в залі і на вулицях. Авторитетний і популярний вчений, М.С. Грушевський втілював об'єднавчі тенденції в українському національному русі, не вписуючись до жодного з конкретних політичних групувань і водночас за особистими рисами не дуже пасуючи до ролі загального прими-

[1] Див.: *Пріцак Омелян.* Історіософія Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Історія України—Руси. — К., 1991. — Т. 1.

С.О. Єфремов

рителя, яку свого часу так успішно відігравав доброзичливий неформальний лідер київської Громади композитор М.В. Лисенко. Лисенко, до речі, і організував Український клуб у тому домі по Володимирській, 42, де через дев'ять років сформували продовження його історії — Центральну Раду, якій судилося проголосити незалежність України.

Єфремов, на відміну від Грушевського, тримався в тіні і теж був лідером радше неформальним. В ці роки на першому плані завжди був його найближчий товариш і вихованець Андрій Ніковський. Єфремов був юристом за освітою, але займався українською літературою. Смаки Єфремова були консервативні, він був рішучим ворогом всякого «модернізму», включаючи навіть неоромантизм Лесі Українки, і палким прихильником виховної, ідеологічно налаштованої національної народної літератури. Авторитет Єфремова був не стільки науковий, скільки особистий: він мав заслужену репутацію людини прямої і чесної, може, упертої, але послідовної в своїх переконаннях.

Єфремов свого часу був висуванцем Бориса Грінченка, який після приїзду в Київ з Чернігова рішуче виступив з позицій, що їх Драгоманов окреслив як націоналістичні. І Кониський, і Грінченко намагались протиставити нове покоління старикам, але не знайшли достатньої підтримки. Спадкоємиця ТУП у квітні була названа партією соціалістів-федералістів; в її програмних заявах зазначалась належність до традиції Драгоманова. Насправді соціалізм Єфремова обмежувався народницькими традиціями, а федералістами називали себе тоді всі. Партію Єфремова — Ніковського можна віднести до правого центру національного руху, до того типу, який називають націонал-демократією.

Грушевський, працюючи у Львові, спочатку формально належав до галицької націонал-демократії, але на ділі намагався бути вище ворожнечі колишніх «народовців» з радикалами Франка і Павлика. Націонал-демократів Галичини, тісно зв'язаних з греко-католицьким кліром, можна окреслити як консервативних лібералів чи ліберальних консерваторів. Розрив галицьких кіл з Грушевським 1913 року, заміна його в НТШ Степаном Томашівським стали наслідком рішення керівництва галицьких політичних партій на нараді в грудні 1912 року підтримати австро-німецький блок в очікуваній війні з Росією. Грушевський розумів, що для Наддніпрянської України така позиція була б неприйнятною.

Майже всі східноукраїнські політичні групування орієнтувались на Антанту. Ніхто не заперечував проти основних положень програмної статті С. Петлюри «Війна і українці» в редагованому ним і О. Саліковським московському журналі «Украинская жизнь», в якій, до речі, говорилось: «Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки стосовно неї, то у свідомість

суспільства і його керівних кіл повинна просякти думка про надання цим народам відповідних прав»[1]. Поміркковані українські національні діячі розраховували на визнання своїх зусиль урядом Росії. Альтернативну позицію зайняла Головна Українська Рада, створена у Львові галицькими націонал-демократами, радикалами та соціал-демократами: «Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде пораження Росії, тим швидше виб'є година визволення України»[2]. Проте, не малась на увазі Галичина. Розраховуючи на вихід Наддніпрянської України з переможеної Росії, галицькі патріоти жодної домовленості з австрійським урядом щодо долі Галичини не мали.

І націоналісти Міхновського (Грушевський у «Споминах» 1926 року називає їх «фашистами»), і українські соціал-демократи були політичним наслідком радикалізації національного руху перед першою революцією і наступного його розколу на «батьків» і «дітей».

1900 року група молоді, серед яких були і сини відомих громадівських діячів (Дмитро Антонович, Михайло Русов), і нові люди, заснували «Революційну українську партію» (РУП); на прохання її лідерів програмну брошуру партії написав Михайло Міхновський. В цій нині широко відомій книжці він і проголосив гасло самостійності України. Однак, РУП після певних коливань не прийняла радикального націоналізму Міхновського. Еволюція політичних настроїв більшості РУПівців закінчилась тим, що 1905 року на її основі утворено Українську соціал-демократичну партію (УСДРП). Партія взяла за основу Ерфуртську програму німецьких соціал-демократів, а в національному питанні обстоювала гасло автономії України в складі федеративної Росії. Міхновський утворив малесеньку партію УНП («українську народну»).

Групування Міхновського було праворадикальним, а екстремізм окремих формулювань став тоді ж предметом насмішок (особливо цитувалося з його «Десяти заповідей»: «Усі люди твої брати. Але москалі, ляхи, мад'яри і жиди це вороги нашого народу, як давно вони панують над нами і визискують нас. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайд»[3]).

В РУП входив спочатку й літературний діяч Микита Шаповал, який 1909 року заснував журнал українського модерну «Українська хата», що виходив до самої війни. Статті галичанина Миколи Євшана (Федюшка) пропагували в журналі волюнтаристську філософію в дусі Ніцше, до того ж Євшан висвітлював основні сюжети, пізніше досить вторинно розвинуті Дмитром Донцовим (в ті роки соціал-демократом). На місце романтичного обожнення Народу приходить його критика і навіть картання з позицій національного ідеалу і сильної особистості, суб'єктивістське прагнення до елітарності. Після революції Шаповал увійшов до керівних кіл нової, утвореної в квітні 1917 року партії — українських есерів.

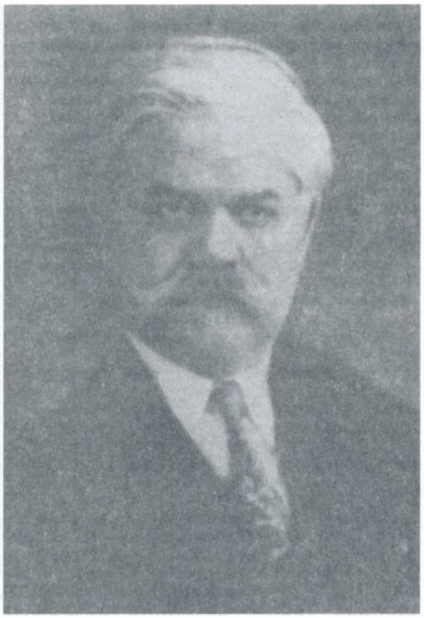
УПСР виникла раптово і була позбавлена політичної традиції, але стала найбільш масовою політичною силою в українському національному русі. Шаповалу було всього 35 років в рік революції; серед лідерів есерів він був найстарший — їм всім не було й по тридцять. Микита Шаповал походив з дуже бідної селянської родини і не мав ніякої освіти, крім лісової школи. Обдарований самоук, він покинув з першого курсу університет, бо мав покликання видавати новітній український літературний журнал. У спогадах Грушевського та Винниченка вирисовується малосимпатична постать Шаповала як неврівноваженої, егоцентрич-

[1] Цит. за: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. // Сучасність. — 1993. — Т. І. — С. 210.

[2] Там же. — С. 212.

[3] Цит. за: *Горєлов М.* Передвісники незалежної України. — К., 1996. — С. 34.

М.Ю. Шаповал

ної та імпульсивної людини. Слід зауважити, що слабості характеру Шаповала залюбки експлуатували його опоненти: він легко спалахував, ображався і відмовлявся від усіх посад і вигідних пропозицій, чим політичне оточення негайно користалося. В еміграції Шаповал очолив правицю УПСР і став фаховим соціологом.

Есерівські лідери були малоавторитетні, виразний і оригінальний Шаповал не мав потрібних лідеру якостей, і в Центральній Раді на її есерівський загал найбільший вплив мали сорокарічні лідери УСДРП — освічений книжник Порш, талановитий літератор і промовець Винниченко, розважливий прагматичний Петлюра. Що ж до соціал-демократизму українських есдеків, то він попри визнання «Ерфуртської програми» залишається під великим знаком запитання. Робітничих мас України УСДРП за собою не мала. В кращі часи партія налічувала близько 5 тис. членів, і були це переважно інтелігенти національної орієнтації, що прагнули використати соціальні гасла для досягнення національної мети. Національний соціалізм чи навіть національний комунізм найбільш виразний у Винниченка, який готовий був прийняти у більшовиків усі соціальні програми — за однієї умови: визнання суверенітету України. Філософські симпатії Винниченка, його суб'єктивістська концепція «чесності з собою» мало чим відрізнялись від ідеології Шаповалової «Української хати».

Винниченко пізніше писав, що головною метою його політичного кола була навіть не українська державність, а українська національна самосвідомість. Він визнавав, що для державної національної роботи не було кадрів — «...де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою *масову* інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих і досвідчених, і освічених, і національно свідомих людей. ...Ми ж ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали й не могли мати. От групка собі людей, складена з журналістів, політичних емігрантів, учителів, адвокатів тощо. ...Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали саму ідею української *державности* на випадок неудачі, на випадок виявлення нашого безсилля, невміння, недозрілости. Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. *Наша мета була — відродження, розвинення нашої національности*, пробудження в нашому народі своєї, національної гідности, почуття необхідности рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. *Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі*. ...Чи виграло би чи програло, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрив би всі можливі неудачі»[1]. До цього можна тільки додати, що не тільки державницькі, а й соціальні цілі мали для Винниченка значення лише остільки,

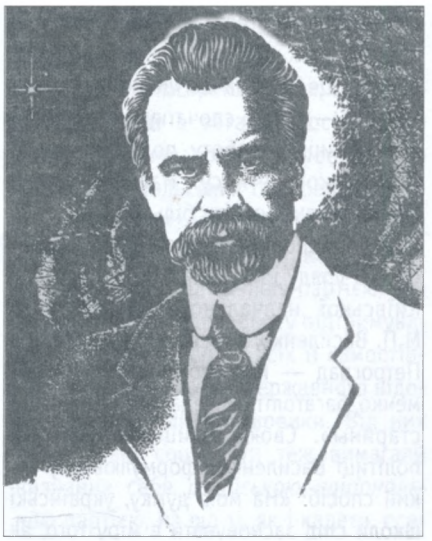
[1] *Винниченко В.* Відродження нації. — К.; Відень, 1920. — Ч. І. — С. 256—257.

оскільки «пробуджували в нашому народі свою, національну гідність».

Моторошно стає від того трагічного відчуття приреченості, яким віє від визнань Винниченка. Все — з державністю включно — наперед приносилося *в жертву* майбутньому визріванню національної самосвідомості. Можливо, тут відчутна деяка його особистісна театральність і авантюрність, — але, читаючи пізніші спокійні висновки Шаповала про неминучість поразки УНР внаслідок тієї ж відсутності кадрів національного походження, переконуєшся, що по-різному ця приреченість властива була принаймні багатьом вождям «української революції».

Статистика дозволила Микиті Шаповалу зробити такі висновки: «Отже, на Україні скрізь одне явище: українці більш 92 % хлібороби, 4—5 % робітників, останнє припадає на ремісників, дрібних крамарів і дрібну службову інтелігенцію... Хліборобство ведуть *українці*, а промисел, торгівля, наука й культура та публічна адміністрація в руках *не українських*. Ми знаємо, що українці в промислі є робітники, а капіталісти є росіяни, жиди, поляки і інші. ...Наука, мистецтво в українців у початках, а місто як осередок культури є не українське: на Вел. Україні воно має російський характер, у Галичині — польський, на Підкарпатті — угорський, на Буковині — румунський. Як особливий додаток — поруч державної нації стоять жиди, що ведуть промисел і торгівлю та підтримують культуру державної нації»[1].

Обрахунки Шаповала спираються на статистичні дані, опрацьовані львівським учнем Грушевського, істориком (не статистиком) Мироном Кордубою і видруковані 1917 року в його книзі «Територія і населення України». Обрахунки Кордуби дуже сумнівні. Тогочасна російська офіційна статистика не опе-

В.К. Винниченко

рувала поняттями «росіянин» і «українець». В певних випадках статистика враховувала «рідну мову», але оскільки української освіти в Росії не існувало і мовою освічених кіл, мовою міста в імперії була російська, то, цілком природно, носіями української мови були насамперед селяни. Як згадує Є. Чикаленко, свого часу серед діячів київської української Громади в сімейному побуті по-українськи говорили тільки родини Драгоманова та його сестри (матері Лесі Українки), Антоновичів, Шульгиних, Лисенків та Старицьких. В будь-якому випадку статистика, використовувана Шаповалом, повністю ігнорувала *російськомовне українство*, українців, вихованих в загальноімперській культурі з її *койне* — російською мовою.

Це цілком природно для політичних настанов Микити Шаповала, для якого «бути українцем» означало навіть більше, ніж «розмовляти українською мовою», — справжнім українцем для нього був лише «свідомий українець».

Визначена таким чином українськими національними соціалістами політична і соціальна база «свідомого українства» завідомо не могла забезпечити потребу нової держави в кваліфікованих людях.

[1] Цит. за: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. — К., 1999. — С. 170—171.

Центральна Рада сформувалась як представник інтересів *етнічних* українців. Це не означає, що вона ставила на меті — хоча б спочатку — освітню і культурницьку роботу по згуртуванню українського етносу. Налагодженням україномовної освіти більш плідно займалось відповідне міністерство Тимчасового уряду і персонально попечитель Київської навчальної округи, тобто М.П. Василенко, а після його переїзду в Петроград — його помічник В.П. Науменко, багатолітній редактор «Киевской старины». Свою позицію в освітній політиці Василенко сформулював у такий спосіб: «На мою думку, українські школи слід засновувати в міру того, як назріватимуть потреби, не зачіпаючи вже існуючі російські школи, оскільки російська культура так сильна на Україні і потреба в навчанні так зрозуміла, що у даний час така штучна українізація була би значною мірою культурним насильством»[1]. Позиція національних соціалістів була істотно радикальнішою; зрештою, освіта і культура тоді їх менше цікавили.

Неприхильний до Центральної Ради М.М. Могилянський писав пізніше про її політику: «Надзвичайно типово, що з незвичною швидкістю усунуті були від справ найбільш шановані і заслужені діячі української ідеї, такі, як, наприклад, її ветеран, глибоко всіма поважаний педагог, вчений і літературний діяч В.П. Науменко, призначений Тимчасовим урядом попечителем Київської навчальної округи. Інший шанований українець, М.П. Василенко, був у цей час товаришем міністра народної освіти при міністерстві акад. С.Ф. Ольденбурга»[2]. Можна додати ще й імена іншого товариша (заступника) міністра освіти В.І. Вернадського, що за гетьманату разом з Василенком створював в Україні Академію наук, український університет і національну бібліотеку; або Б.О. Кістяківського, який разом з Науменком намагався створити свою партію, а потім відійшов від політики, взявши участь у організації Академії наук. З визнаної інтелектуальної української еліти хіба що тільки знаменитий економіст М. Туган-Барановський увійшов до уряду Центральної Ради.

Таке ставлення національних соціалістів та націонал-демократів до елітарних кіл України можна пояснити: в більшості своїй ці останні, включаючи цитованого М.М. Могилянського, підтримували ліберальну демократію імперії, насамперед конституційно-демократичну партію, керівництво якої виявляло цілковите нерозуміння національних прагнень України до суверенітету в бодай найскромнішій формі. Для діячів Центральної Ради українські діячі кадетського кола були «зросійщеними українцями», «малоросами».

Пізніше, в часи Скоропадського, Вернадський вів переговори з Грушевським з приводу організації Української Академії наук, і Грушевський категорично не погодився з планами створення національного наукового центру на основі об'єднання природничників, математиків, інженерів з гуманітаріями. Він переконував Вернадського, що оскільки діячі «позитивних наук» мають російську освіту, то така установа виявиться одразу «зросійщеною», і наполягав на своєму старому плані організації Української Академії наук на базі національних громадських наукових товариств на зразок НТШ. Аналогічно політиками Центральної Ради будувались державні структури в усіх сферах, включаючи військову.

Переважна більшість членів Центральної Ради не обов'язково походила з села. Саме по собі соціальне походження так само мало важить, як і національне. Хоч би якими злиденними і принизливими були умови тодішнього села, з

[1] Цит. за: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 120.

[2] Див.: *Могилянский Н.М.* Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 118.

нього виходили вже тоді і люди високої культурної та політичної еліти. Для певної категорії політиків тієї пори їх селянство, справжнє чи прибране, було радше позицією і позою, яка в особистому плані мала позбавити їх комплексів меншовартості, а в громадському — здобути політичний капітал: мотиви вже залежали від «чесності з собою». Умисна демонстрація власної «селянськості» і «народності» — це зовсім не те, що несвідомий вияв глибоко вкорінених рис селянської побутової культури та зумовлених вихованням селянських політичних орієнтацій. Демонстративна «селянськість» певного типу інтелігентів загрозливо наближалася до демонстративного *плебейства*, що несло в собі політичні небезпеки.

Центральній Раді вдалося — незважаючи на брак кадрів із «свідомого українства» — опанувати надзвичайно складною ситуацією в Україні і перетворитися з національно-культурного об'єднання на політичну силу з державними функціями.

Основне завдання Центральної Ради — перетворення етнокультурного і етнополітичного центру на державно-*територіальний* — вимагало насамперед погодження з іншими національними групами, оскільки територіальних виборів провести було неможливо. Це завдання Центральна Рада розв'язувала дуже успішно. З осені вона виступала вже не тільки як репрезентант українського етносу, а як автономна загальнонаціональна влада на українській етнічній території (хоч і на дуже обмеженій території і з дуже обмеженими повноваженнями). Центральна Рада визнала чотири офіційні мови — українську, російську, польську та ідиш. Гасло «Україна — спільний дім усіх народів, що живуть на її території» остаточно перемогло ідеологію «Україна для українців», і восени було досягнуто певних компромісів з Петроградом.

Джерелом гострого конфлікту Центральної Ради з загальноросійськими партіями залишалося те, що вони — на відміну від польських та єврейських — не бажали визнавати себе партіями національної меншини. Єдиною загальнодержавною політичною партією, яка до Жовтневого перевороту підтримувала Центральну Раду у всіх її самостійницьких акціях аж до державного відокремлення, були більшовики. Від них національні соціалісти теж вимагали визнання себе *російською національною* партією, на що ті, як і кадети, есери чи меншовики, звичайно, не погоджувалися. І справді, ще менше, ніж українські кадети, українські більшовики на ділі представляли російську національну меншину; вони, як говорилося, знаходилися в іншому, позанаціональному («інтернаціональному») політичному просторі, і альтернатива «український — неукраїнський» до них не підходила.

А найголовніше, що в такий спосіб міркували не тільки більшовики, а й прості люди України, яким доводилося вибирати. В жовтневі дні, коли вирішувалася доля України і Росії, Всеукраїнський військовий з'їзд підтримав українську державність, але, на відміну від Центральної Ради, не засудив більшовицького перевороту, — солдати насамперед не хотіли війни і ненавиділи уряд і офіцерів з генералами. Обидві сили — червона і жовто-блакитна — нерідко видавались народній масі сумісними, бо їх гасла знаходилися в різних площинах. Можна було бути водночас і за гасло незалежної України, і за заклики «землю — крестьянам, война войне, мир хижинам, война дворцам».

Найвиразніше позиція національних політиків видна в боротьбі за українські національні збройні сили.

Сьогодні у багатьох авторів подибуємо звинувачення на адресу керівників Центральної Ради в тому, що вони, слідуючи соціалістичним догмам про заміну постійного війська загальним озброєнням народу, знехтували розбудовою армії, внаслідок чого Україна виявилася беззбройною перед обличчям ворога. Відповідних цитат з Винниченка чи Порша не бракує, — як, зрештою, таких же цитат із Леніна, що не завадило більшовикам створити боєздатну армію. *Причиною військової слабкості Центральної Ради стали радикалізм в національному питанні і підкреслено «народницька» кадрова орієнтація, а не соціалістичні догми щодо «заміни армії загальним озброєнням народу».*

Насправді Центральна Рада дуже прагнула створити власні збройні сили. Боротьба Центральної Ради за власне військо становила один із вирішальних напрямів її політичної роботи.

Ініціатива тут належала, треба визнати, не Центральній раді, а групі правих радикалів. Молоді офіцери, які групувались навколо Міхновського, створили «клуб імені Полуботка», що розмістився в приміщенні Троїцького народного дому (нині театр оперети). За їх ініціативою і було створено першу українську частину — полк імені Богдана Хмельницького. «Полуботківці» були також ініціаторами скликання І Українського військового з'їзду в травні 1917 року. Відкрити з'їзд намагався Міхновський, але сухенький Грушевський сердито відсунув його плечиком і сам взяв до рук керівництво з'їздом як голова Центральної Ради. Тут і з'явився на авансцені політичних подій Симон Петлюра, діяч напіввійськового, напівтилового Земського Союзу, висунутий Грушевським і Винниченком на противагу «полуботківцям» у керівники з'їзду і створеного Центральною радою після з'їзду Генерального військового секретаріату. Міхновський, особистість слабка і психічно нестійка, фактично перестав відігравати після цього активну роль; він закінчив життя трагічно — самогубством після чергового допиту в Київській ЧК у 1924 році.

Характерно, що утворений офіцерами Міхновського і вороже налаштований до «угодовців» полк імені Богдана Хмельницького присягав саме Центральній раді. Пізніше Центральна Рада за угодою з Тимчасовим урядом, особливо занепокоєним творенням неконтрольованих збройних частин, погодилася вивести полк на фронт, але не поспішала це зробити, і певний час підпорядкований їй український полк стояв у Києві. Під час виїзду на фронт ешелон полку на Посту Волинському був обстріляний козаками і виявив повну небоєздатність.

У ході революції виникали українські частини і такі напіввійськові організації, як «Вільне козацтво»; всі вони присягали Центральній раді як національному центрові. Бували й потішні ситуації. 4 липня до Києва прибув із Саратова український полк і попрохав Грушевського, щоб той прийняв у нього парад. Професор дещо знітився, але прийняв парад саратовців, і вони собі поїхали далі на фронт.

Утворення національних частин і природна орієнтація їх на свій національний центр надихали Центральну Раду на рішучі кроки в протистоянні з Тимчасовим урядом. Першим в Росії зібранням, забороненим Тимчасовим урядом, став саме II Український військовий з'їзд. З'їзд все ж відкрився у Києві 5 червня всупереч урядовій забороні, і саме тут як вияв протесту виникла ідея І Універсалу. Слово «універ-

сал» народилося на з'їзді, у військових колах. Сам термін тоді означав чи не більше, ніж зміст документа, написаного Винниченком палко і романтично, але за наполяганням Єфремова дуже відредагованого і пригладженого. «Магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації української суверенності... Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах», — писав пізніше Грушевський[1]. Ця містика проносилась тому, що за спиною лідерів Центральної Ради був з'їзд, який представляв півтора мільйони солдатів-українців.

Справжня обмеженість Центральної Ради виявилася в тому, що їй не вдавалося створити військо, водночас професійне і — на її погляд — надійне.

Центральна Рада добивалася від Тимчасового уряду формування військових частин за територіально-національним принципом. Уряд — за ініціативою військових і насамперед Корнілова — погоджувався на поступову «українізацію» військових формувань і розпочав її з 34 корпусу генерала Скоропадського. Таких українізованих частин Центральна Рада боялась чи не більше, ніж російських, бо вона не могла тримати їх під своїм контролем.

Сам Скоропадський писав у листі на ім'я генерал-квартирмейстера фронту, що для нього важливо, щоб «прийшли люди, які проникнуті ідеєю українства, були б добрими бійцями, а не різна шваль (дезертири тощо), які, прикриваючись всякими вивісками, думають лише про те, як би не попасти під вогонь противника-німця»[2]. В результаті І Український корпус Скоропадського був укомплектований значною мірою офіцерами неукраїнського походження або українцями російської культури. Центральна Рада зробила все, щоб І Український корпус Скоропадського було розформовано.

Чисельність військ, що присягали Центральній раді, визначають по-різному — від 300 тисяч до 1,5 мільйона. На момент Жовтневого перевороту в Києві військ, вірних Тимчасовому урядові, налічувалось близько 10 тисяч, вірних Центральній раді — 8 тисяч, більшовикам — 6 тисяч. Основним «аргументом» проти Тимчасового уряду був відкритий 20 жовтня III Всеукраїнський військовий з'їзд, 965, а під кінець з'їзду — 2 тисячі делегатів якого представляли 3 мільйони українців-фронтовиків. Днем пізніше відкрився в Києві Козачий з'їзд, налаштований щодо України дуже агресивно; однак, козачих делегатів було всього 600. Козаки поїхали на Дон разом із штабом і орієнтованими на Росію військами Київської округи. Це й вирішило долю влади в Україні.

Як же сталося, що Центральна Рада, з такими труднощами без підготовлених кадрів створивши національний державний центр, так легко програла більшовикам? Взимку 1918 року ті напіврозкладені червоні частини, які спрямовувалися на оволодіння Україною, були нечисленні. Страшні п'яні загони Муравйова на Київському напрямку налічували всього 700 чоловік. Єдиний і символічний бій, в якому українські частини були розбиті більшовиками, стався під станцією Крути 17 січня 1918 року; сили червоних оцінювалися щонайбільше в 6 тисяч бійців, їм протистояли національні частини в кількості всього 500 чоловік, з них 300 студентів і гімназистів. А в Києві ж налічувалося в жовтні близько 16 тисяч бійців у різних сердюцьких полках, гайдамацькому курені та інших українізованих частинах!

Можна відзначити одну рису революційної епохи, яка властива також і

[1] Див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 143.

[2] Див.: *Скоропадський Павло.* Спогади. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 330.

П.П. Скоропадський

більшовицькій революції. Революційні діячі енергію розпаду і розвалу старої системи, як правило, ототожнювали з енергією творіння нового ладу, енергією конструктивною. Насправді непокора і невдоволення нерідко виливалися в галасування на мітингах, дезертирство і анархію. Людей, які готові були віддати своє життя за чітко сформульовані ідеали і вміли підкорити собі бунтівні маси, в будь-якій революції було не так уже й багато.

Українська державність повернулася з німцями після підписання в Бресті Центральною радою мирного договору. Це й визначило її долю. Одержавши (десь між Сарнами і Житомиром) звістку про підписання Брестської угоди, голова Центральної Ради Грушевський заплакав. Україна зробила вибір на користь німців, чого наддніпрянські політики завжди так боялись. Між тим, світова війна кінчалась, і невеликі шанси у центральних держав з'явилися лише у вигляді матеріальних ресурсів України, які окупанти мусили взяти за допомогою української національної влади. І Центральна Рада, і її спадкоємець — гетьман Скоропадський в очах українського населення асоціювалися з окупацією, яка ніколи не буває солодкою. Більшовики теж підписали мир в Бресті, але вони не привезли з собою звідти німецькі окупаційні батальйони.

І все ж за гетьманату з'явилась якась примарна перспектива національної солідарності. Режим гетьманату, звичайно, був консервативним і авторитарним. Гетьман Скоропадський був таким же корпусним командиром, як і його колишній однополчанин і добрий знайомий Маннергейм. Але в Фінляндії Маннергейм, барон, генерал російської служби, до того ж швед німецького походження, зумів утримати авторитарний і консервативний режим аж до 1945 року, добившись високого рівня національної солідарності. В Україні урядові Скоропадського вдалося добитися внутрішньої стабільності, збити хвилю погромів і бандитизму, стабілізувати фінанси, нормалізувати торгівлю і створити сякі-такі передумови для економічного пожвавлення, принаймні в сільському господарстві. Звичайно, розвалу економіки, спричиненого світовою війною, гетьманат подолати не міг, але ситуація в Україні була незмірно кращою, ніж в Росії. Скоропадський спирався на кола ліберальної інтелігенції, зрештою, дуже «поправілі» після перевороту більшовиків; за нього було зроблено дуже багато для української науки і освіти. Гетьман намагався створити збройні сили України, наскільки це було можливо за умов окупації. *Режим Скоропадського — це правоцентристський авторитарний режим, але немає жодних підстав вважати його антинаціональним.*

І все це розвалилося, як тільки розгром німецької армії на полях Франції та революція в Німеччині і Австро-Угорщині позбавили режим Скоропадського окупаційної військової опори.

Характерно, що націонал-демократія в особі УСФ Єфремова увесь час знаходилася в опозиції до гетьманського уряду, але це була, сказати б, «опозиція його ясновельможності». Було утворено опозиційний Національний союз, очолюваний тим же Ніковським. Коли національно-соціалістичні партії почали готуватися до збройного повстання проти гетьмана, Єфремов занепокоївся і почав переконувати Винниченка і Шаповала, що гетьман, можливо, «одумається».

Національно-соціалістичні діячі і тоді, і пізніше, в своїх спогадах, оцінювали режим гетьмана як «проросійський» і «антинаціональний», тобто під кутом зору радикально-національним. Для соціал-демократа Ісаака Мазепи режим Скоропадського був «владою російських реакційних кіл» і «протиукраїнським режімом»[1]. Винниченко писав, що Скоропадський прагнув до «скасування української державности і реставрації «єдіной, недєлімой». «Української держави вже не було»[2]. А Шаповал висловлювався зовсім прямо: «Гетьманський переворот поставив проти себе дві сили: російсько-жидівську буржуазію, поміщиків і українських куркулів проти українських селянсько-робітничих мас, або коротше: *чуже місто проти українського села*»[3] (курсив мій. — *М.П.*).

Сільський хлопець-самоук, шанувальник поезії модерну і філософії Ніцше, Шаповал бачив політичну Україну селом, що протистоїть «чужому місту» з його гімназистами і євреями. Виходячи з подібних настанов, діячі післягетьманської української держави на виборах в Трудовий конгрес позбавляли права голосу професорів і лікарів, надаючи його тільки вчителям та «лікпомам» (лікарським помічникам, «фершалам»). Свідома гра в плебейство призводила до того, що українські інтелігенти, які співробітничали з державою Скоропадського, після її розвалу пішли не до УНР, а до білих або й до червоних. Ніковський в газетних статтях закликав судити Науменка і Василенка. Символічно, що до білих пішов і юрист М. Чубинський, міністр Скоропадського, син автора національного гімну України. В Криму опинився В. Вернадський, десь на Кубані загинув безвісти Б. Кістяківський.

Після падіння правоцентристського режиму гетьмана Скоропадського за контроль над Україною борються більшовики і уряд Української Народної Республіки (УНР). В роки громадянської війни керівником і символом УНР був Симон Петлюра.

Оцінка його особистості і політична характеристика залишаються найбільш дражливим питанням історії української революції. Не можна абстрагуватися від тієї обставини, що убивцю Петлюри виправдав Паризький суд так само, як убивцю організатора вірменської різанини Талаат-паші за кілька років до того виправдав суд в Берліні. Найбільш обґрунтовану спробу виправдати Петлюру перед сучасною демократією зробив Тарас Гунчак у книзі «Симон Петлюра і євреї»*; однак, треба визнати, що майже всі факти і свідчення, на які спирається цей автор, були відомі і суду, що тим не менш не вплинуло на вирок. Справа, очевидно, в правовому і морально-філософському тлумаченні більше, ніж в якихось нібито досі невідомих обставинах, що їх мали б розкрити архіви.

Насамперед про легітимність і ефективність влади Директорії і Петлюри особисто.

Ідея відновити Центральну Раду не знайшла серйозних прихильників, що говорить про непопулярність її на той час. Директорія УНР була створена блоком опозиційних до гетьмана політичних партій — Національним союзом — як орган керівництва повстанням проти гетьмана і центр державної влади. Цей

[1] Цит. за: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. — С. 472.

[2] Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. II. — С. 100.

[3] *Шаповал М.* Велика революція і українські визвольні програми. — Прага, 1928. — С. 115.

* У моєму розпорядженні французький переклад цієї книги: *Taras Hunczak.* Symon Petlura et les juifs. — Paris, 1987.

орган, звичайно, не мав жодних правних підстав і спирався лише на озброєних повстанців і чи не єдину дисципліновану регулярну частину — Осадний корпус, сформований з військовополонених-галичан. Корпусом реально керували майбутні провідники ОУН, офіцери-«січовики» з молодих галицьких націонал-демократів, Євген Коновалець і Андрій Мельник. Сяку-таку легітимність Директорія одержала завдяки Конгресу Трудового Народу України, задуманому, згідно з політичними настановами соціал-демократів і есерів, як представник виключно «трудових класів» України.

Визначення поняття «трудові класи» виявилось надзвичайно плутаним. Директорія пропонувала «трудовому селянству», яке «встало з зброєю в руках до бою з панством», «по всій Україні з'їхатися у губернії і обрати своїх делегатів», які «будуть представляти волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у військах», так і мирних трударів. Іншими словами, право представляти «трудове селянство» надавалось *тільки повстанцям*. Надавалось право голосу «трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, се-б-то: робітникам на полі народної просвіти, лікарським помічникам, народнім кооперативам, служачим у конторах та инших установах». Щодо робітників, то Директорія висловлювала сподівання, що «неукраїнське робітництво» «забуде свою національну нетерпимість та прилучиться до всього трудового народу України»[1]. Зрештою, була встановлена квота для делегатів від основних соціальних груп: 377 селян, 118 робітників і 33 «трудових інтелігентів» та ще 65 делегатів від Галичини, бо саме тоді проголошено було «злуку» УНР і ЗУНР[2]. Система соціальних квот дуже нагадує більшовицьку «демократію» Рад, тільки орієнтована насамперед на селян.

Всі ці плани зірвала громадянська війна та опір військових. Петлюра, Коновалець та отамани були проти залучення війська до виборів, побоюючись лівих настроїв повстанців та взагалі дистанціюючись від виборних інституцій під гаслом аполітичності війська. На Лівобережжі вибори взагалі були неможливі, бо тамтешній отаман Болбачан розганяв усякі ради і збори, а то й поров їх учасників різками. В результаті з'їхалося 300 чи 400 делегатів[3]. «Резолюції, розуміється, було винесено такі, на яких сторгувалися есдеки й есери. А есдеки й есери мусили торгуватися з обережністю, поглядаючи весь час з одного боку на отаманів, а з другого на п'ятаковщину, що вже підсувалась до Броварів (під Київом). Через це й Директорію не було скасовано...»[4]

Трудовий конгрес обирався за недемократичними принципами, і самі вибори проходили за умов, що виключали демократію. Директорія не була обрана Трудовим конгресом, а лише визнана ним. *Але це була все ж якась подоба народної легітимації.*

Підстави влади Петлюри були блідою подобою цієї блідої подоби демократичної легітимності. Це особливо слід підкреслити тому, що сам Петлюра протиставив УНР гетьманській державі як таку, що боролась «за демократично-республіканські форми Української державності»[5]. Очевидно, «демократію» Петлюра розумів як «народну владу» в тому ж дусі, в якому про неї писав Савінков.

Підготовку протигетьманської змови організували головним чином Винниченко і Шаповал, який замінив націонал-демократа Ніковського на посту голови Національного союзу. Директорія планувалась Національним союзом у складі трьох осіб: Винниченка, Шаповала і Петлюри. Петлюра в змові участі не брав, бо сидів у гетьманській в'язниці

[1] Цит. за: *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. III. — С. 172—173.

[2] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. — С. 617—618.

[3] Там же. — С. 620.

[4] Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. III. — С. 243.

[5] Відповідь С. Петлюри на «Відозву Союзу Українських хліборобів» // Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. — К., 1999. — С. 577.

як опозиційний земський діяч, але після звільнення був залучений до справи Винниченком. Шаповал, кимось чи чимось ображений, раптом відмовився увійти до Директорії, пославшись на втому. Замість нього есери запропонували професора Федора Швеця, діяча Селянської Спілки, а оскільки Директорія стала недостатньо представницькою, то до неї тимчасово було введено Андрієвського і Макаренка; потім про цю тимчасовість «якось забули». Французи вимагали усунути з Директорії Винниченка як соціаліста і Петлюру як... бандита, і Винниченко подав у відставку й виїхав за кордон. Петлюра ж виявив дивовижну цупкість до влади і став головою Директорії. Подав у відставку Андрієвський (потім він відмовився від відставки, але це якось не було помічено), а 15 листопада 1919 року за кордон виїхали Швець із Макаренком. Якийсь час членом її був ще «диктатор» ЗУНР Є. Петрушевич. Врешті від Директорії залишився Петлюра сам-один. Він «іменем Директорії затверджує всі закони і постанови, ухвалені Радою Народніх міністрів»[1], а також призначає саму Раду Міністрів. Петлюра втримав владу навіть тоді, коли доля Директорії була вже вирішена, і 1 грудня 1919 року в Любарі отамани Волох, Божко і Данченко з погрозами вимагали його відставки. І перед загрозою смерті Петлюра влади не віддав; зрештою, отаманів влаштувала їх скарбниця, і, захопивши її, вони пішли до червоних.

В оцінках Петлюри особливо нещадний Винниченко. У «Відродженні нації», книзі, що писалася, коли ще точилася війна, Винниченко погоджувався з оцінками діяльності Петлюри соціал-демократичною фракцією Центральної Ради, яка врешті замінила його на посаді Генерального секретаря військових справ Миколою Поршем: «Йому було поставлено в вину й його любов до парадів, як щодо зовнішніх ефектів, його нездатність до організаційної праці, його неуцтво в військових справах, його метушливість і саморекламу»[2]. Ті самі оцінки Винниченко повторив незадовго до смерті у своєму «Заповіті борцям за визволення». В оцінках Петлюри у Винниченка чується, можна сказати, ненависть і презирство до, на його думку, посереднього і безпринципного амбітного демагога, сіренького бухгалтера, якого випадок виніс на першу роль у національній революції.

Близькі оцінки давали і вороги Петлюри з іншого політичного табору. Так, згадуваний літератор М.М. Могилянський, який добре знав російську та українську еліту, писав про нього: «Симон Петлюра — трагічний символ сучасної України, значно більш (ніж Винниченко. — *М.П.*) національний; це впертий «хохол», дещо тупий, хитрий, недоук і самоук, але людина з настирливістю, характером і величезним честолюбством, отруєний трутизною влади, яка випадково звалилася йому в руки. Не теоретик і не мислитель — він один уміє організувати і діяти. Риси гайдамаччини живі в ньому, і німці знали, хто їм може знадобитися у відповідний момент, бо Петлюра майстерно орієнтується у важких положеннях, уміє впливати на людей і організувати їх»[3].

З протилежних оцінок найпереконливіше звучать рядки з щоденника С. Єфремова, написані ним після убивства Петлюри: «Петлюру знав я, либонь, з 1905 року. Ближче до його придивився р[оку] 1907-го, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в йому тоді есдеческого духу — хвастливости, доктринерства і несерйозности. Були й неприємні штучки, через які довелось йому відмовити від секрета-

М. Порш

[1] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — К., 1999. — С. 143.

[2] Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. II. — С. 218.

[3] Див.: *Могилянский Н.М.* Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 119.

С.В. Петлюра

рювання в «Раді». Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в «Слові» і мені довелося вступитися в цю полеміку. Потім він зник — у Москву. Коли я стрівся з ним там уже в 1912 році в редакції «Украинской жизни» — я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній раді в 1917—1918 роки він був одним із найбільш вдумливих і розважних політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрівався, але щоразу справляв він гарне враження. Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для країни, часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитися з людьми, обернутися в скрутних обставинах, підбадьорить серед бою, виказати особисту сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас наповерх життя»[1].

Важко судити сьогодні про здібності Петлюри, міру його обдарованості, оригінальність його рішень як Верховного Головнокомандуючого («Головного Отамана») армії УНР та одноосібного керівника держави. Неточно було б навіть сказати «диктатора». Петлюра не мав такого революційного авторитету і темпераменту, як Винниченко, тим більше не був таким беззаперечним вождем, як Пілсудський. Зокрема, не любили Петлюру галичани. Коли після скинення гетьмана обговорювались перспективи організації влади, Коновалець запропонував стати диктатором Винниченку; той відмовився. Офіцери Старшинської ради пропонували Директорії такий тріумвірат: Петлюра, Коновалець, Мельник. Тоді фактичним диктатором був би Коновалець, і це не пройшло. Нарешті, військові вирішили, що нехай уже все лишається, як є.

Опинившись після Винниченка на чолі Директорії, Петлюра не мав міцного опертя ні серед політиків, ні серед військових. В ході війни Головний отаман то ішов на компроміси з різними самостійними ватажками — Волохом, Стрюком, Оскілком, Болбачаном, Семусенком, Мордалевичем та іншими, — то боровся з їх заколотами і окремих найбільш непокірних, якщо йому вдавалось, навіть розстрілював. Найрадикальніші елементи критикували Петлюру за нерішучість і вимагали диктатури. Петлюра не наважувався на відкриті переслідування неслухняних старшин і радше діяв приховано, покладаючись на спецслужби, організатором і керівником яких був начальник його особистої охорони і контррозвідки Микола Чоботарів.

Через своїх людей Петлюра намагався тримати під контролем і оперативне керівництво армією. Отаман Юрій Тютюнник пізніше писав: «... Петлюра таємно від мене розпочав вести повстанську політику на Україні... Його посланці, ідучи на Україну, все чинили всупереч директивам Штабу, хоча їх підписував він же. Переважно Петлюра

[1] Див.: *Єфремов Сергій.* Щоденники. 1923—1929. — К., 1997. — С. 379—380.

використовував з цією метою людей, чия карно-злочинна діяльність була вже доведена Штабом... Ці людці, потрапивши на Україну, воювали один з одним. Вони влаштовували провокації, і взагалі своєю поведінкою виправдовували дану їм назву «бандити»[1]. Навіть з урахуванням того, що писалося це вже під контролем чекістів, слова Тютюнника відображають атмосферу в військовому керівництві.

Незважаючи на граничну контроверсійність спогадів і оцінок, крізь сутінки десятиліть з різних дрібниць можна все ж реконструювати і глибинні переконання, і риси особистості Симона Васильовича Петлюри.

Він був однолітком Сталіна і мав таку ж саму освіту — незакінчену духовну семінарію. На відміну від Джуґашвілі, який після семінарії служив не за покликанням — в обсерваторії — короткий час і без усякого задоволення, Петлюра після виключення працював в кубанських архівах під керівництвом історика Щербини і мав смак до історичного дослідження. Син полтавських міщан козацького роду, рано заангажований у політику, здібний, але без систематичної освіти, Петлюра видається слабким журналістом; стиль його перевантажений піднесеними романтичними штампами, якихось знахідок думки чи пера ми в його текстах не зустрінемо. І все ж за усім ним написаним і зробленим криється, можна думати, особистість цільна і сильна.

В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією. Егоцентризм не тотожний егоїзму; може, такий егоцентрик поділився б останнім шматком хліба, але не крихтою влади. Звідси і слабке відчуття реальності, що при упертості Петлюри знаходило прояв зокрема у невиправданому оптимізмі; звідси ж, можливо, і потяг до частого в його риториці жорстокого образу крові і жертви. Людина практично метка і розумна, Петлюра в охопленні ситуації в цілому часто видавав собі самому бажане за дійсне.

Такий комплекс, зрештою, взагалі дуже типовий для політика. Якщо порівняти Петлюру з його непримиренним критиком Винниченком, то тут найважливіше в політичній орієнтації, а не в особистих амбіціях і замірах.

Ідея, якою поглинений Петлюра до кінця, — ідея *української національної державності*. Їй підпорядковані всі його політичні програми, і в цьому розумінні слова його можна назвати націоналістом. Він протиставить себе прихильникам «безличного інтернаціоналізму»: «їх серце нікого не любить: дух їх не горить полум'ям любови й добра найближчому другові — народу своєму, дух їх не може охопити любов'ю й дальших друзів, коли нездатні полюбити ближніх». «Лише любов до власного народу є джерелом до всесвітнього братерства. Любов до власного народу вчить любити й інших»[2]. Ми бачимо тут традиційну позицію «не любиш етнічно близьких — не полюбиш чужих», яку, зокрема, яскраво відобразили в російському патріотизмі Достоєвський, в єврейському — Жаботинський.

Свій патріотизм Петлюра виразно протиставить ідеологіям, які на перший план виносять соціальні цілі: «Сліпими є ті люде, котрі думають, що патріотизм може бути клясовий чи груповий. Клясові й групові стремління є шкідливими для добра цілого народу, бо вносять надщерблення в єдність змагань та сіють незгоду між поодинокими частями народу або й ділять народ на окремі групи»[3]. Отже, вихідний пункт всієї стратегії Петлюри — *національна*

М. Чоботарів

[1] Див.: *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. — К., 1998. — С. 224.

[2] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 538, 539.

[3] Див.: Там же. — С. 539.

солідарність. Звідси непримиренність між Петлюрою та Винниченком чи Шаповалом.

Треба сказати, що Петлюра не був агресивним ксенофобом, зокрема не був і антисемітом, про що свідчать численні опубліковані матеріали; однак, неможливо уявити Петлюру одруженим на «євреєчці», як Винниченко. Для Петлюри людина була насамперед представником національної спільноти, а потім уже доброю чи злою, союзником чи противником; і він готовий був дружити — і переконаний був, що дружив — з єврейством *як громадою*. Своє бачення співвідношення особи і нації він формулює виразно: «Вслід за дев'ятнадцятим століттям, століттям розвитку індивідуальности, національної індивідуальности, котра мусить розвинути всі свої благородні сили і приблизити час всесвітньої рівности і братерства»[1]. *Не особистість, а нація* є суб'єктом і історичною індивідуальністю — цю романтичну філософію XIX століття Петлюра вважає філософією майбутнього.

Не випадково підтримку Петлюра отримав саме від Жаботинського. Щоправда, Петлюра, вірно визначивши російську імперську державність як головну політичну небезпеку для України і відмовившись від усяких компромісів з білими і червоними, все більш непримиренним ставав до всього російського (звертання «до книжок, написаних Московською мовою», «отруює і деморалізує» читача)[2] і навіть деградував — його останній памфлет щодо «московської воші» просто незручно читати.

Тим більш неправий і тенденційний Винниченко, звинувачуючи Петлюру в безпринципності за те, що той редагував часопис «Украинская жизнь» російською мовою. В певному розумінні Винниченко більший націоналіст, ніж Петлюра, бо він був готовий ради нації, заради «української ідеї» на союз із самим дияволом, просився в Радянську Україну — з високими цілями, зрозуміло, — навіть в страшні роки колективізації. Петлюра був прямолінійніший і упертіший.

Первинність національного і над інтернаціональним, і над особистісним визначає й культурну орієнтацію насамперед не на європеїзм, а на засвоєння власної спадщини. Ще треба «довгі століття» засвоювати національні багатства, а ми «одразу скакаємо аж до ролі фавста на земному світі»[3]. Згадка про Фауста адресована до європеїста і модерніста Винниченка — «кирпатого Мефістофеля», *якого в 1908 році гостро засудили літературні критики С. Єфремов, Г. Хоткевич і С. Петлюра.*

Отже, політична неприязнь Винниченка і Петлюри мала давню особисту і літературну історію. Тим не менш у протистоянні Винниченка і Петлюри знаходить прояв насамперед драматичне протистояння не особистостей, а *соціального і національного* пріоритетів в українському національному русі.

Людність України поставлена була перед вибором — або насамперед розв'язання соціальних проблем і на першому плані — вдоволення земельного голоду селянства, або спочатку незалежна Україна, а потім уже реформи. Обидва гасла підтримувала найчисельніша, найемоційніша і найстихійніша політична партія — українські есери; коли ж виявилось, що треба вибирати, УПСР розкололась приблизно пополам. Суть розколу виявилася ще в часи Скоропадського, на нелегальному IV з'їзді УПСР. Правий «Центр» пішов за Шаповалом, віддавши пріоритет самостійності, ліві — «боротьбисти» — пішли за Михайличенком, Василем Елланом, Гриньком, Любченком та іншими аж до пізнішого вступу в КП(б)У. Прибічники Шаповала погоджувались

[1] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 546.
[2] Лист до генерала В. Петріва // *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 512.
[3] Див.: Там же. — С. 546.

увійти в НДС за умов всебічної українізації держави, а майбутні «боротьбисти» були проти союзу з націонал-демократами і висували вимогу насамперед розв'язати соціальні проблеми.

Аналогічний розкол відбувся і в УСДРП. Винниченко вагався, Порш був рішуче і проти лівих, і проти диктатури отаманів, за парламентські і європейські шляхи; ліві організували фракцію «Незалежних», що потім виокремилася в партію. Характерно, що Винниченко, врешті схилившись до лівих, обстоював ідею червоного революційного блоку Росія—Україна—Галичина—Угорщина[1]. Тут виявилась певна спільність антагоністів: ідея «червоного пояса» підтримувалася послідовними лівими комуністами, бо приблизно відповідала уявлюваним маршрутам «світової революції», і тому пізніші «троцькісти», хоч би як це виглядало парадоксально, були меншими централістами, ніж російсько-комуністичні «державники». Ліві революціонери Винниченко і Троцький з різних боків ішли до однієї політичної конфігурації.

Твердо незалежницька позиція Петлюри орієнтована на національну солідарність, а не на дві одночасні цілі — національну і соціальну. І треба визнати, що з цієї точки зору його прагматичні настанови і конкретні кроки були послідовніші і ефективніші, ніж політика лівих.

Петлюра одразу взяв курс на постійну армію, здійснюючи щодо офіцерського («старшинського») корпусу її ту політику, яку реалізували більшовики в Червоній Армії. Провідні керівники його армії походили з російського офіцерства і навіть із армії Скоропадського. До речі, Шаповал прямо протестував проти використання російських офіцерів в армії УНР, як відповідно ліві комуністи і «військова опозиція» в червоній Росії. Від початку Петлюра орієнтувався не на німців, а на Антанту; за свідченням організатора масонської ложі «Молода Україна» Моркотуна, колишнього секретаря Скоропадського, Петлюра увійшов навіть до цієї зв'язаної з західними лібералами ложі. На шляху до Антанти стояла непримиренна російська генеральська хунта. За цих умов Петлюра як прагматичний державник не вірив у можливість компромісів з Денікіним і Врангелем і покладав надії на антикомуністичний блок Румунії, Польщі, держав Прибалтики («Чорноморсько-Балтійський союз») і насамперед на Польщу — незважаючи на важкі проблеми з Галичиною і Волинню, що одразу виникли на ґрунті польського націоналізму. А приєднання України до такої проантантівської комбінації могло здійснитися тільки власними українськими державницькими силами. Тут Петлюра був абсолютно правий.

Петлюра був глибоко переконаний у величі української державної ідеї і відчував своє особливе покликання в її втіленні. При цьому ідея національності і патріотизму набуває у нього досить дивного напіврелігійного характеру.

Петлюра виявляє незвичну для соціаліста схильність до православних відправ, підтримує діяльність свого міністра — Івана Огієнка (митрополита Іларіона), вірить в посилення релігійного руху на Україні. Але релігійність Головного отамана якась вторинна щодо національної ідеї. «Натхненна, величава постать Христа, могуча особа Будди, світле обличчя Сократа — ці величні образи встають перед нашими очима як символи неземної любови до свого народу, як велетні-оборонці щастя, слави й розквіту рідних націй»[2]. Христос як єврейський патріот — це щось дивне, не кажучи вже про Будду, про якого Петлюра знав явно небагато. Але, якщо йдеться про релігію і патріотизм, то до чого тут Сократ?

[1] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. — С. 646—683.

[2] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 539.

Єдине, що об'єднує всіх трьох — це ідея *жертви*, жертвенної цикути. У виступі на Шевченковому ювілеї в березні 1921 року Петлюра говорить про засновану Тарасом Шевченком «*національну віру*» так само, як у статті про патріотизм — про віру Христа і Сократа. До речі, нагадує він і про жертовність великого Кобзаря. Петлюра відзначає «велике значення віри, яка все не покидала Шевченка, яка його спасла, і при аналогії з нею тої віри, яку ми маємо, правдивість нашої справи, яка нас, Слава Богу, не покидає і яка нас спасе»[1].

Відчутні месіаністські мотиви в самооцінці Головного отамана, як і готовність до великої жертви, якою він мусить стати. Не випадкова риторика, в якій він безпосередньо звертається до народу як його «батько». Так, 21 вересня 1920 року Петлюра видає «Наказ населенню України» (!), в якому заклики закінчуються словами: «Я вимагаю цього»[2].

Звідси, від розуміння національної ідеї як чогось майже тотожного релігійній вірі, і ставлення Петлюри до політичних партій. Урядові комбінації він будував спираючись на невелику групу партійних діячів, в тому числі соціал-демократичних — Мартоса, Мазепу, Лівицького та деяких інших. Однак, в лютому 1919 року, коли УСДРП засудила диктатуру і зажадала від членів партії покинути Директорію, Петлюра вийшов із партії, та й пізніше його членство в партії було позірним. Він ясно висловився про свою надпартійність: «Такі вузько партійні доктрини, як, приміром, у нас соціял-демократична та до них подібні чисто клясові програми, у нас не лише не мають права репрезентувати на провід народом, але мусять існувати до певного часу лише теоретично і не вимагати диктатури над Україною для своїх 5—8 % співчуваючих!»[3]

Здійснення національної ідеї не може бути партійною справою. Зрештою, це — справа генія. Натяк на це знаходимо у виступі на Шевченківському святі: «Якщо ми будемо прив'язувати ім'я Шевченка до якоїсь партії, до якогось певного світогляду, ми не будемо поважати і розуміти діла та творчости нашого генія. Нашому генію в партії буде вузько і тісно. Геній не знає границь. Ви знаєте проби всіх поетів на світі, приклади прив'язання поетів до певної партії, до певної партійної роботи, завжди кінчалась для геніїв катастрофічно: геній виходив із партії, генію було тісно»[4]. Загальнонаціональна справа не уміщується в партійні рамки, її месії тісно в партіях.

А як же з реальністю багатопартійної системи в Українській республіці? Багатоманітність доктрин і програм «для осіб є корисною, для народів приносить це величезну шкоду»[5]. Петлюра розглядає міжпартійну боротьбу як непорозуміння, розбещеність і наслідок впливу Москви. Він кваліфікує як «вплив Московщини, її хорої культури з великими контрастами (все — або ніщо)» роботу тих українців, які «певними сторонами своєї діяльности прислужилися народові нашому, але під час його державної творчости своєю недисципліноваістю, невірним розумінням шляхів та методів державного будівництва проробили гадючу, паскудну працю, — по своїм наслідкам гіршу від тої, яку завдає зрадник свідомий». Йдеться про Винниченка, Грушевського «і того антіпода їхнього, як неурівноважений та хаотичний С. Шемет»[6] (правий радикал, близький до Міхновського. — *М.П.*).

Чи не єдина політична сила, якій Петлюра висловлює повну довіру, — це націонал-демократія Єфремова. Єфремов, всі роки громадянської війни проживаючи в Києві на Гоголівській ву-

[1] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 397.
[2] Див.: Там же. — С. 253.
[3] Див.: Там же. — С. 544.
[4] Див.: Там же. — С. 396.
[5] Див.: Там же. — С. 543.
[6] Див.: Там же. — С. 533.

лиці, часом — нелегально на Пріорці, очолював «Братство української державності» (БУД) — політичний центр, подібний до тих, які створювались антибільшовицькими силами в Москві і час від часу розкривалися ЧК. БУД проіснував з 1920 по 1924 рік. За згодою БУД було здійснено «Зимовий похід» Тютюнника 1921 року, за деякими даними, Єфремов був членом підпільного Центрального повстанського комітету (Цупкому)[1]. Єфремов, дивлячись на будинок, де був колись Український клуб, згадував, як вітали Директорію, шанували обідом Симона Васильовича, прощалися, виряджаючи «на жертву» «Славка» — Прокоповича, Саліковського і т. д.[2] «На жертву» відправлено з Києва при відступі поляків керівний склад нового уряду Петлюри — прем'єра Вячеслава Прокоповича, міністра закордонних справ Андрія Ніковського, міністра внутрішніх справ Олександра Саліковського. Не випадково в листі до Прокоповича з приводу 25-літнього ювілею літературно-наукової діяльності Єфремова Петлюра просить порушити на Раді Народних міністрів питання про форму виразу пошани і оцінки заслуг Єфремова[3]. Пригадаємо і високу оцінку Петлюри в щоденнику Єфремова.

Можна упевнено говорити, що Петлюра, відкидаючи всяку партійну різношерстність, політично найближчим був до націонал-демократів Єфремова, а націонал-демократи Єфремова політично і організаційно були найбільш надійними «петлюрівцями».

Висока ідеологія сприймається масами в здешевленому і розтиражованому вигляді, та ще й через тих людей, які від імені цієї ідеології діють. Культурний та політичний рівень людей, які репрезентували для українського міста і села незалежну Україну, був невисокий. Петлюра сам почасти був винний в тому, що всі ці люди звалися «петлюрівцями» — він самочинно після протигетьманського повстання сам-один підписав звернення до народу України, давши своє ім'я всім, хто взявся за зброю. За умов масових повстань доводилось не творити армію на базі фахового кістяка, а підпорядковувати собі стихійно виниклі повстанські загони. Цієї задачі політична і військова структура УНР розв'язати не зуміла. Непослух, заколоти або й зради батьків-отаманів, єврейські погроми, самочинні жорстокі розправи з вороже налаштованими елементами населення, зрештою, пияцтво і розкрадання захопленого у гетьмана 50-мільйонного фонду — все це призводило до того, що влада Головного отамана поширювалася реально на кілька десятків кілометрів від його штабного вагона.

Петлюра ніяк не міг сприйняти реальної картини отаманського всевладдя в формально підконтрольній йому Україні. Звинувачення його війська в насильствах він сприймає як ворожий наклеп. Авторів відозви правого Союзу хліборобів, де говорилось про «отаманські загони ріжних назв», які «доказали повну слабкість перед ворогом», про «дотеперішні засоби боротьби та військової організації нахилом до реквізицій, а часом і грабунків», Петлюра відповідає: «Тільки сліпа, партійна заскорузлість та сектантство могли водити тою рукою, яка повиписувала наведені нами наклепи і напасті. Тільки одірваність од народа і класовий егоїзм могли надати нашому війську певних рис — дезорганізованого, аморального, не здатного до боротьби і перемоги чинник, яким він виступає в освітленню «Союза Українських хліборобів»[4].

З таких самих позицій слід оцінювати і ставлення Петлюри до єврейських погромів.

На відміну від білих генеральських урядів Петлюра намагався припинити

В. Прокопович. Мал. П. Холодного. 1921 р.

[1] Див.: *Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю.* Сергій Єфремов і його щоденники // *Єфремов Сергій.* Щоденники. 1923—1929. — С. 14—15.

[2] *Єфремов Сергій.* Щоденники. 1923—1929. — С. 566.

[3] *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 214.

[4] Див.: Там же. — С. 577.

хвилю страхітливих погромів, що в 1919 році в Україні забрали близько 120 тисяч життів нещасних і беззахисних єврейських обивателів міст і містечок. В урядах УНР завжди була посада міністра єврейських справ, яку до кінця обіймав Пінхас Красний. Тим курйозніші рядки з листа Головного отамана П. Красному від 29 грудня 1920 року про «пресову кампанію проти української справи взагалі і Уряду УНР, зокрема за єврейські погроми»: «Звичайно, підстава цієї кампанії криється не в погромах, *яких в дійсности не було*(!), а десь глибше, в тайниках європейської дипломатії, і провадиться особами, яким в даний час потрібно здискредитувати українське питання... Якщо де може і траплялись випадки, коли офірою якогось нападу був єврей, то в цьому були винні банди розбійників, яких після большовицького панування залишилось чимало і яких одразу не можна було знищити. *Про погроми, про масові грабіжництва та вбивства я нічого не знаю і навіть не припускаю, щоб це могло бути*»[1] (курсив мій. — *М.П.*).

А через три місяці, 18 березня 1921 року, Петлюра пише звернення до населення України щодо недопущення єврейських погромів: «Кати наші — большовики скрізь поширюють чутки, що буцімто українські повстанці нищать єврейське населення. Я, Головний Отаман Українського Війська, не вірю цьому, не вірю, бо знаю нарід український, який, утиснений грабіжниками-завойовниками, сам не може утисняти народу иншого, що так само страждає від большовицького панування, як і він». Повторивши слова про «сльози, якими єврейське населення провожало відступаюче наше військо», з якими він звертався до Красного, Петлюра закінчує патетично: «Як Головний Отаман Війська Українського, я наказую вам: большовиків-комуністів і інших бандитів, що роблять єврейські погроми та нищать населення, карати безпощадно і, як один, стати в оборону бідного змученого населення і через наші військові суди розправлятися з бандитами негайно»[2].

Чи не була це хитрість двоєдушного отамана? Уже упавши на паризьку бруківку після пострілу молодого єврея, Петлюра, кажуть, простогнав: «За що?» В реальності, *якою він її бачив*, погромів «в дійсності не було» — принаймні він робив все, що міг, аби «окремі антисемітські прояви» припинити.

Про те, наскільки Петлюра літав у хмарах, свідчить хоча б визнання (в серпні 1918 року!)[3] найбільшою помилкою Центральної Ради те, що вона не провела мобілізації резервістів до армії — хто б тоді, коли все розвалювалося, послухав наказів про мобілізацію, та й де був той провінційний апарат Центральної Ради! Винниченко та інші національно-соціалістичні політики цілком вірно вбачали слабкість національної держави в тому, що за нею не йдуть маси. Петлюра не бачив інших причин поразки, крім недисциплінованості і неслухняності виконавців. В листі до начальника Генерального Штабу армії УНР Вс. Петрова він визнає крізь зуби, що «спроба реставрації наших державнобудівничих змагань (починаючи з 1917 року і аж до сьогодні) захопила нас *в такім стані організації наших сил, національної дісципліни та підготовки і уміння державними справами керувати*, який не міг подолати деструктивних елементів нації, а через те не дав можливости опанувати цілою територією, що її заселює українська нація...»[4] (курсив мій. — *М.П*). Ось цей стан неорганізованості, «деструктивні елементи» — все, що відповідальне за провал спроби державного будівництва.

Петлюра на практиці добре знав ціну своїм військовим співробітникам, як партизанським отаманам, так і кадровим офіцерам. В іншому листі до генерала

[1] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 345.
[2] Див.: Там же. — С. 495, 407.
[3] Див.: Там же. — С. 46.
[4] Див.: Там же — С. 427.

Петрова, якому він довіряв, Петлюра пише: «Так само наші неудачі новітньої історії України (1917—1921) показали мені, що ріжного рода деструкційні явища, як от бунт Оскілка, Болбачана, Волоха, як недисципліновані заходи г. Омеляновича-Павленка з його кустарними авспіціями та аргументами, як невгаваюча опозиція ген. Сальського і ин. анальогичні явища походять не тільки від злої волі одних (Оскілко), безволля других, яке тягне за собою підлягання волі других (Болбачан), неуміння орієнтуватись в складних обставинах політичного життя (Омелянович-Павленко) третіх і, нарешті, од амбіцій та хворого честолюбства четвертих (Сальський), але ще й од того, що нашій армії взагалі, а командному складу її зокрема і особливо не можна було... прищепити єдности думок, кажучи инакше, об'єднати його єдиною доктриною»[1]. (Михайло Омелянович-Павленко, полковник російської армії, був командуючим діючою армією УНР, а генерал Володимир Сальський, теж російський високий штабний офіцер — військовим міністром, інші отамани — самодіяльною «реґіональною елітою»).

І вже після остаточної поразки, на території Польщі, Петлюра дає вказівки про налагодження державницької ідеологічної роботи та спецслужб через культурно-освітню та розвідувальну і контррозвідувальну *управи Ґенерального штабу*, про національну архітектуру українських церков та інші невідкладні задачі розбудови держави... Можна було б вбачати в цьому тоталітарний синдром, якби все те не було вже маханням картонною зброєю.

Ніковський повернувся до УРСР 1924 року. Свої довгі відверті розмови з ним та міркування про минуле Єфремов підсумовував у щоденнику: «Ціла смуга глупоти і геройства, продажности й самопожертви, високого піднесення й підлоти перейшла проз мене. А враження загальне — там, за кордоном, наша справа скінчена і без перспектив. Люде не живуть, а доживають — порядні (їх жменька) не мають що робити, а непорядні (величезна більшість) пустились вся тяжкая... Невтішна сторінка нашої історії, безпосередній протяг авантурництва, нечесности й легкомисности, які починаються ще з Центральної Ради»[2].

Може, найпоказовішою для цих останніх часів і днів Української незалежності була історія з Тютюнником і Отмарштайном.

Юрій Тютюнник ставав під кінець все більш впливовою і ініціативною фігурою в армії УНР. Селянський хлопець із багатодітної сім'ї, поручик військового часу із студентів, він відзначався видатними командирськими здібностями, хоробрістю, надзвичайним честолюбством і енергією. Петлюра доручав йому все вищі посади, але дуже його побоювався і всіляко проти нього інтригував, а Тютюннику все менше подобалась польська орієнтація Головного отамана.

Утворена в 1920—1921 роках на заході України Українська військова організація (УВО) під керівництвом полковника Коновальця стала на шлях терористичної боротьби з урядом Польщі і вже 1920 року організувала замах на Пілсудського. УВО не підтримувала ніяких зв'язків з військовими органами УНР, Петлюра був засуджений галичанами як зрадник. Пізніше в ОГПУ полонений Тютюнник свідчив, що симпатизував «галицьким революціонерам».

Після поразки на території Польщі було розміщено рештки збройних сил УНР, що налічували тоді близько 25 тисяч чоловік. Значно більші сили знаходились на Україні в партизанських загонах. Тільки в найбільших загонах на час максимального піднесення

Ю. Тютюнник

[1] Див.: *Петлюра Симон.* Статті. Листи. Документи. — С. 510—511.

[2] *Єфремов Сергій.* Щоденники. 1923—1929. — С. 172.

руху, на липень 1921 року, налічувалося близько 30 тисяч чоловік; для порівняння, в незалежній армії Махна було тоді 30—40 тисяч чоловік.

Спроба організації грандіозного антикомуністичного виступу на Україні відноситься до 1921 року. Підготовка до повстання продовжувалась все літо і осінь, за рішенням Головного Отамана підготовча фаза мала завершитися 1 вересня.

Організований 1921 року Партизансько-Повстанський Штаб очолили генерал-хорунжий Юрій Тютюнник (начальник Штабу) та полковник Юрій Отмарштайн (начальник оперативного відділу). Генерального штабу капітан в російській армії, швед за походженням, Отмарштайн займав значні штабні посади в армії УНР. Навесні 1921 року «для збереження здорового ядра армії» від розкладу було створено таємну офіцерську організацію під назвою «Українське військове товариство» на чолі з Отмарштайном.

7 жовтня 1921 року Польща підписала зобов'язання вислати разом з лідерами Савінковського «Союзу» також Петлюру, Тютюнника і Омеляновича-Павленка. Насправді ж 23 жовтня Тютюнник підписав наказ Повстанській армії (ПА), де оголосив про свій вступ у командування армією, призначення полковника Отмарштайна начальником штабу і підпорядкування ПА всіх сил в Україні. 29 жовтня Тютюнник виїхав зі Львова до Рівного, де завершувалося формування ядра Повстанської армії. 4 листопада Волинська група під командуванням самого Тютюнника прорвалась через радянський кордон.

Другий збройний Зимовий похід закінчився повною поразкою. Чекісти ще до переходу кордону групами ПА розгромили основні партизанські загони, і загальна чисельність повстанських сил становила в жовтні 1921 року всього 830 шабель та 440 багнетів[1]. Подільську групу червоні не допустили до з'єднання з Тютюнником, і вона, пройшовши півтори тисячі кілометрів, повернула назад; Бессарабську групу було розбито на кордоні. А групу Тютюнника заманили вглиб території і розбили за Коростенем, в бою біля Звіздалі. Волинській групі протистояли дивізія українських «червоних козаків» Примакова та бригада Котовського, теж за основним складом українська. Червоні розстріляли біля Базару 359 із 500 полонених, решту віддали в Чека. Сам Тютюнник ледве врятувався з невеликим загоном.

З військової точки зору Зимовий похід був авантюрою. На час виступу Тютюнника коло кордонів України знаходилось вже тільки близько 7 тисяч бійців армії УНР. А Червона Армія на території УРСР налічувала 14 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, не рахуючи технічних частин. Організації Цупкому були розгромлені Чека ще до початку рейду. Постановами більшовицьких органів влади передбачалась система жорстокого терору щодо українського населення, система розстрілу заручників тощо[2]. А головне — введення НЕПу вибивало ґрунт з-під ніг повстанців. Селяни не пішли в повстанські загони.

Тютюнник розумів, що його рейд-похід має мало шансів на успіх і що з кожним днем ці шанси меншають. Петлюра, однак, не зважав на його аргументи і все відкладав початок походу. З невідомих причин він розраховував на те, що велика війна проти більшовиків почнеться 1922 року, і відтягував початок повстання на Україні, сподіваючись, що стане на чолі повстанців саме в відповідний час. Основні ресурси він направляв не Тютюннику, а південній групі Гулого-Гуленка; своєму представнику при польському війську полков-

[1] Див.: *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. — С. 254.

[2] Див.: Там же. — С. 244.

нику Данильчуку Петлюра направив листа, в якому доручав передати полякам, щоб вони давали Тютюннику якомога менше патронів та зброї, оскільки, мовляв, рейд є особистою справою Тютюнника. Лист був написаний того ж дня, коли Петлюра підписав наказ про Зимовий похід. Цей лист попав в руки Тютюнника і Отмарштайна.

Після провалу Зимового походу Отмарштайн взявся вивезти з території Польщі листа Петлюри до Данильчука і з цією метою приїхав в табір інтернованих вояків УНР у Шепьорно. 3 квітня 1922 року в цьому таборі Отмарштайн був убитий невідомими — можна думати, політичними суперниками[1], або, просто кажучи, агентами Чоботаріва. Листа при вбитому не знайшли, хоча документи і гроші убивці залишили. Як зазначав Тютюнник, звістка про смерть Отмарштайна викликала неприховану радість у Петлюри та близьких до нього людей[2].

Тютюнник став такою ж жертвою чекістської провокації, як і Савінков. Він робив ставку на «Всеукраїнську Військову раду», яка була насправді чекістською вигадкою; його було 1923 року викликано в Харків на засідання цієї міфічної «ВВР» і на радянській території арештовано. На відміну від Савінкова Тютюнник був відпущений чекістами на волю, став письменником і кінодіячем (до речі, автором першого варіанта сценарію поставленого Довженком фільму «Земля») і навіть грав у фільмі про рейд Тютюнника роль Тютюнника.

В переході Тютюнника на бік комуністів є цікаві моменти, які розкриваються в автобіографії, написаній ним на вимогу начальника ГПУ України Балицького. За словами Тютюнника, він оцінював і радянську, і польську владу під одним кутом зору — як чужинську окупацію. Чим більше еміграційні структури УНР ішли під оруду Пілсудського, тим меншою здавалася Тютюннику різниця між поляками і більшовиками. Водночас він все більш коливався у визначенні свого ставлення до червоних — його цікавило тільки національне питання, а принцип «радянської влади», тобто принцип диктатури, він готовий був прийняти. За умов «українізації» Тютюнник легко і логічно перейшов на позиції комуністів. Природно, що з поворотом до політики «великого перелому» 1929 року він був арештований і згодом загинув.

Після убивства Петлюри головою Директорії став Андрій Лівицький, представник її в Варшаві. Главою уряду став Вячеслав Прокопович; його реальна робота обмежувалась виданням у Парижі, де він оселився, журналу «Тризуб». І реально, і формально уряд УНР не мав ані впливу, ані справ до розв'язання.

Праця історика іноді нагадує працю патологоанатома: він завжди має справу з мертвими реаліями, і часом йому доводиться брутально розтинати тих, хто давно відійшов. Оглядаючи бурхливе життя літ революції, повне спалахів надій, руйнівних бунтів, поразок і відчаю, героїзму і жорстокості, безмежної дурості і пророчих прозрінь, серед безлічі випадкових людей, винесених буревієм на поверхню подій, на фоні політичних платформ і програм, за якими найчастіше стояли зовсім інші реалії або й нічого не стояло, — в кривавій пітьмі війни всіх проти всіх в українському національному таборі найвпливовішими чи найбільш знаковими уявляються постаті Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Микити Шаповала, Сергія Єфремова та Симона Петлюри. І якщо ми визнаємо, що шлях, на якому Україна зазнала б найменше горя і втратила б найменше людських життів, — це

[1] Див.: *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. — С. 225.

[2] Див.: *Тютюнник Ю.І.* [Автобіографія] // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 1—2 (6—7), 1998. — С. 49.

був шлях національної державної незалежності, то ми мусимо визнати, що саме Симон Петлюра був найвизначнішою історичною постаттю на цьому шляху. Попри всі свої особисті і політичні слабості й недоліки.

В ту пору партизанських «батьків» було багато, і часом вони були безликими і безвольними фігурами; від них вимагалось насамперед, щоб вони вгадували настрої своїх «хлопців». Деякі були вольовими хижими натурами, що вміли підкоряти людей і довго трималися на поверхні. Про батька Махна люди говорили: «Хто знає, чи з Богом він знається, чи з чортом, але йому везе». Серед популярних ватажків було чимало таких, які радше зналися з чортом; не випадково «батьки» рідко бували ставними красенями-героями, найчастіше вони мали якісь фізичні вади, були малими і негарними, як Махно, каліками — популярний будьоннівський командир Правда був без обох ніг; була й отаман-жінка «Маруся», нечувана річ в ті роки в війську. Як годиться особам, близьким до «нижнього світу», всі вони відзначались надзвичайною жорстокістю. І кожному, щоб його слухали, необхідно було мати одну головну чесноту: везіння.

Петлюра відчував себе ближчим до Бога. Але йому не везло.

Симон Петлюра обрав єдино можливий шлях, на якому перемагають націонал-патріотичні рухи: шлях національної солідарності. На цьому шляху виграла Польща, де міжпартійні чвари і соціальні суперечності відступили перед загрозою повної втрати незалежності від Росії. Спроби національних соціалістів очолити неспокійне українське громадянство під гаслами соціальної справедливості, щоб на хвилі потужного селянського руху вибороти також і незалежність, виявились неефективними: цю нішу захопили комуністи. Національним соціалістам, як лівим есерам, так і незалежникам-есдекам, залишалось суперництво з сильнішим противником, а потім і капітуляція зі вступом до лав компартії. Тривалий час вони мали ілюзії щодо співіснування з КП(б)У під суверенітетом Комінтерну. Але комуністи ні з ким влади не ділили.

Національна солідарність — це як кохання і як гроші: або вона є, або її немає. В Україні її не було.

Українська еліта була розколота від самого початку і до самого кінця. Родзянки, Драгомирови та інші нащадки тієї козацької старшини Богданових часів, яка віддала Росії перевагу перед Польщею і домагалася тільки рівноправності з імперським дворянством, в своїй переважній більшості злилися з російським шляхетним станом і щонайбільше вважали Україну своєю «малою вітчизною». До ідеології «малої вітчизни» схилялися і ті ліберально-демократичні кола високої національної еліти, — Вернадський, Кістяківський, Тимошенко, Василенко, Лизогуб, — які трималися російських лібералів, а потім, коли «велика вітчизна» стала червоною диктатурою, були принаймні лояльними до правоцентристської авторитарної влади Скоропадського. Нижчі прошарки національної інтелігенції із своєю демонстративною «простонародністю» неспроможні були налагодити співпрацю з елітою російського виховання, що штовхнуло правоцентристських лібералів частково до аполітичності та до еміграції, частково навіть до російської генеральської хунти. Скороспілі «мартовські» національно-соціалістичні політики та їх інтелектуальне ядро — група лівих інтелігентів-«есдеків» — розривалися між національними і соціальними гаслами і не могли погодитися з втратою демократії і воєнною диктатурою. Ці сили теж швидко вияви-

лись незатребуваними, і лідери їх в розпалі війни емігрували.

Тверді, праві центристи, були готові пожертвувати демократією в ім'я державності. Невелика група інтелігентів — націоналісти-народники старого покрою, душею якої був Єфремов, — була найближчою до режиму військової диктатури, що її теоретично здійснював Головний отаман. Реальність диктатури, проте, була ближчою до тодішньої пісеньки: «у вагоні директорія, під вагоном територія».

Україна провалилася в стан повної атомізації. Бойові дії, як скрізь у колишній Росії, велися переважно вздовж залізничних колій; і там в містечках і на станціях якісь організуючі функції незмінно при всіх владах виконували три особи — начальник станції, телеграфіст і начальник міліції, вона ж банда або загін під прапором тієї сторони, яка була зверху. Що творилось по далеких селах, того ми не знаємо. Скрізь було повно зброї і були свої загони, що нікого не слухали, а воювали часом більше з сусідніми селами. З цих невеликих загонів формувалися більші, що інколи не визнавали жодної влади, а інколи міняли прапори. Такими були і «петлюрівські» загони, такими були і «зелені», і анархісти, і червоні.

Червоні формування пройшли через той самий етап хаосу і «ешелонної війни», що й повстанча армія УНР. Але більшовикам вдалося налагодити дисципліну в військах. Почасти завдяки надзвичайній жорстокості їх чекістських і ніпівчекістських збройних структур. Але головною цементуючою силою була централізована політична партія, що всюди поставила своїх комісарів. Такої централізованої сили в Української держави не було, і в ній почалися швидкі процеси внутрішнього розпаду.

Чи була втрата незалежності виявом фатальної «української ментальності»?

Анна Вєжбіцка зазначає[1], що в російській культурі, як і в англійській чи німецькій, є різниця між поняттям свободи (латин. — *libertas*) і волі (англ. — *freedom*). Свобода-liberty є інституційним явищем, тоді як відповідник національного походження *freedom, Freiheit, воля* означає насамперед звільнення, унезалежнення від чогось. Дійсно, згадаймо із Пушкіна: «... темницы рухнут, и свобода вас встретит радостно у входа». Якби зустрічала воля, це був би акт особистого звільнення, не більше, але декабристів має зустріти суспільство з правовими інституціями свободи. Зате «на свете счастья нет, а есть покой и воля» — еквівалент особистого щастя сприймається не як соціальний інститут, а як суто особиста незалежність. На відміну від *freedom воля* в російській культурі має присмак хаосу, свавілля, *вольницы*.

У польській культурі, як зазначає А. Вєжбіцка, *воля* стосувалася саме юридичних (чи, точніше, некодифікованих традиційних) привілеїв і вольностей шляхетського стану (*złota wolność*). Коли ж Польща втратила незалежність і була поділена сусідами, *złota wolność* стала насамперед саме державною самостійністю, *незалежністю*.

Саме таким було розуміння свободи («вольності») у давні козацькі часи і в Україні. Касіян Сакович у «Жалоснім вірші на погріб зацного рицаря Сагайдачного» писав:

Золотая вольность, так єї називают,
Доступити єї всі пилне ся старают
Леч она не кождому может бити дана,
Толко тим, што боронят Ойчизни і пана.
Менством єї рицері в войнах доступуют,
Не грошми, але крв'ю ся єї докупуют.

Свобода-«*волность*» у авторів барокових творів аж до Сковороди оспівується, як «ліпше і зацнійше добро» (Антоній Радивиловський), і завжди протиставиться «неволі». Але це добро, що може бути здобуте лише власною кров'ю, по-шляхетському і по-козачому, набуває впро-

[1] Див.: *Вежбицкая Анна.* Семантические универсалии и описание языков. — М., 1999.

довж віків в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик.

В українських «культурних сценаріях», як і в російських, в розумінні волі переважає незалежність в соціальному плані. Більше того — це незалежність від пана і панського. Пригадаємо Шевченкове: «На вольній, бачиться, бо й сам уже не панський, а на волі». *Воля* насамперед протистоїть кріпаччині-рабству (*неволі*). Як логічне продовження теми волі — «і на своїм веселім полі свою ж таки пшеницю жнуть».

То вже не мовні звички і не загадкова ментальність. То — історія, яка саме такі шляхи нам вторувала.

Петлюра сподівався, що невмирущою виявиться народжена громадянською війною військова державницька традиція, що колись освітить нові спалахи збройної боротьби за національну волю. Такого не сталося, і слово «петлюрівець» не увійшло героїчною легендою в національну пам'ять. Але сталося щось інше.

Ленінська стратегія полягала у вичерпному використанні національно-визвольного ресурсу для розвалу російської імперії для того, щоб негайно з початком світової пролетарської революції перейти до централістської інтернаціональної диктатури пролетаріату. Жодні автономії чи федерації не входили до планів Леніна та його партії. Утворення формально незалежної «УСРР» на самому початку «Диктатури пролетаріату» було актом вимушеним. Звичайно, Леніну було однаково, що УСРР, що «Далекосхідна республіка» — ДВР, — все це було лише тактикою. Та утворення червоної Польщі, Німеччини чи Угорщини вимагало і червоної України. Державна самостійність України під повним контролем РКП вирисовувалася в ході громадянської війни під тиском обставин, під тиском потужного бажання самостійності, виявленого українцями.

Радянська Україна була червоною тінню УНР. Ми постали з цієї тіні, яка в ході сімдесятилітньої історії набула плоті і крові.

Саме тому «нашою державою» є і та держава, яка започаткована універсалами Центральної Ради, і та, яка продовжила історію після гетьманського перевороту, і жовто-блакитна УНР, — і водночас червона УРСР, про що настирливо твердив в еміграції Винниченко. Приймаючи державну тяглість, не можна приймати політичні традиції всіх її урядів: вони настільки різні, що тодішні політики вважали за краще говорити про різні держави, а не уряди. Але нащадки мусять брати на себе відповідальність за всю історію. Тоді разом з нею можна взяти і все те, що було в ній кращого і вічного.

Ленін і Троцький

Здається природним пов'язувати альтернативні варіанти комуністичного режиму з іменами Леніна і Троцького.

В роки громадянської війни їх імена не сприймались як знаки політичних альтернатив. В букварі для червоноармійців читаємо як азбучну істину: «Вожди мирового пролетариата — Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Владимир Ленин, Лев Троцкий». Після смерті Леніна багато всякого писалося про складність і навіть ворожість їх стосунків. Завдяки відомим спогадам Горького про Леніна закарбувались у пам'яті читачів Ленінські оцінки Троцького: «З нами, а не наш», «є в ньому щось нехороше, від Лассаля». І в 20-ті роки, а особливо в раніші часи стосунки дійсно бували ворожими, а то й нестерпними. Однак, не зовсім зрозуміло, в чому саме полягав ідейний бік справи і наскільки тут виною їх психологічна несумісність.

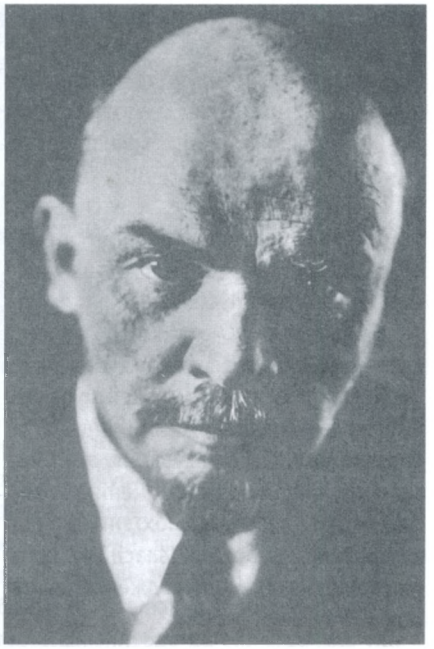
Звернемося спочатку до особистісного боку справи.

Автор ґрунтовного дослідження про Леніна Д. Волкогонов час від часу підкреслює, що прагнення до влади було у Леніна справжнім стрижнем його політичної особистості. Але це залишається декларацією. Немає жодних свідчень якоїсь патології владолюбства у Леніна, немає жодного прикладу, коли б він затверджувався над своїм оточенням заради самої влади, а не заради певних принципів чи догм, прикладу, коли б він використовував владу як самоціль, для вдоволення психологічної потреби в ній, а не як засіб досягнення політичної мети. Все, що писали суперники Леніна про його жагу влади, може бути трактоване як риса його світогляду і переконань, як прагнення будь-якою ціною реалізувати свою стратегію, а не як вияв притаманного йому хворобливого диктаторства.

Сім'я Ульянових була дуже милою інтелігентською родиною з російської провінції і не лишила в синові комплексу меншовартості. Такий комплекс могла б у антисемітській Росії породити якщо не приховувана, то не афішована Ульяновими четвертушка єврейської крові — але навіть у антисемітських колах тоді наявність дідуся-вихреста не робила людину «прихованим євреєм», як за режиму спадкоємців Леніна.

Ленін був щирим інтернаціоналістом за переконаннями, але також і з особистих мотивів, в силу космополітичного характеру своєї родини — серед його предків були росіяни, калмики, євреї, шведи і німці. Гітлерівський фельдмаршал Модель доводився Ленінові дуже далеким родичем — і це мало не більше значення, ніж Ленінове «єврейство». А культурно і політично Ленін був типовим російським революціонером.

Спогади сучасників, всі наявні матеріали створюють враження про жваву і оптимістичну людину з живим і потужним інтелектом, сповнену постійної потреби діяльності, з розвиненим почуттям

В.І. Ленін. 1920 рік

гумору, точніше, доброю реакцією на чужий гумор, який він сприймав із щирим заразливим сміхом. За темпераментом Ленін був холериком, емоції у нього були глибокі і перебігали швидко, проявляючись у виразній неповторній міміці та жестикуляції. (У Горького: «Картавит и руки сунул куда-то под мышки, стоит фертом»[1]). Його звичка панувати в товаристві не ображала людей, бо він не підкреслював своєї зверхності. У вузькому і сімейному колі Ленін бував дратливий, але на людях це компенсувалось увагою оточення. В ньому не випирала потреба демонструвати свою особистість, оскільки природна підвищеність емоційного тону врівноважувалася схильністю до педантизму та інтровертованістю — зверненістю до внутрішнього світу як в переживаннях, так і в інтелектуальній діяльності.

Ленін був типовий інтроверт. В його житті мали значення не стільки події самі по собі, скільки те, що він про них думав. Зосередженість на побудованій ним власній картині реальності неви-

[1] Див.: *Горький М.* В.И. Ленин // Собр. соч. — М., 1952. — Т. 17. — С. 7.

димою стіною відділяла його від оточення — у Леніна ніколи не було друзів, він був самодостатньою особистістю. Емігрантські колеги його могли цілими днями в цигарковому диму обговорювати політичні новини і давати їм нове й нове марксистське тлумачення, він же рвався на повітря, на прогулянку — не стільки тому, що любив природу, скільки тому, що мусив побути з нею на самоті. У осіб із такою постійною жадобою діяльності, як у Леніна, оцінки подій і людей бувають імпульсивними, залежними від настрою, від ситуації спілкування, від того, що вони хочуть почути; у Леніна ж вони, навпаки, були похідними від внутрішньої роботи у власному світі вірувань, ідеалів, упередженостей та інтелектуальних рішень.

Він був здатний на рішення круті і жорсткі. Ленін дуже легко рвав стосунки з людьми, з якими тривалий час вважався політично і особисто близьким, і легко сходився з учорашніми суперниками, якщо вони переходили на його позиції. Однак, сходячись з недавніми антагоністами, Ленін ніколи не міг повністю позбутися старого роздратування, і в цьому, можливо, знаходило прояв певне «застрявання емоцій».

Можна думати, що у нього не дуже легко відходили в непам'ять гострі спалахи почуттів, і іноді це мало зловісний характер. Можливо, це проявилося в особистій ненависті до царя та царської сім'ї, що вгадується за холодними міркуваннями про доцільність їх фізичного винищення. Подібні риси застарілої озлобленості можна вбачати і в ненависті Леніна до церкви і священиків, і в легкості, з якою він наказував розстрілювати повій. Взагалі рішення Ленін, здається, приймав не дуже просто, а саме через ті риси педантизму, які змушують людину знову і знову повертатися до нібито ясного питання. Проте, сильний розум, темперамент і холодна емоційна перегородка інтроверта між собою і світом дозволяли уникнути хворобливих коливань.

Жорстокість Леніна — а прикладів надзвичайно, безоглядно жорстоких його рішень можна наводити багато — походить не з характеропатії, а із всепоглинаючої фанатичної відданості справі. І початок справжнього перелому в його свідомості, який врешті сформував його як політичного лідера, можна побачити в гімназичні роки.

Джерела духовної еволюції Леніна — в його юнацькому «ми підемо іншим шляхом». Ніхто не уточнював, що мав на увазі гімназист Володя Ульянов, коли сказав ці слова, дізнавшись про долю старшого брата-терориста. «Інший шлях», звичайно, офіційно трактувався як шлях марксистсько-ленінський, хоча далеко було ще юному Володі і до Маркса, і до комуністичної партії.

Головне в «тому», Олександровому шляху — не убивство, а *шляхетність* самовідданих убивць. Олександр Ульянов відмовився підписати прохання про помилування, зіславшись на те, що це буде нечесно, — адже він, революціонер-терорист, за його словами «зробив свій постріл». Боротьба з царатом мислилась цими юнаками благородною, як дворянська дуель.

Ця шляхетність терористів перших поколінь змінюється маккіавелізмом Леніна. Ленін відмовляється від народницького терору через його *невигідність*, а не його аморальність. Він завжди був за масовий якобінський терор. «З ворогами треба по-ворожому» — ось те «інше», що визначило з юності його шлях.

Чи був Троцький психологічно радше суперником, а чи доповненням Леніна?

В період гострої фракційної боротьби в більшовицькій партії противники Троцького уперто створювали образ капризної самозакоханої особи з дрібно-

В.І. Ленін і Л.Д. Троцький на Червоній площі 7 листопада 1919 року

буржуазної сім'ї, неспроможної на дисципліновану акцію через постійну потребу в демонстрації свого невгамовного Я. Головний редактор усіх тодішніх енциклопедій Н.Н. Мещеряков писав: «Впродовж усієї своєї революційної діяльності Троцький прагнув стати вождем партії. Людина блискучих здібностей, але за натурою найчистіший інтелігент-індивідуаліст, чужий психіці пролетаріату і нездатний до колективної роботи, Троцький незважаючи на всі зусилля ніколи не міг зібрати навколо себе скільки-небудь значну групу революціонерів»[1]. Пізніше ці характеристики поєдналися з натяками на єврейське походження Троцького, що додавало його образові додаткові штрихи невизнаного містечкового вундеркінда. Мефістофелівська зовнішність Троцького та його ораторська революційна демагогія посилювали враження ідеолога насильства, можливо, ще страшнішого, ніж сталінське. Всі ці характеристики істотно спотворюють справжнього Троцького, про якого ми можемо сьогодні судити з документів та його публікацій.

Передусім єврейське походження Лева Бронштейна-Троцького не відігравало в його житті настільки серйозної ролі, як у житті багатьох опозиційних діячів єврейського походження в Росії та Європі його часу. Троцький говорив, що в юнацькі роки своїм єврейством він зовсім не переймався. Батько Троцького був багатим хліборобом, виходцем із єврейських колоністів Катеринославщини, що були до Олександра III взагалі звільнені від правових обмежень, які накладались на євреїв. Старий Давид Бронштейн говорив українським «суржиком», сам умів виконувати всю селянську роботу і не сприймався українським оточенням як типовий єврей. В Одесі в реальному училищі підлітку Льові Бронштейну інколи доводилось чути від викладачів слівце «єврейчик», але не меншу ворожість реакційні вчителі виявляли до німців і особливо до поляків. Він жив під час навчання в Одесі у родичів, в інтелігентній єврейській родині, перейнятій народницьким гуманізмом, і під впливом пануючої атмосфери сприймав імператив справедливості, що змушував його соромитися власницького егоїзму батьків в їх стосунках із селянами. Звідси витоки його протестних настроїв, що рано привели Троцького до революційного підпілля, суду, тюрми і заслання.

В характері Лева Троцького замолоду простежується дуже сильний егоцентризм, який штовхав його до ініціативи і лідерства. Однак, тут не видно рис демонстративної особистості. Демонстратив з властивою йому легкістю забування

[1] Див.: *Мещеряков Н.* Троцкий // МСЭ. — М., 1931. — Т. 8. — С. 957.

Л.Д. Троцький в кабінеті

Студент Л. Бронштейн (Троцький). Фото з архіву поліції

не переймається спогадами і докорами сумління, він охоче демонструє себе, але має схильність пристосовуватися до оточення, показувати себе людям таким, яким швидше може їм сподобатися — і нерідко настільки гнучкий, що втрачає все своє Я, крім найпримітивнішого егоїзму. Психіка Троцького не має з цими рисами демонстратива нічого спільного. Йому абсолютно невластива напівістерична віра в свої фантазії, які демонстратив не пробує й перевірити, а головне — Троцький ніколи не пристосовувався до аудиторії. Він радше в першій реакції був схильний опиратися оточенню, негайно протиставити йому своє Я і власні оригінальні погляди і переконання, хоч би пізніше йому довелося відступити і змінити їх. Як егоцентрик Троцький погано чує голоси навколишнього світу, радше нав'язує йому свою волю і своє бачення. При цьому, як це нерідко буває з егоцентричними натурами, він не був егоїстом у розхожому розумінні слова — Троцький і в малих побутових справах, і в великому був щедрий на самовідданість і самопожертву.

Один із недоброзичливців сказав про Троцького, що він охоче помер би за революцію, якби достатнє число глядачів милувалося ним в цю хвилину. В цьому щось є, хоча це безглузда фраза. На догоду глядачам можна вдіяти собі багато шкоди, проте, не смерть. До речі, Троцький помер від руки сталінського убивці гідно, знайшовши щирі останні слова і для коханої дружини, і для світового пролетаріату, якому, як був переконаний, він віддав своє життя.

Троцький, як і Ленін, — типовий інтроверт. «Природа і люди не тільки в шкільні, а і у подальші роки юності займали в моєму духовному бутті менше місця, ніж книги і думки»[1]. Як людина дуже зосереджена на собі і схильна нав'язувати себе реальності більше, ніж віддавати себе їй, вірити її силам і прислухатися до них, Троцький ближчий до типу пророка, ніж до типу самовідданого служки церкви чи партії. Егоцентричне нав'язування своєї волі реальності сприймається ним самим як революційний месіанізм. Він *чув* щось у навколишній дійсності, воно говорило *через нього* — з дитячих років. «Весняне сонце навіювало, що є щось незмірно могутніше, ніж школа, інспектор і неправильно посаджений на спину ранець, ніж навчання, шахи, обіди, навіть читання і театр, ніж все взагалі повсякденне життя. І туга за цим незвіданим, владним, піднесеним над окремою людиною охопила істоту хлопчика до самої серцевини костей і викликала солодкий біль знемоги»[2], пише він про себе-учня.

Так само він характеризує свої дії в революційні дні: «Кожен дійсний письменник знає моменти творчості, коли хтось інший, більш сильний, водить його рукою. Кожен справжній оратор знає хвилини, коли його устами говорить щось сильніше, ніж він сам в свої буденні години. Це є «натхнення». Воно виникає з вищого творчого напруження всіх сил. Безсвідоме підіймається з глибокого лігва і підпорядковує собі свідому роботу думки, зливає її з собою в якійсь вищій єдності. Миті вищого напруження духовних сил охоплюють в певні моменти всі

[1] Див.: *Троцкий Л.* Моя жизнь. — С. 74.
[2] Див.: Там же. — С. 87.

сторони особистої діяльності, пов'язаної з рухом мас. Такими днями були для «вождів» дні жовтня. Підспудні сили організму, його глибокі інстинкти, успадковане від звірячих предків чуття — все це піднялось, зламало двері психічної рутини і — поряд з вищими історико-філософськими узагальненнями — стало на службу революції. Обидва ці процеси, особистий і масовий, були засновані на поєднанні свідомості з безсвідомим, інстинкту, що складає пружину волі, з вищими узагальненнями думки»[1].

Такого не міг би написати ані Ленін, ані жоден із його соратників. Не тому тільки, що марксистський пуризм не дозволив би їм згадувати інстинкт і безсвідоме, — просто нікому з них не було дано так яскраво відчувати і виражати той стан, який за аналогією з релігійним можна було б назвати *революційним духовним досвідом*. Троцький — революціонер не тільки за професією, але й за психологією, бо він відчував революцію містично і пророцьки, всім єством «до серцевини кісток», як екстаз.

Ленін був відданий соціалістичній революції теж абсолютно і безкомпромісно, але *інакше*. В нього немає ознак психології пророка, він радше чесний і безжальний службовець і служка ідеї комунізму. Жахливі слова, сказані про Леніна Петром Струве, який добре його знав, — «мисляча гільйотина», — мабуть, не позбавлені жорстокої правди.

Але все це нічого не говорить про природу конфлікту між Леніним і Троцьким.

Щодо ідейно-політичного боку розходжень, то тут пізніші більшовицькі звинувачення радше перекручують реальність. Політична (тактична) платформа більшовизму в 1905 році ґрунтується на тих самих, по суті, ідеях неперервності розвитку революції від «буржуазно-демократичного» етапу до «соціалістичного», що й платформа Парвуса — Троцького, хіба

Л.Д. Троцький, В.І. Ленін, Л.Б. Каменєв. Травень, 1920 р.

що з різницею в деталях, — тільки Троцький сформулював їх на кілька місяців раніше ніж Ленін, ще в січні 1905 року. Про робітничі ради як орган «диктатури пролетаріату» Ленін ясно говорить тільки в 1917 році, хоча звернув на них увагу вже в 1905-му, але саме Троцький високо оцінив їх і був фактичним керівником Петербурзької робітничої ради в роки першої революції. Легенди про «недооцінку» Троцьким «ролі селянства» спільно спростовувалися Леніним і Троцьким в роки громадянської війни, коли вони опублікували заяву про їх повну одностайність у цьому питанні. Щодо особливої агресивності Троцького в курсі на «світову революцію», то варто зазначити, що в 1920 році Троцький був рішучим противником прориву в революційну Європу через Польщу, а Ленін підтримав задуми комуністичних інтервенціоністів.

Троцький як революціонер мав бути — і був — жорстокий і байдужий щодо доль маленьких людей, які попадали під колеса революції. Проте, перш ніж прийти до революційного маккіавелізму, Троцький пережив протест проти ленінської політичної моралі.

Троцький приїхав з Росії за кордон восени 1902 року, в розпал підготовки

[1] Див.: *Троцкий Л.* Моя жизнь. — С. 324.

II з'їзду партії. Йому було тоді тільки 23 роки — вік, коли студенти закінчують університети. Троцький став дуже близьким до старших вождів партії — Мартова, Засулич, Аксельрода, а з Плехановим зразу вступив у важкий конфлікт; з Леніним же в нього склалися спочатку прекрасні взаємини. Ленін навіть настирливо вимагав включення Троцького до редколегії газети «Іскра», щоб змінити на свою користь співвідношення сил; як свідчив пізніше колишній меншовик Мартинов-Пікер, Ленін планував створення в редколегії керівної «трійки» в складі Леніна, Плеханова і Троцького[1]. А на II з'їзді партії в 1903 році Троцький несподівано підтримав «меншовиків» проти Леніна.

Тоді, після II з'їзду, Троцький погоджувався з Мартиновим, що Ленін хоче прискорити об'єктивний хід подій за допомогою гільйотини, як це робили якобінці. Він писав про більшовиків і меншовиків: «Якобінець чи соціал-демократ?», на що Ленін відповідав: «Якобінець-соціал-демократ». Троцький самовизначився жирондистом, Ленін проголосив себе якобінцем. Глибинні мотиви свого відступу від Леніна в ті доленосні роки Троцький виклав у своїй політичній автобіографії. «Революційний централізм є жорсткий, владний і вимогливий принцип. У відношенні до окремих людей і цілих груп вчорашніх однодумців він набуває нерідко форми безжальності. Недарма в словнику Леніна такі часті слова: непримиренний і безжальний. Тільки вища революційна цілеспрямованість, вільна від усього низько-особистого, може виправдати таку особисту нещадність. В 1903 році йшлося лише про те, щоб поставити Аксельрода і Засулич поза редакцією «Іскри». Моє ставлення до них обох було проникнуте не лише повагою, але й особистою ніжністю. Ленін також високо цінував їх за їх минуле. Але дійшов висновку, що вони все більше стають перешкодою на шляху до майбутнього. ...Його поведінка мені здавалась неприпустимою, жахливою, обурливою. А між тим вона була політично правильною і, отже, організаційно необхідною»[2].

Троцький пояснює, що він тоді не розумів, який напружений централізм потрібен буде партії для здійснення революції, і робить цікаві визнання: «Моя рання молодість пройшла в присмерковій атмосфері реакції, що затяглася в Одесі на зайве п'ятиліття. Юність Леніна виходила до «Народної волі»[3].

Як завжди, першою реакцією Троцького на життєвий урок нещадності був протест. Потім він зрозумів, що «інакше пролетарську революцію не роблять». Йому належать фрази, що свідчать про готовність на все і схильність до гри із смертю («ми уклали угоду із смертю», «якщо ми підемо, то грюкнемо дверима так, що здригнеться світ» тощо). Троцький, що на все дивився з легкою зневагою втаємниченого в історичні процеси вождя мільйонних мас, відчував запах смерті і не боявся його. І не це відділяло Троцького від Леніна і більшовицьких вождів, змушуючи Леніна сказати Горькому знамените: «з нами, а не наш».

Де дійсно виявлялися глибокі розходження Леніна і Троцького, то це в ставленні до партії.

Троцький дійсно був чужий в середовищі старих більшовиків, «не наш», і мало цінував принципи партійної солідарності, священні для більшовиків. Прийшовши до партії Леніна один, з невеликим числом випадкових попутників, Троцький раптом став другою людиною в партії, об'єднавши навколо себе молодшу генерацію більшовиків.

І суть справи не в Троцькому, а в молодій генерації.

---

[1] Див.: *Мартынов А.* У истоков троцкизма // Красная новь. — 1925. — № 1. — С. 220.

[2] Див.: *Троцкий Л.* Моя жизнь. — С. 163.

[3] Див.: Там же. — С. 164.

«Старик» і молодь

Поглянемо на список основного складу ЦК РКП періоду революції та громадянської війни. Якщо не брати до уваги кількох більш-менш випадкових осіб, що майнули в складі ЦК на рік і більше не з'являлись на найвищому партійному горизонті, то можна поіменно назвати людей, які складали впродовж вирішальних чотирьох років революції та громадянської війни вищу комуністичну партійну раду:

- *Артем (Сергєєв)* Федір Андрійович (1883—1921) — із сім'ї багатого підрядчика, росіянин, виріс на Катеринославщині і тут почав нелегальну діяльність, більшовицький організатор на півдні України, був у еміграції в Китаї і Австралії, став підданим Великобританії і профспілковим австралійським діячем, ініціатор створення Донецько-Криворізької республіки в 1918 році, загинув у катастрофі.
- *Бєлобородов* Олександр Григорович (1891—1938) — робітник-електрик з Уралу, росіянин, в партії з 17 років, судився ще як неповнолітній, швидко висунувся на Уралі після революції, причетний до розстрілу царської сім'ї, організатор каральних експедицій на Дону в 1918 році, працював на Північному Кавказі і потім в НКВД, ультралівий, троцькіст, розстріляний 1938 року.
- *Бубнов* Андрій Сергійович (1883—1940) — син Іваново-Вознесенського текстильного фабриканта, росіянин, в більшовицьку партію пішов у 20 років, покинувши Тімірязєвську академію, один із чільних організаторів Жовтневого перевороту, на партійній роботі в армії і в агітаційно-пропагандистському відділі ЦК. Ультралівий, потім сталінець, розстріляний.
- *Бухарін* Микола Іванович (1888—1938) — син гімназійного учителя, росіянин, москвич, партійну роботу почав ще в гімназійному гуртку, з заслання утік за кордон 1910 року, де й познайомився з Леніним, з 1918 року — головний редактор «Правди». Ультралівий, нерідко підтримував Троцького, потім — «правий» противник Сталіна. Розстріляний.
- *Владимирський* Михайло Федорович (1874—1951) — з Нижегородщини, росіянин, студент-медик, член соціал-демократичного руху і потім — професійний партієць, один із керівників Московської парторганізації, працював і в НКВД, і в Україні, з 1927 року аж до смерті — голова Центральної ревізійної комісії ВКП(б). «Твердий ленінець» і сталінець.
- *Дзержинський* Фелікс Едмундович (1877—1926) — польський шляхтич родом з Литви, в соціал-демократії з гімназійних часів, один із керівників соціал-демократії Польщі і Литви, лідером якої була Роза Люксембург, належав до крила, що його не підтримували більшовики, прожив важке життя підпільника, втратив здоров'я у в'язниці російської імперії, після революції — керівник ВЧК — ОДПУ, одночасно на господарській роботі, учасник лівих опозицій в РКП, часто підтримував Троцького, потім сталінець, умер від інфаркту.
- *Зинов'єв (Радомисльський)* Григорій Євсеєвич (1883—1936) — з єврейської буржуазної сім'ї з Єлисаветграда на півдні України, двадцятирічним студентом в Берні став соціал-демократом і познайомився з Леніним, на партійній роботі переважно в еміграції, після революції — більшовицький керівник Петрограда і голова Комінтерну, розстріляний 1936 року. Ленінець з правим ухилом, потім прихильник Троцького в боротьбі зі Сталіним.
- *Йоффе* Адольф Абрамович (1883—1927) — з багатої купецької родини

з Сімферополя, єврей, в соціал-демократії з гімназійних часів, вчився медицині в Берліні, лікувався у психоаналітиків у Відні, після першого курсу — нелегал, був радянським послом в Німеччині і готував там повстання, далі на дипломатичній роботі, давній троцькіст, покінчив самогубством 1927 року.

- *Калінін* Михайло Іванович (1875—1946) — із селянської сім'ї, робітник-путіловець, підпільник-більшовик, після смерті Свердлова — голова ВЦВК, за Сталіна обіймав ту саму посаду номінального глави держави. Сталінець.
- *Каменєв* (*Розенфельд*) Лев Борисович (1881—1936) — з родини інженера, обрусілого німця за походженням, дитинство пройшло в Вільно і Тифлісі, говорив по-грузинськи і був знайомий із Сталіним ще з Грузії, студент-юрист Московського університету, звідки й пішов у партійну роботу, після революції — Московський комуністичний мер і заступник Леніна в уряді і Раді праці і оборони, помірковано правий ленінець, потім прихильник Троцького, розстріляний.
- *Крестинський* Микола Миколайович (1883—1938) — із родини гімназійного учителя з Могильова (Білорусія), українець, учився на юридичному факультеті в Вільно, потім в Петербурзі на партійній роботі, після революції — комісар банку, нарком фінансів, після смерті Свердлова замінив його і до 1921 року секретар ЦК і член Політбюро, потім на дипломатичній роботі, ультралівий, троцькіст, розстріляний.
- *Мілютін* Володимир Петрович (1884—1938) — з 19 років на більшовицькій роботі, вважався літератором-економістом, був правим у 1917 році, розстріляний.
- *Муранов* Матвій Костянтинович (1873—1959) — із селянської родини з Полтавщини, харківський робітник, більшовик, депутат думи, після революції був інструктором ЦК, потім на судовій і партійній роботі в Москві. «Твердий ленінець».
- *Ногін* Віктор Павлович (1878—1924) — робітник, із сім'ї приказчика, соціал-демократ, професійний партієць, на господарській роботі. Правий в 1917 році.
- *Преображенський* Євгеній Олексійович (1886—1937) — із сім'ї священика з Орловщини, в нелегальну роботу включився ще в гімназії, перейшов на нелегальне становище в 19 років, працював на Уралі, з літа 1919 — делегат партз'їзду, член і секретар ЦК. Видний більшовицький економіст, троцькіст, розстріляний.
- *Радек* Карл Бернгардович (1885—1939) — народився у Львові в єврейській інтелігентній сім'ї німецької культури, учасник польського національного руху, діяч австрійської і німецької соціал-демократії, потім в партії Рози Люксембург, її противник, опинився в російській тюрмі, де почав знайомитися з російською мовою. Комінтернівський діяч і провідний комуністичний журналіст. Ультралівий у всі часи. Троцькіст. Розстріляний.
- *Раковський* Христіан Георгієвич (1873—1941) — болгарин із відомої сім'ї революційних національних діячів, лікар, діяч міжнародного лівого соціал-демократичного руху, голова уряду Радянської України, троцькіст, на дипломатичній роботі, розстріляний.
- *Риков* Олексій Іванович (1881—1938) — із сім'ї купця — виходця із селян, росіянин, студент-юрист, видний організатор більшовицької партії ще з 1903 року, очолював продовольчу службу, заступник голови і голова Раднаркому, правий в 1917 і 1928—1929, розстріляний.
- *Рудзутак* Ян Ернестович (1887—1938) — латиш, із сім'ї наймита, ризький робітник, 1905 року у в'язниці

став більшовиком, член латиської соціал-демократії, каторжанин, після революції на профспілковій роботі, був членом Політбюро. «Твердий ленінець». Розстріляний.

- *Свердлов* Яків Михайлович (1885—1919) — з сім'ї власника друкарні і типографії з Нижнього Новгорода, єврей, в революцію пішов ще з гімназії, видний підпільник-організатор, після Жовтня — голова ВЦВК та секретар ЦК, умер від грипу. Особисто «твердий ленінець», але ідейно в роки після першої революції схилявся до ультралівих.
- *Серебряков* Леонід Петрович (1890—1937) — росіянин, виріс в Луганську, токар, соціал-демократ-більшовик і член партійного комітету з 15 років, був секретарем ЦК і на роботі в армії та на транспорті, троцькіст, розстріляний.
- *Смирнов* Іван Микитович (1881—1936) — із селянської родини з Рязанщини, росіянин, освіта — міське училище, арештований в 19 років і після цього — партійний професіонал, на військовій роботі, нелегал в тилу у білих, голова Сибірського ревкому, на господарській роботі в військовій промисловості, троцькіст, розстріляний.
- *Смілга* Івар Тенісович (1892—1938) — латиш, із інтелігентної родини, батько розстріляний каральною експедицією 1908 року. В партії ще з реального училища, студент, нелегал. На воєнній роботі, після війни — в промисловості, троцькіст, розстріляний.
- *Сокольников* (*Брилліант*) Григорій Якович (1888—1939) — єврей, народився в Україні в Ромнах в сім'ї лікаря, виріс в Москві, став нелегалом-більшовиком ще в гімназії, де вчився разом з Бухаріним і Еренбургом, один із організаторів Жовтневого перевороту, на комінтернівській, дипломатичній, військовій роботі, наркомфін, літератор. Радше правий ленінець, але був і троцькістом. Розстріляний.
- *Сталін* (*Джугашвілі*) Йосиф Віссаріонович (1879—1953) — коментарів не потребує. Грузин. Освіта — незакічена духовна семінарія. На нелегальному становищі з 1901 року. Знайомий з Леніним з 1907 року. Генералісимус і диктатор комуністичної Росії.
- *Стасова* Єлена Дмитрівна (1873—1966) — росіянка, дворянка із відомої інтелігентської петербурзької сім'ї, в нелегальну роботу включилась після приватної гімназії Таганцевої, працювала разом з Крупською, була технічним секретарем ЦК, працювала в Комінтерні і в апараті ЦК. Ультраліва (в час дискусії щодо Бреста), пізніше співчувала Троцькому, але не була в опозиціях. «Сиділа», але вижила.
- *Стучка* Петро Іванович (1865—1932) — латиш, із селян, юрист за освітою і стажем роботи, працював у латиській соціал-демократії, нарком юстиції, голова Верховного суду РРФСР, представник латвійської компартії в Комінтерні. «Твердий ленінець».
- *Томський* Михайло Павлович (1880—1936) — росіянин, з петербурзької робітничої родини, освіта — три класи, робітник і видний більшовик, після революції — на профспілковій роботі, голова ВЦСПС з її другого з'їзду, застрелився напередодні арешту. «Правий ленінець».
- *Троцький* (*Бронштейн*) Лев Давидович (1879—1940) — коментарів не потребує. Походив з багатої єврейської родини з України, освіта — реальне училище. Партійну роботу почав у Миколаєві 18-ти років. Убитий агентом НКВД.

Усі ці люди пішли в нелегальну роботу в ранній юності, життя їх проходило

від арешту до арешту, від тюрми до заслання, від еміграції до еміграції, без дому і сім'ї, без пристойного одягу і свіжої білизни, з підробними паспортами, в постійних турботах про транспорт літератури, друкування листівок, організацію явок, підпільних зборів, страйку, демонстрації, переправлення посланців за кордон тощо. В кожному з цих життєписів є щось героїчне, включаючи трагічну смерть переважної більшості з них в часи переможного соціалізму, — постріл з пістолета в потилицю на останньому своєму сірому світанку десь у підвалі НКВД.

В списку представлені рішуче всі соціальні стани (природно, переважна більшість більшовицьких вождів походила із заможних верств) і різні нації імперії. До речі, твердження про переважно єврейський склад більшовицького керівництва — легенда: серед трьох десятків членів вищого керівництва — половина росіян, євреїв шестеро, троє латишів, є інші. Приблизно таким був відсоток євреїв у всьому революційному і опозиційному русі, що цілком зрозуміло з огляду на особливо гноблене становище євреїв в імперії та міський характер єврейського етносу. Тільки серед меншовицького керівництва євреї абсолютно переважали.

Освіта більшовицької еліти була радше хаотична і безсистемна; слово «література» для більшості асоціювалося із словом «транспорт», але до марксистської літератури повага була надзвичайна. Як правило, читали «Капітал» (не далі п'ятої глави першого тому), окремі твори Маркса і Енгельса, такі, як «18 брюмера Луї Бонапарта» або «Критика Готської програми», якісь брошури Лассаля, Каутського, Плеханова, — ну, і обов'язково різні статті Леніна та збірники статей Леніна і Зинов'єва про війну. До речі, єдиними марксистськими підручниками політичної економії були книжки Богданова — «Короткий курс економічної науки», найпопулярніший, перекладений на європейські мови, «Початковий курс політичної економії» в питаннях і відповідях для початківців і товстий «Курс політичної економії». Вживалося слово «класики», але четвірка «Маркс—Енгельс—Ленін—Троцький» належала до *вождів світового пролетаріату*, а не до *класиків марксизму*. На тексти Маркса і Енгельса посилались як на *вчення*, але навіть Ленін не був ще сакральним автором, з ним можна було сперечатися. Поняття «марксизм-ленінізм» утвердилося після смерті вождя.

Звернемо увагу на молодість Центрального Комітету — вождю партії 50 років виповнилось в кінці громадянської війни, лише семеро на 1917 рік перейшло сорокарічний рубіж життя (до речі, майже всі ці старші, за винятком «чужих», — Дзержинського з польської і Раковського з болгарської соціал-демократії, — були на малозначущих посадах в партії і померли в сталінський час у своїх ліжках), п'ятеро в рік революції не мали ще й тридцяти років; середній вік ленінського цекіста, не рахуючи найстарших і наймолодших, — 33—34 роки. Переважна більшість пішла в революцію з першого ж курсу інституту чи університету, так що ЦК складався, грубо кажучи, із студентів-недоучок; третина — переважно робітничого походження — не мала і середньої освіти.

З більшовиків-цекістів *близько половини належало до ультралівих опозиційних платформ*; більшість із троцькістів, яких почали усувати з керівних посад в партії ще 1921 року, завжди були більшовиками і *стали* прихильниками Троцького в роки революції та війни.

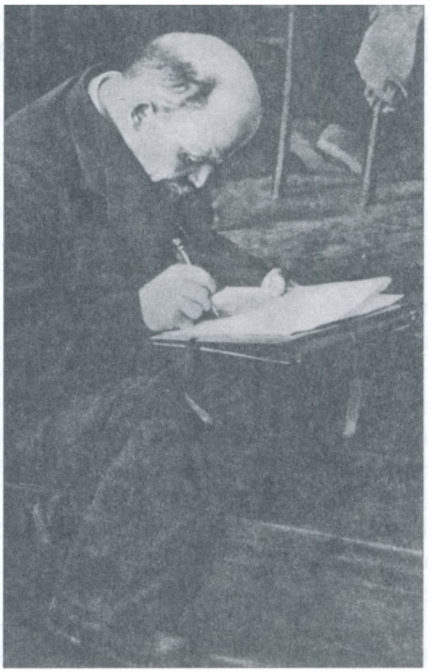
Леніна в його оточенні звали «Стариком» ще в часи, коли він був молодим. Ця партійна кличка залишилась за ним в

найвужчому середовищі «старої гвардії». В прізвиську «Старик» відобразилась і дистанція між вождем і його вірними, і патріархальна самооцінка послідовниками себе як «дітей», «молоді», — і та обставина, що «молоді» чимось дійсно відрізнятись від «Старика».

Після закінчення Громадянської війни і демобілізації додому повернулися молоді комуністи, які нерідко вступали в конфлікти з місцевою владою. «Известия ЦК РКП(б)» 1921—1922 років повні повідомлень про чвари «на місцях» і справжню «секретарську кризу» внаслідок відсутності підготовлених керівників; особливо гострою була ситуація взимку з 1920 на 1921 рік. Як причини кризи орган ЦК відзначав постійні мобілізації членів партії з партійної роботи на фронти і появу молодих сил, що прийшли з фронту і вимагають підходящої партроботи у «стариків»[1]. Злидні і граничне виснаження сприяли особливо нервовій обстановці, в якій перебігали всі особисті зіткнення.

Проблема поколінь в партійній масі знаходила відображення в політичних і особистих розходженнях партійних вождів.

В протоколах VI з'їзду РСДРП(б), що відбувся напередодні революції, влітку 1917 року, наведена виразна статистика: середній вік охопленого анкетою учасника з'їзду — 29 років, в партію цей пересічний делегат вступав в роки революції 1905 року[2]. Тоді це були сімнадцятирічні діти, переважно школярі. Дивно, що автор прекрасної політичної біографії Бухаріна Стівен Коен, який посилається на наведені дані[3], не зазначає, що Бухарін повністю відповідав цьому статистичному образові — йому виповнилось 29 в рік Жовтня, і він був партійцем нового призову, призову 1905 року. Для Леніна Бухарін і П'ятаков і тоді, коли він в

В.І. Ленін готується до виступу

Г.Л. П'ятаков

грудні 1922 року, на смертному ложі, писав таємний «заповіт», обидва залишалися «найздібнішими молодими лідерами з наймолодших»[4]. Загадкова тут згадка про П'ятакова: адже після революції він ніколи не посідав достатньо високих посад в партії і державі, принаймні таких, які наближали б його до статусу кандидата в члени Політбюро. В свої останні роки Ленін рекомендував П'ятакова в заступники голові Держплану Кржижановському. Можна думати, пара «Бухарін—П'ятаков» врізалася йому в пам'ять в останні передвоєнні роки, коли ці двоє були близькими друзями — молодими більшовиками-теоретиками, надзвичайно лівими радикалами, і задиристо й безкомпромісно дискутували з ним.

Не стільки мефістофелівська постать Троцького, скільки постать непрактичного, піднесеного і веселого рудого лисуватого «Бухарчика» в його потертій «кожанці», нечищених чоботях і розхристаній, зібганій на животі під ремінцем чорній сорочці проглядала за

[1] Див.: Известия ЦК РКП(б). — 1922. — № 1. — С. 33.

[2] Див.: Шестой съезд РСДРП(большевиков). Август 1914 года. Протоколы. — М., 1958. — С. 295.

[3] Див.: *Коэн Стивен.* Бухарин. Политическая биография. 1888—1938. — М., 1988. — С. 36.

[4] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 45. — С. 345.

М.І. Бухарін

рішучими і невмолимими молодими комісарами. Як сприймався Бухарін молодшим поколінням партійців, можемо судити із статті про нього в «Малій радянській енциклопедії», написаній все тим же Мещеряковим: «В лавах ВКП(б) Бухарін займає одне з перших і видатних місць і являє собою одну з найяскравіших фігур. Він живий і рухливий, як ртуть, жадний до всіх проявів життя, починаючи з нової глибоко абстрактної думки і кінчаючи грою в городки. «Задьористий» на словах і в своїх статтях, він до останньої міри вимогливий до себе в своєму особистому житті, виявляючи водночас поблажливість до невеликих слабкостей товаришів. Різкий, нищівний полеміст, він любовно м'який у стосунках з товаришами. До цього треба додати глибоку щирість, гострий розум, широку і глибоку начитаність в найрізноманітніших галузях знання, уміння на льоту розуміти чужу думку і невичерпну веселість. Всі ці якості роблять Бухаріна однією з найулюбленіших постатей російської революції»[1].

Бухарін був дружний з групою молодих земляків-москвичів, що сформувалася в підпіллі і боях першої революції. Всі вони були лівими комуністами, а пізніше розійшлися в партії по різних фракціях. Бухарін, особисто безконечно відданий Леніну, в партійних дискусіях займав ліво-революційні, романтичні позиції, що найчастіше закінчувалось підтримкою платформи Троцького. В словечку «троцькістсько-бухарінський», що вживалося в часи сталінізму як прокляття, таки був певний історичний сенс. Саме після того, як Бухарін підтримав Троцького у «профспілковій дискусії» 1920—1921 років, Ленін найбільше розгнівався на нього і звинуватив Бухаріна в безпринципній м'якості («м'який віск», на якому може писати що завгодно «кожен демагог»). Звинувачення в безпринципності з огляду на фанатичну переконаність і абсолютну щирість Бухаріна звучить дивно — доти, доки ми не врахуємо, що для Леніна йшлося не про теоретичні розходження і не про дріб'язкову політику союзів і ворожнеч (хоча й тут він відзначає у Бухаріна «довірливість до пліток»), а про ставлення до *партії* як принципу політичного життя. Як найяскравіший з молодих партійних вождів і, врешті, як кандидат в члени Політбюро, що відповідав також і за роботу з молоддю, Бухарін мав би бути повністю одностайний з Леніним в тому, що стосувалося святая святих — Партії.

Як глибоко зауважив Альбер Камю, марксизм Леніна був продовженням культу партії, що його він успадкував від своїх народницьких революційних попередників.

В часи усвідомлення слабостей інтелігентської пасіонарності після поразки революції 1905 року Сергій Булгаков роздратовано і багато в чому справедливо критикував психологію героїчного *служіння народові*. Але не можна забувати, що героїзм породжу-

[1] Див.: *Мещеряков Н.* Бухарин // МСЭ. — М., 1930. — Т. 1. — С. 914.

вався російськими реаліями і мертвотністю російської провінції. В Російській імперії соціальна дійсність була така жахлива і протиприродна, що нормальне виконання громадського обов'язку було можливе лише при героїчному *служінні*. Молоді люди ішли «в народ» для революційної пропаганди, але до пропаганди і політики справа звичайно не доходила: акушерки і вчительки, волосні писарі і дрібні торгівці з глибоко потаємними революційними умислами реально діяли просто як чесні обиватели імперії. Але нормальна моральнісна поведінка вимагала від обивателя такого напруження сил і діяла на оточення так збудливо, що об'єднаними зусиллями хабарників і деспотів всіх соціально-чиновних різновидів їх виживали з місця проживання або й саджали в острог. Характерно, що аж до революції 1905 року в земствах працювали переважно самовіддані і чесні ліберально-демократично настроєні дворяни-землевласники; адже й ця діяльність вимагала мало не революційного запалу і при тому великої економічної незалежності від державної влади. З вини обставин моральність російської інтелігенції була зсунута в бік пасіонарності, і це готувало ідеологію Партії — професійного Братства.

Віра Фігнер у спогадах відзначає надзвичайно важливий момент у розвитку революційної партії. В час її революційної молодості, в 70-х роках XIX століття, підпільна організація була союзом, спаяним особистою взаємовідданістю його членів. Можна сказати, це була антиструктура, молодіжне групування, що надихалося ідеалами, протилежними офіційним цінностям суспільства, — *братство*. Настав час, коли революціонери повинні були вирішувати, як далі розвиватиметься їх спілка: чи при опорі на взаємну відданість і любов, на особистий взаємозв'язок — чи шляхом інституціоналізації братства, утворення партії. Південь (насамперед український) був за перший шлях, Петербурзько-Московська Північ — за другий. Перемогла, зрозуміло, інституціональна «північна» тенденція. Сформувалась підпільна революційна організація — партія професійних революціонерів.

Ідеологія партії інституціональна, тому на місце особистої взаємної любові приходить раціоналізована Ідея, втілена в інститут, *відданість якому стає заміною живого колективного зв'язку між людьми*. Підпільний пароль незнайомої людини, що зненацька прийшла в твій дім і виявилася товаришем по партії, викликає більшу довіру, ніж давні приятельські стосунки. Інститут партії заміняє професійному революціонерові сім'ю.

Загроза «бюрократизації» виникає тут же, ледве тільки братство перетворюється на інститут. Але відмова від братства на користь Партії і Ідеї має і свою привабливість, свою терпку моральнісну цінність: це — готовність зрадити будь-кого особисто, батька й матір, сестру і кохану в ім'я Правди, тобто готовність до саможертви і самогубства, в тому числі морального. Така нещадна готовність, що ставить кожного відданого Ідеї вище особистих зв'язків і особистої відданості кому б не було, навіть вождеві партії, сприймається як єдина гарантія від *відчуження* — гарантія безмежної чесності. Вона вимагає щирості та відкритості поглядів, демократичних способів прийняття рішень.

В інтелігентній Росії складалось багато різних течій, що кожна по-своєму трактувала подібну над-індивідуальну субстанцію, в якій мала знайти опору і підтримку інтелігентна особистість, за умов російського деспотизму — тендітна і теплична. Микола Бердяєв, який пережив усі ці шукання, зберігаючи силу

власної особистості і ніколи не занурюючись в жодну з течій до кінця, зазначав: «У нас зовсім не було індивідуалізму, властивого європейській історії і європейському гуманізмові, хоча нам же властива постановка проблеми зіткнення особистості із світовою гармонією (Бєлінський, Достоєвський). Але колективізм є в російському народництві, лівому і правому, в російських релігійних і соціальних течіях, на зразок російського християнства. Хом'яков і слов'янофіли, Вол. Соловйов, Достоєвський, народні соціалісти, релігійно-суспільні течії початку XX століття, М. Федоров, В. Розанов, В. Іванов, А. Бєлий, П. Флоренський — всі проти індивідуалістичної культури, всі шукають культури колективної, органічної, «соборної», хоча і порізному зрозумілої. І здійснилась лише зворотна подоба цієї «соборності» в російському комунізмі, який знищив свободу творчості і створив культуру соціального замовлення, підпорядкувавши все життя організованому ззовні механічному колективу»[1].

Вже після смерті Леніна філософію партійного колективізму прекрасно висловив Маяковський:

Партия —
это
единый ураган,
из голосов спрессованый
тихих и тонких,
от него
лопаются
укрепления врага,
как в канонаду
от пушек
перепонки.

В цих відомих фразах («Единица! Кому она нужна? Голос единицы тоньше писка!») потонуло, можливо, найважливіше:

Партия —
бессмертие нашего дела.
Партия —
единственное,
что мне не изменит.
Сегодня приказчик,
а завтра
царства стираю в карте я.

Це набагато важливіше, ніж подальше плакатне «мозг класса, дело класса» тощо. Прикажчик, який раптом може стирати в карті світу цілі держави; єдина надія на вічність і безсмертя, *віра, надія і любов* маленької людини. І це писав егоцентрик і індивідуаліст, який панічно боявся смерті і зарази — настільки, що ходив в рукавичках і не вітався за руку, і врешті покінчив із собою, змусивши покоління вірних гадати про соціальні причини такого природного для його психіки вчинку. Саме у індивідуальності такого гігантського масштабу, як Маяковський, мало народитися почуття потреби в опорі на надособистісне «партія». Тяжіння до надособистісного, абсолютно надійного і могутнього джерела сили властиве і самотній волюнтаристській «надлюдині», і прикажчику з голосом тихим і тонким, що прагне до влади над царствами світу.

При цьому для Леніна ніколи не щезало Братство. Більше того, воно залишалося ірраціональною основою партії. Були «свої» і «чужі», і «свої» були *більшовики*, особливий народ, психологічно відмінний від усіх інших, політичних недолюдей. Сам Ленін осмислював це відчуття належності як протистояння робітничого класу й *інтелігенції*. Його глибоко вразила ідея Каутського про органічний індивідуалізм інтелігенції та колективізм робітництва. До збірки творів Леніна не увійшла його стаття «Рабочая и буржуазная демократия», написана 1905 року і опублікована в XIII томі «Ленинского сборника»; саме там Ленін прямо говорить про два крила в соціал-демократії — робітниче (більшовицьке, тобто його, Леніна) і *інтелігентське* (опор-

[1] Див.: *Бердяев Николай.* Самопознание. — М., 1990. — С. 141—142.

туністичне, меншовицьке і т. п.). Зрештою, цей сюжет обговорюється ним в «Что делать» і «Шаг вперед, два шага назад», в творах, що, за Сталіним, заклали «ідеологічні та організаційні основи партії нового типу». Вже після початку війни «інтелігентське» крило соціал-демократії перетворилося для Леніна на виразника інтересів «робітничої аристократії», *підкупленої* капіталістами.

Дійсність поставлено тут з ніг на голову. Насправді не тред-юніоністські лідери, а більшовики діють як верхівка, політична еліта, — вони прийшли в робітничий рух «ззовні», від «теорії», себто зрештою від інтелігенції, і нібито служать «інтересам робітничого класу» не стільки суб'єктивно (це для Леніна не має ваги), скільки об'єктивно. Ленін ніколи не спілкувався з реальними робітниками так, як це мусить робити кожен робітничий лідер; фактично «інтереси робітничого класу» для нього залишалися його власною розумовою конструкцією. Ленін не приймає класового походження за гарантію пролетарської чистоти: qui prodest, кому вигідно — ось що залишається основою класової оцінки. А кому вигідно — це вирішує марксистська теорія, раціональне догматичне мислення. Та сама, за Достоєвським, «напівнаука», яку письменник називав «найстрашнішим бичем людства, гірше моровиці, голоду і війни, невідомим до нинішнього (XIX. — *М.П.*) століття»[1]. За умов першої світової війни така елітаристська концепція Партії мала своєрідне історичне виправдання: адже небажання німецьких та австрійських соціал-демократів іти проти стихії націоналістичних настроїв власних робітничих мас визначило їх патріотичну позицію (як сказав тоді Адлер-старший, краще коливатися разом з робітничим класом, ніж проти нього).

У нестримному прагненні кардинально переробити світ Ленін спирався не на ті класові інстинкти і реальні почуття, що їх носили в собі мільйони дійсних Іванів Виборзької сторони, Замоскворіччя чи нижньогородського Канавіна, а саме на ті і тільки на ті, які є «справді пролетарськими» згідно з марксизмом і рішеннями ЦК РКП. При цьому віра Леніна в «товаришів робітників» була щира і тверда, як і віра у всемогутність марксизму і ницість всього, що не є марксизмом. Ленін вірив у якісь «пролетарські» риси духовної організації нової людини, риси душевного здоров'я, простоти і прямоти, класового «пролетарського чуття» як здатності *зрозуміти* і *прийняти* комуністичну Ідею незалежно від складності її конструкції та шляхів побудови. Ця віра не відрізнялася від беззастережної віри в Народ, властивої попередньому поколінню російських революціонерів.

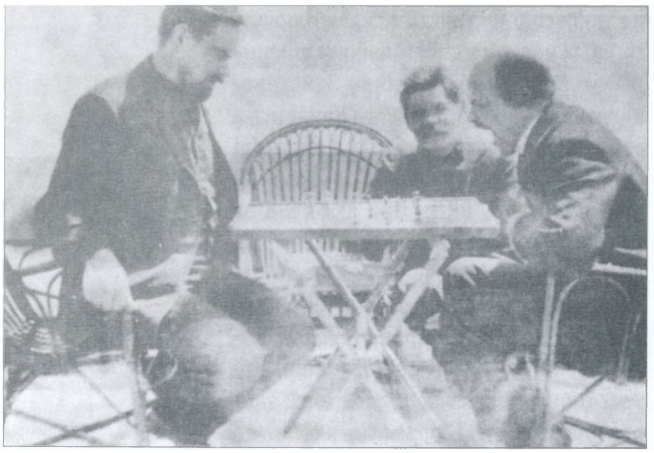
Віра в Партію була зворотною стороною віри в марксизм як Ідею, що давала Партії харизму непохибності. І замах на марксизм як «моноліт, вилитий з одного шматка сталі» (Ленін), рівнозначний замаху на Партію.

Але на такій основі неможливо було ширити більшовицький рух.

Від початку перед групуванням Леніна постала проблема «імен», проблема яскравих інтелектуальних вождів. Це була також практична проблема — наявність «імен» та інтелігенції відкривала і фінансові можливості; коли в колі більшовицьких політиків і літераторів перед першою революцією з'явились нові постаті і насамперед Горький, Луначарський, Богданов, легше вдавалось діставати великі пожертвування на революцію від капіталістів та заможних російських інтелігентів.

Але і ці «свої» після поразки революції в більшій частині виявились «чужими». Ядро керівництва партії Леніна епохи першої революції становили люди, які пізніше або покинули політику,

[1] Див.: *Достоевский Ф.М.* «Бесы» // Соч. — М., 1957. — Т. 7. — С. 266.

О.О. Богданов, О.М. Горький та В.І. Ленін. Капрі, 1908 р.

Г.Є. Зинов'єв

Л.Б. Каменєв

або примкнули до ультралівої групи «Вперед», що базувалася у Горького на Капрі. Це були тодішні молоді, що принесли в партію нове розуміння марксизму, сприйнятого крізь призму Маха і Ніцше (хоча Богданов був молодшим від Леніна всього на три роки).

В більшовицькій партійній системі аж до взяття влади поряд з політичним вождем — головним редактором Центрального органу (тобто Леніним) — завжди були «права» і «ліва» рука вождя, що займались організаційною та ідеологічною (літературною) роботою, — так би мовити, партійні апостол Петро і апостол Павло. І головний організатор та фінансист, керівник смертельно небезпечної бойової служби партії, талановитий інженер Л.Б. Красін, і керівник літературно-ідеологічної служби партії Богданов (псевдонім лікаря О.О. Малиновського) були ультралівими. В новій партії, яку довелося створювати після розгрому революції 1905 року, ці посади обіймали відповідно Л.Б. Каменєв та Г.Є. Зинов'єв — особистості набагато слабші. Дублерами їх влітку 1917 року, коли «трійка» пішла в підпілля (Ленін і Зинов'єв) або під арешт (Каменєв), були Сталін (ідеологічна робота) та Свердлов (організаційна робота). Сталін як партійний літератор був уже зовсім жалюгідною подобою Каменєва. Після Жовтневого перевороту на пост головного редактора Центрального органу — «Правди», *незважаючи на опір Леніна*, призначено молодого Бухаріна. Таким чином, Бухарін був врешті-решт посадовим спадкоємцем Богданова. А до того ж Бухарін ідейно був дуже близьким до Богданова.

...В тому Вологодському засланні, де такі різні кияни Луначарський, Бердяєв і Кістяківський опинилися разом з Савінковим, головні дискусії велися між марксистами Бердяєвим і Луначарським. Однодумець Луначарського Богданов (до речі, брат тодішньої дружини Луначарського), за оцінкою Бердяєва — симпатичний тихий не то фанатик, не то божевільний, в ту пору захоплювався новітніми суб'єктивістськими філософіями, з погляду яких всяка істина є не більше як спосіб організації людиною її досвіду, вираз її внутрішньої, в тому числі класової, суб'єктивності. Приймаючи на той час марксистську віру в історичну місію пролетаріату, Бердяєв водночас твердив, що класовою може бути лжа, але істина має бути позакласовою, загальнолюдською. Пролетаріат, отже, не продукує істину через якісь свої містичні здатності до цього, а просто через соціальні причини спроможний неупереджено сприйняти найкращі здобутки людства. Але звідси був лише крок до визнання класового характеру зла і загальнолюдського характеру добра. (Бердяєв дещо пізніше зробив цей крок, визнавши Таїну Бога як джерело істини і добра.) Луначарський і Богданов палко заперечували. Луначарський при цьому трошки ображався за пролетаріат, а Богданов, лікар за фахом, обережно намагався поставити Бердяєву діагноз — він був переконаний, що психічно нормальна людина не може бути ідеалістом.

Богданов писав дуже слабкі фантастичні повісті, зрештою, не кращі і не гірші, ніж улюблена Леніним проза Чернишевського, і дуже багатослівні твори

про «загальну організаційну науку — тектологію», в якій крізь загадкові терміни і ледве не маніакальні претензії вгадуються глибокі прозріння деяких фундаментальних ідей сучасної науки.

Бухаріна пізніше звинуватили в «механіцизмі», і він дав цим звинуваченням певні приводи — в своїй книзі «Теорія історичного матеріалізму» він говорить про виробничі відносини як про «трудову координацію людей (які розглядаються як «живі машини») в просторі і часі», а про всю суспільну систему — як про «велетенський трудовий механізм», підпорядкований законам рівноваги[1]. Такий погляд не відповідає власне Марксовому розумінню. Для Маркса виробничим відношенням є, наприклад, капітал, тобто сукупність грошей, машин, приміщень тощо *в певній соціальній функції*, речі, що розглядаються як можливість експлуатації найманих робітників. Виробниче відношення є «чуттєво-надчуттєве» в речах, що його не можна побачити чи помацати. У Бухаріна виробниче відношення втрачає цей «надчуттєвий» зміст і перетворюється на зриме відношення координації трудової діяльності. Аналогічні аналогії з механікою зустрічаємо в «організаційній науці» Богданова.

До механіко-математичних аналогій і Бухаріна, і Богданова може бути віднесене зауваження, зроблене нещодавно російським вченим Н.Н. Моїсеєвим. Не переоцінюючи Богданова як відкривача кібернетики, академік Моїсеєв точно оцінює роль аналогій з механікою: «Найдивовижніше в праці Богданова те, що він, не маючи достатнього ще емпіричного матеріалу, який є у розпорядженні сучасної науки, утверджував ізоморфізм фізичних, біологічних і соціальних законів». «Тектологію» Богданова Моїсеєв розглядає як природну складову тієї перспективної дисципліни, яку називають теорією самоорганізації, універсальним еволюціонізмом чи синергетикою[2].

Основні ідеї «тектології» Богданова з'явилися на світ в результаті узагальнень сучасного Богданову природничонаукового і філософського матеріалу на основі певних марксистських ідей — чи, краще сказати, певного розуміння марксизму[3]. Йдеться, отже, про припустимість різного прочитання і тлумачення марксизму.

І Богданов, і Бухарін намагались якомога більше врахувати сучасну «буржуазну» літературу, в тому числі філософську і соціологічну. Зокрема, Бухарін звертав велику увагу на теорію еліти, — у варіанті не стільки Парето, скільки Міхельса. Вже використання Бухаріним терміна «соціологія» було викликом Леніну, який цього терміна не любив. Практично новизна підходу до соціальних проблем з точки зору теорії організації полягала в тому, що увага соціолога і економіста зверталася не на відносини власності, а на менеджера, управлінця чужою власністю, людину, що «всього навсього» керує організаційними процесами. Це й перемістило інтерес Бухаріна з проблеми соціальних класів, які різняться відношенням власності, до проблеми ролі (по-сучасному) «менеджерських еліт» у керуванні суспільством. Коли настав час соціалізму, цей підхід дозволив за загальними словами про «загальнонародну власність», побачити «новий клас» — соціалістичних управлінців, які реально розпоряджалися усім цим «загальнонародним добром».

Глибину розходжень між Леніним і Бухаріним можна оцінити, якщо звернемося до сучасних філософських понять.

Для Богданова і Бухаріна, — для старшого і молодшого з «молодих», — марксизм уже був текстом, «письмом» (в термінології Дерріда), що пережило своїх авторів і набуло власного автономного існування. «Письмо» живе власним життям завдяки тому, що має

[1] Див.: *Бухарин Н.И.* Теория исторического материализма: популярный учебник марксистской социологии. — М.;Пг., 1923. Ці свої формулювання Бухарін відносить до власного внеску в марксистську теорію. Див.: *Бухарин Н.И.* К постановке проблем теории исторического материализма // Вестник Социалистической Академии. — 1923. — № 3. — С. 9.

[2] Див.: *Моисеев Н.Н.* Тектология Богданова: современные перспективы // Философия не кончается... Из истории отечественной философии. XX век. 1920—50-е годы. — М., 1998. — С. 309.

[3] Це прекрасно показано В.М. Садовським в цитованому збірнику. Див.: *Садовский В.Н.* Эмпириомонизм А.А. Богданова: забытая глава философии науки // Там же. — С. 327—349.

власні, йому притаманні класифікації, структури ототожнень і розрізнювань, *différences*, а сприйняття його завжди буде здійснюватися в потенційно безконечному наборі інтерпретацій (тлумачень). Запитувати про «справжній» смисл тексту, «справжнє» тлумачення з цієї точки зору неможливо, безглуздо. Отже, всі претензії на «єдино вірне» розуміння марксизму безсенсовні; можна щоразу по-новому читати і розуміти марксистські тексти в світлі найновітніших досягнень людської думки. Так уявляється справа нинішнім «постмодерністам».

В уявленні ортодоксів — Каутського, Плєханова, Леніна — марксизм є радше не текст, а Слово, «Логос» як вічна субстанція текстів. Мислительна субстанція, втілена в Марксових томах, істинна, тому що вона відображає дійсність своїми абстракціями, і її треба тільки вірно, діалектично зрозуміти.

Ленін спочатку сприймав діалектику насамперед як ідею відносності усяких цінностей. В цьому сенсі розходжень між ним і Богдановим немає. В роки війни жорстока ідея релятивності, відносності всіх оцінок, їх залежності від «класових інтересів пролетаріату» обґрунтована Леніним за допомогою гегелівського «логосу».

В статті «Три джерела і три складові частини марксизму», написаній 1913 року, Ленін взагалі не згадує про діалектику суперечностей, а в написаній в липні — листопаді 1914 року статті «Карл Маркс» лише мимохідь, побіжно, серед різних характеристик розвитку згадує про «внутрішні імпульси до розвитку, які даються протиріччям, зіткненням різних сил і тенденцій». Головне в діалектиці для нього висловлене Марксом: «Для діалектичної філософії немає нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого»[1]. У вересні — грудні 1914 року Ленін конспектує «Науку логіки» Гегеля і робить замітку, що «коротко діалектику можна визначити як вчення про єдність протилежностей», називаючи цю тезу «ядром діалектики». Наступного року він вивчає «Історію філософії» Геґеля і пише замітку «До питання про діалектику», де положення про «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його» називає — не дуже упевнено — «суттю діалектики» (її «однією з «сутностей», однією з основних, якщо не основною, особливостей або рис»).

Оцінки радикально міняються в роки війни, коли Ленін серйозно засів — очевидно, вперше в житті — над творами Гегеля. Десь в листопаді — грудні 1914 року він дійшов висновку, що і Енгельс, і Плєханов «для популярності» звертають недостатньо уваги на головне в діалектиці[2]. Класова боротьба виявляється тепер одним із проявів цієї «однієї з основних, якщо не основної» «особливостей або рис» діалектики. Подібно до того, як в «найпростішому» відношенні товарного суспільства — обміні товарами — Маркс розкриває всі суперечності розвинутого капіталізму, так і в будь-якому реченні («Іван є людина», «Жучка є собака») треба розкрити тотожність протилежностей: «Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (часточка або сторона або сутність) окремого»[3].

Зрозумілий в такий спосіб Геґель, однак, — зовсім не Геґель. Це радше Платон або Арістотель. Яким чином протилежність між Іваном та «людиною взагалі» в кожному з конкретних Іванів може розвинутися до класової боротьби, залишається загадкою. Але Леніну ніколи про це думати.

Для Леніна констатація суперечності «одиничне — загальне» знімає проблему стосунків з суб'єктивізмом Богданова і Луначарського, футуристів та інших

[1] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 26. — С. 54.
[2] Див.: Там же. — С. 316.
[3] Там же. — С. 318.

«декадентів» і «модерністів»: загальне настільки ж реальне, як і одиничне. «Людина взагалі» або «пролетаріат» — така ж реальність, як і Іван. Тільки людина є часточка або сторона або сутність кожного Івана, вона існує лише переходами і зв'язками Іванів між собою, в кожному Івані і ні в кому зокрема. Леніну достатньо було заспокоїти свою філософську совість і примирити в собі цинічного прагматика з людиною високих ідеалів. Ідеал є абстракція, але абстракція також існує в реальності, як частинка окремого. І, отже, істина як відповідність думки і реальності можлива — бо в реальності є і одиничне, і загальне як її «сторона» чи «часточка».

Якщо говорити звичайною людською мовою, Ленін був ідеалістом — в тому розумінні, що замолоду сприйняв ідеали комуністичного майбутнього, варті, на його думку, будь-яких жертв і втрат. Дуже практичний і реалістичний, Ленін не міг прийняти уявлення про істину як всього лише «вираз класових інтересів пролетаріату»: в основі його філософії лежало грубе відчуття реальності, і він вірив, що реальність така, як про неї говорять істинні, перевірені твердження, тобто що істина є відображення реальності. Йому, здавалось би, ближче було б Бердяєвське розуміння істини як загальнолюдського надбання. Але вся прагматична філософія Леніна — це філософія «класових інтересів пролетаріату», які нібито мають санкціонувати все. В тому числі й істину.

Серйозність і глибина розходжень між поколіннями більшовицьких лідерів позначалася на розумінні ними марксистської ідейності і врешті більшовицької партійності. Ці розходження настільки глибокі, що можна запитувати себе, до кого ближчими були молоді покоління більшовиків — до гегелівсько-марксівської традиції чи до того невизначеного суб'єктивістського струменя в російській

«Гляди в оба!» Театр Московского Пролеткульту

суспільній думці, що його зв'язували тоді насамперед з іменем Ніцше.

Сьогодні дослідники говорять про вплив Ніцше на формування світогляду Троцького, Богданова, Горького, Луначарського, про особливе «босяцьке» ніцшеанство в Росії. Ще 1899 року в літературному гуртку, організованому Горьким, систематично вивчали Ніцше[1]. Італійський славіст Вітторіо Страда писав, що спорідненість російських ніцшеанців між собою важливіша, ніж їх політичні відмінності: «Те, що ніцшеанський міф — це аристократичний і індивідуалістичний міф Надлюдини, а міф Горького і Луначарського — пролетарськи-колективістський міф Надлюдства, має, на наш погляд, другорядне значення порівняно з їх спільним корінням...»[2]

Звичайно, елітарне тлумачення «будівництва Бога в людині» залишалося чужим новому поколінню комуністів. Але дерзновенність самої по собі ідеї легкого прориву до майбутнього і творіння Нового світу через колективне світовідчуття «пролетарської науки» спокушала молодь доступністю. В післяреволюційні роки молоде і малописьменне комсомольське покоління було натхненне перспективою легкої самостійної побудови нової і вищої «пролетарської» культури і зневажливо ставилося до культури старого суспільства, культури «буржуазного заходу». Вплив ніцшеанського волюнтаризму на комсомольський колективістський міф здійснювався і організаційно через Богданівський «Пролеткульт». Богданов

[1] Див.: *Синеокова Ю.В.* Восприятие идей Ницше в России: основные этапы // Ф. Ницше и философия в России. — СПб., 1999. — С. 29; *Синеокова Ю.В.* Рубеж веков: русская судьба Сверхчеловека Ницше. — Там же. — С. 72.

[2] Див.: Там же. — С. 30.

відійшов від політики, але активно займався будівництвом «пролетарської культури». Він не лише залишався найбільшим авторитетом як марксистський економіст, але й продовжував писати і перевидавати свої твори з «тектології». Ленін відчував у ньому конкурента партійної ідеології і побоювався його впливу на молодь.

В передмові до видання «Матеріалізму і емпіріокритицизму» 1920 року Ленін писав, що він не знайомий з останніми творами Богданова, але «вміщувана нижче стаття тов. В.І. Невського дає необхідні вказівки»[1]. Невський, якого Ленін і Крупська знали ще з Женеви 1904 року, в своїй автобіографії[2] пишався тим, що за своє партійне життя жодного разу не відхилявся ані вліво, ані вправо від партійної лінії. В цей час він очолював Комуністичний університет ім. Свердлова, спеціалізуючись в строгій науці історії партії (саме надто добра обізнаність з історією привела його до загибелі в 1937 році). «Вказівки» Невського були дуже прості: «Наша мета — двома-трьома цитатами основних положень показати, що філософія ця в своїх вихідних основах базується все на тих же ідеалістичних основах... Не можна також не відзначити наступної цікавої обставини: ні в тій, ні в іншій книзі ані слова не говориться про виробництво і систему керування ним в епоху диктатури пролетаріату, як не говориться і про саму диктатуру пролетаріату»[3]. Це мало повністю перекреслити Богданова в очах молоді.

З ленінських виступів останніх років найбільш несподіваним, мабуть, був виступ на III з'їзді Комсомолу. Ленін зустрічався не просто з молоддю — він зустрічався з майбутнім і прощався з сучасним, з не цілком зрозумілим, але повнокровним життям. Знайомство з молодим поколінням мало для Леніна навіть дещо інтимний характер. Адже перша зустріч з молоддю у нього сталася тоді, коли він відвідав в гуртожитку ВХУТЕМАС, колишнього Строгановського училища, дочок Інесси Арманд. Ленін кохав цю жінку і дуже страждав, він підкорився партії і залишився із старим партійним товаришем Надією Крупською, щоб не послаблювати партійних рядів. В його зустрічі з молодими художниками було багато особистого, потаємного, неначе це була зустріч із навіки минулими молодістю і коханням.

Ленін зайшов у кімнату до дівчаток, і тут же в кімнату набилося багато народу. Ленін запитав: «Ну, а що ви робите в школі, мабуть, боретеся з футуристами?» «Та ні, Володимире Іллічу, ми самі всі футуристи», — дружно відповіли студенти. В розмові якось торкнулися опери, і вхутемасівці одностайно сказали про «Євгенія Онєгіна», що вони «проти цього ниття»[4]. Для молодих все було просто. «Теорія шклянки води», яка зводила кохання до акту настільки ж простого, наскільки просто випити в спрагу шклянку води, викликала у Леніна огиду і сум; він явно почував, що щось негаразд, що він вже старий і не може подолати свого гімназичного Надсонового романтизму.

Пригадаємо рядки з «150 000 000» Маяковського:

Идти!
Лететь!
Проплывать!
Катиться!
Всего мирозданья проверяя реестр.
Нужная вещь —
хорошо,
годится.
Ненужная —
к черту!
Черный крест.

Мы
тебя доконаем,
мир-романтик!
Вместо вер —
в душе

---

[1] Див.: *Ленин В.* (В. Ульянов). Собр. соч. — М., 1924. — Т. X. — С. 8.

[2] Див.: Деятели СССР и революционного движения России / Энциклопедический словарь Гранат. — М., 1989.

[3] Див.: *Невский В.И.* Диалектический материализм и философия мертвой реакции // *Ленин В.* (В. Ульянов). Собр. соч. — Т. X. — С. 315, 318.

[4] Див.: *Сенькин С.Я.* Ленин в коммуне Вхутемаса // В. Маяковский в воспоминаниях современников. — М., 1963. — С. 213, 216.

электричество,
пар.
Вместо нищих —
всех миров богатство прикарманьте!
Стар — убивать.
На пепельницы черепа!

Відвертими і несподіваними стали слова Леніна про «покоління, якому тепер 15 років і яке буде жити в комуністичному суспільстві»[1]. Як пророк Мойсей, що водив євреїв за їх гріхи по пустелі сорок років, поки не привів до землі обітованної, що була тут же неподалік, Ленін не обіцяє щастя комунізму своєму поколінню — «тому поколінню, представникам якого тепер близько 50 років, не можна розраховувати, що воно побачить комунізм. До тієї пори це покоління перемре»[2].

Саме навесні того року Леніну виповнилось 50, йому судилося «перемерти» через три роки з невеликим, інших соратників через 10—20 років, на час обіцяного комунізму, «перемер» Сталін.

В словах Леніна чується нехіть до людей, вихованих в «старому суспільстві», які, «можна сказати, з молоком матері сприймають психологію, звичку, поняття — або рабовласник, або раб, або дрібний власник, дрібний службовець, дрібний чиновник, інтелігент, словом — людина, яка турбується тільки про те, щоб мати своє, а до іншого йому діла немає»[3]. Це старше покоління, його покоління — і він сам разом з ним — має одну головну функцію: «знищення основ старого капіталістичного побуту, побудованого на експлуатації»[4]. Воно може «створити міцний фундамент» — і, додамо, лягти в нього, «перемерши». А далі буде продовжувати справу покоління, яке вже не знає, що таке «моє» і «твоє».

Але реального молодого покоління комуністів Ленін не розумів і побоювався. Для нього і Маяковський, і футуристи, і моральний нігілізм молоді, що зводить кохання до статевого акту, і ультраліві «синьоблузники» із агітбригад Пролеткульту, послідовники Богданова, і бездушні функціонери, для яких комунізм — це брошури, засідання і гасла з передовиць «Правди», — все це люди, які викинули з старої класичної освіти і культури щось, чого не варто було викидати, які *надто* порвали із класичною спадщиною. І в своєму зверненні до покоління, яке, на його думку, мало жити при комунізмі, Ленін несміливо і заплутано пропонує залишити дещо із старої гімназії, старої культури.

«Кремлівський мрійник». Ленін і Герберт Уеллс у Кремлі

Гасло вчитися і оволодівати *всією сукупністю знань*, що їх нагромадило людство, якраз і було тією сенсацією, якої найменше чекали. Це був виклик найагресивнішим провозвісникам Нового Часу, які, «перевіряючи реєстр всієї світобудови», з презирством викидали Пушкіна «за борт пароплава сучасності». Але виклик все ж непослідовний і несміливий, бо що означає *все* в цьому контексті? Як розділити те, «що було в старій школі поганого і корисного»? Як виділити «масу непотрібних, зайвих, мертвих знань», що ними «забивали голову» молодим людям, і що залишити від старих знань?

Ленін наводить приклад Маркса, який «все те, що було створене людським суспільством, ...переробив кри-

[1] *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 41. — С. 318.
[2] Див.: Там же. — С. 317.
[3] Див.: Там же. — С. 312.
[4] Див.: Там же. — С. 317.

тично, жодного пункту не лишив поза увагою»[1]. Якщо Маркс дійсно переробив *все*, для чого тоді читати ще щось, крім Маркса?

Вождь партії, старомодний пан в акуратно зацерованому потертому дореволюційному костюмі, в краватці в крапочку і, однак, у «пролетарській» кепці, інтелігент із консервативними провінційними смаками, що потай перечитував Некрасова і Надсона, відчував, що не знаходить розуміння і підтримки у «шкіряних курток» громадянської війни.

І чи не крився за цим якийсь величезний цивілізаційний розлам, що відділяв історію старої Європи з її імператорами, розшитими золотом мундирами, дирижаблями, виставками грандіозних реалістичних полотен, правими і лівими парламентськими соціал-демократами старої школи — від європейського «модерну та постмодерну», що і не був, можливо, уже Європою?

«Модернізм» — відродження чи присмерк Європи?

Отже, поставимо питання радикально: чи не став рух в європейській культурі, зв'язаний з іменами Маха і Ніцше, Бергсона і Штайнера, Сезанна і Джойса, Пікассо і Маяковського і так далі — початком кінця Європи? Тим самим присмерком європейської цивілізації, який пророчили Данилевський і Достоєвський ще в останній третині XIX століття, який проголосив Освальд Шпенглер після Великої війни? Не в тому сенсі, що настала цивілізаційна катастрофа — ми знаємо вже тепер, що Європа пережила величезні соціальні обвали і продовжує жити. А в якомусь метафізичному сенсі: чи є та Європа, до якої ми сьогодні прагнемо «увійти», дійсно Європою? І якщо так, то що робило її Європою сотні років тому і робить її Європою сьогодні, незважаючи на небачену в історії динаміку європейського розвитку?

Що ж таке Європа? Звичайно, це — сукупність будівель, доріг, машин, лабораторій, бібліотек, музеїв, інформаційних систем, історичних пам'яток тощо, «священне каміння» храмів, міст і сіл європейського континенту — *разом із смислом*, уречевленим у предметах культури і живим завдяки трансляції історичного досвіду її людей від покоління до покоління. При слові «Європа» у когось виникає в уяві, може, образ паризьких островів Сіте і Сен-Луї з громаддям собору Нотр Дам де Парі та невеселими будівлями Палацу юстиції; хтось бачить прекрасний і легковажний Відень з пишним оперним театром та цісарськими палацами у вишуканих парках; комусь ввижається галерея Уффіці, хтось чує Моцарта, а хтось Вагнера чи Чайковського; для когось Європа — це модерні корпуси університету на порослому молодим лісом пагорбі над готичними вуличками Ґеттінґену; хтось бачить золотий шпиль Петропавлівської фортеці, низьке небо над Петербургом і сірі води Неви, а інший — темні візантійські ікони в монастирях, загублених у лісових зарослях Балканських гір; комусь уявляється краківський Вавель і площа коло Маріацького костьолу, а комусь Київська Софія... Що ж саме, який історичний і культурний смисл об'єднує всі подібні образи? І чи об'єднує?

Простіше стоїть справа з суспільно-політичними вимірами феномена Європи.

Саме для Європи характерне переважання системи цінностей, в якій чільне місце займають *політична демократія, ринкова економіка та національна державність*, мінімально заангажована ідеологічно.

Велику роль у визначенні історичної долі європейських народів відіграло те, що їх культури розвивалися в спільному річищі християнства. Особливістю християнства порівняно з іншими надетнічними релігіями є окремий щодо держав-

[1] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 41. — С. 304.

ної влади інститут церкви, наділений ідеологічними функціями нормування віросповідних і обрядових питань та *організаційно-бюрократичними функціями* посвяти і службового переміщення священнослужителів. В повному обсязі подібних функцій не має жодна інша релігія. Незважаючи на прагнення церкви — подекуди успішні — підпорядкувати собі державу і утворити тоталітарну теократію, в цілому європейській історії притаманна *відносна незалежність віри і влади*.

Аналогічно складались і стосунки військового стану і держави, з одного боку, і світу міст, торговельно-промислового багатства: врешті-решт виробилась система відносної незалежності *влади, віри і грошей*. Уже феодальна система давала як зразки компромісу центральної влади з місцевими можновладцями (Англія), так і зразки імперського деспотизму, який, одначе, був би неможливим без підтримки міст (абсолютна монархія, зокрема у Франції). Соціальна рівновага сприяла розвиткові правових засад, завдяки чому після загибелі Римської імперії — немалою мірою завдяки церкві — збереглася спадщина римського права.

В подальшому розвитку все це привело до утворення соціально-культурної різнобарвності, інформаційної різноманітності, особливо значущої в силу національної строкатості Європи. Специфікою Європи як культурної зони залишається її територіальна дискретність, полікультурність, розчленованість на цілісні етно-національні регіони, що забезпечувало різноманітність; християнство різних конфесій як надетнічна релігія утворювало простір, що полегшував взаємодію національних культур. Європа як культурно-політична та економічна система пристосована до саморегуляції і самокерування і завдяки цьому має високу здатність до швидкого розвитку у всіх сферах, до еволюції та утворення все більш високих і складних інфраструктур. Тому вона й досягла такого високого рівня технології та побутової і духовної культури, включаючи науку.

Наука як сфера пошуку істини через доказ рано вивільнюється тут від домінування віри, а з освоєнням пізньо-середньовічною Європою в повному обсязі античної наукової (насамперед математичної) спадщини автономія знання від віри стає повною і переростає на духовну емансипацію знання та переорієнтацію його на експериментальну основу.

В художній культурі спочатку в давньогрецькому, а після певного застою і в християнському середовищі, особливо на заході і півночі, посилюється відносна незалежність естетичного первня від функціональної ідеологічної, насамперед релігійної, символіки. Взагалі в храмах і ритуалах на першому місці — символічні вирази релігійних ідей, але в європейській культовій практиці, живопису та архітектурі все більшого і самостійного значення набуває художньо-емоційна складова. Так, з музичного супроводу служби розвивається самостійна сфера художнього світосприйняття, де інтересам поліфонії та мелодійного розвитку підпорядковується навіть ритуальне слово. Після Ренесансу і розвитку гуманізму, після Контрреформації і утвердження бароко церква довго залишається центральним вогнищем художньої культури, але вже використовує незалежні від неї засоби музики, живопису, театру і архітектури.

Якщо оцінювати європейську історію саме з таких позицій, то мусимо констатувати, що ні античність, ані тим більше Середньовічну Європу такою «рівновагою різноманітностей» характеризувати не можемо, — там і тоді можна говорити лише про витоки, елементи і першоджерела духовної Європи.

Коли йдеться про соціально-економічні виміри сучасної Європи, все частіше згадують праці Макса Вебера про протестантську етику, що визначила спосіб господарського розвитку капіталістичного світу. Навіть якщо цілком погодитись з ідеями Вебера, визнати справедливість його основної тези про визначальний характер парадигм духовної культури, «стилю мислення» (термін Маннгайма) в розвитку економічних структур, все ж викликає сумніви його оцінка ролі протестантизму. Адже Європа — зовсім не один лише протестантський світ, не сама лише заальпійська германська північ. Свій внесок у розвиток європейського капіталізму ще раніше зробив середземноморський південь, а особливо Італія. Латинський світ умістив свій гуманізм в рамках католицької культури і виявився несприятливим до протестантизму. Та й чи зводиться все до господарської ідеології? Чи не слід заглибитися в ту європейську ментальність, яка відкривається нам як пошукуваний синтез античності і християнства?

Першим синтезом, що поклав основу сучасної духовної Європи, все-таки був Ренесанс, і навіть специфічно італійське Відродження, *Rinascimento*.

Характерною рисою культури італійського Ренесансу була ревізія ставлення до греко-римського язичництва. Культура Відродження виникає в багатих містах Північної Італії не просто як сукупність нових форм, а як протиставлення *неіталійській* культурі, що її розцінюють тепер як «варварську». Джотто свідомо протиставив власні художні розв'язання ірреальним побудовам свого учителя Чімабуе. Брунеллескі одержав замовлення на закінчення Флорентійського собору, розпочатого в прийнятому церквою «готичному» стилі, а завершив його з вільним використанням форм римської античної класики, заклавши основи архітектури Ренесансу. Особливо яскраво це виявилося в ставленні до мови. До Відродження в Європі панувала епоха «диглосії» — паралельного вживання латини у «високій» сфері, народних мов у «низькій». Данте, Петрарка і Бокаччо створюють високу літературу італійською розмовною мовою, і хоча ще ціле століття коментарі до них по-старому пишуться латиною і цікавість до латинської граматики навіть зростає, творчістю «великої трійки» «диглосія» закінчується.

В світлі нового ставлення до античності як італійської національної традиції формуються й ідеали епохи. Нова культура осмислює себе як відродження культури «справжньої», тобто римоіталійської, розвиток якої нібито був перерваний «варварами» («готами»). Тут бере початок і розуміння всієї попередньої європейської культури як перерви, «середини» між старою античною та відродженою новітньою. Звідси сам термін «середні віки» і позначення вищих досягнень заальпійської культури як «готичної», тобто варварської германської (хоча батьківщиною і центром «готики» була не Німеччина, а Франція). Подібні оцінки відображали ту обставину, що впродовж «середніх віків» батьківщина Римської імперії лежала в руїнах і відстала від заальпійської Європи в економічному і культурному відношенні; тепер, в XIV—XV століттях, Італія швидко долала розрив. Але уявлення про античність як «справжній» початок Європи, в тому числі і заальпійської, утвердилось міцно.

Християнський спіритуалізм поєднується у мислителів і майстрів епохи Ренесансу з язичницьким натуралізмом. Починаючись як ряд паралельних спроб широкого використання забутих форм античної спадщини у різних сферах, рух Відродження приводить до глибокого переосмислення відношення

людини і Бога, приймаючи за вихідний біблійний принцип людини як образу Божого, по-новому витлумачений. Ця ідея залишається спільною і для католицизму, і для реформації, а пізніше неявно проникає і в східне християнство, насамперед через церковний живопис.

Якщо традиція патристики вимагала визнання надобразності нетварного, позапросторового і позачасового Бога, вбачаючи подібність людини до Творця лише функціонально, лише в певних духовних здатностях людини, то ренесансна ідеологія ґрунтується на засадах гуманізму. Вислів «людина є образ Божий» розуміється в тому числі і буквально. Вслід за іудаїзмом християнська теологія Бога радше *чує*, ніж бачить. Ренесанс прагне *побачити* Бога в людині і людину в Бозі.

Символізм, що був єдиним шляхом до богопізнання, втрачає свої виняткові функції. Попередньому християнському мистецтву властиве умовне зображення Христа як насамперед не того, хто реально уже був втілений на землі у образі людини, а того, який має прийти переможцем у майбутньому; Бога-Отця не можна було зображати, тварним образом Саваофа є мужній бородатий переможець — Христос-Пантократор. А в розписах Сикстинської капели Мікеланджело в центрі уваги ставить антропоморфний образ могутнього старця, творця Всесвіту — Бога-Отця. Рання іконографія Ісуса Христа теж символічна. Його зображали, наприклад, як пастуха з вівцею. Христос у Мікеланджело подекуди набуває рис гнівного атлета; традиція зображення все більш жіночно-красивого Христа йде від Рафаеля до болонця Ґвідо Рені, що поклав початок сучасній іконографії Ісуса. Така іконографія утверджується у високому і пізньому Ренесансі, але ідея антропоморфності релігійних образів складається ще біля витоків Відродження на ґрунті визнання *божественної сутності тварного матеріального світу*.

У зв'язку з цим уже Передренесанс відмовляється від властивого пануючому тоді християнському мистецтву «готики» символічного способу *позначення* духовної природи реальності через образи, що тільки натякають на духовну субстанцію зображуваного. Увесь «Божественний задум» ніби вміщується в світ людини і людського довкілля. Мистецтво орієнтоване тепер на точну передачу реалій навколишньої дійсності; якщо «готика» з її крихкими, наче неземними фігурами прагне до небесного як чогось принципово відмінного від земного, то Ренесанс відкриває продуману і довершену ідеальну конструкцію в самій тілесності, в масивних об'ємах матеріального.

Уже Данте вносить продуману конструкцію в картину світу, якою для нової епохи стала його «Комедія», прозвана захопленими коментаторами «божественною». За жанром головний твір Данте відтворює Вергілієву подорож, в тому числі і через «світ мертвих», а через римський сюжет — і традиційну «язичницьку» тему «шаманського польоту» через світ хаосу і смерті. Але у Данте хаос упорядковується в геометрично чіткі схеми.

Таке ставлення до геометрії світу є наслідком поновлення давньогрецьких світоглядних настанов. Греція була унікальним явищем з точки зору історії світової науки. Особливість давньогрецької математики полягала в тому, що вона ґрунтувалась на геометрії. Європейська математика часів Відродження, навпаки, уже назавжди втратила геометричні підвалини математичного мислення і, навпаки, все більше базувала геометрію на алгебрі. В античності вихідним було поняття неперервної лінії, яку ділять на все менші

частини; в новій європейській науці лінію слід було «скласти» з безконечної множини точок-чисел. Грецький світ був світом неперервності і конечності; нова Європа від початку має справу з континуумом. Більше того, грецький світ був не лише конечним, а й невеликим, — міріад, тобто 10 000, був для практичного грецького розуму десь на грані, за якою починалися надто великі числа і чисто абстрактні труднощі неподільності і безконечності, грекам прекрасно відомі. Ще більш практичні римляни залишили в спокої і ті метафізичні турботи, які бентежили грецьких піфагорейців і орфіків.

Геометрична культура робила гармонію *зримою*, а не мислимою математично. Щоправда, зрима гармонія геометричних побудов вимагала якраз абстрактного мислення — *доказу*, але й цей логічний доказ був поєднаний із новою наочністю. Грецьке *deiknuti*, що означає «довести» (звідки *аподейктика* як теорія доказу, термін, пізніше замінений терміном *логіка*), первісно означав (в «Одісеї») «показати словами». Геометрія була наочним показом, але словами, що супроводжували схеми на дощці. Гармонія залишалася зримою, наочно наявною в тілесності світу як *його* гармонія. Так наукове бачення симетрій, гармоній, по-сучасному — інваріантів поєднується з *ототожненням духовної сутності світу з її тілесним проявом* — принципом, спільним для всіх язичницьких культур.

Цей принцип — повна протилежність до настанови, яку можна назвати принципом *неспостережуваності божественної сутності світу*, притаманним послідовно монотеїстичній релігії. Як зазначалось вище, монотеїзм іудейської віри не припускав ототожнення Бога як цілісної сутності світу з якою-небудь частиною цього цілого (каменя, дерева, скульптурного чи мальованого зображення тощо), тобто фетишизації окремої частини божественного цілого. Тому Бог є нетварний, позачасовий і позапросторовий, ані конечний, ані безконечний, він не має вигляду і образу. Бога можна лише *чути*, як Слово. На початку було Слово, і Слово було Бог.

Поворот до переосмислення реальності як світу людини відбувається і в релігійних жанрах. Загадковий золотий фон ікони заміняється міським і природним пейзажем, природа все більше займає самостійне місце в малярстві; Брунеллескі приписують відкриття перспективи, яка вразила глядачів особливо в мистецтві Мазаччо.

Відродження відновило інтерес до пропорції, симетрії і математичної краси, що знайшло прояв і в науці, і в мистецтві. Старанно вивчаючи форми забутої старовини, архітектори, скульптори і поети використовували їх для побудови нових світів, в яких легкість і духовність досягається довершеністю внутрішньої будови «тварного», речовинного світу.

Визнання значущості тварного, земного втілення духовності формувало терпимість до людських слабкостей і пороків, навіть в колах вищої церковної ієрархії. Відродження над усе ставило людську індивідуальність. Не випадково вперше після умовних зображень середньовіччя розвивається жанр портрета, знаходить визнання в науці і мистецтві принцип особистого авторства, мода замість нагромадження символічних умовностей апелює до підкреслення природної фізичної краси мужчини і жінки. Пізніше протестантизм починав із заперечення цинічного ренесансного індивідуалізму, що прижився в католицькій церкві, протестантські громади придушували свободу особистості, — але примирення Бога із світом грошей і праці дало свої плоди, і індивідуалізм

став таким само істотним елементом у реформованому християнстві, яким він був у католицькій культурі Ренесансу і бароко.

Культура, натхненна ідеалами Ренесансу, швидко поширилась по всій Європі і набула специфічних виявів у різних національних просторах. Як колони і фронтони ми бачимо в містах Європи скрізь впродовж п'яти століть після Брунеллескі, так на всіх сторонах життя європейської цивілізації бачимо печать Ренесансу. На відміну від багатьох минущих епох Відродження дало світу більше, ніж стиль; це була новітня індивідуалістична і гуманістична самосвідомість людства, що власне і закладала основи сучасної духовної Європи. Бароко не покинуло того духовного ґрунту, який створено було Ренесансом; протестантизм, виникнувши як опозиція пишній бароковій культурі католицької контрреформації, виступає зрештою як її доповнення. Простонародна орієнтація ранніх діячів протестантизму та його безпосередній зв'язок з біблійними джерелами все ж не привели до фундаменталістської обмеженості — протестантизм мусив використовувати досягнення італо-австрійської католицької культури, особливо музичної.

Хоч би якими шляхами ішло європейське мистецтво і мінялися стилі, а все ж незмінним залишався той реалізм зображення, який сформувався в культурі Рінашіменто. І оскільки в європейській традиції, починаючи з Відродження, зберігається поєднання спіритуалізму з натуралізмом, то «модерністський» поворот кінця XIX — початку XX століття є підстави вважати відмовою від основ не лише малярства і літератури, а й європейського способу мислення і бачення світу. І, отже, присмерком і кінцем Європи.

Ренесанс став провозвісником і символом європеїзму. Характерно, що в добу «модерну» критика противників західної культури була спрямована проти ренесансних принципів. Прагнучи знайти принципово нові шляхи історії, о. Павло Флоренський закликав полишити шляхи європейської цивілізації, яку він починав саме від принципів Відродження — і, зокрема, від принципу перспективи в малярстві. Флоренський вбачав реалізацію передренесансних принципів у творчих настановах російської малярської групи «Маковец». Об'єднання «Маковец» утворили 1921 року художники з модерністського дореволюційного «Бубнового валета», з цією групою співробітничали М. Асєєв, В. Хлєбников, Б. Пастернак та інші. Чи не був уже російський авангард і справді розривом з Європою?

Подібний висновок не відповідав би природі «модерну». Він будувався б на невірних уявленнях про характер традиційного європейського натуралізму.

Європа відділила *мистецтво* від *умовного символізму* міфології і християнської релігії, повернувшись до античного язичництва з його *втіленням духу в тварності і тілесності*. Умовні символи середньовічного мистецтва поступилися місцем реалістичному тезаурусу, — рідним пейзажам, могутнім чоловічим торсам і п'янкій жіночності, апетитним натюрмортам. Але це не було самоціллю. Адже натуралістичний словник використовувався майстрами не для того, щоб можна було вивчати анатомію, ботаніку чи кулінарію. Зображення принципово нетварної сутності Бога у вигляді могутньої чи прекрасної людини було не меншою *умовністю*, ніж символічні зображення божественної сутності світу у вигляді риби чи хреста. Уже в естетиці античних майстрів прекрасно усвідомлювалось, що об'єктом зображення є не матеріальний предмет сам по собі; коли давньогрецький художник говорив, що

зображення гарної жінки він повинен малювати не з однієї, а з п'яти гарних жінок, то це означало, що зображалась *сутність* красуні, а не вона сама.

В культурі Європи, започаткованій Ренесансом, трансцендентна сутність світу *умовно* репрезентувалася на зримому «реальному» матеріалі. Європейська культура — і наука, і мистецтво — завжди прагнула прорватись, користуючись словником Маркса, до «чуттєво-надчуттєвої» сутності крізь чуттєво дані речі і спостережувані процеси. Через ці «чуттєво-надчуттєві» ворота в абстрактну сутність світу, його майбутнього намагаються прорватися і зухвалі новоєвропейські «ліві» митці і мислителі. Яскраво висловив це Маяковський:

Мы не ласкаем
ни глаза, ни слуха.
Мы —
это Леф,
без истерики — мы
по чертежам
деловито
и сухо
строим
завтрашний мир.

Таким чином, розрив «модерну» з реалістичною — чи натуралістичною — традицією, започаткованою Ренесансом, не був розривом з духовною Європою. Європейська культура — і наука в тому числі — на зламі століть робить відчайдушну спробу прорватися ще далі, ніж треченто і кваттроченто, крізь *традицію і умовність*, на разі умовність ототожнення внутрішнього смислу реальності з чуттєвим образом безпосередньо спостережуваного. Зоровий образ перетворився на пута, що стримували стрибок в невідоме. В малярстві Європа «модерну» змітає традиційний натуралізм, що таємничі співвідношення і пропорції вбачав і виражав у самому матеріалі, і прагне виділити структури, кольорові гармонії, симетрії і асиметрії світу самі по собі, як виділяють культуру бактерій.

Поль Сезанн у своїх пейзажах прагнув відкрити в кольорових співвідношеннях ті, сказати б, приховані звучання, які були наївно і грубо виставлені на загальний огляд в просторових гармоніях полотен класицизму. Таємні пропорції він намагався знайти, як у клітинці, в кожному елементі, мало не в кожному мазку на своїх полотнах — так, як Маяковський прагнув ту музику, яку можна почути в класичній поемі, знайти в кожному окремому слові. Хлєбников шукав цієї виразності, опуклості і метафізичного смислу навіть у кожному окремому звукові.

Саме тому прорив, здійснений молодим європейським мистецтвом, дозволив зрозуміти і використати здобутки широкого спектра чужих культур. І африканський примітив, і витонченість японської мініатюри, і естетика Середньовіччя були відкриті завдяки сміливості антинатуралістичного бачення світу. Подібний прорив за межі безпосередньо спостережуваного, а по суті — за межі найобманливішої з обманливих «очевидностей», наочного уявлення, здійснює наука доби революції в природознавстві.

Тільки якщо в науці першопроходці мають ті самі наукові регалії, що й консерватори, то в гуманітарії прориви здійснюються незалежними людьми — або такими багатіями, як Сезанн, або богемою, що свідомо рве зв'язки з респектабельними нормами суспільства. Антиструктурні ліві індивідуалісти та їх угруповання — сміливі до хуліганства збудники неспокою — не були прийняті публікою на зламі століть, але вже в повоєнний час змусили себе почути.

Природно, що в переважній більшості групування лівих митців підтримали ліву; революційну політику.

Спадщина Леніна, або «докорінна зміна точки зору на соціалізм»

Ленінська оцінка нового курсу як не просто нової економічної політики, а саме «докорінної зміни точки зору на соціалізм» складалася поступово. Спочатку «неп» мав скромні і чисто фіскальні цілі.

Ідеї «докорінної зміни точки зору на соціалізм» формувались на фоні глибокої кризи «диктатури пролетаріату». Закінчення громадянської війни поставило партію Леніна віч-на-віч із суспільством, яке не приймало комунізму. Цей період знаменується розстрілами повсталих кронштадтських матросів, масовими розстрілами заручників і використанням отруйних газів у війні з селянами на Тамбовщині. В 1919 році московські робітники-металісти говорили: «*Ми* в місті пухнемо з голоду, а *вони* в селі пухнуть від обжерства»; в 1921 році вони ж висловлювались інакше — «*Ви* вимагаєте від *нас в селі* хліба, а що *ви* даєте взамін?»[1]

Сума грошей в обігу в Росії з 1 листопада 1917 до 1 січня 1920 року зросла вдесятеро — з 22,5 мільярда до 225 мільярдів рублів; протягом наступного 1920 року вона зросла приблизно в п'ять разів і становила 1,168 трильйона рублів. При цьому реальна вартість цієї суми (в довоєнних царських рублях) становила 2,2 мільярда перед Жовтневим переворотом, 93 мільйони на 1 січня 1920 і 69 мільйонів на 1 січня 1921 року. На початок 1918 року ріст цін випередив у Москві ріст заробітної плати в 3,6 раза, на 1 січня 1919 — в 17 разів, на кінець 1920 року — в 52 рази[2]. Отже, треба було або махнути рукою на гроші і триматися за систему організованого грабунку і насильницького перерозподілу продуктів, або провести грошову реформу і орієнтуватися на ринкові механізми.

За катастрофічного зменшення посівних площ і винищення коней та худоби перша ж серйозна засуха призвела до катастрофи. Навесні 1921 року 20—25 % населення радянської Росії охопив голод. Продовження політики насильства над економікою в тому ж масштабі було просто неможливе.

Як за цих умов визрівала ідея «нової економічної політики»? Відвертий і агресивний виступ Троцького на IX з'їзді партії про роль насильства, товста книга Бухаріна про «економіку перехідного періоду»[3], і, нарешті, коментарі Леніна до неї[4], повні роздратування складною термінологією, але цілком солідарні з основними ідеями Бухаріна щодо ролі насильства, свідчать про те, що *в 1920 — на початку 1921 року комуністичні лідери ніяких шляхів «соціалістичної революції», крім масового насильства, не бачили.*

Цікаві у зв'язку з цим свідчення відомого тоді більшовицького економіста і одного із головних ідеологів ультралівих комуністів, Осинського. Фанатичний туберкульозний революціонер із дворян, старий друг Бухаріна Н. Осинський (В.В. Оболенський), глава фракції «демократичних централістів» («децистів») і борець за внутрішньопартійну демократію, в роки громадянської війни був відправлений з керівних економічних постів у провінцію і зіткнувся там і з безмежним тупим «комісародержавством», і з глухим або явним опором селянства. Осинський під час приїздів до Москви часто розмовляв з Леніним на економічні теми. «Мені ставало все більш ясним, — писав він пізніше, — що наше сільське господарство під впливом системи розверстки переживає серйозну кризу і що потрібні якісь кардинальні заходи для боротьби з цією кризою. В ряді статей я висунув систему державного регулювання селянського господарства як єдиний можливий вихід в межах воєнного комунізму. Ленін вельми зацікавився моїми міркуваннями. Він підтримав і

[1] Див.: *Слепков А.* К третьей годовщине Кронштадтского мятежа // Большевик. — 1924. — № 1. — С. 37.

[2] Див.: *Юровский Н.Л.* На путях к денежной реформе. — М., 1927. — С. 19—20.

[3] Див.: *Бухарин Н.И.* Экономика переходного периода. Часть первая: общая теория трансформационного процесса. — М., 1920.

[4] Див.: Ленинский сборник XI. — М.; Л., 1931.

практичні висновки з них (спробу поставити землеробство в планове русло), енергійно заперечуючи, однак, проти елементів примусовості в цих висновках. Врешті-решт ця послідовна соціально-політична побудова була ним використана в іншому смислі: вона дала матеріал для виявлення необхідності зовсім полишити систему воєнного комунізму»[1]. Туманне посилання Осинського на заперечення Леніна проти «елементів примусовості», можливо, свідчить, що Леніна лякала готовність молодих все розв'язувати за допомогою маузера, але нічого, крім загальних застережень, він тоді придумати не міг. А молоді партійні вороги бюрократизму в загальних питаннях керівництва суспільством залишалися в межах чекістської ментальності.

Теоретичне обґрунтування насильства над селянством ми знайдемо в промові Леніна на III з'їзді комсомолу. «Комуністичне суспільство — означає все спільне: земля, фабрики, спільна праця, — ось що таке комунізм»[2]. Не тільки комуністичне, а й соціалістичне суспільство за тодішніми уявленнями означало ліквідацію класів і класової боротьби. А класова боротьба «відімре» тільки тоді, коли «відімре» селянство. «Якщо селянин сидить на окремій ділянці землі і привласнює собі зайвий хліб, тобто хліб, який не потрібен ні йому, ні його скотині, а всі інші залишаються без хліба, то селянин перетворюється вже на експлуататора. ...Треба, щоб всі працювали за одним загальним планом на спільній землі, на спільних фабриках і заводах і за загальним розпорядком»[3]. Селянин, що виробляє хліб і всі інші продукти на власній ділянці і везе їх на базар, незалежно від того, чи продає він їх дорого, чи за півціни, є експлуататор і ворог комунізму. Такий вихідний пункт «точки зору на соціалізм» перед її «докорінним переглядом».

Якщо кожен акт продажу і купівлі вже містить в собі капіталізм і експлуатацію, — а Ленін був переконаним в цьому, оскільки бачив тут «клітинку» і «ядро діалектики» капіталізму, — то селянство і дрібне виробництво вже є капіталізм або, за його висловом, породжують його щоденно і щогодинно. Державна промисловість в жоден спосіб не міняє характеру селянської приватної власності, залишає суспільство в кращому випадку державно-капіталістичним, — Ленін вважав регульований, державний капіталізм кроком вперед порівняно з ринковим суспільством вільної конкуренції, «просто капіталізмом».

8 лютого 1921 року Н. Осинський, щойно призначений наркомом землеробства, доповідав на Політбюро про становище селянства; було створено комісію в складі Каменєва, Осинського та наркома продовольства О.Д. Цюрупи для підготовки доповіді на X з'їзд партії. Під тиском подій в комісії і у Леніна уже перед партійним з'їздом сформувалася ідея заміни продовольчої розверстки продовольчим податком.

В березні 1921 року в Москві відбувся X з'їзд РКП(б), з якого починають відлік «нової економічної політики» — НЕПу. Власне, з'їзд прийняв тільки рішення про заміну так званої «продовольчої розверстки» нормальним продовольчим податком, залишивши селянам можливість *продавати* «лишки» свого врожаю за вільними цінами на вільному ринку. Ця фіскальна «деталь» означала насправді цілий переворот у світогляді влади: адже «право» продзагонів забирати «лишки» у селян неявно ґрунтувалось на ідеології власності «диктатури пролетаріату» на всю вироблювану в Росії продукцію. Вводячи податок замість «розверстки», диктатура мовчазно визнавала принцип трудової власності. А визнання

[1] Див.: *Осинский Н.* Деятели СССР и революционного движения России // Энциклопедический словарь Гранат. — М., 1989. — С. 573.

[2] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 41. — С. 314.

[3] Див.: Там же. — С. 310—311.

права продавати і купувати вимагало радикальної зміни поглядів на грошове господарство.

Посаду народного комісара фінансів за сумісництвом займав відповідальний секретар ЦК РКП М. Крестинський; він зберігав її і тоді, коли як прихильник Троцького восени 1921 року був відправлений послом в Берлін. Фактично ніяких фінансів у «диктатури пролетаріату» тоді просто не було. В листопаді 1921 року членом колегії, заступником наркома, а з осені 1922 року — народним комісаром фінансів став Г.Я. Сокольников, до речі, теж, як і Осинський, московський юнацький приятель Бухаріна; на нього і поклали проведення грошової реформи.

23 березня 1921 року прийнято декрет уряду про свободу торгівлі. А далі вже діяла логіка подій: довелось налагоджувати нормальний грошовий обіг, відмовитись від заміни банків всеросійською бухгалтерією... В липні 1921 року введено платність послуг залізничного транспорту та зв'язку, а 5 серпня вийшла постанова РНК про те, що за всі продукти праці державного сектору при відпуску їх приватним особам та організаціям, в тому числі кооперативним, має братися плата. 7 жовтня 1921 року створено Державний банк РРФСР; 11 листопада 1922 року Раднарком надав Держбанку право емісії червонців, в листопаді 1921 — жовтні 1922 року паралельно з емісією червонців, на 25 % забезпечених золотом і дорогоцінними металами, відбувається деномінація старих рублів в пропорції спочатку 1:10.000, потім ще раз — 1:100. З 15 лютого 1924 року емісія «совзнаків» припинена, в першій половині 1924 року грошова реформа закінчена. Аж до початку «великого переламу» червонець тримався твердо, хоча й важив тільки половину царського рубля.

Так орали в Росії землю в 20-х роках минулого століття

Після рішень XII з'їзду партії в 1923 року складається система госпрозрахунку, закріплена статутом про трести.

Отже, основні економічні реформи здійснюються між листопадом 1921 року і квітнем 1923 року, завершуючись грошовою реформою в першій половині 1924 року.

Щоб розібратися в хронології і логіці «докорінної зміни точки зору на соціалізм», слід спочатку нагадати часові координати розвитку хвороби Леніна.

Ленін уже з літа 1921 року був дуже хворий, здригався від кожного скрипу половиці і шуму в сусідній кімнаті, страждав від головного болю — у нього наближався масивний склероз; другу половину року він більше проводив у відпустках у Горках, ніж у Кремлі.

На початку березня 1922 року Леніну стало зовсім погано, і він поїхав у село на три тижні відпочивати. Без нього готували XI з'їзд партії, але він схвалив важливі рішення, — зокрема, було суворо попереджено лідерів колишньої «робітничої опозиції», які звинувачували керівництво в диктаторському режимі.

29 травня 1922 року у Леніна стався інсульт, він втратив мову і був частково паралізований. Крупська вчила його говорити і розв'язувати арифметичні задачі; він не міг згадати, скільки буде 6 разів по 7, і розв'язував задачу додаванням. Ще не було ясно всім, що наближається кінець, але оточення Леніна

Г.Я. Сокольников

В.І. Ленін в Горках

готувалось до найгіршого. В травні ж Ленін попросив дати йому отруту.

Фактично з травня 1922 року Ленін був відключений від керівництва державою і партією. У жовтні 1922 року у нього настало покращення, і 31 жовтня Ленін виступив на засіданні ВЦВК, а 13 листопада витримав годинну промову німецькою мовою на пленумі IV конгресу Комінтерну, закінчивши її мокрим від поту.

Однак, це вже було все. 13 грудня 1922 року стався удар, і відтепер вище партійне керівництво знало, що вождь більше не підніметься.

Ленін залишався на позиції економічного насильства *до весни 1921 року*, поступово відступаючи від неї під тиском обставин. Грошова система, система ціноутворення і фінансування промисловості, планування, господарського розрахунку складається остаточно *в 1923—1924 роках*, вже без участі Леніна, як товарно-грошова система економіки з сильним контролем держави, *відповідно до ідей, викладених Леніним у його останніх замітках*.

П'ять коротких статей, які викладали новий, «реформістський» погляд Леніна на соціалістичне будівництво, написані ним *в короткий період ремісії між 2 січня і 2 березня 1923 року*, тобто після другого удару, перенесеного ним у грудні 1922 року. Це «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Як нам реорганізувати Рабкрін», «Про нашу революцію» і «Краще менше, та краще». В цих статтях говориться про об'єднання селянства в кооперативи, при цьому не виробничі (як пізніші «колгоспи»), а споживчо-збутові, що так ретельно вивчалися школою Туган-Барановського, як про «все необхідне і достатнє для соціалізму». Бухарін уже після смерті Леніна доводив, що тут викладено Леніним його «політичний заповіт»[1]. Це формулювання було антитезою твердженням опозиції про те, що політичний заповіт Леніна полягає в його персональних рекомендаціях партійному з'їзду, головна з яких (і єдине рекомендоване персональне переміщення) — заміна Сталіна на посту генсека.

При цьому Ленін і Бухарін, як і раніше, давали різні оцінки державному капіталізму. Ще в лютому 1921 року на засіданні Політбюро, яке розбиралося з майбутньою зміною економічного курсу, коли Ленін прохопився про державний капіталізм, Бухарін пожвавився і причепився до цих слів. З цього починались їх давні суперечки. Бухарін з великою підозрою ставився до державного капіталізму, що пізніше робило можливою його майбутню оцінку фашизму як реакційного режиму, незважаючи на державне керування економікою. Для нього державний капіталізм міг бути кроком не вперед, а назад від ринкової стихії.

Але, йдучи від протилежних засад, Ленін і Бухарін зійшлися головним чином в оцінці елементів державної економіки і кооперативних селянських організацій в радянській Росії як соціалістичних. Ленін — тому, що розглядав економічні і політичні форми «у взаємозв'язку і взаємодії», згідно з діалектичним релятивізмом. Бухарін — тому, що з точки зору *організаційної структури* колективні форми однакові і в селянській Росії, і в промисловій Німеччині.

В результаті Ленін здійснив «докорінний перегляд нашої точки зору на соціалізм» і перейшов на позиції, що їх сам назвав «реформістськими». З цих позицій *простий ріст споживчої кооперації* в сільському господарстві він вважав тотожним *росту соціалізму*.

Зміна ідеологічної «точки зору» — системи координат для оцінки економічних явищ — означала різкий по-

[1] Див.: *Коэн Стивен.* Бухарин. Политическая биография. 1888—1938. — С. 167—169.

ворот в селянській політиці. Селянина слід було втягувати в кооперативи *на добровільних засадах*, і цей процес не потребував терористичних методів.

Але це означало також зміну ставлення до «селянських націй». Власне, стратегію світової революції мало змінила переоцінка смислу поняття «соціалізм». Ще до війни Ленін покладав великі надії на Схід, а особливо Індію і Китай. Поразки комуністів в Європі утвердили його в переконанні, що невелика у всесвітньо-історичному масштабі зміна «маршруту соціалістичної революції» висуває Схід на передові революційні позиції. Схід розглядався насамперед як селянство, або, за пізнішим висловом Бухаріна, як «світове село» — «піхота» пролетарської революції. Бухарін з ентузіазмом підхопив концепцію Леніна, оскільки вона узгоджувалася з його, ультралівого інтелектуала, негативним ставленням до державно-бюрократичного насильства взагалі і до державного капіталізму зокрема і давала якісь нові надії щодо світової революції, після поразок в Європі, здавалось би, безперспективній.

Ідея «піхотного» походу на «світове місто» була надзвичайно агресивною і небезпечною, оскільки надавала нового, в культурному вимірі — антиурбаністичного і реакційного характеру революційній війні відсталих околиць планети проти Заходу. Під загрозою опинялася європейська цивілізація як така. Характерно, що на тому ж IV конгресі Комінтерну, де востаннє виступав Ленін, Бухарін шокував делегатів заявою про те, що можливий виступ комуністичної Росії проти Антанти в союзі з європейською капіталістичною державою. Малася на увазі Німеччина. Щоправда, через рік Політбюро прийняло рішення про початок пролетарської революції в цій країні, але і чорну, консервативну Німеччину радянська червона

Червоні в Східній Пруссії. 1920 р.

Росія готова була взяти собі в союзники проти всесвітньої «буржуазної» демократії. Таким чином, стратегічно лінія Леніна—Бухаріна упевнено виводила червону Росію на ту ж глобальну агресивну антизахідну позицію, яку схильна була займати біла Росія Миколи II.

Однак, протиставлення насильницького курсу щодо основної маси населення — селянства — курсові на підтримку «селянських націй» і поступове кооперування села при опорі на ринкові відносини безпосередньо було реформістською (без лапок) альтернативою червоному російському якобінству. Новий курс диктував політику компромісу з «дрібнобуржуазною масою».

Склалося так, що саме найменш вагомий із «ленінського ядра ЦК», Бухарін, який перемістився 1923 року на перше місце в списку кандидатів в члени Політбюро, але за життя Леніна так і не став його повноправним членом, виявився і ідейно, і навіть по-людськи найближчим до Леніна в його останні місяці і дні. Він один тривалий час жив у Леніна в Горках. Коли Леніну було вже зовсім погано, він говорив тільки «вот-вот» і розчулено плакав від дрібниць,

смертельно хворий вождь не міг слухати скрипки і зустрічатися з Бухаріним: і те, і друге його надто хвилювало. Бухаріну довелось побачити тільки останнє зітхання Леніна о шостій годині вечора 21 січня 1924 року.

Несподіване зближення найстарішого і наймолодшого з більшовицьких лідерів аж ніяк не вплинуло на загальні дуже критичні ідеологічні оцінки, що їх до останніх свідомих хвилин давав Ленін Бухаріну. В свою чергу Бухарін не відступився ані від своїх особливих позицій щодо державного капіталізму, ані від свого особливого розуміння перспектив пролетарської культури, в чому теж розходився з Леніним.

Спадщина Леніна — курс на нещадну диктатуру пролетаріату

Останні роки і місяці Леніна були не тільки епохою «корінної зміни точки зору на соціалізм», але й часом загострення конфлікту більшовиків із інтелігенцією, що вилився у відомий акт вислання інтелігентської еліти за кордон на «філософському пароплаві», переслідування і ряд судових процесів проти противників більшовизму, розгром решток громадянського суспільства — і, нарешті, особистий і політичний конфлікт Леніна і Горького, за яким послідувала фактична еміграція «великого пролетарського письменника».

Конфлікт, який безпосередньо розділяв Леніна і Горького в роки громадянської війни, стосувався долі верхівки російської інтелігенції. Горький добивався для професорів і літераторів *пайків*, що було тоді важливішим від зарплати, для декого — можливості виїхати за кордон «лікуватися»; іноді він намагався витягнути з Чека арештованих інтелігентів. Прямих контактів у Горького з Леніним тоді вже майже не було; у випадку потреби Горький виходив або на Леніна через свою колишню дружину К.П. Пєшкову, а та в свою чергу — через свою добру знайому М.І. Ульянову-Єлізарову, сестру Леніна, або на Дзержинського через ту ж саму Пєшкову, — до речі, есерку, що була головою організації допомоги політичним в'язням і постійно спілкувалася з головою ВЧК. Попри всі сімейні розриви Катерина Павлівна Пєшкова залишалася відданим другом свого формального чоловіка, таємно в нього вірно закоханою.

Досить важкі стосунки склалися у Горького з Леніним ще перед війною і революцією. Перелам наступив після пострілу безумної напівсліпої есерки Дори («Фанні») Каплан 1918 року. Горький приїхав з Петрограда в Москву на побачення з пораненим Леніним, і в більшовицьких газетах було опубліковане *комюніке* про переговори Горького з Леніним і Луначарським, ніби йшлося про дипломатичну підготовку якого-небудь мирного договору. В тому ж дусі було опубліковано в «Вечерних известиях Моссовета» від 17 вересня 1918 року *комюніке* про договір між... Горьким та наркомом освіти Луначарським про організацію видавництва «Всемирная литература».

Для Леніна важливим мотивом загравання з Горьким було прагнення зберегти авторитетного в Росії і міжнародній культурній спільноті можливого союзника. Луначарський і Рязанов, які вели з Горьким переговори за доручен-

Горки

ням Леніна, підходили до відомого письменника з побоюваннями, прагнучи, за словами наркома освіти, «через посередництво видавництва «Всемирная литература» перекинути до нього міст від партії. Адже всім хотілося зберегти за нею цього блискучого письменника»[1].

Організоване Горьким видавництво «Всемирная литература» стало величезною авантюрою, яка давала можливість підгодовувати десятки людей культури. Це була добра бюрократична контора, куди люди ходили на службу, де одержували якісь нічого не варті мільйони рублів та реальні голодні пайки. Але насамперед «Всемирная литература» була елементом величезної програми просвітницької діяльності, до якої Горький залучив широкі кола інтелігенції — письменників, гуманітаріїв і вчених. У Горького були грандіозні видавничі плани, які він міг здійснити тільки за кордоном і тільки за фінансової допомоги уряду більшовиків.

Горький планував не тільки видання перекладів художньої класики, а й серії видань, що мали б універсальний освітній характер. Серед його задумів — серії «Історія виникнення і розвитку російської держави», «Історія розвитку російської промисловості» (як історія енергійних російських купців і промисловців!), «Організація російської церкви», мемуари соціалістів-білоемігрантів Дана, Лібера, Мартова, Потресова, Чернова; він писав Луначарському, що планує видання найновішого перекладу Біблії[2]. До редакційної колегії експертів увійшли Ф. Батюшков, О. Блок, Ф. Браун, А. Волинський, Є. Замятін, М. Гумільов, А. Левінсон, М. Лозинський, А. Тихонов, К. Чуковський; Східну колегію видавництва очолив непремінний секретар Академії наук С.Ф. Ольденбург, до неї увійшли академік М.Я. Марр, професори І. Крачковський, В. Алексєєв, залучалися до роботи видатні російські вчені-сходознавці. Щоправда, від оригіналів у версії Горьківського видавництва могло залишитися мало що; видання мали бути спеціально адаптовані для полегшення сприйняття робітничими масами, але так чи інакше майбутня «пролетарська культура» мала спиратися на загальнолюдський фундамент. Для організації господарських справ був залучений колишній видавець відомого альманаха «Шиповник» З.І. Гржебін, який дуже самостійно розгорнув діяльність за кордоном.

Продовженням діяльності Горького по підтримці російської літератури стала організація 1921 року за згодою Леніна літературно-художнього журналу «Красная новь», редактором якого став порівняно поміркований і освічений комуніст О.К. Воронський. Журнал публікував письменників-«попутників» (вираз Троцького), не комуністичних, але і не відверто антикомуністичних інтелігентів. Це було останнє, що зробив Горький в Росії за підтримки Леніна.

«Всемирная литература» розгорнула широку діяльність по просвітництву шляхом написання п'єс на історичні теми для постановки «історичних картин». Постановка таких «картин» мала стати масовим театром, напівобрядовими діями, напівкультовим зображальним рядом на вулицях і площах. Секцію історичних картин було організовано при Театральному відділенні Петроради (ТЕО). Головував Горький, секретарем був його найближчий співробітник А.Н. Тихонов, заступником — С.Ф. Ольденбург, членами секції — Блок, Гумільов, Замятін, Чуковський та інші. Зокрема, Блок мав написати п'єсу про Єгипет, С.Ф. Ольденбург — про Індію. Задумана була постановка масових пантомім, що зображали б людську історію від грубого, але чесного первіснообщинного ладу аж до світло-

[1] Див.: Литературное наследство. — М., 1971. — Т. 80. — С. 669.

[2] Див.: Литературное наследство. — М., 1970. — Т. 82. — С. 173.

го комуністичного майбутнього. 19 липня 1920 року така постановка в Петрограді була здійснена за участю 4 тисяч виконавців і 45 тисяч глядачів. Сценарій передбачав картини від первісних людей, що розмахували палицями, до комуністичного раю. В 1920 році до III конгресу Комінтерну планувалося поставити щось подібне в Москві на Ходинці. Постановочний план належав Мейерхольду, оформлення готували відомі ліві митці А.А. Веснін і Л.С. Попова. Але у зв'язку з відсутністю грошей плани було змінено, і обмежилися постановкою в цирку німецькою мовою для делегатів конгресу «Містерії буфф» Маяковського. Таким чином, багатопланова діяльність Горького залучала до просвітницької і літературно-мистецької діяльності як старші покоління інтелігенції російського «срібного віку», так і художній авангард.

Неважко уявити, яку злість викликало видавництво «Всемирная литература» у більшовицьких керівників, що прагнули монополізувати справу в рамках Держвидаву. Ще 1919 року «Правда» (керована Бухаріним) почала викривати видавництво Горького як «авантюристичне». На обговоренні звіту наркома Луначарського у вересні 1920 року В. Невський, з Чека перекинутий партією на культуру, гостро критикував Луначарського, до речі і за діяльність видавництва, назвавши останнє ідеологічно чужим і контрреволюційним. Діяльність Горького як міг гальмував всевладний голова Петроградської ради Зинов'єв, що Горького ревнував до Леніна і ненавидів.

З виїздом голови Держвидаву Воровського 1920 року на дипломатичну роботу на чолі видавництва було поставлено колегію під головуванням М.Л. Мещерякова. Колишній петербурзький народник із освітою міського училища, який кілька разів з величезною натугою перечитав перший том «Капіталу» і став переконаним марксистом, Мещеряков розпочав справжню війну проти Горького і Гржебіна. Член колегії Держвидаву, відомий марксист Скворцов-Степанов писав у журналі «Книга и революция» про керівників видавництва Горького: «Люди, які живуть минулим і в минулому». Найбільш агресивний член колегії Закс-Гладнєв роздратовано підкреслював, що рішення в справах, які торкаються Горького, відміняються «згори» навіть тоді, коли вони безспірні, і добився представлення матеріалів проти Горьківського видавництва в ЦК РКП(б)[1].

Політбюро не раз розглядало справу про видавництво «Всемирная литература», і 26 січня 1921 року прийняло бік Держвидаву, утворивши комісію в складі Троцького, Зинов'єва, Каменєва і Рикова. Ленін писав Рикову, що боїться «архіскандалу з відходом Горького»[2].

В березні 1921 року Гржебін був усунутий від справ видавництва, чим фактично ідея Горького про незалежну видавничу справу в Росії була похована. Після від'їзду Горького за кордон видавництво «Всемирная литература» було оголошене приватним, а в кінці 1924 року воно тихо сконало разом з іншими приватними видавництвами.

Стосунки Горького з наркомом освіти Луначарським були не дуже простими. Обидва були колись, в роки першої революції і одразу після неї, політично і особисто дуже близькими. Потім група «Вперед» розпалася, а Луначарський був боляче вражений презирливою публічною оцінкою Горьким його обдарувань. Людина артистичного темпераменту, розумний і освічений ерудит, Луначарський писав дуже посередні романтичні п'єси і як організатор був досить безтолковий.

Точно визначив суть особистих конфліктів в тодішньому керівництві

[1] Див.: Литературное наследство. — Т. 82. — С. 690.

[2] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 53. — С. 198.

культурою, в тому числі і стосунків Горького і Луначарського з авангардною культурою «молодих», Блок у своїх щоденникових записах. Про спільне соціальне почуття ненависті у мужика, який грабував його дім у Шахматово, Зинов'євського комісара Іонова (Бернштейна) і лівих радянських митців він писав у щоденнику 6 січня 1919 року: «Подібне «соціальне почуття» — у Мейєрхольда; по-іншому, але політично в цей бік — у Маяковського (о, нічого спільного, крім «політики»!) Іонов — самої тієї породи. Від того тягнеться Мейєрхольд до Іонова, хоче за нього учепитися. Інший табір — Горький. Звідси — і боротьба двох відділів і двох дам. Анатолій Васильович мирить, будучи зовсім «не більшовиком за темпераментом». А мені: піти нарешті з мого водевільного посту голови; залишитися, в крайньому випадку, редактором; підійти ближче до Вільної філософської академії...»[1]

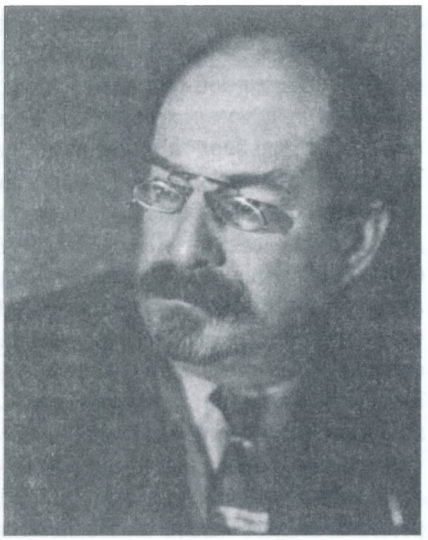
«Дві дами» — це М.Ф. Андреєва, колишня громадянська дружина Горького і завідувачка Петроградського театрального відділу, і О.Д. Каменєва, дружина Каменєва і сестра Троцького, завідувачка театрального відділу Наркомосу в Москві. По суті, йшлося про стосунки між умовно лояльною до більшовиків старою російською інтелігенцією, інтереси якої представляв Горький, і «молодими», до яких відносились і дійсні більшовицькі початкуючі сили, і російський авангард, що прагнув тоді очолити революційний культурний рух. Сам Блок мучився як «водевільний» голова Репертуарної секції ТЕО, а також як не менш декоративний голова Петроградської спілки письменників.

Боротьба, аналогічна до боротьби «лінії Горького» і «лінії Маяковського—Мейєрхольда», охоплювала тоді всі сфери культури. І ліві митці, і круті реалісти претендували на представництво пролетарської естетики. В Наркомосі в роки війни відділ ІЗО (образотворчого мистецтва) очолював художник-авангардист Штеренберг, працювали там Татлін, Родченко, Натан Альтман; ГІНХУК («Государственный институт художественной культуры») і ВХУТЕМАС були повністю під впливом авангарду. Авангард намагався знайти підтримку у малописьменного «пролетарського» елемента, граючи на його деструктивних інстинктах щодо старої «буржуазної» культури, але «пролетарські» митці і письменники органічно не сприймали авангарду і рвалися до самостійної ролі. І тим, і другим протистояла більшменш консервативна класика. Асоціація художників революційної Росії (АХРР), яка ставила перед собою цілі «художньо-документально зобразити найбільший момент історії в його революційному пориванні», була і організаційно прямим продовжувачем Товариства художників пересувних виставок, і носієм естетики передвижників. У складі АХРР були і великі майстрі Юон, Бялиніцький-Біруля, Архипов, Кустодієв та інші, і майбутні посередні пристосуванці-соцреалісти.

В згаданому виступі Невський критикував Луначарського головним чином за те, що той підтримує театри, а не всенародну освіту. Це був основний напрямок комуністичної критики на адресу Луначарського, і матеріали, які надсилав тодішній секретар ЦК Крестинський Леніну, звинувачували наркома освіти саме в цьому. Так, Луначарський робив усе можливе, щоб врятувати оперу, але спеціальна постанова Політбюро з оперою покінчила. І тільки та обставина, що охороняти порожній театр було дорожче, ніж одержувати від нього зиск при жалюгідному фінансуванні (а театр був завжди переповнений), змусила переглянути рішення Політбюро.

[1] Див.: *Блок Александр.* Собр. соч. — М.; Л., 1963. — Т. 7. — С. 354.

А.В. Луначарський

Луначарському усе як міг псував його заступник, твердий і тупий більшовик, латиш Літкенс; це була система Леніна — розумний керівник із широкими поглядами і жорсткий адміністратор-заступник. Літкенс доводив Луначарського до істерики і заяв про відставку, на які Ленін не реагував. Не вдавалося наркому і зустрітися з главою уряду, який все частіше хворів. 25 серпня 1921 року Луначарський пише Леніну листа з приводу проектів врятування МХАТ і повернення в РРФСР тієї частини театру, яка поїхала на гастролі за кордон і застряла там. «Но если этого нельзя, напишите мне — нельзя, или скажите при нашей беседе: «нельзя», и я буду знать, что Художественный театр положен в гроб, в котором и задохнется»[1]. Ленін відповідає:

«Принять никак не могу, так как болен. Все театры советую положить в гроб.

Наркому просвещения надлежит заниматься не театрами, а обучением грамоте»[2].

24 червня 1921 року Луначарський просив виділити щомісячну постійну допомогу, оплату за репетиції та за спектаклі: Шаляпіну відповідно 1000, 250 і 500 золотих крб., Глазунову — 500, 50 і 25 крб., Давидову, Єрмоловій і Метнеру — 300, 50 і 25 крб. Через опір Літкенса все було зірвано.

Загальну ідею партійної політики щодо інтеліґенції на прикладі вищої школи висловив історик-марксист, заступник наркома освіти М.М. Покровський: «Нам треба завоювати вищу школу, витіснивши білого професора і замінивши його червоним»[3]. Поняття «білий професор», «червоний професор» студентами тоді визначались просто: «червоні» починали лекцію зверненням «товарищи», «білі» — «коллеги». Проблема полягала в тому, як саме слід «колег» «витіснити», яким способом і якою мірою тут можна спиратися на насильство, яким — на вільну ідейну конкуренцію. Те саме стосувалось усіх інших сфер культурного життя.

1918 року утворено так звану Соціалістичну академію, при якій існували різні інститути і журнали; створено було «робітничі факультети» («робфаки») з класовим принципом відкомандирувань та полегшеним курсом підготовки до вищих навчальних закладів. Ідеологом і організатором всієї цієї системи, а також головою Соцакадемії (з 1923 року вона називалась «Комуністичною») був М.М. Покровський. Спочатку в готелі «Метрополь», де тоді жили більшовицькі лідери, Покровський і професор Рейснер, батько головного морського комісара, відомої Лариси Рейснер, створили невеликий гурток, до якого, до речі, входив і давній однодумець Покровського Богданов. Покровський і вніс в Раднарком пропозицію про утворення поряд з Російською академією наук ще й Соціалістичної академії. «Насамперед ми ставимо посильну розробку питань наукового соціалізму і комунізму», писали засновники[4]. Питання Ленін переніс на ВЦВК, який затвердив проект, запропонувавши розширити Соцакадемію зарубіжними си-

[1] Див.: Литературное наследство. — Т. 80. — С. 311.

[2] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 53. — С. 142.

[3] Цит. за: *Коган Л.А.* Выслать за границу безжалостно // Философия не кончается... Из истории отечественной философии. XX век. 1920—50-е годы. — М., 1998. — С. 52.

[4] Див.: Вестник Социалистической Академии. — 1922. — № 1. — С. 18.

лами. До складу Соцакадемії увійшли Покровський як її голова, Бухарін, Богданов, Луначарський, Рейснер, Рязанов, Скворцов-Степанов, Крупська, Фріче та інші; серед введених пізніше — Горький, Коллонтай, Тімірязєв. Серед зарубіжних членів Соцакадемії були Каутський, Адлер, Бауер, Гільфердінґ, Лонґе, Ромен Роллан. Ніхто з них, звичайно, до Москви на засідання не їздив, але цікаво, що для авторитету було введено і теоретиків-соціалістів, проголошених «ренегатами».

Однак, авторитет «червоних професорів» не йшов ні в яке порівняння з науковою і культурною вагою «білих професорів».

В Росії існували і розвивались об'єднання некомуністичних інтелігентів-гуманітаріїв, — Психологічне товариство (з 1921 року його очолював великий знавець Гегеля І.А. Ільїн), «Вільна академія духовної куьтури» в Москві (М.О. Бердяєв), «Вільна філософська академія» («Вольфила») в Петрограді (Андрій Бєлий, Олександр Блок, Євгеній Замятін, Р.В. Іванов-Разумник, В.Б. Шкловський, К.С. Петров-Водкін та інші), Соціологічне товариство (М.І. Кареєв, П.А. Сорокін). В Петрограді функціонувало Товариство письменників, формально очолюване О. Блоком, фактично — М. Гумільовим. Незалежні видавництва і журнали успішно конкурували з комуністичними виданнями. 1921—1922 роки були роками найвищої творчої продуктивності некомуністичної інтелігенції, що залишилася в Росії.

З «червоними» письменниками і митцями справа стояла складніше, ніж з професорами. З Богданівського «Пролеткульту» виділилася група «Кузница» (Гладков та ін.), яка утворила Всеросійську асоціацію пролетарських письменників (ВАПП) *при Пролеткульті*; «Кузница» і ВАПП вважали, що вони і є «пролетарська література», вимагали прямого партійного керівництва літературою, гегемонії пролетарських письменників тощо і щедро роздавали класово-партійні оцінки всім своїм конкурентам. В цьому літературно-політичному колі видавались журнали «На посту» (1923, з 1926 року — «На литературном посту»), «Октябрь» (1924), «Молодая гвардия» (1924). До редколегії «На посту» входили партійні авторитети — Каменєв, Радек, Невський, Ярославський, Мануїльський, Бубнов, Дем'ян Бєдний тощо; до редколегії «Молодой гвардии» — Авербах (редактор), Радек, Ярославський, вітання журналу прислали Троцький і Чичерін. Таким чином, «пролетарські письменники» мали неабияку підтримку з боку партійної верхівки. Тим не менш про конкуренцію «пролетарських письменників» з тими російськими поетами і прозаїками, які лишились в Росії, не могло бути мови так само, як і про конкуренцію «червоних» і «білих» професорів.

М.М. Покровський

«Колеги» становили те ядро російської інтелігенції, ту її критичну масу, яка пройшла, скажімо, в Петербурзі — через читання віршів, доповіді і дискусії в «башті Іванова» коло Таврійського саду, в артистичних кабаре «Бродячий собака» і «Привал комедіантів», на зборах Вольфіли, в залі училища Тенішева, де формалісти сперечалися з традиціоналістами, в зеленому залі «Зубовського палацу» — пізніше Інституту історії мистецтв, де виступали літературознавці, філософи, письменники. В цих дискусіях визрівали великі ідеї нашого століття, хоч їх учасники бували наївними і нетерпимими, тут жила — у представників несумісних, здавалось би, напрямів — справжня висока культура, спадщина російського «срібного віку».

Некомуністична інтелігенція вела себе дуже активно в організаційному

В.І. Вернадський в Петрограді 1921 року

відношенні і була на порозі утворення структур *громадянського суспільства*, які могли ефективно чинити опір диктатурі малоосвічених партійців.

Ще до непу, 27 січня 1921 року, Ленін прийняв Горького, керівника Об'єднаної ради наукових установ і вищих навчальних закладів Петрограда, непремінного секретаря Академії наук академіка С.Ф. Ольденбурга, професорів В.А. Стєклова і В.Н. Тонкова з питань організації спілки наукових працівників у всеросійському масштабі. Ідея утворення спілки наукових працівників як громадської організації належала давньому другу Ольденбурга В.І. Вернадському, що опинився у врангелівському Криму і навесні 1921 року повернувся в Москву. (Варто нагадати, що кадети Ольденбург і Вернадський очолювали Міністерство освіти в Тимчасовому уряді.) Спілка не була дозволена — Покровський, мляво підтриманий наркомом Луначарським, одразу поставив питання, чи це має бути профспілка, чи громадсько-політичне об'єднання. Обманути більшовиків не вдалось. Академія наук залишилась відносно незалежною від більшовицької влади, але не створила собі громадської опори.

Наступний крок інтелігенції до самоорганізації був зв'язаний з боротьбою проти голоду.

Проблема голодної загрози була піднята незалежними інтелігентськими спілками. 18 червня 1921 року на VI Всеросійському з'їзді по сільськогосподарській дослідній справі було розглянуто питання про посуху. 22 червня на засіданні Московського товариства сільського господарства кооператори вирішили утворити *громадські комітети по боротьбі з голодом.* Обрали делегацію до Леніна. Ленін в прийомі відмовив. Спробували пробитися до нового наркома продовольства Теодоровича. Нарком не прийняв.

Тоді подружжя Прокопович і Кускова звернулись до Горького, якого Кускова знала ще з 1893 року, з Нижнього Новгорода. Горький звернувся до Каменєва, з яким у нього були добрі стосунки. Каменєв, заступник Леніна, прийняв делегацію в складі Кускової, агронома А.П. Левицького, голови правління сільськогосподарських кооперативів професора П.Є. Садиріна, лікаря професора Л.А. Тарасевича. Ідея утворення Комітету допомоги голодуючим (Помгол) була схвалена.

7 липня Політбюро розглядало питання про відозву патріарха Тихона з закликом допомагати голодуючим. Вирішено було відозву Тихона підтримати і передати її текст по радіо.

Для більшовиків проблема полягала в тому, що звертатися за допомогою до західних держав уряд не міг, оскільки його на Заході не визнавали. Єдиним способом одержати якусь допомогу було звернення авторитетної *громадської* організації, і на це, власне, розраховували політики-соціалісти Кускова і Прокопович. Прагнучи насамперед допомогти голодуючим, демократичні політичні кола водночас намагалися зберегти і утвердити осередки грома-

дянського суспільства, одним і, можливо, найголовнішим з яких мав стати Помгол.

Розуміли все і більшовики. Нарком охорони здоров'я Семашко висловив своє негативне ставлення до проекту утворення Помголу. Почалися переговори, які несподівано закінчилися сприятливо для ініціаторів. 21 липня ВЦВК РРФСР затвердив організацію під знаком Червоного хреста. Почесним головою Комітету допомоги голодуючим затверджено В.Г. Короленка, головою — Л.Б. Каменєва, його заступником — О.І. Рикова. До складу комітету увійшли 73 чоловіки, серед яких відомі вчені Карпинський, Стєклов, Лазарєв, Іпатьєв, Ферсман, Курнаков, Марр, Ольденбург; до комітету увійшли Горький, Станіславський та інші діячі культури, а також Віра Фігнер і навіть відома своїми антирадянськими настроями донька Льва Толстого Олександра Львівна. Членами комітету стали також 12 комуністів, серед яких Літвінов, Красін, Семашко, Луначарський, Шляпников. Таким чином, набула офіційного статусу утворена культурно-політичною елітою за участю комуністів громадська організація, наділена навіть зовнішньополітичними повноваженнями.

23 липня 1921 року в «Правді» надруковано відозву Горького і розпочато збирання коштів на допомогу голодуючим. Кускова, Прокопович та інші члени комітету спробували самостійно вести переговори з зарубіжними організаціями, але виїзд за кордон їм не було дозволено. Переговори вів заступник наркома закордонних справ Літвінов як член комітету. В серпні Російська православна церква створила свій комітет допомоги голодуючим.

Тим часом з червня Чека вела розробку підпільної «Петроградської бойової організації» на чолі з професором-географом В.Н. Таганцевим, сином відомого юриста, колишнього сенатора Н.С. Таганцева. Слідство вели Петроградська ЧК під безпосереднім контролем Зинов'єва і представник ВЧК слідчий Аранов. Наскільки сьогодні можна судити, справа була головним чином вигадана; групування інтелігентів і офіцерів було антикомуністичне, але організованого підпілля практично не було. Зокрема, видатний російський поет Гумільов був розстріляний, як повідомила «Петроградская правда» 1 вересня 1921 року, за те, що «активно сприяв складанню прокламацій контрреволюційного змісту і обіцяв зв'язати з організацією в момент повстання групу інтелігентів». Але, як виявилося при перегляді документів слідства в 1988—1989 роки, на слідстві йому інкримінувалося тільки *недонесення* на якогось старого знайомого-офіцера, що пропонував йому вступити до таємної офіцерської групи, причому Гумільов вступити до групи відмовився[1]. Як записав у щоденнику В.І. Вернадський із слів проінформованого знайомого, молодий Таганцев «загубив масу людей, повіривши чесному слову ГПУ (Менжинський і ще два представники)». За обіцянку припинити переслідування Таганцев повідомив все, що йому було відомо про плани і наміри антибільшовицьки налаштованих друзів[2].

Самара. Голодуючі Поволжя

[1] Див.: *Терехов Г.А.* Возвращаясь к делу Гумилева // Новый мир. — 1988. — № 12.

[2] Див.: Новый мир. — 1988. — № 12. — С. 264.

Обіцянки чекісти не виконали. По Петрограду почались масові арешти, і Горький зібрався їхати в Москву, де у нього були надії на зв'язки з Дзержинським. Однак, він змушений був затриматися на кілька днів через туберкульозне кровохаркання. Горький приїхав з Білоострова в Петроград 23 серпня, коли там Чека уже звозила сотні людей на Горохову. На 24 серпня його викликали до Зинов'єва, який власним розпорядженням закрив Петроградське відділення Помголу.

Справа в тому, що 21 серпня 1921 року Літвінов уклав угоду про допомогу голодуючим з американською неурядовою організацією АРА, і комітет уже був не потрібний. 27 серпня на пропозицію Леніна Політбюро прийняло рішення «предписати Уншліхту сьогодні ж з максимальною швидкістю арештувати Прокоповича і всіх без винятку членів (некомуністів) Комітету допомоги, — особливо не допускати на збори їх о 4 годині»[1]. Комітет зібрався на засідання протесту, але його члени, крім старої народоволки Віри Фігнер і професора Садиріна, були арештовані. Віра Фігнер вимагала арештувати і її, відмовилась виходити з залу, і чекісти винесли її на руках.

Члени Помголу, щоправда, були випущені, але пізніше вислані або в глухі далекі краї, або за кордон.

29 серпня 1921 року, через два дні після розгону Помголу, «групу Таганцева» у складі 61 людини (в тому числі 16 жінок віком від 20 до 60 років) було розстріляно. Ленін помилував тільки одного інженера, за якого клопоталися нарком зовнішньої торгівлі Красін і голова Держплану Кржижановський. На листа Н.С. Таганцева, що просив про помилування сина, Ленін не відповів. Як писав Вернадський, список розстріляних «справив враження не страху, а ненависті і презирства»[2]. Під враженням цієї події Вернадський 1922 року виїхав за кордон, звідки повернувся тільки 1926 року.

Під час перебування Блока на запрошення Каменєва в Москві лікарський огляд встановив, що всі його хвороби є наслідком гострого голодування. Йому дійсно необхідно було полікуватися за кордоном, а для цього потрібні були дозвіл Чека і грошова підтримка Наркомату зовнішньої торгівлі. Добитися нічого не вдавалося.

Блок помирав.

Горький написав листа Луначарському з проханням про допомогу. 11 липня 1921 року Луначарський написав заяву ЦК і Леніну, в якій від свого і Горького імені просив «повпливати на т. Менжинського»[3]. Вже наступного дня питання розглядалось на Політбюро. Партія не дозволила Блоку виїхати, але постановила покращити йому пайок.

23 липня питання знову розглядалося на Політбюро і було вирішено дозволити Блоку виїхати, але одному, без членів сім'ї. Це було ідіотизмом або знущанням.

29 липня Горький знову написав до Луначарського з цього приводу. Луначарський знову звернувся в ЦК. 1 серпня 1921 року Політбюро, нарешті, дало дозвіл на виїзд Блока з сім'єю. Але він уже не міг пересуватися.

7 серпня Блок помер.

За таких обставин Горький 16 жовтня 1921 року виїхав за кордон. Це був вихід і для Леніна, який давно наполягав на «необхідності лікування» Горького за кордоном, і для недоброзичливців, насамперед Зинов'єва, що для них Горький був просто «гнилим інтелігентом», з яким Ленін панькається хто зна чому. З від'їздом Горького більшовицьке керівництво могло зітхнути з полегшенням. Але, по суті, від'їзд Горького за кордон означав розрив більшовиків не просто з лояльною

[1] Цит. за: *Волкогонов Дмитрий.* Ленин. Книга 2. — М., 1997. — С. 206.

[2] Див.: Там же.

[3] Див.: Литературное наследство. — Т. 80. — С. 292.

до нової влади російською інтелігенцією, а необхідність пошуків нових культурних орієнтацій. У більшовиків залишалася групка митців-авангардистів та малоосвічені аматори з претензіями на пролетарськість.

Велике значення мав також від'їзд у Францію ніби у відрядження В.І. Вернадського. В листі до Петрункевича він оцінив більшовицьку диктатуру вкрай негативно: «Луначарський і Покровський — пряме продовження Делянова і Кассо (найбільш реакційні міністри освіти царських часів. — *М.П.*)... Не тільки комуністи, але і всі соціалісти — вороги свободи, бо для них особистість людська зникає перед цілим»[1]. Вернадський мав величезний вплив на співтовариство російських вчених, яке, щоправда, в ту пору ще не грало такої громадської ролі, як пізніше, коли Вернадського приймав Сталін як одного з ініціаторів створення радянської атомної бомби. Слід додати, що Вернадський і Ольденбург були давніми студентськими друзями Олександра Ульянова і знайомими Ульянова-Леніна, допомагали сім'ї після страти старшого з братів, що чималою мірою впливало на шанобливий стосунок Леніна до обох. Від'їзд Вернадського говорив про те, що відносини більшовиків з науковою громадськістю знаходяться в стані кризи. Однак, Леніна це, здається, не зупиняло.

Ще в травні 1921 року (Ленін тоді хворів, подовгу сидів у Горках, але уважно стежив за подіями) за ініціативою газети «Известия» почалася дискусія про роль Чека. Леніна дуже турбували тенденції до послаблення терористичного режиму, але він розумів неминучість законодавчого упорядкування терору. В листопаді 1921 року була створена комісія Дзержинського—Каменєва—Курського (наркома юстиції), що мала підготувати реформу каральної системи. Суть справи була в тому, щоб відібрати від ЧК певні функції, передавши їх судам, але політичних противників залишити такими ж беззахисними перед судом, якими вони були перед ЧК. Ленін наполягав на збереженні в законодавстві *для прямих ворогів «диктатури пролетаріату»* розстрільних статей, сформульованих настільки широко і розпливчасто, щоб смертний вирок залежав від «революційної правосвідомості» більше, ніж від норми закону. Кримінальний кодекс із зловісною Ленінською 58-ю статтею прийнято в травні 1922 року.

23 січня 1922 року рішенням Політбюро ЧК була ліквідована, функції *попереднього слідства* передано до її спадкоємця — Державного політичного управління (ГПУ), підпорядкованого *наркому внутрішніх справ* і через нього — уряду. (Щоправда, після утворення СРСР ГПУ реформовано в ОГПУ і підпорядковано вже не наркому, а прямо главі уряду.) «Реформа» дещо підняла право і суд як елементи каральної системи «диктатури пролетаріату», але залишила недоторканним принцип необмеженої сваволі щодо «ворогів народу». *Ця політична настанова залишилася основою державного насильства і після «докорінного перегляду точки зору на соціалізм».*

В березні за ініціативою Леніна розпочато чекістську операцію під кодовою назвою «Операція» по висилці «буржуазної інтелігенції» за кордон.

В лютому—березні 1922 року Ленін час від часу дає таємні вказівки заступникові голови ГПУ Уншліхту щодо того, щоб чекісти стежили за Пєшехоновим, Бердяєвим, Степуном, Франком. Як справедливо зазначає Л.А. Коган, найважливішою ланкою в ланцюгу підготовчих заходів стала стаття Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», написана ним в березні 1922 року і надрукована в № 2 журналу «Под знаменем

Й.С. Уншліхт

[1] Див.: Новый мир. — 1989. — № 12. — С. 213.

Є.І. Замятін

марксизма»[1]. Тут відкрито і прямо формулюється погроза вислати за кордон противників марксизму.

19 травня 1922 року Ленін пише листа Дзержинському про підготовку до висилки великої групи інтелігентів за кордон, цікавиться підготовкою до суду над партією есерів, протестує проти обіцянок не розстрілювати есерівських лідерів, які дав Бухарін керівникам II Інтернаціоналу. Нагадаємо: в кінці травня 1922 року в Леніна стався інсульт, в жовтні наступила ремісія, в грудні — новий удар.

Основні списки осіб, які мали бути вислані за кордон, підготовлені до серпня 1922 року. Наскільки широко задумано було операцію, свідчить записка Дзержинського Уншліхту щодо реалізації вказівок Леніна: «Треба *всю інтелігенцію* (курсив мій. — *М.П.*) розподілити по групах. Приблизно: 1) белетристи, 2) публіцисти і політики, 3) економісти (тут необхідні підгрупи: а) фінансисти, б) паливники, в) транспортники, г) торгівля, д) кооперація і т. д.), 4) техніки (тут теж підгрупи: 1) інженери, 2) агрономи, 3) лікарі, 4) генштабісти і т. д.), 5) професори і викладачі і т. д. і т. д. Відомості повинні збиратися всіма нашими відділами і збігатися у відділ інтелігенції»[2]. Леніну регулярно надсилалися звіти про хід операції. В списках, підготовлених на серпень 1922 року, було 174 прізвища, але легко уявити, як би виглядали вони, коли б враховано було всі «і т. д і т. д.», намічені Дзержинським. «Робота з інтелігенцією» продовжувалася, списки скорочувалися (невідомо, зокрема, скільки інтелігентів було вислано з України — Єфремов, прізвище якого відкривало список, так і залишився на волі в Києві). З хворобою Леніна справа заглухла.

Варто навести свідчення Бердяєва, дані ним ще під час першого арешту в 1920 році: «За переконаннями своїми я не можу стояти на класовій точці зору і однаково вважаю вузькою, обмеженою і своєкорисливою і ідеологію дворянства, і ідеологію селянства, і ідеологію пролетаріату, і ідеологію буржуазії. Стою на точці зору людини і людства, якій повинні підкорятися всякі класові обмеження і партії. Своєю власною ідеологією вважаю аристократичну, але не у зовнішньому смислі, а в смислі індивідуальності кращих, найрозумніших, найталановитіших, найосвіченіших, найшляхетніших. Демократію вважаю помилкою, тому що вона стоїть на точці зору панування більшості...»[3]

Мав бути висланий і Євгеній Замятін після його роману-антиутопії «Ми». Глибоку і страшну антиутопію, за філософським рівнем чи не сильнішу, ніж пізніші твори Гакслі і Оруелла, Замятін написав 1920—1921 років і передав роман для видання в Берлін до Гржебіна. Одразу там почався переклад на англійську мову, і англійський варіант роману вийшов у світ 1925 року, а весною 1927 року празький журнал «Воля Росії» почав публікацію «Ми» російською мовою. Проте, ще 1922 року став відомим і був засуджений *рукопис* роману, і *Замятіна було заарештовано*. Характерний відгук О.К. Воронського. Мотивуючи своє право критикувати ще неопублікований роман, Воронський тоді, 1922 року, писав: «...благо революції над усе, і інших постулатів у мене немає; критикувати ж інших, тих, кому рота затуляють, вважаю прийнятним, бо за це ми платили кров'ю, засланнями, тюрмами і перемогами. Адже ж був час, коли з нас знущалися скрізь друковано (1908—1917), а ми змушені були мовчати. Хай помовчать тепер «вони», якщо вже врешті так складаються обставини»[4]. Однак, Замятіна не вислали з СРСР. Як сказано в протоколі комісії ГПУ,

[1] Див.: *Коган Л.А.* Выслать за границу безжалостно // Философия не кончается... Из истории отечественной философии. XX век. 1920—50-е годы. — С. 51.

[2] Див.: Там же. — С. 55—56.

[3] Див.: Там же. — С. 65.

[4] Литературное наследство. — М., 1983. — Т. 83. — С. 571.

«внаслідок клопотання т. Воронського про залишення Замятіна в Росії на предмет співробітництва його в «Красной нови» висилка тимчасово припинена до закінчення переговорів»[1].

Ленін побоювався, що наступники його підуть на якісь ліберальні кроки, і зокрема дорікав Бухаріну за недоречну «м'якість» — той пообіцяв лідерам II Інтернаціоналу, що есерам і меншовикам не буде винесено смертного вироку. Першими справами ГПУ були підготовка судового процесу над партією есерів (про що ГПУ оголосило в лютому 1922 року) та підготовка розправи з Російською православною церквою. За наполяганням Леніна «суд» виніс багатьом соціалістам смертні вироки, але залишив їх живими як заручників.

Після смерті Леніна поступово всі засуджені були звільнені з тюрем і таборів.

Боротьба з голодом була використана більшовиками для того, щоб ліквідувати спроби церкви і ліберальної інтелігенції відновити стуктуру громадянського суспільства. Декрет ВЦВК про насильницьке вилучення церковних цінностей опубліковано 23 лютого 1922 року, негайно послідувала відозва патріарха Тихона з засудженням реквізиції як блюзнірства. Опір, який церква спробувала чинити конфіскації церковного майна, за ініціативою Леніна було використано для остаточного розгрому православ'я. 19 березня Ленін написав надзвичайно таємного листа до Політбюро на шести сторінках, в якому, посилаючись на «одного розумного письменника з політичних питань» (безумовно, Макіавелі), рекомендував «піти на шерег жорстокостей... найенергійнішим чином в найкоротший термін, бо тривалого застосування жорстокостей народні маси не винесуть». Вражає не сама по собі задача «провести вилучення церковних цінностей з найлютішою і найнещаднішою енергією», а вказівка «придушити опір» духовенства «з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього впродовж кількох десятиріч». Для цього потрібно було здійснити масові розстріли: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще»[2].

Комісію Політбюро з питань репресій церковників очолив юридично Калінін, фактично Троцький. Він же відповідав за репресії щодо меншовиків. Він же супроводив висилку інтелігенції на «філософському пароплаві» статтею в «Правді» «Диктатура, где твой хлыст?»

Репресії явно полегшали після смерті Леніна. Ще в травні 1922 року за наполяганням Леніна прийнято рішення Політбюро про притягнення патріарха Тихона до суду і застосування до «попів» «вищої міри соціального захисту». З Тихона 16 червня 1923 року витиснули покаянну заяву, а 18 березня 1924 року Політбюро прийняло рішення справу Тихона припинити. Через рік Тихон помер.

Немає жодного сумніву, що комуністичний режим епохи Леніна — Троцького був відкрито терористичним щодо тих, кого він вважав «ворогами робітничого класу», «ворогами комунізму». Звичайно, люди, які колись входили в партійно-чекістські комісії по відбору кандидатів на висилку за кордон, а через років п'ятнадцять сиділи в підвалах НКВД, чекаючи на розстріл, могли тільки заздрити своїм колишнім жертвам, які безбідно жили в Парижі чи Празі. Але за тодішніми наївними мірками вислання за межі «батьківщини пролетарів усіх країн» прирівнювалося до *політичного розстрілу*.

Разом з рішучою і жорстокою, але швидкою розправою над церквою вислання інтелігенції («Операція») ілюструє

Л. Троцький. Дружній шарж Бор. Єфимова. 1923 р.

Патріарх Тихон

[1] Див.: Литературное наследство. — М., 1983. — Т. 83. — С. 80.

[2] Цит. за: *Волкогонов Дмитрий.* Ленин. Книга 2. — С. 211—213.

Л.Д. Троцький

Й. Сталін

політику «шокової хірургії», яку Ленін здійснював за порадами Макіавелі. З формальної точки зору Леніна не можна звинувачувати в тому, що він позбавив російське суспільство еліти — він не сумнівався, що всі ці «попи» і «дипломовані лакеї попівщини» так само зайві для суспільства, як і повії, що їх він наказував розстрілювати безжалісно. Як і інші репресивні заходи «диктатури пролетаріату», розправа з духовною і політичною елітою мала на меті створити атмосферу жаху, щоб паралізувати спроби опору владі партії комуністів. Треба зазначити, що репресивні заходи Ленін планував блискавичні, зважуючи на те, що «тривалого застосування жорстокостей народні маси не винесуть». Іншими словами, терор він розглядав не як нормальний постійний стан, а саме як хірургічну операцію.

Спадщина Леніна — скільки партій в одній партії?

В секретних листах Леніна до з'їзду партії, які були призначені ним для розголошення після його смерті, а широкому читачеві стали доступні тільки майже через півстоліття, найбільш несподіваним для нас було серйозне побоювання Леніна можливості розколу партії на фракцію Троцького і фракцію Сталіна. Більше того, з листів Леніна випливало, що такий розкол вже є фактом, і треба тільки не допустити, щоб він переполовинив усю партію зверху донизу.

Очевидно, поділ на дві фракції став уже реальністю на верхніх рівнях партійної ієрархії, але партія як ціле не могла розколотися хоча б тому, що низові організації неспроможні були осмислити, про що сперечаються вожді. На заводах члени партії на початку 20-х років XX ст. становили 3—5 відсотків колективу, найбільший відсоток — серед друкарів та деревообробників, а не класичних «пролетарів», — металістів чи шахтарів. На селі до партосередку входило кілька чоловік у волосному центрі — голова волвиконкому, може, міліціонер, вчителька, та ще один-два селянина з демобілізованих. Три чверті членів партії мали початкову освіту, про серйозну роз'яснювальну роботу партії серед населення не могло бути й мови. Зинов'єв писав пізніше, що перелам у настроях робітників на користь РКП наступив тільки 1923 року[1]; важко сказати, чи й справді тоді підтримка комуністів робітництвом стала масовою.

Всередині партії в кінці громадянської війни загострились настрої ворожості рядових партійців до партійно-державної верхівки. За умов неймовірних злиднів дратувала майнова нерівність у партії: вищі керівники одержували по 17-му розряду, як найбільш кваліфіковані робітники. Який на ділі існував розрив між найбільш і найменш забезпеченими верствами суспільства, судити важко, оскільки забезпеченість вимірювалась не звичайними доходами, а причетністю до державних «пайків» і великого числа нереєстрованих привілеїв в неймовірно злиденній країні. Порівняно з майбутніми масштабами бюрократичного переродження ця нерівність може здатися смішною, але для тодішньої ідеології партії-братства і тодішнього голодного і аскетичного побуту виділення владної «комісародержавної» верхівки становило вкрай небезпечну загрозу партійній солідарності.

У вересні 1920 року це питання опинилося в центрі уваги партійної конференції (доповідь Зинов'єва), а в № 21 «Известий ЦК РКП(б)» було надруковано лист ЦК до всіх членів партії з приводу «верхів» і «низів». Це варто підкреслити, бо пізніше болюча суть проблеми маскувалася марксистською риторикою щодо «ролі профспілок». В січні 1921 року ЦК звертався до всіх членів партії:

[1] Див.: *Зиновьев Г.* Ленинский призыв и наши задачи // Большевик. — 1924. — № 1. — С. 15.

«Всім організаціям Р.К.П. З метою повного всебічного ознайомлення та вивчення питання про «верхи» і «низи» Ц.К. пропонує всім організаціям нашої партії надсилати до секретаріату ЦК матеріали, що торкаються цього питання. Секретар ЦК М. Крестинський»[1]. Ці суперечності знайшли вираз в чисто догматичній «профспілковій дискусії», яка приховувала розходження в партії щодо відносин державно-партійної владної бюрократії з партійними та позапартійними масами.

Перехід до непу і покращення економічної ситуації після голодного 1921 року дещо зменшили напруженість, але виникала нова загроза — поширення на партійні ряди корупції, що швидко розвивалася.

Серед пропозицій Леніна черговому XIII з'їздові партії сам він найбільшого значення надавав реорганізації так званого «Рабкріну» або РКІ («наркомату робітничо-селянської інспекції») і розширенню складу ЦК. Ці пропозиції повинні були не тільки усунути загрозу розколу партії, а й створити головні передумови для розв'язання стратегічних задач розвитку «світової революції». Перейшовши від удосконалення апарату до стратегії світової революції, Ленін закінчував останню свою статтю словами: «Ось про які високі задачі мрію я для нашого рабкріну»[2].

Звернемо увагу насамперед на те, що єдиним організаційним, кадровим заходом, запропонованим Леніним, було звільнення Сталіна з посади Генерального секретаря ЦК РКП(б). Звернемо також увагу, що наркомом РКІ, установи, яка була так нещадно розкритикована Леніним і з реформою якої він зв'язував так багато далекосяжних надій, був Сталін. Цілком зрозуміло, що в часи комуністичного режиму про суть пропозицій Леніна помовчували. А потім все раптом стало нецікаво.

Що ж пропонував Ленін з'їздові?

В статті «Як нам реорганізувати Рабкрін» Ленін пропонує з'їздові обрати 75—100 членів Центральної Контрольної Комісії «з робітників і селян»[3]. В таємному листі до з'їзду, де Ленін давав характеристики своїм найближчим соратникам і писав про загрозу розколу, він для досягнення партійної злагоди пропонував так само ввести робітників до складу ЦК. Комбінація апаратної партійно-державної диктатури з безпосереднім контролем за діяльністю «верхів» прямих представників «низів» — «товаришів робітників» — повинна була стати могутнім засобом протидії «бюрократизації» партійно-державного апарату. *Без такої комбінації Ленін вважав недосяжними цілі світової революції і сумнівним саме існування «пролетарської держави» у ворожому оточенні.*

Поради Леніна були враховані. Щоправда, до складу ЦК «робітників від верстату» не обирали, але представництво робітництва до ЦКК було забезпечене. Що нічогісінько не змінило в сутності партійного авторитаризму, бо підібрати політично малописьменних і несамостійних трудящих для декорації твердій владі не становило труднощів.

Ленін в 1917 році писав про «знищення парламентаризму», бо бачив у ньому лише прикриття справжньої політики — «справжню державну роботу роблять за кулісами і виконують департаменти, канцелярії, штаби. В парламентах тільки базікають із спеціальною метою обманути «простолюд»[4]. Він щиро вірив, що кожна куховарка може керувати державою в тому розумінні, що «капіталізм спрощує функції «державного» управління, дозволяє відкинути «начальствування» і звести всю справу до організації пролетарів (як пануючого класу), яка *від імені всього суспільства* наймає «робітників, наглядачів, бухгалтерів»[5]

[1] Див.: Известия ЦК РКП(б). — 1921. — № 27. — С. 21.

[2] Див.: *Ленин В.И.* Сочинения. — Т. XVII. — С. 413.

[3] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 45. — С. 384.

[4] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 33. — С. 46.

[5] Див.: Там же. — С. 49.

(курсив мій. — *М.П.*). «Все народне господарство, організоване як пошта, для того, щоб техніки, наглядачі, бухгалтери, як і всі посадові особи, одержували жалування не вище «заробітної плати робітника», *під контролем і керівництвом озброєного пролетаріату* (курсив мій. — *М.П.*), — ось наша найближча мета»[1]. Ці та інші періоди з «Держави і революції» були найчистішою утопією, і не розумів цього, здається, один Ленін. Сліпа віра в братство «товаришів робітників» застилала очі і фанатичному натхненнику Жовтневого перевороту, і помираючому вождю держави червоних якобінців. Він відкидав від себе думку, що «під контролем і керівництвом озброєного пролетаріату» реально значить «під контролем армії і Чека», які в свою чергу є під чиїмось контролем, — і вся справа в тому, хто і як буде виступати «від імені всього суспільства», всіх контролювати і здійснювати за кулісами «справжню державну роботу». Життя дало йому перед смертю останній жорстокий урок: він опинився в полоні у свого «сірого кардинала», який повністю відрізав його від світу і не давав йому навіть газет.

В тому, що стосувалося держави, Сталін цілком свідомо сприймав і Маркса, і Енгельса, і «Державу і революцію» Леніна як утопічну романтику.

Сліди його роздумів залишилися на полях марксистських книг з його бібліотеки. Підкресливши в Енгельсовій «Критиці Ерфуртської програми» фразу про те, що можна уявити мирне вростання старого суспільства в нове в країнах, «де народне представництво зосереджує в собі всю владу», Сталін пише: «Можна уявити?» Ні, це невірно». Проти фрази Енґельса про демократичну республіку як специфічну форму диктатури пролетаріату Сталін пише: «А Паризька комуна? Тепер уже це невірно. Тепер треба говорити про ради». На полях книги Каутського «Пролетарська революція і її програма» (Берлін, 1922) проти місця з характеристикою демократичної республіки Сталін пише: «Дурень. При буржуазній революції справа обмежувалась добудовою уже існуючої держави, [тоді як] пролетарській революції доводиться створювати новий принципово тип держави»[2].

До чого тут ради, Паризька комуна? Невже для Сталіна так багато важила та обставина, що тепер в обраних безпосередньо робітниками і селянами радах зосереджено владу, що належить в демократіях представницьким органам? Дурниці! Ради Ленін розцінював як засоби самоуправління робітничих мас. З приводу аналогічної фрази Троцького («Терроризм и коммунизм», Пг., 1920) про «самоуправління виробників» Сталін зауважує на полях: «Без будучності»[3]. І на обкладинці книги Леніна «Дёржава і революція» (М., 1923) Сталін написав: «Теорія зживання [держави] є гибла теорія!»[4] Отже, Сталін розумів «радянську владу» зовсім не як безпосередню диктатуру виробників, зовсім не як самоуправління робітничого класу.

Для Сталіна «новий тип держави», що ховався за словами про «радянську владу» та «Паризьку комуну», зовсім не означав якогось типу виборності чи підзвітності (відповідальності). Від революційних часів він зберігав тільки замаскованість владними декораціями *партійної диктатури*, нібито обраної масами, «трудящими класами». Тому Сталін так легко пішов на «найдемократичнішу в світі Конституцію», що надавав «радам» тільки декоративного і ідеологічного значення. «Новий тип держави» полягав у ліквідації громадянського суспільства з його багатопартійністю і ліквідацію розподілу

[1] Див.: *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 33. — С. 50.

[2] Див.: *Симонов Н.* Размышления о пометках Сталина на полях марксистской литературы // Коммунист. — 1990. — № 18. — С. 72, 73.

[3] Див.: Там же. — С. 74.

[4] Див.: Там же. — С. 72.

функцій між законодавчою, виконавчою і судовою владою. «Радянська влада» — означає *не демократія*.

На XII з'їзді партії (березень—квітень 1922 року) Каменєв запропонував реорганізувати секретаріат ЦК, утворивши посаду Генерального секретаря і обравши на цю посаду Сталіна. Склад Політбюро був розширений з п'яти до семи членів, до нього увійшли Ленін, Троцький, Каменєв, Зинов'єв, Сталін, Риков і Томський, кандидатами в члени — Молотов, Калінін і Бухарін.

20 липня 1922 року, після інсульту, що стався у Леніна 29 травня, Політбюро вирішило допускати відвідувачів до Леніна тільки за особливими дозволами і призначило Сталіна відповідальним за лікувальний режим Леніна. Іншими словами, *Сталін з літа 1922 року взяв під контроль спілкування Леніна з партійним оточенням*. 14 вересня Каменєв призначений заступником Леніна як голови Ради народних комісарів та Ради праці і оборони (СТО). Він же головував на засіданнях Політбюро.

23 грудня, в час ремісії, Ленін почав диктувати замітки для преси і суворо таємні рекомендації партійному з'їздові, які належало розпечатати тільки після його смерті. Там, зокрема, була порада усунути Сталіна від керівництва секретаріатом ЦК. Стенографістка розповіла про листи завідуючій секретаріатом Леніна Фотієвій, а та все доповідала Сталіну. На цей час йому вже належала фактично влада в партії, про що партія і держава не здогадувалися.

На XIII з'їзді (в квітні 1923 року) зачитувались привітання трудящих, які відображали реальний авторитет вищих партійних вождів. «Селяни і робітники Ярославського повіту висловлюють свою щиру відданість главарям нашого визвольного руху: тов. Володимиру Іллічу Леніну, великому народному вождю Червоної Армії тов. Троцькому, і всім соратникам нашої великої грізної армії — тт. Зинов'єву, Каменєву і вам всім товаришам вкупі!» «Хай живе наш світовий вождь тов. Ленін! і наші сталеві вожді тт. Троцький, Зинов'єв і Каменєв!»[1] Сталін був захований серед тих товаришів, що десь там «вкупі». Тов. Троцький став «сталевим вождем» взагалі, залишаючись на чолі Реввійськради, тобто п'ятимільйонної армії, що знаходилась у стані демобілізації.

Відомі і політичний механізм боротьби Сталіна за владу, і інтрижний, «підкилимний» бік Кремлівської історії цієї епохи, і її ідеологічне оформлення в серії догматичних «дискусій», що тут же переростали на релігійно-ідеологічні схизми. Новій структурній політиці служили два нововведення, здійснені за ініціативою Леніна X партз'їздом: заборона фракцій і засудження «робітничої опозиції» як «анархосиндикалістського ухилу» в партії. Члени опозиції могли тепер залишитися в партії лише за умови «визнання помилок», тобто політичного самогубства. Через три роки на пропозицію Дзержинського було прийняте рішення повідомляти ГПУ про всі факти підпільної фракційної діяльності в РКП. Це в сукупності лягло в основу тієї соціальної технології, яка згодом дала змогу утворити на руїнах революції сталінський тоталітарний режим.

Ситуація в партії Леніна з точки зору природи створеного ним режиму надзвичайна і неповторна. До кінця днів Ленін залишався *вождем*, але не диктатором. Сприйняття його як харизматичного лідера і навіть Месії спричинилося до того, що його не поховали в землі, як усіх покійників, а залишили серед живих; сухенький труп його щодня жадібно оглядали тисячі співгромадян, а мозок правовірні-матеріалісти, наївні

[1] Див.: XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 63, 69.

Ленін в труні

по-варварському, залишили законсервованим у спеціальному науковому закладі, щоб вивчати анатомічні таємниці марксистської геніальності. Та при цьому влада більшовиків була не диктатурою Леніна чи Леніна — Троцького, — це була диктатура Партії. Відданість Партії не тільки припускала незгоду з Вождем, а й вимагала чесності і відвертості при обговоренні проблем перед прийняттям рішення. Заборонивши фракції як внутріпартійні угруповання з окремою дисципліною, Ленін сподівався тим не менш зберегти в партії свободу слова і думки *в рамках марксизму і партійної програми*.

Наївність самого Леніна, який звернувся «до партії» із заповітом забрати Сталіна з апарату — і не був почутий, хоча Сталін мусив двічі, в 1924 і 1925 роках, подавати на Пленуми ЦК заяву про відставку; наївність його найближчих співробітників, що їх одного за одним політично знищив Сталін нібито в ім'я єдності партії, полягала в тому, що вони не зрозуміли принципової різниці між партією, яка бореться за владу, і партією, яка владу захопила. При тому владу безроздільну і абсолютну.

В розпал партійного скандалу, який називався «дискусією», на Пленумі ЦК і ЦКК 23 жовтня 1927 року, Сталін міг уже відповісти *мертвому Леніну*: «Так, я грубий, товариші, щодо тих, хто грубо і віроломно розколюють партію. Я цього не приховував і не приховую. Можливо, що тут вимагається певна м'якість щодо розкольників. Але це в мене не виходить»[1].

І одержав одностайну підтримку переважної більшості. Його вітали люди, які мали владу «на місцях» і у яких теж «не виходило» інакше, як кулаком, люди, для яких «єдність партії» була основою існування і прикриттям власного хамства.

Впродовж 1921—1928 років діяла система диктатури партії, в рамках якої обговорення і прийняття рішень вимагало певного процедурного демократизму. В пізнішому сприйнятті всі дискусії щодо напрямів політики партії набули сакралізованого характеру, у висвітленні сталінських ідеологів все крутилося навколо священної проблеми «можливості побудови соціалізму в одній окремій країні». Насправді питання, що на них Троцький, Каменєв, Преображенський, Радек, Бухарін та інші пропонували різні відповіді, безпосередньо торкалися дуже практичних речей. Якщо абстрагуватися від партійної ідеологічної схоластики, то йшлося про те, що вузький внутрішній ринок не пускав вперед розвиток важкої індустрії тими темпами, яких би хотіли правлячі кола. Всі дискусійні питання були насправді суто діловими, і обговорювалися вони з цифрами в руках за участю фахівців на засіданнях Держплану, в науково-практичних дискусіях, на сторінках преси. Обговорення були відкритими, і цифри, включаючи дані про резерви Держбанку, зовнішню і внутрішню торгівлю та запаси золота, були відкритими. Колишні меншовики і кадети, а нині радянські інженери, економісти та фінансисти сперечалися з Рисковим чи Дзержинським про ціни, податки та «контрольні цифри» (планові показники на наступний рік), влада то відступала перед натиском ринку, то вживала жорстких заходів, — але без порушення ринкової рівноваги. Тільки після «великого переламу» сама ідея рівноваги була засуджена ідеологічно.

Але така система управління вимагала високого професіоналізму, і колишні

[1] Див.: *Сталин И.* Троцкистская оппозиция прежде и теперь // Соч. — М., 1949. — Т. 10. — С. 175.

меншовики — Громан, Гінзбург та інші керівники Держплану і ВРНГ — виявлялись краще підготовленими до розв'язань і суперечок, ніж партійні догматики-«економісти».

Апаратник Сталін все більше і більше перебирав реальну владу в кабінетах Кремля. Але політично він ані в часи Леніна, ані тепер нічим не відзначався. У другій половині 20-х років партійне керівництво «виконувало заповіти Леніна» в руслі тієї ідеології, яку обґрунтовував Бухарін. Сталіна як «теоретика» тоді не було чути, всі критичні стріли опозиція спрямовувала проти Бухаріна. *Впродовж 1922—1926 років особливої позиції у Сталіна просто не було.*

Ленінська характеристика Сталіна була суто особистістною, а не політичною, — і саме це послужило підставою залишити його на посту генсека. В середовищі, яке його близько знало, він був мерзотник, але *наш* мерзотник (в розмові з Каменєвим Бухарін називав його Чінгіз-ханом). Політично Сталін був у порядку — саме тому, що формулював політичну лінію не Сталін, а Бухарін. Критичні зауваження Леніна на адресу Бухаріна стосувалися тим самим і Сталіна, який підпирав молодого ідеолога як організатор. Ленін відчував, що його фракція, в якій головну роль відіграють уже не давні колеги Зинов'єв і Каменєв, а «не цілком марксистський» теоретик Бухарін і зловісний мовчун Сталін, тепер уже не його фракція. І в чомусь істотному він все більше намагався знайти підтримку у Троцького.

В одному питанні Сталін явно розійшовся з Леніним, і Ленін шукав і не знайшов підтримки у Троцького. Ішлося про захист ображених Сталіним і Орджонікідзе грузинських комуністів і взагалі про «так званий СРСР», як дозволив собі висловитися Ленін.

Й. Сталін біля труни В. Леніна

Характерно, що перед непом Ленін цілком підтримував у цьому питанні Сталіна, а в останні місяці життя різко повернув до його противників. Коли в 1920 році РРФСР підписала договір з незалежною меншовицькою Грузією, Ленін, звичайно, ставився до нього як до шматка паперу. Як писав пізніше Троцький, розбіжності між Леніним і Троцьким, з одного боку, та з другого боку, Сталіним і його закавказькою командою — Орджонікідзе, Кіровим та іншими — існували: Ленін і Троцький хотіли, щоб окупація Червоною Армією закавказьких національних держав виглядала як братня допомога повсталим робітникам і селянам, а Сталін готував нормальне військове вторгнення. Після окупації Азербайджану, Вірменії та Грузії на подолання опору національних компартій було спрямоване утворення Закавказької федерації — посередника між національними республіками і Москвою, і Ленін повністю підтримував ці ініціативи Сталіна і Орджонікідзе.

А опір національних комуністичних урядів, особливо Грузії, був досить енергійний. Хоч би який був безпорядок в меншовицькій Грузії, а все ж грузинські гроші не були такими порожніми, як російські «лимони». Як не бідувала Грузія, а все ж голоду в ній не було. А на кордонах Кавказу накопичилися тисячні юрми біженців з голодної Росії, які шукали тут тепла і шматка

хліба та несли ще й тифозні воші. Спроби якось закритися в кордонах закавказьких республік діставали сувору оцінку Москви як націонал-ухильництво. І принципово Ленін не заперечував проти політики Сталіна і Орджонікідзе.

Справа докорінно змінилася з «переглядом нашої точки зору на соціалізм». Тепер симпатії Леніна все більше були на боці Буду Мдівані та інших противників Сталіна в Тбілісі. Спалах пристрастей наступив, коли з черговою перевіркою в Тбілісі приїхав Риков. На квартирі у Орджонікідзе відбулася зустріч з одним із місцевих більшовиків, той щось сказав Орджонікідзе по-грузинськи, а запальний Серго вдарив його в обличчя. Ленін обурився і вимагав санкцій проти Орджонікідзе. В один із моментів, коли Леніну стало легше і Крупська розмовляла з ним на політичні теми, вона розповіла йому про те, як її по-хамськи потрактував Сталін кілька місяців тому. Ленін у гніві порвав із Сталіним всякі особисті стосунки і звернувся за допомогою до Каменєва і Зинов'єва.

30 грудня 1922 року було підписано «Союзний договір» — документ, який поклав початок існуванню супердержави СРСР. Ленін в цей час був уже дуже хворим і на підготовку утворення СРСР впливав мало. Сама ідея «союзної» держави не викликала у нього ентузіазму, хоч не був Ленін і рішучим противником наддержави.

Згідно з уявленнями про подальшу долю світової революції, найбільш відповідною формою організації влади були *формально незалежні* республіки, об'єднані спільністю комуністичного партійного керівництва — Комінтерну, за яким стояла РКП(б). Неможливо було уявити Німеччину автономією в складі РРФСР або навіть союзною республікою, а саме так виглядала справа після утворення Радянського Союзу («Хай живе СРСР від Рейну до Тихого океану», писалося 1923 року, року запланованої революції в Німеччині). Ще менш практичним було подібне гасло щодо Туреччини, Китаю або Індії.

Конфлікт з приводу переслідувань грузинських комуністів відображав зміну позицій Леніна, незрозумілу більшістю з його оточення.

5 березня 1923 року Ленін попросив Троцького про підтримку в національному питанні, а наступного дня Троцький опублікував тези про керівництво промисловістю. Троцький думав про інші, на його погляд, масштабніші справи. 8 жовтня 1923 року він написав з Кисловодська листа до Політбюро з приводу партійної демократії, 15 жовтня з'явилась «заява 46-ти» прихильників Троцького, яких усунули від керівних постів. На захист грузин виступив один Бухарін.

Проте, зміна позицій партії щодо статусу національних республік, зумовлена «докорінним переглядом точки зору на соціалізм», одержала офіційне закріплення в рішеннях XIII партз'їзду щодо «коренізації» національних компартій, зокрема «українізації» компартії і влади в Україні. Саме це партійне рішення створило умови для українського «розстріляного відродження». На матеріалах України можна було б найяскравіше показати різницю між ленінською політикою політичного розстрілу «буржуазних інтелігентів» і тією плюралістичною політикою, яка утвердилась в 1923—1926 роках. В Україну повернулось багато найвидніших демократичних лідерів УНР, створено було пристойні умови для розвитку національної культури. Розв'язання національних проблем в період непу слідувало політичним ідеям Леніна і Бухаріна, а не радикальній лінії Сталіна. Сталін і його сатрап Каганович

в ці роки виступали як покровителі «відродження».

Боротьба між угрупованнями в керівництві російських комуністів була, безумовно, особистою боротьбою за владу між групками лідерів, що лишилися без авторитетного ватажка. Проте, слід врахувати догматичний характер партії і у зв'язку з цим — не дуже довіряти політичній риториці, яка нібито об'єднувала всіх під дахом марксо-ленінських настанов. За фразеологією в марксистських течіях нерідко стояла абсолютно різна ідеологія і політична культура. Яка ж саме культура стояла за політичними фракціями в партії більшовиків?

Можна виділити чотири групи лідерів і чотири фракції, що поступово вступали в боротьбу за владу, поки абсолютним переможцем не став Сталін.

Насамперед це — група особисто найближчих до Леніна партійних консерваторів — Каменєв, Зинов'єв, Крупська та інші вожді старого штибу. Це вони покликали до влади Сталіна, розраховуючи на те, що зможуть його вчасно прибрати до рук. Нічого, крім старих гасел, ці люди за душею не мали, і до них не дійшли навіть головні ідеї останніх статей і політичних заміток Леніна.

Іншою групою була група молодих лідерів, що представляла воєнно-революційну культуру. Лідером цієї групи став Троцький. Швидко зазнавши на власній шкірі несправедливості диктатури, «троцькісти» стали найвиразнішими представниками антибюрократичної опозиції.

Сталін спирався на партійних консерваторів молодшої генерації, провінціалів (насамперед кавказців), які, зберігаючи революційний запал і революційну фразеологію, прагнули міцніше влаштуватися в новій державі за мирних умов.

Нарешті, найбільш поміркковані молоді лідери виявляли найкращу культурно-політичну орієнтацію в ситуації і були найбільше підготовлені до спокійної конструктивної роботи. Серед цієї групи сильними були модерністські настрої, що відображало радше відкритість до кардинальних змін культурних і політичних парадигм, ніж якісь ультрамодерні упередження.

Тертя між цими політичними культурами були використані Сталіним для поступового усунення всіх «чужих» від керівництва.

У практичних питаннях «непівська» і реформістська політика знаходила підтримку, як відомо, насамперед у заступника голови, а після смерті Леніна — голови Раднаркому О.І. Рикова. Цей маленький, худорлявий, дуже хворий чоловік віддано служив партії в підпіллі, завжди іронічно ставився до високих ідеологічних матерій, а з переходом до непу став ентузіастом поміркованої ринкової політики. На жаль, уже тоді він був постійно напідпитку, а після політичної поразки став зовсім алкоголіком, що дозволило Сталіну легко його зламати.

Тепер, після публікації архівних матеріалів, дослідники з деяким здивуванням констатували, що рішучим прихильником непу був Дзержинський, який за сумісництвом очолював Вищу Раду Народного Господарства (ВСНХ). Ще одним видним реформістом був червоний генерал Фрунзе, який після усунення Троцького від керівництва армією очолив Реввійськраду Республіки (РВСР).

Текст відомої резолюції ЦК 1925 року про літературу писав Бухарін. Суть цієї резолюції полягала в тому, що партія відкинула претензії окремих групувань на монопольне представництво пролетаріату в літературі і підтримала різноманітність літератур-

О.І. Риков

Ф.Е. Дзержинський

Г.М. Кржижановський

М. Булгаков

Дем'ян Бєдний

них та інших мистецьких організацій. Саме Фрунзе очолив комісію по вивченню стану справ у літературі, яка підбила підсумки дискусії 1924—1925 років і підготувала найліберальніший ідеологічний документ в історії більшовицької партії. Участь Фрунзе в підготовці резолюції може пояснюватися ще й тим, що він був особисто давно дружний з головним захисником «попутників» — О.К. Воронським. По суті, резолюція солідаризувалася з позицією Воронського; це вже після розгрому «правих» Воронського оголосили троцькістом.

Контроль за літературою, в тому числі і з боку ОДПУ, існував і в ці роки, але тоді можна було успішно поборотися за себе. Так, у Михайла Булгакова 7 травня 1926 року був обшук і було вилучено рукопис «Собачого серця». Письменник, однак, вимагав повернення тексту, загрожуючи виходом із Всеросійської спілки письменників, і йому, — колишньому білому офіцеру лікарю! — рукопис в ГПУ повернули. Його п'єса «Дні Турбіних» 1926 року пройшла у МХАТі з шаленим успіхом. Партійна преса оцінила її як білогвардійську, а 24 вересня 1926 року Агітколегія МК ВКП(б) за представленням Головреперткому вирішила заборонити п'єсу, оскільки вона «носить політично шкідливий характер» і містить «ідеалізацію білої гвардії». Але завдяки опору керівника МХАТу К.С. Станіславського і лояльності А.В. Луначарського п'єсу було врятовано[1]. Тільки 1929 року «Дні Турбіних» було заборонено до постановки.

Бухарін як лівий революціонер, як людина, ідеологічно близька до Богданова, був прихильником особливої «пролетарської літератури». Бухарін — ідеолог реформізму був плюралістом і прихильником громадянського суспільства. Аналізуючи виступи Бухаріна з цього приводу, С. Коен пише: «Поки у нього була така можливість, він сприяв діяльності незалежних «добровільних організацій», які могли б заповнити «вакуум» між партією-державою і народом... Бухарін, очевидно, сподівався, що тисячі таких «народних асоціацій», крім того що вони стануть перепоною проти нової бюрократичної тиранії, могли б виправити шкоду, завдану «виродженням соціальної структури» в 1917—1921 роках, зв'язати роздріблену націю в єдине суспільство, розширити і зміцнити народні основи більшовицької диктатури»[2]. Як такі органи «червоного громадянського суспільства» Бухарін розглядав і сітку газетних кореспондентів, зокрема «сількорів».

Якою мірою такий плюралізм відображав позиції Леніна? Повертаючись до цього питання, можемо пошукати відповіді на нього не в загальних політичних деклараціях, а в особистих літературних уподобаннях Леніна і Бухаріна.

Якщо говорити про Ленінські смаки, то їх цілком характеризує любов вождя до поезії Дем'яна Бєдного. Не тих вульгарних частівок і лубочних підробок під народний смак («Все в ряды большевиков! Эх-ма! Напирай на кулаков! Эх-ма!»), які Ленін оцінював як такі, що йдуть за смаками мас, а не попереду, — а піднесені і прості маршові вірші на зразок: «Осада, осада! Бойцы Петрограда, победу решаете вы!» Як згадувала Крупська, хворий Ленін часто просив почитати йому такі вірші Бєдного.

Квартира Дем'яна Бєдного в Кремлі була чимось на зразок більшовицького салону. Ленін, заходячи до Дем'яна, в прихожій навмисне говорив голосно, якщо у господаря були гості, — щоб вони встигли заховати горілку. Бєдний супроводжував поїзд Троцького на фронтах війни, і до 30-х років у нього

[1] Див.: *Лакшин В.Я.* Мир Михаила Булгакова // М.А. Булгаков. Собрание сочинений в пяти томах. — М., 1989. — С. 29.

[2] Див.: *Коэн Стивен.* Бухарин. Политическая биография. 1988—1938. — С. 246—247.

був свій вагон. Саме після слів свого «стального союзника» Троцького щодо майбутнього «пролетарської літератури» в привітанні журналу «Молода гвардія»[1] Дем'ян Бєдний писав:

Быть можно крепким коммунистом,
И все-таки иметь — культурою былой —
Насквозь отравленный,
разъеденный, гнилой
Интеллигентский зуб со свистом.
Как часто в жар меня бросало, то в озноб,
Когда передо мной литературный сноб
Из наших же рядов с искательной улыбкой
Пихал восторженно в свой
растяжимый зоб
«Цветы», взращенные болотиною зыбкой.

Останні в своєму житті інтерв'ю Дем'ян Бєдний давав твердокамінному реакціонеру-«кочетовцю» Димшіцу, — в часи боротьби Хрущова з інтелігентським «формалізмом» він був такий близький до настроїв журналу «Октябрь»!

Варто згадати, що Бухаріну подобалися Борис Пастернак і Осип Мандельштам! Він належав до тих, хто «восторженно пихал в свой растяжимый зоб «цветы», взращенные болотиною зыбкой» — незважаючи на те, що Бухарін чекав чогось надзвичайного саме від «пролетарської літератури».

За партійними чварами і нетривкими союзами лідерів опозицій крилось глибинне розходження, що так і не набуло чіткого оформлення в роки непу. Ленінсько-бухарінська політика співіснування з «дрібною буржуазією» могла покласти початок оформленню нової ідеології мирного співіснування різних класів і різних культур. Процес цей, однак, був брутально перерваний епохою «великого переламу».

Ленін боявся натиску примітивних і вульгарних, політично і теоретично недозрілих молодих партійних сил, уособленням яких він вважав Троцького і Бухаріна. Марксистський ортодокс і твердий консерватор революції, носій революційних традицій народницької інтелігенції, Ленін осягнув своїм сильним розумом, що подальший переможний хід революції може спиратися не на західноєвропейський пролетаріат, а на Азію. Він рано став реальним політиком «скіфства», оспіваного Блоком. І тому — натхненником рішучих змін в стратегії «світової революції».

Здатною на такі рішучі зміни політичної ментальності виявилась, проте, саме більш гнучка і лабільна молода генерація. Ленін в силу того, що належав до старшого покоління революціонерів і не розумів «футуризму» молоді, ототожнював усіх цих ультралівих політичних і культурних діячів «модерну» з самовпевненими комсомольськими грубіянами.

Але в новій генерації сполучалися різні і несумісні течії. Масову основу її становили, дійсно, малоосвічені щирі бійці революції або кар'єристи з соціальних низів, озброєні партійними квитками. А до цих «шкіряних курток» намагалися підлаштуватися напівбогемні «антиструктурні» групи нових поколінь інтелігенції, сміливих майстрів з гострим відчуттям майбутнього, що несли в собі силу бродіння, успадковану від культури «срібного віку» Росії. Нова художня інтелігенція знайшла потужну підтримку в Україні та інших республіках у національної молоді, яка швидко надолужувала відставання колишніх провінційних околиць імперії від столичних культурних осередків.

В свою чергу старі більшовицькі партійні кадри, як не дивно, все більше виявляли схильність до Троцького, оскільки він — попри весь свій «небільшовизм» — залишався революційним лідером, яким був і Ленін у своїх планетарних стратегічних планах перемоги соціалізму. У Леніна з його орієнтацією на Схід прохоплюються сліди євразійського «скіфства» — принаймні в пропонованій ним назві держави «Союз

Б. Пастернак

[1] Див.: Молодая гвардия. — 1923. — № 4—5.

республік Європи і Азії». Ленін не любив Європи і, живучи на Заході, залишався росіянином і ніколи не працював у жодній із європейських соціал-демократичних партій (на відміну від Троцького). Але все ж Ленін — спадкоємець російського західництва, позбавлений сентиментального етнічного «русапетства» і патріотичної обмеженості. Орієнтований довгий час на стандарти і авторитети німецької соціал-демократії, він з труднощами долав своє західництво, — але ж Сходу він не знав абсолютно, і азійські орієнтації його були чисто книжно-газетними.

Традиційний більшовицький революціонаризм набував рис опозиційного *фундаменталізму*, звинувачуючи новий режим у бюрократичному переродженні тим енергійніше, чим більше вчорашніх лідерів опинялось поза сферою привілейованих пайків, квартир та автомашин із державними шоферами. І тут молодіжний фундаменталізм з його тугою за втраченою романтикою нерідко поєднувався з консервативністю аскетичного старшого покоління професійних революціонерів. Це було серйозною небезпекою для режиму, тому що комунізм за ідеологічною природою є течія егалітарна, а не елітарна. Формування привілейованої еліти («бюрократизація») є з точки зору «основ марксизму-ленінізму» важкий гріх. Водночас концепція «стихійності і свідомості» штовхала до ідеології і практики елітарного ордену з його закритістю і «чистотою».

І кожний мав свого «справжнього Маркса» і «справжнього Леніна», іменем якого хотів прикрити власні бачення зовсім неясного майбутнього.

Крах нової стратегії «світової революції»

Що насправді відбувалося в Китаї

В 1926—1927 роках про Китай говорилося і писалося в СРСР так багато, ніби там вирішувалася доля світової історії. Реально події в Китаї до доленосних проблем Європи не мали прямого відношення, і, як показала історія через чверть століття, не вирішили навіть і частки колоніального азійського Сходу. Проте для партійних дискусій про шляхи світової соціалістичної революції китайські події були вкрай значущими. Крах сподівань Комінтерну на Китай в кінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. поставив під сумнів всю концепцію Леніна—Бухаріна щодо маршрутів світової пролетарської революції. Про це не говорили голосно, всю відповідальність поклавши на Бухаріна як главу Комінтерну і теоретика. Але насправді йшлося про зміну стратегії комунізму.

А проте історія Китаю в XX столітті дійсно прекрасно ілюструє невигаданий похід «світового села» проти Заходу як «світового міста».

Початок XX століття — це насамперед *європейсько-китайська війна*, що одержала назву «повстання боксерів». Насправді це була війна, що мала вигляд спроби останньої, маньчжурської династії очолити народний рух проти європейців — «заморських дияволів» — для викорінення чужинських купців та місіонерів. Вибух і дестабілізація, зв'язані з поразкою повстання, призвели до того, що весь гнів обернувся проти маньчжурської династії, скинення якої в свою чергу поклало початок період європеїзації.

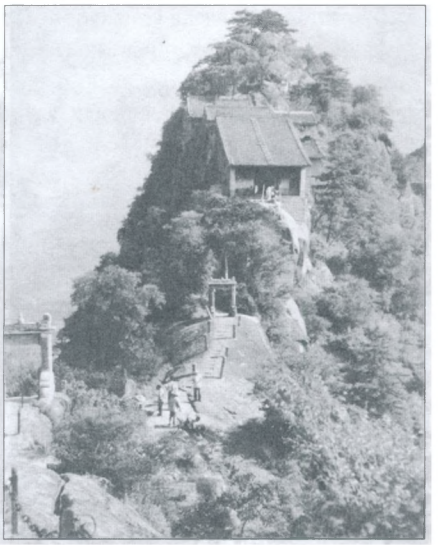
1905 року Сунь Ятсен створив «Об'єднаний союз». 1911 року «Союз» підняв повстання Півдня. 1 січня

1912 року Сунь Ятсен урочисто в'їхав у Нанкін і був проголошений президентом Китайської республіки; того ж року ним заснована партія Гоміндан. Проте йому довелося поступитися генералу Юань Шікаю, а потім почався хаос, з якого Китай почав виходити тільки в середині 20-х років за допомогою СРСР. 1924 року Сунь Ятсен вирішив піти на союз з комуністами. В 1924—1926 роках війська південних республіканців одержували вирішальні перемоги. 1925 року Сунь Ятсен помер, а 1927 року його наступник Чан Кайші здійснив антикомуністичний переворот. Тільки через двадцять два роки комуністичні війська Мао Цзедуна взяли реванш, але то вже була зовсім інша перемога зовсім іншого комунізму.

Уже в конфлікті навколо повстання «боксерів» виявилось повне нерозуміння європейцями суті китайської проблеми. Готовність повсталих вирізати посольства здивувала європейців і викликала безглузду мстивість з їхнього боку.

Зустріч із технологічною цивілізацією для Китаю і Японії відбулася майже одночасно — в середині XIX століття, за ініціативою європейських купців. Японія на початку XX століття сприйняла технологічний бік західної цивілізації і вже була готова самостійно конкурувати з Росією за життєвий простір в Далекосхідному Примор'ї. Китай виявився набагато більш закритим для впливів Заходу.

Впродовж XIX століття Китай сприймав новації з Заходу, але це були майже виняткові окремі новації в галузі матеріальної культури, які приносилися інженерами та купцями. Це насамперед залізниці і телеграф, що просувалися на китайську територію виключно завдяки настирливості європейців. Китайська цивілізація завдяки традиційним соціальним механізмам підтримувала

Китайський пейзаж

стабільність системи, що охоплювала колосальну масу населення.

Символом і опертям стабільності режиму в Китаї, як і всюди в архаїчних системах, до XX століття була абсолютна влада *вана* — імператора. Імператора називали Сином Неба, Премудрим правителем (монгольською мовою «богдихан»), Буддою наших днів, Владикою, 10000-літнім володарем, Найсвятішим владикою, Святим імператором, Високошановним або — найчастіше — Великим імператором (*хуанді*); він сам називав себе *ґуа-жень* («єдина людина») або *ґуа-цзюнь* («єдиний государ»). Останнє означало, що інші государі світу — ніякі не государі, а непорозуміння, імператор володарює над усією Піднебесною, тільки блідолиці варвари просто цього не знають.

Фундаментальне ідеологічне відношення — сакральне відношення государя і підлеглих. Держава і її втілення — імператор не потребують жодної ідеологічної санкції, жодного виправдання — кожен, хто сумнівається в сакральній природі Сина Неба, є важкий кримінальний злочинець.

В найархаїчніших уявленнях ван-імператор «годував народ»: він не

Сунь Ятсен та його дружина Сун Цінлін

тільки вважався господарем всього майна, всіх земель і угідь, всього урожаю, — хоч би зібраний врожай і не увесь здавали вану з наступним розподілом між підлеглими, вважалось, що він наділяє всім усіх. Казенні, тобто безпосередньо належні вану угіддя і виробництва, мають надзвичайно давню історію[1]. В давні часи власність вана і його управлінські функції щодо підвладних та їх майна просто не розрізнялись, з V століття н. е. вся земля офіційно вважалась державною власністю, а та, що була в розпорядженні приватних осіб, — наділом від вана.

Китайська владна система дивовижним чином сполучає напівшаманські найдавніші культи з абстрактним культом державності. В Китаї повністю збереглись усі атрибути родового, кланового устрою, — державність їх не тільки не витіснила і не знищила, а, навпаки, охороняла і зміцнювала. Синівська покора залишилася основою владних відносин, чого ніяк не могли зрозуміти європейці. В Китаї влада як феномен ґрунтується не на грошах і не на релігії — вона зберігає безпосередній зв'язок з найстарішим і найчистішим потестарним відношенням суспільства, відношенням «батько — діти». Сам імператор уявлявся водночас батьком і матір'ю всіх китайців. Територіальні зв'язки і стосунки будуються за моделлю сімейних, а влада ванавладики відтворює на вищому рівні нічим не обмежену владу батька.

Китай зберіг у письмовій системі 274 терміни спорідненості і способи утворення наскільки завгодно складних термінів для позначення все більш далеких родичів. Родова система зовсім не була зруйнована при утворенні держави. Культ предків залишався основою сімейної обрядовості, здійснюваної під керівництвом глави сім'ї. Територіальні об'єднання дворів-сімей мали свої алтарі для жертвоприношень духу Землі — *ше*, так що найменші *ше* об'єднували кілька десятків дворів, а головний *ше* знаходився в палаці імператора. Якщо локальні культи зберігали варварську барвистість і шаманські транси, то холодний і розсудливий культ Сина Неба абстрагувався від чуттєвості плебсу і по суті був політичною релігією чи сакралізованою ідеологією.

Система *ше* віддзеркалювала всю соціальну систему з її по-китайському строгою ієрархією. Вищу адміністративну одиницю *шен* називають у нас провінцією, її начальника — губернатором; кілька «провінцій» могли бути під управлінням намісника. Далі йшли «області» *фу*, «округи» *чжоу* і «волості» *сянь*. Головне полягало в системі управління кожним домом, побудованій за принципом кругової поруки. Кожен домовласник мав завірену печаткою табличку, на якій відзначались номери та прізвища кожного члена сім'ї, від'їзди і приїзди кожного, а також приїзди гостей та інших чужинців. Десять домовласництв мали відповідального «старосту таблиці» *пайфу*, де-

[1] Див.: *Васильев К.В.* Центральная власть и органы местного управления в годы расцвета Западного Чжоу // История и культура Китая. — М., 1974.

сять *пай* — старосту *цзя*, десять *цзя* — начальника *бао*. Система в цілому називалась *баоцзя*. Суть її полягала в тому, що за вчинені злочини карали, в тому числі смертю, всіх членів сім'ї і всіх членів пай, оскільки вони вважалися винними в недонесенні. При цьому, згідно з конфуціанськими правилами, за донос на батька карали сина смертю — хоча син як підданий був зобов'язаний доносити.

Протягом століть в Китаї, як правило, стабільність соціальних умов підтримувалась під час царювання однієї династії, колапс наступав у вигляді народних повстань і завершувався морями крові та встановленням нового царства. В XVII столітті після руйнівної дестабілізації владу взяли маньчжури, фактично запрошені до Китаю. Маньчжури — етнічні родичі тунгусів, що населяють нині російський Далекий Схід; завдяки контактам з китайською цивілізацією чисельність маньчжурів (близько 4 мільйонів) значно перевищує чисельність усіх інших етносів тунгуської мовної групи. Високі, вузьколиці тунгусо-маньчжури різко відрізняються від жителів центрального та південного Китаю.

Склалася ситуація, досить типова для архаїчних культур: владні структури і насамперед військо опиняються під контролем чужинців, спаяних почуттям етнічної солідарності, презирства до упосліджених підлеглих та відчутними привілеями. Панування останньої династії Цінь («світла», «ясна») було приблизно таким самим тривалим, як і попередніх, але воно було більш стійким. Владний маньчжурський прошарок, надзвичайно жорстокий до китайців, водночас практично асимілювався під субстратним впливом місцевої культури і по суті став класом китайського суспільства. Таким чином від маньчжурського гніту програвав кожен китаєць зокрема і вигравали всі китайці в цілому як нація, оскільки імперія забезпечувала умови для існування режиму, для народжування нових і нових членів сім'ї, для життя, хоча для більшості — життя впроголодь.

Серед принизливих знаків неповноцінності була коса, що її мусили носити етнічні китайці. Демонстративно обрізавши свою косу в японському місті Кобе, Сунь Ятсен проголошував тим самим непокору традиції і непокору панівній династії. Так само вчинив в японському університеті письменник Лу Сінь. Це мав бути початок шляху, яким у попередньому столітті пішла Японія.

Коли на обрії китайської історії неначе б то зазоріло комуністичне майбутнє, теоретики почали писати про шляхи до соціалізму, що поминають капіталізм як стадію і формацію. Ніхто не згадував ще одне дивовижне «минання» історичних етапів — в Китаї «склалася» нація, не гірша від «буржуазних» за ступенем солідарності і цементованості, хоча не було капіталізму з його загальнонаціональним ринком. Джерело етнічної солідарності сотень мільйонів китайців, розселених на колосальних просторах азійського Сходу, — в державній системі.

В Китаї протягом століть діяли школи, державні і приватні, в яких діти вивчали старовинну китайську культуру, викладену в книгах. Найдавніші книги писалися так давно, що їх ніхто вже не розумів, незважаючи на єдність ієрогліфічної писемності протягом всієї історії. Тлумачення «І цзін» чи «Ші цзін», абсолютно безглузді з погляду прагматичного європейця, і були засвоєнням традиційної культури, що забезпечувало *етнічну*, *національну* єдність китайців, в чому і полягав сенс цієї системи навчання.

Учень китайської школи складав ек-

замени, що дозволяли обійняти державну посаду. Система державних екзаменів забезпечувала високу соціальну мобільність чиновницького стану і стала предметом заздрощів європейських просвітників. Монголи відмінили екзамени, замінивши їх призначеннями на посади, але потім повернулися до старого порядку, хоча й полегшили завойовникам доступ до посад. Пробували змінити систему і маньчжури, але і вони повернулися до старого способу ротації кадрів. Скасування екзаменаційного твору в стилі *багу* — така була неодмінна вимога всіх реформаторів китайської адміністративної системи. Тільки в XX столітті екзаменаційна система була скасована в ході європеїзації, для заміни архаїчної освіти більш сучасною і прагматичною.

Тим самим зруйнована була вся життєва система трансляції культури та державного управління.

Стиль *багу* вимагав уміння написати твір неодмінно з восьми частин, строго канонічно побудованих, написати — тушшю — гарно, каліграфічним почерком, на тему, що дозволяла б продемонструвати знання конфуціанського вчення та стародавньої китайської культури. Семи- або восьмирічний китайський хлопчик на сім—вісім років ішов у початкову школу, щоб вивчити напам'ять 2—3 тисячі ієрогліфів, оволодіти елементами арифметики та пройти курс китайської історії, що в уявленні китайця був також курсом історії всього світу. Це давало змогу приступити до вивчення основ мудрості — укладених Конфуцієм (Кун Цзи) канонів «Чотирикнижжя» та «П'ятикнижжя». Це — старовинні філософські та етико-політичні трактати; до «П'ятикнижжя» входили, зокрема, надзвичайно архаїчні тексти «Ші цзін» та «І цзін». «Книга пісень» («Ші цзін») містить 304 стародавні вірші, відібрані ще Конфуцієм, і являє собою надзвичайно вишукану поезію. За тисячоліття до всіх інших літератур китайці створили не тільки ритмізовану, а й римовану поезію; тексти написано забутою давньокитайською мовою, і характер рим вдалося встановити легше, але які саме тут ритми, досі незрозуміло. Загальний зміст сучасному читачеві зрозумілий, бо порівняно мало змінилися ієрогліфи.

І вже зовсім туманними були архаїчні тексти «Книги змін» — «І цзін», що й у давнину була абсолютно темною для непосвячених гадальною книгою.

Все це в старій школі треба було зазубрити напам'ять для того, щоб використовувати при написанні твору у стилі багу. Це, звичайно, була не вся китайська культура, але її фундамент і кістяк.

Уряд строго контролював систему екзаменів, добиваючись, щоб майбутні чиновники чесно виучували тексти стародавньої китайської вченості і могли їх використовувати для створення коментарів, схожих на наші твори на вільну тему. Озброєні трьохтисячолітньою культурною традицією управлінці становили вищий клас суспільства (наприклад, тільки чиновники мали право мати рабів). Характерна фігура для Китаю, якій неможливо підшукати еквівалента в європейських поняттях, — *шеньші*, їх інколи називають «книжниками», інколи «дрібними поміщиками», а це не те і не друге — шеньші був насамперед «можливим чиновником» без посади, людиною, що склала екзамени, хоча й поки що не одержала місця в чиновницькій ієрархії. Вплив шеньші в китайському традиційному суспільстві був величезний.

Скласти екзамени теоретично міг кожен, і ротація кадрів забезпечувала високу соціальну мобільність правлячого класу і стабільність суспільства.

Не тільки старовинна спадщина, а й уся китайська писемність користувались архаїчною мовою *веньянь*, від якої розмовна мова віддалилась ще в III—IV століттях н. е. Лише 1917 року гасло переходу письмової високої культури з «китайської латини» веньянь на «просту мову» (*байхуа*) або «загальновживану мову» (*путунхуа*) висунув Ху Ші в статті, надрукованій (до речі, мовою веньянь) в журналі «Нова молодь». Почалася гаряча дискусія, вслід за першими статтями на байхуа в цьому журналі з'явилася цією мовою художня, і тільки в 30 — 40-х роках XX ст. також і наукова література.

В китайській мові особливе місце займають північні діалекти *гуаньхуа* — так звані «мандаринські» діалекти. Поширене в європейських країнах слово «мандарин» (від португальського *mandar* «управляти») позначало саме той чиновничий клас китайського суспільства, який правив Китаєм і, можна сказати, був пануючим. В певному і суто китайському розумінні: мандарини-китайці були все ж упослідженим станом, оскільки країною правили маньчжури. Але оскільки маньчжури постачали лише близьку до двору суспільну верхівку, то в цілому соціальної піраміди це не порушувало. Самі маньчжури практично перейшли на гуаньхуа, і всі ті китайські території, які були асимільовані пізніше, теж говорили на діалектах, більш-менш близьких до гуаньхуа. Однак, різниця навіть між окремими мандаринськими діалектами дуже велика, і північани, щоб порозумітися з мешканцями північного сходу, часто змушені писати ієрогліфи (вони виглядають однаково, а звучать іноді зовсім по-різному).

Китай — гігантська і дуже культурно строката територія. Власне, той Китай, про який говорять і пишуть, — це східна, менша його половина, відділена від світу надзвичайно сухими, дуже мало залюдненими горами і пустелями Західного Китаю. Східний Китай поділений на три зони, що примикають до великих рік, які прориваються крізь гірські масиви: на півночі — Жовтої ріки, Хуанхе, що утворює в нижній течії долину найстародавнішої в Китаї землеробської цивілізації; південніше Янцзи — ріки, що тече на широкі густонаселені долини центрального Китаю; далі вже ріка Сіцзян на гористому субтропічному півдні. Кліматично і культурно, за історичними традиціями і расовим складом, за характером діалектів ці зони різні. Власне, етнічна єдність всіх цих земель, те, що всі вони залишаються Китаєм і у власній свідомості, хоча розмовляють діалектами і говірками, віддаленими іноді так, як французька мова від іспанської, є майже чудом; чудо це пояснюється винятково роллю держави в етнокультурній консолідації населення через систему трансляції культури і освіти.

При цьому південь завжди був неповноцінним з точки зору мандаринської півночі: звідси ішли всякі єресі, шаманські культи й іноземні впливи. Південні приморські міста були більше зв'язані з європейськими впливами. Потоки еміграції в південно-східну Азію, на Гавайські острови, в Америку переважно ішли з півдня. На південь від континентального Китаю, в Малайзії, Індокитаї, Індонезії, склався зовсім новий Китай, Китай емігрантів південного походження; цей Китай торгував і багатів, жив в ізольованих кварталах, зберігаючи свою мову і звичаї, віками підтримував антиструктури — таємні навпівмістичні чоловічі товариства, що нерідко переростали на могутні мафії, як-от знамениті «тріади».

Етнічні релігії всеядні, вони мусять іти на компроміси, включати до своїх пантеонів чужих богів, як це робили

римляни, асимілювати чужі звичаї, — якщо вони не замикаються на своїй етнічній території і в своєму етнічному колі. Християнство в Китаї могло бути сприйняте — і спочатку сприймалось — як доповнення до традиційних релігій і тільки тією своєю частиною, що не суперечила принципам ідеології Китаю; як тільки з'ясувалося, що за спиною місіонерів стоїть цілісна чужа ідеологічна система, китайські християни стали такими ж «дияволами», як і білолиці круглоокі чужинці.

В Китаї, як і у цілому світі, існувала доповнювальна система холодних і офіційних «аполонічних» та пристрасних напівшаманських «діонісійських» культів. Власне, даосизм залишився тим екстатичним підґрунтям китайської ідеології, яке доповнювало з найдавніших часів холодний моралізаторський культ «учення» Великого Вчителя Кун-Цзи. Так склалась система трьох релігій — конфуціанства, буддизму і даосизму — під дахом імператорської влади.

Імператор в Китаї вирішував долю місцевих культів і долю вірувань взагалі. Бували епохи, коли буддистів у Китаї переслідували. Бувало й так, що імператори були буддистами. Не мінявся принцип: баланс вірувань регулює імператор, виходячи з інтересів верховної влади.

Китайська картина із зображенням різноманітних смертних кар (із зібрання Російської АН)

В системі трьох релігій знаходилось місце не тільки для різних вчень, але й для сект, *сецзяо* — «єретичних вчень». Так можна було б назвати ті антиструктурні напівреліпійні, напівідеологічні течії-вчення, що завжди жили в китайському суспільстві; і той факт, що вони переслідувалися, так само ще нічого не говорить, як і факт переслідування буддистів деякими імператорами. Сецзяо виникали на ґрунті буддистських, маніхейських або даосистських вчень як їх неофіційні або позаофіційні відгалуження. Всі ці Вчення білого лотоса, Обоняння благовонь, Вчення восьми триграм, Шлях Дев'яти палаців і так далі — в часи династії Цінь їх згадується близько півтори сотні — водночас, як зазначають дослідники, імітували пануючу ідеологію і служили їй альтернативами. Як імітації офіційної ідеології сецзяо відтворювали риси прийнятої обрядовості, як альтернативи вони заперечували надмір ритуалів, формальних знаків благочестя, сімейні структури і структури власності. Проповідь сексуальної свободи або, навпаки, розмежування чоловіків і жінок в окремі громади, заперечення культу предків і життя однією сім'єю, відмова неофітів від майна або принаймні великі пожертви — все це дозволяє розглядати сецзяо як своєрідних давніх пракомуністів.

Китайські секти повні марновірств і передсудів, але істотно, що в переважній більшості вони комуністичні, або, як кажуть, комунітарні, — тобто вимагають інколи не тільки рівного розподілу благ, але й спільної власності, зокрема на землю. Оскільки сецзяо суперечили принципу секулярності релігій, об'єднуючи релігійне і світське життя, вони були антагоністами пану-

ючій ідеології, вишукувались і переслідувались. Але винищити їх режим був неспроможний — це була природна форма існування доповнень до панівних структур, що, зрештою, співіснувала з ними, каналізуючи невдоволення реальністю в формах екстатичних культів і лише зрідка прориваючись у кривавих народних бунтах. До того ж, що дуже істотно, як і кожне рішення з приводу ідеології, заборона і переслідування секти вимагали спочатку визначення її характеру з боку імператорської влади.

Тільки з огляду на сказане можна зрозуміти сенс тієї події, яка одержала безглузду назву «повстання боксерів».

Після поразки Китаю у війні з Японією 1895 року в правлячих колах все більше розходилися «партія реформ» і консервативні групи. Імператор Цзай Чунь, девіз правління якого та царське ім'я звучали як «Сумісне правління» (Тунчжі), не доживши до двадцяти років, помер 1875 року від сифілісу, яким заразився в публічному домі, одержав посмертне ім'я Му-цзун I хуанді і залишив на престолі чотирилітнього кузена на ім'я Цзай Тянь, девізом правління й імператорським ім'ям якого було «Блискуча спадщина» — Ґуансюй. Імператору Ґуансюю було вже двадцять років, коли в Сімоносекі підписанням миру з Японією було визнано поразку Китаю. Японія рішуче європеїзувалась в епоху Мейдзі і легко розгромила неповоротку та погано озброєну китайську армію, повністю потопивши флот. Імператор Ґуансюй схилявся до рішучих реформ під впливом свого вчителя Ван Тунхе і особливо під впливом мудреця-книжника Кан Ювея, з яким учитель Ван познайомив імператора 1898 року. Південець Кан Ювей був під великим враженням порядків в європейських сетльментах Гонконгу і Шанхаю і прагнув реформувати Китай за західними зразками. Як завжди в Китаї, все нове маскувалося під старовину — Кан Ювей виходив із висловлювань Конфуція про реформи, з яких випливало, що мета праведного царювання — реформування суспільства. Ось як викладає ідеї Кан Ювея сучасний автор: «В його книзі «Велике єднання» майбутній Китай зображався в такому вигляді: Піднебесна буде належати всім, не буде класів і всі будуть рівні, але це можна зробити після знищення приватної власності, коли промисловість, сільське господарство і торгівля будуть в руках суспільства. Тут же твердилось, що в Китаї не було класів і їх можна в майбутньому уникнути шляхом реформ...»[1] Кан Ювей створив сецзяо — таємне товариство *Баохуанґуй* («Товариство захисту імператора»), відділення якого діяли в еміграції. В 1899—1901 роках Кан Ювей та його прихильники їздили за матеріальною та організаційною підтримкою в китайські громади на Гаваї, в США, Канаду, Австралію, в країни Південно-Східної Азії.

Згідно з традицією, винними у невдачах правління насамперед є чиновники — виконавці волі Імператора, але невиконання волі Неба правителем в свою чергу свідчить про те, що він втратив законні права на престол, і Небо передало право на царювання його наступнику. Тому Ґуансюй почував відповідальність за поразки і прагнув виконати волю небес.

Найбільшою перешкодою на шляху реформ була регентша Китаю Цзисі, тітка імператора — мати його попередника Тунчжі. Вона міцно тримала в своїх руках всі важелі управління державою після смерті свого чоловіка. Власне кажучи, їй було байдуже, якої дотримуватися орієнтації — Цзисі була просто потрібна абсолютно необмежена влада, щоб отримувати максимум життєвих насолод. Розумна і підступна

[1] Див.: *Сидихменов В.Я.* Маньчжурские правители Китая. — М., 1895. — С. 153.

Лі Хунчжан

маньчжурка з небагатого роду, гарна замолоду, абсолютно позбавлена моральних перепон, Цзисі прийшла до імператорського двору наложницею четвертого класу і стала згодом повною хазяйкою Піднебесної, нещадно усуваючи всіх, хто ставав на її шляху або просто набридав (включаючи незліченних коханців, в тому числі дуже юних). Цзисі трималася свого консервативного оточення тому, що воно гарантувало їй незмінність влади.

Найближчими до імператриці-вдови чиновниками були Жун Лу та Лі Хунчжан. Старий, високий і огрядний Лі Хунчжан уже не міг ходити без допомоги слуг, але мав колосальний придворний досвід і зберігав ясний розум. За кілька років до війни з Японією він письмово визнав себе винним у величезному паводку Хуанхе, що зберегло йому прихильність імператриці (на що він, звичайно, і розраховував — особливо з огляду на те, що свої багатства наживав дуже сумнівними способами). Саме Лі Хунчжан був керівником китайської делегації на мирних переговорах з японцями, і це не завадило йому після підписання ганебного миру зберегти високі посади. Лі Хунчжан був не проти технічних новацій, що їх приносило співробітництво з Заходом, але категорично чинив опір будь-яким змінам в духовній культурі і нерозривно зв'язаній з нею політичній системі китайського суспільства. Що ж до Жун Лу, то це був коханець старіючої Цзисі, повністю зв'язаний з її долею і готовий на все. Для того, щоб провести реформи, слід було усунути Цзисі, а для того, щоб усунути Цзисі, слід було усунути Жун Лу, який командував армією в столичній окрузі.

Юань Шікай

Імператор Ґуансюй наважився на таємні кроки, спрямовані на усунення Жун Лу і Цзисі, — він доручив убивство Жун Лу генералу Юань Шікаю, командуючому однією з чотирьох створених після поразки армій. (Говорячи слово «генерал», мусимо мати на увазі, що в Китаї було дев'ять класів чи рангів цивільних та військових чиновників; що цивільні носили на халатах квадратні зображення птахів, військові — хижих звірів; що європейське «генерал» означає один із вищих рангів військових чиновників з хижими звірами на халаті.) Китаєць Юань Шікай був одним із вихованців і ставлеників Лі Хунчжуна і, так як і старий Лі, схилявся до необхідності новацій. Юань готовий

був навіть піти на рішуче оновлення військової та адміністративної справи, але не вірив у спроможність слабкого імператора та книжника-кантонця здійснити серйозні зміни в імперії. Тому Юань Шікай таємно сповістив Жун Лу про долю, яка на нього чекає. Жун Лу забив тривогу, повідомив Цзисі і зірвав задуми реформаторів.

Кан Ювей знайшов притулок у європейців, а імператор Ґуансюй став в'язнем своєї тітки. Оскільки всі відносини в китайському суспільстві уподібнюються сімейним, стосунки імператора та тітки-регентші розглядались як рівнозначні стосункам сина і матері і, отже, плани усунення Цзисі можна було розцінити як плани убивства матері — найстрашнішого злочину за конфуціанською мораллю і правом. Гуансюй назавжди залишився пригніченим і деморалізованим свідомістю свого нездійсненого злочину і страхом перед небесним і земним покаранням, став просто психічно хворою людиною в стані постійної депресії, і Цзисі цілком безконтрольно правила державою аж до своєї смерті 1909 року, на рік пережив свого племінника-хуанді.

Знаменням нового століття був у Китаї рух *іхетуанів* — «загонів справедливості і миру», що їх називали за подібністю звучання ще *іхецюань* — «кулак в ім'я справедливості і миру». Так в європейському сприйнятті іхетуані одержали назву «боксерів».

На відміну від *тайпінів*, — сецзяо середини XIX століття, що ставила перед собою комуністичні цілі, — іхетуані обмежувались гаслами повного знищення всіх іноземців та всіх технічних новацій, що проникли в Китай з Європи. Тайпіни були антиманьчжурською сектою, іхетуані проголошували відданість династії Цін. Іхетуані усвідомлювали свій рух як рух, благословенний божеством Юйхуан — Яшмовим імператором, главою

Китайський солдат. Мал. худ. Кравченка

небесного пантеону даоського походження. Як і всі масові рухи Китаю, вони були сектою-єресю і підлягали імператорській забороні. Однак, як завжди, заборона не була автоматичною — імператор, а реально «стара цариця» Цзисі, змушені офіційно видати указ з оцінкою даної секти і вжити реальних заходів щодо їх переслідування. Такі генерали, як Юань Шікай, рішуче були настроєні на переслідування іхетуанів, оскільки їм була потрібна новітня зброя, телефон і телеграф; такі, як Жун Лу, були проти, бо остерігалися агресивного плебейства; але найбільш консервативні сановники і сама Цзисі з симпатією ставилися до антизахідницького фанатизму.

Всі китайські політики незалежно від ставлення до технічних та адміністративно-управлінських, в тому числі і

Модернізація починається з армії. Імператорські солдати в новій формі

військових, новацій одностайно вважали Китай значно вищим від європейців у духовному відношенні. Наївно, але дуже характерно для настроїв китайського суспільства висловив цей умонастрій один губернатор ще в 80-х роках: «Європейці не належать до людського роду, — писав він у своєму циркулярі, — вони походять від мавп та гусей. Ви, можливо, запитаєте, звідки у цих дикунів така меткість в спорудженні залізниць, пароплавів та годинників? Знайте ж, що вони під приводом проповіді релігії приходять до нас, виривають у помираючих китайців очі і виймають мозок і збирають кров наших дітей. Із усього цього роблять пігулки і продають їх своїм співвітчизникам, щоб зробити їх розумними і у всьому майстерними. Тільки ті з них, які скуштували нашого тіла, набувають такого розуму, що можуть винаходити речі, якими вони пишаються»[1].

Іхетуані розправлялися з європейцями надзвичайно жорстоко. На своєму шляху «загони миру і справедливості» знищували всіх «круглооких», спочатку мучили і убивали дітей на очах у матерів, потім ґвалтували і катували жінок і, відрубавши їм голови, викидали за міські стіни. Секретаря японського посольства Суґіяму 1900 року в Пекіні іхетуані схопили, відрізали йому носа, губи, пальці, вирізали собі пояси з шкіри на його спині, потім з грудей у ще живого вирізали серце і, порізавши його на шматки, тут же з'їли, щоб одержати силу ворога. Загони миру і справедливості були фактично беззбройні — головною їх зброєю були ті прийоми даосської бойової гімнастики, які сьогодні ми безупинно спостерігаємо в американських або гонконгських бойовиках. До того ж іхетуані легко входили в транс і діяли в бойовому безпам'ятстві, як і годилось давнім воїнам. Жертвами їх були всі іноземці, включаючи дипломатів і місіонерів, та китайці-християни. Допомогу іхетуаням надавали урядові війська, а деякі губернатори діяли з неменшим фанатизмом.

Проте, багатотисячні загони іхетуанів, збройно підтримувані армією і морально — селянством та нижчими верствами міст, не зуміли зламати опору кількох сот захисників європейського сетльменту в столиці, добре організованого та озброєного. 1900 року сорокатисячний експедиційний корпус європейських держав розгромив китайців. Імператриця Цзисі утекла з Пекіна, а потім звалила всю вину на іхетуанів і послала найбільш скомпро-

Страти іхетуанів

[1] Див.: *Сидихменов. В.Я.* Манчжурские правители Китая. — С. 184.

метованим сановникам накази покінчити з собою.

1905 року Цзисі прийняла низку указів про реформи — про реорганізацію армії за європейським зразком, про відміну екзаменів на зайняття чиновницьких посад, про введення викладання світової історії та географії, про відміну творів у стилі байгу тощо. Маньчжурам дозволено було одружуватися з китаянками. Цзисі навіть покаталась на подарованому їй генералом Юань Шікаєм триколісному велосипеді.

Після смерті Ґуаньсюя на престолі опинився дворічний Пу І під девізом Сюаньтун («Загальне єднання»). Цьому чоловікові судилося недовго побути імператором Піднебесної, потім — маріонеткової Маньчжурської держави під опікою японців, військовополоненим в СРСР і, нарешті, науковим співробітником в КНР.

Від «повстання боксерів» до «народної демократії»

Розвал імперії почався через два роки після смерті Цзисі з повстання Півдня. Повстання було підняте «Об'єднаним союзом», створеним Сунь Ятсеном. Ідеологія Союзу базувалась на трьох принципах Суня: націоналізму, народовладдя, народного добробуту (в пізніших європейських термінах — *некапіталістичного шляху*). Винуватцями всіх нещасть Китаю проголошувались іноземні варвари — маньчжури.

Сунь Ятсен був південцем, а в дитинстві довго жив на Гаваях у свого старшого брата, багатого підприємця і скотовласника. Базою його діяльності в перші роки була китайська громада на Гаваях, де він організував товариство *Сінчжунґуй* («Союз визволення Китаю»), та в Японії, де створив філію цього товариства. Емігрантські громади були зв'язані з таємними антиманьчжурськими товариствами *Саньхеґуй* («Тріада») та *Тяньдіґуй* («Товариство Неба і землі»), що діяли на півдні Китаю, в провінціях Ґуандун та Фуцзянь. В ранній період своєї діяльності, в 1893—1905 роки, Сунь Ятсен спирався на відділення «Тріади» на Гаваях, а 1904 року він сам вступив до одного з таємних китайських товариств у США — відгалужень південно-китайських таємних товариств — і отримав в його ієрархії високе звання. Згадані «три народних принципи» вперше викладені саме в написаному ним новому статуті цієї організації[1]. Рух Сунь Ятсена, таким чином, визрівав радше на Півдні при опорі на багату південську еміграцію в рамках таємних антиструктур-сецзя, як це було незадовго до того з рухом Кан Ювея.

Склалась нетривка рівновага між непокірним Півднем та Північчю, де маньчжури втратили керівний вплив і всі надії покладали на старого Юань Шікая, що був у відставці. Але і Південь був у невизначеному стані: деякі його керівники заявляли про відродження імперії Мін, Сунь Ятсен був радше великим натхненним учителем типу Кун Цзи, ніж реальним політиком і адміністратором. 27 жовтня 1911 року Юань Шікай був призначений головнокомандуючим збройними силами Китаю. 27 грудня Сунь Ятсен повернувся з еміграції в Шанхай, 1 січня 1912 року урочисто в'їхав у Нанкін, що став столицею Китайської республіки, і був обраний її тимчасовим президентом. 12 лютого малолітній Пу І зрікся престолу.

Маньчжури викликали старого Юань Шікая з відставки, щоб він налагодив справи з повсталими; але коли південці запропонували йому пост президента, Юань, не роздумуючи, став республіканцем. 15 лютого Сунь Ятсен біля могили за-

[1] Див.: *Лайгнер С.Р.* К вопросу о связях китайской эмиграции с Китаем (вторая половина XIX — начало XX в.) // История и культура Китая. — М., 1974.

Сунь Ятсен виступає у школі Вампу

сновника династії Мін перед табличкою духа імператора Чжу Юньчжана зрікся президентської посади. 10 березня 1912 року Національні збори в Нанкіні обрали Юань Шікая тимчасовим президентом Китайської республіки. Китай виходив на традиційні шляхи стабілізації. В грудні парламент було розпущено, а Юань Шікай проголошений імператором. А через 83 дні генерал помер.

Почалася війна між регіонами, очолюваними «мілітаристами».

Після смерті Юань Шікая центром тяжіння знову став націоналіст-європеїст Сунь Ятсен. Після Жовтневого перевороту в Росії і перемоги більшовиків у громадянській війні Сунь Ятсен обрав орієнтацію на комуністичну Росію та Комінтерн.

З маньчжурами було покінчено. Однак, наївний романтизм Суня міг бути лише прикриттям для жорстоких владних реалій. Китай треба було об'єднати, себто завоювати.

Описати внутрішні чвари в Китаї після смерті генерала-імператора Юань Шікая просто неможливо: це — суцільна суміш безконечної жадності, жорстокості, підступності, дріб'язкової хитрості і політичної короткозорості. Юань Шікай був хоч поверховим, хоч лише в тому, що стосувалося зброї і організації армії, але європеїстом. Смерть його за відсутності законного імператора означала розпад Піднебесної на регіони та «губернії». Як і в старовину, перемогти мусив після кривавої усобиці найсильніший, — або мав прийти завойовник і встановити нову династію.

Реально китайська держава тепер існувала у вигляді провінційних властей, які регулярно брали з населення податки. Цими податками користувалися генерали, що набирали солдат, обіцяючи їм таку-сяку зарплату і амуніцію. Зубожілих до краю селян, всіляких шукачів щастя і авантюристів, різний непевний і злочинний елемент завжди можна було знайти для будь-якої армії, — треба було тільки мати первісний капітал. Радянському військовому раднику один із «революційних генералів» в приступі відвертості якось розповів, що невпинно воюючі один з одним генерали з усього Китаю раз на рік збираються для обговорення спільних справ; коли він був розбитий і втратив усе, його якось запросили на таку зустріч, там йому знайомі генерали дали грошей і 3 тисячі гвинтівок, він набрав армію і пішов служити благодійникам, а після розгрому одного з них перейшов до Сунь Ятсена. Провінційні генерали були переважно безтолкові, їх поведінка виявляла суміш підозріливості і безтурботності, тваринного егоїзму з слабким інстинктом самозбереження. Солдат, як правило, спокійно стріляв, поки

в картузі були патрони; коли убивало родича чи товариша, так само спокійно закривав йому очі, а коли стріляти було нічим, не кваплячись покидав позицію; дуже співчував пораненим — і, бувало, вся батарея покидала гармату, щоб супроводити пораненого в пошуках якого-небудь лікаря. Зброю солдати намагалися зберегти будь-що, бо із своєю зброєю вони завжди могли знайти собі генерала. Зарплату їм місяцями не платили, і вони жили на «підножному корму». Озброєння було в жахливому стані, переважна більшість гвинтівок та гармат взагалі не стріляла. Планувати складні операції з оточенням противника було марно, бо оточений генерал тут же укладав угоду з ворогом і на певних умовах звільнявся — або ішов із своїми військами на іншу територію, або ставав союзником, або оголошував нейтралітет. Для того, щоб розбудувати серйозну армію, потрібна була центральна влада, яка б налагодила виробництво озброєння і вишкіл молодших та старших офіцерів. У селян були свої загони самооборони, утворювані нерідко таємними організаціями — наприклад, «червоними списами».

Потрібен був ван, який годував би всіх. Але вана не було.

За Юань Шікая склалась підтримувана ним Чжілійська кліка (північна провінція Чжілі пізніше стала називатися Хебей) на чолі з генералом У Пейфу та військовим губернатором Цао Кунем. Скромний і поміркований У Пейфу був, мабуть, найрозумнішим із провінційних генералів. Він був родом із центрального Китаю і спирався на одну з його провінцій, а до півночі із своєю армією прагнув тому, що близько був Пекін, історична столиця і символічний центр. У Пейфу налагодив підготовку молодших і старших офіцерів через систему військових шкіл і досить успішно зміцнював армію, проте як чужинець залишався залежним від місцевих влад, які вирішували, яку частину зібраних податків дадуть йому на найм солдатів та утримання війська. 1923 року У Пейфу і Цао Кунь підкупили парламент і були проголошені: перший — головнокомандуючим, другий — президентом Китайської республіки.

Противником чжілійців був глава мукденської (маньчжурської) партії Чжан Цзолін, колишній бандит (*хунхуз*), що орієнтувався на Японію. З ними усіма воював Фин Юйсян, що проголосив себе головнокомандуючим «Народної армії» — *Ґоміньцзюнь*. Людина неосвічена, простого походження, із непередбачуваним характером, худий бородатий окулярник Фин Юйсян був християнином, і армія його була християнською, принаймні формально. Генерал Фин Юйсян успішно грав простого скромного солдата і був серед солдатів популярним. 1924 року він підтримав Сунь Ятсена і через комуніста Лі Дачжао налагодив контакти з СРСР. Війська Фин Юйсяна розгромили У Пейфу, який втік у західний Китай; Цао Кунь був арештований і 1926 року відмовився від президентства. Цього ж року Фин Юйсян вступив до партії Гоміндан. Складалась ситуація, коли уряд Сунь Ятсена мав усі шанси оволодіти Китаєм.

Колишній соратник Сунь Ятсена Чен Цзюмін 1922 року захопив владу в Кантоні. Його противники взяли орієнтацію на Сунь Ятсена і дозволили Суню перенести владний центр на південь, в провінцію Ґуандун. Цзян Чжунчен, військовий радник Сунь Ятсена з 1913 року, відомий як «Чан Кайші», організував тут для боротьби проти заколотника Чен Цзюміна загони, що стали ядром майбутньої армії китайських націоналістів.

Чан Кайші виповнилось 30 років, коли в Росії відбулася Жовтнева революція. Він був сином сільського вчителя, мав

Чан Кайші

М.М. Бородін

свою землю і закінчив в Токіо військову академію. Сповнений ненависті до японців, хитрий і вольовий політик, жадібний до влади, грошей і насолод, військовий середніх здібностей і не дуже доброї освіти, Чан Кайші цілком поділяв настанови свого прекраснодушного вчителя на союз із червоною Росією. В січні 1923 року Комінтерн записав у резолюції, що Ґоміньдан є «єдиним серйозним національно-революційним групуванням в Китаї», а в червні дав директиву своїй маленькій китайський групі увійти до Ґоміньдану. 1924 року Чан Кайші поїхав до Москви і закінчив там курси при військовій академії. Після повернення в Кантон Чан організував на острові Вампу військову академію. Комісаром академії Вампу невдовзі став 26-літній комуніст Чжоу Еньлай. Він походив із заможної сім'ї, вчився в університеті Васеда в Японії, також був налаштований антияпонськи; 1920 року поїхав вчитися у Францію, де організував Паризьке відділення КПК; вчився в Англії і Німеччині, 1924 року повернувся в Китай.

Комуністична партія Китаю організовувалася переважно з молодих людей, що вчилися в європейських університетах і поверталися додому через Росію. В 1920 році КПК налічувала 50 членів.

В.К. Блюхер — «генерал Галін» під час походу НРА Китаю

Вождем партії став професор Чень Дусю. Професор і групка молоді, переважно студентів з Європи, західницьки орієнтованих, — це й була вся «компартія», але на їх боці була фанатична віра в близьке пришестя всесвітнього визволення бідних, традиційна для простонародних братств-сецзя, — і, крім того, через китайських комуністів можна було одержати збройну підтримку СРСР. В свою чергу СРСР, надаючи допомогу націоналістам Півдня, на півночі намагався знайти спільну мову з генералом Фин Юйсяном, у якого великим авторитетом користувались радянські військові радники Путна і Примаков. Примирення Фин Юйсяна з Ґоміньданом та його зв'язок з червоною Росією відкривало шлях до контролю Ґоміньдану над величезними просторами Китаю. Потім, згідно з планами Комінтерну, можна було переходити до другої частини — на плечах націоналістів прорватися до влади.

Ці перспективи надихали комінтернівську місію в Китаї на чолі з «Бородіним»-Грузенбергом, з яким Сунь Ятсен познайомився в еміграції в США і якому чималою мірою завдячував своєю російською орієнтацією. З Бородіним приїхало чимало молодих комінтернівських китайців та радянська військова місія на чолі спочатку з Геккером, а потім з «генералом Ґаліним» — В.К. Блюхером. Увесь 1924 рік Блюхер провів у підготовці до вирішальних боїв. В лютому 1925 року Народно-революційна армія Чан Кайші — Блюхера завдала поразки колишньому заколотнику Чень Цзюнміну. На півночі У Пейфу зазнав поразки від Фин Юйсяна. В Гонконґу і Шанхаї вибухнули страйки, для керівництва якими комуністи створили Кантон-Гонконґівський страйком. Сунь Ятсен зібрався поїхати на північ і раптом несподівано помер.

В жовтні почався другий східний похід НРА; під кінець року весь Ґуандун був в руках Ґоміньдана. Губернатори

Ґуансі і Ґуйчжоу визнали владу уряду Ґоміньдану і влили свої війська в його Народно-революційну армію. Ґоміньдан контролював увесь субтропічний Китай південніше Південно-Китайських гір і гористі райони у верхів'ях Янцзи. Блюхер розгорнув перед Чан Кайші плани оволодіння Китаєм: спочатку в середній течії Янцзи треба розбити У Пейфу, потім війська НРА підуть на схід, вниз по долині Янцзи, знищуючи армію Сунь Чуаньфана, а тоді вздовж залізниці — на північ, на Пекін.

В керівництві Ґоміньдану після смерті Сунь Ятсена вирисувалися протилежні течії. Так звана «Дослідницька група» Дай Цзитао була настроєна антикомуністично і антиросійськи. Дай Цзитао писав у своїй газеті «Ченьбао»: «Піднімемо ліву руку для розгрому імперіалізму, а праву — для розгрому компартії». Чан Кайші формально займав центристську позицію, але не вірив нікому. Ван Цзінвей ненавидів Чан Кайші і готовий був продовжувати співробітництво з СРСР.

20 березня 1926 року Чан Кайші наважився на різкий поворот. Він усунув Ван Цзінвея і комуністів з уряду, оточив Кантон-Ґонконґівський страйком, роззброїв комуністичний бронепоїзд і зробив ще кілька недружніх щодо радянської Росії кроків. Тоді і почались протиріччя в Комінтерні: Троцький і Зинов'єв вимагали виходу з Ґоміньдану і початку відкритої комуністичної революції, Бухарін і Сталін закликали почекати. 15 травня пленум Ґоміньдану підтримав вимоги Чан Кайші до комуністів — здати властям Чан Кайші списки членів партії, не проводити партійних зборів без дозволу Ґоміньдану, відмовитися від комуністичної пропаганди тощо. Лідер Компартії професор Чень Дусю присягався, що серед комуністів немає і думки про зраду, і Чан пішов на поступки. Він заявив, що підкоряється Комінтерну, розглядає китайську революцію як загін світової пролетарської революції, орієнтується на СРСР. Криза наче б то минула.

9 липня 1926 року війська НРА пішли в похід. Душним дощовим тропічним літом малорослі південці ішли через вражені епідемією холери провінції, половина їх перемерла, багато загинуло в боях з високими і сильними північанами, звиклими до війни. Але все-таки перемагали ґоміньданівці, натхненні невиразним передчуттям світлого майбутнього й існування, гідного людини; жорстокі багатогодинні бої вели У Пейфу від поразки до поразки, врешті, армія У побігла, долина Янцзи була завойована. Відкривалася дорога в низовини великої ріки Хуанхе.

Чан Кайші вів переговори про повернення Ван Цзінвея, оголосив, що китайська революція — початок світової, 24 листопада пообіцяв, що «форма правління у нас буде радянською». 21 березня комуністи підняли повстання в Шанхаї, наступного дня в місто вступили війська НРА. 24 березня взято Нанкін.

Здавалося, все.

Але в день взяття Нанкіна Чан Кайші змушений вибирати між Москвою і Заходом. Флоти західних держав обстріляли війська Ґоміньдану. Водночас Чану було обіцяно позику в 60 мільйонів юанів. 10 мільйонів пообіцяли шанхайські банки. Чан Кайші одержав якісь матеріали, що свідчили про підготовку комуністами перевороту.

12 квітня 1927 року Чан Кайші «обрав свободу» і здійснив антикомуністичний переворот. Радянські військові і політичні радники були вислані з Китаю. Із 58 тисяч членів КПК близько 40 тисяч було розстріляно. Ще якийсь час в Ухані існував уряд Ван Цзінвея, на який зробили останню

Мао Цзедун. Кантон, 1925 р.

ставку Сталін і Бухарін (Троцький, звичайно, вимагав негайно вийти з Ґоміньдану). Але швидко і цей «лівий» ґоміньданівський осередок був ліквідований Чан Кайші.

Комуністи були розгромлені. Головним противником Чан Кайші залишалась мукденська кліка. Чан Кайші об'єднався з Фин Юйсяном — тепер уже і проти комуністів — і генералом Янь Сішанем, хазяїном Шаньсі, гірської країни на півночі; мукденська кліка Чжан Цзоліня була розбита. Пекін і Тянцзін опинилися в руках Чан Кайші. В гру все більше включалися японці: вони підірвали поїзд із скомпрометованим генералом Чжанцзолінем і на його місце поставили сина, Чжан Цзиміна. Японці взяли під покровительство «реорганізаторів Ґоміньдану», і у них, а не у росіян, знайшов притулок Ван Цзінвей. Нарешті, кривавий інцидент коло Цзінаня починає добу японського проникнення в Китай.

Кремль раптом втратив до китайської революції всякий інтерес.

Поразка комуністів стала цілим періодом жорстокого і огидного терору, що викликав відразу європейської інтелігенції до Чан Кайші. Комуністи, здавалось, були винищені, рештки їх поховалися в горах та перейшли в підпілля в перенаселених китайських містах. Боротьба продовжувалась. Але інтерес до неї уже не був інтересом світової пролетарської революції. Тепер все, що відбувалося в Китаї, оцінювалося в Москві з точки зору *державних інтересів СРСР*.

Мао Цзедун обраний Головою ЦК КПК в січні 1935 року. Це був період, коли на Далекому Сході близьким до реальності був військовий конфлікт з Японією. Сталінська дипломатія шукала шляхів для нейтралізації Японії і збереження нетривкого миру на своїх східних кордонах. За цих умов головною стала проблема зміцнення Китаю як антияпонської сили і налагодження стосунків Чана з комуністами. В ситуації початку 30-х років було неможливо керувати Китайською компартією.

Мао був південець, м'якими рисами обличчя трохи схожий на малайця, але високого зросту і світлий, як на китайця. Неміцної статури, із впалими грудьми, він запам'ятовувався співрозмовникам млявим потиском м'якої гарячої руки. Схильний до застуд, помисливий, Мао тим не менш зберіг до старості добре здоров'я. Він був меланхоліком, здатним легко збуджуватися і легко впадати в депресію, відчуваючи, як він скаржився, «вату під ногами»; але для оточення Мао виробив імідж людини твердої і незламно спокійної — говорив тихо і повільно, старанно вибираючи слова, щоб звучали мудрі висловлювання. В ньому відчувався глибокий егоцентризм, закритість на власній особистості, він не дуже притягував навіть прихильників, — але Мао Цзедуну вдалося стати центральною постаттю в партії китайських комуністів, не тільки повністю покоривши молоде покоління, але й — за складних умов внутріпартійної боротьби і постійного тиску з Москви — консолідувавши старших, навіть колишніх начальників і неприятелів.

Мао Цзедун був у числі тих 50-ти молодих людей, які 1920 року організували Компартію Китаю (йому було тоді 27 років). Лідер комуністів Чень Дусю був постійно під чіпким поглядом Комінтерну, його критикували, зрештою і зняли з посади, звинувативши в «троцькізмі», — але цікаво, що і Мао критикував його не раз, наполягаючи на своєму, згодом успішно реалізованому шляху: організації важкодоступних військових баз і опорі на селянство. Тобто наполягав, що треба бути таким само, як всі ці Чжан Цзоліни чи У Пейфу, тільки червоним.

Колектив китайських художників. Великий похід (Фрагмент картини, що має довжину 43, 29 м)

Але присилали щоразу нових комінтернівських діячів, а Мао залишався в тіні: адже він не вчився в Москві і взагалі ніколи нікуди не виїжджав із Китаю. Мао був не комінтернівським, а самодіяльним і доморощеним китайським комуністом.

Мао Цзедун походив із нижчих верств шеньсі і мав китайську освіту. Наскільки це серйозно, виявила лише подальша історія. Після зняття Чень Дусю з Москви прислали нове керівництво — крикливого нерозумного Лі Лісаня, що скрізь бачив троцькістів і правих. Мао сидів у горах західної Хунані і Цзянсі й знав, що слухатися нікого не буде, якщо у нього буде реальна військова сила. До нього приєднався зі своїми загонами Чжу Де. Лі Лісань писав у Москву доповідні про те, що Мао розстрілює чесних комуністів і що в нього куркульський ухил, але дістати Мао в горах ніхто не міг. Керівництво КПК намагалося посварити Мао з Чжу Де, і почасти інколи це вдавалося, — але Мао був набагато розумніший від простодухого і доброзичливого Чжу Де, який зовсім не претендував на владу і все більше прислухався до Мао в політичних питаннях. Хоча, до речі, Чжу Де мав військову освіту і вчився в Гайдельберзькому університеті. Мао призначив Чжу Де командуючим військами (названими «4 корпусом Народно-визвольної армії Китаю»), а сам лишився у нього політичним керівником. Політкомісар загонів Чжу Де, зовсім молодий випускник Шанхайського університету Чень І, без коливань визнав авторитет Мао.

Врешті все вилилося в дискусію в Комінтерні по доповіді Чен Ісуна в січні 1930 року «з питання про Червону армію Мао Цзедуна — Чжу Де», результатом якої було рішення Політбюро ЦК КПК 17 лютого 1930 року, яке засудило «помилки Мао Цзедуна в розумінні співвідношення міста і села». Але Мао все це міг ігнорувати: Комінтерн був далеко, ЦК КПК знаходився в Шанхаї в глибокому підпіллі, а у Мао було власне комуністичне вчення і був свій район. З 60-тисячної Червоної армії Китаю у Мао і Чжу Де була половина. Будучи офіційно лише «уповноваженим ЦК», Мао самочинно організував «Центральний фронтовий комітет» і проголосив себе його головою. Навесні 1930 року підпільний ЦК направив до Мао Цзедуна комісаром Сюй Цзішеня, якого, зокрема, поважав Чжоу Еньлай. Однак, Мао прогнав Сюя. В червні Лі Лісань поставив вимогу готувати велике повстання в містах. Для підготовки послали до Мао нового комісара, якого той знову прогнав.

На цей час Лі Лісань скомпрометував себе і в Москві, і авантюрна ідея «штурму міст» була засуджена пленумом ЦК КПК. Але Політбюро ЦК КПК втрутилося в конфлікт Мао з парткомом провінції, виключило людину Мао, Лі Шаоцзю, з партії, оголосило Мао догану, утворило Бюро ЦК по його «визволеному району» і призначило там на усі пости

Худ. Пен Бінь. Взяття Лоушаньґуаня. На горі в центрі — Мао Цзедун, зліва коло нього стоїть Лінь Бяо

своїх людей. Характерно, що ці рішення тоді підтримав Чжоу Енльлай.

Та Мао Цзедун не підкорився наказові, звинуватив партком Західної Цзянсі в «куркульських зв'язках» і доручив Лі Шаоцзю арештувати «агентів ворога». Відбулася кривава розправа в Футяні з катуваннями, в тому числі жінок, і спалюваннями живих. Частину жертв відбили війська провінційного парткому, назрів великий розкол. Різанина в Футяні в хрущовські часи використовувалася для компрометації Мао. Очевидно, компромат на Мао Цзедуна зберігався в Москві в комінтернівських архівах з тих часів.

22 грудня 1930 року в тезах ВККІ було засуджено «помилки» Мао, але головним звинуваченим виявився Лі Лісань. Оскільки посилав його в Китай ще Бухарін, то Лі Лісань був звинувачений врешті в... правому ухилі!

Москва вирішила «зміцнити керівництво» КПК і направила в підпілля спочатку Ван Цзясяня і Ло Фу. Високому, світлому, худому Ван Цзясяню було тоді 23 роки; він щойно закінчив Інститут імені Сунь Ятсена в Москві на Волхонці і в китайських справах абсолютно нічого не розумів. Ло Фу (справжнє прізвище — Чжан Веньтянь) теж пройшов Волхонку, але перед цим вчився в Каліфорнійському університеті за власний кошт, перекладав класиків російської і західної літератури китайською мовою; в Китаї він був призначений керувати політроботою серед селян. Ло Фу знайшов з Мао Цзедуном спільну мову.

В січні 1931 року з Москви приїхало нове керівництво: Ван Мін і Бо Ґу. У двадцятип'ятирічного Бо Ґу одразу склалися важкі стосунки з Мао. А зате прихильником Мао став завідуючий оргсектором ЦК, член політбюро і секретар ЦК Кан Шен, в майбутньому — керівник таємної служби Мао.

Головне ж полягало в тому, що впродовж 1931 року район Мао зумів відбити два наступи військ Чан Кайші, яким допомагали військові радники-німці. У вересні 1931 року Бо Ґу оголошений керівником тимчасового ЦК КПК, а Мао в жовтні скликав I з'їзд рад і був обраний головою ЦВК та Ради народних комісарів Робітничо-селянського демократичного уряду.

В Шанхаї в цей час становище комуністів було дуже важким, і Ван Мін приїхав до Мао просити гроші. І був ним арештований й відпущений лише за наполяганням Комінтерну.

Мао Цзедун був правий, а «пролетарська революція» в китайських містах не мала майбутнього.

Незважаючи на колосальну чисельну перевагу китайської армії в Маньчжурії, протягом осені—зими 1931—1932 років японська Квантунська армія зайняла всю Маньчжурію, а в кінці січня 1932 року також і Шанхай. Японія наполягала на тому, що це «інцидент», і намагалась «розв'язати» його шляхом прямих переговорів з Чан Кайші і навіть безпосередньо з китайськими армійськими командуваннями. Китай поскаржився в Лігу Націй, Японія вийшла з Ліги Націй і утворила незалежну державу Маньчжоу-ґо на чолі з колишнім імператором Китаю Пу I. Згідно з японо-маньчжурським протоколом, обов'язки командуючого армією Маньчжурії виконував командуючий Квантунською армією.

Для керівних кіл японської армії, для її генерального штабу Маньчжурія була насамперед військовим плацдармом проти Росії. Сталін 1932 року почав переговори з Японією про продаж їй Китайсько-Східної залізниці (КВЖД) і водночас почав нарощувати збройні сили на Далекому Сході СРСР. Всі політичні сили Японії з початком агресивних зовнішньополітичних виступів Німеччини взяли курс на союз із Гітлером, наслідком чого була угода про спільну оборону в жовтні 1936 року, а потім і утворення осі Рим—Берлін—Токіо.

В 1932 році в Китай з Москви прислали «Лі Де» — німецького комуніста Отто Брауна. В 70-х роках він жив в НДР і залишив спогади, з яких видно, що це був дуже обмежений комінтернівський чиновник. В Нінду, містечку в горах півдня Цзінсі, відбулось розширене засідання Бюро ЦК, де Мао піддали критиці за неправильну аграрну політику, режим терору в партії, опортунізм у військових питаннях, пасивність. Його залишили на чолі уряду, але у Військовій раді замінили Сян Іном, а в командуванні Центральною армійською групою — Чжоу Еньлаєм. «Радником» при Бюро ЦК став Отто Браун, начальником штабу прислали з Москви Не Жунчженя (Лю Бочена), що пізніше підтримав Мао.

Перед Ван Міном Москва поставила нові завдання: тепер Китай — *не ланка світової революції, а фактор майбутнього зіткнення СРСР та Японії*. Керівництво КПК повинне досягти угоди з Ґоміньданом і утворити спільний фронт проти Японії. В січні 1933 року КПК звернулась до Чан Кайші з мирними пропозиціями, а в травні уклала угоду з Фин Юйсяном.

В червні почався IV каральний похід Чан Кайші проти червоних. В Шанхаї комуністи були розгромлені, і до Мао приїхали Бо Ґу і Ло Фу.

В жовтні мільйонна армія Чан Кайші провела V похід проти червоних. Увесь

Чжоу Еньлай виступає перед бійцями Нової 4 армії

час протягом 1934 року Червона армія терпіла поразки. Особисті позиції Мао зміцнилися: V пленум ЦК обрав його, нарешті, членом Політбюро, хоча генеральним секретарем обрано Бо Ґу і Мао піддали якійсь критиці. В тому ж році II з'їзд рад підтримав Мао.

До січня 1935 року було втрачено дев'ять десятих комуністичної армії. Південний і центральний Китай знаходились під надійним контролем Ґоміньдану.

В жовтні, по закінченні сезону дощів, армія Мао виступила у Великий північний похід.

Мао не йшов пішки. Він їхав на ослі, мулі, коні, потім його несли в паланкіні. В різних селах він покинув другу дружину, медсестру Хе Цзичжень, і п'ятеро дітей. Він не ходив в атаки і не чув свисту куль. Але ніщо вже не могло похитнути його авторитету.

Він попереджував проти авантюризму, а комінтернівські ставленики увесь час шукали «правих опортуністів». Він умів чекати, а лідери, прислані з Москви, кидали людей або на штурм міст, або в бої, що переслідували зовсім не китайські цілі. Його звинувачували в аграрному комунізмі, а самі прибігли до нього з міст, де їх швидко розгромили. Присланим з Москви секретарям врешті там же, в Москві, пред'являли найбезглуздіші звинувачення — то в «лівому»,

то в «правому» ухилі. Мао, абсолютно нечутливий до чужих страждань, ніколи не переслідував так незгодних з ним, як це робили в Росії московські зверхники. Він вдовольнявся «визнанням помилок» і давав можливість жити і займатися справою.

Мао умів працювати з людьми. Розумніший від нього Чжоу Еньлай, експансивний, але стриманий і лицемірний, відчув до цієї замкненої, відлюдної, егоїстичної, але гранично цілеспрямованої людини щось схоже на дружні почуття. Мао підкорив собі і нерозторопного Бо Ґу. Ван Міна він відправив у Москву, в Комінтерн. Весь гнів і все роздратування в дорозі він спрямував проти «заморського чорта» Отто Брауна.

В січні 1935 року, останньому теплому січні перед тривалим сидінням в печерах холодних північних гір, в гірському містечку Цуньі Мао провів «розширене засідання ЦК» (там зібралось не більше третини членів ЦК). «Лі Де» — Отто Браун був відправлений в Москву. Бо Ґу м'яко покритикували і залишили керівником пропаганди. Ло Фу став «генеральним секретарем ЦК» з декоративними функціями. Мао Цзедуна обрано *Головою* ЦК.

В жовтні війська Мао прийшли на північні бази Яньнані.

Фашизм

28 жовтня 1922 року вождь («дуче») фашистів Беніто Муссоліні призначений прем'єр-міністром Італії. На виборах 1924 року фашисти правдами і неправдами одержали більшість і згідно з новим законом мали дві третини голосів у парламенті. Плебісцит 1929 року з приводу відміни виборів до палати депутатів, тобто фактично з приводу остаточної відміни демократії в Італії, приніс фашистам — при всіх можливих фальсифікаціях і насильствах — переконливу перемогу: за них, тобто проти демократії, проголосувало 8,5 мільйона італійців, проти диктатури Муссоліні — всього 155,7 тисячі. Таких успіхів жодна праворадикальна партія ні до того, ні після того не мала.

Свастика стає символом державності в Фінляндії і Латвії. Фашистськими називають режими Горті в Угорщині, Пілсудського в Польщі; Організація українських націоналістів Коновальця призначає свого представника, Євгена Онацького, до фашистської партії в Рим. На перших порах Муссоліні користується симпатіями не тільки правих європейських політиків — на його підтримку висловлюються Ллойд Джордж, Рузвельт, Бернард Шоу, Магатма Ґанді. Великий диригент Артуро Тосканіні після еміграції у США вів шалену антифашистську пропаганду, але спочатку він був щирим прихильником Муссоліні.

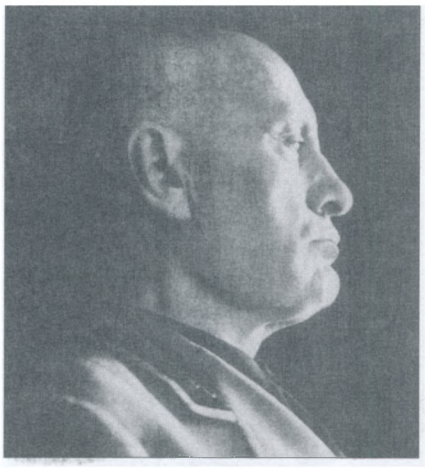
В Італії — країні з живою спадщиною Ренесансу і слабкими державницько-правовими традиціями, з граничною соціальною напруженістю, що в політичному побуті знаходила вихід в частих бійках і убивствах, з повсякденним насильством, з вендеттою, з каморрою та сицилійською мафією, в яку виродились організації революціонерів-карбонаріїв, з сильним анархістським рухом, що виявлявся в гучних терористичних актах по всьому західному світу, — в бідній неспокійній Італії поява на політичній авансцені такого лідера, як Муссоліні, здається природною. Але Муссоліні — не тільки італійське явище. Він змусив говорити про себе Європу ще на початку I Світової війни, коли всупереч іншим лідерам італійського соціалізму агітував за вступ Італії у війну. А, очоливши уряд в свої 34 роки завдяки власній брутальній рішучості і безкомпромісній

підтримці озброєних прихильників, Муссоліні став для одних символом нової Європи, для інших — найнебезпечнішою загрозою європейським цінностям.

«Випадок Муссоліні» став найяскравішою подією в політичній історії Західної Європи першого повоєнного десятиріччя. Перемога фашизму в Італії — найслабшій ланці Антанти — стала прологом до перемоги нацизму в Німеччині. Тільки після 1935—1936 років, коли визначився агресивний курс нацистської Німеччини, а Муссоліні визнав першість Гітлера в міжнародному об'єднанні тоталітарних праворадикальних сил, ліберально-демократичні лідери світу остаточно визначаються в своєму неприйнятті італійського варіанта тоталітаризму.

В 70-х роках XX ст. італійський історик Ренцо ді Феліче викликав своїми публікаціями великий скандал, доводячи, що італійська нація в цілому підтримала Муссоліні і що в суспільстві за фашистів існував консенсус. Якою мірою «нація в цілому» підтримала *squadre d'azione*, «ескадрони дії» в чорних сорочках, — про це сьогодні важко судити, але неможливо сумніватися в симпатіях досить широких мас до фашистського руху. Отже, мусимо зрозуміти, як могло це статися. Аналогічне питання слід поставити і до німецького нацизму, і до сталінського комунізму.

Муссоліні повернув до фашизму *від соціалізму*. Цей поворот, можливо, є символічним для зміни настроїв мас. Звичайно, не можна розглядати біографію політичного лідера як просту тінь еволюції умонастроїв великих мас чи класів народу; індивідуальність неповторна, а маси ніколи не шукають справжньої суті свого лідера — вони бачать в ньому те, що хочуть знайти, аж доки не розчаруються. Проте, при характеристиках макроявищ суспільного

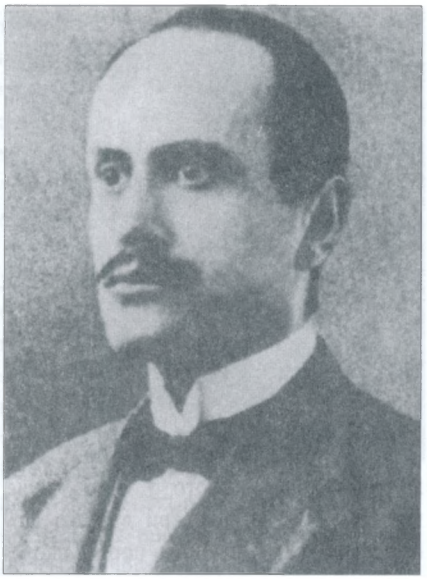

Беніто Муссоліні

життя виходити варто з мікроявищ, якими є особисті кар'єри лідерів, що попадали хоча б у якийсь період свого життя кудись близько до центрів тяжіння потужних соціальних сил.

З точки зору поворотів політичної біографії особа Беніто Муссоліні не являє собою якихось загадок. Муссоліні — яскравий демонстратив, людина гуманітарно дуже обдарована, із здібностями до музики та іноземних мов, — і з усіма даними харизматичного лідера. Замолоду він виявляє риси дуже життєлюбного і сексуального егоцентрика, часом досить жорстокого, — проте, в межах, за Еріхом Фроммом, життєстверджуючого садизму, далекого від хворобливого некрофільства. Коли він 1934 року вперше побачився з Гітлером, той викликав у нього деяку гидливість — Муссоліні відчув у фюрерові сексуально неповноцінну особистість.

Муссоліні був невисоким чоловіком досить міцної статури, але здавався вузькоплечим, бо величезна голова була немов посаджена на чуже тіло. У нього рано з'явились залисини; пізніше, вже ставши дуче, Муссоліні зовсім голив голову. Риси обличчя його були виразні й мужні, але дещо грубі й вульгарні; все в його зовнішності і манерах

Муссоліні — редактор соціалістичної газети «Аванті!»

ніби говорило — *me ne frego* («я плювати хотів»). Ця фраза дійсно була улюбленою в середовищі його прихильників — *arditi*, «сердитих» молодих людей воєнного покоління. Анжеліка Балабанова пригадує, що її вразила в молодому соціалістові Муссоліні його надзвичайна неохайність — обірваний одяг, нечисті руки, кількаденна щетина. Все це було позою і демонстрацією — Муссоліні завжди одягався так, як цього вимагало середовище; пізніше він носив то чорну сорочку своїх «фаші» — аналог червоних сорочок Ґарібальді, то мальовничий військовий мундир, то респектабельну буржуазну чорну візитку зі смугастими брюками.

Одна з книжок Муссоліні починається словами: «Бог не існує». Скандальний соціалізм його невгамовного батька, провінційного лівого політика Алессандро Муссоліні, сприяв руйнуванню релігійно-моральних бар'єрів у молодого чоловіка, за натурою схильного до насильства і агресивності. Муссоліні перепробував багато занять, але коли пишуть про нього як про вчорашнього каменяра, що спав під мостом, то це велика натяжка: Муссоліні, по суті, ніколи не був тим італійським робітником у Швейцарії, який у злиднях заробляв на шматок хліба. Це були пригоди на шляху шукань великої долі. Принаймні він завжди міг влаштуватися вчителем де-небудь у своїй Романьї, але хіба можна собі уявити цю амбітну людину учителем чи дрібним урядовцем у провінційній глушині?

Муссоліні не був робітничим лідером — одним із людей свого класу. Він приходить у соціалістичний рух з певною ідеологією: Маркс, Бакунін, Лебон, Парето, Ніцше, а особливо Сорель — Муссоліні виростає на ґрунті філософії індивідуалістичного і активістського «соціалізму модерну». Якщо політики старої школи, що вирішували долі світу напередодні Великої війни, керувалися дріб'язковими і куцими міркуваннями практичного «державного інтересу», то в особі Муссоліні світ уже має справу з політиком-ідеологом, який по-новому розуміє співвідношення волі людського Я і опору навколишнього світу.

Розрив з традиційним соціалізмом у Муссоліні відбувається в перші місяці війни, хоча він на перший погляд не вчинив нічого, що б відрізняло його від інших соціалістів. Адже всі соціал-демократичні лідери врешті підтримали власні уряди, орієнтуючись на настрої свого електорату. Чому ж таким викликом стали статті Муссоліні, — головного редактора соціалістичної газети «Аванті!», — спрямовані на вступ Італії у війну?

Напередодні війни Муссоліні разом зі своїм майбутнім заклятим ворогом, соціалістом П'єтро Ненні, енергійно виступає проти інтервенції Італії в Лівії. Хоч як це дивно, поштовх радикальній зміні антивоєнної позиції на інтервенціоністську, інтернаціоналізму на націоналізм дала Муссоліні раптова зміна позицій німецької та австрійської

соціал-демократій. Ще перед війною на прикладі загального страйку в Італії Муссоліні побачив, що радикалізм слів і гасел його соціалістичної партії не відповідає її реальній готовності до радикальної дії. В капітуляції німецьких та австрійських соціалістів перед шовінізмом власних робітничих мас Муссоліні цілком правильно побачив вияв неспроможності соціалістичних партій протистояти настроям більшості, іти проти течії, накладати печать своєї волі на хід історичних подій. Муссоліні і сам відчував невпевненість перед неконтрольованими настроями мас, сам боявся іти проти течії, але все ж ішов на ризик — визнання політичної і особистої слабкості було неприйнятне його темпераменту. Він прийняв рішення повністю поміняти орієнтири і, спираючись на капризи масових симпатій і антипатій, зіграти активну роль у політиці, щоб ухопити в історії хоч щось.

Одна риса особистості Муссоліні досі викликає суперечки істориків і зокрема його біографів. Чи був Муссоліні боягузом? Анжеліка Балабанова в книзі «Зрадник Муссоліні» пише, що він боявся собак, боявся ходити біля кладовища, боявся ходити по місту один уночі, боявся виступати перед ворожою аудиторією. Вона яскраво описує їх поїздку в потязі після мітингу, коли на сусідній вулиці кинули бомбу: Муссоліні забився в куток вагона, тремтів і всіх проклинав. Біограф Муссоліні Джаспер Рідлі коментує ці спогади: «Розповідям Балабанової про фізичну полохливість Муссоліні неможливо повірити, оскільки відомо багато випадків, коли він проявляв хоробрість»[1]. Чи є тут суперечність? Чи не міг Муссоліні робити сміливі і ризиковані вчинки, переступаючи через свій страх? Чи не слід все-таки повірити спогадам Балабанової?

Анжеліка Балабанова

Анжеліка Балабанова, італійська ліва соціалістка, виходець із російських дворян родом з України (можливо, походженням з якихось українських Балабанів), була близькою подругою і політичною вчителькою Муссоліні його соціалістичних часів і люто зненавиділа його після переходу до фашизму. Балабанова була дуже прямою і чесною людиною, про що свідчив пізніше сам Муссоліні; з часом вона стала комуністкою, мала розмови з Леніним, вийшла з партії з початком сталінських жорстокостей часів «великого переламу». Вона могла бути несправедливою до зрадника — колишнього партійного товариша, але все ж сумнівно, щоб такі деталі по злості вигадувала, ніби тривіальна зраджена коханка.

Яке це все має значення? Якби йшлося про особисті інтимні таємниці, не варто було б про них і згадувати. Але на ділі йдеться про психологію усього фашистського руху.

Французький соціолог Ален Еренберґ написав книгу про характерні для XX століття масові психічні аномалії[2]. На думку Еренберґа, для Європи 70-х років XIX століття — перших двох третин XX століття властиві *неврози*, а для

[1] Див.: *Ридли Джаспер.* Муссолини. — М., 1999. — С. 67.

[2] *Ehrenberg Alain.* La fatigue d'etre soi, depression et societe. — P., Ed. Olive Jacob, 1998.

кінця століття — *депресії*, якими в сучасній Франції хворіють близько 15 % населення. Невроз (в розумінні Фройда) є патологія *конфлікту* і *вини*, він утворюється як противага порядку і нормі в суспільстві дисципліни і заборон, розхитуваної класової і сексуальної ієрархії. Невротична психіка стурбована питанням про законність *бажання;* центральна її опозиція співставляє дозволене і захищене з бажаним і забороненим. В цих рамках відбувається психічний надрив — драма *винуватості*. Десь після шістдесятих років на зміну цій напруженості на Заході приходить конфлікт між можливим і досягнутим, невдоволеності собою, вічне питання «чи все я зробив? чи всього я досяг?» Депресія є ознакою нової антиструктурної психіки — психіки опору і противаги світові, де «бути вільним» є вже не ідеалом, якого треба досягти, а вершиною, яку неодмінно треба взяти. Це вже більше не тривога перед подоланням забороненого, а тягар можливого.

Уже в психіці Ніцше помітна спроба врятуватися від неврозу, описаного Фройдом: невпевненість у собі, втрата індивідуальності, перепона між Я і майбутнім у вигляді психології вини і заборони Ніцше компенсує симуляцією великого внутрішнього здоров'я. Сильна і нещадна «білява бестія», яка плює на все і всіх, так яскраво виписана сумирним і хворим учителем латинської і грецької класики, — це портрет не більше ніж «невротичного оптимізму», за яким криється надрив. Надрив тієї ж природи, що й у Достоєвського в його філософії вини і спокути. Тільки Ніцше неврозу слабкості і розгубленості протиставить нон-конформістський бадьорий волюнтаризм нічим морально не зв'язаної особистості, презирство до слабких і нечутливість до чужого болю, а Достоєвський такому ж неврозу протиставить підвищену чутливість до чужої біди, самовіддану альтруїстичну віру аж до розчинення особистості в загальнонаціональному «над-Я» на ґрунті солідарного конформізму і християнської екзальтації.

Перші «fasci», агресивні загони фронтовиків, утворюються на тому ж настрої зараженості смертю, понурої приреченості, ненависті до брехні про війну і до жирних тиловиків, на якому виростають і Гемінґуей, і Ремарк. Але в італійських фронтовиків додається ще й ненависть до цивільних штафірок, дезертирів і пацифістів. Тут знаходить вияв особливість італійського патріотизму воєнних часів.

Італійському воєнному патріотизмові бракує затятості і просто впевненості. Власне, вступ Італії в війну не спирався на впливову національну ідею. Австрійський гніт і антинімецькі пристрасті були позаду в історії, до того ж дипломатичні угоди зв'язували Італію саме з Центральними державами, і їх з вигодою міняли на антантівську орієнтацію. Як згадувалось, вступ Італії у війну супроводжувався найбільш безпринципними торгами щодо майбутніх придбань Італії. За ці копійчані придбання і навіть за Фіуме неможливо віддавати в патріотичному піднесенні тисячі життів. При цьому італійська армія потерпіла ряд важких принизливих поразок, і настрої рядових — простих італійців були переважно антивоєнними.

Невроз на ґрунті несподіваних труднощів свободи, невміння здобути свої власні перемоги в сірих буднях набувають звичайної після всіх війн особливої форми розгубленості фронтовиків перед цивільним життям. Питання про те, за що вони віддавали свої життя на фронті, в кривавих боях під Ґоріцею та на річці Ізонцо, поставало і перед тими, хто ішов на війну з якимись очікуваннями і в якійсь екзальтації, і перед тими, хто відчував себе як тварина на

бойні. Після війни глум і зневага щодо фронтових «героїв», які нічого не здобули ні Італії, ні собі самому, набули таких масштабів, що офіцерам не рекомендувалося з'являтися на вулицях в уніформі.

Ідеологія фронтового братства переростала в ідеологію насильства і єднання «своїх», «вищих» проти «нижчих», яким недоступні високі пориви героїчного духу. Це ілюструє, зокрема, доля пісні «Giovinezza» («Молодь»): бадьора пісня, яку співала молодь біля вогнищ у туристичних походах, стала фронтовою маршовою піснею, а потім у колишніх фронтовиків — гімном фашистів. Фашисти для підтримки відчуття «МИ» прагнули зберегти колективістський молодіжний запал, надаючи йому все більшої агресивності. Гімну вічної молодості протистояв інший гімн — відома, широко розповсюджена у всьому світі «Bandiera rossa» («Червоний прапор»), проста і щира пісня пролетарської солідарності: «Avanti, popolo, alla riscossa, bandiera rossa, bandiera rossa».

Серед фашистів і в Італії, і в Німеччині було і чимало робітників, але робітництво вихід з настроїв пригніченості і невпевненості переважно знаходило в колективних акціях, в класовій солідарності і залишалося соціалістичним або — в найактивнішій своїй частині — комуністичним. Твердження про «дрібнобуржуазний» характер фашистського руху відображають радше не соціальний склад масової опори фашизму, не орієнтації дрібно-буржуазних верств народу, а ту обставину, що фашизм як масове явище *соціально неокреслений*: в «фаші» ішли люди різного ґатунку, об'єднані однаковим соціальним неврозом — маленькі люди, що втратили орієнтири, упевненість і гарантії особистого успіху в суспільстві з розхитаними засадами, і переважно молодь, яка не вірила в можливості нормальної швидкої кар'єри. Компенсувати розгубленість та самотність і віднайти силу можна тільки з підвищеною агресивністю. І фашистам була особливо властива жорстокість, — не холодна байдужість фанатика до чужого страждання в ім'я високих ідеалів «світлого майбутнього», а жорстокість як садистський принцип радості буття, як спосіб самоствердження і зрештою — самоціль.

Так можна зрозуміти соціально-психологічні риси того агресивного масового руху, до якого приєднувалися в повоєнній Італії різношерсті соціальні елементи — в тому числі аристократи із старих фамілій, заслужені бойові генерали, колишні соціалісти, поети-футуристи, безробітні, журналісти і адвокати без твердих заробітків і просто люди з вулиці та авантюристи без визначених занять.

Великі політики, традиційні партії і церква мали визначитися в своєму ставленні щодо фашизму.

В Італії стосунки між різними політичними силами були дуже заплутані. Традиційно опорою консерватизму в Європі після Великої французької революції залишалась католицька церква і близькі до неї партії. В Італії такою партією були *popolari*, «народна партія», ситуація якої ускладнювалась традиційною прихильністю Ватикану до австрійських Габсбурґів і ворожістю до італійського національно-визвольного руху, очолюваного масонами. Італійський націоналізм традиційно був антиклерикальним і навіть антирелігійним. Республіканці ворогували і з пополарі, і з монархічною владою. Анархісти на чолі з легендарним Малатестою воювали проти всіх. Ліберали були ініціаторами вступу Італії у війну і на них лягла вся відповідальність за повоєнні труднощі Італії, вся гіркота

розчарування. Країна була в неспокої і невизначеності.

Фашисти влаштовували бійки, громили редакції лівих газет та партійні комітети ворожих партій, по-звірячому знущалися з суперників, принижували, катували, а то і вбивали, задовго до захоплення влади встановили в країні атмосферу безкарного терору. Сутички між ними і лівими загрожували перерости в громадянську війну. Улюбленим методом дій фашистів були «марші», походи по країні, під час яких проголошувалися промови і вигукувалися погрозливі гасла, але також горіли будинки і нерідко лилася кров. Один із таких походів було оголошено і розпочато на Рим. Він закінчився пропозицією короля до Муссоліні очолити уряд, і до того ж рішення короля не оголошувати надзвичайного стану схвалив лідер лібералів Саландра — він не бачив сили, яка б могла протистояти фашистам. Армія не була такою силою — вона навряд чи стала б стріляти в чорносорочечників.

Це був надзвичайно симптоматичний для всієї Європи момент. *Демократія не мала достатньої опори в суспільстві, щоб застосувати насильство для самозахисту.* І вихід був знайдений найпростіший: спробувати віддати владу політичним хуліганам, щоб потім, коли вони з властивою їм вульгарністю зроблять свою справу і достатньо скомпрометують себе, усунути їх із політики.

Коли минуле століття підсумовується з позицій войовничого антикомунізму, ці і подібні оцінки або з ніяковістю замовчуються, або тлумачаться, виходячи з того, що фашизм — в принципі те ж саме, що й комунізм, і навіть кращий, бо не такий жорстокий і тоталітарний. Отже, криваві методи боротьби проти «звірячих апетитів та пристрастей ленінізму» нібито і виправдовуються історією.

Але фашистський терор був спрямований насамперед зовсім не проти комуністів. Комуністи, що відкололися від соціалістів 1921 року, були маловпливовою групою, та й лідер їх, інтелігент Ґрамші, далекий був від диктаторських «пристрастей». *Головними жертвами фашизму були соціалісти,* які до «звірячих апетитів ленінізму» не мали жодного відношення.

Головною метою фашизму був розгром *демократії.* Вибори 1924 року були наругою над демократичним волевиявом, і саме соціалісти з мужністю, яка заслуговує на те, щоб ми про неї пам'ятали, кинулись викривати систему організованого обману і насильства. У відповідь фашисти викрали і убили депутата-соціаліста Маттеотті, який з парламентської трибуни найбільш непримиренно і гостро викривав правопорушення фашистів. Убивців легко знайшли, суд над ними влада перетворила на фарс, Муссоліні відкрито виступив на їх захист. Впродовж наступних двох років серією законів в країні було встановлено однопартійний диктаторський режим, що його самі фашисти кваліфікували як *тоталітарний* (цей термін ввела італійська фашистська преса 1923 року).

В чому полягали основні риси фашистського режиму і фашистської політичної ідеології? І що відрізняло фашизм від комунізму — іншої, «червоної» тоталітарної системи? Ці основні риси можна сформулювати у вигляді трьох положень.

(1) На відміну від комунізму, фашизм проголошує себе *націоналістичною* ідеологією і політичною системою. Войовничий італійський націоналізм проявився насамперед в авантюрницьких зовнішньополітичних акціях Італії, врешті успішних завдяки підтримці правих європейських сил.

При цьому на перших порах італійський націоналізм не зв'язаний з антисемітизмом. У списку євреїв — провідних лідерів італійського фашизму, який

наводив фанатик Фаріначчі, один із найближчих співробітників дуче, в листі до Муссоліні 5 лютого 1940 року, — маршал авіації Бальбо, Федерцоні, колишні керівники «походу на Рим» Де Боно і Де Веккі; всі вони — члени Великої фашистської Ради аж до кінця режиму. До 1932 року коханкою Муссоліні і однією з найвидніших діячок фашизму була єврейка Марґарета Сарфатті, редактор журналу партії «Ієрархія». З цього одного факту видно, що дуче особисто не був антисемітом і що фашистська еліта формувалась при повній байдужості до питання про єврейське походження того чи іншого лідера. І лише після війни з Ефіопією настає пора «расових законів», які поступово розширюються до офіційного антисемітизму (Сарфатті емігрувала до Америки в 1938 році). Але це пояснюється не якимись космополітичними тенденціями в фашизмі — італійцям просто зовсім чужий був антисемітизм. Тут євреї-ашкеназі знайшли нову батьківщину і давно якщо не асимілювались, то співіснували в одному культурному полі з місцевим населенням і почували себе італійцями; а в Італії, батьківщині венеціанських і генуезьких купців, не сприймали жадібності, хитрості і підступності як нібито суто єврейських рис. (До речі, Марґарета Сарфатті була з багатої венеціанської сім'ї). Проте, коли еволюція тоталітарного режиму, все більше ідейне і політичне зближення фашистів з німецькими нацистами поставили питання руба, Муссоліні без сумнівів пішов на переслідування євреїв.

(2) Неминучим наслідком націоналістичного тоталітаризму була *ієрархічна модель суспільства*, прийнята і відкрито пропагована фашистами. Це була риса ідеології і організаційної практики, що також відрізняла фашистів від комуністів. За основу своєї ідеології фашисти приймали *елітаризм* в різних його формулюваннях. «Принцип фюрерства», що покладений був в основу організації партії Гітлера, вперше втілений в життя італійськими фашистами. Тоталітарні партії не допускали жодної подоби демократизму в прийнятті і реалізації рішень, в розподілі відповідальностей. Маленьким дуче («расам») в межах їх компетенції слід було підпорядковуватися так само сліпо і бездумно, як і великому дуче. Принцип елітарності вивищував «обраних» над усе нижчими і нижчими стратами покірних виконавців і творив таким чином фашистський ідеал суспільної організації — ієрархію.

Звичайно, за умов сталінського тоталітаризму говорити про принципи демократичного централізму в партії безглуздо. Але сталінський ієрархічний режим є наслідком розвитку протилежних засад — засад *егалітаризму*, ідеї всезагальної рівності. Комуністи починали як партія бідних, і, хоча «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» залишалося в сталінізмі вивіскою, егалітаристське походження режиму давалося взнаки і в найбільш деспотичні часи. Фашисти прокламують ново-аристократичну природу свого режиму і ніколи не апелюють ні до рівності, ні до свободи і братерства.

Можливо, подекуди в результатах елітаризм і егалітаризм дійсно нерозрізнювані. Але об'єктивний історик і аналітик не може просто не помічати таких істотно різних явищ. Тим більше, що самі ультраправі дуже добре їх «помічали» і люто переслідували як лівий центр, так і ультралівих. Муссоліні сам обрав місце своїм депутатам після першого успіху на парламентських виборах — правіше крайніх правих. І це відповідало політичній реальності.

(3) Аристократичний принцип нерівності і ієрархії, проголошуваний і здійснюваний фашистами, насправді був *псевдоаристократичним*, грою в аристок-

Муссоліні кидає гранату нового типу

ратію духу, що тішило самолюбство фашистської верхівки суспільства, але не мало під собою жодних підстав. Для того, щоб попасти в нові «аристократи», зовсім не вимагалось родословної чи якихось високих духовних якостей. Чимось подібним до посвяти-ініціації був нормальний вступ до партії, і просування по східцях ієрархії було звичайною кар'єрою. «Фашистська аристократія» у дійсності була політичною структурою нижчих верств населення, *плебейства* в соціально-політичному і духовному розумінні. Саме така масова плебейська організація підкріплювала *консервативні* засади суспільства, відкриваючи людям із культурно-політичних «низів» можливості легкої кар'єри і посилюючи соціальну мобільність. Створена фашистами політична «еліта», вихована на грубому насильстві, була досить примітивною за моральними якостями, освітою та політичним досвідом, що проявилося особливо в часи кризи режиму, коли найближчі соратники дуче, включаючи зятя Чано, «здали» його із шкурних міркувань. Культ «сильної особистості» виродився в безоглядний егоїзм. Фашистська субкультура в італійському суспільстві аж ніяк не нагадує духовну аристократію.

В галузі мистецтва Муссоліні не був таким категоричним, як Гітлер, — він прийшов до влади, підтриманий провідними діячами мистецького авангарду. Тому в Італії конкурували бундючний консервативний класицизм з його претензіями на національну велич і, з іншого боку, футуризм спадкоємців Марінетті і Ґабріеле Д'Аннунціо. Звідси непослідовна формула «фашизм непотрібен культурі, але культура потрібна фашизму», яка викликала такий гарячий спротив нашого поета і ідеолога ОУН «Ольжича»-Кандиби. Тим не менш ідеологічний контроль був в Італії Муссоліні досить тотальний. Фашизм створив огидну систему духовного насильства і, відкривши всі двері вульгарним і тупим демагогам, сам себе знекровив розривом із інтелігентною Італією.

Муссоліні змусив потяги ходити по італійських залізницях згідно з розкладами, пішоходів та автомобілі на вулицях Італії дотримуватися правил вуличного руху, сицилійську мафію боятися закону чи, радше, владного беззаконня. Італія жила бідно, але без великих економічних потрясінь. Цього було досить, щоб певна частина обивателів змирилася із втратою демократії. Але пасивне прийняття фашистської влади було далеке від її ентузіастичної підтримки.

В міжвоєнній Європі були режими, що спиралися на націоналістичні та вкрай праві політичні сили і вважалися тоді фашистськими. Таким був режим маршала Пілсудського, що встановився в Польщі внаслідок перевороту в травні 1926 року. Посада президента була декоративною — при виборах Сеймом президента хтось дотепний на глум висунув ще й кандидатуру кафешантанної співачки пані Зулі Поґожельської, і вона зібрала кілька голосів. Пані Зуля могла б бути не гіршим президентом при Головному вожді, що пізніше юридично обіймав посади не вищі від військового міністра. Утомлена бідністю і корупцією Польща зреклася де-

мократії на користь диктатури полковників, і спочатку навіть комуністи підтримали переворот. Політичною опорою режиму була за Пілсудського організація ББВР (*Bezpartyjny blok współpracy z rządem*, «безпартійний блок співпраці з урядом»), утворена полковником Валєри Славеком, що був кілька разів і прем'єром; метою діяльності ББВР була організація громадської підтримки влади та сприяння обмеженню функцій парламенту на користь виконавчої влади. Після смерті Пілсудського Славек попав у немилість і врешті застрелився, ББВР був розпущений, але 21 березня 1937 року на його основі утворено так званий «Озон» — OZN, Obóz zjednoczenia narodowego, «Табір національної єдності» (керівник — полковник Адам Коц, потім генерал Станіслав Скварчинський, начальник штабу полковник Венда). Як і ББВР, «Озон» прагнув до обмеження впливів опозиції, зміцнення ролі Верховного Вождя, обмеження прав парламенту, зміцнення костьолу і посилення його впливу, придушення комунізму, обмеження впливу євреїв та масонів на громадське життя, — словом, характеризувався усім набором правих націоналістичних орієнтацій.

Насправді націоналістична урядова партія залишалася організацією чиновників і масового впливу не мала. В Польщі все-таки, хоч формально, діяли конституція і політичні партії, залишались видимості законності.

Подібне можна сказати про фашизм в Іспанії. Диктатура генерала маркіза Прімо де Рівера 1923—1930 років, що її тоді називали фашистською, була насправді консервативно-націоналістичним військовим авторитарним режимом. Велика депресія вмить зруйнувала диктатуру, генерал емігрував і незабаром помер у Парижі, на вісім років у Іспанії встановилась демократія. В епоху республіки складалась також і течія, близька до фашизму, хоча і позбавлена властивих нацизмові расистських і язичницьки-антиклерикальних ідеологічних рис (організація ХОНС); проте, в радикально-правому русі домінувала права консервативно-націоналістична організація — «фаланга», створена сином генерала Прімо де Рівера, католиком і аристократом, який і очолив об'єднану партію «ХОНС і фаланга». Аристократичних паничів зневажливо називали в Іспанії *señoritos*, і вони не мали жодних шансів стати популярними лідерами мас. Генерал Франко, що очолив заколот армії проти республіки, використовував також і фалангістів, як особливо агресивну і жорстоку силу; режим Франко був союзом досить різнорідних сил — фашистського руху фалангістів і армійської реакції; Франко був керівником військових-традиціоналістів, а фалангістів очолював свояк Франко Рамон Серрано Суньєр. Однак, скоро фаланга стала придатком до його адміністрації, — всі вищі урядовці, а також генерали і офіцери ставали членами фаланги автоматично. І навіть така фаланга не була правлячою масовою партією, а в політичній ідеології Франко залишався вкрай консервативним католиком і націоналістом.

На відміну від подібних консервативних авторитарних режимів владна система, створена в Італії і Німеччині, спиралася саме на масові рухи з ідеологією того типу, який називають фашистським; вони вдихнули нове життя в слабкі національні державні організми, нав'язавши їм також свою партійну ідеологію. «Партія-держава» у фашистському виконанні була такою ж однопартійною системою, як і в авторитарно-націоналістичних режимах, але в другому випадку слід би радше говорити не про «*партію*-державу», а про

«державу»-партію», «партію» вищих чиновників, кліру і офіцерства та генералітету. «Держава-партія», по суті, була давно відомим в історії явищем антидемократичної реакції, що спирається на силові структури державного апарату, — режимом агресивного консерватизму, орієнтованим на так звану «національну ідею», традиційні сімейні і релігійні цінності та ієрархічну будову суспільства. «Партія-держава» стала явищем XX століття, елітаризм її не має нічого спільного із становим елітаризмом «держави-партії», а консерватизм сягає так глибоко, що залишає позаду середньовічні цінності і безпосередньо сполучає XX століття з трибальною свідомістю.

Трагедія німецької демократії

Марксистські автори підкреслювали пов'язаність нацизму з інтересами великого капіталу, тоді як у західній літературі торжество нацизму описується як поступове вивільнення космічного зла від суспільного контролю і сходження його на вершини абсолютної влади. В центрі уваги опиняються зловісні фігури Гітлера та інших нацистських вождів, що нині детально описані і вивчені з політичної, культурної і психологічної точки зору. Проте, щось лишається незрозумілим, коли йдеться про історичні долі великої німецької культури та її співіснування з варварством, нею ж нібито і породженим. Ліберальним та ліберально-консервативним колам повоєнної Німеччини залишалося взяти на себе відповідальність за все і просити у народів світу пробачення, насамперед біля стіни плачу в Єрусалимі.

А розгляд історії як історії класової боротьби виявився безпомічним там, де доводилось визнати вплив нацизму на пересічного трудящого німця і відповідальність за злочини нацизму. Комуністичні історики замовчували неприємні факти і підводили до думки, що в роки, коли Німеччина воювала проти світової демократії, винуватцями злочинів і відповідальними за них були тільки монополії та їх нацистська агентура, а справжньою Німеччиною — нечисленні підпільники та емігранти. Більшість німців, Німеччина як нація і культура залишались таким чином поза полем розгляду.

Фашизм як політична сила практично відсутній в історії Ваймарської республіки. Його раптовий неймовірний успіх на виборах 1930 року — 6,4 мільйона голосів — приголомшив Німеччину і світ. Це був обвал в цивілізаційному процесі. А відносна стабільність нацистського режиму свідчила про те, що нові сили в результаті обвалу встановили якусь нову рівновагу.

Як прийшли до влади нацисти? Наскільки масовою була підтримка нацизму? Яка відповідальність лягає на «німців взагалі», німецьку націю, німецький народ?

З цієї метафізичної проблеми спочатку слід вичленувати реальне і конкретне питання: які великі сили брали участь в явній і прихованій політичній боротьбі, що в її результаті біля влади опинилися наці?

Переломним моментом, який мусив би серйозно стривожити Німеччину і всю Європу, був 1925 рік. Ніщо не говорило про те, що правоконсервативний кандидат в президенти прийде на зміну соціал-демократу Еберту, який помер від запущеного запалення легенів. Соціал-демократи підтримали кандидата Центру Вільгельма Маркса. Але внаслідок того, що баварські католики проголосували не за католика-центриста, а за фельдмаршала Гінденбурґа, висунутого протестантською Пруссією, перемогли на виборах крайні праві. Тим самим було показано, наскільки ненадійний блок лівих і цент-

ру, які великі резерви у правих. А це ж були часи економічного піднесення!

«Християнська держава» старих консерваторів була протестантською, і опорою протестантського консерватизму була передусім Пруссія з її юнкерством. Католицький елемент завжди непокоїв кайзерівських політиків, оскільки єдність Німеччини трималась на перевазі протестантів. Коли 1906 року зросла напруженість між австро-німцями та мадярами в Австро-Угорщині і виникла загроза розпаду двоєдиної імперії Габсбургів, канцлер Німеччини з жахом писав, що німців може очікувати кошмар, якщо 15 мільйонів католиків увіллються до Райху[1]. Любов німців до Австрії виражала німецьку солідарність, але вона мала конфесійно визначені межі. Стабільність Німеччини передбачала рівновагу в консервативному трикутнику «протестантизм пруського Сходу — католицький центр Рейн-Вестфалії — католицька Баварія».

Прирейнські католицькі і протестантські провінції настільки відрізнялись від сходу і бюргерської півночі, що часто французи не сприймали мешканців Райнлянду як німців. Так, Ромен Роллан відповідав на докори в тому, що він вивів головним героєм німця: який же Жан Крістоф німець — він же з Рейну! Поміркована католицька права частіше іменувалась просто «Центром». Це була *раціональна* права, і фактично навколо неї групуються також некатолицькі правоцентристські сили як в період нацизму, так і особливо після війни. Звідси вийшов Аденауер, спадкоємцем правого центру стала християнська демократія. Католицький передальпійський південь взагалі різко відрізняється від решти Німеччини. Провінційна баварська глибинка була грубіша і життєрадісніша, а в містах і особливо в столиці — Мюнхені — зосереджувалась художницька, архітектурна та музична еліта. Баварія зберегла високі традиції з часів, коли вона входила в одну культурну зону з Італією та Австрією, зону могутнього бароко. В часи республіки Баварія стала оплотом консерватизму, соціал-демократія тут майже не мала впливу.

Генерал-фельдмаршал фон Гінденбург

У Ваймарській республіці спочатку велику політичну роль відігравали ліберали. Можна сказати, що найвизначнішим ліберальним політиком молодої республіки був Вальтер Ратенау, дипломат, політичний письменник і видатний організатор ділового життя, єврей за походженням. Однією з великих заслуг Ратенау перед республікою було те, що він, використовуючи свої зв'язки з єврейськими фінансовими колами, вводив у міжнародне ділове і політичне співтовариство нікому не відомих нових лідерів Німеччини. Ратенау говорив, що для політика достатньо мати справу з трьома сотнями людей у світі; принаймні ні в кого іншого в Німеччині цих трьох сотень впливових знайомих не знайшлось.

Ліберальну партію («Volkspartei» — Німецька народна партія, ННП) відно-

[1] Див.: *Джолл Дж.* Истоки первой мировой войны. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 104.

Вальтер Ратенау

вив і очолював в двадцяті роки Ґустав Штреземан, представник буржуазних кіл, орієнтованих на європейську інтеграцію. Штреземана, зокрема, високо оцінив після розмов із ним Ейнштейн. Діяльність лібералів матеріально підтримував один із мільйонерів, що розбагатіли після війни, — сталевий магнат Стіннес. До лібералів належала також і «Німецька демократична партія» (НДП), перейменована пізніше в «Державну партію», за яку голосувало вдвоє менше виборців, ніж за лібералів, і яку підтримувала, зокрема, єврейська буржуазія та інтелігенція. Парадокс: ліберали, партія еліти буржуазного суспільства, називали себе «*народною*», а партія асимільованих єврейських інтелектуалів — «*державною*», наче на згадку про епоху «придворних євреїв»!

Ратенау був убитий антисемітами-націоналістами 1922 року, Стіннес раптово помер 1924 року, після чого більшість його заводів перейшла до концерну, контрольованого Кірдорфом і Тіссеном. Уряд Штреземана був скинутий через те, що соціал-демократи в сумнівній ситуації відмовили йому в підтримці, і надалі роль Штреземана звелася до керівництва зовнішньо-політичним відомством. Штреземан помер 1928 року, ледве перейшовши сорокарічний вік. Ліберальна партія, зрештою, і незалежно від цих втрат відчула повоєнну кризу лібералізму — її електорат був вдвоє меншим, ніж консервативний.

Праві і помірковано праві сили стабільно мали приблизно такий самий вплив, як і ліві, ліберали самостійно не мали великої ваги, але здатні були істотно впливати на долю політичних процесів. Позиції ультралівих — комуністів — були значно сильнішими, ніж позиції ультраправих, але підтримки, необхідної для руйнування режиму, комуністи в народі не мали. Здавалось би, політичні сили, готові розв'язувати свої проблеми в рамках демократії, набагато переважували крайніх, що рвались до тоталітарних методів влади. В політичній серцевині Німеччини — Пруссії з Берліном — соціал-демократи увесь час були при владі в тісному співробітництві з лібералами. Тим не менш підсумком еволюції республіканського режиму був крах демократії.

В Німецькій республіці після кризи 1923 року, з якої країну вивели ліберали Штреземана та соціал-демократи, правили різні комбінації центристських партій. Практично увесь Ваймарський період Соціал-демократична партія Німеччини, не будучи при владі і не маючи змоги відповідати за дії урядів, залишалась єдиним відкритим і послідовним захисником республіки. Вона взяла на себе захист повсякденних класових інтересів робітництва, але насамперед — оборони засад ліберальної демократії. Це й визначило слабості її позицій, що трагічно вплинули на долю демократії в Німеччині. В переддень глибокої кризи, яка закінчилася крахом республіки, останній соціал-демократичний уряд Германна Мюллера впав

внаслідок повороту вправо його союзників — лібералів (ННП).

Республіканський режим ніколи не був у Німеччині популярним. Ваймарську республіку не любили. Республіка в Німеччині стала наслідком воєнної поразки і для багатьох німців — символом ганьби. Так звана *Dolchstosslegende*, «легенда про удар в спину», знайшла відгук у багатьох непримиренних німецьких патріотів, які не хотіли прийняти жодних пояснень поразки, крім найпримітивнішого, — зрада. Соціалісти (особливо комуністи) і євреї виявлялись найочевиднішими винуватцями розгрому — і не тільки для вчорашніх офіцерів та унтер-офіцерів, що втрачали роботу після Версальського миру. Ганьба поразки дуже важко переносилась найширшими верствами населення Німеччини, оскільки початок війни сприймався ними як поклик до честі і гідності, а її кінець — як злидні і несправедливість.

Поразка у Великій війні була сприйнята як поразка «німецької ідеї», а жорстокі покарання всієї нації — визнання її винуватцем Великої війни та приречення на виплату величезних репарацій — позначилась і на сприйнятті республіки. До того ж антисемітизм, завжди поширений в нижчих верствах населення, вбачав винуватців війни — завдяки своєрідній інтерпретації лівої пропаганди — у міжнародних єврейських фінансистах, які нібито уникли відповідальності, звалivши все на німців.

Після поразки у Великій війні в Німеччині виник масовий молодіжний рух, цілком аполітичний за безпосередніми спрямуваннями і трохи антиструктурний за своїм характером. Учасники руху організовували туристичні походи по мальовничих місцях Німеччини, збирали старі народні пісні і самі розучували і виконували їх, вивчали і підтримували старовинні ремесла, організовували народні школи і університети, пропагували

Президент — соціал-демократ Ф. Еберт приймає парад Райхсверу. На задньому плані — організатор Райхсверу генерал Сеект

тверезість і простоту в побуті. Це протистояння офіційному міському життю символізує прагнення до порятунку через тяжіння до здорових національних джерел. Його можна було б назвати фундаменталістським, якби воно не було настояним на високій гуманітарній культурі. Великий фізик Вернер Гайзенберґ пізніше згадував: «Коли в епоху молодіжного руху ми відправлялися з друзями на Остерзее і, сидячи в палатці, читали вголос «Гіперіона» Гельдерліна, коли на одній з вершин Фіхтельґебірґе ми ставили «Битву Германна» фон Кляйста, коли вночі біля табірного вогнища ми грали чакону Баха чи менует Моцарта, — щоразу нас щільно обступало те духовне

Ґустав Штреземан підписує договір в Локарно

повітря Заходу, в яке ввела нас школа і яке стало для нас життєво необхідним елементом»[1]. На народне життя студенти і гімназисти дивилися з вершини Фіхтельґебірґе крізь марево Кляйста і Гельдерліна, Баха і Моцарта, — але все ж звертались до витоків, бо були віддані цілісному «німецькому духу», духу німецької спільноти-Gemeinschaft, який війною і революцією ледве не був зруйнований разом з державою. Не забудемо, що гімназист Гайзенберґ брав участь у вуличних перестрілках у Мюнхені 1919 року, захищаючи німецьку державність від комуністичної революції.

І коли Томас Манн 1922 року виступив на підтримку демократії і захищав республіку як «союз держави і культури», а, отже, політики і інтелігенції, це викликало протести навіть у деяких його безсумнівно інтелігентних однодумців. Відповідаючи на їх критику, Манн писав Іді Бой-Ед: «Я відніс початок республіки не до 1918, а до 1914 року. Тоді, сказав я, в годину честі і безоглядної готовності кинутися в бій, виникла вона в серцях молоді. ...Спроба дати цій жалюгідній державі, у якої немає громадян, якусь подобу ідеї, душі, живого духу здавалась мені непоганою затією, уявлялась мені чимось на зразок доброї справи!»[2]

«Жалюгідній державі»! Ваймарська республіка мала чи не найдемократичнішу на той час конституцію, врешті-решт, в 1924—1927 роках реальна заробітна плата зросла на 37 %, а в 1929 році вона перевищила (на 2 %) довоєнний рівень! В одній із приватних бесід Гітлер пізніше ставив в вину «режиму» (себто республіці) надмірні витрати на робітничий клас: «Впродовж 1925—1928 років ми з вини профспілок витратили зайвих 18 мрд. марок у вигляді зарплати, соціальних виплат, страхування по безробіттю. Порівняно з цим 2 мрд. щорічних виплат по репараціях значать небагато»[3]. На соціальні цілі «режим» тратив вдвічі більше, ніж на репарації! Чому ж так незаслужено гірко оцінювали її сучасники? Чому вона не одержала благословіння «німецьким духом» спільноти-Gemeinschaft?

Соціал-демократи програвали вже тому, що ототожнювали себе з республікою і брали на себе за неї відповідальність. «І справді, соціал-демократія була *хранителькою* Конституції і демократії, — пишуть, підсумовуючи минулий досвід і аналізуючи минулі помилки, соціал-демократи Сюзанна Міллер та Гайнріх Потгоф. — Однак її концепція демократії залишалась багато в чому обмеженою формальним функціонуванням демократичних інститутів та їх захистом». Позицію тодішнього керівництва Міллер і Потгоф називають «типово оборонною» і зазначають, що вона була спрямована проти загрози реставрації монархії, але не могла протистояти загрозі фюрерської держави[4].

В політичних баталіях 20—30-х років XX ст. німецька соціал-демократія радше виступає як прагматична сила, ніж як носій загальних конструктивних ідей. Вона захищає інтереси робітничого класу — і оскільки цей захист був успішним в роки економічної і політичної стабілізації, остільки робітнича маса і значна частина людей найманої праці підтримують СДПН. Соціал-демократія створила цілу субкультуру в німецькому (як і в австрійському) суспільстві. «Стара соціал-демократія пропонувала своїм членам «отчий дім і смисл життя» (якщо вжити вдалий вислів Отто Бауера) у вигляді ферайнів (нім. Verein — об'єднання. — *М.П.*), діяльність яких охоплювала всі сторони життя — робітничі гімнастичні і спортивні організації, об'єднання любителів туристичних походів, союз вільнодумців, зв'язаний із установами для кремації, робітничий співочий союз,

---

[1] Див.: *Гейзенберг Вернер.* О соотношении гуманитарного образования и западной культуры // *Гейзенберг В.* Шаги за горизонт. — М., 1987. — С. 44.

[2] Див.: *Манн Томас.* Письма. — М., 1975. — С. 32.

[3] Цит. за: История фашизма в Западной Европе. — М., 1978. — С. 189—190.

[4] Див.: *Миллер С., Потхоф Х.* Краткая история СДПГ. — М., 1989. — С. 123.

Мітинг комуністів

оркестри, різні громади бібліофілів, народні театри, шахові клуби і т. д. — але тим самим ізолювала їх від решти населення»[1]. У лівих партій були також свої військові організації: у соціал-демократів — «Райхсбаннер» («Прапор райху»), у комуністів — «Союз червоних фронтовиків», звідки вітання піднятим кулаком — «Рот фронт». Така субкультура міцно зв'язувала партійців та їх електорат, але вона не випускала соціал-демократію (як і комуністів) за межі робітничих кварталів.

Німецька соціал-демократія мала в цілому дуже раціонально побудовану, *функціональну* політику, яка базувалася на добре осмислених повсякденних класових інтересах, а в загальних питаннях залишалася на марксистському ідеологічному ґрунті. Щоправда, в марксизмі ідейних вождів німецької соціал-демократії Карла Каутського, Едуарда Бернштайна та Рудольфа Гільфердінґа, уже стариків, — вони пішли з життя напередодні Другої світової війни, — все більш відчутно проступав етичний елемент, що протиставив соціал-демократію російському тоталітарному комунізму. Але СДПН не сформулювала ані на марксистському, ані на етичному ґрунті великої конструктивної ідеї, здатної об'єднати націю у важкий час.

Лише одна невеличка група соціалістів орієнтувалась тоді на високий ідеалізм. Це була група, утворена філософом Леонардом Нельсоном, мати якого — асимільована єврейка з роду відомих Мендельсонів — свого часу була хазяйкою блискучого інтелігентського салону в Берліні. Нельсон, відомий завдяки «парадоксу Нельсона—Ґреллінґа» в математичній теорії множин, розвинув гарну теорію моралі. В цій теорії всі принципи моралі і політики були підпорядковані головному — принципу *захисту гідності людини*. Весь соціалізм виводився з гуманістичного принципу людської гідності: суспільство має бути побудоване в такий спосіб, щоб ані злидні, ані насильство, ані національна та інша спільність не принижували людської гідності жодного його члена.

За вірою в марксизм як вище досягнення людської думки стояли переконання, що соціалізм знайшов ту світову силу, той клас, ту об'єктивну необхідність, яка прокладає собі шлях через історію і до якої треба свідомо приєднатися. Леонард Нельсон не вірив у долю. Життя, в тому числі і велика політика, ближча до гри, де можливі величезні стратегічні виграші і страшні поразки. Людина може міняти хід історії і на щастя, і на горе іншим людям.

[1] Див.: *Миллер С., Потхоф Х.* Краткая история СДПГ. — С. 209—210.

К. Радек

Це було індивідуалістичне переконання, і соціалізм Нельсона мав дійсно не революційне і класове, а ліберальне і етичне спрямування. Напружені шукання гуртка Нельсона були спрямовані не на пошуки об'єктивних тенденцій світового розвитку, а на наукове обґрунтування ідеалів, які можуть стати вищими цінностями в політиці, моралі і праві.

Про цей епізод можна було б не згадувати — Нельсон і його прихильники були виключені з соціал-демократичної партії, оскільки були противниками марксизму і взагалі радше лібералами і смішними ідеалістами; проте, саме послідовник померлого 1927 року Нельсона Айхлер став тим теоретиком, який уже після війни очолив роботу над новою програмою СДПН, прийнятою 1951 року партійним з'їздом в Ґодесберґу.

Дуже показові цифри щодо вікового складу соціал-демократичної партії порівняно з нацистською. В 1931 році молодь від 18 до 30 років становила в НСДАП 37,6 %, а в СДПН всього лише 19,3 % — майже вполовину менше. Тоді як люди віком 40—50 років в нацистській партії становили 19,6 %, а у соціал-демократів — 26,5 %, члени партії старші 50 років становили відповідно 14,9 і 26,8 %. Далі тенденція до омолодження нацистів стає ще виразнішою[1]. В соціал-демократії більша половина партії старша від 40 років, у наці — лише третина. Поповнення в часи Ваймарської республіки пішло переважно не в партію, а в профспілки. А профспілкова бюрократія виявилась у вирішальні хвилини навіть схильною до компромісу з наці.

У вирішальні для Німеччини роки головна партія лівоцентристського напрямку повільно перетворювалась на партію пенсіонерів. Її час минав.

Для взаємовідносин соціал-демократів з комуністами характерно, що вони вважали одна одну фашистською партією.

В 1923 році російські комуністи зробили останню спробу розпалити світову революцію, і в Німеччині побували не тільки Радек та інші комінтернівські політики, а й червоні генерали Тухачевський і Примаков. З 1923 року Комінтерн і німецькі комуністи визначають соціал-демократію як особливий загін фашизму, «соціал-фашизм». Після поразки авантюрного повстання в Гамбурзі керівництво КПН заявило, що *фашистський* генерал Сеект за дорученням *фашистської* буржуазії *розгромив буржуазну демократію* в Німеччині. Тоді ж голова Комінтерну Зинов'єв сказав: «Не тільки Сеект, але й Еберт і Носке являють собою різновиди фашизму»[2]. Теза про соціал-демократію як «ліве крило фашизму» зникла з комінтернівських документів в роки бухарінської «відлиги» і знову відновлена з 1928—1929 років. Більше того, комуністична газета «Роте фане» 12 квітня 1929 року назвала соціал-демократію «тараном фашизму і імперіалізму». Навіть після приходу Гітлера до влади, в кінці 1933 року, один із лідерів КПН Фріц Геккерт писав, що СДПН є «головною опорою капіталістичної диктатури» і розгром її — першочергова задача комуністів[3]. Ці позиції були залишені Комінтерном лише 1935 року.

Але варто зазначити, що і німецька соціал-демократія в цю епоху не проводить ніякої різниці між комунізмом і фашизмом. Голова партії Отто Вельс на Берлінському партайтаґу 1924 року говорив про наці і комуністів як про «взаємозв'язані ланки одного ланцюга, які роздирають тіло Німеччини до крові і врешті задушать її». Карл Каутський, Артур Кріспін і Отто Вельс були представниками саме тієї тенденції до ототожнення комунізму і фашизму, яка посилилася після 1929 року. На відміну від комуністів соціал-демократія вважала боротьбу з націонал-

[1] Див.: *Манхейм Карл.* Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С. 564.

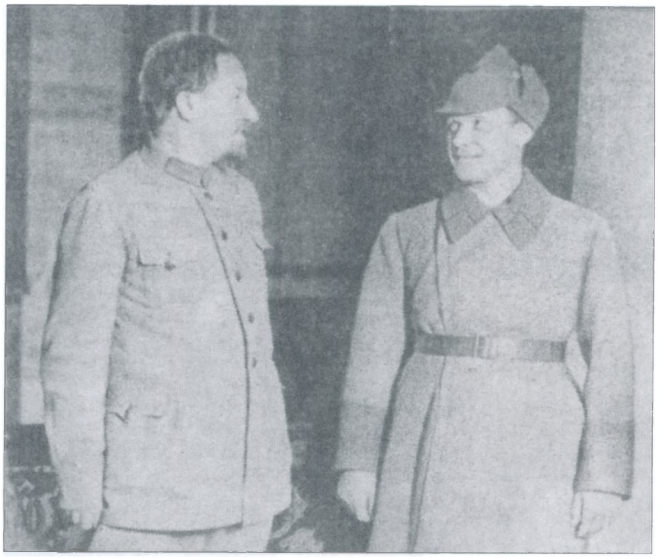
[2] Див.: *Фауленбах Бернд.* Роль теорий тоталитаризма и социал-фашизма в отношениях между социал-демократами и коммунистами в 20-е и начале 30-х гг. // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии. — М., 1998. — С. 189.

[3] Там же. — С. 190.

соціалізмом першочерговою задачею, але виходила *з принципової тотожності фашизму і комунізму*. До того ж, як зазначає сучасний соціал-демократичний автор Фауленбах, фашизм розумівся як «така форма держави чи рух, які на протилежність демократії вищу владу в державі і право на формування політичної волі визнають не за всією сукупністю рівноправних громадян, а лише за одним із них або їх представницькою меншістю»[1]. З цієї точки зору, дійсно, жодної різниці між СРСР, фашистською Італією чи Польщею Пілсудського не було.

Наскільки серйозним і небезпечним ворогом демократії була компартія Німеччини? В тому вигляді, в якому вона перебувала в кінці 20-х років, КПН неспроможна була сформулювати ідеї, що повели б за собою більшість нації. Ми вже звикли до фраз про те, що робітничий клас був розколотий між двома партіями. Але, власне кажучи, комуністи не були партією робітничого класу. Повсякденні інтереси робітників захищали в політиці соціал-демократи, в стосунках із підприємцями — некомуністичні профспілки. Робітники лише остільки масово підтримували комуністів, оскільки радикально вороже ставилися до республіки, що не могла дати їм бажаного соціального захисту. На відміну від Росії, де царат переслідував профспілки так само, як революціонерів, на заході «тредюніоністський», за Леніним, робітничий рух так і не з'єднався з «соціалізмом». Потужна соціалістична секта — компартія Німеччини — дуже розширила свій вплив на робітництво, але аж ніяк не стала його політичним вождем.

Спочатку нечисленні комуністичні групи об'єднували ультралівих робітників і ліву антиструктурну інтелігенцію. Німецькі ліві інтелектуали керували партією разом з нетерпимими і малоінтелігентними робітниками подібними до Брандлера,

М.І. Подвойський і Ернст Тельман на VII пленумі виконкому Комінтерну. Вождь німецьких комуністів — у червоноармійській формі

що був усунутий від керма після поразки революційної авантюри 1923 року як «троцькіст» і «опортуніст» і замінений врешті-решт керівником повстання в Гамбурзі 1923 року Ернстом Тельманом, твердим віруючим комуністом, вірним кремлівському керівництву.

Німецькі комуністи 20-х років виявляють багато спорідненості з німецьким експресіонізмом. Мабуть, найвиразніше репрезентував німецьку комуністичну ультраліву безпартійний Бертольд Брехт, який попри свою близькість до комуністів так і не емігрував до Москви, а обрав Америку. Цей великий художник з відчайдушною непримиренністю викривав капіталізм як суспільство злоби і узаконеного злочину. Його «Тригрошова опера», а потім і «Тригрошовий роман» свідомо побудовані на сюжетній схемі початку XVIII століття, щоб тим самим підняти тематику до загальнолюдських масштабів і апелювати до вічних проблем. Цей сюжет надто простий і грубий, карикатура надто примітивна, — але такими були і Жорж Ґрос в живописі, і Йоганнес Бехер в поезії, і Ернст Толлер в театрі.

[1] Див.: *Фауленбах Берндт*. Роль теорий тоталитаризма и социал-фашизма в отношениях между социал-демократами и коммунистами в 20-е и начале 30-х гг. // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии. — С. 193.

Тельман в тюрмі

Після комінтернівських чисток і «більшовизації» компартії в ній не залишилось ультралівого інтелігентського авангарду, а керівництво Тельмана не мало за собою нічого, крім протестних настроїв та інерції повстання 1923 року. По суті, комуністи мали одне гасло — «діяти по-російському», і один ідеал: СРСР, який уявлявся комуністичним віруючим земним раєм для трудящих. Можна думати, компартія зібрала на останніх виборах максимум голосів, на які могла розраховувати. *Повстання комуністів в країні з могутніми і добре організованими правими і лівоцентристськими силами було б приречене на провал.*

Коли ясно вирисувалася загроза нацистської диктатури, група Айхлера — Гекмана, послідовників покійного Нельсона, звернулась до лідерів компартії, соціал-демократії та профспілок з пропозицією об'єднати зусилля проти правих екстремістів. Лідер соціал-демократів Отто Вельс відповів, що радий би, але ситуація надто складна. Комуніст Тельман не відповів — мужній Тедді, незламний і недалекий, твердо простував назустріч своєму концтабору і крематорію. Фізик за фахом Гекман із його авторитетом в колах науковців, літераторів та митців спромігся на суто моральний акт: він зібрав підписи під закликом чинити опір нацистському насильству в таких відомих діячів культури, як Альберт Ейнштейн, Генріх Манн, Кете та Карл Кольвіци, Еріх Кестнер, Арнольд Цвайґ, Ернст Толлер, П'єтро Ненні та багатьох інших.

Було вже запізно. Владу над німцями захопили зухвалі і агресивні молоді недоуки та злобні консервативні нездари. Але кілька десятків підписів, зібраних Гекманом, мали символічне значення: інша, гуманна і антинацистська, справді велика Німеччина показала світові, що вона існує.

Нацистська партія вийшла на політичну авансцену в переддень кризи, але й тоді, і пізніше *не мала більшості*. Можна думати, в найкращі для неї часи її прихильники становили близько третини дорослого населення Німеччини. Голосування 1933 року після підпалу Райхстаґу дало наці майже половину голосів, але слід зважити на обстановку терору, в якій воно проводилось. Серед тих, хто віддавав свої голоси націонал-соціалістам, чимало було протестного електорату, який з великим сумнівом можна віднести до людей із нацистськими переконаннями.

Чи була депресія вирішальним фактором раптового поправіння Німеччини? Є невелика невідповідність між економічними та політичними факторами, що сприяли піднесенню нацизму. Поворот у загальній ситуації на користь наці відбувається не з обвалом німецької економіки, а дещо раніше, — 1929 року. Економіка Німеччини зазнала нищівного удару в 1930 році — в березні число

безробітних сягало майже 3,5 млн. чоловік, промислові підприємства Німеччини були завантажені наполовину, в липні виробництво сталі впало на 40 % порівняно з минулим роком. Коли криза потрясла Німеччину з усією силою, а потоки кредитів із Сполучених Штатів припинили надходити, депресія набула форми розвалу всієї економічної системи і закінчилася банкрутством держави. Але 1929 рік ще був стабільним.

1928 року наці внаслідок відсутності коштів навіть не змогли провести партійного з'їзду, а на виборах до Райхстаґу одержали лише 700 тисяч голосів і 12 депутатських місць. Але в суспільстві відбувався зсув праворуч. 1928 року розпалась лівоцентристська урядова коаліція, і з цього часу при владі знаходяться праві або правоцентристи.

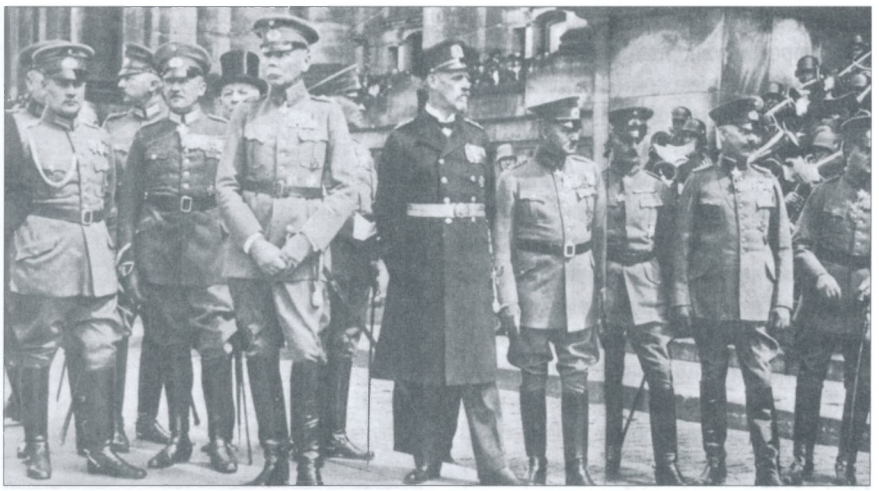
Нацисти приходять до влади 1933 року не через перемогу на виборах, а радше внаслідок втрати ними завойованих у попередній період позицій і посилення позицій комуністів. Переговори лідерів фінансово-промислових кіл з Гітлером та керівним колом його партії привели до того, що було створено коаліцію правих і ультраправих.

Поворот в бік нацистів першими здійснюють політики, тісно зв'язані з капіталістами Рейнсько-Вестфальського регіону. Тут, до речі, соціал-демократія в пролетарському середовищі не користувалася загальною підтримкою, більшість робітників віддавали перевагу комуністам. 1927 року 15 великих капіталістів, в тому числі Пауль Рейш, управитель Ґаніелів, — другої після Круппів за багатством сім'ї Німеччини, — заснували клуб «Рурляде», що відігравав велику роль в політиці. Рейш був пан-європеїстом, але чимало допоміг Гітлеру. Велику активність розвинув симпатик Гітлера, сталевий магнат Тіссен. Клуби підприємців проявляли зростаючий інтерес до наці, яких вони донедавна вважали вульгарними плебеями.

Соціальні орієнтації ринкової економіки, ініційовані соціал-демократами, праві вважали непосильними для Німеччини, що була близькою до колапсу. Канцлером Німеччини з 1928 року був правий центрист, католик Брюнінґ, але уже влітку 1931 року нарада промисловців у Дюссельдорфі дійшла висновку про необхідність його заміни «більш твердою» людиною, а також змін у конституції та більш жорсткої робітничої політики. В жовтні 1931 року Гітлера прийняв президент Гінденбурґ, а 11 жовтня 1931 року на курорті в Гарцбурзі зібралися представники підприємців та правих організацій, в тому числі Національної партії Гуґенберґа; серед учасників були і нацисти. Розмови про «Гарцбурґський фронт» були перебільшеними; зібралися тут лише другорядні особи, але активність президента Райхсбанку Шахта, що вже минулого року зробив ставку на Гітлера, свідчила про можливість майбутньої підтримки нацистів консервативно орієнтованими підприємцями і фінансистами.

27 січня 1932 року в Дюссельдорфі Тіссен представив Гітлера бізнесовій еліті, яка уважно вислухала його доповідь. Наступного дня Гітлер, Ґерінґ і Рем були прийняті Тіссеном в його замку разом з видними промисловцями. Уже тоді в цьому середовищі не було сумнівів, що Гітлера слід *використати*, але люди великих грошей ще не наважувались думати про те, щоб йому *дати владу*.

На виборах у березні—квітні 1932 року Гінденбурґ був знову обраний президентом, незважаючи на дуже похилий вік, але Гітлер зібрав 11, а в другому турі — 13 млн. голосів. *І тільки коли на виборах у Райхстаґ 1932 року стало ясно, що пік впливу наці уже позаду, політики правого спрямування і лідери*

Генерал Сеект (третій ліворуч)

фінансово-промислового світу прийняли рішення. Яльмар Шахт, дуже розумний і цинічний політик і фінансист, в червні 1932 року в промові, виголошеній в Ганновері, відкрито сказав, що Гітлер очолить уряд через півроку. Так воно і сталося. Характерно, що 1932 року утворено дуже вузький «Гурток друзів райхсфюрера СС», і Шахт першим став членом цієї фундації.

За умов глибокої економічної і соціальної кризи Гітлер одержав повноваження сформувати уряд фактично з рук консервативних політиків та фінансово-промислових кіл. Тут марксистські історики абсолютно мають рацію.

Аналогічним чином реагував на посилення комунізму райхсвер — збройні сили Німеччини, які після поразки організував і довгий час очолював генерал Сеект. Райхсвер був нечисленний, але у разі потреби на його основі легко можна було розгорнути досить велику армію з добре підготовленим офіцерським та унтер-офіцерським складом. Для підтримки високого професійного і морального рівня війська Сеект культивував аристократизм і відчуття елітарності у офіцерського складу — завдяки йому людей з прізвищами, що починалися з дворянського «фон», в армії республіканської Німеччини було значно більше, ніж в кайзерівські часи. На кінець 20-х — початок 30-х років XX ст. німецька армійська верхівка являла собою згуртовану елітарну корпорацію, стабільне політичне становище якої досягалося, зокрема, завдяки принципу аполітичності, що його неухильно дотримувався Сеект. Проводячи в життя цей принцип, військовий суд в Ляйпціґу 1930 року засудив трьох молодих офіцерів за нацистську пропаганду у війську (сам Сеект, зрештою, був проти публічного суду над військовими).

До політики Сеекта лояльно ставився військовий міністр Ґренер, інтелігентний генерал південного і цивільного походження, «єдиний республіканець у Ваймарській республіці», як про нього тоді говорили. Вихованець Ґренера по академії і його колишній ад'ютант генерал фон Шляйхер, прусський аристократ, хитрий політик, завдяки дружнім зв'язкам із сином президента Гінденбурґа зумів досягти вершин своєї кар'єри, представляючи інтереси райхсверу; він підтримував Брюнінґа та його партію, а той обіцяв підтримку на президентських виборах генерал-фельдмаршалу Гінденбурґу. Уряд Брюнінґа незабаром пішов у відставку; Брюнінґ рекомендував Гінденбурґу своїм наступником доктора Карла Ґерделера,

але президент вибрав фон Папена при військовому міністрі Шляйхері, а потім поставив на чолі уряду і самого генерала фон Шляйхера. Хоча політикана і кар'єриста фон Шляйхера не дуже шанували в середовищі офіцерства, фактично він діяв саме як представник райхсверу, і його активна участь в урядових комбінаціях останнього часу перед приходом наці до влади означала відмову армійської верхівки від принципів аполітичності і його відкрито праву, консервативну орієнтацію в питаннях внутрішньої політики. Найкращі лідери генералітету просто були засліплені Гітлером. Навіть у Ґренера після знайомства з Гітлером склалось враження, що той — симпатична, скромна і самовіддана людина.

Консервативно-нацистський уряд фінансово-промислова еліта розглядала як тимчасову структуру, призначену для політичної стабілізації, а нацистські керівники — як проміжний етап у становленні тоталітарного партійно-державного моноліту, що реалізував би ідеї німецької величі.

Поведінка Гітлера на посту глави уряду від початку переплутала всі карти правих політиків. Влаштована нацистами провокація — пожежа Райхстаґу — була негайно використана як привід для антикомуністичного терору, а за ним і для встановлення тоталітарного однопартійного режиму. Першою була розгромлена компартія, але через півроку така ж доля чекала соціал-демократів. Поступово наці почали звільнятися і від своїх правих консервативних союзників. В уряді спочатку взяв участь лідер «дойч-націоналістів» Ґуґенберґ, але скоро його вже там не було. Влітку «партія стала державою», а 1 грудня 1933 року «Закон про забезпечення єдності партії і держави» закріпив систему однопартійного керівництва. І праві, і ліберали зробили спробу при-

Генерал Шляйхер та неформальний старійшина генералітету — генерал фон Рундштедт

стосуватись до «нового порядку» або у складі правлячої коаліції, або у вигляді опозиції; проте СДПН була розпущена і репресована так само, як і компартія, а консервативні і ліберальні партії змушені були оголосити про свій саморозпуск, попередньо проголосувавши за довіру уряду Гітлера.

Право-ультраправий уряд Німеччини. Попереду крокує фон Папен, в центрі Гітлер, на другому плані Ґеббельс

Парад штурмовиків на партз'їзді 1935 року в Нюрнберзі

Праві кола сподівалися, що їм удасться керувати Гітлером через сильного і досвідченого політика, колишнього дипломата і розвідника Франца фон Папена, що увійшов до кабінету Гітлера як його заступник. Однак, скоро Папену довелося піти з уряду, а закони про партію концентрували в руках Гітлера всю владу.

Ситуація залишалась, однак, невизначеною, оскільки багато залежало від армії та від президента Гінденбурґа з його адміністрацією. А стосунки між генералами та нацистськими партійними вождями зовсім не були безхмарними.

Важливою складовою нацистської партії були частини СА (*Sturmabteilungen*, «штурмовики»). Їх чисельність (2,5 млн. чоловік) значно переважала чисельність райхсверу; вони розміщувались у старих армійських казармах і мали організаційну структуру, що відповідала армійській, від нижчої одиниці «шар» (відповідник відділення) до вищої «ґруппе» (відповідник військового округу), з системою звань від «шарфюрерів» до «ґруппенфюрерів» (генералів). Порівняно нечисленні «охоронні загони» (*Schutzstaffeln* — СС) становили частину СА; вони були більш елітними і формувалися із заможніших верств, хоча б тому, що уніформу мали придбати за власний рахунок. Армія штурмовиків була сформована з представників середніх і нижчих верств, в її середовищі сильним був вплив революційного крила нацистів, що прагнуло реквізувати не тільки єврейський капітал, але й німецьку велику власність. Бойовики нацистів несли на собі увесь тягар терору і сутичок з військовими організаціями лівих партій, а в міських районах, де більшість населення була робітничою, це нерідко було для нацистів по-справжньому небезпечно. Заступник Гітлера по партії — керівник організаційного відділу Ґреґор Штрассер поділяв радикальні погляди, а очолював радикально-соціалістичне крило в партії його брат Отто Штрассер. Командуючий СА Пфеффер, колишній піхотний капітан, писав одному своєму підлеглому 1928 року: «Ми стоїмо на тій точці зору, що штурмові загони як носіїв майбутнього німецького вермахту слід організувати і навчати зараз так, щоб уже поступово створювалась держава в державі»[1]. Прорахунок Шляйхера полягав саме в тому, що він схилявся до компромісу саме з радикальними нацистами, яких надто остерігалася військова і промислова верхівка.

Після відвертої розмови з Гітлером Отто Штрассер пішов із партії, а після бунту штурмовиків східної Німеччини влітку 1930 року змінено і керівництво СА — пост командуючого взагалі ліквідовано, а начальником штабу став Ернст Рем, старий колега Гітлера. Восени 1932 року усунуто і Ґреґора Штрассера, якого замінив Рудольф Гесс. Відмежування Гітлера від соціалістичної радикальної течії в партії стало передумовою його підтримки правими колами і президентом.

Але і під командуванням Рема штурмовики залишалися слабо керованою агресивною силою, що загрожувала великому капіталу і насамперед армії, яку претендувала замінити. Врешті 11 квітня 1934 року військові зустрілися з Гітлером на борту лінкора «Дойчлянд» і висунули ультимативну вимогу ліквідації фашистського антиармійського

[1] Цит. за: *Гинцберг Л.И.* Германский фашизм во второй половине 20-х годов и его приход к власти // История фашизма в Западной Европе. — М., 1979. — С. 194.

радикалізму. Цю проблему есесівці Гітлера (за підтримки армії) розв'язали по-своєму: в ніч на 30 червня 1934 року було перестріляне все керівництво СА та «ультралівих ультраправих» на чолі з Ернстом Ремом та Ґреґором Штрассером. Щоправда, при цьому убито було також фон Шляйхера з дружиною та ще декого з пристойного кола, а фон Папен вцілів випадково, — але на ці деталі праві політики закрили очі.

Як показав дальший розвиток подій, даремно.

Перетворення НСДАП на партію-державу звело до мінімуму можливості контролю за ситуацією, які ще були у правих кіл у перший рік уряду Гітлера. Тепер все залежало від того, як буде сформульовано заповіт прикованого до ліжка старістю і хворобою президента Гінденбурґа. Президент помер 2 серпня 1934 року, а його спадкоємцем став райхсканцлер, об'єднавши в своїй особі обидві державні функції. Гітлер став повним диктатором, і всі важелі влади були зосереджені в його руках.

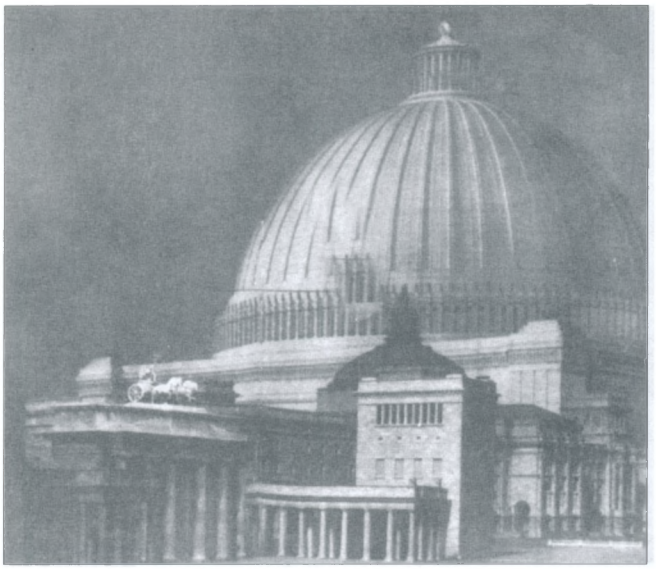
Сам Гітлер не виявляв прагнення займатись адміністративними дрібницями. Йому постійно приносили стоси паперів, що їх він повинен був підписувати як райхканцлер-президент, але це його тільки дратувало; папери залишалися непідписаними, і чиновники врешті якось із цим змирилися, — справи пішли самі собою. В ту саму пізню пору, коли в Кремлі або на дачі Сталін збирав «на обід» підлеглих для ретельного обговорення і розв'язання великих і дрібних нагальних державних справ, Гітлер проводив години в безглуздій балаканині в колі свого «двору», який включав і машиністок і де, крім окремих запрошених, найвизначнішими постійними учасниками чаювань були його особистий фотограф та шофер (не рахуючи начальника канцелярії Бормана, який зробив кар'єру саме своєю запопадливістю і постійною

Адольф Гітлер

присутністю в інтимному колі Гітлера). Гітлер дуже багато часу витрачав на підготовку різних промов і виступів; неприродно багато для глави держави він займався проблемами архітектури і будівництва, головним чином із своїм молодим улюбленцем, архітектором і блискучим організатором Шпеером. В цьому знаходила вияв і нереалізована мрія Гітлера стати архітектором, але насправді йшлося про щось більше — Гітлер *бачив* майбутнє світу і Німеччини, що стала великою світовою імперією і створила титанічну цивілізацію. У нього була необхідна архітекторові прекрасна просторова уява, і з такою ж виразністю він уявляв деталі і цілісність майбутньої держави — володаря світу, її колосальні споруди, пам'ятники і навіть романтичні руїни. Керований загальними візіями не менше, ніж точними розрахунками, в господарській, військовій та зовнішній політиці він ішов на граничний, такий само грандіозний, як його мегалічні будівлі, ризик. Тому його вдовольняли глобальні рішення, втілювати які дозволялося виконавцям.

Така ситуація, здавалось би, мусіла влаштовувати закулісних господарів

Архітектурні плани Гітлера. Модель берлінського Купольного палацу

країни — фінансово-промислову еліту і верхівку армії та бюрократії. Щодо капіталу, то Гітлер на націоналізацію промисловості і банків іти не збирався, але закони про організацію економіки (19 червня 1933 року та 27 квітня 1934 року) забезпечували союз бюрократії і бізнесу та певну координацію зусиль. Корпоративна побудова життєдіяльності «імперського промислового стану» і впровадження принципу фюрерства в керівництво економікою спочатку навіть відповідало інтересам великого капіталу, бо цим досягалась, по суті, координація цінової та технічної політики з державними стратегічними цілями при врахуванні інтересів бізнесу. Певні проблеми виникали у зв'язку з розширенням і так досить впливового державного сектору економіки, за яким стояли найчастіше інтереси нової нацистської бюрократії. У вересні 1936 року на партійному з'їзді в Нюрнберзі Гітлер навіть погрожував капіталістам націоналізацією, якщо вони не будуть виконувати державних, насамперед воєнних, завдань.

Ці місця з меморандуму Гітлера слід процитувати, оскільки вони вичерпно характеризують економічну політику нацистів. «Насамперед слід зауважити, — говорить він, — що ламати собі голову над технологією виробництва не є задачею політичного і господарського керівництва. Це зовсім не справа міністерства економіки. Або ми маємо сьогодні приватне господарство і тоді його завдання полягає в тому, щоб ламати собі голову над технологією виробництва, або ми вважаємо, що розв'язання всіх питань технології виробництва є завдання держави і тоді нам непотрібне приватне господарство». Коментуючи суперечки з промисловцями щодо цін на залізо, Гітлер резюмував: «Ціна не має жодного значення... Міністерство економіки мусить ставити лише народногосподарські задачі, а приватні підприємці повинні їх виконувати. Якщо приватні підприємці вважають, що вони неспроможні це зробити, то націонал-соціалістична держава зуміє своїми силами розв'язати цю задачу». І далі ще виразніше: «Німецька економіка або зрозуміє свої завдання, або виявиться нездатною продовжувати своє існування в нашу сучасну епоху, коли якась радянська держава складає гігантський план. *Але тоді загине не Німеччина, а загинуть лише окремі промисловці*»[1]. Ця промова була опублікована у нас лише в часи «відлиги», і коментар, здається, настільки ж щирий, наскільки ідіотичний: публікатори, яким в голову не могла прийти думка про можливість нацистського соціалізму, побачили тут... погрозливий натяк на можливість перемоги комуністів!

Політику співробітництва держави і приватної промисловості на засадах стратегічного планування за принципом «ціна не має жодного значення» якраз і мало реалізовувати нове відомство «уповноваженого по чотирьохрічному плану» Германа Ґерінґа, утворене того ж року напередодні з'їзду, який затвердив меморандум Гітлера. Насправді ця

[1] Див.: Меморандум Гитлера об экономической подготовке к войне // Военно-исторический журнал. — 1964. — № 12. — С. 78—79.

взаємодія серйозно утруднила економічну активність приватного господарства, нав'язавши йому складні бюрократичні процедури узгоджень і дозволів, якими користувалися нацистські начальники для одержання «гонорарів». Тим не менш від цього принципу співжиття з капіталістами Гітлер ніколи не відмовлявся, і навіть тоді, коли на нього 1944 року було вчинено замах, він не став переслідувати замішаних у змові «великих людей» фінансів і промисловості, які ще недавно уважно слухали його в Дюссельдорфі.

В 1936 році ми бачимо ознаки зміни політичних настроїв капітанів промисловості. Дуже симптоматичною подією стала демонстративна відставка обербургомістра Ляйпціґа доктора Карла Ґерделера на знак протесту проти мілітаризації економіки. Доктор Ґерделер став після Брюнінґа неформальним лідером правої, консервативної громадськості, що підтримкою цієї відставки заявляла про свою обережну опозиційність до влади наці. До речі, фінансовий радник Брюнінґа банкір Пфердменґес був і тоді людиною, близькою до Аденауера, який належав до цих кіл.

Опальний ляйпціґський голова був негайно запрошений на добре оплачувану роботу і Бошем, і Круппом; Гітлер зробив все можливе, щоб Ґерделер не став емісаром Круппа по зовнішньоекономічних зв'язках. В тому ж році Роберт Бош, голова найбільшого в Європі консорціуму з електрообладнання, організував свій клуб з європейськими орієнтаціями; і він, і його брат нерідко виступали з фрондерськими промовами, які дуже дратували нацистське керівництво. Такими самими настроями відзначався Рейш. Тіссен взагалі емігрував і видрукував книжку «Я платив Гітлеру». В листопаді 1937 року подав у відставку міністр економіки і уповноважений у справах воєнної економіки Шахт. Він

Концтабір під охороною штурмовиків

ще півтора роки залишався президентом Державного банку, але на початку 1939 року відмовився кредитувати уряд і був звільнений. Шахт певний час жив у маєтку Рейша; уже 1936 року він знайомив невдоволених із доктором Ґерделером.

Як свідчили на Нюрнберзькому процесі панове із довоєнних елітарних клубів, *десь 1937 року їм стало ясно, що вони не контролюють ситуацію і повністю залежать від нацистського керівництва.*

Ще 1934 року праві кола втратили можливість впливу на поліцію. 1 квітня 1934 року старого начальника поліції Дільса було усунено, і його замінили сам Ґерінґ та на посаді начальника державної таємної поліції — (Geheimstaatspolizei, Ґестапо) — Гіммлер. В таємній поліції у людей, близьких до кола Ґерделера, залишалися Берндт Ґізевіус та в кримінальній поліції — Небе.

Зв'язки гуртка правих залишалися сильними у військовій розвідці та контррозвідці — шеф Абверу адмірал Канаріс та його люди постійно тримали Ґерделера у курсі головних новин. Залишалися постійними зв'язки з міністерством закордонних справ і насамперед з армією. Командуючий сухопутними силами барон фон Фріч і особливо начальник штабу сухопутних сил Бек ставилися

до нацистів з великою підозрою, і якщо у Фріча перемагав Ґетевський оптимізм («Нічого, добро візьме верх»), то генерал Бек просто був переконаним противником наці. Армія стерпіла, коли 1934 року на мундирах і в кокардах з'явилася свастика в пазурах орла, але Фріч вважав, що в нацистському прапорі «забагато червоного».

Проблеми було розв'язано Гітлером на початку 1938 року. Під гидкими приводами було звільнено військового міністра Бломберґа і Фріча, (якого, зрештою, потім реабілітовано, але не відновлено на посаді); подав у відставку Бек.

Міністром закордонних справ Гітлер 1938 року поставив партійного діяча Ріббентропа.

Новий начальник штабу сухопутних сил генерал Гальдер залишався людиною консервативних кіл, але він міг лише інформувати політично близьких людей. Гальдер, Канаріс і заступник міністра закордонних справ Е. фон Вайцзеккер залишилися трійкою в державному керівництві Німеччини, яка регулярно влаштовувала таємні наради та конспіративні зустрічі з «доктором» (Ґерделером).

Влітку—восени 1938 року суперечності між Гітлером і правими колами досягли такої напруженості, що військове керівництво готове було скинути Гітлера, про що навіть таємно повідомило англо-французів. Тільки блискавичний успіх Гітлера в Мюнхені усунув загрозу перевороту. Неймовірні удачі нацистів примиряли з Гітлером консервативних політиків, військових та капіталістів, але у випадку політичних розбіжностей з Гітлером олігархи, бюрократи і генерали були просто безсилі.

Через шість років, коли стало зрозуміло, що війну програно і треба якомога швидше усунути Гітлера, ці ж кола організували спробу убивства Гітлера і державного перевороту. Спроба була жалюгідною і показала, що наці спираються на достатньо широку підтримку і міцно тримають важелі влади.

Термідор

«Пролетарський епізод» — перша опричнина

В кінці 20-х років XX ст і опозиціонери-троцькісти, і соціал-демократична російська еміграція багато писали про можливість термідоріанського перевороту в СРСР. Шукали ознак переродження класової природи Радянської влади, вказували на Тухачевського чи Будьонного як на імовірних вождів дрібнобуржуазної військової диктатури. Схема перерастання якобінської диктатури на владу корупціонерів, а відтак всевладдя червоного Наполеона, буржуазного по суті, видавалась найімовірнішою перспективою еволюції «соціалізму в окремо взятій країні».

Якби *впродовж року чи двох* Сталін

- розстріляв керівництво партії, армії і ЧК — ОГПУ, майже всіх учасників усіх партійних з'їздів, залишивши десяток нешкідливих старих більшовиків;
- зламав опір непокірних регіонів, зокрема України, виморивши голодом декілька мільйонів людей;
- повернув відмінені революцією паспорти і прописку, заборонив селянам виїжджати із своїх сіл і обіклав їх трудовими повинностями щодо великих державних латифундій і продовольчими та грошовими податками;
- повернув офіцерські та генеральські звання, стару уніформу та золоті погони;
- проголосив себе генералісимусом, а народних комісарів — міністрами;
- розпустив Комінтерн;

• повернув ідеологію російського патріотизму, а євреїв усунув від керівних посад і проголосив боротьбу проти сіонізму та космополітизму

— то, поза всякими сумнівами, політичні акції Сталіна були б названі *переворотом*.

І все це Сталін зробив. Але реалізовано все це не одразу, а впродовж багатьох років.

Чи це й був той термідор, про який стільки писалося і говорилося?

Можна відзначити *кілька* крутих політичних поворотів, супроводжуваних радикальними кадровими змінами. Перший із них абсолютно не схожий на той «дрібнобуржуазний термідор», який пророчили і Троцький, і Дан, якого очікували праві і ліві політики Заходу від непівської Росії.

Цілу епоху 1928—1933 років після усунення останніх представників старої ленінської гвардії із Політбюро і різкої зміни курсу справедливо було б назвати «великим переламом», як назвав Сталін 1929 рік. Це був час першої п'ятирічки, в ході якої здійснено «шокову хірургію».

Подібний період передбачався ультралівими партійними літераторами задовго до 1929 року. За аналогією з «первісним капіталістичним нагромадженням» (Маркс) епоху, що мала забезпечити соціалістичний стрибок до бурхливого розвитку продуктивних сил шляхом пограбування і пауперизації селянської «дрібної і середньої буржуазії», назвав «епохою первісного соціалістичного нагромадження» Євгеній Преображенський. Сталін впродовж першої п'ятирічки круто повернув від ленінсько-бухарінського реформізму до «первісного соціалістичного нагромадження», але з непередбачуваною жорстокістю і радикальністю.

Поворот почався в січні 1928 року введенням за рішенням Політбюро ре-

Хліб державі

жиму «надзвичайних заходів» на селі, тобто повернення до політики *насильницького* вилучення «хлібних лишків» особливими продовольчими загонами замість нормальної закупівлі зерна. Селян, які відмовлялися «продавати» таким чином хліб, «судили» як за спекуляцію.

Неминучість цих «тимчасових» заходів аргументувалась тоді кризою сільськогосподарського ринку, патовою ситуацією в товарообміні між містом і селом тощо. Селяни «не хотіли» продавати хліб за *встановленими державою цінами*, бо це було їм вкрай невигідно. Для того, щоб закупити потрібну кількість хліба, треба було затратити «зайвих» 131,5 млн. крб., чого Сталін робити не хотів, бо це б знижувало темпи індустріального розвитку. В результаті за передбачуваного хлібного дефіциту в 2,16 млн. тонн було *через ОГПУ* «заготовлено» навіть більше — 2,5 млн. тонн, і проблему було «розв'язано»[1].

Але це було тільки грубим насильством в рамках нормальної системи «диктатури пролетаріату». Далі почався жах.

Наступним кроком було проголошення Сталіним 29 грудня 1929 року політики «ліквідації куркульства як класу», закріплене постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи по

[1] Див.: *Конквест Р.* Жнива скорботи. — К., 1993. — С. 99 і далі.

Виселення сім'ї «куркуля»

ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». До складу створеної Політбюро 15 січня 1930 року комісії для вироблення заходів «проти куркульства» на чолі з Молотовим увійшло 20 чоловік, першими в списку названі від уряду Яковлєв і від ОГПУ — Ягода[1]. Суть справи полягала в тому, що масовим репресіям підлягали зовсім не куркулі. Визначення куркуля, щоправда, передбачалось законом, але від введення нових дефініцій Сталін відмовився, бо поняття «куркуль» стало не економічним, а політичним. Вважалося, що «куркуль» так маскує свою «класову суть», що його розпізнати часом не можуть не те що економісти, а навіть кращі активісти[2]. «Розкуркулювали» насамперед заможних; мета колективізації полягала в знищенні «середнього класу», незалежних виробників, які могли б опиратися терористичному режиму. Але цьому служила вся колективізація, а не акція «ліквідації куркульства». Під останнім гаслом крилася не ліквідація якогось економічно визначеного прошарку, а *нещадний і масовий терор щодо селянства в цілому, метою якого було посіяти жах і назавжди зламати волю до опору мільйонних мас населення*, змусивши якомога ширше коло активістів вмочити свої руки в крові, щоб ніхто не мав шляхів до відступу.

Основною і найнапруженішою «партійною роботою» на селі стало, таким чином, зовсім не утворення колективних господарств і залучення до них максимуму селян. Головне було в репресивній діяльності ОДПУ та сотень тисяч підключених до політичної поліції активістів, яка мала на меті *фізичне винищення величезної кількості ні в чому не повинних чоловіків і жінок, стариків і дітей*. Це був плановий геноцид. На фоні організованого жаху і стало можливим і навіть легким «створення колективних господарств».

Ця «робота» велася згідно з планами, розробленими в ОДПУ під партійним керівництвом. Партійна комісія К. Баумана запропонувала поділ «куркульства» на три категорії. Перша категорія підлягала розстрілу або ув'язненню у віддалених концтаборах. До другої категорії віднесено було сім'ї розстріляних або ув'язнених; вони підлягали депортації. До третьої категорії входили політично лояльні, але потенційно небезпечні елементи, яких планувалося переселяти до інших місцевостей під контроль держави з залученням до праці «в трудових загонах і колоніях в лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель» тощо[3].

ОГПУ визначило і заплановану кількість жертв. Вже в грудні 1929 року на Політбюро називалась цифра в 5—6 млн. «розкуркулених» усіх трьох категорій[4]. Перші намітки щодо «першої категорії» передбачали близько 63 тис., з поправками ОГПУ ця цифра зросла до 100 тисяч. Черчіллю 1942 року Сталін назвав цифру 10 млн. «куркулів», з якими нібито боролись самі селяни, виганяючи їх із сіл. Третина цих «куркулів», за словами Сталіна, опинилася в таборах. За іншими даними, в таборах 1933—1935 років перебувало 3,5 млн. селян, що становило 70 % всіх ув'язнених. Ці дані можна співставити з

[1] Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК — ГПУ — НКВД в Україні. — С. 99.

[2] Див.: Там же. — С. 134—135.

[3] Див.: Там же. — С. 135.

[4] Див.: Там же.

даними про кількість ув'язнених у таборах[1]. В таборах перебувало: 1928 року — 30 тис., 1930 року — 600 тис., 1931—1932 року — близько 2 млн., 1933—1935 року — близько 5 млн. і 1935—1937 року — близько 6 млн.чоловік. Контингент після 1935 року вже був, очевидно, переважно не селянський — почався інший етап, «Великий терор».

Таким чином, *близько десяти мільйонів* чоловіків, жінок і дітей були вигнані з рідних домівок без речей і запасів їжі, їх гнали серед зими на морозі, навесні і восени під дощами по коліно в болоті, викидали з підвід де попало серед поля; бувало й зовсім посадистському — годували в вагонах солоною рибою і не давали пити, мертвих і помираючих викидали просто під залізничний насип. Частину чоловіків одразу розстріляли. Приблизно третину відправили в табори. Виселених на Урал і в Сибір вивантажували просто неба на землях, непридатних для господарювання. Скільки маленьких дітей і немічних стариків, виснажених і хворих селян і селянок померло на тих страшних верстах, ніхто не лічив.

Наступним кроком було створення хлібного резерву, використане для організації голодомору в Україні, Сибіру, козачих регіонах, Поволжі, Казахстані, Середній Азії. Хліб забирали у селян почасти і для експорту, хоча за умов депресії на заході в ці роки продавати зерно було дуже невигідно. Але, вивчаючи обсяги експорту і резервного фонду, Конквест дійшов висновку, що саме в 1932—1933 роки експорт хліба був мінімальний. *Основні запаси пішли на створення резерву*. В 1932 році це було безумним вибором: забирати було нічого, колективізація призвела до різкого падіння сільськогосподарського виробництва. Утворення державного хлібного резерву передбачене ще рішенням ЦК

Новоприбулі ув'язнені на Соловках

1928 року, а з 1933 року заготівля хліба зросла до 1,2—1,4 млн. пудів щороку (порівняно з 0,5—0,6 млн. пудів до 1928 року і обсягом товарного зерна в 1,28 млн. пудів в найврожайнішому 1913 році)[2]. В жовтні 1931 року було утворено Комітет резервів при Раді праці і оборони на чолі з Куйбишевим і при заступнику голови Ягоді; іншими словами, утворення хлібного резерву теж було покладено на ОГПУ.

Вилучали не тільки хліб — забирали все, що було можна з'їсти, часто навіть сяку-таку юшку з горщиків у печі. Тепер виробництво зосередилося в колгоспах, і село повинне було знати, що продуктами вільно торгувати не буде — державне завдання тверде і непорушне. Завдання давались в кінці літа 1932 року по регіонах, Україна отримала цифру в 7,7 млн. тонн, на всеукраїнській партконференції в липні 1932 року в присутніх на ній Молотова і Кагановича виторгували невеличке зменшення завдань, але й ці зменшені завдання, до тóго ж не до кінця виконані, означали смертний, нищівний голод. Рішення будь-що взяти хліб було підкріплене постановою ЦК від 7 серпня 1932 року, яка прирівнювала колгоспну власність до державної і вста-

[1] Див.: *Конквест Р.* Большой террор // Нева. — 1990. — № 7. — С. 131.

[2] Див.: *Казаков Е.Д.* Государственные продовольственные резервы СССР. — М., 1956. — С. 152—155.

Жертви голодомору

новлювала страшні кари за крадіжки хоча б десятка колосків. Щоб не допустити масової втечі з села і зберегти державний контроль за «міграціями робочої сили», введено в грудні 1932 року паспортну систему з пропискою і запроваджено «чорні дошки»; занесення села на «чорну дошку» означало, що виїзд із нього буде заборонений, воно буде оточене військами і ГПУ, позбавлене всякого постачання і приречене на вимирання з голоду.

Варили і їли все, що нагадувало їжу. Скиглили діти, уже не плакали мами. Люди почали висихати або пухнути з голоду, пальці опухали і репалися, витікала із смородом сукровиця. Молоденькі дівчатка за місяць—два перетворювались на старих хворих бабусь. Вимирали сім'ями і селами. Першими помирали діти і мужчини, потім старики, потім жінки. У декого починалися психози із каннібалізмом. Число жертв можна оцінити тільки дуже приблизно — але це були мільйони.

Убивці і кати — провідники цієї політики — жодним словом ніколи не прохопилися про голод, але достатньо ясно сформулювали партійні позиції. Офіційне ставлення до «труднощів» висловив нарком землеробства СРСР А. Яковлєв на «з'їзді колгоспників-ударників» у лютому 1933 року. За його словами, українські колгоспники не впоралися з посівними роботами 1932 року і «наробили шкоди урядові і самим собі». «Своєю поганою працею вони покарали себе та уряд. І з цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»[1]. В цьому ж дусі висловлювався один із найенергійніших колективізаторів Хатаєвич, організатор терору на Поволжі, а потім — секретар ЦК КП(б)У: «Викиньте свій буржуазний гуманізм через вікно і дійте, як більшовики, гідні товариша Сталіна. ...Куркулі і навіть деякі середняки та бідняки не віддають свого зерна. Вони саботують політику партії. А місцева влада інколи вагається і показує слабкість. ...Через вас, партійні бригади, села повинні збагнути значення більшовицької твердості. Ви мусите знайти зерно і ви знайдете його. Це виклик вашій ініціативі та вашому чекістському духові»[2]. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Ст.В. Косіор говорив про закон про охорону колгоспної власності, на підставі якого тисячі помираючих від голоду матерів були засуджені за крадіжку буряка чи колоска для порятунку своїх дітей: «Адже ж багато хто навіть із керівних районних працівників не розумів, що не можна припускати створення бодай найменшої недовіри до цього закону. Ставка контр-

[1] Цит. за: *Конквест Р.* Жнива скорботи. — С. 274—275.

[2] Див.: Там же. — С. 165.

Помирали від голоду просто на вулицях міст

революції саме й була розрахована на те, що ми в цій справі зірвемося, а вони це зможуть використати»[1].

Відомий чекіст Судоплатов, що в ті часи працював в Україні і завдяки старим партійним зв'язкам своєї дружини з Хатаєвичем зустрічався з ним і Косіором в домашній обстановці, згадує: «Особливе враження на мене справляло, як обидва керівники дивились на майбутнє України. Економічні проблеми і трагедію колективізації вони розглядали як тимчасові труднощі, які слід долати всіма можливими засобами. За їх словами, необхідно було виховати нове покоління, абсолютно віддане справі комунізму і вільне від усяких обов'язків перед старою мораллю»[2]. Фанатична готовність переступити через гори трупів, через трупи цілих поколінь, зв'язаних із минулим і тому *не гідних жити*, пояснює виняткову жорстокість тих людей старого більшовицького гарту, які стали активними провідниками сталінської політики.

Деякі молоді виконавці навіть відчували особливе піднесення від участі в масових знущаннях. Один із провідних діячів РАПП тридцятип'ятилітній тоді журналіст І. Жига (Смирнов) писав Горькому 23 листопада 1930 року: «Був командиром станцій, брав куркулів з їх сім'ями з хат і доставляв їх до станцій. Це була така чудова праця (*великолепная работа*), таке революційне піднесення, така перевірка нашої (радянської) сили, що краще цього бути не може»[3].

Чи створила колективізація сільського господарства передумови для виконання планів індустріалізації країни? По-перше, незрозуміло, які плани слід мати на увазі. П'ятирічний план, розрахований з урахуванням вимог утримання економічної рівноваги, був відкинутий і кілька разів замінявся все більшими і більшими контрольними цифрами. Порівняння навіть офіційних даних про підсумки п'ятирічки з численними намітками показує, що план, — який завгодно, і первісний, і так званий «оптимальний», — не був виконаний ані в чотири, ані в п'ять років[4].

Держплан, на чолі якого з 1930 року замість Кржижановського поставлено Куйбишева, перестав бути *штабом* народного господарства; Сталін взагалі штабів не любив. Місце копітких обрахунків зайняли вольові рішення. Про які обрахунки могло йтися, якщо сталінське керівництво принципово відмовилося від балансу як такого! Показова дискусія між Куйбишевим і тодішнім головою уряду Риковим 4 листопада 1928 року на засіданні Ради праці і оборони. Куйбишев виступав за вкладення всього, що можна, у виробництво засобів виробництва, яке має бути «центром прикладання нових вкладень у промисловість». Риков уточнив: «Воно має бути центром за умов збереження ринкової рівноваги». Куйбишев заперечив: «Невідповідність між попитом і пропозицією... штовхає промисловість на швидкий розвиток, вона свідчить про ріст добробуту населення, будучи стимулюючим фактором для індустріалізації»[5].

І коли інженера за освітою Г.М. Кржижановського, колишнього члена Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», замінили в Держплані Куйбишевим, він сказав своєму співробітнику Флаксерману: «Мабуть, ми надто інтелігентні, багато розмірковуємо. Тепер потрібні люди іншого порядку, з вужчим лобом, які можуть тільки рапортувати: «Ваш наказ виконано! Які будуть ще доручення?»[6]

Виконання планів, укладених і перевиконаних на таких підставах, насамперед призвело до інфляції. На 1929/1930 фінансовий рік планувалась емісія в 600 млн. крб., емісія насправді становила 1,621 млн. крб. План будівництва ви-

[1] Див.: Правда. — 1933. — 2 дек.

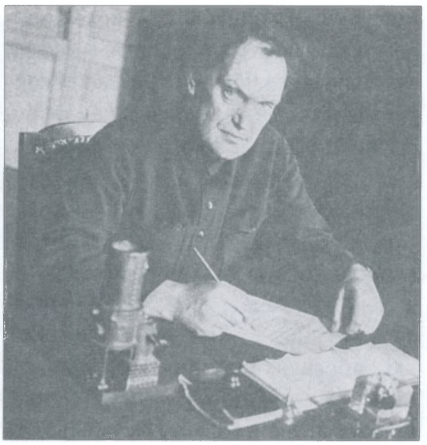
[2] Див.: *Судоплатов Павел.* Спецоперации. — М., 1997. — С. 21.

[3] Цит. за: *Ника М.* К истории роспуска РАПП // Минувшее. — М.;СПб., 1993. — № 12. — С. 366.

[4] Детальний аналіз див.: *Лацис О.Р.* Перелом. Опыт прочтения несекретных документов. — М., 1990.

[5] Цит. за: Правда. — 1936. — 25 янв.

[6] Див.: *Флаксерман Ю.М.* Кржижановский Г.М. — М., 1964. — С. 245.

В.В. Куйбишев у робочому кабінеті

конано на 61 %, план фінансування — на 89 %. За кордоном карбованець упав в 10 разів. Впродовж 1931 року емісія зросла на 1,162 млн. крб.[1], далі дані були засекречені. Карбованець 1932 року коштував 20 коп. 1926—1927 року, тобто 10 царських копійок, зарплата робітника 1933 року — десяту частину зарплати 1926—1927 року[2].

Можна показати, якою неефективною виявилася економіка після завершення п'ятирічки, скільки диспропорцій тоді було закладено. Промислові гіганти були не стільки побудовані, скільки закладені, їх ніяк не могли запустити; енергетична база і транспорт не забезпечували потреб машинобудівної промисловості, виявилось безліч проріх — і все досягнуте можна було розглядати радше як *простір* для майбутнього розвитку. Насамперед сільське господарство; воно ніколи за життя Сталіна не досягло показників, що їх мало напередодні колективізації.

Тим не менш нова індустрія на кістках мільйонів була побудована, що справляло враження особливо на фоні Великої депресії в країнах ринкової економіки.

Головний результат утворення колгоспної системи — не економічний, а політичний. Знищено некóнтрольований і некерований середній клас, натомість всі селяни посаджені на нічийну землю (державну землю у «вічне» користування) і під страхом безжальної і безмірної кари, приголомшуючий досвід якої тут же одержали, мусять виконувати державні накази. Утворено державне господарство, тоталітарнішого від якого не знала історія.

Зворотною стороною «великого переламу» було встановлення воєнізованого режиму в партії і країні.

В політичному житті 1928 року головне було навіть не в усуненні Бухаріна та його групи, а в «уточненні функцій органів Державного політичного управління і прокурорського нагляду в справах, що перебувають у судочинстві органів політичного управління». З 1928 року ОГПУ мало право порушувати кримінальні справи, вести дізнання і попереднє слідство, вживати «запобіжних заходів» до осіб, щодо яких порушено справу, виносити вироки колегії ОГПУ аж до розстрілу; права ОГПУ все більше розширювалися аж до відомої постанови Політбюро 1 грудня 1934 року. Слідство і суд здійснювались ОГПУ в співробітництві з партійною контрольною комісією — ЦКК, до секретаря якої Ємельяна Ярославського надходили таємні матеріали ОГПУ і який вирішував долі безпартійних інтелігентів в ході репресій 1928—1933 років так само, як і долі партійців (у ЦКК була власна «партійна» тюрма для вищих партійних та чекістських чиновників — відома нині «Матросская тишина»).

Сталін створив на базі свого секретаріату Особливий сектор ЦК на чолі з Поскрьобишевим. Особливий сектор мав свої відділення в усіх обкомах партії, зв'язані з Москвою фельд'єгерською поштою в обхід обкомів. Ця служба таємно інформувала Сталіна про кожен крок місцевої партійної влади. Сталін створив власний орган по плануванню і здійсненню кадрових переміщень. З 1930 року відділом кадрів

[1] Див.: *Сайгушкин М.* К оценке денежного обращения в СССР // Финансовые проблемы. — 1931. — № 11—12; *Эльснер Н.К.* Имеется ли инфляция в СССР? // Там же. — С. 82.

[2] Див.: *Конквест Р.* Жнива скорботи. — С. 190.

«Шахтинська справа» — початок терору проти інтелігенції. Підсудних ведуть на засідання суду

ЦК ВКП(б) керував нікому не відомий Єжов. З 30-х років починається епоха «кадровиків», сіреньких могутніх чиновників партії, тісно зв'язаних із таємною політичною поліцією.

Партію різко збільшили чисельно: якщо за Леніна число членів РКП коливалось близько півмільйона і він цю кількість вважав надміру великою, то до початку 1932 року число членів і кандидатів виросло до 2 млн. На 1 липня 1931 року ВКП(б) на 40 % складалась із кандидатів в члени партії.

Масова політична партія як головний засіб маніпулювання народом — одна з головних ознак тоталітаризму XX століття. Перетворення ВКП(б) на масову партію було частиною «організаційного плану», задуманого, за словами Кагановича на одному з пленумів ЦК того часу, 1929 року. А в кінці 1930 року Сталін поставив перед секретаріатом ЦК нову задачу: перейти від керівництва політичними кампаніями до *повсякденного оперативного зв'язку з районами, щоденно підмічаючи всі факти і керуючи всіма проявами життя суспільства.* Нова масова партія покликана була виконувати накази і тотально керувати повсякденним життям мільйонів.

Головним ворогом, якого переслідували на процесах і поза процесами, в позасудовому порядку, була «буржуазна інтелігенція».

Політико-ідеологічні рамки репресивного повороту визначені були «Шахтинською справою» в червні—липні 1928 року, «процесом СВУ» в березні—квітні 1930 року (арешти проведено ще в кінці 1928 року), «процесом Промпартії» (пізня осінь 1930 року) і «процесом меншовиків-інтервенціоністів» (1931 року), а також серією закритих «судів» і адміністративних розправ.

Найвідоміші інтелігенти опинилися в політізоляторах; в ці роки «сиділи» історик Є.В. Тарле, економісти М.Д. Кондратьєв, В.Г. Громан, фізик П.П. Лазарєв, гуманітарії С.Ф. Платонов, В.В. Виноградов, С.В. Бахрушин, М.М. Бахтін, о. Павло Флоренський, О.Ф. Лосєв, авіаконструктори Д.П. Григорович, Н.Н. Полікарпов і багато, багато інших. Операція «Весна» привела в тюрми і табори велику кількість військових із колишніх офіцерів.

Пафос терору початку 30-х років XX ст. спрямований проти ідеї Росії, носіями якої і були згадані інтелігенти.

З 28 грудня 1928 року по 4 січня 1929 року проходила перша Всесоюзна

«Шахтинська справа». Судове засідання веде Вишинський

конференція істориків-марксистів, що прийняла ряд важливих ідеологічних рішень під свіжим враженням від Шахтинської справи. Найзручніше послатися на статті відомого радянського історика М. Нєчкіної в «Малій радянській енциклопедії» (МСЭ) 1930—1931 років, оскільки там все сформульовано лаконічно і в розрахунку на найширшого читача.

«*Росія* — кол. назва країни, на території якої утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік. ...В історичних працях часто вживається термін Росія для позначення сукупності розрізнених і ворогуючих між собою феодальних князівств, областей і т. д., що існували на території майбутньої Росії з 8—9 ст. Всі ці соціально-політичні утворення дворянсько-буржуазна історіографія штучно об'єднала в єдине національно-державне ціле і витягувала в одну еволюційну лінію; така схема обслуговувала класові цілі дворянства і буржуазії, які прагнули довести «вічність» і «непорушність» основ самодержавної Росії. Вживані в такому сенсі вирази «історія Росії», «російська історія» крім того прикривають і виправдовують колоніальну політику пригноблення і насильства російського самодержавства щодо неросійських народностей; тому сама назва «російська історія» насичена великодержавним шовінізмом і не може бути прийнята марксистською історіографією. «Термін російська історія є контрреволюційний термін, одного видання з трикольоровим прапором» (М.М. Покровський)»[1]. Той же автор у статті про історію народів СРСР, знову з посиланням на наведену цитату з Покровського, зазначає, що, згідно з рішеннями конференції істориків-марксистів, контрреволюційні слова «російська історія» мають бути замінені марксистськими «історія народів СРСР». «Жовтнева революція і одне з її найбільших завоювань — утворення СРСР — є центром вивчуваного історичного процесу. Кожен народ СРСР входить в цей процес не з того моменту, коли колоніальна політика царської Росії шляхом насильства і загарбання вела його в межі кріпосницької російської держави, а з початкового моменту своєї історії. Розглядаючи всі ці історії як щось сукупне, об'єднуване *в майбутньому* (курсив мій. — *М.П.*) історичному процесі створенням соціалістичного союзу, ми приходимо до необхідності встановлення особливої схеми «історії народів СРСР», заповненої іншими темами і набагато багатшим класовим змістом, ніж давніша «російська історія»[2]. «Історія народів СРСР повинна початися історією найдавніших народів, що входять в даний момент до складу Радянського Союзу, тому *не Подніпров'я, а Кавказ є місцем початкової історії народів СРСР* (курсив мій. — *М.П.*). Однією з найдавніших країн цього району є Грузія, історія якої заходить далеко в глиб часів»[3].

Не так вражає підлабузництво, як уся в цілому дебільність писань, що від них віє якимось шизоїдним кошмаром.

[1] Див.: *Нечкина М.* Россия // МСЭ. — М., 1930. — Т. 7. — С. 427—428.

[2] *Нечкина М.* История народов Союза ССР // МСЭ. — М., 1931. — Т. 8. — С. 393.

[3] Див.: Там же. — С. 394.

Говорити про русинів часів Володимира або грузин часів Саакадзе як про «народи СРСР» може тільки божевільний або повний ідіот. Не хвороблива «зверхідея», а безмежний примітивізм найбільше характеризують «духовне життя» епохи «великого переламу».

Може видатись, що цей політичний напрям не суміщається з явно антинаціональним, зокрема антиукраїнським, напрямом репресивної політики цього періоду в національних регіонах. Дійсно, недарма після успішного завершення «справи СВУ» голова Українського ДПУ Балицький був переведений в Москву і увійшов до керівної трійки ОГПУ (Менжинський, Ягода, Балицький), що готувала всі головні чекістські розправи на зламі 20—30-х років. За сценарієм і методикою підготовки основні процеси були повторенням Харківського. Чекістська операція «Весна» була організована Менжинським і начальником Особливого відділу ОГПУ Ольським, а продовжена його наступником Леплевським, якого Балицький привіз із собою з Харкова в Москву.

Проте із засудженням Єфремова та провідних українських інтелігентів, розгромом Всеукраїнської академії наук та ліквідацією автокефальної української церкви не закінчилася політика «українізації» — кінець її припадає на 1933 рік, рік відставки та самогубства Скрипника, рік великого голодомору. До цього часу продовжували писати — згідно з рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У — «лямпа» і «кляса», вимагали від чиновників знання української мови і викладали українською мовою в школах і вищих навчальних закладах. Більшовицька партія не відмовилася від видимості захисту «народів СРСР» від пережитків російської «колоніальної експлуатації». Радикально змінився «тільки» рівень і характер культурного руху. Якщо в 1923—1927 роках на наукову і гуманітарну сферу вирішальний вплив справляють високі інтелігенти націонал-демократичної орієнтації Агатангел Кримський, Сергій Єфремов, Микола Василенко, Микола Зеров та інші, в термінології ОГПУ, «монархісти», яким в Москві покровительствував В.І. Вернадський, а також радикальні націонал-демократи кола Михайла Грушевського; якщо в літературі безграмотним «пролетарським» групкам активно чинить опір ВАПЛІТЕ Хвильового — Куліша, що об'єднує найсильніших письменників, — то тепер, в роки «великого переламу», приходить черга Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП) Івана Микитенка та «критиків-марксистів», радше політичних доносчиків і погромників. Настає пора перевірок наукової роботи Академії наук бригадами робітників заводу «Арсенал», чисток і покаянь, — публічних і таємних, і в міському саду при випадковій публіці, привабленій духовим оркестром, і в тісній компанії слідчих ОГПУ. Тепер відчувається в «українізації» щось несправжнє і тимчасове, але вона поки що продовжується як прикриття нової політики.

В. Балицький

В Росії іде, по суті, той самий процес нівелювання свідомості до рівня Булгаковських Швондерів і Шарикових. В купу невиразних абревіатур вривається «безкласовий» термін *народ*, забутий більшовиками-марксистами. «Народ» чітко протиставлять «дворянсько-буржуазним класам», насамперед інтелігенції з її окулярами, краватками і капелюхами, витонченою «формалістичною» поезією, оперою та балетом і різними абстрактними математиками. Саме в ці роки найголосніше лають теорію відносності Ейнштейна, математику теорії множин, статистику, генетику і все, що виявилось недосяжним пролетарському інтелекту.

Критикується «так звана московська

З. Райх та В. Мейерхольд

О. Мандельштам

математична школа», Лузін, що «надрукував... книгу з теорії аналітичних множин, книгу, яка не має жодного застосування до дійсності, яка трактує про абсолютно неперервне»[1]. Критикується так само нещадно «так звана «ленінградська школа» (Гамов, Ландау, Бронштейн, Іваненко)»[2] (автор теорії «великого вибуху Всесвіту» фізик Г.А. Гамов, майбутній Нобелівський лауреат економіст В. Леонтьєв, один із провідних гуманітаріїв світу Р. Якобсон, родоначальник генетики Тимофеєв-Ресовський опинилися в ці роки за кордоном). Палко критикується Вернадський, що очолив бунт ВУАН проти Скрипника та інших комуністів, а 1928 року став ініціатором провалу Деборіна та інших марксистів на виборах до Академії наук. Підсумовуючи ці нападки, один із найосвіченіших серед тих погромників комінтернівець Ернст Кольман писав у цитованій статті, що класовий ворог «переходить до нової області боротьби — до боротьби в питаннях науки. В питаннях підготовки кадрів він бере рівняння на таланти»[3]. Керівництво партії бере рівняння на *посередньості*.

1930 року організовано під керівництвом Покровського Інститут червоної професури, що мав комплектуватися насамперед із «робітників, які пройшли школу великого виробництва, яке дає справжній пролетарський гарт... Треба у всіх галузях покінчити до решти з залишками і пережитками буржуазних і дрібнобуржуазних течій»[4].

Ситуація в літературі була особливо красномовна.

Найсильніші російські письменники в СРСР були політично неблагонадійними і не мали можливості друкуватися. Анна Ахматова чергову збірку поезій після 1923 року видала через 17 років, і рішенням за підписом секретарів ЦК ВКП(б) ця невинна збірка була заборонена. Осип Мандельштам час від часу друкував переклади, в травні 1928 року вийшли його «Стихотворения», а потім знову — мовчання, він навіть надовго перестав писати. За проханням Бухаріна 1929 року його влаштували на роботу в Вірменії, 1931 року він повернувся до Москви, жив у знайомих, часто міняючи квартири, 1933 року за підтримкою Бухаріна намагався видати збірку; його публікація «Подорожів по Вірменії» того ж року викликала шалену бурю злобної критики в «Правде», «Литературной газете», «Звезде». Восени 1933 року Мандельштам написав антисталінського вірша «Мы живем, под собою не чуя страны», а в травні 1934 року був відправлений у Чердинське заслання.

Цькування Замятіна і Пильняка починається в серпні 1929 року виступом «Литературной газеты». Починаючи з 1929 року Замятін намагався передати через Горького і Ягоду заяву про виїзд з СРСР; після листа до Сталіна він, врешті, 1931 року одержав дозвіл на виїзд.

В 1929 році «Дні Турбіних» Михайла Булгакова були заборонені до постановки, як і «Багряний острів» та «Зойкина квартира». Булгаков став повністю безробітним. Після листового звертання письменника до Сталіна вождь зателефонував йому у відповідь і «допоміг влаштуватися» — на якийсь час Булгаков одержав роботу у МХАТі. До самої смерті в 1940 році Булгаков залишався в повній ізоляції.

В трагічній ситуації опинилися в кінці 20-х років Михайло Чехов та Всеволод Мейерхольд. Племінник знаменитого письменника, видатний режисер і актор Михайло Чехов змушений був покинути МХАТ-II, де він був директором і виконавцем головних ролей, і виїхати за кордон. Мало не залишився за кордоном і Всеволод Мейерхольд. 1928 року за допомогою О.І. Рикова він добився дозволу на постановку п'єси М. Ердмана «Самогубство», засудженої як наклепниць-

[1] Див.: *Кольман Э.* Боевые вопросы естествознания и техники в реконструктивный период // Под знаменем марксизма. — 1931. — № 3. — С. 61.

[2] Див.: *Кольман Э.* Письмо тов. Сталина и задачи фронта естествознания и медицины // Под знаменем марксизма. — 1931. — № 9—10. — С. 165.

[3] Див.: Под знаменем марксизма. — 1931. — № 3. — С. 60.

[4] Див.: *Пашуканис Е.Б.* Больше внимания набору в Институт красной профессуры // Правда. — 1930. — 7 янв.

ка; в результаті театр Мейерхольда того ж року був розформований. Діяч Головреперткому Блюм заявив з приводу обох режисерів: «Це криза буржуазного театру в оточенні пролетарської революції»[1]. Того ж 1928 року Головреперткомом, очолюваний тоді Ф.Ф. Раскольниковим, прийняв класифікаційну систему, де для зручності літерами алфавіту було позначено ступінь ідеологічної прийнятності п'єс до постановки.

А.В. Луначарський робив усе можливе, щоб врятувати для країни Чехова і Мейерхольда; останнього вдалось умовити повернутися. Натомість 1929 року самого Луначарського звільнено з посади наркома; його наступником став А.А. Бубнов, до того — начальник Політуправління армії. Про Бубнова найкраще говорить його реакція на наближення власного арешту в 1937 році. «Коло 12 ночі чергова по секретаріату прибігла до Бубнова, розгублена, обурена. «Ви чули, щойно передали по радіо... Вас зняли з роботи... Як такого, що не справився... Що ж це таке?» Андрій Сергійович встав, нервово пройшовся по кабінету. «Значить, так і треба! Партія знає, що робить, — сухо сказав він, — ідіть і спокійно працюйте». І сам, ніби нічого з ним не сталося, сів за стіл, заглибився в справи, продовжував працювати»[2].

На засіданні комуністичного керівництва утвореної 1928 року РАПП («Російська асоціація пролетарських письменників») її лідер Леопольд Авербах повідомив, що РАПП «названа партією «осередком ЦК в літературі»[3]. В 1928—1932 року так воно й було. 28 грудня 1928 року прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про обслуговування книгою масового читача», *яка впродовж 1928—1932 років визначала літературну політику партії*. Американський дослідник Браун назвав цю епоху «*пролетарським епізодом в російській літературі*»[4].

Група Авербаха завжди претендувала на пролетарську монополію в літературі; з утворенням РАПП між ЦК і «пролетарськими письменниками» виникла організація-посередник, претензійний і нахабний керівник якої уперто рвався до влади. Леопольд Авербах — колишній комсомольський працівник, і, до речі, чоловік сестри Я.М. Свердлова, тобто свояк Ягоди. РАПП не була сильною письменницьким складом: із людей старшого покоління до неї увійшов посередній письменник А. Серафимович, з відомих тоді молодших літераторів — Ф. Панфьоров, О. Безименський, Артем Веселий, комсомольські поети О. Жаров і М. Свєтлов, енергійний і здібний літературний діяч Олександр Фадєєв, що подавав тоді великі надії своєю повістю «Розгром», та Михайло Шолохов, який уже дебютував із «Тихим Доном». Всередині РАППа одразу стався розкол на групу Фадєєва і групу Панфьорова, дещо радикальнішу і значно бездарнішу; представник останньої, дуже слабкий і плакатний партійний драматург, колишній матрос Білль-Білоцерковський, звернувся із листом-доносом до Сталіна, і Сталін відповів — спочатку йому особисто, а потім і «письменникам-комуністам із РАПП». *Сталін, по суті, висловлював солідарність не тільки з РАППом взагалі, а і — насамперед — з її найпримітивнішими радикалами*.

Після статті «Правди» від 4 грудня 1929 року «За консолідацію комуністичних сил пролетарських письменників» ліві поети Маяковський, Багрицький, Луговській, офіційно визначені як «попутники», вступають в РАПП, повіривши в можливість співпраці. Однак, атмосфера задухи була непереносною. У Маяковського після читання «Бані» в Будинку преси 23 жовтня 1929 року стався справжній приступ відчаю від тупості публіки, і він втік з зібрання. 21 січня 1930 року Маяковський читав поему «Ленін» на уро-

А.С. Бубнов

[1] Див.: *Нинов А.* Мастер и прокуратор // Знамя. — 1990. — № 1. — С. 193.

[2] Див.: *Биневич А., Серебрянский З.* Андрей Бубнов. — М., 1964. — С. 78.

[3] Цит. за: *Ника М.* К истории роспуска РАППа // Минувшее. — М.; СПб., 1993. — № 12. — С. 367.

[4] *Brown E.J.* The Proletarian Episode in Russian Literature, 1928—1932 / N.Y., Columbia UP, 1953.

В. Маяковський

чисто-траурних зборах; після читання стоячи аплодувало Політбюро на чолі із Сталіним. Але ті дрібні вияви повного нерозуміння, які дошкуляли і раніше, повчання бездарних, чужих літератури партійних керівників РАПП тепер стали зовсім нестерпними. День, коли застрелився Маяковський, — 12 квітня 1930 року — став символічною межею, що відділяла час романтичних надій лівих інтелектуалів і митців від часу повного інтелектуального і емоційного маразму.

Культурно-політичний сенс «пролетарського епізоду» епохи «великого переламу» яскраво ілюструють події «на філософському фронті»*.

В 1929—1930 роки в Інституті червоної професури та Комакадемії розгорнулись «філософські дискусії», ініційовані партійцями — майбутніми червоними професорами, які через свою малописьменність нічого не розуміли в тих лекціях, що їх читали філософи-марксисти Деборін, Карєв та інші. Ревносні партпрацівники, яких щойно відірвали від активної боротьби з класовим ворогом на далекій глухій периферії, шукали собі місця в загальній партійній справі і виступили на партзборах та сторінках стінгазети з критикою «формалізму» і «абстрактності» своїх лекторів. Несподівано ці виступи були підтримані, і «Правда» в передовій статті процитувала стінгазету. Терміново учасники кампанії, серед яких — майбутні академіки-філософи, абсолютно безграмотні Мітін і Юдін, були запрошені в Кремль на зустріч із Сталіним і членами Політбюро. Там Сталін підтримав їх, порадивши вчитися у Деборіна та інших і водночас критикувати їх — тільки не за абстрактність і формалізм, а за «меншовикуючий (*меньшевиствующий*) ідеалізм», який, згідно з вождем, проявлявся у відриві філософії від політики і ігноруванні ленінського етапу. Новий, вигаданий Сталіним термін був узаконений постановою ЦК ВКП(б) «Про журнал «Под знаменем марксизма» від 25 січня 1931 року, яка розпочала справжнє полювання за відьмами. «Викриті» були провідні філософи обох конкуруючих груп — «гегельянської» (на чолі з А.М. Деборіним) та «механістичної».

Отже, в цілому чекістський і ідеологічний терор періоду 1928—1933 років має виразно «пролетарське» і антиінтелігентське спрямування, спирається на найпримітивніші партійні сили і використовує вкрай радикальну ліву риторику. *Характеристика літературної політики цих років як «пролетарського епізоду» відповідає всій політичній риториці цього часу.*

Можна сказати й інакше. Епоха «великого переламу» — це епоха опричнини, коли найрадикальнішим, найтемнішим, безумним «висуванцям» було віддано на поталу всю неозору «Країну Рад».

Але щось у всьому цьому не грає.

Агресивні терористичні заходи проти інтелігенції нібито не доведено до кінця. Багато хто з видних представників культурної еліти врешті вийшов із «зони» на волю. В кінці цього періоду готувався грандіозний процес уявної селянської «Трудової селянської партії» (ТКП, Кондратьєв — Чаянов), було проведено арешти, але справа заглухла. О.В. Чаянов, центральна фігура «Трудової селянської партії», був звільнений з арешту і відправлений в Казахстан, де працював викладачем в Алма-Атинському сільгоспінституті; його пора прийшла тільки 1937 року. Багато арештованих у справі ТКП було звільнено. Кондратьєв пізніше помер в таборах[1].

Сталін, безумовно, орієнтувався не стільки на старих «спеціалістів», скільки на нових висуванців, що їх він намагався навчити також і досвідові «ко-

* Користуюсь свідченнями їх учасників, зібраними О.Г. Спіркіним під час його роботи в 60-х роках над відповідними статтями «Філософської енциклопедії».

[1] З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1998. — № 1—2. — С. 102.

лишніх». Але Сталін ніколи не піддавався «пролетарській» демагогії, він радше часом охоче її використовував. А 1931 року була декларована Сталіним відмова від цькування інтелігенції. В промові на нараді господарників 23 червня 1931 року «Нова обстановка — нові задачі господарського будівництва» Сталін сказав: «Якщо в період розпалу шкідництва наше ставлення до старої технічної інтелігенції виражалось, головним чином, в політиці розгрому, то тепер, в період повороту цієї інтелігенції в бік радянської влади, наше ставлення до неї повинне виражатися, головним чином, в політиці залучення і турботи про неї»[1].

Тепер нам відомо, що самі процеси над інтелігенцією були фальсифіковані. Свідчення тих, хто вижив (меншовик Якубович, український письменник Остап Вишня та інші), говорять про широке застосування «єжовських» тортур уже тоді, в часи белетриста і поліглота Менжинського. Культурна еліта Росії не любила більшовиків і вела антикомуністичні розмови, але *шкідництво старої інтелігенції Сталін спочатку вигадав, а потім «подолав»* з одному йому зрозумілою метою. Серед незрозумілих маневрів Сталіна щодо окремих неформальних лідерів російської інтелігенції, його телефонних дзвінків і задушевних розмов, його грубих розносів — зрештою, не особистих, а через своїх чиновників — і несподіваних помилувань варто відзначити листи до керівників РАПП та особливо крутих раппівців. Сталін заохочує і провокує діячів «пролетарського епізоду», але ніколи не ототожнює себе з ними. Він знаходить позицію ніби понад битвою, і це передвіщувало якісь нові повороти.

За кулісами ГПУ

Згідно із свідченням Орлова (Нікольського, справжнє прізвище — Фельдбін), тодішнього працівника економічного відділу ОГПУ, що в роки «єжовщини» втік на захід, ініціатива «викриття» інтелігентів-шкідників в м. Шахти належала начальнику ГПУ Північно-Кавказького краю Є.Г. Євдокимову, який привіз із Ростова матеріали голові ОГПУ Менжинському. Той поставився до них критично, і Євдокимов сказав, що привезені ним перлюстровані листи, мабуть, зашифровані і тому недостатньо переконливі. Євдокимов нібито звернувся за підтримкою безпосередньо до Сталіна; конфлікт було винесено на Політбюро, а тим часом Євдокимов одержав від арештованих «визнання». В центральному апараті ОГПУ Євдокимова активно підтримував начальник економічного відділу Г.Є. Прокоф'єв, якого пізніше називали одним із найближчих людей Ягоди.

Переведення Євдокимова з Ростова в Москву на посаду начальника секретно-оперативного управління ОГПУ 26 жовтня 1929 року було політичною подією, тоді нікому не відомою, але дуже значущою. Ініціатор Шахтинської провокації Євдокимов очолив відділ, в якому зосереджувалась основна робота по «викриттю» інтелігентського «шкідництва».

Після смерті Дзержинського ОГПУ очолював Вячеслав Рудольфович Менжинський; раніше він був представником партії в ЧК, працював в Особливому відділі (де почалась кар'єра Євдокимова) і був заступником Дзержинського. Дзержинський в роки війни був політично ближчий до Троцького. Можливо, тому свого часу Менжинський намагався попередити Троцького, що Сталін проти нього інтригує, але Троцький, якщо йому вірити, різко обірвав розмову. В листі до Я. Ґанецького з приводу смерті Дзержинського, опублікованому 11 серпня 1926 року в «Правді», Горький, сказавши, що Дзержинського він «і любив, і поважав», зазначив, що Мен-

В.Р. Менжинський

[1] Див.: *Сталин И.* Вопросы ленинизма: Изд. одиннадцатое. — М., 1952. — С. 378.

В.Р. Менжинський. Останній знімок

жинський — людина «зовсім іншого типу». Менжинський був людиною самовідданою, жорсткою і закритою. Будучи головою ОГПУ, він ночами вчив хімію та китайську, японську, турецьку і персидську мови. Неможливо уявити Дзержинського, що вчить хімію і фарсі. Мабуть, потреба розбиратися в справах Китаю та Ірану стимулювали лінгвістичні інтереси Менжинського, а інтерес до хімії може свідчити і про її застосування в таємних службах. Проте, думається, головне було все-таки в тому, що інтелігент, белетрист-невдаха Менжинський потребував якоїсь дистанції від реальності, що її і давали йому нічні заняття, зовсім не схожі на нічні турботи його наступників.

Як можна судити з матеріалів процесу 1938 року, важкий приступ грудної жаби і астми у Менжинського стався в жовтні 1931 року. Лікарі констатували тромбоз однієї з гілок артерій. Менжинський переніс також обширний інфаркт, а травма після автокатастрофи змушувала його нерідко приймати відвідувачів, лежачи на дивані. В квітні 1932 року Менжинський піднявся після лікування і приступив до роботи, а 5 березня 1933 року після грипу почався хроніо-сепсис. В кінці липня 1933 він знову приступив до роботи, в серпні—вересні був у Кисловодську, в жовтні—знову на роботі; 10 травня 1934 року Менжинський помер. Отже, в 1927—1931 роках він, хоч і хворий, хоч нерідко і лежачи на дивані, нормально працював на посаді голови ОГПУ, а пізніше займався справами епізодично.

З 1931 року, коли стан здоров'я Менжинського різко погіршав, фактично очолює ОГПУ Ягода. Зміну курсу 1931 року символізує утворення Секретно-політичного відділу (СПО) для боротьби з троцькізмом. 1930 року Ягода обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), а 1934 року — членом ЦК.

Дивно, що безнадійно хворого Менжинського не відправили на пенсію чи яку-небудь синекуру, де давно перебували найближчі співробітники Дзержинського, а тримали на посаді аж до смерті, тоді як реальний керівник ОГПУ Ягода, будучи кандидатом в члени ЦК і організатором також процесів «шкідників»-інтелігентів, і терору проти селянства, залишався формально одним із заступників. Та ще й у підвішеному стані — один час його серйозним конкурентом був Балицький.

Генріх Григорович Ягода вийшов на видні ролі в ЧК — ОГПУ ще в часи Дзержинського. Членом колегії ВЧК Ягода став 1920 року, коли йому було 29 років, а в 1924 році, після призначення Дзержинського водночас головою ВРНГ, — заступником голови ОГПУ поряд з Менжинським. Кажуть, що Дзержинський називав Ягоду і Агранова найсвітлішими головами в ЧК. Він належав до чекістської аристократії, що продовжувала традиції бойової організації партії. Бойова організація була відновлена в Петрограді після Лютневої революції; центром її діяльності стала квартира Ягоди, близького родича Свердлова і доброго знайомого Подвойського, Кедрова, Невського, Менжинського та інших діячів старої бойової організації більшовиків. Варто нагадати, що в інших революційних партіях, наприклад у ірландців і поляків, бойові організації або фактично керували політичними, або принаймні

все більше виокремлювалися аж до виділення в самостійну партію.

Це був середнього зросту сутулуватий чоловік, вузьколиций, з маленькою головою, до якої щільно прилягало негусте волосся, з модними тоді прямокутними вусиками, в чоботях неймовірно великого розміру. Ягода — професійний політичний поліцейський, майстер дізнання, допитів і організації тієї рутинної справи, яка в Росії називалася «*сыском*». Але йому насамперед властивий широкий ідеологічний розмах. Ягода — організатор рекламного «трудового перевиховання» (*перековки*), зокрема на будівництві Біломорканалу, де чекістським начальником Френкелем, колишнім зеком, розроблено виснажуючу систему колективної відповідальності; Ягода — людина, особисто близька до Горького і високо ним поціновувана. Горький, міцно зв'язаний з сім'єю Свердлових ще з Нижнього Новгорода, прийомний батько старшого брата Свердлова, генерала французької служби Зиновія Пєшкова, до Ягоди, одруженого з сестрою Я.М. Свердлова, ставився дуже тепло. До речі, це на дачі Ягоди під час зустрічі з письменниками Сталіним була сказана знаменита фраза про «інженерів людських душ». На цій дачі були розкішні оранжереї; на початку тридцятих, в голодні роки, Ягода посилав звідси до Горького, в невістку якого був закоханий, чудові квіти, а також прекрасне французьке вино і своє улюблене віскі «Білий кінь».

В усій репресивній політиці 1928—1936 років Ягода відіграє головну роль. Однак, навряд чи Ягоду можна вважати сліпим виконавцем волі Сталіна. 1928 року Ягода висловлював на Політбюро сумніви з приводу надзвичайних заходів на селі, але «визнав свої помилки» і більше ніколи відкрито не заперечував Сталіну. Є дані про те, що Ягода певний час співчував Бухаріну більш серйозно. В усякому разі Сталін його не любив («не любить він Генріха», зітхав Горький). Не любив Сталін і Свердлова. Вони, до речі, разом із Свердловим були на засланні в Туруханському краї і так терпіти не могли один одного, що навіть не розмовляли.

Г.Г. Ягода

Начальник іноземного відділу ОГПУ Тріліссер відкрито підтримав Бухаріна і був негайно звільнений з чекістських служб. Начальник Особливого відділу ОГПУ Ольський, що проводив в життя політику репресій в армії, жертвами якої стали 3 тис. колишніх офіцерів, висловлювався проти продовження терору в армії. Польський комуніст Ольський належав до кола людей, близьких до Уншліхта, якого усунули з армії 1930 року і перевели на господарську роботу. В часи Єжова було створено цілу справу про «польську агентуру в ВКП(б)», керівником якої

Ягода з чекістами на будівництві Біломорканалу

Л.П. Берія

був начебто Уншліхт і до якої начебто входив Ольський; схоже на те, що Сталін вважав Уншліхта найбільшим авторитетом у польських комуністичних колах. Характерно, що участь у цій групі була інкримінована пізніше і самому Єжову; він у передсмертному листі все визнавав, але шалено відмежовувався саме від «польських» зв'язків, хоча прекрасно розумів, що треба щось «взяти на себе» і що розстрілу йому не уникнути. Треба думати, «польські зв'язки» дійсно були достатнім аргументом для знищення колишнього чекіста (звинувачений у них був і Ленінградський чекіст Медвідь), але виводили вони не на Уншліхта, що був фактичним головою ГПУ деякий час в останні роки життя Дзержинського, а на самого «залізного Фелікса».

Вивчаючи за скупими уривчастими даними, які нам сьогодні лишилися, внутрішню історію Чека двадцятих-тридцятих років, надибуємо не стільки на якісь політичні групування в цьому по-військовому дисциплінованому і по суті партійному органі, скільки на «команди», або, краще сказати, *зграї*, згуртовані навколо сильних і жорстоких лідерів. Класичний приклад зграї в органах ЧК — ОГПУ — так звана «банда Берія». В епоху «великого переламу» групування Берія набуло великої сили і захопило керівні позиції в партійній організації Закавказзя.

1926 року Лаврентій Берія став головою ГПУ Грузії і заступником голови ЗакГПУ. 1927 року головою Закавказького ГПУ призначено С.Ф. Реденса, чоловіка Анни, старшої сестри дружини Сталіна Надії Алілуєвої. Місцеві чекісти при Реденсі називали Берію між собою «Беренс»: Берія запобігав перед свояком Сталіна, але з властивими йому цинізмом і хитрістю шукав нагоди, щоб сісти на його місце. Така нагода трапилася 1931 року: після своїх іменин смертельно п'яний Реденс ломився в чужий дім і скандалив. «Беренс», що, кажуть, сам і напоїв Реденса, тут же подзвонив Сталіну «порадитися», і Реденс опинився в Україні, а Берія — на його місці в ЗакЧК. Це було в березні, а в листопаді Берія перейшов на партійну роботу — спочатку другим, потім першим секретарем ЦК Заккрайкому.

Про характер взаємовідносин у команді Берія свідчить вилучений у нього при арешті 1953 року лист його підлеглого Меркулова, свого часу — міністра держбезпеки СРСР. Ось уривки з цього листа, написаного 1930 року, коли Меркулов був заступником голови ГПУ Аджарії: «Дорогий Лаврентій! Тут у нас поширились чутки про нібито очікуваний твій від'їзд з Тбілісі. ...У випадку якщо ти дійсно вирішив поїхати з Закавказзя, я дуже прошу тебе взяти мене з собою туди, де ти будеш працювати. ...Тебе, у всякому випадку, ніколи ні в чому не підведу. Ручуся тобі в цьому всіма помилками минулого, які зайвий раз згадувати мені дуже важко»[1]. Що ж то був за гріх, в якому так каявся друг і соратник? Про це Меркулов розповів на слідстві таке: 1929 року в Тбілісі приїздив з Особливого відділу ОГПУ Павлуновський, і у відсутність Берія Меркулов звернувся до москвича з проханням допомогти в розв'язанні якогось дрібного питання, що й було Павлуновським зроблено. Дізнавшись

[1] Цит. за: *Попов Б.С., Оппоков В.Т.* Бериевщина (По материалам следствия) // Берия: конец карьеры. — М., 1991. — С. 312.

про це після повернення, Берія розлютився і довго не забував «зради», зберігши про всяк випадок і листа. *Їжу можна брати тільки з рук хазяїна*. Такі були звичаї зграї.

Десятиріччя Грузинської ЧК 30 березня 1931 року було відзначено з великою урочистістю. В наказі, підписаному Менжинським, говорилося про особливі заслуги Берія: «Колегія ОГПУ з особливим задоволенням відзначає, що вся ця величезна робота *в основному проведена своїми національними кадрами* (курсив мій. — *М.П.*), вирощеними, вихованими і загартованими в вогні бойової роботи під незмінним керівництвом тов. Берія...»[1] Такого не можна було сказати про жодне з республіканських ГПУ. До команди Берія входили «особи кавказької національності», як би зараз сказали.

В той час більш впливовою в ОГПУ аж до кінця єжовщини була інша, північно-кавказька команда, об'єднана Єфимом Євдокимовим. Євдокимов був суперником і ворогом Берія.

Євдокимов приїхав в Україну 1919 року разом з другом Дзержинського Манцевим з Москви, де він був співробітником Особливого відділу ВЧК. Родом із Сибіру, син відставного солдата і прачки, освіта — 5 класів, Євдокимов став більшовиком у 1918 році, уже працюючи в московській ЧК; було йому тоді 27 років. Перед революцією він був есером, анархо-синдикалістом — в дальніх сибірських краях це тоді мало відрізнялось від кримінального світу. Людина з кам'яним грубим обличчям, Євдокимов важко пив у компанії своїх підлеглих після операцій та нарад, так що його чекістів знаходили потім на вулицях і по бабах в непотребному стані; в ділі ж він був по-вовчому хитрий і обачливий. Саме він почав ряд операцій по заманюванню противників у фіктивні провокаційні організації, по-

Є.Г. Євдокимов

чинаючи з Юрка Тютюнника; все у нього було продумано до дрібниць. В середовищі своїх Євдокимов був справжнім кримінальним *паханом*, дуже дбав про підлеглих, але й не терпів подвійної гри. Кліка Євдокимова в основі своїй сформувалася в українській ЧК і особливо в Криму 1920 року, де він із своїми людьми влаштував криваву різанину решток армії Врангеля. До неї належали Фріновський, Дукельський, Фомін та інші, *з неї виходили основні кадри Єжова*.

Євдокимов не терпів Берія і збирав на нього компромат. Він доповідав про Берія Ягоді і Сталіну все, що йому вдалося зібрати і що потім так гладко пішло на судилищі, влаштованому 1953 року Малєнковим і Хрущовим: тут були і співпраця юного Лаврентія з мусаватистами в Баку 1918—1919 років, і багато іншого. Матеріали проти Берія зосереджувалися в Ростові, де Євдокимов спочатку був на чекістській, а потім на партійній роботі. Зокрема, людиною Євдокимова при Берія був голова Грузинської ГПУ (до 1934 року) Тіте (Дмитрій) Лордкіпанідзе, сусід Берія по тбіліській квартирі, пізніше розстріляний. Євдокимов

[1] Цит. за: *Попов Б.С., Оппоков В.Т.* Бериевщина (По материалам следствия) // Берия: конец карьеры. — С. 354.

нібито планувався на місце Ягоди, але Сталін не міг пробачити йому дружбу сім'ями з «Заїкою»-Лівшицем, теж колишнім українським чекістом, один час — троцькістом. До речі, з «Заїкою» дуже дружним був командарм Якір.

Смертна ворожнеча Євдокимова і Берія стала особливо гострою пізніше, в роки Єжова. Один із ростовських енкаведистів Єршов-Лур'є говорив своєму випадково вцілілому співробітнику, що після книги Берія «До питання про історію більшовицьких організацій Закавказзя» останній «зовсім став недоторканою особою... *Я доповідав Єжову, і ми нічого зробити з ним не можемо... В цьому весь наш жах»* (курсив мій. — *М.П.*)[1]. Якщо вціліє Берія, ми загинули — так мислили люди пахана Євдокимова, так мислив і Єжов.

Конкурентами Євдокимов і Берія стали вже остільки, оскільки обоє були мажордомами Сталіна і всіх вождів партії. Євдокимов забезпечував охорону і гостинність на курортах Північного Кавказу, Берія — те саме в Закавказзі; обоє були *собутыльниками* Сталіна, при чому Євдокимов краще пив, а Берія був кращим господарем столу. Збирання взаємного компромату в обох суперників набуло смертельно небезпечного характеру і вилилося в «мокру справу».

Який був дальній приціл чекістського терору епохи «пролетарського епізоду»? Судячи з багатьох даних, політичною метою антиінтелігентських репресій було перерostання репресій проти інтелігенції на терор *проти старої партійної еліти.*

Так, в тому ж 1931 році, коли Сталін проголошує поворот у ставленні до старої інтелігенції, в кінці жовтня опубліковано в журналах «Большевик» і «Пролетарская революция» лист Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму», де, до речі, говориться: «Деякі більшовики думають, що троцькізм є фракція комунізму, щоправда, яка помиляється, робить чимало дурниць, іноді навіть антирадянська, але все ж фракція комунізму. Звідси — деякий лібералізм щодо троцькістів і троцькістськи-мислячих людей. ...Насправді троцькізм є передовий загін контрреволюційної буржуазії, яка веде боротьбу проти комунізму, проти Радянської влади, проти будівництва соціалізму в СРСР»[2]. Подібні «теоретичні» висновки формулювали також і репресивну політику: віднині терор ОГПУ повинен був спрямовуватися проти «троцькістів і троцькістськи-мислячих людей».

Загальна атмосфера психозу, викликана репресіями проти інженерів, офіцерів старої служби, професорів-економістів тощо, мала зламати також опір всіх тих партійців, які здатні були самостійно мислити, і перерости в надзвичайно широкий розгром «троцькістів» і *особливо «правих»*. А.Я. Вишинський, голова спеціального суду, який розглядав справу «Промпартії», писав тоді: «Весь курс на мінімалістські показники (7 млн. тонн чавуну замість 17 млн. тонн і т. д.) «Промпартії» був, по суті, найтіснішим чином пов'язаний *з курсом на всемірну підтримку правих і на зміцнення їх впливу* (курсив мій. — *М.П.*), щоб таким шляхом в результаті скористатися в своїх контрреволюційних цілях штучно викликаними у відповідних випадках проривами»[3]. Пізніше було сказано, що партія запізнилася з масовими репресіями, і навіть визначено час, коли ці репресії слід було розгорнути. В листі Сталіна і Жданова до Політбюро 25 вересня 1936 року, в якому рекомендувалося замінити на посту наркома внутрішніх справ Ягоду Єжовим, говорилось, що репресії запізнилися на *чотири роки.* Ця формула повторена в постанові лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року. Отже, *за задумом Сталіна перехід до широких внутріпартійних репресій мав*

[1] Цит. за: *Попов Б.С., Оппоков В.Т.* Бериевщина (По материалам следствия) // Берия: конец карьеры. — С. 338.

[2] Див.: *Сталин И.* Вопросы ленинизма. — С. 393.

[3] Див.: *Вышинский А.Я.* Угроза интервенции и итоги процесса «Промпартии» // Правда. — 1930. — 1 янв.

бути здійснений десь в 1932 чи 1933 році. З якихось причин Сталін змушений був нову хвилю терору відкласти.

Уже 1931 року Сталін міняє політичні напрями ударів, що не було правильно оцінено його оточенням. Утворений 1931 року Секретно-політичний відділ ОГПУ зосередився на боротьбі з «троцькізмом». Але актив не зрозумів глибинного смислу повороту. Лише коли «троцькістами» виявилися *всі керівники партії і держави*, можна було б здогадатися, що жупел «троцькізму» потрібен був зовсім не для боротьби з Троцьким.

Вислання Троцького з СРСР можна розглядати як свідчення далекосяжних планів по розгортанню масового терору в партії, виношуваних Сталіним. Напередодні прийняття рішення про вислання Сталін підсилав до Троцького свого агента, пропонуючи мирову, але Троцький все розумів і прямо сказав, що така «мирова» закінчиться «мокрою справою». Сталін знав, що Троцького не злякає ніщо і що він не повірить, ніби Сталін збереже життя його дітям і онукам. Залишалось або стерегти Троцького в Алма-Аті чи в іншому місці, щільно оточивши явними і неявними чекістами, або спровокувати «нещасний випадок», або вислати з СРСР, що розглядалось як кара, рівноцінна розстрілу. Сталін обрав останнє, тому що Троцький потрібен був йому — до певного часу — як живий ворог, уособлення зла, антибільшовицький диявол, головний агент буржуазії і організатор диверсій, убивств і шкідництва.

Після статей Сталіна «Запаморочення від успіхів» (2 березня 1930 року) та слідом за нею — «Відповідь товаришам колгоспникам» (3 квітня 1930 року) почався відплив селян із колгоспів, куди вони були насильно зігнані. В Центрально-чорноземну область, де секретарем обкому був Варейкіс, приїхав Каганович і влаштовував розноси керівництву на партактиві за втрату пильності і принциповості, що призвела до відпливу з колгоспів і зниження цифр колективізації. Всі спроби, зокрема самого Варейкіса, послатися на статті товариша Сталіна для обґрунтування поміркованої політики на селі, демонстративно ігнорувалися Кагановичем: цифра колективізації мала бути справною, незважаючи на публічні виправдання великого вождя перед товаришами колгоспниками.

Сталін майже відверто компрометував регіональних лідерів, звалюючи на них вину і відповідальність за увесь «беспредел» цього періоду і тим самим готуючись все це покоління керівників принести в жертву. Можна не сумніватися, що більшість його близьких співробітників уже були для нього мерцями, хоча ходили ще по землі.

Утворення СПО й історико-партійні вправи Сталіна мали б символізувати розширення терору на партійні кола. Однак, в ситуації 1931—1932 років назрівали радше протилежні настрої. Сталінський актив відчував, що в надміру загостреній внутрішньополітичній ситуації він може стати офірним козлом.

В малозначущій на перший погляд справі Рютіна виявилось, що партійне керівництво не піде на розв'язування терору і радше готове на компроміси, що можуть навіть закінчитися зміщенням Сталіна або принаймні втратою ним ключових владних позицій.

Мартем'ян Микитович Рютін належав до середнього рівня і середнього віку партійних керівників: він був секретарем одного з міських райкомів Москви, 1930 року йому виповнилось сорок. Секретарі міських московських райкомів були помітними фігурами в партії, вони брали участь у засіданнях Політбюро. Рютін був звільнений з роботи в період великої і поголовної чистки москов-

Командарм Тухачевський

ської партійної верхівки від «правих», але виключений з партії пізніше, 1930 року, за доносом про приватні антисталінські розмови. Не виступаючи з підтримкою Бухаріна і взагалі не дуже довіряючи старим вождям, Рютін тримав себе досить твердо, опирався особисто Сталіну на Політбюро, а в розмовах, які в ті часи тут же ставали відомими ОГПУ, доходив до думки про усунення Сталіна.

Рютін був сибіряк, селянський син, здібний самоук; воював на Далекому Сході, сам вивчав Гегеля і «класиків марксизму» і сам формулював свою «марксистсько-ленінську позицію». В березні 1932 року він підготував проекти «Сталін і криза пролетарської диктатури» і звернення до всіх членів ВКП(б), а 21 серпня за його ініціативою в підмосковному селі на конспіративній квартирі утворено «Союз марксистів-ленінців[1]». Негайно хтось стукнув, і уже у вересні пішли арешти.

Групка Рютіна була розчавлена машиною партії і ОГПУ легко, але поява зародків цілком нової опозиції дуже стурбувала Сталіна. З'ясувалося, що про платформу Рютіна знали Зинов'єв і люди з оточення Бухаріна, аналогічні настрої виявив голова уряду російської федерації, кандидат у члени Політбюро Сирцов, подібні розмови Сирцов вів з колишнім керівником компартії Грузії, відомим комуністом Ломінадзе, що працював на той час на господарській роботі.

Але ще більше турбувала Сталіна інша обставина. ЦКК, яку тоді очолював Рудзутак, одноголосно прийняла рішення Рютіна розстріляти. На Політбюро питання про міру покарання Рютіна було винесене Сталіним. Відомо, що *на пропозицію Кірова* було вирішено обмежитись 10-річним ув'язненням, щоб не створювати враження, ніби партія застосовує смертну кару за розходження в політичних поглядах і програмах.

Характерно, що однією з перших дій нового наркома Єжова вже в жовтні 1936 року став перегляд справи Рютіна. Рютін був один із небагатьох, хто в своїй камері-одиночці чинив відчайдушний опір катам, які прийшли по нього.

Конфлікт із армією?

Ще одним свідченням відступу Сталіна в справі, життєво важливій для нього, був конфлікт з Тухачевським.

Розглядаючи історію трагедії еліти Червоної Армії напередодні війни, можна легко збитись на особисті стосунки, в тому числі старі порахунки між Сталіним і Тухачевським. Як відомо, вони починаються з 1920 року. Сталін, тоді — член Реввійськради Південного фронту, зірвав план польської кампанії, не підкорившись наказам Головнокомандуючого С.С. Каменєва і не відпустивши через самолюбство і упертість 1 Кінну армію Будьонного в розпорядження командуючого Західним фронтом Тухачевського. В результаті Пілсудському вдалось без перешкод нанести сильний контрудар по лівому флангу наступаючих червоних,

[1] Публікацію матеріалів про Рютіна (Платформа Союза марксистов-ленинцев) див.: Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 8, 9.

оточити й розгромити фронт Тухачевського і здійснити історичну польську мрію — виграти війну Польщі з Росією. Сталін і його прихильники в армії невпинно доводили, що винен в усьому Тухачевський, а починаючи з «Короткого курсу історії ВКП(б)» — Троцький і Тухачевський, які повернули на Варшаву замість того, щоб іти на Польщу через Львів.

Тухачевський в оцінці польської кампанії не пішов на жодні компроміси, незважаючи на все сильніший натиск Сталіна і керівництва армії. Для нього військова історія була джерелом принципового і непоправного конфлікту, що зовсім не зводився до боротьби честолюбств. Ситуація була настільки гострою, що Сталін давно мусив би усунути Тухачевського уже з «польських» причин. Однак Тухачевський робить велику кар'єру — щоправда, з падіннями і злетами.

Варто зауважити, що серед розстріляних в роки терору червоних генералів і офіцерів були й головні прихильники сталінської інтерпретації польської кампанії, — Єгоров, Меженінов, Меліков та інші автори численних просталінських публікацій.

Сьогодні стало відомо, які події відбувалися навколо Тухачевського за кулісами, в ОГПУ. Коли в ОГПУ почалися ігри з білими закордонними центрами (операція «Трест»), в них було включене ім'я Тухачевського; білоемігрантські політики настирливо пропонували втягнути в «антирадянський центр» Тухачевського, С.С. Каменєва, Лебедєва, і їм говорили, що всіх цих осіб підключено до діяльності. В 1923 — на початку 1924 року Тухачевського «вивели» з цієї гри, оскільки він ненароком міг бути скомпрометованим. Зате того ж 1924 року ОГПУ під величезним секретом «взяло на оперативний облік» колишніх офіцерів і генералів — Тухачевського, С.С. Каменєва, М.Д. Бонч-Бруєвича, Вацетіса, Свечина і Снєсарева. Це не мало політичних наслідків, але Менжинський і Ягода мали якісь таємні вказівки Сталіна.

М.Н. Тухачевський та Г.К. Орджонікідзе на Південному фронті. 1920 рік

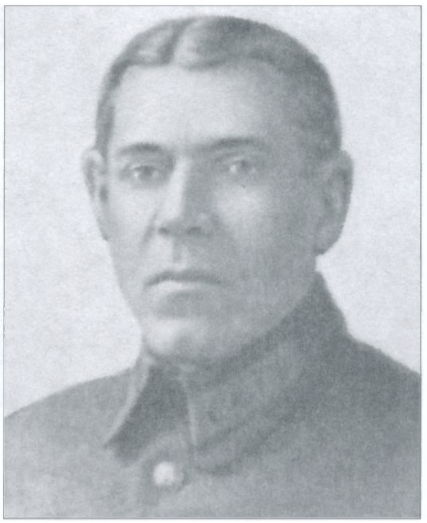
На призначенні Тухачевського на посаду начальника штабу РСЧА, а його однодумця Роберта Ейдемана — начальника Академії РСЧА наполіг Фрунзе (голова РСВР та наркомвоєнмор Фрунзе займав тоді за сумісництвом обидві ці посади). Начальником штабу Червоної Армії Тухачевський був призначений уже після смерті Фрунзе, 13 листопада 1925 року.

З прибулими в Москву на похорон Фрунзе командуючими округами члени Політбюро радились, хто має бути наступником наркома. Тухачевський назвав прізвище Орджонікідзе. Із Орджонікідзе Тухачевський разом служив: в 1920 році він командував Південним фронтом, Орджонікідзе був у нього членом Реввійськради. Тоді і почався конфлікт Тухачевського з 1 Кінною армією, — Будьонний не виконав наказу командуючого фронтом, і біла армія зуміла пробитися через Батайськ і вийти в Крим.

Наркомом призначили Ворошилова.

Спочатку служба під началом Ворошилова ішла без проблем: Тухачевський готував доповіді за підсумками річних навчань, на їх основі нарком віддавав написані Тухачевським накази, конфлікти не виникали. В грудні

Б.М. Шапошніков

1927 року Тухачевський звернувся до Сталіна з доповідною запискою про необхідність рішучого переозброєння Червоної Армії. Сталін охарактеризував позицію Тухачевського як «червоний мілітаризм». Коли почалися репресії проти інтелігенції, а згодом — чекістська операція «Весна», в ході якої було арештовано 3 тисячі командирів — колишніх офіцерів, Тухачевський незмінно був серед агресивних червоних ентузіастів і грубо критикував старих військових спеціалістів.

Із старих «воєнспеців» Сталін захистив тихого і скромного, зовсім не небезпечного Шапошникова: він в розпалі репресій, 1930 року, демонстративно був прийнятий до ВКП(б). Шапошников був одним із воєнних теоретиків, які доводили, що в поразці 1920 року винен Тухачевський.

Сталін незмінно надавав підтримку Шапошникову — єдиній людині, яку він дозволяв в своїй присутності називати по-батькові, Борисом Михайловичем; Шапошников був в кінці трагедії і членом суду над «групою Тухачевського». Але стосунки з керівництвом армії почали приносити несподіванки; це стосувалося і лояльного Шапошникова.

1927 року вийшла в світ перша, 1929 року — друга і третя книги дослідження Б.М. Шапошникова «Мозг армии» про роботу Генерального штабу. Ця досить нудна для нефахівця книжка мала величезне політичне значення. Справа в тому, що в Червоній Армії не було Генерального штабу. Так званий «штаб РСЧА» лише дуже віддалено нагадував звичайні генеральні штаби; з його повноважень була вилучена навіть мобілізаційна робота, не кажучи вже про безпосереднє керівництво військами, яке здійснювалось наркоматом через Головне управління РСЧА. Щоб штаб РСЧА став дійсно «мозком армії», його повноваження необхідно було різко збільшити, він повинен був стати центром і стратегічного мислення держави, і безпосереднього керівництва військовою роботою.

Тухачевський підтримав ідею Шапошникова про реорганізацію штабної роботи в РСЧА. Але якщо Шапошников висловив її інакомовно, лише показавши приклад нормального генштабу, то Тухачевський звернувся до Ворошилова з листом про розширення повноважень штабу РСЧА. Одночасно проти ідеї Генштабу виступили спочатку заступник наркома по озброєнню Уншліхт, що побачив небезпеку концентрації влади в руках військових, а потім — командуючий військами Білоруської округи О.І. Єгоров, начальник постачання РСЧА П.Ю. Дибенко і інспектор кавалерії РСЧА С.М. Будьонний. В їх листі від 16 квітня 1928 року, явно інспірованому Сталіним і Ворошиловим, говорилось зокрема: «Штаб РСЧА має в собі тенденції, якщо не сказати гірше, цільову настанову, замінити собою, або вірніше взяти в свої руки керівну роль у всіх питаннях будівництва і оперативного керівництва РСЧА». Прийняття ідеї генерального штабу означало б, що «буде один доповідач, який і планує, і проводить, і інспектує, отже, має всі критерії в своїх руках. В руках же керівництва май-

[1] Див.: *Захаров М.В.* Ученый и воин. — М., 1974. — С. 66—67.

же нічого: або погоджуйся, або йди на поводу у штабу». Автори листа пропонували замінити Тухачевського людиною «з більш високими організаційними здібностями, а рівно і з більшим досвідом бойової практичної роботи»[1].

Після цього листа Тухачевський подав у відставку і був переведений на округу в Ленінград, до Кірова.

Як з'ясувалося, конфлікт мав продовження.

26 серпня 1930 року арештований в ході операції «Весна» комкор Н.Є. Какурін дав на допиті показання про те, що нібито він брав участь у антирадянських змовницьких зібраннях у Тухачевського в Ленінграді і в Москві. Аналогічні свідчення, тепер про зв'язок Тухачевського з «правими», було добуто у арештованого військового Троїцького. Матеріали Менжинський направив Сталіну в Сочі. Сталін направив ці матеріали Орджонікідзе і просив познайомити з ними Молотова і Ворошилова. 5 жовтня Какурін уже дав свідчення про підготовку Тухачевським терористичного акту проти Сталіна. Тухачевському було зроблено очну ставку з Какуріним. Реакція Орджонікідзе невідома. Вирішено було спитати думку Дубового, Якіра і Гамарника. Всі одностайно заявили, що не вірять у вину Тухачевського[1].

Немає жодного сумніву, що свідчення проти Тухачевського були «організовані» слідчими. Немає сумнівів і в тому, що Сталін робив розвідку щодо настроїв Орджонікідзе і військових. І, побачивши, що арешт Тухачевського викличе різкий опір, відступив. *Це сталося 1930—1931 року.*

«Польська проблема» була «розв'язана» силовим методом. В січні 1932 року Тухачевський звернувся до Сталіна з листом про невірні оцінки польської кампанії 1920 року. У відповідь було організовано на початку року «дискусію». Тухачевського на неї навіть не запросили.

Голова РВР СРСР і Наркомвоєнмор К.Є. Ворошилов. 1926 рік

Тухачевський продовжував розробляти ідеї активного ведення війни, не вдаючись до інтриг, і в цьому була його сила як політика. В Ленінграді була база Балтійського флоту, тут знаходилась половина військової промисловості країни, військових наукових центрів; тут Тухачевський зацікавився ракетною технікою, роботами в галузі радіолокації. В січні 1930 року Тухачевський написав листа К.Є. Ворошилову, наполягаючи на збільшенні кількості кадрових дивізій, посиленні артилерії, авіації, танкових сил. Конкретні обрахунки Тухачевського знаходилися відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про стан оборони країни», прийнятої влітку 1929 року, але Сталін продовжував різко засуджувати позиції Тухачевського. В листі від 30 грудня 1930 року Тухачевський писав Сталіну: «... формулювання Вашого листа, оголошеного тов. Ворошиловим на розширеному засіданні РВР СРСР, повністю виключає для мене винесення на широке обговорення ряду питань, що стосуються нашої обороноздатності, наприклад, я виключений як керівник по стратегії з воєнної академії РСЧА, де вів цей предмет впродовж ряду років. І взагалі позиція моя в цих питаннях стала вкрай двозначною. Між тим я так же

[1] Див.: *Соколов Б.* Михаил Тухачевский. — Смоленск, 1999. — С. 357—368.

рішуче, як і раніше, тверджу, що штаб РСЧА (тобто Шапошников. — *М.П.*) безпринципно викривив положення моєї записки...»[1]

Але відбувається щось несподіване. 19 червня 1931 року Тухачевського призначено заступником голови РВР СРСР і народного комісара військових і морських справ, начальником озброєнь РСЧА. *В травні 1932 року Сталін написав йому листа з перепросинами за звинувачення в «червоному мілітаризмі».* 21 лютого 1933 року у зв'язку з сорокаріччям (ось який він був ще тоді молодий!) Тухачевського нагороджено орденом Леніна, 7 листопада того ж року він приймав парад на Червоній площі.

Сталін відступився і терпляче чекав.

Сталін

Проблема психічного здоров'я Сталіна була піднята в нашій перебудовній пресі[2]; підставою для гіпотези про захворювання Сталіна стали відомості про діагноз, нібито поставлений йому В.М. Бехтерєвим, — паранойя. Невдовзі після діагнозу, в грудні 1927 року, Бехтерєв помер за не зовсім зрозумілих обставин. Прізвище цього надзвичайно популярного у свій час вченого і лікаря-психіатра, директора Інституту мозку і психічної діяльності, практично зникло із сторінок радянської преси аж до 60-х років.

Якщо чутки про діагноз, поставлений Бехтерєвим, і вірні, то це ще не означає, що Сталін дійсно хворів на паранойю. Не раз відзначалося, що його дії, зокрема в час війни як Верховного Головнокомандуючого, аж ніяк не свідчать про глибокий психічний розлад. Радше слід говорити про «акцентуйовану особистість» (Карл Леонгард[3]) з параноїдальними рисами психіки. Подібні ідеї «прикордонної психіатрії» розвивалися і в СРСР; книга ленінградського психіатра П.Б. Ганнушкіна вийшла через кілька років після смерті Бехтерєва[4]. В термінології Ганнушкіна треба було б говорити про латентну або компенсовану психопатію; Бехтерєв би, можливо, цього від хвороби не відрізняв.

Психологічний портрет Сталіна можна побудувати досить надійно. Чим більше «кремлівський затворник» приховував свою людську натуру з усіма її слабкостями, тим більшою була загальна цікавість, і гострий інтерес до найменших дрібниць у тих, хто удостоєний був зустрічей з ним, дав можливість зберегти багато деталей.

Людям, які вперше бачили Сталіна, кидалася в вічі невідповідність його зовнішності офіційним зображенням. Виявлялося, що він був радше малого зросту, негарний, з поритим віспою обличчям, одна рука коротша другої. Зрештою, Сталін був доброї статури, досить міцний, а розумні, недовірливо примружені майже жовті очі і вольове помітно роздвоєне підборіддя робили його зовнішність незаурядною. Сталін був скупий на слова і жести, на засіданнях майже постійно неспішно походжав по кабінету, зрідка ставлячи питання і роблячи зауваження, іноді характерним жестом руки з витягнутим вказівним пальцем спокійно і категорично підкреслюючи сказане. В такт ході він сильно рухав корпусом — то лівим, то правим плечем; манери його були повільні і ніби скрадливі. Не раз описана процедура розпалювання Сталіним люльки: він діставав коробку цигарок, довго вибирав одну, потім другу цигарку, розламував їх, набивав тютюном люльку, розпалював її і повільним, повільним жестом гасив сірника.

Ці спокійні, неспішні рухи обманювали людей, що його погано знали. Сталін видавався дуже врівноваженим,

---

[1] Цит. за: *Бирюзов С.* Предисловие // *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — Т. 1. — С. 12—13.

[2] Див.: *Мороз О.* После диагноза // Литературная газета. — 28 сент. 1988. — № 39.

[3] Див.: *Леонгард К.* Акцентуированные личности. — К., 1961.

[4] Див.: *Ганнушкин П.Б.* Клиника психопатий, их статика, динамика и систематика. — М., 1933.

навіть флегматичним типом. Таким був імідж, що він його старанно створював. Насправді спокій давався йому дуже дорогою ціною. Це добре відчув Джілас, що в поведінці Сталіна побачив навіть метушливість.

Під машкарою спокійної впевненості перебігало напружене емоційне життя. Сталіна захлистували спалахи пекучого гніву, які лише зрідка одержували вихід. Звичайно приступ люті виявлявся в особливій блідості обличчя і спопеляючому погляді, що його небагато хто був здатний витримати. Сталін був дратливий, але не дратливістю холерика з його швидкоплинною реакцією. Дратливість такого типу, якщо її можна виявити лише з міміки, свідчить звичайно про те, що людина не стільки збуджена, скільки зосереджена на афекті; спалах роздратування ніяк не проходить. Така людина в стресовому стані схильна до гніву, відбірної лайки, розрядки через насильство, але не до необачності. Людям цього психічного типу властива важка незграбність мислення, уповільненість інтелектуальних процесів і сприйняття чужих думок, надмірна ґрунтовність, слабкість моральних та інших вищих мотивацій. Все це дуже схоже на Сталіна, хоча слід зауважити, що уповільненість і важкуватість мислительних реакцій не означала тупості — Сталін був, безумовно, здібною людиною, здатною схоплювати ціле, хоч і ціною граничного спрощення картини.

Сталін терпіти не міг демонстративних особистостей з їх потребою в увазі до себе, нестримними розмовами і фантазуванням, легкістю рішень, що межує зі схильністю до авантюризму; «базіка» («болтун») — чи не найбільш нищівна характеристика, яку він давав працівникам. Сталіну властива радше протилежна риса — уповільненість витіснення емоційної пам'яті в підсвідомість. Особистість такого типу постійно стурбована, ретельна в роботі, її переслідує страх, що щось лишилось незробленим, від чого робота часто виконується вечорами; Сталін працював до глибокої ночі, і вся бюрократія країни засинала, знесилена, на світанку. Позірно твердий і рішучий, Сталін, очевидно, приймав рішення важко, в стресових ситуаціях виявляв підвищену самокритичність аж до відмови від діяльності, як це було в перші години, а, може, й дні війни. Сталіну дуже важко було відмовитись від вірувань і настанов, що здавались непорушними, і в таких випадках сперечатися з ним не мало сенсу, хоча б ішлося лише про якісь деталі; зате там, де у нього не було власної думки, заохочувалися дискусії, і Сталін мовчав, вагався і не раз відкладав остаточне рішення.

Й.В. Сталін. 30-ті роки. За портретом художника Й. Бродського

Сталіну властива патологічна стійкість афекту: ні гнів, ні страх не проходили, афект підтримували не нові переживання, а простий спогад, — особливо тоді, коли зачіпалися його особисті інтереси і самолюбство. Параноїдальна *підозріливість* Сталіна свідчить про високий рівень «застрявання особистості»; напружене політичне життя з високою мірою

ризику, з тривалим чергуванням успіхів і провалів сприяло розвитку параноїдальних рис. Це може призвести до параноїдальної маячні; однак, немає жодних підстав твердити, що Сталін переживав щось близьке до галюцинацій. Безсумнівно, щоб грати роль твердої, завжди упевненої в собі і вищою мірою скромної людини, йому доводилося долати почуття, про які більшість людей не має уявлення.

Весь самітницький спосіб життя Сталіна свідчить не лише про його хворобливу обережність, але й про відсутність потреби в безпосередньому спілкуванні з дійсністю, граничну інтровертованість. Як ідеолог він ніколи не мав смаку до фактів, статистики; в його творах схематичний виклад різних «розстановок класових сил» може несподівано обірватися на «висновку»: «таковы факты». Сталін жив у своєму внутрішньому світі, в який реальність вторгалась, час від часу руйнуючи некритично прийняті настанови і викликаючи болісні процеси подолання невпевненості. Зосередженість інтроверта на своїх переживаннях і уявленнях не сприяла розвитку тверезої самокритичності, оскільки рятівна *підозріливість* завжди підсовувала «пояснення» поразок інтригами ворогів і посилювала потребу в помсті.

Розвиток патологічних рис у характері Сталіна призводив не до психічного розладу, не до масивного маніакального маячіння і появи «надцінних ідей», а до загострення жорстокості і садизму. Сказати, що Сталін був злопам'ятний і жорстокий, — це ще нічого не сказати. Потреба в убивстві, осмислювана ним як потреба в помсті, вдовольнялась не садистською насолодою від спостереження чужих страждань, — Фромм характеризує садизм Сталіна як інтелектуальний: йому було достатньо свідомості поверженості ворога, свідомості підкорення чужого життя своїй волі. Тоді на його обличчі з'являлась понура вдоволена посмішка.

Можна було б чекати, що Сталін виявиться типовим параноїдальним догматиком, застряваючою особистістю, виконавцем революції, нездатним до авантюрних рішень і безоглядного нав'язування своєї волі навколишній реальності. Безумовно, він неспроможний був налагодити взаємодію власної інтелектуальної, емоційної та вольової діяльності і сполучати почуття реальності, свободу самовираження і упевненість у прийнятті та проведенні в життя самостійних рішень. Такі люди виявляють відданість догмам раз прийнятої релігії і ревність в боротьбі з єретиками, непомітно для себе самого ототожнюючи власний нестримний індивідуалізм з ортодоксальною відданістю вищим цінностям віри. Вони вірують, але для них віра — це Я, а єретиком може виявитись кожен інший.

Все це Сталіну властиве. Але його психопатія, залишаючись компенсованою, була все ж надміру глибокою, а садизм зовсім не життєрадісний і надто близький до некрофілії. Якщо звернутись до схеми Фромма, то ортодоксальний догматик Сталін радше зміщений «вниз», до розкладу особистості в напрямку волюнтаризму, як і розгнуздний суб'єктивіст Гітлер.

Сталін належав до революціонерів-нелегалів, що вели найнебезпечнішу партійну роботу. Відомий терорист і майстер експропріацій «Камо» (Тер-Петросян) — його земляк і приятель ще по рідному маленькому Ґорі. Сталін-«Коба» сам брав участь у «ексах» і, здається, особисто убивав. Професійний революціонер мусів мати тверді переконання, навіть вірування, якщо він не був безоглядним авантюристом, для якого життя без гострого відчуття небезпеки просто не має сенсу. Параноїдальний спрощений догматизм Коби створював, так би мовити, низьку стелю упертих вірувань, що нависала над областю вільних рішень та інте-

лектуальної активності; розум його був спрямований насамперед на комбінаторні задачі, на хитромудрі тактичні ходи, — він був здатний на те, щоб, за висловом дипломата Літвінова, перехитрити пару східних правителів. Чим довільніші його схеми, чим слабіше почуття реальності, тим упертіше він спирається на догми, на низьке камінне небо переконань. Вся гіркота поразок осідає в люті до невідомих ворогів, яких він уже бачить мерцями тоді, коли вони про це ще не підозрюють.

Ці психопатичні риси знаходять вираз і в його ідеології, при чому з молодих років.

Тема помсти віддавна займала особливе місце в настановах Коби. У вузькому колі партійної верхівки знали про зізнання Сталіна, що якось вирвалось у нього на підмосковній дачі в Зубалово, коли вони з сусідами Каменєвим і Дзержинським попивали вино: «Найкраща насолода — намітити ворога, підготуватися, помститися як слід, а потім піти спати»[1]. Революцію як помсту він усвідомлює ще 1905 року: самодержавство, пише молодий Коба в газетній статті під назвою «Робітники Кавказу, пора помститися!», «нашу людську гідність — нашу святая святих — по-звірячому попрало і осміяло....Пора помститися!»[2]

Кому помститися? Для Коби від початку все просто — «картина прийняла такий вигляд: на одному боці армія буржуа на чолі з ліберальною партією, а на іншому — армія пролетарів на чолі з соціал-демократичною партією»[3]. Що ж до інтелігенції, то «так звані представники вільних професій», включаючи учнів, — всього лише «освічена частина буржуазії»[4], «та ж буржуазія»[5]. І в соціал-демократії те ж саме: «в нашій партії виявились дві тенденції: тенденція пролетарської стійкості і тенденція інтелігентської хисткості»[6]. Отже, буржуазія, в тому числі інтелігенція, — головні вороги, а «...ми хочемо завдати ворогові не радість, а гіркоту, і хочемо зрівняти його з землею»[7].

В молоді роки Сталін написав вражаюче примітивний виклад марксизму — брошуру «Анархізм чи соціалізм». Він передрукував її 1946 року в 1 томі своїх «Творів», — за деякими даними, дещо її відредагувавши. Можна сказати, що це була перша спроба Сталіна викласти філософію марксизму, як він її зрозумів, — спроба, не відкинута, а лише удосконалена відомою працею 1938 року «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Суть філософії, з якої «сам собою випливає пролетарський соціалізм Маркса»[8], Коба вбачає в діалектиці *життя і смерті*. Суспільне життя рухається і розвивається. «Тому в житті завжди існує нове і старе, те, що росте, і те, що вмирає, революційне і контрреволюційне»[9]. Пролетаріат росте, а буржуазія «старішає і іде в могилу». Чому? «Та тому, що вона як клас розкладається, слабшає, старішає і стає зайвим вантажем в житті»[10].

Не повинен викликати подиву несподіваний, взагалі кажучи, коментар Сталіна до Ленінського «Матеріалізму та емпіріокритицизму». Книга Леніна спрямована проти суб'єктивістського, персоналістського тлумачення марксизму молодшим поколінням революціонерів; вона войовничо ортодоксальна, абсолютно непримиренна до тих, хто не рахується з об'єктивною реальністю. Сталін же на форзаці книги Леніна пише: «1) слабість, 2) лінощі, 3) дурість *єдине*, що може бути назване *пороком*. Все інше — за відсутності вищевказаного — становить, безсумнівно, *чесноту*»[11]. *Вседозволеність* — ось головний висновок, який зробив Сталін із Ленінської критики суб'єктивізму!

Як могло це укластися в голові? Через вульгарне розуміння матеріалізму, через неприйняття інтелігентського

[1] Див.: *Троцкий Л.* Ссылка, высылка, скитание, смерть // Знамя. — 1990. — № 8. — С. 177.

[2] Див.: *Сталин И.* Соч. — Т. 1. — С. 77.

[3] Див.: Там же. — С. 63.

[4] Див.: Там же. — С. 22.

[5] Див.: Там же. — С. 30.

[6] Див.: Там же. — С. 130.

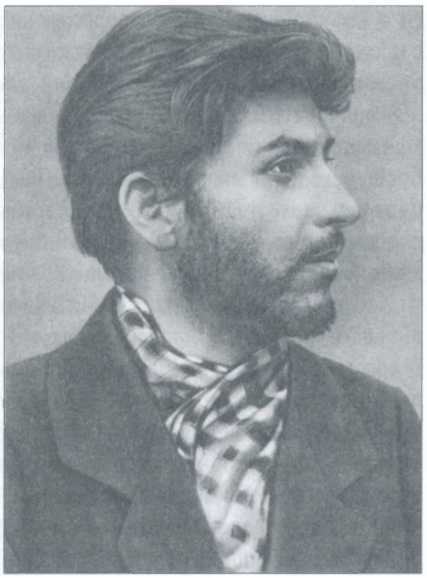
[7] Див.: Там же. — С. 41.

[8] Див.: Там же. — С. 197.

[9] Див.: Там же. — С. 298.

[10] Див.: Там же. — С. 299.

[11] Див.: *Симонов Н.* Размышления о пометках Сталина на полях марксистской литературы // Коммунист. — 1990. — № 18. — С. 77.

Йосиф Джуґашвілі — молодий революціонер-терорист

ідеалізму як віри в ідеали, в первинність моральних норм? Мабуть, все-таки Сталін уже чогось шукав у ленінській філософії, шукав підтвердження свого бажання будь-що *умертвити* ворога історії, об'єктивно приреченого її законами, — і принаймні не знайшов у вульгарно сприйнятому матеріалізмі нічого, що б суперечило його *філософії смерті*.

В прагненні помститися буржуазії та інтелігенції, що явно видне в творах молодого Коби, проглядає комплекс неповноцінності «куховарчиного сина». Більшість партійних лідерів походила з «освічених класів», він — із «куховарчиних дітей» і в прямому, і в образливому переносному сенсі: мати Коби служила куховаркою у горійського священика. Сталін навіть вважав чомусь, що цей священик — його справжній батько. «У вас, товаришу Ляпідевський, батько був піп, і у мене батько був піп», сказав він якось на кремлівському прийомі знаменитому льотчику[1].

На відміну від своїх колег — дворян, буржуа та інтелігентів за походженням, зокрема на відміну від Леніна — «куховарчин син» Коба не мав почуття вини перед народом, історичного обов'язку, ілюзій щодо особливих місіонерських якостей пролетаріату. В пору його романтичної молодості Кобу радше надихав образ самотнього, ніким не почутого і не підтриманого революціонера, що віддає життя за людей, подібно до Горьківського Данко. В музеї Сталіна в Ґорі можна прочитати російські переклади його юнацьких віршів, що сподобалися Іллі Чавчавадзе і були видрукувані в його газеті. Серед цих романтичних віршів особливо цікавий вірш «Пандурі» (так називається грузинський музичний інструмент). В ньому розповідається про співця, що грав на пандурі і намагався говорити людям правду, кликати їх на боротьбу, — співця, відкинутого і переслідуваного людьми. І коли Коба багато пізніше пише про політичні демонстрації як школу класової боротьби, за його словами чути і гіркоту, і озлоблення: «Цим нагайка робить нам велику послугу, прискорюючи революціонізування «цікавих»... Але ми гадаємо, що куля — засіб не менш збуджуючий невдоволення, ніж нагайка»[2].

Партійна справа є засіб «вмить поставити на ноги робітників усієї Росії»[3], освітити «шлях до «обітованної землі», яка називається соціалістичним світом»[4], і тим самим «звільнити людство і дати щастя світу»[5]. Але для цього партія повинна бути «фортецею, двері якої відкриваються лише для гідних»[6]. Елітаристський і місіонерський характер цієї досить мізантропічної і дуже простодухо і примітивно викладеної життєвої концепції очевидний. Не диво, що Коба, непоказний і малоосвічений партієць із семінаристів, уявляв собі Леніна рослим і могутнім «гірським орлом» і при зустрічі відчув, мабуть, не просто розчарування, про яке пізніше писав, а й певне вдоволення від того, що велетень історії може бути невеличким і буденним.

[1] Див.: Огонёк. — 1988. — № 14. — С. 20.
[2] Див.: *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 1. — С. 27, 28.
[3] Див.: Там же. — С. 41.
[4] Див.: Там же. — С. 79.
[5] Див.: Там же. — С. 8.
[6] Див.: Там же. — С. 67.

У Сталіна небезпечно зближуються критерії прийнятності істини, ефективності вольової дії та вдоволення від самовираження, — і це наближає його до самопочуття пророка і шамана. Але Сталін не був харизматичним лідером. При особистому спілкуванні він не справляв враження людини, насиченої якоюсь вищою енергією. На відміну, наприклад, від Троцького, якого хтось вдало назвав «людським динамо високої напруги».

Сталін став носієм харизми вождя, не маючи для цього жодних даних. Але він ішов до цього послідовно і цілеспрямовано, проявляючи неймовірну хитрість, настійливість і витримку.

В особистому житті Сталіна восени 1932 року сталося нещастя, яке різко змінило його побут. Через день після вечірки з приводу річниці Жовтня — здається, на квартирі Ворошилова — застрелилась його дружина Надія Сергіївна Алілуєва.

Можна думати, Сталін любив цю гарну молоду жінку і дуже страждав, говорив, що йому не хочеться жити[1], хоча він себе дивно: постояв коло покійної недовго і, раптом відштовхнувшись від труни, покинув прощання і на похорон не пішов. Сталін явно гнівався на самогубцю. Чим більше він старішав, тим більше мучився безглуздим питанням: «ХТО?» Говорили про якийсь лист Надії до Сталіна, про політичні звинувачення; в сім'ї Сталіна дуже любили Бухаріна, а Енукідзе був її, Надії, хрещеним батьком. Однак якихось серйозних підстав думати, що у Надії були «праві» настрої, немає. Сталін бував дуже грубий і з нею, а вона кохала його і ревнувала, — наскільки можна судити, безпідставно. 1926 року вона покинула Сталіна і поїхала до батька в Ленінград, але після його настирливих прохань повернулась. Судячи із спогадів учасників тієї жовтневої вечірки у вузькому

Сталін і його дружина Надія Алілуєва

колі, нічого особивого тоді не сталося. Скоріше за все у Надії Алілуєвої була нездорова психіка. Вона була схожа на свою бабку з роду Федоренків, що довго жили в Грузії і в сім'ї говорили погрузинськи: така ж гарна і чорнява. В цьому роду була спадкова шизофренія, важко хворими були її сестра Анна і брат Федір.

В кремлівській квартирі Сталін майже не жив, сім'ї вождів освоїли маєтки мільйонерів Зубалових в мальовничих лісах Підмосков'я біля Москви-ріки, на захід від міста, біля невеличкої станції Усово, де тупиком кінчалась залізнична гілка від Кунцево до лісозаводу. Сталін не розумів ані захоплень красою природи, ані полювання чи збирання ягід та грибів, яких було безліч тут же, в маєтку; він розвів в садибі сад із смородиною, малиною, розводив птаство тощо — згодом його Зубалово перетворилось на звичайний російський панський маєток з консервуваннями і свіжиною. Це було заняття Сталіна; дружина приймала численних гостей і займалась навчанням та партійною роботою в місті. Зрештою, Сталін сам нічого не робив по господарству і садівництву, — він тільки, як згадує його донька, *зрізав садовими ножицями сухі гілки*.

До дітей, коли вони були малими, Сталін ставився любовно, мати була суворою і вимогливою.

[1] Див.: *Алилуева Светлана.* Двадцать писем к другу. — К., 1991. — С. 82—87.

Надія застрелилася в Зубалово. Після її смерті Сталін змінив квартиру в Кремлі, залишивши старе мешкання дітям, і ніколи більше не з'являвся в Зубалово. Через два роки його архітектор Мержанов побудував «ближню» дачу біля Кунцево; було ще й кілька «дальніх», були дачі в Передкавказзі і Закавказзі, в Криму, але головним чином він жив в Кунцево. Тепер дітей він майже не бачив, а імітація дружніх сімейних вечірок потроху зникла. В Кунцево приїжджали «обідати», тобто під час нічного застілля обговорювати і розв'язувати поточні справи і напиватися під недремним примруженим поглядом тверезого вождя. Неспокій Сталіна знаходив вияв у потребі постійно щось добудовувати і перебудовувати, і врешті дача, задумана як світлий просторий дім, розпластаний серед саду, лісу і квітників, перетворилась на понурий двоповерховий будинок.

Він жив тут сам, оточений численною челяддю з кадрових чекістів, і навіть куховарки та прибиральниці мали чекістські звання. Всі задуми архітектора щодо внутрішнього планування будинку, поділи на кабінет, спальню, дитячу тощо пішли нанівець. В домі всі кімнати були однаковими, Сталін постійно працював і спав у найбільшій, але часто міняв кімнату, — зрештою, вони всі були схожі: Сталін працював біля обіднього столу, заваленого паперами, на кутку цього ж столу обідав, якщо був сам; спав тут же на дивані. Його потреби в культурі вдовольнялися вирізками ілюстрацій із журналу «Огоньок», прикріплюваних ним особисто до стін, зокрема портретів Горького, Шолохова та інших радянських письменників роботи Яр-Кравченка та копії «Запорожців» Рєпіна, а також радіолою з набором платівок із записами російських, грузинських та українських народних пісень. Сталін дуже любив кіно, улюблені стрічки дивився десятки разів; інтелігента Джіласа вразило, що Сталін сприймав кіно як плебей — вголос і цілком серйозно коментуючи поведінку персонажів.

Незважаючи на природний педантизм, Сталін не приділяв уваги побуту, — це було продовження і розвиток іміджу романтичного революціонера, що віддає все людям. Скромність у побуті доходила до мазохістських проявів, але застілля були все бучнішими, найближчі люди напивались у своєму колі до нестями. Час від часу за його наказом все, що було на столі, згорталось у скатертину і викидалось, стіл тут же знову розкішно сервірувався. Сам він пив і їв мало. Пізніше Сталін мав коханок — актрис Давидову, Барсову, а потім йому «для здоров'я» приставили жінку на ім'я Валя.

Він залишався абсолютно самотній у своїй невеселій «ближній дачі», добудований за його задумом другий поверх взагалі стояв порожняком, використовувався він за всі роки лише один раз — для прийому китайців 1949 року. Дача в Зубалово, завжди повна народу, залишилася в пам'яті його доньки Світлани світлим сонячним спогадом. Мабуть, таким спогадом вона була і для Сталіна.

Зважимо на те, що Алілуєви були людьми з групи колишніх кавказьких друзів та співробітників Сталіна, до якої входили Кіров, Орджонікідзе, брати Єнукідзе та деякі інші, — їх було не так уже й багато. Родина Алілуєвих в роки Великого терору попала в немилість разом із ними всіма.

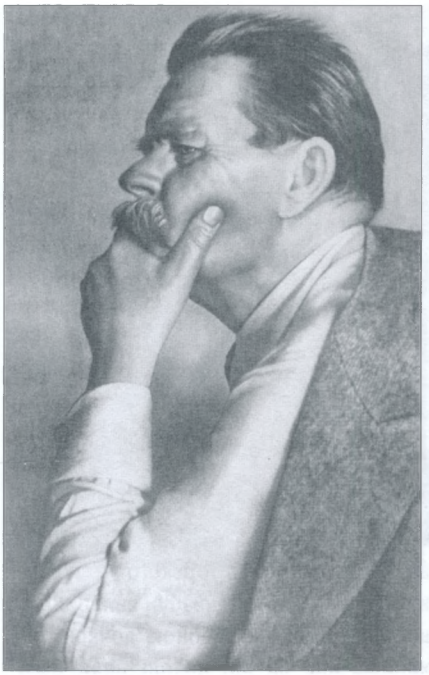
«Ліберальний поворот». Горький і Сталін

Горький радикально змінив свою політичну позицію впродовж 1926—1928 років і з цього часу почав регу-

лярно наїжджати в СРСР, а 1931 року повернувся на батьківщину назавжди.

Перший час Горький був дуже близький до Ходасевича і Берберової — різко антикомуністично настроєного подружжя; вони разом жили під Берліном на початку 1923 року, потім в Чехословаччині, а з осені 1924 року — поблизу Сорренто. 7 квітня 1926 року Ходасевич пише в одному з листів про політичний розрив із Горьким, про те, що він «втомився від його дволичності та брехні (політичної!), втомився його викривати»[1]. Айхенвальду Ходасевич писав: «Я все сподівався посварити його з Москвою. Це було б корисно в очах іноземців. Іноді здавалося, що ось-ось — і готово. Але в останню хвилину покотився *негайно* по похилій площині і докотився до знаменитого листа про Дзержинського. Природа взяла своє, а я був наївний, каюсь»[2].

Конфлікт, який безпосередньо поділяв Леніна і Горького в роки громадянської війни, стосувався долі верхівки російської інтелігенції. Стосунки між Горьким і Леніним були ґрунтовно зіпсовані ще до війни. Не збереглися листи Леніна до Горького, але з відповідей Горького можна судити, що більш войовничу позицію займав саме він, і Леніну доводилося більше виправдовуватися. Безпартійний Горький, в роки першої революції близький до більшовиків, а після її поразки — до ультралівої фракції Богданова — Луначарського, в ході війни взагалі відійшов від соціал-демократів і найближче був до есерів, з якими його зв'язувала колишня дружина, есерка Катерина Павлівна Пєшкова. Тоді Горький виношував плани утворення об'єднаної соціалістичної партії, був дуже дружний із старим народником Германом Лопатіним, що пішов на каторгу за спробу визволити Чернишевського, а також з маніакальним переслідувачем агентів охранки, марнославним Бурцевим і письменником

Максим Горький

Амфітеатровим, який пізніше зв'язував Савінкова з оточенням Муссоліні. 1917 року Горький намагався залучити до *об'єднавчого* проекту В.Г. Короленка, який від цього різко відмовився; тоді Горький спробував зробити *центром незалежної лівої* газету «Новая жизнь», яку заснував почасти за свій гонорар за повне зібрання творів, почасти на позичені гроші. Співробітниками Горького в газеті були колишній більшовик Десницький (Строєв), меншовик Суханов (Гіммер) та літературний агент Горького А.Н. Тихонов. Ця газета довго залишалась чи не єдиним легальним органом демократичної опозиції владі більшовиків, Ленін терпів її лише через свій пієтет до Горького.

На цей час М.Ф. Андреєва, більшовичка і навіть Ленінове «око» при Горькому, уже фактично розійшлася з ним, хоча й продовжувала жити з секретарем Горького Крючковим у величезній квартирі Горького, де завжди мешкало безліч людей, кожен із своєю сімейною кличкою. Горького в домі звали «Дука». В домі також жила дружина Тихоно-

[1] Див.: Минувшее. — 1993. — № 12. — С. 347.

[2] Див.: Там же. — С. 345.

М.І. Закревська-Бенкендорф-Будберг. Портрет роботи А. Білінської-Богданович

ва — давня любов Горького — з дочкою від першого шлюбу, балериною, що вважалася нешлюбною дочкою Тихонова, але як дві краплі води була схожа на Горького. Зокрема, у них у домі жила в 1919—1921 роках і «Мура» — Марія Закревська на прізвисько «Тітка», аристократка українського походження, за першим чоловіком — Бенкендорф, за другим — баронеса Будберг, імовірний агент ВЧК і особисто Петерса, а свого часу — агент і подруга Локкарта, англійського розвідника. Їй пізніше присвятив Горький чи не найкращий свій твір — «Жизнь Клима Самгина».

Насправді важко пояснити ставлення Леніна до Горького самими лише прагматичними міркуваннями. Очевидно, «буревісник революції» символізував для «вождя світового пролетаріату» харизму робітничого класу як пролетарський письменник і виразник, бодай не дуже свідомий і надто зіпсований інтелігенцією, його класових інтересів.

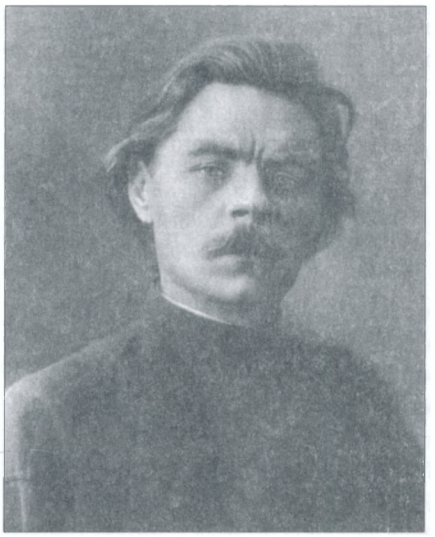
Це дивовижна аберрація, яка говорить про Леніна більше, ніж про Горького. Олексій Максимович Пєшков жодним чином не належав до пролетаріату. Коли Горький після амністії у зв'язку з трьохсотліттям дому Романових 1913 року повернувся з еміграції до Росії, він звернувся за паспортом до Нижегородської ремісничої управи, і вона 1914 року видала йому паспорта на п'ять років як «цеховому Олексію Максимовичу Пєшкову». Це повністю відповідало його соціальному походженню і стану. Якщо вже говорити про соціальну належність, Горький походив із досить заможних верств російського «середнього класу» — як тоді говорили, *міщанства;* рано осиротілий, він виріс в Нижньому Новгороді в сім'ї свого діда, цехового старости красильників, мав усі можливості одержати освіту, принаймні почав учитися на кресляра. Дід розорився і став жебраком уже тоді, коли Олексій покинув свій ненависний дім, в жорстокому міщанському світі — особливо жорстокий, міщанський і злий, і почав мандри по Росії як, сказати б, *хіппі* або *бомж*.

Віра в «історичну місію пролетаріату» була пізнішим культурно-візіонерським захопленням Горького, а не результатом вихованого співжиттям з «фабричними» класового почуття. Ця віра радше походила з абстрактної життєвої філософії, як і у антипода Горького — Бердяєва. До укорінених міщанським середовищем соціальних інстинктів можна віднести хіба що неприязнь Горького до селянства.

Талановитий письменник-самоук, якого багато чому навчив засланий тоді в Нижній Новгород В.Г. Короленко, він показав Росії не її пролетаріат, а її *дно* і став шалено популярний. На початку століття до нього в Нижній вже їздили відомі російські письменники «на поклон», як іронічно зауважив Бунін, що, зрештою, сам їздив до Горького; так в Росії відвідували тільки Чехова і Толстого. Горький і декілька близьких до нього людей, найздібнішим із яких був

Леонід Андреєв, ввели навіть «народну» інтелігентську моду: все чорне, крислатий капелюх, сорочка-косоворотка на випуск, високі чоботи. Популярність Горького була виразом гострого інтересу російського суспільства до темного «нижнього світу», який ось-ось міг заявити про себе в спалаху революційної стихії. При цьому менш обдарований Леонід Андреєв хизувався своєю належністю до світу «темряви», смакував смертні жахи і насильство, водночас демонструючи революційність, а Горький, органічно і непримиренно лівий, прагнув прорватися через болі і насильства до гуманного майбутнього, і йому вірили. Андреєв завжди болісно заздрив Горькому; в роки громадянської війни Андреєв безуспішно намагався стати таким самим ідейним лідером білих, яким, на його думку, був у червоних Горький.

Горький був високим, худорлявим чолов'ягою, замолоду надзвичайно сильним, змарнілим після туберкульозу легенів, але все ж до старості дуже життєлюбним і міцним. Постійним настроєм його була деяка пригніченість і депресія, що легко переходила у збудження і розчуленість. Почуття захоплювали його настільки сильно, що йому і тоді, коли він був уже літньою людиною, важко було утриматися від сліз. Сльозливість Горького була предметом недобрих насмішок. І приступи депресії (один із яких в молодості закінчився тим, що він прострелив собі легеню), і спалахи сентиментальної вразливості не були виявами капризу чи розрядками егоцентрика, що тільки й чекали приводу: реакції Горького на світ були адекватними і щирими. Проте, Горький, як емотивна натура, під впливом важкого ходу подій часом втрачав силу внутрішнього опору. І тоді вступав у дію механізм самозахисту-самообману, посилюваний розчуленістю аж

М. Горький в Нижньому Новгороді. 1903 рік

до сліз. Сили психічного опору черпалися в злості, яка в молодості кидала його в безперервні вуличні бійки і робила часом нечутливим до оточення, готовим до агресивної реакції.

Горький, як і подібні жалісливі натури, знав гостру радість відчуття краси, йому була відкрита «музика» природи і мистецтва, він мав гострий інтерес до людських доль і людських душ. Співчуття його до людей було щирим і невтомним. У важких умовах громадянської війни він роздавав усе, що міг, своєму оточенню і тим, хто мав потребу. Люди, що розійшлися з Горьким з ідейних міркувань і мали підстави звинувачувати його в деяких гріхах, як-от Ходасевич, зберегли до нього вдячність за його безкорисливість.

Всі ці риси утруднювали йому життя, але без них він не стався б як письменник.

Якщо говорити про той соціальний світ, у який прийшов Олексій Пєшков, то справа не в тому, до якого саме класу чи стану він належав, яким способом мав заробляти собі на життя, хто і як його визискував. Горький в силу своїх домашніх обставин і через свою вдачу повністю відчув на собі увесь тягар дикого деспотизму російської глибин-

ки — і традиційного сімейного чоловічого деспотизму, і граничної жорстокості вулиці, жорстокості стосунків хазяїна і робітників, чиновників і обивателів, сусідів одного до одного — і всіх разом до «чужих». Цей споконвічний російський деспотизм розчавлював особистість, породжував суміш рабської самозневаги з агресивністю і молодецтвом. Мабуть, зламав би цей свинцевий тупий світ і «Олексія — Божого чоловіка», якби не опора, що він її знайшов у світі книг. Книжки, що їх він найбільше любив, належали не до викривальної реалістичної літератури, — про зло в російському житті він знав краще від письменників; він любив літературу романтичну і високу, не завжди ліпшого ґатунку, але таку, яка підносила його над гидотою побуту і переконувала, що є інші люди й інший світ. Згодом неперервне читання в кожну вільну хвилину виробило в ньому добрий смак. Олексій Пєшков створив собі той святий, сакральний, ідеальний культурний світ, який він обожнив і захищав усіма силами впродовж життя. Тупі і корисливі провінційні попики не мали жодних шансів проникнути в цей світ, хоча Горький не мав органічної ворожості до ідеї Бога, ворожості, що була неодмінною ознакою вільнодумного російського студента й інтелектуала.

Якщо «богобудівники» з високочолої інтелігенції срібного віку ішли до культури від неортодоксального, напівмістичного і напівлітературного Бога, то Горький ішов до напівмістичного, напівлітературного Бога від сакралізованого ним культурного простору, який тільки і міг служити опорою людині і людським якостям «на дні» Росії.

Символісти будували дім Я «на дні своїх дзеркал», ідучи через внутрішні інтелектуальні й душевні драми і катастрофи. Для Горького «дно» було насамперед реальним соціальним дном, до якого його нестримно тягнуло. Потяг до каверн асоціальності, до *босяка* був виразом тяжіння до антиструктури; «босяк» став художнім простором молодого Горького, джерелом його романтизму і міфотворчості. З «Челкаша» починається слава 24-літнього нижньогородського письменника-самоука, легенда про геніального виразника дум і почуттів простого народу, яка зробила Горького кумиром революційної молоді. Відважна поведінка молодого письменника в часи революції, його романтичні «Буревісник» та «Пісня про сокола» закріпили репутацію людини-символа.

Якщо від Блаватської і теософів «богобудівництво» йшло до Блока і Вячеслава Іванова на аристократичний модерністський протест проти пануючої класичної культури, то в свідомості людей кола Горького людина могла і повинна була стати тим героєм, який вогонь не крастиме у богів, як Прометей, а здобуде сам, вирвавши з власних грудей, як Данко своє палаюче серце, чим стане рівним Богу. Такою богобудівничою поезією стала його «Пісня про буревісника» (з її «рожденный ползать летать не может») — революційна молитва російської молоді.

Для Горького втрата дистанції між безпросвітним повсякденням і святим простором книжного культурного світу була пошлістю і зрадою ідеалам. Показуючи пошлість світу, Горький залишався на диво цнотливим. Коли в нього прохоплювалось яке-небудь невинне «сучий син», він густо червонів. Так могла тримати себе тільки людина, яка виросла серед матюків і похабного знущання з жінок.

Як похабщину сприйняв Горький і спробу переглянути досвід першої російської революції, зроблену Бердяєвим, Булгаковим та іншими в

збірнику «Вехи» 1909 року. Він лишився глухим до оцінок і передбачень, які ми сьогодні можемо назвати пророчими. Знаючи, якою страшною може стати Росія в гніві темних мільйонів, він тим не менш найбільше був вражений словами одного з авторів, кадета, інтелігента і єврея Гершензона, про те, що інтелігенція перебуває під охороною царських багнетів.

Політична платформа, яка зближувала Горького з тодішніми більшовицькими лідерами, найясніше видна в листуванні Горького з Луначарським восени 1907 року, коли обидва були вже в еміграції в Італії.

«Найближча катастрофа (а становище таке, що катастрофа ця буде і швидко) викличе революцію, — пише Луначарський Горькому. — Окремі і місцеві енергії, напружені до краю, зімкнуться. Буде щось грандіозне. І з огляду на озлоблення надзвичайне — буде щось руйнівне. Ці «культурні» холуї не розуміють, що роль революційних партій буде стримуюча. Якби у них була крапля прозорливості в черепах, вони повинні були б всіляко нам сприяти: тому що ми — єдиний міст, що з'єднує культуру з народними масами, які дякуючи їм же не вийшли із стану варварства. Якщо революції не вдасться стримати розмах енергії повсталих мас і ввести її в русло, стануться жахливі речі. ...Але якщо вся ця безумна енергія буде організована? Піде за началами планомірної творчої роботи. Просто думати — так дух перехоплює!»[1]

Горький відповідає виразом солідарності: «Ваша думка про революціонерів, як про міст, єдино спроможний поєднати культуру з народними масами, і про стримуючу роль революціонера — думка рідна і близька мені, вона мене давно турбує, і я страшенно радий, що ви ставите її так просто і міцно. В «Дітях сонця» я крутився коло цієї думки, але — не зумів формулювати її і — не міг. Бо — хто серед моїх «Дітей сонця» здатен відчувати цю думку і цю задачу? Вона повинна народитися в розумі і серці пролетаря, повинна бути сказана його устами — чи не так? І, звичайно, він її розширить, він її поглибить»[2].

Саме на цьому Горький сходиться з Луначарським і в «богошуканні».

Горький ясно висловив свої богошукацькі погляди в журналі «Mercure de France» (15.4.1907), де він говорив про «почуття ...захоплення перед мудрою гармонією духа свого з загальним духом всього життя» як про суть своєї релігії. Підтримуючи цю позицію, в статті «Майбутнє релігії» в журналі «Образование» Луначарський водночас розрізняє космізм і історизм як форми богобудівництва. Космізм, на його думку, «є вища форма натуралістичної релігії... є поклоніння гармонії сил природи»[3]. Незадовго до смерті Луначарський, каючись у своєму богобудівництві, характеризував його таким чином: «В період поразки революційного руху 1905 року я, як і всі інші, був свідком релігійних настроїв і шукань. Під словом «богошукання» в той час приховувалася всіляка містика, що не бажала себе компрометувати зв'язком з уже знайденим богом тієї чи іншої офіційної релігії, але шукала в природі й історії цього бога, що без сумніву править світом. Я напав на таку думку: звичайно, ми, марксисти, заперечуєм існування якого б не було бога і шукати його нічого... Між тим, міркував я, в науковому соціалізмі прихована колосальна етична цінність... Треба тільки зуміти в своєрідній напівпоетичній публіцистиці розкрити внутрішній зміст вчення Маркса і Енґельса... Бога не треба шукати, толкував я, його треба дати світові. В світі його немає, але він може бути. Шлях боротьби за соціалізм, тобто за

[1] Див.: Архив А.М. Горького. — М., 1976. — Т. XVI. — С. 17—18.
[2] Див.: Там же. — С. 20.
[3] Див.: Там же. — С. 22.

тріумф людини в природі, це і є богобудівництво»[1].

Луначарський протиставив моральнофілософській традиції російської літератури, представленій Достоєвським і Толстим, визвольну, за його словами, філософію Ніцше. Тому ні Луначарського, ні історика Покровського, ні інших видних лівих більшовиків не лякало відкрите якобінство Леніна. Пізніше Луначарський писав з приводу «Братів Карамазових»: «Візьміть одну проблему Достоєвського за другою і порівняйте з марксизмом і ленінізмом. Всі проблеми, якими мучився Достоєвський, ми можемо з гордістю сказати, наше світопоглядання ленінське і марксистське розв'язує цілком задовільно, не відкладаючи їх кудись, не подрібнюючи їх, розв'язуючи всі суперечності, в яких борсався Достоєвський»[2]. «Люди типу Нечаєва малюються нам тепер як підпільні герої, люди величезної сили волі і величезної сили думки. Нам нічого їх сторонитися. Це революціонери періоду народництва, але це революціонери»[3].

Горький приймає активістську позицію лівих, намагаючись протистояти російській масивній традиційності. 1911 року він пише Луначарському: «Вам, як апостолу вчення наскрізь активного, добре б розглянути літературу російську під таким кутом зору: проповідь якого ставлення до життя переважає в російській літературі, активного чи пасивного. Зважуючи всі явища російської літератури на цій вазі, Ви, мабуть, побачили б, що у кращих представників нашої літератури — переважає світовідчуття фаталістичне і що тут такі колоси, як, наприклад, Толстой, — цілком національні. Весь російський фольклор насичений фаталізмом: візьміть вчення про долю, Долі, Горе-Злощастя і спільне, скрізь в казках і піснях виражене переконання в тому, що воля людини — безсила в боротьбі з навколишніми таємничими і непереможними волями»[4].

Горький смертно ненавидів міщанство і з усією силою своєї особистості готовий був долати мертвий опір російської глушини, «городка Окурова» світлоносній волі Данка.

В статті «Про цинізм» Горький пише про *двійників* — двох сестер, життя і смерть. «Життя і смерть вічні подруги, дві сестри рідні, часу безсмертного безсмертні дочки... Творячи — життя шукає, воно хоче творити тільки велике, міцне, вічне, і коли бачить надлишок дрібного, рясноту слабкого, говорить сестрі своїй:

— Сильна, допоможи! Це — смертне.

Смерть покірно служить справі життя...»[5]

В листі до Луначарського Горький пише, що планує використати цю картину в продовженні «Матері» — так і не написаній повісті «Син». Тут сцена доповнюється словами: «*І з посмішкою доброю і покірною* (курсив мій. — *М.П.*) Смерть своєю міцною рукою усуває з дороги Життя все, що заважає її швидкій ході до своєї мрії — їй же богу це так! Я це бачу — повірте!»[6]

Луначарський цілком прийняв це обожнення смерті, цю її естетизацію і поширив тему сестринства-двійництва на мистецтво і революцію. «Мистецтво — революція — дві прекрасні сестри, і чудесно, коли грізну голову сліпучої, в криваві доспіхи одягненої Валькірії — її чарівна сестра вінчає яскравоквітною короною, коли її клики перекладає вона в гімни, плаче похоронним маршем над її загиблими бійцями, і зірниці далекого ідеалу перетворює на картини майбутнього, що зміцнюють нашу віру і надію»[7].

З цієї філософії гімнічної єдності і гармонії життя і смерті — програма перетворення театру на місце революційного культового дійства, відстоювана бого-

---

[1] Див.: Литературное наследство. — Т. 82. — С. 497—498.

[2] *Луначарский А.В.* Очерки по истории русской литературы. — М., 1976. — С. 396.

[3] Див.: Там же. — С. 384.

[4] Архив А.М. Горького. — Т. XIV. — М., 1976. — С. 71.

[5] Див.: Там же. — С. 292—293.

[6] Див.: Там же. — С. 23.

[7] Цит. за: Архив А.М. Горького. — Т. XIV. — С. 24.

будівником-наркомом Луначарським, програма величезних масових революційних дійств на вулицях і площах, в тому числі і траурно-поховальних, що лишили сліди в Петербурзі на Марсовому полі, незрозумілі вже для нащадків.

Можна думати, що Сталін цілком щиро написав на подарованій йому Горьким поемі «Дівчина і смерть»: «Це сильніше, ніж «Фауст» Ґете». У нас багато сміялися з цього, здавалось, безглуздого співставлення. Але воно не безглузде. В «Фаусті» вселюдська трагедія розв'язується через боротьбу Фауста із своїм двійником — бісом-спокусником Мефістофелем, посередником між людиною і світом, вселенським злом. Перемога Фауста все ж трагічна, живим і недосяжним для Мефістофеля залишається тільки його дух. У Горького проблему знято ототожненням двійників — смерті і життя.

У Сталіна було власне ставлення до смерті, яку він відчував теж як ласкаву і покірну його волі силу.

Горький вступив у найважчий конфлікт з більшовиками, мабуть, вже після виїзду за кордон, у зв'язку з процесом над лідерами есерів. Він написав тоді листа до заступника голови РНК О.І. Рикова, в якому говорив, що *убивство представників інтелігенції* (саме так він кваліфікував можливий смертний вирок соціалістам-революціонерам) «в нашій безграмотній і некультурній країні» безглузде і злочинне[1]. Це був крок безкорисливий і сміливий; до речі, лист написаний 1 липня 1922 року, через два тижні після того, як було підписано договір про видання творів письменника в РРФСР і переведення гонорарів за кордон на його ім'я, тобто коли в Радянській Росії було вирішено, нарешті, питання про фінансові джерела існування Горького за кордоном.

Після процесу, на якому лідери есерів одержали смертний вирок, але

Чекістська газета Біломорбуду з виступом Горького

були згодом амністовані, вийшла в світ брошура Горького «Про російське селянство», в якій викладалась його позиція щодо революції, сформульована раніше в листуванні Горького з Луначарським. Згідно з Горьким, революція можлива як союз інтелігенції, робітників і капіталістів проти безглуздої деструктивної жорстокості селянської маси. Ця невеличка брошура мала бути політичним коментарем щодо ставлення Горького до ідеології захисників селянства — есерів. Окремо Горький заявив, що його негативне ставлення до диктатури більшовиків не змінилося.

Концепція Горького викликала ворожі відгуки як в Радянській Росії, так і в емігрантському середовищі. Спроби Воронського опублікувати статтю Горького в «Красной Нови» виявились безуспішними, а Ленін назвав його листа до Рикова «поганым»; за кордоном безкомпромісний правозахисник Мельгунов оцінив позицію Горького як спробу виправдати більшовиків і був підтриманий емігрантським загалом. Горькому фактично був оголошений бойкот. Восени 1922 року 30-літній юбілей творчості Горького був замовчаний як білими, так і червоними; в Москві скромні збори в Домі Мистецтв були зіпсовані обструкцією, яку влаштував Горькому Маяковський. Ватажки РАПП, — і Авербах, і старий Серафимович, — і пізніше неодноразово ганьблять Горького в пресі.

І раптом 1926 року Горький пише, що любив і поважав Дзержинського, а потім

[1] Див.: *Флейшман Л., Хьюз Р., Раевская-Хьюз О.* Горький и дело эсеров // Дружба народов. — 1990. — № 2— С. 234.

П.П. Крючков, М. Горький і Г.Г. Ягода

повертається в СРСР, підтримує судовий терор проти інтелігенції, партію комуністів, ОГПУ і Сталіна в найстрашніші й найжорстокіші роки 1928 — 1933 і виступає організатором Спілки радянських письменників, що стала органом політичного контролю партії над діяльністю радянської інтелігенції! Чи не було це зрадою, при чому з корисливих мотивів, як про це твердять вороги Горького?

Двоїстість і навіть нещирість Горького із самим собою особливо властива, мабуть, останньому періоду його життя. Горький, чутливий і м'який, над міру емотивний і скорий на сльозу, явно втрачав силу внутрішнього опору і готовий був, як це часто з ним траплялось, на різкі і жорстокі вчинки, на бурхливий і забіякуватий протест проти емігрантської більшості. Чим більше еміграція демонструвала свою ворожість до нього, тим сильніші були внутрішні мотиви повернення до більшовиків. Зрештою, йому, «буревіснику революції», нічого було робити серед літераторів, все більш правих і радикальних. Зате в СРСР його і нову інтелігенцію чекали невідомі ще можливості. А що ліве богобудівниче нутро Горького приймало радикальний сталінський поворот, в цьому важко сумніватися.

Загальну оцінку тому, що відбувалося в СРСР, Горький дав у «Правді» ще 1930 року, коли його приїзди були епізодичними: «В Союзі Рад відбувається боротьба розумно організованої волі трудових мас проти стихійних сил природи і проти тієї «стихійності» в людині, яка по суті своїй є не що інше, як інстинктивний анархізм особистості, вихований віками тиску на неї з боку класової держави»[1]. Звідси і ставлення Горького до здійснюваного радянською владою насильства над особою інтелігента: «Літератору здається, що його ґвалтує критика, політика, тоді як, якщо хто-небудь і ґвалтує його, то це — історія і особливо стара історія»[2].

Одразу після повернення в СРСР 1931 року Горький написав справжній панегірик ОГПУ. «Ніколи ще і ніде не проявилося з такою рушійною силою і в таких героїчних формах велике значення праці, як це проявляється у нас. Ми недооцінюємо найглибше значення трудколоній, організованих колегією ОГПУ, та й небагато з нас знайомі з ними»[3]. 1927 року Ягода, Погребинський і Шанін організують першу трудколонію ОГПУ в Звенигороді, в колишньому Савинському монастирі; наступного року починається широкий «економічний експеримент» ОГПУ під керівництвом Ягоди. Горький був знайомий з «перековкою», трудовиховною діяльністю Ягоди та інших чекістів, про що ОГПУ давно потурбувалось. ОГПУ невпинно працювало з Горьким увесь час, і ідея визвольної та виховної праці грала тут неабияку роль.

Являють інтерес обставини педагогічної діяльності А.С. Макаренка у зв'язку із справою Горького. Ще в 1925—1928 роки листовно Горький познайомився з А.С. Макаренком; 1928 року, одразу після приїзду в СРСР, він поїхав до нього під Полтаву, в *колонію імені М. Горького*. Влітку 1927 року Макаренка викликали в Кремль, і його прийняв сам Сталін. Є дані, що вже тоді йому було запропоновано

[1] Див.: *Горький М.* Ответ интеллигенту // Правда. — 1930. — 21 мая.

[2] Див.: *Горький М.* О литературе и прочем // Правда. — 1931. — 9 мая.

[3] Див.: *Горький М.* О трудколониях ОГПУ // Правда. — 1931. — 14 авг.

організувати школу розвідників на основі своїх вихованців[1].

Тим не менш Сталін якось «забув» попередити українське керівництво про необхідність опікуватися «Антоном», і того ж року Макаренка знімають з роботи, досвід виховної діяльності колонії оголошують шкідливим, а 1928 року під чутливим керівництвом М. Скрипника Наркомос України приймає рішення про реорганізацію колонії. Колонія імені Горького розвалилася. Тверді більшовицькі українізатори проявляють у справі Макаренка, колишнього есера, брата білого офіцера, свій партійний гарт.

Але на допомогу приходять славні чекісти. В листопаді 1927 року Макаренка переводять в Куряж під Харковом, в колонію ОГПУ імені Дзержинського. Макаренку присвоюють високе генеральське звання бригадного комісара (в ОГПУ військові звання були на два ранги вищими, ніж відповідні армійські, так що ромб в петлиці Макаренка важив стільки, скільки три ромби в звичайних армійських петлицях). До речі, після «викриття» Ягоди колишньому наркому було інкриміновано також створення особисто відданих йому чекістських загонів із колишніх безпритульників.

1934 року Горький виїхав в експедицію на будівництво Біломорканалу з бригадою письменників і своїми очима побачив *зону*. Результати еспедиції підсумовано в книзі, редакторами якої були О.М. Горький, Л.Л. Авербах і заступник начальника ГУЛАГу, начальник Біломорбуду С.Г. Фірін. Ось деякі уривки з розділів книги, написаних безпосередньо Горьким:

«Пролетаріат-диктатор ще раз одержав безспірне право заявити: я не борюсь для того, щоб убити, як це робить буржуазія, а для того, щоб воскресити людство до нового життя, я вбиваю тоді, коли вже немає можливості витравити з людини її древню звичку харчуватися плоттю і кров'ю людей»[2].

Праця на Біломорбуді

«Людина вихована історією як істота трудодійна, і, будучи поставлена в умови вільного розвитку її різноманітних здібностей, вона починає неусвідомлювано підпорядковуватися головному своєму призначенню: змінювати форми і умови життя відповідно до росту його все більш високих вимог, що збуджуються успіхами його ж праці»[3].

«Людська сировина обробляється незмірно важче, ніж дерево, камінь, метал. Спотворена тлетворними впливами рознузданого, хворого капіталістичного суспільства, вона підкоряє ріст свого розуму — або що те ж — «духу» — зоологічній силі інстинктів і особливо легко — інстинкту власності — збуднику хижацтва, паразитизму і всієї іншої скверни»[4].

Богобудівнича філософія прокладає собі дорогу до філософії чекістської «перековки». В творчості Горького добре видно ваду російського богобудівництва початку століття, відзначену Бердяєвим, — повстання індивідуальності у ньому набуло рис пошуків *собор-*

[1] Див.: *Текило А., Келеберда А.* Антон Макаренко — «батька» шпионов // Вечерние вести. — 1999. — 26 марта.

[2] Див.: Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства. — М., 1934. — С. 12.

[3] Див.: Там же. — С. 13.

[4] Див.: Там же. — С. 402.

Фото з книги про Біломорканал за ред. Горького. Підпис під фото говорить: «Гвинтівку так тримають не для страху, а тому, що так зручніше»

ності, тобто нових форм *корпоративності* і *колективізму*. Для Горького діонісійський колективний духовний порух здійснюється найпростіше в труді, праці, спільній роботі мільйонів, і в цьому колективному морі тонули тоді яскраві індивідуальності революціонерів.

Не треба думати, що вся чекістська «перековка» в дійсності була величезною липою; так, це була каторжна праця, страждання і великий страх, але табори Ягоди ще не були єжовсько-беріївськими *таборами смерті*. Для чималого числа примітивних, знедолених людей, особливо молодих, для підлітків, вибитих з колії нормального життя розоренням громадянської війни, прості механізми включення в невеличкий колектив з його цілком досяжними завдяки напруженій праці невибагливими цілями стали шляхом до розширення зацікавленостей і кругозору — в дусі педагогіки праці, втілюваної самовідданим і розумним Макаренком, і в дусі каторжної системи колективної відповідальності, розробленої в таборах Ягоди блискучим чекістом-організатором, колишнім міжнародним економічним злочинцем Н.А. Френкелем.

Горьківське захоплення трудовим ентузіазмом виховних установ ОГПУ переноситься на лідерів і ОГПУ, і ВКП(б). «До недоліків книги, мабуть, буде зарахований і той факт, що в ній надто мало сказано про роботу 37 чекістів і про Генріха Ягоду»[1].

«Так само неперервно і все швидше зростає в світі значення Йосифа Сталіна, людини, яка, найбільш глибоко засвоївши енергію і сміливість учителя, ось уже десять років гідно заміщає його на найважчому посту вождя партії. Він глибше всіх інших зрозумів: дійсно і непорушно революційно-творчою може бути тільки істинна і чисто пролетарська, прямолінійна енергія, відкрита і запалена Леніним»[2].

Сталін міг тихо торжествувати. Це була перемога не над Горьким — це було щось значно більше: *перемога над Леніним*. Ленін не приручив Горького, а Сталін приручив.

Сталіну вдалося переконати Горького, що в партії більшовиків відбуваються зміни в прийнятному для нього напрямку. Горького зовсім не бентежило усунення від влади старого революційного керівництва, якого Горький не любив (зокрема Троцького і особливо Зинов'єва; зрештою, з Каменєвим він хотів Сталіна помирити). Світова революція, яка йде до перемоги по трупах інтелігентної еліти Росії, — така світова революція відходила в минуле. Горький не прагнув розгромити малописьменних «пролетарських» діячів культури — він настирливо опирався спробам усунути від підготовки з'їзду письменників колишніх РАППівців, зокрема Авербаха. Горький не міг не бачити насильства, але для нього це було *насильницьке перевиховання темної і страшної Росії*.

Демократизація суспільства у формах нової Конституції та «блоку комуністів і безпартійних» — ось що, здавалося, вирисовувалось на політичному горизонті Росії. І здавалося не тільки Горькому, — оптимістами були і близькі до нього представники старшо-

[1] Див.: Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства. — С. 402.

[2] Див.: Там же. — С. 11.

го покоління західних гуманістів-інтелігентів: Ромен Роллан, Анатоль Франс, Герберт Уеллс, Стефан Цвайґ, Бернард Шоу.

1932 року Бухарін видав у Москві книжку «Етюди». Там він цитував фразу Енгельса про Ґете: «Існувати в життєвому середовищі, яке він змушений був зневажати, і все ж бути прикованим до нього, як до єдиного, в якому він міг діяти...»[1] Навівши цю цитату, С. Коен зазначає, що Бухарін явно відносив цю ситуацію до себе. Мабуть, щось подібне міг сказати про себе і Горький.

Сприйняття Горьким радянської реальності не могло бути абсолютно некритичним. «Дружба» Сталіна і Горького включала в себе якийсь взаємний компроміс. Безумовно, Горький якось впливав на ситуацію, в тому числі і на рішення Сталіна.

Чого ж добивався Горький ціною політичної підтримки Сталіна, на що він розраховував?

Після 1933 року Сталін робить кроки, що виглядали як лібералізація режиму.

Зокрема, це знайшло вияв у позірній зміні правової ідеології. В полеміці Вишинського проти Криленка 1933 року, яку розцінюють як особисту інтригу майбутнього Генерального прокурора проти головного звинувача основних політичних процесів 20-х років[2], головне все-таки було не в особистих звинуваченнях. Вишинський сперечався проти погляду на основи «соціалістичного права», який вважався загальноприйнятим після праці офіційного вождя «юридичної науки» Пашуканіса «Основи радянського права» (1924 р.) і який відстоював також і Криленко. Згідно з Пашуканісом—Криленком, всілякі спроби наперед визначити типові покарання за типові злочини є поверненням до буржуазного принципу абстрактної вартості; радянський суд повинен виносити вирок щоразу залежно від особистих якостей і класової природи звинувачуваного. Вишинський, який при формулюванні звинувачень і винесенні вироків саме з особистих бажань Сталіна і виходив, в теорії повернув до нормального принципу «злочин і кара».

Сталін і Горький. 1931 рік

Реформа прокуратури і перегляд принципів збігаються з поверненням із політичного заслання колишніх опозиціонерів — і, зокрема, вже після XVII з'зду партії, з призначенням Бухаріна на посаду головного редактора другої за значенням після «Правди» газети «Известия». Цьому передувала капітуляція Бухаріна — його покаянний виступ на пленумі ЦК в січні 1933 року, де він вперше повністю визнав, що його настанови 1928—1929 років були

[1] Цит. за: *Коэн Стивен.* Бухарин. — С. 419.

[2] Див.: *Вайсберг А.* Страницы одной жизни // Знамя. — 1990. — № 5. — С. 173—174.

Горький на I з'їзді радянських письменників

«цілком невірними». Сам Бухарін при цьому посилався на необхідність згуртування всіх партійних сил з огляду на важку внутрішню ситуацію в країні і на наступ фашизму в Німеччині. Очевидно, головну роль при цьому відіграла та обставина, що Бухарін відмовився від нереальних замірів повернути керівний вплив у партії і вирішив підтримувати новий варіант поміркованого курсу. Дослідники, насамперед С. Коен, вважають, що Бухарін орієнтувався при цьому на помірковану групу Орджонікідзе — Кірова. Аналіз матеріалів з історії літературного процесу в СРСР, здійснений Л. Флейшманом[1], дозволяє припустити, що Бухарін розраховував на еволюцію поглядів самого Сталіна.

Нові стимули псевдолібералізму Сталіна дає антифашистський рух, на який він орієнтується все більш явно. Стаття Бухаріна в першому ж підписаному ним номері «Известий» (6 березня 1934 року) «Криза капіталістичної культури і проблеми культури в СРСР» формулює антифашистські позиції, що мали служити справі громадського єднання. Восени 1934 року створено комісію по підготовці проекту конституції СРСР, до якої увійшов і Бухарін — як кажуть, справжній натхненник і головний автор цього чудового документа, на жаль, чисто декоративного.

У травні 1934 року відбулася заміна головного доповідача з питань радянської поезії на наміченому на серпень з'їзді радянських письменників: замість планованого раніше М. Асєєва доповідачем призначено Бухаріна (припускають, що на пропозицію Горького). Це призначення мало надзвичайно принциповий характер, оскільки міняло не лише літературну, а й політичну орієнтацію з'їзду. Асєєв представляв ліві, лефівські літературні кола, які планували побудувати літературу на ультралівих орієнтаціях та на спадщині Маяковського. Натомість Бухарін був прихильником широких культурно-політичних орієнтацій і надавав особливого значення незалежному і нестандартному поету Пастернаку, якого високо цінувала європейська інтелігенція. Бухарін посилював позиції Горького всупереч ультралівим. Водночас Бухарін намагався створити картину *співпраці* незалежного і строптивого художника з твердим і жорстким вождем. Саме на прохання Бухаріна Пастернак в новорічному 1936 року номері «Известий» друкує вірші «Я понял: все живо» та «Художник» («Мне по душе строптивый норов...»), де ця ідея є головною[2].

Не випадково в цей час розігрується Сталіним жорстока і двозначна, далекосяжна комбінація з Мандельштамом. Осипа Мандельштама арештовано тоді ж, у травні 1934 року, за антисталінський вірш («Мы живем, под собою не чуя страны»), але звільнено з тюрми і відправлено на заслання в Чердинь, де він зробив спробу самогубства. За Мандельштама клопоталися вічно опальна Анна Ахматова, що звернулася до секретаря ВЦВК Єнукідзе, і Бухарін, який у листі до Сталіна послався, до речі, на занепокоєність Пастернака.

[1] Див.: *Флейшман Лазарь.* Пастернак и Бухарин в тридцатые годы // Дружба народов. — 1990. — № 2.

[2] Див.: Там же. — С. 255.

Сталін відповів телефонним дзвінком до Пастернака, тобто прореагував не на чисто службову акцію секретаря ВЦВК, а на особисте звернення Бухаріна і Пастернака; про цей дзвінок дізнався одразу Еренбург, який приїхав на з'їзд письменників разом з Андре Мальро. До речі, незадовго до того Мальро мав зустріч із Троцьким і йому дуже не сподобалося ставлення невизнаного комуністичного лідера до Пастернака. Сталін, який уважно стежив за Троцьким і дуже боявся його конкуренції в міжнародному комуністичному русі, надавав великого значення подібним дрібним політичним маневрам. Мандельштама скоро звільнили, щоб незабаром його доля тихо загубилася в потопі кривавих репресій.

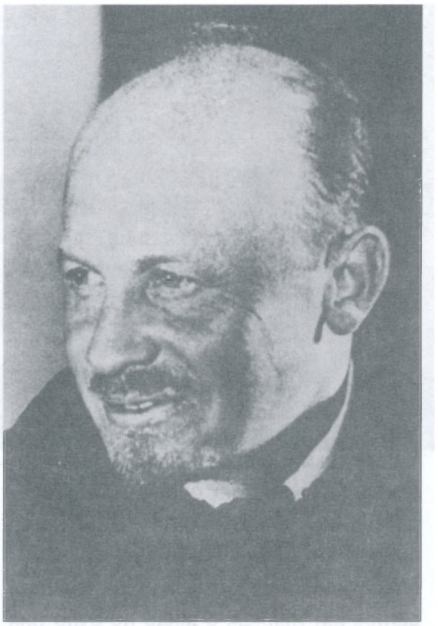
Всі ці ігри вкладаються в загальну схему Сталінської поведінки напередодні Великого терору — *зображення широкої лібералізації режиму, відмови від лівацьких крайнощів і повороту до демократичної антифашистської Європи.*

Кінець 1935 року саме й був апогеєм такої «лібералізації». Відміна карткової системи, реабілітація козацтва, ліквідація обмежень у зв'язку з соціальним походженням та інституту «лишенцев» (позбавлення в правах), відновлення новорічної ялинки тощо, — вершиною цих сигналів, що подавали нові і нові надії, стала робота над проектом нової Конституції, до якої був залучений Бухарін. «Блок комуністів і безпартійних», що став політичним прапором нового повороту, сприймався як передвісник якогось широкого суспільного співробітництва, уособлюваного іменами Сталіна і Горького.

Все це уже було грою, яка прикривала підготовку до Великого терору.

Горький помер 18 червня 1936 року.

Через два місяці, 19 серпня, відкрився процес у справі «убивць Кірова» — Каменєва, Зинов'єва та інших. Ще через місяць з невеликим, 26 вересня, Ягоду замінили Єжовим. Почався Великий терор.

М.І. Бухарін у жовтні 1936 року, незадовго до арешту

Переворот — друга опричнина

Останнім часом опубліковано достатньо документів, щоб уявити, як діяла машина терору 1936—1938 років.

Візьмемо як приклад Вінницю і Вінницьку область. Жахи «єжовщини» у Вінниці стали відомими всьому світові після того, як 1943 року в центрі окупованого міста німці відкрили масове поховання жертв НКВД. Було зібрано авторитетну міжнародну комісію, що неспростовно датувала масове убивство 9 439 чоловік роками «єжовщини». Матеріали комісії патологоанатомів, численні фото було опубліковано. Нещодавно опубліковано і документальні матеріали по Вінницькому обласному управлінню НКВД, — розслідування карних справ колишніх керівників управління, що закінчилося закритим судом Військового трибуналу військ НКВД

Останки з захоронень в Куропатах під Мінськом — свідчення масових розстрілів 1937—1938 рр.

в Києві 26 квітня — 6 травня 1941 року (чистка «органів» розпочалася одразу після ліквідації Єжова). Двох найвищих керівників управління НКВД було засуджено до розстрілу, але розстріл замінено десятьма роками ув'язнення. У справі рядових катів-виконавців — колишніх слідчих управління слідство усохло в роки війни, і врешті Новосибірський слідчий НКВД спецсправу судочинством припинив.

В показаннях звільненого слідчого Ширіна описується система терору. «Як здійснювались арешти. Порядок я застав такий: в районах були організовані опергрупи, які очолювалися оперативними працівниками УНКВД... Ці оперативні групи на місцях складали оперативні листи (*листы*) на підставі даних, які малися, а якщо не було цих даних, то вироблялася (*производилась*) відповідна документація. Оперативні листи висилалися в обласне Управління, причому вони в більшості випадків ішли безпосередньо до начальників відділів, поминаючи начальника Управління. Такий порядок я уже застав у них, коли санкції оформлялися на арешти за оперлистами, давалися відділами після того, як ці листи затверджувалися в області, в прокуратурі оформлялися постанови на арешти. В певний період засідала трійка — Корабльов (начальник УНКВД. — *М.П.*) і Обласний прокурор, а також секретар обкому КП(б)У. ...Вся ця робота ішла швидким темпом. Звичайно до кінця вечора начальнику УНКВД Корабльову доповідалися відомості про кількість тих, що зізнались (*сознавшихся*). Між відділами існувало як ніби своєрідне змагання, в кожному відділі з районів дзвонили і повідомляли цифри — 15, 20, 25, тобто тих, що зізналися»[1].

Як добивалися зізнань, добре відомо. Ось одне із свідчень: «Допит продовжувався приблизно годин 1,1/2—2 і мене відправили в камеру. Ширін мені заявив, що я поляк, і, відправляючи в камеру, додав: «Іди подумай, ти поляк», коли я сказав йому, що я українець, тоді Ширін крикнув: «націоналіст, молись богу», і вимагав, щоб я молився. Але оскільки я молитися не вмію, то Ширін змушував мене співати. Тим часом Редер до мене підходив, наступав ногами на мої носки... В той же день увечері, я був повторно викликаний на допит до Ширіна і Редера, вони були удвох. Вони вимагали дати показання про мою к.-р. діяльність. Під час допиту до мене підійшов Ширін і кулаком ударив в обличчя, я звалився з стільця. За його наказом я встав і знову сів на стілець і Ширін знову наніс мені кулаком 3—4 удари в обличчя... Ширін мене бив кулаком в потилицю, скидав мене зі стільця та ін., саджав мене на ріг стільця і ударами скидав зі стільця... цей біль я не міг витримати і заявив Ширіну, що буду писати все, що вони вимагатимуть»[2].

Страти виконувалися не масово, — персонально кожного засудженого розстрілював в потилицю комендант НКВД. Іноді такі кати виконували по 200 вироків за ніч. При розстрілах присутні були прокурор і голова суду. Ульріха і Вишинського можна вважати убивцями не тільки в переносному, а й у прямому сенсі слова, — смертні вироки, винесені за їх участю, виконувались у їх присутності.

Чим же керувалися кати з НКВД, складаючи «оперлисти», «*производя соответствующую документацию*» і «своєрідно змагаючись»? В ході розгортання терору вищі чини НКВД інколи зводили і особисті рахунки, але в масі своїй це були раптово піднесені на високі посади малоосвічені нижні чини репресивних органів; вони працювали як бездумні механізми, з усіх сил стараючись догодити начальникам. Обласні уп-

[1] З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1998. — № 1—2. — С. 187—188.

[2] Див.: Там же. — С. 201—202.

равління НКВД одержували «ліміти» на засуджених по I категорії (розстріл) і по II категорії (ув'язнення терміном до 10 років). Плани-«ліміти» перевиконувалися в порядку «своєрідного змагання», на що начальники управлінь просили дозволу у начальника НКВД Єжова. В «лімітах» неявно містилися вказівки на категорії справ: троцькісти і праві, учасники воєнно-фашистської змови, по румунському, латвійському, чеському, естонському «к.р. і ш/п», по українській «нац. к.-р. повстанській», по польській «ПОВ», по сіоністах і по бундівцях, по церковниках і сектантах, по «пораженческ. к.-р. агитации» — і, звичайно, по «*женам изменников родины*». Але за цими рубриками неможливо встановити справжню мету терору: це були офіційні звинувачення, а не дійсні мотиви, бо усіх цих масових організацій «к.-р і ш/п» насправді не існувало.

Країна була віддана в руки НКВД, яке давало «ліміти» і організовувало «своєрідне змагання», вибиваючи зізнання з тисяч і тисяч людей. Але Великий терор тільки на перший погляд видається хаосом, безцільним лютуванням безумців. Після XVII з'їзду ВКП(б), на початку 1935 року, створено Комісію в справах безпеки Політбюро ЦК у складі Сталіна, секретарів ЦК Жданова, Єжова, Малєнкова, прокурора СРСР Вишинського і заступника голови Комісії партконтролю Шкірятова. Одразу після обрання секретарем ЦК і головою КПК М.І. Єжов почав писати фундаментальну працю «Від фракційності до відкритої контрреволюції». Основна ідея цього надсекретного наукового твору полягала в тому, що «праві ухильники» являють собою одне ціле з «троцькістсько-зинов'євською опозицією» і мають розгалужене підпілля з терористичними, шпигунськими і диверсійними цілями. Сталін на прохання Єжова відредагував рукопис і зробив цінні зауваження, враховані автором[1]. Це й була «ідеологічна платформа» Великого терору, — одначе, вона, як і всяка ідеологія, прямо не формулювала його приховані цілі.

Сталін поруч із своїми висуванцями епохи Великого терору: в першому ряду — Шкірятов, Берія, Хрущов, в другому ряду — Жданов і Малєнков. 1938 рік

Зрозуміло, що вузька групка сталінських «соратників» лише своїми підписами санкціонувала діяльність кривавої машини. Основна практична робота по розгортанню терору здійснювалася трьома людьми — Єжовим, Вишинським і Ульріхом.

Микола Іванович Єжов очолював той гігантський апарат НКВД, який здійснював терор; після призначення в НКВД за ним було залишено посади секретаря ЦК і голови КПК. В рік, коли його призначили секретарем ЦК, йому виповнилося лише сорок, але в партії він був із березня 1917 року. Це був крихітний чоловічок, досить приємного виду, з синіми-синіми очима; Єжов не мав зовсім ніякої освіти, але мав здібності і дуже любив співати. З 14 років — пітерський робітник, у війну комісар, потім дрібний провінційний партпрацівник, з 1927 року — в апараті Поскрьобишева в Москві. Дружина його, руда красуня-єврейка, нібито подобалася Сталіну; дітей у Єжових не було, і вони удочерили дівчинку з сім'ї репресованих. Після загадкової смерті прийомної матері і розстрілу прийом-

[1] Див.: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 5. — С. 73; *Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю.* Шлях на Соловки // Остання адреса. — К., 1998. — Т. 2. — С. 9.

М.І. Єжов

А.Я. Вишинський

В.В. Ульріх

ного батька дочка загубилася в спецприйомниках; потім вона вивчилася грати на баяні чи акордеоні і навіть заробляла грою. Від батьків не відрікалася, зберігала про них обох туманні і теплі спогади. Єжов страшенно пив у вільний від роботи час — видно, він знав якісь страждання, але цей недалекий і вірнопідданий маленький чоловік чесно прислужився Сталіну навіть своєю смертю: на нього було звалено всю відповідальність за «помилки і перегини».

Андрій Януарович Вишинський не тільки пережив часи терору, але й зробив велику кар'єру міністра закордонних справ СРСР. Злет його почався із процесів проти інтелігенції, на головних із яких він був суддею, — крім останнього процесу меншовиків, бо тут була незручність: Вишинський сам був колись меншовиком і навіть як прокурор Арбатського району влітку 1917 року видав ордер на арешт Леніна. Ці обставини і забезпечили йому довгі роки життя, бо Сталін міцно тримав його в руках. Сталіна Вишинський знав по Бакинській тюрмі, де вони разом сиділи і де заможний Вишинський ділився з ним своїми передачами з волі. Вишинський, абсолютно безжалісна і мерзенна людина, освічений і розумний юрист, все прекрасно розумів і боявся висуватися на небезпечні високі ролі, знав, що живий тільки доти, доки живий Сталін, — але всі заміри вождя вгадував і ретельно виконував.

Василь Васильович Ульріх, латиш родом з Риги, професійний революціонер із сім'ї професійного революціонера, людина з бездоганною партійною біографією, військовий суддя з часів громадянської війни, мав один ґандж: в роки війни він нещадно карав ворогів революції, *роз'їжджаючи в поїзді Троцького*. Цей і чути нічого не хотів про якісь сумніви, знаючи, чим вони можуть закінчитися; для свого давнього товариша, голови «трійки» 37 року, який чудом пробився на нічну зустріч з ним, щоб розповісти *правду*, він зробив одне — вислухав його, і сказав йому «прощай». Увечері Ульріх ходив у театр, на балет, на симфонічний концерт, щоб відпочити, послухати гарну музику, торкнутися високого мистецтва, набратися сил і — на роботу на всю ніч, не більше 5—6 хвилин на одну розстрільну справу. Ульріх очолював Військову колегію Верховного суду СРСР з 1925 року, був ретельним і надійним виконавцем і прослужив бездоганно до 1949 року, коли раптом був відправлений на пенсію. Він розжирів і дуже сумував за вищими колами, від яких був відлучений: бував щасливий, коли міг попасти на високий прийом і одягти всі свої ордени[1].

Політична мета всіх крутих і жорстоких дій Сталінського керівництва чітко проглядає в формулюваннях, що їх давав на процесах 1936—1938 років прокурор А.Я. Вишинський. Остаточні формулювання увійшли до «Короткого курсу історії ВКП(б)», проголошеного спеціальною постановою ЦК партії від 14 листопада 1938 року посібником, «що являє собою офіційне, перевірене ЦК ВКП(б) тлумачення основних питань історії ВКП(б) і марксизму-ленінізму, яке не припускає жодних довільних тлумачень»[2].

«Офіційне тлумачення» з його вічними формулюваннями стало головним *ідейним* підсумком перевороту, оскільки створювало, нарешті, умови для *тотального* контролю над вчинками і думками кожного члена суспільства і завершувало конструкцію комуністичного тоталітаризму.

Напередодні сталінського перевороту можливі були альтернативні тлумачення марксизму, про що свідчать, наприклад, такі слова тодішнього наркома освіти А.В. Луначарського: «Однак, марксизм, — цей єдиний і цілісний, по

[1] Див.: *Табачник Дмитро, Сидоренко Олександр.* За стандартними звинуваченнями. — К., 1990.

[2] Див.: Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). — М., 1947. — С. 365.

суті, напрямок, переломлюючись у різних головах, набуває різного характеру, виражаючись по-різному, так що незмінними лишаються лише найзагальніші, тобто родові ознаки, в той час як в деталях, та й не лише в деталях, окремі види далеко розійшлися між собою»[1]. Марксизм, за Луначарським, «...дивиться не назад, а вперед, ми вважаємо істину не готовою, а такою, що формується, ми не відлучаємо тих, хто йде до неї іншими шляхами: наші розбіжності, нашу полеміку ми вважаємо формою співробітництва»[2].

Слід зазначити, що ці слова Луначарського виражають радше його давню особисту позицію, ніж суто більшовицьку і ленінську. Але в 1927 році, напередодні перевороту, виявилось можливим відстоювати плюралістичну і більш релятивістську позицію. І це був знак *еволюції, яку Сталін та його група перервали.*

Для того, щоб надати більшовицькій нетерпимості форми державного тоталітаризму, необхідно було пройти великий шлях. Завершальними віхами на цьому шляху були «відкриті» процеси над опозиціонерами-комуністами, в ході яких мінялися і визрівали формули звинувачення.

На процесі Зинов'єва — Каменєва 19—24 серпня 1936 року Вишинський говорив: «...Вони всіляко намагаються зобразити справу так, ніби вони стоять на якихось, нехай замизганих і затріпаних, але все ж політичних позиціях. Ці спроби — брехливе прикриття їх політичної пустоти і безідейності. ...Ці панове визнавали, що у них не було жодної програми, однак, якась «програма» у них все ж була. ...Внутрішня політика визначалася в їх програмі одним словом: «убити». ...Ці панове обрали убивство засобом боротьби за владу. (Звертаючись до Зинов'єва.) Ось думка, яка вас переслідувала, — що без вас не можна... Сумний і ганебний кінець чекає цих людей, що *колись були в наших рядах, хоча ніколи не відзначалися ані стійкістю, ані відданістю справі соціалізму*»[3] (курсив мій. — *М.П.*).

Сталін і Єжов

Отже, це — *колишні «наші»*, хоч вони і не відзначалися «стійкістю» і «відданістю». Жага влади зробила їх безпринципними бандитами, готовими скористатися послугами Гестапо.

На процесі П'ятакова—Радека—Сокольникова (23—30 січня 1937 року) формулювання дещо змінюється: «...Почавши з утворення антипартійної фракції, переходячи все більше і більше до загострених методів боротьби проти партії, ставши, особливо після вигнання з партії, головним рупором усіх антирадянських сил і течій, вони *перетворились на передовий загін фашистів, що діяли за прямими вказівками іноземних розвідок*.... На всьому протязі своєї ганебної та сумної історії троцькісти старалися бити і били по найчутливіших місцях пролетарської революції і радянського соціалістичного будівництва»[4].

Отже, вони ніколи не були «нашими». Але, ставши ворогами уже тоді, коли вони утворили фракцію, троцькісти неминуче завершили свій шлях перетворенням на фашистських шпигунів та диверсантів.

[1] Див.: *Луначарский А.В.* Театр и революция. — М., 1927. — С. 263.

[2] Див.: Там же. — С. 264.

[3] Див.: *Вышинский А.Я.* Судебные речи. — М., 1938. — С. 373, 390—391, 405.

[4] Див.: Там же. — С. 413.

І, нарешті, на процесі Бухаріна—Рикова—Ягоди (2—23 березня 1938 року) Вишинський дає остаточне формулювання: «Історичне значення цього процесу полягає насамперед в тому, що на цьому процесі з винятковою ретельністю показано, доведено, встановлено, що *праві, троцькісти, меншовики, есери, буржуазні націоналісти* і так далі є не чим іншим як *безпринципною, безідейною бандою убивць, шпигунів, диверсантів і шкідників*»[1].

Отже, *завжди* всі «коливання в проведенні генеральної лінії партії», «виступи проти Леніна і Сталіна» були не чим іншим, як актами шпигунства і диверсії. Отже, всі «коливання і виступи» мають негайно каратися «ВМН» — «вищою мірою покарання», розстрілом як державна зрада.

Це і є корінний поворот в ідеології і практиці комунізму. На матеріалах процесів, сфальсифікованих у кошмарні ночі знущань і катувань у підвалах тюрем Луб'янки, Лефортово і Бутирок, на цій кривавій маячні збудовані підвалини режиму, з яких уже неможливо було вийняти жодного каменя. Несміливі спроби наступників сталінської диктатури переглянути хоча б частково неначе вилиті в бронзі формули тягли за собою найнебезпечніші наслідки для всієї споруди СРСР — і відновлення Бухаріна в партії стало одним із передвісників усезагального розвалу. Без закріпленого поліцейською терористичною машиною *однодумства* неможливе було існування монолітної імперії.

В критичних виступах комуністичної преси проти «перекручень», зв'язаних з «культом особи Сталіна», засуджувались переважно високі оцінки особистості і заслуг Сталіна, які створювали новий політичний простір, атмосферу неприхованого холуйства. Але парадоксально, що в «Короткому курсі» і постанові з цього приводу більше говориться про перебільшення дотихчасовою «партійною пропагандою» ролі осіб в історії і досить скромно виділений Сталін; у заключних положеннях «Короткого курсу» сказано, що «після смерті Енгельса найбільший теоретик Ленін, а після Леніна — *Сталін та інші учні Леніна* були єдиними марксистами, які рухали вперед марксистську теорію»[2] (курсив мій. — *М.П.*). Таким чином, Сталін навіть поставлений в один ряд із — щоправда, анонімними — «іншими учнями Леніна». Головне в новому ідеологічному напрямку — побудова історії партії так, щоб вона викладалась не «навколо історичних осіб», а «на базі розгортання основних ідей марксизму-ленінізму»[3].

В цьому і полягав головний задум політико-ідеологічного повороту, завершеного Великим терором. *Люди повинні були просто зникнути з історії — як минулої, так і сьогодення.* Вороги згадувались в обоймах як символи зла, більшість із них мала зникнути безслідно — згадки про їх прізвища були заборонені, герої перетворювались на прості символи «розгортання основних ідей», а їх життєписи — *на житійну літературу.* В історії залишалися тільки анонімні сили, ідеї та принципи, «розгортання» яких тьмяно віддзеркалювалося в конкретних людських вчинках. Сталін скромно ховався за «основними ідеями», «розгортати» які йому випала доля, — але це було лукаве «смирення паче гордості», бо так створювалась *харизма влади,* свічіння якої заміняло всі особисті чесноти. Завдяки абстракції абсолютно прямої «генеральної лінії партії», лінії, що заміняла собою всі можливі системи координат і служила фактично *точкою* — еквівалентом міфологічного часу, єдиною точкою відліку, — релятивізм було доведено до кінця. Диктатура партії перетворювалась на особисту диктатуру нечуваної в історії тотальності.

[1] Див.: *Вышинский А.Я.* Судебные речи. — С. 471.

[2] Див.: История ВКП(б). Краткий курс. — М., 1938. — С. 342.

[3] Див.: Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). — С. 368.

Характерно, що Сталін завжди був противником формули «диктатура партії», тоді як і Троцький, і Зинов'єв її часто вживали. Суть заперечень Сталіна важко зрозуміти — він починав говорити про систему різних «важелів», про Ради як форму диктатури пролетаріату тощо. А насправді ця суть проста — *Сталін дійсно уже в кінці 20-х років ліквідував диктатуру комуністичної партії і встановив режим своєї особистої диктатури.* В результаті «єжовщини» особиста диктатура Сталіна набула характеру *тоталітарного терористичного режиму.*

Таким чином, переслідування «троцькістів і бухарінців» становили лише привід і знакову систему для більш загального завдання — встановлення режиму тотальної влади.

Приховані цілі Сталіна

Для осмислення всього, що відбувалося в країні в десятиліття 1928—1938 років, ключове значення має справа Кірова.

Версії обставин убивства Кірова Ніколаєвим мінялись впродовж Великого терору, аж поки на заключному процесі 1938 року не було сформульовано детективну історію «троцькістсько-бухарінської змови» 1932 року. Цілком зрозуміло, що головними авторами цієї версії були Сталін і Вишинський. Потім з'явилася Хрущовська історія-натяк, з якої випливало, що убивцею Кірова був Сталін. 4 листопада 1990 року «Правда» опублікувала висновки з вивчення матеріалів КГБ і прокуратури, що були в розпорядженні комісії по розслідуванню справи Кірова; згідно з ними постріл Ніколаєва мав особисте підґрунтя. 28 січня 1991 року в «Правде» виступив колишній голова комісії О.М. Яковлєв, який не погодився з її висновками; Яковлєв, визнаючи, що прямих доказів змови немає, твердив, що непрямі докази свідчать про організацію убивства Сталіним. Дуже компетентний у справах політичних убивств колишній чекіст Судоплатов вважає, що причини убивства чисто побутові, а гіпотези Хрущова та упертість Яковлєва мають однакову основу — прагнення зробити з Кірова героя, освятити міфічну «лінію Кірова» в партії, нібито розстріляну Сталіним. Така лінія могла б стати традицією для оновленої КПРС. На думку Судоплатова, реальність була далекою від легенди про святого великомученика Кірова, що на ділі був досить розбещеним владою крутим сталінським прихильником і виконавцем.

Варто почати саме з особистості, політичного обличчя і особистих зв'язків Кірова.

Сергій Миронович Костріков-«Кіров» належав за віком приблизно до того ж молодшого покоління лідерів, що Каменєв, Зинов'єв, Свердлов, Орджонікідзе, — сорок років йому виповнилось 1926 року. Саме тоді, порівняно із своїми колегами пізно, він прийшов на вищі посади в партії. Кіров належав до кавказької Сталінської групи, але опинився він на Кавказі випадково; родом він із Вятської губернії, революційну діяльність вів у Сибіру. Рідні, сім'я — це була з дитинства для нього глибока, старанно приховувана рана. Кострікови були не такі й бідні: вони жили з власного заїжджого двору і селянського господарства. Але виріс Сергій в приюті. Батько, честолюбний п'яничка-невдаха, вибився з селян в лісничі, десь подався шукати кращої долі і зник. Мати народила сімох, вижили Сергій і дві сестри; вона померла від туберкульозу, коли сину було сім років. Родичі взяли сестер, а Сергія здали в приют. Ніколи він не міг забути, що виявився зайвим.

С.М. Кіров на трибуні останнього в його житті з'їзду партії

Це був чистенький, акуратненький хлопчик, здібний і серйозний, дещо замкнутий. Позбавлений батьківської ласки, він був оточений увагою і сердечністю самовідданих російських педагогів, але скрізь відчував приниженість свого становища. Його відправили вчитися в Казань; він жив на квартирах з гімназистами, гімназисти — в кімнатах, а він — на кухні. Із своїм прагненням до знань і справедливості, величезним темпераментом він швидко попав під вплив засланців-політичних. Йому дуже подобалися вірші Скитальця:

Я — гулкий медный рев, рожденный
жизнью бедной,
Злой крик набата я!
Груб твердый голос мой, тяжел
язык железный,
Из меди грудь моя!

Я лишь суровые слова и мысли знаю,
Я весь, всегда в огне...
И песнь моя дика, и слово «проклинаю!»
слилося все во мне!

Зарахований вільним слухачем при Томському технологічному інституті, Кіров так і не одержав ніякої освіти, — він став нелегалом. Більше того, він в роки революції став бойовиком і мав за собою стільки, що йому загрожував найтяжчий вирок. Та підпільником Кіров був дуже професійним, і властям не вдавалось довести його причетність до найсерйозніших справ.

Коли він сидів в Томській загородній тюрмі, в камері порівну ділили передачі з волі, і якщо хтось не погоджувався ділитися, йому оголошували бойкот. Кіров запротестував проти зрівнялівки, а потім попросився в камеру-одиночку.

У Владикавказ він утік від справи про підпільну друкарню і працював там журналістом в газеті «Терек», займався альпінізмом, брав Ельбрус. Там він одружився з Марією Львівною Маркус. Там з'явився і літературний псевдонім з романтичних революційних персонажів — болгарське «Кіров», що стало згодом його партійним псевдо. Кіров пише слабенькі літературні рецензії, але цікаво, що йому подобаються символісти, Леонід Андреєв. «Правда, символізм, та ще такий крайній, мало кому доступний, але ж це не єдина форма, в яку можна одягати вічні ідеї. Для простака ж «Фауст» — казка, Гамлет — нероба»[1].

Напружена політична діяльність починається тільки після Лютневої революції, і тут Кіров працює з Орджонікідзе та іншими більшовиками-кавказцями. Він і сам ледве не став кілька разів жертвою розлюченого революційного ідіотизму, і розстрілював людей — і поодинці, і масово, як це було під час бунту в Астрахані. Кіров, безумовно, був палкий і самовідданий діяч революції, її гравець і великий актор у найвищому значенні цього слова. Він увесь на виду, про себе не пам'ятає — забув, якого року народився, не пам'ятав, чи снідав сьогодні, живе все життя напоказ комуною і гуртожитком, хоча терпіти не міг стадності і безликості. «Ребята, вы там нашего Кирыча устройте как следует, а то

[1] Киров. — М., 1974. — С. 131.

он будет шататься без квартиры и без еды», пише Орджонікідзе з Тбілісі в Ленінград 1926 року, після того, як Кірова перевели на місце Зинов'єва[1]. Кіров в роки Громадянської війни носив галстук і чисту сорочку, мав романтичну борідку; в Ленінграді 20-х він одягає партійну уніформу — гімнастерку з ременем, чоботи, соромиться носити окуляри. Цілими днями він на об'єктах, як господар, а не базіка; на будівельних майданчиках і на партійних активах по-простяцькому жартує з людьми, живе в новому домі на Кам'яноостровському проспекті по сусідству з простим робітником, не любить охорони, виступає на зборах на великому піднесенні, без папірця, напередодні старанно готуючись і страшенно, аж до безсоння хвилюючись. Збереглися кінокадри його виступів — говорить Кіров схвильовано, натхненно, високим партійним штилем, але — тривіальні загальні речі.

Партійному інтелігенту старого зразка Зинов'єву Кіров протиставив імідж робітничого ватажка. Життя на виду було захоплюючою грою: Кіров завжди був якщо не індивідуалістом, то індивідуальністю; безпосередність і простота були його роллю в житті, яку він грав захоплено і щиро, зберігаючи своє Я і свої приховані пристрасті. Однак в ньому дійсно не було злоби і мстивості, він пам'ятав людей, з якими зводило його життя, і допомагав навіть тим, хто належав до «чужих».

Ось як описала Кірова вдова академіка Лебедєва, художниця А.П. Остроумова: «Його зовнішність: середнього зросту, широкоплеча фігура могутнього складу. Обличчя широке, вилицювате, прямий короткий ніс. Невеликі, глибоко посаджені чорні очі. Шкіра на обличчі загрубіла, червонувата, як у матроса або воїна, що багато днів провів на повітрі і в вітер, і в мороз, і на сонячній спеці. Обличчя надзвичайно розумне. Погляд проникливий і

С.М. Кіров і Г.К. Орджонікідзе. 1927 рік

спостережливий. Вся фігура відважна, стрімка, із скованим до слушного моменту темпераментом»[2]. Якщо додати, що Кіров здався спостережливій художниці мужчиною середнього зросту, а насправді був зовсім невеличким, то можна зрозуміти, наскільки притягальною і незаурядною була його зовнішність.

Таким був один із найпопулярніших і пристрасних провідників репресивного, антиреформаторського курсу «великого перелому». Ця людина раптом стала небезпечною для Сталіна.

Самовідданість і безсеребреництво тодішніх керівників партії і держави, Кірова в тому числі, не виглядало таким уже аскетичним альтруїзмом, як це вимагалось партійною етикою двадцятих років. Вожді, як тоді їх називали, не мали абсолютно нічого свого, навіть посуду і постілі; на всіх меблях і простирадлах стояли інвентарні номери. Їм були «положені» квартири і дачі, машини, шофери, охорона, їх навіть в голодні роки постачали розкішними стравами і вишуканими винами, вони відвідували театри, полюва-

[1] Киров. — С. 324.
[2] Див.: Там же. — С. 344.

Ян Рудзутак

ли в заповідниках, влаштовували банкети з модними співачками і юними балеринами — все це негайно зникало, якщо людина випадала з номенклатури. Коли Ворошилова, Кагановича та інших викинули з найвищої номенклатури в 60-х роках, вони виявилися жебраками, без копійки грошей у ощадкасі, без ложки і подушки.

Кіров, колись дуже давно — мовчазний стриманий закомплексований хлопчик, старанний і здібний, романтичний юнак з глухої російської провінції, революціонер, здатний на граничну самопожертву і жорстоке кровопролиття, організатор і оратор, що забував себе перед напруженою людською масою, — цей Кіров, винесений на вершини історичного процесу, пізнав смак гріха. Ленінградський театр опери і балету недарма став носити його ім'я. У нього були численні інтрижки з актрисами, він любив полювання і різні розваги з банкетами, в обслуговуванні яких брали участь офіціантки, що й їх не минала увага енергійного вождя. Однією з них була латишка Мільда Драуле, офіціантка секретаріату Кірова, у якої був параноїдально важкий, хворобливо ревнивий чоловік Ніколаєв, що його пострілом і розпочався обвал репресій.

Група партійних діячів, що становила ядро Сталінського політичного керівництва пори «великого перелому», складалася з Молотова, Ворошилова, Кагановича, Орджонікідзе, Кірова, Мікояна, Куйбишева, Рудзутака, Калініна, Андрєєва, Постишева, Косіора. Ці люди разом з регіональними керівниками підтримували агресивну терористичну політику Сталіна, давали санкції на суди і безсудні розправи, їздили по регіонах в супроводі чекістів і трибуналів, розкуркулювали, брутально розносили підлеглих і виконували всі вказівки свого великого вождя. Вони жили далеким майбутнім і готові були заради нього виморити своїх сучасників.

В цій групі виявляються і якісь суперечності. Першим випав із неї Ян Рудзутак. Твердий прихильник жорсткої лінії, Рудзутак, що відповідав в уряді за фінанси, мав якісь сумніви щодо фінансової політики уже на початку «великого перелому» і був переведений в 1931 році на контрольно-інспекційну роботу — головою ЦКК та наркомом РСІ, а 1934 року його статус знижено — він переведений з членів Політбюро до кандидатів у члени. Його арештували і готували до процесів, де він мав відігравати помітну роль; слідчий пошкодив йому позвонок, і над ранок Рудзутак підписував усе, що йому диктували, але новий день починався з відмови від показань. Рудзутак розстріляний 1938 року.

Поза всяким сумнівом, в опалу попав і Куйбишев. Пізніше підсудні «визнали», що Куйбишев був отруєний чи умисне «залікований» до серцевого нападу, особливу вину визнавав за собою його секретар Максимов-Диковський; секретарі, як правило, були агентами ГПУ. В.В. Куйбишев належав до людей, близьких до Фрунзе, у якого був комісаром; люди зі Східного фронту мали традиційний конфлікт із Троцьким, хоча часто були ультралівими (Куйбишев був «лівим комуністом» у 1918 році). В роки боротьби з Троцьким Куйбишев був спочатку секретарем ЦК, потім — головою ЦКК — РКІ; на цій посаді 1926 року його замінив Орджонікідзе, а він перейшов на господарську роботу. Валеріан Володимирович Куйбишев був спокійною, навіть флегматичною людиною, його радикалізм — не від характеру, а від лівої інтелігентської романтики і нетерпимості; сибіряк Куйбишев походив із офіцерської сім'ї, любив літературу і сам писав вірші. Він нібито ще 1930 року заперечував проти арештів «шкідників» у Держплані. 1934 року Куйбишеву дісталась малозначуща Комісія радянського контро-

Сталінське ядро Політбюро ЦК ВКП(б). 1929 р. Зліва направо: Г.К. Орджонікідзе, К.Є. Ворошилов, В.В. Куйбишев, Й.В. Сталін, М.І. Калінін, Л.М. Каганович, С.М. Кіров

лю, — реальний партійно-чекістський контроль був відділений від радянського (Комісію партконтролю очолили Каганович і Єжов в ранзі секретарів ЦК). Куйбишев, його заступник Мєжлаук, за чутками, були великі любителі юних балерин; після смерті Куйбишева його брат Миколай, видний військовий, брати Мєжлауки і всі його найближчі співробітники були розстріляні. Куйбишев помер 25 січня 1935 року від серцевого нападу, сам-один в квартирі, вдень, повернувшись з роботи, де йому стало погано; його секретар чомусь навіть не викликав швидкої.

В опалі опинився і Григорій Костянтинович («Серго») Орджонікідзе, що застрелився в своїй квартирі 18 лютого 1937 року. Спроби приписати Берія відповідальність за цькування Серго не мають підстав. Орджонікідзе і Кіров давали найкращі характеристики Берія, Берія назвав свого сина Серго, Берія ніколи б не призначили начальником ГрузЧК без згоди Орджонікідзе, коли Серго перевели з Тбілісі в Москву. Арешт брата Серго, Папулія, безумовно, був без вагань здійснений Берія, але не за власною ініціативою, а за вказівкою Сталіна, як і обшуки на квартирі Орджонікідзе, арешти і розстріли його найближчих співробітників. Орджонікідзе мав важкі роздратовані розмови із Сталіним по-грузинськи, незрозумілі для оточення. Після самогубства Орджонікідзе його висуванці, майже всі «командири важкої промисловості», були розстріляні. Орджонікідзе добре співпрацював з П'ятаковим, що згодом став його першим заступником; в системі ВРНГ — Наркомтяжпрому працював Бухарін, що став врешті у Серго членом колегії.

Орджонікідзе, Кіров, Єнукідзе, Орахелашвілі, Мікоян — ці та інші керівники закавказької комуністичної організації становили кістяк Сталінської команди 20—30-х років. З неї вцілів тільки обережний і хитрий Мікоян, і черга його мала прийти на схилі життя Сталіна. Мікояна, треба думати, міцно тримали матеріалами про загибіль 26-ти Бакинських комісарів 1918 року в англійському полоні — він тоді мав бути двадцять сьомим і чомусь уникнув розстрілу. Цього було достатньо для підозри і зни-

Авель Єнукідзе

щення, але було зручно і потримати людину на прив'язі з таким компроматом. Після самогубства Орджонікідзе Мікоян був призначений (разом з Берія) членом комісії по прийому архіву Серго. Важко сумніватися, що він здав тоді свого друга агентам Сталіна.

Ліквідація кавказької групи почалася після убивства Кірова з усунення 1935 року Авеля Єнукідзе, старого друга сім'ї Сталіна; як секретар ВЦВК він завідував обслуговуванням побуту всіх вождів і керував охороною Кремля. Сивий кучерявий красень Єнукідзе був особливо відомий своїми подвигами з актрисами, про які йому згадали тоді, коли було виявлено якісь недозволені політичні контакти. Авель знав про Сталіна мало не все, як і Мамія Орахелашвілі, права рука Орджонікідзе на Закавказзі, і спогади братів Єнукідзе про Авлабарську підпільну друкарню та інші речі істотно відрізнялись від даних із офіційних біографій Сталіна. Однак, головне було в тому, що Сталін не довіряв більше своїм грузинам. Зокрема, Мамія Орахелашвілі виявляв «праві» коливання, за що й був знятий з посади першого секретаря Заккрайкому 1929 року, а 1932 року переведений до Москви в ІМЕЛ.

Отже, безумовно, Сталінською групою в Політбюро залишались тільки Молотов, Каганович, Ворошилов, Андреєв, з деякими коливаннями Калінін. Ось список членів президії XVII з'їзду ВКП(б): пережили терор — Андреєв, Берія, Ворошилов, Жданов, Калінін, Крупська, Мануїльський, Мікоян, К. Ніколаєва, Петровський, М. Ульянова, Хрущов, Шверник, Шкірятов — ну, і Сталін; розстріляні — Бауман, Варейкіс, Гамарник, Гикало, Іванов, Ікрамов, Кабаков, Косіор, Лаврентьєв-Картвелішвілі, Мірзоян, Носов, Постишев, Птуха, Разумов, Румянцев, Рудзутак, Риндін, Сулимов, Хатаєвич, Чудов, Чубар, Шеболдаєв, Шубриков, Ейхе. Про Кірова, Куйбишева і Орджонікідзе вже говорилось. Із 139 членів ЦК ВКП(б), обраних на з'їзді, арештовано 110, з них розстріляно 98. *З 1966 делегатів XVII з'їзду ВКП(б) розстріляно 1108.*

Члени вищого керівництва, а також майже всі керівники обласних парторганізацій, капітани індустрії, вищі військові, особливо політпрацівники, а згодом і енкаведисти — всі пішли під ніж в роки терору.

Які дані про непокору Сталіну залишилися нам з тієї розстріляної пори?

Один із дуже нечисленних свідків тих подій, колишній голова ВУЦВК Г.І. Петровський, розповідав у 1956 році (зокрема, студентам Московського університету, звідки мною взято ці свідчення) про події напередодні XVII з'їзду ВКП(б). З'їзд мав, згідно з статутом партії, відбутися 1932 року, а проведений був 1934, з запізненням на два роки, і одержав офіційну назву «з'їзд переможців». За словами Петровського, десь напередодні з'їзду вдова Леніна Н.К. Крупська об'їхала деякі обласні центри, читала партійним керівникам характеристику Сталіна, дану Леніним у листах до з'їзду, і закликала замінити Сталіна Кіровим на посаді Генерального секретаря ЦК. Була вона і в Харкові, і другий секретар ЦК П.П. Постишев нібито увійшов до складу групи старих більшовиків, які мали поговорити з Кіровим. Кіров в ході розмови, за словами Петровського, категорично відмовився стати генсеком і пообіцяв поговорити зі Сталіним, вказавши йому на деякі його «помилки». Така розмова начебто відбулася і продовжувалася кілька годин, і Сталін обіцяв врахувати дружню критику. За це на з'їзді партії йому була надана підтримка, а після з'їзду Сталін нібито сказав Кірову: «Ты мальчишка».

Як свідчить обізнаний Рой Медведєв, розмови на тему заміни Сталіна Кіро-

вим велися в середовищі делегатів з'їзду на квартирах московських діячів, в них брали участь Орджонікідзе, Петровський, Орахелашвілі, Мікоян. Склався навіть блок секретарів обкомів та ЦК нацкомпартій, одним із активних учасників якого називають Варейкіса[1]. Цей факт непрямим чином підтверджує і офіційна історія КПРС часів Хрущова: «Ненормальна обстановка, що складалась у партії, викликала тривогу у частини комуністів, особливо у старих ленінських кадрів. Багато делегатів з'їзду, насамперед ті з них, хто був знайомий із заповітом Леніна, вважали, що настав час перемістити Сталіна з поста генсека на іншу роботу»[2].

Непрямим підтвердженням цієї версії є виступи на з'їзді насамперед Кірова, а також гіпотетичних організаторів «опозиції» — Крупської, Постишева, Орджонікідзе. Їх виступи відрізняються від інших особливою запобігливістю перед Сталіним, особливими лестощами. Крупська згадувала ім'я Леніна два рази, ім'я Сталіна — 12 разів. «Кожен знає, — говорила вона, — яку величезну роль в цій перемозі зіграв товариш Сталін (аплодисменти), і тому те почуття, яке переживав з'їзд, вилилось у такі гарячі овації, які з'їзд влаштовував товаришу Сталіну»[3]. Про «велич і мудрість великого стратега соціалістичного будівництва — товариша Сталіна» говорив на з'їзді Постишев. На пропозицію Кірова вперше в історії партії було прийняте рішення вважати звітну доповідь Сталіна також і резолюцією з'їзду по звітній доповіді Сталіна.

Саме категорична відмова Кірова від поста вождя партії стала умовою перемоги Сталіна на з'їзді. Стараннями Кагановича, який відав організацією з'їзду, кандидатів у список ЦК висували рівно стільки, скільки було передбачено місць членів ЦК. За версією декого з

Кіров у труні

нечисленних учасників з'їзду, що лишилися живими, лічильна комісія виявила, що Сталін набрав найбільше «проти» — 270 голосів. Найменше «проти» — 3 голоси — зібрав Кіров. Голова лічильної комісії Затонський звернувся до Кагановича з питанням, як бути; Каганович звелів залишити Сталіну 3 «проти», решту бюлетенів вилучити. При перевірці цієї версії 1957 року під керівництвом директора ІМЕЛ Поспєлова було розкрито пакети з бюлетенями голосування на XVII з'їзді, і виявилось, що там не вистачає 267 бюлетенів[4].

Є різні думки про опозиційність Кірова та інших сталінських «кавказців» сталінській політиці «великого переламу». Одна обставина не залишає сумнівів, хоч на неї ніхто на посилався. Це — запис у послужному списку Є.Г. Євдокимова, роль якого в ЧК сьогодні добре відома.

Переведений з Ростова в Москву на посаду начальника Секретно-оперативного управління ОГПУ 26 жовтня 1929 року, Євдокимов, виконавши всі основні задачі по організації процесів проти інтелігенції і несудових розправ, 26 липня 1931 року призначений повпредом ОГПУ по Ленінградській окрузі і *вже через два тижні,* 8 серпня 1931 ро-

[1] Див.: *Медведев Рой.* О Сталине и сталинизме // Знамя. — 1989. — № 2. — С. 196.

[2] Див.: История КПСС / Под ред. Б.Н. Пономарева. — М., 1960.

[3] Див.: XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 252.

[4] История КПСС / Под ред. Б.Н. Пономарева. — С. 196.

ку, переведений на аналогічну посаду в Середню Азію, звідки через рік повернений в Ростов на партійну роботу. Можна додати, що 1930 року в Ленінград на посаду заступника уповноваженого ГПУ по області і військовій окрузі з *Ростова* був переведений начальник Особливого відділу Ф. Фомін. Ці обставини підтверджують розповідь чекіста-втікача «Орлова»-«Нікольського»-Фельдбіна про те, що Ягода за вказівкою Сталіна перевів Пилипа Медведя («польського агента», за пізнішою версією НКВД!) з Ленінграда в Білорусію, а на його місце призначив Євдокимова. Після телефонного протесту Кірова, за словами Орлова, Медвідь був повернений в Ленінград, і Ягода здійснював контроль за ситуацією в регіоні через заступника Медведя, Запорожця[1].

Яка ж була політична позиція прихильників Кірова — імовірних противників Сталіна?

Матеріали «з'їзду переможців» свідчать, що *жодної політичної платформи, відмінної від Сталінської політичної лінії «великого переламу», ні в кого не було*. Наявне було лише глухе невдоволення «стилем роботи» Сталіна, «перегинами» тощо. На крутї заходи аж до зміщення Сталіна керівні кадри партії, насамперед Кіров, не були готові і психологічно, і тому, що у них не було альтернативної політичної ідеї. В Ленінграді робилося все те саме, що і в інших місцях, але не так різко і грубо.

Щоб уявити політичний рівень провідних партійців тієї пори, повернемося до протоколів попереднього, XVI з'їзду ВКП(б) (1930 р.), де «прорабляли» звичувачених у правому ухилі»:

«*Угланов*. Я заявляю, що за останні місяці в березні—квітні, у зв'язку з перегинами в колективізації, у зв'язку з цілим рядом подій на селі, у мене виникли нові коливання, дуже серйозні коливання в правильності лінії партії...

Голос. А через місяць що буде?

Голос. А завтра що буде?

Угланов. Результатом чого і стала розмова з окремими товаришами, де в цих розмовах я сумнівався, чи правильно ми себе ведемо і т. д.

Голос. А навіщо вів боротьбу?

Угланов. Ніякої, товариші, боротьби я не веду і наперед не збираюся. І заявляю, що всі зобов'язання, які випадають на більшовика, будуть виконуватися чесно і добросовісно.

Голос. А чому фракційною роботою займався?

Угланов. Товариші, я прямо скажу. В проміжок часу, в період 1928—1929 років, ви прекрасно знаєте, ніякої особливої фракційної роботи, як це робили опозиції, ми не організовували.

Голос. Що означає особливої? А не особливої? (Шум).

Угланов. Ви самі бачите... Ніякої організованої фракції я не організовував і не збирався організовувати.

Петерс. А просто не вийшло.

Голос. Не вдалось?!»[2]

Ці голоси належать тим, хто становив кістяк сталінської групи в 1928—1933 роки і хто почав через пару літ слабо відчувати якийсь непорядок, щось не те. На жодну організовану опозицію вони були уже нездатні. Сталін прекрасно знав це, і ще тоді, коли вони перекрикували один одного, накидаючись на «ухильника», він, треба думати, планував на них звалити все — і голод, і колективізацію, і інтелігенцію, і «українізацію». Саме проти них, а не проти уявних «право-троцькістсько-зинов'євських» «ворогів народу», спрямований був терор.

Це підтверджує аналіз преси років Великого терору, насамперед керованої Л.З. Мехлісом «Правды».

В лютому 1936 року в Москві проходила нарада працівників тваринництва. Хтось із президії побачив у залі Ленцнера — колишнього редактора

[1] Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК — ГПУ — НКВД в Україні. — С. 101, 470.

[2] Див.: XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1993.

«Творів» Троцького. З'ясувалося, що він очолює делегацію Дніпропетровської області як заступник завідуючого земельним управлінням облвиконкому. Після невеликого розслідування з'ясувалось, що в обкомі партії там працює Красний — колишній троцькіст.

3 квітня в «Правде» була опублікована велика стаття про відставання тваринництва в області. Ленцнер і Красний були «викриті», але на пленумі обкому ані перший секретар обкому Хатаєвич, ані другий секретар Матвєєв не покаялися у тому, що «покривали троцькістів». Про що й написав у «Правду» велику статтю її кореспондент по області Д. Ортенберг, майбутній генерал — головний редактор «Комсомольської правди». В лютому 1937 року «Правда» уже різко критикувала прямо Хатаєвича. Завдяки клопотанням його особистого друга, Косіора, Хатаєвича перевели в Київ, а арешти в Дніпропетровську тільки почались. Потім прийшла пора і Хатаєвича, і Косіора.

В листопаді 1936 року колишній чекіст, секретар Ростовського обкому Євдокимов був підданий нищівній критиці на секретаріаті ЦК за «бюрократизм і канцелярщину», а потім в «Правде» — за «покривання троцькістів». В лютому 1937 року до перших секретарів, звинувачених у «покриванні», долучили Кабакова з Уралу. Кампанія проти «покривання троцькістів» ширилася, в Ростові пішли масові арешти. На захист арештованого *в Ростові* Карпова став Постишев; це тоді Сталін суворо глянув йому в очі і спитав: «Кто вы, товарищ Постышев?», — на що той, по-івановськи окаючи, відповів: «Большевик я, товарищ Сталин, большевик». Треба додати, що особистим другом Постишева був начальник управління кадрів НКВД Литвин, який разом з Єжовим намагався прикрити Євдокимова і Ростов. В передсмертному листі-покаянні і виправданні Єжов каявся, що мало чистив чекістів в Москві, Ленінграді і *Ростові*.

Кого шукали комісії з центру, що приїжджали викривати ворогів народу? Нікого вони не шукали. Задача була одна: взяти якомога вищих керівників. Комісія С. Гінзбурга і згаданого вище колишнього чекіста Павлуновського перевіряла Наркомтяжпром (тобто Орджонікідзе) після розстрілу П'ятакова і дійшла висновку: «Ознайомлення з Уралвагонзаводом привело нас до твердого переконання, що шкідницька робота П'ятакова і Мар'ясіна не одержала на будівництві великого розвитку». Потім Орджонікідзе застрелився, а Молотов на Пленумі ЦК з обуренням цитував висновки комісії. 19 березня «Правда» видрукувала велику статтю «Політичне виховання господарських кадрів», у якій викривалася «негідна система підбору кадрів» в наркоматі. В результаті розстріляні заступник наркома Рухимович, начальники головних управлінь металургійної промисловості, кольорової металургії, арештували голову «Главзолота», розстріляли керуючих трестами «Сталь», «Руда», «Востокосталь», «Донуголь», «Азнефть», керівників найважливіших будівельних організацій часів п'ятирічки, а заодно і чекіста Павлуновського.

Безумством було б стріляти їх усіх за зв'язок з П'ятаковим. Але цілком логічно було розстріляти їх за зв'язок з Орджонікідзе.

Особливо постраждала від терору армія. Фактично перестріляне було все її керівництво, а особливо політичне, що свідчить про повну недовіру Сталіна до військових. Це змушує ще раз повернутися до «справи Тухачевського».

Особистість і кар'єра Тухачевського незвичайні. І його могутня статура, і виразна зовнішність сильної і гарної,

розумної і інтелігентної людини нагадували про його дворянське походження, хоча схожий він був не стільки на батька-дворянина, скільки на матір-селянку. Михайло Миколайович Тухачевський — кар'єрний російський військовий, після Олександровського училища служив у гвардії підпоручиком, на війні був помічником командира роти, попав у полон і п'ять разів утікав, що в ті часи цінувалося як прояв високого героїзму (перебування в полоні рахувалося за службу, офіцерам ішли вислуга і нагороди). Після Жовтневого перевороту за порадою колишнього їх сімейного учителя музики Кулябка, партійця-більшовика, і з його рекомендацією поступив у партію. За іншою версією, Тухачевський випадково на Московському вокзалі познайомився з колишнім офіцером, Миколаєм Куйбишевим, який затягнув його на квартиру до старшого брата, Валеріана, і той умовив Тухачевського піти в Червону Армію. Так чи інакше з братами Куйбишевими Тухачевський був дружний давно, а в Червону Армію пішов не «воєнруком», а *комісаром*, що відкривало йому інші перспективи, ніж простим колишнім офіцерам. Кулябко познайомив Тухачевського з Леніним, і той уважно стежив за «поручиком-комуністом» і одержував від нього інформацію про стан Червоної Армії. Як свідчили його співучні, юнкер Тухачевський сказав: «В двадцять п'ять років я або буду генералом, або застрелюсь». В двадцять п'ять років він став командуючим армією на Східному фронті, де й провоював під командуванням Фрунзе до розгрому Колчака. Зауважимо, що В.В. Куйбишев був увесь час комісаром у Фрунзе.

«Справа Тухачевського» 1937 року, як відчувалось, не мала такого пригодницького характеру, як це спочатку припускалося. Щоправда, свідчення політиків Леона Блюма та Едуарда Бенеша, а також колишніх діячів нацистської служби безпеки Шелленберґа та Геттля дозволяють твердити, що «червона папка» з фальшивими матеріалами про переговори Тухачевського із старим керівництвом Райхсверу все-таки була виготовлена в СД і передана *за гроші* емісару Єжова. Однак, на «суді» над групою Тухачевського ця папка не фігурувала. Очевидно, не йшлося про неї і на допитах. Блискавична перемога над арештованими була досягнена дуже простими методами — катуваннями, в яких група слідчих на чолі з начальником Особливого відділу НКВД Ізраїлем Леплевським уже мала безцінний досвід.

Інша обставина привертає увагу: звідки взялася, як сформувалася група Тухачевського?

«Група Тухачевського», що предстала перед судом Військової колегії, не являла собою команди, яку згуртувала спільна служба. В більшості випадків її учасники у війну разом не служили. Тухачевський прийшов із Східного фронту і був близький там тільки з Вітаутасом Путною, що давно вже перейшов на військово-дипломатичну роботу. Уборевич (Уборявічюс) воював на Півночі, а під командуванням Тухачевського — тільки в Польській кампанії та на Тамбовщині. Якір всю громадянську війну і службу в мирний час провів на Україні. Це стосується й інших — Корка, Ейдемана, Примакова, Гамарника. Путна і Примаков притягнуті сюди лише тому, що колись підтримували Троцького. Тухачевський разом з Фрунзе, навпаки, виступав проти Троцького на нараді військових делегатів XII партз'їзду. Якір взагалі був найдисциплінованішим членом партії. Як партійці всі вони радше були зв'язані з тими організаціями, в яких вони служили.

Для Якіра це було керівництво парт-

організації України. *Для Тухачевського в 1928—1932 роки — керівництво парторганізації Ленінграда.*

«Група Тухачевського» склалася як група однодумців — прихильників військової доктрини, що її розвивав Тухачевський, долаючи опір Ворошилова і його оточення. Захоплені новими перспективами, червоні генерали спілкувалися з ним, підтримуючи його воєнну ідеологію, а не його амбіції. Так, начальник Автобронетанкового управління РСЧА А.І. Халепський писав йому 14 вересня 1933 року: «...Ось уже вісім днів, як перебуваю в Тоцьких таборах і вприту працюю над основами організації наступального глибокого бою... В проробці своєї теми поклав в основу розроблені Вами тези «глибокого бою». Можу Вас порадувати, Михайле Миколайовичу, що Ваша теоретична розробка, Ваші тези, практично перевірювані на бойовій практиці, повністю і цілком себе виправдовують»[1]. У військах ідеї Тухачевського намагалися застосовувати Якір, Уборевич, Федько, Блюхер та інші вищі командири[2]. Навіть сталінський улюбленець Єгоров підтримував ідеї Тухачевського, щоправда, перейменувавши «глибоку операцію» на «просторову операцію».

Конфлікти продовжувалися — виглядаючи як конфлікти Тухачевського і Ворошилова. 7 жовтня 1933 року Тухачевський написав листа про підсумки проведеного ним навчання з концепції «глибокого бою»; усно Ворошилов усе підтримував, а на Пленумі РСВР раптом різко розкритикував Тухачевського. Той відповів листом Ворошилову, і сталося неминуче: на пленумі РВСР 1934 року ідея глибокого бою була підтримана багатьма командуючими, зокрема авторитетним С.С. Каменєвим. Перед самим закриттям пленуму в січні 1934 року піднявся Якір і звернувся до президії з проханням провести кілька навчань з командуючим округами: «Хотілось би перевірити, як ми будемо керувати арміями в перші дні війни. Від себе особисто і від імені багатьох інших командуючих прошу, щоб такі заняття провів Михайло Миколайович Тухачевський — наш найбільший воєнний теоретик і визнаний знавець оперативного мистецтва». Прохання було відхилене з огляду на зайнятість Тухачевського[3].

Насправді, як можна судити з опублікованих матеріалів, «групі Тухачевського» йшлося про заміну Ворошилова більш розумним і лояльним керівником, можливо, самим Тухачевським. Ось і все.

Чи були Кіров і Орджонікідзе поінформовані про конфліктну ситуацію в армії, як вони ставилися до військових ідей Тухачевського? Карпов у своїй праці про Жукова наводить неймовірний факт. За його даними, в середині 1934 року Тухачевський поскаржився на Сталіна Куйбишеву і Орджонікідзе у зв'язку з тим, що, за даними військової розвідки, Сталін розповів чехословацькій військовій делегації про секретні заходи по реорганізації Червоної Армії. Орджонікідзе нібито обізвав Сталіна «ішаком» і обіцяв «поговорити». Питання було винесене на засідання Політбюро в кінці 1934 року, де Сталіну було зроблено серйозні зауваження, і лише підтримка Молотова, Калініна і Єнукідзе врятувала Сталіна від формальної догани[4].

На думку Судоплатова, «Тухачевський та його група в боротьбі за вплив на Сталіна попались на його вудочку. Під час частих зустрічей зі Сталіним Тухачевський критикував Ворошилова, і Сталін заохочував цю критику, називаючи її «конструктивною», і любив обговорювати різні варіанти нових призначень і зміщень. Подобалось йому розглядати і різні підходи до воєнних доктрин. Тухачевський дозволяв собі вільно обговорювати все це не тільки

Й.Е. Якір

Є.П. Уборевич (Уборявічюс)

[1] Цит. за: *Бирюзов С.* Предисловие // *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — Т. 1. — С. 18.

[2] Див.: *Иссерсон Г.* Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е годы // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 1.

[3] Див.: *Бирюзов С.* Предисловие // *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — Т. 1. — С. 18.

[4] *Карпов. В.* Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны // Знамя. — 1989. — № 10. — С. 27.

Тухачевський і Кіров на трибуні

за закритими дверима, а й поширювати чутки про нібито близькі зміни і переміщення в керівництві Наркомату оборони. Словом, він і його колеги зайшли, на думку Сталіна, надто далеко. Після того, як НКВД доповів уряду про чутки, що ходили по столиці, це почало турбувати керівництво країни»[1]. Версія про «чутки», які нібито ходили по Москві і непокоїли Сталіна, розрахована на наївних людей. Сталін роздмухував інтригу, підтримуючи розмови про некомпетентність Ворошилова, але важко сумніватись, що однодумці Тухачевського добивалися зміщення наркома. За свідченням Судоплатова, — і тут йому можна вірити — Берія і Абакумов говорили про «зарозумілість» Тухачевського і його оточення, яке бралося судити про речі, що перебували в компетенції Політбюро. В оглядах зарубіжної преси, що їх готувало Сталіну відомство Берія, зазначалося, що Сталін контролює ситуацію в армії — це, очевидно, було те, що Сталін найбільше і хотів почути.

Сталін був невдоволений тим, що в армії існує еліта із власними стратегічними поглядами і поглядами на доцільність призначень на вищі військові пости — в цьому і полягала причина знищення військової еліти і всіх до неї причетних.

Публікація листування Сталіна і Ворошилова показує також, що обох свого часу дуже непокоїла популярність Будьонного. Великим досягненням досвідченого інтригана Сталіна від початку стало те, що він роз'єднав Тухачевського й кіннотників і діяв, спираючись на керівництво Першої Кінної.

Розстріляно було вслід за молодими червоними генералами *35 тисяч військових вищих рангів* — як прихильників, так і противників військових ідей Тухачевського.

Що це — надзвичайно продумана чистка армії чи приступ божевілля?

У Сталіна був близький партійний товариш Серго Кавтарадзе, — колись, будучи студентом-медиком в Петербурзі, він переховував Кобу від охранки. Потім Кавтарадзе був «націонал-ухильником» і навіть «троцькістом», виключений з партії, висланий в Казань, а в кінці 1936 року арештований і разом з дружиною після страшних катувань засуджений на розстріл. Проте, Буду Мдівані, Окуджаву (дядька поета) та інших «ухильників» розстріляли, а подружжя Кавтарадзе ні. Одного разу смертника Кавтарадзе привезли до кабінету Берія; там уже була якась старенька, — він її не одразу упізнав; це виявилась його

[1] *Судоплатов П.* Спецоперации. — С. 136.

дружина. Обох звільнили. Вони жили в Москві, працювали, Сталін запрошував їх на обід в Кремль, а одного разу разом з Берією відвідав їх у комунальній квартирі (одна сусідка знепритомніла, побачивши, як потім розказувала, «живий портрет товариша Сталіна»). Якось під час такого кремлівського обіду Сталін в розпалі гостинності і жартівливого настрою сказав Кавтарадзе: «А все-таки ви хотіли мене убити»[1].

В безумстві кривавого терору 1936—1938 років можна відчути сліди Сталінської параної. Такого широкого винищення керівних кадрів партії, держави, армії і держбезпеки ніякими раціональними мотивами виправдати неможливо. Але не можна не бачити і підстав, на яких діяла кривава машина смерті.

30 липня 1937 року нарком Єжов видав «оперативний наказ» за № 00447, згідно з яким з 5 серпня було розпочато операцію «по репресуванню колишніх куркулів, активних антирадянських елементів та кримінальників». Було перераховано «контингенти, що підлягають репресії», тобто масовому розстрілу (включаючи тих, хто звільнений після відбуття покарання, і тих, хто перебував на цей час у тюрмах та таборах або під слідством). Сюди були віднесені «колишні куркулі і соціально небезпечні елементи», колишні члени «антирадянських партій» і реемігранти, всі колишні білі і всі найважчі кримінальні елементи. Давались «ліміти» по областях (в одній Київській — 2 тис. чоловік!), затверджено «трійки» по областях[2].

Однак, інтерпретація наказу від 30 липня як «початку масових репресій» не має підстав. Це — типова «зачистка», Характерно, що ще за Єжова розстріляні також всі члени «трійок» — секретарі обкомів партії.

Головним об'єктом «Єжовського» терору була стара більшовицька партія. По ходу справи відбувалася «зачистка»

К.Є. Ворошилов

на всіх напрямках — від «буржуазних націоналістів» і вцілілих «куркулів» до кримінальних елементів. Розгромлено було решткі опозиційних груп в партії. Але переважна більшість знищених в часи «єжовщини» становили партійні і радянські активісти, які ні сном ні духом не підозрювали про свій «троцькізм». *Їх єдина вина полягала в тому, що вони були недостатньо слухняні, зберігали решткі самостійності — а ще були зручним об'єктом для виправдання перед історією за кривавий і неймовірно хворобливий, але швидкий і, здавалось, ефективний «великий перелам».*

Сталін здійснив державний переворот. Чи, точніше, довів до кінця те, що розпочав у 1928 році. Це й був той термідор, та велика зрада, якої всі чекали, але ніхто не вгадав у світовому хаосі середини тридцятих.

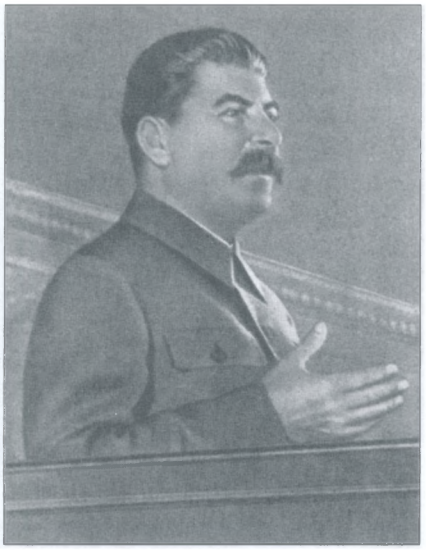
Не було соціальної, класової переорієнтації «радянської влади». Була повна зміна партійного керівництва. З метою встановлення повної і тотальної влади.

Термідор прийшов у тиші, як приходять справжні великі перевороти. Не було вусатих главарів воєнного заколоту, які вимахували шаблями на конях. Був терплячий цинічний Вусач, який сидів ночами у своєму кабінеті і понуро всміхався, коли убивство добре виходило. Він взяв партію мовчки і голими руками.

---

[1] *Медведев Рой.* О Сталине и сталинизме // Знамя. — 1989. — № 3. — С. 188—189.

[2] Див.: Факты. — 2000. — 29 июля.

Сталін на трибуні VIII з'їзду рад доповідає про проект Конституції СРСР. 1936 р.

«Термідор» — переродження і державний переворот — полягав у тому, що змінився історичний смисл і ціль існування державної структури так званого «СРСР». Із знаряддя комуністичної утопії, що мала реалізувати віковічну мрію бідних і знедолених у суспільстві соціальної справедливості, жорстока і войовнича держава «диктатури пролетаріату» перетворилася на самоціль — Велику Державу, по суті своїй — історичну Росію, «національний інтерес» якої відтепер повністю ототожнено з інтересами «світового пролетаріату». Все політичне життя, вся культура і увесь побут підкорено Великій Державі і її Великому Вождю. Диктатура Ідеї і Партії переродилася на диктатуру параноїдальної особистості, що вимагала тотального контролю над життям кожного громадянина і, як його передумови, неймовірної примітивізації всієї культури, насамперед культури державного управління. Тотальна влада означала граничне спрощення мови, ідеології, системи вироблення і циркулювання інформації, неприйняття вищих поверхів культури, інтелігенції і інтелігентності, падіння суспільства в чорне провалля примітивності. Це було досягнуто коштом багатьох мільйонів людських життів — спочатку жертв «великого переламу», що зламав можливий опір селянства, а потім — жертв Великого терору, що зламав можливий опір решток старої революційної партії.

Українські комуністичні політики і Сталінський переворот

Загальновизнано, що НЕП і «українізація» різко підірвали шанси правих течій українського політикуму, і значна частина лідерів націонал-демократичної еміграції повернулась на Україну, розраховуючи на легальні шляхи розвитку національної культури і національної свідомості. В широких колах української інтелігенції націонал-демократія старого типу втратила вплив; за щоденниками Сергія Єфремова можна бачити, що він намагається триматися, але погано знає і розуміє те, що навколо відбувається, і вже втратив ініціативу. У академічній інтелігентській еліті керівництво належить таким особистостям, як Аґатанґел Кримський, до якого прислуховується і Єфремов, а в літературі і мистецтві тон задає модерністська молодь.

Варто зазначити, що «розстріляне Відродження» розвивалось *на новій основі* — на основі не парламентської демократичної республіки чи національної автократії, а *комуністичної диктатури*, яка намацувала шляхи співжиття з ринком (НЕП), не порвала ще повністю з демократією (партійні дискусії і плюралізм в культурі) і шукала опору в селянстві і національних рухах (політика «коренізації» та «українізації»). Історія не дала Україні — принаймні в тридцяті роки — можливості пройти по цьому шляху до лібералізації режиму, розвитку ринкових начал в економіці та утвердження високої національної культури. Варто, однак, оцінити ті політичні сили і тенденції, які вирисовува-

лися в процесі, перерваному кривавим Сталінським тоталітаризмом.

На початку періоду «українізації», проголошеної 1923 р. XII з'їздом РКП(б), в компартії України налічувалось 56 тис. членів і 14 тис. кандидатів, тобто трохи більше ніж *десята частина* комуністів всього Союзу РСР. Населення України становило близько *п'ятої частини* загальносоюзного; отже, питома вага партійців була в Україні вдвічі нижчою, ніж середня по Союзу. Ще виразніше порівняну слабкість впливу комуністів в Україні ілюструють дані про національний склад компартії: в 1923 р. українців в КП(б)У було 23%, відсоток цей в роки «українізації» швидко зростав, але в 1926 р. становив все ще менше половини — 49%. 70% членів партії становили робітники, людей з вищою освітою в 20-ті роки серед комуністів було менше 1%, партійні організації охоплювали передусім космополітичні великі міста, найбільші організації завжди були в Донбасі і Дніпровському промисловому регіоні[1].

Власних комуністичних кадрів української культури і достатньо високої кваліфікації у партії не було або було обмаль. Зрозуміло, чому в КП(б)У такий вплив мали колишні українські націонал-комуністи — ліві есери групи «Боротьба» («боротьбисти»), а також ліві соціал-демократи. Деякі з цих колишніх «боротьбистів» і лівих винниченківців (Річицький, Хвиля та ін.) становили аж до Великого терору войовничу опору режиму. Але в КП(б)У користувались авторитетом і такі лідери, — в минулому «боротьбисти», — як Олександр Шумський, Григорій Гринько та інші, що зберігали національні орієнтації і були центром тяжіння націонал-комуністичних елементів у партії.

Перш, ніж говорити про національну опозицію «боротьбистського» походження, необхідно розвіяти деякі упередження щодо «троцькізму» в Україні.

Крайня позиція в сучасних оцінках довоєнної української історії виражена, наприклад, в зверненні до української нації так званої «Конференції ОУН в Україні»: «Та найбільший терор проти української нації був заподіяний, починаючи з 1918 року, жидо-більшовиками, метою яких було взагалі повне знищення української нації як етносу заради сіоністської ідеї створення на українській землі — «землі обітованої». З цього часу Україна по суті знаходилася під орудою жидів. В ленінські часи Україною керував жидомасон Х. Раковський, при Сталіні — один з керівників Всесвітньої сіоністської організації Л. Каганович»[2]. Далі, природно, «жидами» оголошуються Лаціс (Судрабс, що чомусь видається авторам уже не латиським, а єврейським прізвищем), Луначарський (син полтавського поміщика, російський дворянин і інтелектуал мав насправді, виявляється, прізвище Абрамович!) і так далі, а Декларація прав людини створена «жидами для розвалу національних держав»[3].

Це писалось не в німецькій окупаційній пресі, а в незалежній і демократичній Україні наших часів; а ще більше говорилось і писалось не так прямо і відверто, але в загальному тоні вимог покаяння «єврейства» за заподіяні Україні злочини.

Початок легенди про єврейський характер «троцькізму» і особливу ворожість Троцького до України поклав сталінський режим. В ході Великого терору численних комуністичних і чекістських діячів єврейського походження рідко розстрілювали за звинуваченням в сіонізмі; ця пора прийшла пізніше. Найпопулярнішим для арештованого єврея було звинувачення в «троцькізмі». Про «україножерство» «Лейби Бронштейна-Троцького» пишуть сьогодні як про щось саме собою зрозумі-

[1] Див.: *Попов Н.Н.* Очерк истории КП(б)У. — Х., 1929.

[2] Нескорена нація. — 1996. — №1 (69).

[3] Там же.

Христіан Раковський

ле, тим більше що Троцький як людина, що більш-менш знала Україну і українську культуру, і як політик ультралівої орієнтації, нестримний на язик, давав більше приводів для таких оцінок, ніж прагматичний і безжальний Ленін та мовчазний Сталін. Але хоч би як ставився до України з її свободолюбними і анархічними традиціями червоний мілітарист Троцький, сама ідеологія світової революції змушувала його і його прихильників розглядати Україну як ланку в низці елементів революційного процесу — поряд із Польщею, Німеччиною, Угорщиною, Румунією тощо.

Ключовою особистістю «українського троцькізму» є Христіан Раковський, названий безграмотними писаками «жидомасоном».

Христіан Раковський опинився в Україні як комісар напівбандитського загону балтійського матроса Желєзнякова-молодшого, а потім як голова «Верховної автономної колегії по боротьбі з контрреволюцією *в Румунії і на Україні*» (!), врешті-решт залишившись тут аж до 1923 р. як глава уряду червоної України. Сам факт призначення Раковського на Україну означав, що в очах Леніна і його Політбюро Україна є проміжним етапом для поширення революції на захід — Подунав'я та Балкани. Батько Раковського був багатим болгарським купцем і землевласником, мати походила з надзвичайно і нині шанованого в Болгарії роду, до якого належали перші керівники антитурецьких повстань Мамарчев і Сава Раковський. Він пам'ятав російсько-турецьку війну (в їх домі жив поранений князь Вяземський з дивізії болгарського ополчення); потім Раковські переїхали в свій маєток в Румунію, в Добруджу. Лікар за освітою, непримиренний революціонер-народолюбець за спадкоємністю і покликанням, Раковський став міжнародним соціалістичним діячем. Він особисто знав Енґельса, Плеханова, Засулич (якій він, між іншим, дістав болгарські документи на ім'я *Кірової*), Ґеда, лідерів німецької і австрійської соціал-демократії; одружившись на росіянці Є. Рябовій, він став своїм у колі петербуржців, до якого належали між іншим О.М. Калмикова, що на її на гроші почалось видання «Іскри», а також Струве, Туган-Барановський та інші. Раковський брав участь у багатьох конгресах II Інтернаціоналу, представляючи там румунських, болгарських і навіть сербських соціал-демократів. У 1923 році, коли його забрали з України, Раковському виповнилось п'ятдесят: він належав до старших поколінь європейських революціонерів і користувався в Україні і в Комінтерні особливим авторитетом. Кажуть, що під час переговорів Раковського з гетьманом Скоропадським з'ясувалось, що поліглот Раковський краще знає українську мову, ніж його ясновельможність. Неприхильний до більшовиків професор С.П. Тимошенко був у нього на прийомі у зв'язку з арештом свого співробітника; Раковський справив на нього враження доступної, приємної й інтелігентної людини, але справи з арештом не зумів полагоди-

ти (Тимошенко полагодив її дуже просто, вийшовши через якихось молодих знайомих прямо на чекістів). Раковський як голова Раднаркому України очолював Надзвичайну комісію по боротьбі з бандитизмом, але Чека і у нього самого робило обшук.

Пізніше, ставши ентузіастичним і упертим прихильником Троцького, який називав його своїм справжнім старим другом, Раковський писав найгостріші і найглибші аналітичні статті про бюрократизацію і змертвіння Сталінського режиму. Він тримався найдовше, але і його зламали кати — можливо, пообіцявши життя синові, що дійсно вижив і в хрущовські часи повернувся в Харків. На процесі Бухаріна Раковський уже давав всі свідчення і одержав свій розстріл.

В той час, коли обговорювались проекти конструкції майбутнього Союзу РСР, якраз «троцькіст» Раковський і висунув концепцію *конфедерації* республік. Як писав пізніше в своєму покаянному листі-заяві до колегії ОГПУ в'язень Соловків Петро Солодуб, за Раковського керуючий справами Раднаркому, «в той же час в державному будівництві ішло два процеси на Україні. З одного боку, група колишніх боротьбистів, а почасти Раковський, Скрипник, Затонський, я і ін., прагнули до розвитку української державності як економічно незалежного механізму, з іншого боку, центр — підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу — ішов по шляху централізованого розпорядження економічними ресурсами України»[1]. Проти Раковського виступили в цьому питанні зрештою і Петровський, і Скрипник.

Після Раковського в Україні першою особою — секретарем ЦК — один час був Емануїл Квірінґ, колишній катеринославський робітник, за походженням німець із Поволжя. Його разом з секретарем ЦК з ідеології, а пізніше головою ЦКК Дмитром Лебедем усунули від керівництва 1926 р., а потім довго наводили цитати з Лебедя як приклади великодержавного шовінізму. А суть справи полягала в тому, що обидва вони підтримали резолюцію ЦК ВКП(б) в справі Троцького з суттєвим застереженням — керівники українського ЦК не згодні були з організаційним переслідуванням Троцького та його прихильників.

Юрій Коцюбинський

Зараз, коли розсекречені чекістські матеріали, зрозуміло, що центральною фігурою серед колишніх українських прихильників Троцького і найбільшою небезпекою для сталінської групи був Юрій Коцюбинський.

Популярний військовий і політичний діяч, син знаменитого українського письменника був короткий час членом опозиції Троцького; з середовищем колишніх «троцькістів» його пов'язували також давнє знайомство і навіть родинні зв'язки з П'ятаковим — Коцюбинський був одружений з дочкою колишньої дружини П'ятакова Євгенії Бош, відомої комуністки (до відома «істориків», особливо чутливих до прізвищ, вона була німецького, а не єврейського походження). Коцюбинський дружив з легендарним військовим діячем Віталі-

[1] Заява П. Солодуба до колегії ОГПУ СРСР 28 квітня 1934 р. // Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — К., 1998. — Т. 2. — С. 107.

єм Примаковим (Приймаком), теж колись «троцькістом» (Примаков, земляк Коцюбинського — чернігівець, був одружений з сестрою Юрія Оксаною Коцюбинською, яка померла під час пологів). Коцюбинський підтримував дружні стосунки з колишнім «боротьбистом» Панасом Любченком, і в такий спосіб коло замикалось. Юрія Коцюбинського не випускали на дуже високі посади; в Раднаркомі, очолюваному Любченком, він був головою Держплану.

Мучити Коцюбинського почали одним із перших. Ще перед ленінградським пострілом, в листопаді 1934 р., його зняли з Держплану і відправили до Москви «в розпорядження ЦК ВКП(б)», там арештували і засудили до заслання за створення «троцькістської організації» серед науковців і економістів. Займалося ним українське ГПУ і особисто Балицький. Коцюбинський не заперечував, що до 1930 р. вів певну опозиційну діяльність, але від нього вимагали більшого. У жовтні 1936 р. Коцюбинський знову був арештований за «терористичну діяльність» і після катувань «визнав» себе винним у створенні організації за дорученням П'ятакова. Однак, на процес П'ятакова його не випустили — чомусь вирішено було вдовольнитись письмовими «свідченнями».

За арештом Коцюбинського пішов арешт комкорів Примакова і Путни, що разом працювали радниками у Фин Юйсяна. Обидва були вкрай потрібними в справі Тухачевського, що готувалася в Особливому відділі НКВД. З призначенням у листопаді 1936 р. Єжовим на посаду начальника Особливого відділу Леплевського почались винятково жорстокі катування в Лефортівській тюрмі, які Віталій Примаков витримував аж до травня. Потім бойовий комкор зламався і дав катам-садистам Леплевському і Авсієвичу потрібні свідчення. За кілька тижнів справа про «воєнно-фашистську змову» була зліплена[1].

Поряд з воєнним відгалуженням «троцькістських зв'язків» Коцюбинського ішло «вивчення» «прихованого троцькістського центру» на Україні, який був «встановлений» у складі Коцюбинського, Голубенка і Логвинова. Популярний командир Громадянської війни Микола Голубенко був колись прихильником Троцького і після цього переведений на роботу в Дніпропетровськ; арешт Голубенка потягнув низку арештів по Дніпропетровщині і вивів на його старого друга командарма Якіра.

Все це дозволяє по-новому глянути і на процеси в середині 20-х років. Тоді перед Сталіним вимальовувалася загроза об'єднання різних сил в КП(б)У — національно скеровані комуністи, ядро яких становили колишні лідери «боротьбистів», знаходили спільну мову з ультралівими прихильниками світової пролетарської революції, що вслід за Троцьким і Раковським критично ставилися до імперських бюрократичних тенденцій Кремля. Тоді на перший план виходили б такі особистості, як попу-

[1] Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК — ГПУ — НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 56, 150—151.

лярні «троцькісти» Юрій Коцюбинський і Віталій Примаков, як «націонал-ухильники» — темпераментний і обдарований Олександр Шумський та поміркований і хитрий політик Григорій Гринько. Націонал-комуністичну опозицію підтримували найталановитіші молоді сили в українській культурі — насамперед письменницька група «ВАПЛІТЕ» на чолі з Миколою Хвильовим, а після його усунення — Миколою Кулішем.

«Українізація» проводилася в такий спосіб, щоб відтіснити від керівництва її процесами колишніх боротьбистів і колишніх троцькістів, пересваривши їх. Націонал-комуністи були переведені на другорядну роботу в Москву і Ленінград, де відповідно на квартири Гринька і Шумського (пізніше теж переведеного в Москву) завжди заходили приїжджі з Харкова і Києва поговорити і порадитись. В числі цих націонал-комуністичних діячів був, між іншим, і згадуваний вище колишній петлюрівський отаман Волох. А арештований і засланий Раковський скаржився, що політичні дискусії проти «троцькізму» велися на місцях брудно, з антисемітським підтекстом. В цей час парторганізацію України очолював Лазар Каганович!

Характерно, що ядро просталінського керівництва ЦК КП(б)У і тоді складала Дніпропетровська група лідерів — хоча в ті часи таких згуртованих земляцьких груп, як пізніше, ще майже не було. З Катеринославщини походив Артем-Сергеєв, донбаський працівник, рано загиблий в катастрофі безоглядний прибічник Леніна, чи не найініціативніший партійний діяч України; під його впливом в юності від есерів до більшовиків перейшов Влас Чубар, робітник з Катеринославщини, одна з найбільш приємних постатей серед тогочасних комуністичних керівників; на Катеринославщині працював і став більшовицьким діячем селянин з-під Харкова Григорій Петровський, на честь якого і був перейменований колишній Катеринослав; тут працював Емануїл Квірінґ, звідси родом Дмитро Лебідь, звідси видні чекісти — Балицький, Реденс, Леплевський...

Г.І. Петровський, С.В. Косіор, П.П. Любченко

Говорячи про керівників КП(б)У тридцятих років, не можна не зазначити характерної для тих років обставини. Всі вони — люди, особисто відповідальні за злочини проти людства, що привели до голодної смерті мільйонів українських сімей. Всі вони врешті перетворили «українізацію» на антикультурний рух, а потім і зовсім відмовились від неї. Водночас всі вони виявлялись в чомусь особисто вразливими для режиму. Один син Петровського був генералом, що героїчно загинув під час війни, а другий, запеклий «троцькіст», розстріляний НКВД. Непорядки були і в домі Чубаря — син його мав «зв'язки» з націонал-комуністами. А що стосується Косіора, то з усіх п'ятьох братів-більшовиків найавторитетнішим удома був старший, Володимир, що всіх і залучив до партії; і цей старший Косіор став найтвердішим із троцькістів, розстріляний був таємно, без жодних процесів, і хоча молодший брат зрікся старшого, все ж Сталін подібних речей

П.П. Постишев

не забував. Не зовсім ясна і роль Постишева — він начебто після заклику Крупської скинути Сталіна мав якісь розмови з Кіровим, обговорював проблему заміни Сталіна. Нарешті, Хатаєвич разом з Якіром і Веґером підписував листа до ЦК ВКП(б) з приводу «перегинів» у 30-ті роки. Схоже, що, в «сталінському ядрі» українських комуністів були якісь коливання.

Коли Постишева прислали в Україну другим секретарем ЦК — наглядачем за Косіором та іншими, він швидко знайшов спільну мову з керівником чекістів Балицьким. Вони разом брали участь у допитах і підсказували звинуваченим у тероризмі, що саме вони обидва мали бути жертвами терору. Зокрема, заменитий гуморист Остап Вишня був засуджений за звинуваченням у підготовці терористичного акту проти Постишева[1]. Постишев взагалі був тісно зв'язаний з ОГПУ — НКВД, у нього були якісь особливі стосунки з Євдокимовим у Ростові і Єжовим через начальника відділу кадрів НКВД — Михайла Литвина, друга Постишева ще по Далекому Сходу часів Громадянської війни, а потім і по Харкову. В свою чергу Косіор сподівався на підтримку Леплевського, лютого особистого ворога Балицького. Можливо, за цим стояли його з Постишевим напружені стосунки. Все, зрештою, розв'язалось просто і швидко — в підвалах Луб'янки.

Повертаючись до теми «єврейського засилля», слід сказати про високий відсоток євреїв у ЧК — ОГПУ — НКВД в Україні. Всеволод Аполонович Балицький був, всупереч твердженням деяких національно пильних «істориків», українець; із молодого відчайдушного чекіста виріс ситий, честолюбний і жорстокий барин, що ревниво стежив за конкурентами в змаганнях за владу. Заступником його був відданий латиш Карлсон, за фахом друкар з освітою в два класи ремісничого училища. Іншим заступником — єврей Зиновій Кацнельсон, співучень Балицького по юрфаку Московського університету та Лазаревських сходознавчих курсах, двоюрідний брат чекіста «Орлова»-Фельдбіна, що втік на Захід з Іспанії. А далі список керівних чекістів того часу рясніє єврейськими прізвищами[2]. Тут немає ані єврейських цадиків, ані сіоністів, ані інтелігентів-меншовиків чи бундівців, що осіли в Берліні, ані асимільованих євреїв-інтелігентів кадетського кшталту, лікарів, адвокатів і професорів. Як правило, це люди з містечок, з дрібнобуржуазних родин, навіть без середньої освіти, висуванці Громадянської війни, вихідці з досить примітивного в культурному і політичному відношенні середовища.

Із зрозумілих причин симпатії єврейського містечка в роки Громадянської війни були на боці червоних так само, як у тридцяті роки симпатії євреїв у переважній більшості — на боці антифашистів. Але в Чека ніхто не вибирав «представників нації» і взагалі ніхто не йшов за своєю охотою. В ЧК відбирала і посилала *партія*. Всі ці капітани і комісари держбезпеки були не «представники» «єврейства» чи «москальства», а *кадри*. І той факт, що в українському НКВД довоєнного часу було так багато євреїв і так мало українців, не обтяжує євреїв як націю і не виправдовує як націю українців: він тільки свідчить про те, що керівництво ЦК ВКП(б) довіряло українцям *ще менше*, ніж євреям. Аналогію можемо знайти в післявоєнній Угорщині та Польщі, де в добу сталінського державного антисемітизму євреї-комінтернівці Ракоші, Реваї, Фаркаш, Берман, Мінц та інші залишалися на ключових постах.

Переважна більшість єврейського походження діячів партії, адміністративного апарату, ЧК — ОГПУ — НКВД

1 Див.: Остання адреса. — С. 252—253.

2 Див.: *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК — ГПУ — НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997.

епохи 20-30 років розстріляна спочатку в ході «єжовщини», а потім в ході «ліквідації наслідків єжовщини». Практично повністю «очищений» від євреїв сталінський апарат був тільки після війни. Але й перед війною якихось переваг чи привілеїв, крім — до кінця сталінського термідору — «довіри» партійно-чекістських кадровиків у певних владних структурах, євреї не мали. А про утиски українського чи російського населення організованим «єврейством» говорити так само безглуздо, як називати Кагановича міжнародним сіоністом. Вважати, що утиски з боку євреїв могли стати однією з причин антикомуністичних настроїв в довоєнним СРСР, немає підстав; антисемітизм в передвоєнний час був радше супроводжуючим настроєм в колах, *уже* налаштованих проти комуністів з інших загальних причин.

Які були або, краще, *були б* орієнтації тих українських, в тому числі національно свідомих, комуністів, що стали жертвами Великого терору?

В таборах, а зокрема в Соловках, трималися українські громади, в яких дехто, особливо з КП Західної України, навіть зловтішно очікував, що Сталіну дістанеться від німців; але, якщо судити за донесеннями агентури, крім завжди дуже радикального Матвія Яворського, ніхто не схильний був приймати бік нацистів. Дехто з українців-соловчан уперто не хотів мати нічого спільного з політв'язнями і вважав себе більшовиком, помилково засудженим. Більшість була розстріляна, при чому велика група українських політв'язнів — в числі тих 1111 соловчан, які принесені були в жертву-подарунок товаришу Сталіну до 20-річчя Жовтня і розстріляні впродовж жовтня — листопада 1937 р. в урочищі Сандормох біля Медвеж'єгорська особисто капітаном М. Матвєєвим, відрядженим з цією метою з Ленінграда. По 200 — 250 чоловік на добу, кожного в потилицю.

Олександр Шумський

Хто вцілів і хто зміг, просився на фронт; багато хто воював. Дивом вцілів Олександр Шумський — він лежав паралізований в тюремній лікарні, і про нього наче забули, хоча він нічого не визнавав і вимагав перегляду справи. Розстріляна була його дружина, а син Яр загинув на фронті. 31 березня 1942 року Шумський написав листа до Сталіна і просив використати його в боротьбі з фашизмом: «Вважаю себе зобов'язаним знову нагадати про себе й запропонувати свої послуги. ...Я старий революціонер і не можу бути спокійним, коли справа, котрій було присвячене все моє життя, під смертельною загрозою... Я заявляю про своє бажання бути корисним, а справа Ваша вказати моє місце у боротьбі»[1]. Сталін згадав про Шумського вже після війни: за поданням Кагановича і Хрущова Шумського 1946 р. було убито в Саратові.

Михайло Волобуєв, який обґрунтовував ідеї Шумського в економічній площині, відсидівши своє, тричі даремно звертався в ЦК ВКП(б) з проханням про реабілітацію, — і в той же час виконував у окупованому німцями Краснодарському краї по лінії військової розвідки спецзавдання НКВД.

[1] Цит. за: *Шаповал Ю.* Людина і система. — К., 1994. — С. 149.

Війна

Захід ліберальний та консервативний

В сучасній Росії формується новий, цинічний підхід до поняття «державний інтерес». Його прекрасно ілюструє книга «Упущенный шанс Сталина» Михаїла Мельтюхова, серйозного історика, що на відміну від багатьох авторів бестселлерів у яскравих обкладинках не прагне до сенсаційних викриттів і радикальних змін оцінок, а максимально використовує документи і факти. При цьому за позірним позитивізмом проглядає єдиний спосіб історичної оцінки — оцінки не з позицій «фашизм — демократія», «комунізм — лібералізм» тощо, а з позицій *Raison d'état*, державного інтересу, єдиних, з погляду цього серйозного автора, не ілюзорних і не ідеологічних позицій, вартих політика. Слід навести довгу цитату з книги Мельтюхова, що говорить сама за себе. «Або Москва повинна була погодитися із своїм другорядним статусом регіональної держави на світовій арені з перспективою подальшого послаблення радянського впливу, або СРСР повинен був вступити в боротьбу за повернення в клуб «великих держав». Зробивши вибір на користь другої альтернативи, радянське керівництво пішло по шляху будь-якої країни, що прагнула стати «великою державою», чого можна добитися лише шляхом підпорядкування якоїсь частини світу, і використовувала ідею «світової революції» для обґрунтування цих своїх посягань. Природно, що, як скрізь і завжди, пропаганда говорила про глобальні задачі. *І в даному випадку ідея «світової революції» стоїть в одному ряду з такими, наприклад, ідеями, як «захист культури від варварів» в Давньому Римі, «свобода, рівність і братерство» на межі XVIII—XIX століття у Франції, «тягар білої людини» в епоху колоніальної експансії європейських країн, «відкритих дверей» в США кінця XIX — початку XX століття, «боротьба за життєвий простір» в Німеччині 30—40-х років, «створення Великої Східної Азії» в Японії 30—40-х років або «боротьба за демократію» в сучасних США»*[1] (курсив мій. — *М.П.*).

Не варто дискутувати з людиною, для якої гасла свободи, рівності і братерства, принципи демократії — такі ж словеса і не більше, як нацистські і комуністичні гасла. Що відмова від комуністичного революціонаризму, заміна його великодержавним принципом і була сутністю термідоріанського перевороту Сталіна, про це йшлося вище. Тепер подивимося, яке значення в європейському політикумі мала для політичної стратегії «права» і «ліва» позиції напередодні війни.

Зухвала відмова від принципів Великої французької революції і великої американської демократії, проголошена італійськими фашистами, та відверто застосовувана ними практика брутального насильства надихає ультраправих в усіх регіонах європейської цивілізації, а помірковані консерватори виявляють до фашизму дивну терпимість.

Власне, ніякої новини в цій констатації немає: вся справа в поясненні. Історики правого напрямку, як правило, посилаються на комуністичну загрозу західній цивілізації. В 20-х — на початку 30-х років СРСР не був готовий здійснити воєнну інтервенцію в західні країни і не мав, як зараз ми можемо упевнено твердити, відповідних воєнних планів. Радянський Союз становив з точки зору європейських правих загрозу цивілізації саме тому, що дестабілізував внутрішню ситуацію, підтримуючи їх радикальну (комуністичну) ліву. Беручи до уваги ту обставину, що Західна Європа і США являли собою більш-менш відособ-

[1] Див.: *Мельтюхов Михаил.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941. — М., 2000. — С. 419.

лену культурну і політичну зону, — «західний світ», — можемо оцінювати *не загрозу західній цивілізації з боку СРСР, а внутрішню загрозу їй з боку власних ліворадикальних елементів.* Адже саме проти цих елементів були спрямовані репресивні дії консервативних режимів, що зверталися за підтримкою до необмеженого насильства ультраправих.

Чи становили загрозу для існування західного суспільства основні *його* ліворадикальні сили, об'єднані Комінтерном?

Мимоволі згадуються сцени у Варшаві 1920 року, описані італійським журналістом Курціо Малапарте, тоді — учасником безконечних бесід переляканих європейських дипломатів, журналістів, військових та польських політиків напередодні вирішальних боїв з арміями Тухачевського. Вони боялися не тільки робітничих передмість, але й повстання в ґетто, злиденному єврейському ґетто, переповненому дітьми і стариками. Чи не була подібна паніка перед загрозою комунізму джерелом величезних помилок, яких припустилися в міжвоєнні роки провідні політичні сили Європи?

З розгляду кризи повоєнного італійського суспільства можемо зробити висновок: фашистський терор був спрямований насамперед проти порівняно поміркованої *соціалістичної партії* — на той час головного захисника італійської демократії. Терористичні заходи проти комуністів, партії радикальної і готової на революційні дії, але маловпливової, були радше приводом для розгортання масових репресій. І це зрозуміло: головною метою італійського фашизму було встановлення тоталітарного режиму, для чого потрібно було ліквідувати *демократію*, а не комуністичну загрозу.

Встановлення тоталітарної расистської диктатури Гітлера стало наслідком домовленості політиків-консерваторів, бізнесменів і армії з ультраправими радикалами, — домовленості, спрямованої як проти лівих радикалів — комуністів, так і проти ліберальних та лівих центристів (соціал-демократів).

В обох випадках правоконсервативна лінія поведінки призвела до трагічних наслідків, абсолютно не передбачуваних її стратегами. Франкенштейн вийшов з-під контролю і виявився кровожерним чудовиськом, з яким європейська цивілізація справитися вже не могла.

Чому ми все говоримо «Захід не зрозумів», «Англія розраховувала», «Франція не підтримала» тощо — адже в кожній з цих країн діяли політики різних культур і орієнтацій, часто ближчі до своїх однодумців за кордоном, ніж до політичних опонентів у власній вітчизні? В країнах Заходу перемагали то праві, то ліві чи лівоцентристські орієнтації, і Франція з урядом Поля Фландена — зовсім не те, що Франція Леона Блюма.

Чи можна охарактеризувати західну правицю якимись спільними рисами? І так само — лібералів і лівий центр?

В літературі часто говорять про «революційну праву»[1] і ще частіше — про «національну революцію», як називали свої перевороти фашисти і нацисти. Революцією звичайно називають збройний виступ проти тиранії, який, згідно з ліберальними принципами демократії, вважається одним із невіддільних прав людини. Насправді прихід до влади і Муссоліні, і Гітлера не мав характеру підтриманого народом (нацією) *повстання* проти існуючого ладу. Тим більше ані італійський фашизм, ані німецький нацизм не протистояли якійсь тиранії. Підставу для того, щоб називати цей крутий поворот в національній історії революцією, давала одна єдина обставина: застосування *насильства* як лівими революціонера-

[1] Див., напр.: *Sternhell Zeev.* La droite revolutionnelle. 1885—1914. Les origines francaises du fascisme. — P., Le Seuille, 1978.

ми, так і правими контрреволюціонерами. Недарма французький політичний письменник Жорж Сорель, ідеї якого називають «хімічно чистою формою фашизму», виклав їх у книзі «Роздуми *про насильство*»[1].

Сорель симпатизував і Леніну, і — ще більше — Муссоліні.

Великою принциповою помилкою Леніна, помилкою, що продовжувала і доводила до абсурду слабкі місця марксизму, було ототожнення держави і права, тобто публічної *влади* взагалі, з *насильством*. Насильство *є один із способів* здійснення влади, способів підкорення чужої волі, встановлення контролю за чужою діяльністю. Насильники ламають чужий опір і чужу волю, *ігноруючи всі норми і правила*, чужі особисті бажання і життєві настанови.

Всі види насильства за своїми цілями егоїстичні. Але насильство не обов'язково має на меті спричинення комусь зла; є широкий спектр нібито і не злих цілей, які переслідує насильство, — від зґвалтування до насильницького обернення «заблудших» в «істинну віру». Насильство не знає поділу на добро і зло, бо може переслідувати і злі, і добрі для своїх жертв цілі; таким чином, воно є шлях до хаосу. Насильство є зло не за своїми безпосередніми наслідками, а самим фактом свого існування, бо воно *принижує гідність*.

Влада не обов'язково є вияв чи продовження насильства. *Протилежністю насильству є право і мораль*. Демократія має масу недоліків, але вона, власне, і означає правову державу. Право і мораль контролюють поведінку особистостей, але не через насильство.

Формування правової держави є величезним завоюванням світової цивілізації, здійсненим в європейській культурі. Право — це те, що мусить *мати* кожен громадянин, незалежно від його соціального статусу. Звичайно, в суспільстві *кожен* втрачає частку своєї свободи — на користь всіх. Але в демократичній правовій державі є межа компромісу громадянина і суспільства; це — невіддільні («природні») права і свободи особи.

Влада в неправовій державі — завжди чиясь особиста влада, від влади «богоданого» монарха до влади поліцейських чинів. Така влада може бути об'єктивно необхідною, корисною *для всіх*, але вона залишається насильством *для кожного*. В неправовій державі влада здійснюється групою осіб, якій вона належить *безконтрольно*, і якщо навіть люди, причетні до влади, чесно діють на користь свого суспільства (своєї нації, своєї релігійної громади тощо), вони діють шляхом насильства за принципом «нехай навіть зло, аби в ім'я добра». Влада в неправовій державі завжди принижує людську гідність.

Як же склалася в Європі ситуація, коли один із наріжних каменів її політичної структури — консервативні державні, суспільні, партійні сили — виявив таку індиферентність до появи масового жорстокого насильства на європейській землі? Чому в міжвоєнний період в Європі так глухо звучить голос ліберального гуманізму?

Лібералізм в європейській цивілізації раніше формулює свою ідеологію, ніж консерватизм; власне, консервативна політична ідеологія в історії Європи є відповіддю на декларації і принципи лібералізму. «Лібералізм — творіння західноєвропейської культури і, головним чином, продукт уже греко-римської середземноморської цивілізації», — писав блискучий знавець правової історії Росії і Європи В.В. Леонтович. Зазначивши такі античні корені європейського лібералізму, як поняття правової особистості і суб'єктивного права, насамперед на приватну власність, а також ан-

[1] Див.: *Sorel George.* Reflexions sur la violence. — P., 1908.

тичні інституції, в яких громадяни брали участь в управлінні державою, він вказував на «два історичних джерела західноєвропейського лібералізму: на феодальну систему і на незалежність духовних властей від світських в Середні віки»[1]. Ґрунтуючись на цих засадах, політична і правова ідеологія демократичної Європи і Америки виробила принципи прав і свобод людини.

Ці витоки дали результати в різних типах політичної практики і політичної ідеології: лібералізмові та консерватизмові.

Карл Маннгайм підкреслював, що консерватизм не тотожний традиціоналізмові. Консерватизм виникає у разі спроб розв'язати *з традиціоналістських позицій* проблеми *сучасних* держав, а саме: «1) досягнення національної єдності, 2) участь народу в правлінні, 3) включення держави в світовий економічний порядок, 4) розв'язання соціальної проблеми»[2]. За цих умов, за Маннгаймом, формується «морфологія консервативної думки», яку він за аналогією з мистецтвом називав консервативним «*стилем* мислення». Маннгайм описує те, що сьогодні називають *дискурсом* і що можна розцінювати як *умови прийнятності* даного рішення для певної суспільної верстви чи суспільства в цілому. З цими поправками аналіз Маннгаймом як «форм консервативного мислення», так «форм мислення ліберального» і «мислення революційно-соціалістичного» відповідає сьогоднішнім уявленням.

Політичний консерватизм є опозиція революційним способам мислення і дії. Консерватизм не терпить не стільки змін, скільки загальних принципів; його стратегія — виходити з конкретних цілей в конкретних ситуаціях. Зазначені політичні задачі сучасної держави консерватизм прагне розв'язувати в контексті *конкретності*, обмежуючи діяльність безпосередньо даним і за умов «відторгнення всього, що попахує спекуляцією або гіпотезою»[3]. Що ж до ліберально-прогресистської діяльності, орієнтованої на далекосяжні майбутні цілі, то вона спирається не на цілісність і конкретність реальності, а на *можливості*, і «втікає від *конкретності* не тому, що хотіла б замінити її іншою конкретністю, але тому, що вона прагне до створення іншої *системної вихідної точки* для подальшого розвитку»[4]. «Консервативний реформізм» ґрунтується на заміні *одних одиничних факторів* (особистостей чи законів) іншими, тоді як ліберальний реформізм прагне до зміни *системи як цілого*, виходячи з певних принципових засад. Якщо прогресивна (ліберальна) думка бачить дійсність у категоріях *можливості і норми*, то консервативна — в категоріях *історії*.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що консерватизм в кінцевому рахунку спрямований на збереження традиційного ладу західного соціуму, а, отже, і його ліберальних засад. Сьогодні «неоконсерватизм» в стилі Марґарет Тетчер чи Роналда Рейґана називають також «неолібералізмом» — і це є парадоксальний синтез двох соціальних програм.

Але не двох «стилів мислення». Саме характеристика, дана Маннгаймом консерватизмові як стратегії, дискурсу і «ментальності», залишається справедливою для XX століття.

В міжвоєнний період в американській історії маємо виразні ознаки «ліберального консерватизму». Саме ця політична стратегія і ментальність панувала в Сполучених Штатах впродовж 20-х років і зазнала поразки внаслідок Великої депресії.

Поразка демократів після Першої світової війни означала поразку не тільки специфічного Вільсонового баптистського ідеалізму, а й ліберального

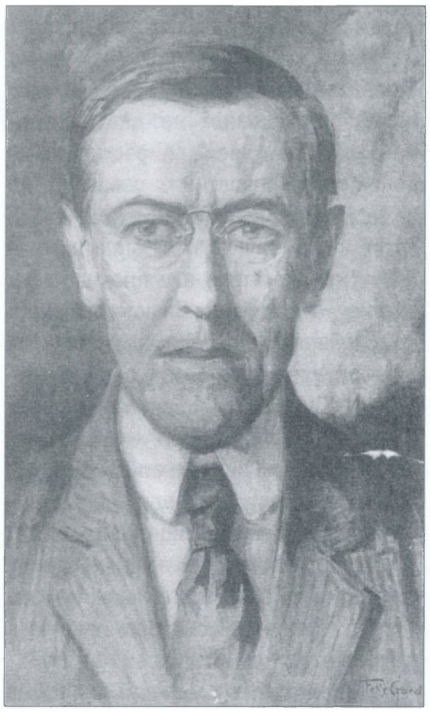
[1] Див.: *Леонтович В.В.* История либерализма в России. 1762—1914. — Париж, 1980. — С. 2.

[2] Див.: *Манхейм Карл.* Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С. 598.

[3] Див.: Там же. — С. 601.

[4] Див.: Там же.

Вудро Вільсон

ідеалізму взагалі, повернення Америки до ізоляціонізму. Відгородившись від світу високими митними бар'єрами, Сполучені Штати Америки жили за законами вільного капіталізму laissez faire. Переміг консерватизм з ліберальними орієнтаціями в економіці, налаштований на рішучий супротив державному втручанню в господарські справи. Між 1921 і 1929 роками політику зниження податків надихав міністр фінансів Ендрю Меллон, і всі податкові тягарі на бізнес, введені в роки війни, були рішуче ліквідовані. Президентство республіканців Гардінґа, Куліджа і Гувера припадає на період надзвичайно швидкого економічного зростання, за яким крилися невидимі хвороби суспільства, що прорвалися назовні в роки Великої депресії.

Крах месіаністської ідеології Вільсона означав поворот до «старої Америки». Консервативний і навіть реакційний характер цієї епохи в історії США виявився, зокрема, в посиленні найчорніших передсудів, яким інколи надавалося владне підкріплення. Так, у ряді штатів було законодавчо заборонено дарвінівське вчення, а в штаті Теннессі відбувся відомий «мавп'ячий процес», що став вершиною спроб знизити інтелектуальний рівень Америки до середньовічного. Натхненником і організатором його були не республіканці, а колишній союзник демократів і віце-президент у Вудро Вільсона, лідер популістів, демагог Уільям Дженнінґс Брайан; це радше свідчить про розвал ідеалістичної демократичної ідеології пуританського зразка і виродження її в тупий обскурантизм. Але Брайан був не один — проповідники Кохлін, Таунсенд та інші фундаменталістські ідеологи-антисеміти створювали задушливу суспільну атмосферу, яка сприяла оформленню правого радикалізму. Особливо небезпечним для демократії був луїзіанський губернатор Г'ю Лонґ; якби він не загинув перед другою президентською кампанією Рузвельта, політична ситуація в країні була б складнішою. До цього треба додати жахливі наслідки (теж пуританської) заборони на виготовлення, продаж і перевезення алкогольних напоїв («сухий закон»), прийнятої як вісімнадцята поправка до Конституції США ще за Вільсона, 1919 року. В результаті все, пов'язане з алкоголем, перейшло в «тінь», і в США виросли могутні мафіозні структури. А водночас республіканці були готові до репресивних дій проти лівих опозиціонерів, і шеф ФБР Едґар Гувер продовжував заводити досьє на «радикалів» і «нелояльних громадян».

В Америці були виразні праві і формувались ультраправі політичні сили. А удар Великої депресії був настільки могутнім, що суспільство опинилося, здавалося, перед загрозою або повного розвалу, або порятунку ціною втрати демократії.

В кінці жовтня 1929 року сталася катастрофа на Нью-Йоркській біржі — падіння курсу цінних паперів одразу на 40 %; покотилася хвиля банкрутств, що до кінця 1932 року знищила у США 53 % виробництва і три чверті торгівлі, зупинивши діяльність більше десяти тисяч банківських установ[1]. В 1932 році кожен четвертий американець був безробітним. Страх охопив Америку, і навіть той, хто роками мав постійну роботу, жив у постійному чеканні хвилини, коли опиниться на вулиці. Сотні тисяч людей блукали по Америці без будь-якої надії. Крах суспільної системи був реальною перспективою. І до того ж в США ніколи не було серйозної організованої ліворадикальної сили, а так звана Комуністична партія являла собою жалюгідний гурток, що не мав істотного впливу на робітничий рух.

І в ході виборів 1932 року, і в роки президентства Рузвельта позиції правих були чітко артикульовані і протиставлені ліволіберальному курсові. Колишній президент Гувер став головним лідером правої консервативної опозиції реформам, випустивши в 1934 році книгу «Виклик свободі». Такі консервативні критики програми Рузвельта, як, наприклад, авторитетний економіст і філософ із університету Чікаґо Френк Найт, енергійно і відверто виступали проти соціального законодавства Рузвельта, *виходячи з принципів старого лібералізму*. Аргументи правих були радше ідеологічні: для них програма «Нового курсу» була блюзнірством, бо зачіпала *недоторканість власності*.

І сьогодні не замовкла критика економічної політики Рузвельта. Через чверть століття після *New Deal* праволіберальний чіказький економіст Мілтон Фрідмен, непримиренний критик — заднім числом — економічної політики Рузвельта, доводив, що Вели-

Велика депресія. Черга за добродійним супом

ка депресія могла б закінчитися раніше, в 1931 році, якби Федеральна резервна система не скоротила грошової маси. Це, мабуть, єдиний серйозний аргумент, але він залишається чисто умоглядним і відноситься до сфери сумнівно можливого. Визнають також поспішність, з якою уряд Рузвельта проводив свої реформи.

Як би не було, ніхто не спромігся довести, що вся стратегія державного втручання в економіку була хибною за своєю ідеєю чи призвела до обмеження демократії. *«Нью діл» був перемогою демократії і соціально орієнтованої ринкової економіки.*

Ідея державного втручання в економічні процеси в США, класичній країні вільного ринку, приживалась до-

[1] Див.: *Rusinsri Władysław*. Zarys historii gospodarczej powszechnej. — Warszawa, 1970. — S. 449.

Велика депресія. Черга біля Нью-Йоркського банку

Франклін Делано Рузвельт

сить важко. В книзі майбутнього головного теоретика економічної політики «Нью діл», радника президента Елвіна Гансена «Економічна стабілізація в нестійкому світі», виданій 1932 року, автор ще не наважувався стати повністю на позиції Кейнса і захищати державне втручання. Як і багато інших, Гансен ще писав про корисний процес «конструктивної руйнації», який є функцією кожної депресії. Розміри і небезпеки руйнації ще не були цілком зрозумілими. Однак згодом Гансен доходить висновку, що американська економіка в 20—30-ті роки, в час розквіту і в час депресії, втратила динамізм. Екстенсивні фактори вичерпали дію — уповільнився ріст населення, давно була освоєна територія країни; фірми використовували капітал надто економно, державні інвестиції були незначними — і давно слід було чекати стагнації. Гансен зазначав, що після війни західні країни почали розвиватися в бік утворення «держави загального добробуту», що базується на поєднанні приватного і державного секторів. Перша світова війна виробила систему державних заходів усунення викривлень у співвідношеннях попиту і пропозиції, і цей досвід можна було використовувати для досягнення стабільності, що включала прогрес. Вже після війни Гансен підсумовував досвід американських реформ: «Проблема стагнації може бути розв'язана не за допомогою догми про автоматичне пристосування економіки. Розв'язання полягає у величезному посиленні ролі демократичних урядів, що беруть на себе відповідальність за підтримання повної зайнятості»[1].

Франклін Делано Рузвельт на початку виборчої кампанії не мав чітких уявлень про програму майбутніх реформ, але відстоював необхідність втручання держави в національне лихо — і на цьому добився нечуваної в політичній історії США перемоги. Загальну політичну стратегію Рузвельт намітив у своїй промові на передвиборному з'їзді демократичної партії в Чікаго 2 липня 1932 року, сформулювавши *демократичну альтернативу консерватизму*. «Протиставити реакцію небезпеці радикалізму, — говорив кандидат у президенти, — означає накликати біду. Це було б провокацією. Реальна програма реконструкції служить тим засобом, за допомогою якого можна боротися з цією небезпекою»[2].

«Новий курс» склався в результаті співробітництва реформаторів досить різних напрямків, об'єднаних в одній президентській команді. Економісти, філософи, політики, журналісти, натх-

[1] Див.:*Hansen Alvin H.* The American Economy. — N.Y., 1957. — P. 23.; *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли. — М., 1968. — С. 450—454.

[2] Цит. за: *Мальков В.Л.* «Новый курс» в США. — М., 1973. — С. 285.

ненні рішучістю Рузвельта провести всі необхідні реформи, не ламаючи засад західного способу життя, створили не тільки в Білому домі, а й у країні в цілому атфосферу напруженої роботи в пошуку розв'язань наболілих проблем. Про політичний напрямок своєї реформаторської діяльності Рузвельт сказав журналістам 1936 року: «Припустимо, що Гувер лишився б президентом до квітня 1936 року, продовжуючи старий політичний курс; іншими словами, не було б зроблено ані кроку в бік програми соціального страхування, фермери лишились би без допомоги, як і раніше процвітала б дитяча праця, тривалість робочого дня лишалась би давньою і не були б прийняті закони про пенсії по старості. В такому випадку ми в квітні цього року мали б ту ж ситуацію, з якою зіткнувся Леон Блюм, коли прийшов до влади»[1].

На превеликий жаль, навіть там, де європейський демократичний лібералізм зумів протиставити реакції такі серйозні політичні сили, як «Народний фронт» на чолі з Леоном Блюмом, він врешті мусів капітулювати перед труднощами, з якими зіткнувся.

Опорою європейського консерватизму, силою, що найбільше впливала на політичну атмосферу в демократичній Західній Європі, була в міжвоєнні роки Великобританія.

Після війни саме у Великобританії стався величезний політичний зсув — ліберальна партія втратила роль природної альтернативи консерваторам. Зростання впливу робітництва на політичне життя, взагалі демократизація політикуму, вихід на авансцену державної діяльності робітничих лідерів вивели на роль парламентської альтернативи консервативній партії лейбористів, які на виборах 1923 року добились небачених успіхів. Консерватори залишилися найвпливовішою партією з 258 голосами в парламенті, лейбористи вийшли на друге місце, здобувши 191 голос, ліберали дещо відновили свої позиції, вигравши 158 місць. Вперше в історії Англії було сформовано робітничий уряд Рамсея Макдональда за участю лібералів, об'єднаний *ліберальною платформою* laissez faire. Однак величезне післявоєнне безробіття на цій платформі уряд не зміг ліквідувати, на що й розраховували консерватори. Через кілька місяців уряд упав внаслідок провокації правих — фальшивого «листа Зинов'єва», сфабрикованого російськими емігрантами. Антикомуністична пропаганда призвела до відставки Макдональда і нових виборів, в ході яких лейбористи втратили небагато (40 голосів), але ліберали були розгромлені (вони зберегли лише 40 місць у парламенті, втративши 118). Повними господарями політичного становища стали консерватори (413 місць в парламенті).

Рузвельт підписує закон про соціальне забезпечення

Так чи інакше торі контролювали ситуацію аж до кінця війни, до 1945 року. На виборах 1929 року лейбористи провели в парламент навіть більше депутатів, ніж консерватори, але 1931 року уряд Макдональда впав під ударами кризи, і в Англії — тепер надовго — до вла-

[1] Цит. за: *Мальков В.Л.* «Новый курс» в США. — С. 274.

Невіл Чемберлен

ди прийшов коаліційний уряд, ядро якого становили консерватори. Макдональд залишився прем'єром, але він та його прихильники вийшли з лейбористської партії, розкололася і ліберальна партія. На чолі уряду до 1940 року перебували колишній лейборист Макдональд (1931—1935), консерватори Стенлі Болдвін (1935—1937) і Невіл Чемберлен (1937—1940). *У Великобританії не склалася нова ліберальна демократія* — ліберальна партія розвалилася і не могла сказати нічого нового, лейбористи не витримали тягаря влади і після виходу з партії лідерів — групи Макдональда — довго не могли відновити втрачених позицій. Саме поміркований консерватизм Стенлі Болдуіна, а перед війною — вкрай обмежений у своїй поміркованості консерватизм Невіла Чемберлена визначають політичну стратегію Британської імперії.

Як зазначив Мангайм, в англійському політичному житті не склалася така різка протилежність між консерваторами і лібералами, як в німецькому. В цілому зовнішньополітичні орієнтації обох партій ілюстрували давній афоризм про те, що кожен англієць зокрема — чудова і привітна людина, але англійці як нація — бездушні егоїсти. І консерватори, і ліберали (лейбористи в тому числі) захищали інтереси Великобританії, тільки для консерваторів це були інтереси імперії та традиційного англійського ладу, а не абстрактні демократичні принципи.

Різниця вийшла на яв досить швидко. Європейська політика англійських консерваторів надихалась ідеями, артикульованими впливовим бізнесменом сером Алфредом Мондом («мондізм»). Король англійської хімії і електрики сер Монд перейшов від ліберальної партії до консервативної і у відкритому листі до лідера лібералів Асквіта сформулював лінію на співпрацю з робітничим класом для підвищення конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку — лінію, якої дотримувалися і лейбористи. Монд виходив із того, що післявоєнна політична рівновага в Європі нетривка, оскільки європейські нації розвиваються по-різному, і з часом умови, зафіксовані в угодах, перестають відповідати новим реальностям. Малася на увазі, звичайно, насамперед Німеччина, Версальський статус якої не міг тривати вічно. У зв'язку з цим сер Алфред Монд пропонував час від часу переглядати європейські політичні і економічні конструкції і приводити їх у відповідність із новою реальністю. Така стратегія цілком відповідала консервативному «стилю мислення», що готовий був лише на «зміни одиничних факторів». В подальшому з «мондізму» виросла політика «невтручання» і поступок агресії аж до Мюнхенської угоди 1938 року.

А в 20-ті роки консервативний «мондізм» збігався у своїх безпосередніх наслідках із ліберальним «пан-європеїзмом», який особливо активно проводив у життя французький політик, радикал Арістід Бріан і підтримував лідер німецьких лібералів Ґустав Штреземан. Англійські консерватори в добу Локарно підтримували пан-європейські задуми Бріана, оскільки концепція об'єднаної Європи протистояла концепції Рапалло — радянсько-німецького союзу, спрямованого проти переможиці-Антанти. Узгоджена консервативно-ліберальна європеїстська концепція була, мабуть, найбільшим досягненням Європи 20-х років, на жаль, не доведеним до логічного завершення. Концепція об'єднаної Європи проглядала крізь «дипломатію Локарно», внаслідок якої в середині 20-х років Німеччина одержала статус рівноправного європейського колеги ліберальної демократії Заходу, члена Ліги Націй.

З ідеєю європейського «федерального союзу» Бріан, в черговий раз міністр закордонних справ, виступив і 1930 року, однак, пан-Європа залишилася ліберальною утопією. Міністр закордонних справ Великобританії Остін Чемберлен не підтримав свого французького колегу, побоюючись посилення ролі Франції на континенті і не бажаючи надто втягуватися в європейські справи. Обережність консерваторів щодо пан-європейської ідеї виражає характер консервативного «стилю мислення»: для торі не існувало «принципів європеїзму», що ними керувалися ліберали, подібні до Бріана чи Штреземана, — в розв'язанні всіх європейських проблем англійські консерватори керувалися тільки «принципом конкретності».

Ставлення торі до фашизму повністю спростовує версії щодо страху консервативної Англії перед диктатурою і тоталітаризмом. Ні для кого не була секретом непримиренна ворожість фашистів до демократії, а ганебна справа про убивство депутата Маттеотті, здавалося б, мала повністю закрити перед фашистами двері до пристойного товариства. Однак, англійські консерватори послідовно підтримували дуче. Після перемоги Муссоліні консервативна «Таймс» писала, що фашизм — «здорова реакція на спробу поширення в Італії більшовизму». Остін Чемберлен відвідав Рим у розпал фашистських репресій і сказав про Муссоліні, що це — «чудовий політик, який трудиться на благо і велич своєї країни». В 1927 році Черчілль в Римі на прес-конференції дав вичерпну оцінку фашизму з позиції європейських правих: «Якби я був італійцем, напевне був би всією душею ваш від самого початку і до закінчення вашої переможної боротьби із звірячими апетитами та пристрастями ленінізму»[1].

Лінію англійських консерваторів міжвоєнного часу ілюструють оцінки, що їх давали лідери торі уже після початку війни. В грудні 1939 року в Лондоні вийшов політичний памфлет «Британський довід», автор якого, консерватор Ллойд, колишній колоніальний губернатор, був відомий своїми жорстокостями в Єгипті й Індії. Схвальну передмову до памфлету написав один із архітекторів «політики невтручання» лорд Галіфакс, тоді — міністр закордонних справ Англії. Галіфакс і Ллойд вважали, що Великобританія протистоїть безбожній нацистській Німеччині і безбожній комуністичній Росії, захищаючи *християнську цивілізацію*. Щодо Італії, то вона, взагалі кажучи, є християнською державою, оскільки Муссоліні діє в союзі з католицькою церквою. Годі шукати пояснення того, що ці люди називали «християнською цивілізацією»: консерватори не формулюють загальних принципів, ішлося просто про *звичний стан речей*, про те соціально-культурне оточення, яке здавалося «нормальним» і якому загрожували погано виховані радикали і революціонери.

Уже після початку німецько-радянської війни, в якій участь брали, зокрема, збройні сили Румунії і Угорщини, Черчілль уперто опирався вимогам Сталіна оголосити війну цим двом країнам, посилаючись на те, що там у Англії «багато друзів». Тільки тоді, коли німці підійшли під Москву, Великобританія оголосила війну потенційним «друзям» на знак повної підтримки Росії. Реакційні режими адмірала Горті і генерала Антонеску дійсно не були фашистськими, а лише дуже правими; в Угорщині врешті фашисти Салаші прийшли до влади в кінці війни, а рух румунських фашистів — «Залізної гвардії» Кодреану — був придушений консерваторами і погромниками-націоналістами, військовими генерала Антонеску, ще перед війною. Праві дикта-

[1] Див.: *Ридли Джаспер.* Муссолини. — М., 1999. — С. 176, 212, 229.

Л.Д. Троцький в еміграції

торські режими на Балканах цілком могли опинитися і в сфері впливу «англійських друзів».

Слово «демократія» не фігурує в обґрунтуванні передвоєнної європейської стратегії з консервативних позицій — чому, власне, і стали можливими обережна підтримка фашистської Італії, антикомуністична і антиросійська політика навіть за умов війни з Німеччиною при нейтралітеті СРСР. Створюється враження, що якби Гітлер не обмежився конкордатом, а зумів поділитися владою з німецьким консерватизмом, англійські торі шукали б з ним компромісу проти комунізму, незважаючи ні на що. Консервативні лідери Заходу більше боялися революції, ніж агресії СРСР, більше боялися Троцького, ніж Сталіна. В останні передвоєнні дні 1939 року, 15 серпня, французький посол Кулондр в розмові з державним секретарем Міністерства закордонних справ Німеччини фон Вайцзеккером попереджував: «Європейська війна закінчиться поразкою всіх, навіть сьогоднішньої Росії, і переможе не Сталін, а Троцький»[1]. Це був останній аргумент для взаємного примирення, який міг висунути консерватор консерватору.

В Європі сталося те, чого прагнув у жодному випадку не допустити Рузвельт в Америці: альтернативою комуністичному хаосу стала не ліберальна демократія, а консервативна реакція.

Консервативні сили Європи з великим запізненням відчули, що для фашизму і нацизму йдеться не про більш чи менш брутальне відстоювання цінностей «християнської цивілізації», а про цілком новий, нечувано кривавий і нелюдський соціальний проект, в якому немає місця найменшій подобі християнського гуманізму. Треба віддати належне Уінстону Черчіллю і його нечисленним прихильникам, які зуміли повернути в інший бік політичне мислення консервативної Англії. Але й тут торі керувалися не якимись загальнодемократичними принципами, а ясним усвідомленням того, що для «християнської цивілізації» та насамперед національних інтересів Британської імперії за даних конкретних умов режим Сталіна становить значно меншу загрозу, ніж режим Гітлера.

Незважаючи на величезну дистанцію між англійськими торі-протестантами і європейськими католиками, позицію перших краще можна зрозуміти з урахуванням позиції Ватикану.

Останнім часом проблема «Ватикан і фашизм» стала менш дратливою у зв'язку з рішенням папи Йоанна Павла II, який просив пробачення у Бога за гріхи і помилки, вчинені Церквою впродовж її історії. До таких гріхів і помилок належать і стосунки Ватикану з нацистами і фашистами, а особливо діяльність Еудженіо Пачеллі, що з 1929 року був державним секретарем Ватикану і правою рукою папи Пія XI, а з 2 березня 1939 року — папою Пієм XII. Останнім часом негативну роль Пія XII дослідив і показав дуже повно і відверто Джон Корнвелл[2].

Майбутній папа належав до римської буржуазної католицької сім'ї, мав прекрасну юридичну освіту. Людина глибоко релігійна і особисто чесна, Пачеллі служив Церкві з самовідданістю і самозреченням, в стані постійної внутрішньої екзальтації. Авторитарний і самотній за своїм характером, — розповідали, що він, всупереч звичаям, завжди обідав один, — Пій XII не мав близьких друзів і соратників і після смерті 1958 року залишив курію майже порожньою. Урочистість у повсякденній поведінці демонструвала його прагнення утвердити Царство Христове майже в буквальному розумінні слова.

[1] Documents of German Foreign Policy. 1918—1945. — Washington, 1951. — Series D. Vol. VII. — P. 71.

[2] Див.: *Cornwell John.* Pie XII et Hitler. — P.: Albin Michel, 1999.

Католицька Церква в міжвоєнний час ставить перед собою завдання підтримати традиційні інституції суспільства, відвоювати світ, розбещений індустріальною революцією, боротися проти матеріалізму, за апостолічне і духовне відродження[1]. Пій XII, який ще в двадцяті роки мав величезний вплив на керівні кола Ватикану, був увесь відданий цій суто консервативній задачі.

Світогляд Пія XII складався під важким враженням від революції, яку він спостерігав у Мюнхені в 1919 році. Навесні 1917 року молодий юрист Еудженіо Пачеллі почав редагувати канонічне право, а потім папа Бенедикт XV послав його в Німеччину на переговори про конкордат (угоду із світськими властями). В листі від 18 травня 1919 року Пачеллі так передає свої враження від німецького революційного середовища: «Зграя молодих жінок сумнівної зовнішності, єврейки і інші, з хтивими манерами і спокусливими посмішками втяглася до бюро. Ватажком цього натовпу жінок була господиня Левіне, молода розлучена єврейка з Росії. Сам Левіне — також російський єврей. Блідий, брудний, з витріщеними очима, вульгарний, огидний, з обличчям водночас розумним і нещирим»[2]. Євгеній Левіне, син єврейського купця з Росії, колишній есер, деякий час — робітник-емігрант в Німеччині і «спартаківець», того ж року був розстріляний карателями. Але це не зменшило неприйняття гидливим аскетом Пачеллі людей «зіпсованого покоління», серед яких йому ввижалися скрізь євреї і хтиві жінки, ніби інкуби і сукуби. До речі, обізнаний Корнвелл сумнівається, чи був Пій XII і за своїми умонастроями, і емоційно антисемітом; можна упевнено говорити про його глибоку ворожість до лівих різного кшталту і терпимість до найбрутальніших насильницьких форм антикомуністичної правої.

Папа Пій XII

Пачеллі не зумів домовитися з Веймарською республікою відносно конкордату, але з Гітлером угода була укладена уже 1933 року. За рік перед цим німецький єпископат засудив нацизм, але Пачеллі поправив синів церкви. Згідно з угодою, німецькі католики відмовилися від політичної діяльності. Конкордат з італійськими фашистами був підписаний ще 1929 року, коли Пачеллі став правою рукою Пія XI; переговори з Муссоліні вів брат Пачеллі, теж ватиканський юрист.

Треба зазначити, що позиція Церкви все ж ніколи повністю не збігалася з позицією ультраправих. Радіо Ватикану контролювали єзуїти, воно допускало критичні зауваження на адресу уряду, продавати на вулицях Рима католицьку газету «Оссерваторе Романо», яка виходила без цензури, було небезпечно. Папа Пій XII не підтримав акції по винищенню євреїв у Римі 1943 року, але і не протестував проти неї. Зрештою, він не протестував і проти поневолення і винищення католиків-поляків. Ватикан усі роки аж до кінця війни вів складну політику умовної підтримки режимів

[1] Див.: *Cointe Michel.* L'eglise sous Vichy. 1940—1945. Le repetence en question. — P., 1998.

[2] Див.: *Cornwell John.* Pie XII et Hitler. — P., Albin Michel, 1999. — P. 70.

Мадрід, 1936 р.

Гітлера і Муссоліні проти комуністичної загрози, хоча не солідаризувався з їх найстрахітливішими заходами.

Ватикан підтримував консервативні режими Горті в Угорщині, профашистський католицький рух Дольфуса в Австрії, Тісо в Словаччині, а також особливо «брудну», за висловом Корнвелла, католицьку церкву Хорватії, де націоналісти-усташі Анте Павеліча здійснювали кривавий терор, жертвами якого, зокрема, стали 1934 року югославський король Олександр та французький міністр закордонних справ Барту. В роки війни Курціо Малапарте був свідком того, як командири усташів дарували Павелічу кошики, наповнені, як устрицями, вийнятими очима убитих партизан. До війни усташі діяли за майже відкритої підтримки Італії і Угорщини.

У штабі Народної міліції Барселони

А особливо показовою була позиція всієї європейської правиці щодо генеральського заколоту проти демократії в Іспанії 1936—1939 років.

Під тиском англійських консерваторів та правих сил у всіх західних країнах демократична Європа пішла на політику так званого «невтручання» — нейтралітету щодо громадянської війни в Іспанії, тоді як Гітлер і Муссоліні безперешкодно постачали генеральській хунті зброю і «добровольців». Лише Сталін, майже не ховаючись, посилав в Іспанію — всупереч рішенням Ліги Націй про «невтручання» — зброю, військову техніку і людей, але це не могло змінити співвідношення сил.

Трагічна історія боротьби іспанських республіканців проти заколотників та їх фашистських союзників загалом добре відома. Лише частина правди в тому, що мужні захисники республіки програли війну, бо не могли встояти проти чисельно і особливо технічно переважаючого ворога і насамперед — зарубіжної інтервенції. Республіка в Іспанії терпіла поразки і навіть, можливо, була приречена в силу своєї внутрішньої слабості. Хоча план рішучого і швидкого військового перевороту провалився і війна мимо волі змовників набула затяжного характеру, Франко міг роздушити демократів значно раніше, він умисне діяв повільно і ґрунтовно. У республіканського уряду спочатку майже не було організованої воєнної сили, він спирався головним чином на міста з їх ліберальною інтелігенцією, освіченою молоддю та робітничим класом, а найбільш урбанізованими і промислово розвиненими місцевостями країни були неіспанські Каталонія і Басконія. Шансів на перемогу у лівої демократії, проти якої згуртувалася вся націоналістична і консервативна католицька Іспанія, від початку практично не було.

Однак, якою огидною була ця генеральська хунта! Наскільки морально нижчою від республіканців виявилася стара Іспанія! Надамо слово об'єктивному історику: «Участь Франко в астурійській кампанії 1934 року (по придушенню руху шахтарів. — *М.П.*) дозволяла припустити, що він буде ставитися до робітничої міліції, яка чинитиме опір його просуванню на Мадрід, як до марокканських племен, які він усмиряв з 1912 по 1925 рік. На першій стадії він вестиме себе так, ніби воює не з іспанцями, а з расовонеповноцінним ворогом. Скрізь, де пройдуть його марокканські найманці, вони будуть сіяти страх і жах, грабувати взяті міста і села, хапати і ґвалтувати жінок, убивати полонених і знущатися з трупів. Франко припускав, що так і буде, і написав книгу, в якій ясно висловлював своє схвалення подібних дій»[1]. І на другій, і на інших стадіях було все те саме і ще страшніше. Тому Франко і не поспішав з радикальними операціями, — він прагнув якомога довше протримати військовий стан і винищити фізично всіх, хто опирався заколоту. Навіть Гіммлер, що приїжджав до Франко давати поради, рекомендував йому пом'якшити каральну політику, але генерал був невмолимий у своїй холодній лютості. Британський фельдмаршал сер Філіп Четуод, який займався в Іспанії проблемою обміну військовополоненими, писав 1938 року лорду Галіфаксу: «Навряд чи в моїх силах передати той жах, який я відчув після зустрічі з Франко три дні тому. Він гірший, ніж червоні. Я так і не переконав його припинити страти нещасних полонених»[2].

Виняткова жорстокість від початку відзначала заколотників, а особливо Франко — тоді ще тільки одного з керівників, відомого як організатор жахливого Іноземного легіону в Марокко. Франко повторював, що рятує Іспанію і Католицьку Церкву від масонів, більшовиків і євреїв. І Церква перейшла від доброзичливого нейтралітету до відкритої підтримки заколотників. У липні—жовтні 1937 року

Франко — майор Іноземного легіону. 1929 р.

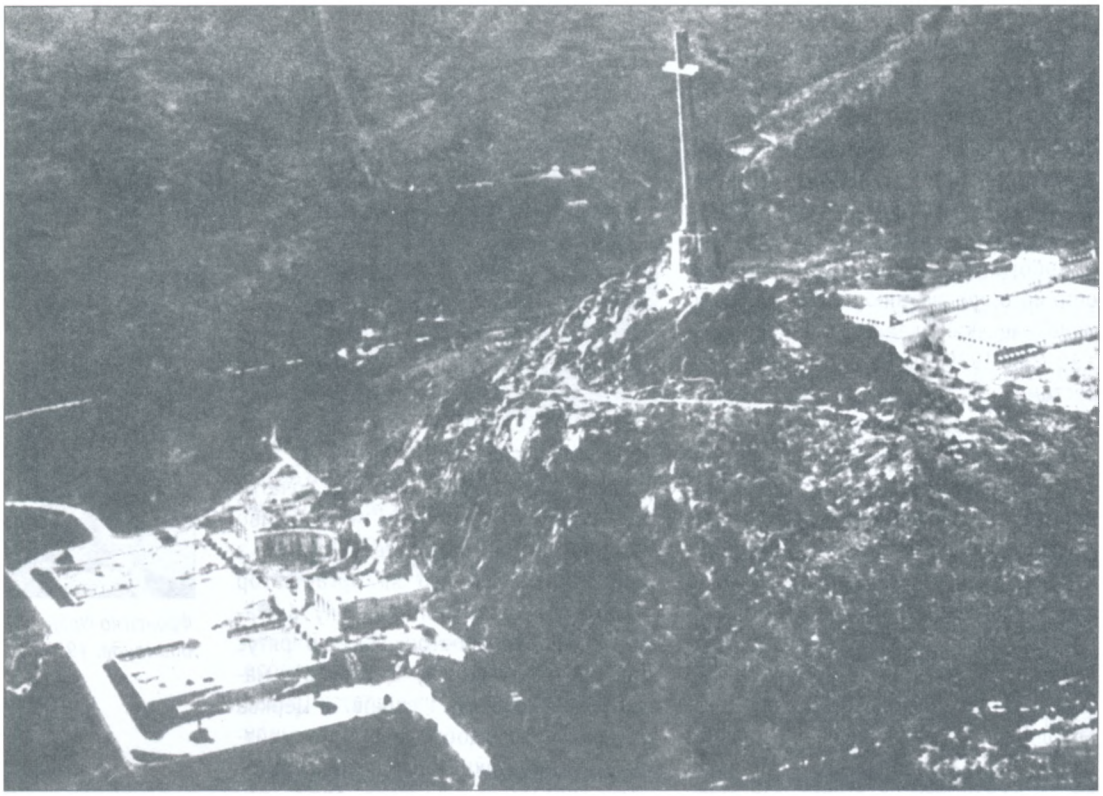
Франсіско Франко Баамонде. 1937 р.

Франко і кардинал Сеґура. Севілья, 1939 р.

[1] Див.: *Престон Пол.* Франко. — М., 1999. — С. 119.

[2] Див.: Там же. — С. 242.

Долина загиблих

стосунки між Франко і Ватиканом були нормалізовані, до заколотників прибув тимчасовий представник папи. 14 вересня 1938 року папа у пастирському благословенні назвав вчинки республіканців диким варварством, а дії націоналістів — християнським героїзмом. Через два тижні Церква в пастирському посланні «Два міста», написаному єпископом Саламанки, порівняла демократію з градом земним, де панують ненависть, анархія і комунізм, а заколотників — з градом небесним, в якому правлять любов Господня, героїзм і мучеництво. Тут вперше були сказані слова «хрестовий похід».

Наростаючі репресії змусили Церкву спробувати зупинити хвилю жорстокості; у серпні 1939 року, уже після перемоги, кардинал Ґома в пастирському посланні «Уроки війни і обов'язки миру» закликав до соціальної справедливості, реформ і прощення, засудив звеличення держави. Особливо мужньо тримав себе архієпископ Андалусії кардинал Педро Сеґура, що в своєму кафедральному соборі в Севільї систематично виступав проти звірств націоналістів. Франко ці виступи святих отців привели в такий же шал, як і дії «масонів, лібералів і соціалістів».

Понуру безнадійну консервативність переможного іспанського націоналізму ілюструє відомий пам'ятник загиблим, який дехто трактував як знак лояльності до всіх жертв громадянської війни. Насправді Франко задумав цю колосальну архітектурну споруду як виключний за своїми масштабами пам'ятник «хрестовому походу» і «героїчним жертвам, принесеним в ім'я перемоги». Франко сам зробив кілька ескізів і поставив перед архітектором задачу пов'язати сучасність з епохою

Карла V і Філіппа II. Місце для меморіалу Франко обрав у долині на північний схід від Мадріда, оточеній величними гранітними горами Сьєрраде-Ґвадаррама. Будівництво продовжувалось двадцять років; воно захоплювало Франко майже так, як і улюблене його полювання. Для роботи над спорудженням пам'ятника було залучено решткі полонених республіканців, всього двадцять тисяч чоловік, з яких під час робіт померло чотирнадцять тисяч. В скелях було вирубано величезну базиліку, побудовано монастир і зведено хрест заввишки 150 метрів. Коштувала споруда стільки ж, скільки за часів Філіппа II Ескоріал[1].

Асоціації з часами Великої армади не випадкові: іспанський націоналізм вступив в XX століття в атмосфері ностальгічної туги по великій імперії — в кінці попереднього століття Іспанія втратила у війні із США Філіппіни і Кубу, останні заокеанські володіння, і тепер могла тішитися тільки північною Африкою. Іспанська традиція знає оспівану і оплакану ще Сервантесом дитячу доброту і дитячу жорстокість її лицарів; гордих, войовничих і жорстоких іспанців в давній Європі ненавиділи, але від тієї доби конкістадорів в Іспанії лишилися сліди справжньої величі. Той жах, який навівали легіонери Франко своїм безмежним некрофільством, своїм традиційним ревом «Viva el muerte!» — «Хай живе смерть!», не мав тепер за собою ніяких історичних цінностей. І сам Франко, схильний до повноти лисіючий чоловічок, радше нагадував Санчо Пансу, що з усіх сил зображав із себе дон Кіхота. В оточенні Франко були і фашистського зразка політики, послідовники Гітлера, і консерватори, яких більше тягнуло в бік Англії. Сам хитрий і недалекий *каудільйо* (провідник) орієнтувався на Гітлера і Муссоліні, але

Андре Тардьє і інженер Андре Мажіо — творець «лінії Мажіно»

розумів, що військова слабкість Іспанії не дозволить їй вести серйозних операцій проти Гібралтару, і до кінця війни так і залишився нейтральним, підтримуючи контакти з Англією і тільки пославши в Росію добровольців.

А ворогами франкістів були насамперед іспанські ліберали і соціалісти; тільки в кінці громадянської війни комуністи відігравали значну політичну роль в республіці, — вони сформували найнадійніші військові частини і «їх» СРСР був єдиним джерелом військово-технічної допомоги.

На європейському континенті після краху Ваймарської республіки демо-

[1] Див.: *Престон Пол.* Франко. — С. 148, 270.

Петен і Гітлер

Де Ґолль повертається у Францію з перемогою

кратія, по суті, трималася лише у Франції, Іспанії, Австрії та Чехословаччині. Скандинавські країни тоді були надто бідними і маловпливовими. Політичним центром і військовою опорою європейського ліберального демократизму залишалась Франція; її головні союзники, насамперед Польща, були державами більш чи менш автократичними.

З 1924 по 1928 рік у Франції більшість в парламенті мали ліві і центристи, а уряди очолювали Ерріо, Пенлеве, Бріан; в 1928 році невелику більшість вибороли праві, і кабінети очолювали Пуанкаре, Бріан з Тардьє, сам Тардьє, виразно правий політик, що добивався обмежень прав парламенту і посилення виконавчої влади. Вибори 1932 року дали перевагу лівим (партії «лівого блоку» радикалів і соціалістів — 335 місць, праві — 254 місця. Комуністи не входили в блок; вони мали всього 10 місць). Після перемоги лівих уряди часто мінялись (за один рік, 1932—1933, — 9 урядів), а на початку 1934 року у зв'язку з приголомшуючими викриттями корупції урядових кіл («афера Стависького») демократія була близькою до падіння. Саме тоді й виник сильний об'єднавчий рух «знизу», що охопив, зокрема, широкі верстви французької інтелігенції. На мітингах виступали і дуже ліві фізики (Перрен, Ланжевен, Жоліо-Кюрі), але тоді більше прислухалися не до вчених, а до письменників. Це була пора, коли до СРСР їздили Андре Жід, Андре Мальро та інші, а в Парижі за активною участю Іллі Еренбурга готувався антифашистський конгрес письменників. Замах правих на демократію було зірвано.

Час правих прийшов тільки після воєнного розгрому 1940 року. Про настрої цих кіл можна судити з щоденникових записів великого поета Франції Поля Клоделя, щирого католика і консерватора. Так, 5—7 липня 1940 року він пише: «Франція визволена після шістдесяти років іга радикальної і антикатолицької партії (професори, адвокати, євреї, франк-масони). Новий у[ряд] закликає Бога і повертає Шартрський монастир віруючим. Надія на звільнення від загального виборчого права і парламентаризму: так само як на те, що зле і слабоумне панування фундаторів вкрило себе ганьбою в час цієї війни»[1].

Сприйняти розгром Франції як «визволення» можна було лише від великої злоби на лібералів. Про комуністів тут, по суті, і не йдеться. Франція не просто взяла на себе обов'язки перед окупантами, підписавши перемир'я, — маршал Петен здійснив державний переворот, проголосивши курс на патріархально-консервативну авторитарну державу, засновану на повазі до Праці, Сім'ї та Батьківщини. На відміну від генерала Вейґана та таких членів уряду, як Поль Бодуен і його друг, французький баск Жан Ібернеґарай, як масон Пейрутон, що для них перемир'я було лише визнанням неминучості поразки, Петен і його оточення дивилися на 1940 рік як на те саме «звільнення», що на нього вони чекали принаймні з 1934 року. При цьому церква була опорою режиму Петена більшою мірою, ніж «Аксьйон франсез» та інші праві організації. Щоправда, сам Петен не був полум'яним католиком, але він користувався особ-

[1] Див.: *Cointet Michel.* L'Eglise sous Vichy. 1940—1945. — P., 1998. — P. 9.

ливою підтримкою паризького кардинала Сюара, що гаряче схвалював його соціальні проекти.

Франція після поразки демонструє нам особливо огидний різновид правих — колишні ліві і ультраліві, які від своєї лівизни зберегли тільки готовність на все. Таким був колишній соціаліст П'єр Лаваль, шустрий і безпринципний політик, фантастично малокультурний і обмежений, такими були колишні комуністи Деа і Доріо, що пройшли весь ганебний шлях колабораціонізму.

Треба сказати, що французький консерватизм — це зовсім не обов'язково шлях до Петена і Лаваля. Де Ґолль теж належав до правих кіл Франції. Батько Шарля де Ґолля, історик Александр де Ґолль, був близький до «Аксьйон франсез»; його учнями були Жорж Бернанос і Марсель Прево, генерали де Латтр і Леклерк та багато інших відомих людей Франції. В цьому гуртку культивувалося відчуття «французької тяглості» (*continuité française*), націоналістичний романтизм в дусі Шатобріана і особлива ненависть до революції як до диявольської справи[1]. Полковник Шарль де Ґолль не знайшов підтримки своїх воєнних поглядів і планів у правих політиків і генералів. Певне розуміння де Ґолль знаходив у Леона Блюма і особливо у мужнього і енергійного радикального лідера Поля Рейно. Але демократичні керівники Франції не могли прийняти і реалізувати доктрини де Ґолля.

Де Ґолль був надзвичайно яскравою особистістю і харизматичним лідером, що в роки війни став символом вільної Франції. Треба сказати, що і лівоцентристська Франція висунула чимало блискучих лідерів, можливо, не дуже вдалих політиків, але, безперечно, інтелігентних і порядних діячів із широким гуманістичним кругозором. Таким був лідер радикальної партії Едуард Ерріо, багатолітній мер Ліона, музикознавець і знавець провансальської кухні; йому не повезло з учнями, серед яких були і Даладьє, і Лаваль. Ерудованим літератором був загиблий від рук хорватських фашистів Барту. А Леон Блюм, лідер французьких соціалістів, чарував співрозмовників своєю особливою м'якою переконаністю і гуманізмом, сполученим із прекрасним знанням світової культури. Проте, він був повністю позбавлений рис народного трибуна, робітничого ватажка, а обставини, про які говорив Рузвельт, не дозволили йому і його партії утвердити переконливу програму демократичного соціалізму.

П'єр Лаваль

Едуард Даладьє

Поль Рейно

Едуард Ерріо

Японія у світовій катастрофі

Японія ще в кінці XIX століття пройшла через радикальну модернізацію. Внаслідок реформ Мейдзі Японія стала конституційною монархією за прусським зразком. В країні з'явився двопалатний парламент, політичні партії, кримінальний, цивільний і торговельний кодекси. Проте, за надзвичайної близькості японської конституції до конституції кайзерівської Німеччини система державного правління Японії зберегла традиційні риси, незрозумілі європейцю.

Імператор залишався верховним правителем країни, як і в кайзерівській

[1] Див.: *Lacouture Jean.* De Gaulle. Tom I. La Rebelle. — P., 1984.

Генерал Тодзіо з сиротами війни

Німеччині. Зокрема, він приймав рішення про використання військ і оголошення війни; уряд не мав до цієї вищої політики ніякого відношення. Але в конституції було розписано сфери дій імператора і вищих урядових кіл таким чином, щоб імператор не ніс відповідальності за конкретні політичні рішення. За всі державні політичні справи відповідальність ніс прем'єр-міністр. Верховне керівництво армією і військово-морським флотом було вилучене з повноважень уряду і повністю зосереджене в генеральному штабі армії та морському генеральному штабі флоту.

При близькості цієї схеми до німецької в Японії фактично зберігалась стара китайська система двох бюрократій — військової та цивільної. Широко відомі японські *дзайбацу* — це не тільки і не стільки фінансово-промислові магнати, але й уся *цивільна бюрократія* (ті, що в Китаї носили халати із зображеннями птахів).

Вплив імператора на прийняття відповідальних рішень виявлявся в тому, що на влаштовувані цивільними і військовими наради іноді запрошувався імператор, що надавало особливого значення їх рішенням, хоча б імператор не прохопився на них жодним словом. Особливу роль відігравали посадові особи, що за статусом мали право *давати поради імператору*, тобто виступати з ініціативою в певній сфері політики. Це були насамперед *генро*, позаконституційні радники імператора з кланів Цьосю і Сацума, що відзначилися в революції Мейдзі особливою відданістю імператору; уже на початку 30-х років з них залишився живим тільки Сайондзі Кіммото* (помер 1940 року) Генро мали право радити імператору, кого призначити главою уряду. Далі, це право належало найвищим представникам бюрократії — *дзюсінам*, колишнім прем'єр-міністрам. Уряд був позбавлений права ініціативи у сфері загальної військової політики, але військовий і морський міністри — люди цивільні, представники дзайбацу — після роз'яснень 12-ї статті конституції Ито Хіробумі офіційно одержали право давати імператору поради щодо організації і чисельності армії і флоту. Отже, фактично на верхівці державної політики знаходилися три постаті, що час від часу зверталися до імператора з вірнопідданими доповідями на теми державної політики, — глава уряду і начальники генерального та генерального морського штабів. За ними відповідно стояли бюрократія, армія і флот. Нетривка рівновага між цими силами і регулювалась імператором та його найближчим оточенням. До останнього, крім дзюсінів та генро, входив канцлер — міністр хранитель печаті, в 30—40 роки — маркіз Кідо. Через нього здійснювався вихід на імператора з усіх урядових питань.

Таким чином, нічого спільного з фашизмом японська політична система не мала. Чисто зовнішньо нагадувала вона і систему кайзерівської Німеччини. Щоправда, напередодні і в ході війни система управління суспільством все більше централізувалась і ставала авторитарною; 1937 року, при уряді принца Коное, було введено положення, згідно з яким військовий і морський міністри обов'язково мусили перебува-

* В Японії і в Китаї спочатку пишуть прізвище, а потім — ім'я.

ти на дійсній військовій службі, а 1940 року, за ініціативою того ж Коное, політичні партії були розпущені та реорганізовані в так звану Асоціацію допомоги трону, що перетворило систему Японії на однопартійну. Однак Асоціація допомоги трону не мала і тіні того впливу на державні справи, що фашистські партії в Європі. В Японії все більше країною правила воєнщина, генеральські та адміральські клани, і врешті-решт все політичне життя звелося до постійних конфліктів між армією і флотом. При цьому цей режим не був ані абсолютистською монархією, ані особистою диктатурою.

Такий потворний кентавр в Японії утворився внаслідок процесів глобалізації європейської системи — сполучення модернізації економіки і соціальних технологій з традиціями жорстокого самурайського минулого.

Найбільшу владу мала воєнщина в часи, коли прем'єр-міністром був генерал Тодзіо Хідекі, який у жовтні 1940 року став прем'єром, військовим міністром і міністром внутрішніх справ, а через чотири роки — ще й начальником генерального штабу. Під тиском дзюсінів і насамперед князя Коное Фумімаро, підтриманого маркізом Кідо, в липні 1944 року Тодзіо був усунутий від влади, оскільки «не міг стримувати генералів».

Нелюдськість, жорстокість, садизм, культивовані в японській армії в роки війни, були не наслідком фашистського провалу в «культуру терору», а пережитком підтримуваної воєнщиною традиційної агресивності архаїчної, поросłої шерстю самурайської Японії. Відрубати полоненому ворогові голову мечем, «красивим» ударом шаблею по діагоналі розрубати ворога так, щоб відкрилася печінка, і з'їсти її, поки він ще живий, зґвалтувати «ворожу» дівчину чи жінку і «зробити все, як слід», тобто убити її після ґвалту, — всі ці і

Камікадзе віддають перед вильотом останню шану імператору

подібні жорстокості були радше консервативним військовим побутом дикої давнини, ніж чимось з арсеналу моралі новітніх «надлюдей». Недарма в романі Ое Кендзабуро «Футбол в 1860 році» пара «молодший брат — старший брат» з воєнної епохи характеризується несподівано для європейських очікувань: наджорстокість виявляється ознакою не молодшого агресивного покоління, а традиційного і конформістського старшого. Старший, випускник університету, мобілізований до армії поза власним бажанням, бере участь у всіх насильствах на чужій землі, «робить все, як слід»; молодший, доброволець — льотчик-курсант, після війни організує жорстокі набіги демобілізованої молоді на селище корейських робітників, де він і загинув не то від рук корейців, не то від рук своїх, — але він рветься до дій, керований самогубчим комплексом вини і відданості. Саме ці молоді люди ішли в смертники-камікадзе, саме вони поривалися 1945 року скинути уряд, що погодився на капітуляцію.

Деякі провідні військові діячі зробили собі тоді харакірі в знак скорботи — багатолітній начальник генерального штабу маршал Суґіяма Ґен, його висува-

нець генерал Анамі Коретіка, військовий міністр останнього періоду війни, та багато інших вищих офіцерів. Це був акт швидше не злету ідеологічного фанатизму, а того ж упертого і бездумного архаїчного і конформного консерватизму з мертвими очима, що спонукав генерала Анамі до останніх днів, до прямих вказівок імператора обстоювати війну без компромісів і капітуляцій, до кінця, переможного чи ні.

Японія вийшла на світову політичну арену війною з Китаєм 1895 року, добилась привілеїв у Маньчжурії, 1910 року захопила підвладну Китаю Корею, 1931 року почала військовий конфлікт з Китаєм. Однак, головним противником Японії залишалася Росія. Японія запізнилася на десяток-другий років із своїми планами щодо колонізації півночі Далекого Сходу. Тоді, коли американські і європейські купці під охороною гармат стукалися в двері японського дому, Росія починала колоніальне освоєння Приамур'я і Примор'я.

Ми вже забули, наскільки молода російська присутність у Сибіру і на Далекому Сході. Адмірал Невельской тільки 1849 року відкрив, що гирло Амуру судноплавне і що Сахалін — це острів. Тоді ще Росія тільки колонізувала Сибір, переселивши туди протягом XIX століття 1 млн. злочинців і освоївши вузьку, близько 200 км завширшки, смугу вздовж Сибірського тракту, потім — Транссибірської залізниці. 1914 року з 134-мільйонного населення Росії тільки 10 млн. припадало на Сибір разом з Далеким Сходом, але останній був ще майже неосвоєний. Невельской засновував «військові пости», які не скоро виростали в сякі-такі міста: Благовіщенськ став постом 1855, містом 1858 року, Хабаровськ постом 1858, містом 1880 року, Владивосток — військовий пост з 1860, порт з 1862, місто з 1880, центр Приморської області з 1888 року. Японія вимагала собі від Росії «прав» на Сахалін, і Росія відкупилася Курильськими островами, проте, після поразки 1905 року віддала Японії південь острова. Сьогоднішні суперечки між Росією та Японією щодо всіх цих територій однаково колоніальні з обох сторін.

Захід використовував Японію для тиску на Росію і підтримував її домагання доти, доки вони не стали для світової рівноваги небезпечними. Піком прояпонської політики Заходу була угода 1917 року Японії і США, яка визнавала особливі інтереси Японії в Китаї. Внаслідок поразки «боксерського повстання» Японія одержала право тримати військові гарнізони в Пекіні і Тяньцзіні («гарнізонну армію в Китаї»). Після розвалу ціньського Китаю і Першої світової війни англо-японську угоду було розірвано, Вашінгтонська конференція встановила обмеження на обсяги японського військово-морського флоту, американці відмовилися від визнання особливих прав Японії в Китаї і Маньчжурії, а Росія — уже червона — повернула свої позиції на Далекому Сході, викинувши звідси японську армію, і посилювала свій вплив у Китаї.

Керівництво Японії поставило перед собою складну військово-політичну задачу: встановити контроль над Китаєм і спрямувати основні воєнні зусилля на захоплення півночі Тихоокеанського басейну та прилеглих континентальних областей. Військова і економічна присутність Японії в Маньчжурії викликала постійне напруження між Японією та Китаєм. В переговорах Японії з СРСР виявилась її далекосяжна і нереалістична стратегія щодо Далекого Сходу: Японія вимагала від СРСР відвести війська до Байкалу, ліквідувати базу у Владивостоці, продати Японії Сахалін і все Примор'я. *Це й були справжні цілі японської політики щодо Росії. Конфлікт СРСР*

та Японії був завжди чисто міжнаціональним (міждержавним) і нічого спільного не мав з Комінтерном чи Антикомінтерном.

Розквартирована в Маньчжурії для охорони 1 млн. японських резидентів японська Квантунська армія на початку 30-х років була нечисленною: вона складалася з частин однієї дивізії і окремого охоронного загону і налічувала близько 10 тис. солдатів[1]. Проте, саме ця нечисленна військова одиниця, згідно з японськими політичними нормами, визначала хід подій на Далекому Сході в передвоєнні роки.

18 вересня 1931 року на Південно-Маньчжурській залізниці біля Мукдену стався вибух, а за ним — військова сутичка між китайцями і японцями. Рішення про розгортання серйозних військових дій проти китайської армії було прийняте командуванням Квантунської армії (командуючий генерал-лейтенант Хондзьо, начальник штабу генерал-майор Міяке) *самостійно*, і це була та особливість японської системи ведення політики, яка залишалася незрозумілою європейцям.

Вищі японські армійські кола прагнули локалізувати військові дії, щоб підпорядкувати їх головній меті — забезпеченню флангу в основному конфлікті, конфлікті з СРСР за Примор'я. Вище армійське командування не відповідало за дії Квантунської армії та «гарнізонної армії в Китаї», але приглядалося і готове було у випадку успіху використати їх для дальшого наступу на Китай. Так поступово Японія втягнулася у затяжну і безперспективну війну з Китаєм, яку офіційно було названо спочатку «маньчжурським інцидентом», а 1937 року офіційно «перейменовано» японською стороною на «північнокитайський інцидент».

Незважаючи на колосальну чисельну перевагу китайської армії в Маньчжурії (Північно-Східна армія Китаю налічувала 448 тис. чоловік, в тому числі регулярних військ — 268 тис., нерегулярних — 180 тис.), впродовж осені—зими 1931—1932 року Квантунська армія зайняла всю Маньчжурію, а в кінці січня 1932 року сухопутні війська зайняли також і Шанхай. Японія наполягала на тому, що це «інцидент», і намагалася «розв'язати» його шляхом прямих переговорів з Чан Кайші і навіть з китайськими армійськими командуваннями. Китай поскаржився в Лігу Націй, Японія 27 березня 1933 року вийшла з Ліги Націй і утворила незалежну державу Маньчжоу-го на чолі з колишнім імператором Китаю Пу І. Згідно з японо-маньчжурським протоколом обов'язки командуючого армією «незалежної» Маньчжурії виконував командуючий Квантунської армії.

Для керівних кіл японської армії, для її генерального штабу Маньчжурія була насамперед військовим плацдармом проти Росії. Сталін 1932 року почав переговори з Японією про продаж їй *Китайсько-Східної залізниці (КВЖД)* і водночас почав нарощувати збройні сили на Далекому Сході СРСР. З початком агресивних зовнішньополітичних виступів Німеччини, її заявою про переозброєння в березні 1935 року всі політичні сили Японії взяли курс на союз із Гітлером, наслідком чого була угода про спільну оборону в жовтні 1936 року, а потім і утворення осі Рим—Берлін—Токіо.

Вночі 7 липня 1937 року поблизу Пекіна, біля мосту Луґоуцзяо, сталася сутичка між солдатами японської «гарнізонної армії в Китаї» та підрозділами китайських військ. Але цього разу вищі армійські кола не були зацікавлені в розгортанні конфлікту, оскільки це загрожувало відтягнути сили Японії від Росії. Армія узгодила з політиками свою позицію і передала директиви командуван-

[1] Див.: *Такусиро Хаттори.* Япония в войне 1941—1945. — М., 1973. — С. 24.

ню гарнізонної армії. Почалися переговори між командуванням гарнізонної армії в Китаї та 29 китайської армії. Конфлікт тим не менш розгортався, і японці перекидали в Китай свої війська з Кореї та Маньчжурії. Оскільки бойові дії приносили японцям успіх за успіхом, вищі військові кола очікували розвитку подій. До кінця липня японці зайняли увесь район Пекіна і Тяньцзіня, а в серпні китайці були розгромлені під Шанхаєм, японці зайняли Нанкін і почали окупацію Центрального Китаю. 2 вересня 1937 року конфлікт урядом Японії офіційно перейменовано з «північнокитайського» на «китайський», однак, він все ще вважався «інцидентом».

Командування армії наполягало на переговорах з урядом Чан Кайші, виходячи із концепції Росії як головного ворога. Однак уряд 16 січня 1938 року опублікував заяву про те, що він відмовляється розглядати «ґоміданівський уряд» як партнера. В бойових діях наступило затишшя, а влітку японці добилися нових значних успіхів: їх армія окупувала Центральний Китай з Уханем і Кантоном.

Тепер уряд Японії вирішив визнати «ґоміданівський уряд» своїм партнером. Це було проголошено 30 листопада 1938 року на нараді в присутності імператора. Нарада пропонувала Китаю об'єднатися з Японією та Маньчжоу-го у «вісь», *що стабілізувала б Східну Азію і була спрямована проти СРСР*. 18 грудня 1938 року в Японії встановлено *Палату в справах процвітання Азії* як орган для контролю за політикою щодо Китаю, 22 грудня цілі щодо Китаю роз'яснено в «декларації Коное», а 29 грудня стало зрозуміло, що реально мається на увазі: в Ханої (Французький Індокитай) виступив Ван Цзінвей, втікач із Чунціна, де знаходився уряд Чан Кайші, і заявив про згоду вести переговори на основі декларації Коное. 8 травня 1939 року Ван Цзінвей, колись остання надія Комінтерну, прибув в окупований японцями Шанхай, і 30 березня 1940 року в Нанкіні утворено ним «національний уряд» Китайської республіки. 12 вересня 1939 року створено штаб головнокомандуючого експедиційною армією в Китаї.

Військові дії в Китаї набули глибокого і затяжного характеру. Після 1937 року армія посилила свої позиції в країні, закріпивши за собою пост військового міністра, але, по суті, програла політичну боротьбу з флотом та цивільними. Армійський, континентальний варіант — «удар на північ» — став набагато менш привабливим, ніж морський, «удар на південь». Реалізації континентального антиросійського варіанта мало передувати врегулювання «китайського інциденту», а як це зробити, було абсолютно неясно. Водночас морський варіант, спрямований проти Заходу, виводив Японію на ідеологічні позиції вождя націоналістів Азії в їх боротьбі проти західного, насамперед англо-французького, колоніалізму.

«Похід світового села» проти «світового міста» набував несподіваного характеру.

До якої війни готувався світ

За десяток років до початку війни в керівних військових колах найбільших європейських країн точилися гострі дискусії щодо характеру майбутньої війни, а, отже, організаційних і військово-технічних планів її підготовки. В кінці 20-х років сформувалися «модерністські» воєнні доктрини, які по-різному були сприйняті в різних арміях світу. Як відомо, перші такі доктрини формулюються англійськими військовими письменниками Фуллером і Ліддел-Гартом. У Франції воєнним тео-

ретиком-модерністом був молодий де Ґолль, а в Німеччині розвинув нові ідеї і успішно втілював їх у життя генерал Гайнц Ґудеріан. Всі подібні ідеї ґрунтувалися на визначенні провідної ролі танків і механізованих військ у майбутній війні.

Основою системи європейської воєнної рівноваги була французька армія. Система національної оборони Франції розроблена була 1927 року начальником Генерального штабу генералом Дебенеєм. Де Ґолль характеризував її в своїх мемуарах таким чином: «Ідея позиційної війни становила основу стратегії, якою збиралися керуватися в майбутній війні. Вважалося, що у випадку війни Франція мобілізує свої резерви і сформує з них максимальну кількість дивізій, призначених не для маневрування, а для того, щоб утримати оборонні ділянки»[1]. Нові технічні засоби «збиралися використати лише для посилення оборони або, у випадку необхідності, для відновлення лінії фронту за допомогою місцевих контратак». Звідси орієнтація на тихохідні танки з малокаліберними гарматами, призначені для безпосередньої підтримки піхоти, на винищувальну авіацію, звідси гіпноз оборонної «лінії Мажіно». «Таким чином, мислилось, що озброєна нація, заховавшись за цим бар'єром, буде утримувати противника в чеканні, коли він, виснажений боротьбою, потерпить крах під натиском вільного світу»[2].

Безумовно, насамперед це була політична стратегія, яка виходила з чисто оборонних цілей Франції в європейській політиці. Водночас вона ґрунтувалась на певному розумінні досвіду Великої війни. Війна привела до потужного розвитку засобів вогню, що посилили можливості оборони і відповідно послабили маневр. Жоффр і Фош, а в тридцяті роки — колишній помічник Фоша генерал Вейґан (начальник Генерального штабу в 1930—1934 роки) і його наступник генерал Ґамелен були носіями стратегії наступального пориву, що, врешті, зводилася до словечок Жоффра: «Не давайте противнику ні відпочинку, ні часу», «Я їх вимотаю» тощо. Петен, якого вони обидва не любили, представляв більш раціональну позицію, що враховувала сумний досвід безглуздих кривавих атак. Його консерватизм у загальних питаннях воєнної ідеології спирався на виявлену в попередній війні перевагу вогню перед маневром. Філіпп Петен, після смерті Франше д'Еспере — єдиний маршал Франції, глибокий старик (полковнику Петену було 60 ще напередодні Першої світової війни!), зберіг міцне здоров'я, ясний розум і прекрасні манери, перейшовши восьмий десяток, але був абсолютно неспроможний шукати маневреного виходу із позиційного глухого кута. Де Ґолля, який бачив вихід у самостійних танкових арміях, висміяли і генерали Дебеней та Вейґан на сторінках журналу «Ревю де де монд», і маршал Петен в передмові до книги генерала Шовіно «Чи можливе ще вторгнення?».

Настрій пересічного француза не створював умов для підтримки ідей воєнного модернізму. Де Ґолль писав з цього приводу, що оборонна доктрина «грала роль обнадійливої панацеї і настільки відповідала умонастрою в країні, що будь-який діяч, який добивався свого обрання, аплодисментів на свою адресу в пресі, мусив публічно визнати її високі якості»[3].

В Німеччині ідею нової маневреної війни обґрунтував генерал Ґудеріан. У «Спогадах солдата» він писав про суть своєї доктрини: «В 1929 році я дійшов висновку, що танки, діючи самостійно або разом з піхотою, не зуміють добитися вирішальної ролі. ...Танки тільки тоді

[1] Див.: *Шарль де Голль.* Мемуары. — М., 1957. — Т. I. — С. 34.
[2] Див.: Там же. — С. 35.
[3] Див.: Там же.

Генерал-полковник Гайнц Ґудеріан

зуміють проявити свою повну силу, коли інші роди військ, на чию підтримку їм неминуче доведеться спиратися, будуть мати однакову з ними швидкість і прохідність. У з'єднанні, яке складається з усіх родів військ, танки повинні грати головну роль, а інші роди військ — діяти в їх інтересах. Тому необхідно не вводити танки до складу піхотних дивізій, а створювати танкові дивізії, які включали б усі роди військ, що забезпечують ефективність дій танків»[1].

Це, власне, і була суть виходу з позиційної війни. Ідея Ґудеріана полягала не в самому по собі збільшенні кількості танків та покращенні їх тактико-технічних характеристик, а в такій комбінації танків з традиційними видами збройних сил, в якій останні — насамперед піхота — будуть *підпорядковані танкам* з їх рухливістю, бронезахистом та вогневою потугою. В цьому полягав увесь сенс великих танкових та моторизованих з'єднань. Маневреність таких збройних сил мала бути закріпленою перевагою в повітрі авіації, націленої насамперед на поле бою на землі, а також широким використанням повітряних десантів.

Ґудеріану нелегко вдалося переконати армійське керівництво в своїй правоті, тим більше, що Німеччина не могла мати танкових та інших наступальних військ згідно з умовами Версальського миру. Він був уже немолодою людиною — в 1938 році йому виповнилося п'ятдесят. Честолюбство у Ґудеріана було безмежне, характер впертий і схильний до конфліктів. Керівництво старого Райхсверу ставилося до його ідей скептично. Головним противником Ґудеріана була кавалерійська інспекція (генерали Кнохенгауер, Гіршберґ), не всі були з ним згодні і в автоінсекції Райхсверу, де він працював (в 1931 році Ґудеріан очолив штаб командування моторизованих військ), активним противником танкової доктрини був начальник штабу сухопутних сил, опозиційний до нації генерал Бек.

Статус Ґудеріана і доля його доктрини рішуче змінилися з приходом Гітлера до влади. Відвідавши його школу в Кунерсдорфі, Гітлер вигукнув: «Це я можу використати! Це я хочу мати!»[2]. Нове керівництво Вермахту загалом ставилося прихильно до танкової концепції Ґудеріана, але опір воєнного консерватизму не був цілком подоланий. Генерал Франц Гальдер, начальник штабу сухопутних сил і один із неформальних лідерів консервативного політичного угруповання, був досить рішучим прихильником енергійних дій, але до надмірного, на його думку, маневреного авантюризму ставився обережно. В ході операцій проти Франції влітку 1940 року Гальдер констатував у щоденнику, що Лееб «все ще дотримується поглядів позиційної війни 1918 року» і тому доручив генерал-квартирмейстеру «потурбуватися про те, щоб Лееб і його люди вивчили досвід нашого наступу через р. Маас і побували в

[1] *Див.: Guderian Heinz.* Erinnerungen eines Soldates. Heidelberg. — 1951. — S. 18.

[2] Див.: Там же. — С. 29.

групі армій «Б» і штабі 6-ї армії (тобто у Рундштедта і Паулюса. — *М.П.)*»[1]. А між тим Гальдер виношував плани висунення саме генерала Лееба спадкоємцем Браухіча на посту командуючого сухопутними силами. Навіть генерал фон Рундштедт, найбільш авторитетний серед старих генералів, остерігався агресивності Ґудеріана. Так чи інакше активістська доктрина все ж переважила в керівництві Вермахту, хоча Ґудеріан залишався всього лише одним із корпусних командирів і ніколи не формував загальних планів великих кампаній, як це іноді виглядає в журналістському викладі. Лише в останній період війни, коли ішли чисто оборонні бої і ідеї його вже були мало варті, він очолив штаб сухопутних сил.

Політичне підґрунтя успіху «танкового модернізму» в Німеччині очевидне. Німеччина, як завжди, могла виграти тільки високоманеврену війну. Але секрет в тому, що до «клубу великих держав» Німеччина швидко могла увійти, чи радше вскочити, тільки шляхом радикальної і насильницької зміни ситуації, тільки внаслідок війни. А на ображеній національній гідності, на прагненні середньостатистичного німця повернути втрачену державну велич була побудована вся політична стратегія нацистів. Отже, обираючи ризик війни, наці обирали і ризик *блискавичної маневреної* війни.

В СРСР в 60-х роках заговорили про втрачені можливості Червоної Армії, про блискучу групу Тухачевського, розстріл якої звів нанівець досягнення радянської військової теорії і практики. Сьогодні, здається, переважає протилежна тенденція — Тухачевський, Уборевич та інші зображаються насамперед як безсердечні червоні командири, що воювали із селянськими повстаннями і нічим не заявили про свою готовність до справжньої великої війни. Врешті залишиться назавжди відкритим питання, що було б, якби армією 1941 року командували не Тимошенко, Ворошилов, Шапошников, Жуков та інші, а Тухачевський, Якір, Уборевич та розстріляні разом з ними в травні 1937 року командарми. Зрештою, на всіх відповідальних постах в армії періоду Великої Вітчизняної війни були генерали нової ґенерації — випускники довоєнної Академії Ґенштабу.

Проте, в коментарях до трагічного кінця кар'єри наймолодших червоних генералів, як і в аналізі дій радянського командування в роки Вітчизняної війни, бракує оцінки головного: *військових доктрин*, покладених в основу підготовки армій до війни.

В двадцяті роки в Червоній Армії ішло бурхливе ідейне життя, центром якого була Військова академія РСЧА. Тут читав стратегію колишній генерал А.А. Свєчин. Варто навести характеристику, дану йому 1924 року комісаром академії Ромуальдом Муклевичем, моряком, польським комуністом: «Вельми талановита людина, дотепний професор, Свєчин є найціннішим професором у Військовій академії. Його заняття по стратегії, завдяки незмінній оригінальності задуму, завжди простого і дотепного, були в даному навчальному році одним із великих досягнень на старшому курсі (прикладні заняття по стратегії — звітна робота комкора). Парадоксальний за своєю натурою, надзвичайно ядучий в гуртожитку, він не втрачає можливості підпустити шпильку з будь-якого приводу. Однак, працює надзвичайно плідно. Монархіст, звичайно, за своїми переконаннями, він, будучи тверезим політиком, врахував обстановку і пристосувався. Але не так грубо, як Зайончковський («співчуває комуністичній партії»), і не так солодкаво, як Верховський, а з гідністю, з почуттям критичного ставлення до політичних питань, з котрих по кожному у нього є своя думка, що її він вира-

А.А. Свєчин

[1] Див.: *Гальдер Ф.* Военный дневник. — М., 1968. — С. 409.

А.І. Верховський

жає. Особливо цінний як борець проти рутинерства і консерватизму своїх товаришів по старій армії (нинішніх викладачів академії), слабкі сторони яких він знає краще кого б не було»[1].

Як бачимо, з особистих чи теоретичних мотивів комісар Академії був радше на боці Свєчина, ніж модерністів Верховського і Зайончковського.

Свєчин не терпів безграмотного авантюризму в військовій справі. Високоосвічений військовий у розквіті сил (йому було всього сорок шість, коли писалася наведена характеристика), Свєчин тверезо розглядав становище, шанси і наступальні можливості червоної Росії за умов стабілізації переможної західної демократії. Тоді як комуністичні політики, а за ними дипломати і військові розглядали міжнародну ситуацію як «передишку»-відпочинок, як непорозуміння в розвитку світової пролетарської революції, Свєчин розцінював можливу воєнну сутичку як нормальну війну, в ході якої противники СРСР будуть мати більшменш стабільний тил, а не суцільну пролетарську революцію. Уже це одне протиставило колишнього генерала червоній військовій еліті, упевненій у тому, що війна з буржуазною Європою буде такою самою, як громадянська. (Тухачевський так само вірив у пролетарську революцію, але вважав, що базою її стане відвойована Червоною Армією ворожа територія). Слід дивуватися, що Свєчина взагалі слухали як *стратега*: стратегія Червоної Армії будувалася на стратегії Комінтерну, вожді і теоретики якого пророкували з року в рік кінець «тимчасової стабілізації» і пролетарську революцію в Європі.

Свєчин ретельно розбирав систему, що склалася в Європі на базі Версальського договору, показував роль Франції як центру континентальної рівноваги, в постійному відновленні якої вона кровно зацікавлена; Польщі як основної сили санітарного кордону проти СРСР; оперував геополітичними і військово-стратегічними аргументами, визначаючи сильні і слабкі сторони ситуації червоної Росії. Бойовий генерал з багатим досвідом штабної роботи, Свєчин до деталей бачив реальність воюючих людських масивів, а природжена іронічність загострювала відчуття ворожості до нахрапистості і демагогії, що їх щедро демонстрували британоголові комбриги з церковно-приходською освітою.

Але слід віддати належне і червоним командирам епохи громадянської війни — вони були молоді і по-своєму здібні, серед них були справжні самородки, здатні до безоглядно сміливої ініціативи; принаймні кар'єри їх робилися не інтригами, а на полі бою з шаблею в руці. Середовище дружних і веселих військових курсантів сприяло чи могло сприяти розвитку нових, модерністських поглядів на ведення війни.

Верховський і Зайончковський саме й належали до тих колишніх генералів, що підтримували військовий модернізм. Верховський, молодий генерал, військовий міністр у Керенського, був полум'яним прихильником європейських воєнних доктрин активного зразка і щиро вірив у те, що не обтяжені консервативними традиціями командири Червоної Армії зможуть реалізувати їх у новій Росії. А Андрій Медардович Зайончковський був воєнним істориком і вивчав ті помилки німецького командування в 1914 році, які, за його переконанням, привели Німеччину до втрати ініціативи і можливостей виграти війну.

Сама по собі це була крамольна думка. Чи можуть такі великі повороти в історії, як поразки й перемоги в грандіозних світових війнах, бути ре-

[1] Див.: *Кокошин А.А., Лобов В.Н.* Предвидение (Генерал Свечин об эволюции военного искусства) // Знамя. — 1990. — № 2. — С. 170—171.

зультатом вірних чи невірних рішень окремих наділених владою людей? Чи схожа історія на гру? З точки зору реалістичної філософії історії, що вірить у причини і наслідки, з точки зору історичного матеріалізму, що вчить про визначальну роль економічних факторів у історії, необхідність завжди прокладає собі дорогу через натовп випадковостей, і марні надії на те, що випадок у вигляді геніального здогаду вольового і повновладного полководця вирішить долю війни.

Але проблема помилок у веденні війни та окремих операцій не може ігноруватися військовими істориками та теоретиками, бо їх професія — вчитися і вчити інших на помилках минулого. З іншого боку, визнання масивних історичних обставин вирішальними факторами радше відповідає консервативним політикам, а не радикальним прихильникам соціального прогресу і тим більше — революціонерам.

Після громадянської війни Тухачевський став одним із найбільш впливових учасників обговорення воєнної доктрини майбутньої війни.

Природно, він був на боці тих, кого Свечин оцінював як авантюристів. Він вважав, що воювати якомога спокійніше може собі дозволити економічно сильна сторона, а СРСР, як і Німеччина в Першій світовій війні, повинен піти по шляху швидких та ініціативних дій з метою розгрому живої сили противника, не рахуючись навіть «із здобуттям або збереженням території» (тобто з недоторканістю «кожної п'яді нашої землі», як це твердила офіційна ідеологія)[1]. Подібно до Зайончковського та інших істориків 1914 року, він аналізував свої і чужі помилки 1920 року як втрачені можливості перемоги. Для Тухачевського визнання об'єктивних соціальних обставин первинними щодо стратегії було б визнанням марності всієї його військової кон-

М.М. Тухачевський

цепції. І червоні командири, повні ентузіазму, упевнені в перемозі ініціативи і маневру, могли його підтримати в пошуках стратегії і тактики, здатних розв'язати всі гордієві вузли політики.

Тухачевський в кінці 20-х чи на початку 30-х років формулює воєнну доктрину, що в головних своїх рисах збігається з доктриною Ґудеріана.

Говорячи про доктрину Тухачевського, можна сміливо вживати термін «модернізм». Основні психологічні настанови на рішучу і маневрену війну у Тухачевського формуються ще тоді, коли він сидів у німецькому таборі для військовополонених офіцерів. 1928 року у Франції вийшла книга про Тухачевського, написана «Ферваном» (псевдонім Ремі Рура), колишнім військовополоненим французьким офіцером, що вів у таборі в Інґольштадті з Тухачевським нескінченні розмови. Тоді вони сперечалися на ґрунті дилеми Достоєвського, який вихід можливий з глухого кута деспотизму: Ремі Рур був за соціалізм, анархію і бездержавність, Тухачевський — за «російську ідею». «Ми виметемо прах європейської цивілізації, що запорошив Росію, ми струсимо її, як запилений килимок, а потім ми струсонемо увесь світ!», вигукував юний Тухачев-

[1] Див.: *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — Т. 1. — С. 185.

Командарм С.М. Будьонний

ський[1]. При цьому поручик називав себе *футуристом*, що пізніше викликало у нього найбільше ніяковості: через багато років при зустрічі Тухачевський переконував Рура, що він не футурист, бо нова радянська соцреалістична література повністю зняла проблему футуризму.

В таборі ентузіастів 20-х років об'єдналися і бездумні романтики громадянської війни, і орієнтовані на європейські військові доктрини високопрофесійні теоретики-модерністи на чолі з Тухачевським. Загальний настрій останніх визначала віра в «машинізацію» армій, як тоді говорили. В свою чергу консерватори-реалісти трималися за визначальну роль людини-виконавця, а на полі бою — піхоти і кінноти. Відроджувалася Суворовсько-Драгомировська віра отця-командира в «святу сіру скотинку». І колишній підполковник, у громадянську війну — начальник оперативного управління Польового штабу Червоної Армії Б.М. Шапошников із сумом писав, що техніка «зводиться в культ, і такі модні в наші дні слова, як «машинізація» і «автоматизація», не сходять з вуст і сторінок в наші дні. Бідна «людина» — що лишилося їй? Здається, нічого!»[2]

Серед тих, хто був, за словами Шапошникова, «між Уеллсом і Жюль Верном», в перших шеренгах перебував Тухачевський. І перший удар він прийняв від червоних кавалеристів, що сприймали розмови про «машинізацію» як особисту образу.

З усуненням Троцького від керівництва армією в квітні 1924 року Тухачевський і Шапошников були призначені помічниками начальника штабу РСЧА, тобто М.В. Фрунзе, але через 10 місяців Тухачевського повернули на округ. Будьонний став начальником інспекції кавалерії, Щаденко — його комісаром, і дуже швидко на округ Тухачевського направлено комісію Щаденка. На підсумковій нараді Щаденко говорив: «Війна моторів, механізація, авіація і хімія вигадані воєнспецами. Поки головне — конячка. Вирішальну роль у майбутній війні буде грати кіннота. Їй належить проникати в тили і там крушити ворога»[3]. В 1924 р. кавалерійська секція Воєнної академії прийняла рішення книгу колишнього генерала від кавалерії С.М. Шейдемана «Тактика кінноти» «вилучити з обігу і знищити» за те, що вона «має тяжіння до «над-машинізації», що перетворює кінноту на придаток до технічних засобів»[4].

1930 року вийшла в світ книга В.К. Тріандафіллова «Характер операцій сучасних армій». Тріандафіллов, колишній офіцер, був начальником Оперативного управління штабу РККА і один час обстоював правоту Тухачевського в Польській кампанії, але йому хтось порадив не втручатися, і з того часу він ніколи не розмовляв на цю тему. Книга Тріандафіллова начебто посилювала аргументи Свечина та інших консерваторів: в ній аналізувалися труднощі, які розвиток техніки породжує для наступаючої сторони, і було зроблено сумний для прихильників маневреної стратегії і тактики висновок про невелику глибину операцій у майбутній війні. Тим не менш Тухачевський рішуче підтримав книгу Тріандафіллова, а прихильники «особливої маневреності» Червоної Армії з люттю на-

[1] Див.: *Соколов Б.* Михаил Тухачевский. — Смоленск, 1999. — С. 44.

[2] Див.: *Шапошников Б.М.* Свержение богов // Военный вестник. — 1923. — № 7. — С. 7.

[3] Див.: Маршал Тухачевский. — М., 1965. — С. 171.

[4] Военный вестник. — 1924. — № 15.

кинулись на неї. До оцінки книги Тріандафіллова Тухачевський повертається і незадовго до арешту, в останній своїй газетній публікації, підтримуючи покійного уже автора проти ідеологів «особливої маневреності Червоної Армії», визначеної нібито її богатирським народним характером[1]. Книга Тріандафіллова чітко формулювала аргументи противників маневреної війни і стимулювала пошуки розв'язань, які і знайшов, за власним переконанням, Тухачевський.

Тухачевський розробляв «теорію глибокого бою», тобто вивчав можливості прив'язування *піхоти до механізованих частин*, а не навпаки, і в такий спосіб здійснення військових операцій на велику глибину, до 200—300 кілометрів. Ще з 1931 року Тухачевський почав роботу над книгою «Нові питання війни», де він переходив від тактики і оперативного мистецтва до стратегії. Суть концепції Ґудеріана — підпорядкування всіх інших родів військ рухливим механізованим з'єднанням знаходила просто інші словесні формулювання. Недарма німецькі учасники радянських військових маневрів, спостерігаючи за діями механізованих корпусів та повітряно-десантних військ, одностайно зазначали, що Червона Армія шукає розв'язань там само, де Вермахт.

Ще в 1926 році в брошурі «Вопросы военной стратегии» Тухачевський, визнаючи, що війна матиме грандіозний розмах за економічними засобами і людськими ресурсами й затягнеться «на роки», виділяв як вирішальний перший період війни і знову посилався на досвід Німеччини: «Якщо вона впродовж першого періоду війни не добивалась вирішальних результатів, то подальший розвиток війни неминуче мусів вести Німеччину по шляху все більшого падіння, бо все більше ставив її в безвихідне становище»[2]. Тут Тухачевський виступав проти «стратегічного нігілізму», «який заперечує можливість воєнним шляхом змінити співвідношення сил, що складається в наш час»[3]. З цих позицій Тухачевський полемізує з французьким воєнним істориком Дельбрюком та концепцією Свєчина в передмові до перекладу книги Дельбрюка (М., 1930), підтримує загальний задум маневреної стратегії Фуллера (в передмові до книги Фуллера, виданої 1931 року за його редакцією). В 1931—1932 роках у праці «Новые вопросы войны» Тухачевський наполягає: «Велика кількість сучасних танків високої якості вносить на поле битви порівняно з методами танкових боїв 1918 року те нове, що бій танкових засобів розгорнеться одразу на великій глибині внутріоборонного розташування противника... Супровід, проштовхування піхоти танками буде лише однією з складових частин загальної системи нового виду глибокого бою»[4].

Нова ідеологія знайшла вираз і в організаційних заходах. В 1935—1938 роках бронетанкові сили РККА складалися з чотирьох дуже великих з'єднань — механізованих (з 1936 року — танкових) корпусів, а також 21 окремої танкової бригади резерву головного командування (РГК); крім того, кожна стрілецька дивізія мала танковий батальйон, кавалерійська дивізія — танковий полк. Чисельність цієї армади була величезна. Влітку 1939 року в Червоній Армії було 21 тис. танків. В арміях Німеччини, Італії, Японії, Англії і Франції разом взятих було тоді 19,5 тис. танків[5].

У спогадах колишнього викладача академії, прихильника Тухачевського Г. Іссерсона описується офіційне обговорення книги Тріандафіллова на початку 1930 року. Обговорення книги відбувалося в Центральному будинку РСЧА під головуванням начальника Політуправління РСЧА Я.Б. Гамарника. Головну доповідь зробив начальник кафедри оперативного мистецтва Військової академії

М.Н. Тухачевський

[1] Див.: *Тухачевский М.Н.* О новом Полевом уставе РККА // Красная звезда. — 1937. — 6 мая.

[2] Див.: *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — Т. 1. — С. 251.

[3] Див.: Там же. — С. 257.

[4] Див.: *Тухачевский М.Н.* Избранные произведения. — М., 1964. — Т. 2. — С. 185—186.

[5] Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 83.

Комкор М.В. Куйбишев

М.Є. Варфоломеєв, який дав високу оцінку книзі. Після ряду виступів в цьому ж дусі слово взяв Будьонний, який під веселий шум залу звинуватив автора книги у приниженні ролі кінноти. Дійсно, Тріандафіллов вважав, що роль кінноти буде у війні зведена до мінімуму. Цю позицію підтримав Тухачевський; він не зупинився на песимістичних оцінках маневрених можливостей в новій війні, а шукав у техніці способів подолання оборонної потуги нових армій. Будьонний в президії кинув репліку, що Тухачевський «гробить всю Червону Армію», а той ввічливо — під сміх залу — відповів: «Ведь Вам, Семен Михайлович, и не всё объяснить можно!» Тоді встав Т. (Іссерсон не назвав прізвища, посилаючись тільки на те, що після реабілітації Т. постійно виступав із спогадами про Тухачевського) і проголосив промову на захист кінноти, яку закінчив, піднісши руки до небес, вигуком: «Вас за 1920 год вешать надо!!»[1] В залі настала тиша, Гамарник оголосив перерву, після якої збори були закриті.

Обговорення військової ідеології упиралося в роль кінноти, що для наркома було проблемою майже релігійною, і все тут же поверталося до Польської кампанії.

З розстрілом Тухачевського похована була і його концепція.

Останні публікації, які мають на собі сліди ідей «глибокої операції» («глибокого бою»), — це дві публікації командарма М.В. Куйбишева в журналі «Більшовик» в 1938 році. Потім Куйбишев-молодший був розстріляний.

Дивно сьогодні читати, що життя підтвердило правоту оборонної концепції радянських стратегів. Так, наприклад, Б. Соколов пише: «Лінія Троцького і Свєчина на первинність для Червоної Армії стратегічної оборони була ошельмована і пущена в непам'ять. Практика Великої Вітчизняної війни довела, що Тухачевський помилявся. Більше року Червоній Армії довелося оборонятися по всьому фронту»[2]. Якраз війна довела зворотнє. Між Свєчиним, Троцьким і Тухачевським не було суперечностей щодо того, чи можна в інтересах стратегічного виграшу оборонятися і жертвувати територією. Йшлося не про наступ чи оборону, а про те, чи буде війна неодмінно *позиційною*, а якщо ні, то як можна виграти *маневрену* війну за могутнього розвитку вогневих і інженерних засобів оборони. Ідеї, артикульовані Фуллером, Ліддел Гартом, Ґудеріаном, Тухачевським, де Ґоллем, носилися в повітрі й з різних причин або одержували, або не одержували підтримку політичного і військового керівництва. В СРСР вони на початку були підтримані більшістю керівників армії і флоту незважаючи на опір Сталіна і Ворошилова, а потім були «ошельмовані і пущені в непам'ять».

З боїв в Іспанії радянські військові зробили радикальні висновки тільки в сфері, що стосувалася озброєнь. Слід зазначити, що війна в Іспанії велася з боку технічно відсталої армії націоналістів надзвичайно консервативними методами, і тільки в повітряних боях німці й італійці випробовували найновішу техніку. Про досвід республіканської армії і міліції не доводиться і говорити. Стало зрозуміло, що колосальний повітряний флот СРСР, і насамперед винищувальна авіація, морально застарів. На початку 1939 року Сталін поставив перед авіаконструкторами задачу створення машин, здатних конкурувати з новими «Мессершмідтами»; ця задача була розв'язана неповністю, оскільки нові винищувачі, побудовані згідно з принципом «літати вище всіх, далі всіх, швидше всіх», на середніх висотах аж до 1943 року поступалися німецьким.

Танковими частинами в Іспанії займався військовий радник Д.Г. Павлов, єдиним висновком якого була пропозиція заміни легких танків середніми і

[1] Див.: *Иссерсон Г.* Судьба полководца // Дружба народов. — 1989. — №. 8. — С. 189.

[2] Див.: Там же. — С. 164.

важкими. Наслідком була після довгих вагань організація виробництва Т-34 — машини, яка не мала собі рівних серед крейсерських танків Другої світової війни. Однак, в головному — застосуванні танків — керівництво радянських збройних сил демонструє рідкий консерватизм.

1938 року в СРСР видавництвом Наркомату оборони опубліковано російський переклад книги офіцера Гельмута Клотца, колишнього штурмовика, який став антифашистом. У книзі вміщено коротку анонімну передмову. Редакція поділяла думку Клотца про те, що танк є допоміжним засобом бою, результат якого вирішує піхота. Редакція підтримувала автора — противника доктрини, «згідно з якою моторизація, нібито, є стовпом всякого наступу». Висновки автори передмови формулюють таким чином: 1) «піхота і зараз залишається царицею полів»; 2) ані танк, ані літак «не компенсують посилення оборони, яке сталося завдяки розвиткові автоматичної зброї» (тобто кулемета — автоматів в Іспанії не було); 3) на початку війни величезну роль відіграватимуть укріпрайони і частини прикриття, які «забезпечать проведення підготовки і мобілізації країни до війни»; 4) найважливіша машина авіації — винищувач; 5) найефективніший танк — важкий танк[1].

Вся подальша історія з розформуваннями і переформуваннями танкових і механізованих корпусів може бути зрозуміла в світлі тієї невизначеності поглядів і переважання обережного консерватизму, яка настала після розгрому воєнної ідеології Тухачевського.

Тільки в січневому числі журналу «Военная мысль» за 1941 рік з'являється перша модерністська публікація — стаття полковника Н.А. Ернеста. Автор закликав переглянути погляди на використання танків і авіації, заперечував зведення ролі танків до підтримки піхоти і пропонував використовувати їх масовано для досягнення самостійних цілей. «Адже не можна значно більш рухливий, ніж піхота, самостійний рід військ — танки — прив'язати до піхоти, подібно артилерії». В цьому місці редакція зробила багатозначне зауваження: «Не можна і відривати зовсім танки від піхоти. *Головна задача танків полягає в безпосередній підтримці піхоти і в прокладанні їй шляху при наступі* (курсив мій. — *М.П.*). Залежно від обставин танки можуть бути застосовані і для самостійних дій в масі спільно з моторизованою піхотою і авіацією». В час, коли вже було продемонстровано успішність модерністської танкової доктрини в бліцкріґу у Франції 1940 року, більшого консерватизму, ніж його проявляє керівництво воєнно-теоретичного органу Червоної Армії, не можна було й уявити.

Головний висновок, який зробило керівництво армії з фінської війни, полягав в тому, що в РККА панує благодушність і невимогливість. Ворошилова було знято з роботи і переведено в уряд на координацію армії з військовою промисловістю, на чолі наркомату оборони поставлено С.К. Тимошенка.

Коли Ворошилов 1930 року надсилав Сталіну листа Тухачевського, він супроводив його таким коментарем: «Тухачевський хоче бути оригінальним і... «радикальним». Погано, що в Червоній Армії є порода людей, які цей «радикалізм» приймають за чисту монету». Сталін повністю погодився з цією оцінкою: «...Я думаю, що «план» т. Тухачевського є результатом модного захоплення паперовим, канцелярським максималізмом. Тому-то аналіз замінено в ньому «грою в цифірі», а марксистська перспектива росту Червоної Армії — фантастикою»[2]. Сталін і Ворошилов розцінювали ідеї Тухачевського не просто як претензії амбітного «ро-

[1] Див.: *Клотц Гельмут*. Уроки гражданской войны в Испании. — М., 1938. — С. 3 —4.

[2] Див.: *Соколов Б.* Истребленные маршалы. — Смоленск, 2000. — С. 167.

зумника», а як прояв ворожого «радикалізму», що знаходиться «між Уеллсом і Жюль Верном».

Глибоке роздратування модернізмом («радикалізмом») Тухачевського, яке зрозуміло читається в цьому обміні враженнями, мало не тільки психологічну і суто особисту підставу.

Нагадаємо, що Ворошилов і Сталін один-єдиний раз були у відкритій опозиції до Леніна — у так званій «воєнній опозиції» 1918 року, що заперечувала проти співпраці з колишніми офіцерами. Цей факт ретельно приховувався партійними істориками, і довгий час всі протоколи воєнної секції VIII з'їзду РКП(б) залишалися під пильною охороною ідеологічних наглядачів. А там Ленін критикував Ворошилова за невміле керівництво бойовими діями, за великі втрати (Ворошилов вигукував при цьому: «А скількох ми вбили?»), Сталін відмовчувався, але явно підтримував свого ставленика. Але позиції Сталіна не були таємницею. В «Правді» від 30 жовтня 1918 року він відзначав переваги Червоної Армії, які забезпечували їй перемоги над білими. Першою з них є «свідомість і дисципліна» червоноармійців, які відрізняють їх від «вражаючої тупості і невігластва» білих. Третя перевага — «міцний тил» Червоної Армії. А от сказане про «другу перевагу» варто процитувати: «Не менш важливе значення має поява цілого кадру червоних офіцерів з *колишніх солдатів*, що одержали бойове хрещення в ряді битв. *Ці червоні офіцери становлять головний цемент нашої армії, що скріплює її в єдиний дисциплінований організм*»[1] (курсив мій. — *М.П.*).

Ця тирада має велике значення для розуміння і ранніх, і пізніших настанов Сталіна.

За підрахунками А.Г. Кавтарадзе[2], із старого офіцерства близько 40 % пішло в білі армії, близько 30 % — в Червону і майже 30 % не брали участь у Громадянській війні. На грудень 1920 року в Червоній Армії налічувалося 130 тис. командирів, з яких близько 73 тис. (56 %) були колишніми офіцерами (в тому числі 12 тис. раніше служили у білих). З 20 командуючих фронтами громадянської війни 17, тобто 85 %, були колишніми справжніми, кадровими офіцерами, із 100 командуючими арміями — 62 колишніх кадрових офіцери і 20 офіцерів воєнного часу. Такі були наслідки політики залучення «воєнспеців», що її проводили Ленін і Троцький.

Майже всі колишні офіцери, що входили до керівного складу Червоної Армії, були розстріляні Сталіним.

В «Малой советской энциклопедии» (1931. — Т. 6.) російське офіцерство характеризувалось виключно негативно, стаття закінчувалася словами: «Сметены Октябрьской революцией»[3]. Можна подумати, що негативне сприйняття старого кадрового офіцерства було відлунням операції «Весна», але в 1939 році у Великій радянській енциклопедії всі характеристики 1931 року було повторено, хоча крізь зуби визнавалося, що використання «воєнних спеціалістів з колишніх офіцерів ...відіграло певну позитивну роль»[4].

Російське офіцерство було не найвищих професійних якостей. Особливо це слід сказати про офіцерів воєного часу і особливо про прапорщиків, які становили головну масу тих, хто прийшов до червоних добровільно і посідав основні командні посади в ротах, батальйонах і полках, а то і в дивізіях й арміях. Та головні командні кадри, на які Сталін робив ставку, були вихідцями з *солдатського та унтер-офіцерського складу* старої російської армії.

Навіть прапорщики не завжди закінчували якісь школи: в російській армії перше офіцерське звання при-

[1] Див.: *Сталин И.* Сочинения. — М., 1947. — Т. 4. — С. 151.

[2] Див.: *Кавтарадзе А.Г.* Военные специалисты на службе Республики Советов 1917—1920 гг. — М., 1988. — С. 176—177, 207—208.

[3] Див.: Малая советская энциклопедия. — М., 1931. — Т. 6. — С. 208.

[4] Див.: Большая советская энциклопедия. — М., 1939. — Т. 43. — С. 674.

своювалося і солдатам за хоробрість в бою. А освітній ценз для школи прапорщиків був *усього 4 класи*. Що ж сказати про російського унтер-офіцера!

Унтер-офіцерами були і Будьонний, і Жуков, і багато інших керівників Червоної Армії, з якими вона зустріла 1941 рік. Російські офіцери рідко з'являлися у взводах і перекладали на унтерів та фельдфебелів свою повсякденну роботу. Це створювало узаконену «дідівщину», де самодурство чи розумна жорстокість унтер-офіцерів доповнювали вакуум, утворюваний традиційною становою відділеністю обер-офіцерського корпусу від унтер-офіцерського. Офіційно в російській армії не передбачалися тілесні покарання, але унтери били солдатів нещадно. Будьонний — колишній вахмістр — міг ударом кулака звалити солдата з ніг.

Жорстока солдатська «наука» була продовженням російської побутової і сімейної виховної традиції. Жуков згадував у своїх мемуарах, як його важко били в сім'ї з дитинства. Це було нормою в російській селянській і міщанській сім'ї; так само били і Горького, — так жив увесь російський «городок Окуров». До війни ще трималася створена громадянською війною і партійно-командирським ядром Червоної Армії егалітарна атмосфера близькості «комсостава» до червоноармійців. Але вже в другій половині війни в радянському офіцерському корпусі утверджуються *плебейські* звичаї — з побоями, матом, пияцтвом і безглуздою жорстокістю.

Ми впізнаємо тут ту саму недовіру до інтелігенції й інтелігентності, яка характеризує сталінський стиль і яка була абсолютно несумісна з нравами «нової школи» Тухачевського, Уборевича, Якіра та їм подібних, молодих командирів, що походили *переважно із колишніх офіцерів*. Сталін орієнтувався на верхівку колишньої Першої кінної армії — але не просто як на старих знайомих, а як на висуванців із самого низу, простих і грубих, зате прозорих і зобов'язаних усім.

Уявлення про воєнну ідеологію Тимошенка можуть дати вже його спогади про громадянську війну. В грудні 1920 року делегати VIII з'їзду Рад Ворошилов, Будьонний і начдив Тимошенко були запрошені до Леніна на вечерю. Слід думати, Сталін показував Леніну *своїх кадри*. Присутні були Сталін, Орджонікідзе і Калінін.

«Володимир Ілліч розпитав мене про наших чудових бійців, — згадував С.К. Тимошенко. — Я сказав йому, що мені бійці багато разів підказували правильне рішення складних бойових задач. Володимиру Іллічу ця фраза дуже сподобалась. Він сказав: «Саме так, спирайтесь на них, вони завжди підкажуть. Головне — бути серед бійців, в масі».

Трохи помовчавши, Володимир Ілліч запитав: «А були випадки, щоб бійці не слухались? Ну, скажімо, не хотіли б наступати?»

Я відповів Володимиру Іллічу, що таких фактів не знаю. Якщо, кажу, командир не дав би бійцям наказу про наступ, вони самі пішли б на ворога, залишивши позаду свого командира.

Всі засміялись.

В.І. Ленін потиснув мені руку: «Добре, що у нас такі бійці, що самі ідуть на ворога. Таких якостей не має жодна імперіалістична армія»[1].

Здається, що стара людина, яка писала ці рядки, переживала ті ж самі почуття, які володіли нею в той вечір: тоді здоровань Семен не знав, мабуть, куди дівати свої величезні руки, покривався потом від несмілості і напруження, шукав слова, які треба сказати великому вождю. Але в цих примітивних словах була вся суть його, з дозволу сказати, доктрини: та чи знаєте ви, які у нас бійці? Вони і пораду командиру дадуть,

[1] Див.: *Тимошенко С.К.* Встреча с вождем // Воспоминания о Ленине. — М., 1957. — Т. 2. — С. 598.

і наступати хочуть без кінця, так що спробуй не дай їм наказу про наступ!

Генералові Штеменку, якого направили разом з Тимошенком представником Ставки 1944 року, старий уже маршал під час вечері роздратовано бурчав: «Академії позакінчували і думаєте, що Бога за бороду тримаєте... Скільки тобі було літ, коли почалась революція?»[1] В його оточенні тих, хто позакінчував академії і думав, що Бога за бороду тримає, не було.

Керівництво Червоної Армії напередодні війни становили висуванці Тимошенка і Будьонного, переважно кавалеристи і головним чином колишні солдати й унтер-офіцери з Першої кінної армії. Ось склад Головної військової ради: голова — нарком оборони С.К. Тимошенко, колишній солдат: члени ГВС — Сталін, секретар ЦК Жданов, начальник Генштабу Г.К. Жуков (унтер-офіцер, кавалерист, загальна освіта — 4 класи екстерном при окружних курсах в 20-ті роки), перший заступник наркома — С.М. Будьонний (колишній вахмістр), заступник наркома, відповідальний за артилерію Г.І. Кулик (колишній солдат-артилерист, служив в Першій кінній армії, відповідальний за артилерію і хімію в РККА), заступник наркома Б.М. Шапошников, заступник наркома К.А. Мерецков (відповідальний за військові навчальні заклади та інспекцію; колишній солдат, служив в Першій кінній армії), начальник ГУ ВВС П.Б. Ричагов, після його арешту в лютому 1941 року — П.В. Жигарєв; заступник наркома, начальник ГУ Політпропаганди Запорожець, з травня — Л.З. Мехліс. До цього можна додати ще начальника Розвідупру Ф.І. Голікова — колишнього червоноармійця з І Кінної, начальника Автобронетанкового управління Я.М. Федоренка, колишнього бійця І Кінної і начальника АБТУ Київської округи при Тимошенкові, командуючого Московською округою генерала армії І.В. Тюленєва — колишнього червоноармійця з І Кінної, і так далі. Заступник начальника Генерального штабу, начальник оперативного управління М.Ф. Ватутін — теж із солдатів, закінчив Академію РККА і Академію Генштабу, служив у Києві у Тимошенка начальником штабу округи.

Лише в ході Великої Вітчизняної війни на командні посади вийшли такі колишні російські офіцери воєнного часу, як А.І. Антонов, І.Х. Баграмян, О.М. Василевський, Л.О. Говоров, І.Є. Петров, М.А. Пуркаєв, Ф.І. Толбухін, Д.Н. Гусєв, Н.Д. Захватаєв, В.І. Кузнєцов, Ф.І. Кузнєцов, В.В. Курасов, П.А. Курочкін, М.Ф. Лукін, Ф.І. Перхорович, Н.П. Пухов, М.С. Хозін, В.Д. Цвєтаєв, В.А. Юшкевич та багато інших. *Але війну воєнних ідеологій у тридцяті роки інтелігентні офіцери програли малоінтелігентним унтер-офіцерам.*

Вибір стратегічних рішень

П'ятиріччя 1928—1933 готує ту радикальну зміну європейської рівноваги, яка настала після краху німецької демократії. В СРСР в цей час в оцінках міжнародної ситуації панує надзвичайно агресивна, можна сказати, параноїдальна риторика, створювана Комінтерном і ОГПУ — головним організатором різних «шкідницьких» процесів.

У Радянському Союзі двадцятих років взагалі панувала атмосфера очікування близької збройної інтервенції Заходу. Під час дискусії 1925 року песимісти Радек і Преображенський, які заперечували факт стабілізації Європи, передрікали антирадянську інтервенцію не пізніше 1926—1928 років, їм заперечував оптиміст Лозовський, який чекав війни десь 1930 року. Кінець періоду стабілізації проголошено Комінтерном 1927 року. Через півтора роки Д.З. Мануїльський писав: «Світ іде до таких

[1] Див.: *Штеменко С.М.* Генеральный штаб в годы войны. — М., 1972. — С. 282.

соціальних конфліктів і потрясінь, порівняно з якими перша революційна хвиля... буде здаватися лише епізодом»[1]. Про безпосередню загрозу інтервенції говорили всі процеси над інтелігентами; англо-франко-румунсько-польське вторгнення ось-ось повинне було перервати мирну творчу працю радянських людей.

Офіційний експерт Комінтерну і ЦК ВКП(б), автор матеріалів до доповідей Сталіна на партійних з'їздах в частині, де йшлося про світовий економічний розвиток, угорський марксист-емігрант Єне Варґа писав: «Характерної для прогресуючого капіталізму зміни кризи, депресії, піднесення, високої кон'юнктури і знову кризи в даний час стосовно значних частин світового господарства уже більш не існує: тепер періоди хронічної депресії і більш гострі хронічні фазиси змінюють один одного»[2]. Теза Варґи щодо остаточного «загнивання» і депресії без піднесень увійшла в доповідь Сталіна на XVI з'їзді партії, і тепер її неможливо було піддавати сумніву. З цього часу і до смерті Сталіна теза про «депресію особливого роду», яка не має шансів перерости на піднесення, стає догмою, незважаючи на очевидну суперечність із фактами — уже в середині тридцятих років західний світ оправився від Великої депресії.

Зрештою, Варґа прогнозував настання останньої і вирішальної економічної кризи щороку, крім того 1929-го, коли дійсно наступила Велика депресія. Але незалежно від економічних прогнозів після усунення Бухаріна, 1928 року, проголошено початок «другого туру війн і революцій» і відповідно тактику «клас проти класу». Головною задачею комуністів визнано ізоляцію «угодовців» — соціал-демократів. Звідси ставлення до фашизму як заурядного явища в політичному житті, що нічим в принципі не відрізняється від «соціал-фашизму». Щоправда, навесні 1931 року XI пленум Виконкому Комінтерну критикував Ернста Тельмана, який розглядав фашизм як побічний продукт комуністичного руху, як щабель, що його проходить дрібна буржуазія на шляху до комунізму[3]. Але загалом з ультралівими Комінтерн погоджувався в тому, що успішна боротьба проти фашизму «вимагає швидкого і рішучого виправлення помилок, які головним чином зводяться до ліберального протиставлення фашизму буржуазній демократії і парламентських форм диктатури її відкрито фашистським формам, що було відображенням соціал-демократичних впливів у комуністичних лавах»[4]. Звідси і рішуча ворожість до всіх коаліцій з демократами. Спростовуючи чутки, ніби комуністи готові на блок з керівниками соціал-демократії, німецький комуністичний лідер Вільгельм Флорін іронічно запитував: «Може, до того ж прийняти умови соціал-демократії і поширити коаліцію: в Німеччині — на партію Центру, у Франції — на партію Ерріо, в Австрії — на партію соціалістів, в Чехословаччині — на партію Бенеша?»[5] Саме це й зробив Сталін через два роки.

Однак, всі ці вкрай ліві демонстрації революційної пильності служили димовою завісою для задумів Сталіна, які він здійснював у внутрішній політиці. Насправді ультраліва риторика партії і Комінтерну прикривала глибокий ізоляціонізм, що наступив з розгромом Троцького і Бухаріна. Сталін уже не думав про світову революцію — він думав про Велику Державу. Всі помисли Сталіна спрямовані на те, щоб руками своїх агресивних висуванців швидко і жорстоко зламати опір селянського «середнього класу», під приводом боротьби з агентурою інтервентів розгорнути терор, що мав би поглинути насамперед його політичних противників у

Д.З. Мануїльський

[1] Див.: *Мануильский Д.З.* Вопросы Пленума ИККИ // Правда. — 1929. — 14 июня.

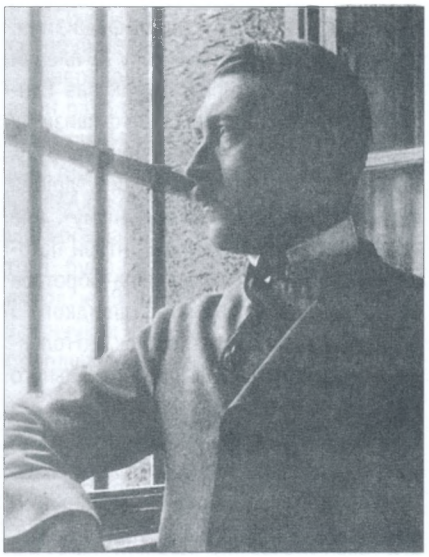
[2] Див.: *Варга Е.С.* Основные проблемы мирового экономического кризиса // Мировое хозяйство и мировая политика. — 1930. — № 5. — С. 4.

[3] Див.: Коммунистический Интернационал. — 1932. — № 5. — С. 14.

[4] Див.: Компартии и кризис капитализма. XI Пленум ИККИ. Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 626.

[5] Див.: Коммунистический Интернационал. — 1932. — № 24. — С. 35.

Гітлер — автор «Mein Kampf»

партії, а потім звалити вину за жорстокості «первісного соціалістичного нагромадження» на підлеглих і кардинально «обновити кадри». В цей час мала бути закладена індустріально-технічна основа для нової цивілізації, створено військово-промисловий комплекс і переозброєно армію і флот.

Чи вірив Сталін в можливість здійснити революцію в Німеччині, яка з вісімнадцятого року була, здавалось, такою близькою? Можливо, він серйозно розраховував і на такий варіант подій. Принаймні максимальна дестабілізація обстановки в Німеччині могла відволікти увагу західних демократій від СРСР. А західні демократії дійсно зайняті в ці роки внутрішніми проблемами, які загострилися в зв'язку з економічною кризою, і особливо — німецькими проблемами, оскільки Німеччина найболісніше сприйняла удари Великої депресії.

Падіння демократії в Німеччині і встановлення диктатури нацистів повністю змінило ситуацію в Європі. З цього моменту світ рухається до війни.

Нацистське керівництво постійно твердило, що його мета — знищення комунізму, а не територіальні завоювання. Але дії Гітлера були непередбачувані. Вже 14 жовтня 1933 року Німеччина вслід за Японією вийшла з Ліги Націй, показавши світу, що не має наміру рахуватися з міжнародними зобов'язаннями. Гітлер відкрито говорив про ліквідацію обмежень, встановлених Версальським договором, і воз'єднання німців в єдиній державі. Неофіційно він багато базікав з різними людьми на теми майбутньої великої германської імперії, окреслював її вражаючі географічні контури, малював страшні і криваві картини майбутнього панування «германської раси». Погляди Гітлера були відверто викладені в його книзі «Моя боротьба» («Mein Kampf»), опублікованій 1924 року. Гітлер заборонив її перекладати на французьку мову, й інтелігентний міністр закордонних справ Барту говорив напівжартома, що він один у Франції прочитав її. Знайомі з расистськими проектами Гітлера були, звичайно, численні політики Заходу, але більшість із них вважала все це легковажною і безвідповідальною маячнею. Серед консерваторів переважала упевненість у тому, що серйозні люди з оточення Гітлера, такі, як Папен чи Шахт, зуміють стримати неврівноваженого правого радикала.

Сталін реагував негайно. Вже у травні 1933 року було припинено таємне співробітництво збройних сил Німеччини та Росії. В 1933 році почалися розмови Літвінова з французькими дипломатами про можливість приєднання СРСР до європейської демократії. На основі визнання пакту Бріана — Келлоґа про заборону агресії 3 липня 1933 року в Лондоні укладено багатосторонню угоду СРСР із сусідами від Фінляндії до Афганістану. В лютому 1934 року після вечері в радянському посольстві в Парижі посол Довгалевський попросив залишитися міністра Ерріо. Особисто і конфіденційно

Довгалевський передав через нього пропозицію Кремля: СРСР підписує пакти про взаємодопомогу з Францією, Чехословаччиною, державами Балтії, а також вступає до Ліги Націй. Ерріо запитував себе після цієї розмови: «Чи буде зрозуміло, коли це стане відомо, значення того факту, що величезна країна, яка довгий час перебувала в стані революційної ізоляції, погоджується тепер співробітничати з іншими країнами?»[1].

Справді, поворот, здійснений Сталіним після приходу Гітлера до влади, мав стратегічне значення. Він був наслідком здійснення ним термідоріанського державного перевороту, але антифашистського політичного характеру набув під тиском народжуваного міжнародного лівого руху, що був зародком пізнішого «єврокомунізму».

Ще восени 1934 року Варґа твердив по-старому: «Майбутній історик, можливо, дійде висновку, що китайська революція, іспанська революція і бої в Відні означають уже початок другого туру революцій»[2]. Але іспанці, китайці і австрійці думали зовсім про інше.

В листопаді 1933 року іспанські комуністи *без санкції Комінтерну і всупереч його настановам* уклали виборчий блок в Малазі з соціалістами і республіканцями — «Народний фронт». Керівник КП Іспанії Хосе Діас був підданий суворій критиці в Москві, але продовжував наполягати на ще ширших угодах з лівим центром.

В лютому 1934 року французькі комуністи виступили спільно з соціалістами і радикалами проти загрози фашистського путчу у Франції. Москва мовчала. 27 липня 1934 року Компартія Франції уклала пакт про єдність дій з соціалістами Леона Блюма, а компартія Іспанії запропонувала створити Народний фронт по всій країні і в жовтні дружно брала участь у загальному страйку разом з «соціал-фашистами». Нарешті, 24 жовтня в Нанті лідер Компартії Франції Моріс Торез запропонував всім лівоцентристам організувати Народний фронт. Виконком Комінтерну *попросив* Тореза відмовитися від цієї пропозиції, але Торез не послухався.

Коли з Берліна до Москви приїхав визволений з нацистського ув'язнення Ґеорґій Димітров, він почав із критики «сектантських помилок» керівництва Комінтерну щодо боротьби з «соціал-фашизмом» і «недооцінки буржуазного парламентаризму». Розумний і самостійний болгарський комуніст, що вирвався з лап наці, мав моральне право голосно говорити про те, що думали тисячі комуністів Європи, яких у випадку фашистських переворотів першими вели на розстріл. Керівництво Комінтерну розкололось. Бела Кун, Варґа, Кнорін, Лозовський відстоювали старі позиції. Димітрова підтримали Тольятті, Мануїльський, Куусінен. Суперечки в червні—серпні 1934 року ні до чого не привели, але термін «соціал-фашизм» був знятий. В другій половині 1934 року мав відбутися VII конгрес Комінтерну, але 5 вересня його перенесли на наступний рік. Сталін запросив у Москву на бесіду про антифашистський письменницький рух у Франції Іллю Еренбурґа, що був паризьким кореспондентом газети «Известия». Щоправда, розмова так і не відбулася у зв'язку із убивством Кірова.

Конгрес Комінтерну відбувся 25 липня — 21 серпня 1935 року і підтримав — з санкції Сталіна, природно, — лінію Димітрова, Тореза, Тольятті, Діаса, Мануїльського.

1938 року, коли прийшла пора «розбиратися» з керівництвом Комінтерну, Мануїльський звітував на Політбюро. Як він потім розповідав, після погромного виступу Кагановича Сталін встав, пройшовся по кабінету, посмоктав погаслу люльку і сказав: «У вас там, в Коминтер-

[1] Див.: *Эррио Э.* Из прошлого. — М., 1958. — Т. II. — С. 476—477.

[2] Див.: *Варга Е.С.* От первого тура революций ко второму // Мировое хозяйство и мировая политика. — 1934. — № 8—9. — С. 22.

Георгій Димітров на «судовому процесі» з приводу підпалу Райхстагу

не, все предатели». Мануїльський попрощався з життям. Помовчавши і глянувши на Мануїльського, Сталін додав: «Кроме тебя». На другий день старе керівництво було арештоване і потім, «зізнавшись», розстріляне. Сталін високо цінував розум і досвід Мануїльського і особливо Дімітрова, але справа була не в цьому: ліві ентузіасти, що виконували його волю в добу «рішучих атак на капітал», стали «козлами відпущення».

Насправді Сталін не так уже й безповоротно прийняв антифашистську стратегію. 2 вересня 1933 року було укладено радянсько-італійський договір про дружбу, взаємодопомогу і нейтралітет. Сталін ніби демонстрував свою готовність до союзу з тоталітарними державами на певних умовах. Окремі натяки нацистам на те, що двері залишаються відкритими, подибуємо в радянській дипломатії і надалі. Але в цілому вибір було зроблено Сталіним досить радикальний.

Йшлося не зовсім про те, про що писав Ерріо, — не про відмову від ізоляції. Ізоляціонізм революційної Росії стосувався тільки «буржуазних урядів», бо вся зовнішня політика червоної Росії була намацуванням оптимальних маршрутів світової пролетарської революції. В ленінсько-бухарінській стратегії такі маршрути пролягали через Схід, тобто Китай, Індію і Туреччину. Дивним чином це має аналогії з далекосхідними орієнтаціями російського царизму, тільки тепер ішлося не про *Жовторосію* в Маньчжурії, а про *червоний* Китай. Сутичка з Японією стала повторенням старих колоніальних суперечностей.

Зовнішньополітична переорієнтація Сталіна завершувала його термідоріанський переворот: для нього тепер не існує інтересів світового пролетаріату і пролетарської революції — є тільки *державний інтерес* СРСР, він же — геополітичний інтерес Росії, і диктатору доводиться обирати між двома орієнтаціями — або з Німеччиною проти «антантівської» демократії, або з демократіями проти Німеччини. Перший проект радше глобалістський, другий континентальний і радше європейський. Все як раніше.

Якою ж була реакція Заходу на простягнуту руку Сталіна?

15 вересня 1934 року за ініціативою уряду Франції до уряду СРСР звернулися 30 держав — членів Ліги Націй із запрошенням вступити до Ліги. СРСР погодився і через три дні був прийнятий до Ліги Націй. Але це ще не було реальною відповіддю.

Відповідь Англії збігалася з першою реакцією Муссоліні. Дуче відчув у Гітлері суперника в майбутній боротьбі за консервативні режими Балкан і Подунав'я, а насамперед за Австрію. Особиста зустріч з Гітлером 1934 року, влаштована фон Папеном, не принесла порозуміння. Треба сказати, що Гітлер ставився до Муссоліні з щирим піететом як до провісника світового фашизму, але це не міняло його божевільних великонімецьких планів, які відводили

Італії другорядну роль. З ініціативи Муссоліні 1933 року почалися переговори про укладення пакту чотирьох держав; Німеччина, Італія, Франція і Англія мали утворити директорію, яка правила б Європою.

Пропозиція Муссоліні була зустрінута позитивно урядом Макдональда, тобто в кінцевому рахунку консерваторами, і сам англійський прем'єр поїхав у Рим для узгодження позицій. Тут вперше різко засудив запопадливість свого уряду Черчілль, з погано прихованим презирством порадивши колишньому робітничому лідеру довірити зовнішню політику досвідченим дипломатам. Звідси починається історія численних спроб англійської дипломатії не «умовити агресора», як це не раз характеризувалось радикальними комуністичними і антикомуністичини політиками й істориками, а *використати нацистську Німеччину як буфер проти Сталінського державного комунізму*, нейтралізувавши нереалістичний нацистський «футуризм».

Права, італо-англійська пропозиція не мала шансів — і через опір французької сторони, і через те, що Гітлер не збирався зв'язувати себе жодними зобов'язаннями.

Коли Гітлер прийшов до влади, у Франції якраз мінялися один за одним уряди лівої чи центристської орієнтації. Одразу після одержання звістки про призначення нового райхсканцлера тодішній прем'єр-міністр Едуард Даладьє викликав до себе начальника Генерального штабу, заступника голови Вищої ради оборони Франції генерала Вейґана. Вейґан розвіяв сумніви прем'єра. На його думку, німецька армія зможе досягти рівня кайзерівської не раніше ніж через 10 років, а вже 1934 року має бути готова «лінія Мажіно» — оборонна надія Франції. У Франції слабкі у воєнному відношенні союзники, крім досить сильної армії Чехословаччини. Вирішальну роль у війні відіграє найсильніший у світі англійський флот. Вейґан схилявся до воєнного союзу з СРСР, але після 1934 року змінив своє ставлення. Його, людину глибоко консервативну, налякало посилення лівих елементів у Франції. Тим не менш франко-радянський договір про взаємодопомогу підписано 2 травня, а аналогічний радянсько-чехословацький договір — 16 травня 1935 року.

Впродовж 1934—1935 років склалася європейська розстановка сил, що могла б знайти подальший розвиток і попередити воєнну катастрофу. Однак, європейська демократія втрачала одну позицію за другою і врешті віддала ініціативу Гітлеру і Сталіну.

За три-чотири роки своєї диктатури Гітлеру вдалося методами державного втручання в економіку зупинити її розвал, практично ліквідувати безробіття і добитися зовнішньополітичних успіхів, які зміцнили внутрішнє і зовнішнє становище його режиму. Ремілітаризація Рейнської області, повернення Саару внаслідок успіху наці на плебісциті, відкрита відмова Німеччини від воєнних статтей Версальської угоди, проголошена 16 березня 1935 року, і величезні успіхи в реальному, не рекламованому переозброєнні Вермахту, як відтепер називалися збройні сили Німеччини, змінили не тільки позиції Німеччини в Європі, а й співвідношення сил в таборі тоталітарної правиці. Віднині Гітлер, а не Муссоліні, був провідною силою фашизму.

Вуличні бої у Відні 1934 року, які старим комінтернівцям здавались передвісником світової революції, були результатом конфлікту решткі імперії — величезного європейського міста, де жила чверть Австрії, де була зосереджена більшість австрійського робітництва, буржуазії та інтелігенції і де найбільший вплив мала соціал-демократія, — і като-

лицької селянської Австрії, переважно тоді дуже бідної гірської країни. Консервативна Австрія 1934 року підтримала Дольфуса, союзника Муссоліні, але в тому ж році канцлер був убитий місцевими нацистами. З того часу австро-німецькі націоналістичні сили контролюються Берліном; Австрія була захоплена Гітлером 1938 року, але демократії прийшов кінець раніше.

Катастрофа в Іспанії означала втрату останнього в латинському світі плацдарму демократії. За іронією долі, удушення іспанської демократії шляхом політики невтручання випало на уряд Народного фронту.

Народний фронт тріумфально переміг на виборах 1936 року і сформував уряд з соціалістів і радикалів на чолі з Леоном Блюмом. Страх перед комуністичною загрозою не мав підстав — комуністи одержали всього 72 мандати із 381, що завоював Народний фронт. Соціалісти мали вдвоє більше — 146 мандатів. Франція, як зазначав Рузвельт, опинилася перед необхідністю розв'язати всі застарілі соціальні проблеми, до того ж за вкрай несприятливих економічних умов. Уряд Леона Блюма провів закони про колективні договори, які гарантували певні норми заробітної плати, про визнання вільних профспілок, про інститут уповноважених, нарешті, про оплачувану відпустку (до Народного фронту Франція знала тільки відпустки за власний рахунок!) і 40-годинний робочий тиждень, а також про регулювання цін на зерно, реорганізацію державного банку, націоналізацію воєнних заводів і підвищення вчетверо платні солдатам. Це було все, на що держава була спроможна. Для підтримання бюджету потрібні були заходи суворої економії, проти яких, звичайно, виступили комуністи. Фактично це й розвалило Народний фронт і викликало відставку лівого уряду. Про серйозну реорганізацію збройних сил, в необхідності якої де Ґолль переконав Леона Блюма і лідера радикалів Поля Рейно, не могло бути й мови.

В результаті різних урядових комбінацій вирішальні кроки напередодні війни випало робити правому лідеру радикальної партії Даладьє. Він не мав інших союзників, крім консервативного уряду Англії, і не витримував тиску своїх і англійських правих.

За таких умов влітку 1938 року розгорівся конфлікт навколо судетських німців, нібито переслідуваних властями Чехословаччини. Європа опинилася перед загрозою війни.

«Якщо Великобританія, Франція і Росія спільно звернуться до Гітлера з нотою, — писав тоді Черчілль, — даючи йому зрозуміти, що напад на Чехословаччину потягне за собою їх негайний спільний виступ; якщо в той же час і Рузвельт заявить, що ця нота має за собою моральну підтримку США... то можна сподіватися, що цивілізований світ не буде втягнутий в катастрофу»[1]. Черчілль знав більше, ніж говорив: до англійців зверталися керівники Вермахту, перелякані перспективою війни і готові на військовий переворот. В змові брали участь генерал-полковник Бек і полковник Остер — особистий друг Канаріса, а також командуючий III військовою округою (Берлін—Бранденбург), його помічник, командир розташованої там танкової дивізії... 18 серпня учасник змови Евальд Кляйст-Шменцін приїхав до Лондона і мав розмову з Вансіттартом з міністерства закордонних справ і Черчіллем, в ніч на 7 вересня лорд Галіфакс таємно прийняв іншого змовника — радника посольства Тео Кордта. Кордт виклав позиції змовників: якщо Англія підтримає Чехословаччину, війни не буде, а якщо й буде, опозиція скине Гітлера.

[1] *Winston Churchill.* Step by step, 1936—1939. — N.-Y., 1939. — P. 248.

У відповідь Чемберлен взяв свою парасольку і вперше в житті сів у літак, щоб полетіти до Гітлера в Берхтесґаден. В результаті народилася Мюнхенська угода.

Треба сказати, що Сталін тоді був серйозно сповнений рішучості піти на ризик воєнного конфлікту. Про це свідчать заходи по приведенню армії в стан бойової готовності, здійснені восени 1938 року. Можливо, чималою мірою ця рішучість підтримувалася тим, що ненависний йому польський режим брав, на свою ганьбу, участь у поділі Чехословаччини на боці «держав осі», і виникала можливість помститися Польщі за поразку 1920 року. Так чи інакше проблема полягала в тому, чи вірно вгадали демократичні уряди справжні цілі нацистів. Якщо Гітлер вдовольниться возз'єднанням німців в єдиній державі і залишить Чехословаччину в спокої після територіальних поступок, отже, консервативна стратегія вірна. Змінена реальна ситуація приведена у відповідність із правовими міжнародними угодами, і з нацизмом можна співробітничати проти комунізму. Якщо ж виявиться, що Гітлер проковтне і рештки Чехословаччини, — отже, скоєно фатальні помилки.

В березні 1939 року виявилось, що скоєно фатальні помилки. Чехословаччину було окуповано.

Історія переговорів між англо-французами та СРСР, підготовки та реалізації альтернативного варіанта — змови між Гітлером та Сталіним добре відома. Слід зазначити тільки загальнополітичний характер цього стратегічного повороту.

Публікації того періоду свідчать про те, що Сталін серйозно обрав союз з Німеччиною проти європейських демократій як засіб досягнення власних стратегічних цілей.

Голова Комінтерну Ґеорґій Димітров писав тепер: «Якщо раніше вказані

Гітлер і Чемберлен у Мюнхені

європейські держави ділились на агресивні і неагресивні, ...то тепер цей поділ уже не відповідає дійсності. Ця різниця зникла. Більш того — якраз англійські і французькі імперіалісти виступають в ролі найревніших прихильників продовження і дальшого розпалювання війни»[1].

З роз'ясненнями виступив, нарешті, і сам Сталін.

«Але як би не брехали панове з агентства Ґавас, вони не можуть заперечувати, що:

а) не Німеччина напала на Францію і Англію, а Франція і Англія напали на Німеччину, взявши на себе відповідальність за нинішню війну;

б) після відкриття воєнних дій Німеччина звернулася до Франції і Англії з мирними пропозиціями, і Радянський Союз відкрито підтримав мирні пропозиції Німеччини, бо він вважав і продовжує вважати, що найшвидше закінчення війни докорінним чином полегшило б становище всіх країн і народів;

в) правлячі кола Англії і Франції грубо відхилили як мирну пропозицію Німеччини, так і спроби Радянського Союзу добитися якнайшвидшого закінчення війни»[2].

Звичайно, політичний перехід на бік тоталітарних держав виключав тактику

[1] Див.: Коммунистический Интернационал. — 1939. — № 8—9. — С. 36.

[2] Правда. — 1939. — 30 нояб.

1939. Німецькі війська входять у Прагу

Народного фронту. В зверненні Комінтерну до робітників світу говорилось: «Більше ніж будь-коли вам потрібна тепер єдність сил для боротьби проти війни, реакції, наступу капіталу. Але ця єдність можлива нині тільки помимо і проти лідерів соціал-демократії, що цілком і повністю перейшли на службу до імперіалістів. З ними, рівно як і з лідерами інших дрібнобуржуазних партій, не може бути ні єдиного робітничого, ні народного фронту»[1].

Подібні оцінки важать, мабуть, більше, ніж поділ територій Сходу Європи між Німеччиною та СРСР, сам факт підписання угоди, яка відкрила нацистам шлях на Польщу і на Захід, і економічна підтримка воєнної машини Німеччини напередодні її нападу на СРСР.

Ліва громадськість Європи сприйняла угоду СРСР з Німеччиною як зраду і комунізму, і демократії. Чи можна вважати політичну лінію, обрану Сталіним у серпні 1939 року, зрадою чи хоча б помилкою? З точки зору інтересів сталінського тоталітаризму, сталінської Великої Держави вона була просто *іншою* лінією, альтернативною антифашистському курсу 1933—1938 років. Обидва варіанти політики уже слід розцінювати не з позицій міжнародного комунізму чи ідеалів соціалізму, — для Сталіна всього цього не існувало, всі ідеали самі розцінювалися з точки зору національних, великодержавних інтересів імперії — СРСР. Можна запитувати тільки, чи допустився Сталін прорахунків, чи не надто він розраховував на лояльність фашизму. Використовуючи класичні зразки, можна сказати, що це було гірше, ніж підлота, — це була помилка.

Істотна інша обставина: вибір стратегії союзу з Німеччиною — Сталіну було байдуже, нацистська вона чи соціал-демократична — означав повернення до глобальної стратегії, а, отже, і до словника світової революції! Вся еволюція в напрямі до європеїзму, нібито пророблена комуністами Росії, виявилась парою фраз перед заманливою перспективою зростання впливу Великої Держави на планеті. Сталін нама-

[1] Див.: Коммунистический Интернационал. — 1939. — № 8—9. — С. 6.

гався використати конфлікт між демократіями і тоталітаризмом для того, щоб набрати ваги і виступити суддею тоді, коли обидві сторони будуть знесилені. Ту задачу, яку раніше покладали на світову пролетарську революцію, тепер мали виконати танки.

Історія, здавалось, зробила все, щоб об'єднати в одному таборі фашистський і комуністичний тоталітаризм. І все-таки цей варіант виявився неможливим. Комуністичній Росії судилося увійти в війну в союзі з західними демократіями.

Німеччина проти світу

Феномен масової підтримки гітлерівського режиму багато обговорювався в літературі, особливо гостро — у зв'язку з відповідальністю німців за винищення євреїв. Німецька держава виплачує компенсації, її лідери — як консерватор Аденауер, що прожив роки нацизму в Німеччині, так і соціал-демократ Віллі Брандт, що боровся проти нацистів в еміграції, — від імені Німеччини просили прощення у євреїв.

В поясненнях феномену нацизму напочатку панували посилання на таку нібито характерну рису німців, як авторитарна особистість. Виходячи з цього, аналізували ситуацію в Німеччині Фромм, Адорно та інші[1]. Пізніше переважає аналіз німецького тоталітаризму як культурного явища[2]. В цьому ж напрямку аналізує особливості німецької культури засобами теорії «культурних універсалій» Анна Вєжбіцка[3].

Зрештою в масовій літературі переважила концепція «тонкої патини цивілізації», за висловом сучасного історика Ганса Моммзена, згідно з якою звіра можна знайти, злегка пошкрябавши пересічну людину кожної національної культури. До цього близькі міркування Ганни Арендт щодо «банальності зла», викладені в її звіті про процес Айхмана в Єрусалимі. За Ганною Арендт, „носіями зла є не якісь особливі кати, а прості пересічні люди, які, не замислюючись, роблять свою маленьку роботу в сірій рутині бюрократичної буденності. Зло банальне — не банальна ідеологія, яка концентрує зло в людях і використовує його.

Такий компроміс продовжувався до 80-х років; 1980 року вийшла книга консервативного німецького історика Ернста Нольте, який намагався частково виправдати гітлерівське «остаточне рішення єврейського питання». Згідно з Нольте, фактично після 1938 року євреї й німці як спільноти були в стані війни — адже голова Єврейського агентства Хаїм Вейцман після погрому 1938 року («кришталевої ночі») закликав до бойкоту німецьких товарів, тобто фактично від імені євреїв оголосив німцям війну. Дискусії серед істориків закінчилися засудженням позиції Нольте, який зрештою поновно висунув подібні концепції після краху СРСР; але час від часу спалахують нові дискусії навколо невгасимо болючої проблеми відповідальності за фашизм. Нові суперечки викликала книжка американського історика Деніела Ґольдгаґена «Добровільні кати Гітлера». Ґольдгаґен на матеріалах одного поліцейського батальйону доводив, що злочини творили не якісь особливі нацисти і фанатики, а нормальні резервісти, мобілізовані в загальному порядку[4].

Варто підкреслити, що проблема полягає не тільки в Голокості. З особливою, нечуваною жорстокістю нацизм ставився до більшості своїх сусідів. Голокост євреїв і винищення циган у 1943 році займають надзвичайне місце, тому що йшлося про *масове убивство всіх*, від немічних стариків до малень-

[1] *Adorno Th., Frenkel-Brunswik E., Levinson O.J., Sanford R.N.* The autoritarian personnality. — N.Y., 1950. *Fromm E.* The fear of freedom. — L.,1960.

[2] *Dahrendorf Ralf.* Gesellschaft und Demokratie. — Muenchen, 1968; *Jack M.* Weatherford. Deutsche Kultur, amerikanisch betrachtet. — Berlin, 1978; *Nuss Bernard.* Das Faust Syndrom. Ein Versuch ueber die Mentalitaet der Deutschen. — Bonn, 1993.

[3] Див.: *Вежбицкая Анна.* Семантические универсалии и описание языков. — М., 1999.

[4] Див.: *Нудельман Рафаил.* Возвращение в ад // Окна. — 1996. — 5, 12 и 19 дек.

М. Робінзонова. Освєнцім

ких дітей, «винних» лише в одному — в належності до певної нації. Але злочинність нацистського режиму не вичерпується цими найстрашнішими його діями. Досить згадати, що в Німеччині працювало 2,7 млн. *рабів*, набраних з населення колишнього СРСР, зокрема з українців. До них слід було ставитися як до робочої худоби. Так само як до скотини ставилися до слов'ян на окупованих територіях; в Райхскомісаріаті «Україна» не дозволено було жодної освіти для місцевого населення, розстрілювали польських дітей в Генерал-Губернаторстві, якщо викривали заняття в підпільних школах. Загалом нацизм в Німеччині був таким провалям в її цивілізаційному розвитку, що його слід вважати соціально-психологічною аномалією на зразок масової параної. Це не тільки не знімає відповідальності з тих, хто цю параною підтримував, будучи нормальною втямною людиною, а й підвищує її, бо масові психози творяться здоровими і втямними людьми.

Чи можна в світлі яких би не було страхітливих фактів відновлювати колективну відповідальність, зокрема цілих націй? Констатуємо різницю постав у цьому питанні: з ліберальної точки зору, з точки зору європейських правових принципів відповідати може *тільки особистість*, яка вчинила злочин або до нього причетна. З консервативної точки зору можна говорити про цілісність нації-Gemeinschaft як суб'єкт історичного чину, а, отже, і про історичну відповідальність народу, але остання така ж невизначена, як і той чин, що приписується нації як цілому. Покарані учасники поліцейських акцій чи ні, чи були вони ентузіастами катувань і убивств, а чи просто боялися репресій за непослух, вони — кожен особисто — є військовими злочинцями, і якісь взаємні прощення чи порозуміння їх з колишніми жертвами були б проявами хворобливої фантазії.

Інакше стоїть справа з *моральною* відповідальністю людини, що належить до певної спільноти і приймає її історію, в якій є криваві плями. Тут залишається спадкоємність — насамперед *політична*, оскільки громадянин даної «нації-держави» сьогодні вільно і відповідально обирає свої політичні орієнтації.

Але коли йдеться про такі великі речі, як історична доля нації, в рахунок беруться так звані культурні архетипи. А у їх виборі, можливо, людина не вільна: архетип якраз і є те *буття*, те культурне *a priori*, яке не осмислюється — або осмислюється лише заднім числом.

Існує чимало культурних фактів, які можуть бути витлумачені як свідчення особливої покори німців наказам і прескрипціям[1]. Так, Анна Вєжбіцка дослідила німецькі надписи-заборони і показала їх командний, імперативний характер порівняно не лише з англійськими, а й з австрійськими відповідниками. В культурологічних дослідженнях Дарендорфа, Нусса, Везерфорда, Вєжбіцкої *порядок, die Ordnung* розглядається як ключове поняття німецької національної культури. Однак, це не те саме, що стандарт авторитарної особистості. Уже Фромм розглядав схильність до Ordnung'у як наслідок «страху перед свободою». Вєжбіцка підводить до більш широкого погляду: до визначення несвідомого страху (*Angst*) як джерела прагнення до порядку.

Наскільки переконлива така онтологія зла?

Передусім можна вказати на більш прозаїчні мотиви німецького прагнення до порядку, ніж містичні страхи. Акуратність і порядок у германській культурі з'являються раніше, ніж протестантська етика; можна послатися вже на матеріали давньої германської археології. Можливо, протестантська етика тому і лягла так зручно на німецький побут, що вже мала історичні передумови. Подолання хаосу німецька культурна традиція починала з осередку порядку — власного дому, *Heim*, поняття якого розширювалося до *Heimat* — батьківщини. Батьківщина, або «рідна сторона», розглядалась як місце, де людина виросла і де вона могла почувати себе в безпеці[2]. «Найгірше, що може статися з німцем, — це втрата батьківщини»[3]. Батьківщина мислиться тут як звичний порядок речей, в якому кожна людина легко знаходить своє місце.

Зрештою, у всіх народів поділ світу на «свій» і «чужий» базується на уявленні про власний дім як максимально «свій» світ. В німецькому варіанті, можливо, відлунює варварська воєнно-демократична давнина, часи, коли німці колонізували простори Центральної Європи і жили як напіввоєнна громада, здатна за найменшим сигналом привести себе в готовність до дії в загальній військовій організації. Кожен знає своє місце і знаходить його сам — це і є модель німецького *Ordnung'у*, яка походить з бойових порядків. І тут не така вже велика відстань до англо-саксонського індивідуалізму: адже індивідуальне рішення і індивідуальна відповідальність лежали в основі також і англійського порядку і громадського побуту, що завжди був побутом колонізаторів чужих, кельтських островів. Чіткість, з якою цей давній морський народ реагує на катастрофу, проявляючи глибоко укорінену здатність спокійно рятувати спершу слабших, потім сильніших, найменше шансів залишаючи капітану і керівникам, є проявом не просто альтруїстичної самовідданості, а прекрасно організованого і упорядкованого індивідуалізму. Індивідуалізм есквайрів спускається в міську англійську культуру, але спочатку індивідуалізм утверджується в побуті феодалів — організаторів внутрішньої колонізації Британських островів, що добилися рівноваги з королем і створили парламент на базі давніх інститутів. *Ordnung* по-німецьки теж означає не тільки послушенство, але й розподіл обов'язків і відповідальностей; характерно, що німецьке суспільство грубувато-егалітарне порівняно, скажімо, з більш аристократичним австро-німецьким. Завоювання нових земель було перетворенням їх на Heimat і насадження Ordnung'у. Нагадаємо, що в німецькому феодалізмі завжди було чітко розподілено права і обов'язки феодала, його суверена і його підлеглих.

Але все-таки несвідомий страх, безадресна тривога *Angst* — чисто німецька культурна, літературна, мовна

Жертви концтабору

[1] Див.: *von Henting Hartmut.* Vortschrtftsu. Ordnungs-Ethos. — B., 1996.

[2] Див.: *Вежбицкая Анна.* Семантические универсалии и описание языков. — С. 601.

[3] Див.: *Nuss Bernard.* Das Faust Syndrom. Ein Versuch ueber die Mentalitaet der Deutschen. — Bonn, 1993. — C. 178.

особливість. І не виключено, що тут ми маємо рештки трагічного і «некрофільського» світогляду, властивого германській міфології.

Слово *Angst* означає страх, але не чітко визначений страх перед чимось конкретним (нім. *Furcht*), а безадресний страх як почуття взагалі. Початково латинське (літературне!) *angustia* означало «горе», «розлад», — тобто *депресію*. В сучасному розумінні «несвідомого страху» це слово почав вживати Мартін Лютер, що відіграв величезну роль у становленні сучасної літературної німецької мови[1]. Можна було б говорити про «революцію страху», здійснену Лютером, як у нас говорять про «революцію сміху» Петра Першого (О.М. Панченко). І, що істотно, це дає можливість по-новому побачити Фаустівську проблему.

Адже Фауст у Ґете рятується від диявола і перемагає його не в порядку-*Ordnung'у*, а в безмежній і безконечній *силі особистості*! Оптимістичний прогресизм Ґете перемагає диявола як тінь людську і як страждання-*Angst*, як вічну загрозу нормальному життєутвердженню. Це — напівмістичний порив. Німецька містика взагалі постає як засіб боротьби з дияволом через *співжиття з ним*, це *християнська* тінь диявола, що виражає лютеровий неспокій духу. Демонізація неспокою — спосіб подолання метафізичного Страху — чорнильниця, кинута Лютером в кут його келії, де він побачив сатану. І немає потреби в якихось дуже складних і вразливих аналогіях: адже Шопенгауер — це тінь Ґете, його Мефістофель, а як з Шопенгаура виростає песимістична і трагічна культура німецького індивідуалізму від Ваґнера до Ніцше, немає потреби розписувати в деталях. Такі культурологічні побудови прекрасно узгоджуються із спостереженнями про демонізацію єврея, який набуває рис Мефістофеля і на ділі виступає як двійник і доповнення німецької сутності.

Подібні конструкції можна підтвердити матеріалами історії культури, але вони недостатньо переконливо обґрунтовують конкретні історичні відповіді. Адже згаданий Деніел Ґольдгаґен свою концепцію особливого німецького антисемітизму, нібито на відміну від інших антисемітизмів *знищувального*, легко — і абсолютно непереконливо — аргументує численними посиланнями на німецькі та австрійські радикальні антисемітські книжки і організації. І що з того? В Німеччині століття асиміляції євреїв — XIX століття — не знало масових агресивно-антисемітських рухів з погромами, кривавими навітами тощо, а в Росії знало. І в імперії кайзера, і в Австро-Угорщині становище євреїв було більш захищене, ніж у Франції. Та й справа не тільки в антисемітизмі — взагалі факт достатньо масової підтримки безмежно жорстокого режиму вимагає пояснення.

Зрештою, а чи була така підтримка? З того часу, коли на виборах 1932 року наці одержали свою третину голосів, жодним результатам «волевиявлення» вірити не можна, а соціологічних опитувань, природно, нацистська Німеччина не знала. Аналіз соціального складу і масової поведінки поліцейських батальйонів не може бути заміною доброї соціологічної виборки — ми не знаємо достеменно, як формувалися ці частини і чи було можливо вільно їх покинути. Щодо відсутності масових протестів, то треба бути дуже заанґажованим, щоб очікувати за умов тоталітарного режиму будь-яких демонстрацій непокори. Посилання Ґольдгаґена на «масовий рух» протесту проти ліквідації психічно хворих *німців* просто несерйозне: йшлося про відмови від участі в «евтаназії» частини порядних

[1] Див.: *Вежбицкая Анна.* Семантические универсалии и описание языков.

лікарів, і «масовий рух» цей не мав виразно політично опозиційного характеру і не виходив за межі лікарень.

Реальність полягала в тому, що ліберальна частина німецького політикуму була розгромлена, інтелігентна еліта нації або перебувала в еміграції, або була під суворим контролем, радикальна антифашистська ліва була фізично винищена або сиділа в таборах. Для того, щоб паралізувати волю нації до опору, достатньо — при добре поставленому репресивному апараті — по одному активному доносчику на сотню громадян. А загальний настрій ентузіазму може створити і третина народу, якщо вона добре організована і користується повною підтримкою тоталітарної держави.

Можна говорити про активну підтримку гітлерівського режиму великою частиною середніх верств, охоплених національним ентузіазмом і сліпо відданих харизматичному лідеру, та військово-бюрократичними колами, які були позбавлені бездумного ентузіазму і ставилися до наці та їх фюрера радше іронічно, але діяли як *правоконсервативні союзники нацизму*. За умов війни чи її передодня ці кола представляла *армія*. Фінансова та промислова еліта Німеччини радше поділяла настрої обережного союзника нацистів, властиві вищому генералітетові та офіцерству, — але, треба сказати, в силу свого «фахового» власницького егоїзму максимально користувалися можливостями, які їм надавали перемоги нацистської держави, не зупиняючись перед участю у військових злочинах.

Позиція армії заслуговує на найбільшу увагу.

Насамперед можна твердити, що німецька армія в Другій світовій війні проявила найвищі професійні якості. Це варто ще і ще раз підкреслити тому, що противники всіляко намагались її фаховий рівень применшити, виходячи з благородних міркувань піднесення власного бойового духу. Про німецьку армію говорили, що вона є бездумним механізмом, заснованим на сліпій покорі, що вона душить ініціативу підлеглих штабним педантизмом, що в ній панують станова виключність прусської вояччини з її кийковою дисципліною. Незважаючи на очевидні факти, заперечувалась навіть та обставина, що німецька армія всупереч природному консерватизму своєї аристократичної еліти зуміла найкраще використати можливості найновішої техніки і показувала зразки високої організації операцій у складній маневровій війні. Не доводиться говорити про те, що агресивність Вермахту ототожнювалася з нацизмом, і армія розглядалась як сила суто нацистська.

Насамперед Вермахт не був системою, що ґрунтувалась на бездумному послушенстві. Цілком слушно зауважував фон Манштайн, що характерною рисою Вермахту була «самостійність, яка такою мірою не надавалась командирам жодної іншої армії»[1]. Фахова автократична ієрархія будувалась так, щоб якомога ефективніше забезпечити відповідальність кожного за своє коло обов'язків, і щоб начальник не втручався в деталі виконання наказів своїми підлеглими. Ця настанова набула і суто політичного характеру, оскільки армія увесь час боролася за автономію в нацистській державі, а, отже, добивалася невтручання партійної верхівки з Гітлером на чолі в оперативну діяльність головного командування. Як складалася доля цієї боротьби — справа окрема.

В німецькій армії існувала висока культура штабної роботи і високий престиж штабного офіцера, що знаходило вияв у переходах офіцерів та генералів з штабної роботи на командну і навпаки. З армією політичне керів-

[1] Див.: *фон Манштейн Э.* Утерянные победы. — Смоленск, 1999. — С. 69.

«Чистка» Брно (Чехія) від «комуністичних та єврейських елементів»

ництво рахувалось як із цілим — саме тому в армії існували неформальні авторитети, до яких Гітлер звертався незалежно від їх офіційної позиції. Прусський елемент був у німецькій армії дійсно дуже сильним — і, до речі, саме прусською традицією була різка відокремленість офіцерів від нижніх чинів, сухість і офіційність поведінки щодо підлеглих. Але вже в кайзерівській Німеччині офіцерство в масі своїй не було прусським. Позиції офіцерської еліти сильно мінялися в ході війни. Генерал випалював сигаретку з танковим екіпажем, і це було демонстрацією солдатської єдності. Все більше переважала ідеологія фронтової солідарності (*Kameradenschaft*) аж до появи категорії, яку старі офіцери презирливо називали *VOMAK — Volksofizier mit Arbeiterkopf*, «народний офіцер з головою робітника». В німецькій армії був надійний і жорстокий унтерофіцерський склад, в училищах панувала «дідівщина», але офіцер залишався офіцером, військовим аристократом; він міг зверхньо образити і навіть розстріляти, але йому не личило хамити і рукоприкладствувати.

Не можна не зазначити й іншого боку справи: командування армії зовсім не обов'язково було здатне подолати консервативні передсуди і вже зовсім не було спроможне на самостійні *політичні* рішення, особливо такі, які вимагали рішучості аж до авантюризму. Напередодні великих подій, в час, коли Гітлер вирішував, чи наважитися на ремілітаризацію Рейнської області, армія не підтримала його — міністр, генерал Бломберґ, порадив після проголошення Францією мобілізації відступити і відвести війська, і Гітлер відвів би їх, якби не наполягання дипломатів (фон Нойрата). З того часу Гітлер постійно звалював вину на нерішучість Вермахту і докоряв «генералам, які вічно сумніваються»[1]. Як говорилося, криза в зв'язку з Чехословаччиною у вересні 1938 року ледве не призвела до військового перевороту, але приголомшуючий дипломатичний успіх Гітлера остаточно примирив армію з нацистами. Стабільність режиму наці і підтримку його з боку консервативно-

[1] Див.: *фон Манштейн Э.* Утерянные победы. — С. 87.

генеральських кіл забезпечила політика поступок нацизмові, уперто здійснювана європейською правицею. «Ми були з кожним разом все більш вражені тим, яке неймовірне везіння супроводжувало досі Гітлера при досягненні ним досить прозорих і прихованих цілей без застосування зброї, — писав генерал фон Манштайн. — Здавалося, що ця людина діє за майже безпомилковим інстинктом»[1].

Підтримка Гітлера значною частиною населення була зумовлена подібними мотивами. Для середнього німця, який ще пам'ятав часи кайзера, довоєнна Німеччина була кращою, ніж республіка. Він не почував вини за Першу світову війну — солдати першої війни пішли на фронт по мобілізації, так само, як французи чи росіяни, — і не бачив у своїй культурі нічого низького і агресивного. Поразка і все, що було після неї, штовхало його до відчуття національної солідарності, і цей пересічний німець зневажав поляків та росіян і не любив французів та євреїв. «Середній німець» кінця 30-х не хотів воювати, але він не хотів і миритися з національним приниженням — завдяки почуттю гідності, притаманному бюргеру. Такий «середній німець» не схвалював «крайнощів» нацизму і, можливо, йому були противні наці, але він визнавав, що їм вдавалось багато. До нацистських політзанять і нацистської демагогії солдат чи офіцер з такою ментальністю ставився з насмішками, але воював він так само старанно і дисципліновано, як працював.

Саме така Німеччина, опортуністична і наче пристойна, воювала і давала масового дисциплінованого вояка. А не нацистська, фанатична і агресивна.

Ця, пересічна Німеччина була націоналістичною принаймні в одному розумінні: вона вірна традиції і національним інститутам. Для цієї Німеччини багато важить *присяга*. У ставленні до присяги чітко виявляється різниця між лібералізмом і консерватизмом: згідно з ліберально-демократичними принципами, громадянин має право на протест проти деспотизму аж до збройного опору владі, згідно з неписаною традицією консерваторів, вірність присязі (тобто вірність державі) вища будь-якого критицизму щодо влади. Посилання німецьких генералів на те, що вони давали присягу, говорить тільки про їх антидемократичну самосвідомість. Нацизм своєю нелюдськістю звільняв німців від усякої присяги. Але люди демократичної традиції і просто люди інтелігентні були віднесені в Німеччині Гітлера мало не до статусу євреїв.

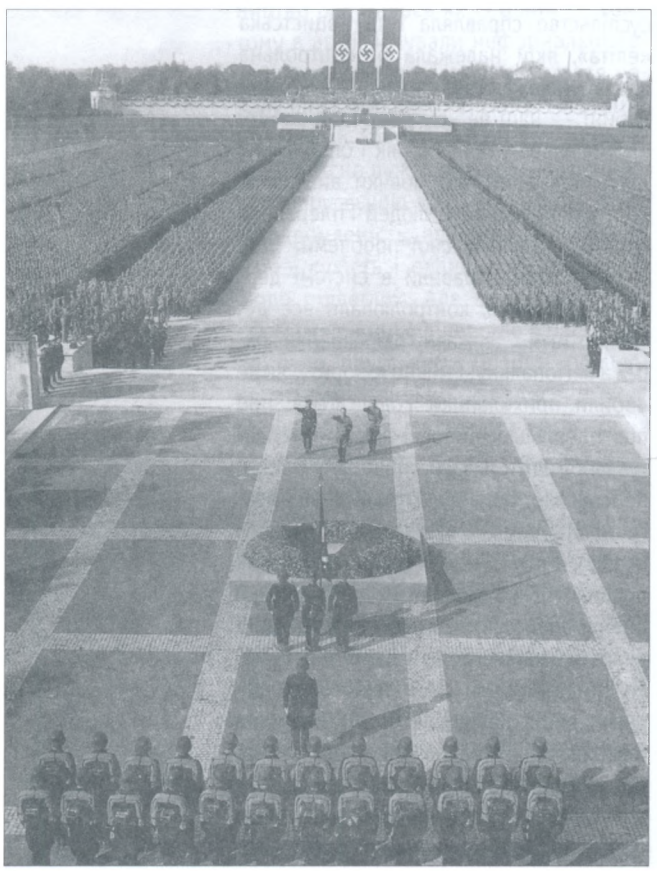
Величезний деструктивний вплив на суспільство справляла і та нацистська «еліта», якій належала безконтрольна влада. Належала не скрізь, не в кожній царині — наці не контролювали роботу промисловості так само, як і оперативну діяльність армії, що мовчки визнавала політичну домінацію людей Гітлера, але сама розв'язувала свої проблеми. Наці безконтрольно правили в системі державної безпеки, контролювали все духовне життя і державну бюрократію, зокрема реґіональну. Смішно говорити, як це робили прихильники Ґольдгаґена, про прогітлерівські німецькі *еліти*; інтелектуальної еліти в часи гітлеризму просто не існувало. Вона була придушена і розгромлена, нацизм взагалі замінив еліти псевдоелітами. Лідери нацистів були, як правило, дуже молоді люди, вискочки без доброї освіти, грубі і примітивні виходці з найрізноманітніших верств населення. Нацизм, як і італійський фашизм, виріс на ідеології елітаризму та ієрархії. Однак, насправді нічого елітарного в ядрі нацистської партії не було.

Рух Гітлера і Муссоліні орієнтувався на маленьку людину, на того самого чо-

[1] Див.: *фон Манштейн Э.* Утерянные победы. — С. 20.

ловічка в кургузому піджачку і широких штанях, прикрашеного безглуздими вусиками, якого так жалів і так вдало зображав Чарлі Чаплін. Фашизм у широкому сенсі слова запропонував маленькій людині століття найпростіший шлях до вивищення: шлях приєднання до величі Нації, належність до якої не вимагає труда, бо дана йому з народженням. Гітлер прекрасно відчував цю потребу в звеличенні маленької людини: він постійно виношував мегалічні архітектурні проекти для майбутнього Берліна і майбутньої Німеччини, де колосальність споруд так умисне контрастувала з малістю людини, що не давила на неї, а створювала ілюзію причетності пігмея до чогось гігантського.

Нацизм приніс «Новий Порядок», але це був все ж Порядок, *Ordnung*. Цей Порядок ґрунтувався на найпростішій *особистісній* ієрархії і протистояв Старому Порядку, Порядку консервативного авторитаризму, заснованому не на особистісній, а на твердій *соціальній*, майже становій структурі взаємозалежностей. Особиста влада маленьких фюрерів над підлеглими — згідно з «приципом фюрерства», *Führersprinzip* — створювала передумови нової соціальної мобільності. Основою «Нового Порядку» стала ієрархія, що ґрунтувалась на примітивній силі, безправності і сваволі. Примітивність його випливала з того, що нацизм насильством намагався розрубати всі гордієві вузли суспільного розвитку, надбудовуючи *владну* ієрархію над традиційною бюрократичною і економічною структурою. Маленька людина не могла проскочити в світ великих грошей, але вона могла одержати колосальну *владу* — а з нею або гроші, або доступ до їх еквівалента в суспільному багатстві — через свою нацистську ієрархію, компенсуючи нею безсилля в суспільних відносинах. Людина в цій системі одинока і позбавлена опори, вона є ніщо без жорстокої системи взаємозалежностей. «Новий Порядок» відновлював глибоко захований страх-Angst і водночас реставрував архаїчну некрофільську жорстокість.

Партійний з'їзд нації в Нюрнберзі — чергова театральна процедура

В середовищі примітивних людей, від яких вимагалась лише хитрість і неймовірна жорстокість, була утверджена міфологія і містика давньогерманської язичницької релігії, сполучена дивним чином з технічними реаліями сьогодення. Так, керівники нації вірили, що небо — згідно з давньогерманською міфологією — камінне, і тому їх ракети «Фау» будуть відбиватися від нього при нальотах на Англію. Тут можна побачити і некрофільську природу германського міфу, поставленого на службу техніці і радикальному

націоналізму. Але до чого тут міф і культурні схеми, до чого тут взагалі будь-яка культура! Це була просто набундючена войовнича безграмотність, протиставлена елементарній вихованості, знанням, інтелігентності, що були прирівняні до «єврейства» і «масонства». Маячня, вигадана чи затверджена Райхсфюрером СС Гіммлером, колишнім посереднім, жорстоким і педантичним шкільним учителем, мала прикрашати «чорний орден» і протиставити його саме *культурі*, якою б вона не була! Оті здорові міцні чоловіки з порожніми очима, одягнені в добре припасовані мундири з претензією на європейську елегантність, — це ж просто нікчеми, які бракові інтелекту прагнули надати героїчного вигляду!

Потужний апарат насильства, створений нацистами, став організатором *простору смерті* в самому серці цивілізованої Європи. Жах полягав не тільки в тому, що наці розбудували систему таборів для економного і продуктивного знищення мільйонів людей, хоча й ці структури не могли знаходитися в інформаційній «чорній дірці» і не отруювати німецької суспільної атмосфери. Може, ще страшнішим було втягнення тисяч і тисяч рядових німців у криваві злочини нацизму, зокрема через ті самі поліцейські батальйони. В цих батальйонах служило 131 тис. чоловік перед війною і 310 тис. в 1943 році. Солдати і офіцери поліцейських батальйонів брали участь у знищенні євреїв, в каральних операціях, в усіх тих садистських жорстокостях, які здійснював режим наці, — і стали військовими злочинцями. Декому з них постійний контакт із смертною мукою припав до душі, тут розквітли справжні садистські таланти багатьох непомітних у цивільному житті людців. А були й такі, які пристосувалися до «простору смерті» з його відсутністю критеріїв добра і зла, жили

СС — «чорні лицарі» Гітлера

в ньому так, ніби це життя — зовсім окреме, якесь несправжнє, нереальне, відділене від нормального, де б вони не могли і помислити чогось подібного. Зовсім як мирні обиватели на службі катів у джунглях Амазонки чи Конґо на початку століття.

Це — не банальність зла, а свідома баналізація зла. Баналізація, тобто звикання егоїстичних натур до зла як спосіб вижити і пристосуватися до такого жаху, який вони раніше і уявити не могли, а тепер чинили як буденну роботу, що і забувається так само легко, як інша банальність. Ми знаємо такі каверни в інших цивілізаціях, і культурні німці в цьому відношенні, на жаль, не становили винятку.

Щоб нація впала в стан варварства і отупіння, занурилася в простір смерті, зовсім не обов'язково, щоб втратили людську подобу *всі* і навіть *більшість*.

22 червня 1941 року — попереджуючий удар?

Проблема можливої агресії СРСР проти Німеччини і нападу Німеччини на СРСР як оборонного заходу чи упереджуючого удару виникла в літературі після публікацій «В. Суворова»-Різуна.

Незважаючи не відсутність якихось переконливих документів, припущення про те, що Сталін збирався напасти на Німеччину на кілька місяців чи тижнів пізніше 22 червня, одразу набуло надзвичайного поширення. При цьому зберігається ставлення до договору Сталіна з Гітлером 1939 року як змови двох тоталітарних режимів, і можливий напад Червоної Армії на Німеччину просто посилює негативне ставлення до комуністичної диктатури, яка готувалася поневолити Європу, а виявилася до всього ще й зрадницькою і віроломною.

Пікантність проблеми полягає в тому, що розв'язання її в дусі Суворова збігалося б із твердженням Гітлера про оборонний характер війни проти Росії, нібито викликаної інтересами захисту Європи від більшовизму. Таким чином неявно приймається теза про охоронну роль нацистської Німеччини щодо європейської цивілізації або принаймні про рівноцінність обох загроз — нацистської і комуністичної. Але якщо у викладі нацистів теза про захист Вермахтом європейської цивілізації від більшовиків не одержала підтримки, то в новому варіанті твердження про упередження більшовицької агресії нібито не має тих самих неприємних конотацій.

Тут є проблема власне для істориків — проблема пошуку і аналізу відповідних документів. Можливо, проблема ця нерозв'язна, бо про радянські плани війни можна сказати те, що сказав генерал Гот про німецьку сторону: «Як це майже завжди буває (наскільки ми могли встановити), план війни не був зафіксований в письмовому вигляді. Він обговорювався у Гітлера за участю вищих військових керівників»[1]. Плани складаються генеральними штабами на випадок конфлікту, але прийняття рішення про введення їх в дію має політичний характер і в таких режимах, як у Гітлера і Сталіна, могло бути таємним і особистим.

Проте, суперечки навколо теми «напад чи упереджуючий удар» мають і принциповий, правовий і морально-політичний характер, з погляду якого історичні деталі неістотні.

Розглянемо дві різних сторони справи: (1) *який історичний смисл* мав вступ СРСР у війну незалежно від того, хто був ініціатором радянсько-німецького збройного конфлікту, і (2) чи був удар Вермахту 22 червня *упереджуючим*, а поворот у світовій війні — наслідком вибору Сталіним курсу на вторгнення в Європу.

Щодо першого питання, то відповідь на нього досить проста. Очевидно, що демократія — неістотно, консервативної чи ліберальної орієнтації — першу стадію війни з нацизмом на континенті Європи влітку 1940 року програла і у неї не було іншого вибору, крім ставки на російсько-німецький конфлікт. Сполучені Штати були далеко, Рузвельта зв'язував закон про нейтралітет 1936 року; хто знає, як би розвивалися події, коли б не напад Японії на Перл-Гарбор. Нейтралітет Росії не міг бути тривалим. *Вступ СРСР у війну на боці Німеччини був би трагедією для Європи як цивілізації.* Участь СРСР у війні на боці демократичних держав таїла в собі певні небезпеки — порівняно легка і рішуча перемога Червоної Армії над Вермахтом могла привести до торжества комуністичного режиму в усій Європі. Та це був певний ризик, але не конечність. Зрештою, саме за таких умов війна закінчилася перемогою демократії.

Доцільна аналогія з Першою світовою війною. Знову Росія виявилася необхідним компонентом ліберально-демократичного союзу проти очолюваного Німеччиною блоку держав. Знову Росія опинилася перед вибором — тільки тепер, здавалося, шлях Бьєрке, шлях антианглійського союзу з Німеч-

[1] Див.: *Гот Г.* Танковые операции. — Смоленск, 1999. — С. 21.

чиною відкривав більш певні і заманливі перспективи. Німеччина вже зав'язла у війні з Англією, а Росія залишалася нейтральною і мала розв'язані руки. Геополітичні інтереси Росії як Великої Держави — а інших інтересів після Термідора 1928—1938 років Сталін уже не мав — відкривали перед нею дві, здавалось би, рівноцінні альтернативи. Якщо Микола II неохоче йшов на воєнний союз з демократіями, то Сталін уникнув би цього союзу ще охочіше — щоб диктувати волю всім учасникам конфлікту.

Як реалізувалися вказані можливості?

Ініціатива в 1939—1941 роках належала Гітлеру. Він у серпні обрав таємний союз із Сталіним, поділивши з ним Східну Європу на сфери впливу, віддавши Росії Фінляндію і країни Балтії, домовившись про поділ Польщі і спільне переслідування польського опору. Це був політичний, військовий і економічний союз двох тоталітарних держав, супроводжуваний відмовою Сталіна від ідеології антифашизму. Нейтралітет Росії дозволив Гітлеру піти на ризик світової війни.

Підписання Пакту з Гітлером поставило СРСР в стан агресора і союзника ініціаторів європейської війни, що створило небезпечну для нього ситуацію, вкрай вигідну правим антикомуністичним силам. В результаті різкий поворот праворуч здійснюють ті політичні сили Франції, які ще недавно були схильні до союзу з СРСР проти Гітлера. Коли почалися військові дії в Польщі, ані Англія, ані Франція не помишляли про активне військове втручання в конфлікт, хоча в цей час на західному фронті не було *жодного німецького танка.* Даремно поляки добивалися від Франції хоча б авіаційної активності; навіть військовим спорядженням та боєприпасами союзники Польщі не допомогли, хоч і

Гітлер на фронті

обіцяли. В середині вересня 1939 року генерал Ґамелен записував у щоденнику, що Франція зможе допомогти Польщі тільки в 1940 році, а наступати на широкому фронті — тільки в 1942 році. Що Польща впаде після двох тижнів відчайдушної оборони, про це ніхто не думав.

Проте взимку 1939—1940 років союзники ледве не втрутилися у військові дії на боці Фінляндії. Серйозно обговорювалися плани захоплення Петсамо і потім — Мурманська і бомбардувань Баку й Батумі.

Немає сумніву в тому, що праві політики англо-французької коаліції розглядали *la drôle de guerre* («дивну війну») як демонстрацію, що мала на меті змусити Гітлера «одуматися» і повернути зброю проти спільного європейського ворога — комунізму. У всякому разі війна демократій проти нацистсько-комуністичного блоку уявлялася з політичної точки зору більш прийнятною, ніж союз демократій з комуністами. Кінець ілюзіям поклав травень—червень 1940 року, коли в результаті блискавичної кампанії німецькі війська вщент розгромили французьку армію, і Франція капітулювала.

Яка ж була в цей час позиція СРСР? Увесь цей час був для Росії зайнятий реалізацією серпневого Пакту — ово-

Сталін і Ріббентроп

лодінням західною Україною та Білорусією, спочатку окупацією, а потім (влітку 1940 року) повним захопленням держав Балтії, невдалою війною в Фінляндії, походом на Буковину, а також реорганізацією армії відповідно до тих висновків з досвіду військових дій, які керівництво спроможне було зробити. Крім загальновідомих акцій, красномовна історія таємної співпраці СРСР і нацистської Німеччини в морських операціях. Сталін в листопаді 1939 року передав німцям базу на захід від Мурманська (в бухті Західна Ліца), де було споруджено базу «Nord». З цієї бази німці організували захоплення норвезького порту Тронгейм. Після окупації Норвегії база перенесена на схід від Мурманська. Звідси через Північний морський шлях у Тихий океан відправлено було німецький військовий транспорт, який потопив за 17 місяців 9 суден і захопив голландське судно з вантажем каучуку і олова. Транспорт провели криголами «Ленін», «Сталін» і «Каганович»[1].

Водночас Генеральний штаб РККА розробляє варіанти планів на випадок війни проти Німеччини. Перший варіант розпочатий вже 28 вересня, активна робота над ним пішла після Фінської війни, в другій половині березня 1940 року. Працювали над планом заступник начальника Оперативного управління Генштабу генерал-майор О.М. Василевський та працівник управління генерал-майор А.Ф. Анісов. 18 вересня підготовлено новий варіант, 5 жовтня його доповіли Сталіну і Молотову, затверджено з поправками 14 жовтня. Восени 1940 і взимку 1941 року проходили оперативно-стратегічні ігри, на яких відпрацьовувалися різні варіанти плану війни — «південний» і «північний». Новий начальник Генштабу Г.К. Жуков доводить цю роботу до кінця, в березні готовий новий варіант, 10 квітня 1941 року підготовлено директиву на розробку плану оперативного розгортання військ прикордонних округів. А потім — уже в травні — зроблено принципово нові кроки, які і стали приводом для висновків про підготовку радянського вторгнення в Європу.

Таким чином, Сталінське керівництво поставилося до перспективи «радянсько-німецької дружби» досить тверезо і враховувало евентуальність війни з Німеччиною, хоча про конкретні політичні рішення впродовж 1939—1940 років не йшлося.

Тим часом плани Німеччини змінювалися.

Ще в кінці весняної кампанії 1940 року Гітлер радився із своїм офіційним наступником Ґерінґом, чи не повернути йому на схід, проти Росії. Ґерінґ не радив починати війну з Росією до розгрому Англії.

16 липня 1940 року була підписана директива «Seelöwe» («Морський лев»), що передбачала висадку десанту в Англії. 19 липня Гітлер запропонував Англії мир без жодних умов, 22 липня Англія відмовилась. Водночас в червні чи липні 1940 року відділ зарубіжних

[1] Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 270.

армій Сходу розпочав підготовку плану війни проти СРСР. Другою людиною, з якою радився Гітлер щодо війни з СРСР, був начальник штабу Верховного командування збройних сил (Oberkomando der Wehrmacht — OKW) Вільгельм Кайтель, тоді вже генерал-фельдмаршал. Кайтель — посередній генерал, але, будучи прихильником нацистів і водночас членом військової еліти (ще й свояком колишнього міністра Бломберга), влаштовував і наці, і генералітет як посередник між ними. Він не проявив ентузіазму і радив Гітлеру ще подумати, принаймні починати війну не восени, а не раніше весни 1941 року.

В кінці липня Гітлер доручив зайнятися планом війни начальнику штабу однієї з армій генерал-майору Е. Марксу, якому він чомусь дуже довіряв. Про виношувані Гітлером плани командуючий сухопутними силами (*Oberkomando des Heeres* — OKH) фон Браухіч дізнався в липні. Він був третьою людиною, з якою Гітлер з цього приводу радився. 30 липня Гітлер і Браухіч домовилися про те, що спочатку треба довести до кінця війну з Англією, а потім іти на Росію (перспективи цієї війни Браухіч оцінював досить оптимістично).

31 липня Гітлер на нараді накреслив попередній термін початку операції «Морський лев» — 15 вересня і при цьому сформулював також і такий варіант: «Ми не будемо нападати на Англію, а розіб'ємо ті ілюзії, які дають Англії волю до опору... Надія Англії — Росія і Америка. Якщо впадуть надії на Росію, Америка також відпаде від Англії, оскільки розгром Росії буде означати неймовірне посилення Японії в Східній Азії... Якщо Росія буде розгромлена, Англія втратить останню надію. Тоді панувати в Європі і на Балканах буде Німеччина. Висновок: відповідно до цих міркувань Росія має бути ліквідована. Термін — весна 1941 року»[1]. Все залежало від того, чи закінчиться перемогою повітряна війна проти Англії, розпочата в серпні.

Герман Ґерінґ

В цей період одночасно готувався план війни з Росією і здійснювалися заходи по плану «Морський лев», від якого німці відмовилися тільки після вересня, констатувавши, що повітряну битву з Англією поки що Німеччина виграти неспроможна. У вересні проект плану війни з СРСР був уже в штабі Командування збройних сил (OKW), почалися учення, перегрупування військ; 5 грудня генерал Гальдер доповів результати попередньої роботи, а 18 грудня директива № 21 («План Барбаросса») була підписана. В «Плані Барбаросса» зрозуміло було сказано, що його реалізація має передувати закінченню війни проти Англії. Це вже було і політичним вибором. Тепер від Гітлера залежало визначення точної дати і пряма команда на відкриття воєнних дій.

Мотиви агресії не мали жодного ідеологічного підґрунтя.

[1] Див.: *Гальдер Ф.* Военный дневник. — М., 1969. — Т. 2. — С. 80—81.

В окупованій Варшаві. Зліва направо: Браухіч, Гітлер, Мільх, Рундштедт, Кайтель

Довгий час німецькі і радянські керівники обговорювали пропозицію Гітлера про вступ СРСР до пакту фашистських держав. 25 жовтня 1940 року Молотов і його заступник Деканозов прийняли німецького посла Шуленбурґа і повідомили його, що СРСР готовий вступити в пакт трьох держав, якщо: 1) Німеччина виведе свої війська з Фінляндії: 2) буде підписано пакт СРСР — Болгарія; 3) район «південніше від Батума і Баку в загальному напрямі до Персидської затоки» буде визнано радянським; 4) Японія відмовиться від прав на вугільну та нафтову концесії на північному Сахаліні. Крім того, Сталін просив згоди Гітлера на радянські бази на Босфорі і Дарданелах. Це приблизно окреслює Сталінські плани територіальних придбань: контроль на Близькому Сході через бази на Протоках та шляхом приєднання до СРСР колишньої Турецької Вірменії та Іранського Азербайджану, вихід до Перської затоки, проникнення на Балкани через Болгарію і, звичайно, Югославію. Радянські владні органи підтримують стосунки, до речі, з тією ж організацією «Црна рука» (через Сіміча). Приєднання Балтії і Фінляндії не було кінцевим пунктом — є свідчення про плани оволодіння Швецією та перетворення Балтики на внутрішнє море СРСР.

Після одержання пропозицій Сталіна Гітлер сказав: «Сталін хитрий і підступний. Він вимагає все більше і більше. Він — холоднокровний шантажист. Німецька перемога непереносна для Росії. Отже, вона має бути поставлена на коліна якомога швидше»[1].

Таким чином, Німеччина опинилася влітку 1940 року в ситуації, аналогічній до 1914—1915 року — з тією істотною різницею, що Франція була розгромлена, і на Заході лишалася одна Англія. Так само, як і тридцять п'ять років тому, Німеччина повинна була вирішити «російську проблему», бо інакше не могла вийти з війни переможницею.

Щодо розв'язання радянсько-німецької війни, не може бути жодних сумнівів, що *ініціатива належала німецькій стороні і особисто Гітлеру, і що при цьому він абсолютно не керувався жодними побоюваннями щодо можливої агресії СРСР. Розгром СРСР був потрібен як передумова розгрому Англії. Як і в 1914 році, Німеччина і в 1939, і в 1941 році була відповідальною за розв'язання збройного конфлікту і повністю несла за це моральну і політичну відповідальність.*

На стратегічні вибори обох сторін впливали оцінки сил противника.

В діях сторін є одна загадкова обставина: грандіозне *применшення* можливостей радянських збройних сил німецькою стороною і майже таке ж саме *перебільшення* можливостей Вермахту — радянською стороною. До того ж перебільшення сил Німеччини не заважало Сталіну робити висновки про те, що Німеччина ще не готова воювати проти СРСР.

Ось як оцінювала чисельність Червоної Армії німецька розвідка. Загальну чисельність стрілецьких дивізій на 11 червня німці оцінили в 175, тоді як їх було 198; до того ж кількість дивізій на заході вони навіть переоцінили (150 замість реальних 113). Проте німці вважали, що в Червоній Армії зовсім немає моторизованих дивізій, коли їх насправді було 31

[1] *Shirer W.L.* The Rise and Fall of the third Reich. — N.Y., 1965. — P. 1062.

Погляди в бік Англії. Гітлер і його штаб перевіряють підготовку плану «Морський лев»

(в тому числі на заході — 22), а число танкових дивізій оцінили в 7, тоді як їх налічувалось 61 (44 на заході). Німці вважали, що у нас є тільки танкові бригади (загальним числом 43)[1].

Ще дивовижніша аберація розвідки Генштабу РККА. За його оцінками, на 1 червня 1941 року у Вермахту на кордоні з СРСР було 94 піхотних дивізії (насправді 79), танкових — 14 (насправді 3), моторизованих — 13 (насправді одна)[2].

В реальному співвідношенні сил у бойовій техніці перевага СРСР була вражаючою: в Червоній Армії налічувалось 24 тис. танків, в тому числі на заході країни — 13 718 танків. Самих лише танків Т-34 налічувалось 892. В цей час в розпорядженні Вермахту було всього 5008 танків! Співвідношення сил в авіації було не менш вражаючим: 17846 радянських літаків проти 5259 німецьких! Навіть завищені оцінки Розвідувального управління (11—12 тис. німецьких танків і 20700 літаків) давали загальну перевагу РККА або принаймні невелике відставання Червоної Армії[3].

Виникає питання: чому, під впливом яких чинників Розвідувальне управління так завищувало дані і чому це не позбавляло оптимізму Сталіна, а, навпаки, підвищувало його?

Відповідь може бути тільки одна: *Сталінське керівництво не могло пояснити блискавичних перемог німецької армії нічим іншим, крім фантастичної переваги над Польщею і Францією в танках і літаках.*

Звідси підрахунки наших штабістів, скільки потрібно сил мати Гітлеру, щоб наважитися на війну з СРСР. В радянських документах від липня і вересня 1940 року зазначалося, що імовірна чисельність німецьких військ для війни з СРСР становитиме близько 170 дивізій, а в документі від 11 березня 1941 року — близько 180 дивізій, в тому числі 165 піхотних, 20 танкових, 15 моторизованих, 4 кавалерійські і 5 авіадесантних. Як зазначає М. Мельтюхов, насправді ці розрахунки були надзвичайно завищеними[4]. Але справа в тому, що і ці завищені оцінки не відповідали уявленням Сталіна і керівництва РККА про ті *мінімальні переваги*, які необхідні німцям для нападу на СРСР.

Як насправді були досягнуті Вермахтом такі блискучі успіхи у Франції?

Первісний план війни — «*Gelb*» («Жовтий») — був побудований як погіршена копія старого плану Шліффена. Погіршена тому, що, використовуючи всі принципи прориву через Бельгію і навіть доповнивши їх проривом через Голландію, план «Жовтий» не був, по суті, планом *війни* — він обмежувався *частковими задачами*: німецькі війська

[1] Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 316.
[2] Див.: Там же. — С. 304.
[3] Див.: Там же. — С. 302, 352.
[4] Див.: Там же. — С. 307.

Генерал Манштайн

повинні були вийти на узбережжя Паде-Кале і захопити північ Франції, загрожуючи Англії вторгненням і нависаючи над центром Франції. Залишалося незрозумілим, як буде досягнута перемога: це залишалося справою ініціативи, справою використання створених операціями переваг.

Альтернативний план запропонував начальник штабу групи армій «В» Еріх фон Манштайн. Опускаючи деталі, можна сказати, що в цьому плані всі окремі операції були підпорядковані тій остаточній конфігурації сторін перед Парижем, де рештки розтерзаної і дезорганізованої французької армії мали протистояти німцям без жодної надії на перемогу. Ліддел-Гарт вважав план Манштайна зразком «стратегії непрямих дій», тобто послідовності операцій, кожна з яких має не безпосередню, а дальню мету — і так далі, доки ситуація ворога не стане безвихідною.

Пізніше, коли план Манштайна врешті було прийнято, командуючий групою армій «А» генерал Федор фон Бок говорив головнокомандуючому сухопутними силами фон Браухічу, що йому цей оперативний план не дає спокою: німці мали рухатися в 15 км вздовж «лінії Мажіно» і сподіватися, що французи будуть спостерігати це спокійно, головна маса танків буде зосереджена на кількох дорогах в горах Арденн, командування сподівається форсувати ріку Маас поблизу французьких позицій, і взагалі операція не матиме сенсу, якщо французи не увійдуть в Бельгію... «Ви граєте ва-банк!», закінчив старий пруссак. Можна було б висунути й інші аргументи. Німецький наступ *можна було зірвати* — для цього у Франції вистачало сил і техніки. Але зірвати план Манштайна можна було тільки маневровою обороною, використовуючи проти танкових кулаків німців такі ж самі рухливі і сильні танкові кулаки, як це робив Манштайн в степах Передкавказзя та Південної України взимку 1942—1943 року. Але саме цього не вміли робити ні французи, що відсижувалися за «лінією Мажіно», ні Червона Армія 1941—1942 року.

Дуже характерна історія зміни первісних начерків плану «Жовтий». Манштайн був уже немолодий чоловік і обіймав досить високі пости в армії, доки його кар'єрі не зашкодила близькість до начальника штабу ОКН генерала Бека. Манштайн був усунутий разом з оточенням Бека і в 1939 році очолював штаб групи армій Рундштедта. Через опір Гальдера фон Манштайн був врешті звільнений і направлений у Мюнстер командувати корпусом. Згідно із порядками, Манштайн мав бути прийнятий перед новим призначенням верховним головнокомандуючим — Гітлером. Другом Манштайна був генерал фон Тресков, красень-аристократ, зять колишнього головнокомандуючого Фалькенгайна, пізніше, 1944 року, страчений за участь у змові проти Гітлера. А другом Трескова був ад'ютант Гітлера полковник Шмундт, через якого після офіційного прийому Манштайну бу-

ла призначена таємна аудієнція у Гітлера. Впродовж кількох хвилин Гітлер схопив головну ідею генерала і врешті наполіг на тому, щоб штаб ОКН (Гальдер) перебудував плани в напрямі, продиктованому Манштайном.

Гітлер і стежив, щоб операції у Франції розвивалися у строгій відповідності з планом Манштайна. Єдина корекція торкалася долі англійського експедиційного корпусу, притиснутого до моря разом з рештками французьких військ. Його можна було добити або втопити в морі, але Гітлер несподівано наказав зупинити наступ танкових військ — ніби для того, щоб їх підтягнути і перегрупувати. Кількох днів англійцям вистачило, щоб евакуювати війська через Дюнкерк. Досі незрозуміло, чи це була помилка Гітлера, чи свідомий крок, — адже побоїще біля Дюнкерка назавжди відрізало б шляхи для порозуміння між Англією та Німеччиною.

Манштайн у післявоєнних мемуарах дорікає Черчіллю, що той після евакуації не замирився з Гітлером. Можна твердо сказати, що Англія, очолювана Черчіллем, уже ні за що не пішла б на мир з нацизмом, який оволодів Європейським континентом, і надії Гітлера на союз із консервативним антикомунізмом, якщо вони й були, в будь-якому випадку виявились би марними. З цього моменту, моменту розгрому і капітуляції Франції, починається новий етап в європейській політиці: Англія намагається розлагодити німецько-радянський союз і починає пошуки контактів з СРСР, Сталін, вражений легкістю розгрому французької армії, яку він вважав дуже сильною, відчуває неспокій і починає рахуватися з загрозою німецької агресії. *Саме тоді грандіозний план побудови «флоту п'яти морів та океанів» поступово іде в забуття, починає переважати континентальна стратегія.*

Зміни в оцінці можливостей воєнного конфлікту особливо відчуваються з перших днів травня 1941 року. 5 травня Сталін виступив перед випускниками військових академій. В цьому виступі (а, точніше, в тості, проголошеному Сталіним) він вперше ясно сказав, що Радянський Союз не буде чекати нападу, а першим почне війну. Реакцією Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) і підпорядкованого йому Головного управління політичної пропаганди РККА стали кілька матеріалів, в яких ця ідея була втілена. Реагувало негайно і військове керівництво. За ініціативою наркома Тимошенка та начальника Генерального штабу Жукова заступник начальника Оперативного управління Василевський підготував проект директиви про напад на Німеччину. Цей проект опублікований; він датований 15 травня і ніким не підписаний. Проте, ряд російських авторів вважає, що Сталін і вище

Британські і французькі війська чекають евакуації на побережжі біля Дюнкерка

У. Черчілль — прем'єр-міністр Великобританії

керівництво його затвердили. Датою затвердження — і, отже, політичного рішення почати війну — вважається або якесь із засідань Політбюро, або нарада в Кремлі 24 травня за участю Сталіна, Молотова, Тимошенка, Ватутіна, головнокомандуючого військово-повітряними силами (ВВС) Жигарєва, командуючими військами прикордонних округ, членів військових рад та командуючих окружними ВВС (так вважає М. Мельтюхов). Як орієнтовна дата нападу називається 15 липня — день, коли мало завершитися повне зосередження і розгортання Червоної Армії на західному театрі воєнних дій (ТВД)[1]. При цьому всі мемуарні матеріали, зокрема Жукова, повністю ігноруються як свідомо брехливі.

Як зазначає і сам Мельтюхов, підготовкою можливого зіткнення з Німеччиною радянські пропагандистські органи зайнялися з зими 1940—1941 року. Точніше скажемо, про Німеччину як можливого противника в матеріалах *ніколи* не йшлося, але теза про радянську воєнну ініціативу відкрито прозвучала значно раніше від Сталінського тосту 5 травня. Так, орган ЦК журнал «Большевик» писав у *січні 1941 року*: «Не виключена можливість такої міжнародної ситуації, коли самим ходом історичного процесу робітничий клас змушений буде взяти на себе ініціативу воєнних дій... Наша принципова мирна політика зовсім не виключає наступальних дій Червоної Армії в воєнно-тактичному смислі»[2].

Немає сенсу перераховувати всі заходи по стратегічному розгортанню військ в прикордонних округах — дійсно, вони втілювалися в життя у травні—червні 1941 року. Проте, не було зроблено вирішально важливих речей: (1) авіація не була розосереджена по польових аеродромах (за винятком Південного округу, де це було зроблено за ініціативою начальника штабу округу генерала Захарова, майбутнього маршала, начальника Генерального штабу), внаслідок чого в перший день війни на аеродромах німці знищили близько п'ятої частини всіх літаків; (2) не проведена була часткова мобілізація, без якої не можна було довести до штатного розпису дивізії другого ешелону; (3) головне, диспозиція військ не відповідала наступальним намірам.

На цю останню обставину — розгортання військ — давно звертали увагу німецькі генерали. Чи не найавторитетнішим є свідчення Еріха фон Манштайна: «За числом зосереджених у західних областях Радянського Союзу сил і на основі зосередження великих мас танків як в районі Білостоку, так і в районі Львова можна було припустити — у всякому разі, Гітлер так мотивував прийняття ним рішення на наступ, — що рано чи пізно Радянський Союз перейде в наступ. З іншого боку, групування радянських сил на 22 червня не говорило на користь наміру найближчим часом почати наступ. ...Найбільше буде відповідати правді твердження про те, що розгортання радянських військ було «розгортанням на всяк випадок»[3].

[1] Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 499.

[2] Див.: Большевик. — 1941. — № 1. — С. 34.

[3] Див.: *фон Манштейн Э.* Утерянные победы. — С. 197, 198.

Червона Армія на навчаннях

Стосовно наради в Кремлі, то тільки дуже велике прагнення видати бажане за дійсне дозволяє припустити, ніби на нараді за участю окружного командування Сталін міг приймати якісь політичні рішення. До речі, після таємної наради в Кремлі командуючі військами округів інформували своїх підлеглих, а ті — своїх підлеглих, і щось до нас дійшло у спогадах. Командуючий 4 армією Західної особливого військового округу генерал А.А. Коробков (розстріляний у липні 1941 року разом із своїм командуючим округу, генералом Павловим) оцінював обстановку таким чином:

«— А як розцінює командування округу продовження зосередження німецьких військ на нашому кордоні? — запитав начальник відділу політичної пропаганди бригадний комісар С.С. Рожков. — Так само, як і старші начальники в Москві, — відпарирував Коробков. — Німеччина не посміє порушити договір про ненапад. Вона стягує свої війська до нашого кордону головним чином тому, що побоюється нас. Ви ж знаєте, в якому світлі подавалися буржуазною пресою перевезення по залізниці деяких військових частин з глибини країни в прикордонні округи, що мали у нас місце, а також перевезення до кордону робітників і будівельних частин, нарешті, звичайні перевезення тимчасового складу на навчальні збори... З іншого боку, — продовжував командуючий після хвилинної паузи, — можна припустити, що зосередження німецьких військ на нашому кордоні повинне посилити «аргументи» Німеччини при розв'язанні з нами якихось політичних питань»[1].

Тут представлено стандартний набір «пояснень» німецьких військових підготувань, що ними користувалися тоді в Кремлі. Важко сумніватися, що генералам на черговій нараді запропонували щось інше.

Що ж сталося в травні—червні доленосного, що змусило Кремль прийняти такі загрозливі формулювання про «перший удар»?

Щоб відповісти на це питання, слід розмежувати політичний і військовий його аспекти.

З військового боку, перед РККА стояла традиційна російська проблема мобілізації і стратегічного розгортання. Значною мірою вирішення її було полегшено розвитком залізничного та автомобільного транспорту в передвоєнні роки, але все ж німецька сторона мала більше шансів, особливо враховуючи ту обставину, що Німеччина уже вела війну.

[1] Див.: *Сандалов Л.И.* Пережитое. — М., 1966. — С. 74—75.

Маршал Б.М. Шапошников

Мобілізаційна проблема і проблема стратегічного розгортання розв'язувалась радянськими планами, починаючи з 1939 року, на основі ідеї *прихованого мобілізаційного розгортання збройних сил*. Там, де мобілізаційні заходи неможливо було приховати, вони проводились відкрито. В результаті новий мобілізаційний план, затверджений урядом 12 лютого 1941 року, передбачав створення армії воєнного часу з фронтовими, армійськими, дивізійними та іншими управліннями, розгорнутими там, де намічалася дислокація частин для наступальних дій. Армія після мобілізації повинна була становити 8,9 млн. чоловік при 106,7 тис. гармат і мінометів, близько 17 тис. танків, 22,2 тис. бойових літаків, 10,7 тис. бронеавтомобілів, 91 тис. тракторів і 595 тис. автомашин.

Завдяки прихованій мобілізації війська армій прикриття повинні були швидко мобілізовуватися в два ешелони. Перший ешелон мав для завершення мобілізації 2—6 годин, мобілізаційні заходи торкалися найближчих районів; другий ешелон використовував приписний склад з усієї території округу та з глибини країни і мав у своєму розпорядженні 2—4 доби. Решта військ завершувала мобілізацію на 8—15 добу і пізніше. Таким чином планувалося вирішити проблему, яка робила стару російську армію неповороткою і маломаневреною.

Другою проблемою залишалося *прикриття* мобілізаційних заходів та стратегічного розгортання. В старих планах ця задача покладалась на невеликі «групи вторгнення», які повинні були діяти на території противника і не допускати його ефективних наступальних дій. В 1940—1941 роках стало зрозуміло, що такі «групи вторгнення» будуть німцями негайно розбиті. Тому зрештою задачі «груп вторгнення» було покладено на перший ешелон армії прикриття, до якого входили 114 дивізій, укріпрайони на новому кордоні, 85 % військ ПВО, повітряно-десантні війська, 75 % ВВС і 34 полки артилерії РГК. Отже, через 2—4 години з моменту мобілізації перший ешелон — тобто більшість збройних сил, що знаходилась на західному ТВД — повинен був розпочати *справжню велику наступальну маневрену війну*.

Звідси така дивовижна дислокація головних сил, яку Манштайн назвав дислокацією «на всякий випадок». «І оборона, і наступ» виявились насправді ні обороною, ні наступом. Бо операції, які на них покладались, були операціями прикриття і водночас операціями з далекими наступальними стратегічними цілями.

Які ж стратегічні задачі було покладено на Червону Армію в перші тижні війни? Коротко кажучи, був обраний «південний варіант», тобто не удар на Варшаву—Берлін з нейтралізацією Східної Пруссії, а наступ Південно-Західним фронтом на Кельци, Краків для того, щоб відрізати німецьку армію від Балкан з їх нафтою та іншими сировинними запасами, нависати над Подунав'єм та загрожувати німецьким військам у центрі. А потім, коли буде введено в дію всі війська, шукати нових можливостей і оперативно-тактичних переваг.

Якщо порівняти плани Генштабу РККА з планами дореволюційної російської армії, то насамперед виникає питання, наскільки реальним був неймовірно при-

скорений темп мобілізації збройних сил у «прихованому» варіанті. Звівши до мінімуму всі мобілізаційні заходи, необхідні для приведення в повну бойову готовність військ першого ешелону, радянські генштабісти розраховували на те, що все детально розписано і за умов репресивного режиму під страхом розстрілу швидко і акуратно буде виконано. Але все ж термін в 2—4 години, та й то *після оголошення загальної мобілізації*, був явно нереальний.

Стара російська армія не розраховувала на подібні чудеса і тому планувала віддати в боях (шляхом «активної оборони», як у нас пізніше говорилося) всю Польщу до Вісли, а стратегічне розгортання здійснити в районі далі на схід. Якщо вірити А.М. Некричу[1], аналогічний варіант запропонував маршал Шапошников, тільки цього разу зосередження мало здійснюватися в районі старого кордону, де були побудовані ще Якіром укріпрайони. Цей варіант був відкинутий *з ідеологічних міркувань*. Оборона не передбачалась як спосіб дій, гідний Червоної Армії. Натомість перший ешелон армії прикриття повинен був в якийсь спосіб розгромити німецькі війська, щоб потім здійснити те, що планував великий князь Микола Миколайович, — вийти в Сілезію, на Одер, «загрожуючи» і «нависаючи». Тільки тоді ясно розуміли, що для цього доведеться влізти в Східну Пруссію, а тепер «північний варіант» відкидався.

По суті, старий сценарій «прикордонної битви» був трансформований у план наступальних дій першого ешелону армії прикриття. Всі дослідники відзначали дивовижну рису цього плану: повну відсутність передбачуваних дій противника і розрахунків співвідношення сил. Це розцінюється прихильниками гіпотези запланованого радянського вторгнення як доказ агресивності плану. Насправді в плані просто *не було видно, яким чином буде розбитий противник і виграна війна*. Якщо план «Жовтий» з погляду найагресивніших і наймодерніших німецьких військових був не планом війни, а планом важливого воєнного епізоду, то тим більше подібне можна сказати про радянське воєнне планування 1939—1941 років.

Нарком С.К. Тимошенко і начальник Генерального штабу Г.К. Жуков оглядають зразки нової зброї

Таким чином, в чисто військовому плані розв'язання, запропоновані керівництвом збройних сил СРСР, по суті, базувалися на ідеології Першої світової війни, відкидаючи оборону, трансформуючи стару концепцію прикриття і розгортання в нереалістичному агресивному дусі і розраховуючи на високий наступальний дух армії, швидкість і організованість військової машини завдяки жорсткій дисципліні і централізації дій.

Якщо ці зауваження мають рацію, то не являє труднощів пояснення політичного боку справи.

Жодного політичного рішення про напад на Німеччину, жодної переорієнтації на війну проти країн Пакту не було і не могло бути. В уяві Сталіна саме він володів стратегічною ініціативою після серпня 1939 року. Чим більше він відчував, що насправді ініціатива належить Гітлеру, тим більше черв невпевненості точив його закомплексовану душу, і з тим більшою параноїдальною упертістю він чіплявся за

[1] Див.: *Некрич А.* 22 июня 1941 года. — М., 1965.

своїх ілюзій. А ілюзії полягали в тому, що він зможе протриматися поза війною і виторговувати все нові землі доти, доки сам не вирішить, що момент для вступу в війну найкращий. Сталін вважав, що до війни СРСР готовий. Однак, разом з мобілізаційним планом та планом стратегічного розгортання існували й інші плани і програми. Так, на 1942 рік було заплановано закінчити формування 20 механізованих корпусів, половина яких в 1941 році існувала тільки на папері або принаймні була готова наполовину. Аналогічні програми організації великого повітряного флоту повинні були теж закінчитися в 1942 році.

Характерне свідчення К.А. Мерецкова, якого замінив Жуков на посаді начальника Генштабу. Жуков запропонував різко збільшити число механізованих корпусів, і Сталін захотів послухати думку Мерецкова. Той сказав, що пропозиція Жукова може бути виконана десь до 1943 року. «В ході подальшої бесіди Й.В. Сталін зазначив, що бути поза війною до 1943 року ми, звичайно, не зуміємо. Нас втягнуть мимоволі. Але не виключено, що до 1942 року ми залишимося поза війною»[1].

Однак, це не означає, що Сталін *планував* війну на 1942 рік. Справа не в точних термінах, а в загальній оцінці ситуації.

Як свідчив Жуков[2], 11 червня 1941 року він з Тимошенком прийшов до Сталіна з пропозицією привести війська західних прикордонних округів у повну бойову готовність. Сталін не дав дозволу, оскільки був певен, що німці не будуть воювати. «...Для ведення великої війни з нами німцям, по-перше, потрібна нафта і вони повинні спочатку завоювати її, а по-друге, їм необхідно ліквідувати Західний фронт, висадитися в Англії або укласти з нею угоду». Сталін підійшов до карти і, показавши на Близький Схід, сказав: «Ось куди вони підуть».

Сталін розраховував на те, що балансування між Англією і Німеччиною ще продовжиться доти, доки Німеччина не зав'язне або в Англії, або на Близькому Сході. Яким чином почнеться війна, чи буде організовано провокацію на зразок тієї, в Ґлівіце, якою німці почали війну з Польщею, чи на зразок тієї, в Майнілі, якою СРСР розпочав війну з Фінляндією, а чи СРСР дочекається нападу Німеччини, щоб з виглядом незаплямованої невинності відповісти «потрійним ударом на удар паліїв війни», що сумнівно, але якнайкраще відповідало б ідеології «чужой земли мы не хотим ни пяди, но и своей вершка не отдадим», — це вже абсолютно неістотно, бо зовсім не визначало природи сталінського режиму.

Головна військова рада (ГВС) Наркомату оборони, головою якої був Тимошенко, не мала політичних повноважень. Політбюро було єдиною інстанцією, яка могла приймати подібне рішення, — тоді, коли Сталін вже фактично мав його і скликав усіх для проформи. Сталін любив радитися — доти, доки не мав в голові готового рішення; він подовгу зважував усі «за» і «проти» і дозволяв говорити всім і все. Коли ж рішення було прийняте, Сталін не дозволяв нікому і рота розкрити.

Чи радився з ким-небудь Сталін, починати чи не починати війну?

Всі найсекретніші документи розвідки ішли Сталіну, Молотову, Ворошилову, Берія, Тимошенку і Жукову[3]. Щоправда, Жуков говорив історику В.А. Анфілову, який показав йому доповідь Розвідувального управління, що цей документ бачить вперше і що звичайно Голіков надсилав матеріали безпосередньо Сталіну. У всякому разі ніхто з перерахованих осіб, за винятком, можливо, Молотова, не годився у співрозмовники Сталіну на серйозні теми. До цих людей слід додати ще Жданова, який у передвоєнні роки був дуже близьким до Сталіна і як секретар ЦК з ідеології був членом Голов-

[1] Див.: *Мерецков К.А.* На службе народу. — М., 1968. — С. 202.

[2] Див.: Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 41.

[3] Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 299.

ної військової та Головної морської рад. Які у них були розмови, ми ніколи не дізнаємося, але Жданов ніколи не сперечався із Сталіним навіть з таких питань, як доля 76-мм гармати чи будівництво лінкорів, якщо у Сталіна була вже сформована своя думка.

У Сталіна було стійке, уперте, параноїдальне переконання в тому, що він обдурив Гітлера і Англію і війну почне тоді, коли захоче, — якщо захоче. Звідси випливало, що всі воєнні приготування Німеччини є або результатом провокацій німецьких самураїв, або засобом тиску Гітлера на Сталіна для досягнення якихось політичних цілей, або, нарешті, англійською інтригою.

Саме тому всі доповіді Голікова, як і доповіді морської розвідки, підписані адміралом Кузнєцовим, незалежно від їх змісту, закінчувалися висновком про те, що воєнні приготування Німеччини приховують її справжні антианглійські цілі і що Німеччина воювати з СРСР не збирається.

Що ж було, зрештою, в травні? А нічого не було. Пояснення, яке дав Жуков і яке з порогу відкидають і захисники великодержавної Сталінської політики, і викривачі комуністично-нацистської агресії, — всі новоявлені правоконсервативні російські історики, — залишається найбільш вірогідним.

«Ідея попередити напад Німеччини з'явилася у нас із Тимошенко у зв'язку з промовою Сталіна 5 травня 1941 року перед випускниками воєнних академій, в якій він говорив про можливість діяти наступальним чином. Цей виступ в обстановці, коли ворог зосереджував сили біля наших кордонів, переконав нас у необхідності розробити директиву, що передбачала б упереджуючий удар. Конкретна задача була поставлена О.М. Василевському. 15 травня він доповів проект директиви наркому і мені. Однак, ми цього документа не підписали, вирішили попередньо доповісти його Сталіну. Але він прямо-таки закипів, почувши про упереджуючий удар по німецьких військах. «Ви що, з глузду з'їхали, німців хочете спровокувати», роздратовано кинув Сталін. Ми послалися на обстановку, що складалася біля кордонів СРСР, на ідеї, які містилися в його виступі 5 травня... «Так я сказав це, щоб підбадьорити присутніх, щоб вони думали про перемогу, а не про непереможність німецької армії, про що трублять газети всього світу», проревів Сталін. Так була похована наша ідея про упереджуючий удар...»[1]

Сталін ніколи не добивався, щоб підлеглі розуміли його далекосяжні стратегічні задуми. Він вимагав від них абсолютного послушенства, і більше нічого. Сталінський «поворот до активної і агресивної політики» не містив у собі переорієнтації на антифашистську і антинімецьку пропаганду — він готував армію та її політичне керівництво до *будь-яких* несподіванок. Все інше виходило за межі компетенції виконавців, в тому числі армії, і Сталін жодної стратегічної ініціативи не терпів. Саме тому поруч уживалися і агресивні заяви про те, що СРСР нанесе перший удар, з запопадливістю щодо німців і показним миролюбством горезвісної заяви ТАРС від 16 червня 1941 року. Радянські люди від рядового червоноармійця, робітника, селянина і трудового інтелігента до генералів і наркомів повинні були спокійно, упевнено і без паніки виконувати негайно і чітко все те, що їм наказано. А висока політика — не їх розуму справа.

В поворотах Сталінської стратегії після 1939 року найголовніше не те, що Сталін вибрав агресію проти Німеччини. Це ще вилами по воді писано, що він там мав вибрати, — стратегічна ініціатива була не за ним. *Най-*

Нарком оборони маршал С.К. Тимошенко

Начальник Генерального штабу генерал армії Г.К. Жуков

Заступник начальника Оперативного управління Генерального штабу генерал-майор О.М. Василевський

[1] Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 299.

суттєвіше з точки зору історичного смислу Сталінської диктатури — це те, що її заносило на антифашистську і антинімецьку позицію, хотів Сталін цього, чи не хотів.

Воєнні уроки поразок

Війна почалася на світанку в неділю, 22 червня, бомбардуванням великих міст та воєнних об'єктів і вторгненням розгорнутої на кордонах німецької та союзних армій. Багато червоноармійців і командирів зустріли війну в ліжку.

Сам процес реакції на агресію підтверджує припущення про те, що Сталін перебував у полоні власних уявлень про розвиток подій, не чекав справжньої великої війни і не хотів рахуватися з реальністю, яка брутально вторгалася в створену ним картину світу і руйнувала відчуття власної переваги над усіма ворогами.

Незважаючи на недостовірність і деякий різнобій спогадів, необ'єктивність їх авторів — дійових осіб 22 червня, постарілих і дещо наляканих можливістю відповідальності, — можна реконструювати головні події суботнього дня і ночі.

Нарком Тимошенко і начальник Генштабу Жуков «увечері», як пише Жуков, одержали повідомлення начальника штабу Київського округу про те, що, за словами німця-перебіжчика, війна почнеться о 4 годині ранку, зателефонували Сталіну і були викликані у Кремль. Дорогою домовилися наполягати на приведенні військ в повну бойову готовність. Це означало «якомога швидше оповістити війська і вивести їх з-під удару, перебазувати авіацію на запасні аеродроми, зайняти військами першого ешелону рубежі, вигідні для відсічі агресора, почати виведення у відповідні райони других ешелонів і резервів, а також вивести в намічені райони окружні і військові штаби, налагодивши управління військами. Слід було провести ще ряд заходів по підвищенню бойової готовності військ»[1]. Адже артилерія була на полігонах, боєприпаси на складах, війська в таборах і на будовах.

На світанку 22 червня 1941 р. Німецький командний пункт

Залишається незрозумілим, що означає «увечері». Адмірал М.Г. Кузнєцов писав, що, наскільки йому відомо, це було близько 17 години. Затримали Альфреда Ліскоффа прикордонники близько 9 години вечора. Так чи інакше Сталін погодився привести війська в бойову готовність. Далі свідчення розходяться. Згідно з Жуковим, директива наркома оборони № 1 була підготовлена ним і Ватутіним тут же, в сусідній кімнаті, Сталін її прочитав, поправив і дав Тимошенкові підписати. Наркома військово-морського флоту адмірала М.Г. Кузнєцова викликали до Тимошенка об 11 вечора, і, за його словами, в цей час Тимошенко ходив по кабінету і диктував, а Жуков писав; нарком сказав, що можливий напад Німеччини вранці, а Жуков показав адміралу проект радіограми у війська на трьох сторінках блокнота. Можна припустити, що у Сталіна в кабінеті Тимошенко не підписав тут же швиденько написану директиву, а вони з Жуковим враховували якісь зауваження Сталіна уже в Наркоматі. Невідомо, що і як довго вони там творили, але директива надійшла на телеграф тільки в 23 години 45 хвилин, передача її в округи була

[1] Див.: *Мерецков К.А.* На службе народа. — М., 1968. — С. 207—208.

закінчена в 0 годин 30 хвилин, а через півтори години командуючі військами округів направили в армії свої накази, підготовлені на основі директиви.

З флотом було простіше: начальника штабу ВМС адмірала Алафузова Кузнєцов миттю відправив у свій наркомат, і той в своєму білому кітелі побіг вулицями вечірньої Москви, щоб дати короткий наказ — «готовність № 1». Флот не втратив того ранку жодного бойового корабля.

В директиві № 1 Наркома оборони СРСР говорилось: «Впродовж 22—23 червня 1941 року можливий несподіваний напад (*внезапное нападение*) німців. Задача наших військ — не піддаватися ні на які провокаційні дії, що можуть викликати великі ускладнення. Одночасно військам бути в повній готовності і зустріти несподіваний удар німців».

Залишалося незрозумілим навіть, що означає «зустріти». Усно Тимошенко відповів Кузнєцову, що стріляти можна. За свідченнями заступника командуючого військами Західного округу генерала Болдіна, Тимошенко на світанку говорив йому по телефону, що товариш Сталін не дозволяє відкривати артилерійського вогню по німцях. Болдін кричав в трубку, що горять міста, гинуть люди, але чув від Тимошенка: «Жодних заходів не вживати, крім розвідки в глибину території противника на 60 кілометрів».

Перший удар прийняла база флоту в Севастополі. Найдивовижніше, що Сталін в цей вечір поїхав, як ніби нічого не сталося, на дачу, і додзвонитися до нього адмірал Кузнєцов не зміг. Він знайшов тільки Малєнкова, і той перепровірив його повідомлення, сам подзвонивши у Севастополь. Коли командуючий протиповітряною обороною генерал Воронов доповідав Тимошенкові про нальоти на міста Радянського Союзу та військові об'єкти, йому запропонували написати повідомлення на папері, і начальник ГППУ Мехліс стежив, стоячи у Воронова за спиною, щоб письмовий текст збігався із сказаним усно. Воронова відпустили без жодних вказівок.

Адмірал М.Г. Кузнєцов

Жуков зателефонував Сталіну прямо на дачу тільки тоді, коли одержав дзвінки з Мінська, Києва і — без двадцяти чотири — з Риги. Генерал охорони покликав Сталіна.

«Я доповів обстановку і просив дозволу почати дії у відповідь. Й.В. Сталін мовчить. Я чую лише його дихання.

— Ви мене зрозуміли?

Знову мовчання.

Нарешті, Й.В. Сталін спитав:

— Де нарком?

— Говорить з Київською округою по ВЧ.

— Приїжджайте в Кремль з Тимошенком. Скажіть Поскрьобишеву, щоб він викликав усіх членів Політбюро»[1].

Тут і було прийняте те політичне рішення про війну, якого так уперто шукають для підтвердження тези про «упущений шанс Сталіна». Однак, і це рішення було половинчастим і виходи-

[1] Див.: *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления. — М., 1970. — С. 255.

Дорогами України

ло з припущення, що, можливо, все якось «розсмокчеться».

Доба 21—22 червня залишається ганебною в історії сталінського режиму. Але все не зводиться до «моменту несподіваності» і, врешті, до особистої нездатності Сталіна оцінити характер і розміри воєнної небезпеки. Подальші місяці війни показали більше, ніж слабості диктатора: вони продемонстрували загальний низький рівень командування Червоною Армією, завдяки чому перший період війни був програний.

Незважаючи на те, що всі заходи по мобілізації та стратегічному розгортанню так і не були здійснені, на всьому протязі кордону співвідношення сил було на користь Червоної Армії. Німці обрали «північний варіант» і завдали головних ударів не на Україні, де їх чекали, а на північ від Прип'яті. В центрі (німецька група «Центр», радянський Західний особливий військовий округ) співвідношення сил в дивізіях було рівне, але з огляду на неповну мобілізованість Червоної Армії німці в особовому складі мали майже подвійну перевагу. Тим не менш в артилерії співвідношення сил було рівне, в танках перевага Червоної Армії була майже подвійна і в літаках — 1,2:1. На вирішальних ділянках, де німці завдали головних ударів, вони мали чисельну перевагу в особовому складі і в танках в 6—7 разів. На півдні ж, де планувалося розгорнути наступ радянських військ на Краків і Кєльце, співвідношення сил в людях було рівне, в танках в 7 разів, в літаках в 2,6 раза, в артилерії в 1,7 раза на користь Червоної Армії[1].

Причини програшу відверто сформулював Жуков: «Ні нарком, ні я, ні мої попередники Б.М. Шапошников, К.А. Мерецков і керівний склад Генерального штабу не розраховували, що противник зосередить таку масу бронетанкових і моторизованих військ і кине їх в перший же день потужними компактними групуваннями на всіх стратегічних напрямах з метою завдання нищівних розсікаючих ударів»[2].

Є в цій фразі, щоправда, деякі невизначеності. Не чекали чого — величезної кількості німецької бойової техніки чи її масованого зосередження? Сталін говорив через кілька місяців представникові Рузвельта Гопкінсу, що у німців близько 30 тис. танків. Це була почасти фантазія людини, що, оглушена поразками, нічого не зрозуміла, почасти свідоме перебільшення. Коли Жуков писав мемуари, потрібні цифрові дані, без сумніву, він уже знав. І ще одна невизначеність: не чекали *такої* концентрації — чи не чекали *взагалі концентрованих масованих ударів* танкових та механізованих військ, здатних розсікти оборону на головних, найбільш небезпечних напрямах і замкнути кільця оточення?

Суть справи полягала в тому, що командування Червоної Армії не чекало *такої* війни.

[1] Див. таблиці в: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. — С. 480—481.

[2] Див.: *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления. — С. 65.

Тому, коли з'ясувалося, що це — не «провокація вояччини», а справжня війна, відповідь командування була безглуздою і найменш відповідною до обстановки. Нарком оборони увечері 22 червня, о 9 годині 15 хвилин, дав наказ *наступати* — всіма силами накинутися на противника, розгромити і відкинути його за межі радянської землі. Ще 26 червня командуючий Південно-Західним фронтом Кирпонос просив відмінити наказ про наступ, і йому було відмовлено.

Подальший хід воєнних дій можна оцінити за умов, коли будуть співставлені стратегії обох сторін і відповідні організаційні засоби їх досягнення.

Начальник штабу командування сухопутних сил Гальдер в щоденниковому записі від 3 липня оцінював ситуацію надзвичайно оптимістично: він вважав, що головні сухопутні сили Червоної Армії розгромлені перед ріками Західна Двіна і Дніпро, і далі можливий лише опір розрізнених груп, — і, отже, «не буде перебільшенням сказати, що кампанія проти Росії була виграна впродовж 14 днів». Незважаючи на те, що безпосередніх цілей Вермахт нібито досяг впродовж червня—липня, ситуація залишалася незрозумілою, і вже в кінці липня це призвело до сутичок між Гітлером і командуванням сухопутних сил. Ці обставини добре висвітлені в літературі, особливо німецькій.

Війна проти СРСР була для Німеччини підпорядкована задачам ведення світової війни, тобто насамперед глобальної війни проти Британської імперії. Тому влітку 1940 року Гітлер поставив перед розробниками планів війни обмежену задачу «розбити російську армію або, принаймні, просунутися в глибину російської території настільки, щоб виключити можливість нальотів авіації противника на Берлін і Сілезький промисловий район»[1]. 31 липня 1940 року Гітлер говорив, що слід «розгромити російську державу одним ударом» і в зв'язку з цим ставив задачу знищення живої сили противника, наполягаючи на тому, що для розгрому держави недостатньо захопити будь-яку частину російської території. В плані «Барбаросса» передбачалося вийти на лінію «ААА» — Архангельськ, Арзамас, Астрахань, тобто по Волзі до Каспію. Характерно, що навіть з цієї лінії тодішні бомбардувальники не могли долітати до Уралу з його промисловими центрами, не кажучи вже про Сибір; але нацистське керівництво проявило непростиме невігластво, ігноруючи військово-промисловий комплекс на сході СРСР і можливості евакуації військових підприємств на схід.

У зв'язку з тим, що війна проти Росії розглядалась, по суті, як сукупність операцій чи одна велика складна операція, керівництво діями на східному театрі воєнних дій (ТВД) було покладене на Верховне командування сухопутними силами (*Oberkommando des Heeres* — OKH, далі «ОКГ»; командуючий — генерал-фельдмаршал фон Браухіч, начальник штабу — генерал-полковник Гальдер), тоді як стратегічні проблеми ведення війни були у віданні Верховного командування збройних сил (*Oberkommando des Wehrmachts* — OKW, далі «ОКВ»), персонально Гітлера як головнокомандуючого, генерал-фельдмаршала Кайтеля як начальника штабу ОКВ і генерал-полковника Йодля як начальника оперативного штабу. Таким чином, Німеччина відмовилась від традиційного принципу організації збройних сил, коли ними керував мозок армії — Генеральний штаб. ОКВ було не колишнім Генеральним штабом, а ніби особистим штабом Гітлера, а найбільш схожий на Генштаб орган — ОКГ з його штабом — розпоряджався тільки сухопутними силами.

На початку така система влаштовувала генералітет, оскільки вона залишала

[1] Див.: *Гот Г., Гудериан Г.* Танковые операции. «Танки, вперёд!». — Смоленск, 1999. — С. 22.

Командування ОКГ: праворуч — генерал Браухіч, ліворуч — генерал Гальдер

в його компетенції реальні оперативні питання керівництва війною, що ішла насамперед на головному, східному

Полонені червоноармійці під Уманню

ТВД. Але поділ ТВД на східний, нібито локального і оперативного характеру, і всі інші, нібито глобального і стратегічного характеру, був непослідовний і в ході війни і зростання ролі східного фронту ставав все безглуздішим. Відповідно втручання особисто Гітлера в оперативні питання східного фронту ставало все непереноснішим. З 1943 року Вермахт почав тиху боротьбу за концентрацію всього керівництва війною в руках відновленого Генерального штабу, бажано на чолі з фон Манштайном, тоді уже генерал-фельдмаршалом, але все закінчилось усуненням Манштайна з діючої армії і повним зосередженням влади в руках Гітлера та близьких до нього генералів.

Звідси стратегічні вади планування війни проти Росії. План війни проти СРСР страждав тими самими недоліками, що й плани війни проти Росії в Першу світову війну. Ще більше, ніж перший варіант плану війни проти Франції, план «Барбаросса» залишав відкритим питання, яким шляхом буде забезпечено вирішальний воєнний успіх[1]. Мета розгрому Червоної Армії в «західній Росії» була сформульована надто загальним чином, і реальні операції диктувались можливостями, які відкривалися внаслідок тих чи інших успіхів. Загальний задум формулювався дуже абстрактно: «Фронт противника розривається танковими клинами, будь-який опір противника на новому рубежі ліквідується»[2].

У зв'язку з цим уже під час складання плану почалися неузгодженості між Гітлером і ОКГ в самому баченні війни. Гітлер з його прагненням знищити живу силу, не захоплюючись територіальними цілями незважаючи на їх політичну привабливість, ігнорував Москву як стратегічну ціль і бачив головну мету в тому, щоб розгромити Червону Армію в центрі, в Білорусії, і потім повернути

[1] Див.: *Э. фон Манштайн.* Утерянные победы.

[2] Див.: *Гот Г., Гудериан Г.* Танковые операции. «Танки, вперёд!». — С. 27.

танки на фланги, на північ (Прибалтика — Ленінград) і південь (Україна). Гітлер погоджувався йти після Білорусії одразу на Москву лише у випадку, «якщо російська армія швидко розпадеться»[3]. Аргументи, які висував Гітлер у суперечках з Браухічем і Гальдером, яскраво характеризують його ставлення до реальності: він вигадував що завгодно, аж до проголошення Москви «чисто географічним поняттям», аби тільки відстояти смутно побачену ним перспективу масового винищення російської живої сили — єдиний, за його внутрішнім відчуттям війни, спосіб покінчити з Російською державою.

Колишній танковий генерал Гот вже заднім числом, в післявоєнній книзі про танкові операції, вбачав єдиний вихід кампанії 1941 року в тому, щоб взяти Москву і змусити Сталіна піти на переговори. Хоч би якими далекими були генерали Вермахту від політичної стратегії, вони так чи інакше тягнули до подібного рішення і тоді, в 1941 році. Для Гітлера ж, природно, ні про які розмови з переможеним Сталіним не могло бути мови. Він добивався повного розгрому Російської держави, але конкретних шляхів до цього не бачив.

Незважаючи на величезні успіхи німецької армії влітку 1941 року, залишалося, як і раніше, незрозумілим, яким чином буде досягнута воєнна перемога.

Радянська стратегія теж буде краще зрозумілою, якщо почати з організації армії і держави.

Організація керування війною відтворювала систему «диктатури пролетаріату» часів громадянської війни: на місце Ради робітничо-селянської оборони (СРКО, потім СТО на чолі з Леніним) прийшов Державний комітет оборони (ГКО), на місце Реввійськради республіки (РВСР на чолі з Троцьким) — Ставка Головного командування, як у царя або Чінгісхана. Уряд і Політбюро залишилися при своїй ролі.

Останній окоп

Ставку Головного командування утворено 23 червня 1941 року у складі: нарком Тимошенко — Головнокомандуючий, Сталін, Молотов, Ворошилов, Жуков, Будьонний, адмірал М.Г. Кузнєцов.

10 липня 1941 року Ставку Головного командування було перетворено на Ставку Верховного командування у зв'язку з тим, що створено було три Головних командування напрямів на чолі з Ворошиловим, Тимошенком і Будьонним (при членах Військових рад Жданові, Булганіну та Хрущові). І тільки 8 серпня її було перетворено на Ставку

[3] Див.: *Гот Г., Гудериан Г.* Танковые операции. «Танки, вперёд!». — С. 30.

Сталін на трибуні Мавзолею 7 листопада 1941 року

Верховного Головнокомандування, а Сталіна призначено Верховним Головнокомандуючим.

Наркомат оборони очолений безпосередньо Сталіним 19 липня 1941 року. Наркомат виконував приблизно ті мобілізаційно-організаційні функції в тилу, які виконував у роки громадянської війни Всеросглавштаб. Крім того, до його складу переведено з НКВД — НКГБ контррозвідку, яка одержала назву СМЕРШ («смерть шпионам»).

ГКО створений рішенням Політбюро 30 червня 1941 року як найвищий орган влади. В його складі були на початку Сталін — голова, Молотов — заступник, члени: Ворошилов, Малєнков, Берія. З лютого 1942 року до складу ГКО введені Мікоян, Вознесенський, 22 лютого — Каганович. 22 листопада 1944 року Берія став заступником голови ГКО.

Важливі урядові директиви проводилися рішеннями ГКО, який засідав і обговорював проблеми оборони, як годиться колегіальному органу. Але із Ставкою щось незрозуміло. Чи може керівництво війною здійснювати колегіальний орган? Яка була процедура прийняття стратегічних і оперативних рішень — шляхом голосування? Досить поставити ці питання, щоб зрозуміти всю безглуздість ситуації.

Насправді жоден з перерахованих органів влади не був чітко окресленою і відповідальною державною інституцією. Просто перераховані особи — Молотов, Берія, Малєнков, Вознесенський, Каганович, Мікоян, Жуков, адмірал Кузнєцов, на початку війни — Ворошилов, Тимошенко, Будьонний, в кінці війни — Булганін, Василевський, Антонов — мали найвищі ранги як члени керівних органів, що додавало їм особистої ваги. Використовувалась ця вага насамперед для реалізації рішень «вищестоящих органів» на місцях. Члени Політбюро, Ставки і ГКО мали прямий доступ до Сталіна, сиділи у нього в кабінеті на засіданнях, їздили на «ближню дачу» на нічні «обіди» і виконували його доручення. На засідання запрошувались різні, великі й малі, військові і цивільні начальники, і Сталін неспішно походжав за спинами учасників засідань, уважно слухаючи, задаючи питання, посмоктуючи свою люльку і, як завжди, з труднощами доходячи якогось висновку. Сталін ніколи нікуди з Москви не виїжджав, а всі інші, включаючи начальника Генерального штабу та його підлеглих, постійно — особливо в перший період війни — сиділи у військах. Точнісінько так само, як усі інші «штовхачі» — «уповноважені».

Майже цілий місяць, найвідповідальніший місяць війни, Сталін уникав голосування в Ставці, потім було вигадано комбінацію з трьох «головнокомандуючих». І тільки через півтора місяці війни, коли те, що мислилось на зразок «прикордонної битви», було остаточно програно, Західний фронт був розгромлений двічі — в Білорусії і під Смоленськом, фронт в Україні тримався з останніх сил, — тільки тоді Сталін наважився стати Верховним Головнокомандуючим!

В кінці війни, 17 лютого 1945 року, склад Ставки перезатверджено: Сталін — Верховний Головнокомандуючий, Жуков — його заступник (із серпня 1942 року), Василевський, Антонов,

Булганін, адмірал Кузнєцов (маршал Василевський був начальником Генерального штабу до 19 лютого 1945 року, а потім його заступив генерал Антонов. За Василевським і Антоновим стояв потужний апарат Генштабу — фактична основа Ставки. Політичний генерал М.О. Булганін 1944 року замінив маршала Ворошилова в Ставці і Державному комітеті оборони; обидва займалися резервами). В такому вигляді Ставка і фактично була робочим органом керівництва воєнним діями. Саме цього уникав Сталін в 1941 році.

Найпростіше було б все пояснити небажанням Сталіна взяти не себе відповідальність за поразки. Але питання про утворення Ставки на випадок війни розглядалося ще в травні; Тимошенко і Жуков пропонували Головнокомандуючим призначити Сталіна і, крім вищезгаданих осіб, ввести до складу Ставки заступника начальника Генерального штабу і начальника Оперативного управління, генерал-лейтенанта М.Ф. Ватутіна. Це й був би робочий орган для керівництва воєнними діями. Однак, Сталін пропозицій військових не прийняв. Це відбувалося ще до війни, тобто тоді, коли структура влади диктувалась не бажанням уникнути відповідальності за приголомшуючі поразки, а принциповими політичними міркуваннями. Взяв же Сталін на себе відповідальність глави уряду, щоб мати можливість вести переговори з Гітлером!

Сталін ще до поразок не хотів грати ролі глави Ставки — вищої військової ради. Його роль мала бути більшою — роллю харизматичного Вождя, організатора і натхненника наших перемог. Такий вождь має сидіти в куточку біля столу засідань і давати вказівки, розв'язуючи тим самим всі спірні проблеми. Після його простих останніх слів, сказаних скромно і тихо, наступала дія, уже цілком невідворотна. Відмова від

М. Альперт. Комбат. 1941 р.

цього принципу означала відступ від суті тоталітарного управління — щоб бути цілком тотальною, влада мала бути духовною і анонімною. «Мы тут посоветовались, и есть такое мнение» — класична формула сталінського режиму.

Формальна структура була відмовою від принципу, що лежав в основі тоталітарного режиму, — принципу двійників, де тіньова влада партії абсолютна, анонімна, нічим і жодною відповідальністю не обмежена і контролює відповідальну за все державну владу. Сталін почав переповзати на державну, виконавчу, імперську владу і став відкритим імператором, що й було початком кінця імперії. Бо з імператором необхідно обговорювати прагматичні і технічні проблеми управління, отже, з ним треба сперечатися. Коли із Сталіним сперечалися з технічних проблем як з Генеральним секретарем ЦК, то була інша річ: він за техніку, деталі, оргдрібниці, в тому числі військові операції, не відповідав. Його участь у вирішенні цих детальних проблем просто зайвий раз свідчила про його геніальність. Зовсім інша річ, коли геніальність ставала його службовим обов'язком.

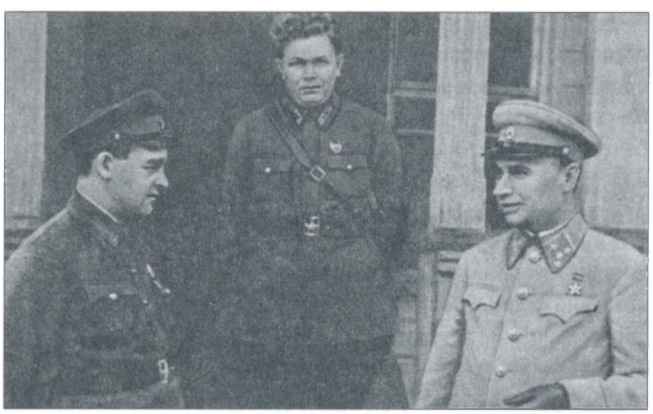

Л.З. Мехліс

На початку всі ці структурні зміни режиму нічого не міняли в організації роботи по суті. Сталін і був, і залишився безконтрольним господарем ситуації. Нарком Тимошенко, «головнокомандуючий», не мав ніяких прав і авторитету — він не був навіть кандидатом у члени Політбюро. Жуков, герой війни в Монголії, начальник Генштабу, був високо оцінений і обласканий насамперед як винятково жорстокий і рішучий, швидкий і на оперативні рішення, і на розстрільну розправу командир; від нього Сталін не чекав стратегічних ініціатив і штабної розробки оперативних рішень, йому належала роль пожежника, як німецьким генералам Моделю чи Шернеру в кінці війни. Нечувана річ — начальник Генерального штабу, «мозку армії», був відправлений в Україну на фронт і сидів у військах, ніби уповноважений по хлібозаготівлях — в колгоспі! Лише в другій половині війни ситуація змінилась по суті.

Від початку війни в війська були відправлені і замнаркома маршал Кулик, який вийшов з Білорусії з оточення пішки в обносках, чудом уникнувши полону, і начальник оперативного управління Генштабу Ватутін, і сам нарком Тимошенко. Вони намагались «налагодити управління військами» і примусити війська контратаками поправити втрачені позиції. Вища стратегія зводилась до двох гасел-наказів: «Вперед!» і «Куди?!! Назад!!!»

Командування Південно-Західним фронтом: справа наліво: генерал М.П. Кирпонос, комісар Є.П. Риков, член Військової ради М.А. Бурмистренко

Про характер керівництва війною можна судити за інститутом воєнних комісарів, відновленим 16 липня 1941 року. В положенні про воєнних комісарів до речі говорилося: «Воєнний комісар зобов'язаний своєчасно сигналізувати Верховному командуванню і Уряду про командирів і політпрацівників, які не гідні звання командира і політпрацівника і ганьблять своєю поведінкою честь РККА. Воєнний комісар зобов'язаний... вести нещадну боротьбу з панікерами і дезертирами, насаджуючи твердою рукою революційний порядок і військову дисципліну. Координуючи свої дії з органами безпеки НКО, воєнний комісар зобов'язаний знищувати в корені всяку зраду». Таким чином, воєнні комісари задумані були як додаток до репресивних органів, як доносчики, судді і кати. Очолив цей інститут Лев Мехліс, одна з найзловісніших постатей 1937 року, — хам і доносчик, безстрашний на полі бою, бо більше смерті боявся прогнівити товариша Сталіна. Він був настільки ненависний абсолютно всім, що Сталін йому повністю довіряв.

Що виходило в результаті, неважко уявити.

На Південно-Західному фронті Жуков і Кирпонос, спираючись на недосяжне для танків болотисте Полісся, організують контрудари за контрударами по наступаючих танкових корпусах і піхоті фон Рундштедта. Гальдер у своєму воєнному щоденнику зверхньо визнає дії командування фронту правильними, але тут же зневажливо називає удари «шпильковими уколами». Як жахливо організовано ці дії! П'ять механізованих корпусів фронту Кирпоноса кинуто в бій негайно після того, як вони пройшли по 200—400 км, без підготовки. Розгорнулась вирішальна танкова битва в районі

Дубно—Рівне—Луцьк—Броди. Тут проти Першої танкової групи Кляйста задіяно три корпуси Кирпоноса. В бій спочатку було введено 8 *мк* (механізований корпус) генерала Рябишева, що пройшов перед цим 500 кілометрів. Смертельно втомлених танкістів кинули в атаку з ходу, з усіма поламками машин. Вихідні позиції вибрати не встигли, і попереду виявилась заболочена місцевість. До речі, карт місцевості у командирів, в тому числі артилерійських, не було, бо війна на нашій території не була передбачена. Обіцяних винищувачів немає, зенітчиків забрали чомусь прикривати Броди, хоча там уже не було ніяких військ. Наказ підганяв — наступати негайно! Зовсім поруч стояла якась піхота, про яку нічого не знали танкісти і яка нічого не знала про танкістів. Не завершивши розгортання, корпус вранці 26 червня вв'язався в бій. І раптом Рябишев одержує наказ командування фронтом — вийти з бою, відірватися від противника! Рябишев у відчаї, він виводить з бою одну дивізію, намагається вивести другу — пізно! Дві дивізії корпусу покинуті на з'їдання німцям, — і все тому, що штаб фронту не мав відомостей від корпусу Рябишева і вирішив, що корпус розбитий. І тільки-но корпус виконав наказ про вихід із бою, приходить новий наказ — наступати, розгромити ворога, взяти Дубно!

Ледве корпус одержав наказ про наступ, в штаб приїхав член воєнної ради фронту, чорновусий корпусний комісар Вашугін. Він не став вислуховувати Рябишева, а з люттю запитав: «за скільки продався, іуда?» Генерал сполотнів, потім спробував говорити: «Ви б вислухали, товариш корпусний...» Вашугін перебив: «Тебе, зрадника, польовий суд слухати буде. Тут, коло сосни, вислухаємо і біля сосни розстріляємо...» Врятував справу замполіт Рябишева Попель, зіславшись на «підозрілий» наказ Кирпоноса про відступ. Вашугін засумнівався, а потім звелів через 20 хвилин доповісти про готовність до наступу. Рябишев намагався виторгувати час хоча б до ранку, але Вашугін був невмолимий: «Займете до вечора Дубно, одержите нагороду. Не займете — виключимо з партії і розстріляємо»[1]. Корпус Дубно відбив, але скоро знов втратив.

Скорбота. Фото Дм. Бальтерманца

Комісар Вашугін сам, здається, став жертвою репресивної системи — його сліди губляться в «органах» після розгрому фронту. 4 липня викликали в Москву і арештували командуючого Західним фронтом Д.Г. Павлова. Суд був скорий і неправий. 22 липня розстріляні «за зраду» він, начальник штабу фронту В.Є. Клімовскіх, член військової ради А.Я. Фоміних, командуючий 4 армією А.А. Коробков. В арміях за літо—осінь 1941 року змінилося по 3—4, а то й по 5—7 командуючих.

На 30 червня Південно-Західний фронт втратив дві третини танків, а до 9 липня — всі танки. Війська танкової групи Кляйста прорвались через Новоград-Волинський на Житомир — Бердичів і поставили під загрозу увесь фронт Кирпоноса. Згодом під Уманню оточено дві армії, і німці взяли в полон

[1] Див.: *Попель В.И.* В тяжкую годину. — М., 1968. — С. 137—141.

понад 100 тис. червоноармійців. Назрівала грандіозна катастрофа Південно-Західного фронту.

Впродовж червня—липня фронти одержують великі підкріплення, які переважно кидаються в бій по частинах і гинуть без толку. За тодішніми правилами, що передбачали граничну централізацію і секретність всіх дій, командуючі дивізіями знали тільки серію своїх ешелонів, але не мали поняття, де вони і куди направлені. В результаті командування мало в розпорядженні лише невелику частину своєї дивізії, разом з якою їхало в ешелоні, і кидало її в бій негайно. Решта частин дивізій, що надходила з тилових районів, змішувалася з відступаючими рештками військ, і доводилось, по суті, формувати на місці якісь нові з'єднання. Про одного з типових командуючих 1941—1942 року, героя Ростовського зимового наступу генерала Черевиченка, що ухитрився потрапити в полон вже в 1943 року і безслідно зник, колишній командуючий Закавказьким фронтом Тюленєв згадував: «Його тактика, якщо так можна висловитися, грішила «лобовими рішеннями». Нерідко траплялося й так, що стрілецькі дивізії і бригади, які прибували в його розпорядження, без гострої необхідності вводилися в бій з ходу, і не компактно, а частинами. Щоб уникнути цього, одного разу нам навіть довелося застосувати «хитрість». На посилення Закавказького фронту прибула стрілецька дивізія з Середньої Азії. Побоюючись, що командуючий Чорноморською групою кине її в бій без підготовки, штаб фронту розробив особливий графік перекидання цієї дивізії з Баку в Туапсе. За цим графіком, в першому ешелоні слідував командир дивізії полковник Лучинський, його штаб, артилерія, а потім — матеріальні засоби і обози і, нарешті, стрілецькі полки. Це, звичайно, було порушенням загальноприйнятого порядку перевезення військ. Але в даному випадку ми пішли на таку справу свідомо...»[1] Це було вже в 1942 році, а в перший рік війни подібне використання ресурсів і резервів було правилом.

Управління військами і керівництво війною з боку Сталіна та його оточення демонструє не просто некомпетентність, нерозумність і жорстокість. Це — система, на порядок примітивніша з погляду обробки інформації і організації дії, ніж її противник. Про якусь автономність військової машини в загальній владній системі комуністичної Росії не доводиться і говорити. Сталінський режим прагне керувати кожним рухом свого імперського тіла, а для цього система має бути гранично примітивізована. Термідоріанський переворот різко знизив інтелектуальний рівень керівництва. В армії все доводилося починати з того рівня, на якому перебувала військова думка кінця двадцятих років. На цей раз прорив здійснювала інтуїція малоосвіченого і грубого, проте дуже активного, прямолінійного і надзвичайно талановитого командуючого Г.К. Жукова, з одного боку, і школа консервативного і вкрай опортуністичного, однак оперативно і тактично дуже грамотного штабіста Б.М. Шапошникова, з якої вийшли «плановики» і організатори війни О.М. Василевський, О.І. Антонов і вся машина Генштабу, що дуже компетентно керувала другою половиною війни.

Уже впродовж липня Сталін змушений був відмовитись від спроб припинити відступ жорстокими репресіями. Розстріл командування Західного фронту не дав результатів — поразки продовжувались, і репресії могли викликати невдоволення армійської верхівки, небезпечне за умов війни. А 29 липня, як пізніше твердив Жуков, він запропонував Київ здати і зміцнити

[1] Див.: *Тюленев И.В.* Через три войны. — М., 1960. — С. 244.

Центральний фронт, який з боку Гомеля прикривав правий фланг Кирпоноса. Це була ініціатива нечувана, бо торкалась загальних методів ведення війни.

Щоправда, придирливий у дрібницях Б. Соколов вважає ці спогади колишнього начальника Генштабу безсовісною брехнею[1], але принаймні в серпні Жуков, безсумнівно, пише доповідну про небезпеку для Південно-Західного фронту, яка виходить із міркувань, навіяних досвідом двох місяців війни. Підтвердженням правдивості маршала є факт заміни його Шапошниковим на посаді начальника Генштабу і переміщення спочатку на Резервний фронт, звідки у вересні Жукова кинуто «пожежником» на Ленінград. Пізніше, в грудні, був, здається, епізод, коли Жуков, командуючий фронтом під Москвою, у відповідь на якісь вимоги Сталіна виматюкався і кинув трубку. І цей факт, який той самий автор вважає брехнею, має своєрідне підтвердження: підготовка знищення Жукова почалась уже через півроку.

Як свідчить Судоплатов, за прямим наказом Сталіна заступник Наркома внутрішніх справ Богдан Кобулов встановив телефонний підслух у Жукова, Ворошилова і Будьонного ще 1942 року[2]. Вибір Ворошилова і Будьонного пояснюється тим, що це були генерали поразки, і Сталін, попри їх повну політичну ницість і залежність від нього, побоювався їх можливої помсти за усунення від керівної ролі в армії. Жуков же був генералом перших перемог, небезпечним у майбутньому. В серпні 1942 він призначений заступником Верховного, а незадовго до цього, навесні 1942 року, був арештований начальник оперативного відділу штабу Західного фронту, прямий підлеглий Жукова — генерал-майор В.С. Голушкевич, з якого почали поступово вибивати свідчення проти Жукова «на всяк випадок», як водилося в сталінські часи[3]. Справа тоді не одержала розвитку, і удар по Жукову Сталін спробував нанести лише після війни.

Уявлення Гітлера про наступ на Москву були зовсім фантастичними: він певний час вважав, що розгром Червоної Армії тут здійснять піхота і авіація. В Прибалтиці і на Ленінградському напрямку не було досягнуто таких радикальних успіхів, як планувалося. Впродовж липня тричі складалась ситуація, коли можна було вийти танковими групами десь між Ільменем і Чудським озером, десь біля Вишнього Волочка, щоб відрізати Ленінград від Москви, — але різні обставини не дозволяли це зробити; танки Гота надовго зав'язли під Смоленськом, а після липня було вже пізно. За оцінкою Гота, весь липень пройшов, по суті, «в припущеннях і коливаннях», і мета кампанії лишалася незрозумілою[4]. Москва могла впасти в серпні, як планував штаб ОКГ, але заважали невирішені проблеми: для цього треба було зосередити війська на Валдаї, але тоді не було б оточення Ленінграду; треба було направити на Москву Ґудеріана, але тоді залишалась небезпека його правому флангу з боку українського групування Червоної Армії. Директива № 34, яка націлювала Гота на Валдай, на вихідні позиції для стрибка на Москву, а Ґудеріана після виконання завдань на півдні — теж з півдня на Москву, могла бути виконана лише після забезпечення флангів, що неминуче зривало темпи.

В серпні—вересні 1941 року в керівництві Червоної Армії визрівала ідеологія маневреної оборони, що вимагала відмови від сакралізації території і конкретно виражалася у настійливій вимозі відійти на лівий берег Дніпра і залишити Київ. Цю думку намагався провести в життя Жуков, небезпеку грандіозної катастрофи відчувало все командування

Піхота на марші

[1] Див.: *Соколов Б.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. — Минск, 2000. — С. 245—247.

[2] Див.: *Судоплатов Павел.* Спецоперации. Лубянка и Кремль. — М., 1997. — С. 519.

[3] Див.: *Табачник Д., Сидоренко О.* За стандартними звинуваченнями. — К., 1990. — С. 240.

[4] Див.: *Гот Г., Гудериан Г.* Танковые операции. «Танки, вперёд!». — С. 141.

українською дільницею — головнокомандуючий напрямком Будьонний, командуючий фронтом Кирпонос, начальник штабу фронту Тупиков, начальник оперативного відділу штабу Баграмян. Сталін мислив політичними, а не військовими категоріями і очікував удару на Москву, у зв'язку з чим резерви віддавав не під Гомель генералу Єфремову, а північніше, на Брянський фронт генералу Єременку. До того ж він обіцяв Єременку додаткові резерви, якщо той пообіцяє розбити «этого подлеца Гудериана». Подякувавши, Єременко відповів: «А насчёт этого подлеца Гудериана безусловно постараемся задачу, поставленную Вами перед нами, выполнить, то есть разбить его»[1].

Генерал Тупіков 10 вересня переконував Кирпоноса, що необхідно вивести війська з правого берега і зміцнити північний танконебезпечний напрямок. Після паузи Кирпонос тихо відповів: «Все, що ви, Василю Івановичу, доповідаєте, правильно. Мені нічого заперечити проти ваших пропозицій. Однак, біда полягає в тому, що на їх здійснення ми навряд чи одержимо дозвіл. Ставка не дозволить відхід. Можна собі уявити, як маршал Шапошников доповість тов. Сталіну останню обстановку на нашому фронті: по-академічному і скрупульозно зважить всі «за» і «проти» і у висновку, не роблячи конкретної пропозиції, що відповідала б обстановці, яка склалася, запитає: «Як накажете, товариш Сталін, дозволити їм відхід?» У відповідь Сталін, безумовно, скаже: «Треба думати не про відступ, а про те, як утримати за собою Київ і рубіж Дніпра»[2].

Все так і сталося. *Подлец* Ґудеріан ударом з півночі, *подлец* Кляйст — з півдня прорвали фронт і замкнули кліщі, в оточенні опинився увесь фронт, Кирпонос і Тупіков разом з усім штабом фронту загинули, дезорганізовані війська — 670 тис. червоноармійців і командирів — загинули або здалися в полон. А маршала Єременка совість не мучила ніколи: він писав в мемуарах, що своє завдання виконав, *подлеца* Ґудеріана на Москву не пустив, а що той пішов не на Москву, а на південь, за це він не відповідає.

За різними даними можна зробити висновок, що обвал, який назрівав з перших тижнів війни, наступав у серпні—вересні. Так, на серпень, точніше, на період з 10 липня по 1 вересня 1941 року припадає 62,5 % літаковильотів, зроблених за майже шість місяців війни, — і, отже, майже дві третини втрат у повітряних боях (які в радянських військах 1941 року становили 1 збитий літак на 32 літаковильоти)[3]. Потужність радянської авіації була зломлена десь до 10-х чисел липня, а в липні—серпні авіація була розгромлена, перевага німецької армії в повітрі міцно завойована. Аналогічною була картина в інших родах військ. В серпні почалося формування 22-х танкових бригад по 60—70 танків — на більші з'єднання у командування поки що не було ні танкістів, ні техніки.

Між тим стратегічних завдань Вермахт так і не розв'язав, і удар від центру по флангах — поворот танкової групи Ґудеріана на південь, танкової групи Гота на північ — не наближав їх розв'язання.

Боротьба між ОКГ і ОКВ, між Браухічем — Гальдером і Гітлером розгорілася навколо наступу на Москву. Блискучий успіх під Києвом призвів до окупації лівобережної України і розв'язував певні економічні проблеми, але не вирішував долі війни в цілому. Для Гітлера, зрештою, важливість економічних проблем полягала в тому, що тепер це був, як йому здавалось, головний спосіб знищити живу силу Червоної Армії. Однак, він фатальним для нього чином помилявся. Поразка за поразкою по-

[1] Цит. за: *Баграмян И.Х.* Городвоин на Днепре. — М., 1965. — С. 104.

[2] Див.: Там же. — С. 124.

[3] Див.: Советские военно-воздушные силы в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг. — М., 1968.

слаблювали Червону Армію, але вона так і не почала розвалюватися.

Звичайно, ніколи не можна розраховувати на вірогідність пропагандистських матеріалів, але принаймні за ними можна судити, які стратегічні цілі ставив Сталін перед оборонною війною 1941 року. Виступаючи по радіо 3 липня 1941 року, Сталін сказав, що німці втратили близько 1 млн. чоловік, 2 300 літаків, 3 000 танків. У липні заступник начальника Совінформбюро С.А. Лозовський говорив, що «Німеччина на фронті і в тилу приходить до своєї межі»[1]. Через якийсь час начальник Совінформбюро О.С. Щербаков навів нові дані німецьких втрат: 3 млн. убитими, 22 тис. гармат, 18 тис. танків, 14 тис. літаків. В кінці 1941 року Совінформбюро повідомило, що німці втратили 6 млн., РККА — 2,122 млн. чоловік, німці — 15 тис. танків, РККА — 7,9 тис. танків, німці — 13 тис., РККА — 6,4 тис. літаків. В дійсності такої безумної кількості техніки у німців просто ніколи не було, а людські втрати Вермахту від початку війни до 10 грудня 1941 року становили всього 775 тис. чоловік, у тому числі убитими — 163 тисячі!

Через кілька років після війни, в дні святкувань сімдесятиріччя Сталіна, Ворошилов писав: «Радянське Верховне Командування активною обороною, що сполучалася з контратаками і контрнаступами на найважливіших стратегічних напрямках, підірвало в цей період ударну силу фашистської армії і поховало німецьку стратегію «блискавичної» війни. Геніальне керівництво Сталіна і безприкладна доблесть наших військ змінили за цей час співвідношення сил в нашу користь і створили, таким чином, сприятливу обстановку для переходу наших військ в рішучий наступ»[2]. «Активна оборона», тобто неперервні контратаки і контрнаступи на напрямах наступів німців, мала на меті знекровлення наступаючих і зміну співвідношення сил на користь Червоної Армії. Сталін і керована ним Ставка не тільки не виконали цієї задачі, але добились прямо протилежного результату. Можна сказати, що і Сталін в своїх оцінках вимотування, знекровлення і виснаження німецької армії так само фатально помилявся, як і ОКВ і ОКГ. Кадрова Червона Армія була розбита, і її в ході боїв відновлювали заново.

Втрат Червоної Армії оцінити неможливо досі, оскільки вірогідної статистики не було тоді, як і в 1914 році. Повідомлення німецької пропагандистської служби так само фантастичні, як і нашої. Але є і точні дані: це — дані таборів військовополонених, де кількість в'язнів фіксувалася. За цими даними, протягом 1941 року через табори пройшло 3,9 млн. радянських військовополонених, з яких залишилося живими в таборах на 1 січня 1,6 млн. чоловік.

Подоба стратегії Жоффра, тільки більш груба і безсердечна, не змогла зірвати наступального маневру німецької армії і втопити всю агресивну енергію в позиційній війні уже десь на початку осені, але через великі ресурси, в тому числі територіальні, і несподівано упертий опір червоноармійців і командирів Москві вдалося стабілізувати фронт перед осінньою непогодою. Останній наступ кампанії 1941 року, наступ на Москву, розпочався такою ж грандіозною катастрофою під Вязьмою, якою була катастрофа під Києвом; в оточенні опинилися 600 тис. чоловік. Шлях на Москву був відкритий.

Зірвали всі плани не просто осіння розквась і бездоріжжя, а потім і нечувано сильні морози. Посилання на «генерала Зиму» ігнорують відчайдушний опір Червоної Армії. Погодні умови дали можливість Жукову жалюгідними силами, якимись батальйонами курсантів і групами ополченців, рештками розбитих дивізій і резервами з тилових

[1] Див.: *Лозовский С.А.* К первым итогам германо-советской войны // Большевик. — 1941. — № 14. — Июль.

[2] Див.: *Ворошилов К.Е.* Сталин и Вооруженные силы СССР. — М., 1951. — С. 61.

округів перекривати нечисленні шляхи, якими могли пройти танки, і завдяки самовідданості бійців стабілізувати фронт, а потім і перейти в наступ.

Наступ взимку 1941—1942 року був заключним етапом стратегії «активної оборони», увесь цілком в її ідеології. Незважаючи на заперечення Жукова, ще перед початком німецького жовтневого наступу Сталін («мы с товарищем Шапошниковым считаем») наполіг на «попереджуючих ударах» слабких і непідготовлених військ оборони Москви по групуваннях німців, що готувалися до наступу. Це призвело тільки до безглуздих жертв і знекровлення оборони. Як свідчать тодішні співрозмовники Шапошникова, зокрема П.І. Батов, начальник Генштабу розумів, що до кризи ще далеко, досвід війни ще доведеться освоювати, і долю війни перемога під Москвою не вирішує. Однак, як завжди, Шапошников промовчав, коли Сталін дав вказівку готувати загальний наступ по всьому фронту. На нараді в Ставці 5 січня 1942 року проти загального наступу заперечував один Жуков, пропонуючи зосередити всі сили західніше від Москви; непрямо підтримав його Вознесенський, зазначивши, що промисловість не справиться із забезпеченням загального наступу. Однак, Сталін був невмолимий. Наступ видихнувся уже під кінець січня — фронт лишився зовсім без снарядів. На початку лютого армія Єфремова і кінний корпус Бєлова потрапили в оточення, з якого вийшла тільки частина кіннотників. У відповідь на численні прохання командуючих про закріплення на завойованих позиціях Сталін 20 березня видав нову директиву про наступ по всьому фронту. А на початку квітня вже ніякими силами не можна було змусити війська наступати.

Жорстокий і малоталановитий варіант французької стратегії Першої світової війни продовжується в Червоній Армії до зими 1942—1943 року, до операції під Сталінградом. Варіант цей полягав у так званих «часткових операціях» (*частных операциях*), кривавих і малоперспективних наступальних діях з локальними і обмеженими цілями, які за задумом повинні були знесилювати і знекровлювати ворога, але дорожче коштували Червоній Армії. Одна з таких операцій навесні 1942 року, Харківська, закінчилася важкими втратами, що створили передумову для німецького прориву на цьому фронті в напрямі на Сталінград і Кавказ.

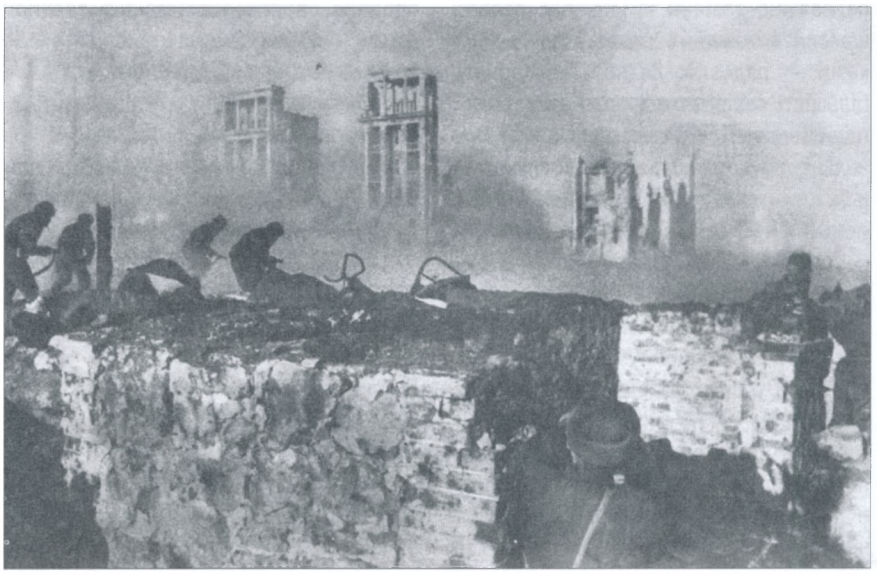
Воєнна машина Німеччини попри важкі бої на Східному фронті й невпинні бомбардування німецьких міст союзниками не втратила здатності до регенерації Вермахту. В 1942 році якість німецьких поповнень фронту знизилась, але до 1944 року чергові мобілізації відновлювали нормальну чисельність дивізій, не відчувалось нестачі офіцерів, розширювалось виробництво бойової техніки. Залишалося тільки відкритим питання, в який спосіб ця могутня машина зламає опір російського ведмедя і принаймні нейтралізує його, щоб розгромити англосаксонський блок і розв'язати свої глобальні проблеми.

Стабілізувавши фронт після невдач у зимовій кампанії і нанісши Червоній Армії декілька відчутних втрат, Вермахт здійснив влітку 1942 року прорив на Кавказ, який мав також виразно близькосхідні, антианглійські цілі. Ударом по Червоній Армії прорив на Кавказ мав бути лише остільки, оскільки, на думку Гітлера, позбавляв її азербайджанської нафти і тим самим паралізував танкові та механізовані сили і авіацію. Хоча в розпорядженні ГКО залишалася приуральська нафта, втрата Баку була б, безумовно, єдиним із можливих серйозних ударів, що знову поставили б Червону Армію на грань катастрофи.

Хоча розміщення резервів виходило з хибного припущення Сталіна, що влітку 1942 року німці наступатимуть на Москву, співвідношення сил на ділянці від Курська до Таганрога навіть після жорстокого уроку під Харковом саме по собі не вирішувало справи на користь Вермахту. Маючи невелику перевагу в чисельності, німецькі сухопутні сили налічували тут близько 1 260 танків проти радянських 740 і близько 1 640 літаків проти тисячі радянських[1]. Але були ще й резерви у сусідніх фронтів. Цілком правий був Сталін, телеграфуючи тоді командуючому Воронезьким фронтом Голікову: «Запам'ятайте гарненько, у вас тепер на фронті більш ніж 1 000 танків, а у противника немає і 500 танків. Це перше. Друге — на фронті дії трьох танкових дивізій у вас зібралося понад 500 танків, а у противника 300—400 танків щонайбільше. Все тепер залежить від вашого уміння використати ці сили і управляти ними по-людськи»[2]. Сталін помилявся в одному: проти фронту Голікова діяла тільки одна дивізія 40 *тк* німців, тобто 200—250 танків. Тим не менш цей корпус розгромив танкові сили фронту і висунуту йому назустріч 5 танкову армію генерала А.І. Лізюкова, героїчного захисника Москви, що абсолютно не був спроможний організувати бойові дії своєї армії і сам загинув у бою. Командування Червоної Армії і тут не зуміло організувати маневрену оборону з використанням створених впродовж зими сильних танкових з'єднань.

Відступ через степи Передкавказзя Сталін намагався зупинити насамперед тими самими репресивними методами. 28 липня він видав відомий «Наказ № 227», який роз'яснював трагізм ситуації і обґрунтовував необхідність стояти на смерть. «Ми втратили понад 70 млн населення, більше 600 млн. пудів хліба на рік і понад 10 млн. тонн металу на рік. У нас немає тепер переваги ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі — означає загубити себе і загубити водночас нашу Батьківщину»[3].

Це було святою гіркою правдою, і бійці так і сприймали ці слова — але відступ продовжувався ще не один місяць, хоча полонених німці взяли всього 80 тисяч. «Чого нам бракує? — питав Сталін у «наказі № 227». — Бракує порядку і дисципліни в ротах, полках, диві-

Сталінград

[1] Див.: *Самсонов А.М.* Сталинградская битва. — М., 1965.

[2] Цит. за: *Казаков М.И.* Над картой былых сражений. — С. 118.

[3] Цит. за: *Самсонов А.М.* Сталинградская битва. — С. 129.

Генерал І.Ю. Петров

зіях, в авіаескадрильях. В цьому тепер наш головний недолік. Ми повинні встановити в нашій армії найстрогіший порядок і дисципліну, якщо ми хочемо врятувати становище і відстояти нашу Батьківщину... Панікери і боягузи повинні винищуватися на місці»[1]. І за спинами червоноармійців з'явилися *заградотряды*, що нещадно відкривали кулеметний вогонь по тих, хто злякався і побіг, а в тилу особісти вишукували тих, хто вибрався групами чи поодинці до своїх, щоб продовжувати війну, і «винищували» їх, як «панікерів і боягузів».

Якийсь ефект ця жорстокість, можливо, і давала, але більше досягли оборонці Кавказу всупереч «наказу № 227». Як показав В.В. Карпов у документальній повісті про генерала І.Є. Петрова[2], оборону Північного Кавказу вдалося організувати саме тому, що командуючий Чорноморською групою армій (призначений на місце Черевиченка) І.Є. Петров ігнорував наказ про «панікерів і боягузів». Тих, хто вирвався з оточення і прийшов на збірні пункти, Петров розпорядився нагодувати і зарахувати в формовані тут частини. Люди з сякою-такою військовою освітою та досвідом, переважно росіяни та українці, поповнювали командний склад, селяни-кавказці — рядовий. Як показав Карпов, більшість серед захисників Кавказу становили саме бійці «кавказької національності», а не росіяни. Головним чином цими силами Петров і зупинив німецький наступ на Передкавказзі.

Вермахту не вистачило сил на високоманеврену війну в Передкавказзі. Запланований гігантський котел під Ростовом не вийшов — війська вчасно відійшли, удар був завданий по пустому місцю. Незважаючи на великі втрати, Червона Армія була далека від катастрофи. Головні сили Східного фронту були розкидані і втягнуті в бої на величезній території. До того ж вони зав'язли в Сталінграді, який мав надійно захищати на Волзі лівий фланг армії, що прорівалась через Кавказ, а перетворився на відкриту рану, яка все більше кровоточила. Кайтель свідчив на суді у Нюрнберзі: «Зараз можна сказати, що німецьке командування не розрахувало ні сил, ні часу, ні здатностей військ. Однак, на той час Сталінград був настільки спокусливою метою, що здавалось неможливим відмовитись від нього. Думали, що якщо кинути ще одну дивізію, ще один артполк РГК, ще один саперний батальйон, ще один мінометний дивізіон, ще одну артилерійську бригаду, то ось-ось місто буде в наших руках. В сукупності з недооцінкою і незнанням противника все це призвело до Сталінградського оточення»[3].

У свідченнях Кайтеля яскраво видно психологію бездумної упертості, яка загрожує армії завжди, а особливо в час оборонної війни. Після Сталінграда поступово вона запанувала в керівництві німецькими збройними силами. А після перших же успіхів Червоної Армії в наступальних боях для неї почався період поступового освоєння мистецтва маневреної наступальної війни. Якщо уперта оборона сприяє окостенінню воєнної думки і організаційних структур, то маневрені наступальні дії спонукають армію до гнучкості думки і організації, а, отже, до перерозподілу компетенцій і все більшої незалежності — тобто свободи і відповідальності — в рамках чітко визначених прав і обов'язків.

Навіть в рамках авторитарної структури, якою є завжди всяка армія, можливий дрейф до свободи.

Наслідки перемог — як воєнні, так і воєнно-політичні

Наступ Червоної Армії під Сталінградом не тільки зірвав далекосяжні наміри ОКВ на Східному фронті, але й став

[1] Цит. за: *Самсонов А.М.* Сталинградская битва. — С. 130.

[2] Див.: *Карпов В.* Полководец // Новый мир. — 1982. — № 5, 6, 11, 12. — 1984. — № 8, 9.

[3] Протоколы допроса Кейтеля // Военно-исторический журнал. — 1961. — № 9. — С. 84.

Бій

справжнім початком оволодіння її військовим керівництвом тим високим стратегічним і оперативно-тактичним ремеслом, яке відповідало умовам і техніці Другої світової війни. Період після Сталінграда, особливо з другої половини 1943 до першої половини 1944 року, був не просто періодом наступальних дій Червоної Армії — він був переломним в її методах ведення війни.

Жуков у своїх мемуарах дивується, чому Ставка не використала наступу його Західного фронту в липні—серпні 1942 року під Ржевом для досягнення серйознішого успіху; він до кінця своїх днів не знав, що Ржев служив прикриттям для планованої під Сталінградом невеликої наступальної операції[1]. Прикривав він всього лише контрнаступ однієї армії, запланований на початок вересня. Цей типовий для початку війни контрудар — засекречена «часткова операція» — так, по суті, і не був здійснений. Жуков і Василевський запропонували стратегічне рішення, — «Канни» під Сталінградом. Сталін прийняв цю пропозицію.

Операція «Уран» мала шанси перерости у справжню катастрофу німецької армії. Відстань між Сталінградом і Ростовом невелика, і закрити горловину, через яку мусили вийти з Передкавказзя головні сили німецької групи армій «А», було цілком можливо. Манштайн пізніше писав, що таку операцію росіяни в кінці листопада — на початку грудня просто проґавили[2]. Для цього потрібно було поставити задачу більш глибоку, ніж навіть захоплення Ростова, — задачу вийти до Дніпра на ділянці Дніпропетровськ — Запоріжжя і далі на Херсон. Тоді Ростовський прохід був би надійно перекритий.

Але такий план існував, хоч і не був детально опрацьований. Називався він «Великий Сатурн» і передбачав удар з півночі на Ростов. Однак, Сталін не наважився на «суперсталінград» і замінив «Великий Сатурн» «Малим», здійснення якого принесло лише розгром італійської армії.

І, можна думати, Сталін мав рацію. Аналіз дій командуючих арміями та командуючого Сталінградським фронтом Єременка показує, що їх дії не були достатньо осмисленими, енергійними і сміливими, за ними «не було видно ясного оперативного задуму»[3]. Що ж до

[1] Див.: *Судоплатов Павел.* Спецоперации. Лубянка и Кремль. — С. 248.

[2] Див.: *фон Манштейн Э.* Утерянные победы. — С. 382.

[3] Див.: *Дерр Г.* Поход на Сталинград. — М., 1957. — С. 111.

дій командуючого групою військ Закавказького фронту генерала Масленнікова, колишнього начальника Управління прикордонної охорони НКВД, елементарно некомпетентного у військових справах, проте грубого і «рішучого» посталінськи, то вони створили таку нерозбериху, що танкам Кляйста вдалося відірватися і з'явитися в полі зору росіян уже під Ростовим. До того ж переможні реляції командуючих у чотири рази перебільшили втрати німців у Сталінграді і біля нього, і 1 гвардійську армію Малиновського, призначену спочатку для «Сатурна», довелось передати під Сталінград для протидії спробам Манштайна деблокувати оточення. Не наважившись на перекриття Ростовського проходу, Ставка зосередила зусилля на Сталінграді і ціною великих жертв добилась першого дуже великого успіху; німці зазнали втрату (близько 300 тис. чоловік), сумірну з нашими втратами 1941 року, і хоча це не підірвало сили Вермахту, політична і стратегічна поразка була непоправною.

Гострі суперечності другої половини 1942 року, коли генерал Гальдер був замінений Цайцлером на посту начальника штабу ОКГ, а з Йодлем та Кайтелем фюрер не вітався, відступили перед проблемами, викликаними Сталінградом.

Вермахту вдалося з мінімальними втратами вийти з Північного Кавказу і зупинити наступ Червоної Армії перед Донбасом, на річці Міус, завдяки умінню командуючого групою армій фон Манштайна маневрувати рухливими силами і обирати найбільш чутливі місця для масованих ударів. Був драматичний момент, коли Червона Армія прорвалась на Синельниково, між Синельниково і Запоріжжям не було німецьких військ, а в Запоріжжі сидів без серйозної охорони Гітлер. Але наступ через Харків на Дніпро був імпровізацією за ініціативою Хрущова і Тимошенка, використанням шансів для успіху, насамперед політичного, які відкривалися в ході просування вперед, а не добре підготовленою реалізацією задуму на зразок «Великого Сатурну». Манштайн завдав удару по основі клину, і Харків знову став трагедією Червоної Армії.

Перед літньою кампанією 1943 року німці утримували величезні території на сході, але саме утримували, бо про якесь використання їх із стратегічними цілями уже не могло бути мови. Операція «Цитадель» вже не могла вирішити долі війни, але розбіжностей у поглядах на її доцільність у німецького командування не було. Більшість уже бачила неминучість воєнної поразки, Кайтель пізніше зізнавався, що розрахунки були уже радше на політичний вихід з війни, але нанесення росіянам серйозного літнього удару видавалось єдиним розумним аргументом для майбутнього. У випадку успіху Вермахт нейтралізував Росію і мав розв'язані руки на Заході і в Африці, щоб закінчити війну прийнятним способом.

Влітку 1943 року радянське командування проявляє тверезість в оцінці ситуації, витримку і здоровий глузд. На літо 1943 року була добре налагоджена військова розвідка, і загальний задум операції Вермахту був Ставці відомий. Директива про проведення операції «Цитадель» підписана Гітлером 15 квітня 1943 року, а доповідна записка Жукова, яка головним чином правильно характеризувала задум німецького командування, — на тиждень раніше, 8 квітня. Обговорення стратегічної проблеми, що дуже характерно, велось на рівні штабів та їх оперативних відділів. Оперативне управління Генштабу тут же після доповідної Жукова запитало думку штабів Центрального та Воронізького фронтів, і начальник штабу Рокоссовського генерал Малінін 10 квітня запропонував Антонову попереджуючий наступ Західного, Брян-

ського і свого Центрального фронтів на Орел. А 12 квітня Ватутін, Хрущов і начальник штабу Воронізького фронту генерал Корженевич направили Василевському свої міркування, в яких теж прогнозували наступ німців або з метою розгрому Курського групування, або на північний схід, на Москву, утримуючись від пропозицій щодо власних дій.

Сталін прийняв варіант дій, запропонований Жуковим. Уже після цього честолюбний і непосидючий Ватутін загорівся ідеєю попереджуючого наступу і за підтримкою Хрущова настійливо пропонував Сталіну розгромити німецькі війська, не чекаючи, поки вони почнуть літню кампанію. Сталін коливався, оскільки не рахував своїх убитих і не полишив ідеології попереджуючих ударів, але й боявся чергового пролому нашої оборони і постійно думав про долю Москви. Однак, внаслідок умовлянь Жукова, Василевського та Антонова, а також, можливо, пам'ятаючи про провал ініційованого Хрущовим наступу під Харковом, він врешті відмовився від тактики попереджуючих ударів, щоб в ході оборонних боїв винищити німецькі танки і знекровити живу силу противника.

Це був перший випадок, коли рішення диктувалось підрахунками можливих втрат, і, як показав подальший хід подій, ще не означав рішучої зміни стратегічного мислення Сталіна.

В результаті на напрямку очікуваного літнього наступу було зосереджено величезні сили, що не менш ніж вдвоє перевищували ударне групування наступаючих німців. Тільки в одному Ставка помилилась: більші резерви вона направила не на південь, Ватутіну, а на північ, Рокоссовському, — можливо, тому, що тут було ближче до Москви. Між тим Гітлеру було потрібно насамперед знищити війська, а не добиватись територіального успіху, і з цих міркувань з півдня, під основу Курського виступу був нанесений

Курська битва. Представник Ставки маршал Василевський

М.Ф. Ватутін

сильніший удар, ніж з півночі. Військам фронту Ватутіна прийшлось дуже важко.

12 липня Червона Армія перейшла в контрнаступ і до 23 серпня відтіснила німців на обох виступах — в напрямі на Брянськ і на Харків, втретє оволодівши індустріальною столицею України. Щоправда, як з'ясувалося нещодавно після нескладних обрахунків, танкову битву під Прохорівкою Червона Армія радше програла, ніж виграла, але перемога німців була Піррова. Втрати Вермахту в безперспективних наступальних боях з добре озброєним, значно переважаючим противником були дуже значні, лінія фронту вирівнялась, зменшивши можливості для маневру з обох сторін.

Як розповідав слідчим Нюрнберзького суду колишній начальник штабу ОКВ генерал-полковник Йодль, після поразки під Курськом почався постійний конфлікт між Гітлером та начальником Генерального штабу сухопутних сил генералом Цайцлером. «Цайцлер вимагав швидкого відходу на тилові рубежі. Гітлер, вказуючи на приклад Червоної Армії в 1941 році, вважав, що необхідно битися за кожен метр території. В цьому конфлікті я був на боці Цайцлера. Ще в 1942 році я доповідав фюреру, що вважаю за необхідне заздалегідь підготувати «Східний вал» по

Курська битва. Представник Ставки маршал Жуков і генерал авіації Голованов

лінії р. Дніпра, щоб мати можливість протиставити росіянам могутній оборонний рубіж. Моя пропозиція не була прийнята»[1].

Така ситуація в німецькому командуванні була подарунком для радянської Ставки. Але Сталін не зумів нею скористатись.

Жуков був направлений на фронт Рокоссовського, а Василевський — до Ватутіна, і це свідчило, що пора стратегічних рішень для Ставки закінчилася. Уповноважені Верховного сиділи у військах, контролюючи командуючих фронтами, тиснучи, вимагаючи і наполягаючи. Від рубежів Курська, Орла і Бєлгорода до Дніпра фронти не одержували інших задач, ніж «гнати противника з нашої землі». Ішов фронтальний наступ, і, вже відступивши з Донбасу, на річці Молочній німці зачепилися і завдали Червоній Армії істотних втрат.

У фронтальному наступі з «нависаннями» і «загрозами» була своя логіка: радянське командування хотіло захопити індустріальні центри Лівобережної України якомога менш зруйнованими, і тому давало можливість німцям вийти з загрозливої ситуації і відступити. Але Гітлер наполягав на захисті кожного метра землі, а Сталін, як і раніше, не економив на людях. Особливо на тих чоловіках, які мобілізовувались на звільнених від окупантів територіях; їх кидали в бій ненавченими, інколи неозброєними, необмундированими і навіть непереписаними.

Під кінець осені сили наступаючих вичерпалися, але Сталін, як і в попередні роки, гнав і гнав фронти в наступ, керований однією ідеєю, — «не дати противнику зачепитись і зупинитись». З ходу форсувавши Дніпро в районі Букрина, захопивши плацдарм, який можна було використати для наступу на Київ, і зустрівши шалений опір німців, радянське командування, нарешті, почало наполягати на відпочинку і перегрупуванні військ. Після тривалих умовлянь Сталін погодився використати Букринський плацдарм як місце для дезінформуючої активності і перекинути танкові сили на північ, в район Лютежа, що було зроблено з великою майстерністю і залишилося не поміченим і не оціненим німцями. Київ було взято 7 листопада 1943 року. Знекровлення власних військ було таким важким, що під Житомиром німцям вдалося, нарешті, завдати серйозний контрудар, після якого наступ ще все-таки продовжувався аж до Західної Волині, але вже з останніх сил.

В кампанії 1944 року, яку пропаганда тих часів називала «десятьма Сталінськими ударами», наступальні дії будуються за нормами Другої світової війни і приносять тим більший успіх, що черговість наступів на величезному протязі радянсько-німецького фронту була для німців майже непередбачуваною.

[1] Военно-исторический журнал. — 1961. — № 4. — С. 90.

Великих поразок, порівняльних з поразками Червоної Армії 1941 року, німці майже не зазнали, — Корсунь-Шевченківська битва мала обмежені результати, але розгром німецьких військ у Білорусії влітку 1944 року був дійсно приголомшуючим, і організований він був за всіма правилами дій великих фронтів. Ще важливіші наслідки мала Яссько-Кишинівська операція.

Зрештою, і тут має бути взяте до уваги прагнення Ставки керувати всім до дрібниць. Це знайшло прояв у невеликих суперечках між генералами різних рангів, що мала місце в пресі в післявоєнні часи.

У своїх спогадах[1] колишній командуючий 1-м Білоруським фронтом маршал Рокоссовський описував драматичний момент, коли він висунув пропозицію щодо «двох головних ударів» фронту; Сталін не погодився і двічі пропонував йому вийти в іншу кімнату і обдумати свою пропозицію ще раз, а він, Рокоссовський, наполягав на своєму. Нарешті, Молотов і Малєнков вийшли разом з ним і умовляли його не впиратися і послухатися Верховного, але генерал все наполягав, і Сталін здався.

Досить зверхньо і неввічливо заперечив Рокоссовському Жуков. Жуков вважав «не зайвим відзначити», що «в радянській військовій теорії ніколи не передбачалось одним фронтом двох головних ударів, а якщо обидва удари за своєю силою і значенням були рівноцінними, то їх звичайно називали «могутніми (*мощными*) ударами» або «ударними групуваннями»[2]. План, шо передбачав два «могутніх удари», на пропозицію Жукова був затверджений Ставкою задовго перед нарадою у Сталіна 22 травня 1944 року, в якій взяли участь Жуков, Василевський, Антонов, Рокоссовський і Баграмян.

Важко відновити тепер деталі тієї суперечки, і видається неймовірним, що

Генерал К.К. Рокоссовський

все це Рокоссовський вигадав. Але таємниця, як уявляється, зовсім не в термінології і тим більше не в «радянській військовій теорії».

Прагнення Рокоссовського завдати «два головних удари» означало прагнення самостійно силами фронту проводити глибоку операцію, з цілями, що нагадували хоча б невеликі «Канни». «Два могутні удари» кількох фронтів, за Сталіним і Жуковим, означали допоміжну і несамостійну роль фронту в загальному задумі, зведення його функцій до функцій оперативно-тактичного з'єднання, яким за нормальних умов була армія. Рокоссовський хотів здійснити значну операцію з самостійними цілями, а Сталін обмежував оперативну самостійність фронтів, — і Ставка, тобто Жуков, Василевський, Антонов і начальник оперативного управління Штеменко, його в цьому повністю підтримували, оскільки були причетні до планування і здійснення операцій в цілому, в рамках груп фронтів, і дивилися на претензії командуючих фронтами зверхньо. Всі плани в повному обсязі знали всього 5—6 чоловік: Сталін, Жуков, Василевський, Антонов, Штеменко, — а також, можливо, один із його заступників по оперативному управлінню (як правило, генерал Гризлов). Всі вони і тільки вони були облагодіяні вищою довірою.

Подібні суперечності виявила невелика полеміка між генералами Пок-

[1] *Рокоссовский К.К.* Два главных удара // Военно-исторический журнал. — 1964. — № 6.

[2] *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления. — С. 554.

Генерали Антонов (сидить) і Штеменко

ровським і Штеменком в 60-х роках. Колишній начальник штабу 1-го Прибалтійського фронту генерал-полковник Покровський звинувачував Генштаб у тому, що операції планувалися надто обережно, 2-му і 3-му Білоруським фронтам давались дуже малі сили, задуми ставились лише на тактичну глибину[1]. Штеменко радше не виправдовувався, а пояснював, що плани будувались до певних рубежів, після досягнення яких слід було приймати подальші рішення, що цілісність операції була у відомі представників Ставки, які координували дії фронтів[2]. За всім цим стоїть горде і самовпевнене генеральське і партійне «кожен знає те, що йому положено».

Відчувається тут і певна неповага Сталіна до штабів і штабної роботи. Зокрема, в нарадах у Ставці перед Білоруською операцією 1944 року брали участь командуючі фронтами і члени військових рад, але не начальники штабів фронтів. Почасти цю їх образу за те, що цінували їх менше, ніж політичних генералів, висловлював генерал Покровський. Характерно, що і заступник Верховного Жуков, і начальник Генштабу Василевський своїх прямих обов'язків фактично не могли виконувати — вони постійно перебували на фронті як представники Ставки, і їх розмова із Сталіним після повернення до Москви звичайно закінчувалася питанням Верховного: «Коли знову на фронт?» Діяльність на фронті як їх, так і інших представників Ставки не обмежувалась «координацією дій» командуючих фронтами: слово представника Ставки не було просто порадою, особливо слово Жукова чи Василевського.

Представників Ставки не можна вважати фактичними командуючими групами фронтів, бо вони не мали права приймати оперативно-стратегічних рішень і віддавати відповідні накази, а, головне, не мали в своєму розпорядженні власних резервів і матеріальних ресурсів. Навіть Жуков і Василевський доповідали Верховному, і той приймав рішення. Такого інституту не знала жодна армія світу. Представник Ставки — структура, що відповідала такому характерному персонажу тоталітарної системи, як уповноважений із центру.

На картах, які приносили Антонов і Штеменко щоночі в кремлівський кабінет Сталіна, були позначені дивізії і полки (Сталін називав армії за прізвищами їх командуючих, дивізії за номерами, хоча він знав і багатьох командирів дивізій). Верховний контролював воєнні дії принаймні на рівні армій (тобто фактично армійських корпусів), а то й дивізій.

В той час як німці намагались доукомплектовувати свої з'єднання до штатного складу, в Червоній Армії дивізія штатною чисельністю в 10 тис. чоловік була винятком, її реальний склад в 5—6 тис., а то й в 2—3 тис. бійців став поступово нормою. Дрібнота і недоукомплектованість в організаційних структурах почасти була маленькою хитрістю Сталіна: він вважав це одним із заходів по дезінформації противника. Але, по суті, це був нормальний стан для армії, яка не довіряє своїм генералам.

Тільки в кінці 1944 — на початку 1945 року, на заключному етапі війни, військово-організаційна структура на-

[1] *Покровский А.* На 3-м Белорусском фронте // Военно-исторический журнал. — 1964. — № 6; *Покровский А.* На Кенигсбергском направлении // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 2.

[2] *Штеменко С.* Перед ударом в Белоруссии // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 9; *Штеменко С.* Как планировалась последняя кампания по разгрому Германии // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 5.

буває завершеного вигляду (зокрема, у зв'язку з призначенням Жукова і Василевського командуючими фронтами і ліквідацією практики представників Ставки). На цей час обороноздатність Німеччини була остаточно підірвана, її збройні сили уже не відновлювалися після поразок і неспроможні були ставити перед собою інших стратегічних задач, крім затягування війни з туманними надіями на чудо; війна велася уже на двох фронтах, союзники капітулювали один за одним, перевага Червоної Армії в людях і техніці була абсолютною. Операції Червоної Армії, зокрема такі грандіозні, як Берлінська або Празька, планувалися швидко і компетентно, здійснювалися на високому рівні організації і виявляли зрослий рівень професіоналізму таких обдарованих і здатних до самостійного командування маршалів — воєнних висуванців Сталіна, як Рокоссовський, Конєв, Говоров, Малиновський, Толбухін. Зрештою, говорячи про висуванців другого періоду війни, не можна не відзначити і природної обмеженості їх воєнного кругозору. В післявоєнних мемуарах тільки Жуков, Василевський та Штеменко писали з якимось баченням війни в цілому, в її стратегічних перспективах. Спогади і міркування таких видних сталінських воєначальників, як Конєв та Рокоссовський, не виходять за межі фронтових операцій.

Характерна для ситуації в армії Сталіна кар'єра генерала Петрова. Можливо, В.В. Карпов дещо переоцінював заслуги І.Є. Петрова, але не можна не визнати, що Сталін не любив цього розумного і зваженого генерала, що вдало керував обороною Одеси і Криму, тричі призначав його командувати другорядним фронтом, даючи «в доповнення» членом Військової ради безумного Мехліса, — і тричі Мехліс звинувачував Петрова у невимогливості і нездатності командувати і писав на нього Сталіну в *ЦК ВКП(б)* доноси, за якими тут же слідували зняття Петрова з командування і заміна його одним і тим самим генералом — Єременком. Такі малоталановиті, але грубі і жорстокі генерали, як А.І. Єременко, І.І. Масленніков, Г.Ф. Захаров, користувалися незмінною прихильністю Сталіна.

Генерал Петров закінчив війну начальником штабу фронту у Конєва. Про те, що Петров дійсно виділявся серед вищого генералітету, свідчить хоча б той факт, що Жуков, ставши після смерті Сталіна заступником міністра оборони, тут же призначив Петрова своїм заступником по ядерній зброї. Костянтин Симонов, що добре знав Петрова як військовий кореспондент, у своїх щоденникових записах висловлює сумніви, чи на часі таке гуманне ставлення до підлеглих, яке проявляє цей генерал. Жуков і Петров були організаторами тих єдиних в історії маневрів з реальним вибухом атомної бомби і кидком піхоти через епіцентр вибуху, які були здійснені в СРСР, що навряд чи свідчить про якийсь особливий генеральський гуманізм. Але нормальна жорстка розважливість була не до смаку Сталіну.

Вся Червона Армія і насамперед її вище керівництво за роки війни пройшли прискорений курс тактики, оперативного мистецтва і стратегії, а вчитель — Вермахт — був суворий і невмолимий. Від Верховного Головнокомандуючого вимагалось насамперед зрозуміти хід і перспективи війни і відбирати кращих учнів на вирішальні пости. І хоча старий спосіб мислення і манера керівництва залишалися притаманними Сталіну у всі часи, він десь до 1944 року навчився виконувати роль Верховного, а військова машина його тоталітарного режиму вийшла на якісь майже автономні параметри, що дозволили збройним силам СРСР з труднощa-

Берлін, 26 квітня 1945 р.

ми засвоїти досвід Другої світової війни і перемагати противника не тільки числом, але й якістю.

Засвоєння досвіду війни було б, звичайно, просто неможливе, якби збройні сили СРСР не одержували необхідної бойової техніки і військового майна, а насамперед — нових і нових військових формувань.

Ситуація, яка склалась впродовж 1941—1942 років, була критичною, і СРСР був близький до поразки. Сталін в кінці літньо-осінньої кампанії 1941 року подумував про можливості замирення з Німеччиною. Радянський Союз втратив величезну кількість людей, бойової техніки, військового майна, територію, на якій проживало 45 % населення, тобто 88 млн. чоловік, де вироблялось 33 % валової продукції промисловості і знаходилось 47 % посівних площ країни. Росія в період Першої світової війни виробляла 40 % тієї кількості сталі, що її виробляла Німеччина, 23 % загальної кількості німецького вугілля, 30 % німецької нафти. Не враховуючи захоплених Німеччиною в Другій світовій війні європейських ресурсів, виробництво в СРСР в 1942 років порівняно з німецьким становило: сталі — 39 %, вугілля — 24 %, електроенергії — 41 % і т. д. Таким чином, розрив між СРСР і Німеччиною, значною мірою подоланий в роки п'ятирічок, після втрат першого періоду війни різко збільшився і в відносних цифрах практично відкинув комуністичну Росію до рівня царської Росії.

Всі матеріальні переваги, такими потом і кров'ю здобуті в роки тоталітарного повороту, було втрачено за один рік через притаманні тоталітаризму вади.

Невеликі підрахунки можуть проілюструвати драматизм ситуації. На 1 листопада 1942 року в Червоній Армії було трохи більше як 3 тис. літаків, за рік і два місяці вироблено близько 40 тис., на 1 січня 1944 року в ВВС налічувалося 8,5 тис. машин, втрати за 1943 рік, отже, становили 31,5 тис., середньомісячні — близько 2 250 машин. Втрати німців були в 1943 року меншими — 24 тис. машин на всіх фронтах, близько 16 тис. на Східному фронті. Для того, щоб добитись переваги в повітрі, радянським збройним силам необхідно було виробляти значно більше літаків, ніж нім-

цям, — радянська авіапромисловість змогла відновлювати перевагу ВВС в повітрі, тільки виробляючи щомісяця *на 500 літаків більше*, ніж німецька. При щоденному виробництві 91—92 літаки скорочення випуску на 16—17 машин зірвало б усю повітряну війну!

Керівництво оборонною промисловістю зуміло здійснити евакуацію найважливіших підприємств на схід; інженери і техніки, робітництво військово-промислового комплексу працювали з величезною самовідданістю нерідко в немислимо важких умовах. Жінки заміняли мобілізованих до армії мужчин навіть у шахтах (до кінця 1942 року більше третини працівників вугільної промисловості становили жінки). На січень 1942 року евакуйовані робітники становили 30—40 % загальної чисельності евакуйованих підприємств, а для відновлення і пуску цих останніх не вистачало півмільйона робітників. І за цих умов військова промисловість працювала безперебійно!

Армія вигрібала всі людські ресурси. Як це виглядало в реальності, описує один із командуючих тилових військових округів. Ось замнаркома оборони, начальник *Главупраформа* Щаденко телефонує командуючому: «Що у вас готово до відправки на фронт?» На це питання у командуючого завжди є готова відповідь. «Скільки в найближчі дні можете дати нових дивізій?» Тут уже командуючий з великими труднощами може зробити приблизні підрахунки і відповісти, що буде сформовано, наприклад, вісім дивізій. «Мало, — чує він у відповідь. — Треба не вісім, а п'ятнадцять дивізій». Командуючого охоплює відчай. Він запевняє, що взяти людей немає звідки, таке число дивізій з ресурсів округу сформувати неможливо. «Шукайте гарненько, знайдете, — закінчує розмову Щаденко. — Вам краще знати резерви, які є в округзі». От і все планування, всі обрахунки. І знов починаються пошуки, перетрушування штатів, заміна чоловіків жінками, скорочення робітників, — діяльність, в яку включався обком, облвиконком, міськком, профком і так далі, і найдивовижніше, що округ збирав таки п'ятнадцять дивізій![1]

Партизанка

Досі історики не вивчили як слід найголовніший процес війни — поповнення розбитих частин і формування нових. Як це відбувалось, можна судити із спогадів генерала, потім маршала Ф.І. Голікова[2]. Колишній начальник військової розвідки Червоної Армії в кінці 1941 року очолив управління 10-ї армії в районі Пензи. Головна маса солдатів була 30—40 років і старша; тільки чверть особового складу була молодшою від 30 років. Дві третини командного, політичного та іншого керівництва складалося з резервістів цивільних професій; кадрові командири переважали тільки в ланці командування дивізій. Із сорока двох командирів полків більшість закінчила курси вдосконалення старшого начскладу, деякі мали початкову освіту — початкову або навіть церковнопарафіяльну школу. Більшістю батальйонів і навіть артилерійських дивізіонів командували офіцери запасу. І ця армія успішно діяла в боях під Москвою.

Можна вважати, що в Червоній Армії організаторами бою (а ними в армії є командири ланки полк-батальйон) уже

[1] Див.: *Калинин С.А.* Размышляя о минувшем. — М., 1963. — С. 195.

[2] Див.: *Голиков Ф.И.* В Московской битве. — М., 1967.

Відправляють у Німеччину

в кінці 1941 року були не кадрові військові, а цивільні, по суті, люди, запасники. Потім на цю ланку приходять молоді хлопці, випускники військових училищ, яким пощастило вижити після перших випробувань. Ми виграли війну двадцятирічними капітанами і майорами військового виробництва, сорокалітніми колгоспними бухгалтерами, вчителями і агрономами, що проходили різні перепідготовки і несподівано одягли кубики в петлиці.

250 тис. офіцерів було потрібно російській армії в «германську» війну, і це був максимум того, що вона зуміла підготувати, давши перше офіцерське звання всім, хто мав хоч якусь освіту. Тільки в 1942 році у військових училищах і на армійських та фронтових курсах підготовлено 564 тис. офіцерів, повернулися в стрій після поранень 180 тис. і призвано з запасу 42 тис. офіцерів. Академії і академічні курси випустили 26,5 тис. офіцерів. Більше, ніж півмільйона офіцерів за один критичний рік — ось на що виявилася спроможною система.

Ці цифри говорять не лише про спроможність армії до відновлення сил за умов тоталітарної влади. Вони характеризують також і політичний бік справи.

В 1914 році вищі навчальні заклади Росії закінчило 12,2 тис. чоловік, в 1940 році — 126,1 тис. чоловік, в десять разів більше. В усіх загальноосвітніх школах в 1914 — 1915 навчальному році вчилося 9,7 млн. учнів, в 1940—1941 — 35,6 млн. учнів, в чотири рази більше.

В 1913 році в Росії було 300 тис. телефонів, в 1940 — 1 млн. 200 тис., тобто в чотири рази більше.

В 1913 році в Росії було 23 тис. цивільних лікарів (крім зубних), тобто 1,5 на 10 тис. населення; в 1940 році — 142 тис., тобто 7 на 10 тис. населення, або в чотири з половиною рази більше. В Росії було 13 лікарняних ліжок на 10 тис. населення, в СРСР — 40 на 10 тис., тобто в три рази більше. Природно, в російській армії в Першу світову війну загинуло 50 % поранених, у Вітчизняну — 17—18 % поранених, тобто приблизно в три рази менше.

Цифри тут не дуже ясно говорять про якісний бік справи — і в освіті, і в охороні здоров'я, і в повсякденній побутовій культурі, і в технічній озброєності. Але цифра «в три — чотири рази», яка постійно повторюється, мала б грубо характеризувати якийсь дуже різкий стрибок в цивілізаційному рівні. Це не вповні говорить про нові здатності держави до опору противникам, але більшменш характеризує нові можливості життєвого вибору, які втрачали громадяни СРСР із підкоренням своєї країни нацистській Німеччині.

Величезна кількість військовополонених 1941 року свідчить про масову здачу в полон, а, отже, про серйозну внутрішню слабкість радянського режиму. Слід зауважити, що масова здача червоноармійців в полон починається не відразу після перших катастроф на фронті, що змусило Гальдера з тривогою записувати в щоденнику в липні 1941 року, що кількість військовополонених дивно невелика. Можна вбачати тут не тільки поступове назрівання катастрофи, втрату страху перед нелюбою

державою і поширення поразницьких настроїв. Певне значення мало різне ставлення старшого і молодшого поколінь до радянської влади.

Молодші були дітьми в роки колективізації і голоду, Великий терор взагалі не дуже зачепив нижчі соціальні прошарки населення — його жертвами були якраз ті, хто організовував голод і колективізацію. Проте перед молодими людьми відкрилися певні перспективи. Режим не був соціально чужим. В села приїжджали на відпустки *свої* різних родів військ «командири», як називали тоді офіцерів, льотчики в розкішній синій формі, свої інженери, вчителі, і — нехай не дуже високі — державні і партійні чиновники. Соціальна мобільність в тоталітарному режимі була досить високою, і він мав свої суспільно-політичні ресурси.

Після призову мобілізованих, особливо селян старшого віку, загальні настрої червоноармійців змінилися. Коли основу армії вже становили дядьки старших поколінь, колгоспники, які ще пам'ятали, де була їх земля і котра з колгоспних корів була раніше їхньою власною, коли перші поразки похитнули упевненість в силі і непорушності режиму, політична ситуація в армії стала нестабільною. Проте, це швидко минуло. Вже восени по обидва боки фронту зрозуміло всім, що німці полонених виморюють голодом, а колгоспи і не думають розпускати. Ті невеликі політичні ресурси, які знаходили прояв у доброзичливо очікувальному ставленні селянства і частини міського населення до окупантів, Німеччина швидко втратила.

В оцінках окупаційних властей чим далі, тим більше, а в спогадах і історичних дослідженнях повоєнного часу особливо факти посилення опору окупантам тлумачаться як прояв патріотизму, насамперед російського. Порівнюють ситуацію тієї війни навіть із ситуацією часів Наполеона, коли російські селяни-кріпаки в силу патріотичних передсудів будь-що підтримували своїх *господ*. Чималою мірою цьому поясненню сприяла офіційна сталінська ідеологія, яка одразу провела аналогію між 1812 та 1941 роком, назвавши війну Великою Вітчизняною.

Насправді такі аналогії неправомірні. Громадяни СРСР, що опинились на окупованій території або боялись попасти під окупацію, не віддавали перевагу «своєму» голодомору або «своїй» єжовщині. Нацистський режим був абсолютно чужим і — для окупованих народів — набагато страшнішим, ніж комуністичний.

Саме цим викликані зміни ідеологічних орієнтирів сталінського режиму майже одразу після початку війни. Сталіну було зрозуміло, що люди не будуть умирати за «соціалістичні перетворення» — ані за колгоспи, ані за державну власність на знаряддя та засоби виробництва. Вони будуть умирати за право жити і не бути робочою худобою завойовника. Це просте, але не дуже зрозуміле світовідчуття і було позначене як «моя Батьківщина», що означало те мінімально необхідне середовище життя і надій, яке люди мали до війни. Згодом доповненнями до цієї ідеології ставали все більше російські національні цінності, що знаходило прояв і в поновленні терміна «офіцер», і в мундирах з погонами, які були схожими на мундири старої російської армії; ці та інші російські патріотичні цінності досить незграбно доповнювались панславізмом, який, зрештою, не прижився як ідеологія, залишивши в армійському побуті тільки напівжартівливе звертання «братья-славяне». Проте, російський націоналізм не міг бути головним всеохоплюючим почуттям солдатської маси хоча б тому, що росіяни становили не більше двох третин армії. Насправді

«радянський патріотизм» був переживанням захисної реакції проти загрози втрати основних життєвих цінностей внаслідок нацистського поневолення.

Радянський тоталітаризм у політичній системі «Великої коаліції»

Війна поєднала лідерів дуже різного політичного і особистого зразка: Сталіна — жорстокого і підступного прагматичного диктатора-комуніста; Рузвельта — лівого ліберала і масона, добре вихованого джентльмена із старого шанованого роду і незаперечного вольового лідера американської нації; Черчілля — консервативного політика, цинічного, твердого і розумного, прем'єра уряду невеликої демократичної європейської держави і водночас найбільшої і найстарішої імперії планети. Окрім спільної небезпеки і спільних ворогів, їх, здавалось, нічого не поєднувало — навіть в парі англомовних демократів не було повної єдності в поглядах на характер війни і миру. Якщо Рузвельта до «Великої коаліції» штовхали ідеологічні міркування не менше, ніж національні інтереси Сполучених Штатів, то і Сталіна, і Черчілля в антифашистський союз привели перипетії історії. Принаймні Сталін до останнього шукав інших виходів, щоб не долучитися до англосаксів, а виступити їх рятівником у боротьбі проти Німеччини і очолюваного нею блоку і диктувати свої політичні й ідеологічні умови всьому світові.

Та сталося так, що комуністична держава, граючи першу силову роль у воєнному об'єднанні, не наклала відбитку своєї ідеології на союз противників тоталітаризму, а приєдналася до тих гасел і постулатів, які були проголошені ліберальною демократією.

В 1940—1941 роках, коли Сталін чигав за «залізною завісою» (цього вислову ще тоді Черчілль не вигадав), а Англія одна в Європі чинила опір наступу нацизму, світова ситуація складалася для західної цивілізації найбільш тривожно. Італійські та німецькі війська воювали проти англійців тільки на кордонах італійської африканської колонії — Лівії, здавалось, в далеких пустельних околицях цивілізованого світу. Проте, насправді йшлося про інші масштаби. Війна ішла в арабському Магрібі, на підступах до Єгипту і до Суецького каналу. Падіння Франції означало чи могло означати німецький контроль над французьким Марокко, над Алжиром і Тунісом, над Сірією — тобто практично над більшою частиною арабського світу. Найбільш гарячою точкою арабського Сходу і тоді вже була Палестина, де в 1922, 1929 і 1936 роках спалахували антиєврейські хвилювання. Їх організатор, непримиренний ворог єврейства і симпатик нацизму, муфтій Єрусалима Хаджі Амін ель-Гусейн, після придушення повстання 1936 року улаштувався в Берліні. Британська Королівська Комісія наступного року дійшла висновку, що євреї і араби не можуть жити в одній державі, і рекомендувала розділити Палестину на єврей-

Африка. Британська піхота в атаці

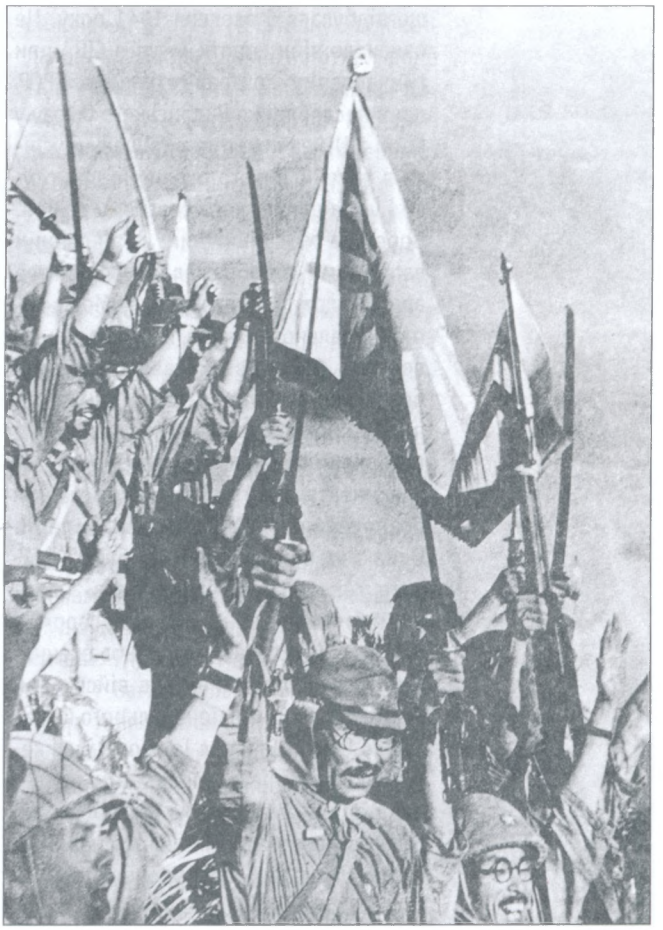

ську та арабську частини (віддавши останню Трансіорданії) та підмандатну територію — місто Єрусалим. Євреї готові були до переговорів, араби, підтримувані Німеччиною, не йшли на жоден компроміс.

За таких обставин почалася війна. Великобританія з величезними труднощами підтримувала рівновагу на Близькому Сході, намагаючись якомога менше іти на поступки євреям. 30 тис. палестинських євреїв пішли добровольцями в англійську армію, але деякі сіоністські організації — радикальні послідовники Жаботинського, «Ірґун цваї леумі» та «Лохамей Херут Ісраель», або «група Штерна» (лідера, убитого англійцями 1942 року) — вели збройну боротьбу за незалежність Ізраїлю проти всіх, включаючи англійців.

1941 року під контролем нацистської Німеччини опинились Ірак, де була встановлена пронімецька диктатура Рашіда аль-Ґайлані, та Іран, шах якого Реза Пехлеві мав відверто німецькі орієнтації. Тільки після початку радянсько-німецької війни англійці вернули владу в Іраку прозахідному Нурі ес-Саїду, а Іран в серпні 1941 року був окупований англійськими та радянськими військами. Реза-шах Пехлеві зрікся престолу на користь свого 22-річного сина, настроєного прозахідницьки, і виїхав у почесне заслання, де й помер.

У складній ситуації опинилася Туреччина. Підписання радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 року поставило її перед загрозою тиску з боку СРСР, тим більше що проарабська політика Німеччини створювала додаткову небезпеку з півдня. За цих умов спадкоємці диктатури Кемаля Ататюрка пішли на зміцнення стосунків з Англією. Однак, перемоги Німеччини на Балканах явно посилювали почуття дружби до нового балканського сусіда, результатом чого став відповідний договір, підписаний Туреччиною і Німеччиною напередодні 22 червня. Невизначене положення нейтралітету з проанглійськими умонастроями продовжувалось, по суті, всю війну.

Японці захопили Філіппіни

Чималий вплив мали нацисти в країнах Латинської Америки. Найбільші держави Південної Америки — Бразилія, Арґентина та Чілі — перебували під владою диктатур, відкрито налаштованих пронімецьки.

Японський фактор у світовій війні також слід брати до уваги в сукупності з антизахідними чинниками в широкому азіатському реґіоні.

Японія вирішила взяти курс на Південь на нараді за участю імператора,

що відбулася 6 вересня 1941 року. Це означало війну проти Англії і США при тимчасовому нейтралітеті щодо СРСР, доки послаблення Радянського Союзу у війні з Німеччиною та вирішальні успіхи в басейні Тихого океану не підготують умов для легкого розгрому росіян. Боротьба між північним та південним варіантами відображала суперництво армії і флоту, Генерального та Морського Генерального штабів, яка велася в утвореній 1937 року Ставці, підлеглій безпосередньо імператору. Як і у випадку з Росією, морська стратегія мала глобальний характер, армійська — континентальний і більш обмежений безпосередніми інтересами імперії. Однак, на цей раз рішення було прийняте генералами і адміралами одностайно; характерно, що прем'єром з майже диктаторськими повноваженнями в цей період війни був військовий міністр і начальник Генерального штабу Тодзіо Гідекі. Генерал Тодзіо та інші керівники армії рахувалися з тим, що велика війна вимагатиме ресурсів, які бідна на сировину Японія мусила відібрати у сусідів. Насамперед це була Голландська Індія (Індонезія), де видобуток нафти в 20 разів був вищий, ніж в Японії (а японська нафта забезпечувала ледве 10 % потреб країни). Континентальна стратегія і перемога над Росією очевидних економічних результатів не давала.

Рішення про початок війни було прийняте о 14 годині 1 грудня 1941 року в імператорському палаці імператором на нараді в його присутності і присутності всього кабінету. Японія в результаті розгромила американський флот на базі Перл-Гарбор на Гавайських островах і захопила Філіппінські острови, о. Гуам, Гонконг, Британську Малайю з Сінгапуром, Бірму, острови Ява, Суматра, Борнео, Сулавесі (Целебес) та інші острови Тихого океану, що забезпечували контроль японського флоту над величезною акваторією.

Агресія в Тихоокеанському басейні дала Японії економічні та стратегічні переваги і мала в Азії великий політичний резонанс. Насамперед в Таїланді Японія зміцнила диктатуру уряду Пібуна Сонґрама, давно прояпонського, але перед перемогами над західними країнами надто обережного. Далі, 1 серпня 1942 року в Бірмі було створено адміністративне управління на чолі з Ба Мо, який згодом став главою уряду Бірми, проголошеної 1 серпня 1943 року незалежною. В кінці 1942 року було прийнято «Основний курс щодо Китаю в ім'я успішного завершення війни в Великій Східній Азії», наслідком якого були переговори генерала Тодзіо в Нанкіні з главою прояпонського уряду Китаю Ван Цзінвеєм і ряд угод. В жовтні 1943 року незалежність була проголошена Філіппінами, що тут же підписали договір про союз з Японією. 5—6 листопада 1943 року відбулась конференція країн Великої Східної Азії, в якій взяли участь представники урядів Японії, Китаю (тобто Нанкінського уряду Ван Цзінвея), Маньчжоу-Го, Філіппін і Бірми. У прийнятій конференцією декларації, до речі, говорилося: «Всі країни Великої Східної Азії, взаємодіючи, успішно завершать війну, звільняться від Сполучених Штатів та Англії, забезпечать собі свободу і самооборону, побудують Велику Східну Азію і зроблять свій внесок у справу встановлення миру в усьому світі. Всі країни Великої Східної Азії, співпрацюючи, забезпечать її стабільність і створять ґрунтований на моралі режим співіснування і співпроцвітання; взаємно поважаючи свободу і незалежність, втілять в життя дух взаємодопомоги і згоди і встановлять дружні відносини; тісно співпрацюючи, потурбуються про економічний розвиток; будуть кріпити дружбу з усі-

ма країнами, ліквідують расову дискримінацію, будуть відкривати нові ресурси і тим самим зроблять внесок у справу світового прогресу»[1].

Звичайно, це — пропагандистський документ, але в даному випадку являє інтерес саме політична риторика японської сторони. Ми бачимо, що захоплення Японією величезних просторів східної Азії ідеологічно оформляється як варіант походу пригноблених колоніальних народів («світового села») проти західної цивілізації, як похід азіатських націоналізмів проти панування Англії і Америки.

У згаданій конференції взяв участь як спостерігач також прем'єр-міністр «тимчасового уряду вільної Індії» Субгас Чандра Бос. Чандра Бос, лідер індійських націоналістів пронімецької орієнтації, жив у Берліні. Він був відправлений на підводному човні в Японію і виступив 4 липня 1943 року в Сінґапурі на з'їзді Ліги індійської незалежності з декларацією про створення тимчасового уряду вільної Індії. З'їзд прийняв рішення про створення індійської національної армії. Уряд Чандри Боса утворено 21 листопада, а 24 листопада він оголосив війну США і Англії. Канцелярія уряду переїхала в Бірму, в Ранґун. До речі, в сьогоднішній незалежній Індії Чандра Боса подекуди шанують і називають його іменем вулиці.

Проблема Індії і арабського світу обговорювалась таємно між партнерами по антидемократичному блоку давно. Головна мета, яка була «основним стимулом військового керівництва з самого початку війни в Великій Східній Азії»[2], полягала в капітуляції Англії. Висадка на Британські острови відкладалася у зв'язку з тим, що затягувалася війна Німеччини на Східному фронті, і безпосередньою задачею ставала насамперед поразка Англії в Індії, де антианглійські настрої були надзвичайно сильними. В січні 1942 року «відповідальність за проведення політики щодо Індії» японська Ставка поклала на воєнний відділ, тобто адмірали переклали індійську проблему на генералів. Але сил для воєнних дій в Індії японська армія не мала, і тому вона розраховувала на «політичні рішення». 18 січня 1942 року було укладено «Японсько-німецько-італійську воєнну угоду», згідно з якою Індія входила в сферу дій Японії — за винятком реґіону нижньої течії Інду і прилеглих теренів, що примикали до південних кордонів Афганістану та Іраку. Їх німці та італійці залишали за собою. 15 лютого 1942 року японці завершили захоплення Сінґапуру, а наступного дня Тодзіо в парламенті зробив заяву з приводу Індії, де, до речі, сказав: «Настав зручний момент: Індія, що має тисячолітню історію і багаті культурні традиції, повинна звільнитися від тиранічного гніту Англії і почати будівництво в сфері співпроцвітання Великої Східної Азії. Японська імперія розраховує, що Індія відновить своє давнє становище — стане Індією індусів; Японія буде надавати всіляку допомогу патріотичним силам цієї країни. Якщо ж Індія не звернеться до своєї історії і традицій, буде піддаватися обману солодких промов і подачок з боку Англії, вона надовго втратить зручний привід відродити індійську націю»[3].

Заклики до «Відродження нації» не були почуті індійцями, хоча індійська сторона скористалася японською загрозою цілісності Британської імперії і розпочала важкі переговори про зміну статусу Індії. Характерно, що всі згадані кроки по встановленню «співдружності» в широких межах «Великої Східної Азії» Японія зробила тільки восени 1943 року, коли вже почався наступ американців — ще в червні 1942 року японський флот при невдалій спробі за-

[1] Цит. за: *Такусиро Хаттори*. Япония в войне 1941—1945. — М., 1973. — С. 324.

[2] Див.: Там же. — С. 284.

[3] Див.: Там же. — С. 286.

Ахмет Сукарно

хопити о. Мідуей зазнав важкої поразки, розміри якої старанно приховувалися від населення; з червня Японія на морі перейшла до оборони, в серпні 1942 року зазнала поразки на Соломонових островах, в листопаді на о. Ґуадалканал. Характерно, що, незважаючи на підтримку японців індонезійськими націоналістами (Сукарно та ін.), Японія так і не наважилася дати Індонезії хоча б примарну незалежність. Насправді всі широкі жести Японської імперії щодо сусідніх народів були досить прозорими політичними маневрами. Японський окупаційний режим, зокрема в Китаї, був вкрай жорстокий, і панування «свого» молодого хижака врешті сприймалося «Великою Східною Азією» як військова агресія і криваве насильство.

Країни «Осі» прагнули кожна створити власну велику імперію, ґрунтовану на насильстві, і все більше еволюціонізували в бік звірячого расистського націоналізму. Як і нацисти в Європі, італійські фашисти в Африці, японці в Азії не зуміли скористатися націоналістичними рухами, спрямованими проти Заходу, і перетворили гасла солідарності народів колоній на чисту пропагандистську риторику. Націоналістичні європейські лідери, які одержали з рук Гітлера ерзац незалежності, практично грали роль колабораціоністської адміністрації. Це стосується, зокрема, лідерів Словаччини з радикально правої партії о. Андрея Глінки і його наступника о. Йозефа Тісо, що відіграв ганебну роль в дні розправи над демократичною Чехословаччиною і не менш ганебно проводив політику співпраці з нацизмом у війні, а також радикально-націоналістичного диктатора Хорватії Анте Павеліча, який із садистською жорстокістю реалізував усташівський варіант фашизму.

Солдати індійської армії, які перейшли в організовану японцями «Індійську національну армію»

Всупереч традиції, згідно з якою цілі війни в ході воєнних дій не проголошувались принаймні відкрито, президент Рузвельт серйозно працював над формулюванням загальних цілей війни ще перед вступом до неї Сполучених Штатів. У січні 1941 року він виступив у Конгресі з промовою, яка одержала пізніше назву «Звернення чотирьох свобод». В цій промові Рузвельт, зокрема, сказав:

«Головні речі, яких чекає наш народ від своєї політичної та економічної системи, прості. Це:

Рівність у можливостях для молоді та інших вікових груп.

Робота для тих, хто може працювати.

Допомога тим, хто її потребує.

Покладення краю привілеям для небагатьох.

Збереження громадянських свобод для всіх.

Використання надбань науково-технічного прогресу для розширення і неухильного підвищення рівня життя.

Це прості, але надзвичайно важливі завдання, яких не можна випускати з

поля зору у вирі неймовірних складнощів сучасного життя. Внутрішня міць і стійкість економічної і політичної системи залежатиме від того, якою мірою вона виправдає ці очікування...

У майбутньому, яке ми прагнемо зробити безпечним, ми сподіваємося на встановлення світового порядку на засадах чотирьох наріжних людських свобод.

Перша — свобода слова і висловлювання — повсюди в світі.

Друга — свобода кожної особи вшановувати Бога у притаманний їй спосіб — повсюди в світі.

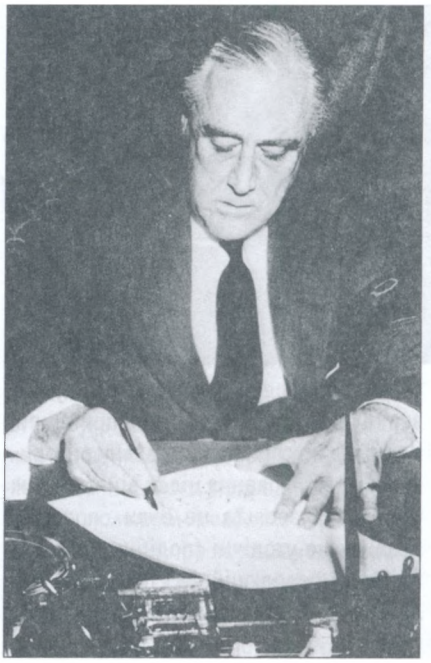
Третя — свобода від нестатків, що у світовому контексті означає економічне порозуміння, яке забезпечить заможне і мирне життя громадян усіх держав світу.

Четверте — свобода від страху, що у світовому контексті означає повсюдне скорочення роззброєнь до такого рівня і у такий ретельно вивірений спосіб, що жодна держава не буде спроможна на здійснення акту фізичної агресії проти будь-якого свого сусіда — будь-де у світі.

Це не є перспективою далекого тисячоліття. Це чітко окреслена основа для моделі світу, якої можна досягти у наш час, за нашого покоління. Така модель світу є відвертим запереченням так званого порядку тиранії, який диктатори намагаються запровадити за допомогою бомбових вибухів.

Такому новому порядку ми протиставимо вищу концепцію — лад, що ґрунтується на моралі. Здорове суспільство здатне однаково безстрашно протистояти планам світового панування і закордонним революціям».

9 серпня 1941 року Рузвельт і Черчілль зустрілися біля берегів Нью-фаундленду, куди вони прибули на військових кораблях. Це була перша зустріч лідерів обох держав після 1919 року, — так звана Атлантична конференція. В

Президент Рузвельт підписує оголошення війни Японії

ході конференції досить поверхово обговорювались деталі військового співробітництва, проте — несподівано і для самого Черчілля — багато уваги президент присвятив загальним ідеологічним питанням. Пізніше історики з країн радянського блоку старанно обходили ці загальні питання, звертаючи увагу насамперед на приховані практичні контексти декларацій. Головним документом, однак, стала так звана Атлантична хартія, в якій знайшли втілення ідеї, викладені Рузвельтом в Конгресі.

Черчілль теж поставився до Атлантичної хартії стримано. В доповіді своєму уряду 11 серпня він говорив: «Президент... надає великого значення спільній декларації, яка, на його думку, вплине на формування громадської думки в Сполучених Штатах... Мусимо трактувати це як минущу і часткову декларацію про воєнні цілі, розраховану на те, щоб запевнити всі країни в слушності наших цілей, а не на викінчену будівлю, яку спорудимо тільки по перемозі»[1]. Професійний парламент-

[1] *Włodzimierz T. Kowalski.* Wielka koalicja 1941—1945. — Warszawa, 1980. — T. 1. — S. 75.

«Велика трійка» — Сталін, Рузвельт і Черчілль. Тегеран, 1943 р.

ський промовець, консерватор, чужий звичці будувати політику під принципи, Черчілль не сприймав загальну риторику як формулювання цілей війни. А між тим для Рузвельта це були справжні, реальні, не утопічні (подібно до комуністично-революційних) цілі, яким мала бути підпорядкована повоєнна споруда миру.

22 грудня 1941 року, вже по нападі Японії на Перл-Гарбор і вступі США у війну, Рузвельт зустрічав Черчілля на аеродромі в Вашінґтоні. Вашінґтонська конференція була надзвичайно важливою з точки зору формування спільної стратегії війни — незважаючи на японську агресію і загрозу в басейні Тихого океану, США прийняли курс на розгром Німеччини як на першочергову задачу. Але й тут Рузвельт наполіг на формулюванні загальних цілей війни. Побоювання Черчілля тепер були більш виразні: він відчував у загальних формулах демократії і лібералізму небезпеку для Британської імперії. Тим не менш з деякими невинними на перший погляд уточненнями, що могли бути використані в конфлікті з колоніями, текст був обома сторонами опрацьований. Проте він викликав переляк у нового радянського посла в США М.М. Літвінова. Колишній нарком закордонних справ, непримиренний антифашист, демонстративно усунутий Сталіним в часи «дружби» з Гітлером навіть із ЦК (разом з дружиною Молотова, теж, як і Літвінов, єврейкою), старий більшовик Літвінов розгубився від преамбули і особливо від «свободи віровизнання». Рузвельт запросив його на Різдво до Білого дому і кілька годин розмовляв на теологічні теми, розповідаючи йому, як пізніше з гумором говорив Черчіллю, про страшний суд і пекельні вогні. Літвінов запросив інструкцій в Кремлі, але виявилось, що Сталін сприймає всі ці християнські формули як щось «саме собою зрозуміле»[1]. Вранці 1 січня Рузвельт витягнув Черчілля з ванни, щоб повідомити, що він замість вислову «союз держав» придумав назву «об'єднані нації». 1 і 2 січня 1942 року представники 22 держав підписали Декларацію Об'єднаних Націй.

З того часу загальна гуманістична і демократична риторика входить до підставових документів, якими мають керуватися всі держави — члени спільноти Об'єднаних Націй. Після смерті Рузвельта роботу над виробленням основного документа ООН про невід'ємні свободи і права людини продовжувала його вдова Елеонора Рузвельт — член делегації США в ООН і перший голова Комісії ООН з прав людини. За її активною участю була підготовлена Універсальна Декларація прав людини, прийнята ООН 1948 року.

Звичайно, Сталін розглядав ці загальні слова про права і свободи як християнську демагогію, якої його безуспішно вчили в Тбіліській семінарії. Але він мусив підписати такі, наприклад, положення Тегеранської декларації 1 грудня 1943 року: «Ми будемо прагнути до співробітництва і активної участі всіх країн, великих і малих, народи яких серцем і розумом присвятили себе, подібно до наших народів, задачі *усунення тиранії, рабства, гніту і нетерпимості* (курсив мій. — *М.П.*). ...Закінчивши наші дружні наради, ми упевне-

[1] Див.: *Kowalski Włodzimierz T.* Wielka koalicja 1941—1945. — Warszawa, 1980. — T. 1. — С. 160—161.

но чекаємо на той день, коли всі народи світу будуть жити вільно, не піддаючись дії тиранії, і відповідно до своїх різних устремлінь і своєї совісті». Хоч би як іронічно ставився Сталін до слів політиків про тиранію і совість, подібні фрази створювали політичний простір, в якому після війни діяли Організація Об'єднаних Націй, Нюрнберзький трибунал, що вперше в історії судив за злочини проти людства, дипломати і журналісти повоєнного часу. Навіть вислів «тоталітарний режим» проник у свідомість тих, хто читав протоколи Нюрнберзького процесу. Ніхто ще не досліджував, який вплив все це справило на визрівання і підготовку Перебудови.

Чи був дійсно Рузвельт таким собі прекраснодушним ідеалістом, чи дійсно він надто вірив Сталіну і йшов на неприпустимі поступки комунізму? О, ні, в практичній політиці не тільки Черчілль, але й Рузвельт нерідко проявляли жорстокий і двоєдушний маккіавелізм. Чого варті переслідування японців — виселення 120 тис. громадян США японського походження в табори для інтернованих без пред'явлення жодних звинувачень. Щоправда, 1944 року Верховний суд США розв'язав справу «Коремацу проти Сполучених Штатів» на користь позивача-японця, і жертви етнічних переслідувань були повернуті в свою Каліфорнію, але офіційне перепрошення з виплатою компенсації настало тільки майже через сорок років. Досить згадати безглузді з військового боку, вкрай жорстокі бомбардування мирного населення Німеччини з метою демонстрації сили і придушення волі до опору, а особливо — страшне і безсенсовне бомбардування Дрездена в кінці війни, що демонструвало силу не стільки німцям, скільки Радянському Союзу. Нарешті, прикладом безсердечного маккіавелізму стали атомні бомбардування Хіросіми і Нагасакі — уже Америкою Трумена.

Відома виразна фраза «мерзотник, але наш мерзотник», сказана американським президентом на адресу типового латиноамериканського диктатора. Зрештою, і до Сталіна Рузвельт і Черчілль ставилися як до «нашого мерзотника», — і Сталін дійсно був «нашим мерзотником» в демократичному, антитоталітарному таборі!

Під час зустрічей вожді Великої трійки проголошували тости один за одного, і супутник Черчілля в Ялтинській конференції Вільсон, який його добре знав, свідчив, що Черчілль був щиро, наскільки це було можливо, зворушений Сталіним. Спокійні манери, твердість і надійність Сталіна, його природний розум і гумор справляли неабияке враження. Проте, говорити про якусь зачарованість і короткозорість Рузвельта чи Черчілля немає жодних підстав.

З 1943 року голова Об'єднаного комітету начальників штабів США адмірал Легі, найближчий стратегічний порадник Рузвельта, а пізніше і Трумена, у вузькому колі іменував СРСР не інакше як «новим агресором». В серпні 1943 року до конференції Рузвельта і Черчілля в Квебеку Управління Стратегічної Служби (американська розвідка) представило документ, в якому обговорювались три можливих варіанти розвитку подій: а) буде максимально урегульовано всі проблеми з СРСР; б) будуть урегульовані деякі проблеми, але США і Великобританія будуть вести самостійну стратегічну лінію, спрямовану на розгром Німеччини і подальше зміцнення своїх позицій; в) «спробувати повернути проти Росії всю потугу переможеної Німеччини, поки що керованої нацистами або генералами». Проблему детально обговорювали в Квебеку генерали Маршалл і Арнольд, Брук, Паунд і Портал; варіант підтримки режиму в Німеччині проти СРСР було відхилено.

В жовтні 1943 року відомий англійський військовий письменник полков-

Сталін — Маршал Радянського Союзу

ник Ліддел Гарт написав Черчіллю секретну доповідну записку, в якій зауважував, що за іронією долі Захід зараз докладає всіх зусиль для знищення основної опори західноєвропейської будівлі — Німеччини, і слід подумати про завтрашні загрози, що вирисовуються на горизонті. Черчілль був готовий озброїти німецьких військовополонених їх же, трофейною зброєю, щоб пустити їх проти Радянської Армії у випадку її агресії на Рейн. Проблема підготовки до можливої третьої світової війни постала реально в 1944 році, і деякі політичні і військові діячі не виключали можливості безпосереднього переростання Другої світової війни в третю. Проте, керівники Заходу розуміли, що з багатьох причин такий різкий поворот неможливий.

Приблизно з 1943 року Сталін теж таємно готує стратегічний поворот, розрахований на післявоєнний час. Це починається одразу після Сталінграда, з поверненням золотих погонів і слова «офіцер». Влітку приймається рішення про розпуск Комінтерну — його перетворюють на відділ зарубіжних компартій ЦК ВКП(б), голова ВККІ Георгій Димітров стає завідуючим відділом, перший порадник Сталіна в питаннях міжнародного комунізму Мануїльський — його заступником. Того ж 1943 року Сталін відновлює патріархію Російської православної церкви, а таємна постанова про післявоєнну орієнтацію зарубіжної розвідки передбачає варіант Москви як «третього Риму». СРСР ідеологічно все більше перетворюється на Росію. Черчілль і Рузвельт в листуванні із Сталіним постійно вживають слова «Росія», «російські армії», «росіяни», і Сталін приймає гру, все частіше говорячи «мы, русские». Однак, в офіційних документах він вживає неприємні західним союзникам слова «Радянський Союз» і «Червона Армія».

Сталін опирався ідейному наступу гуманістичної демократії, спираючись на масову психологію, настрій якої можна б висловити фразою: «ми тут кров проливаємо, а вони...» Та обставина, що СРСР став реально головною силою збройного опору нацистсько-тоталітарному блоку і ніс в силу цього — і в силу незграбності і жорстокості власного тоталітаризму — неймовірні жертви, стала джерелом своєрідного радянського месіанізму. Цей настрій виражався, зокрема, в настійливих вимогах Сталіна щодо відкриття «другого фронту» з перших же днів Вітчизняної війни, коли союзники дійсно не могли і думати про десант в Європі. Вимоги негайного відкриття другого фронту повторювались у всіх публічних виступах Сталіна. Після відкриття другого фронту в червні 1944 року ненав'язливо підкреслювалось, що основні дії німці продовжують вести все ж проти Червоної Армії, — що, до речі, цілком відповідало дійсності.

Апогеєм цієї антисоюзницької пропагандистської лінії були звинувачення союзників у підготовці сепаратної

мирної угоди з німцями, що знайшло вияв у історії з переговорами генерала СС Вольфа з шефом американської розвідки Алленом Даллесом. Навіть після того, як пройшло чверть століття, ця історія ожила у фантастичній кінострічці про Штірліца, яка набула надзвичайної народної популярності. Радянський розвідник, який нібито зірвав зрадницькі плани США і Англії укласти таємний сепаратний мир з нацистами шляхом змови між реакційними елементами західних держав та есесівцями Гіммлера, — не просто повторення сенсаційних «викриттів» радянської пропаганди 1948 року, але й відголос скандалу, який учинив Сталін Рузвельту і Черчіллю в 1945 році. Насправді йшлося про переговори Аллена Даллеса з представниками командуючого німецькими силами в Італії Кессельрінґа про капітуляцію німецьких військ в Італії. Переговори були використані обома сторонами для загального зондажу і ні до чого не привели. Сталін спочатку був вкрай підозріливим і агресивним, а потім сам дав у листуванні задній хід і мирно закінчив скандал.

Певна зверхність щодо бойових здатностей західних союзників і невдоволення їх відсиджуванням в теплі і безпеці тоді, як радянські люди несуть такі неймовірні втрати в спільній війні — ось по суті все, що Кремль міг протиставити ідеологічно тій загальній ідеології післявоєнного миру, яку сформулювали демократичні уряди противників тоталітарного режиму. Старий могутній поклик «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» уже зовсім не діяв, бо нацистам протистояв не російський і міжнародний пролетаріат, а держави, в тому числі така могутня мілітаризована держава, як Радянська Росія. І реальною антитезою тоталітаризмові Німеччини та її союзників стала демократична державність, а не «привид комунізму», комуністична утопія.

І це було не тільки ідеологічним осмисленням реальності війни. Така була справжня суть тієї страшної світової катастрофи.

Перемога «держав Осі» — за участю комуністичної Росії, чи без — була б падінням європейської цивілізації в таку безодню «простору смерті», з якої вона могла б і не вибратися взагалі.

Перемога Об'єднаних Націй над расистсько-тоталітарним блоком була досягнута насамперед завдяки жертвенності і зусиллям народів Радянського Союзу. Жертв могло бути не двадцять п'ять чи й набагато більше мільйонів, а незрівнянно менше, якби не Сталінський переворот, і сама по собі визвольна місія Червоної Армії не виправдовує тієї безлічі братських могил, якими вкрита наша і чужа земля. Але хоч би яким жорстоким і бездушним був той режим, що вів війну проти гітлерівської Німеччини, його єдиною історичною заслугою — «історичною місією» — було те, що він цю війну виграв.

То не була «радянсько-німецька» чи «російсько-німецька» війна, щодо якої могли залишатися байдужими люди на Землі. То була дійсно Вітчизняна війна для всіх народів з різними вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для «вищої раси». То була війна за визволення від кошмару, який раптом став реальністю на величезних просторах цивілізованого світу.

Україна по обидва боки фронту

Незважаючи на те, що у великому поспіху НКВД все ж не забув розстріляти свої тюрми і вивезти всіх видних культурних діячів кого в евакуацію, кого в тюрми і табори, в окупованій німцями Україні залишалося чимало відомих особистостей, які ненавиділи ко-

муністичний режим і за інших умов могли б стати осердям якоїсь української громадської організації. Ще перед війною у Кракові створено Український Центральний Комітет (УЦК) на чолі з доцентом Ягєллонського університету, географом і етнографом Володимиром Кубійовичем, що організував мережу українських допомогових комітетів в Галичині. У зайнятому німцями Львові було утворено Українську національну раду на чолі з старим націонал-демократом Костем Левицьким, аналогічну раду в Києві очолив колишній ректор Політехніки економіст М. Величковський (є дані, що на цей пост емігрантські кола планували А. Кримського). В зборах громадськості, на яких було засновано Українську національну раду, брали участь, до речі, сестри Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк та Ісидора Косач-Борисова, які повернулися перед війною з заслання. Ситуації бували дуже драматичні: старший син Франка, Петро, колишній старшина УГА, депутат Верховної Ради УРСР в 1939 році, був вивезений і убитий НКВД, тоді як молодший Тарас був в евакуації; один син Василя Стефаника, Семен, був видним комуністичним діячем, другий, Юрій, працював в окупаційні часи у Львові в Українському видавництві; великий український поет Микола Зеров, лідер літературної групи неокласиків, до якої входив і Рильський, був розстріляний у Соловках, його брат Михайло, теж поет-неокласик, залишався у Києві в окупації, ще один брат, Дмитро, академік-ботанік, працював в Академії наук в евакуації. В окупованій Україні різною мірою виявляли активність письменники Аркадій Любченко, Анатолій Гак, Тодось Осьмачка, Іван Багряний, актори Володимир Блавацький, Йосип Гірняк, художники брати Василь і Федір Кричевські (Федір повернувся в Радянську Україну після війни) та багато інших. Та нацистам не були потрібні жодні вияви самостійності українців у громадському житті, крім прямої колаборації.

Більшість українців призовного віку пройшла через війну або загинула в рядах Червоної Армії. В евакуацію з України поїхало 3,5 млн. кваліфікованих працівників господарства та адміністрації. Українські культурні острівці утворилися на Уралі, в Казахстані, в Сибіру. Таким центром була Уфа, де зосередилися і Академія наук України, і Спілка письменників, що її перший за час війни пленум відбувся в грудні 1942 року. Саме тоді Рильський прийняв рішення про вступ до ВКП(б); його і Тичину 1943 року прийняли в партію на пропозицію Хрущова без кандидатського стажу. Рильський, що його готували до арешту в часи терору і вже вибили у арештованих досить свідчень на нього, міг би поїхати в евакуацію і так, як, наприклад, Аґатанґел Кримський, Петро Франко, Людмила Старицька-Черняхівська або академік Студинський — їх вивезли, щоб вони не потрапили в руки німцям і не були використані, а потім хто помер у в'язничному вагоні, хто в таборі, хто був десь застрелений, вже ніхто не дізнається — пропали безвісти. Рильський став головою Спілки радянських письменників України, Смолич — редактором журналу «Україна»; їх перевезли в Москву, і вони працювали там в тісному контакті з Штабом партизанського руху України, очолюваним комісаром держбезпеки Т. Строкачем, майбутнім міністром внутрішніх справ України, організатором винищення бандерівського руху.

Україна воювала з окупантами. В землю лягло п'ять мільйонів її синів і дочок. Більше двох мільйонів було вивезено в рабство в Німеччину. Вибір України на користь «радянської влади», «совітів», якою б ця влада не була, був визначений природою нацизму.

В грудні 1940 року ОУН прийняла Маніфест, в якому писалось:

«Кличемо всіх Шумськістів, Хвильовістів, УКАПістів,

Кличемо всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної опозиції,

Кличемо всіх комсомольців-націоналістів,

Кличемо членів і прихильників усіх колишніх українських партій.

Кличемо всіх українців-самостійників стати в одному революційному фронті до боротьби за самостійність і соборність України та за самостійність усіх народів, поневолених Москвою, — яку організує й веде ОУН під проводом Степана Бандери»[1].

Не було в 1940 році уже ні шумськістів, ні хвильовістів. А ті, хто пройшов тернистий шлях України і вцілів, в жодному випадку не хотів, щоб його ім'я асоціювалось не тільки з ОУН — навіть з ідеєю самостійної України.

Навесні 1945 року письменники Юрій Яновський та Юрій Смолич були у відрядженні на Закарпатті; вони кіньми їхали з Хусту до Ужгорода, і до них на віз попросився юнак років сімнадцяти — місцевий гімназист. «Довідавшись, що ми «радянці», він одразу перейшов у наступ, висловлюючи свій жаль, що йому не привелося за волошинщини «піти до рідної закарпатської Січі». Яновський зразу почав заперечувати, доводячи, що сама ідея «самостійної» України — безглузда, бо той «самостійницький» шлях одразу ж заведе українську державу в лабети німецьких чи угорських реакціонерів чи капіталістів. Він намагався довести хлопцеві, що це ідея антинародна, бо є витвором купки контрреволюційно настроєної інтелігенції, а в народі не має підтримки. Всі ці аргументи не вплинули на гімназиста...»[2] Розгніваний Яновський зупинив воза і звелів хлопцю злізти.

А це ж був Юрій Яновський, романтик і палкий український патріот, неодноразово битий комуністичною критикою за «націоналістичні помилки»! І український письменник Смолич повторював «аргументи» проти власної національної самостійності уже на старості літ, підсумовуючи життя!

Зрештою, в його словах був і щирий страх перед національною самостійністю, успадкований українською інтелігенцією в передвоєнні і воєнні роки: виступ за політичну самостійність України сприймався навіть кращими її людьми з радянського табору як виступ *проти СРСР* і, отже, *за фашизм*, — і навіть в 1945 році, коли фашизму прийшов кінець.

Слід зазначити, що політичне життя Західної України перед 1939 роком було дуже різноманітним, і ОУН як терористична організація не мала переважного впливу на українську громадськість. Монопольним став вплив ОУН в Західній Україні в роки війни, і то чималою мірою завдяки НКВД. Повністю розгромивши всю політичну і громадську структуру західноукраїнського суспільства, сталінський режим залишив тільки підпілля, а воно було, природно, оунівським. ОУН зберегла законспіровану мережу й систему зв'язків і успадкувала те, що лишилося від напівспортивних, напіввійськових організацій «Луг», культурницьких «Просвіт» з їх бібліотеками і клубами, драмгуртками і хорами, нарешті, зв'язки з греко-католицькими священиками у Львові і в сільських парохіях. Все, що було колись просто українським національним громадським життям і що не змогли зруйнувати одразу радянські окупанти, перетворилось на опору воєнізованої терористичної Організації Українських Націоналістів і діяло під девізом «Побудуєш незалежну українську державу або згинеш в боротьбі за неї».

[1] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — Львів, 1997. — С. 62.

[2] *Смолич Юрій.* Мої сучасники. — К., 1978. — С. 369.

Розстріли в тюрмах НКВД. Червень 1941 року

Надзвичайно показовий спогад одного волинського селянина про свого дядька: «Мій дядько Іван, простий сільський хлопець, неодружений, не був ні в яких організаціях. Живучи в приміському селі Теремно часто ходив до Луцька, щоб побачити, почути, які ті совєти, що нас визволили. Своїми очима бачив, що то за червона армія, як одягнуті солдати, як червоноармійці за безцінь скуповували різні промтоварні речі і відправляли в Росію. Одного разу в нього відбулася словесна суперечка з офіцером червоної армії, в якій дядько Іван сказав: «Ви голі й босі, у вас нічого немає, а ви хвалитесь, що у вас всього багато». За це його заарештували і кинули у Луцьку тюрму. Ніхто не знає, чи був суд чи ні. 23 червня всіх, хто був у тюрмі, енкаведисти розстріляли»[1].

Тут, у цій простій житейській ~~історії~~, відображено суть процесів на західних землях України, що закріпили вплив ОУН напередодні війни. Зустрічали Червону Армію в 1939 році з більшою чи меншою обережністю, але все ж як визволительку від ненависного польського панування. Півтора роки було достатньо, щоб радянська влада повністю втратила політичний кредит. Визволителі прийшли в бідну за європейськими стандартами Польщу як з голодного краю, скоро все винісши з магазинів і познайомивши місцевих жителів з «очереддю» (яку на Волині виразно назвали *затилок*). Але почалися і страшніші речі: за польськими «осадниками»-колоністами та лісниками прийшла черга місцевої української політичної, громадської і культурної верхівки, яку без розбору на всяк випадок пересаджали в тюрми, а потім при відступі разом з випадковими затриманими по-звірячому повбивали. Сталінський режим зробив усе, щоб на чолі опору червоному тоталітаризмові став тоталітаризм червоно-чорний.

Не слід, однак, вбачати в цьому якусь «помилку» комуністичного режиму: винищення нормальної, легальної політичної сфери і виживання добре законспірованого непримиренного підпілля — природний процес для тоталітарного ладу, який знає тільки вкрай політично поляризоване суспільство.

Яким було ідейно-політичне обличчя довоєнного і воєнного українського націоналізму?

Дуже важливе зауваження Лисяка-Рудницького щодо політичної та духовної спорідненості українського націоналізму: «Найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріяльних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних економічно відсталих народів Східньої Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Ґвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків. Символічне значення мало запозичення українським націоналізмом деяких параферналіїв руху (наприклад, форма привітання). Расизм і антисемітизм не були істотно притаманні українському інтеґрально-

[1] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — С. 448.

му націоналізмові, але в 1930-х роках писання деяких націоналістичних публіцистів не були позбавлені антисемітських мотивів, у той час як інші автори, близькі до націоналізму, розробляли проблематику «української раси»[1].

Дослідники феномена українського націоналізму чомусь не згадують його безпосереднього зразка — терористичної організації Пілсудського, бойового крила «ППС-правіци». У поляків «вийшло» те, про що мріяло українське самостійництво — в момент розвалу німецької окупаційної системи 1918 року невелика військова організація Пілсудського змогла створити владний осередок, наростивши потім на проголошену майже фіктивну «польську державу» військово-політичну структуру. Специфічно галицька оцінка причин загибелі української державності в результаті «визвольних змагань» полягала в тому, що причина поразок вбачалася в східняцькій «отаманщині». З погляду дисциплінованих галичан одвічна степова анархічна спадщина, нерішучість і традиційна українська м'якість спричинилися до чергової руїни. Поляки ж були рішучі і дисципліновані, вони не розмовляли, а діяли, і у них «вийшло».

Тут ми стоїмо перед феноменом терористичної організації, яка і сьогодні є фактором світової історії. В структурах на зразок ірландської IPA або ісламських терористів є військове і політичне крило, причому військове має тенденцію підпорядкувати собі політичне, легальне. В Польщі дійшло до розколу — легальна надбудова ППС, «лівиця», значною мірою інтелігентська, не прийняла націоналістичної диктатури і навіть пішла до КПП, тоді як боївка-«правиця» свідомо шукала опертя в чужоземних військових структурах.

Але якщо продовжити аналогії і порівнювати ОУН з ППС-правицею, то чому б не піти далі і не згадати російських есерів з їх боївкою Азефа — Савінкова? Чи не схожі українські націоналісти навіть не на глінківців та усташів, а на російських есерів?

Порівняння з есерами дозволяє побачити різницю між терористичною *лівою* і терористичною *правою*. Есери як політики були лівими, партією демократії — еґалітарною і соціалістичною. Шлях Савінкова від соціалізму і демократії до фашизму і до Муссоліні був ще не цілком ним перейдений за його недовгого життя. *Войовничий націоналізм із ідеологією елітаризму, одноосібної диктатури та ієрархії* — ось та ідейно-політична межа, яку слід перейти колишнім радикальним народникам і соціалістам, щоб опинитися в таборі партій фашистського типу. Українські націоналісти *сформувалися* уже «по цей бік» межі, бо як політична організація походили з правоконсервативних кіл, а не з лівиці, з якою ніколи не мали нічого спільного. Щоправда, в програмах ОУН були вимоги націоналізації великого виробництва, банків і великої торгівлі, але цей соціалізм радше мав пропагандистський характер, як і націонал-соціалізм Гітлера. Про якісь серйозні економічні настанови ОУН взагалі не доводиться говорити — ця партія в політичній практиці ніколи не доходила до реальних державних проблем.

У 20—30-х роках ідеологи українського націоналізму не соромилися називати себе фашистами, а ОУН офіційно мала представника при «фашистському інтернаціоналі» в Римі (ним був Євген Онацький). Сам Олег Ольжич, поет і ідеолог ОУН Коновальця — Мельника, підкреслював, що позиція ОУН в питаннях культури і ідеології ближча до німецько-нацистської, ніж до італійсько-фашистської. *При всій своїй своєрідності ОУН як політична організація належала до того кшталту організацій, які називають фашистськими.*

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Історичні есе. 2. — К., 1994. — С. 252.

Справжня глибока різниця між європейськими фашистськими партіями і ОУН полягала в тому, що всі вони існували в національних державах і боролися з демократичними режимами, а ОУН виборювала національну державну незалежність. Щоправда, ОУН і тут діяла насильницькими методами і поширювала терор на незгодних з нею діячів національного табору (убивство директора Львівської Академічної гімназії християнського демократа Івана Бабія 1934 року, а пізніше — численні убивства діячів ОУН(М) бандерівцями і часом пряма війна з мельниківцями за контроль над лісовими територіями), а кривава розправа з мирним польським населенням в 1943—1944 рр. зайвий раз свідчить про близьку спорідненість ОУН(Б) з політичними формаціями фашистського типу. Однак, без сумніву ці тенденції могли б по-справжньому реалізуватися тільки тоді, коли б ОУН мала державну владу.

Та обставина, що ОУН боролася з владними структурами — польськими, німецькими, радянськими, — оточувала її ореолом романтики і посилювала, особливо у молоді, почуття жертовності і героїчного служіння. До того ж важко погодитися з характеристикою Лисяком-Рудницьким етики націоналістичного світогляду як «етичного ідеалізму», оскільки український націоналізм не визнавав абсолютності і самостійності *етичних* чеснот. Як зазначає сам Лисяк-Рудницький, традиційні моральні цінності були саме релятивізовані націоналістами, які прагнули підпорядкувати їх *політичній* доцільності. Це — радше *політичний ідеалізм в етиці*. Готовність жертвувати для політичних цілей *собою та іншими* за принципом «мета виправдовує засоби» сполучалася у лідерів та ідеологів націоналізму з волюнтаризмом: «націоналізм проголошував примат волі над розумом, чину над думкою, життя над теорією»[1]. Ідеологія українського націоналізму — це такий собі *націонал-ірраціоналізм*.

Настанова на *чин*, на ігнорування «об'єктивних обставин», переконання в тому, що тільки *майбутні результати дії* слід брати до уваги, знаходили вираз у суто поетичному світосприйнятті кращих націоналістичних лідерів, рваному і фрагментарному мисленні їх як політиків і переважанні яскравих і піднесених фраз в їх текстах, — водночас у твердості і упертості характерів та неспроможності і небажанні виробити далекосяжну продуману стратегію. Слід також мати на увазі, що спочатку виникає не політична, а бойова організація — УВО (Українська військова організація), до якої її творець Євген Коновалець невдало намагається прибудувати легальну структуру — так звану «Українську партію національної роботи» (Паліїв, Донцов); вже потім створюється ОУН як орієнтована на терор підпільна політична партія з бойовою субструктурою — Крайовою екзекутивою[2]. НКВД, побачивши в конфлікті між політиками і бойовиками великі перспективи для себе, 1938 року організує убивство авторитетного Коновальця. І невдовзі настає

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Історичні есе. — С. 249.

[2] Див.: *Motyl O.* The Turn to the Right: the ideological origins and development of ukrainian nationalism. 1919—1929. — N.-Y., 1980.

розкол ОУН, за яким стояли не тільки особисті амбіції Мельника і Бандери, але й суперечність ідеологій чи політичних психологій політиків і бойовиків. Спільним у обох групувань — політично більш виваженої ОУН(М) і більш радикальної ОУН(Б) (чи «революційної ОУН») — було визнання первинності чину над політичною думкою. Це означало, що обидві фракції покладались на політику з позиції сили. Різниця полягала в тому, що ОУН(Б) покладалась виключно на *власний* чин — тобто на політику з позиції *власної* сили.

ОУН піддавали критиці західноукраїнські політики поміркованого консервативно-націоналістичного штибу, такі як пов'язаний з колами церкви колишній радикал-франківець Остап Назарук, Василь Кучабський, діячі «творчого націоналізму» — «Фронту національної єдності» (ФНЄ) Дмитро Паліїв і філософ Микола Шлемкевич та інші. ОУН, що не визнавала парламентаризму і багатопартійності, ставилася до всіх них із властивою їй нетерпимістю (одного із лідерів ФНЄ В. Кохана терорист-оунівець важко поранив ножем в плечі). Тим не менш у зовнішньополітичних настановах ОУН виходила з тих самих традиційних орієнтацій, що й історична галицька правиця і правий центр. Це були орієнтації на Німеччину — і в жодному разі не на західні демократії, які підтримували Польщу. В уявленні правих політиків Німеччина залишалась тією культурно-політичною силою, на яку українці мали покладати надії. Співробітництво з німцями аж до утворення українських збройних сил, української адміністрації та української поліції уявлялось консервативним політичним силам генеральною лінією підготовки до «розбудови держави». Не дивно, що колишній лідер поміркованого ФНЄ Дмитро Паліїв став одним із організаторів дивізії СС «Галичина» і

Андрій Мельник

закінчив життєвий шлях під Бродами, де ця дивізія була розбита Червоною Армією.

Такою ж була політика УЦК на чолі з Кубійовичем, що добився особливого режиму для українського населення Галичини: так, ні польські діти в Генерал-Губернаторстві, ні українські діти в Райхскомісаріаті не мали права на освіту, тоді як в дистрикті «Галичина» працювали українські гімназії. Губернатор Галичини ґруппенфюрер СС Отто Вехтер їздив по місцях боїв Першої світової війни разом із своїм батьком, колишнім австрійським генералом, який розчулено згадував із старими селянами, як стійко трималися галицькі «усуси», коли «зрадили» чехи[1]. Саме О. Вехтеру прийшла думка створити дивізію українських легіонерів, що врешті одержала назву «СС-Галичина», і цю ідею з ентузіазмом підтримав і УЦК Кубійовича, і Андрій Мельник. Мрією галицьких консерваторів була автономія Галичини під німецькою орудою з перспективою переростання її на самостійну українську державу. Провінційно обмежені політики повністю ігнорували реальну природу нацистського «нового порядку», — для них Берлін сорокових років принципово не відрізняється від

[1] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — С. 468—469.

Степан Бандера

цісарського Відня. З дивовижною короткозорістю вони добиваються утворення українських формацій у складі Вермахту аж в останні дні його існування і безмірно щасливі утворенню української дивізії на початку 1945 року, коли для неї відкривався тільки один шлях — в безодню воєнної катастрофи.

З німецького боку з українськими націоналістами готовий був співробітничати Вермахт і насамперед військова розвідка — Абвер, але не політичні структури нацистів. Канаріс мав справу з Коновальцем, а наці не бажали зв'язувати себе з будь-якими політичними формуваннями на терені СРСР; до того ж офіційний керівник східної політики партії, маловпливовий в нацистському керівництві Розенберґ підтримував групу колишнього гетьмана Скоропадського. Гітлер і його оточення не хотіли і чути, щоб на захід від Уралу хтось, крім німців, мав право носити зброю. Наприкінці війни на залученні до військової служби *Hiwi* (*Hilfswillige*, добровольців) погоджуються спочатку Гіммлер, а потім Гітлер. Із 1943 року починається утворення ряду дивізій СС із добровольців зі Східної Європи, в тому числі дивізії СС «Галичина».

Ані ОУН(М), ані ОУН(Б) не були колабораціоністами в прямому розумінні слова. Від початку вони ставили певні умови свого співробітництва з німецькою владою — Мельник м'якші, Бандера жорсткіші, — і коли ці умови врешті не були виконані, пішли на опір окупаційним властям. Проте, беззастережні заяви про те, що керівництво ОУН очолило боротьбу проти обох загарбників — коричневого і червоного тоталітаризму, далекі від істини.

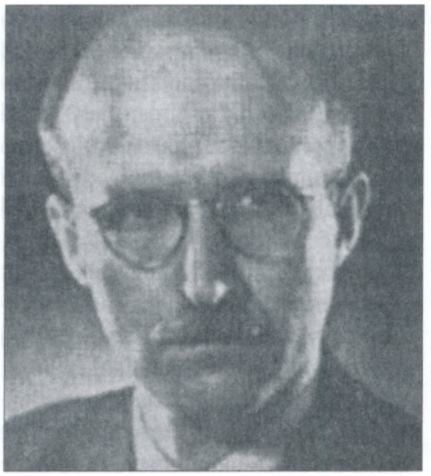
І ОУН(М), і ОУН(Б) прагнули використати всі можливості для того, щоб Україна одержала такий самий статус незалежної держави, який одержали Словаччина і Хорватія, — *статус української держави, союзної нацистській Німеччині і тоталітарно організованої*. Але ці спроби не одержали підтримки у нацистського керівництва. Тоді кожна з ОУН спробувала здійснити певні кроки в цьому напрямі явочним шляхом, щоб розмовляти з німцями з позиції сили.

Першою такою спробою, здійсненою ще до розколу ОУН, була спроба проголосити самостійність Карпатської України в період між підписанням Мюнхенської угоди і окупацією Чехії. 30 вересня укладено Мюнхенську угоду, 1 жовтня Німеччина ввела війська в Судетську область, 10 жовтня Чехословаччина перетворена на федерацію трьох народів — чехів, словаків *та українців*. Прем'єром Карпатської України став о. Августин Волошин, прем'єром Словаччини — о. Йозеф Тісо. Якби такий статус Чехословаччини був збережений, здійснилась би мрія європейської правиці — на кордоні з СРСР виникло б джерело вічного неспокою для комуністичного керівництва, напівнезалежна українська територія, можлива опора для сепаратистських тенденцій в Україні.

Однак, як відомо, Гітлер пішов іншим шляхом — Чехію перетворено на «протекторат Богемія і Моравія», Закарпаття віддано Угорщині. 14 березня під керівництвом ОУН (там перебував тоді

Ольжич) проведено авантюрну операцію: 14 березня в Хусті проголошено самостійність Карпатської України, в Закарпатті було зібрано Карпатську Січ — повстанське військо в 10—12 тисяч бійців, за п'ять днів регулярна угорська армія розбила його (рештки Карпатської Січі трималися в горах ще тижнів три), живими залишилося близько 5 тис. українських «січовиків». *Більше половини бійців було убито.* Так закінчився перший героїчний чин, і інакше він закінчитися не міг.

В лютому—квітні 1940 року відбувся повний розрив між політичним і військовим крилами ОУН, які з того часу мають різну тактику. Мельник діє легально — веде переговори з німцями, пише меморандуми в Райхсканцелярію і реально не отримує жодних відповідей, але все ж розраховує на якийсь варіант 1914 року. Бандера теж веде переговори, теж направляє меморандум в Райхсканцелярію (за тиждень до війни), але і має справу безпосередньо з Абвером. В результаті компромісу утворено два батальйони ОУН-бандерівців, в уявленні Проводу ОУН — «українські леґіони» (*дружини українських націоналістів*), що в військовому відношенні були підпорядковані командуванню полку «Бранденбурґ», але мали власні номери і кодові назви: «Організація Ролянд» та «Спеціальний відділ «Нахтіґаль» (нім. Nachtigal — «соловейко»). Батальйоном «Нахтіґаль» командував керівник військового сектору ОУН(Б) Роман Шухевич. Точніше, він був лише його політичним керівником. «В усьому, що стосувалося бойових дій, його заміняв командир першого батальйону Бранденбурґського полку»[1], тобто Шухевич командував тільки «охоронними» і каральними діями. В завдання підрозділів входило «встановлювати безпеку просування німецьких військ» і «роззброювати росіян», що означає, звичайно, поліцей-

Ярослав Стецько

ські функції. Батальйон «Нахтіґаль» увійшов у Львів з німецькими військами о 4 годині ранку 30 квітня і виведений зі Львова 7 липня. За цей період в місті було жорстоко замордовано близько 70 чоловік — представників польської інтелігенції, списки яких було (кимось) складено зазделегідь, почались криваві розправи з євреями. Участь батальйону «Нахтіґаль» в цих акціях не доведена, і взагалі нібито невідомо, хто їх чинив (хоча в перший час після війни радянські джерела писали про ці звірства як про справу рук батальйону).

30 червня 1941 року на зборах «представників українського національного життя» в приміщенні Львівської «Просвіти» було оприлюднено заяву про те, що «волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави». Було створено уряд — «Українське Державне Правління» — на чолі з першим заступником Бандери Ярославом Стецьком. Сам Бандера знаходився в цей час у Кракові.

Німецьке керівництво категорично спротивилося утворенню «Українського Державного Правління», але Бандера і Стецько уперто стояли на своєму і врешті були арештовані. Всі українські угруповання у Львові, включаючи Мель-

[1] Див.: *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 122.

ника, під тиском окупантів відмежувались від акції 30 червня і заявили про свою готовність співробітничати з німцями. Мельник писав Гітлеру: «Ми, старі бійці, просимо честі для нас і для нашої молоді взяти участь у хрестовому поході проти більшовицького варварства...»[1] Гітлер, однак, честі не дав. У лютому 1942 року Українська Національна Рада у Львові (почесний голова — митрополит Шептицький) була розпущена, УЦК у Кракові зберігався. Як бандерівські, так і мельниківські «похідні групи» намагалися створити свої структури в окупованій Україні. Спроби мельниківців використати легальні можливості для прихованого оволодіння адміністрацією, поліцією та ідеологічними установами закінчилися арештами і розстрілами ОУНівців, в тому числі загибеллю в Києві Олени Теліги.

Проголошення «явочним порядком» Української Держави мало бути таким же *чином*, як і проголошення Української Держави в Закарпатті, тільки тепер для ліквідації «держави» достатньо було кількох десятків арештів. Бандера і Стецько були врешті відправлені в табір, звідки вийшли на волю тільки після прийняття нацистами рішення про утворення «Українського комітету» у вересні 1944 р. Почалися репресії проти обох ОУН, спрямовані на розгром націоналістичних структур. Батальйон «Ролянд» був розпущений, батальйон «Нахтіґаль» зрештою теж, але більшість вояків виявили бажання служити далі і, на чолі з Шухевичем підписавши 1 грудня річний контракт, сформували 201 батальйон охоронної поліції. Батальйон ніс службу в Білорусії. Чим займались подібні поліцейські батальйони, добре відомо. Врешті через рік батальйон був розформований, офіцери арештовані, Шухевич уник арешту і разом з частиною поліцаїв приєднався до партизанського руху на Волині.

З осені 1941 року ОУН(Б) веде підпільну діяльність і переслідується німецькими властями. Тим не менш керівництво ОУН уникає відкритого конфлікту з німцями, розраховуючи на можливі компроміси з ними на якомусь етапі. 1 конференція ОУН (кінець вересня — початок жовтня 1941 р.) ухвалила: «1) Перебудувати ОУН і перевести основну її частину на нелегальне становище і нелегальні форми роботи; 2) не вступати з німцями у конфлікти і не вести відкрито протинімецької пропаганди; 3) використовувати всі можливості легальної роботи, проникаючи в установи, організації та відомства, в міста та робітничі центри»[2]. Засадою політики ОУН(Б) залишалося переконання в тому, що німці переможуть у війні і треба зберігати сили, щоб скористатися знекровленням Вермахту і добитися поступок.

В тому ж дусі витримане і рішення 2 конференції ОУН(Б) (березень 1942 р.). Конференція ухвалила «1) не заважати Німеччині вести боротьбу проти СРСР, але для залучення на свій бік мас українського народу розгорнути протинімецьку пропаганду; 2) в основу всієї практичної діяльності ОУН покласти антирадянську боротьбу; 3) створити «Союз поневолених народів СРСР»; 4) домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їх нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР»[3].

Однак, реальна ситуація підпілля спонукала обидві ОУН до антинімецьких акцій.

У зв'язку з тим, що через багато років почали широко обговорюватися події на Волині 1943 р., які польська сторона називає «Волинською різаниною», а симпатики українських націоналістів — «українсько-польською війною», особливий інтерес викликає зміна орієнтацій ОУН(Б) після поразки Вермахту під Сталінградом, що супроводжувалась зміною керівництва організації.

---

[1] Див.: *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. — С. 123.

[2] Цит. за: *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. — К., 2000. — Вип. І. — С. 14.

[3] Там же. — С. 14—15.

Степан Бандера був практично відсторонений від керівництва аж до останніх місяців війни. Головний провід ОУН містився у Львові: його очолювали другий заступник Бандери Микола Лебедь («Максим Рубан»), «урядуючий провідник» (виконуючий обов'язки голови проводу) ОУН(Б), та заступник Лебедя Іван Климів («Легенда»). В листопаді 1942 р. сталася серія провалів підпілля у Львові, пішли арешти і розстріли. Ледве втік із засідки на конспіративній квартирі, відстрілюючись, член Центрального Проводу, референт з пропаганди «Тарас Косар» — Дм. Маївський. 4 грудня арештовано Івана Климова і провідника західної округи Ярослава Старуха. Климова в тюрмі закатував відомий садист — слідчий РСГА оберштурмфюрер СС Віршінґ, той самий, що пізніше замучив Ольжича. У березні 1943 р. німці арештували військового референта Проводу — Дмитра Грицая («Дуб», «Перебийніс», «Палій»). Оунівці провели успішну операцію по визволенню з тюрем Грицая та його заступника.

Задум проводу ОУН(Б), керованого Миколою Лебедем, полягав у тому, щоб, якомога менше дратуючи німців, підготувати бази і військові школи в лісистому районі західної Волині і Полісся для розгортання там в потрібний момент партизанського руху. На Волинь для керівництва підпіллям було направлено багато галичан, зокрема для допомоги у створенні збройних груп самооборони. Створювалися склади зброї, велася агітація за саботаж постачання німецької адміністрації продовольством, Провід закликав не вступати до поліції. Водночас в німецькій адміністрації і в поліції посилювався таємний вплив ОУН(Б). В Галичині створено дві школи старшин (першу очолював військовий референт Проводу Дм. Грицай), на Волині у Клевані під прикриттям курсів німецької поліції — школа підстаршин (Василь Івахів — «Рос», «Сом», «Сонар»). Німцям було відомо про кроки ОУН по підготовці партизанської війни. Арешти в Клевані почалися ще в січні 1942 року.

У жовтні 1942 р. з'явилися значні партизанські групи ОУН на Волині, в районі Сарн (два військові відділи ОУН, Сергія Качинського — «Остапа» і Івана Перегійняка — «Довбешки», «Коробки»). Було зроблено спроби витіснити німців з їх опорних пунктів, у ході яких загинули і «Довбешка», і «Остап».

Провід ОУН звернувся з відозвою до волинських керівників, висловлюючись проти розгортання масового руху, протиставляючи партизанці сотень чи тисяч бійців «революцію мільйонів». В 1942 р. такі ж позиції займав провідник ОУН на Волині Дм. Клячківський, що в інструкції закликав «не дати себе спровокувати до відкритої боротьби».

Після поразки Вермахту під Сталінградом виникла нагальна необхідність перегляду загальної концепції військового чину. І тут зіткнулися не тільки особисті претензії, але і політичні погляди двох «сильних людей» ОУН(Б) — Лебедя і Шухевича.

Напочатку конфлікт виник між Лебедем і керівником Волинського Крайового проводу ОУН(Б) Дмитром Клячківським («Охрім», «Клим Савур»). Колишній студент-юрист Львівського університету родом із Збаража, давній оунівець, направлений на Волинь в січні 1942 р., Клячківський влітку 1943 р. об'єднав окремі партизанські загони в Українську Повстанську Армію і проголосив себе її командуючим. В першому наказі він заявив, що найвищою владою в Україні є УПА, тим самим підкоривши війську всі осередки ОУН на Волині. Лебедь спробував ввести своїх представників до командування УПА, але Клячківський не погодився.

В 1943 р. Лебедь був прибічником глибокої конспірації і підготовки кад-

Микола Лебедь

рів для майбутньої затяжної боротьби проти «совєтів». На німців Лебедь не дуже покладався; він їх не любив почасти і з особистих мотивів. Свого часу Микола Лебедь, зв'язківець між крайовою екзекутивою ОУН та зарубіжним проводом, як учасник терористичного акту проти міністра Пєрацького був виданий німцями полякам і засуджений до страти, що була замінена в'язницею. Тому він був обережніший, ніж інші бандерівські керівники. Галичани з проводу ОУН(Б) були занепокоєні діями «Клима Савура», вважаючи розгортання партизанки передчасним і небезпечним. В свою чергу волиняки дорікали галичанам, що ті дозволили вивезти в Німеччину стільки людей. Невдоволення Лебедем було особливо сильним серед колишніх офіцерів «Нахтігаля».

Роман Шухевич приєднався до проводу ОУН на початку 1943 р., очоливши після розформування шуцманшафту і втечі військовий сектор Проводу. 17—23 (21?) лютого 1943 р. в с. Теребера (Валуйки), під Олеськом, відбулася III Конференція ОУН. В ній взяли участь Микола Лебедь, Роман Шухевич, референт з пропаганди Дмитро Маївський, давній член Проводу Зеновій Матла, крайові провідники Василь Охрімович, Роман Кравчук, Михайло Степаняк, Дмитро Клячківський.

Доповідь про міжнародне становище зробив Степаняк. Вперше він висловив припущення, що совєти можуть і перемогти. Ідея Степаняка полягала в тому, щоб визволити Україну силами самостійницького руху перед приходом Червоної Армії і поставити більшовиків перед фактом. В цьому план Степаняка був аналогічним польському плану «Буря» — з тією, однак, істотною різницею, що польська Армія Крайова формально залишалася союзницею Червоної Армії, а УПА вела з нею нещадну війну як з головним ворогом. Степаняк пропонував змінити назву ОУН з огляду на те, що Схід України сприймає організацію як проні-мецьку. На розвиток цієї ідеї на пропозицію Лебедя офіційно організація бандерівців стала називатися «ОУН(СД)» («самостійників-державників»).

Згадуваний у зв'язку з поліцейською школою в Клевані Василь Івахів («Сонар», «Сом») закликав створити повстанську армію, щоб українців боялися не лише поляки, а й німці. Зрештою, всі учасники конференції підтримували ідею створення армії. В ухвалах конференції немає жодних свідчень про рішучі наміри щодо поляків.

Про радикальні наміри принаймні частини бандерівського керівництва щодо поляків свідчать уже деякі його кроки одразу після конференції. 22 лютого і 9 квітня 1943 р. відбулися переговори між незалежною Головною командою УПА «Поліська січ» «Бульби»-Боровця, що був орієнтований радше на політиків колишньої УНР, УНДО та мельниківців, і представником Проводу ОУН(Б) Івахо-вим («Сонар»). «Сонар» пропонував Бульбі очистити район від поляків, але Боровець не погодився. У відозві, що з'явилася після початку масових убивств поляків, Бульба писав: «Чи правдивий революціонер-державник може підпорядковуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглуздого палення їх сіл?»[1] У червні Бульба навіть звертався до поляків з пропозицією про співпрацю.

Наприкінці березня 1943 р. близько 5 тис. поліцаїв-українців утекло в ліс до бандерівців. Можливо, після дезерції поліції Клячківський-«Савур» і вирішив винищити польське населення.

13 квітня 1943 р. від керівництва бандерівською організацією усунутий Лебедь, головою бюро Центрального Проводу обрано Шухевича. 13 травня 1943 р. членів ОУН офіційно повідомлено про

[1] Цит. за: *Ілюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К., 2003. — С.185.

резигнацію Лебедя і створення керівництва у складі З. Матли, Дм. Маївського та Р. Шухевича. В керівництві ОУН набувають великої ваги військовики з УПА — Шухевич, Клячківський, командуючий 1 групою УПА Іван Литвинчук («Дубовий»), колишній семінарист із Кременця, та інші.

Саме з березня-квітня починається сплеск антипольського терору на Волині.

Владислав і Ева Сємашко зібрали і систематизували величезний матеріал по «Волинській різанині». В книзі цих дослідників є неточності, автори не прагнуть розбиратися в деталях і вирізняти в середовищі українських націоналістів окремі групи і особистості за мірою їх участі і відповідальності, всіх убивць і ґвалтівників називають просто «українці». Проте, матеріал, наведений батьком і донькою Сємашками, в цілому незаперечний, їх відданість справі і працьовитість гідна подиву і поваги. За підрахунками В. і Е. Сємашко, число поляків — жертв українських поліцаїв, невідомих осіб та партизан-націоналістів у 1943 р. приблизно в десять разів перевищує число жертв попереднього року і становить більше 33 тисяч. В 1943 році число жертв різко зростає з березня, в квітні — червні щомісяця перевищує 2 тис., а в липні значно перевищує 10 тис. і іде на спад в наступні два місяці[1]. За липень-серпень загинуло більше поляків, ніж за попередні півроку. Звичайно, дані неповні, до того ж змішано в купу бойовиків УПА з поліцією, що підлягала німецькій владі, та вульгарними погромниками. Однак, тенденція настільки виразно видна, що не можна сумніватися у втручанні добре організованого чинника. До того ж українська поліція на Волині з квітня уже діяла в складі боївок УПА.

Перші масові акції проти польського населення вчинено в с. Паросль під керівництвом Івахова («Сонар») та Янова Долина під керівництвом Івана Литвинчука («Дубовий»). В ніч з 21 на 22 квітня (за добу до Великодної ночі) відділи 1 групи УПА на чолі з Дубовим здійснили напад на с. Янову Долину (нині с. Іванова Долина Костопільсткого району Рівненської обл.). Загинуло від 500 до 800 осіб, в тому числі старих, жінок і дітей. 29—30 червня в польських селах завдано чергових ударів УПА, а 11 липня здійснено небаченого розмаху акцію.

Як і командування німецьких *айнзатцкомандо* в антиєврейських акціях, командири волинських частин УПА давали конкретні накази усно. Дійшли відомості про наказ «Савура», даний у червні 1943 р. Зате (знову ж таки як в *айнзатцкомандо*) залишилися звіти виконавців. Ці звіти вивчені І.І. Ілюшиним за архівними матеріалами. 27 липня «Дубовий» (Литвинчук) доповідав про виконання операції: вбито 500 поляків; при цьому загинуло тільки 18 бандерівців[2]. Ілюшин цитує звіт про проведення акції в селах Гірка Полонська і Городище Луцького району в червні 1943 р.: «Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку й Городище... Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. Зпід конюшні падає стріл вартового. У відповідь відгукнулися і наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б'є ворог, запалили ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З під будинків витягали ляхів і різали кажучи: «Це вам за наші села і родини, які ви попалили». Поляки викручуючись на довгих совітських штиках благали: «На мілосць Бога, даруйте нам жиці, я ніц нє вінен і нє вінна». А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: «Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?» І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли»[3].

Роман Шухевич

[1] Див.: Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939—1945. — Tom II. — S. 1038, 1045.

[2] Цит. за: *Ілюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 193.

[3] Там же. — С. 194—195

У звіті Служби Безпеки ОУН району Млинів за першу декаду вересня 1943 р. говорилося: «Терен в загальному очищений. Ляхів чистокровних немає. Справа мішаних подружжів розглядається»[1].

Після акції на Волині поляки провели антиукраїнські акції на Люблінщині, які стали пропагандистським приводом для перенесення антипольських акцій ОУН на Галичину. «Акції відплати» з масовими жертвами українського населення проводилися підрозділами АК і на Волині.

Чия була ініціатива кривавих етнічних чисток, здійснюваних під орудою волинських Служб Безпеки ОУН? Поза сумнівом ініціативна роль Дмитра Клячківського — «Клима Савура», командувача УПА на Волині. В своїх показаннях в полоні в НКВД (в серпні 1944 р.) Михайло Степаняк говорив, що Шухевич відійшов від рішень III конференції ОУН відразу, вступивши в контакт з Клячківським. Мирослав Прокоп твердить, що Шухевич не погоджувався з Клячківським аж до жовтня, коли здійснив інспекцію Волині і в принципі погодився з «Савуром».

Можна краще зрозуміти особливості політики Шухевича, якщо ми візьмемо до уваги відмінність антипольської акції в Галичині від аналогічних подій на Волині.

Акція винищення поляків у Галичині не була такою короткою і страшною, як на Волині: її розтягли в часі і закамуфлювали під ультиматум полякам, хоча вимоги про негайний виїзд на захід поляки просто не могли виконати. Вказувалося також на необхідність убивати тільки мужчин від 16 до 60 років, не чіпаючи жінок і дітей (що, однак, на ділі не виконувалося). Відгуки директив Шухевича можна бачити в наказі командуючого Військовою округою «Буг» від 9 червня 1944 р., де заборонялося вбивати: а) жінок, дітей і старших, б) змішані польсько-українські сім'ї, в) українців — римо-католиків[2].

Таким чином, Шухевич після жовтневої інспекції дещо пом'якшив і, так би мовити, цивілізував рамки ґеноциду польского населення, від чого кривава бійня і на Галичині не перестала бути ґеноцидом. Можливо, відповідні звинувачення були висунуті «Савуру» і після жовтневої інспекції Шухевича. Реально ж результатом інспекції було усунення Клячківського від командування усією УПА: він залишився командуючим «УПА — Північ».Не можна не зважати на те, що антипольські акції ОУН(Б) викликали гостру критику з боку впливових українських кіл; з осудом у серпні виступили голова УЦК Кубійович і митрополит Андрій Шептицький. Провід ОУН(Б) був змушений у жовтні заявити: «Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають»[3]. Цілком очевидно, що це була свідома брехня.

Серйозні розходження викликала політика Шухевича в старому керівництві. Лебедь і Степаняк вважали, що ОУН і УПА себе скомпрометували коллаборантством і геноцидом поляків. В грудні 1943 р. Шухевич арештував Степаняка у Львові і відправив його на Волинь. Як свідчив в НКВД командуючий УПА-Захід Луцький, Степаняк, «Гармаш» (Охрімович) і «Галина» вирішили там створити «Народно-Визвольну Революційну Організацію» (НВРО). Пізніше розходження вилилися в остаточний розкол, і в повоєнній еміграції Закордонні Частини ОУН (бандерівці) уже протистояли Закордонному проводу УГВР (прихильники Лебедя) як окремі ворогуючі організації.

Який же був тепер стратегічний план ОУН, керованої Шухевичем?

Бойові дії УПА вела як проти німців, так і проти радянських партизан. Так, у жовтні—листопаді 1943 року УПА прове-

[1] Цит. за: *Ілюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. — С. 194.

[2] Див.: *Мотика Ґжеґож.* Антипольска акція ОУН—УПА // 2003. — № 28. — С. 42

[3] Цит. за: *Ілюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр. Додатки. — К., 2003. — С. 300.

ла 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан. Восени—взимку 1943—1944 року УПА встановила контроль над Карпатами, знищивши до кінця березня там німецькі опорні точки[1]. Проте, слід зазначити, що УПА не вела такої активної антинімецької війни, зокрема «рейкової війни» проти Вермахту та терористичної діяльності проти німецької адміністрації, як радянські партизани (і як пізніше УПА — проти радянської адміністрації та війська). Задачі УПА обмежувались добуванням зброї та контролем над територією для майбутніх справді широких дій проти Червоної Армії.

Тому керівництво ОУН готове було якщо не до широкої угоди з німцями, то до часткових угод. Так, у квітні почалися переговори УПА з 6 корпусом угорської армії, які закінчились угодою про нейтралітет. 3 червня почались переговори УПА з Вермахтом у Львові; УПА погоджувалась не чіпати німців, якщо німці не втручатимуться в навчання загонів УПА на своїх базах та у військові операції УПА проти Червоної Армії. Переговори ішли важко, однак 18 серпня начальник штабу групи «Норд» передав текст угоди «УПА — Вермахт» у війська. У вересні 1944 року почались переговори на вищому рівні про утворення якогось Українського комітету, у зв'язку з чим звільнено було і Бандеру з Стецьком, і Мельника (арештованого на початку року). Торгівля з коливаннями німців між українцями і Власовим тяглася до початку 1945 року, але все це вже не мало значення — війна кінчалася.

Офіційна позиція ОУН — УПА щодо німців та їх противників у світовій війні виражена у комунікаті Краєвого проводу ОУН, де спростовувались чутки про співпрацю ОУН з німцями: «ОУН і УПА не мають союзу з жодною імперіалістичною державою. Нашими союзниками є тільки поневолені народи, що спільно з нами борються за визволення

Стежа УПА

власного народу. Захищаємо тільки інтереси власного народу і тому нікому з наших ворогів не помагаємо, ані з ними не співпрацюємо»[2].

В «політичних постановах» III Надзвичайного Великого Збору ОУН (серпень 1943 року) стратегія нового керівництва формулюється таким чином: «Незалежно від розбіжностей, які існують між аліянтами, ведуть вони війну за знищення своїх конкуренційних противників, в першу чергу німецького імперіялізму... Для знищення отих противників аліянти використовують і будуть старатися якнайдовше використовувати московський імперіялізм»[3]. Як сила фашистського зразка, невизнаний послідовник і союзник нацистської Німеччини, ОУН не сприймає політичної ідеології антифашистського, демократичного табору («аліянтів») і бачить в ньому лише імперіалістичних конкурентів Німеччини.

Хто ж їх союзники у світовій війні?

«Поневолені народи та їх визвольна боротьба — це один із найважливіших елементів у дальшому розвою сучасної політичної ситуації. Мілітарна перевага імперіалізмів у сучасний момент ще гамує повний вияв сил поневолених народів. Але в момент поглиблювання кризи війни міцніють сили поневолених народів і зближається момент національних і соціяльних революцій, а поневолені народи стають новим вирішальним політичним чинником. ...Україна стоїть в центрі сучасної імперіялістичної війни.

[1] Див.: *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні.

[2] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — С. 131—132.

[3] Там же. — С. 106.

Голова УГВР Кирило Осьмак

...Рівночасно Україна як носій прогресивних ідей серед поневолених народів стає вирішальним чинником у підготовці революцій на Сході. Україна є першою, яка піднесла на Сході прапор рішучої боротьби поневолених народів проти імперіалістів, і вона почне період національних і соціяльних революцій. Тільки у спільній боротьбі українського народу з іншими поневоленими народами Сходу може бути розбитий більшовизм. Відбудова Української Самостійної Соборної Держави забезпечить відбудову і тривале існування національних держав інших народів Східньої, Південно-Східної та Північної Європи та поневолених народів Азії»[1].

Як оцінка і програма діяльності в світовому масштабі процитовані рядки виглядають безумством. Але як *симптом* вони вкрай виразні: український радикальний націоналізм у війні прагнув стати таким самим союзником тоталітарних режимів фашистського типу, яким були східноєвропейські націоналістичні рухи (усташі, глінківці тощо) або азіатські радикальні антизахідницькі націоналізми (арабський, індійський, індонезійський чи бірманський). Коли справа була остаточно програна, останні надії він покладав на послаблення всіх протидіючих сил у війні і піднесення східних націоналізмів, що якимось дивом мало сприяти «позиціям сили» бандерівського ОУН.

Зрештою, все це були не стільки реалістичні розрахунки, скільки спроби завоювати сильні позиції, з яких голос керівників ОУН звучав би переконливіше. А для того, щоб відкрити двері для розмов з майбутніми переможцями, необхідно було дещо змінити політичний екстер'єр української держави, проголошеної 30 червня 1941 року під гаслом «Heil Hitler!»

Цій меті служило утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) в червні 1944 року в Карпатах. На чолі УГВР було поставлено Бюро, голова якого Кирило Осьмак був нікому не відомою фігурою, а один заступник, Василь Мудрий, колишній голова УНДО, символізував собою «багатопартійність». Серед членів були і Роман Шухевич як голова генерального секретаріату і генеральний секретар військових справ, і Микола Лебедь як генеральний секретар закордонних справ.

Щодо ідеї багатопарійного представництва, то УГВР в принципі не відрізнялась від «уряду» 30 червня. В опублікованих в Торонто 1967 року спогадах голова «Українського Державного Правління», перший заступник Бандери Ярослав Стецько наполягає на тому, що це був коаліційний, себто *багатопартійний* уряд, оскільки в його складі були члени і УНДО, і ФНЄ, і соціал-радикали, і безпартійні, а старий генерал Всеволод Петрів, останній військовий міністр Петлюри, взагалі рахувався «соціял-революціонером». «Багатопартійність» «уряду» 30 червня так само, як і «багатопартійність» пізнішої УГВР, до болю нагадує «блок комуністів і безпартійних». У всіх програмових документах ОУН 1929, 1939 і 1941 років писалося, що ОУН побудована на засадах «всеукраїнства, надпартійності і монократизму» і бореться за державу на основі «одної політичної організації провідного національного активу»[2].

В полеміці між угврівцем М. Прокопом та І. Лисяком-Рудницьким переконливіший Лисяк: «В кінцевій фазі війни постала Українська Головна Визвольна Рада, що була подумана як політична надбудова УПА та зав'язок підпільного руху. У Плятформі УГВР, проголошеній у липні 1944, знаходиться низка демократичних гасел щодо політичного й соціяльно-економічного устрою в майбутній українській державі. Це був відрадний симптом ідейного ревізіонізму, що проходив серед частини

[1] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — С. 107.

[2] Див.: ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр.: Вид. ЗЧ ОУН. — 1955. — С. 6, 28.

бандерівського табору. Але програмові кличі легше міняти, ніж організаційну структуру, а реально остання, мабуть, важить більше. Проголошувана пропагандивно понадпартійність УГВР була сконструйована за рецептою «блоку партії з безпартійними». Крім цього, в руках однієї людини, Романа Шухевича, сконцентровано три функції: лідера партії, командира збройних сил і шефа «уряду»[1].

Реально йшлося не просто про «організаційну структуру», що ніяк не піддавалася змінам, а про сам принцип безконтрольного панування ОУН та її Служби безпеки (СБ) у владній структурі повстанського руху. Уже в серпні 1943 року Шухевич-«Тур» обраний Головою Бюра Проводу ОУН, і Головний штаб відділений від Центрального Проводу ОУН. Восени Шухевич призначений Головним Командиром УПА; після Збору УГВР в липні 1944 року став Головою Генерального Секретаріату УГВР і «затверджений Президентом УГВР» Осьмаком на постах Генерального Секретаря військових справ та Головного Командира УПА. Лебедь, призначений в УГВР генеральним секретарем закордонних справ, скоро виїхав за кордон для налагодження зв'язків з «аліянтами», в чому і полягала, по суті, задача «демократичної ревізії». До смерті в бою 1950 року Роман Шухевич був військовим диктатором, в руках якого сходилися всі нитки реальної влади. Бандера після визволення з німецького концтабору не визнав рішень УГВР, і угврівці залишилися в таборі націоналістів опозиційними «двійкарями».

Як стара партія тоталітарного і радикально-націоналістичного типу ОУН продовжувала ту війну, яку вона розпочала в союзі з фашизмом, — продовжувала, намагаючись завоювати силою якнайвигіднішої позиції, що з них можна було б вести якусь самостійну політику. В 1943 році УПА розпочала нову війну — третю світову, війну за визволення України від комуністичного панування. Так, як розпочинала вона війну за незалежність Карпатської України і як утверджувала вона Українську Державу зразка 30 червня 1941 року.

Члени і симпатики ОУН із Славського на Львівщині. Більшість загинула

У цій війні ОУН не мала жодних шансів.

На цьому можна було б закінчити політичну характеристику тієї України, що була *по той бік фронту*.

Але тоді поза полем зору залишилось би *головне* — десятки тисяч вояків боївок і ще більше простих людей, які їх годували, ховали і допомагали як могли.

Націоналістичний рух на західних землях України набув надзвичайно масового характеру. В списках арештованих і розстріляних — молодь і старші люди, дівчата, діти до 13—12 і навіть 10 років. Зброю взяли всі, хто міг, і це був захист своїх домівок, своїх елементарних прав на життя і своєї людської гідності від німців і «совєтів», від загарбників-«*чужинців*».

Масовий характер націоналістичного руху опору на західних землях України міняє його політичні характеристики. Що там думали в Проводі, хлопцям, які пішли в ліс, було невідомо. Їх політична освіта не обмежувалась сільськими клубами «Просвіти», початковими шкільними знаннями про Шевченка та Франка та хором і драмгуртком, — політиці їх вчили набори на роботу в Німеччину, німецькі реквізиції, довоєнні польські «пацифікації» з брутальними погромами в домівках та арештами близьких, радянські масові депортації, розстріли тюрем та страх пе-

[1] *Лисяк-Рудницький Іван.* Націоналізм і тоталітаризм. Відповідь М. Прокопові // Діалоги. — 1988. — Ч. 17—18. — С. 137—138.

ред колгоспами. Вони боронили життя і свободу своїх близьких і своєї спільноти. Боронили не тільки проти німецьких окупантів, а й проти окупантів радянських, комуністичних, ворожість і жорстокість яких вони добре відчули уже в часи «перших совєтів», в 1939 — 1941 роках, і ще краще — в ході бойових дій. Це дійсно була чужа їм влада.

Зрештою, по мірі послаблення німецької адміністрації — а чим далі, тим влада німців була примарнішою — розвалювалися всі структури державності, і виживало найпростіше самоврядування роз'єднаних в лісах Волині і Полісся сіл. Єдиною суспільною структурою, яка спроможна була ту українську спільноту об'єднати, була УПА.

Від анархії і розвалу цю землю рятувала національна солідарність, яка давала просту, але дуже сильну ідею жертовності в ім'я України. Ідею вічно живої України, що чекає рятунку від самовідданих бійців, готових заради неї на смерть. Простий хлопець освячувався харизмою величі, ставав героєм. Нацистські параферналіі втрачали ієрархічно-фюрерський характер і перетворювались на піднесення буденної особистості через культ героїв до горньої України. Традиційне для Галичини вітання «Слава Ісусу Христу! — Навіки слава!», зберігаючи характер сакрального благословення, перетворилося на «Слава Україні! — Героям слава!»

Тільки це просте і сильне почуття могло дати таку твердість юнакам і дівчатам, що попадали в катівні МГБ—МВД, витримували всі тортури і, якщо не вмирали від пострілу в потилицю, ішли на каторжні роботи в лиховісні табори, і там трималися і зберігали гідність завдяки своїй солідарності.

Чим далі партизанська війна перетворювалась на полювання терористів на тих «своїх», хто співробітничав із владою, на поодиноких радянських функціонерів, в тому числі вчителів та дівчаток-піонервожатих, тим більше вироджувалось підпілля і тим частішими були воєнні злочини. Воєнний злочинець є воєнний злочинець і заслуговує не на розуміння, а тільки на кару, незважаючи на те, по який бік лінії фронту він чинив злочини. Але воєнні злочини особливо страшні і огидні, коли вони благословляються *владою*.

Серед документів, що були оприлюднені останніми роками, найстрашніші, мабуть, матеріали про «спецгрупи» МГБ УРСР, створювані для того, щоб викликати у населення ворожість до бандерівців. Діяльність «спецгруп» полягала в тому, що вони видавали себе за бандерівців і катували та убивали мирне населення. Жахи, які творили провокатори — криваві садисти з МГБ з метою «скорейшего выкорчевывания остатков бандистского подполья», неможливо переказувати. Волосся стає дибом від матеріалів про діяльність, що відносяться до 1948 року, — наприклад, доповідна записка воєнного прокурора військ МВД Української округи на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрущова, численні доповідні на ім'я одного з секретарів ЦК Кириченка[1].

Сам Хрущов направив 13 липня 1949 року листа Сталіну[2] з проханням звільнити з місць ув'язнення України 161 в'язня (в їх числі 131 дівчину) із 176 юнаків і 232 дівчат, що одержали в 1944—1946 роки *сроки* «за принадлежность к организации украинско-немецких националистов или за пособничество им» *від 5 до 25 років*. Ці перераховані

[1] Див.: *Шаповал Ю.* Людина і система. — С. 52—69.

[2] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — С. 335.

в листі Хрущова в'язні — головним чином дівчатка — від 1929 до 1933 року народження, *тобто мали вони в 1944 році від 15 до 11 років*. Чи повернеться у когось язик сказати, що люди, які підняли зброю проти такої влади, — злочинці?

Воєнні злочини, вчинені бандерівцями, так само як воєнні злочини, вчинені представниками радянської влади і Червоної Армії, мають бути виявлені і засуджені. Але це є особиста кримінальна відповідальність злочинців-індивідів, а не колективна відповідальність членів організацій. Відповідальність організацій є відповідальність *політична*. Політика ОУН і політична відповідальність її лідерів має бути окремим і морально-політичним питанням.

Згідно з морально-політичними принципами ліберальної демократії, якщо влада є тиранічною, народ має право на опір цій владі із зброєю в руках. Учасники бойових дій УПА проти радянської влади і Червоної Армії, не кажучи вже про учасників бойових дій УПА проти німецьких військ, мають право вважатися ветеранами боротьби за свободу України.

Але от перед нами підписаний начальником Українського штабу партизанського руху комісаром держбезпеки Т. Строкачем у березні 1944 року план ліквідації УПА в Житомирській, Рівненській, Тернопільській, Кам'янець-Подільській областях[1]. План передбачав залучення до ліквідації УПА партизанських з'єднань і загонів Олексенка, Одухи, Кота, Міщенка, Нирка, Федорова, Кизі загальною чисельністю близько 8 тис. чоловік. Ці загони і з'єднання були справжньою народною українською армією. Вони йшли в ліс так само добровільно, як і хлопці з-за Збруча. І виявляли в боях з німецькими окупантами таку саму твердість духу, як і партизани УПА в боях з ними і червоноармійцями. Більше того, не вони відкрили вогонь по бандерівцях — всі радянські партизани винищували вояками УПА як вороги, коли тільки вони з'являлись на контрольованих УПА теренах. У спогадах колишніх вояків УПА знаходимо моторошні за цинізмом згадки про те, як радянських десантників разом з радисткою обманом завели в ліс, і більше про них ніхто нічого не чув. Для упівських підпільників і партизан всі вони були «озвірілі, здичавілі на фронтах москалі»[2].

Українки-політв'язні в Норильську

А це були наші хлопці, для яких війна з бандерівцями у волинських і карпатських лісах була прямим продовженням антифашистської народної, священної війни. Без лапок.

...«І ось 1989 рік. Повіяло духом волі. Коли я вперше у Львові побачила синьожовті прапори в руках молодих, думала, що серце моє не витримає. Вони йшли й співали «Червону Калину», а я плакала, як мала дитина. Хіба ж я, стоячи в кам'яному вибої «Надежды», могла мріяти про такий щасливий день? Це було диво...»[3]

Незалежність України прийшла — здійснилося те, що ветерани не сподівалися побачити за свого життя. Але свобода прийшла зовсім не тими шляхами, які ввижалися провідникам національно-визвольної боротьби тих далеких воєнних років. І здійснили їх мрії радше спадкоємці тих червоних, ніж людей із боївок.

Для людей, які пішли в кам'яні вибої молодими, а повернулися на свободу

[1] Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2. — С. 133—134.

[2] Див.: Там же. — С. 473.

[3] Див.: Там же. — С. 559.

через цілу епоху, все це було як диво. Їх можна зрозуміти. Інша справа — політики. Тим, хто сприйняв жовто-сині прапори на Хрещатику так, наче це пряме продовження пострілів у волинських лісах, здається, ніби залишається тільки до кінця привести світ у відповідність із їх уявленнями. Це — глибока помилка, наслідок глухоти до історії.

Друга криза XX століття: підсумки

Оцінювати сьогодення і минуле з точки зору «кінця історії» неможливо. Але це не означає, що неможливо встановити координати, в яких рухається людський світ, — інколи хаотично, з проваллями в варварство і здичавіння, інколи з героїчними проривами до кращого майбутнього.

Такі координати можна шукати для кожної з культур чи цивілізацій окремо: що краще одній, не обов'язково краще іншій. Тоді всі національні спільноти і культурні суспільства просто несумірні, людський космос розвалюється на великі чи не дуже великі шматки або поля, які протистоять одне одному. Те, що є прогресом в одному культурно-політичному (зокрема національному) полі чи хоча б одному вимірі, оцінюється як реакція в іншому, — світ людських спільнот релятивний.

Такий підхід, що відповідає антиеволюціоністській, цивілізаційній концепції історії, принаймні дозволяє виявити в політиці більш-менш стабільні геополітичні інтереси державних (національних) структур, що зберігаються при всіх змінах в економічному та соціально-політичному ладі і науково-технічній культурі спільнот. Звичайно, можна погодитися з тим, що поняття «національний інтерес» залежне від історичних обставин, а все ж існують певні віковічні прагнення, вигоди і неможливості, які залишаються реальністю незалежно від культурно-політичних новацій. Росія залишається Росією незалежно від кольору її прапора, і Босфор з Дарданелами, Балкани і Польща, Україна і Кавказ в різні епохи матимуть для неї схожий історичний сенс. Ці стабільні культурно-політичні структури в історії можна б уподібнити інваріантам історичних перетворень, і від них можна утворювати виміри чи системи координат для оцінки — в кожній культурі окремо — сенсу історичних подій та діяльності особистостей. Так з'являються великі російські, французькі, німецькі, китайські, монгольські тощо історичні події і діячі.

Важко заперечувати проти можливості такої характеристики. Але необґрунтовано і навіть цинічно було б відкидати прості критерії добра і зла. Той, хто твердить, що все відносно, що, наприклад, середньовічні люди були щасливішими, бо знали межі своїх можливостей, нехай би пожив у вчорашньому талібському Афганістані, де відновлювалося ісламське Середньовіччя. Пам'ять Чінгіз-хана вшановують в Монголії і ніколи не будуть вшановувати в Україні. Але Чінгіз-хан був давно; зате недавно були Гітлер і Сталін. Чи й тут оцінки мають бути релятивними: в Мюнхені одні, в Тбілісі інші?

Історії поділити не можна. Чи не можна знайти якісь дуже прості, але загальнозначні оцінки для всіх її великих особистостей? Іншими словами, чи існують такі прості цінності, які можна використовувати для виміру скрізь в людському просторі і часі?

Міжвоєнну історію ми розглядаємо під двома різними кутами зору, не віддаючи собі в тому звіту. Завдання полягає в тому, щоб неявні зміни вимірів зробити явними.

Коли ми описуємо воєнно-дипломатичну передісторію й історію Другої світової війни, ми, як правило, приймаємо цивілізаційний підхід і підходи-

мо до історії як продовження розвитку окремих цивілізаційних організмів, політико-економічних культур: німецької, французької, російської, американської тощо. З цієї точки зору хід подій в тридцятих-сорокових роках, а особливо хід воєнних дій, в чомусь дуже істотному дивовижно нагадують першу кризу західної цивілізації і Першу світову війну. Лідери європейських держав ніби намагалися ще раз переграти історію, виправивши помилки, допущені першого разу, за чверть століття до того. Німеччина Гітлера виглядає не більше ніж варіантом історичної Німеччини, як і Німеччина кайзера Вільгельма; Росія Сталіна — так само варіантом Росії взагалі, як і Росія Миколи II.

Найважливішим фактом, не одразу усвідомленим російськими революційними комуністами, була та обставина, що хаос Громадянської війни улігся в рамках старої імперії з деякими територіальними втратами на заході. Нове, «радянське» російське керівництво дуже повільно осягало ту істину, що СРСР у певному відношенні залишився Росією. Сталін твердив, що абсолютна вірність Союзові РСР є критерієм пролетарського інтернаціоналізму. Це вже було визнанням не тотожності державного й ідеологічно-партійного начал, а первинності державних («національних») інтересів СРСР щодо ідеологічних інтересів партії і Комінтерну. Розбудова СРСР, який постарому мислився як «країна обітування» світового пролетаріату, червоний Ізраїль, на ділі все більше перетворювалася на відродження Російської імперії з гарячого попелу історії. Реабілітація виразу «Росія» була тепер питанням часу.

З цієї точки зору міжвоєнна і воєнна історія РРФСР — СРСР дійсно виглядає як історія боротьби Росії за повернення в «клуб великих держав», висловлюючись сучасною термінологією, і боротьби досить успішної. Якщо не зважати на втрати мільйонів людей, «святої сірої скотинки», то на відміну від першої світової кризи друга закінчилася для Росії щасливо: вона була вирішальним чинником в світовій війні, виграла війну, а після війни стала грізною великою державою, що на всіх континентах навіювала кому страх, а кому надію. Ностальгія за епохою Генералісимуса Сталіна і за величчю тієї держави ще довго буде відчутною на просторах колишньої імперії.

Але можливий і підхід з точки зору «прогрес — регрес». Він мимоволі вривається в «цивілізаційні» розмірковування і плутає всі карти. Зокрема, сьогодні це приводить до ототожнення червоного і чорного, Сталінського і Гітлерівського тоталітаризму.

З точки зору еволюційної (з вимірами по шкалі «прогрес — регрес») і тоталітарні держави Заходу, і тоталітарна Росія були величезним проваллям в своїх національних історіях. Але Німеччина повернулася назад до нечуваного сполучення новітньої технології з архаїчним духовним здичавінням, Росія ж насильницькими методами реалізувала утопічні плани прориву в майбутнє з таким же результатом. Якщо провести аналогію з Великою французькою революцією, то нацизм був страшною карикатурою на найчорніші сили монархічної реакції, а більшовизм — на якобінців з ебертистами.

Ми повертаємося до питання: чи пережила революційно-романтична Росія свою реакцію, свій очікуваний лівими опозиціонерами та правими соціал-демократами Термідор? Іншими словами, чи повернення Росії до «клубу великих держав» не привело до соціального переродження «революційної диктатури пролетаріату»?

З відстані часу, намагаючись по можливості зберегти об'єктивність, мусимо сказати, що принаймні того Термідору, про який писали і Троцький, і Каутський, в Росії не сталося. В державі не відбувся

перехід влади з рук одного класу до рук іншого. Внаслідок соціальних перетворень 1928—1938 років, здійснених із варварською жорстокістю, в Росії — СРСР було сформоване суспільство, в якому практично не було майнової різниці між соціальними групами. Власність перестала бути виміром соціальних дистанцій. Якщо соціалізм — це суспільство без приватної власності на знаряддя та засоби виробництва, то проголошення перемоги соціалізму в одній окремо взятій країні — СРСР — під час прийняття нової Конституції 1936 року було чистою правдою.

Більше того, можна твердити, що поголовна експропріація всіх середніх і великих власностей стала передумовою рішучої модернізації колишньої імперії, що відкрило доступ її найнижчим соціальним верствам до освіти і кар'єри і в короткий термін дозволило за основними показниками в декілька разів підвищити культурний потенціал країни. Це відіграло вирішальну роль у війні, збільшивши можливості регенерації воєнної системи, яка була, здавалось, смертельно поранена в перший період війни.

Разом з тим уже той факт, що при великих перевагах в людській силі (зокрема, достатньо кваліфікованій для того, щоб вести сучасну війну) і в сучасній техніці СРСР поніс неймовірно важкі втрати, ставить під сумнів вирішальну роль технікоекономічного чинника. Історія продемонструвала, що владний, потестарний вимір доволі незалежний від інших і істотно впливає на долю системи. В гротескному вигляді ця ідея була виражена в памфлеті «Скотинячий хутір», написаному в розпалі війни одним із лівих інтелектуалів Англії, що пройшов іспанську трагедію і був дуже критично налаштований щодо Сталінського режиму, — Джорджем Оруеллом. Там гасло «всі тварини рівні» врешті удосконалюється додатком: «...але деякі з них рівніші, ніж інші». Через багато років Мішель Фуко продемонструє незалежність і вагомість владного виміру навіть в таких чисто духовних виявах людської активності, як наукове пізнання.

Наївне гасло Великої французької революції «свобода, рівність, братерство» можна розглядати і як вираз тих вимірів чи координат, за допомогою яких оцінюється шлях людства до прогресу. Прогрес є зростання свободи і людської рівності. Але виявилось, що встановлення майнової рівності не означало торжества принципу рівності взагалі, оскільки одні люди не завдяки власності, а завдяки владі стали «рівнішими, ніж інші». До уваги слід взяти критерій свободи особистості як істотну характеристику соціальної системи.

Якщо в оцінці ролі Сталінського режиму в російській історії ми виходимо із різниці між суспільствами за мірою свободи і характером відповідальності індивіда, то сподіваний «стрибок із царства необхідності в царство свободи» (Енґельс) на ділі виявляється не проривом в майбутнє, а падінням в провалля деспотизму, якого не знала історія. Тотальний контроль терористичної держави над життям кожного члена суспільства набув потворних і надзвичайно жорстоких форм.

І з цієї точки зору еволюція режиму російських комуністів впродовж десятиліття 1928 — 1938 рр. все-таки може бути охарактеризована як зрада первісним ідеалам і «термідоріанський переворот», але в іншому значенні цього виразу. Йшлося не про збагачення вчорашніх революціонерів і повернення власницького індивідуалізму. Керівна верхівка партії відмовилася від ідеї свободи як відмирання держави — ідеї, треба сказати, утопічної, але саме вона була основою комуністичного революціонаризму. Це було неминучим наслідком посилення прагматизму в партії, яка взяла владу. На місце напіванархічної утопії могло б

прийти визнання цінностей демократичної держави, а прийшло цинічне відродження нещадних великодержавних механізмів, виправдуваних тепер «класовими цілями». Деградація комуністичного проекту супроводжувалась загальною деградацією інтелектуальних засад Великої Утопії XX століття і неймовірним спрощенням духовної, політичної та економічної системи.

Початок Сталінського перевороту — «великий перелам» — відзначався зрослою агресивною активністю найменш цивілізованих елементів партії і суспільства, що надавало культурі та ідеології характеру торжества вселенського хамства. Революційний політичний і культурно-мистецький авангард намагався використати невігласів-фундаменталістів для реалізації своїх програм, але швидко був відтіснений від керівництва процесами. Із завершенням власне Сталінського «термідору» почалась пора формування нової еліти, що проявилося в новому ставленні до «трудової інтелігенції». Але нова еліта формувалась на базі «унтер-офіцерської культури» в переносному і прямому значенні слова. Вульгарність і хамство у виконавській діяльності сполучається у псевдоеліти цієї культури з відсутністю загальної перспективи. Ідеальний керівник такої формації здатний виконати всі директиви за будь-яку ціну, може проявляти ініціативу лише у вузьких рамках дозволеного і нездатний мати судження у справах, що на кілька щаблів вищі від рівня його компетенції.

Як показала війна, примітивізація системи мислення і управління в Сталінському СРСР була настільки глибокою, що суспільство втратило ті переваги, які були наслідком його модернізації. І у сфері воєнної стратегії, і у сфері техніко-організаційній воно було відкинуте назад, до рівня специфічно-російського імперського консерватизму, до ідеології перемоги за рахунок «святої сірої скотинки». Втрата територій і людських ресурсів була настільки значною, що змагання з Німеччиною доводилося починати з тих же співвідношень, що й тридцять років тому. Таким чином, система терористичного соціалізму, вибудована клікою Сталіна, виявилася не тільки аморальною, але й неефективною.

Однак у певному відношенні Росії ще навіть повезло. Її безпосереднім противником був блок держав, що знаходилися під контролем ультраправих радикалів — націонал-соціалістів, фашистів і споріднених з ними гранично націоналістичних та расистських організацій в інших країнах. Сталінське керівництво, не обмежене жодними моральними зобов'язаннями, могло вибирати орієнтацію як на ліберально-демократичні сили Заходу, так і на молодих хижаків фашистського типу. Союз з Гітлером та його блоком проти демократії Заходу був цілком можливим, і це означало б трагедію як для Заходу, що був би тоді беззахисним перед світовим тоталітаризмом, так і для народів СРСР.

Сама по собі подібність обох режимів за їх терористичними методами і тотальністю контролю означає не більше, ніж подібність ворожих армій на полі бою: по обидва боки — люди в уніформі, які нещадно стріляють одні в одних, не зважаючи на страждання мирного населення. Німецький нацизм і типологічно близькі до нього режими за своїми витоками становлять повну протилежність комуністичному режиму. Перші ґрунтуються на крайньому націоналізмі, ідеї обраності «вождів нації» (елітаризмі) та ієрархічної будови суспільства. Другий ґрунтується на інтернаціональній класовій солідарності найбідніших («пролетарів усіх країн») проти багатих і просто забезпечених класів і націй, егалітаризмі (ідеї загальної рівності) завдяки ліквідації приватної власності, необмеженого

контролю диктатора над усім суспільством через правлячу партію. Перший тип режимів виростає з ультраправих — найагресивніших консервативних течій суспільства, другий тип — з ультралівих послідовників революційних утопічних вчень. Проблема полягає в тому, що «пролетарський інтернаціоналізм» утопічного комунізму починає переростати на великодержавний націоналізм, коли в руках утопістів виявляється влада, і вчорашні щиросерді рятівники людства перетворюються на національно обмежених тупих диктаторів. Відкривається перспектива перетворення ультралівої на ультраправу.

Звичайно, російський патріотизм як ідеологія «старшого брата» в імперській багатонаціональній системі ще далекаий від расистського утвердження німецької «надлюдини» над усіма іншими націями-«недолюдьми». Депортація кримських татар та народів Кавказу, державний антисемітизм сорокових — п'ятдесятих років — це ще не Бабин Яр. Але механізм кривавого «класового» насильства уже відпрацьований спочатку через розстріли заручників, а потім через голодомор і масову депортацію мільйонів, через всесилля каральної системи.

Зближення комуністичної ультралівої з нацистсько-фашистською ультраправою значною мірою було наслідком зовнішньополітичних маневрів «країни переможного соціалізму», що в чомусь істотному повторювали стратегічні шукання царської Росії.

Коли світова і насамперед європейська пролетарська революція виявилася ілюзією, а держава Росія — єдиною реальністю, її керівники знову постали перед старою геополітичною проблемою Росії: або слід вийти на простори планетарної політики, насамперед через Азію, — і тоді потрібен союз з Німеччиною проти європейської ліберальної демократії, або переважати має інтерес до Східної Європи і Близького Сходу — тоді на часі пошуки контактів з Англією і Францією проти німців і Туреччини. Росія Леніна і Троцького обрала максималістську планетарну альтернативу, тільки тепер не в військово-морському «дредноутному», а в революційному варіанті; при цьому вона уклала таємну воєнну угоду з переможеною Німеччиною, дуже розраховувала на «революційні ресурси» націоналістичної Туреччини і — єдина з великих держав — не визнавала Версальської системи і Ліги Націй, провокуючи опір переможених.

На шлях союзу СРСР з Німеччиною штовхали і пошуки вирішення «російського питання» консервативними політичними силами Заходу.

У двадцяті роки закладаються стартові позиції європейської великої політики, формулюються альтернативи, що обмежують політичні маневри справа і зліва. Консервативні політики готові до маневру з відкритим до союзів правим флангом, спроможні, відповідно до засад консервативного реформізму, на окремі часткові зміни системи рівноваги. Ліволіберальний центр не має чіткої програми і втратив ініціативу, але бачить небезпеку праворадикальних диктатур. В цих рамках коливається європейська політика залежно від того, які сили переважають у тій чи іншій країні.

Небезпека короткозорого консерватизму була очевидною уже в двадцяті роки, коли праві кола європейських демократичних держав підтримали італійський фашизм, вітаючи його рішучість у придушенні комуністичної й некомуністичної лівої. Перемога нацизму в Німеччині стала реальним наслідком політики консерваторів, спрямованої на підтримку радикальної правиці проти лівих і центристів. Союз консерваторів (зокрема армії) з нацистами все більше переростав на тоталітарне домінування партії Гітлера,

що стало очевидним у 1936 — 1937 рр. Слабкість європейської лівої і лівого центру, що не замінили лібералів і не сформулювали лівої альтернативи, посилили позиції не просто консерватизму, а реакції. Ліберально-демократична альтернатива комунізму утверджується тільки в США з приходом до президентської влади Рузвельта.

Після перемоги Гітлера в лівих і центристських колах європейських країн посилюється прагнення створити єдиний антифашистський політичний блок, безпосередньою метою якого було б врятування демократії. Всупереч позиції кремлівського комінтернівського керівництва до ідей «народного фронту» схиляються комуністи Франції, Італії, Іспанії. Європейське ліве і комуністичне середовище сподівалося від СРСР активної антифашистської політики, оскільки комуністи і інші ліві ставали першими жертвами фашистського і нацистського терору.

Сталін врешті вибрав орієнтацію на антифашистські демократичні сили Заходу.

Вибір між антидемократичною стратегією, що включала угоду з фашизмом, та підтримкою західної демократії і відповідно світових антифашистських сил значною мірою був пов'язаний з внутрішньополітичними маневрами Сталіна.

Тоталітарний переворот здійснено Сталіним у два етапи. На першому етапі (1928 — 1933) при опорі на революційно-фундаменталістські комуністичні сили був ліквідований ринок і вся економіка, включаючи селянську, поставлена під централізований плановий контроль. У ході цього перевороту була тероризована інтелігенція і ліквідований будь-який можливий опір владі у масах, передусім селянських, та в національних осередках, передусім в Україні. На другому етапі, що планувався з 1932 р., терор мав поширитися на виконавців першого етапу насильства і закінчитись винищенням «винуватців перегинів», а за ними ленінського керівництва вищої і середньої ланки, утвердженням ідеології комунізму як державної політичної релігії і встановленням повного (тотального) контролю над професійним духовним виробництвом і повсякденним життям кожного. Але безпосередній перехід до нової хвилі терору був зірваний глухим опором партійного керівництва, яке все менше довіряло Сталіну і його найближчому оточенню і поставило партію перед можливістю внутріпартійного перевороту і зміни Сталінського керівництва. За цих умов Сталін змушений був відкласти завершення своїх планів і піти на ліберальні маневри.

З 1932 р. поступово припиняється терор проти старої інтелігенції, в 1934 р. амністовано частину колишньої опозиції, зокрема на досить високе становище повернений Бухарін. Готується нова Конституція СРСР, набагато більш демократична, ніж попередні, піддається критиці прийнятий в Ленінські часи «класовий» принцип «революційної доцільності» в діяльності силових структур офіційно заміняється «буржуазним» принципом «однакова кара за однакові злочини». Горький організує Спілку радянських письменників, на «блок комуністів і безпартійних» покладаються надії як на варіант відродження громадянського суспільства.

Одним із таких ліберальних маневрів була і зміна позиції Комінтерну щодо антифашистського руху. Сталін відмовився від радикального наступу на західну демократію, в якому намічалися перспективи порозуміння з фашистами, і підтримав «тактику Народного фронту», а пізніше і іспанську демократію, за яку вболівала демократична громадськість світу. Вступ СРСР до ліги Націй, укладення договорів з Францією та Чехословаччиною знаменували радикальну зміну в загальних орієнтаціях Кремля.

За кулісами цих ідеологічних і дипломатичних актів розгортається найкривавіший в історії Росії масовий терор, що закінчується практично повним винищенням старої партії, побудовою конструкції тоталітарної влади, ідеологічно вивершеної «Коротким курсом історії ВКП(б)». «Великий терор», що завершував тоталітарний переворот, був сприйнятий Заходом не цілком адекватно. Більшість політиків і, мабуть, громадськість Заходу в цілому повірила Сталіну, ніби «великий терор» був викликаний змовою старого революційного комунізму Троцького-Бухаріна.

Тоталітарний переворот вводить Росію в число держав з раціонально осяжними цілями («національними інтересами»), хоча б вони були і вкрай небезпечними та агресивними. Сталін обертається для ліберального Заходу на «нашого мерзотника» на зразок латиноамериканських диктаторів, тільки колосальних розмірів.

Але Сталін так само, як і західні демократії, коливався між «лівим» і «правим» варіантами політичного вибору. Різкий поворот до «континентальної» політики в 1934 — 1938 роках з відмовою від революційної агресії на Сході змінився перед самим початком війни ще різкішим маневром — спілкою з гітлеризмом проти європейської демократії з планетарними зовнішньополітичними пріоритетами. Ентузіазм світової революції набув карикатурних форм.

Втративши енергію «світової пролетарської революції», СРСР втратив і власну світову функцію. Його політичне обличчя тепер залежало від того, на чиєму боці будуть його воєнно-економічні ресурси.

Повертаючись до часто обговорюваного питання, який режим гірший — комуністичний чи фашистський, варто від початку зазначити його безглуздість. Гірший для кого? Гітлерівський режим був не такий страшний для німців, як Сталінський — для народів СРСР, включаючи росіян. Але німецький нацизм був незрівнянно страшніший для підкорених народів, включаючи українців, ніж російський комунізм.

Воєнно-політичний союз між комуністичною тоталітарною диктатурою Росії та ліберальною демократією Заходу був єдиним способом розгромити західноєвропейський тоталітаризм, оскільки для досягнення цієї цілі воєнних сил Заходу — навіть за умови залучення потужностей США — не вистачало. Перемога нацизму в Європі була набагато небезпечніша, ніж ті переваги, що їх одержував СРСР внаслідок відтворення Антанти. Вона означала утворення в центрі Європи «чорної діри», цивілізаційного провалля, для якого слово «реакція» було б солодкавим евфемізмом. Ірраціональне сполучення моральної дикості з технічними досягненнями цивілізації, персоніфіковане гітлеризмом, знайшло опору в інтегральних націоналізмах фашистського типу від Іспанії до Балкан і глибоко реакційному консерватизмі виниклих на руїнах ліберальної демократії режимів на зразок Віші, що готувало докорінний поворот у розвитку Заходу, а разом з тим і реальну загрозу основам світової цивілізації. Саме в такому випадку єдиною надією цивілізації став би режим Сталіна, і довелось би починати все з початку. Свідомі того, що союз із тоталітарною Росією означатиме важкі жертви, керівники Заходу металися між спробами спертися на Гітлера проти Сталіна і на Сталіна проти Гітлера. І тоді, в 1939 — 1940 рр., коли, здавалося, жереб було кинуто і союз чорних і червоного тоталітарних режимів Європи проти ліберальної демократії було укладено, цей найнебезпечніший політичний варіант виявився нездійсним, і життя вирішило драматичні проблеми європейської політики на користь антигітлерівської коаліції.

Розділ 3

Третя криза західної цивілізації — «холодна війна»

Сполучені Штати спроможні гігантською мірою
наростити навантаження, які будуть обтяжувати
радянську політику, нав'язувати Кремлю набагато більшу поміркованість
і обережність, ніж властива останнім рокам;
таким чином можуть бути заохочені тенденції,
які врешті-решт приведуть або до розвалу,
або до поступового розмивання Радянської влади.

Джордж Кеннан, 1946

На жаль, всупереч тому, що тепер говорять
про легендарну незалежність мислителів,
жодна людська спроможність не є такою вразливою,
як здатність мислити,
тому набагато легше діяти в умовах тиранії, ніж мислити.

Ганна Арендт

Кожен народ має такий комунізм,
на який він заслуговує.

Казімеж Мєтельскі, 1958

Радянський тоталітаризм — головний ворог демократії

«Холодна війна»

У післявоєнний мир імперія Сталіна увійшла як потенційний військовий противник світової демократії і західної цивілізації. Переможців не судять, і керівники режиму намагались забути про відповідальність за поразки першого періоду війни та за ціну перемоги. Армія була овіяна славою Великої Перемоги, безглузда загибель мільйонів людей і страждання упосліджених рядових трудівників фронту, тилу і «зони» набули вищого історичного сенсу. Сталінський режим, історичною місією якого стала вирішальна роль у війні з найнебезпечнішим ворогом цивілізації — фашизмом, тепер опинився на чолі всіх противників західної економічної, політичної та духовної культури. Вимальовувалася нова світова війна, найнищівніша і найнебезпечніша. Сталін не дуже крився з оцінками її перспективи. В присутності Джіласа він ще 1945 року оцінював можливу тривалість миру в 10—15 років; війна, отже, повинна була спалахнути десь в 1955—1960 роках.

Черчілль, Рузвельт і Сталін. Ялта, 1945 р.

Визначальною обставиною післявоєнної епохи була антикомуністична «холодна війна», що почалася ще до закінчення антифашистської Другої світової.

Сьогодні набуває чисто негативного значення вислів «Ялтинський світ», що символізує оцінку відомої зустрічі Великої трійки як поділ світу між супердержавами і як капітуляцію Заходу перед Сталіним. Це чисто пропагандистська й ідеологічна оцінка, що ігнорує тодішню реальність. Ідея укладення подібної угоди з СРСР виникла на самому початку історії Великої коаліції, в 1941 році, у лідерів англійських консерваторів; альтернативою була б координація зусиль без планів післявоєнного устрою, в розрахунку на те, що в кінці війни все залежатиме від воєнної долі. Однак, Черчілль дійшов цілком правильного висновку, що краще наперед спільно зі Сталіним зумовити деякі позиції, на яких можна буде намагатися зупинити комуністів в разі їх переможного наступу. Передусім це стосувалося Польщі, уряд якої не капітулював 1939 року, продовжував опір (маршал Ридз-Сміґли залишився в підпіллі і помер у Варшаві) і мав офіційне місцеперебування в Лондоні. Англія, прекрасно розуміючи, що Сталіна ніщо не зупинить, якщо Червона Армія вступить на польську територію, мала проте всі юридичні підстави для захисту прав законного польського уряду. Драматична історія утвердження комунізму в Поль-

щі аж ніяк не є свідченням хибності англо-американської «ялтинської» політики — Захід зробив усе можливе, щоб принаймні зберегти за партіями польської демократії якісь міністерські портфелі. Однак, Центральна і Східна Європа, визволена радянськими військами від панування Німеччини, впродовж 1946—1948 років повністю опинилася під контролем Кремля, що неважко було передбачити від початку Великої коаліції. У всякому разі Англії ціною великих зусиль вдалося відстояти Грецію, щоб зберегти хоча б плацдарм на Балканах; Сталін робив спроби всупереч домовленостям оволодіти ситуацією і тут, але проковтнув поразку комуністичного партизанського руху генерала Маркоса — саме завдяки попереднім домовленостям. В 1945—1947 роках Англія надавала Греції і Туреччині велику матеріальну допомогу. Тільки коли вона виявилася неспроможною нести цей тягар, президент Трумен оприлюднив свою доктрину, проголосивши обидві країни опорою демократії на південно-західних кордонах сфери впливу СРСР і зобов'язавшись від імені Сполучених Штатів допомагати їм.

Захід активно готувався до можливого військового конфлікту з СРСР[1]. Ще 6 січня 1945 року, тобто під час війни і за життя Рузвельта, Об'єднаний розвідувальний комітет (ОРК) — підрозділ Об'єднаного комітету начальників штабів (ОКНШ), очолюваного адміралом Легі, — представив аналітичний документ «Можливості і наміри СРСР в післявоєнний період», в якому прогнозував, що СРСР буде віддавати вищий пріоритет економічним проблемам і обмежиться класичною метою створення поясу безпеки навколо своїх кордонів, по можливості уникаючи міжнародних конфліктів (документ ОРК 80). В документі ОРК 250/1 від 31 січня 1945 року

Президент Трумен проголошує по радіо свою історичну промову («доктрину Трумена»)

підтверджується погляд, що СРСР приблизно до 1952 року буде уникати конфлікту з Великобританією і США, оскільки у нього немає ресурсів і можливостей вести авантюристичну політику і навіть гонку озброєнь з країнами Заходу. Однак, в документі ОКНШ 1545 від 9 жовтня 1945 року говориться, що СРСР має можливість захопити всю Європу «зараз або до 1948 року» силами 40 дивізій, а також включити в свою сферу впливу Туреччину й Іран. В Азії СРСР має можливість захопити Китай.

Всі ці оцінки можна вважати слушними. Щоправда, вторгнення в Європу в Кремлі не планувалось, але у військовому відношенні було цілком можливим, і Заходу тоді нічого було б протиставити Радянській Армії.

Експерти адмірала Легі оцінювали перспективи подолання Радянським Союзом свого відставання в такий спосіб: а) втрати в людських ресурсах та руйнація промислового потенціалу потребуватимуть 15 років відбудови, б) відсутність сучасних технічних сил можна буде подолати за 5—10 років, в) відсутність стратегічних військово-повітряних сил — за такий самий час, г) відсутність військово-морського флоту — за час ще довший, 15—20 років, ґ) поганий стан транспорту — за 10 років, д) вразливість нафтових джерел та військово-промислових центрів СРСР для авіації залишиться назавжди, е) на підготовку атомної бомби СРСР давалось 5—10 років, припускалось,

[1] Цитовані нижче опубліковані в США документи стали відомі в СРСР завдяки публікації Л. Безименського і В. Фалін «Кто развязал «холодную войну»...» // Правда. — 1988. — 29 серп.

Американські солдати спостерігають за вибухом атомної бомби. Лас Вегас, 1945 р.

правда, і менше, є) опір в окупованих країнах буде подолано за 5 років, ж) чисельна воєнна слабкість на Далекому Сході, особливо щодо ВМС, може бути подолана за 15—20 років. Як видно, у великому наближенні розрахунки були вірними, але можливості Сталінського тоталітарного режиму американські експерти недооцінили.

5 березня 1946 року Черчілль виступив із своєю відомою промовою в м. Фултоні (США), де вперше сказав про «залізну завісу». Більш ґрунтовним, ніж яскрава пропагандистська промова колишнього прем'єра Великобританії, був аналіз ситуації Дж. Кеннаном. Посол США в Москві, знавець Росії Джордж Кеннан надіслав 22 лютого 1946 року до Білого дому телеграму в 8 тис. слів. Кеннан наполягав на тому, що СРСР прагне «зруйнувати гармонію нашого суспільства», спираючись на «глибокий і потужний потік російського націоналізму». Він закликав показувати справжнє обличчя тоталітарного режиму і звести всілякі стосунки з ним до мінімуму. Згодом, після повернення до США, Кеннан опублікував під псевдонімом «містер Х» статтю в журналі «Форін афферс», де виклав стратегію «холодної війни». Ще раз процитуємо передбачення Кеннана: «Сполучені Штати спроможні гігантською мірою наростити навантаження, які будуть обтяжувати радянську політику, нав'язувати Кремлю набагато більшу помірковаість і обережність, ніж властива останнім рокам; таким чином можуть бути заохочені тенденції, які врешті-решт приведуть або до розвалу, або до поступового розмивання Радянської влади». Наведений план-прогноз Кеннана можна вважати найбільш глибоким формулюванням антикомуністичної стратегії американської демократії, але він абсолютно не бачить конкретних шляхів «розмивання» і «розвалу».

Здавалося, єдиним способом подолання загрози російського тоталітаризму залишається війна.

Війна проти світового комунізму і його оплоту — СРСР визначалась як «війна з ідеологічних мотивів» (документ ОКНШ від 9 квітня 1947 року). Меморандум РНБ 7 (березень 1948 року) говорив про керівну роль США в «організації всесвітнього контрнаступу в ім'я мобілізації і зміцнення наших власних сил і антикомуністичних сил нерадянського світу, а також підриву могутності комуністичних сил». Директива РНБ 20/1 від 18 серпня 1948 року рекомендувала шляхом «балансування на грані війни» досягти «відкидання радянської влади», перетворення СРСР на утворення, «слабке в політичному, воєнному і психологічному відношенні порівняно з зовнішніми силами, що знаходяться поза межами його контролю». У випадку, коли комуністична влада все ж уціліє на значній території, директива планувала пред'явити їй вимоги воєнно-політичного характеру, які забезпечили б її тривалу військову «безпомічність», і вимоги економічного характеру, які викликали б істотну економічну залежність. «Всі умови мають бути жорсткими і принизливими для комуністичного режиму. Во-

ни можуть нагадувати Брест-Литовський мир 1918 року».

4 вересня 1945 року ОРК в меморандумі за № 329 ставив завдання відібрати 20 найважливіших цілей для атомного бомбардування на території СРСР. 19 вересня 1945 року ОКНШ дійшов висновку про неминучість вибору стратегії *першого, превентивного, випереджуючого удару*. Впродовж 1946—1949 років будуються конкретні плани з визначенням все нових баз, із яких наносяться все потужніші атомні удари, — «Пінчер» (1946), «Бройлер» (1947), «Граббер», «Еразер», «Даблстар», «Гафмун», «Фролік», «Інтермеццо», «Флітвуд», «Сіззл» (1948), «Дропшот» та «Оффтекл» (1949). В плані «Дропшот» атомному удару підлягає вже 200 цілей в 100 містах, на що планується витратити 300 атомних і 29 тис. тонн звичайних авіаційних бомб, щоб знищити 85 % промисловості, та ще 75—100 атомних бомб для знищення радянської авіації на аеродромах. Повна готовність до такої великої війни передбачалась планом «Дропшот» на початок 1957 року, а до того йшлося про використання підривних елементів, таємну організацію масових хвилювань і збройних заворушень.

Істотно, що ідея превентивного атомного удару по СРСР впродовж післявоєнного десятиліття була відкрито прийнята в Сполучених Штатах. Згаданий Джордж Кеннан говорив: «Ми базуємо нашу оборонну структуру на атомній зброї і маємо намір першими використати її»[1]. США завжди були готові першими використати атомний удар для досягнення перемоги на ранньому етапі війни проти СРСР, як говорилось в директиві Ради Національної Безпеки 68 від 14 квітня 1950 року. А, отже, були політичні сили і військові кола, які цілком серйозно планували атомний апокаліпсис, не уявляючи, що це було б кінцем і світової цивілізації.

З часом постало питання і про політичне рішення з приводу застосування атомної бомби. 30 вересня 1950 року президент Трумен відкрито заявив, що розглядається питання про нанесення атомного удару в Кореї. Хвилювання, що почалося в світі після цієї заяви, змусило США відступити, але проблема залишалась відкритою.

Генеральські плани чисто військового характеру можуть сьогодні викликати хіба що сміх. В документі об'єднаного командування 496/1 визначаються окупаційні сили на випадок війни: для приборкання Москви — дві дивізії і дві авіагрупи, в Ленінград, Київ, Архангельськ, Мурманськ, Горький і т. д. — по одній дивізії, всього 22 дивізії і 22 авіагрупи.

Плани військових та радикальних політиків, на превелике щастя для людства, не були реалізовані, хоча важко оцінити, наскільки ризикованими були реальні ситуації балансування демократичного і тоталітарного світів на грані війни. Готовність військово-політичних лідерів західних демократій до масового убивства 65 мільйонів людей — а саме так визначались можливі жертви Радянського Союзу після превентивного атомного удару — сама по собі є ганьбою для Заходу, оскільки немає такої мети, яка б виправдовувала подібні засоби.

Враховуючи надзвичайно великий ступінь ризику, президент США вимагав переваги в атомній зброї не менш ніж 10:1. Такої переваги НАТО добитися ніколи не вдавалось, і це було головним фактором, який стримав збройний конфлікт.

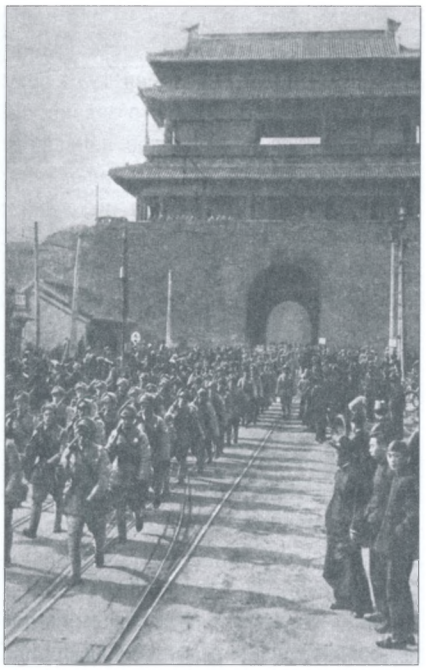
В перше повоєнне десятиріччя у військовому керівництві Сполучених Штатів — основного воєнно-політичного гаранта західної цивілізаційної системи — головні посади обіймають військові діячі Другої світової війни: адмірал Легі, генерали Маршалл, Ейзенгауер, Макартур, Бредлі та інші. Саме

Джордж Кетлетт Маршалл

[1] Цит. за: *Иванов Р.Ф.* Дуайт Эйзенхауэр. — М., 1983. — С. 151.

Бійці НОАК входять в Пекін

Джордж Кетлетт Маршалл був правою рукою Рузвельта у військових справах як начальник об'єднаного комітету штабів, і президент виявив певний егоїзм, не його, а Ейзенгауера призначивши командуючим збройними силами вторгнення. Маршаллу належить і найважливіша післявоєнна ініціатива в зовнішній політиці США, в час його перебування на посту державного секретаря, — відомий «план Маршалла», проведений в життя в 1947—1952 роках. Вплив Ейзенгауера у військово-політичних колах був дуже значним, і ще перед виборами 1948 року Трумен пропонував йому виставити свою кандидатуру в президенти від демократичної партії. Якщо колишній начальник Ейзенгауера, командуючий військами США в Тихому океані генерал Макартур був відомим «яструбом» і прихильником використання атомної зброї за перших же ускладнень, то «Айк» не вірив у реальність небезпеки глобального російського нападу і був дуже обережний щодо превентивного атомного удару. Крім політичного реалізму тут діяв і чистий розрахунок: у Сполучених Штатів тоді не було атомного арсеналу, достатнього для того, щоб швидко виграти війну. Стримана і скептична оцінка Ейзенгауером загрози, створюваної воєнною імперією Сталіна, особливо показова в світлі тієї паніки, яка охопила Захід після звісток про те, що СРСР з 1949 року має атомну зброю.

Чи плани Сталіна були розраховані в рамках малої, європейсько-континентальної стратегії, чи вони мали максималістське, глобальне спрямування? Мається на увазі аналогія з двома стратегіями Російської імперії та двома стратегіями, між якими вибирав Сталін у передвоєнні роки. Чи така аналогія взагалі припустима, якщо йдеться про післявоєнне десятиріччя? Оскільки в «холодну війну» світ вступив уже в атомну еру і оскільки СРСР створив власну атомну зброю і працював над водневою бомбою, можна думати, що питання тим самим зняте: третя світова війна мусила використовувати всю найновітнішу техніку і мати глобальний характер.

Сталін в останні роки свого життя ставився до глобальної термоядерної війни лише як до віддаленої перспективи. В 1946—1949 роках могло здаватися, що СРСР зосереджений на часткових континентальних задачах, серед яких, крім закріплення в Центральній Європі і на Балканах, можна виділити Іран, Туреччину, Китай. Найбільше нагніталася обстановка саме в Європі і саме навколо Берліна і Німеччини в цілому. Найвищого рівня напруження в Європі досягло в часи блокади Берліна з 24 червня 1948 року по 4 травня 1949 року. Здавалося, в серці Європи ось-ось спалахне воєнний конфлікт. Утворення НАТО 4 квітня 1949 року було найважливішою реакцією Заходу на це нагнітання воєнної напруженості.

Однак, це був блеф. Удар Сталін наніс не в Європі. В ті дні жовтня 1949 року,

коли комуністичний блок урочисто проголосив утворення Німецької Демократичної Республіки, набагато важливішим було майже одночасне проголошення Китайської Народної Республіки. Сталін в Берліні погрожував війною, щоб відволікти увагу Заходу від Китаю. Завдяки розвідці Сталін знав, що Захід не має сил для нанесення атомного удару в двох місцях одночасно.

Розгром режиму Чан Кайші і перемога комуністів у Китаї були колосальним успіхом СРСР. А 24 червня наступного року почалася війна в Кореї, озброєні і навчені СРСР війська Корейської Народно-Демократичної Республіки вторглися на територію Корейської Республіки, війна ледве не переросла у світовий ядерний конфлікт. Армія Кім Ір Сена дійшла до південних берегів півострова, потім війська США врятували Південну Корею від повного рзгрому і дійшли до річки Ялу на півночі, потім китайські «добровольці» відновили status quo. Світ повернувся до вихідної точки, на якій він тепер, користуючись термінологією Джона Фостера Даллеса, «балансував на грані війни».

Перемога комуністів в Китаї і наступ КНДР в Кореї змусили по-новому подивитись на ситуацію в Азії. Одразу за кордонами Китаю починалися території, де постріли не змовкали з часів Другої світової війни. В Філіппінах, яким США надали незалежність, війна керованої комуністами партизанської армії Хукбалахап проти уряду закінчилась поразкою комуністів тільки 1954 року. В Індонезії повстання комуністів проти націоналістичного уряду, який ще 1945 року виборов (діючи разом з комуністами) незалежність від Голландії, продовжувалось до кінця 1948 року, але і після загибелі вождів комуністичної армії ситуація залишалась нестабільною. Нарешті, повстання комуністів у В'єтнамі закінчилось 1954 року поразкою французів у Дьєн Б'єнфу, після чого у війну поступово вступають Сполучені Штати Америки.

Характерно, що в цей, Сталінський період комуністи у всьому азійському регіоні не розчиняються в місцевих націоналістичних рухах і не полишають прагнень відтіснити націоналістів від керівництва боротьбою за національну незалежність. Ця політика заповідана Сталіним ще за двадцять років до того. «...Жовтнева революція відкрила нову епоху, епоху *колоніальних* революцій, що проводяться в *пригноблених країнах* світу *в союзі* з пролетаріатом, *під керівництвом* пролетаріату. ...Раніше «прийнято було» думати, що єдиним методом звільнення пригноблених народів є метод *буржуазного націоналізму*... Тепер цю легенду слід вважати спростованою»[1]. Як і в часи боротьби проти «правого ухилу», Сталін не збирався віддавати справу «визволення пригноблених народів» в руки «буржуазного націоналізму».

Стратегія Сталіна в колоніальній периферії світу спирається на малоперспективні, як виявилося згодом, комуністичні сили і тому залишається обмеженою частковими задачами. Вона може добитися успіхів там, де раптом будуть зосереджені всі воєнні зусилля; але це вже не стратегія «світової революції», навіть в обмеженому Азією гігантському регіоні планети. Це — серія конкретних операцій російської комуністичної Великої Держави, кожна з яких спирається на матеріальну військову силу, використовуючи, звичайно, ідеологічний революційний ентузіазм.

Орієнтуючись на перспективу торжества російського комунізму у світовому масштабі, Сталін здійснював характерну для цього обережного хижака стратегію «часткових операцій» в найслабших для Заходу ланках, щоб знекровити і послабити противника в його вразливих місцях.

[1] Див.: *Сталин И.В.* Вопросы ленинизма: 11-е изд. — М., 1952. — С. 186.

Дуайт Ейзенгауер

Стратегію чи тактику? З точки зору самого Сталіна, принаймні його поглядів 1924 року, — тактику. Стратегія з жовтневого перевороту вважалась незмінною. Ось як визначав її Сталін в лекціях, прочитаних у Свердловському університеті і опублікованих у квітні—травні 1924 року в «Правді»: «Наша революція пережила вже два етапи і вступила після Жовтневого перевороту в третій етап. Відповідно до цього мінялася стратегія. ...Третій етап. Почався він після Жовтневого перевороту. Мета — зміцнити диктатуру пролетаріату в одній країні, використовуючи її для подолання імперіалізму в усіх країнах. Революція виходить за рамки однієї країни, почалась епоха світової революції. Основні сили революції: диктатура пролетаріату в одній країні, революційний рух пролетаріату в усіх країнах. Головні резерви: пролетарські і дрібноселянські маси в розвинутих країнах, визвольний рух в колоніях і залежних країнах. Напрямок основного удару: ізоляція дрібнобуржуазної демократії, ізоляція партій II Інтернаціоналу, що являють собою основну опору політики угоди з імперіалізмом. План розташування сил: союз пролетарської революції з визвольним рухом колоній і залежних країн»[1]. Працею «Про основи ленінізму» відкривалися всі 11 видань збірника «Питання ленінізму», що підкреслювалося і при перевиданні її в 6 томі «Творів» Сталіна[2].

Те, що було насправді дуже крутими поворотами в політичному курсі, самому Сталіну видавалося лише зміною тактики. Головним ворогом для нього залишалася *демократія* і її політична опора в масах — соціал-демократичні партії. Проте, серйозних надій на «пролетарську революцію» в Західній Європі він уже давно не покладав. Реальні розрахунки можна було ґрунтувати лише на «світовому селі», і глобальна стратегія обережного просування до світового панування будувалась на окремих проривах на культурно-політичній периферії світу. Китайський варіант мав бути зразковим, оскільки він сполучав «визвольний рух колоній та залежних країн» з комуністичним, а не націоналістичним керівництвом.

Як і тоді, так і в вісімдесяті роки люди на Заході, що планували «холодну війну», мали рацію в одному: тільки згубне для економіки СРСР військово-технічне змагання призвело за сорок шість років до краху комунізму. Але сталося це, на щастя, зовсім не так, як ввижалося тодішнім політикам і військовим Заходу. І великий радянський дисидент Андрій Сахаров не покаявся з приводу того, що сприяв створенню могутнього ядерного потенціалу СРСР. Тому що воєнна перемога США над комунізмом була б такою ж згубною для цивілізації, як і перемога комуністичного тоталітаризму; вона породила б не тільки «ядерну зиму», але й нечуване поправіння й озлоблення Заходу, що звело б нанівець плоди перемоги демократії. Яскраво висловив це один із найрозумніших генералів і найрадикальніших антикомуністів Америки Дуайт Ейзенгауер в перший рік свого президентства, в промові 4 вересня 1952 року в Філадельфії: «Тільки поразка, понесена в сучасній війні, може бути жахливішою, ніж одержана в ній перемога. Єдиний шлях до перемоги в третій світовій війні — це її попередження»[3].

Якщо визначати координати прогресу, то, хоч як це парадоксально, все відчутніший *військовий баланс сил демократії і тоталітаризму виявився гарантією виживання людства*, і робота радянських вчених і гуманітаріїв на військовий потенціал тоталітарної держави — СРСР — об'єктивно не була зрадою ні їх національних зобов'язань, ні їх загальнолюдських гуманістичних переконань, хоча й повинна була породжувати глибоку внутрішню роздвоєність.

[1] Див.: *Сталин И.В.* Вопросы ленинизма. 11-е изд. — С. 56.

[2] Див.: *Сталин И.В.* Сочинения. — М., 1947. — Т. 6. — С. 405.

[3] Цит. за: *Иванов Р.Ф.* Дуайт Эйзенхауэр. — М., 1983. — С. 144.

Драматизм ситуації особливо яскраво виявився в роботі вчених різних країн над ядерною зброєю. Частина вчених-атомників ще в роки війни намагалася поставити роботу над атомною бомбою під фактичний міжнародний контроль наукового співтовариства. Цим зокрема пояснюється позиція Нільса Бора, Лео Сілларда, Енріко Фермі, самого Альберта Ейнштейна та інших фізиків, що значною мірою уможливила проникнення істотних наукових таємниць в середовище радянських атомників. Згадані вчені були категоричними противниками чиєї б не було монополії на секрети атомної зброї, а деякі з фізиків пішли — з ідейних міркувань! — на співробітництво з радянською розвідкою і крадіжку військових таємниць. Протилежну позицію займав, наприклад, Теллер.

В СРСР такі ініціатори розробки атомної зброї, як В.І. Вернадський, А.Ф. Йоффе, П.Л. Капіца, належали саме до тих вчених, які — можливо, наївно за тих умов — прагнули залишити атомну зброю під контролем наукової громадськості, тоді як молодий Курчатов не мав жодних гуманістичних ілюзій і був гарячим прихильником комуністичної бомби. Саме в цьому була засада суперечностей між науковим керівником атомного проекту Капіцею та державним контролером та організатором робіт по проекту Берією. Характерно, що Сталін, приймаючи відставку Капіци, попередив Берію, що опального фізика він йому «не віддасть». Сталін відчував, що неприємність із Капіцею може перерости на серйозне протистояння з науковою елітою, значущість якої в атомному проекті він оцінив цілком адекватно. Зрештою, Берія був дбайливим господарем «проекту № 1» і добре опікувався зайнятими в ньому інженерами і вченими.

Цей потаємний конфлікт пізніше знайшов продовження в конфлікті Сахарова з Хрущовим, а потім і з усім комуністичним керівництвом, що відіграв значну роль уже у формуванні політичної опозиції в СРСР.

Як історичний курйоз можна відзначити, що в створенні радянської атомної бомби велику роль відіграв українець В.І. Вернадський, а американської — українець Джордж (Георгій) Кістяківський, син Богдана Кістяківського, доброго знайомого, колеги і однодумця Вернадського. На Джорджа Кістяківського намагалися вплинути радянські розвідники, але з цього нічого не вийшло. Син самого Вернадського, теж Джордж (Георгій) і теж професор одного з американських університетів, був відомим істориком, євразійцем і антикомуністом.

Рівновага в можливостях знищити цивілізацію — вкрай небезпечна і хистка умова мирного співіснування, а коли параноїдальним диктаторам належить безконтрольна влада в супердержаві, все щохвилі висить на волоску. Без перебільшень можна сказати, що людство чудом пережило середину XX століття.

П.Л. Капіца

Метафізика часу

Західноєвропейські філософи виявляють певну самонадіяність в оцінці загального значення своєї діяльності. Обговорення в університетських аудиторіях, у своїй фаховій спільноті, в книгах, статтях, на багатолюдних міжнародних конгресах і вузьких семінарах філософської проблематики сучасності для них є справжнім рухом епохи, — рухом філософської свідомості суспільства, а, отже, і самого суспільного буття, оскільки свідомість від буття невіддільна і є його концентрованим виразом. Так уявляв собі справу Геґель, так уявляв її і Гуссерль. Враховуючи,

що обидва вони залишалися мислителями, які формували філософський дискурс століття, можна зрозуміти слова Жака Дерріда: «Для Гуссерля, як і для Геґеля, розум є історією і *не існує іншої історії, крім історії розуму*»[1] (курсив мій. — *М.П.*).

А, зрештою, чи й справді це вже така самонадіяність? Так уявляється нам, в «совковій» підсвідомості яких міцно сидить уявлення про інтелігенцію як «прошарок», що має історичну провину перед трудовим народом і обов'язок спокутувати цю вину своєю жертовністю. З західної точки зору інтелектуальна *еліта* просто краще від інших розуміє те, що навколо відбувається, бо такий її фах і така її робота. Те, що інші роблять неусвідомлено, еліта повинна обдумувати і виносити на поверхню громадського самопочуття. Так витворюється те, що Гайдеґґер називав *метафізикою часу*. У всякому разі саме в філософії треба шукати сліди тих загальних ідей, задумів і цілей, настроїв і почуттів, що визначали *напрямок шукань* Заходу в усіх сферах життя.

Філософські отці європейської цивілізації XX століття, на яких посилаються сьогодні як на класиків, в більшості своїй формувалися в 20-х роках, а писали в 30-х. Їх не чули перед війною, особливо в Німеччині, і почали перечитувати в сорокових — п'ятдесятих; виникає проблема, чи не були вони вже тоді, після війни, анахронізмом. Самосвідомість Європи залишалася ретроспективною.

Можливо, це й так, якщо говорити про цінність філософських *діагнозів* стану суспільства. Але концепції *Zeitgeist'y* («духу часу») 40—60-х років ми можемо розглядати й інакше — не як діагнози, а як *симптоми* стану європейського духу.

Характерною рисою панівних світоглядних концепцій була їх сконцентрованість на *суб'єктивності*. Когнітивні виміри з їх обов'язковою загальнозначущістю все менше цікавлять інтелігентного європейця, він все більше переймається ціннісними і особливо владними вимірами буття. Цим самосвідомість Європи XX століття відрізняється від традиційного духу Просвітництва, яке насамперед покладало надії на розум, істину і практичну раціональність. Зрештою, увага до суб'єктивних вимірів людської життєдіяльності сама по собі не виводить із просвітницької парадигми, оскільки, як це стало зрозумілим з деяким запізненням, навіть для Геґеля — автора «Феноменології духу» — суб'єктивність є відправною точкою. Але про Розум і Прогрес важко стало говорити після Освєнціма, і це визначає різницю між ідеологією Просвітництва і «духом часу» другої половини XX століття. Розвиток освіти, науки і техніки не дає жодних гарантій проти вселюдських катастроф і провалля в такі безодні жаху, про які навіть в криваві часи якобінської гільйотини не можна було й подумати. Пам'ять про крематорії не дає можливості безжурно повторювати: «Нічого, добро візьме гору»; сучасний образ сатанинських сил зла безмірно далекий від образу оперного Мефістофеля. Свідомість Заходу спрямована на осмислення природи людини, витоків добра і зла в світлі трагічного досвіду 30—40-х років, що перекреслював оптимістичні надії Просвітництва.

Дивовижно, але всі сучасні антропологічні концепції природи людини мають витоки в суто сцієнтистській і позитивістській європейській традиції. Джерела «філософії розуміння» XX століття не стільки в філософії релігії Шляєрмахера і протестантській герменевтиці, скільки — через Гуссерля — в надзвичайно раціоналістичній теорії значення і смислу німецького математика кінця XIX століття Ґотлоба Фреґе.

[1] *Дерріда Жак.* Цілі людини // Після філософії: кінець чи трансформація? — К., 2000. — С. 126.

Вже XIX століття знаменувалося емансипацією природничих наук від філософії та їх спробами покладатися насамперед на філософське значення своїх власних загальнотеоретичних досягнень. Філософськи осмислена позитивна наука розглядається як єдино надійний репрезентант «духу часу». Це стосується фізики і такої знакової фігури в ній, як Ернст Мах, це стосується і математики, що вийшла на філософську авансцену дослідженнями безконечності і неперервності в теорії множин та її логічних реконструкціях. Фреґе був мислителем-математиком і започаткував емансипацію логіко-математичного аналізу від традиційної філософії, зробивши спробу перекласти вічні проблеми на точну мову дедуктивних наук.

Уже в теорії Фреґе приймалась дуальність *доказу* і *розуміння*, оскільки «значення» роздвоїлось на «смисл» і власне «значення» (*das Sinn* та *die Bedeutung*). Фреґе надав цим поняттям точного формулювання, зручного для математичних теорій. Значення змінної, як і результат математичної операції (дії), є *об'єкт* (наприклад, число), тоді як сама дія чи операція є *смисл* написаних на папері знаків. З цих ідей виходили і Рассел, і Гуссерль, але визначені ними шляхи розійшлись. Продовжуючи працю Фреґе по логічному аналізові основ математики, Рассел, логіки-математики і філософи логічного позитивізму явно чи неявно виходили з уявлення про значення як *сукупність позначених об'єктів*. Справа в тому, що логіка і математика по можливості спираються на екстенсіональні (об'ємні) характеристики виразів. Для неї, зокрема, «істина» є не метафізичне поняття, а просто множина всіх істинних тверджень; відповідно «визначити поняття істини» означає прозаїчну річ — вказати якимось чином сукупність усіх істин (тобто об'єктів, що називаються «істинними реченнями»). На цьому шляху вдалося створити прекрасну *теорію доказу*.

Гуссерль, феноменологія, а потім і екзистенціалізм відправлялися від туманної ідеї *смислу* як суб'єктивної даності, як репрезентації світу в людському дусі й інтелекті. Феноменологію Гуссерля цікавить саме інтенсіональний (змістовний) бік мислення, мислительний процес як *розуміння* і оперування *смислами*.

Філософія логічного позитивізму, засади якої сформувалися в міжвоєнній Австрії («Віденське коло»), стала надзвичайно авторитетною в науковому середовищі в 40—50-ті роки, насамперед в США, куди переважно емігрували австро-німецькі та польські ліберальні вчені. Вона добре узгоджувалася з формалістичним трактуванням математики та емпіристським і чисто інструментальним тлумаченням здобутків новітньої фізики, розвинутим, зокрема, Копенгагенською школою. Погляд на наукову теорію як на всього лише знаряддя для передбачення результатів спостереження і експерименту не задовольняє багатьох вчених, але має свої практичні переваги. Розвиток математичної фізики такий бурхливий, що упевненість в істинності її побудов завдяки все тоншим математичним доказам та все винахідливішим експериментам досягається набагато раніше, ніж розуміння смислу наукових відкриттів. В емпіричних науках взагалі в цей період все ширшого застосування набуває поняття імовірності, а в квантовій механіці передбачення імовірності результатів експерименту просто витісняє класичне причинне пояснення. Місце непорушної об'єктивної причини займає математичне очікування, а відтак руйнується вся звична схема наукового пояснення природних явищ.

Для визначення того, прийнятна фізична теорія чи ні, достатньо обчислювань, математичних доказів та експериментальної перевірки. Фізика прагне взагалі відмовитися від таємничого «смислу», обмежившись так званим «фізичним смислом» формул як результатом їх співвіднесення з досвідним матеріалом через шерег проміжних гіпотез та обчислень. Головне ж — зміст того, що розповідає нам про реальний світ абстрактна теорія мовою математики, — залишається при цьому (принаймні на перших стадіях розвитку теорії) за межами розуміння. Колись кардинал Беллармін був готовий погодитися з Галілеєм, аби тільки вчений визнав свою геліоцентричну гіпотезу не більше ніж математичним інструментом для обчислень. Сьогодні, здається, сама наука для зручності обирає погляди інквізиції.

Що приховувалося за релятивістською «відмовою від об'єктивної істини» в математизованому природознавстві? Наука XX століття, по суті, ні на хвилину не відмовлялась від максималізму своїх давніх борців за істину. Найрадикальніший релятивізм і конвенціоналізм не віддав скептикам жодної формули. Однак, непримиренним залишився захист істини тільки як захист наукової обґрунтованості обстоюваних тез процедурами доказу, верифікації та фальсифікації гіпотез. Що ж до смислу наукових тверджень, то тут точні науки готові були визнати безмежну готовність до компромісів. Теоретичне природознавство вирвалося на безмежний простір таких високих абстракцій, що їм неможливо знайти відповідників в нашому чуттєвому досвіді, як неможливо уявити безконечність чи ультрафіолетовий колір. Старовірський «діалектичний матеріалізм» уперто намагався триматися за наочно уявлювані предмети, але вмістити свої абстракції в світі речей, які можна побачити, помацати і лизнути, наука давно не може.

В цьому і полягала відмова позитивістськи налаштованої науки від універсальності та об'єктивності істини. І джерела такої пізнавальної настанови — в природі наукового прогресу, що мусив звільнити мислення теоретика від пут хибної «наочності» і «очевидності». А альтернативу «дійсного смислу» і «правильного розуміння» *поза світом безпосередньо спостережуваних або хоча б уявлюваних речей* знайти не вдавалося.

Пов'язаність логіко-математичного та структурно-лінгвістичного формалізму з обчислювальною технікою, що почала бурхливо розвиватися в 50-х роках, підтримувала авторитет аналітичної філософії. Однак, розвиток досліджень та подальша їх технічна спеціалізація не привели до утвердження раціоналізму в новітній логіко-позитивістській формі. Зосереджуючись на екстенсіональних характеристиках світу, втрачаючи контакт із смисловими його характеристиками, раціоналізм у формі аналітичної філософії науки опинився в ролі філософсько-логічної секти і в другій половині століття втратив серйозний вплив на духовну історію.

Впродовж 30—60-х років реалізація програми логічного аналізу дедуктивних наук принесла видатні результати і дозволила принаймні сказати, які задачі проекту є розв'язними. В цілому спроба відобразити всю конструкцію науки в стрункій системі дедуктивних побудов виявилася максималістською і нездійсненною. Але для гуманітарії, мабуть, найістотніше не відкриття принципової неповноти дедуктивних побудов, а відмова від спроб радикального усунення «абстрактних об'єктів». Первісний задум Рассела полягав у тому, щоб будь-яку розмову про класи або множини перевести в розмову про індивідуальні речі та їх властивості. Немає абстрактної сутності «солод-

кість», а є множина солодких речей. Немає класу «пролетаріат», а є конкретні робітники, які заробляють на хліб своїми руками. Звичайно, побудова зручної математичної моделі, що обходилась би без таких абстрактних об'єктів, як класи, не доводила б справедливості ліберального індивідуалізму, бо життя не є математика. Але все ж із перемогою номіналізму ліберальний світогляд одержав би певну підтримку. Проте, інтенсивні пошуки номіналістичних розв'язань в логіці і метаматематиці в 40—50-х роках закінчились врешті невдачею.

Найістотніше для європейської свідомості питання полягає в тому, чи ідеї і цілі, які є безконечними і втілюються в інтелектуальних, моральних та правових нормах, належать до сукупної громадської свідомості, зокрема реалізуються в цілях нації і держави, — чи цілі мають переслідуватися тільки окремими людьми, а справа держави та інших загальнонаціональних інституцій — стежити за дотриманням норм, і не більше. Пріоритет національно-державницької ідеології означав би також прийняття за вихідний принцип потреби не окремих індивідів, а «суспільства в цілому» чи «соціальних класів в цілому», тобто абстрактних об'єктів, — соціальних фантомів, що протистоять реальним людям.

Віддаленим відповідником тих номіналістичних концепцій філософії науки, які прагнули усунути абстрактні сутності і мати справу виняткова з реальними спостережуваними об'єктами чи подіями та їх передбачуваною поведінкою, в соціальних науках XX століття залишались економічні теорії австрійської школи, що пустила глибоке коріння в Америці. Львів'янин за народженням Людвіґ фон Мізес, твердий консерватор в політиці і радикальний лібрал в економіці, став професором університету Нью-Йорка, а його молодший віденський колега Фрідріх фон Гаєк вже після війни переїхав з Лондона до університету Чікаґо. Тут, в Чікаґо, панував ліберально-консервативний напрям економічної науки, представники якого ставилися непримиренно вороже до «Нового курсу» Рузвельта. Пізніше видатний представник цієї школи Мілтон Фрідмен став натхненником, ідеологом і практиком неоконсервативного лібералізму. Як Біблію сучасного лібералізму світ досі сприймає книгу фон Гаєка, що підбивала підсумок його плідної прагматичної й ідеологічної діяльності. Лауреат Нобелівської премії з економіки, Гаєк в кінці 60-х років почав працювати над узагальнюючою підсумковою працею з політичної і соціальної філософії — «Право, законодавство і свобода», яка стала чи не найпослідовнішим викладом філософії сучасного лібералізму.

Гаєк категорично твердить, що будь-яка спроба визнати цілі людської діяльності також і цілями суспільства і держави неминуче призводить до тоталітаризму. Цілі можуть бути тільки індивідуальними, і задача суспільства полягає в тому, щоб узаконити такі норми, які б дозволяли жити і конкурувати людям з різними цілями. «Отож правила поведінки, що існують у «великому суспільстві», призначені не для того, аби призводити до окремих передбачуваних результатів для окремих людей; вони є багатоцільовими інструментами, що розвинулися внаслідок пристосування до певних типів навколишнього середовища, бо допомагали впоратися з певними типами ситуацій»[1]. Приблизно в тому ж напрямку рухалася думка англійського ліберального мислителя Джона Роулса (його «Теорія справедливості» вийшла в Оксфорді 1972 року); Гаєк, однак, більш радикальний, тому що для нього будь-

[1] Див.: *Хайєк Ф.А.* Право, законодавство та свобода. — К., 1999. — Т. 2. — С. 15.

яка ідея соціальної справедливості є міражем, оскільки ґрунтується на фантомі — загальнонаціональній цілі. Ці пізні публікації підсумовували ідейний досвід багатьох років і десятиліть консервативного лібералізму.

Концепція Роулза піддавалась критиці Полем Рікером, і ця критика цілком відноситься також і до Гаєка; Рікер зазначає, що відбір норм неявним чином ґрунтований на загальноідеологічних цільових пріоритетах і тим самим приховано приймає поняття загальнонаціональної мети, якій ці норми мають в майбутньому служити. Аргументи проти такої критики містяться уже у Гаєка і свідчать про глибоко консервативний характер неоліберальної концепції свободи. На відміну від окремих норм чи правил, за Гаєком, неможливо «відтворити всю систему норм, бо нам бракує знань про весь той досвід, що брав участь в її формуванні. Тому систему норм загалом ніколи не можна звести до якоїсь свідомої конструкції, спрямованої на відомі цілі; вона має залишатися для нас успадкованою системою цінностей, яка керує даним суспільством»[1]. Отже, систему норм ми не вибираємо, як не вибирають батьків і батьківщину, — як цілісність вона дана традицією. Така традиційна система норм не піддається раціональній перевірці, бо її міняти не можна навіть тоді, коли вона нерозумна. Без усякої гарантії якості ми приймаємо цю даність, як консерватори, а далі вже можемо реформувати суспільство по частинках в ліберальному напрямку.

По суті те, що говорить Гаєк, повністю відповідає консервативному реформаторству, як його охарактеризував Карл Маннгайм. Але у вченні про соціальні і індивідуальні цілі та норми Гаєк — послідовний ліберал. Можливо, це ілюзія або недосяжний ідеал, але саме так, як у Гаєка, мало б виглядати послідовно ліберальне суспільство: жодного примусу у виборі цілей, вільна боротьба платформ і проектів, — при строгому дотриманні норм, не тільки формально закріплених у праві, а й не виражених явним чином у будь-яких текстах.

Європейська і американська реальність після війни виявляє все більшу схильність до подібного раціоналістичного консервативного прагматизму, а філософія схиляється до альтернативного способу мислення. Взагалі прагнення до володіння світом речей пов'язується із споживацьким суспільством і американізмом. Надзвичайна популярність в повоєнні роки такої важкої для сприйняття літератури, як твори Гуссерля чи Гайдеґґера, пояснюється привабливістю саме вихідного принципу їх філософії — прагнення поглянути на світ людини не через речі, що її оточують, а зсередини, з її духовного єства.

Європейська свідомість повоєнного часу не приймала послідовно індивідуалістичного лібералізму — в ній відчутна гостра потреба в нетоталітарному колективізмі, християнському або національному.

Найяскравішою правою політичною опозицією ліберальному американізму в післявоєнній Європі був націоналізм харизматичного лідера Франції де Ґолля, що послідовно боровся проти «атлантичної» лінії, виходячи з горніх пріоритетів величі нації і держави. Ідеологію ґоллізму глибоко обґрунтовував письменник, інтелектуал і політик Андре Мальро, що в тридцяті роки був надзвичайно лівим і зберіг свій ентузіазм, трансформувавши його в патріотичні ґоллістські форми.

5 березня 1948 року в залі Плейель Мальро виголосив своє «Звернення до інтелігентів». Він почав з того, що драма XX століття полягає в одночасній агонії міфу про Інтернаціонал і безпрецедентній інтернаціоналізації культу-

[1] Див.: *Дерріда Жак.* Цілі людини // Після філософії: кінець чи трансформація? — С. 16.

ри. Після Мішле і Жореса вважалось, що ти тим більше людина, чим менше зв'язаний з батьківщиною, і Гюго мріяв про Сполучені Штати Європи як прелюдію до Сполучених Штатів Світу. Росія, зробивши «Інтернаціонал» своїм гімном, привласнила мрії XIX століття.

Андре Мальро говорив про три центри світової цивілізації — США, Європу та Росію. Вибір його був на користь Європи як культури і політичного тіла цивілізації. Однак, Мальро почував якусь порожнечу в європейському домі. Він говорив про драму сучасної Європи і визначав її як «смерть людини». Європа, що залишається для світової цивілізації вищою цінністю, втрачала, на думку Мальро, ентузіазм визволення, який охоплював її в давні революційні часи і який вона знову пережила в роки війни з фашизмом. Вона не знаходила тієї сили прагнення людини до величі, яка одна допомагає їй вистояти перед лицем всесильної смерті.

Вихід письменник вбачав у поверненні назад до національного дому. Навівши факти взаємопроникнення національних культур через видання і переклади, а передовсім через кіно, Мальро протиставить торжеству транснаціональності той рух, який «відкидає» нас в наші батьківщини. Ми, говорив Мальро, не можемо без батьківщин і хочемо бачити Європу такою, яка підносилась би над ними, але не заміняла їх. Це повернення в національний дім гарантує повноцінний розвиток культури, бо «тільки в спадкоємцеві відбувається метаморфоза, що народжує життя».

В цій апологетиці «ентузіазму визволення» відчутне прагнення до величі і сили, персоніфікованих у національній державності, і такий варіант самосвідомості Європи все менше був здатний володіти умами її культурної еліти. В повоєнній Європі агресивному фашистському націоналізмові та ідеології «діалектичного матеріалізму», виродженого в безсердечну схоластичну догматику, протиставиться і християнського, і атеїстичного ґатунку *гуманізм*, що набуває нових, персоналістських і суб'єктивістських рис.

Підбиваючи в згаданій вище статті підсумки духовного розвитку Європи XX століття, Жак Дерріда говорив про перехід від довоєнного інтелектуалістського або спіритуалістського гуманізму Брюншвіґа і Берґсона до екзистенціалістських концепцій «людино-реальності» і Ґеґелівсько—Гуссерлівсько—Ґайдеґґерівської антропології. «Визначені так, гуманізм і антропологізм протягом цього періоду мали спільний ґрунт християнського чи атеїстичного екзистенціалізму (правого і лівого), марксизму у класичному стилі. А якщо брати гасла з ґрунту політичних ідеологій, антропологізм залишається непоміченою і, безперечно, спільною основою марксистського і соціально-демократичного чи християнсько-демократичного дискурсу. Ця глибока згода була уповноважена у своєму філософському вираженні антропологічними читаннями Ґеґеля (інтерес до «Феноменології духу», як вона була прочитана Кожевим), Маркса (привілей, наданий «Рукописам 1844 р.»), Гуссерля (чия дескриптивна і регіональна праця підкреслювалася, але трансцендентальні питання якої ігнорувалися) і Ґайдеґґера, чиї проекти філософської антропології або екзистенціальної аналітики були відомі чи пам'яталися («Буття і час»)»[1]. Так широко зрозумілий (від Ґеґеля і Маркса до Гуссерля і Ґайдеґґера) «антропологізм» не сприймає ідеології об'єктивної історичної сили чи місії, що протистоїть індивідуальним потугам як фатум.

Перевідкриття Маркса завдяки дослідженням «Філософсько-економічних рукописів 1844 року» на тлі нового ін-

[1] Див.: *Дерріда Жак.* Цілі людини //Після філософії: кінець чи трансформація? — С. 120—121.

тересу до «Феноменології духа» Ґеґеля до певної міри відроджувало старий європейський (і особливо німецький) романтизм.

Маркс виходив із тези про відчуження людини від її власної сутності в громадянському суспільстві, яке він характеризує як царство грошей і розрахунку. Як показав Юрґен Габермас, вони майже тією ж мовою спочатку сформульовані німецькими романтиками епохи Просвітництва і знайшли ясний вираз у «Листах про естетичне виховання» Шіллера, написаних ще 1793 року. «Його вибір слів нагадує нам молодого Маркса. Винайдений годинниковий механізм править йому за модель як для уречевленого економічного процесу, що відмежовує задоволення працею від самої праці, засоби від цілей, зусилля від нагороди, ...так і для автономізованого державного апарату, який відчужує себе від громадян, «класифікуючи їх як об'єкти державного управління і підпорядковуючи бездушним законам»... На тому самому подиху, на якому він критикує відчужену працю та бюрократію, Шіллер виступає проти інтелектуалізованої і вузько-спеціалізованої науки, що віддаляється від проблем повсякденності...»[1] Перед філософським поглядом повоєнної Європи постав новий, антитоталітарний Маркс — Маркс-романтик з його концепцією відчуження, що була уже тоді основою історичного оптимізму.

Маркс врешті дійшов висновку, що сутністю людини є сукупність суспільних відносин. Спочатку ці слова були спрямовані проти тих, хто шукав суспільні відносини десь поза людиною; Маркс і Енґельс наполягали, що нічого поза конкретними людьми, їх реальною життєдіяльністю не існує, і всі пошуки соціальних структур повинні виходити з цього найважливішого пункту — немає «суспільства» і «структур» його, а є *люди*, які діють, сподіваються, радіють і страждають. Мірою того, як Маркс заглиблювався в аналіз соціальних — передусім економічних — структур, люди якось зникали з горизонту. Залишалося те, що не зникає, коли щезають конкретні люди, — соціально-економічні структури. І тоді у вченні Маркса проблема виначення «сутності» або «природи» людини непомітно переросла на проблему об'єктивної і раціональної *наукової* характеристики соціальних структур як сукупності (системи) суспільних відносин.

Стара проблема сутності й існування, яка надихала і раннього Маркса, набула в «дозрілому» марксизмі форм співвідношення «буття і свідомості», де до буття вже залічували щось зовсім інше, ніж просте людське «бути», — а саме сукупність економічних форм. Первісний афоризм «das Bewusstsein ist das bewusste Sein» («свідомість є усвідомлене буття») перетворився на догматику «суспільного буття», що визначає «суспільну свідомість».

Неприйнятність об'єктивізму для Гуссерля, його учнів і продовжувачів — «екзистенціальних аналітиків» Гайдеґґера, Ясперса, Сартра викликана, зокрема, постійною плутаниною побутової свідомості між духовними та речовими явищами, спробами раціонального мислення завжди репрезентувати *предметом* духовні явища, — або, як сказав би логік, плутаниною між інтенсіоналом та екстенсіоналом. Гайдеґґер ілюструє це прикладом: ренесансний художник домальовував у куточку картини серед зображуваних персонажів також і себе самого (хоча його Я має бути репрезентоване духом і смислом картини, способом бачення світу, а не одним із об'єктів, намальованих на ній). Додамо до цього, що ренесансне тлумачення людини як істоти, створеної за образом і продобою Бога, озна-

[1] Див.: *Габермас Юрген.* Філософський дискурс Модерну. — К., 2001. — С. 53.

чає перетворення на предмет також і Бога, що набуває в зображеннях ренесансних художників рис античного чи біблійного старця.

Як і Гуссерль, і Гайдеґґер, Жан-Поль Сартр виходив із того, що людина у своєму людському світі не є «річ серед речей». В лекції 1946 року про екзистенціалізм, що одразу принесла уже відомому письменнику-філософу надзвичайну популярність, він говорив: «Людина — то передовсім проект, який здійснюється суб'єктивно, а не мох, не пліснява і не цвітна капуста... Насамперед екзистенціалізм віддає у володіння кожній людині її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування». Кожна людина проектує себе на плин буття, оцінюючи його, надаючи йому смисл відповідно до того, як вона мислить саму себе і якою міркою міряє свою власну сутність. І якщо вона не хоче осмислювати своє буття, якщо вона звіряється на його нерозпитану і неосмислену звичність, на його мутний і невиразний плин, то це не звільняє її від відповідальності.

Гуманізм набуває індивідуалістичних вимірів. Тема нудоти, «закинутості в буття» з його липкою пересічністю, мерзотами і тривогою (Сартр), що настійливо звучить у європейській повоєнній культурі і самосвідомості, може здатися ознакою духовної хвороби західної цивілізації. Проте, насправді вона свідчила про загострену самокритичність і готовність до радикальних змін. В цьому сенс новітньої суб'єктивності.

В цьому, власне, сенс і туманної метафізики Гайдеґґера. Тією рисою новоєвропейської культури, яку Гайдеґґер вважає відповідальною за всі катастрофічні наслідки, є орієнтація на *пред*ставлення, *ре*презентацію, по-німецьки *Vor*-stellung, тобто на «постановку перед собою» всього, в чому живе людина, у вигляді речей, об'єктів, сутностей, сущого (як отой ренесансний художник, що вміщує свій автопортрет на картині як «річ серед речей»). Перекладач і послідовник Гайдеґґера В.В. Бібіхін вводить для виразу цієї ідеї в російську мову неологізм *постав* (від *поставлять*, постачати) як назву діяльності по перетворенню всього, з чим має справу дух людський, на низку об'єктів, на наявне майно. Таким чином створюється картина світу, в якій розташовані та в різний спосіб упорядковані об'єкти, що в сукупності являють собою *суще*. Поза сущим залишається те, що власне і є головним і забувається метафізикою новоєвропейської культури — *Буття*. *Забути*, *за-бути* означає залишити *бути* десь «*за*».

Критично переглянувши теорію влади і взявши за основу поняття техніки як «остову», Гайдеґґер, за словами Габермаса, став «здатний розглядати фашизм безпосередньо як симптом і класифікувати його в одному ряду з американізмом та комунізмом, як прояв метафізичного домінування техніки. Лише після цього повороту, фашизм, подібно до ніцшевської філософії, зараховується до об'єктивно амбівалентної фази подолання метафізики. Разом із цим смисловим зрушенням, активізм та децизіонізм самоствердженого *тут-буття* втрачає — в обох його версіях, як екзистенціалістській, так і націонал-революційній — його буттєворозкриваючу функцію; тільки тепер його пафос самоствердження сягає підвалин домінуючої в Модерні суб'єктивності»[1].

Це, власне, було головною ідеєю уже у Гуссерля: «натуралізм» і «об'єктивізм» неприйнятні, бо позбавляють розум його безконечної інтенції і роблять «картину світу» сукупністю речей, а не безконечним смислом. А смисл і істина є не предметом, а ніби променем, націленим людиною назовні. «Навколиш-

[1] Див.: *Габермас Юрген.* Філософський дискурс Модерну. — К., 2001. — С. 158.

ній світ — це поняття, притаманне виключно духовній сфері. Що ми живемо в нашому нинішньому світі, яким визначаються всі наші труди і турботи, — це факт, що звершується чисто в дусі. Навколишній світ — це духовне явище нашого особистого і історичного життя[1]. Світ — це *спосіб бачити світ*, це смисл побаченого, а не купа речей. Звідси і Гайдеґґерове: істина — не «відповідність речі і інтелекту», а щось подібне до світла. Ми бачимо річ, якщо вона освітлена; але коли ми намагаємося замінити ідею світла-істини аналізом *критеріїв прийнятності* істини, *доказів*, ми заміняємо світло речами, освітленими ним. Велика зневага до всієї проблематики теорії доказу відчувається у вислові Гайдеґґера «*подія істини*»: філософу абсолютно нецікаво, як відрізнити істину від хиби, — йому достатньо знати, що істина «відбувається», як і інші духовні події.

Гуссерль вбачав особливість європейського мислення і Європи як духу і культури в появі — ще в античності — *філософії* як особливого способу свідомого творення норми життєвої та інтелектуальної діяльності. Саме абстрактна норма несе в собі вимогу безконечності — на відміну від плиткого «узагальнення досвіду» або від мертвої і неусвідомленої традиції. «Постійна спрямованість на норму внутрішньо притаманна інтенсіональному життю окремої особистості, а звідси і націям з їх особливими спільностями і, нарешті, всьому організму об'єднаних Європою націй»[2]. «Одночасно формується новий спосіб суспільних об'єднань і нова форма постійно діючих спільнот, духовне життя яких несе в собі завдяки любові до ідей, виготовленню ідей і ідеальному нормуванню життя безконечність в горизонті майбутнього: безконечність поколінь, що оновлюються під дією ідей»[3]. В цій характеристиці античності поєднано аналіз гуманітарії і аналіз наукової свідомості Європи: «Древність подала приклад: одночасно з математикою були вперше відкриті безконечні ідеали і безконечні задачі. Це стало на всі пізніші часи дороговказною зорею науки»[4].

Задум Гуссерля, сформульований на схилі його життя і за умов нацистського «присмерку Європи», був грандіозний. «Щоб осягнути протиприродність сучасної «кризи», треба виробити *поняття Європи як історичної телеології безконечної мети розуму*; треба показати, як європейський «світ» був породжений з ідеї розуму, тобто з духу філософії. Потім «криза» має бути пояснена як *уявний розвал раціоналізму*. Причина утруднень раціональної культури полягає, як було сказано, не в суті самого раціоналізму, але лише в його озовнішненні, в його перекрученні «натуралізмом» і «об'єктивізмом». Є два виходи з кризи європейського існування: присмерк Європи у відчуженні її раціонального життєвого смислу, ненависть до духу і впадіння в варварство, або ж відродження Європи в дусі філософії завдяки подоланню натуралізму героїзмом розуму»[5].

В оптимістичному проекті Гуссерля відчутне прагнення відродити на новій основі віру в розум і прогрес, притаманну Просвітництву. Неймовірно, але це писалося мислителем тогочасної Німеччини, переслідуваним як єврей і інтелігент, за два роки до смерті, в глупу ніч безпросвітної реакції. Дещо пізніше, 1943 року, в американській еміграції великий німецький письменник Томас Манн в доповіді про свій роман на біблійні теми «Йосиф та його браття» пояснював свій задум: «Я розповідав про народження «я» з первісного колективу, — Авраамове «я», яке не вдовольняється малим і вважає, що людина має право служити лише вищому —

[1] Див.: *Гуссерль Эдмунд.* Философия как строгая наука. — Новочеркасск, 1994. — С. 105.
[2] Див.: Там же. — С. 108.
[3] Див.: Там же. — С. 109.
[4] Див.: Там же. — С. 122.
[5] Див.: Там же. — С. 126.

прагнення, яке приводить його до відкриття Бога. Притязання людського «я» на роль центру світобудови є передумовою відкриття Бога, і пафос високого призначення «я» від самого початку пов'язаний з пафосом високого призначення людства»[1].

Варто навести довгу цитату з цієї доповіді Томаса Манна, прочитаної в найтяжчі і підсумкові для нього і для Німеччини часи. «Шлях від землі Ханаанейської в Нове Єгипетське царство — це шлях від благочестивої примітивності, від праотців, що ідилічно творили і споглядали Бога, до високого ступеня цивілізації з її спокусами і снобізмом, що доходять до абсурду, в країну онуків, де Йосифу саме тому так добре і дихається, що він сам — один із онуків, і душа його відкрита для майбутнього. Шлях, що веде вдалину, зміна, розвиток дуже сильно відчуваються в цій книзі, вся її теологія зв'язана з розвитком і виводиться з нього, точніше, з трактуванням притаманної Старому заповітові ідеї союзу між Богом і людиною, тобто думки про те, що Богу не обійтись без людини, людині — без Бога і що прагнення того й другого переплітаються між собою. Адже й Богові властивий розвиток, він теж змінюється і йде вперед; від демонізму володаря пустельного космосу до одухотвореності і святості; і подібно до того, як він не може пройти цей шлях без допомоги людського розуму, так і розум людини не може розвиватися без Бога. Якби мене попросили визначити, що особисто я розумію під релігійністю, я сказав би: релігійність — це уважність та послух; уважність до внутрішніх змін, які відбуваються в світі, до мінливої картини уявлень про істину і справедливість; послух, який негайно пристосовує життя і дійсність до цих змін, до цих нових уявлень і слідує таким чином веленням розуму. Жити в гріху — означає жити не так, як цього хоче розум, з неуважності чи непослуху чіплятися за застаріле і відстале і продовжувати жити в цьому заблудженні. ... «Турбуватися про Бога» — означає всіма силами своєї душі слухати веління світового розуму, прислуховуватися до нової істини і необхідності, і звідси випливає особливе, релігійне поняття про глупоту: глупоту перед Богом, яка не відає цієї турботи або намагається віддати їй данину, але робить це так незграбно, як батьки Потіфара...»[2]

Бог, що знаходиться в становленні, — чи не чистий це Геґель з його світовим духом, який вічно розвивається? Краще сказати, що це Ґете, який дійсно становив літературний і філософський простір творчості Томаса Манна (Ґете належить також ідея роману на старозаповітні сюжети). Світовий розум — це також з арсеналу Просвітництва. Однак, тут є ідеї, покликані до життя найновітнішими тенденціями. Адже Бог Томаса Манна — це той Бог, який відкривається в свідомості і житті кожній людині, і у кожної людини, а разом з тим для кожного історичного етапу розвитку людства Бог свій і неоднаковий для всіх. Згідно з Томасом Манном, вихід людини за межі власного горизонту буття, до свого Бога починається тоді, коли вона починає питати себе, хто вона є. Буття взагалі — це «незапитане» буття, за Гайдеґґером, апріорна передумова життя, а ргіогі не в розумінні Канта, не як формальні передумови пізнання, а як той життєвий плин, що в нього ми «закинуті» (Сартр) і який ми сприймаємо некритично. Пошуки «я» є в такому розумінні пошуками шляху від «я» до «над-Я», а через цю трансцендентність — до «іншого». Міфологія книги Танах — Старого заповіту — перетворюється на модель безконечної подорожі людини в пошуках своєї ідентичності.

[1] Див.: *Манн Томас.* Иосиф и его братья. — М., 1968. — Ч. 2. — С. 911.

[2] Див.: Там же. — С. 912—913.

Хід думки Гуссерля про «історичну телеологію безконечного розуму» як «поняття Європи» виявляє спільність із літературно-міфологічними конструкціями Томаса Манна. Бог Старого заповіту в уявленні німецького письменника потребує опредметнення і відчуження в людині, в людському Я, що виборює в історії свободу духу, а не просто грається людськими долями. «Безконечний розум» не може бути стабільним і окресленим ідеалом, як того вимагав би класицизм, що вміщував цю ідеальну норму в античності. Філософський розум, сформований античністю для всієї європейської історії, може бути безконечним тільки тому, що вимагає розвитку і становлення, «уважності і послуху» щодо історії.

Таке нестандартне тлумачення Бога і віри зовсім не настільки далеке від християнської теології, як це може здатися на перший погляд. Томас Манн походив з ганзейського бюргерства, яке своє почуття гідності ґрунтувало на протестантській етиці. З школи протестантської теології вийшли мало не всі німецькі філософи-класики, а протестантські вчені були з часів Лессінґа і Ґердера зайняті так званою «синоптичною проблемою». Євангеліє вони вивчали як філологи вивчають рукотворний текст; сакральний текст у протестантській теології розглядається як Сповіщення, але не як реальна історія, а як рукотворний текст з усіма філологічними наслідками. Від Шляєрмахера осередком істини вважають ту точку, яка називається *особистість*. Міст між індивідами і справжнє середовище віри є чуттєва єдність, єдність «релігійного досвіду».

Положення Гуссерля про безконечність цілі і норми висуває перед духовною Європою, що перебудовувала свою ментальність на персоналістських засадах, найскладнішу проблему: як зберегти індивідуалізм і персональну волю, якщо цілі належать не індивіду, а групі — нації, класу, державі? В персоналістському «екзистенціальному аналізі» Гайдеґґера було слабке місце: він, абстрактно кажучи, допускав трактування волі і вибору як колективної волі і колективного вибору — і це стало також і його особистим вразливим пунктом: Гайдеґґер послизнувся на неконтрольованому індивідуалізмі в 1933 році, непомітно перейшовши межу між особистим і колективним Я, що виявилося в його підтримці нацистів. Незважаючи на всю самовіддану публіцистичну роботу його колишньої студентки і коханої, єврейки Ганни Арендт, що зуміла переконати громадськість у його філософській і особистій лояльності, деякі сумніви не тільки політичний, а й філософський світогляд Гайдеґґера залишає. Як писав пізніше Габермас, «Гайдеґґер обробляє свій історичний досвід відносин із націонал-соціалізмом у спосіб, який не піддає сумніву його елітарну претензію на привілейований доступ до істини. ...У Гайдеґґерівських лекціях з філософії історії саме загальний рух світу мусив був взяти на себе відповідальність за власне авторство, причому, авторство не конкретної, а сублімованої історії, що здіймається до умоглядних висот онтології»[1].

Окреслена Гуссерлем орієнтація на розум і філософію як особливість європейської цивілізації у філософа і психіатра (і навіть класика психіатрії) Карла Ясперса набуває характеристик, що описують світ особистості. За Ясперсом, людина здатна осмислити своє буття тоді, коли вона опиняється в пограничних ситуаціях перед абсурдом, — як, наприклад, перед лицем смерті, — не абстрактної, а смерті своєї або близьких, — а також перед лицем страждання чи переживання вини. Тоді перед людиною відкривається прірва того, що не має назви і не має

[1] Див.: *Габермас Юрген.* Філософський дискурс Модерну. — С. 157— 158.

смислу, — і це може бути поіменоване як трансцендентність. Шлях до трансцендентності через міфологічний екстаз або через релігійно-спіритуалістичну співпричетність до сакрального світу закритий — без участі розуму ніяке єднання людей неможливе. Релігійна нетерпимість не раз перекривала людям шляхи до взаєморозуміння. Тільки через розум, «філософську віру» — осмислену констатацію трансцендентного — можливе поєднання людей. І саме на цьому шляху можна знайти смисл історії — поєднання духовного життя народів перед лицем абсурдних ситуацій створює спільне духовне життя людства і надає історії смисл.

Всі ці апеляції таких несхожих між собою філософів і письменників до розуму (у Томаса Манна навіть відверто до «світового розуму») поєднує з раннім Просвітництвом той раціоналізм, який в останні десятиліття прийнято вважати характерною рисою так званого Модерну.

Істотною рисою Модерну (Нового часу) є розрив європейської цивілізації з принципами, характерними для традиційного суспільства, — поворот, не повторений жодною іншою цивілізацією. Маркс в рукописах 1857 року називав це переходом від традиційного суспільства до суспільства свободи. Іншими словами, умовою прийнятності новацій більше не була можливість узгодження їх з канонічними нормами минулого. Підстави для прийняття (відповідно відкидання) новацій європейське суспільство Модерну, буржуазне суспільство мусіло знайти в сучасності. Особливе відчуття цінності Сучасного, відкрите колись Бодлером, надихало Вальтера Беньяміна, загиблого 1940 року німецького філософа, що цікавився марксизмом в дусі близької йому Франкфуртської школи, містикою талмуду та естетикою (і написав, зокрема, книгу про Бодлера). Сучасне, «*теперчас*» в епоху Модерну для Беньяміна є зупинка перебігу часу, яка припиняє і кристалізує події і завдяки якій «кожна мить стає вузькими воротами, через які міг би увійти Месія». В добу традиційного суспільства в Минулому людина почувала себе найзатишніше — воно не може бути ні кращим, ні гіршим, ніж воно є. Майбутнє ж може бути і значно гіршим, ніж Сучасне, і тому завжди є джерелом тривог.

Р. Козеллек в книзі «Простір досвіду та горизонт очікування» (1979) сформулював проблему значущості сучасного («модерну» з малої літери) в такий спосіб: «Моя теза полягає в тому, що в новий час диференціація між досвідом та очікуванням значно зросла, а точніше, що Новий час почав себе усвідомлювати новим часом лише тоді, коли очікування стали дедалі більше дистанціюватися від усього, вже здійсненого, досвіду»[1]. Перехід до нетрадиційного суспільства виглядає як зростання дистанції між «простором досвіду» та «горизонтом очікування», і різниця між Просвітництвом та XX століттям — лише в кількісних характеристиках цієї дистанції. Суть справи в тому, на чому в рамках сучасності тепер має базуватися вибір прийнятного майбутнього? Яким шляхом суспільство має вибирати свої цілі і яка роль раціональності у їх виборі та реалізації?

Ця проблема залишається в серцевині європейської цивілізації, починаючи з епохи Просвітництва. Суспільство епохи Просвітництва надихалося ідеєю Прогресу. Можна додати, Прогресу за умов Свободи. В найрадикальнішому ліберальному варіанті — Прогресу як наближенні до суспільства Свободи, Рівності і Братерства. Що не відповідало ідеалам Прогресу, мало бути відкинуте. А критерії Прогресу знаходяться в Майбутньому, бо тільки Майбутнім можуть бути виправдані будь-які принципи.

[1] Цит. за: *Габермас Юрген.* Філософський дискурс Модерну. — С. 23.

Буття для раціоналістичної традиції Модерну (Нового часу) є розвиток, тому що альтернативою було б розміщення канону і норми в Минулому. Пафос «Фауста» полягає в неможливості досягнення безкінечної цілі розуму, зупинки «прекрасної миттєвості». Ідея становлення, однак, неминуче набуває трансформації, коли буття сприймається в персоналістських вимірах, як буття особистості. У Ніцше становленню відповідає воля до влади. Ніцше говорив про те, що його філософія «волі до влади» є філософія цінностей, бо саме на цінностях і оцінці наявного збудовані умови зберігання і зростання влади над світом. Щось близьке до цього мав на увазі Гайдеґґер: «"Цінності" є умови, з якими мусить рахуватися влада як така. Розрахунок на зростання влади, на оволодіння щоразу черговим щаблем влади є сутністю волі до влади. ... Воля до влади в метафізиці Ніцше є більш наповнене ім'я для залапаного і порожнього титулу "становлення"»[1]. Пафос становлення виявляється пафосом влади над світом.

Небезпеки цієї сторони раціоналізму розкриваються вже в критиці Просвітництва філософами Франкфуртської школи Горкгаймером і Адорно, що 1948 року опублікували свої розмови і розмірковування часів еміграції в книзі «Діалектика Просвітництва». На песимістичному баченні проблем Горкгаймером і Адорно позначилося розчарування німецьких лівих інтелектуалів — крах надій на світову революцію, віри в революційну Росію, пригніченість самим фактом торжества нацизму на їх батьківщині. Автори проводять паралель між подорожами Одіссея та «Феноменологією духу», щоб показати спільну рису емансипації античного Логосу від міфів і переборення філософією Просвітництва породжуваних нею ж духовних перешкод — обидва, і Геґель, і Одіссей, щоб позбутися міфів, знову і знову повертаються до них.

Таке вільне тлумачення міфу про Одіссея — не кажучи вже про «Феноменологію духу» — мусило б викликати заперечення у вчених-структуралістів, які резонно зазначили б, що нічого подібного ні Гомер, ні виконавці давньогрецьких міфів про Одіссея не мали на увазі. Але ж дослідники міфів мають справу з нікчемними доказами, а не із світлом істини-події. Полишивши іронію, можна сейозно запитати: а чи була історія взагалі, чи були пошуки людиною своєї ідентичності від Авраама до наших днів, чи переміг Одіссей сили, що знаходилися за горизонтом його Я і за обрієм його життя, чи повернення в свій дім, на Ітаку, принесло йому визволення від тривог і ту миттєвість, яку варто зупинити? І, можливо, античний і біблійний первні в європейській культурі не можуть зустрітися саме тому, що жодних подорожей, жодних пошуків і знахідок не було й немає?

Щоб відповісти на ці питання, треба мати координати моральнісного прогресу людства і ясне розуміння природи добра і зла. В повоєнній літературі сформульовано дві альтернативні відповіді, кожна з яких спиралася насамперед на узагальнення досвіду жахів нацистського ґеноциду. Не випадково висунули їх німецько-американські мислителі єврейського походження — Еріх Фромм та Ганна Арендт.

Найцікавіша схема психологічних параметрів людської особистості запропонована німецько-американським філософом і психоаналітиком Еріхом Фроммом. Співробітник Франкфуртської школи, в 50-х роках в американській еміграції Фромм займає самостійні позиції і в 70-х, уже будучи зовсім літньою людиною, створює оглядові фундаментальні праці, в яких емпірична обґрунтованість, в тому числі власною клінічною

[1] Див.: *Хайдеггер Мартин.* Время и бытие. — М., 1993. — С. 98.

практикою, сполучається з філософською широтою світобачення.

Згідно з Фроммом, нормальним станом індивідуальної психіки є багатовимірний стан, якому властиві: 1) критичність і почуття реальності; 2) нормальне прагнення до влади при здатності поступитися своїми інтересами; 3) здатність до любові. Порушення норми можливі як «вгору» (в напрямку «святості» або, як зараз у нас кажуть, «пасіонарності») так і «вниз», в напрямку розкладу і деградації особистості. При деградації втрата критичності призводить до посилення егоїзму аж до граничної самозакоханості — нарцисизму, де відсутнє усвідомлення різниці між бажаним і дійсним; ненормальне прагнення до влади розвивається до садизму і граничних проявів задоволення від чужого страждання — некрофілії, потреби в мертвому оточенні; розвиток егоїзму в сексуальному плані веде до синдрому інцесту, так детально розписаному в психоаналітичній літературі. «Точка розпаду» — це мінімум відмови від свого Я, максимум егоцентризму, що означає ототожнення бажаного з дійсним, некрофілію, втрату найглибших заборон, в тому числі синдром інцесту. Фромм особливо підкреслює ту обставину, що в патологічному стані особистості всі виміри збігаються, і немає сенсу питати про кожен із станів окремо. Аналіз Фроммом психіки Гітлера, що ним користалися в роки війни американські спецслужби, є класичним прикладом аналізу деградованої особистості.

Таким чином, в персоналістському плані абсолютне зло представлене деградованою особистістю, яка суттєво відрізняється від норми тим, що діє з метою причинення зла іншим.

Ганна Арендт стала відомою не стільки як учениця Гайдеґґера, скільки як дослідниця природи тоталітаризму. Погляди її на природу зла найповніше викладені нею в репортажах з процесу над нацистським катом Айхманом, безпосереднім організатором голокосту. На думку Арендт, масові злочини не потребують масової сатанинської свідомості. Зло банальне. Виконавці кривавих жахів роблять свою маленьку чиновницьку справу, не замислюючись, вони, як правило, не демонічні постаті, а сіренькі людці, що добросовісно і старанно виконують свої обов'язки. Цілі людського чину можуть бути і не зловісно-криваві — для досягнення простої і банальної егоїстичної мети люди можуть, нічого не відчуваючи, переступати через трупи. Але вони можуть і не бачити своїх жертв, діючи за чужими вказівками.

У Фромма зло — це панування чітко окресленого зла над чітко окресленим добром. У Арендт весь жах у нерозрізнюваності добра і зла, хаос. Чи є тут альтернатива?

Класична система тоталітарного контролю і її перші тріщини

Вся внутрішня політика тоталітарного режиму здійснювалася в глибокій таємниці. На поверхні залишалися тільки деякі персональні переміщення, в ході яких деякі прізвища зникали надовго або назавжди, регулярні (1 квітня) зниження цін на 1—2 %, кампанії підписки на державні позики та гучні ідеологічні кампанії, спрямовані проти різних «грубих ідейних помилок». Під цією невиразною поверхнею крилися нові й нові секретні задуми геніального вождя, а також напружені сутички в підкилимній боротьбі різних груп і кланів.

Післявоєнний час для СРСР був часом найповнішої реалізації тих тоталітарних потенцій, які закладено в комуністичній однопартійній диктатурі. Це — пора більш класичного тоталітаризму, ніж

епоха «великого переламу» з колективізацією чи приснопам'ятні «тридцять сьомі роки». Диктатура 40—50-х років здійснювалась ближче до Ленінського ідеалу, — не стільки шляхом страхітливого масового терору, скільки порухами «диригентської палички», за якими чулася мовчазна погроза. Сморід від «зони», «нижнього світу» ГУЛАГу і незліченних СІЗО чути було навіть в кремлівських палатах; але все, що відбувалося в підвалах МГБ та закинутих в безвість таборах, було закутане глухою непроникливою секретністю так само, як таємниці найвищих владних кабінетів. Зате контроль над суспільством був майже абсолютним, він охоплював всю науку і культуру, включаючи повсякденну поведінку; терор був мінімально публічним і максимально ефективним. Економіка, відгороджена від світового ринку, була врешті збалансована, як більше ніколи за роки комуністичної влади. Вплив комунізму на світові процеси, контроль над значною частиною території планети був найбільший в його історії. Все це створило засади злету 60—70-х років, але водночас містило в собі всі суперечності «развитого социализма» і тенденції, що призвели до краху комунізму.

Звичайно, перед світовою демократією поставало питання про внутрішні політичні сили, які могли б стати опорою нової Росії. Наявні на той час антикомуністичні збройні та політичні структури могли розглядатися як передбачені планами вищих штабів «підривні елементи», здатні лише на «таємну організацію масових хвилювань і збройних заворушень». Наскільки їх можна розглядати як серйозну політичну опозицію комуністичному режимові, — про це військові і політичні лідери Заходу не замислювалися.

В згаданій директиві РНБ від 18 серпня 1948 року говорилось: «В даний час є шерег цікавих російських емігрантських групувань... Будь-яке з них куди більше підходить, з нашої точки зору, для керівництва Росією, ніж Радянський уряд». Очевидно, серед таких емігрантських групувань були не тільки колабораціоністський НТС («Національний трудовий союз»), а й люди, близькі до Керенського або Чернова. Принаймні якщо не визнавати Радянського уряду законним, то найкращим кандидатом був би Тимчасовий уряд 1917 року, глава якого був тоді ще живий, або керівництво Установчих зборів (Чернов був їх головою), законно обраних 1917 року. Небезпеку переорієнтації союзників на Керенського або Чернова у випадку поразки СРСР у війні мали на увазі радянські керівники ще 1941 року, як згадує Судоплатов. З чутками про те, що на чолі створеного ОУН «Антибільшовицького блоку народів» має стати не Ярослав Стецько, а Керенський, зв'язані плани убивства колишнього прем'єр-міністра Тимчасового уряду Росії, виношувані Сталіним в останні роки життя. Так чи інакше, готовність Заходу підтримати кого б не було, аби не комуністів, орієнтація на збройне протистояння з СРСР, ставка на колишніх колаборантів та на військовий опір праворадикальних націоналістичних групувань були позбавлені шансів на розуміння і широку підтримку в радянському суспільстві.

Говорячи про повоєнний Сталінський тоталітаризм, можемо вирізняти в ньому

На лісоповалі

два періоди: до 1949—1950 років, коли відбудовувалося зруйноване війною господарство, і останні роки життя Сталіна, коли СРСР стабілізував економічне і фінансове становище, утвердився в європейських «країнах народної демократії», створив атомну зброю і вийшов на нові азіатські плацдарми. Увесь цей час діяли і ті чинники, які підтримували стабільність режиму, і ті, які становили для нього серйозну внутрішню небезпеку.

Стабільності режиму надавала інерція війни і перемоги, яка підтримувала солідарність суспільства. Йшлося, зрештою, більше ніж про традицію військового братства.

Невдовзі після капітуляції Німеччини, в червні 1945 року, Ейзенгауер мав з маршалом Жуковим відверті розмови, про які пізніше розповідав син генерала Мілтон. «Звертаючись до Ейзенгауера, Жуков запитав: «Генерал, поясніть мені, в чому сенс американського світогляду». Головнокомандуючий почав розповідати про утворення США, про Декларацію незалежності й інші події ранньої американської історії. Жуков перебив співбесідника: «Я розумію те, про що ви говорите. Але мені неясно, чому ви віритe в усе це. В Америці кожен бореться сам за себе, кожен прагне поліпшити своє матеріальне становище. Яке ж значення за подібних умов мали всі ці абстрактні істини про добро?»[1]

Жукова, типову радянську людину, не влаштовувало суспільство, яке не визначало б громадянам спільних далеких цілей, обмежуючись нормами співжиття, і по-ліберальному полишало б подібні проблеми кожному окремому індивіду або політичним, релігійним тощо групам. Норми, закладені в демократію, — «абстрактні істини про добро», — були нецікаві вже тому, що все це відбувалося в «ранній американській історії». В Америці не було того, що Мальро назвав «ентузіазмом

Під сонцем Сталінської конституції

визволення». А в Росії війна посилила і підживила відчуття жертовного ентузіазму, що вже згасало навіть у полум'яних комуністів двадцятих — тридцятих років.

Повертаючись до психології радянських людей тієї бідної і голодної пори, коли вони були абсолютно безборонними перед системою тотальної влади від Кремля до голови колгоспу, дивуєшся не стільки гидотним проявам насильства, скільки отому щирому ентузіазму. Бездумна відданість, що не пережила девальвації цінностей навіть внаслідок очевидної нездатності Сталіна організувати захист країни, читається і у тих, хто, по суті, був чужерідним тілом в комуністичній системі. Так, Костянтин Сімонов, один із найближчих до кремлівських верхів політик-письменник, безумовно відданий партії і Сталіну, належав до сім'ї «колишніх»: і батько, і вітчим його були російськими офіцерами, при чому вітчим навіть «сидів»; мати — княжна Оболенська, її сестри-ленінградки — тітки письменника — опинилися на засланні після убивства Кірова. Сімонов починав з ремісничої освіти, але ця псевдоробітнича кар'єра не була

[1] Див.: *Иванов Р.Ф.* Дуайт Эйзенхауэр. — М., 1983. — С. 117.

Костянтин Сімонов

Валентин Овечкін

для нього просто мімікрією — поет і журналіст щиро віддав Радянській владі свій не дуже великий, але справжній талант. В чому ж сила тих ідей, що наснажували людей, подібних до Сімонова? Перечитуючи сьогодні його роздуми про прожиті роки, відчуваєш те, що було тлом всіх його переконань: це — почуття особливої історичної місії Радянського Союзу, Росії.

Так все-таки — Радянського Союзу чи Росії?

В роки війни склалася ідеологія не тільки російського великодержавного патріотизму, а й російської етнічної ксенофобії. Не кажучи про ставлення до німця взагалі, зневажливо поіменованого «фріцом», не кажучи про переслідування осіб німецької національності, в 1944 році було здійснено акти геноциду — етнічну чистку на Кавказі і в Криму. Відновлення Московського патріархату під пильним наглядом НКГБ мислилось як початок нової ери російської історії. Однак, післявоєнна реальність змусила Сталіна та його ідеологів дещо змінити напрямок політичної активності.

Зберегти патріотичне — російське чи радянське, однаково — почуття історичної місії, підкріплене реальними спогадами людей, що, не шкодуючи життя, її у війні виконували, було не просто. Адже радянські люди, яких переконували, що вони живуть у соціалістичному раю, перетнули з боями — без усяких митниць і контролів — кордони своєї держави і на власні очі побачили, наскільки злиденне їх життя порівняно з життям німців і навіть небагатих безпосередніх сусідів. Залізна завіса опустилася, але вже було пізно. І насамперед непокоїла совість людську та система кріпосницьких злигоднів, яку називали колгоспним ладом.

Смутне невдоволення комуністичною політикою, викликане контактами з західними реаліями і колгоспною дійсністю, яку неможливо приховати, набувало подекуди форм зародків політичної опозиції. Так, 1947 року в Воронежі було створено «Комуністичну партію молоді», антисталінське підпілля з марксистсько-ленінською платформою. Створили її учні 9 класу, налічувала «партія» 53 чоловіки, а на чолі її стояв син другого секретаря обкому партії Борис Батуєв. Група вирішила боротися за «відновлення справжнього ленінізму»; вона проіснувала вісім місяців і була розгромлена МГБ в 1949 році. В 1953—1954 роках її учасники були амністовані.

Були і зовсім дорослі люди з більш чи менш радикальними протестними настроями. Капітан Овечкін повернувся з фронту з власним поглядом на світ і на радянські проблеми. Він мав великий досвід — зовсім молодим комуністом у 1932 році Валентин Овечкін був головою колгоспу, що знаходився на «чорній дошці» і був таким чином приречений на вимирання; Овечкін з ризиком для життя підгодовував людей. Він воював в Криму і називав Мехліса кривавим собакою. В Києві після демобілізації він залишив повість «С фронтовым приветом», яка заслужила на розгромну рецензію: «Писанина т. Овечкіна — явище, що лежить поза межами художньої літератури. Це наскрізь шкідлива і ворожа писанина, незалежно від намірів автора. Вона підлягає забороні і не може бути надрукована»[1]. 1952 року, напередодні XIX з'їзду партії, Овечкін закінчив серію нарисів — відомі пізніше «Районні будні»; перший примірник він надіслав Сталіну, другий перед відходом поїзда відніс до редакції «Нового мира» і віддав прибиральниці. Так почалася історія «колгоспної тематики» в радянській літературі, критичних роздумів, що вели уже в хрущовські часи до прямої «новомировської» опозиції.

Був і ще один капітан-фронтовик: Олександр Солженіцин, який теж хотів

[1] Див.: *Черниченко Ю.* Поднявшийся первым // Новый мир. — 1989. — № 9. — С. 191.

«оновленого ленінізму» і через наївну віру в таємницю листування поїхав з армії просто в каторжні табори.

А були й генерали.

В січні 1947 року арештовано командуючого Приволзьким військовим округом генерала В.М. Гордова з дружиною, його заступника, колишнього маршала Г.І. Кулика та начальника штабу генерала Ф.Т. Рибальченка. «Органи» зберегли звукозаписи підслуханих ними нічних розмов подружжя Гордових, в ході яких генерал до речі сказав: «Значить, я мусів тремтіти, по-рабськи тремтіти, щоб вони дали мені посаду командуючого, щоб хліб дали мені і сім'ї? Не можу я! Що мене згубило — те, що мене обрали депутатом. Ось у чому моя погибіль. Я поїхав по районах, і коли все побачив, все це страшне, — тут я зовсім переродився. Не міг я дивитись на це. Звідси в мене пішли настрої, розмірковування, я став їх висловлювати тобі, ще декому, і це пішло як платформа. Я зараз говорю: у мене такі переконання, що, якщо сьогодні знімуть колгоспи, завтра буде порядок, буде ринок, буде все. Дайте людям жити, вони мають право на життя, вони завоювали собі життя, відстоювали його!»[1]

В розмовах згадувався з матірною лайкою Сталін, що відіграло вирішальну роль у долі генерала. Згадувався і Жуков. «Коли Жукова зняли, ти мені одразу сказав: все загинуло», нагадала Гордову дружина. Про надії, які покладали генерали на Жукова, свідчили і розмови Григорія Кулика з генералами І.Є. Петровим і Г.Ф. Захаровим ще 1945 року. Обидва генерали письмово покаялися в тому, що не донесли своєчасно на Кулика, який вів сумнівні розмови по-сусідськи за чаркою і піднімав тост за Жукова.

До речі, Кулик разом з братом дружини Сталіна Павлом Аллілуєвим та генералом Д.Г. Павловим у серпні 1938 року направили листа Сталіну, де писали про згубність терору, розгорнутого в армії Єжовим.

24 серпня 1950 року Військова колегія Верховного суду СРСР засудила Гордова, Кулика і Рибальченка до розстрілу. Нехай воєнні історики скажуть, якими вони були генералами. Але і без того можемо віддати їм шану як першим, хто почав підніматися з колін.

Масштаби і характер невдоволення не були зрозумілі комуністичному керівництву, але різні сигнали — від листів щирих і наївних комуністів до матеріалів НКВД — НКГБ та СМЕРШу — надходили і до найвищого рівня. І особливу небезпеку становила, звичайно, армія.

Армія після поразок або розвалюється, або здатна на переворот проти нещасливого лідера. В ході переможної війни вона ще ніколи не здійснювала перевороту, а після перемоги армію завжди важко заспокоїти. «Втрачене покоління» є неминучим супутником не тільки програної, а й переможної війни.

Репресії в збройних силах почалися з льотчиків. 14 грудня 1945 року заарештовано командуючого ВПС на Далекому Сході маршала авіації С.О. Худякова. Справжнє ім'я його — Арменак Ханферянц, він назвав себе Сергієм Олександровичем Худяковим 1919 року, коли справжній С.О. Худяков, його командир і друг, загинув у бою. Худяков-Ханферянц був прекрасний командуючий, висуванець Жукова, у якого він командував 1 Повітряною армією на Західному фронті; на пропозицію Жукова і командуючого ВПС Новікова в травні 1942 року його призначено начальником Головного штабу ВПС — заступником командуючого ВПС, він супроводжував Жукова на Курській дузі.

Досі незрозуміло, чим було викликано ліквідацію Худякова. Його 22 серпня 1946 року офіційно звинуватили і 18 квітня 1950 року розстріляли як англійського шпигуна і учасника розс-

Маршал авіації С.О. Худяков (Арменак Ханферянц)

[1] Цит. за: *Соколов Борис.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. — Минск, 2000. — С. 544.

Адмірал М.Г. Кузнєцов

трілу 26 бакинських комісарів. Справу зліпили Абакумов і кати-слідчі Герасимов і Ліхачов. Звичайно, ініціював усе Сталін. Припускають, що це був матеріал на всях випадок проти Берія і Мікояна. Дуже імовірно, що через льотчиків Сталін планував вийти на Жукова. Характерно, що на зустріч з Рузвельтом і Черчіллем в Ялту Сталін взяв з собою як військових експертів генерала Антонова (одразу після повернення в Москву призначеного начальником генштабу), адмірала Кузнєцова і маршала авіації Худякова — блискучих представників воєнного покоління. Всі вони по-різному потрапили в його немилість.

Основним звинуваченням проти керівників військово-повітряних сил та авіаційної промисловості послужила та обставина, що численні аварії літаків були наслідком заводського браку, про який авіаційні начальники помовчували. До скарги на головкома ВПС О.О. Новікова та наркома авіапромисловості А.І. Шахуріна був причетний син Сталіна Василій, якому головнокомандуючий ВПС Новіков нібито відмовився присвоювати генеральське звання.

В липні 1946 року почалися масові арешти командного складу авіації та керівництва наркомату авіапромисловості: в табори пішли командуючий ВПС Головний маршал авіації О.О. Новіков, його заступники — перший заступник маршал авіації Г.О. Ворожейкін, командуючий авіацією дальньої дії Головний маршал авіації О.Є. Голованов; генерал-полковники О.В. Нікітін, І.Л. Туркель, головний інженер ВПС інженер-генерал-полковник О.К. Рєпін, головний штурман ВПС — начальник Штурманської служби генерал-лейтенант Б.В. Стерлігов, начальник Військово-Повітряної академії генерал-лейтенант П.П. Іонов та багато інших. Кого не арештували, того відправили у відставку або понизили на посаді. Начальника Штабу ВПС маршала авіації Ф.Я. Фалалєєва врятував важкий сердечний напад і реанімація. Не минули навіть уславлених довоєнних Героїв Радянського Союзу М.М. Громова та А.Б. Юмашева. «Сіли» нарком Шахурін та увесь його керівний апарат. Постраждав від справи ВПС також Малєнков, який відповідав за авіапромисловість.

У справі Шахуріна був невеликий недавній підтекст. 1943 року недалеко від Кремля, на Камінному мосту, його син Володя застрелив однокласницю Ніну — дочку дипломата Уманського, призначеного послом в Мексику, і застрелився сам. Під час обшуку було знайдено зошит, де описаний був майбутній «переворот» і розподілено ролі в «уряді» Володі. Два сини Мікояна виявились там «міністрами». Арештовано було 26 хлопчаків, ніхто з яких нічого не знав ні сном ні духом; всі опинилися в недовгому, але справжньому засланні. Серед засуджених були сини Мікояна, син начальника тилу Червоної Армії Хрульова, син Хмельницького (багатолітнього ад'ютанта Ворошилова) — школа була для високої номенклатури. Звичайно, справа дитячого «перевороту» в душі Сталіна зародила якісь підозри.

Навесні 1946 року Сталіну прийшла в голову ідея поділити Балтійський флот на два флоти, і міністр ВМФ адмірал Кузнєцов цю ідею не підтримав. Начальник штабу ВМФ адмірал Ісаков, з яким за дорученням Сталіна на цю тему говорив Молотов, дізнавшись, кому належить ідея поділу флоту, підтримав її. Виник конфлікт, який було розв'язано на користь Кузнєцова, але з важкими для адмірала наслідками. Через два роки, 1948 року, за доносом чиновника виникла справа про видачу англійцям таємниці парашутної торпеди. Торпеда давно була розсекречена, але було вирішено провести розслідування і «суд честі». На чолі суду поставлено маршала Л.О. Говорова, і цей прекрасний вій-

ський покірно виконав ганебне доручення (сам він, колишній колчаківський офіцер, ледве уникнув розстрілу в 1941 році). «Суд честі» виніс рішення передати справу у Військову колегію Верховного суду, що могло означати і розстріл. Чотири адмірали були засуджені: двоє на 10 років таборів, один, начальник Штабу ВМФ Л.М. Галлер, — на чотири роки (він помер у тюрмі 1950 року), Кузнєцов засуджений умовно — його відправлено на Тихий океан, в Хабаровськ, заступником Головнокомандуючого по Далекому Сходу маршала Р.Я. Малиновського. Адмірал Кузнєцов залишався членом ЦК, і при зустрічі в Кремлі Молотов сказав йому мимохідь: «Доведеться на деякий час з'їздити туди». Влітку 1951 року Сталін повернув його в Москву і призначив знову міністром ВМФ. Одного разу на ближній дачі за обідом Сталін розповів адміралу, що Абакумов пропонував йому арештувати Кузнєцова, і тоді МГБ доведе, що той — ворог народу, але він, Сталін, заперечив: «Не вірю, що Кузнєцов ворог народу». Абакумов на час розмови уже був арештований.

Основним фігурантом конфлікту з армією був колишній член Ставки і заступник Верховного Головнокомандуючого маршал Жуков, після війни — Головнокомандуючий окупаційними військами в Німеччині і Головноначальствуючий військовою адміністрацією. Жукова на Заході розцінювали як «людину № 2» в Радянському Союзі і можливого наступника Сталіна, що не було секретом для вождя.

Жуков на білому коні приймав парад перемоги, яким командував Рокоссовський. Сталін збирався прийняти парад сам, але гарячий арабський скакун скинув його в манежі під час тренувань[1], Сталін боляче забився і зрозумів, що вже й справді старіє і взагалі не надається для героїчних поз. Під час параду перемоги

Худ. В. Яковлєв. Портрет маршала Г. Жукова

Сталін на мавзолеї в колі обраних сказав, що йому пора вже на спокій. Зрозуміло, це була провокація. Всі одностайно заперечували, що про таке і помислити неможливо. На виставці в Колонному залі під час святкового концерту, присвяченого перемозі, був показаний портрет Жукова, написаний художником В.М. Яковлевим під враженнями параду перемоги. Жуков був зображений на здибленому коні, що попирає німецькі знамена[2]. Це цілком явно був уже не тільки Георгій Жуков, а й Георгій Побідоносець.

На одній з велелюдних нарад в Кремлі в кінці 1945 року Сталін звинуватив Жукова в тому, що він приписує собі всі перемоги у війні. Щоб роз'яснити зібранню свою роль в перемозі, Сталін докладно розповідав, як була організована робота Ставки по підготовці і проведенню операцій в роки війни. Жукова на нараді не було.

В серпні 1945 року начальник Головного управління СМЕРШ Групи радянських окупаційних військ в Німеччині генерал А.А. Вадіс направив рапорт про

[1] Див.: *Соколов Борис.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. — С. 492—496.

[2] Див.: *Семенов М.* Судьба картины // Советская культура. — 1988. — 23 июля.

Маршал Жуков приймає капітуляцію німецьких збройних сил. 9 травня 1945 року

Сталін і Булганін на трибуні мавзолею

спроби Жукова і уповноваженого НКВД в Німеччині І.О. Сєрова підпорядкувати собі партійно-політичні органи Радянської військової адміністрації[1]. Навесні 1946 року підлеглий безпосередньо Сталінові начальник СМЕРШ генерал-полковник В.С. Абакумов приїхав до Німеччини для розслідування поведінки офіцерів і генералів і провів декілька арештів без санкцій маршала Жукова. Жуков розповідав, що викликав до себе Абакумова і суворо запитав його, чому він не представився після прибуття і на якій підставі провадить арешти. Він в різкій формі зажадав негайно відпустити арештованих і відбути до Москви, а в противному разі заарештованих звільнить він, маршал, своєю владою і відправить Абакумова в Москву під конвоєм. Абакумов, що не мовчав самому Берія, тут поки що стерпів і підкорився. Пізніше Сєров вступив у важкий конфлікт із Абакумовим, і обидва писали Сталіну листи-доноси один на одного.

В березні Сталін подзвонив Жукову в Берлін і сказав: «Булганін представив мені проект післявоєнного перевлаштування керівництва нашими збройними силами. Вас немає в числі основних керівників Збройних Сил. Я вважаю це неправильним. Яку б ви хотіли обійняти посаду? Василевський висловив бажання зайняти пост начальника Генерального штабу. Чи не хочете ви зайняти пост Головнокомандуючого сухопутними силами, вони у нас найчисленніші»[2]. Це було схоже на радянське ОКГ, і Жуков погодився.

Жуков приїхав до Москви і почав роботу на новій посаді з підготовки проекту наказу Головнокомандуючого сухопутними силами. Робота ішла важко; вгадуючи настрої Сталіна, Булганін якось сказав: «Жуков хоче під владу Головкома забрати навіть всі резерви Головного командування, а нас залишити з голими руками». Жуков відповів, що це дитяче лепетання. Василевський роз'яснив йому наодинці, що «Сталін хоче видати наказ наркома, а не Головкома». Жуков переробив свій наказ на наказ наркома, і Сталін з усім погодився. Характерно, що в матеріалах до виборів у Верховну Раду СРСР Жуков офіційно характеризувався як «видатний полководець Сталінської школи, вихованець партії Леніна — Сталіна», який завжди «наполегливо, блискуче і май-

[1] Див.: *Соколов Борис.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. — С. 538.

[2] Див.: *Жуков Г.К.* Коротко о Сталине // Правда. — 1989. — 20 янв.

стерно виконував задуми Верховного Головнокомандуючого»[1].

1 червня 1946 року Сталін зібрав засідання Головної Військової Ради, на яке були запрошені члени Політбюро, маршали і військові керівники. На засідання Сталін прийшов понурий і грізний, дістав з кишені листки паперу і дав секретареві ГВР генералу Штеменку. Штеменко прочитав свідчення арештованого Головного маршала авіації О.О. Новікова та колишнього ад'ютанта Жукова, підполковника Сьомочкіна, в яких Жуков звинувачувався в антисталінських розмовах і змовницькій організації групи відданих собі людей. На нараді виступили з різкою критикою на адресу Жукова члени Політбюро, але реакція військових була неочікуваною.

Ніхто Жукова не захищав, проте лише заступник міністра генерал Голіков повністю підтримав членів Політбюро. Навіть Конєв, що особливо заздрив Жукову і найбільш плазував перед Сталіним, відзначивши грубість і зарозумілість маршала, висловив переконання в його чесності. Той же Конєв через десяток років підтримав всі безглузді звинувачення проти Жукова, висунуті Хрущовим. А тоді, одразу після війни, Конєв проявив генеральську солідарність. Особливо різко виступив маршал бронетанкових військ Рибалко: він сказав, що пора перестати довіряти «показанням, витягнутим насильством в тюрмах». Сам Конєв пізніше розповідав: «Після всіх виступав Сталін. Він знову говорив різко, але вже дещо поіншому. Видно, у нього спочатку був план арешту Жукова після цієї Військової ради. Але, відчувши наш внутрішній, та й не тільки внутрішній, опір, солідарність військових стосовно Жукова і оцінки його діяльності, він, видно, зорієнтувався і відступив від початкового наміру. Так мені здалось»[2].

Жуков і Булганін в штабі Західного фронту. 1941 рік

9 червня міністр збройних сил Сталін підписав підготовлений Булганіним і Василевським та відредагований ним наказ про зняття Жукова, в якому, зокрема, зазначалось, що маршал «втратив всяку скромність і, будучи захоплений почуттям особистої амбіції, вважав, що його заслуги недостатньо оцінені»[3]. Жукова зняли з керівних посад в Міністерстві збройних сил і відправили на Одеський округ. На посту командуючого Сухопутними силами його замістив Конєв, що займав цю посаду до 1951 року.

Але справа Жукова тільки починалася.

Ще в серпні 1946 року Булганін доповідав Сталіну, що в митниці біля Ковеля затримано сім вагонів з німецькими меблями, призначеними для Жукова. «Трофейна справа» розгорталася і охоплювала широкі генеральські кола (в тому числі торкнулася і Абакумова, і Сєрова, — а, може, і почалася з них). Стосовно Жукова вона набула нових стимулів пізніше.

1947 року був арештований колишній командуючий кавалерійською дивізією і корпусом, потім — кінно-механізованою групою Герой Радяського Союзу генерал-лейтенант В.В. Крюков, який ще до війни в дивізії Жукова командував полком. Найбільш сенсаційним був навіть не арешт Крюкова, а арешт його дружини, відомої актриси Лідії Руслановой. Надзвичайно попу-

Генерал Ф.І. Голіков

[1] Див.: Правда. — 1946. — 3 янв.

[2] Див.: Тяжелый шаг «триумфатора» // Советская культура. — 1988. — 23 авг.

[3] Цит. за: *Соколов Борис.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. — С. 524.

Маршал бронетанкових військ П.С. Рибалко

лярна співачка, виконавиця російських пісень в неповторному народному стилі, що постійно давала фронтові концерти і придбала на свої кошти бойову техніку для мінометної батареї, була нагороджена орденом Червоної зірки наказом маршала Жукова як командуючого 1 Білоруським фронтом. Їх звинуватили в шпигунстві, антирадянських розмовах та настроях. Крім того, у квартирі генерала і актриси було знайдено багато коштовностей і 132 полотна російських художників, більшість з яких було придбано в голодному блокадному Ленінграді за посередництвом академіка Ігоря Грабаря. Зрештою, Грабар допомагав в аналогічній справі Нєжданової, Утьосову, Любові Орловій, Дунаєвському... Нагородження орденом за наказом Жукова та рішенням Військової ради фронту було оцінено як грубе порушення повноважень, хоча за фронтових умов ордени роздавали фактично і набагато нижчі командири. Арештоване подружжя одержало по 20 років ув'язнення кожен і провело останні сталінські роки в кошмарних колимських таборах.

В червні 1947 року начальник Головного управління кадрів Міністерства збройних сил Ф.І. Голіков викликав колишнього члена Військової ради Західного, потім 1-го Білоруського фронту К.Ф. Телєгіна і оголосив йому, що він звільнений з армії за помилку — нагородження орденом Лідії Руслановой. 22 червня їх викликали в ЦК уже вдвох із Жуковим, і Жукову оголосили догану з занесенням в особову справу, а Телєгіна виключили з партії. 24 січня 1948 року Телєгін був арештований і перевезений у внутрішню в'язницю МГБ. Сам Абакумов почав з ним «слідчу роботу», а потім пішли страшні катування, в ході яких від Телєгіна вимагали даних про змову Жукова, Телєгіна і генерала І.О. Сєрова. Останній в той час був заступником міністра внутрішніх справ — начальником ГУЛАГу і слав Сталіну листи про негідну поведінку Абакумова під час і після війни. 26 лютого Телєгіна перевели до Лефортівської тюрми, де тортури були невимовно важкими. Генерал Телєгін, тривалий час — партійний комісар у Жукова, опинився в руках у одного з найстрашніших слідчих-катів МГБ садиста Соколова. Він врешті став майже божевільним і підписував усе, але потім почав відмовлятися від показань. Телєгін сидів у таборах аж до смерті Сталіна.

Жуков був виведений із складу ЦК ВКП(б), причому Жданов сказав: «Жуков ще молодий і не дозрів до ЦК». Пізніше він був переміщений на Уральську округу. Тим часом 5 січня 1948 року МГБ провів таємний обшук на московській квартирі Жукова. Сумно і гидко читати про підсумки обшуку: було знайдено 4000 метрів шерстяних тканин, 323 шкурки дорогих хутр, 35 шевровых шкір, 8 акордеонів, 2 ящики срібних столових гарнітурів та чайних приборів і так далі — всього 51 скриня і чемодан, «а також лежить навалом...»[1]

Сталін врешті вирішив Жукова не чіпати. У випадку чого він був скомпрометований як мародер. Підслух показав, що Жуков ображається, але нездатний на опозиційні розмови.

Можна точно визначити час фактичного закриття «справи Жукова». На початку 1951 року нарешті справи генералів Телєгіна, Крюкова, Терентьєва і Мінюка були розглянуті Воєнною колегією Верховного суду СРСР, і на засіданні колегії звинувачення в керованій Жуковим змові не фігурувало. Генерали пішли в табори. Отже, вони були вже не потрібні як можливі свідки для справи Жукова. А в кінці 1952 року Сталін уже запропонував включити Жукова до складу кандидатів у члени ЦК КПРС.

[1] Цит. за: *Соколов Борис.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши. — С. 534.

Сам опальний маршал розповідав про ці епізоди в фрагментах спогадів, які не увійшли до його опублікованих мемуарів: «В 1947 році була арештована велика група генералів і офіцерів і головним чином ті, хто колись працював зі мною... Всіх їх фізично змушували признатися в підготовці «військової змови» проти сталінського керівництва, організованої маршалом Жуковим. Цією «справою» керували Абакумов і Берія. Їх зусилля зводились до того, щоб арештувати мене. Але Сталін не вірив, що я ніби намагаюсь організувати військову змову, і не давав згоди на мій арешт. Як потім мені розповідав Хрущов, Сталін ніби говорив Берії: «Не вірю нікому, щоб Жуков міг піти на цю справу. Я його добре знаю. Він людина прямолінійна, різка і може будь-кому сказати в очі неприємність, але проти ЦК він не піде». І Сталін не дав арештувати мене. А коли арештували самого Абакумова, то вияснилось, що він умисне затіяв всю цю історію так само, як він творив їх в понурі 1937—1939 роки. Абакумова розстріляли, а мене знову на XIX з'їзді партії Сталін особисто рекомендував ввести до складу ЦК КПРС. За весь цей несприятливий час Сталін ніде не сказав про мене жодного поганого слова. І я був, звичайно, вдячний йому за таку об'єктивність»[1].

Як кажуть, no comments.

Версія про криваві інтриги Абакумова пущена після його арешту 1951 року Сталіним, після розстрілу Берія вона переросла на версію про криваві інтриги Берія і Абакумова, потім доповнена міркуваннями про болісну реакцію Сталіна на чужу славу. Згодом історики відкрили кабінетну війну між Ждановим і Малєнковим[2], і картина злочинів «банди Берія» була доповнена інтригами, що охопили уже майже все Політбюро. Як завжди, особистими рисами («недоліками») Сталіна і капостями його клевретів пояснювалися всі його дії, а в часи демократії і антикомунізму деталі історії потонули в мороку.

Які були глибинні мотиви Сталінських інтриг, що їх найважливішим знаряддям завжди були «органи»?

В роки війни військова контррозвідка (СМЕРШ — «смерть шпионам») була переведена під безпосереднє керівництво Сталіна, і начальником її на пропозицію Берія призначено В.С. Абакумова. Абакумов був енкаведистським катом єжовського призову, надзвичайно вульгарним, жорстоким і грубим, але не примітивним, — він мав тверду вдачу, природний селянський розум і велике честолюбство. З 1943 року почалася конкуренція між ним і Берія, і позиції Абакумова були досить міцними, оскільки як заступник наркома, тобто Сталіна, він не був підпорядкований Берія. Найважливіші радіоігри велися під керівництвом Берія, Меркулова і Кобулова, оскільки агентура була завербована через секретно-політичний відділ НКВД, і Абакумов безуспішно добивався переведення всіх операцій під контроль армійської контррозвідки. Абакумов почав і арешти співробітників НКГБ без санкцій Берія чи Меркулова, що було початком відкритої війни проти них. Але Абакумов твердо засвоїв найважливіше правило кремлівського царедворця: не проявляти ініціативи в справах, які виходять за межі його компетенції.

Сталін був душевно нездоровою людиною, і параноїдальні риси його психіки загострювалися з віком. Але в історії з Жуковим та іншими генералами, як і в подібних історіях останніх років його життя, вражає більше не його хвороблива підозріливість, а його феноменальна витримка і хиже уміння чекати. Власне кажучи, маніакальні підозри Сталіна були не шизофренічною маячнею, а цинічним прогнозуванням ціл-

В. Абакумов

[1] Див.: *Жуков Г.К.* Коротко о Сталине // Правда. — 1989. — 20 янв.

[2] Див.: *Бабиченко Денис.* Писатели и цензоры: Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. — М., 1994.

ком нормальної і за інших умов, в іншій системі, у інших людей очікуваної реакції його підлеглих.

Боротьба між кліками — чи, як зараз говорять, «холдинґами» — Жданова і Малєнкова розгорталась на фоні цієї повоєнної реальності. Предметом боротьби стали не лише особисті долі, а й принципи організації тоталітаризму, принципи і механізми партійного і державного керівництва. Наслідки її важко переоцінити.

В Ленінській моделі «диктатури пролетаріату», як неодноразово говорилось вище, роль партійного Gemeinschaft належала партії як цілому і проявлялася в дискусіях, боротьбі платформ, утвердженні догматики та агітаційній діяльності. Роль структурованого суспільства, Gesellschaft, виконував комуністичний апарат — державний і партійний. І завжди існувала проблема їх взаємовідносин.

Ми знаємо, як розв'язав цю проблему Сталін до кінця 20-х років. Він все поступово перетягнув у партію, керівництво якої стало тіньовим диктатором країни. Ідеологія стала повністю догматизованою. Партійний апарат, який забезпечував діяльність партійної вегетативної нервової системи, тепер за сумісництвом став виконувати функції головного мозку.

Проблема набула специфічної організаційної форми взаємозалежності територіальних, тобто горизонтальних, і відомчих, вертикальних структур. Теократична структура завжди орієнтована на територіальний принцип, бо вона прагне контролювати життя кожного індивіда від народження до смерті. Але побудувати партію згори донизу за територіальним принципом — означає втратити контроль над вирішальним локусом життя сучасної людини, над її виробничим чи управлінським колективом.

Тоталітарний підхід комбінував обидва принципи. Силові структури і велика промисловість не були поставлені під керівництво територіальних партійних структур, але до певної міри від них все ж залежали. Чим нижчим був рівень ієрархії, тим більшою була роль територіальних, партійних структур.

За роки війни різко змінилося співвідношення вертикальних і горизонтальних (територіальних) структур у владній партійно-державній системі. Військова орієнтація державно-партійної системи вимагала винятково вертикальної організації суспільства, і партія виявлялась зайвою або чимось при державно-мілітарній владі. До війни на вищому рівні переважали вертикальні структури, але керівники Ленінграда та України, тобто Жданов і Хрущов, входили до членів Політбюро. Війна відтіснила і їх на скромні ролі членів Військових рад фронтів. Лише після 1944 року ситуація змінюється: Хрущов залишається на звільненій Україні, а Жданова Сталін забирає в Москву.

Післявоєнний період починається з реорганізації партійного і державного апарату. Сталін не наважився проводити партійний з'їзд: звітувати довелося б і про перемогу, і про поразки, та й сама ідея звіту перед партією про керівництво воєнними операціями виглядала б безглуздо. У війні керувала не партія, керували Ставка і ГОКО. Партії вистачало «комуністи, вперед!»

Худ. П. Соколов-Скаля. І.В. Сталін на фронті під Москвою. Грудень 1941 року. Епізод, якого ніколи не було

Однак, якийсь еквівалент партійного з'їзду все ж був. Це були «вибори» до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 року, в ході яких 12 лютого Сталін виступив з промовою перед виборцями, що за своїми функціями заміняла звіт перед з'їздом. Це був також Пленум ЦК 19 березня 1946 року, який сформував нове партійне керівництво, і перша сесія нової Верховної Ради, яка сформувала керівництво держави. Власне, на виборах до Верховної Ради СРСР депутатські мандати одержали ті номенклатурні діячі, в тому числі перші секретарі обкомів, які мали за посадами бути членами ЦК, і відповідно не одержали ті, яких хоч і було обрано до ЦК на довоєнних XVIII партійному з'їзді та XVIII партійній конференції, але потім знято з високих посад. Тепер люди в рангах, які давали членство в ЦК, були фактично призначені Сталіним, але попередньо відібрані в депутати апаратом ЦК.

Керував цим відбором скромний партійний чиновник ЦК в ранзі секретаря Центральної виборчої комісії. Ним був на виборах 1946 року Н.Н. Шаталін, заступник начальника Управління кадрів ЦК Малєнкова, дядько майбутнього перебудовного економіста-реформатора.

До Політбюро тепер увійшли, крім довоєнних членів — Андреєва, Ворошилова, Жданова, Кагановича, Мікояна, Молотова і Хрущова, — переведені з кандидатів у члени Берія і Малєнков; в кандидатах залишився Шверник (який зайняв посаду померлого Калініна) та Вознесенський (переведений до членів Політбюро наступного року), до кандидатів введено також Булганіна та Косигіна. Майже всі члени та кандидати в члени Політбюро, за винятком Малєнкова, Жданова, Хрущова та Шверника, увійшли до Президії Ради Міністрів СРСР як заступники Голови Ради Міністрів.

Це було надзвичайно важливою обставиною. Враховуючи, що кожен заступник Сталіна вів у Раді Міністрів якісь міністерства, можна вважати усіх їх Великими міністрами, а Президію Ради Міністрів — Вузькою або Великою Радою Міністрів. Отже, Політбюро збігалося тепер з урядом Держави. За винятком двох членів Політбюро — секретарів ЦК, які, власне, тепер і були реальними першими особами при Хазяїні: Малєнкова і Жданова, та «територіального» Хрущова.

Сталін посадив основний склад партійного уряду — Політбюро на урядову, державну вертикаль.

Особливого значення тепер набувало Оргбюро ЦК ВКП(б), яке розглядало поточні справи, що не мали особливого політичного значення, в тому числі і — переважно — «кадрові питання», затверджуючи більшість посадових осіб. Ось склад Оргбюро, затвердженого Пленумом ЦК, в тому порядку, в якому прізвища наводилися в повідомленні про Пленум:

1. Сталін Й.В. — Генеральний секретар ЦК і Голова Ради Міністрів СРСР.
2. Малєнков Г.М. — секретар ЦК.
3. Жданов А.О. — секретар ЦК.
4. Кузнєцов О.О. — секретар ЦК.
5. Попов Г.М. — секретар ЦК і Мос-

Булганін, Сталін і Малєнков на трибуні мавзолею

ковського комітету партії.

6. Булганін М.О. — заступник Міністра збройних сил СРСР.
7. Михайлов М.О. — секретар ЦК ВЛКСМ.
8. Мехліс Л.З. — міністр Держконтролю.
9. Патолічев М.С. — з травня 1946 року секретар ЦК.
10. Андріанов В.М. — секретар Свердловського ОК.
11. Александров Г.Ф. — начальник Управління пропаганди і агітації ЦК.
12. Шаталін М.М. — заступник начальника Управління кадрів ЦК.
13. Кузнєцов В.В. — голова ВЦРПС.
14. Родіонов М.І. — голова Ради міністрів РРФСР.
15. Суслов М.А. — завідуючий Іноземним відділом ЦК, з наступного року — секретар ЦК.

Наведений список членів Оргбюро — це склад вищого апаратного партійного органу і вищого кадрового резерву партії. Серед членів Оргбюро до осіб, що явно чи неявно належали до сфери впливу Малєнкова, можна віднести лише його заступника Шаталіна, можливо, також, секретаря Свердловського обкому партії Андріанова, в майбутньому (саме тоді, коли Малєнкова понизили до рівня керівництва сільським господарством) голову комісії в справах колгоспів, першого секретаря МК і ОК Ленінграда в часи «Ленінградської справи».

Малєнков зарубіжними совєтологами оцінюється як партійний технократ, оскільки ще перед війною реалізував кадрову політику, спрямовану на підбір керівників із інженерів-партійців. До його висуванців можна віднести Сабурова, Первухіна, Малишева та інших діячів індустрії і особливо військово-промислового комплексу, що відносились, природно, до управлінської вертикалі. Серед перспективних молодих діячів, намічених пунктирно 1946 року, її представників не було, і це відображало нові орієнтації Сталіна на партійно-територіальну еліту.

Особливо помітний удар по державницькій «вертикалі» нанесений переміщеннями в силових структурах. Висуванець Жданова ленінградець О.О. Кузнєцов, призначений в березні секретарем ЦК, став куратором силових структур. 15 січня 1946 року Берія, якому було присвоєне звання маршала, звільнений з посади наркома внутрішніх справ «у зв'язку з перевантаженістю його іншою центральною роботою»[1]. Наркомом, згодом міністром внутрішніх справ став С.Н. Круглов — людина з партійного апарату Малєнкова. Міністром збройних сил було призначено невдовзі Булганіна, тобто цивільну людину, політичного генерала, а невдовзі навіть і маршала. Сталін перестав безпосередньо очолювати військове міністерство, і в червні 1946 року контррозвідку було повернено з військового відомства до МГБ, а Абакумова призначено першим заступником міністра (Меркулова).

Несподівано Сталін змінив керівництво МГБ. На засіданні Політбюро, на якому було вирішено питання про контррозвідку, раптом Сталін піддав роботу Меркулова нищівній критиці (негайно з ходу підтриманій Берія) і запропонував

[1] Див.: Правда. — 1946. — 16 янв.

замінити Меркулова провінційним гебістом Огольцовим, незадовго до цього переведеним з Куйбишева на пост першого заступника міністра. Переляканий Огольцов заявив, що не має досвіду і знань, і тут же Сталін запропонував на цю посаду Абакумова. Берія і Молотов промовчали, а Жданов гаряче підтримав пропозицію. Мабуть, кандидатура Огольцова була запропонована Сталіну Ждановим і Кузнєцовим, секретарем ЦК, що відав «органами». Берія тут же здав Меркулова, розраховуючи врятувати його від гіршої долі. Коли не пройшла операція Жданова — Кузнєцова з Огольцовим, Сталін висунув свого улюбленця Абакумова, і Жданову довелося зробити хорошу міну при поганій грі. Зрештою, Абакумов в перші роки війни працював у Жданова в Ленінграді, а стосунки його з Берія і Жуковим були дуже напружені.

Таким чином Берію відтіснили від керівництва «органами», хоча там залишалися його люди; після цього Берія, всупереч поширеним гадкам, уже ніколи не мав монопольного впливу на силові структури. В Політбюро — Раді Міністрів Берія лишився керівником робіт над атомним проектом. Діяльність МГБ почала перевіряти комісія на чолі з секретарем ЦК О.О. Кузнєцовим. А в Грузії вірна людина Берії Рапава був переведений з МГБ на другорядну посаду і замінений Рухадзе, старим ворогом Берії. Зовнішня розвідка перейшла в кінці 1947 року до відома Молотова як міністра закордонних справ та голови Комітету інформації, якому були підпорядковані 1 управління МГБ та Головне розвідувальне управління (ГРУ) Міністерства збройних сил. Цей крок викликав мовчазне невдоволення професіоналів-силовиків[1].

На початку 1946 року досвідченим кремлівським політиканам уже, очевидно, стало зрозуміло, що позиції Маленкова і Берія слабшають під натиском молодих енергійних співробітників Жданова.

Жданов ще до війни привіз із собою з Ленінграда М.О. Вознесенського, який з Ленінградського облплану пересів на Держплан СРСР, ряд господарників, в тому числі Косигіна і Устинова, а з ідеологів — О.С. Щербакова, який ще до війни став секретарем Московського комітету і кандидатом в члени Політбюро (помер 1945 року), і філософа Г.Ф. Александрова, що став його заступником в Управлінні агітації і пропаганди ЦК. Як колишній секретар Нижньогородського обкому партії Жданов залишався покровителем Горьковської області; звідти походили деякі його висуванці, в тому числі Родіонов, голова уряду Російської федерації. До того ж Жданов мав особливе відношення до РРФСР як голова Верховної Ради Російської Федерації, що мало також і особливе політичне значення.

Про Олексія Олександровича Кузнєцова, поміченого свого часу ще Кіровим комсомольського працівника, що виріс під уважним оком Жданова в керівника Ленінградської парторганізації і був посаджений ним на найбільш больову точку в партії — партійного куратора силових структур, сказано свого часу багато добрих слів. Очевидно, це був відданий партієць, який щиро домагався здійснення неясних мрій — партійної справедливості, перемоги над корупцією, торжества, як стали говорити пізніше, «ленінських норм і принципів партійного життя». Сам Жданов найменше пасував до ролі борця за справедливість; цей товстун ніколи ні в чому собі не відмовляв і в найтяжчі дні блокади ласував вишуканими стравами. Але чистка верхів «вертикалі» проводилась під гаслами скромності і партійності в поведінці. Під цим приводом в ході «трофейної справи» було усунуто надто самостій-

В.М. Меркулов

О.О. Кузнєцов

М.О. Вознесенський

[1] Див.: *Судоплатов П.* Спецоперации. — М., 1997. — С. 386, 390—391.

Особисто близький. Жданов в кінці 30-х років в колі сім'ї Сталіна: Василій Сталін, Жданов, Світлана Сталіна, Сталін, Яків Джугашвілі

Анна Ахматова

Михаїл Зощенко

Дмитрій Шостакович

них генералів, обережно було посунуто навіть чекістське керівництво. Малєнков підсовував Сталіну матеріали про непорядок в ленінградському письменницькому середовищі — і Жданов зосереджував свій удар на ленінградцях Анні Ахматовій і Зощенку. Малєнков компрометував висуванця Жданова, філософа Г.Ф. Александрова — і Жданов громив його у «філософській дискусії», замінивши на посаді завідуючого відділом агітації і пропаганди секретарем ЦК Сусловим.

Особливо помітних успіхів добилась група Жданова 1947 року, коли їй майже вдалося звалити самого Малєнкова: той був звільнений з посади секретаря ЦК, переведений в Раду Міністрів на провальну посаду відповідального за сільське господарство і навіть один час був уповноваженим ЦК в Центральній Азії. Але з далекосяжних планів молодих ждановських висуванців нічого не виходило, партійний з'їзд і нова програма відсувалися в невизначену далечінь, а боротьба проти державницько-бюрократичної вертикалі набувала непередбачених форм.

Жданов очолював ідеологічну службу партії. Його заступник, а потім і наступник на посаді начальника Управління агітації і пропаганди ЦК Г.Ф. Александров (після 1946 року Управління реорганізоване в скромний Відділ), людина розумна, з легким партійним пером, страшенно розпусна і дуже брехлива, спокусився академічними лаврами і «згорів на роботі»; ще довго колеги по партії добре його пам'ятали, побоювались як серйозного конкурента і добили вже в ранньохрущовські часи, зловивши на сексуальних розвагах (разом з Кружковим). Коло ідеологічних працівників, наближених до Жданова, — Федосеєв, Іовчук, Кружков, Шепілов, Ільїчов та інші, — потіснило старше, довоєнне покоління (Мітін, Юдін); із діячів епохи чисток 30-х років лише надійний Поспєлов залишився головним редактором «Правди». Більшості з Ждановських підлеглих не можна відмовити в енергії, надзвичайній працьовитості, умінню готувати документи і ті «марксистські» статті, що в них десятки сторінок заповнювали канонічні правильно побудовані формули без видимого змісту. Майстри мистецтва догматики і не хотіли, і не могли творити нічого, крім формулювань. Їх потіснили наступні висуванці. Цікаво, що вже в хрущовсько-брежнівський період більшість із них підтримувала прогресивних ідеологічних діячів, таких, як П.В. Копнін або І.Т. Фролов, — на відміну від стариків Мітіна та Юдіна або сталіністів Чеснокова та Константинова. Всі люди з команди Жданова претендували на позиції у вченому світі і скористалися своїми посадами для якомога швидшого одержання звань академіків або хоча б членів-кореспондентів.

Щодо людини, яка ішла в списку Оргбюро останнім номером, — М.А. Суслова, — то він виявився найбільшою посередністю, зате й найбільш обережним, не вплутувався ні в які інтриги, що були вище його рівня, не рвався писати пустопорожні монографії і одержувати

про всяк випадок академічні звання — і виграв найбільше. Берія вважав його бездарністю, Малєнков теж не любив, але він не постраждав від кремлівських підкилимних битв і наприкінці сталінської ери писав з приводу «порочної книжки Вознесенського» у «Правде» грізну статтю «Товарищ Федосеев хитрит». Берія, очевидно, не просто правильно визначив рівень здібностей Суслова — Суслов працював недовгий час в Ростові у Євдокимова, колишнього чекіста-єжовця, який збирав на Берія матеріал.

Як ідеологічний працівник Жданов, безумовно, був на кілька голів вищий своїх підлеглих. Річ не тільки в тому, що він сам писав свої виступи, — рухався він у певному, обраному ним культурному просторі. Аналіз його доповідей 1946—1949 років показав, що «в доповідях і документах є своя логіка, є строго витриманий метод, запозичений у Пісарєва, є, нарешті, маса літературних алюзій. Інакше кажучи, ми маємо справу з погромом, який виконаний засобами, що містяться в самій російській культурі. Засоби розправи обрані Ждановим саме культурні»[1].

Аналіз численних промов і доповідей Жданова показує, що безсумнівний російський націоналізм його ніде не зв'язаний з антисемітськими алюзіями. Російський патріотизм сполучається тут із «класовим підходом», послідовно проводиться теза про «дві культури в кожній культурі». І все.

Крім добре відомих ідеологічних погромів, організованих Ждановим за вказівкою Сталіна в 1946—1948 роках, під безпосереднім керівництвом Жданова велась таємна робота по підготовці чергового з'їзду партії та перегляду Програми ВКП(б). Найбільш радикальні і «перебудовні» економічні пропозиції списувались в архів із позначкою «вредные взгляды». Але нова Програма

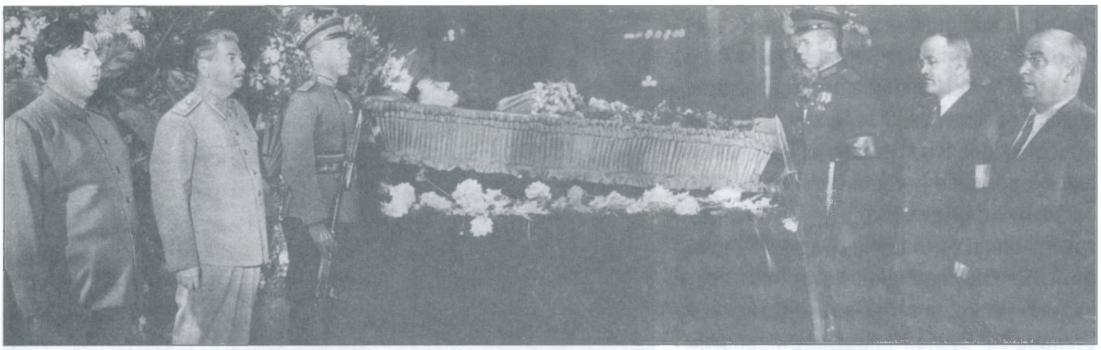
А.А. Жданов

планувала і деякі рішучі політичні новації. «В начерках нової Програми партії, що її планувалося підготувати до кінця 1947 року, мали місце пункти, що передбачали обмеження перебування на керівних виборних партійних посадах, змагання кандидатів у депутати при виборах на всіх щаблях Союзу, неприпустимість підміни політичного партійного керівництва адміністративним та інші положення, що ведуть до демократизації партії і суспільства»[2].

Ми не знаємо обставин, за яких була заморожена робота над проектом Програми, але характерно, що Сталін спочатку припускав можливість досить радикальної «боротьби з бюрократизмом» в партії і державі. Слід сказати, що і в діючому Статуті ВКП(б) передбачено було механізми контролю над нижчими верствами партбюрократії. Так, на виборах парткомів можна було вносити кандидатур більше, ніж передбачалось місць у комітеті, і не проходили у виборний орган ті, хто зібрав більше «проти». Найбільше шансів провалу мали проектовані секретар парткому та керівник установи чи підприємства. Щоправда, представникові вищого органу, який привіз узгоджений список парткому і не зумів

[1] Див.: *Золотоносов Михаил.* Милый, милый Бармалей... // Московские новости. — 1998. — 23—30 авг.

[2] Див.: *Аксенов Юрий, Зубкова Елена.* Предвестие перемен // Литературная газета. — 1989. — 24 июня.

Біля труни Жданова: Малєнков, Сталін, Молотов, Берія

його провести в життя, загрожувало виключення з партії. Тим не менш ці статутні норми дуже дратували партійну бюрократію і були ліквідовані за часів Хрущова. Отже, сталінська тоталітарна система не приймала чогось подібного до «принципу фюрерства» і допускала певний механізм контролю «знизу» над керівними кадрами. Але зміни в напрямку свободи вибору, що про них як панацею від «бюрократизації» марили аж до Перебудови, виявились зайвими, коли було досягнуто стабілізації. Тим самим пройшла пора ленінградських мрійників.

В протистоянні державно-партійної вертикалі та партійно-державної горизонталі з її територіальним принципом влади війна привела до рішучої переваги вертикалі, повоєнний час породив коливання в бік горизонталі, але через пару років з кривавими судомами встановилася знову імперська вертикаль.

Так звана «груповщина», що мала тенденцію переростати на фракційність, завжди жорстоко переслідувалася в тоталітарній партії-державі. Однак, вважалося природним, що новий начальник тягне за собою якихось старих своїх співпрацівників, свою команду, як зараз кажуть, — без команд не буває політики. Але одна справа, коли із своєю командою приходить новий командуючий фронтом, директор заводу, нарешті, міністр, а зовсім інша справа, коли це — перший секретар обкому чи, не дай Бог, ЦК нацкомпартії. Тут зв'язки по земляцькій горизонталі можуть виявитися сильнішими, ніж вертикальне підпорядкування, і якщо це переросте в кланове об'єднання за національним принципом, імперії кінець.

Проти групи Жданова одразу, очевидно, можна було виставити те звинувачення, що вони «ленінградці», що в очах Сталіна мало бути особливо небезпечно. Але за неї говорило те, що це були старанно підібрані російські національні кадри нової формації, переважно з робітничих сімей, а не довоєнні інтернаціоналісти, серед яких було багато євреїв. В перші повоєнні роки вони служать справі подолання автономії «вертикальних» галузевиків-профі, особливо з силових структур. За умов зрослого соціального розшарування, — швидкого виділення «нового класу» в особливу страту з властивими тільки їй манерами одягатися чи навіть уніформами, рівнем «спецобслуговувань» та матеріальної забезпеченості, можливостями впливу та зв'язками, — силі адміністративних структур мала бути протиставлена ледве не антиструктурна, по суті, фундаменталістська ідеологія «справжнього комунізму». Вже тоді цей «справжній комунізм» поєднується з могутнім російським націоналізмом, про який з тривогою писав Кеннан. Це й стало джерелом слабкості Ждановського «комуністичного Ренесансу».

В кінці 1947 року батько й син Ждановы (син Юрій завідував відділом нау-

ки ЦК) зазнали невдачі в боротьбі проти Лисенка, на початку 1948 року Малєнков повернувся на посаду секретаря ЦК. Жданов, як пишуть, намагався вгамувати стреси алкоголем, серце підводило все більше. Жданов страждав атеросклерозом з порушеннями серцевих судин. 13 липня 1948 року він поїхав у санаторій «Валдай», 23 липня йому подзвонив новий завідуючий відділом агітації і пропаганди Шепілов, який уже переметнувся на бік Малєнкова, і відбулася якась вкрай неприємна для Жданова розмова. Вночі у нього стався серцевий напад. Лікарі констатували «функціональний розлад», але завідуюча лабораторією ЕКГ Л. Тимашук дійшла висновку, що це інфаркт. Після третього нападу з набряком легенів Тимашук 29 серпня написала листа начальникові охорони генералу Власику, що Жданова невірно лікують. 30 серпня лист прочитав Сталін, але Жданов його уже не цікавив. На супровідному листі міністра Абакумова Сталін написав: «В архів»[1]. 31 серпня 1948 року перед світанком Жданов умер.

Після смерті Жданова почалася підготовка до винищення його команди. За кулісами кривавої інтриги були Малєнков і Берія. «Ленінградську справу» пущено в хід в лютому 1949 року. Як відомо, були розстріляні Кузнєцов, Вознесенський, його брат — ректор ЛДУ, Родіонов та інші. Вознесенський був розстріляний негайно після одержання санкції Сталіна, 30 вересня 1949 року, кажуть, просто десь у пересильному вагоні. Вся процедура «ліплення ленінградської справи» лягла на Абакумова, що мав великий досвід у цих речах ще за Єжова.

Показовими були звинувачення на адресу московського керівника Г.М. Попова, який, зрештою, не дуже постраждав — його пересунули на посаду міністра будівництва. На Москві Жданов ви-

Худ. А. Герасимов. Сталін біля труни Жданова

пробовував механізм партійного контролю над державою: користуючись тим, що міністри знаходились на обліку в МК як комуністи, через апаратні парторганізації московська міська територіальна парторганізація прагнула контролювати державну міністерську вертикаль.

Що ж так злякало Сталіна в «ленінградській справі»?

1949 року, перед своїм сімдесятиліттям, Сталін переніс другий інсульт. Після одужання він став більше боятися смерті і таємних ворогів. В тому ж 1949 році Сталін вирішив змінити склад редколегії «Правди»; один із мотивів, який він навів, — роздмухування старою редколегією його, Сталіна, культу особи(!). Походжаючи по кабінету, Сталін називав прізвища завідуючих відділами нової редакції. В кабінеті панувала мертва тиша. Всі ці журналісти були давно розстріляні[2]. Сталін жив у світі покійників. Закінчилося призначенням на посаду головного редактора секретаря ЦК М.А. Суслова. Живого трупа.

В подібних ситуаціях попри параноїдальність психіки у Сталіна врешті завжди проглядав жорстокий здоровий глузд. Якщо ми переберемо всі пред'явлені фігурантам у справі звинувачення, то найбільш серйозними слід визнати ті, які здавалися найбільш анекдотич-

[1] Фотокопія листа Абакумова з резолюцією Сталіна див.: *Судоплатов П.* Спецоперации. — М., 1997. — С. 545.

[2] Див.: *Аджубей А.* Те десять лет // Знамя. — 1988. — № 7.

ними і навіть шизоїдними. Розмови про перенесення столиці в Ленінград, про виділення партійної організації Російської Федерації в окрему нацкомпартію відображають не стільки ті звинувачення, які були реально тоді представлені, скільки те, чого Сталін найбільш боявся: протистояння центральної імперської влади і Росії як територіальної та етно-національної одиниці.

Що, зрештою, і розвалило Союз.

Наближення комуністичного режиму до нацистської моделі

В 1949—1950 роках відбуваються зміни в міжнародній і внутрішній ситуації СРСР, які негайно позначилися і на боротьбі павуків у вищій номенклатурній банці, і на загальному стані комуністичної системи, зумовивши її швидку еволюцію в напрямку до фашизму і нацизму.

29 серпня 1949 року СРСР успішно провів випробування своєї атомної бомби. Точніше, *свою* бомбу СРСР випробував дещо пізніше, а тоді в Семипалатинську було зірвано копію американського «виробу» — бомбу, зроблену радянськими атомниками на основі даних розвідки і навіть таємних порад Бора та інших фізиків-пацифістів. Почалися роботи над водневою бомбою. Не було ще необхідних засобів доставки, але Корольов, Глушко і той колектив, що лишився від ГІРДу, на базі німецьких досягнень в галузі ракетної техніки та власних довоєнних результатів розпочали роботу над міжконтинентальними та космічними ракетами. В перспективі уже маячіла ядерна рівновага супердержав.

Наслідком успіху для кремлівської кабінетної політики було зміцнення позицій голови Спецкомітету з атомної проблеми Берія. Список вчених, інженерів, військових та працівників служб безпеки, заготовлений Берія для нагород, мав стати списком для розстрілів та відправлення в табори, якби випробування провалились. Не зносить би тоді голови і самому Лаврентію. Але все обійшлось, і Берія очолив список переможців.

Другою подією, що мала також і внутрішньополітичні наслідки для режиму, стало утворення Єврейської держави Ізраїль та перемога євреїв у війні з арабами.

В перший повоєнний час демонстративна підтримка керівництвом СРСР єврейської справи була зв'язана із загальнополітичними міркуваннями. Йшлося і про традиційні зв'язки з тими антифашистськими колами, лівою інтелігенцією Заходу, серед яких було чимало євреїв і принципових противників антисемітизму; йшлося також і про міждержавні стосунки з Заходом. Сталін в роки війни прагнув забезпечити собі серйозну фінансову підтримку Заходу для відбудови країни. Цій меті, зокрема, була підпорядкована єврейська політика Сталіна. Через Молотова, через його дружину, єврейку Жемчужину, через Єврейський антифашистський комітет Міхоелса велися переговори про можливе утворення єврейської автономії на території Криму, звідки було депортоване татарське населення. Під цю акцію Сполучені Штати обіцяли велику фінансову допомогу. Однак, кримські проекти не були реалізовані.

Велику роль у зовнішньополітичних орієнтаціях Сталіна відігравала близькосхідна політика. Позиції СРСР на Близькому Сході обмежувалися союзом із курдами, спрямованим проти прозахідницьки орієнтованих урядів Туреччини, Ірану та Іраку, і підтримкою сепаратистського руху азербайджанців в Ірані, розгромленого шахом 1947 року. Конфлікт арабських держав з Англією та США з приводу прагнень сіоністів ут-

ворити єврейську державу в Палестині відкривав широкі можливості для інтриг. Вимоги сіоністів були зустрінуті непримиренно вороже в арабському світі, і для заходу, а особливо для Англії це створювало море проблем. Опір, який чинили араби утворенню Ізраїлю, призвів врешті до відмови Великобританії надати євреям, що вижили в Європі, можливість іммігрувати в Палестину. Радикальні єврейські націоналісти вели збройну боротьбу і з арабами, і з англійцями; свої антиарабські оборонні зусилля приховували від англійців і помірковані соціалістичні лідери Єврейського агентства. Всі ці конфлікти і були дійсною причиною підтримки радянською дипломатією сіоністських політиків.

За словами колишнього помічника Молотова Вєтрова, Сталін висловлювався з цього приводу таким чином: «Давайте погодимося з утворенням Ізраїлю. Це буде як шило в сідниці для арабських держав і змусить їх повернутися спиною до Британії. Зрештою британський вплив буде повністю підірвано в Єгипті, Сірії, Туреччині і Іраку»[1]. Ці розрахунки пояснюють глибоке співчуття, яке раптом виявив СРСР сіоністській ідеї. Не хто інший як А.А. Громико, майбутній член Політбюро і міністр закордонних справ СРСР, що уперто проводив антиєврейську політику на Близькому Сході, на Генеральній Асамблеї ООН 14 травня 1947 року говорив: «Величезна кількість єврейського населення Європи, що вціліло, виявилась позбавленою своєї батьківщини... Та обставина, що жодна західноєвропейська держава не виявилася спроможною забезпечити захист елементарних прав єврейського народу, пояснює прагнення євреїв до створення своєї держави. Було б несправедливо не рахуватися з цим і заперечувати право єврейського народу на здійснення такого прагнення»[2]. Згідно з заявою Англії і за енергійною підтримкою СРСР, сесія ООН 29 листопада 1947 року прийняла резолюцію про анулювання мандату Великобританії на Палестину і утворення в цій країні єврейської та арабської держав.

Почалася війна арабських країн проти Ізраїлю. Хоча в ході війни СРСР надав через Чехословаччину допомогу військам Ізраїлю, на швидку перемогу євреїв ніхто не розраховував. За рік відчайдушного і розумно керованого єврейського опору араби були повністю розбиті. В результаті сподівання Сталіна не виправдалися. Держава Ізраїль існувала, арабський світ з цим не погодився, але реальність змушувала його рахуватися з Ізраїлем так само, як і з Великобританією та із США. Ізраїль ані трохи не був схожий на «країну народної демократії», і Росія залишилась ні з чим.

І, нарешті, нові політичні проблеми принесло утвердження комуністичного тоталітарного режиму на територіях Центральної і Східної Європи, контрольованих СРСР.

Спочатку, в часи і Ялтинської, і Потсдамської конференції, в плани радянського керівництва не входило встановлення комуністичних режимів в цих країнах. Так, наприкінці війни експерти з розвідувальних служб обговорювали цю проблему під керівництвом заступника голови ГКО Берія і замнаркома оборони, відповідального за кадри і за розвідку, генерала Голікова. Як свідчить Судоплатов, «Берія і Голіков взагалі не згадували про перспективи соціалістичного розвитку Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії. Соціалістичний вибір як реальність для нас в країнах Європи був більш чи менш ясний тільки для Югославії. Ми виходили з того, що Тіто як керівник держави і компартії спирався на реальну воєнну

[1] Див.: *Судоплатов П.* Спецоперации. — С. 476.

[2] Цит. за: Мировое хозяйство и мировая политика. — 1947. — № 12. — С. 75.

Маршал Тіто

силу. В інших же країнах ситуація була іншою. Разом з тим ми сходилися в тому, що наша воєнна присутність і симпатії до Радянського Союзу широких мас населення забезпечать стабільне перебування при владі в Польщі, Чехословаччині і Угорщині урядів, які будуть орієнтуватися на тісний союз і співробітництво з нами»[1].

Сталося якраз навпаки. Статус контрольованого нейтралітету, який планувався для європейських держав-сусідів, фактично дістався тільки Фінляндії. Від первісної орієнтації на політично невизначені режими-сателіти залишилася сама лише конструкція системи незалежних держав. В контрольованих СРСР країнах утвердилися соціалістичні режими з великою мірою національної різноманітності, що саме по собі було принципово небезпечним для тоталітаризму. А найбільш своєрідний, незалежний і виразно комуністичний режим Тіто вивалився з червоної «співдружності» і вступив у гострий конфлікт з материнською системою.

Утвердження комуністичної влади під виглядом режиму «народної демократії», обов'язковою ознакою якого була ліквідація виборів за партійними списками і перехід до «виборів» за єдиним списком «народного фронту» чи подібних об'єднань, означало утвердження влади саме Росії, СРСР. В конституції «країн народної демократії» вносилися статті, де говорилося про звільнення народів Радянською Армією. Отже, влада походила не від Бога і не від Народу, а від СРСР та його армії. Таким чином, уже встановлення контролю над Східною Європою було торжеством державницької вертикалі і насамперед силових структур. З ідеями світової революції це не мало нічого спільного. Комунізм мав бути принесений на багнетах російських солдат.

Тіто-убивця і шпигун. Карикатура Л. Сойфертіса

Ще в роки війни, як згадує Джілас, виникли перші конфлікти між Югославією і СРСР з приводу окремих фактів безчинств радянських військових на визволеній території. Судячи з даних, які наводить Джілас, цих фактів було не так багато. Це були поодинокі, неминучі на війні випадки грабунків, насильств і зґвалтувань. Але абсолютно незрозумілою для керівництва Тіто була позиція радянського командування в цьому питанні. Радянські представники і слухати не хотіли про якісь заходи проти насильників і мародерів. Всі заяви про подібні факти з порога відміталися як наклеп на переможну Червону Армію.

Можна бути впевненим, що хоча Сталін і не схвалював масового насильства на звільнених територіях, він нічого не мав проти того, щоб певний страх навіть у пам'яті визволених народів Червона Армія по собі залишила. Росію повинні були поважати і боятися. Що ж до Німеччини, то вона була до певного часу віддана армії на розтерзання. Про грабіж, убивства, а особливо про масові колективні зґвалтування розповідали тоді пошепки страшні речі. Відбій насильницькій стихії офіційно дала стаття Александрова «Товарищ Эренбург упрощает». Виходило, що гасло «Папа, убей немца», популярне в роки війни, вига-

[1] Див.: *Судоплатов П.* Спецоперации. — С. 268—269.

дане Еренбургом, який сильно все спрощує і до того ж, до речі, єврей.

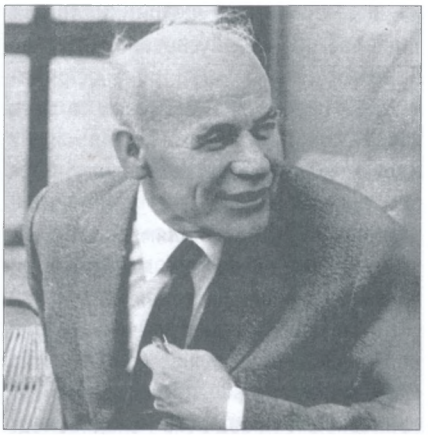
Після утвердження силовими методами влади комуністів головним ворогом виявилася Югославія, де влада утвердилася насамперед завдяки комуністичному підпіллю і партизанському руху і де радянської окупації по війні не було.

Не тільки керівництво Тіто, а й його уявні чи справжні однодумці в «країнах народної демократії» в роки німецької окупації належали до партизан або підпільників. Їм протистояли — і Кремлем були підтримані — еміграційні комінтернівські діячі, що прийшли з Москви в обозі радянських військ. З'ясування стосунків між ними викликало проблеми, які загострювались завдяки підозріливості Сталіна.

Підпільником був перший секретар ЦК ППР Ґомулка, що майже увесь час провів у окупованій німцями Польщі. Його суперник Болеслав Бєрут очолював Польський Комітет Народного Визволення в тилу радянських військ. 1948 року Ґомулка був арештований, Бєрут став першим секретарем ЦК.

Дімітров з Червенковим приїхали з Москви, а Трайчо Костов, розстріляний як агент тітоїзму, перебував у підпіллі в Болгарії. Ласло Райк, Янош Кадар та інші угорські комуністи-підпільники були повністю ізольовані від московського керівництва; Кадар намагався навіть пробратися в Югославію на визволені комуністами райони, щоб встановити зв'язки з Москвою. Група Ракоші очолювала радше московську комінтернівську організацію угорських емігрантів, ніж реальні сили на батьківщині. Всі ці люди мусили якось порозумітися і поділити владу.

Тіто та його товариші, як згадує Джілас, дуже дивувалися, чому Москва не визнає встановлену ними владу в партизанських районах «диктатурою пролета-

Владислав Ґомулка

ріату», чом вони для Сталіна якісь нібито «не свої». А справа була проста: Сталін не довіряв тим, хто хоча б на якийсь час вирвався з-під його контролю. Це була не тільки параноя. Партизанська боротьба, підпілля, незалежна від Комінтерну політична діяльність — це комуністична Gemeinschaft, некерована спільнота, стихія, яку Сталін ненавидів і якої боявся. Освоєння її і перетворення на структуровану Gesellschaft доручалося насамперед органам безпеки і контрольованим нею та ЦК ВКП(б) емігрантським комінтернівським групам.

Єврейське питання тут було вторинним, але воно відігравало свою роль: природно, що в окупаційному підпіллі залишилися насамперед не євреї, а люди «корінних національностей». В Польщі до керівництва поряд із твердим і надійним комінтернівським поляком Бєрутом та російським поляком, радянським маршалом Рокоссовським (якому підпорядковувалась військова служба безпеки, що через неї і здійснювався силовий контроль) входили євреї Мінц (ідеологія) та Берман (економіка). Керівна верхівка угорських комуністів — генеральний секретар Ракоші, відповідальний за економіку і уряд Ґере, «силовик» Фаркаш, ідеолог Реваї, так звана «єврейська квадрига» (всі вони четверо були євреї за націо-

Тіто — партизанський маршал

Болеслав Берут

Анна Паукер

нальністю) — мали підтримку Сталіна, Жданова, пізніше Суслова; цікаво, що Берія обізвав їх 1953 року «сіоністським гніздом». Саме Ракоші та його група стали ініціаторами серії процесів проти «агентів Тіто», пустивши під ніж або посадивши в тюрму керівництво комуністичним підпіллям. Сталін, як уже говорилось, довіряв мадярам і полякам ще менше, ніж євреям.

Проте, вже дещо пізніше в Румунії комінтернівська група єврейки Анни Паукер виявилась «шпигунською» і «тітоїстською». Права рука і спадкоємець Ґотвальда єврей Рудольф Сланський, що керував всіма акціями по встановленню диктатури комуністів 1948 року, був знищений разом із вдовою Яна Шверми, керівника словацького повстання, а інші керівники словацького підпілля — Гусак, Клементіс та інші — були посаджені в тюрму. Антисемітська орієнтація виявилася сильнішою, ніж ворожість щодо підпільників і партизан, або, принаймні, рівноцінною.

Аналогічні процеси проходили і в СРСР. Одразу після війни на визволеній території бували випадки, коли секретарями райкомів партії працювали не тільки люди, що втратили в хаосі окупації партквитки, а й взагалі безпартійні партизанські діячі. Прислані «зверху» секретарі обкомів нерідко вступали в Україні у важкі конфлікти з підпільними керівниками. Один із таких конфліктів охопив Вінничину, де позиції підпільного обкому партії були досить сильними — тут була ставка Гітлера і діяв зв'язаний з підпільним обкомом розвідник, старий енкаведист Медведєв. Присланий «згори» «правильний» обком просто заперечував, що існувало якесь підпілля, і ця справа тяглася і після смерті Сталіна. Увесь червоний партизанський рух, який не був безпосередньо створений центром з Москви і не знаходився під його невсипущим контролем, був поставлений під сумнів.

До речі, ця ситуація була відображена і в літературному житті. Олександр Фадєєв написав роман «Молода гвардія» про самочинно виниклу в Краснодоні юнацьку підпільну організацію. Роман став офіційно визнаним класичним літературним твором і увійшов у шкільні підручники. І раптом виявилось, що Фадєєв припустився «грубих ідейних помилок» — не було показано, що комсомольське підпілля виникло за вказівками і під керівництвом підпілля організованого, партійного, керованого з Москви. Почались дописування і переписування роману, — а оскільки він претендував на документальність, то і пряма фальсифікація дійсної історії. І це нікого не бентежило: історія мала бути схожа на художній образ, а не художній образ на історію. Як в іконопису.

Для Сталіна у внутрішньополітичному плані не було речей страшніших, ніж привид «ленінградської опозиції» та українського сепаратизму. А Україна була окупована і на кілька років випала з-під контролю. Українці були гіршими від ленінградців — як нація вони опинилися під підозрою, як і всі, хто «перебував на тимчасово окупованій території» і вважався людиною другого сорту. Мало важило те, що на Україні було стотисячне підпілля і півмільйонна партизанська армія. Мало важило й те, що Україна була вщент зруйнована і розорена окупантами і воєнними діями, зазнала тортур і вбивств без ліку. Пізніше Хрущов говорив з приводу сталінської політики масових переселень народів СРСР: «Українці уникли цієї долі тому, що їх надто багато і нікуди було вислати. А то він би і їх виселив»[1]. Можна думати, що це не жарт. Проблеми масового переселення українців, очевидно, в Кремлі серйозно обговорювалися. Принаймні мобілізація чоловіків на звільнених від окупантів територіях проводилась не так, як звичайно, — нерідко їх тут же кидали в бій май-

[1] Див.: О культе личности Сталина и его последствиях: Доклад секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева // Неделя. — 1989. — № 11. — С. 11.

же беззбройними і навіть не переписаними, використання «приймаків» не відрізнялося від використання штрафних батальйонів.

У важкі перші роки війни Україні дозволялося мати власний патріотизм, поставлений на службу Вітчизняній війні. Зокрема, ці мотиви звучали в публікаціях дуже партійного М.Н. Петровського, директора Інституту історії АН УРСР, «Незламний дух великого українського народу» (1943), «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі» (1944). В ті роки в евакуації в нечисленних центрах української еліти панував настрій щирої відданості Україні, і час той згадувався пізніше як роки світлі і навіть вільні. В далекій евакуації Україна ставала ще ближчою і ріднішою. Тоді пише Сосюра вірша «Любіть Україну», пише схвильований поетичний цикл «Україно моя!» Андрій Малишко, пише сповнені туги за рідною землею поезії Леонід Первомайський, а Максим Рильський починає поетичну «Мандрівку в молодість», прокладаючи нетривкі містки між національним сучасним і минулим. І, нарешті, Олександр Довженко пише кіноповість «Україна в вогні» та п'єсу «Нащадки запорожців», сповнені палкого національного почуття.

Всі чи майже всі ці твори швидко були прокляті режимом за «серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру».

Десь 1942 року Олександр Довженко в приватній розмові сказав: «Таки догадалися: пересіли з брязкотливого інтернаціонально-космополітичного шарабана на вірних коней доброго старого патріотизму»[1]. 1944 року засідання Політбюро було присвячене тому, щоб показати Довженкові та іншим українським діячам, що оті вірні коні — не для України, якій судився брязкотливий шарабан. На засіданні з різкими звинуваченнями на адресу Довженка в націоналізмі виступав Сталін, все закінчилося бадьорим резюме Берія: «Будем вправлять мозги!» Довженко був фактично ізольований від української культури, і жити на території України йому було заборонено, як колись Шевченкові, Драгоманову, Чубинському, а потім Шумському та іншим «націоналухильникам».

1946 року серія постанов ЦК КП(б)У — «Про перекручення та хиби в "Нарисі історії української літератури"», «Про журнали "Перець" та "Вітчизна"», «Про репертуар драматичних та інших театрів України» тощо — створили той тюремний духовний простір, в якому дозволено було животіти українській національній свідомості.

В Кремлі не вгасав страх перед українським комуністичним самостійництвом. 1946 року Каганович і Хрущов поставили перед Сталіним питання про страшну небезпеку, яку нібито являє собою ув'язнений паралізований Олександр Шумський, і за вказівкою Сталіна Шумський був убитий МГБ. Для керівництва операцією Каганович особисто був відряджений до Саратова, де знаходився Шумський. Це, треба думати, підготувало призначення Кагановича в Україну 1947 року на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У (Хрущов залишився головою уряду). Каганович задумав грандіозну чистку парторганізації України в дусі 1937 року. Це була б боротьба проти місцевого комуністичного «націоналізму».

Відрядження Сталіним Кагановича на Україну зв'язане з голодом, що охопив республіку 1946—1947 років. В січні—червні 1947 року в Україні зафіксовано 130 випадків людоїдства і 189 випадків трупоїдства. Тільки ЗАГСами зареєстровано 282 тис. голодних смертей 1946 і 520 тис. — 1947 року[1]. Спроби Хрущова пояснити Сталіну небезпеку ситуації

Л.М. Каганович

[1] Цит. за: *Новиченко Л.* Поетичний світ Максима Рильського (1941 — 1964). — К., 1993. — С. 11.

викликала у того тільки лють. В лютому 1947 року Каганович став першим секретарем ЦК Компартії України, Хрущов залишився головою уряду.

З приїздом Кагановича ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук України», готував новий ідеологічний погром у літературі. 22 серпня 1947 року літературні критики Є. Адельгейм та І. Стебун написали листа до Кагановича, де звинуватили керівників письменницької організації України А. Малишка та І. Неходу, а також шерег письменників, у тому числі старшого покоління (П. Панч, І. Сенченко), в українському націоналізмі та антисемітизмі. Можна припустити, що мирний літературознавець Ілля Стебун (Кацнельсон) і хоробрий фронтовик-кореспондент Євген Адельгейм мали якісь підстави говорити про антисемітські настрої у собратів-письменників і зверталися до Кагановича не як до єврея, а як до представника довоєнних інтернаціоналістичних часів. Але це суті справи не міняло. З заяви Адельгейма і Стебуна Каганович почав «ліпити» справу про націоналістичне підпілля в Україні. За допомогою антиукраїнської провокації він хотів поправити своє становище і продемонструвати, що у нього є ще порох у порохівницях. Помічник Кагановича вже почав складати список членів «підпільної організації», очолений М. Рильським. До нього входили і колишні «хвильовісти» — Ю. Яновський, П. Панч, І. Сенченко.

У вересні було скликано пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому з доповіддю виступив голова Спілки Олександр Корнійчук. Каганович вигукував з президії різні лайки й погрози. В них уже були всі політичні оцінки, необхідні для великої розстрільної справи, включаючи «націонал-ухильництво». Готувався пленум ЦК з порядком денним про «націоналістичний ухил» в КП(б)У. На черзі були арешти, нічні допити з тортурами, суди, досвітні розстріли, смердюча «зона» з терором кримінальних і для кожного українця — тавро підозрілого.

Це була саме та надмірна політична ініціатива, якої Сталін у підлеглих не любив.

Хрущову вдалося через Жданова зірвати інтригу Кагановича. Завдяки Жданову Сталін прийняв Хрущова з його скаргами і виправданнями, і нібито став на його бік, сказавши, що Каганович хоче посварити його, Сталіна, з українським народом. В грудні 1947 року Каганович був повернений в Москву.

Сталіна не влаштовував в Україні ані варіант 1937 року, ані варіант Ракоші. Зважившись складність української проблеми, він вирішив не робити з Хрущова Тіто. Сталін перевів напруження на новий напрямок, — боротьба проти українського націоналізму переросла на боротьбу проти «сіонізму», на перших порах — проти «космополітизму».

Восени 1948 року було розпущено Єврейський антифашистський комітет. А уже 18 жовтня 1948 року орган ЦК

[1] Див.: *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946—1947 рр. // Український історичний журнал. — 1990.— № 8. — С. 29; *Шаповал Ю.* Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 389—391.

КП(б)У газета «Радянська Україна» немов би озвалась на цю подію: стаття «За високу ідейність, художню зрілість образотворчого мистецтва» (за підписом «А. Пащенко») почала кампанію критики «формалістичних» та «ідейно хибних» творів. Дуже скоро вияснилося, що головні «естетствуючі формалісти» є водночас «безрідними космополітами», а з часом дедалі більше з'ясовувалась їх єврейська сутність. В кінці року на II з'їзді Спілки письменників України Корнійчук в доповіді піддав нещадній критиці І. Стебуна, Л. Санова (Лазаря Смульсона — теж кореспондента-фронтовика) та Є. Адельгейма, розкриваючи їх літературні псевдоніми та називаючи справжні єврейські прізвища. Українському красному письменству кинули на поталу їх учорашніх обвинувачів. Одразу після зняття Кагановича з'являються таємничі знаки нібито співчуття українським інтелігентам. Сталін сам візує забуте прохання Рильського про виділення йому ділянки під побудову особистого будинку в Голосієво. Юрію Яновському дають Сталінську премію за другорядну збірку оповідань. Проте, жодне з формулювань не переглядається, а 1951 року починається нова серія викриття націоналістичних ідейних помилок — критика в «Правді» опери «Богдан Хмельницький» (музика Данькевича, лібретто Корнійчука), люта і нещадна критика вірша Сосюри «Любіть Україну».

Що було справжнім: ненависть до «естетствуючих формалістів», інтелігентних письменників незалежно від походження — чи печерна антисемітська лють?

Антисемітські настрої неявно стали ознакою доброго тону в Сталінському керівництві особливо з 1946 року. Антисемітизм не декларувався, як не декларувались матюки і пияцтво, але він став такою ж прихованою для непосвячених нормою. Уже 12 жовтня 1946 року міністр держбезпеки Абакумов написав листа Сталіну про націоналістичну діяльність Єврейського антифашистського комітету, який виступає в ролі захисника всіх євреїв в СРСР і за рубежем. 26 листопада 1946 року аналогічний лист направив Сталіну секретар ЦК Суслов. 1946 року міністр Абакумов підписав наказ про обмеження для прийому євреїв на офіцерські посади в МГБ. Уже в 1947 року була задумана, а в ніч на 13 січня 1948 року здійснена операція по убивству в Мінську голови ЄАК Міхоелса (операцією керував особисто перший заступник міністра Держбезпеки, згадуваний вище Огольцов).

С.А. Лозовський (Дрідзо)

«Ленінградська справа» почалася в лютому 1949 року. А 3 січня 1949 року Малєнков і голова Комісії партійного контролю Шкірятов підписали документ на ім'я Сталіна про діяльність Єврейського антифашистського комітету. Тут було назване ім'я головного таємного космополіта. Ним виявився старий партійний працівник, колишній меншовик-інтернаціоналіст, заступник міністра закордонних справ за часів Молотова С.А. Лозовський (Соломон Дрідзо). Серед арештованих була дружина Молотова.

Поліна (Перл) Семенівна Карповська, партійний псевдонім — Жемчужина, єврейка, родом з тієї самої станції Пологи біля того самого Гуляй-Поля, людина дуже амбітна і владна, була надзвичайно віддана сім'ї, любила Молотова — жили вони дружно, ніколи не сварилися і навіть не підвищували голосу; помираючи, вона кликала Вячеслава, і він, помираючи, кликав: «Поля, Поля...» Пізніше Молотов розповідав: «А вона мені сказала: «Якщо це потрібно для партії, ми розійдемося». В кінці 1948-го ми розійшлися. А в 1949-му, в лютому, її арештували»[1]. Коли після смерті Сталіна Поліну Жемчужину звільнили з тюрми, її ввели до

Поліна Жемчужина

С.Д. Ігнатьєв

кабінету Берія. Там знаходився і Молотов. Берія вигукнув: «Героїня!» — і простягнув до неї руки. Відвівши обійми Берія, Жемчужина запитала: «Як Сталін?» І, дізнавшись про смерть Вождя, знепритомніла[2].

У слідчій частині з особливо важливих справ МГБ працював такий собі підполковник Рюмін, дуже скомпрометований тим, що приховав від партії факт свого куркульського походження і служби тестя у Колчака. Такі речі в МГБ не прощалися, але Рюміна терпіли з огляду на його широко відомий серед «своїх» зоологічний антисемітизм. Скоро Рюмін став заступником міністра, і безконтрольний судовий орган — Особлива нарада при міністрі держбезпеки — складалася з Абакумова, Рюміна та секретаря ЦК Ігнатьєва.

За цим усім стояв Сталін, але були й інші приватні інтереси. 1951 року через свого помічника Суханова Малєнков організував лист Рюміна до Сталіна із звинуваченнями Абакумова у змові з сіоністами і підготовці перевороту. Текст листа малописьменний Рюмін переписував 11 разів[3]. Тут і було використано листа Лідії Тимашук про неправильне лікування Жданова, про якого знали всі члени Політбюро. Абакумов, правильно побоюючись ініціативи в такому великому питанні, відповідно до резолюцій Сталіна не дав листу ходу. Справа потрапила під контроль секретаря ЦК Ігнатьєва — партійного куратора «органів», Рюмін побував на прийомі у Сталіна, і закінчилося все арештом Абакумова і повальними арештами євреїв з ЄАК, апарату МГБ та МЗС. Малєнков посадив у крісло міністра держбезпеки свою людину — С.Д. Ігнатьєва.

Рюмін ініціював справу єврейських «лікарів-убивць», що починала епоху «боротьби з сіонізмом» — політику майже відкритого державного антисемітизму. В центрі репресій мали опинитися євреї-«сіоністи», планувалися начебто навіть і стихійні погроми як вираз народного гніву, що мав спалахнути після процесу лікарів-убивць. Сталін уважно стежив за роботою Рюміна, ходом допитів і характером показань, як і в часи Єжова. Всі сценарії, як завжди, розроблялись ним.

Коли справу було розкручено, Сталін усунув Рюміна як фігуру надто одіозну. Полум'яний слідчий сам став кандидатом в покійники.

Одночасно 1951 року Сталін попередив Малєнкова, щоб той добре стежив за Берія. Ставленник Берія Чарквіані був знятий з посади першого секретаря ЦК КП(б) Грузії, і на цей пост Сталін висунув ворога Берія комсомольського діяча Мґеладзе. Мґеладзе і міністра держбезпеки Грузії Рухадзе викликали в Москву, де Сталін обговорював з ними таємні плани дій проти Берія. В квітні 1952 року зліплено було «мінгрельську справу», і люди мінгрела Берія (Рапава, Шарія, Шонія, Барамія та інші) опинилися в тюрмі. Тут і виникла версія про приховане єврейство Берія, що діяла на Сталіна безпомилково, незважаючи на абсолютну безпідставність. Для початку Берія направили в Тбілісі для «викриття» своїх ставленників: він сам мусів накинути собі на шию петлю. Сталін замінив на своїй дачі перевірену грузинську обслугу російською і арештував багатолітнього начальника особистої охорони генерала Власика.

Берія був не єдиним членом вищого керівництва, якого чекала опала, а найімовірніше й смерть. Мікоян був приречений як останній кремлівський кавказець, зв'язаний і з Орджонікідзе, і з Берія, і з винищеними «ленінградцями». А безпосередньою метою Сталіна стали старі кадри — Молотов, Ворошилов, Андреєв, одружені з єврейками, та єврей Каганович.

[1] Див.: *Васильева Лариса.* Кремлевские жены. — М., 1992. — С. 322.

[2] Див.: Там же. — С. 324.

[3] Див.: *Судоплатов П.* Спецоперации. — С. 482.

Протягом 1951—1953 років всі вони були фактично усунуті від влади, а на XIX з'їзді партії у секретному виступі на Пленумі ЦК Сталін дав нищівну характеристику Молотову і Мікояну (Ворошилова він запідозрив у шпигунстві на користь англійців. Нібито під час прогулянки у човні Сталін так прямо і сказав Ворошилову про це і у відповідь одержав ляпаса. До речі, все життя особистим ад'ютантом і найближчим співробітником Ворошилова був єврей Рафаїл Хмельницький, той самий, чий син потрапив у заслання разом з синами Мікояна). Сталін знову «попросився у відставку» і знову легко погодився залишитися вождем партії і народу. З'їзд обрав величезну Президію ЦК, в якій тонуло невеличке таємне «бюро Президії», — все це було прелюдією до грандіозної чистки і формування нового вищого керівництва на базі широких і невиразних Президії і Секретаріату.

В усій цій потворній метушні відчувається загострення параноїдальних рис психіки Сталіна. Здоров'я його все погіршувалось, і підозріливість набувала все більш хворобливих рис. Він, очевидно, і справді подумував про шпигунську діяльність своїх найближчих і вірних соратників, таких як Молотов чи Ворошилов, відданих йому по-собачому. Недовіра Сталіна до лікарів загострювала його хвороби і наближала смерть. Можна сказати, що останні пару років життя Сталін вже не був психічно нормальною людиною і абсолютно не міг критично ставитися до своїх божевільних страхів. Країна стала заложником в руках безумця. Однак, як це часто буває, в певних практичних межах хворий розум диктатора зберіг і навіть загострив хижацьку обачливіть і хитрість.

Не можна сумніватися в непідробності антисемітського озлоблення Сталіна, яке з роками в ньому все більше наростало і сполучалося з загальною параноїдальною тривожністю.

Сталін і Ворошилов з дружинами

Але не можна не бачити і тієї риси сталінської політики, яка споріднює керовані ним ідейно-політичні погроми з довоєнним винищенням інтелігентного середовища в комуністичній верхівці і, зокрема в армії.

В особистому, культурно-психологічному плані тут можна вбачати все повніше торжество хамства.

Серед інтелігентних людей, що за примхою долі потрапляли в середовище Сталіна, був китаєзнавець, дипломат і перекладач розмов Сталіна з Мао Цзедуном, — М.Т. Федоренко. Ось як він описує соратників Сталіна: «Коли ж Сталіна не було в кімнаті, виникала іноді стихійна розмова людей, що сиділи за столом, наділених фактично нічим не обмеженою владою, немислимими правами. Вищий елітарний симбіоз демонстрував у відсутність хазяїна беззавітну йому відданість. Вони, здавалось, все знають, але все знають невірно. Вони рідко тримаються природно, ніби бояться, що людина в них виявиться нижче крісла, яке вони займають. В спілкуванні з людьми вони, на жаль, виявляються куди менш значними, ніж в кремлівських їх кабінетах за величезними казенними столами, в нерухомих дубових кріслах. Безсторонньо і неупереджено спостерігав я ці персонажі вищої номенклатури, вдивлявся в них

зблизька і з дистанції. На сеансі, який тривав не один рік. Словом, люди ці в моїх очах являли собою зразки суперечливості і непослідовності людських істот. Досить було вже одного того, що виступали вони, як правило, з папірцем, читаючи чужі писання, притому не без труднощів, нерідко ігноруючи всякі правила граматики і розділові знаки. Вони звикли порушувати всі правила, включаючи дорожній рух в своїх багатометрових лімузинах. Спочатку доводилось дивуватись, що багато з них майже нічого не читали. Вітчизняної літератури не знали. Про письменників судили часто за плітками про них та різного роду скабрезними чутками. Про іноземних авторів не мали найменшого уявлення. Але невігластво не здатне миритися з тим, що воно чогось не схоплює. Обмеженість інстинктивно зневажає предмет свого нерозуміння, малюючи його ворогом»[1].

Можливо, Федоренко писав під впливом враження контрасту між здібним і інформованим Сталіним і жалюгідними діадохами, старанно ним же підібраними; можливо, дався взнаки історичний російський комлекс презирства і ненависті до злих бояр при доброму царі. Але він не просто мав рацію — він говорить про саму суть справи. Характер і хід політичної боротьби в комуністичній Росії визначався рівнем культури її учасників, у тому числі й рівнем їх політичної культури. Цей рівень був надзвичайно примітивний.

Сталін культивував хамство. Він, звичайно, підбирав не ідіотів, хоча йому були потрібні також і недалекі «штовхачі». Його помічники і наближені, як правило, мали волю і характер, меткий розум і хижацьку хитрість. Їх витримці можна позаздрити — сама по собі робота з Сталіним, капризним непрогнозованим грубіяном, щохвилинна непевність у власній долі належала до особливо небезпечних. Сталін не тримав у своєму оточенні людей вищого за себе інтелектуального рівня, а його рівень не був надто високим. Попри свою безсумнівну особисту обдарованість, колишній підпільник Сталін був радше тюремний пахан, ніж революційний лицар без страху і докору. Сталін був надзвичайно цинічний. Його оточення постійно і багато пило, і навіть могутнього в цьому відношенні Молотова виносили інколи смертельно п'яним, а вихована на винах кавказці, Берія і особливо Мікоян, п'яніли потворно. Маючи своєрідне відчуття гумору, він був схильний до жартів і розіграшів грубих, вульгарних і жорстоких. Сталін любив спостерігати перетворення людей на тварин; сам він багато пив тільки в тридцяті роки.

Російську людину не треба змушувати пити. Пило все офіцерство, пили солдати, безбожно пили генерали. До війни цього не було — першотравневі свята з чаєм за спільними на всю казарму столами залишились сентиментальним спогадом. Після війни уже не били підлеглих, але хамство залишилося скрізь. Гучний, з матом рознос став стилем державної і партійної роботи так само, як не дуже потаємні примітивні розваги з бабами і горілкою

Зрештою, нам мало відомо про характер цього всюдисущого хамства. Олександр Твардовський відпочивав колись у Барвісі разом з колишнім секретарем Сталіна Поскрьобишевим і запропонував йому написати мемуари для «Нового мира». Поскрьобишев несподівано заплакав. «Ах, не можу я про нього писати, Олександре Трифоновичу! Адже він мене бив! Схопить за волосся ось так і б'є головою об стіл!»[2] В офіційних стосунках з широким колом фахівців, що бували у нього час від часу, Сталін бував уважним і стриманим, і вони не здогадувались, що там діється за кулісами.

[1] Див.: *Федоренко Николай.* Ночные беседы // Правда. — 1988. — 23 окт.

[2] Див.: *Трифонов Юрий.* Записки соседа // Дружба народов. — 1989. — № 10. — С. 39.

Світлана Алілуєва

Василій Сталін

Неприязнь Сталіна до інтелігентних кіл посилювалася особистими обставинами. В колі його дітей — сина Василія, льотчика, безпутного п'янички, і дочки Світлани, дівчини з непередбачуваним характером, знаходилися люди, що їх сміливо можна назвати тодішньою елітою: в Зубалово на дачі Сталіна, де жили старики Алілуєви, збиралися сценарист Олександр Каплер, оператор Роман Кармен і його дружина Ніна, поети Костянтин Сімонов, Михаїл Слуцький, балетмейстер А. Мессерер з сестрою Суламіф, кінозірки Валентина Сєрова (за романом якої з Сімоновим стежила тоді вся Москва) і Людмила Целіковська та інші. В цьому бомонді читалися Ахматова, Гумільов, Ходасевич, «Мати і не мати» та «По кому дзвонить дзвін» Гемінґуея, «Всі люди — вороги» Річарда Олдінґтона[1]. Ніну Кармен Василь відбив у чоловіка, але після втручання Сталіна вона повернулася в сім'ю; палкий платонічний роман Світлани з Каплером закінчився його ув'язненням як «англійського шпигуна» за наказом розгніваного батька, а Світлана, як на зло, вийшла заміж за Григорія Морозова з оточення брата; обидва євреї, Каплер і Морозов, уособлювали для Сталіна міжнародні єврейські сили.

Проте, справа і не в особистому хамстві Сталіна та його оточення. Ми бачимо в розриві з довоєнним комінтернівським інтернаціоналізмом, в «переведенні стрілки» на антисемітизм тенденцію до подальшої ідейної та політичної примітивізації комуністичної диктатури.

Сталін написав за цей час «теоретичні праці» з мовознавства і політичної економії, а також фактично був співавтором чи принаймні редактором доповіді Трохима Лисенка на сесії ВАСГНІЛ про стан біологічної науки. Сталінське «мовознавство» з теоретичної точки зору було глибокою реакцією, воно повертало лінгвістику до молодограматиків початку XIX століття. Щоправда, і повержене Сталіним мовознавство Марра було провінційною марксистською карикатурою на науку. Але суть Сталінського «відкриття» молодограматики полягала не у лінгвістичних симпатіях і антипатіях, а у відмові від традиційного марксистського розуміння нації як продукту економічної інтеграції. Замість концепції злиття діалектів у національну мову на основі ринкового спілкування прийшла концепція розгалуження первісної мовно-етнічної ед-

[1] Див.: *Васильева Лариса.* Кремлевские жены. — С. 217—226.

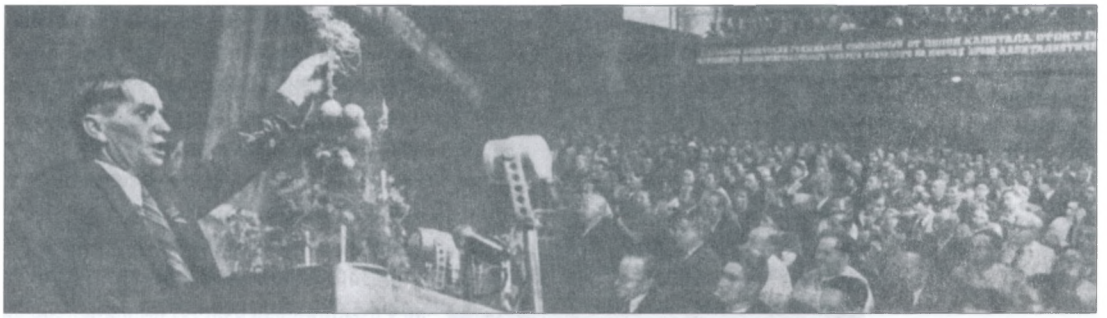
Трохим Лисенко

ності на «буржуазні нації» з їх національними мовами. Це створювало ідеологічну основу для російського націоналізму, бо повністю поривало з традиційною марксистською концепцією «формування націй» на економічних засадах, відкинутою, зрештою, уже разом з ідеями Покровського. Тепер можна було говорити про вічну Росію, що як «народність» передувала «нації».

Але це були осмислені і раціональні з погляду державної ідеології кроки. У відносинах же Сталіна і Лисенка ми бачимо дивовижні речі. Трохим Денисович Лисенко був сином досить заможного селянина і українцем, і навіть скомпрометованим окупацією — його рідний брат залишався в Харкові і був колаборантом. Нікому б Сталін такого не простив, а от Лисенкові прощалося все. Лисенко був донощик і мерзотник, він купував прихильність Сталіна різними проектами типу гіллястої пшениці, якій уже дав ім'я вождя. Все це так, але Сталін купувався охоче. Шаманство Лисенка заражало Сталіна, зачіпало в ньому струни, приглушені технічною культурою епохи: Сталін відчував у собі самому діалектико-матеріалістичного пророка чи шамана, який може робити чудесні відкриття тому, що він є класиком марксизму.

Лисенко був хитрий кар'єрист і непорядний як агроном-селекціонер з претензіями на вченість, здатний без коливань фальсифікувати емпіричний матеріал. Але при цьому він був фанатик і шаман. Лисенкова «наука» була простою. Вона протистояла «формалістичній» генетиці, яка возилася з мушкою-дрозофілою, такою дрібненькою і відірваною від життя, що про неї сором і говорити. Інтелігентна і інтелігентська наука повинна була загинути і дати місце науці народній, простій і ясній, в якій істини досягаються не шляхом доказу, а діалектико-матеріалістичним шляхом, щоб узгодитися з простими і ясними принципами, і на абсурд можна не зважати, бо де суперечності, там діалектика. Така наука мила серцю комуніста, як і народне і просте партійне мистецтво, вороже всілякому «естетствуючому формалізму», відірваному від життя, як жалюгідна дрозофіла.

Грегор Мендель був католицьким ченцем, але «менделізм» і «вейсманізм» звучало якось дуже по-єврейському. В сталінські часи з'явилася категорія «прихованих євреїв», що рівнозначне «жидомасонам» сучасних антисемітів. По суті, всі ці «естетствуючі формалісти»-інтелігенти сприймалися Сталіним як «приховані євреї». Джерелом неприйняття була не стільки антисемітська озлобленість, скільки ненависть до інтелігента та інтелігентності. Органічна ворожість Сталіна і його кола до людей типу Ейзенштейна, Шостаковича, Прокоф'єва, Кольцова, Четверикова, Тимофєєва-Ресовського, Фалька чи Філонова, Ахматової, Пастернака

Лисенко виступає на сесії ВАСГНІЛ

чи Гумільова — це ненависть не до євреїв, справжніх чи «прихованих», а до рівня інтелектуальності, недосяжного для розуміння, а тим самим для керування. Сталіну кортіло викрити релятивістську фізику, і лише шалений опір президента Академії наук С. Вавілова та французького фізика-комуніста Жоліо-Кюрі утримав геніального марксистсько-ленінського мислителя від вирішальних кроків в боротьбі проти Ейнштейнівської єврейської скверни. На порядку денному був також розгром ідейно порочної математичної теорії множин і математичної логіки.

В 50-ті роки починається новий похід не тільки на євреїв — на інтелектуальну еліту радянського суспільства, нове обвальне зниження духовного рівня його офіційно визнаного політичного і культурного проводу. Ідеологія тоталітаризму втрачає останні рештки інтернаціонального чи космополітичного світогляду раннього комунізму і набуває все більше російсько-великодержавницьких і ксенофобських рис. Антисемітизм, в основі якого була тепер не застаріла релігійна та етнічна ворожнеча до «чужого», а ненависть до надто хитрих розумників, обирається як головний засіб зміцнення солідарності суспільства, в тому числі засіб розв'язання української проблеми. Комунізм набуває расистських рис.

Російський комунізм не породив такого масового руху духовного плебейства, як фашизм чи нацизм: його опорою залишалися апаратні силові структури, а не стихія натовпу. «Народну стихію» сталінський режим терпів тільки в добре відрепетированому вигляді як «волевияв» мітингів трудящих або кампанії партійних зборів. Те, що англійською мовою називається *mob* і може бути перекладене як *чернь*, підпирало режим своєю ненавистю до етнічно і культурно *чужої* системи західного світу. Комуністичний тоталітаризм пізніше використав подібний механізм в Китаї, в русі хунвейбінів. Але чиновники, подібні Рюміну, і «академіки», подібні Лисенку, — це та ж чернь-mob, тільки старанно відібрана через кадрову й ідеологічну політику. Якби події розвивались згідно з планами Сталіна, хвиля виступів mob могла б досягти рівня «народних» за характером погромів. У всякому разі опора на найнижчі інстинкти черні ставала все більш властивою режиму комуністичної диктатури.

Мао Цзедун, як і Тіто, був партизаном і революціонером, але дістати його в Китаї і замінити на слухняного клеврета з Москви було неможливо — тут поразку одержав уже Комінтерн на початку 30-х років. Москва пішла на компроміс. Визнання Сталіним суверенітету Китаю, запрошення Мао Цзедуна в Москву та помпезне підписання договору про «дружбу», демонстрації поваги до незалежності комуністичного Китаю і Компартії Китаю у всіх сферах таїли в собі всі ті небезпеки, які, здавалось, подолані з остракізмом Тіто. Тому

Сталін (останній парадний фотопортрет)

паралельно йде загострення стосунків з Югославією, кульмінацією якого були організація підпільного «ЦК» та підготовка убивства Тіто.

Сталін прийняв неминучість певного різноманіття і пішов вивіреним шляхом об'єднання *своїх* на основі ненависті до *чужих*. Такими чужими мали стати агенти міжнародного імперіалізму, насамперед в особі Тіто та його «кліки», і зрозумілий і «природний» ворог — євреї. За цими карнавальними ворогами вгадувався образ справжнього непримиренного ворога — європеїстських інтелігентних сил, народжуваних у власному середовищі культурним і науково-технічним прогресом.

І тут несподівано помер Хазяїн.

Так що ж таке тоталітарний режим

Італійські фашисти назвали своє суспільство тоталітарним радше від хвастощів і для епатажу, ніби граючи м'язами, ніж з філософсько-правових мотивів. Що вони мали на увазі, важко сказати з упевненістю, але термін виявився вдалим. Слід зазначити, що дещо раніше з'явилися слова «тотальна війна» — так назвали підводну війну, проголошену Німеччиною в 1917 році, війну без правил і без пощади. Можна сказати, що тоталітарний режим є режим тотального контролю держави над нацією без правил і пощади.

В демократичному таборі вислів «тоталітаризм» вживався передусім як лайка; спроби ввести його в строгі рамки політико-юридичної лексики не надто успішні. Але існує певний консенсус щодо його змісту. Читаємо в міжнародному енциклопедичному словнику: «Тоталітаризм, характерна для диктаторських режимів XX століття система управління, яка прагнула до цілковитого підпорядкування суспільства державі за допомогою монополії на інформацію та пропаганду офіційної державної ідеології, обов'язкової для громадян, терору таємних служб, масових монопартій; творці теорії тоталітаризму (Г. Арендт, З. Бжезінський) підкреслювали структурну подібність фашистських і комуністичних держав»[1]. Першою і досі найглибшою фундаментальною працею про природу тоталітаризму була уславлена книга Ганни Арендт (1950), що витримала багато видань[2]. Як і більш прагматичні політологічні праці Збіґнєва Бжезінського, книга Арендт виходить із структурної близькості комуністичного і фашистсько-нацистського тоталітаризму, — можна сказати, описує і аналізує їх спільні риси. Насамперед це, згідно з Ганною Арендт, — тотальна пропаганда і терористична організація. У Желю Желєва, болгарського дисидента-філософа і майбутнього президента, в книзі про фашизм аналізується неявним чином також і комуністична диктатура; Желєв відзначає такі риси тоталітаризму, як монопартійність, злиття партії і держави, масовий терор (у зв'язку з чим — обов'язкова наявність поряд з

[1] УСЕ (універсальний словник-енциклопедія). — К., 1999. — С. 1357.

[2] *Arendt Hannah.* The origins of Totalitarianism. San Fiego — N.Y. — London, 1979.

тюрмами таборів масового ув'язнення) і тотальний ідеологічний контроль.

Противники такого ототожнення завжди можуть заперечити: з таким же успіхом можна знайти не менше рис, які протиставлять комунізм, тоталітарний чи ні, фашизму і нацизму у всіх його різновидах — як ліве і червоне завжди можна протиставити правому і чорному. Проблема тут не в дефініціях, а у виборі історичого матеріалу для порівняльного аналізу. Чому тільки комунізм і фашизм? Тоталітаризм означає тотальний контроль; але чи диктатури XX століття були єдиними режимами, що практикували тотальний контроль над індивідом і суспільством? Такий владний режим, який створила Китайська імперія, або такі режими контролю, які виробили деякі давні теократичні держави в мусульманському світі, безумовно, найповнішим чином здійснювали обидві функції тоталітаризму — пропаганду і терористичну організацію (якщо дуже сучасним словом «пропаганда» можна назвати релігійний ідеологічний контроль). Витоки тоталітаризму можна вбачати в теократичних державах середньовіччя, а можна навіть і раніше — в трибальних організаціях суспільства, в яких контроль за поведінкою і думками кожного члена суспільства на основі традиційних норм досягав найбільшої повноти.

Тим не менш ми сьогодні не називаємо тоталітарними ні секти на зразок ранньохристиянських чи кумранських громад, що лишили нам опис звичаїв, надзвичайно схожих на пізніші тоталітарні комуни, ні агресивну державу ісмаїлітів, ні касти індійського суспільства, в яких контроль за поведінкою індивіда охоплював навіть його фізичні відправи. Щоправда, нерідко ми говоримо про сучасні «тоталітарні релігійні секти», намагаючись визначити їх юридично для того, щоб заборонити явно бузувірські форми духовного контролю, не порушуючи при цьому принципи свободи совісті. Однак, тут уже йдеться про сучасну добу, добу засобів масової інформації та розвинутої системи політичного життя.

Мабуть, в цьому суть справи і полягає. Саме в такий спосіб будемо розрізняти *суспільства тотального контролю і тоталітарні суспільства*.

Тотальний духовний і організаційний контроль є явище, що має в історії людського суспільства глибокі корені. Як спосіб організації суспільства він неминуче використовує фізичне і духовне насильство, тобто доправові та позаправові механізми, оскільки право не тільки змушує до послушенства, а й забезпечує індивідові можливості захисту своїх прав. Де можливості правового самозахисту є фікцією, зокрема в боротьбі індивіда з владою, там суспільство не є правовим — і там панує сила і насильство, а не справедливість і право.

Тотальний контроль може панувати в трибальному («родо-племінному») суспільстві, використовуючи владу, ґрунтовану на міфології як нерозчленованій системі знань-вірувань, норм-традицій та мистецтва-обрядів, — системі, що базується на стихійному відчутті єдності своїх і ворожості до чужих. Сліпа трибальна солідарність і сліпа ксенофобія — явища, з якими цивілізоване людство увійшло і в XXI століття. Але коли ми говоримо про тоталітарне суспільство в Росії чи Німеччині XX століття, ми маємо на увазі суспільство з диференційованими і розгалуженими соціальними структурами, здатними до автономного функціонування і взаємодії, суспільство з політичними партіями, автономією знань від вірувань, відносною незалежністю економічної діяльності від держави, різноманітністю ідеологій, яке *повертається* до спрощених форм, звалюється на примітивну струк-

туру. Таке суспільство має риси, спільні з архаїчним трибальним ладом: в ньому проблеми вирішуються «просто», та це вже насильницьке втручання терористичного ножа в тонку спеціалізовану суспільну тканину. Відповідно інформаційна бідність — чи краще убогість — структур приходить на місце інформаційного багатоманіття, оскільки тепер для управлінських рішень не вимагається великої і детальної інформації. Управлінські цілі й ідеали ставляться перед суспільством згори, без врахування можливих результатів, без самокерування, і гігантські монстри ламають кості історії, поки не гинуть під дією непередбачуваних факторів.

Різниця між власне тоталітарним суспільством та архаїчними суспільствами тотального контролю знаходить вияв у тому, що тоталітарне суспільство XX століття будується на руїнах більш складного й інформаційно багатого попередника, якого воно мусить умертвити. Культ убивства і жертви є неминучим супутником провалу модерного суспільства в тоталітаризм. Це різко відрізняється від життєрадісного садизму трибального суспільства первісних землеробів, скотарів та мисливців. Тоталітарний режим залишає від цивілізації, по суті, лише техніку та те, що для неї необхідне. Позбавлена гуманітарного підґрунтя, технічна культура перетворюється на мертве техносередовище некрофільської цивілізації.

Послався на силу і насильство як засіб спрощеного і примітивізованого вирішення проблем, ми мусимо встановити різницю між тоталітарним і авторитарним суспільством. Авторитарним є всякий лад, що вживає насильство замість права і моралі. Якщо «силою» вважати силу впливу, тобто кожен регулятор життя індивіда в суспільстві, в тому числі традицію, звичку, покору авторитетові, передсуди, страх перед осудом оточення, раціональні міркування про ефективність чи неефективність планованої дії тощо, не кажучи вже про послушенство перед законом та нормами моралі, — то при такому розширеному розумінні сили всяке суспільство авторитарне. Однак, ототожнення права і сили — не просто вибір дефініцій. Що різниця між правовим і неправовим ладом насправді вкрай важлива, — в цьому людство не раз мало нагоду переконатися.

Авторитаризм є шлях до тоталітаризму, оскільки він вдовольняється заміною моралі і права насильством, — заміною вільного рішення, оцінюваного згідно з нормами моралі і права, байдужим до справедливості наказом, підтвердженим загрозою фізичної розправи. Найкращим прикладом може бути диктатура військових з властивим їй поширенням командної системи управління на ті галузі суспільного життя, які регулюються звичайно правом, представницькими інститутами, нарешті, міркуваннями ефективності, вигоди чи моральності: все заміняє наказ і послушенство.

Але це ще не тоталітарна форма організації, оскільки авторитаризм не посягає на ті життєві сфери, які зазвичай знаходяться поза владними і взагалі спонукальними вимірами. Коли наказ поширюється за межі спонукальної сфери, в області, де важливі знання та здатності, вираз і утвердження людського Я в найрізноманітніших формах, — тоді авторитаризм деградує в тоталітаризм.

Приймаючи такі характеристики, ми уже користуємося туманними аналогіями між схемою людської особистості, запропонованою Фроммом, та схемою організації суспільного організму. В суспільстві ми таким чином виділяємо структури, відповідальні за «почуття реальності» (уміння відділити знання від віри), за відносини влади і послушенс-

тва, за зв'язану з почуттєвою сферою експресивну активність індивіда. Якщо суспільну психологію і можна розглядати з точки зору схеми Фромма, то у всякому разі слід при цьому пам'ятати, що приймаються якісь — може, досить грубі — припущення. Адже «суспільний організм» не схожий на помноженого і збільшеного індивіда. В суспільстві, що піднялося над трибальним рівнем організації, існує взаємодія і рівновага різних соціальних груп з різними функціями і дуже відмінною психологією та ціннісними орієнтаціями, і завжди йдеться лише про переважаючі соціально-психологічні типи. А не про «типовий», «середній» менталітет, не про «пересічного українця» тощо з властивими йому статистично усередненими рисами ментальності, так що всі конкретні українці є лише недосконалими представниками загального типу.

У спільноті є переважання певних груп, і саме вони сприймаються як її «типові представники». «Переважання» може бути не кількісним, а соціально-політичним — переважаючий тип може бути в меншості, зате «просто» мати владу в країні. Він може її мати — в демократичному варіанті — в результаті тиску «знизу», від мас-mob з їх пріоритетами та симпатіями, а може мати і наслідком панування певних «еліт» завдяки владі, грошам або знанням чи віруванням. Говорячи про «агресивне суспільство», ми мусимо мати на увазі, що агресивною є лише група, не завжди найчисленніша, яка має важелі суспільного впливу і якусь підтримку знизу — можливо, внаслідок дезінформованості чи браку політичної культури. Решта груп може бути індиферентна або й ворожа, проте, в спільноті існують зв'язки, які об'єднують навіть ворогів — хоча б почуттями взаємної ненависті.

В нормальному суспільстві достатньо високого ступеня складності життя більшості людей проходить у просторі оцінок і дискурсів, які можна віднести до широкого «поясу норми». Іншими словами, нормальне суспільство багатовимірне. Наприклад, в нормі проекти, які потребують оцінки на їх істинність чи хибність, мають обговорюватися раціонально, в пізнавальному дискурсі — незалежно від того, чи подобаються вони з ідеологічних міркувань. Поведінка і вирази експресії оцінюються за нормами припустимого в суспільстві і приймаються, якщо не зачіпають якісь норми, звичаї, почуття міри чи чиєсь самолюбство. Людина може плакати і сміятися залежно від того, які почуття її переповнюють, і співрозмовники сприймуть і підтримають ці жести. Вияви людського Я в різних вимірах комунікації, в різних дискурсах автономні і можуть бути прийнятними для учасників спілкування, якщо вони принаймні не взаємовиключні. В суспільстві ж тотального контролю кожен дискурс має бути узгодженим із загальними критеріями, нав'язаними владою.

Індивід є ненормальним, якщо він опускається нижче норми в егоцентричну сферу розпаду особи або піднімається над своїм егоїзмом до екзальтованої пасіонарності та святості. Чи є тоталітарне суспільство, за аналогією з індивідом, «ненормальним»? Чи піднімається воно вище норми, а чи опускається нижче?

Все повністю підпорядкувати тотальному контролю неможливо. Жоден тотальний контроль не може повністю охопити всі сфери діяльності, хоча б сферу безпосередніх практичних дій, — робітник забиває цвяхи, керуючись раціональними мірками здорового глузду, а не ідеологією чи міфологічними паралелями. «Пояс норми» залишається і в тоталітарному суспільстві. Нормальна поведінка потрібна навіть там, де в цілому переважає аномалія: так, впадали в

транс і неначе втрачали контроль свідомості воїн племені масаї чи давньогерманський воїн-берсеґр, що кусав у шалі бою свого щита, але билися вони «нормально», по-хижацьки притомно, цілком тверезо використовуючи всі помилки ворога.

З іншого боку, і в нормальному суспільстві у кожної людини сфера особистих знань упирається в речі, які вона приймає на віру, — адже найбільший вчений не перевіряє всіх знань, які він отримав у школах і університетах, не передоводить усіх теорем і не ставить сам експерименти для підтвердження чи відкидання пропонованих йому істин. Кожна нормальна людина *мусить* бути здатною на «ненормальну» самопожертву заради близьких, а також *може* бути здатною на дуже егоїстичний вчинок. Ані в особистій психіці, ані в психіці спільноти як цілого не можна обійтись «поясом норми» — завжди є якісь аномалії, викиди в бік надмірної некритичної віри або в бік несамовитих претензій, зриви або до невиправданої жорстокості, або аж до самознищення, явища відмови від свободи у вигляді імітації смерті — аскези, або волюнтаризм аж до порушення елементарних, вже ледве не інстинктивних заборон. В суспільній організації паралель цим мутаціям поведінки нормального індивіда можна вбачати в існуванні антиструктур, що суперечать фундаментальним принципам суспільства. Так, в суспільствах, де короткозорий приземлений егоїзм панує в повсякденній побутовій практиці, діє як противага аскеза, чимось приваблива; в грубому середньовічному корисливому суспільстві утворюються спільноти аскетів-ченців — монастирі, що немов би компенсує загальний баланс добра і зла.

В тоталітарних суспільствах влада і насильство вторгаються в позавладні сфери, до дискурсів, у яких за нормальних умов є свої власні, несилові критерії прийняття та відкидання пропозицій. Сфера нормальної — інтелектуальної, вольової та чуттєвої — діяльності в тоталітарному суспільстві існує, але вона невиправдано і неприродно звужена. Тоталітарне суспільство знає не тільки диктат у інформаційній сфері, а й економіку, збудовану і керовану за ідеологічними принципами. Таке суспільство погано структуроване. Щоразу воно змушене апелювати не до норми, а до доцільності, і вживати для досягнення своїх цілей насильницьких засобів. Таким чином, тоталітарне суспільство нестабільне. Але відсутність внутрішньої рівноваги саме й потрібна йому для того, щоб завжди були можливими спрощені силові рішення. Тоталітарне суспільство утворюється, щоб концентрувати всі зусилля навколо певної мети і зробити можливим неможливе. І іноді йому це вдається.

Які ж групи в тоталітарному суспільстві переважають? Нормальні чи ненормальні? Пасіонарії чи виродки-егоцентристи? Чи так ставити питання невірно — морально-психологічні якості групи лідерів не залежать від того, чи суспільство тоталітарне, чи демократичне?

Ми повертаємося до проблеми еліти, бо йдеться про те, чи переважаючі групи тоталітарного суспільства дійсно є елітами, а чи тільки привласнюють собі видимість елітарності, утискуючи справді елітарні особистості і групи.

Що таке еліта? З чим ми її співставляємо, що таке протилежність еліти — маса? натовп? чернь (mob)?

Це питання має різні відповіді залежно від типів суспільства. В становому суспільстві і такій його граничній формі, як кастове суспільство, соціальні групи ізольовані спадково, і «вищі» групи — воїни, жерці, — є «елітою» за визначенням і за народженням, як нижчі є від народження «черню». І це має

підстави, тому що нижчим стратам — «черні» — недосяжні вищі щаблі культури, монополізовані «вищими станами», — хоча при цьому «чернь» культурно може бути не нижча, а *інша*, хоча б тому, що створює невичерпну культуру фольклору.

Двозначність протиставлення особливо виразна в *класових* суспільствах, де — на відміну від станових — формування соціальних груп відбувається більшменш вільно, на основі власницьких відносин, різних форм влади, освіти, доходу і багатства, і де належність до соціального класу не співвідноситься ані з походженням, ані навіть з освітою і культурністю. Над класовою структурою тяжіє спадщина станової. На перших етапах формування класового суспільства, коли діють ще станові критерії, так званий «третій стан» насправді являє собою надзвичайно строкату в класовому, культурному і майновому відношенні спільноту, та й дворянство дуже різниться за походженням, освітою і багатством (у Франції, наприклад, «дворянство шпаги» почувало себе елітою стосовно нобілітованого чиновницького «дворянства мантії»). Жерці та священики, кажучи точніше, не є елітою суспільства, бо вони повинні бути *поза* суспільством і вище за нього, що символізується тією чи іншою мірою аксези в кожній релігії і церкві. Реально вони — чи їх частина — входять до еліти остільки, оскільки релігійна структура (наприклад, церква) бере активну участь у суспільному житті. Дервіші чи члени чернецьких орденів в певному і дуже умовному сенсі все-таки є суспільною елітою. Вчені і взагалі інтелігенція, безумовно, належать до еліти в буквальному розумінні слова, але реально вони можуть бути вкрай упослідженими і маловпливовими «прошарками» («прослойками»).

В класовому суспільстві панує більш чи менш висока соціальна мобільність, оскільки соціальні координати визначаються відносинами власності. В Європі середини XX століття з цієї точки зору клас працедавців (по-марксистськи це означає *буржуазія*) налічував близько 5—7 % населення, клас самозайнятих («дрібна буржуазія») — майже 7—10 %, а від 80 до 90 % населення належало до найманих працівників; серед них на заході виділяють *менеджерів* (управителів), *супервізорів* (контролерів-наглядачів) та *виконавців*. Звичайно, в інтуїтивному розумінні менеджери радше становлять один клас з працедавцями («буржуазією») в культурно-політичному вимірі. Оголосити по-марксистському всіх найманих пролетарями було б безглуздо тому, що саме менеджери реально управляють власністю буржуазії і за всіма критеріями належать до «буржуазної» еліти. За способом життя менеджери майже не відрізняються від працедавців і дуже далекі від нижчих прошарків найманих працівників. Але якщо еліта — це просто вища група свого класу, свого стану, своєї професійної спільноти тощо, яка вирізняється своєю освітою, професійною та загальною культурою чи життєвим досвідом, впливом на масу своєї суспільної групи, то цілком зрозуміло, що можна говорити про робітничу еліту, селянську (фермерську) еліту, фінансову еліту, релігійну (церковну) еліту, політичні еліти і так далі.

Еліта може бути охарактеризована в термінах філософії Гайдеґґера як сукупність таких людей, для яких сфера «запитаного» буття є найширшою в її класі чи групі. Більшість сприймає світ як даність, що не будить сумнівів і запитань; даність а ргіогі для цих людей — це не якісь вроджені форми світосприйняття, як за Кантом, а просто те, що плине крізь людину, не викликаючи спротиву і не будячи проблем. Зразковим елітарним інтелектуалом XX століття з цієї точки

зору був Ейнштейн, який жартома говорив про себе, що він просто не знав багатьох загальновідомих речей у фізиці і тому вони становили для нього відкрите питання, на яке він самостійно шукав відповіді. Насправді він прекрасно знав ці речі, але вони не були для нього «незапитаними», апріорними і без пояснень прийнятними. Геніальний фізик ставить питань до реальності набагато більше, ніж посередній, — от і вся різниця. Якщо ж питання правильно поставлене, то гостроту проблеми раптом починають відчувати маси. В тому числі «маси» фізиків. А наукова чернь (серед ворогів Ейнштейна були і Нобелівські лауреати) — це не просто ті, хто не зрозумів питання, а, отже, і не шукає можливих відповідей; наукова чернь — це ті, хто своє нерозуміння нового перетворює на чесноту, щоб виправдати і вивищити себе у власних очах, хто агресивно настановлений проти незрозумілого і об'єднується з собі подібними на ґрунті спільного неприйняття наукового прогресу, керуючись позанауковими критеріями і міркуваннями.

Якщо поширити сказане на всі види дискурсу, то буде йтися не тільки про нерозуміння, а про всі інші види неприйняття культурних явищ, специфічні для різних дискурсів, — агресивне неприйняття цінності і норми, просьби чи наказу, поезії, музики чи просто жесту, — виходячи з резонів, що сформовані поза даним дискурсом. Групи, об'єднані на основі цього неприйняття, можна характеризувати як *чернь* (mob).

На відміну від концепцій соціальних класів (Маркс, Вебер, Маннгайм, Сорокін), концепції еліти протиставлять нижчі і вищі рівні компетенції і уже як наслідок — соціальні позиції. Такий вимір цілком правомірний, але тут виникає можливість змішування понять. Рух бідних класів суспільства — це не те саме, що рух черні. «Нижчі класи» не є чернь. Вони мають свої еліти, в історії на бік знедолених часто переходили кращі пасіонарії з вищих класів, що мали прекрасну освіту і керувалися високими цінностями. Комуністичні рухи виникали не як рухи черні, а як рухи бідних класів; вони нерідко захоплювали шляхетних молодих людей з вищих класів, різні прошарки суспільної еліти. В Росії кінця XIX — початку XX століття еліти різних класів суспільства переходили переважно до опозиційних або революційних рухів, в тому числі і до ліворадикального більшовицького.

Таким чином, маємо класифікації соціальних груп принаймні за трьома принципами:

1) за принципом соціально-економічних позицій (стани, касти, класи);

2) за принципом культурної компетентності (в рамках своєї групи або в рамках суспільства в цілому) — еліти, маси, агресивна чернь;

3) за принципом соціальної психології та патопсихології (нормальні групи, групи альтруїстів-пасіонаріїв, групи егоцентриків).

Залишається відкритим питання, наскільки можуть збігатися групи, виділені за різними ознаками (принципами). Залишимо в спокої це загальне питання. Поглянемо з цієї точки зору на тоталітарне суспільство.

Тоталітарне суспільство може бути різним з точки зору його класових характеристик: з диктатом заможних класів і суспільних верств, з диктатом бідних класів. Воно може виділяти правлячу верхівку і не за класовими, становими тощо критеріями: до неї відбиратимуть з еліт, з сіреньких пересічних, соціально невиразних людців, що імпонують масам, з агресивної черні. Воно може культивувати пристрасний альтруїзм і самопожертву першопроходців до раю на землі, а може кидати вульгарні егоїстичні гасла і ґрунтуватися на

безмежно жорстокому кар'єризмі. Незмінним буде лише грубе насильницьке придушення суперників при опорі на байдужість черні або її злобну недоброзичливість до «спільного ворога».

Важливо, що тоталітарне суспільство виділяє безконтрольну верхівку, наділену засобами тотального контролю над думками і поведінкою величезних мас. Якщо панує егалітарна ідеологія, верхівка владарює «від імені і за дорученням» мас, робить вигляд, що джерелом її владних повноважень є не надзвичайна природа еліти, а її певний ідейний багаж, що приймається з релігійним ентузіазмом. Якщо панує ідеологія елітаризму і ієрархії, право на владу дає нібито надзвичайна природа еліти — расова, національно-духовна, релігійна тощо. В обох випадках місце суспільних еліт швидко заповнює чернь, більш пристосована до абсолютного панування і підкорення.

Тоталітарне суспільство нагадує граничного егоцентрика, який позбавлений почуття реальності, обмежень будь-якими нормами і цінностями, що їх творить за власними прихотями, рознузданого і розкладеного диктатора. Якому необхідне доповнення — підвладна і підпорядкована маса-чернь. Підпорядкована сліпо, — чи внаслідок того, що повірила у свою елітарність і вищість, чи внаслідок того, що покоряється догматизованим мертвим віруванням. І, отже, тоталітарне суспільство можна розглядати за аналогією з індивідом, що знаходиться нижче норми, десь близько до стану розпаду, — і водночас вище норми, десь ближче до самовідданої пасіонарності. Іншими словами, в тоталітарному суспільстві *немає засобів розрізнити високе і низьке, безкорисливу пасіонарність і її протилежність — безмежно егоцентричну претенціозність.* Тоталітарне суспільство несе в собі віруси хаосу і смерті.

В цьому розумінні тоталітарне суспільство нагадує ненормального індивіда. Бо воно є хворе суспільство.

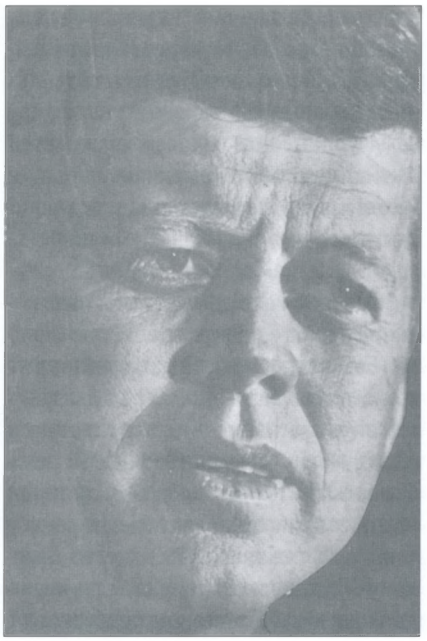
Антикомунізм як ідеологія і політика: підсумки першого десятиліття

З нашої точки відліку перший післявоєнний період закінчується смертю Сталіна. Безумовно, це була дата, знакова не тільки для колишнього СРСР, а й для всього світу; але навіть з погляду стосунків «Захід—Схід» десь до 1955—1956 років Сталінський період продовжується без істотних змін. Це виявилось, зокрема, в тому, що після кризи 1950 року на Далекому Сході, коли США вирішували, чи кидати на китайців атомну бомбу, чи ні, настали тривожні дні 1955 року, коли американці розв'язували питання, чи належать два невеликі китайські острови до Тайваня, чи до континентального Китаю, і чи слід відповідати на захоплення червоними цих островів як на агресію комунізму проти вільного світу — атомним ударом. Людство знаходилося на грані атомної війни і пізніше, під час Кубинської кризи, але то вже була інша епоха з іншими проблемами.

Для Сполучених Штатів симптомом великих змін, що закінчили повоєнний період, був прихід в Білий Дім в 1960 році Джона Кеннеді. Це стосувалося не тільки ідеології і політики американського лібералізму, а й тонких механізмів світової фінансової та економічної політики Америки.

Основи американської та світової монетарної політики формувалися в 1944—1945 роках на переговорах, що закінчилися угодою в Бреттон-Вудсі. Бреттон-Вудська система діяла до 1973 року, а перші кроки до її перегляду зробив Кеннеді. Суть системи полягала в тому, що вартість національних валют її

Джон Кеннеді

учасників визначалась одночасно в золоті і доларах відповідно до письмового зобов'язання уряду США підтримувати конвертованість долара в золоті, даного ним в листі до Міжнародного Валютного Фонду. У разі дефіциту балансу своїх зовнішніх витрат Сполучені Штати зобов'язувалися не вживати жодних обмежувальних заходів і, таким чином, не діяти на шкоду європейським валютам. Отже, неявним чином всі труднощі в західному світі, які могли виникнути у фінансовій сфері, США брали на себе.

Спочатку в Європі певні націоналістичні кола протестували проти позірної переваги США, зв'язаної із статусом долара як міжнародної валюти, рівної золоту. Насправді ж Бреттон-Вудська система була безпосередньо вигідною європейцям і невигідною Сполученим Штатам. Долари використовувались європейськими і японськими банками нарівні з золотом (а також національними валютами і фунтом стерлінгів) для створення резервів. Долари потекли за кордон, утворився дефіцит зовнішнього балансу США, який досяг в 50-х роках близько мільярда доларів на рік; долари надходили до європейських банків, які за них купували американські цінні папери. У зв'язку з особливою роллю долара попит на нього був підвищений, завищеною в результаті виявлялась оцінка долара, і американські експортери опинялися в програші; природна в подібному випадкові девальвація долара була виключена через те, що американський уряд зобов'язався її не допускати[1].

Пізніше жваво обговорювалося питання, чи була ця система приреченою з самого початку. Але суть справи полягала в тому, що американська економіка була незрівнянно могутніша і динамічніша ніж європейська, і американська фінансово-кредитна система могла взяти на себе тягар зобов'язань, подібний Бреттон-Вудському. Завдяки цьому світова монетарна система уникла обвалів, які зруйнували її в 30-х роках. З 1947 року Європа і Японія нарощують експорт і переживають невпинне піднесення, істотно зменшуючи розрив із США у життєвому рівні. Якщо в 30-х роках серія девальвацій європейських національних валют виражала прагнення поліпшити умови для експорту і перекласти тягар безробіття на сусідів, то тепер знаходився партнер, що своєю відмовою від девальвацій брав всі проблеми на себе. Спільною проблемою виявилась лише інфляція, що супроводжувала економічне процвітання.

Американці, які своєю Великою депресією спричинилися до європейського хаосу в 30-ті роки, тепер допомагали Європі уникнути голоду, безробіття і фінансових криз. Діялося це не тільки через пряму допомогу в системі плану Маршалла, але й монетарною політикою, що відігравала ще більшу роль. Завищення вартості долара сприяло експорту, особливо Японії і Німеччини,

[1] Див.: *Арон Реймон.* Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 13—19.

а також заохочувало американські компанії до інвестицій в Європу. Таким чином, відбувалась санація європейської економіки; слабкі та збанкрутілі фірми купувались американцями, що збагачували європейців новими технологіями. В свою чергу монетарна система сприяла європейським інвестиціям в Америку, потік яких ставав все потужнішим і, врешті, перевищив потік американських інвестицій в Європу.

Можна сказати, що така ситуація в кінцевому рахунку була вигідна і Сполученим Штатам, оскільки наростання хаосу в Європі сприяло б деструктивним тенденціям також і в здоровій американській економіці. Підтримуючи європейських партнерів насамперед як сили демократії і антикомунізму, США зміцнювали підвалини європейської цивілізації і непрямим чином вигравали самі. Тільки на початку 70-х років зрослі фінансово-економічні труднощі США та зросла потужність Європи привели до істотних змін у світовій системі.

Період 1944—1971 років приніс західному суспільству досвід міжнародної організації економіки, що не використовував насильницького втручання в фінансово-економічну діяльність, але істотно включав впливи владних факторів — адже основою Бреттон-Вудської системи були письмові зобов'язання уряду США, тобто втручання американської держави. Система, що істотно сприяла економічному процвітанню Європи і врешті також Америки, була зв'язана з участю держави в регулюванні економічних процесів. Це була остання акція адміністрації Рузвельта і водночас — остання велика справа видатного економіста XX століття Джона Мейнарда Кейнса, який остаточно підірвав здоров'я саме в Бреттон-Вудсі і помер 1946 року. Щоправда, Кейнс відстоював не прийнятий варіант угоди, а більш вигідний для Англії, але по своїй суті політика Бреттон-Вудса була близька до кейнсіанської ідеології. Справа в тому, що Кейнс наполегливо вчив ставитися до грошей не як до простої тіні відносин вартості, що реалізуються в товарному обміні, а як до елементів складного і важливого, відносно самостійного *грошового господарства*. Монетарна політика, або вплив на економічні процеси через грошове господарство, може виявитися важливішим стимулом, ніж пряме державне регулювання.

Підтримуючи міжнародні механізми монетарного регулювання, керівництво Сполучених Штатів рішуче відмовилося від спроб державного регулювання економіки і повернулося до політики необмеженого лібералізму вільної конкуренції. Це послаблювало позиції прихильників соціальних реформ, і американська історія 40—50-х років не надто багата прикладами акцій світового значення, спрямованими на подальшу демократизацію суспільства. Винятками можуть бути дуже істотні кроки в напрямку расової десегрегації, що робилися як демократом Труменом, так і республіканцем Ейзенгауером. Долаючи опір консерваторів у своїй партії, Трумен після спеціального послання конгресу 2 лютого 1948 року вжив ряд заходів, що посилювали федеральний контроль за справедливими умовами найму на роботу і рівними можливостями в освіті та службі в збройних силах. На той час в армії ще були допоміжні підрозділи, укомплектовані виключно чорними американцями; на початку президентства Ейзенгауера невелике число таких підрозділів збереглося тільки у військах, розташованих у Західній Європі. В агітаційній кампанії Ейзенгауера на президентських виборах 1952 року вимога рівності прав і можливостей американців незалежно від раси займала перше міс-

Є.Н. Зарубіна

В.М. Зарубін

це. Велику роль відіграло рішення Верховного суду про десегрегацію в школах, прийняте 1954 року. Боротьба адміністрації обох президентів та судових влад США проти агресивної расистської білої черні була важкою і драматичною, тим більше що негритянські маси реально були далекі від матеріального і культурно-політичного рівня білої більшості, а рівні можливості не можна просто декларувати. Зрештою, це специфічно американська проблема, що дісталася демократичному суспільству в спадщину від рабовласництва, і вона досі далека від вирішення.

Позиція Америки як військового і політичного лідера ліберальної цивілізації породжувала небезпечні тенденції. Керівництво Сполучених Штатів мало перед собою і ліберальну, і реакційну альтернативу комунізму, і надто багато сил штовхало його на шлях реакції.

Показова у зв'язку з цим історія з викраденням 1945 року радянською розвідкою секретів атомної зброї, що опинилася в центрі уваги американців впродовж 1950—1953 років. Паніка у зв'язку з випробуваннями атомної зброї в СРСР спалахнула на фоні Берлінської кризи і особливо війни в Кореї. Парадоксально, що переслідування тих, хто сприяв передачі секретів американської атомної бомби Радянському Союзу, здійснювалося одночасно і в США, і в СРСР. В 1950 році в США було арештовано подружжя Розенбергів — кур'єрів радянської розвідки, що працювала на атомному напрямку, і через два з лишнім роки відбувся гучний процес над ними, який закінчився стратою обох. Водночас організаторів радянської розвідувальної мережі в США Хейфеца, Семенова, Еттінгона та інших одного за одним арештовували в СРСР за звинуваченням у «сіоністській змові» або, як подружжя Зарубіних, Василевського та інших, тихо звільняли з «органів».

Про кожного з цих радянських розвідників можна писати пригодницькі романи. Василій Зарубін, професійний нелегал, як секретар посольства в США був резидентом розвідки, йому задачі ставив особисто Сталін. Його дружина Єлизавета, родичка румунської комуністки Анни Паукер, єврейка, працівниця секретаріату Дзержинського, була замужем за чекістом Блюмкіним, донесла в «органи», що чоловік привіз таємного листа Радеку від Троцького, що коштувало Блюмкіну життя, працювала з другим чоловіком-нелегалом в нацистській Німеччині. Хейфец був секретарем Крупської, дядько його, комінтернівець, був одним із організаторів компартії США; Хейфец працював нелегалом в Німеччині, закінчив у Йені університет. Він був сильною і привабливою особистістю і завдяки своєму впливу на лівих інтелектуалів — чи не ключовою фігурою в радянській розвідувальній мережі в США. Після успішного завершення операцій в США Хейфец працював керівником відділу зарубіжних зв'язків Єврейського антифашистського комітету і не був розстріляний разом з Лозовським та іншими тільки тому, що його тримали для «справи Молотова». Семьонов (Тауберг) закінчив (за завданням радянської розвідки) Массач'юзетський технологічний інститут, після США працював нелегалом у радянській мережі в Палестині. Це були фанатики комуністичної ідеї, життя яких було неперервним ризиком, професіонали високого класу, люди, здатні своєю особистою привабливістю, культурою (всі говорили вільно кількома мовами), тактом завойовувати симпатії інтелектуальної еліти. А до того ж серед них було багато євреїв, що полегшувало контакти і з американськими євреями, і просто з людьми антифашистського світогляду. Розвідники-комуністи мали широкі зв'язки з американськими комуністами (керівник проекту Оппенгеймер був та-

ємним членом Компартії США) і з лівими за своїм світоглядом провідними фізиками, серед яких були навіть Гамов, Бор і Ейнштейн, що свідомо допомагали витіканню секретів суперзброї. За свідченнями керівника радянської атомної розвідки Судоплатова, ФБР провела слідство в справі Розенбергів поспішно і неваліфіковано, в дусі гірших традицій НКВД, і більшість зв'язків радянських розвідників залишилась нерозкритими. Але арештовано було близько 200 чоловік, другорядні фігури мережі — кур'єри Розенберги — після відмови дати показання проти своїх спільників були 19 червня 1953 року страчені на електричному стільці, а в країні розгорнулась шалена антикомуністична кампанія, яка дорого коштувала американцям.

І американські праві, і Сталінська диктатура були ворогами довоєнних, комінтернівських «червоних».

Героєм Америки став зловісний сенатор-республіканець Джозеф Маккарті, який був найбільш агресивним правим противником уряду Трумена і завдяки своїм шаленим нападкам на демократів посів високе становище, а тепер став організатором і натхненником справжньої інквізиції. Викриттям Маккарті не було кінця, тільки апарат ЦРУ залишався недосяжним для його перевірок; полювання за відьмами дійшло до варварських демонстрацій — спалення «прокомуністичних» книг перед бібліотеками. Маккарті боялися всі. Інсинуації його були просто божевільними, Маккарті навіть адміністрацію Ейзенгауера звинуватив у тому, що вона надає допомогу лейбористській Англії, «червоній» тому, що торгує з Китаєм. Врешті діяльність Маккарті 2 грудня 1954 року була засуджена сенатом США, а невдовзі він остаточно спився і помер; однак, його глибоко реакційна постать не була випадковим і винятковим явищем в еру Ейзенгауера. 24 серпня 1954 року президент Ейзенгауер підписав закон про контроль над комуністичною діяльністю, згідно з яким компартія позбавлялась всіх прав, що згідно з законами надаються організаціям в США. Комісія Конгресу по розслідуванню антиамериканської діяльності не опускалась до рівня маккартизму, але про її діяльність зараз намагаються згадувати менше. Антикомунізм епохи правління республіканців був саме тією реакційною альтернативою комунізму, проти якої застерігав Рузвельт.

Показником настроїв в американському та європейському політикумі було ставлення до Іспанії. Рузвельт дотримувався погляду, що Франко не місце в європейській спільноті, але й американці не збиралися після війни втручатися у внутрішні справи Іспанії. Першим сигнал до перегляду ставлення до Франко подав Черчілль, який ще в травні 1944 року, виступаючи перед Конгресом США, похвалив Іспанію за рішучість залишитися поза війною (йому довелось потім вибачатися перед Рузвельтом). Франко до кінця надіявся на перемогу Німеччини і тримав на столі портрети Гітлера і Муссоліні (їх потім замінили портрети папи Пія XII і португальського президента Кармони). Умонастрої іспанської верхівки висловив міністр Карреро Бланко в листі до Франко у вересні 1944 року; він писав, що Англія помилилася у виборі ворога, їй потрібно було воювати з німцями проти Росії, а тепер на світ чекає катастрофа — американське панування, євреї і масони; єдиний рятунок від яких — вісь Англія — Іспанія, що її має збудувати Франко. Впродовж усього періоду своєї диктатури Франко під псевдонімом публікував статті про світову єврейсько-масонську змову. І пізніше, коли при владі в Англії були ліві, Франко твердив, що немає різниці між «соціалістичним імперіалізмом Лондона» і «комуністичним імперіаліз-

С.М. Семьонов — головний організатор викрадення секретів американської атомної бомби

Сенатор Маккарті показує своєму противнику Велчу, що комуністи уже захопили США

мом Москви», і уперто наполягав на об'єднанні зусиль Англії та Іспанії для оборони західної цивілізації[1].

Спроби Франко дійти згоди з Черчіллем закінчилися невдачею, а невдовзі великий консерватор надовго відійшов від керма Британської імперії. 1946 року ООН прийняла різко антифранкістську резолюцію, запропоновану Мексикою, а лейбористський уряд зайняв непримиренну антифранкістську позицію. Черчілль іронізував з цього приводу: «Немислимо: мати посла в Москві і не мати в Мадриді. Життя кожного окремого іспанця набагато щасливіше і вільніше ніж життя окремого росіянина, поляка або чеха»[2]. Хоча він, може, й мав рацію, але це не було підставою для реабілітації фашизму і «наших мерзотників» з табору ультраправого радикалізму. Всупереч наполяганням лейбористів на їх антифашистських оцінках в березні 1950 року Трумен заявив, що не бачить різниці між СРСР, нацистською Німеччиною і франкістською Іспанією, оскільки всі вони — «поліцейські держави». Франко обурювався, але по суті висловлення Трумена і Черчілля заднім числом реабілітували саме довоєнний європейський консерватизм. Провінційний політик, винесений на вищий державний пост передвиборними комбінаціями Рузвельта, Трумен відтворював у своїх концепціях антикомунізму ідею, з наївною і образною простодухістю висловлену ним в час війни: «якщо перемагати буде Німеччина, нам слід допомагати Росії, а якщо перемагатиме Росія, слід допомагати Німеччині, і нехай вони таким чином убивають якомога більше».

Прихід Ейзенгауера до влади за умов загострення суперечностей з комуністичним блоком поклав кінець коливанням Заходу. Восени 1953 року укладено конкордат Ватикану з Іспанією, і папа Пій XII нагородив Франко вищою нагородою Ватикану — Вищим орденом Христа. 26 вересня 1953 року Ейзенгауер підписав договори про оборону між Іспанією та США, чим була офіційно оформлена інтеграція напівфашистської Іспанії в західне співтовариство.

Інші альтернативи комунізму в 40—50-ті роки висуває європейський розвиток, оскільки в провідних європейських державах відбувся поворот вліво.

В Англії консерватори 1945 року на виборах зазнали поразки, і до влади прийшов лейбористський уряд Еттлі—Бевіна. У Франції партія Леона Блюма — Ґі Молле мала досить сильні позиції, і соціалісти не раз входили до урядових коаліцій або й очолювали уряд. В Німеччині соціал-демократична партія мала багато прихильників, хоча й поступалася впливом перед християнськими демократами. Сильні позиції мали у Франції і особливо в Італії комуністи. В ідейно-політичному житті Європи все більшу вагу набувала Швеція, в якій соціал-демократи очолювали уряд (в час війни коаліційний) впродовж сорока років, з 1936 по 1976. Увагу привертала також соціалістична політика правлячої партії в новій єврейській державі, а після розриву з Москвою на нові форми соціалістичного урядування все більше претендує Югославія.

Які ж нові ідеї висуває некомуністична європейська ліва?

Найбільше можна було очікувати від англійських лейбористів, що почали після приходу до влади реалізовувати ідеї «демократичного соціалізму», альтернативного тоталітарному. Було про-

[1] Див.: *Престон Пол.* Франко. — М., 1999. — С. 453.

[2] Див.: Там же. — С. 447.

ведено серію націоналізацій галузей промисловості, які найбільше вимагали оновлення. В планах лейбористів принципи соціалістичного керування націоналізованою економікою мали більше значення, ніж проблеми ефективності. В так званих *Working groops* — «робочих групах» — на націоналізованих підприємствах зводили представників промисловців, інженерів та профспілок для узгодження взаємних претензій та вироблення спільних позицій. Реально, однак, роль націоналізацій звелась до використання державних ресурсів для модернізації відсталих галузей, після чого в 70-х настала пора масових приватизацій.

Характерно, що «шведський соціалізм» ніколи не прагнув до будь-яких форм націоналізації виробництва чи банків. Початком «шведського соціалізму» можна вважати угоду між Конфедерацією працедавців та Конфедерацією профспілок 1938 року, яка на багато років виключила з практики такий вид неявного насильства, як страйки. Домовленості і компроміси між працею та капіталом стали елементом національної політики, якої дотримувалися організації всіх класів шведського суспільства. Хоч би якими гострими були суперечності між партіями і класами, шведи досягали порозуміння в тому, що стосувалося національного інтересу, — насамперед в питаннях зовнішньої політики. Це було дуже непросто, бо в передвоєнний і воєнний час Швеція проводила політику нейтралітету, врешті вигідну нацистській Німеччині, оскільки без шведської стратегічної сировини вона не могла вести війну. Ліві і праві шведські політики проводили в життя політику нейтралітету, оскільки альтернативою була б війна з німцями, в якій Швеція неминуче програла б. Проблему шведської сировини союзники мали вирішувати самі. Після війни Швеція продовжувала політику нейтралітету в конфлікті демократії і комунізму, що теж не викликало протестів ні зліва, ні справа. Випробуванням для національної єдності стала ідея власної атомної зброї як гарантії нейтралітету, висунута впливовим міністром оборони Пером Едвіном Шельдом 1954 року. Ідея Шельда зустріла і рішучий опір в соціал-демократичній партії, і підтримку у деяких її керівників і була остаточно засуджена соціал-демократами тільки 1959 року.

Сферою, де діяли принципи «шведського соціалізму», стала насамперед політика на ринку праці, а найбільше загострення суперечностей принесли проекти пенсійної реформи, винесені на референдум 1957 року. На цей час окреслилися різні платформи — робітників або «синіх комірців», що підтримували Конфедерацію профспілок, профспілки «білих комірців», профспілки вищої інтелігенції, об'єднання самостійних працівників (не працедавців і не найманих робітників) — партії аграріїв, перетвореної на партію центру, а також консерваторів та лібералів, що представляли працедавців та вищу інтелігенцію. Перемогли «сині комірці»; пенсійна система стала одним із елементів перерозподілу національного доходу на користь бідніших класів, що забезпечував вирівнювання соціальних можливостей. В Швеції існувала власна дуже цікава школа економістів; Ґуннар Мюрдаль, один із видних шведських вчених і соціал-демократичний міністр, пізніше — відомий діяч ООН, сформулював важливі ідеологічні принципи, які можна вважати соціал-демократичною альтернативою філософії лібералізму фон Гаєка. Мюрдаль розрізняв у соціальних теоріях ціннісні орієнтації і об'єктивний науковий зміст, незалежний від ідеології. Ціннісними орієнтаціями економічної теорії гуманістичного характеру Мюрдаль вважав

Шарль де Ґолль

захист демократії та принцип рівних можливостей.

В соціальній практиці єврейської держави Ізраїль особливу увагу привертали сільські колективні господарства — *кібуци* різних форм. Правляча соціалістична Партія праці підтримувала рух кібуців з ідеологічних міркувань: ще в XIX столітті соціалісти в сіоністському русі найбільшу небезпеку для відродження єврейської держави вбачали в тому, що в суспільстві Ізраїлю не буде власного робітничого класу і власного селянства. Освоєння нових земель руками найманих арабських робітників, що було типовим для перших хвиль колонізації, лідери сіоністів слідом за Мозесом Гессом вважали згубним для майбутнього. Колективні господарства в Ізраїлі не лише реалізували соціалістичні ідеї, а й стали способом ефективного ведення сільського господарства колишніми городянами, що приїхали освоювати напівпустельні землі засушливої країни. За умов протистояння демократій Заходу і тоталітарного режиму Сходу єврейський кібуц набував символічного характеру антитези радянському колгоспові.

Німеччина 40—50-х років не народжує якоїсь плідної соціалістичної альтернативи тоталітарному комунізму. Лідер соціал-демократії Курт Шумахер в перші повоєнні роки мав найбільший особистий авторитет: він не був емігрантом, а сидів у концтаборі, руку втратив ще на першій війні, особисто був пристрасним і навіть злим критиком влади і полум'яним антикомуністом, а на додаток міг собі дозволити таку міру німецького патріотизму, яка була недосяжна для буржуазних політиків, що мирно пережили диктатуру. Стосовно соціалістичних ідеалів, то Шумахер, який критикував перед війною соціал-демократичне керівництво з правих позицій, в цілому зберіг ставлення німецької соціал-демократії до традиційних високих принципів: віддаючи «недільну» шану марксизму як політичній релігії соціал-демократії, в «буденних» справах Шумахер більше покладався на особистий досвід і здоровий глузд. В результаті палкий критичний заряд соціал-демократії був спрямований проти «чотирьох К» — капіталізму, консерватизму, клерикалізму і картелів, — а водночас проти європеїстської політики Аденауера.

Хоч як це парадоксально, саме німецькі консерватори підтримують в ці роки найпередовіші реформаторські починання, ініціаторами яких були французи.

У Франції, як і в Англії, пройшла серія націоналізацій, здійснена ще під керівництвом націоналіста і державника де Ґолля (він подав у відставку з поста прем'єр-міністра на початку 1946 року і згодом очолив праву і націоналістичну опозицію). Однак націоналізації у французькому варіанті були лише одним із елементів політики планової модернізації, народженої зовсім не в лівих колах. Ініціатором нових підходів був давній прихильник європейської інтеграції, цілковито «буржуазний» діяч Жан Монне. Монне, за походженням і фахом виноторгівець із міста Коньяк і за покликанням майстер широких комерційних угод і компромісів, служив і ідеї Сполучених Штатів Європи як способу узгодження взаємних інтересів національних європейських бізнесів. Саме в руслі ідей «буржуазного» європеїзму народжується та ідеологія і політика, яка сьогодні слугує лівопрогресистським цілям європейських соціалістів.

Насамперед Монне з групою своїх співробітників здійснив компетентний аналіз стану французької економіки. Результати були плачевні. Франція, неймовірно ослаблена двома війнами, давно страждала від слабості інвестицій у виробництво та модернізацію. Виявилося, що найсучасніше металур-

гійне підприємство побудоване 1906 року, та й то в Лотарингії, тобто ще за німців. Середній вік машин у Франції становив 25 років, в США — 5—6, в Англії — 8—9. Французам була потрібна перспектива рішучої модернізації, і група Монне виробила такий перспективний план, розрахований до 1952 року. Важелями, використовуваними в реалізації цього плану, був не командно-адміністративний режим, а переважно кредитна політика та інші засоби непрямої дії. Кредити й інші види американської допомоги завдяки чітко сформульованим перспективам були використані не для латання вузьких місць, а для розв'язання далекосяжних задач реконструкції з модернізацією. В кожній галузі було створено асоційовані групи, що складалися з членів адміністрації, експертів і представників профспілок. До 1947 року в цій системі охоче і плідно працювали і комуністи.

Наступною акцією було об'єднання зусиль Франції і Німеччини, що реалізувалося в Європейському об'єднанні вугілля і сталі (ЄОВС) за ініціативою того ж Монне. До інтеграції і німців, і французів штовхали діаметрально протилежні повоєнні обставини, що мали тим не менш однаковий результат. Французька промисловість не могла конкурувати з більш динамічною німецькою, німці, особливо за умов холодної війни, не могли дозволити собі виступати на світовій і європейській арені самостійно.

ЄОВС багатьма політиками сприймалося спочатку як черговий картель і тому було зустрінуте в багнети державним секретарем США Діном Ачесоном так само, як і соціал-демократом Куртом Шумахером. На ділі для Монне, підтриманого міністром закордонних справ Робером Шуманом, йшлося про зародок загальноєвропейської державності, але державності нового, небаченого характеру. Європа як держава виникала з «суспільного договору» — з правного узгодження економічних інтересів, а не з силових структур. Тим не менш центральне правління ЄОВС не тільки називалося офіційно «Владним центром», але і мало функції державної влади в тому обмеженому обсязі, який був необхідний для розв'язання економічних проблем.

З цієї нетрадиційної наддержавної і міждержавної структури, яка була найбільш ліберальною як продукт вільної угоди сторін, що виключає будь-який силовий тиск, і водночас недостатньо ліберальною, оскільки спиралася не на парламентські форми народної волі і народного контролю, починається історія нового зразка європейської державності. На жаль, дуже швидко європейська структура набула форм звичайного міжнаціонального договору, оскільки на перший план вийшла проблема військового союзу європейських держав на чолі з Америкою — проблема НАТО і німецької участі в цьому військовому об'єднанні. Задача побудови європейської державності відійшла на другий план, і це спричинилося до відставки Монне 1955 року і створення ним Комітету боротьби за Сполучені Штати Європи.

Підсумовуючи досвід європейських інтеграційних процесів та реформування суспільства на гуманістичній основі, можна сказати, що процеси усуспільнення виробництва в них мали місце, але не завжди і не як самоціль, а всього лише як один із засобів для підвищення ефективності та модернізації. Там, де націоналізацій можна було уникнути, західні соціалісти їх уникали, одержуючи бажаний головний ефект — підвищення життєвого рівня бідніших класів населення і насамперед «синіх комірців». В інших випадках соціалісти ішли навіть далі, ніж націоналізація великих підприємств, — аж до націоналізації землі і утворення колективних сільських господарств (Ізраїль). Вирисовувалась перспектива різних, не

К. Аденауер

обов'язково через колективну власність, шляхів для досягнення великих гуманітарних цілей, що формулювалися як політична демократія, суспільство рівних можливостей і наднаціональна державна організація «націй-держав».

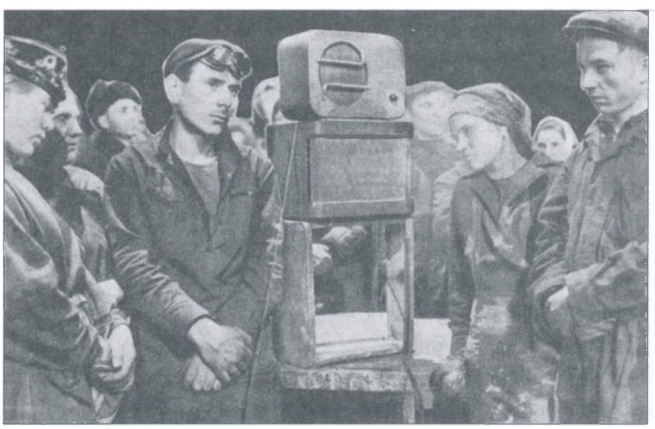
Розклад радянського тоталітаризму

Диктатура Хрущова

Процес розкладу і загибелі тоталітарного режиму в СРСР, що йшов майже півстоліття і закінчився розвалом комуністичної імперії, становить винятковий інтерес. Перспективи і механізми краху диктатури не були ясні ані її прихильникам, ані її ворогам. Під кінець століття існував лише досвід трансформації режиму Франко в іспанську демократію, якщо не брати до уваги такі силові варіанти, як падіння фашистських режимів внаслідок воєнної поразки. Серпень 1991 року звалився на голови фахівців-совєтологів і простих громадян як грім з ясного неба. Аргументована відповідь на всі питання потребує об'єктивного аналізу історичного процесу, починаючи з того удару по тоталітаризму, який був нанесений Микитою Сергійовичем Хрущовим.

Зараз забуте тодішнє офіційне визначення періоду, зв'язаного з іменем Хрущова: «велике десятиліття». Воно з'явилось у пресі десь на початку 1964 року. Не пройшло і півроку, як ця назва була викреслена з історичної пам'яті.

Всенародне горе

Тим часом хрущовське десятиліття дійсно стало початком процесів, які розв'язали грандіозні — конструктивні чи деструктивні — сили, що врешті розвалили комуністичну імперію. Велике воно і трагічне, чи безтолкове і смішне; чи відкривало воно можливості оновлення соціалізму, чи стало початком його неминучого історичного кінця; які сили штовхали Кремль до ревізії сталінізму, якою мірою особисті прозріння чи помилки Хрущова спричинили обвальні для долі комунізму наслідки?

Смерть Сталіна відкрила еру двірцевих переворотів, як завжди бувало в деспотичній Російській імперії. Необмежена влада верховного правителя простиралася і на правила престолонаслідування, так що кожен монарх намагався визначати наступника сам і при тому якомога пізніше. Власне кажучи, таким наступником Сталін неявно призначив Георгія Малєнкова, хоча і не хотів писати «заповіту», — посилаючись на те, що ось Ленін написав і в результаті «всіх пересварив». Але незалежно від наявності чи відсутності «заповіту» брак правових механізмів в системі диктатури перекреслював саму ідею спадковості, і неминучою була тривала і жорстока боротьба за престол. Вона продовжувалася з 1953 до 1957 року. На відміну від боротьби за місце Леніна, що набула переважно ідеологічного забарвлення, битви спадкоємців Сталіна мали головним чином «підкилимний» характер — ніхто не хотів заявити, що він є «Сталін сьогодні».

Мільйони радянських людей, в тому числі і безправні та пограбовані колгоспники, щиро ридали в ті березневі дні 1953 року, а Москва в день похорону Сталіна перетворилась на Ходинку днів коронації Миколи II: натовп, так же охопле-

ний ейфорією відданості і бездарно організований, як і шістдесят років тому, затоптував слабших. 16 березня в редакційній статті «Литературной газеты», написаній головним чином її редактором К. Сімоновим, перед радянськими письменниками ставилась як головна на роки і десятиліття задача — відобразити велич діянь безсмертного Сталіна. Стаття викликала лють у секретаря ЦК Хрущова, який намірився негайно зняти Сімонова з посади, що було абсолютно несподіваним і незрозумілим для партійно-письменницької верхівки. Сімонова залишили, але одна за одною пішли охолоджуючі поправки до ідеології полум'яної сталінської вірнопідданості.

Поступово виявлялося, що Кремль Сталіна не любив. Для народу Сталін був синонімом порядку, його смерті боялися, як бояться невідомості і хаосу. А люди, близькі до найінтимніших механізмів влади, знали, що від Сталіна віє певністю і спокоєм могили.

Хоч як це дивно, оцінити загальну кремлівську ситуацію дозволяють саме деталі «єврейської справи». Якби Сталін помер на пару років раніше, двірцеві перевороти, можливо, не потребували б крутих ідеологічних рішень. Якби Сталін помер пізніше і встиг замордувати старше покоління своїх соратників, оформлення нового курсу теж не потребувало б великих політико-ідеологічних новацій. Але Сталін покинув цей світ у момент, коли всі його соратники були охоплені найбільшим жахом перед приступами його параної. Готувалась велика чистка і велике оновлення кадрів. Євреї або одружені з єврейками — Молотов, Каганович, Ворошилов, Андреєв — чекали арешту і смерті. Кавказці, що знали забагато — Берія і Мікоян — теж усвідомлювали, що прийшла їх черга. Як в глибині душі ставився до Сталіна його обранець Малєнков, ми не знаємо, але можна припустити, що дуже тверезо-

Г.М. Малєнков виступає з доповіддю на XIX з'їзді КПРС

критично, з тим же загальним страхом. Булганін Сталіна панічно боявся, а Хрущов просто ненавидів. Атмосфера світу, обмеженого «ближньою дачею» в Кунцево та кремлівським кабінетом на Іванівській площі, була нестерпною і наелектризованою до краю.

Окремо слід сказати про мотиви для ненависті до Сталіна у Хрущова. Сталін мав на Микиту компромат, як і на кожного. Цим компроматом була загибель старшого сина Хрущова від першого шлюбу, Леоніда. Він був льотчиком і загинув у повітряному бою, але, як часто бувало, тіло загиблого не було знайдене, і офіційно Леонід Хрущов вважався пропалим безвісти. Як водиться, пішли чутки, що він у полоні, говорилось навіть про те, що нібито його бачили в складі якоїсь німецької каральної експедиції. Сталін поклав справі Хрущова-молодшого (насправді справі Микити) кінець, розпорядившись вважати його загиблим; можливо, він навіть почував щось на кшталт солідарності — адже його син від першого шлюбу Яків Джуґашвілі таки дійсно попав у полон, тобто за законами тоталітарної країни вважався зрадником батьківщини. Більше нікого з Політбюро така доля не спіткала. Проте, на всяк випадок вдова Леоніда Хрущова була відправлена в табір. Онуку Юлію Микита Сергійович забрав до себе в сім'ю і удочерив, але з нею практично не спілкувався. І тільки після відставки він *передав їй*, що мама її ні в чому не винна.

Леонід Хрущов

Жах і протиприродність ситуації не потребують коментарів. Хрущов цього Сталіну не простив, може, більше, ніж постійний страх і приниження по роботі.

Сталін як абсолютний владика незалежно від офіційного статусу його посади не тільки розпоряджався грішми і ресурсами, а й мав можливість безпосередньо керувати силовими структурами і розписувати своїм заплечних справ майстрам сценарії політичних процесів, арештів, катувань, визнань і страт. Після його смерті постало головне питання — хто і як буде здійснювати терор.

Відповідь на це питання прозвучала не так уже й несподівано: ніхто і ніяк.

Під кінець Сталінської епохи влада остаточно переїхала з партії в державні органи імперії. Вже після війни Політбюро фактично збігається з Бюро Президії Ради Міністрів. Всі директиви, в тому числі партійні, Сталін підписував як Голова Ради Міністрів СРСР. Пост Генерального секретаря ЦК був після XIX з'їзду партії (1952) ліквідований, хоча Сталін лишався першим в списку членів секретаріату. Власне партійний секретар, керівник партійного апарату, став чимось при главі державної виконавчої влади — вона ж законодавча, вона ж судова. Як Гесс чи Борман при райхсканцлері Гітлері.

Дуже чутливий до Сталінських новацій Кавказ відреагував швидко: фактичний хазяїн Азербайджану Багіров віддав посаду першого секретаря ЦК своїй людині, Якубову, а сам залишився головою Ради міністрів республіки. В останні роки Сталіна Малєнков як друга людина в державі виступав насамперед в ролі першого заступника глави уряду. Після смерті Сталіна він став Головою Ради Міністрів СРСР і при цьому головував на засіданнях Президії ЦК КПРС. Коли в 1953 році змістили Ракоші, це виявилося просто в тому, що Ракоші залишився на своєму партійному посту, а главою уряду Угорщини став Імре Надь. У вересні 1953 року офіційно Першим секретарем ЦК обрано Хрущова, але це ще не було переворотом і кінцем «колективного керівництва». Лише зняття Малєнкова з посади глави уряду та заміна його Булганіним у січні 1955 року означали переміщення владного центру в партійні структури.

Це було наслідком «міні-перевороту», що виглядав як «викриття Берія», а насправді був усуненням чекістів від перших позицій і першою чисткою Сталінського ядра МГБ—МВД.

Після смерті Сталіна на політичній авансцені перебував тріумвірат Малєнков—Берія—Молотов. Несподіваний арешт одного з членів тріумвірату відбувся за всіма правилами сталінської епохи, і восени Берія був розстріляний як нібито іноземний агент, що готував державний переворот і, викритий, у всьому зізнався. Рушійною силою арешту був Хрущов, а здійснили його військові — повернений до влади Жуков і люди командуючого військами столичної округи генерала Москаленка, близького до Хрущова. Важливо підкреслити обставину, що досі залишається в тіні: зграя чекістів на чолі з Берія дійсно існувала, але арештовані були зовсім не самі лише «беріївці». Учасниками «змови Берія» стали Судоплатов, що довгі роки був організатором таємних політичних убивств, Майрановський, багатолітній керівник

лабораторії, що займалась отрутами, Огольцов, перший заступник МГБ, що вів «єврейську справу» і особисто керував убивством Міхоелса, Ейтінґон, Серебрянський та інші організатори терористичних акцій, зокрема убивства Троцького; багато керівників радянської розвідки та контррозвідки були відправлені дослужувати до пенсії кудись у систему ГУЛАГ або взагалі звільнені з «органів». Як зізнавався пізніше і сам Хрущов, кремлівські керівники хотіли звалити на Берія гріхи Сталінського правління, які не можна було замовчувати.

Поставимо питання, на перший погляд наївне: чи були спадкоємці Сталіна, люди з його найближчого оточення, щирими і чесними в своїх переконаннях комуністами, а чи це була зграя злочинців і убивць, яка використовувала ідеологічну догматику комунізму для маніпулювання свідомістю мас у власних кар'єрних цілях?

На це питання одразу можна дати цілком упевнену відповідь. Життєвий шлях кожного з кремлівських керівників виключав будь-яку некомуністичну альтернативу. Перехід влади до противників комунізму для кожного з них неминуче означав би особисту загибель. Їх життєві успіхи з молодих літ цілком і повністю залежали від того, що потужна політична сила — її називали «радянська влада» — підняла їх над ниціим середовищем, з якого вони вийшли. Кров сталінського терору міцно прив'язала їх до священних ідеологічних формул, що символізували для них «радянську владу» і їх особисту долю. Щодо цього цинічний Берія був таким же відданим комуністом, як і твердокамінний фанатик Молотов чи неспокійний ентузіаст Хрущов.

Але перспектива падіння «радянської влади» була все примарнішою, а загинути дуже просто можна було і без контрреволюції — від капризу Сталіна

Г.М. Маленков

та інтриг співбратів по Кремлю. Кар'єра в атмосфері терору не раз проходила по лезу ножа. І тоді ідеологічна комуністична символіка цінностей не допомагала вибрати рішення, виявлялась неефективною.

Малєнков, Берія, Хрущов, Булганін, Суслов та деякі інші належали до покоління комуністичних керівників, яких Сталін заздалегідь почав підбирати ще в епоху «великого переламу». Малєнков належав до наймолодших (йому в рік смерті Сталіна виповнилось 52), але в Сталінських придворних колах він посів позиції найраніше і найнадійніше — в кабінетах кремлівських штабів-секретаріатів, будучи відзначеним увагою вождя ще як студент і секретар парткому Московського Вищого Технічного Училища ім. Баумана. На нього практично не було компромату — так, дрібничка у Берія, нібито він приховав службу в оренбурзьких козаках. Не те, що у Малєнкова було на Берія — всі матеріали, накопичені ростовськими чекістами, починаючи з праці юного Лаврентія в мусаватистській контррозвідці нібито за дорученням підпільної парторганіза-

Л.П. Берія

ції Баку. Щоправда, усі ці справи розбиралися в 1938 році, і результати слідства задовольнили Сталіна, але врешті папка була у кадровика Малєнкова, що дружив з Лаврентієм Берія так само, як перед цим — з Миколою Єжовим. Коротка опала Малєнкова в 1949 році змінилася на міцну позицію кронпринца. Біля труни Сталіна спадкоємці уклали угоду, розподіливши владу так, що тандем Берія—Малєнков залишив біля керівництва стару когорту, неформальним лідером якої був Молотов.

Ініціатива в тандемі віддавна належала Берія, більш розумному, вольовому і цинічному політикові. Величезною помилкою Малєнкова було те, що він послухався умовлянь Хрущова і погодився на арешт і убивство свого давнього «друга». Особисто Берія був абсолютно нешкідливий для Малєнкова. Як грузин (власне, мінгрел) він не мав шансів стати після грузина Сталіна «вождем радянського народу». Вождем мав бути слабший партнер з бездоганним російським анкетним екстер'єром — Георгій Максиміліанович Малєнков, а Лаврентій розраховував правити за його спиною. Крові на руках у Берія було дуже густо, але важко сказати, у кого її було більше, — молодий Малєнков був одним із таємних організаторів Великого терору поряд із Ждановим, Шкірятовим, Вишинським, Ульріхом і чекістами. Старанно і щедро вимазані кров'ю були абсолютно всі інші — їх резолюції на «справах» колишніх підлеглих і колег пізніше потроху демонструвалися публіці. Сам Хрущов приїхав на Україну 1938 року в парі з єжовцем Успенським і провів тут основну масову чистку, сліди якої впродовж «великого десятиліття» старанно усувалися. Берія сам особисто катував і був абсолютно розтлінним чекістсько-партійним вельможею, але якісної різниці між ним і іншими сталінцями немає. Йшлося тоді не про Берія, а про всемогутнє МГБ—МВД.

Як державна людина Берія був радше технократом; він був прекрасним організатором і добре знав оборонну промисловість і нафтову справу, а про ядерну проблему нічого і говорити. В одній із «золотих кліток» Берія спокійно працював сам Тимофєєв-Ресовський («Зубр»), вивчаючи генетичні наслідки використання атомної зброї. Душа спільноти фізиків П.Л. Капіца, противник Берія і попередник Сахарова, в 1955 року наважився випустити легендарного «Зубра» з доповіддю на свій «капічник» в Московському університеті, що викликало шалений опір лисенківців. Це було б неможливо, якби свого часу не було таємного покровительства Берія генетиці. Берія взагалі намагався бути покровителем на всяк випадок. Молотову він при зустрічах шепотів: «Поліна жива». Він навіть зустрівся з вдовою Бухаріна, викликавши її до себе з камери, пригощав її і досить мило з нею розмовляв, чого вона, безумовно, оцінити не змогла. Берія був цинічний, але ж він пройшов через ЧК, всілякі розвідки і контррозвідки, катівні і партійні інтриги з двадцяти років, від самого початку радянської влади. Інколи він тужив за мольбертом і кистями, як свого часу Тухачевський за скрипкою. Берія і Малєнков знали все, і це формувало з них, технократів, тверезих політичних прагматиків.

Напрямки реформації комуністичної політики чітко визначилися уже з перших кроків Малєнкова — Берія. Насамперед було дано відбій «єврейській справі». «Лікарів-убивць» негайно випустили, у Лідії Тимашук відібрали орден Леніна, виданий їй за донос, відшукали і кудись поділи Рюміна. Країна була підведена до світової ядерної війни, і необхідність покласти кінець конфлікту в Кореї та В'єтнамі стала нагальною вимогою часу. Берія, підтримуваний Малєнковим, наполягав на об'єд-

нанні Німеччини (як і Австрії) на основі статусу нейтральної держави. Щодо Німеччини цю ідею публічно висунув Сталін, переконаний в тому, що це — найкращий шлях до утвердження в Німеччині комунізму, оскільки суперечності між імперіалістичними державами ведуть Захід до імперіалістичних війн між собою (ці безумні ідеї він виклав у «Економічних проблемах соціалізму»). У варіанті Берія — Малєнкова концепція нейтральної Німеччини мала кардинально розв'язати європейський вузол суперечностей і підтримати німецький «національно-визвольний рух» проти союзників. Пізніше, на початку 1954 року, Малєнков у промові перед виборцями в Ленінграді заявив, що ядерна війна буде означати загибель світової цивілізації.

У внутрішній політиці Берія ініціював курс на різке підвищення статусу національних республік і зокрема України, де після його поїздки в Київ і на Галичину почалось щось таке, що дуже нагадувало українізацію 20-х років. Першим секретарем ЦК Компартії вперше став українець за національністю, О.І. Кириченко. Ця політика закінчилася так само раптово, як почалася, але стійкішими виявились інші новації, — звільнено було присадибні ділянки і сади колгоспників від гніту сталінських податків, пожвавились базари, почалось щось схоже на неп. Велика амністія, щоправда, була зірвана і перетворена на амністію для важких і дрібних кримінальних злочинців, що принесла хвилю грабунків і убивств, але курс на зменшення ролі репресій все ж ясно позначився. Коротше кажучи, Берія і Малєнков почали лібералізацію режиму.

Як мала б виглядати «перебудова» по-берієвськи і по-малєнковськи, можна судити з досвіду Угорщини 1953—1954 років. Імре Надь, «угорський Малєнков», був висунутий навіть не Малєнковим, а Берія, — в комінтернівські часи Надь був сексотом з кличкою «Володя», що не завадило йому щиро ненавидіти тоталітарні порядки і не відступити перед смертельно небезпечним натиском московських зверхників, які так розраховували на його страх перед компроматом. Варто нагадати, що одна з площ Будапешта сьогодні носить його ім'я. Реформи Надя були досить радикальними, але не мали характеру «шокової терапії». Як і Малєнков, Імре Надь був більше схильний до «оксамитової» тактики, поволі попускаючи поводки і прагнучи будити радше не критику, а надії. 1955 року, після падіння Малєнкова, Імре Надь був знятий з посади, і на своє місце Хрущов і Суслов повернули сталініста Ракоші.

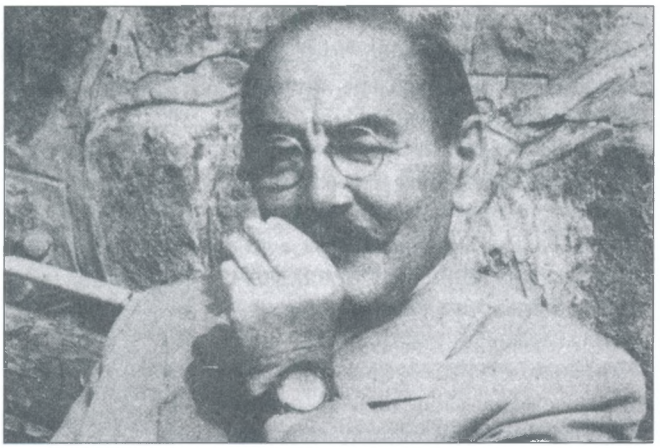

В.М. Молотов

Лібералізація комуністичного режиму, затіяна Малєнковим спочатку разом з Берія, має всі риси консервативного реформізму, класично охарактеризованого Маннгаймом. Малєнков не виходив із якоїсь наперед прийнятої схеми бажаного устрою, він намагався усувати одна по одній ті перешкоди розвитку, які здавалися найбільш очевидними. Це відповідає «морфології консервативного мислення» за Маннгаймом: «Неромантичний консерватизм завжди виходить із конкретного випадку і ніколи не виходить за горизонт, окреслений конкретним оточенням. Він займається безпосередньою діяльністю, зміною конкретних частковостей і в результаті не утруднює себе тим, щоб займатися структурою світу, в якому живе... Консервативний реформізм ґрунтується на заміні одних одиничних факторів іншими одиничними факторами («покращенні»)»[1]. В цьому полягає і сильна, і слабка сторони консервативного реформізму: він спроможний на ті і тільки ті реформи, що підтримують стабільність.

Але хрущовський спосіб мислення несхожий на альтернативу консервативному реформізму, окреслену Манн-

[1] Див.: *Манхейм Карл.* Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С. 601.

Імре Надь

гаймом. «З іншого боку, кожна прогресистська діяльність користується свідомістю того, що можливе. ... Вона утікає від конкретності не тому, що хотіла б замінити її іншою конкретністю, а тому, що прагне до створення іншої системної вихідної точки для подальшого розвитку. ...Таким чином, прогресивний реформізм прагне до зміни системи як цілого, в той час як консервативний реформізм займається окремими деталями»[1].

Що ж являв собою хрущовський реформізм?

Хрущов був тією відповіддю на смерть тирана, яка найбільше влаштовувала всіх. Цю відповідь можна визначити як «комунізм без Сталіна» або «марксизм-ленінізм без Сталіна». Слабкість політичної позиції Хрущова іноді вбачають у тому, що він зводив усе до особистості Сталіна. Це не зовсім так. Суть формули в тому, що це мав бути *тоталітаризм без масового терору*.

Коли в жовтні 1964 року Пленум ЦК звільняв Хрущова з усіх посад, він спочатку не хотів подавати заяви і припиняти боротьбу, а потім врешті передав через Мікояна: «Я вже старий і втомився. Нехай тепер справляються самі. Головне я зробив. Стосунки між нами, стиль керівництва помінялися в корені. Хіба кому-небудь могло примаритися, що ми зможемо сказати Сталіну, що він нас не влаштовує, і запропонувати йому піти у відставку? Від нас і мокрого місця не лишилось би. Тепер все інакше. Зник страх, і розмова іде на рівних. В цьому моя заслуга. А боротись я не буду»[2].

Ця фраза тлумачиться звичайно як свідчення антитоталітарного спрямування політичного курсу Хрущова. Для такого тлумачення немає підстав. Хрущов дійсно не приймав терористичних методів комуністичної влади, він дійсно хотів би викреслити ім'я Сталіна з історії партії, в крайньому разі залишивши покійному тирану якесь скромне місце серед тих перемог комунізму, які йому самому видавалися безспірними. При цьому у визначенні місця чимало залежало від кон'юнктури — під тиском обставин Хрущов інколи навіть заявляв, що «ми не віддамо нашого Сталіна». Але і особиста ненависть, яка в результаті все ж проступала крізь усі декларації, і небажаність кривавих методів для Хрущова як комуністичного політика і як особистості не виключають іншої сторони справи: Хрущов ніколи не відмовлявся від спроб утримати систему тотального контролю над усім економічним, політичним і духовним життям суспільства.

Як і його попередник Малєнков, Хрущов не мав на меті реалізацію якоїсь бажаної системи як цілого, і його аж ніяк не можна назвати «прогресистським реформатором» в тому значенні слова, яке мав на увазі Маннгайм. Радше можна було б говорити про «романтичний консерватизм» Хрущова, або, як це зараз прийнято називати, комуністичний *фундаменталізм*. Роздування культу особистості Леніна, що почалося в роки «великого десятиліття», відображало претензії Хрущова на «очищену від Сталінської скверни» спадщину «справжнього (Ленінського) комунізму». Хру-

[1] Див.: *Манхейм Карл.* Диагноз нашего времени. — С. 601—602.

[2] *Хрущев С.* Пенсионер союзного значения // Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии. — М., 1989. — С. 282.

щов робив вигляд, ніби, викинувши Сталіна з мавзолею і, бажано, історичної пам'яті, «партія» без будь-яких труднощів «відновила ленінські принципи і норми партійного життя». Аналогії Хрущовської критики комуністичної реальності можна знайти саме в історії ісламу в фундаменталістських течіях, що критикували пануючі корумповані режими за відступи від «справжньої давньої віри» і завжди були глибоко консервативними в своїй ідеологічній частині. Повернення Ракоші не було випадком: кілька інтерв'ю зарубіжній пресі, даних Хрущовим після усунення Малєнкова, такі ж агресивні, як і його виступи і вся «черевична» хуліганська поведінка на сесії ООН восени 1960 року і як його «спілкування з інтелігенцією» в 60-х роках. І тим не менш він повертається знову і знову до критики «культу особи Сталіна», доходячи аж до несміливих задумів реабілітувати Бухаріна та його товаришів.

Епоху правління Хрущова сміливо можна назвати епохою його особистої диктатури. Хрущов втручався в усі дрібниці життя суспільства, від космічної техніки до джазової музики, не терпів заперечень, переставляв «кадри», як хотів, в міру можливостей своєї фантазії міняв усе, що йому не подобалося, створивши, нарешті, таку атмосферу хаосу і нестабільності, що став жертвою двірцевого перевороту (бо без втручання кагебістських «лейб-гвардійців» «демократичне звільнення» його жовтневим пленумом Центрального Комітету партії 1964 року було б неможливим). За правління Хрущова активно переслідувались політичні противники режиму, хоча ним було проголошено, що в СРСР немає політичних в'язнів — непокірних «судили» як кримінальних злочинців або саджали в будинки божевільних. Саме він запровадив і не посоромився «обґрунтувати» в газеті «Правда» систему безстрокового ув'язнення через «психушки». На Хрущові кров Угорщини 1956 року, Хрущов наполіг на розстрілі Імре Надя і його товаришів, на його совісті Берлінська «стіна» з усіма наслідками, а фактично і розстріл російських робітників у Новочеркаську. Це були «нештатні» ситуації, коли, на думку Хрущова, терору не можна було уникнути. Він пишався не тим, що ввів демократичні порядки. Він пишався тим, що десять років здійснював комуністичне правління, в нормальних (як кажуть в армії, «штатних») ситуаціях не застосовуючи терору — і принаймні не застосовуючи масового терору.

І диктатура Хрущова дійсно не була кривавою диктатурою. Оскільки тоталітарний режим пов'язується саме з масовим терором, таборами смерті, страхом, що паралізує розумові зусилля нації, вельми сумнівно, чи можна вважати комуністичний режим ери Хрущова тоталітарним. *Якщо не переглядати звичних дефініцій тоталітаризму, то уже режим Хрущова можна вважати посттоталітарним.* Систему Хрущовського «тотального контролю» низи терпіли — роздратовано, під анекдоти, але терпіли саме тому, що тотального контролю він так і не встановив. Хрущова не боялись.

Як переміг Хрущов у змаганні з досвідченими кремлівськими кар'єристами? Хрущов з грудня 1949 року фактично став партійним секретарем при Хазяїні. Він мав чималі важелі влади. Так, керували міністерствами держбезпеки та внутрішніх справ ставленики Малєнкова Ігнатьєв і Круглов, але в МГБ три заступники міністра — Єпішев, Рясний і Савченко — були людьми Хрущова, а в МВД першим заступником залишався зв'язаний з Хрущовим ще довоєнною службою в Києві Сєров. Проте, справа не стільки в подібних апаратних зв'язках. І провінційна кар'єра, і особиста вдача Хрущова

були такими, що він — на відміну від старої кремлівської аристократії — мав важливі особисті зв'язки саме в партії.

Консервативна реформація сталінізму технократами-прагматиками Берія і Малєнковим була зірвана старими сталіністами на чолі з Молотовим разом з Хрущовим через два роки. Оскільки режим більше не спирався на масовий терор МГБ—МВД, насамперед терористичний контроль над самою партією, його основою, як і в двадцяті роки, стали партійні структури; реформи здійснювалися відповідно до психології й уявлень не державницької «вертикалі», а територіально-партійної «горизонталі». Микиту Хрущова партійна номенклатура спочатку з ентузіазмом підтримує як кремлівське втілення кращих рис пересічного провінційного партійного працівника, щоб під кінець його кар'єри зненавидіти його як символ ницості і безталанності того ж таки пересічного провінційного партійного працівника, що замірився на зависоку для його харизми бюрократичну посаду.

Багато писалося про «природний селянський розум» Хрущова, який він нібито ховав під машкарою «Іванушки-дурачка». Треба сказати, що «селянського розуму» не буває — так само, як не буває розуму шевського, кравецького, шахтарського і так далі. Просто є розумні селяни і є дурні, — як бувають також дурні дворяни, генерали і професори. А всякий розум, як і дурість, — від матінки-природи.

Хрущов був розумний, обдарований і нестандартний чоловік. Він мав прекрасну пам'ять, живу уяву, різноманітні здібності, знав невідомо звідки, не маючи фактично ніякої освіти, дуже багато речей, необхідних керівникові, був повний задумів і ідей, освоїв мистецтво дипломатичних хитрощів і інтриг — як малих, кабінетних, так і великих, міжнародних. Якщо вживати слово «еліта», то Хрущов не належав ні до робітничої, ні до селянської еліти. Селянином Хрущов давно не був, із села він молодим пішов працювати на шахту і все життя пишався, що заробляв до революції дуже добре — 30 крб. золотом. І робітничим лідером він ніколи не був — колишній червоноармієць, Микита був провінційним партійним працівником, що його доля винесла на самий державно-партійний верх. Його давні «зв'язки з масами» аж ніяк не могли зберегтися в тому номенклатурному побуті, в який він попав. Це були майже забуті спогади далекої молодості.

З цієї точки зору і в цьому, «елітному», вимірі радше слід говорити про Хрущова як про представника не мас, а партійної черні. З її вульгарністю, неосвіченістю, комплексом неповноцінності, ворожістю до інтелігенції і «розумників» взагалі. З її прагненням перетворити свої недоліки і свою ницість і невихованість на якісь особливі «народні» чесноти. «Твори» Хрущова, щедро видані його лакеями і безслідно зниклі після його відставки, повні хизування його уявними перемогами над «кабінетною наукою». Час від часу його охоплювала буквально ненависть до справжньої науки, культури, інтелігенції, він хамив і кричав, втрачаючи гідність. Характерно, що за Хрущова не робилися спроби переглянути «єврейську справу»: політика державного антисемітизму, встановлена Сталіним, продовжувалась нетерористичними методами. Відданість чорному Лисенку просто важко пояснити; тут виявлялися безсилими і його близькі, що з ними Микита звичайно рахувався, — коли йшлося про Лисенка і генетику, він нічого не чув. Безглуздий конфлікт Хрущова із Сахаровим і Академією наук з приводу висуванців Лисенка прискорив його падіння.

Він був грубий, але не відчував хворобливої потреби в убивстві і навіть приниженні чужої гідності. Хрущов ха-

мив підлеглим і вульгарно кричав на поетів і художників, але в його хамстві було більше звичайної базарної сварливості. Коли відкривали в Москві перший підземний перехід, Хрущов демократично приїхав на торжество; зібралися люди, і якийсь чоловічок вигукнув «Хінді, русі, бхай, бхай», вітання, популярне після приїзду Неру. Микита образився і вів себе як сварлива тітка, трохи не побився з тим чоловіком, репетував, — влаштував вуличний скандал. Цим все, зрештою, і закінчилося.

Кінорежисер М. Ромм розповідав про свій виступ на «зустрічі з інтеліґенцією» в Свердловській залі Кремля, де Хрущов непристойно знущався з культурної еліти:

«Стали ми сперечатися. Я слово, він — два, я слово, він — два. Нарешті я йому говорю:

— Микита Сергійович, ну будь ласка, не перебивайте мене. Мені і так важко говорити. Дайте я закінчу, мені ж треба висловитися!

Він говорить:

— Що я, не людина, — таким ображеним дитячим голосом, — що я, не людина, своєї думки не можу висловити?»[1]

Тоді ж він сказав Андрію Вознесенському: «Ви це на носі собі зарубайте: ви — ніщо»[2]. Грубий крик мав упокорити підлеглих свідомістю, що всі вони — ніщо: така природа тотального контролю, цього добивався і Хрущов. Але грубий крик Хрущова не служив натяком на можливу таємну розправу в підвалі на Луб'янці: Микита кричав не символічно, а просто дозволяв собі «базарне» хамство і навіть збуджував себе, — словесна сварка мала бути настільки образливою, щоб повністю замінити всі поліцейські види покарання.

Розумний, хитрий і вольовий політик, Хрущов був неосвіченим самоуком, змолоду зіпсованим більшовицькою зверхністю щодо «буржуазної науки» і «буржуазної інтелігенції». Парадокс полягав у тому, що його домашні, насамперед син Сергій, дочка Рада та її чоловік Олексій Аджубей, справді належали до московської інтелігенції. Потрібні були крах честолюбних задумів і перегляд всіх життєвих позицій, щоб в душі визнати свою обмеженість і малописьменність.

Хрущов не вдавав при Сталіні «Іванушку-дурачка» — він ним був. Казковий Іван-дурень — найчастіше молодший син, себто «гірший», нижчий за соціальним рангом, а, отже, ближчий не до норми, а до «нижнього світу», «дурний» дурістю блазня, *шута*, близькою до священного безумства. Він робить заборонені, табуйовані речі «з дурості», нібито не знаючи, що їх не можна робити, — і сміхова близькість до таємничого «нижнього світу» обертається чудодійними здатностями героя-блазня, який посоромлює «нормальних», «вищих» і «старших» братів.

Звичайно, жодної казкової містики в кремлівській реальності не було. Та в статусі Хрущова при Сталінському дворі було саме це, блазнівське. Для Сталіна він був мужичком-«народником», та ще й «хохлом» у вишиваній сорочці (він завжди називав Хрущова по-українському, не «Никитой» а «Микитой»). Сталіну приємно було бачити коло себе Санчо Пансу, щоб відчувати себе романтичним ідальґо. Це була ілюзія, але риси Санчо Панси — «Іванушки» в Хрущові Сталін любив. Таке зверхнє ставлення засвоїли і псевдоаристократи із сталінського оточення. Хрущов підтверджував їх оцінки не з особливої хитрості, а тому, що плебейство було для нього органічне.

І тут він виявився сильнішим від своїх противників. В цьому відношенні Хрущов парадоксально ближчий до еліти, ніж до маси і тим більше до черні: як блазень, він нон-конформіст, йо-

[1] Див.: *Ромм М.* Четыре встречи с Н.С. Хрущевым // Никита Сергеевич Хрущев. — М., 1989. — С. 151.

[2] Див.: Там же. — С. 150.

Хрущов викриває абстракціонізм

го все цікавить, у нього вкрай широке поле «запитаного буття». Тільки людина з наукової еліти Ейнштейн прикидався, ніби він «не знає» в фізиці основного, а людина з партійної черні Хрущов дійсно не знав і тому, беручись за усе, був хоробрішим від суперників.

Протиставлення раціонального мислення, ефективної роботи, науково-технічної грамотності, простої настирливої праці — одноразовим осяянням, відкриттям надзвичайного характеру, що ними людина зобов'язана своїм надприродним властивостям, тобто комплекс «Іванушки-дурника», типологічно є надія на чудо. Марксизм як практико-політична філософія сполучає холодний прагматизм з надією на чудо, на відкриття наукових істин не завдяки науці, а всупереч їй — завдяки діалектико-матеріалістичному прозрінню. Сподівання чуда займало велике місце в діяльності Хрущова. В його час на заході вже говорили про «економічні чуда» — німецьке, японське. Зараз забутий апологетичний фільм Торндайка про еру Хрущова, який так і називався: «Русское чудо». Хрущов покладався не на своє виняткове володіння шаманською «діалектико-матеріалістичною методологією», як більшовики попередніх поколінь і насамперед Сталін, а на своє «виняткове практичне чуття», свій практичний політичний досвід. З його точки зору, всі кремлівські кабінетні вожді, і Сталін насамперед, не мали харизми відкривачів чуда, бо були «відірвані від життя». Вульгарна плебейська заздрість до «очкариків» рефлектувала і на світ кремлівських лжеінтелектуалів. Комунізм і марксизм у Хрущова перетворився з самовдоволеної догматики на енергійну практичну діяльність методом проб і (приховуваних) помилок. Цим він, партійний «демократ», протиставив себе кремлівським партійним «аристократам». І треба сказати, що такий вульгарний практицизм набагато симпатичніший від надутого безмозклого догматизму.

Влада Хрущова, як говорилось, була диктаторською. На відміну від комуністичного режиму двадцятих років, що і за Леніна, і перші роки після Леніна був диктатурою партії, режим Хрущова ніколи не був диктатурою партії, бо не допускав жодного обговорення дій керівника партії і держави. Повернення до «справжнього комунізму» і диктатури партії вимагало б визнання правомірності опозиції і перегляду оцінок партійних дискусій, на що Хрущов як диктатор, що прагнув зберегти тотальний контроль без терористичного тоталітаризму, піти не міг. Вся історія епохи Хрущова є історією шукань і ініціатив в рамках його особистої диктатури, завдяки чому вона у всіх політичних деталях несе на собі печать його особистості і навіть просто є його особистою історією.

За своєю вдачею Микита Хрущов був людиною неспокійною, непосидючою, дуже живою й енергійною. Він не терпів самотності і мовчання. Балакучість і навіть нестримність мовлення стали предметом жартів, пізніше дуже недобрих. Такий психологічний тип досить поширений і, якщо він не виходить за межі норми або перебуває під контролем оточення, може бути дуже корисним і навіть приємним для колег і близьких. У людини цього типу завжди піднесений настрій, велика жадоба діяльності і підвище-

на балакливість з тенденцією постійно відхилятися від теми розмови. Навіть ця незручна риса нерідко оберталася позитивно — Хрущов розкидався, але був завжди сповнений несподіваними асоціаціями і завдяки цьому — новими і новими ідеями. Оптимізм і природна веселість Хрущова легко обманювали — він здавався доброзичливим; але у людей такого типу, взагалі кажучи, слабкі соціальні інстинкти, вони надто егоцентричні і мають слабке почуття справедливості і відповідальності, а веселість їх, натрапляючи на опір оточення, легко переходить у роздратування і спалахи гніву.

Будучи всевладним, Хрущов, звичайно, жодного контролю оточення не відчував — всі, хто його пізніше зрадив, заглядали йому в рот. Коли його відправили на пенсію, він різко змінився: любив бути один і міг за цілий день не сказати й слова. Це була депресія, і в такому стані Хрущов прожив сім років, до семидесяти семи. Оточення зрадило його, і він переживав це дуже важко, наважився піти на відкритий конфлікт з керівництвом партії — передав мемуари на Захід, як якийсь дисидент. Після важкої розмови з головою Комісії партконтролю Пельше про свої мемуари він пережив перший інфаркт, після такої ж повторної розмови з іншим своїм висуванцем, секретарем ЦК Кириленком, — другий інфаркт; третій інфаркт у вересні 1971 року забрав у нього життя. Депресія повністю вибила його з сідла, але й будучи вороже налаштованим до керівництва КПРС, Хрущов не набагато просунувся в розумінні навколишньої реальності.

Хрущов сам був просто хворий на ініціативність і любив ініціативних підлеглих. Ця ініціатива розкриває природу не тільки його натури, а й усієї «радянської влади».

Ініціатива для активіста радянських часів була ерзацем вільної дії, ерзацем

М.С. Хрущов з онуком Альошею

свободи. Одержавши завдання, активіст мусив творчо і натхненно шукати способів його якнайкращого і якнайшвидшого виконання. Але бюрократичний режим не переносить жодної вигадки, жодної ініціативи, він ґрунтується на виконанні скрупульозному і точному. Ініціатива є не бюрократичний, а харизматичний спосіб виконавчої діяльності. Формально тоталітарна бюрократія вимагає «творчого підходу» до виконання наказів і розпоряджень, але за творчість легко заплатити головою. На війні найменшу ініціативу дозволено найвищим генералам, найбільшу ініціативу має солдат. Хороші бюрократи з кремлівського оточення Сталіна знали, що ініціатива підлягає покаранню, знали межі, за якими ініціативи проявляти в жодному разі не слід. У провінційних працівників поле вияву ініціативи було ширше, бо ініціатива була дозволена в справах нижчого рівня. Хрущов був провінційним керівником, в своїх провінційних дрібницях він менше залежав від недремного ока, у нього могло виходити там, де не виходило у його колег з інших регіонів, — таке змагання Сталін любив.

Взагалі кажучи, Хрущов не знав міри і через свої ініціативи легко міг попас-

Хрущов і Сталін. 1 травня 1932 р.

ти — і попадав — в дурне становище. Відомо, що генерал Ватутін заборонив йому, члену Військової ради фронту і члену Політбюро, приходити на оперативні наради і написав з цього приводу доповідну записку Сталіну. Він пояснював Верховному, що Хрущов постійно вносить некомпетентні пропозиції, а крім того, «обладая болтливым характером», нерідко розголошує військові таємниці. «Поступайте как командующий фронтом», відповів Сталін. Після смерті Ватутіна фронт прийняв Жуков, але він не став ритися в архівах. Після Жукова командувати фронтом призначили Конєва, і цей недобрий і хитрий генерал записочку на всяк випадок вилучив і зберіг.

Ініціатива не була приводом для покарання, якщо вона стосувалась тільки технології справи, технічних деталей. Широкий простір для ініціативи і експериментів відкривався в сільському господарстві, де він виявився більшменш компетентною людиною. Хрущов взагалі любив землю і всякі експерименти на землі.

Вся «антикультівська» політика Хрущова має на собі сліди тієї самої неполітичної, чисто технологічної ініціативи, «свободи мислення», яка здатна привести до появи торфоперегнійних горщиків, чотириразового або дворазового доїння чи вибору кукурудзи на шкоду чорним парам і травам, але не більше. Альтернативою Сталінському тоталітарному масовому терору у виконанні Хрущова виступали масові посіви кукурудзи до полярного кола та зливи надоїв молока на гектар угідь.

Перераховувати історію реформаторських шукань епохи «великого десятиліття» просто нецікаво, бо вона така ж плутана і безсистемна, як багатогодинні промови чи бесіди Хрущова. Характерно, що мінялися не самі лише проекти, а й точки зору і підходи. Проголосивши на перших порах — ще в Малєнковські часи — право колгоспів самим планувати посіви і збут, Хрущов ніколи не повертався до цього глибоко ринкового способу мислення, бо ініціативи його були саме технологічними і вимагали постійного втручання в повсякденне життя колгоспів. Хрущов відмінив кріпосницьке обмеження прав на паспорти для колгоспників, яке прив'язувало їх до землі, він продав машинно-тракторні станції колгоспам, що мало б зміцнити незалежність їх від держави, — всі ці заходи можна вважати ринковими за напрямком. Водночас, коли стагнація сільськогосподарського виробництва проявилася в недостачі хліба, Хрущов почав ліквідовувати присадибні ділянки, на яких нібито і згодовувалося козам і свиням дорогоцінне зерно. Хоча саме за Хрущова почали кристалізуватися проекти реформ ринкового характеру в промисловості і сільському господарстві, немає підстав говорити про його господарські ініціативи як про спроби осмисленого реформаторства.

В своїх ініціативах Хрущов був нестримний і безвідповідальний, найкраще можна б сказати по-російськи *беспечный*, що має лише приблизні українські відповідники «недбалий» чи «без-

Хрущов в перерві XX з'їзду КПРС перед доповіддю про «культ особи» Сталіна

турботний». До речі, точного відповідника слову «беспечный» немає в європейських мовах. Ця суто російська, властива психологічному типу Хрущова і російському культурному досвіду *беспечность*, просто-таки неприпустима в серйозних справах безвідповідальність і легковажність стали джерелом і його найбільших історичних завоювань, і його особистих прорахунків.

Таким *беспечным* рішенням був насамперед його виступ на XX з'їзді КПРС про «культ особи» Сталіна. Задумувалось усе по-серйозному: у Хрущова напередодні з'їзду виникла ідея створити комісію по розслідуванню діяльності Сталіна. Цілком зрозуміло, що задум був спрямований проти старої гвардії і уже на той час відставленого Малєнкова; Молотов, Каганович, Ворошилов і Мікоян були проти, Булганін, Сабуров, Первухін, Кириченко, Суслов — за. Керівництво комісією доручили тертому партійному бюрократу-ідеологу Поспєлову, тоді — секретарю ЦК з ідеології. До речі, Поспєлов був одним із авторів «короткої біографії» Сталіна, в якій, зокрема, писалось: «І.В. Сталін — геніальний вождь і учитель партії, великий стратег соціалістичної революції, керівник Радянської держави і полководець. Непримиренність до ворогів соціалізму, найглибша принциповість, поєднання в своїй діяльності ясної революційної перспективи, ясності цілі з виключною твердістю в досягненні мети, мудрість і конкретність керівництва, нерозривний зв'язок з масами — такі характерні риси сталінського стилю в роботі»[1]. Тепер духовний раб, що складав ці формули, мусів писати щось протилежне, і, виконуючи замовлення, представив в Президію ЦК матеріали, які свідчили про жахи Сталінського режиму і «стилю роботи». Президія, ошелешена наведеними фактами, не прийшла до якогось рішення. Матеріали залишалися таємницею, але на самому з'їзді під час однієї з перерв Хрущов раптом ультимативно наполіг на оприлюдненні матеріалів комісії Поспєлова, добився схвалення своєї ініціативи Президією ЦК і сам зробив майже імпровізовану таємну доповідь, що увіковічнила його ім'я.

Це була неприпустима легковажність, бо за таку серйозну проблему необдумано, експромтом, без багатоденної роботи над текстом цілих бригад ніхто ніколи в комуністичному світі не брався. Наслідки, як відомо, були мало не катастрофічними, — захитався режим в Польщі, мало не полетів в Угорщині, почала складатися опозиційна атмосфера

[1] Див.: Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. — М., 1952. — С. 237—238.

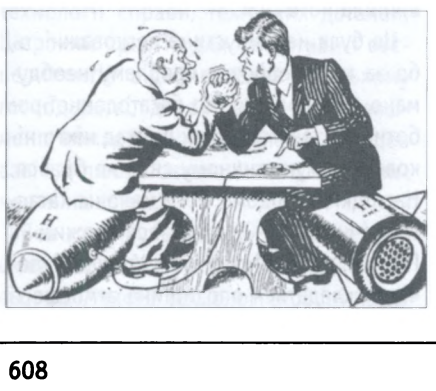

Перед стартом

в СРСР, комуністичний рух затріщав по всіх швах. Вороги Хрущова в Президії ЦК тихо раділи, справа не закінчилась його скиненням наступного року тільки тому, що Микита і його люди проявили прекрасні бійцівські якості — і, треба сказати, коли б Хрущова скинули тоді, могла б не на жарт піднятись хвиля сталіністського терору. Відчувши саме це, партійна бюрократія рішуче підтримала Хрущова, що й закінчилося переможним для нього «міні-переворотом» 1957 року. Сама ідея незгинної і непохитної «генеральної лінії», що залишалася вірною всі роки терору, незважаючи на гори трупів та інші «окремі помилки Сталіна», була, м'яко кажучи, ідіотською. Але дороги назад уже не було. Завдяки своїй блазнівській безвідповідальності Хрущов зробив величезний крок кудись у невизначений простір, але вперед від тоталітарного минулого.

Іншим *беспечным* кроком Хрущова були дипломатія шантажу, яка мало не призвела до ядерного апокаліпсису. Йдеться про Карибську кризу 1962 року.

Щоб зрозуміти, як могла справа дійти майже до війни, слід мати на увазі ті приховувані тоді перемоги воєнно-промислового комплексу, які й підтримували Хрущова в його стані ейфоричного оптимізму. Хрущов отримав у спадщину надзвичайно невигідну для СРСР військову ситуацію: країна була оточена американськими військовими базами і беззахисна перед можливими атомними ударами бомбардувальної авіації. В 1955 році

«Зрозуміло, пане президенте, ми прагнемо переговорів». Англійська карикатура, 1962 р.

СРСР утримував колосальну армію в 5,7 млн. чоловік, але вже корейська війна показала, що американська техніка спроможна компенсувати чисельну перевагу противника. Тільки в травні 1955 року почалося спорудження знаменитого нині Байконура, в 1955 році тільки почалася реабілітація кібернетики, і начальника Обчислювального центру Міністерства оборони Кітова комісія маршала Рокоссовського по-старовинному рекомендувала виключити з партії за ідеологічні помилки. В 1957 році СРСР запустив перший штучний супутник Землі, а навесні 1960 року американцям довелося припинити розвідувальні польоти над СРСР після того, як 1 травня було збито літак У-2 з льотчиком-розвідником Пауерсом. В цьому ж місяці успішно випробувано перший космічний корабель-супутник; з 19 вересня по 13 жовтня Хрущов сидів у Нью-Йорку і скандалив на сесії ООН, а 24 жовтня 1960 року відбулися випробування міжконтинентальної ракети. Випробування були невдалі, — Микита дуже поспішав і підганяв головного конструктора Янгеля і Головкома ракетних військ маршала Нєдєліна, бо чекав переможного звіту до Жовтневих свят, ракета вибухнула, в числі загиблих був і маршал (Янгеля врятувало те, що він відійшов покурити). Проте, справа врешті була зроблена. СРСР мав на 1963 рік всього 300 боєголовок порівняно з американськими 5 тисячами, зате тепер у нього були засоби доставки — міжконтинентальні ракети Р-16. І коли Фідель Кастро попросив допомоги у зв'язку з запланованою ЦРУ агресією, Хрущов запропонував розмістити на Кубі радянські ракети з ядерними боєголовками.

Ця акція була подвійною авантюрою, бо продовжувала непродумані пошуки Хрущовим союзників у «третьому світі», розпочаті ним ще 1955 року. Тоді він наважився допомогти Нассеру, того ж року в СРСР наніс візит Джавахарлал

Неру. Сталін не йшов на контакти з такими ідеологічно сумнівними союзниками, Хрущов був рішучий у поверненні до стратегії опори на «світове село». Тоді уже склалася система союзу з трійкою Алжир—Єгипет—Сірія, лідери яких — Нассер, Бен Белла і намісник Нассера в Сірії Амер — стали Героями Радянського Союзу (Хрущов привіз золоті зірки, приховавши це від Президії ЦК). Допомога Кубі була продовженням курсу підтримки походу «світового села» проти західної цивілізації, і це додавало особливої небезпечності грі на грані війни, бо до певної міри ставило СРСР в залежність від непередбачуваної політики нових друзів.

Але, треба сказати, маневр Хрущова, безсумнівно, наївний в обрахунках наслідків і *беспечный*, виявився цілком виправданим і приніс в результаті не тільки полегшення ситуації для Куби, але й надовго привчив Америку до рівноваги сил як довершеного факту. Без Карибського компромісу неможливі були б пізніші домовленості, що мали історичне значення. Це був останній вкрай ризикований незграбний маневр на грані ядерної катастрофи, досить цинічний як військово-дипломатичний крок, але ефективний і, по суті, виграшний для СРСР.

Нарешті, останнім проявом *беспечности* Хрущова як політика було його вкрай легковажне ставлення до інформації про підготовлюваний його оточенням переворот, що й призвело до його усунення. Яку б міну при програній грі він не робив пізніше, у нього були ще великі плани. Але терпіння партійно-державної бюрократії на них не вистачило.

Розвиток некомуністичної свідомості в СРСР

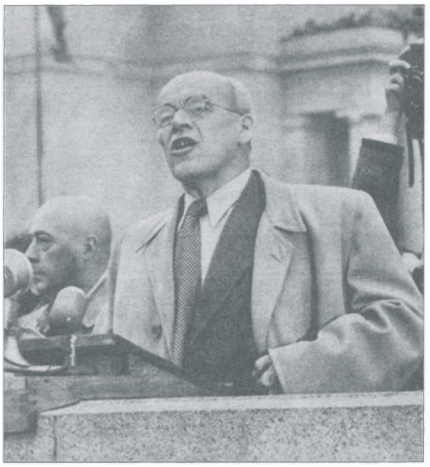
Сильним імпульсом у розвитку політичної самосвідомості радянського суспільства стала друга критична хвиля, яка була викликана викриттями злочинів Сталіна і прийшла з Заходу, насамперед у вигляді «подій в Польщі і Угорщині». Центром політичної самосвідомості країни залишалась Москва, але безпосередньо польські і угорські події більше впливали на населення України через сусідську близькість і більш поширене знання обох мов, особливо польської. Польські газети, а найбільше «Штандар млодих», були головним джерелом інформації для Львова і Києва.

Герої Радянського Союзу Микита Хрущов і Ґамаль Абдель Нассер підписують спільну заяву. Праворуч — Герой Радянського Союзу Хакім Амер. Каїр, 1964 р.

«Події в Польщі та Угорщині» 1956 року насправді за своїм ходом та наслідками були зовсім різними подіями. Спільність між ними полягала хіба що в тому, що і в Польщі, і в Угорщині реакція широких верств населення на розвінчання комуністами Сталіна була особливо бурхливою. Це можна пояснити тим, що спалах антикомуністичних настроїв в обох країнах відповідно до старих традицій набув антиросійського забарвлення і супроводжувався загостренням масових національних почуттів. Однак, безпосередньо соціальне напруження не одразу піднімало на поверхню праворадикальні націоналістичні елементи. Реакція робітничої маси та студентської молоді була спрямована радше на демократичні перетворення і звільнення суспільства і партії від влади «бюрократів», джерелом якої, зрозуміло, уявлялася російська окупація.

На цьому паралель закінчується. В Польщі ситуацією оволоділа комуністична партія, і після Жовтневого плену-

В. Гомулка на 300-тисячному мітингу

му ЦК ПОРП 1956 року, який піддав нищівній критиці контрольоване Москвою політичне керівництво групи покійного Бєрута, суспільство більшменш заспокоїлося аж на чотирнадцять років. В Угорщині, напроти, спроби партії оволодіти ситуацією від початку були безрезультатними, і врешті вулиця виявилась безконтрольною, дружні протести демократичних сил почали супроводжуватися усе частішими актами насильства. Криза була ліквідована повторною інтервенцією радянських військ, які зламали відчайдушний збройний і не збройний опір мадяр і привели до влади уряд Кадара.

Порівняно з Угорщиною в Польщі взагалі не було жодних «подій». Але з точки зору Кремля те, що сталося в Польщі, було ще небезпечнішим, ніж угорський заколот. Справа в тому, що в жовтні 1956 року на своєму пленумі ЦК ПОРП обрав першим секретарем випущеного з тюрми Владислава Гомулку, не погодивши своє рішення з ЦК КПРС, де колишньому політв'язню Гомулці не довіряли і хотіли бачити біля керма партії Едварда Охаба. Майже одразу після того, як Гомулку було звільнено, у нього на квартирі почали збиратися члени Політбюро і секретарі ЦК, він став неформальним лідером партійного керівництва. Напередодні пленуму ЦК ПОРП до Варшави прилетіли Хрущов, Молотов, Малєнков і Каганович і дуже сердито вимагали покори, погрожуючи введенням військ. Але від початку хвилювань у Варшаві на мітингах на заводах і в університеті Гомулка і реабілітовані разом з ним колишні «праві», «ревізіоністи», виступали від імені оновленого керівництва ПОРП. Партія пішла на імплантацію деяких югославських новацій, як, наприклад, робітничі ради на підприємствах, але більш дійовими виявилися пізніше такі політичні маневри, як посилення антисемітизму (за часів Гомулки Польщу покинули майже всі її євреї), відновлення культу Польської Держави і якщо не культу, то демонстративної пошани до Пілсудського, своєрідний гомулківський «самокритичний націоналізм» і при всьому цьому — істотна лібералізація системи.

Угорщина, по суті, пішла зворотним шляхом. До керівництва знову було покликано Імре Надя, усунутого всього лише рік тому, але старі лідери не давали йому реальної влади, — вони намагалися будь-що використати авторитет Надя для заспокоєння народу і водночас якомога швидше дискредитувати його в очах населення. В результаті через кілька днів після драматичної демонстрації 23 жовтня вулицю вже ніхто не контролював. Радянські танки були введені в дію на другий день після масових демонстрацій, одразу після спроб натовпу прорватися до студій угорського радіо, і після першої крові поправити справи уже було майже неможливо. Хоча армія залишилась під контролем Імре Надя і повстанця-полковника Пала Малетера, хоча більшість повстанців вимагала лише виводу радянських військ, відновлення незалежності і демократизації режиму, полювання на «жовтоногих» (людей в мундирах із жовтими черевика-

На вулицях Будапешта

ми — працівників служби безпеки), садистські знущання з комуністів і повішення на вулицях, штурм міському партії та інші акції радикальної правиці сильно скомпрометували угорське повстання. Якщо засудження радянської інтервенції після 24 жовтня було загальним і захопило також і західні компартії, то виправданість вторгнення 4 листопада визнав навіть Тіто, що на оцінці угорських подій назавжди розійшовся з Москвою, ледь встигнувши помиритися. Головним чином завдяки наполяганням радянського посла в Угорщині Андропова до влади прийшов уряд Яноша Кадара, теж, як і Гомулка, Сталінського політв'язня. Кадар не мав жодних ілюзій щодо політичних здатностей людей із Кремля, але зберіг щирі комуністичні переконання в прагматичному і європейському варіанті. Епоха реформ Кадара починається тільки з 60-х років, а до того часу режим Кадара асоціюється лише з розправами над повстанцями 1956 року і лицемірними присяганнями та обіцянками.

Як же стояла справа з антитоталітарною свідомістю в СРСР? Чому ані в Москві, ані в якомусь робітничому чи університетському центрі, ані в жодній із столиць національних республік не піднялося хвилювання мас, хоч якоюсь мірою сумірне з тим, що відбувалося в Варшаві та Будапешті?

Порівнюючи вплив польських та угорських подій на внутрішню політику в СРСР з іншими подібними явищами, можемо одразу констатувати, що наприкінці «великого десятиліття» набагато значущішим виявився вплив «китайських подій». 1963 року вже було підготовлено пленум ЦК КПРС з ідеологічних питань, ініціатори якого секретар ЦК Л.Ф. Ільїчов та завідуючий Відділом культури ЦК Д.А. Полікарпов планували найрішучішим чином «навести порядок» у ввіреній їм сфері. На перешкоді стала розпочата з ініціативи Мао Цзедуна відкрита і дуже ворожа полеміка китайців з «радянськими ревізіоністами». Консерваторам в ЦК КПРС довелося повністю повернути фронт проти «догматизму», і пленум завис у повітрі.

Щоб оцінити характер зрушень у свідомості мас, слід взяти до уваги характер радянської ідеології. Чи дійсно вірили в неї люди, чи ні, чи було це глибоким і щирим переконанням, а чи тільки порожнім ритуалом, пануюча від дитячого садочка до Академії наук ідеологія мала характер політичної релігії. А це означає, що ніхто і ніколи не міг повністю усвідомлювати, наскільки глибоко проникають в його світогляд некритич-

Вішають комуніста. Будапешт. 1956 р.

но сприйняті загальновизнані догмати. Релігійно виховані люди можуть практично не відвідувати храму і не молитися, розповідати анекдоти про попів і навіть іронізувати з приводу непорочного зачаття, але не наважаться змінити у віровченні хоча б кілька догм. Повний розрив з усякою релігією може виявитися навіть легшою справою, ніж впадання в єресь, реформування віровчення.

«Глибини» догматики, марксистсько-ленінського богослов'я залишалися справою фахівців, як і в церкві. Загальноприйняті ж норми марксистської віри були досить прості: «там» «вони» живуть за умов капіталізму; хоч завдяки експлуатації всього світу ці країни і багатші в цілому, зате вони перебувають на нижчому етапі суспільного розвитку; ми, хоч би як бідували, визволили світ від фашистської загрози і прокладаємо шлях народам до майбутнього. Хто був багатший термінологічно, міг доповнювати цю загальну схему з багажу «трьох джерел і трьох складових частин марксизму». В «основному міфі» схема проста, і вона сполучає з месіанською ідеєю особисті спогади про власні жертви, особливо недавні — з часів війни. Месіанський характер всенародної жертовності знаходив прояв у вірі в особливий характер пануючої ідеології, нібито спроможної розгадати таємниці буття на відміну від обмежених буржуазними класовими інтересами, «бездуховних» західних «вчень». Така ідеологія забезпечувала ту духовну опору в безпросвітному повсякденні, без якої життя було б просто непереносне. І за догми і передсуди комуністичної «духовної сивухи» чіплялися її свідомі захисники так само уперто, як і рядові жертви режиму.

Ідеологія комунізму тотальна і монолітна, вона дійсно, як висловлювався Ленін, немовби вилита з одного шматка сталі, — і, отже, не допускає часткових замін деталей і гнучких реконструкцій. Кожна ремонтна робота дається з великими труднощами і може принести глибокі і несподівані ускладнення. Історія перетворена ідеологією на сакральну історію, на підготовку кінцевої мети суспільного розвитку — комунізму. З витлумаченої по-марксистському історії теж не можна вилучити жодного елемента. Тотальна ідейна конструкція крихка і негнучка, вона нетривка, бо розрахована не на конкретний — довгий чи короткий — час, а на вічність чи, краще сказати, позачасся.

Відомий літератор-дисидент Григорій Померанц пізніше писав про цю епоху і про своє середовище: «Політика не була нашим ремеслом. І, схопившись за неї, ми просто звалили до купи все, що чули тут і там. Якась мішанка з гасел, що промайнули в Угорщині, в Польщі, з деякими домашніми додатками (скоротити терміни військової служби, відновити суд присяжних). Так що, мабуть, можна назвати це анархо-синдикалізмом. Але жодного нового духу, жодної нової віри»[1]. Характерно, що на сус-

[1] Див.: *Померанц Григорий.* Корзина цветов нобелевскому лауреату // Октябрь. — 1990. — № 11. — С. 144.

пільну свідомість в СРСР мало впливали «ревізіоністські» публікації в Югославії, які тоді не тільки були дуже малодоступні для нашої читацької публіки, але й не знаходилися в центрі інтересів політичних, надто московських, опозиційних шукань.

Тим не менш критичне осмислення комуністичної реальності і елітою, і масами розпочалося і йшло швидкими темпами.

Ще до XX з'їзду КПРС і викривальної доповіді Хрущова політична свідомість еліти радянського суспільства крок за кроком ламала догматичні обмеження політичної релігії комунізму, оскільки навіть скромна критика епізодів минулого породжувала зливу запитань, на які в рамках офіційної доктрини не було відповідей. Після того, як — всупереч партійній цензурі — доповідь Хрущова стала набутком громадськості, в еліті радянського суспільства запанувала в тій чи іншій формі глибока невдоволеність офіційними «поясненнями» історії комуністичного минулого в дусі «легкого відновлення ленінських норм і принципів партійного життя» завдяки «сміливій критиці партією культу особи Сталіна та його наслідків». Проте, ця невдоволеність породила головним чином лише масу анекдотів про Сталіна, Хрущова та «вірменське радіо». Ідеологічно опозиція комуністичній доктрині повсюдна, але абсолютно не локалізована ані ідейно, ані організаційно. Гуртки різного роду, «семінари», досить лояльні неформальні об'єднання тощо виникають (головним чином в Москві) і ростуть, як гриби, але тільки в наступну, «Брежнєвську» епоху деякі з них стають чимось подібним до політичної опозиції. Окремі групки і особистості випадають із цієї збудженої, але в цілому лояльної атмосфери: «семінар», організований Володимиром Осіповим, несподівано прийняв гранично радикальний напрямок — його керівники вирішили убити Хрущова як «палія світової війни» і тут же були арештовані. На час заколоту проти Хрущова антитоталітарна громадськість була вже досить різноманітна і по-різному налаштована. Проте, ні нового підпілля, ні дисидентського руху в СРСР до-Брежнєвського періоду не існувало.

Імре Надь під час оголошення вироку

Виразною альтернативою комуністичній ідеї на маргінезі суспільства залишається радикальний правий антикомунізм. В Україні, наприклад, продовжують виникати недовговічні молодіжні групи ОУНівського напряму, діяльність яких обмежується рукописним «журналом» тривалістю в одне-два числа, парою листівок або жовто-блакитним прапором над сільрадою. В російській еміграції та в Росії єдиним претендентом на лідерство в антиурядовій опозиції був емігрантський Національний Трудовий Союз. Однак, впливу на громадські рухи ці і подібні їм безкомпромісні групування не мали. Сам Бандера, як і його противник в ОУН, лідер ревізіоністської групи «двійкарів» Лев Ребет, стали жертвами КГБ — відлунням Угорського повстання. Шелепін особисто організував убивство Ребе-

та 12 жовтня 1957 року і Бандери — 15 жовтня 1959 року. Можливо, Хрущов не пішов би на зарубіжне політичне убивство, якби в Угорщину під час «подій» не приїхав радикально правий емігрантський лідер, колишній генерал-полковник Ф. Фаркаш де Кішбарнак. Особливого сліду на перебіг подій генерал не залишив, але він був членом Президії так званого Антибільшовицького блоку народів (АБН), фактично створеного в еміграції бандерівцями і очолюваного Ярославом Стецьком. Акція ліквідації керівників ОУН виражала страх кремлівського керівництва перед радикальнонаціоналістичним противником, якого воно вважало реальним своїм ворогом, що вийде з-за спин «ревізіоністських» молодиків негайно після того, як вони внесуть сум'яття в суспільство.

Панування в антикомуністичному середовищі старих праворадикальних груп з їх неясними стосунками з окупаційними німецькими властями посилило процеси розмежування в опозиційних колах. На Осіпова уже в таборі страшне враження справили розповіді націоналіста-естонця, що в роки війни був добровольцем у армії Фінляндії і як кулеметник убивав сотні червоноармійців, яких гнали в атаку на фінські доти. Тоді у Осіпова сформувалась ідея російського націоналізму і антисемітизму як захисна форма проти ототожнення «нас» із «ними», комуністами, масонами і євреями. Наївний юнацький шовінізм Осіпова знаходить відповідника у войовничому антисемітизмі і російському націоналізмі математика Шафаревича, знайдемо більш культурний консерватизм цього ж типу пізніше і в опозиції, і у близькому до правлячих кіл російському шовінізмі. Проте, тоді такі настрої були рідкістю. В окремих людських долях і літературно-політичних виступах в зародку видні всі майбутні колізії некомуністичного руху, але переважало невиразно-демократичне осмислення проблем минулого і майбутнього.

В гуманітарії шукання почалися одразу після смерті Сталіна і ставали все інтенсивнішими в кінці 50-х — на початку 60-х років. Все більшу роль відігравала розгорнута за ініціативою партійного керівництва «критика сучасної буржуазної філософії та соціології», завдяки якій суспільство знайомилося з досягненнями західної думки. В 1956 році вийшов у світ том «Из ранних произведений» Маркса і Енгельса, де було опубліковано «Філософсько-економічні рукописи» молодого Маркса, перед тим практично невідомі радянському читачеві. Це започаткувало ряд публікацій молодих філософів, що створювали незнайомий публіці образ Маркса і марксизму. В цих публікаціях можна було почути резонанс із югославською та польською «ревізіоністською» літературою, з ідеями Дьєрдя Лукача, що на той час проживав в Угорщині, оточений загальним визнанням (дочка його нібито з автоматом в руках брала участь в повстанні, квартира Лукача була в жовтневі дні мало не штабом молоді, але Кадар не чіпав старого шанованого філософа). Загальний напрямок подібних публікацій полягав у тому, що з творів «класиків» вибиралися положення, які найбільше відповідали умонастроям суспільства і демонстрували тупість і злиденність догматики Сталінської епохи. Центральною виявилась ідея відчуження, яка добре узгоджувалася з діалектикою німецької класики і політично прекрасно обґрунтовувала концепцію бюрократизації комуністичної партії і Радянської влади. У зв'язку з цим навіть публікація «Феноменології духу» та «Філософії духу» Гегеля в російському перекладі набувала опозиційного політичного смислу. Розуміння Сталінської диктатури як результату старіння, змертвіння і «відчуження» революційної ідеї і соціальної конструкції, неминучого, як-

що проти нього не вживати запобіжних засобів, — така була альтернатива офіційній ідеології в гуманітарній спільноті, альтернатива, поки що чітко не сформульована, але найбільш прийнятна для опозиційної еліти.

Концепція «відчуження» зв'язана з суб'єктивістськими елементами філософії раннього Маркса, і хоча напрямок «червоного екзистенціалізму» дуже узгоджувався з по-новому прочитаним класиком, більшого розвитку набув раціоналістичний критицизм, принципово спрямований проти політичної релігії як способу самоусвідомлення. З 60-х років цей умонастрій знаходить вираз в «логіко-методологічному» напрямку в філософії, що встановлює тісні зв'язки з математиками і природознавцями і має чіткі західні орієнтації. Перші прояви духовної незалежності демонструють саме фізики — після ознайомлення з доповіддю Хрущова комуністів суворі репресії спрямовано насамперед проти парторганізації Інституту теоретичної і експериментальної фізики АН СРСР, а співробітник цього Інституту доктор фізико-математичних наук Юрій Орлов став першим відкрито непокірним, якого власті переслідували і тоді, коли він після вигнання з роботи знайшов притулок у Вірменії. Уже в шістдесятих роках батько радянської водневої бомби А.Д. Сахаров, приховано або явно підтримуваний значною частиною наукової еліти, вступає в конфлікти з військовим і партійно-державним керівництвом на чолі з самим Хрущовим (на початку з приводу випробувань ядерної зброї).

Раціоналістична критика режиму рухалась, так би мовити, «по прямій» і заходила досить далеко в ліберальному напрямку, викликаючи у Хрущова та інших інколи просто лють своїм «абстрактним гуманізмом» та «пацифізмом». За цей «абстрактний гуманізм» та «загальнолюдські цінності» Хрущов терпіти не міг кінофільму Михаїла Ромма «Девять дней одного года». В цьому фільмі за неперервними діалогами-суперечками фізиків, досить, треба сказати, поверховими і надуманими, крився заклик прислухатися до думок інтелігентних людей, які відчувають небезпеку ядерної катастрофи для всього людства. Цей «пацифістський» умонастрій викликав у Хрущова справжній шал після того, як він подивився на «Мосфільмі» стрічку, в якій американські льотчики не слухають наказу і скидають атомні бомби в море. За його вказівкою Суслов почав уже готувати розгромну постанову ЦК, і нічого не могли вдіяти навіть спроби вплинути на Першого через його помічника Лєбєдєва. Зятю Хрущова Олексію Аджубею, головному редактору «Известий», з великими труднощами вдалося зірвати ці проекти, — наслідки їх могли стати набагато серйознішими, ніж конфлікт Хрущова з художниками і поетами після виставки на Манежній площі. Конфлікт з Академією наук і особисто з Сахаровим все-таки розгорівся з приводу провалу на виборах в академіки підтриманої Хрущовим кандидатури Нуждіна, креатури Лисенка, і був пізніше використаний високими противниками Хрущова. Проте, це ще не була непримиренна дисидентська війна — найвизначніший із ліберальних опозиціонерів, Андрій Дмитрович Сахаров, ще діяв як найавторитетніший неформальний лідер значної і впливової частини членів Академії наук.

Тим не менш всі ці інтелектуально-політичні рухи залишалися епізодами в громадському житті. Середовищем, в якому найповніше віддзеркалювалися всі опозиційні умонастрої, стала художня література, а центром духовної опозиції режиму — очолюваний Олександром Твардовським журнал «Новый мир».

Олександр Галіч

Радянські люди дуже активно читали, величезним попитом користувалися не тільки книги, а й літературно-художні журнали і дешеві та популярні видання «Роман-газети». Можна сказати, що потреба суспільства в самосвідомості головним чином задовольнялась через читання і осмислення романів і повістей, напівхудожніх нарисів, а також — особливо серед студентської молоді — переживанням новітньої поезії. Москва дала такі нечувані явища мало не колективного поетичного трансу, як зібрання молоді біля пам'ятників Маяковському або Пушкіну, вечори поезії в Політехнічному музеї тощо. В ці роки відбувається справжній спалах російської радянської поезії — улюбленцями молодого читача стають Євгеній Євтушенко, Белла Ахмадулліна, Андрій Вознесенський, Роберт Рождественський, Рімма Казакова, Юлія Друніна, Євгеній Винокуров, Новелла Матвеєва, Давид Самойлов. Ще більше вражає рівень читацьких експектацій і культура аудиторії. Завдяки високій загальній літературній та музичній культурі освіченого суспільства з'являються «барди», поети-виконавці, що співають під гітарний акомпанемент власні та чужі пісні; першою була Новелла Матвеєва, потім всіх затьмарив Булат Окуджава, а пізніше пішов потік самодіяльних пісень, як правило, високої художньої якості, що писалися фізиками, геологами, інженерами. Копії магнітофонних записів сотнями поширювалися по Союзу, як і передруковані на машинках або фотокопійовані не дозволені цензурою твори, як нові, так і давні. Це було високе переживання справжнього мистецтва, підкріплене відчуттям людської спільності і колективного відкриття нового часу. Створювався настрій «весни народів», хоча швидко поширилось менш оптимістичне, кинуте Іллею Еренбургом слівце «відлига» (тоді вже не пам'ятали, що вперше його сказав Тютчев про епоху Олександра II). Загальний настрій поезії «відлиги» не виходив за межі комуністичної чи, краще, соціалістичної романтики: всі або переважна більшість почували так, як Окуджава: «...я все равно умру на той, /на той далекой, на Гражданской, / и комиссары в пыльных шлемах / склонятся молча надо мной». В тій поетичній свідомості є самопожертва і готовність, але немає фанатичної самовпевненості. В кращих творах цієї пори щемить передчуття того, що майбутнє відкрите і незрозуміле і не відповідатиме очікуванням: «и стало нам так ясно, / так ясно, так ясно, / что на дворе ненастно, /как на сердце у нас, / что жизнь была напрасна, / что жизнь была прекрасна, / что все мы будем счастливы — / когда-нибудь, Бог даст...» (пісня «Под музыку Вивальди» «бардів» Сергія Нікітіна та Петра Барковського на слова нікому не відомого Олександра Величковського).

Євгеній Євтушенко

Дискусії і інтриги в письменницькому середовищі стали в ці роки формою, що імітувала серйозне політичне протиборство.

Структура письменницької організації була продумана Сталіним ще тоді, коли він разом з наївним Горьким збирав усіх письменників під прапори єдиної непартійної Спілки. Ця Спілка радянських письменників СРСР (ССП) була, як тепер часто кажуть, міністер-

ством літератури, але все-таки це було не міністерство, а самоврядна організація. Небезпека самоврядування на такій важливій ділянці духовного життя існувала і для тоталітарного режиму, але ризик виправдовував себе тим, що, за задумом Сталіна, вигравалось дещо більше. Поклавши функції політичного контролю за «якістю письменницької продукції» на спільноту письменників і поетів, ЦК партії забезпечував перевагу сірості над окремими талантами. Адже «колектив», до якого входять геть усі офіційно визнані, наділені членськими квитками ССП літератори, не може рівнятися на вищі рівні майстерності, — він, навпаки, неминуче буде тягнути яскравого письменника до середнього рівня. Давати волю посередностям не можна, але контроль «згори», з боку партійно-письменницької верхівки, спроможний використати маргіналів для «виховання» зарозумілих, а в потрібному випадку, може, навпаки, в разі потреби сприяти талантам і стримати натиск недоброзичливості посередностей. Світ посередностей легше керований, ніж світ яскравих одинаків; з посередніх творів для нагород і заохочень окремі «найкращі» вибираються довільно, за капризом начальства та за допомогою зв'язків із посередніми ж літературними керівниками. Все це забезпечувало можливості маніпулювання літераторами при мінімальних проявах відкритого партійного втручання, тим більше, що всім своїм матеріальним благополуччям красне письменство завдячувало своїй Спілці.

Сталін задумав ще сміливіший крок: в 1947 році він розширив можливості «Литературной газеты», розраховуючи на те, що цей орган псевдо-громадянського суспільства зможе нібито від імені «радянської громадськості» виступати з питань зовнішньої і внутрішньої політики більш широко, ніж офіційний державно-партійний орган. Чесний комуніст Костянтин Сімонов, поставлений ним на місце головного редактора «Литературной газеты», сприйняв своє завдання надто серйозно і почав інколи проявляти небезпечну ініціативу, через що викликав роздратування Сталіна і навіть не підозрював, які небезпеки на нього чатують.

Перший літературний розгром 1954 року проходив за канонами Сталінських ідеологічних постанов: за вказівками Президії ЦК КПРС і конкретно Першого (Хрущова) секретар ЦК з ідеології Поспєлов підготував постанову ЦК про політичні помилки журналу «Новый мир», головний редактор журналу О. Твардовський був знятий з роботи і «визнав свої помилки», керівництво журналу було «зміцнене» К. Сімоновим. Одна маленька деталь відрізняла цей погром від попередніх: постанова була *таємною*, на неї не посилалися, як на «Ждановські» 1946 року, основні її положення були оприлюднені тільки — без посилань — в статтях партійної преси («Правда», «Коммунист») і насамперед проведені через рішення ССП, першим секретарем якої тоді був Олексій Сурков. Іншими словами, тепер на «письменницьку громадськість» покладено було повністю і цілком проведення в життя закулісного і таємного партійного рішення. Це була остання партійна постанова того старого зразка: всі подальші кроки, включаючи розгром «Нового мира» вже за Брежнєва, ЦК робив виключно через керівництво Спілки, ховаючись у нього за плечима. При цьому про покаяння Твардовського та інших жертв партійного тиску в 1967—1970 роках уже не могло бути й мови.

Сказати, що партія хотіла приховати свою позицію і всю відповідальність перекласти на свою агентуру в письменницькому керівництві, було б не зовсім вірно: сам Хрущов з властивою йому легковажністю відкрито втручав-

Роберт Рождественський

Белла Ахмадулліна

Булат Окуджава

Олександр Твардовський

ся в письменницькі справи і дуже наївно вчив поетів писати вірші, а художників малювати. І все ж спроби перекласти відповідальність за ідеологічні репресії з ЦК на партійно-письменницьке керівництво дедалі більше характеризують стиль контролю за духовним життям суспільства. Чим це можна пояснити?

Повернемось до ситуації в громадській свідомості та вираження її в літературі. Впродовж «великого десятиліття» з'явилась маса нових журналів — «Юность», «Молодая гвардия», «Дружба народов», «Москва», «Наш современник», «Театр», «Вопросы литературы» («Вопли»), «Иностранная литература», «Литература и жизнь» («Лижи»), який потім перетворено на «Литературную Россию», в російській провінції — «Нева», «Север», «Дон», «Подъём», «Волга», «Урал». За окремими винятками, ці і старі журнали «Октябрь», «Знамя» та інші були не просто сірими, а органами ідейно-художньої сірості. Звичайно, друкувалося скрізь усяке, можна було знайти і в публікаціях поганих журналів проблиски талантів. Але «Новый мир» Олександра Твардовського та «Юность» Бориса Полєвого були професійно, по-літературному незрівнянно вищими від свого ніякого літературного оточення. І 1960—1964 роки були роками гострої і безкомпромісної боротьби «Нового мира» на чолі з Твардовським проти кон'юнктурної псевдолітератури, що водночас була стражем «соціалістичного реалізму» і «комуністичної партійності».

Художній рівень журналів залежав безпосередньо від рівня редакторів, що працювали з автурою і текстами, потоки яких ніколи не пересихали. «Новомирівський» редакторський колектив був надзвичайно міцний і фаховий, але насамперед долю журналу вирішувала особа його головного редактора.

Олександр Трифонович Твардовський був рослим, міцним, здоровим круглолицим чолов'ягою, поетом від Бога, але нескладним і без претензій на високу естетику. Це був у роки «великого переламу» талановитий сільський хлопець, такий собі зразковий Павлик Морозов, що зрікся розкуркуленого батька в ім'я сонячної «країни Муравії» і все життя потаємно краяв собі цим душу; людина духовно дещо нездорова і сильно питуща, Твардовський був дуже розумним, по-дитячому інколи довірливим, інколи упередженим, але завжди здатним свої упередження переглянути. Він став досвідченим партійно-письменницьким діячем, поетом і редактором з відчуттям справжньої літератури, в чому йому чимало допомогла дружба з Самуїлом Маршаком. Як і Горького, Твардовського можна назвати збирачем (*собирателем*) російської літератури. Традиція простоти і відкритості раннього більшовизму виявилася у нього в певному інфантилізмі, проте, партійно-літературним бюрократом він був тертим і твердим. Головним редактором «Нового мира» Твардовський був з 1952 по 1970 рік з перервою в 1954—1958 роках; він прийшов в журнал у віці 42 років і був

усунутий в 60, а через рік помер. І.Г. Сац, О. Дементьєв, В. Лакшин, А. Кондратович, Б. Закс, І. Виноградов, Є. Дорош та інші стали його надійною літературною та політичною командою в журналі, що перетворився на орган російської вільної думки, повторивши проторений століття тому шлях Нєкрасовського «Современника».

Його головними ворогами стали «Октябрь» на чолі з бездарним і агресивним Всеволодом Кочетовим, чорний і злобний партійний «поет» Миколай Грибачов, редактор рекламно-парадного журналу «Советский Союз», «Знамя» на чолі з слабеньким письменником і відданим партійним апаратником Вадимом Кожевніковим і «Литературная газета», очолювана дуже посереднім письменником і розумним та підступним інтриганом Олександром Чаковським. Все відвертіше виступали проти Твардовського керівники ССП — Константин Федін, другий секретар правління ССП Георгій Марков і секретар Константин Воронков. Якщо врахувати, що в разі потреби на захист «комуністичної партійності» дружно піднімались провінційні російські журнали (особливо люто — «Дон» М.Д. Соколова) та (щоправда, чимдалі все обережніше) партійно-літературні вожді національних ССП, зокрема українські, то відверте втручання ЦК уявляється просто зайвим. Аж до усунення Хрущова конфлікт зображали як внутрішньолітературну боротьбу двох журналів — «Октябрь» і «Новый мир». Стаття А. Дементьєва проти роману Кочетова «Брати Єршови» насправді була спрямована проти сталінізму, але партії було вигідніше цього не помічати і видавати боротьбу журналу проти сталінізму за боротьбу керівництва «Нового мира» проти керівництва «Октября». Про ідейно-політичні розходження між ними влада не хотіла висловлюватися вголос. Саме слово «сталінізм» цензура не пускала в світ, вбачаючи в ньому «ревізіоністську» диверсію.

Тому, власне, ЦК партії і уникав відкритого протистояння з опозицією, діючи за лаштунками. Протистояння вимагало прямого формулювання політичної позиції, в чому Хрущовське керівництво не було зацікавлене. Адже офіційно «генеральна лінія партії» була одна і незмінна з Ленінських часів, а «культ особи Сталіна» як неістотне нашарування партія легко подолала разом з його наслідками! Твардовський говорив про «ідейно-художню лінію» свого журналу, і це можна було трактувати не як політичну лінію, бо тоді «генеральна лінія» якось роздвоювалась на «лінію XX з'їзду КПРС» і політичну практику тотального контролю.

Життя журналу було заповнене постійною страдницькою боротьбою проти його противників і проштовхуванням хороших повістей і романів крізь цензурні бар'єри. Слід зазначити, що смаки Твардовського цілком відповідали вимогам пануючої художньої ідеології — Твардовський був інтелігентом в стилі Чернишевського, Добролюбова та інших російських різночинців; Набокова, яким уже тоді зачитувалася московська еліта, він на дух не переносив, а у близького до нього прекрасного письменника Еміля Казакевича саме слово «стиль» викликало алергію. Журнал слідував традиціям російської правдолюбної реалістичної літератури, він просто не чув твору, якщо в ньому не звучали соціальні ноти. В цьому, можливо, була слабість журналу і його лідера — більшість із опублікованих тоді повістей і романів належать історії і перечитуватися не будуть. Кращі твори тих років, що їм дав путівку в життя журнал Твардовського, виходять за межі політично заангажованої літератури, незважаючи на підкреслено актуальний матеріал.

М. Грибачов

Всеволод Кочетов

Ілля Еренбург

Журнал був незрівнянно кращий професійно, ніж його вороги. Але якщо тоталітарне сталіністське політичне тло писань Грибачова, Кочетова та їм подібних не викликає сумнівів, то не все так ясно з політичною позицією і програмою Твардовського та його команди.

Твардовський з жаром підхопив Хрущовський критицизм щодо Сталіна і на цьому ґрунті розійшовся з більшістю своїх керівних літературних колег, які в душі залишилися партійцями старої школи. Але справжні ідейні противники сталінського тоталітаризму і особливо молодь не могли зупинитися на запереченні Сталіна як особистості, тобто по суті прийняти позицію Хрущова — «тотальний контроль без тоталітаризму». Неясний образ свободи замаячів на політичному обрії. Від початку Твардовський виступає категорично проти партійного контролю над духовним життям

Прокоф'єв, Твардовський, Сурков і Грибачов під час пленуму ЦК КПРС

і процесами творчості, що було найвразливішою стороною його поеми «Тёркин на том свете», за яку 1954 року Хрущов і зняв його з «Нового мира». Твардовський невтомно бореться за право літератури (і суспільства в цілому) говорити правду, виступаючи як продовжувач традицій російського реалізму і як комуніст — послідовний противник Сталіна як політичного явища. «Правдолюбство» журналу було попередником ідеї «гласності». Твардовський, залишаючись прихильником «справжнього» соціалізму, не приймає його тоталітарної моделі навіть без масових репресій і бореться за продовження демократичного реформування суспільства. В цьому полягає його особлива політична позиція, що час від часу змушує його конфліктувати з партійними верхами.

Через кілька років, уже після епохи Хрущова, Олександр Чаковський говорив: «Твардовський для закордону і для всіх, хто підняв навколо цієї історії шум, — лідер ліберального напрямку»[1]. Так само оцінював лінію Твардовського Грибачов: «...Нам ні для чого затушовувати назрілі проблеми літератури. За рубежем Твардовського називають лібералом (це було в зарубіжних газетах). Але в нашому розумінні лібералізм — це лайливе слово»[2]. А відверті оцінки головного редактора журналу «Дружба народов» В.А. Смирнова викликали скандал, який розбирався на засіданні секретаріату ССП 25 лютого 1964 року. Смирнов майже прямо говорив про антикомуністичну лінію журналу: «Я не розумію Твардовського як редактора і вважаю, що він веде помилкову і шкідливу для радянської літератури лінію в журналі»[3]. Твардовський дійсно був лідером ліберально-демократичного напряму в рамках комуністичної партійної свідомості і партійної дисципліни, тобто в рамках *демократичного соціалізму*. Якби подібне діялося років за тридцять перед тим, його лінію

[1] Див.: Из истории общественно-литературной борьбы 60-х годов // Октябрь. — 1990. — № 8. — С. 175.
[2] Див.: Там же.
[3] Див.: Там же.

прямо назвали б ухилом в партії — правим або соціал-демократичним, і це відповідало б дійсності. Але оскільки така кваліфікація вимагала б санкцій, а без терору ніякі санкції нікого не лякали, то краще було уникати політичних формулювань, робити вигляд, ніби відбуваються звичайні скандали в літературній комуналці, і регулювати небезпечну ситуацію посиленням натиску твердолобих.

Напрямок, обраний Твардовським як політиком, був достатньо невиразно демократичним, але від початку в публікаціях, що їх він відстоював, видно надзвичайно глибоку інтуїцію журнального лібералізму. Загальною ідеологією журналу був настійливий захист безкомпромісної правди, і почався він статтею Володимира Померанцева «Об искренности в литературе» ще 1953 року. Ця стаття викликала найбільше озлоблення партійного керівництва, бо вона ставила під сумнів партійно-політичне *замовлення* літературі. Заперечувати необхідність писати щиро було навіть смішно, але тим не менш гасло щирості було розцінене як «спрямоване по суті проти основ нашої літератури... проти її комуністичної ідейності, проти ленінського принципу партійності літератури, проти найважливіших вимог соціалістичного реалізму»[1]. Устами Суркова, в ту пору ще позбавленого сумнівів, комуністична влада сказала сущу правду.

В статті Померанцева була не лише політика. Тут можна вбачати прозріння нової естетики, для якої художній твір насамперед *виражає*, бо співвідноситься безпосередньо не із зовнішнім світом реальності, як наука і пізнання взагалі, а з внутрішнім світом художника. Щирість і є адекватне «відображення» в мистецтві емоційно-естетичного переживання світу, що не дозволяє зводити літературу до пізнання та моралізаторської і пропагандистської функції. Абсолютна

Твардовський і Хрущов

неприйнятність для тоталітаризму подібної спроби обґрунтувати ліберальну естетику була правильно відчута партійними керівниками того часу.

Перша з яскравих публікацій Твардовського — серія нарисів Валентина Овечкіна «Районные будни», розпочата ще 1952 року і закінчена при Сімонові, 1956 року. Овечкін на початку вважав Твардовського своїм ворогом (листувалися вони з 1946 року), бо той не пускав його п'єс і настирливо радив писати нариси. Пізніше Твардовський називав публікацію нарисів Овечкіна епохальним явищем, і це було правдою. Овечкін вивів образ партійного бюрократа Борзова, і слово «борзовщина» (а після роману Дудінцева також «дроздовщина») стало замінником слова «бюрократизм». «Нариси» Овечкіна були, звичайно, наївними, але вони відкривали епоху розвінчання «бюрократизму» в старому, умисне «забутому» після дискусій з Троцьким сенсі. Доля Овечкіна склалася трагічно — він стрілявся 1961 року, після поїздок по цілині, потім його пригрів в Узбекистані Рашідов, де він писав захоплені нариси про ватажка місцевого корейського клану директора радгоспу «Политотдел» Хвана, захворів і рано помер. Жанр нарису залишився окрасою «Нового мира».

В.П. Некрасов

Статтею Федора Абрамова «Люди колхозной деревни в послевоенной

[1] Див.: Правда. — 1954. — 25 мая.

Федор Абрамов

прозе»[1] розпочалась «селянська тема» в «Новом мире», що продовжила традицію нарисів Овечкіна. Колгоспна тематика взагалі займала особливе місце в свідомості епохи. По-перше, колгоспники були, незважаючи на Хрущовську лібералізацію, кріпосним станом суспільства, і співчуття народу, гуманістичні інстинкти реалізувалися насамперед у співчутті селу, як і в Росії до і після реформ Олександра. По-друге, село все ж було носієм ринкової стихії, — і, отже, багатостраждальна економіка його була все ж живою. Тут життя зберігало різні варіанти, була можлива сяка-така економічна гра. Нарешті, давно склалась ілюзія, що все у нас упирається в слабкість колгоспного сектору економіки, і це стимулювало інтерес до колгоспу. Г. Троєпольський, В. Тендряков, С. Залигін, Є. Дорош та інші ставили під сумнів відповідність політики колективізації Ленінським планам та розкривали безперспективність існуючої системи економіки сільського господарства. В 60-х журнал в ряді нарисів популяризував ідеї ліберальних ринкових економічних реформ.

О. Солженіцин

І, нарешті, війна. «Пядь земли» Г. Бакланова (1959), «Несколько дней» та «Резерв генерала Панфилова» О. Бека (1960), «Семь пар нечистых» В. Каверіна (1962), «Убиты под Москвой» К. Воробйова (1963), оповідання «Вторая ночь» (1960) та «Новичок» (1963) В. Некрасова, «Рассказы радиста» (1963) В. Тендрякова, «Второй эшелон» (1964) Є. Ржевської, маленькі оповідання В. Богомолова не просто відкривали гуманістичний аспект великої катастрофи і показували війну очима маленької «людини з окопа», як це було започатковано ще Віктором Некрасовим в перші повоєнні роки, — вони змушували думати про причини поразок і характер Сталінського керівництва війною.

В ті роки Твардовський та його журнальна команда прагнули приховати розбіжності з пануючими поглядами і політичною практикою, пристосовуючи свою платформу до словесності «лінії XX з'їзду КПРС». Сьогодні мусимо віддати шану мужності тієї невеликої групи літераторів, що кинула виклик компартійній владі, намагаючись підштовхувати реформування суспільства вперед, до системи, яку охоче, напевно, відверто назвала б «демократичним соціалізмом».

Найгострішою ситуація навколо «Нового мира» стала після появи на літературному обрії Олександра Ісаєвича Солженіцина.

Повість «Один день Ивана Денисовича» прийшла в журнал просто в редакційній пошті, була відзначена редакторами і залпом прочитана Твардовським. Ніхто, крім нього, не наважився б і спробувати пробити її в друк. За допомогою Дементьєва через помічника Хрущова, В.С. Лєбєдєва, Твардовський передав повість Солженіцина Першому. Він ризикував посадою і журналом — реакції Хрущова були непередбачуваними. Але сталося чудо: Хрущову повість Солженіцина сподобалася. Вона була проста, оптимістична, герой виявляв дивовижну живучість, в таборі була навіть романтика колективної праці, автор, колишній зек, не скиглив, а славив трудову людину. Капітан Солженіцин попав в табори за наївну кри-

[1] Див.: Новый мир. — 1954. — № 4.

тику особи Сталіна в приватному листі. Хрущов дав почитати повість членам Президії ЦК КПРС, але оскільки їм уже була відома думка Першого, то й Першому заздалегідь була відома їх думка. Того ж 1962 року повість була в «Новом мире» опублікована.

Що було таке в повісті Солженіцина, не найсильнішому з його творів, і, може, не найсильнішому з тогочасної підцензурної прози, що так вразило читацьку публіку і справило таке сильне враження на редакцію «Нового мира»? Чому автор сприйнятий був як пророк, як письменник, що з'явився одинаком на випаленій землі російської літератури (порівняння належить одному з опозиціонерів того часу)? Адже був 1959 рік «Доктор Живаго» Бориса Пастернака — проза високо поетична, в кращих традиціях літератури «срібного віку». В московських колах читались і ненадруковані твори Василія Гроссмана. Треба визнати, що Гроссман далі всіх своїх радянських колег зайшов в самокритиці російського комунізму. Він перший в романі «Жизнь и судьба» глибоко показав спільність нацистського і комуністичного тоталітаризму. В повісті «Все течет» Гроссман розглянув Сталінський режим як російський національний варіант комуністичної ідеї, що спирався на традиції придушення індивідуальної свободи від Русі до наших днів. Національну «містику російської душі» він характеризував як результат тисячолітнього рабства. Відлік режиму духовного рабства в СРСР Гроссман починав не від Сталіна, а від Леніна і Жовтневого перевороту, що встановив панування «держави-партії». Наскільки це було радикальніше, ніж все, на що зважувалися тодішні опозиціонери!

Роман «Жизнь и судьба» Гроссман віддав в журнал «Знамя», і Кожевников передав його в КГБ. Обшук на квартирі письменника тривав 48 годин, забрали

Василій Гроссман

все, навіть тасьму від старенької машинки. Суслов сказав йому на прийомі, що «Жизнь и судьба» не буде надрукована впродовж найближчих 25 років. Секретар ЦК виконав обіцянку: роман був опублікований через 28 років, коли не було вже на світі ні Суслова, ні Гроссмана. Чому ж не Гроссман, а Солженіцин став прапором «Нового мира»?

Публікація повісті Солженіцина викликала шал у сталіністів, незважаючи на високу підтримку Хрущова. Стаття Володимира Лакшина[1] проводила вододіл у радянській літературі за принципом ставлення до «Одного дня Ивана Денисовича». Це відповідало дійсності і водночас це робило з Солженіцина символ, який не відповідав його політичній і письменницькій природі. Повість Солженіцина журнал висунув на здобуття Ленінської премії, на сторінках газети «Правда» її підтримали Маршак і... Єрмілов, вона пройшла перший тур, і тільки після ініційованого головою КГБ Семичастним відкрито наклепницького виступу секретаря ЦК ВЛКСМ Павлова, що заявив про співробітництво Солженіцина з німцями, вдалося провалити «Івана Денисовича» при таємному голосуванні.

[1] Див.: *Лакшин В.* Иван Денисович, его друзья и враги //Новый мир. — 1964. — № 1.

Через три роки Твардовський з гострим роздратуванням називав лист Солженіцина до з'їзду письменників «листівкою». Згодом виявилися суттєві розбіжності між Солженіциним і Сахаровим, що, зрештою, уявлялось тоді поправним розходженням однодумців. Не одразу стало зрозуміло, що Солженіцин просто «білий», для якого навіть кадети — «червоні». Саме ця радикальність світовідчуття колишнього зека читалася в його п'єсі в віршах «Пир победителей», написаній в таборі, п'єсі, від якої він настійливо відмовлявся як від твору, написаного «не членом Спілки письменників Солженіциним, а арештантом Щ-232»[1]. Олександр Ісаєвич тоді кривив душею: п'єса, що так дратувала його прихильників своєю відвертою антирадянськістю, виражала його справжні умонастрої, до яких суспільство було ще не готове. Але саме внутрішня, не виявлена в політичних гаслах непримиренна радикальність робила його таким привабливим. Можна погодитися з авторами, які писали пізніше, що публікація «Одного дня» справила не менше враження, ніж таємна доповідь Хрущова. Дивно тільки, чим саме? Адже жодних відкриттів в буквальному розумінні там не було. Був, відчувався «тільки» настрій абсолютної непримиренності і повного неприйняття.

Була і ще одна риса творів Солженіцина, яка робила їх зрозумілими і близькими. Сам письменник підкреслював свій «оптимізм», і ця риса наближала його до народницьких традицій в російській реалістичній літературі. Може, це й було причиною духовної близькості «Нового мира» саме до Солженіцина, а не до Гроссмана. В роки Перебудови О. Бочаров[2] писав про спільність основних ідей і оцінок В. Гроссмана, Н. Бердяєва і Г. Федотова — спеціально для того, щоб протистояти ідеології російського націоналізму Шафаревича та інших, для яких теза про «тисячолітнє російське рабство» (Г. Федотов) була єврейським наклепницьким обґрунтуванням ущербності російської душі і російської історії. Тоді уже російські націоналісти брали собі в союзники Солженіцина (Бочаров у згаданій статті намагався спиратися на Солженіцина проти націоналістів). У всякому разі Солженіцин вбачав у «російській душі» не травми тисячолітнього рабства, як Федотов чи Гроссман, а надію і опору нової Росії — і цим теж був близький до народницького гуманізму новомировського «правого ухилу».

Чи впливали ці потужні інтелектуальні рухи на позиції партійних верхів? Зокрема, чи змінилися в якийсь спосіб позиції Хрущова під впливом «Нового мира» і зокрема Солженіцина?

Немає жодних підстав гадати, що такий ідейно-політичний вплив мав місце.

Хрущов приймав повість Солженіцина як додаток і ілюстрацію до антисталінської «лінії XX з'їзду». Що його сприйняття «Одного дня» було поверховим і неадекватним, не доводиться говорити. Але не було воно цілком адекватним і у «друзів і ворогів Івана Денисовича». Хрущов мав свої кремлівські бачення політичних перспектив, і на нього могли виходити тільки які-небудь апаратні формулювання, народжені в глибинах партійного штабу.

Якщо можна говорити про серйозні зміни політичних умонастроїв в партійному керівництві, то тут насамперед треба згадати Отто Вільгельмовича Куусінена, колись дуже давно — лівого фінського соціал-демократа, за Хрущова — голову Ідеологічної комісії ЦК. Куусінен був відзначений ще Леніним як «розумна людина, хоча й революціонер», а Сталін зберіг його серед нечисленних працівників Комінтерну, шануючи як фахівця. Дружина і син Куусінена загинули в часи Великого теро-

[1] Див.: Из истории общественно-литературной борьбы 60-х годов //Октябрь. — 1990. — № 9. — С. 198.

[2] Див.: *Бочаров А.* Мифы и прозрения // Октябрь. — 1990. — № 8.

ру. Це дуже вплинуло на його політичну позицію, але головне все ж в тому, що Куусінен залишився єдиним живим реліктом епохи антифашистського Народного фронту і VII конгресу Комінтерну. Куусінен був щирим і відданим прихильником Хрущова, на якого покладав великі надії в справі *модернізації комунізму*.

В партійному апараті в часи Хрущова з'явились люди з академічного середовища, консультанти відділів ЦК, насамперед відділу компартій зарубіжних країн (очолюваного секретарем ЦК Б.М. Пономарьовим) та відділу країн соціалістичної співдружності (після повернення з Угорщини його очолив Ю.В. Андропов). Багато хто з молодих і здібних працівників пройшов у ці структури через участь в комісіях, очолюваних Куусіненом. В майбутньому чимало з них стали активними діячами Горбачовської «перебудови» (Черняєв у відділі Пономарьова, Бурлацький, Шахназаров, Бовін, Шишлін та інші у відділі Андропова). Особливо багато молодих ідеологів дуже демократичного способу мислення пройшло через міжнародний партійний журнал «Проблемы мира и социализма», що видавався в Празі за редакцією А.М. Румянцева, людини в теоретичному відношенні нічим не видатної, але вкрай прогресивно налаштованої і завжди готової захистити незалежну талановиту молодь.

Один із таких здібних і молодих тоді апаратників, Михайло Бурлацький, описав свою діяльність спочатку в комісії Куусінена, а потім у відділі Андропова. Зокрема, Бурлацькому належить певна заслуга в просуванні ідеї «загальнонародної держави», що знайшла відображення в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії. Куусінен залучив Бурлацького до роботи в своїй комісії тому, що молодий кандидат юридичних наук надрукував у журналі «Коммунист», де він працював, статтю про розвиток демократії, яка Куусінену сподобалася. Бурлацький, що добре володів партійним жаргоном і прекрасно знав тексти Леніна, звідки тягав маловідомі цитати, чимало прислужився обґрунтуванню ідеї «загальнонародної держави». Можна сказати, що відмова від ідеї диктатури пролетаріату і прийняття відкинутого «класиками» гасла «загальнонародної держави» була таким само важливим зрушенням у комуністичній догматиці, як пізніше визнання Брежнєвим в Гельсінкі свобод і прав людини та визнання Горбачовим на сесії Генеральної Асамблеї ООН пріоритету загальнолюдських цінностей. То були кроки до соціал-демократизму, наскільки б вони не були непослідовними з ідеологічної точки зору і наскільки б не суперечили реальній політиці комуністів.

Та справа була, звичайно, не в Бурлацькому чи інших молодих консультантах. Ідея усунення гасла диктатури пролетаріату належала Куусінену. Її дружно відкидали всі члени Президії ЦК — аж поки не дізналися, що Куусінен давно все погодив із Хрущовим.

А для Хрущова заміна формули «диктатури пролетаріату» на формулу «загальнонародна держава» означала те саме, що «генеральна лінія партії без Сталіна», а саме тотальний контроль без тоталітаризму, без масових репресій, соціалістичний «табір» без «зони».

Від інших «писак» ішла і сумнівна програмна ідея, рішуче підхоплена Хрущовим. Професор Алєксєєв, один із тих позаштатних консультантів, яких залучали до підготовки партійних документів, дійшов висновку, що СРСР може в короткий термін догнати і перегнати США за найважливішими показниками виробництва. Запропоновані ним обрахунки через голову Держплану Засядька пішли на стіл до Першого і полонили його уяву. Адже вважалось, що, перегнавши капіталізм (тобто США)

Отто Куусінен

Ю.В. Андропов

Б.М. Пономарьов

у виробництві, ми тим самим зробимо все вирішальне для побудови комунізму. Незважаючи на всі (щоправда, не дуже активні) протести апаратних інтелектуалів, відповідні цифрові викладки і гасла увійшли до нової програми КПРС. В результаті після економічних провалів 1961—1964 років Хрущов виявився винуватцем не тільки невиконання планів, а й зриву Програми партії. За нормальних умов його слід було усунути саме за це.

Але не тому його скинули найближчі друзі і соратники в боротьбі за торжество ідей комунізму у всьому світі.

Маоїстська альтернатива російському комунізму

Сталін визнав Мао і надав йому всю можливу підтримку, але взаємовідносини китайських і російських комуністів за Сталіна не були безхмарними. В роки війни Сталін робив усе можливе, щоб Народно-визвольна армія Мао Цзедуна якомога активніше втягувалася у бойові дії з японцями, а Мао прагнув будь-що зберегти сили для майбутньої війни з Чан Кайші. Радянський посол при уряді Чан Кайші Панюшкін, водночас головний резидент радянської розвідки в Китаї, докладав усіх зусиль для примирення Мао і Чана, щоб посилити антияпонський фронт, але натикався на опір з обох сторін. Після перемоги комуністів СРСР надавав Китаю допомогу матеріальними ресурсами і спеціалістами, але при цьому широко практикував звичний для колоніальних імперій метод контролю — утворення спільних радянсько-китайських підприємств з 51 % радянського капіталу. Сталін, безумовно, шукав опертя і в оточенні Мао, — тим більше, що основні сили Мао Цзедуна прийшли з центрального і південного Китаю, а північани більше були зв'язані з росіянами і не завжди знаходили спільну мову з південцями. Мао вороже ставився до керівника комуністів північного Китаю Ґао Ґана, у якого, без сумніву, були також і таємні зв'язки з Москвою. Мао Цзедун спочатку не дуже охоче демонстрував свою орієнтацію на СРСР. У нього була думка два роки після завоювання влади не встановлювати дипломатичних відносин ні з ким, в тому числі з СРСР, щоб не виключати можливості американської допомоги. В свою чергу серед американських політиків існували оцінки Мао Цзедуна як не більше ніж «аграрного реформатора», що не закривало шляху до співробітництва США з Китаєм.

Однак, поки Сталін був живий, Мао Цзедун і керівництво Китайської компартії не претендували на самостійну роль в комуністичному русі, вдовольняючись становищем опікуваних. СРСР і КПРС залишались для Китаю чимось на зразок *бо* (старшого брата), що зобов'язувало до певного ритуалу. А Корейська війна не залишила Мао простору для політичного маневру, і радянська орієнтація комуністичного Китаю стала очевидним фактом.

Щоб оцінити курс, прийнятий Мао і його групою 1953 року, слід співставити політику Компартії Китаю (далі КПК) з політикою Ґоміньдану. Мао і його владу називали комуністами, ґоміньданівців — націоналістами, але соціально-економічна різниця між ними на початку була не така очевидна. Може видатися дивним, що проголошена КПК націоналізація промислових підприємств звелася до одержавлення власності японців та ґоміньданівських «ворогів народу». А справа в тому, що промисловість була націоналізована Ґоміньданом ще 1929 року, згідно з рішеннями його III конгресу, який прийняв «Програму матеріальної реконструкції на період опіки». Націоналіза-

ція слабкої китайської промисловості була викликана потребою мобілізації всіх сил нації для війни проти сепаратистів, комуністів і Японії. Пригадаємо, що про відміну приватної власності і передачу промисловості, сільського господарства і торгівлі в руки суспільства мріяв учитель імператора Ґуансюя, Кан Ювей. Цей реформатор-південець, прозваний симпатиками «сучасним Конфуцієм», не раз згадувався і Мао Цзедуном як високий авторитет.

В ґоміньданівському Китаї залишалася під приватним контролем банківська справа, дуже розвинена на основі старих лихварських традицій. За кулісами одержавленої промисловості стояли чотири банки — Центральний банк Китаю, Китайський банк, Банк шляхів сполучення і Сільськогосподарський банк, за якими приховувались інтереси відповідно сімей Цзян Шецзи, Сун Цзивень, Кун Сянсі та братів Чень Ґофу та Чень Ліфу. (Сестри банкіра Суна були дружинами Сунь Ятсена та Чан Кайші; наймолодша і найлівіша з сім'ї вдова Сунь Ятсена, Сун Цінлін, перейшла на бік комуністів і відігравала певну роль в керівництві КНР. Кун Сянсі був по прямій лінії нащадком Кун Цзи — Конфуція.) Влада Ґоміньдану надзвичайно швидко була роз'їдена корупцією, такою характерною для Китаю, і державна промисловість Китаю більше нагадувала формально державну, підпільно «прихватизовану» власність в пострадянських країнах. Після 1947 року Чан Кайші контролював майже весь Китай; глибока корумпованість держави пояснює ту легкість, з якою за два роки під ударами комуністів обвалилася вся система влади Ґоміньдану.

Тому американські політики спочатку правильно оцінювали Мао саме як аграрного реформатора, — комуністам залишалося лише реформувати китайське село. Та й тут для реформи було небагато простору: спочатку аграрна реформа звелася до розподілу пустищ та іншої необроблюваної землі. В Китаї з його аграрним перенаселенням, з малесенькими ділянками, що їх надзвичайно старанно, руками, з найпримітивнішою технікою обробляли працьовиті селяни, удобрюючи землю навіть людськими фекаліями, не було вільних земельних фондів. Задовольнити земельний голод можна було тільки шляхом перерозподілу «поміщицьких» земель (слово це взято в лапки, бо з європейської точки зору вважати поміщиками власників тих клаптів землі, що здавалися в оренду, посто смішно).

Переважна більшість китайців з ентузіазмом підтримала червоних, що виступали як захисники бідних проти розжирілих хабарників із адміністрації Чан Кайші, а заодно проти європейських і американських «заморських чортів». Комуністи визначали ґоміньданівську державну промисловість як «бюрократичний капітал» і протиставили її пореволюційній «народній» промисловості. Між тим статус націоналізованої промисловості з перемогою КНР, по суті, не змінився. Перед комуністичним керівництвом Китаю постала та ж сама проблема, що й перед Ґоміньданом: уникнути моментальної корупції, що звела б нанівець всі політичні зусилля і поставила владу перед загрозою обвалу. Земельна реформа не обіцяла швидкої ліквідації бідності, але перерозподіл земель створював повсюдну атмосферу найгострішої соціальної напру-

Чан Кайші. Фото 50-х років

Селяни судять землевласника. Після такого судилища оскаржених часто тут же убивали

Ґао Ґан

женості, в якій комуністична влада могла почувати себе захисником справедливості й людяності *жень*.

Після смерті Сталіна в китайському керівництві неначе спало напруження, і, як пізніше свідчив Мао, воно відчуло себе більш консолідованим і згуртованим. З 1953 року починається перша китайська п'ятирічка, тобто реалізація економіко-політичної програми, що не тільки будувалася самостійно, але й у певному сенсі протистояла звичним російським комуністичним уявленням.

Вона виглядала як надзвичайно поміркований і навіть «бухарінський» варіант соціалістичних перетворень. Кооперування в сільському господарстві планувалося закінчити тільки до 1967 року. В першій п'ятирічці планувалося охопити різними, в тому числі самими початковими, видами кооперації всього 20 % селянських господарств, і ця настанова навіть увійшла до прийнятої тоді Конституції КНР. Звичайно, кооперування сільського господарства виходило за рамки «аграрного реформаторства» і однозначно вміщувало Китай у простір «соціалістичного табору». Однак і на ліберальному Заході, і у зарубіжних комуністів зіставлення китайських планів з жорсткою Сталінською першою п'ятирічкою створювало враження незвичайної поміркованості, обережності і зміїної мудрості Мао і його оточення.

Початком повороту були ініційовані Мао Цзедуном рішення про розвиток сільськогосподарської кооперації, прийняті уже в грудні 1953 року. Число кооперативів планувалося за зиму збільшити з 14 до 95 тисяч, кооперування завершити на Півночі до 1957 року, по всій країні — впродовж 1958—1962 років. Водночас взимку з 1953 на 1954 рік згуртоване навколо Мао ядро китайського керівництва вело жорстоку боротьбу проти керівників Північного Китаю Ґао Ґана та Східного Китаю Жао Шуші (з 1953 року — завідуючого оргвідділом ЦК). Оскільки «група Ґао Ґана — Жао Шуші» звинувачувалася в «правому ухилі», можна думати, що північани — найімовірніше з відома і за моральною підтримкою Кремля — опиралися прийнятому в кінці 1953 року радикальному курсу Мао і не були підтримані більшістю керівництва КПК, незважаючи на те, що частина його, як показали подальші події, з великими сумнівами ставилася до нової лінії Мао Цзедуна. Боротьба закінчилася самогубством Ґао Ґана і арештом, а потім і смертю Жао Шуші. Мао Цзедун завжди розглядав Ґао Ґана і його групу як чужих, вартих одного — цілковитого знищення, порівнював їх із Чан Кайші і Троцьким.

Після ліквідації групи Ґао Ґана — Жао Шуші в березні 1955 року була скликана конференція КПК, яка обрала Політбюро ЦК КПК в складі: Мао Цзедун, Лю Шаоці, Чжоу Еньлай, Чжу Де, Чень Юнь, Кан Шен, Пин Чжень, Дун Біу, Лінь Боцюй, Чжан Веньтянь, Пин Дехуай. Через місяць після конференції пленум ЦК додатково обрав членами Політбюро Ден Сяопіна та Лінь Бяо. На цей час вже круто змінились політичні настанови Мао, і в Політбюро йому чинився неабиякий опір, почасти інспірований з Москви. На цей раз противниками Мао були перший посол КНР в Москві, один із патріархів КПК Чжан Веньтянь і відомий воєначальник Пин Дехуай. Не повністю погоджувалися з Мао також голова Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників (китайський варіант спікера парламенту) Лю Шаоці і особливо Ден Сяопін, тоді — один із заступників глави уряду Чжоу Еньлая. Мао пізніше говорив, що Ден Сяопін «склав зброю» 31 липня 1955 року, тобто тоді, коли Мао виступив на нараді секретарів провінційних, міських і районних комітетів партії, де й було підтримано проголошений у червні курс на «боротьбу за викорінення контрреволюційних елементів у

державних установах, народних організаціях, в Комуністичній партії та в різних демократичних партіях».

Уже в 1954 році довелося ввести нормування на предмети першої необхідності. Нагнітання економічної і політичної напруженості в країні почалося з нових і нових перевиконань первісних планів колективізації і завдань розвитку промисловості, але паралельно ішла хвиля не одразу всім зрозумілої ідеологічної кампанії. Поза межами Китаю ця кампанія була спочатку сприйнята як прояв поміркованого і мудрого китайського лібералізму; вона нібито допускала різноманітність думок і дискусії. Насправді нова політична лінія Мао Цзедуна дуже нагадувала Сталінський «великий перелам». Пізніше в замітках про «матеріалістичну діалектику» Мао писав про свій «лібералізм»: «Є два методи створення протилежностей. В одному випадку протилежність існує в суспільстві від самого початку, наприклад праві існували завжди. Дати їй волю чи не давати — це питання політики. Ми рішуче даємо їй волю, допускаємо широке висловлювання думок, даємо вихід для того, щоб представити її як протилежну сторону, щоб підняти трудящих на полеміку з нею, на боротьбу і опір їй з метою її ліквідації»[1]. «Дискусії» 1953—1954 років були провокацією, яка дорого коштувала китайській культурній і політичній еліті.

Почалася кампанія восени 1954 року з підтримки в центральному партійному органі — газеті «Женьміньжібао» — статті двох молодих людей в Шаньдунському університетському журналі, не прийнятої до друку журналом «Веньібао». Стаття «Женьміньжібао» називалась «Більше уваги критиці помилкових поглядів у вивченні роману "Хунлоумин"». Центральний орган ЦК КПК писав про необхідність «висунення нових сил», боротьби проти «маститих вчених» та «великих імен». Почалося шельмування літературного критика Ху Фина, що став об'єктом критики партійних газет ще в лютому — березні 1953 року, а потім і патріарха китайської культури Ху Ші, ініціатора введення в літературну норму розмовної мови *байхуа*. А закінчилося все масовим терором проти «правих контрреволюціонерів».

Міністр громадської безпеки КНР Ло Жуйцін наводив через кілька років такі підсумки «масової боротьби». «По жовтень 1957 року цей рух, що успішно розгорнувся, охопив більше 18 млн. робітників і службовців. В результаті напруженої боротьби, що проходила впродовж двох з половиною років, було одержано величезні успіхи. За широтою масштабів і глибиною, за великими результатами і багатим досвідом подібної боротьби, керованої нашою партією, в минулому не було»[2]. Міністр повідомляв, що в ході руху було виявлено понад 100 тисяч «контрреволюціонерів та інших шкідливих елементів», більше 65 тисяч «рядових контрреволюціонерів, різного роду реакціонерів і кримінальних злочинців», при чому «відверто покаялися» 20 % виявлених або близько 20 тис. чоловік, а близько 25 %, або коло 25 тис. чоловік, «покаялися після легкого поштовху». Було вияснено «темні політичні моменти в минулому» у більше ніж 1,7 млн. чоловік, «при чому майже у 130 тис. чоловік ці моменти були серйозного характеру»[3].

Підсумовуючи роки «боротьби», Мао на з'їзді КПК 1958 року говорив: «По-моєму, Цінь Шіхуанді... був великим спеціалістом. Він видав наказ, який говорив: «Хто заради старожитності відкине сучасне, рід того буде викорінений до третього коліна». Якщо ти відданий старовині, не визнаєш нового, так виріжуть всю твою сім'ю. Цінь Шіхуанді закопав у землю живцем 460 кон-

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — М., 1980. — С. 102.

[2] Див.: *Ло Жуй-цин.* Достижения и дальнейшие задачи в борьбе с контрреволюционерами в Китае // Дружба. — 1958. — № 11 (24). — С. 5.

[3] Див.: Там же.

«Мітинг боротьби» по критиці «буржуазної інтелігенції». 1957 р.

фуціанців. Однак йому далеко до нас. Ми під час чистки розправились з кількома десятками тисяч чоловік. Ми чинили, як десять Цінь Шіхуанді. Той закопав 460 чоловік, а ми 46 тисяч, в 100 разів більше. Адже вбити, а потім вирити могилу і поховати — це теж означає закопати живцем! Нас лають, називаючи Цінь Шіхуанді, узурпаторами. Ми все це визнаємо і вважаємо, що ще мало зробили в цьому відношенні, можна зробити ще більше»[1].

Що являла собою підступна чистка 1955—1957 років — реставрацію Сталінських методів диктатури, прояв архаїчних китайських культурно-політичних архетипів чи ні те, ні інше? Як і в пізніших кампаніях, в «боротьбі з правими контрреволюціонерами» керівники КПК невпинно апелювали до китайської старовини, наводили приклади з давньої історії, спиралися на традицію, особливо таку безмежно жорстоку і аморальну, як ніколи не схвалювані в народній пам'яті засади імперії Цінь Шіхуанді. Поза всяким сумнівом, властива китайській політичній історії абсолютна цінність влади, а з тим і садистська жорстокість правителів, їх цинічна неперебірливість у засобах створювали відповідний культурний фон, що заглушував всякі сумніви. В політичній поведінці переважної більшості багатомільйонного китайського народу, навіть у спробах чинити елементарний опір насильству, ми бачимо скованість особистості традиційними груповими нормами і пов'язаннями, неспроможність нон-конформістського протесту самостійного і вільного від передсудів Я. З іншого боку, неоформленість прагнень до особистої незалежності, потреба в груповій дії, втеча Я в ейфорію натовпу навіть в протесті знаходить вираз у найпримітивніших варіантах марксистської, комуністичної словесності. Такого убозства, такої нікчемності догматики, як в «китайському марксизмі» і в китайському мистецтві «соціалістичного реалізму», неможливо відшукати у марксистів в інші часи і в інших місцях.

З вульгарною відвертістю Мао Цзедун часто повторював, що «інтелігенти знають менше за всіх», що вони «малоосвічені люди»: «Мудрість витікає з народних мас. З нашої точки зору, інтелігенція — найбільш невігласька частина суспільства, — повчав він інтелігентів на зборах представників громадськості Шанхаю 8 липня 1957 року. — ...Ваші знання обмежені. Ви інтелігенція і разом з тим не інтелігенція. Було б правильніше називати вас верхоглядами. Обсяг ваших знань такий, що, як тільки мова заходить про великі, принципові питання, ви тут же помиляєтеся. Якщо у вас так багато знань, то чому ж ви помиляєтеся? Чому коливаєтесь? Чому ви хилитеся то туди, то сюди, як трава, що росте на стіні, під поривами вітру? ...Знання глибші у тих людей, кого інтелігенція вважає неписьменними»[2]. Злобна ворожість до «гнилої інтелігенції», яку ми бачимо у російських більшовиків починаючи з Леніна, тут просто знаходить дуже відвертий і навіть особистісний вираз. Мао апелює не до мас — до *черні* з її комплексами неповноцінності, заздрістю і недоброзичливістю до «розумників». Але має це і свої китайські особливості: в Китаї як шанування освіченого чиновника, так і ненависть до нього виражали одночасно ставлення до влади. Критика бюрок-

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 152.
[2] Див.: Там же. — С. 154.

ратизму і корупції («три "погано"» і «п'ять "погано"», що були гаслами початку першої п'ятирічки) переростає в демагогію «масової боротьби проти правих», в ході якої під ударом виявляються насамперед люди, хоч малою мірою спроможні самостійно мислити.

Зрештою, в ході цієї кампанії був деякий збій, зв'язаний із знаковою подією — VIII з'їздом КПК. Радянські критики маоїзму зображали цей період мало не перемогою «генеральної лінії» партії над «клікою Мао Цзедуна». Дійсно, є свідчення, що Мао зазнав у цей період якоїсь поразки, — проте, зрештою, швидко знайшов вихід із труднощів і відновив свої позиції.

Справа була, звісно, не в «волевияві партії», бо новий поворот маоїстської політики одержав повну підтримку того ж з'їзду (на його «другій сесії» 1958 року). «Перша сесія» з'їзду відбулася восени 1956 року. Збій був відлунням скандалу в комуністичному русі — доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС та її наслідків.

Хоча Сталіна китайські керівники не любили і хоча з точки зору владної традиції приклади жорстокості Сталіна не так уже приголомшували «китайських товаришів», проникнення тексту Хрущовської доповіді в китайське комуністичне середовище внесло певну розгубленість і похитнуло особисту диктатуру Мао. Керівництво КПК відгукнулося на критику «культу особи Сталіна» Хрущовим постановами про історичний досвід «диктатури народної демократії», помірковано-сталіністськими і суто догматичними за змістом і за формою, і обговоренню великі проблеми переродження комунізму не підлягали. Але тільки нещодавно, 6 грудня 1955 року, Мао Цзедун проголосив таємну доповідь чи промову «Про боротьбу проти правого ухилу і консерватизму», і в тому ж місяці виклав основні її положення в передмові до збірника «Соціалістичне піднесення в китайському селі»; суть цих виступів полягала в закличку завершити соціалістичну революцію за 3 роки. Тепер, після XX з'їзду КПРС, в керівництві КПК почали лунати голоси сумніву з приводу цих завдань. Критиці піддавали «сліпе забігання наперед», нереалістичну політику. А старі некомуністичні діячі критикували і жадність Мао до влади.

Мао Цзедун намагався відвести критику, висунувши нові принципи в доповіді на Політбюро 25 квітня 1956 року «Про десять найважливіших взаємовідношень». Сам він пізніше, на нараді 1958 року, говорив: «Я скликав 34 міністрів і обговорив з ними 10 найважливіших взаємовідношень. Виявилось, що у мене відбувається запаморочення від успіхів, що я допускаю «сліпе забігання вперед». З того часу я не насмілювався зустрічатися з міністрами»[1]. З найближчих до нього людей не піддався сумнівам Чжоу Еньлай, а Лю Шаоці і Ден Сяопін обережно не схвалювали «забігання». Особливу позицію займала армія в особі міністра маршала Пин Дехуая і начальника генерального штабу Хуан Кечена, а також старий Чжан Веньтянь, — всі близько зв'язані з Росією. Однак розбіжності в ядрі групування Мао не привели до осмисленої опозиції. Тільки Пин Дехуай і Чжан Веньтянь твердо орієнтувалися на СРСР, а іншим лідерам була ближчою ідея «китайського шляху».

Ставлення до СРСР неявно визначало всі інші політичні позиції. Після XX з'їзду КПРС стосунки між обома партіями погіршувалися невпинно, але на поверхні не все виглядало явно. На пленумі ЦК КПК в листопаді 1956 року Мао Цзедун заявив, що «в Радянському Союзі ленінізм в основному відкинутий»[1]. На тому ж пленумі в заключному слові Мао говорить: «Китайсько-радянські відносини треба налагоджувати як слід, не

Чжан Веньтянь

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 46.

Агітатори на будові

можна допускати коливань відносно керівного, главенствуючого становища Радянського Союзу, в протилежному випадку буде нанесено шкоду всьому табору соціалізму»[2]. Після подій в Польщі і особливо в Угорщині упевненість китайського керівництва зросла. На початку 1957 року делегація КПК на чолі з Чжоу Еньлаєм здійснила тривалу поїздку по СРСР і країнах східної Європи, яка виглядала інспекційною. Підсумки кризи комунізму підбила Московська нарада комуністичних партій, скликана 1957 року з нагоди 40-річчя Жовтневої революції. На цій нараді Мао Цзедун обґрунтовував, чому саме СРСР має очолювати «соціалістичний табір». Китайці розглядали нараду як свою ідейну перемогу: в рішенні було прийнято 9 пунктів — догматів, що їх визнання було обов'язковим для всіх компартій, причому більша частина з них була раніше сформульована в китайських документах.

За цих умов зрозуміло, що скликаний у вересні 1956 року VIII з'їзд КПК відрізнявся своїм поміркованим тоном і стилем від агресивних і попередніх, і наступних виступів китайського керівництва. А вже 27 лютого 1957 року Мао Цзедун проголосив на Верховній державній нараді промову «До питання про правильне розв'язання суперечностей всередині народу», після якої почалося так зване «упорядкування стилю роботи». І вже восени 1957 року, як він казав пізніше, «ніхто мене не спростовував, я взяв гору і піднісся духом»[3].

Промова і відповідна стаття Мао була абсолютно невірно сприйнята за кордоном — як на Заході, зокрема в США, так і в СРСР — як ознака «лібералізації». Тут виявилась, як кажуть культурологи, цивілізаційна лакуна. Непорозуміння виникло через протиставлення «суперечностей» між своїми і чужими, з одного боку, і між «кращими» і «гіршими» своїми. Віднісши навіть «правих» до «своїх», китайські комуністи нібито відмовлялись від терористичних методів боротьби з «помилками». Насправді категорії «кращих» і «гірших», на які було поділено китайців, не виключали найжорстокіших покарань. Скільки людей стало жертвами чистки, точно невідомо; наведена Мао Цзедуном цифра в 46 тисяч «закопаних» радше є метафоричною.

У 1958 році Мао Цзедун задумав новий карколомний політичний поворот — політику «трьох червоних прапорів». «Прапори» — це «нова генеральна лінія», «великий стрибок» і «народні комуни». Формула «генеральної лінії» являла собою китайську символіко-ієрогліфічну загадку: самі по собі слова не пояснювали нічого. «Генеральна лінія» означала: «напружуючи всі сили, прагнучи вперед, будувати соціалізм за принципом більше, швидше, краще, економніше». За цим пустопорожнім і таємничим формулюванням крилося загальне прагнення добитися надзвичайних успіхів у всіх галузях, тобто здійснити китайське чудо. «Шляхом всього цього якомога швидше перетворити нашу країну на велику соціалістичну державу з сучасною промисловістю, сучасним сільським господарством і сучас-

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 262.
[2] Див.: Там же.
[3] Див.: Там же. — С. 46.

ною наукою і культурою»[1]. У лютому 1958 року в «Шістдесяти тезах про методи роботи» було вперше вжито Мао термін «великий стрибок», а в травні 1958 року на «другій сесії» VIII з'їзду КПК урочисто проголошена політика «трьох червоних прапорів».

Епоха «великого стрибка» продовжувалась з 1958 по 1960 рік в обстановці страшної нервової напруги і закінчилася повною поразкою. Народне господарство, згідно з планами організаторів «китайського чуда», повинне була розвиватися неймовірними темпами — промисловість по 45 % приросту на рік, сільське господарство — по 20 %. Досягти таких неймовірних темпів можна було тільки неймовірними методами. Таким організаційно-політичним «чудом» мали стати децентралізація управління і перенесення центру ваги всієї роботи в територіальні об'єднання, дещо більші, старих волостей — «народні комуни», що мали бути повними власниками всього рухомого і нерухомого майна на своїх територіях. «Народні комуни» були також військовими одиницями, немов втілюючи марксистський принцип «загального озброєння народу». Країна ніби поверталася до партизанських часів, до епохи печер Яньнані. Всі повинні були харчуватися в їдальнях «комун», найнеобхідніші речі розподілялися за егалітарними принципами. Тут, в «комунах», зосереджувалося і промислове виробництво. Від 30 до 50 % зусиль «комун» спрямовувалося на виробництво металу кустарними способами, що дійсно дало змогу різко збільшити виробництво металу — ціною повної негідності більшості продукції. Середньорічний приріст продукції становив впродовж усього періоду «великого стрибка» 17,5 %, а в перші два роки — навіть 28,8 %. Треба віддати належне слухняності, дисциплінованості і працьовитості китайців, які дійсно зуміли завдяки колосальній затраті сил добитися високих цифрових показників, але ця робота не варта була жертв, бо пішла в брак. Крах наступив у 1960 році, і від «великого стрибка» та «народних комун» почали відмовлятися.

Відвертий опір «великий стрибок» викликав у Чжан Веньтяня та маршала Пин Дехуая. Обидва були різко розкритиковані на нараді в Лушань 23 липня 1959 року. Невдоволення «стрибком» висловлювали і Лю Шаоці, і близькі до нього генеральний секретар ЦК Ден Сяопін, начальник канцелярії ЦК Ян Шанкунь та інші, але проросійські сили в КПК ніхто не підтримав. Розгромивши групу Пин Дехуая, Мао пішов на двоєдушний маневр — він відмовився від посади Голови КНР (китайський варіант президента держави), і на цю посаду на його пропозицію було обрано Лю Шаоці, що давно його дратував. Мао Цзедун, залишившись Головою КПК, її Політбюро і Вищої військової ради при ЦК партії, продовжував контролювати ситуацію в країні. Невдоволені комуністичні чиновники не могли піти у відставку, що було справжньою карою з конфуціанської точки зору, і продовжували нести відповідальність за «генеральну лінію». Виглядало ж це надзвичайним в комуністичному середовищі лібералізмом.

В 1961—1965 роки проходить період «урегулювання», впродовж якого китайське керівництво підбиває підсумки і заліковує рани, щоб потім, в 1966—1969 роки, здійснити «Велику культурну революцію». Саме в період «культурної революції» народжується термін «маоїзм», що набуває міжнародного характеру.

Для вивчення наслідків політики «трьох червоних прапорів» було створено комісії на чолі з видними діячами — Чжу Де, Бо Ібо, Ден Сяопіном, Чень Юнем та іншими, які роз'їхалися по країні. Оцінка «великого стрибка» була різною у різних лідерів. Найбільш різко оцінили

[1] Див.: Социально-экономический строй и экономическая политика КНР 1949—1975. — М., 1978. — С. 143.

Маленька доменна піч в народній комуні. 1960 р.

ситуацію люди з керівництва, що займались економічними проблемами. Лю Шаоці і Чень Юнь в лютому 1962 року говорили: «Зараз настав надзвичайний момент, і необхідно вжити надзвичайні заходи. За минулі декілька років наговорили стільки, що й не перекажеш, а зараз треба по-справжньому братися за діло». За оцінкою Лю Шаоці, економіка Китаю опинилася на грані краху: «Три джерела (людські ресурси, родючі землі і фінансові можливості) вичерпані, через сім—вісім років їх ще важко буде відновити». Чень Юнь вважав, що для того, щоб почати покращення ситуації, потрібно буде три—п'ять років, а з погляду Ден Сяопіна для вирівнювання становища в сільському господарстві потрібно буде сім—вісім років[1].

Однак, у Мао Цзедуна ми не знаходимо і тіні неспокою. Він твердив, що тепер потрібно тільки зробити передишку і закріпити результати (невідомо які). «Урегулювання» розглядалось як період «технічної революції», супроводжуваної ідейно-політичним потрясінням («бо пройде рік—два, і людина може знову покритися пліснявою»)[2]. Такі оцінки були також і офіційною реакцією на «великий стрибок».

В ході «урегулювання» було здійснено і ряд кроків, що, за задумом китайських керівників, повинні були знизити «надмірний» рівень споживання і тим самим зняти економічну напруженість. Так, упродовж 1960—1961 років з міста в село переміщено 30 млн. городян, 1961—1961 років — ще 25 млн. В 1961 році почалася боротьба за зниження дітородіння: шлюби для чоловіків дозволено тільки з 28 років, для жінок — з 25 років, сім'ї повинні були складати індивідуальні плани народження дітей і затверджувати їх в місцевих державних і партійних органах.

Виникає питання: а чи дійсно Мао очікував від подібних соціальних експериментів якихось економічних результатів? В 1957 році, напередодні «розгрому правих», він відверто писав: «Треба періодично «розпалювати вогонь». Але як часто? Розпалювати його, по-вашому, раз на рік чи раз на три роки? На мій погляд, мінімум два рази на п'ятирічку, подібно до того, як 13-місячний рік, як додатковий місяць повторюється за місячним календарем через кожних три роки або двічі на п'ять років»[3]. Але реально нормальна економічна робота виглядала, навпаки, як додатковий місяць до місячного року різних «революцій». Події в Польщі і Угорщині, проблеми, які постали перед радянським керівництвом у зв'язку з критикою спадщини Сталіна, Мао розглядав саме як результат затримки, «передишки» на етапі «буржуазних свобод». «В Радянському Союзі не провели до кінця викорінення буржуазних свобод, тому там пролетарська свобода не запанувала повною мірою»[4].

Мао розглядав революційні стреси як особливу чесноту Китаю. «Крім інших особливостей, 600-мільйонне населення Китаю помітно виділяється своєю бідністю і відсталістю, — писав він 1958 року. — На перший погляд це погано, а фактично добре. Бідність штовхає до змін, до дій, до революції. На чистому, без жодних помарок, листі па-

[1] Див.: Социально-экономический строй и экономическая политика КНР 1949—1975. — С. 170.

[2] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 220.

[3] Див.: Там же. — С. 103.

[4] Див.: Там же. — С. 227.

перу можна писати найновіші, найкрасивіші ієрогліфи, можна створювати найновіші, найкрасивіші рисунки»[1]. Звичайно, якби соціальні перетворення привели до збагачення Китаю і китайців, «малювати» безперешкодно було б неможливо.

Найкрасивішим із усіх мислимих ієрогліфів мала стати атомна війна, що знищила б імперіалізм, а з ним і половину людства. Ця теза була публічно проголошена Мао Цзедуном 1957 року в статті «Про правильне розв'язання суперечностей всередині народу», а потім і на Московській нараді комуністичних партій в листопаді того ж року. Серйозна готовність «воювати 25 років», повернутися в печери, виграти атомну війну на своїй землі колосальними просторами і людськими ресурсами була в основі авантюрної стратегії старих (щороку все старіших) комуністів-революціонерів, людей тридцятих років, що міцно оволоділи важелями державної влади в Китаї.

В роки «урегулювання», починаючи з 1960, вони відкрили приховану, а потім відкриту полеміку проти «радянських ревізіоністів». Почалося з серії статей в «Женьміньжібао» «Хай живе ленінізм!», присвячених 90-річчю з дня народження Леніна, а переросло на відкриту полеміку в нудно-догматичному (з обох сторін) стилі, що свідчила про взаємне відлучення від марксистської віри і церкви. Це означало, що Китай претендує стати на чолі світового комуністичного руху.

В Китаї якого століття діяли китайські комуністи? Чи мали вони справу дійсно з сучасним Китаєм, чи з традиційним Китаєм часів Кун Цзи і Лао Цзи, лише поверхово перетвореним і видозміненим під дією технічних досягнень XIX—XX століття?

Повертаючись до питання, поставленого на початку, — питання про те, чи

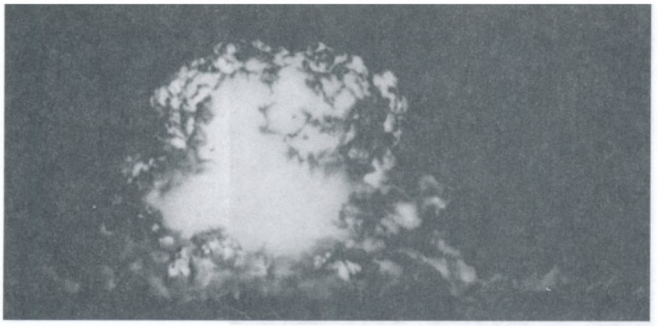
Великий зодчий вітає свій народ. Мао на трибуні на площі Тяньаньминь

історія Китаю XX століття є частина і етап світової цивілізаційної історії, чи пропоновані китайськими лідерами розв'язання є відповідями на власні, традиційні і неповторні віковічні китайські питання, — можна констатувати, що альтернатива окреслена невірно.

Про що йдеться — про те, чим був комуністичний Китай в XX столітті, чи про те, що він про себе думав? Чим він себе усвідомлював? Якщо говорити про самосвідомість, то китайська комуністична еліта одягала на себе словесний одяг «марксизму-ленінізму» так само, як у прямому сенсі одягла європейські тужурки, поширені в Росії після війни і революції. За цим крилися старовинні архетипи мислення, головним з яких була «незапитаність» індивідуальної незалежності і віповідальності.

А фундаментальною особливістю китайської цивілізації і в «червоному» її варіанті залишається виняткова роль держави і абсолютної влади в трансляції культури. Крах імператорської династії як символу владної системи, як це завжди було в китайській історії, призвів до хаосу і громадянської війни, але на цей раз не завершився встановленням нової династії (хоча до цього

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 120.

Вибух першої китайської атомної бомби. 16 жовтня 1964 р.

було недалеко на початку століття). Спроба європеїзації Китаю призвела до швидкої корупції і загнивання революційного владного механізму, і з підтримкою більшості суспільства повернулась жорстка і нещадна абсолютна державна влада. Тільки тепер це була «диктатура народної демократії», держава, легітимізована марксистськими гаслами. Скільки в них було марксизму, — це вже не так важливо.

Політична природа епохи Брежнєва—Андропова

Куди розвивалася комуністична влада після Хрущова? Яка система замінила його диктатуру? Чи на її місце прийшла особиста диктатура Брежнєва і відповідно — його наступників? Відмова партійного керівництва від так званої «лінії XX з'їзду» і поворот до більшменш відкритих симпатій щодо особи Сталіна не підлягає сумніву. Безумовно, політика Кремля і Старої площі стала в певному сенсі більш «правою». Але цієї констатації ще мало для загальних висновків. Рух в «правому» і «консервативному» напрямку може бути і рухом вперед порівняно з комуністичним фундаменталізмом.

Доцільно почати з питання, чому партійна еліта збунтувалась проти Хрущова.

З цього приводу писалось багато різного: відзначалось, що Хрущов готовий був піти на більш рішучі викриття злочинів Сталіна — на розкриття справжньої картини убивства Кірова і Великого терору, на реабілітацію Бухаріна, Рикова та інших опозиціонерів, і ці політичні кроки непокоїли найближче коло Хрущовського керівництва партії. Усунення Хрущова виглядає з цієї точки зору як сталіністський реакційний переворот. З іншого боку, відзначали конфлікт Хрущова з художньою і науковою інтелігенцією, що виявився в скандалах на Манежній площі та їх наслідках, у вимогах Хрущова до членів Президії ЦК завізувати відкриття кримінально-політичної справи академіка Сахарова, у конфлікті з Академією наук через Лисенка, що виявилось у підготовці її розпуску і заміни «комітетом фундаментальних наук», тощо. «Жовтневий пленум ЦК» виглядає з цієї точки зору як зміна політичної лінії в більш поміркованому напрямку.

Проте, немає якихось серйозних доказів того, що оточення Хрущова було стурбоване саме ідейними і загальнополітичними справами.

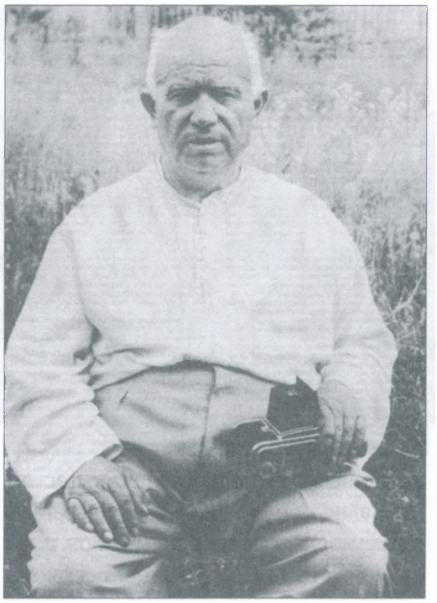
Насамперед є свідчення гострої невдоволеності партійної верхівки тією лихоманкою реорганізацій і перебудов, яку вона переживала за Хрущова і яка мало не щоденно загрожувала позиціям кожного номенклатурного працівника. Провал економічних зусиль Хрущова не можна було приховати, в останній рік «як виняток» країна була змушена імпортувати зерно (що стало з 1964 року правилом, але про це намагались не згадувати), і сам Хрущов був дещо деморалізований. Він нервував і ображав підлеглих, зокрема вступив у гострий конфлікт із армією на ґрунті структурної реформи і скорочень чисельного складу збройних сил. Хрущов намірювався піти на рішучі кадрові зміни, він робив ставку на Ільїчова, Сатюкова, Аджубея, Харламова та інших «молодих», — щоправда, в числі молодих були насамперед

Брежнєв, Підгорний, Шелєпін та інші організатори змови.

Останнім нічого з боку Хрущова найближчим часом, здавалось, не загрожувало, — хіба що тільки Суслов міг почувати себе неспокійно, бо Хрущов його не любив і вважав прихованим сталіністом. В квітні 1964 року він змусив Суслова виступити з антисталінською доповіддю на пленумі ЦК КПРС, щоб відрізати йому шляхи до відступу. Але, всупереч чуткам і припущенням сучасників, Суслов не грав серйозної ролі в підготовці заколоту, взагалі до його відома плани змови довели в останню чергу, і доповідь про «помилки» Хрущова на фатальному Жовтневому пленумі ЦК 1964 року він тільки озвучив. Суслов був потрібен як живе втілення марксизму-ленінізму. А готували змову Брежнєв з Підгорним та Шелєпін з Семичастним, залучивши секретарів обкомів та інших партійних діячів (активним помічником Брежнєва був Андропов). Загадкою тут радше є позиція Брежнєва, що зрадив Хрущова, який робив на нього ставку.

Оскільки взагалі Брежнєв став ключовою фігурою і заколоту, і нової системи, на його особистості слід зупинитися.

Незрозумілою залишається хвороба Брежнєва, яка трактується то як склероз і старечий маразм, то як «зоряна хвороба» — розклад особи на ґрунті необмеженої влади. Не вносять ясності і спогади лікаря — начальника 4 управління Міністерства охорони здоров'я СРСР Є.І. Чазова[1]. Він говорить загадкові фрази про «розлад центральної нервової системи» або про «слабку нервову систему», яку Брежнєв розхитував різними снотворними, про астенію, нарешті, про склероз судин мозку в останній час Брежнєва. Між тим перші симптоми хвороби з'явилися у порівняно молодого Брежнєва задовго до склеротичних явищ, а лікарі тоді не виявили, як свідчить Чазов, «жодної органіки». Хвороба, як її описує Чазов, явно має характер розладу психіки і дуже нагадує звичайну депресію, часом істерію. Перейшовши за сьомий десяток, Брежнєв втрачав пам'ять, у нього все гіршала дикція, він не міг зосередитися і схопити інформацію як ціле. В кризових станах він ставав просто невтямний. Брежнєву потрібен був психолог чи психіатр, але із зрозумілих причин психіатра до Генерального секретаря ЦК КПРС і Верховного Головнокоманду-

М.С. Хрущов — персональний пенсінер

[1] Див.: *Чазов Е.И.* Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». — М., 1992.

Друзі і соратники святкують в сімейному колі 70-річчя М. Хрущова. квітень 1964 р.

Л.І. Брежнєв — Генеральний секретар ЦК КПРС

ючого не кликали. Керівництво Інституту психіатрії імені Сербського взагалі тоді було зайняте головним чином розміщенням дисидентів по «психушках».

Діагнози заднім числом без детальних аналізів вкрай ненадійні, але загальну картину психіки Генерального секретаря ЦК КПРС можна гіпотетично реконструювати. Важко сказати, якою мірою розклад особистості у нього був наслідком якихось органічних змін, але можна принаймні твердити, що хворобливі зміни відбувалися на певному психологічному фоні.

Леонід Ілліч Брежнєв був міцним красивим мужчиною, спортивно збудованим і звичним до здорового способу життя, позбавленим комплексів. Він курив аж до лікарської заборони (в 1974 році), випивав у компанії, але дуже помірковано. Слабим місцем його було серце — він пережив важкий інфаркт ще в Молдавії, де працював Першим секретарем ЦК в 1950—1952 роках. На фото він виглядав важкуватим і дещо грубим, але Віллі Брандт говорив навіть про вишуканість російського лідера. Брежнєв був жвавим, емоційним і дуже рухливим, просто не міг довго всидіти на одному місці. Він рано, ще студентом технікуму в Курську, одружився з негарною і носатою Вікторією Петрівною Денисовою, тихою і відданою жінкою, відмінною домашньою господинею і кулінаркою, жив з нею дуже мирно і в злагоді, хоча при першій можливості зраджував її з усякими друкарками і медсестрами. Всі, хто його знав, — як колеги по керівній роботі, так і обслуга, — починали спогади з його м'якості і доброзичливості. Кіссінджер писав про магнетизм, який виходив від Брежнєва.

Ніщо, здавалось би, не кидає і тіні підозри на душевне здоров'я цієї милої людини. Але сама його доброзичливість при ближчому розгляді викликає сумніви.

Дехто з тих, хто його знав, називає Брежнєва злопам'ятним і нещирим. Важко сказати, чи подовгу Брежнєв таїв зло на особистих ворогів, — принаймні нікого з суперників і недоброзичливців він не добивав, як це було прийнято в тому партійному світі; Брежнєв обмежувався тим, що посилав їх кудинебудь послами або щонайгірше — на персональну пенсію. Але крізь його налаштованість на добрі вчинки, чутливість і навіть сльозливу сентиментальність раптом проривається якась глибока байдужість. Приїхавши на космодром Байконур після загибелі маршала Неделіна та інших, оплакавши (в прямому сенсі) покійних, що їх він добре знав, Брежнєв тут же діловито натякнув на те, що недалеко водяться надзвичайні соми (і, звісно, негайно сома одержав). Співчуття всім, хто попадав в орбіту його уваги, суміщалося з надзвичайною черствістю: коли померла дружина нелюбого йому Косигіна, Брежнєв по телефону активно «не радив» нікому йти на її погріб з високих церемоніальних міркувань, так що з дев'яти заступників Косигіна тільки четверо наважились висловити в такий спосіб співчуття овдовілому голові уряду. Сам Брежнєв відверто говорив, що особиста доброзичливість — важ-

ливий метод в політиці. Коли Брежнєв був молодший, він як міг осипав милостями своїх друзів і співробітників, але пізніше, коли вони виявлялися неперспективними з погляду високої політики, втрачав до них інтерес.

Це холодний розрахунок, але до цього справа не зводиться. Брежнєв мав досить виразні риси демонстративної особистості, яка над усе прагне, щоб її всі любили і завжди виділяли. Він одержував величезне задоволення від того, що може бути благодійником. Єгер, з яким він полював, уже немолодим одержав завдяки йому звання лейтенанта адміністративної служби і через сім років «дослужився» до генерал-майора і одним указом — кавалера усіх трьох ступенів нового ордена, що було рівнозначне званню Героя Радянського Союзу. Чоловіка своєї коханки Н., медсестри, він швидко підняв з капітана до генерала. Брежнєв не переносив психологічного дискомфорту в стосунках з оточенням, його травмували скандали і розноси; коли він знімав когось з роботи, це проходило без пояснень причин і з'ясування стосунків, — просто людина дізнавалася, що вона вже на пенсії чи новій, нижчій посаді. «Тільки не треба дискусій, товариші, тільки не треба дискусій!» — умовляв він Політбюро на засіданнях, де вирішувалась подібна «кадрова» проблема. Сам він говорив, що може вдарити людину міцно, але потім три дні переживає.

Брежнєва дехто називає актором, — і, дійсно, він мав акторські здібності, в молодості брав участь у самодіяльності, вдало копіював людей, зокрема грав у скромність, хоча без пам'яті любив дорогі подарунки, ордени та інші нагороди, свій маршальський мундир, незаслужений так само, як і орден Перемоги і чотири золотих зірки Героя Радянського Союзу, нечуваний афганський орден Сонця Свободи, золоту медаль імені Карла Маркса за високі інтелектуальні досягнення

Широка натура

і Ленінську премію з літератури за написані йому його спогади. Але це не гра чи не зовсім гра. Як у яскраво вираженого демонстратива, у Брежнєва немає межі між грою і реальністю. Він щиро вірив у те, що заслужив усі відзнаки, якими обвішували його холуї, і всміхався виявам їх любові і шани тією ж чарівною білозубою посмішкою, з якою роздавав квартири і генеральські звання.

Якби ж при цьому Брежнєв був ще й інтровертом, хоч трохи схильним до самоаналізу, зосередженим на своєму внутрішньому світі, своєму глибинному Я! Але на додаток Брежнєв був яскраво вираженим екстравертом, цілком і повністю спрямованим назовні, на ту реальність, яку був покликаний ощасливити. Брежнєв любив декламувати вірші, та ще й маловідомі і фатальні, — Мережковського, наприклад. Дивовижно, але при цьому він не любив читати і ніколи не писав! Вірші він вивчив замолоду, щоб, як правильно сказала його невістка, подобатися дівчатам. Любов до культури була у нього таким же способом подобатися, як усе інше.

Брежнєв не був дурнем — він, поки серйозно не захворів, добре схоплював ситуацію, мав прекрасну пам'ять, був хорошим шахістом, хоча віддавав перевагу доміно. Справа не в тому, що Брежнєву бракувало розумових здібностей: просто йому все те, що не ле-

Нагорода приємна навіть від Чаушеску

жало на поверхні життєвого потоку, було нецікаве. Він любив розповідати в колі своїх різні цікаві історії, переважно з мисливського життя, при чому часто повторювався, але ніхто, звичайно, на подавав виду. Насправді він мав дві щирі пристрасті — полювання і автомобіль. Все інше було лише засобом утриматися на політичній поверхні, щоб бути королем-сонцем для усього свого оточення, ближнього і дальнього.

Полювання і швидка їзда були певною грою життєвих сил, але і тут Брежнєву важливіше було виграти, ніж грати. Маючи здорову звичку рано лягати спати, Брежнєв міг захопитися доміно і азартно забивати козла з обслугою до глибокої ночі. Але він настільки очевидно не любив програвати, що партнери завжди трохи йому підігрували. Він був добрий стрілець і убивав на полюванні багато кабанів, косуль, лосів. Коли Брежнєв уже не міг полювати, він на початку намагався сам стріляти, але тільки ранив себе, — і тоді за нього стріляла обслуга, стріляла багато, а він дивився і одержував задоволення.

По-своєму Брежнєв був недобрий і навіть жорстокий, тільки, так би мовити, «боявся крові» ще дужче, ніж хотів чогось добитись. Власне, він нічого добитись не хотів. Він хотів *стати*. І — о диво! — він став на вісімнадцять років володарем ядерної супердержави, настільки могутнім, що його волю виконували після його смерті, призначаючи одного по одному аж двох вказаних ним наступників, тоді як абсолютний деспот Сталін втратив вплив на кадри і події майже одразу після смерті.

Але небажання порушити комфортність ситуації змушувало Брежнєва страждати там, де товстошкірі його колеги не відчували нічого, крім азарту небезпеки. І, можна припустити, ці страждання від дискомфорту і були джерелом його дивовижних депресій.

Нормальною реакцією для демонстративної особистості, яка попала в ситуацію, що не відповідає її очікуванням, є істерика. Таку реакцію описує Чазов. Після XXV з'їзду КПРС (1976 рік) лікарі боялись погіршення стану Брежнєва. «Однак так, як це відбулося, — швидко, з незвичайною для нього агресією, — навіть я не чекав... Години близько 11 вечора, коли я повернувся додому, пролунав дзвінок, і я почув незвичайний, чомусь із заїканням голос Рябенка (начальник охорони. — *М.П.*), який сказав, що зі мною хотів би поговорити Брежнєв. Я чекав слів вдячності, але замість цього почув важкопередавані докори, лайку і звинувачення на адресу лікарів, які нічого не роблять для збереження його здоров'я, здоров'я людини, яка потрібна не тільки радянським людям, але й усьому світові. Навіть зараз мені неприємно згадувати цю розмову, в якій найбільш невинними фразами були побажання, щоб ті, кому слід, розібралися в нашій діяльності і що нам краще лікувати трудящих в Сибіру, ніж керівників в Москві. Поступило і дике розпорядження, щоб вранці стоматологи з ФРН, які виготовляли йому одного за одним зубні протези, були в Москві. На закінчення він сказав, щоб йому забезпечили сон і спокій...»[1]

Це, безсумнівно, істерика. Вимога сну і спокою свідчить про наближення глибокої депресії, стану невтямності і непритомності, який інколи закінчувався зануренням в сон прямо на робочому місці під час засідання і супроводжувався станом повного безсилля (астенії). Астенії — незважаючи на те, що Брежнєв, прекрасний плавець, проводив щоранку години по дві в басейні!

Потім з Брежнєвим стався інсульт, і після цього психіка його деградує на тлі склеротичних явищ. Чазов пише, що саме з цього часу — з 1976 року — він веде відлік недієздатності Брежнєва як керівника і політичного лідера країни. Зрештою, симптоми подібного роду можна було спостерігати і раніше. В червні 1957 року, коли вирішувалася доля Хрущова, Брежнєв лежав у лікарні з мікроінфарктом і все ж прийшов на Президію ЦК, щоб виступити на підтримку Хрущова. Тоді грубіян Каганович обірвав його, пригрозивши відправити кудись подалі, ніж у 1953 році (Брежнєв, обраний XIX з'їздом КПРС секретарем ЦК партії, після смерті Сталіна ненадовго випав із обойми вищої номенклатури і попав в Головне політуправління флоту). За спогадами свідків, Брежнєву стало погано; пишуть, що він знепритомнів, — треба думати, впав у істеричний ступор. Потім над ним за очі підсміювалися за боягузтво; але Брежнєв не був боягузом, самим лише приходом з лікарні він продемонстрував мужність і рішучість, — не кажучи про те, що Брежнєв усе ж був фронтовик, мав контузію, біля кулемета брав участь у нічних боях. Це — інший страх, страх перед психологічним дискомфортом.

Іншого разу — в ході підготовки усунення Хрущова — Брежнєв плакав в істериці наодинці з секретарем МК Єгоричевим, дізнавшись, що Хрущову відомо про змову. Єгоричев змусив його умитись і заспокоїтись, чого Брежнєв йому не простив. Нарешті, під час засідання Політбюро в серпні 1968 року, коли вирішувалося питання про вторгнення в Чехословаччину і від його рішення залежало все, Брежнєв раптом заснув глибоким сном, упавши головою на стіл. 1974 року, коли закінчилися важкі переговори з президентом США Фордом з приводу договору ОСВ-2, сталося те саме в іще важчій формі.

Звичайно, подібні прояви психічного розладу оточені були надзвичайною таємницею. Але сам той факт, що таємниця ретельно зберігалася, свідчить про глибоку зацікавленість політичного керівництва КПРС і СРСР в тому, щоб ця хвора людина залишалася на чолі партії і держави.

Класичний приклад літературного персонажа, психологічно найближчого до Брежнєва, — Гоголівський Хлєстаков. Брежнєвські хвастощі орденами — це ті ж «тридцять тисяч одних кур'єрів». Хлєстаков може бути підручниковим зразком демонстративної особистості тому, що сам Гоголь був яскраво вираженим демонстративом, який точно ставив діагноз самому собі, — але демонстративом-інтровертом. В Хлєстакові, а не в Городничому та його «блакитних злодюжках», користуючись пізнішою образністю Ільфа і Петрова, Гоголь бачив центральну постать своєї п'єси, передчуваючи появу Раскольникова і «бісів» в житті і літературі Росії. Адже Хлєстаков — це вкрай активне, але безформне Ніщо, яке приймає форму тієї ніші, що їй надасть йому суспільство. Це — явище з розряду «хто був нічим, той стане всім».

Як могла впасти Росія так низько, що найжалюгідніший її літературний персонаж втілився в практично останньому Цезарі її імперії? Що рядок з «Інтернаціоналу», довгий час — її гімну, так буквально прозвучав у заключному акорді російської комуністичної епопеї?

Без слів

[1] Див.: *Чазов Е.И.* Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». — С. 143.

Відповідь на це питання — а водночас відповідь на питання про природу комуністичної імперії «часів застою» — найкраще дав найрозумніший політик, що сидів у кімнаті засідань Брежнєвського Політбюро, — Михайло Сергійович Горбачов.

«Брежнєв зробив висновки з досвіду Хрущова. Він відновив сільські райкоми і попередню роль регіональних партійних комітетів. На XXIII з'їзді відродив і зайняв пост Генерального секретаря. Головною його опорою знову стали перші секретарі обкомів, крайкомів і ЦК республік. Випробувана сталінська схема. Але якщо при Сталіні вона підтримувалась репресіями, то при Брежнєві це був свого роду «суспільний договір» між основними носіями влади. «Договір» цей ніхто не формулював, його ніколи не записували і тим більш не згадували. Але він реально існував. Смисл його полягав у тому, що першим секретарям в їх регіонах давалась майже необмежена влада, а вони, із свого боку, повинні були підтримувати Генерального, славити його як лідера і вождя. В цьому була суть «джентльменської» угоди, і її ретельно дотримувалися»[1].

Якщо б сутність «джентльменської угоди» розписати детальніше, то вона виглядала б таким чином:

— Генеральний секретар ЦК непогрішимий, як папа Римський, бо його функція — забезпечення політичної стабільності.

— Структура влади партійна, тобто територіальна (регіональна — обком—райком), за винятком органів і підприємств, що підпорядковані безпосередньо центру.

— Генеральний секретар не втручається в регіональні справи, в тому числі й кадрові, за винятком тих, які зачіпають його особисту владу і тим самим політичну стабільність системи.

— Армія, дипломатія, політична та загальна поліція, військово-промисловий комплекс автономні, але підконтрольні Генеральному секретареві остільки, оскільки цього вимагає стабільність.

Така схема найбільше нагадує конституційну монархію, де в ролі «конституції» виступає мовчазний компроміс сил, названий Горбачовим «джентльменською угодою».

Ця загальна схема залишалася невизначеною, що тягло за собою чимало проблем і конфліктів. Особливо це стосувалося партійної структури і принципу всевладності партократії. Територіальні партійні органи не керували промисловістю, управління якою було централізованим (в Україні 95 % промисловості підпорядковувалось безпосередньо Москві). Регіональні партійні органи, в тому числі і ЦК нацкомпартій, і в сільському господарстві не могли змінювати основних планових показників і планів посівних площ різних сільськогосподарських культур. Не були секретарі регіональних парторганізацій повновладними господарями долі своїх керівних кадрів — секретарів своїх обкомів, голів виконкомів, тим більше керівників силових структур. Щоб «з'їсти» такого підлеглого, перший секретар мусив добре потрудитись. Особливо багато принципових проблем виникало з автономією нацкомпартій, насамперед з Україною, про що свідчила пізніша «справа Шелеста». Виникали проблеми і з владою Московського комітету партії — на його території були розташовані і міністерства, і культурні та ідеологічні центри. Про партійний характер владної структури і про автономію регіональних та інших структур можна говорити лише приблизно і умовно, — зрештою, інакше і не могло бути без правової держави і демократії. Адже йшлося не про демократію, а про певний допуск стихії на нижчому ієрархічному рівні.

В 1972 році в ФРН залишився радянський дипломат М.С. Восленський, який

[1] Див.: *Горбачев М.С.* Жизнь и реформы. — М., 1995. — Кн. I. — С. 180—181.

непогано знав систему роботи ЦК КПРС і вивіз із собою різні матеріали, навіть меню цековської і звичайної їдалень. Восленський став у ФРН видним експертом з радянської дійсності й опублікував 1980 року німецькою мовою книжку «Номенклатура. Панівний клас Радянського Союзу», що вийшла у нас в час Перебудови російською мовою і справила величезне враження[1]. Таємниця популярності книги Восленського полягала в тому, що її автор був достатньо компетентним, і його теза про «диктатуру класу номенклатури» добре узгоджувалася з опозиційною концепцією «бюрократизації» партії і Радянської влади. Сама ідея «бюрократизації» в свою чергу спиралася на міф про «бояр», які перекручують волю доброго царя, — міф, що віками тримався в Росії. Щоправда, «доброго царя» ні для Восленського, ні для громадської думки тих років уже не було, але спогад про нього тлів у вигляді віри в «справжній ленінізм», зраджений «номенклатурою». Радикальний антикомуніст Восленський залишився останнім марксистом, який шукає за державною системою владу економічно панівного класу, — і знаходить його в самій цій системі, точніше, в чиновництві, що є її плоттю і кров'ю. При цьому «диктатура класу номенклатури» трактується ним так само, як, наприклад, у марксистській літературі «диктатура класу буржуазії».

Чи можна сказати, що партійно-державна «номенклатура», тобто бюрократія всіх видів і гатунків, була колективним диктатором СРСР? В певному розумінні, звичайно, так, бо вся повнота влади належала в СРСР партії-державі і нікому більше. Але ця відповідь абстрактна, як і твердження про «диктатуру буржуазії». Яким чином інструктор сільського райкому брав участь у «диктатурі номенклатури»? До яких меж поширювалась влада Генсека, міністра, секретаря обкому, начальника райвідділу міліції? Як говорилось вище, Ленінська система диктатури партії відрізнялась від тоталітарної диктатури Сталіна, кривавий тоталітаризм Сталіна — від посттоталітарної особистої диктатури Хрущова, що виявилась нетривкою.

Всі «за»

Режим Брежнєва відрізнявся від режиму Хрущова тим, що Брежнєв врахував слабкі місця створеної Хрущовим системи особистої диктатури і створив посттоталітарну політичну конструкцію, яку вже не можна назвати ані його особистою диктатурою, ані «диктатурою партії».

Два перевороти епохи Хрущова, — один невдалий, ініційований групою Молотова і Малєнкова, другий вдалий, ініційований Брежнєвим і Шелєпіним, — показали, що владним центром СРСР є Пленум ЦК КПРС, який може підтримати або зірвати заздалегідь підготовлену змову. Може, хоч, як правило, не втручається у високу політику Генсека, — і лідер країни мусить рахуватися з такою можливістю, хоча кожному окремому члену ЦК і навіть Політбюро ЦК може надати, а може і не надати слова на пленумі ЦК. Ця абстрактна можливість і була рамкою, що регулювала «джентльменську угоду»; хороший політик в Політбюро повинен був рахуватися з небезпекою некерованості ЦК і вияву «масових настроїв» сотні його членів і доброї тисячі тих, хто навколо цієї сотні. Коли Хрущов доручив Мікояну «розібратися» з сигналами щодо змови, той відразу зрозумів, що змов-

[1] Див.: *Восленский М.С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991.

О. Шелєпін

В. Семичастний

ники на цей раз забезпечили не тільки силові механізми усунення Першого, але й організацію стихії настроїв більшості членів ЦК. Мікояну залишилось тільки зробити *жест*, що виправдовував би його у випадку провалу змови так само, як і у випадку її успіху. Він у присутності сина Хрущова таємно прийняв охоронця, що повідомляв про підготовку змови, записав розмову і закінчив зустріч промовою — виразом переконання у вірності змовників партії і ленінізму. Політика влади Хрущова була прямим використанням сили для розв'язання завдань управління і стала в епоху Брежнєва мистецтвом можливого, що хоч трошки наблизило суспільство до західних демократичних стандартів.

Щодо мотивів, цілей і програм, якими керувалися змовники, можна сьогодні висловлюватися більш упевнено. Ініціатива антихрущовського перевороту виходила від Олександра Шелєпіна та його «комсомольської» групи, і про їх програму можна буде судити, коли стануть доступними дослідникам усі ті численні зауваження до текстів доповідей і виступів Брежнєва, які Шелєпін щедро розсилав для обговорення членам Політбюро (як стала називатися Президія ЦК КПРС після XXIII з'їзду). Страх перед поверненням сталінізму стимулював у громадській думці оцінки групи Шелєпіна як сталіністської реакції, і Шелєпін давав для цього чимало приводів. Враховуючи ту обставину, що Шелєпін грав на контрастах до Хрущова і що справжньою глибинною метою цього розумного, енергійного і надзвичайно честолюбного молодого політикана була просто влада, прийняту ним позу слід оцінювати критично. Ясної програми у Шелєпіна насправді не було, були заклики подивитися правді в очі, вивчати «суперечності нашої реальної дійсності», що чимось нагадувало маоїстське вчення про «суперечності всередині народу», і вживати радикальні заходи. Взагалі Шелєпін — «залізний Шурик», як його поза очі називали за іронічною аналогією із «залізним Феліксом», — виявляв схильність до китайської моделі і відкрито закликав знайти спільну мову з «китайськими товаришами». Початок «культурної революції» в Китаї (1966) негативно відбився на репутації Шелєпіна, оскільки колишні комсомольські кадри, що складали основу його групування, віддалено нагадували хунвейбінів і загрожували знову втягнути номенклатуру в остогидлі і небезпечні перебудови і реорганізації, супроводжувані репресіями.

Мотиви участі Брежнєва в змові проти Хрущова були чисто особистими. Один із улюбленців Хрущова, він побував секретарем ЦК з «оборонки», потім на декоративній посаді голови Президії Верховної Ради СРСР, яка йому дуже подобалася, і врешті став фактично другим секретарем ЦК. Брежнєв зайняв це місце завдяки інсульту Козлова, але Хрущов коливався, не полишивши остаточно ідеї призначення другим секретарем Підгорного або Воронова. Рішучий і самостійний Воронов особливо непокоїв Брежнєва. Брежнєв був слабкою кандидатурою, і рішення Хрущова було не остаточне. Коли Шелєпін запропонував йому і Підгорному взяти участь в усуненні Хрущова, Брежнєв миттєво оцінив шанс і без коливань погодився. У випадку успіху змови без участі українського групування їм усім загрожував кінець кар'єри, у випадку перемоги Хрущова посада другого секретаря не була гарантована, а як керівник змови Брежнєв автоматично опинявся на місці лідера партії і держави.

От, власне, і всі мотиви. Брежнєв не мав якоїсь подоби програми, крім бажання дати всім працювати спокійно, «жити і давати жити іншим». Це був теж контраст щодо Хрущова, але інший, ніж у Шелєпіна, і без сумніву виграшний. При цьому Брежнєв почував себе на місці

Генсека так, як почуває себе корпусний генерал, раптом опинившись на місці Верховного Головнокомандуючого. Він вважав себе компетентним в сільському господарстві, в керівництві промисловістю, партійною роботою (що було ілюзією в силу різниці масштабів обкому і ЦК КПРС), навіть у справах армії, але нічого не розумів у політичній стратегії і ідеології («теорії марксизму-ленінізму»), міжнародному комуністичному русі, зовнішній політиці. Власне, в тих питаннях, які йому належали як Генсеку. Тому «політичною програмою» Брежнєва була рівновага сил і тенденцій, задля якої він шукав опори у різних людей, яких вважав вартими довіри залежно від ситуації.

Політична програма Брежнєва, якщо такий вислів можливий, не була ані «лінією XX з'їзду», ані «сталіністською реакцією». В цілому можна сказати, що це був час «позиційної війни» між ортодоксальними і «ревізіоністськими» (ліберально-комуністичними) силами, час «часткових операцій», що затівалися, як правило, консерваторами, мали на меті окремі та часткові цілі і так і не змогли розгорнутися в послідовний загальний політичний наступ.

В епоху Брежнєва все більшу роль відіграють помічники і консультанти, які не тільки писали проекти текстів, але й інколи відстоювали власні концепції. Найнебезпечнішим був помічник Брежнєва А.В. Голіков, відвертий реакціонер і махровий сталініст, що ледве не штовхнув Брежнєва під час відвідин Тбілісі на проголошення панегірика Сталіну. Цю акцію фактично зірвав Андропов. Пізніше Брежнєв призначив завідуючим відділом науки ЦК добре знайомого йому по Молдавії С.П. Трапезнікова, людину вкрай обмежену і консервативну, сталініста просто за складом свого убогого інтелекту. Людей такого політичного типу не бракувало в оточенні Брежнєва та його політиків. Проте, головний помічник Брежнєва Цуканов, колишній директор заводу з Дніпродзержинська, виявився людиною лояльною щодо команди молодих вільнодумних консультантів і завдяки своєму здоровому глузду і відсутності «марксистсько-ленінської освіти» нерідко добре впливав на рішення Генсека.

Самостійну роль у політиці, особливо в перший час, прагне відігравати армія. Після смерті маршала Малиновського Брежнєв нібито намагався призначити міністром Устінова, а Шелєпін пропонував на цей пост секретаря ЦК з ідеології Дьомічева. Однак під тиском армії міністром став маршал Гречко. Гречко був заступником Малиновського і вигідно вирізнявся своєю зваженістю від іншого першого зама — крикливого і недалекого маршала Чуйкова. В роки війни Гречко як командувач 18 армії був прямим начальником Брежнєва і віддав йому незаслужену шану в своїх мемуарах. Однак він не став бездумною креатурою Брежнєва. Для Генсека маршал Гречко виявився досить важким партнером, завжди пам'ятав про особливі інтереси збройних сил і активно гальмував переговори з американцями з приводу обмеження стратегічних озброєнь. Він тримав себе незалежно, а коли хотів підкреслити могутність очолюваної ним військової машини — навіть по-хамськи (наприклад, демонстративно грубо — з військовим міністром окупованої Чехословаччини Дзуром) і намагався зайняти особливу армійську позицію навіть в ідеології. В усіх відношеннях сталіністським було керівництво політуправлінням армії на чолі з генералом Єпішевим, колишнім заступником міністра держбезпеки. Єпішев заборонив армійським бібліотекам виписувати «Новый мир» і на XXIII з'їзді партії (1965) виступив з погромною критикою журналу. Демонстрацією казарменної ідеології стала реакція сталін-

А.А. Гречко

ських маршалів і армійського керівництва на статтю Володимира Кардіна в «Новом мире» «Легенды и факты» (1966, № 2), в якій було зроблено спробу показати міфотворчий характер радянської військової ідеології. І не намагаючись довести, що міфи про перемогу 23 лютого 1918 року над німцями чи про те, що героїв-панфіловців було саме 28 — зовсім і не міфи, а правда, генерали в найбезглуздішій і найбрутальнішій формі захищали своє право на легенду. Осередком фальсифікації історії стала редакція «Історії другої світової війни», очолена безпосередньо Гречком. Маршал почав із демонстративного розносу обережного критика військової стратегії Сталіна, члена редколегії Г. Арбатова, щоб вказати своє місце цивільним розумникам.

Брежнєв поставив армію під контроль одразу після приходу до влади, перевівши Устінова з ліквідованої посади голови Всесоюзної Ради народного господарства на пост секретаря ЦК з «оборонки». Устінов став не тільки партійним керівником військово-промислового комплексу; він заміщав Брежнєва як голову Ради оборони, готував і вів засідання цього найвищого органу керівництва збройними силами та військовою промисловістю. З Брежнєвим Устінова зв'язували дружні стосунки, особливо з того часу, коли Брежнєв сам був секретарем ЦК з «оборонки» і постійно звертався до Устінова, ветерана ВПК, за порадами. Устінов був призначений Сталіним наркомом озброєнь, маючи 33 роки; до ядерної зброї він на початку не мав відношення, але ракетні сили СРСР були його дітищем. Цей сталінський міністр був простим і дружелюбним щодо вищих і рівних собі і грубим до хамства з підлеглими. Він все ще найкраще з вищих керівників розбирався у військово-технічних проблемах, хоча і тут його уявлення вже давно застаріли. Що ж до політичних позицій Устінова, то вони визначалися інтересами ВПК, і він безцеремонно відбивав найслабкіші спроби хоча б визначити, скільки бюджетних грошей проїдають збройні сили разом з оборонною промисловістю. Треба думати, цього він і сам не знав.

Л.І. Брежнєв і Д.Ф. Устінов

Опорою комуністичного традиціоналізму в Брежнєвському керівництві не без підстав вважають Суслова. Суслов не був офіційно другим секретарем ЦК, але роль його в керівництві була дуже великою — він і Кириленко були єдиними секретарями ЦК в ранзі членів Політбюро і вели засідання Секретаріату, Суслов як правило, Кириленко — в разі його відсутності (при цьому Суслов мав право переглянути прийняті без нього рішення Секретаріату ЦК). Фактично Суслов був другим, Кириленко — «другим другим» секретарем ЦК КПРС. Кандидати на найвищі номенклатурні посади проходили співбесіди спочатку з секретарем ЦК з організаційних питань Капітоновим, потім з Кириленком, потім із Сусловим. На нього Брежнєв орієнтувався, коли було необхідно визначати загальні принципи політики, — більше того, Суслов був чи не єдиною людиною, якої Брежнєв навіть дещо соромився.

Фанатик комуністичної ідеї, аскетичний догматик, хитрий, підступний і жорстокий у практичній політиці, дуже недалекий і надто обережний Суслов все ж не був ключовою фігурою в най-

ближчому політичному оточенні Брежнєва. Брежнєв повністю покладався на «марксистсько-ленінську» доброякісність його формулювань, але Суслов рідко виявляв ініціативу в політичних рішеннях і кадрових питаннях. «Людина в футлярі» комуністичного керівництва, він мав дивовижну властивість баналізувати всіляке політичне рішення і перетворювати його на порожню фразу. «Тезу XX з'їзду» про відсутність фатальної неминучості війни він тут же доповнював тезою про відсутність фатальної неминучості миру, і в результаті виходило традиційно-агресивне «хочеш миру — готуйся до війни». Приймаючи положення про можливість парламентського переходу від капіталізму до соціалізму, Суслов тут же додавав, що не можна відмовлятися і від насильницького перевороту, якщо складуться відповідні обставини. Таким чином і ця «теза XX з'їзду», що мала служити легалізації комунізму в західних демократіях, набувала такого ж лицемірного сенсу, який вона мала у відредагованій Сталіним програмі англійських комуністів «Шлях Британії до соціалізму». Майстер «партійно-китайської мови», як іронічно називали комуністи з НДР мертвий жаргон своїх російських єдиновірців, Суслов гнучко пристосовував до консервативної комуністичної догматики усі скромні кроки в напрямку до сучасної соціалістичної ідеології, зроблені в дусі «лінії XX з'їзду». Але він міг бути тільки ідеологічним контролером і стабілізатором практичної політики. Для Брежнєва Суслов був не орієнтиром і джерелом політичного натхнення, а фільтром, що позбавляв ситуації гостроти.

Можна сказати, що протилежну силу в Брежнєвському керівництві втілював Юрій Володимирович Андропов. Суслов його не любив і остерігався. Саме Андропов став душею тієї «трійки» (Андропов—Устінов—Громико), яка пропонувала Брежнєву основні стратегічні рішення і формувала зовнішню і воєнну політику СРСР. Андропов же став реально і натхненником внутрішньої політики як голова КГБ.

Спадкоємцем Брежнєва — Генеральним секретарем ЦК КПРС — Андропов був 14 місяців, а якщо вирахувати тижні і місяці важкої хвороби, то не більше півроку. Основний час його діяльності випадає на період Брежнєвського «розквіту застою», впродовж якого він був найвизначнішою з тіньових фігур реального уряду хворого і все менш дієспроможного вождя. Якщо можна говорити про «епоху Андропова», то нею був не тільки короткий і невиразний період його лідерства в 1983 році, а й — певною мірою — приснопам'ятний «розвинутий (*развитой*) соціалізм».

Парадоксально, але при цьому якось дуже метафорично можна назвати Андропова якщо не батьком, то дідусем Перебудови. Андропов досить ясно розумів, наскільки складним є становище російського комунізму. В оточенні Андропова знаходились критично налаштовані інтелектуали-консультанти (Бурлацький, Арбатов, Шахназаров, Бовін та інші), в недалекому вже майбутньому — активні діячі Перебудови; вони вважали

М.А. Суслов

Міністр Устінов і президент АН СРСР Александров. Союз ВПК і науки

Ю.В. Андропов

його головною надією ліберально-реформаторського майбутнього країни. В певному розумінні він ці надії виправдав — Горбачов не став би Генсеком без підтримки Андропова.

В подібних ситуаціях звичайно говорять про «суперечливість» історичної постаті. Між тим нічого суперечливого в раціоналістичному і послідовному Андропові не було. Суперечили реальності уявлення співробітників і прихильників Андропова про нього самого.

Андропов був білою вороною в дуже посередньому оточенні Брежнєва. Високий, красивий мужчина південної зовнішності (батько його був із донських козаків, мати — осетинка), обдарований самоук із високою загальною культурою, добрими смаками, здібностями поета і музиканта, Андропов був художньою натурою з багатим емоційним світом. Але він ніколи не міг би стати митцем. Андропов за своїм психологічним складом був завжди скований тривожним почуттям відповідальності й завжди жив у неспокійній свідомості, що не виконав якихось своїх обов'язків. Він (та ще Устінов, цей — за звичкою Сталінських часів) належав до тих нечисленних вищих керівників Брежнєвської ери, які постійно пропадали на роботі в позаслужбовий час. Співробітники із здивуванням зауважили навіть, що Андропов боїться начальства, і пояснювали це травмами сталінського терору. Насправді Андропов, людина інтелектуально на голову вища від оточення, хоч і тертий бюрократ і обережний апаратний політик, як людина суб'єктивно чесна і принципова мав свої внутрішні межі, через які не переступав, і не всі вказівки приймав до безсловесного виконання. Просто такий уже він був, — професійний апаратний політик, що зберіг ідеали і вірування юності, але навчився пристосовувати їх до жорстокої реальності, керівник із хворобливим почуттям відповідальності, неспокоєм, страхом перед тим, що забуте щось дуже важливе і довірена йому партією справа не застебнута на останній ґудзик. Як бюрократу і виконавцю йому ціни не було, а в сукупності з щирою відданістю «справі комунізму» і слабкістю претензій на перші посади його характер і здібності забезпечили симпатії, а згодом і щиру стійку прив'язаність Брежнєва.

Андропов мав усі особисті дані консервативного реформатора і посідав достатньо сильні позиції, щоб ці дані реалізувати.

Він почував себе дуже комфортно зі своїми молодими підлеглими, які, майже не побоюючись, вели з ним відверті розмови. Андропов помовчував, коли розмови ставали надто гострими, — почасти через те, що не міг повністю відкривати своїх симпатій і намірів перед підлеглими, почасти через те, що вважав апаратних інтелектуалів жовторотими мрійниками, які не знають реального життя. Проте слухати їх він не тільки вважав корисним, але й любив. Документи у нього в кабінеті писались по-старовинному: замість того, щоб визначити загальну концепцію підготовлюваного паперу і потім відшліфовувати словесність, як це робили б журналісти, документ творився фраза за фразою з перевертанням на всі лади слівця за слівцем. Не одразу молоді колеги зрозуміли, що крім усього Андропову просто подобається інтелектуальна робота над текстом в добрій компанії, робота, яка так відрізняється від усього, чим він був щоденно заклопотаний.

Незабаром після усунення Хрущова керівник групи консультантів Андропова Федір Бурлацький попросився у відставку, мотивуючи це тим, що лінія XX з'їзду ігнорується, скрізь посилилися сталіністи і що він принесе більше користі як політичний оглядач «Правди». Андропов якось дивно промовчав, погодився на відставку, але не обіцяв

підтримки в «Правде». Бурлацького вразила прихована реакція Андропова, — він нічого не сказав, але відчутна була стримана ворожість і, може, навіть лють. Багато води протекло, настала ера Горбачова, і перебудовний депутат Верховної Ради Бурлацький не раз згадував про цю розмову, так і не зрозумівши, чому ж розлютився на нього тоді Андропов.

А Андропов Брежнєвську епоху власне і вважав найповнішою реалізацією «лінії XX з'їзду», аж ніяк не пов'язуючи цю «лінію» із ставленням до особи Сталіна. Андропов вважав, що проблема Сталіна політично на той час нерозв'язна і що слід просто по можливості обходити всякі згадки про минуле. Це не означає, що Андропов був сталіністом: він щиро поважав свого політичного учителя Куусінена, сам Андропов мало не став жертвою «ленінградської справи» і вцілів тоді лише завдяки заступництву Куусінена. Останнім внеском Куусінена в ідеологію комунізму мала б бути формула «особиста диктатура», проголошена ним в промові на пленумі ЦК 1964 року на адресу Китаю (невдовзі Куусінен помер). Андропов був свідомий того, що справа не в особі Сталіна, а в режимі особистої диктатури, і що режим Брежнєва принаймні далі від особистої диктатури, ніж режим Хрущова. До кінця днів Леоніда Ілліча Андропов залишався його твердим і переконаним прихильником — можна бути певним, не тому, що так йому було вигідно, а тому, що вважав «джентльменську угоду» Брежнєва з «номенклатурою» найкращим способом організації стабільної влади в СРСР.

Щодо руху інтелігенції, спрямованого на демократизацію режиму, Андропов мав великі застереження, оскільки боявся, що він може стати тільки першим кроком до брутального і кривавого повалення комуністичного режиму. Угорський сценарій не просто був у нього перед очима, — він став його особистою драмою. В Будапешті натовп перед вікнами посольства закатував і лінчував комуніста. Андропов умовляв дружину не дивитися, але нічого не міг вдіяти, — вона залишилася невиліковно психічно травмованою тією жахливою картиною. Пізніше Андропов непримиренно вороже ставився до дисидентів, вважаючи їх діяльність вкрай шкідливою для розвитку режиму і для престижу СРСР; пісень Галича він, звичайно, не любив, а Висоцький і Юрій Візбор йому подобалися (тоді як у Гришина в МК за слухання записів Висоцького можна було і поплатитися партквитком).

Зрозуміло, що з таких позицій оцінка одним із його молодих «однодумців» ситуації після Хрущова як реставрації сталінізму сприймалась ним як принципове розходження і навіть як зрада.

Сталося так, що Андропов був серед небагатьох, хто після перевороту 1964 року сформулював щось на зразок програми дій. Він був завідуючим одним із двох десятків відділів ЦК і мав ранг секретаря ЦК «третього сорту» («першим сортом» ішли секретарі — члени Політбюро, другим — секретарі — кандидати в члени Політбюро, третім — просто секретарі). Відділ, яким він завідував, займався країнами «соціалістичної співдружності» і поряд з іншим міжнародним відділом (компартій зарубіжних країн) входив до компетенції секретаря ЦК КПРС Суслова. Відділ Андропова скорочено називали просто Відділом ЦК, відділ Пономарьова — Міжнародним відділом. Але якщо посли в країнах Заходу (крім США) безпосередньо підпорядковані були міністру Громико, то прямо виходили на Генсека, крім посла в США, також посли в «соцкраїнах», як ніби секретарі ЦК нацкомпартій чи обкомів. А до того ж Андропов став секретарем ЦК по країнах «соціалістичної співдружності» після того, як успішно розв'язав угорську проблему.

А.А. Громико

О.М. Косигін

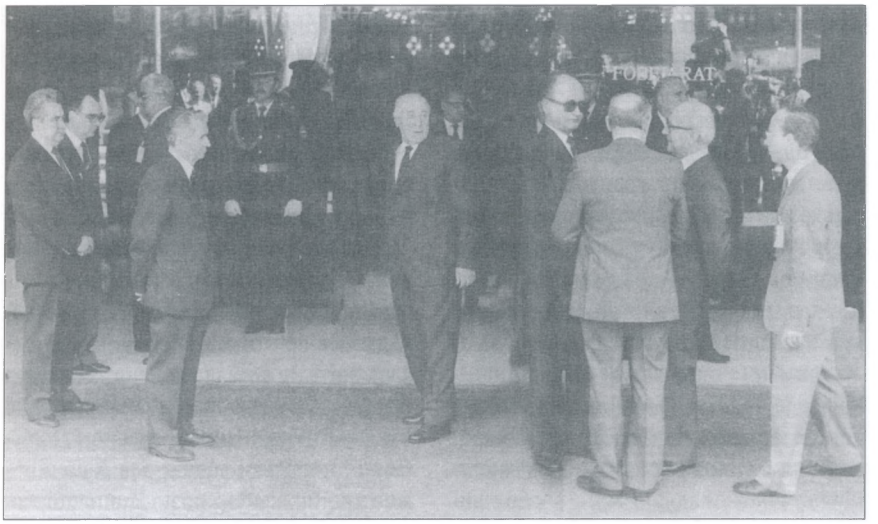

Мао Цзедун приймає Косигіна

Формулювання «програми Андропова» було зв'язане з діяльністю організації Варшавського пакту. В 1965 році був представлений на Політбюро за підписом секретаря ЦК — завідуючого відділом ЦК Андропова та міністра закордонних справ Громико проект документа про завдання військової організації країн «соціалістичної співдружності» та її Політичного консультативного комітету. Він став предметом гострої критики з «класових, партійних позицій» з боку Шелєпіна, і Андропов повинен був відстоювати певні загальні принципи. Як свідчать спогади учасників подій, Андропов виступав за мирне співіснування, використання міжнародних зв'язків для науково-технічного прогресу в СРСР, залучення науки до розв'язання управлінських питань, розвиток демократії і самоуправління, зосередження партії на питаннях політики. Що це мало означати конкретно, встановити зараз важко. Характерно, що Андропов виступав проти апеляцій до досвіду «китайських товаришів» і що критика проекту Андропова — Громико з боку Шелєпіна знайшла підтримку у Косигіна.

Тут перед нами, мабуть, найзагадковіша сторінка останнього періоду радянської історії. В перспективі вимальовувався варіант, що нагадував пізніший китайський шлях реформ, шлях Ден Сяопіна. Комуністичний режим в СРСР мав можливість залишити недоторканою політичну систему, зосередивши всі сили на реформуванні економіки в ліберальному напрямку. Відповідні ідеї розвивалися в часи Хрущова харківським економістом Либерманом, підготовка реформ почалася в 60-ті роки. Косигін в чомусь нагадує Ден Сяопіна — а саме, він залишався сталіністом і в особистому плані, бо ставився до Сталіна з великим пієтетом, а, головне, в плані політичному, бо й гадки не мав про якісь реформування режиму в цілому. Ідеї Косигіна і в чисто економічному вимірі залишалися скромно-ліберальними. Хто знає, як би пішла справа, коли б ринкове реформування по-справжньому розпочалось. Неначе передчуваючи майбутній напрямок китайського реформаторства, Косигін обстоював необхідність швидкого налагодження стосунків з Китаєм і закликав Брежнєва поїхати в Пекін. 1966 року він мав нагоду зустрітися з «китайськими товаришами» в ході поїздки до В'єтнаму. В Китаї на часі була «культурна революція», і радянський прем'єр зміг особисто переконатися, що повернутися до «дружби» з Мао немає жодних шансів.

Андропов поставився негативно до спроб реформувати радянську економіку. Дивно, що його не захопив успішний досвід економічних реформ в Угорщині, хоча до Яноша Кадара він ставився з глибокою повагою і його політику схвалював. Очевидно, ліберальні економічні реформи він вважав поступкою специфічно угорській ситуації, а не неминучістю для науково-технічного розвитку соціалістичної системи. Почасти причиною була повна відсутність у нього своїх позицій і навіть серйозної зацікавленості в галузі економіки, про що згадує Арбатов. Почасти — принципова упевненість Андропова в тому, що партія повинна полишити спроби вирішувати техніко-економічні проблеми в дусі хрущовських ініціатив і цифрових

Кадар (в центрі) серед «своїх» чужих

наміток і зайнятись політикою. Почасти, можливо, скепсис щодо реформ викликаний був досвідом Югославії, яка досить далеко зайшла в спробах пристосувати соціалізм до ринку і мала тут чимало проблем. А головне, все-таки, в тому, що Андропов не піддавав сумніву централізоване планове керівництво економікою і вважав, що вся справа в елементарній управлінській некультурності і невмінні використати ті ресурси, які має комуністична система в її «класичному» (читай — Сталінському) варіанті. Через багато років цю мотивацію пояснив майбутній «гекачепіст» В.А. Крючков, один із найближчих співробітників Андропова в посольстві в Будапешті, потім у Відділі ЦК і, нарешті, в КГБ: «...Андропов побоювався, що пропоновані Косигіним темпи реформування можуть привести не просто до небезпечних наслідків, але й до розмиву нашого соціально-політичного ладу»[1].

Позиція Андропова щодо економічних реформ не виглядає такою вже несподіваною з огляду на загальну ситуацію в економічній думці в СРСР. Там панували твердолобі догматики-схоласти; головною опорою їх була кафедра політекономії соціалізму Академії суспільних наук при ЦК КПРС (І.І. Кузьмінов) та Інститут економіки АН СРСР (Є.І. Капустін), а прикривав їх сектор економіки відділу науки ЦК, який при Брежнєві очолював бездарність і реакціонер М.І. Волков, свояк Черненка. Протистояли твердолобим два різних прогресивних напрямки: «ринковики» та «математики». «Ринковики» активно виступили ще за Хрущова; крім Лібермана, серед них досить назвати Л.В. Канторовича, який після еміграції став Нобелівським лауреатом. «Математики» (насамперед Центральний економіко-математичний інститут, ЦЕМІ, на чолі з академіком Н.П. Федоренком) спиралися на традиції економічної статистики (Немчинов), досить сильні в СРСР, а з політичної точки зору були сумісними з «антиринковим» керівництвом, оскільки покладали надії на використання науки, не пов'язуючи це з реформуванням принципових централізаторсько-планових засад економіки. Особливо яскраво цю ідеологію виражав впливовий український математик — директор Інституту кібернетики АН УРСР В.М. Глушков, який переконливо показував неможливість врахувати всі необхідні

[1] Див.: *Крючков В.* Личное дело. — М., 1996. — Кн. 2. — С. 80.

для сучасного планування параметри без широкого впровадження автоматизованих систем управління (АСУ). По суті, обидві платформи не суперечили одна одній, але установка на кібернетику і математичне програмування сприяла ілюзіям щодо невикористаних ресурсів централізованої планової системи. Оскільки Андропов не цікавився економічною теорією і за посадою не мав до неї прямого відношення, важко запідозрити його в симпатіях до «математиків», але надії на (математичну) науку і комп'ютерну техніку, яка зможе найкращим чином використати «переваги соціалістичного ладу», мають в обох випадках однакові витоки.

Сутички з приводу економічних реформ та ставлення до китайського досвіду, насамперед з Косигіним, мали важкі наслідки для Андропова і закінчились для нього 1965 року інфарктом. Однак вони різко підвищили авторитет Андропова в очах Брежнєва і його консервативного оточення. Особливо вороже до Косигіна ставився його земляк — ленінградець, такий же висуванець Жданова і сталінський нарком, — Устінов. Характерно, що в ході відвідин Угорщини Брежнєв просто не знав, про що розмовляти з Кадаром, аж поки угорські товариші не повезли усіх на полювання. Ставлення Брежнєва до ідей Косигіна повністю відображають слова, сказані ним з приводу доповіді глави уряду на вересневому пленумі ЦК 1965 року: «Ну що він придумав? Реформа. Реформа... Кому це треба, та й хто це зрозуміє? Працювати треба краще, ось і вся проблема»[1]. Ця фраза дійшла і до Косигіна. Зрештою, вона була вульгарним і примітивним переломленням позиції Андропова. Розв'язання, знайдене Брежнєвим, було з апаратної точки зору геніальним: Андропова звільнили з роботи в ЦК, чим вдовольнили і Суслова, і Косигіна; його абсолютно несподівано призначили головою КГБ; а з посади голови КГБ зняли Семичастного, водночас з посади секретаря ЦК — Шелєпіна, залишивши його в Політбюро як... голову профспілок. З весни 1967 року, таким чином, загроза з боку Шелєпінської групи і «косигінської реформи» перестала існувати.

Андропов на початку важко переживав переміщення з політично важливішої посади секретаря ЦК на місце начальника політичної поліції, що на той час навіть не обіцяло звання кандидата в члени Політбюро. Однак він став і кандидатом, а пізніше і членом Політбюро і не тільки зберіг, але й примножив свої політичні позиції в найближчому оточенні Брежнєва.

Брежнєвський час можна розділити на такі періоди:

— 1964—1970 роки, до Чехословацької кризи та ліквідації її наслідків;

— 1970—1976 роки, період розрядки та Гельсінкських угод;

— 1976—1982 роки, період нового міжнародного напруження, зокрема у зв'язку з інтервенцією СРСР в Афганістані.

Міжнародні події тут були не тільки фоном, — вони відповідали глибинним внутрішнім процесам в СРСР.

Впродовж перших п'яти — шести років система комуністичної влади, незважаючи на всі компроміси і «противаги», з неймовірною легкістю втратила майже всі ідейно-політичні завоювання «відлиги».

Переворот 14 жовтня 1964 року не зустрів опору у широких мас населення. Щодо сталіністської реакції, то її перші ознаки уже кілька років можна було спостерігати на лобовому шклі вантажівок, де водії охоче чіпляли портрети Сталіна. Так трудящі виражали своє невдоволення політикою Хрущова. І все-таки усунення Хрущова викликало шок у значної частини освіченої молоді, оскільки це був переворот, за-

[1] Див.: *Бурлацкий Ф.* Русские государи. — М., 1996. — С. 152.

маскований під демократичну і законну «зміну керівництва». По-новому знову прийшли «прокляті питання», свого часу викликані «критикою культу особи», і суспільство знову було збуджене і шукало справедливості. Пройшла серія гострих антисталінських виступів на різних зборах і конференціях. Тоді на одному такому скромному зібранні прозвучав яскравий виступ Григорія Померанца, що мав широкий резонанс в Москві. Про нього варто згадати тому, що історик Померанц цілком свідомо керувався аналогією з періодом напередодні французької революції 1848 року, коли Париж був охоплений кампанією опозиційних політичних виступів на банкетах з різної нагоди. Подібна кампанія банкетів з ліберальними промовами передувала і загостренню ситуації в російському суспільстві напередодні 1905 року. Хвиля виступів і протестів, колективних звертань і листів наростала, тим більше, що влада давала нові й нові підстави.

Головною нагодою для загострення ситуації став процес Даніеля і Синявського (1965), спровокований КГБ (Шелєпін) і ЦК (секретар ЦК з ідеології Дьомічев) і схвалений на найвищому рівні. Обидва ліберально-демократичні літератори друкували свої твори під псевдонімами за кордоном, в чому не було криміналу, але що традиційно розцінювалося в СРСР як політична зрада. Відміна від Хрущовської пори полягала в тому, що репресіям спробували надати правової форми, що вилилося в судовий фарс, бо юридично складу злочину не було. Синявський був постійним автором «Нового мира», чим негайно скористалися вороги журналу. Твардовський декларував незламну позицію органу демократії статтею «По случаю юбилея», надрукованою в першому числі журналу за 1965 рік, йому відповів статтею-доносом скульптор Вучетич в газеті «Известия» (15 квітня 1965 року), а Твардовському не було дозволено надрукувати відповідь. 1965 року пройшла перша хвиля арештів («покіс») дисидентів, зокрема в Україні.

Період 1964—1967 років був надзвичайно важким часом для «Нового мира», який жив у стані облоги. Секретар ЦК Дьомічев настійливо пропонував Твардовському піти у відставку, але той твердо відмовлявся. Було призначено обговорення журналу на секретаріаті Спілки письменників (ССП), в ході підготовки якого ЦК зняв з роботи заступника головного редактора А.Г. Дементьєва і відповідального секретаря Б.Г. Закса. Підсумком суперечок стала стаття в «Правде», в якій, зокрема, говорилось: «Не виявляючи турботи про відбір для публікації в журналі кращих творів життєстверджуючого плану, які відображають те нове, що створено і повсякденно твориться працею, боротьбою нашого народу, журнал впадає в гнітючу одноманітність, викривлення правди»[1].

І все-таки розв'язка не була розгромом «Нового мира». На засіданні 15 березня 1967 року Твардовському вдалось обмежитися внутрішніми перестановками в редколегії та замінити звільнених ЦК співробітників запропонованими ним людьми (Айтматовим, Дорошем, Хитровим з «Известий», а в.о. заступника головного редактора журналу став Володимир Лакшин). Половинчастий характер підсумків війни ЦК з Твардовським пояснюється непевною позицією самого Дьомічева, який входив до кола Шелєпіна. Саме навесні 1967 року група Шелєпіна зазнала поразки.

У другій половині травня 1967 року відбувся IV Всесоюзний з'їзд письменників. Подія, що надала з'їздові певного драматизму, відбулася за його кулісами. Солженіцин звернувся до з'їзду з

Є. Синявський на засланні. Поч. 70-х рр.

Ю. Даніель в колонії посиленого режиму

[1] Див.: Когда отстают от времени // Правда. — 1967. — 27 янв.

Олександр Дубчек

листом, у якому вимагав ні більше ні менше як ліквідації цензури в СРСР. Щоправда, він говорив не про партію, а про Головліт, але й цього було достатньо. Хоча Солженіцина підтримало небагато письменників, керівництво ССП було в тихій паніці.

Те, що не пройшло в СРСР, знайшло відгук у письменницькому середовищі братньої Чехословаччини, що переживала політичну кризу у зв'язку з компрометацією керівництва Новотного репресіями Сталінського часу. Викличний жест Солженіцина сприяв загостренню кризи, що закінчилася обранням Олександра Дубчека лідером КПЧ і «Празькою весною».

Політичним рубежем була інтервенція в Чехословаччині 1968 року. «Все загинуло», сказав після Чехословаччини Твардовський. В Політбюро боролися тоді різні думки, дехто, як Воронов, був рішучим противником інтервенції, проти начебто був і Шелєпін, вагався Косигін, рішуче за вторгнення були Андропов, Устінов, Шелест, Пельше, Машеров, Мазуров... Всі ці деталі, по суті, не мали вирішального значення, оскільки йшлося про тактику, а не про оцінку «Празької весни». Все керівництво радянських комуністів дружно зустріло демократичний поворот Дубчека як загрозу власному режиму.

Ситуація тим не менш різко відрізнялась від 1956 року. Вторгнення в Чехословаччину не було спровоковане ані внутрішньо-, ані зовнішньополітичними кроками нового чехословацького керівництва. Єдиним приводом для невдоволення Москви була рішуча демократизація режиму, яка в жодному випадку не призводила до втрати керівництвом Дубчека впливу та ініціативи. Успіх програми «соціалізму з людським обличчям» був для Брежнєвського керівництва КПРС, включаючи Андропова, більшою загрозою, ніж «інтриги НАТО».

Через рік-два критично загострилася ситуація в Польщі, робітники виступили проти підвищення цін, почався той опір на судоверфах Ґданська, який пізніше породив «Солідарність». Польське керівництво змушене було застосувати силу і 1970 року відкрило вогонь по робітничій демонстрації. Ґомулку довелось відправити у відставку і замінити Едвардом Ґереком. Стабілізація в Польщі була нетривкою. В Польщі почався дисидентський рух, сформувалася його нелегальна чи напівлегальна політична структура.

Після Чехословаччини падіння Твардовського було питанням часу. Він ще деякий час тримався, але після чергової не узгодженої з ним кадрової реорганізації в журналі 12 лютого 1970 року подав у відставку, ні в чому не покаявшись. Цю дату можна вважати рубежем політичної еволюції режиму.

Найбільш політично активна частина суспільства не змирилася з крахом надій на демократизацію режиму і зайняла Лютерівську позицію «на тім стою і не можу інакше». Демонстрація протесту проти вторгнення в Чехословаччину на Червоній площі була початком дисидентства, опозиціонери свідомо обрали роль живих мішеней. Дисидентським викликом був уже лист Солженіцина до з'їзду радянських письменників, оскільки він не вміщався в лояльну політичну гру Твардовського (що і викликало його

роздратування «листівкою» безмірно ним шанованого письменника). Солженіцин пішов на конфлікт, тому що він не мав жодних надій щодо перспектив демократії в Росії і взагалі, як стало видно пізніше, був радше «білий», ніж «рожевий». Із удушенням друкованого органу інтелігентської опозиції вирішилась і доля Солженіцина: він був виключений із ССП, а потім і висланий із СРСР, ставши символічною постаттю антикомуністичного руху. Який характер матиме радикальна антикомуністична опозиція, тоді ще не було видно.

Характерно, що утвердження авторитарних методів контролю не супроводжувалось відродженням «сталінізму» в буквальному сенсі — реабілітацією Сталіна і його режиму. Після еміграції дочки Сталіна, Світлани Алілуєвої, і публікації нею за рубежем першої книжки спогадів ідея відновлення культу Сталіна втратила більшість прихильників навіть серед найагресивніших твердолобих. Зате замовкли і голоси критиків Сталінської епохи. Про репресії було заборонено згадувати. Історика А. Некрича, який написав найсильнішу тоді книжку про воєнну катастрофу 1941 року, просто викликали на парткомісію і без усяких пояснень виключили з партії. Серед партійних верхів, в тому числі і на Політбюро, часто говорили про те, що треба «саджати», але до масових репресій справа не дійшла. В перший Брежнєвський період партійному керівництву вдалося «тільки» знищити тоненький шар інтелігентських незалежних структур, що формувались, — слабенького паростка громадянського суспільства.

Другий етап еволюції режиму Брежнєва завершується авантюрою в Афганістані. Комуністичне керівництво в цей період намагається досягти компромісу з Заходом, увійти в єдину правову і політичну світову систему, зменшити тягар воєнних видатків і використати «мирне співіснування» для освоєння світових техніко-економічних досягнень і модернізації економіки. Досягнення цих цілей вимагало стабільності внутрішнього становища в СРСР.

Треба сказати, що ці задачі режим розв'язував більш-менш успішно. Перші десять років у економічному житті на перший погляд були безхмарними, особливо після того, як було освоєно нові ресурси Азійської Росії. Освоєння нафтових і газових родовищ Сибіру, діамантів Якутії та інших незліченних природних дарів неозорої країни обіцяло, здавалось, роки і роки безтурботного розвитку. Щоправда, хліба, молока і м'яса, як і раніше, не вистачало, але зрослі експортні можливості дозволяли поки що не думати ні про неефективність колгоспів, ні про економічні реформи. За цей же час радянський ВПК зробив колосальний ривок і вийшов на паритет із США, значно перевищуючи при цьому можливості Заходу в звичайних озброєннях.

На 1 січня 1990 року в Радянській Армії в строю було 63900 танків і 76520 бойових машин та бронетранспортерів, — більше ніж у всіх країн світу, разом узятих. Відповіддю на американський бомбардувальник В-1 став найбільший у світі надзвуковий бомбардувальник Ту-160, побудований до 75-ліття Брежнєва. Винищувачі МіГ-29, МіГ-31, Су-27, штурмовики Су-25, зенітно-ракетні комплекси С-300 і С-300В, найновітніші радіолокаційні станції, нарешті, аналог «Авакса» — літак дальнього радіолокаційного виявлення і керування А-50 — ці та інші досягнення радянського військово-промислового комплексу в сумі створили нечувану в історії військову потугу.

Ще 1963 року на основі міжконтинентальної балістичної ракети Р-36 (у нас її називали «Воєвода», на Заході — SS-18 «Сатана») було створено її орбітальний варіант Р-36О, ракету, яку можна було

Світлана Алілуєва

А. Некрич

розігнати до першої космічної швидкості і тримати на навколоземній орбіті ядерну бомбу потужністю в 150 мегатонн (12 тисяч бомб Хіросіми), завжди готову впасти, де накажуть. З 1969 року в районі першого радянського космодрому знаходилося в повній готовності рвонутися в небо 18 «Воєвод», потужність яких дорівнювала в сумі потужності всіх 1 054 американських МБР. Це воістину сатанинське протистояння продовжувалося до 1983 року.

Радянські ракетні підводні човни несли бойове чергування коло берегів США, флот одержав найбільший у світі підводний човен — важкий атомний ракетний крейсер стратегічного призначення «Акула» (за західною класифікацією — «Тайфун») з двадцятьма балістичними ракетами РСМ-52, кожна з десятьма боєголовками індивідуального наведення, здатними знищити середню країну. В СРСР було розгорнуто 10 ракетних дивізій з 527 пусковими установками і 650 ракетами. Мобільні пускові установки несли крилаті ракети РК-55 наземного базування, що мали дальність польоту до 3000 км; ці ракети були аналогом американського «Томагаука». На озброєння сухопутних військ надходила оперативно-тактична ракета «Ока», що замінила старий «Скад». Ракети стратегічного призначення 15Ж61 (за класифікацією НАТО — СС-24) з десятьма ядерними боєголовками кожна, замасковані під залізничні ешелони, і 15Ж58 «Тополь» на гігантських семиосних пускових установках, постійно переміщувались дорогами країни. Побудовано було перші супутники-перехватники — ІС («истребитель спутников»), продовжувались роботи по спорудженню лазерної бойової космічної станції «Скіф» і закладено таким чином основи для космічних війн.

Сприяла планам Андропова—Устинова—Громико, схвалюваних Брежнєвим, і міжнародна ситуація. США влізли в війну у В'єтнамі завдяки вульгарній «ковбойській» авантюрі президента-демократа Ліндона Джонсона, зазнавали в ній поразку за поразкою і опинилися в стані суспільної кризи. Лібералам виходити з подібних криз в Америці набагато важче, ніж правим, і складну операцію по виходу з воєнного протистояння почала нова команда в Білому домі — адміністрація Річарда Ніксона. Консервативний націоналіст-республіканець Ніксон взагалі більше дбав про інтереси Америки, ніж про принципи західної демократії, і здійснив задуманий ще Кеннеді вихід США з обіймів Думбартон-Окської угоди, що покладала на США надто велику фінансову відповідальність за світовий порядок. До стратегії Ніксона—Кіссінджера входили також вихід з В'єтнамської війни і покращення стосунків з СРСР, а для цієї мети варто було піти на контакти з червоним Китаєм. Республіканцям Ніксону і його спадкоємцю Форду вдалося вийти з В'єтнамської кризи, знайти спільну мову з росіяна-

ми, забувши про Чехословаччину, укласти угоди про скорочення стратегічних озброєнь та добитися підписання радянськими керівниками в серпні 1975 року угод в Гельсінкі. Свого часу СРСР утримався при голосуванні в ООН Хартії прав людини, і тепер урочисте приєднання Кремля до Хартії створювало нову політико-правову реальність у світі і зокрема в СРСР. Радянські керівники урочисто визнали загальне значення прав людини й основних свобод, підтвердили право особи знати свої права й обов'язки та діяти відповідно до них. «У галузі прав людини й основних свобод, — говорилося в підписаному Брежнєвим Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі, — держави-учасниці будуть діяти відповідно до цілей і принципів, Статуту ООН та Загальної декларації прав людини».

Щоправда, не дуже приховане розміщення в Європі нових радянських ракет середньої дальності «Піонер» («SS-20») тут же після укладення Гельсінкських угод наочно показувало, що СРСР буде діяти і далі з позиції сили і не змінить ні зовнішніх, ні внутрішніх політичних орієнтацій під впливом гуманістичної Хартії. Однак у зовнішньополітичній сфері Радянському Союзові було важливо підтримувати основний результат Гельсінкі — визнання післявоєнних кордонів. Що ж до внутрішньої політики, то укладення угод в Гельсінкі сприймалося як чергова безвідповідальна гуманістична декларація.

Несподівано безпосереднім результатом угод стало утворення в СРСР дисидентського Гельсінкського руху і розгортання переслідувань дисидентів.

З ініціативи професора Юрія Орлова, близького до кола академіка Сахарова, 12 травня 1976 року було створено Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. 9 листопада 1976 року створена українська громадська група (УГГ), 25 листопада — литовська, 14 січня 1977 року — грузинська і 1 квітня — вірменська. Окремі опозиційні виступи дисидентського характеру і спроби організації антикомуністичних груп мали місце і раніше. Правозахисна діяльність батька радянської водневої бомби А.Д. Сахарова почалася ще з захисту генерала П.Г. Григоренка, арештованого 1969 року за виступи на підтримку руху кримських татар. Тепер Гельсінкські групи відкрито кинули виклик всій владній системі: їх учасники діяли так, ніби вони живуть у вільній державі, і головним методом боротьби стало уперте і настирливе дотримання формально демократичної радянської конституції, Загальної декларації прав людини та Гельсінкських угод, що негайно викликало хвилю переслідувань.

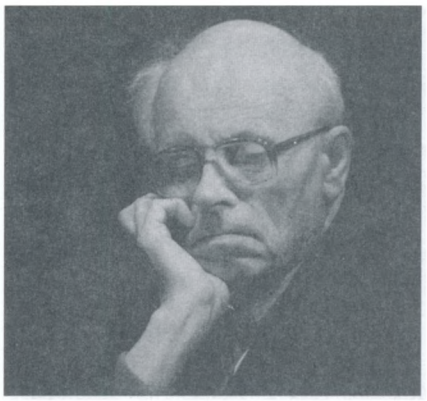

Юрій Орлов в Якутському засланні

«Зачистка» через КГБ стала одним із головних і вкрай невдячних обов'язків Андропова, але найбільш ліберальний і інтелектуальний жандарм Росії поставився до цієї справи з властивими йому добросовісністю і широтою задуму. І до, і після Гельсінкі основна ідея репресивної політики полягала в тому, щоб шляхом «профілактики» відсікти активну і самовіддану верхівку дисидентського руху від масової основи, довести її до підпілля, що деформує природу ідейного руху, і врешті деморалізувати хоча б частину лідерів, добившись від них покаянь.

Хоча дехто з лідерів дисидентства піддався тиску КГБ, загалом рух виявив високий моральний стан антикомуністичної опозиції. Зокрема, дисидентство чинило опір спробам загнати його в підпілля і принаймні завжди мало легальну верхівку. Характерна назва, яку дав своїй книзі, надрукованій уже в еміграції в США, генерал Петро Григоренко: «В подполье можно встретить только крыс». Величезною поразкою комуністичних

Андрій Сахаров

керівників був розрив академіка Сахарова з режимом і його відкрита і легальна правозахисна діяльність. Гельсінкський рух задуманий був його ініціаторами як зародок демократичної політичної партії. Його учасники виявили героїчну здатність до самопожертви, свідомо обравши собі долю першопроходців свободи майже без надії на те, що на власні очі побачать наслідки своїх зусиль. Вислів «в'язні совісті» абсолютно точно відповідає характеру діяльності правозахисників, оскільки ризик опинитися у в'язниці був майже стопроцентний, а мотивом діяльності не могли бути жодні практичні обрахунки — ним була тільки совість.

Арештовані дисиденти були б живцем поховані в сірому мороку «зони», якби не енергійна підтримка громадськості, політичних сил і державних органів демократичного світу. Сценарій правозахисної діяльності був у всіх випадках подібний: арештовувався хтось із дисидентів, на його захист та на захист переслідуваних родичів і друзів відкрито виступали інші правозахисники, тоді брали і їх, декого в психушку, декого в табори, з таборів вдавалося передати матеріали про переслідування і знущання, їх переправляли на Захід, там вони одержували резонанс, вступалися різні сили аж до американських президентів, когось звільняли, когось висилали на Захід, більшість залишалася в ув'язненні... 1976 року українська діаспора створила Вашінґтонський комітет Гельсінкських гарантій для України, потім почав діяти Американський громадський комітет сприяння виконанню Гельсінкських угод (Роман Купчинський), у жовтні 1978 року — Закордонне представництво УГГ. Підтримка Заходу була настільки серйозною, що Конгрес США навіть висунув активістів Гельсінкського руху на здобуття Нобелівської премії миру. Склалися ланцюжки зв'язків і структури, які вели героїчну боротьбу, позбавлену масової опори.

Важко судити про ідейний вплив дисидентського руху на самосвідомість радянських людей. Але треба визнати, що в результаті дисидентська опозиція мала радше символічне значення і виявилася на маргінесі суспільно-політичного розвитку. До масштабів польської «Солідарності» дисидентський рух в СРСР, зокрема український, і в подальшому не доріс. Так, в Україні в УГГ за час її існування вступила 41 особа. В списку українських політв'язнів, складеному УГГ в листопаді — грудні 1976 року, значиться 75 імен, серед них чимало «двадцятип'ятників» з підпілля ОУН[1]. Як на 50 млн. населення республіки, на 1,8 млн. в 1965 році, 3 млн. в 1982 році членів і кандидатів Компартії України та шість з половиною мільйонів комсомольців — це було дуже небагато. Гельсінкські групи були мужнім викликом, але вони не стали серцевиною масового руху опору посттоталітарному режиму.

Суспільство в цілому повернулося до «малих справ», а щодо далеких перспектив знаходилося в стані депресії і безнадії.

Можна думати, що, приєднуючись до Хартії, кремлівські керівники менш за все турбувалися про ситуацію, в яку вони потраплять у зв'язку із своїми дисидентами. З них усіх тільки Андропов

[1] *Овсієнко Василь.* Правозахисний рух в Україні // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. — Т. 1. — К., 2001. — С. 31. Там же. — Т. 2. — С. 44 — 48.

розумів, яку небезпеку являє собою жменька відчайдушних правозахисників у міжнародному плані, — офіційний архітектор радянської зовнішньої політики Громико зовсім про це не думав, а для Брежнєва всі вони були просто «шваллю». Щоправда, він після розмов з Андроповим збирався якось зустрітися з інтелігенцією, потім тільки з Сахаровим, а потім передоручив це Суслову. Бо не знав, про що з подібними людьми говорять.

Вибір на користь Гельсінкських угод був продиктований насамперед зовнішньополітичними міркуваннями, серед яких чільне місце займали тоді проблеми Китаю.

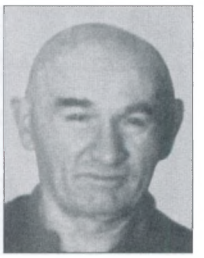
Арбатов згадує, що радянських керівників страшенно занепокоїли звістки про спроби Ніксона і Кіссінджера налагодити контакти з китайцями, і висловлює здивування з цього приводу, оскільки тут не повинно було бути жодної несподіванки. Той же автор згадує про свої розмови з югославським лідером Едвардом Карделем на тему можливості війн між соціалістичним країнами і, насамперед, СРСР і Китаєм. З погляду радянських керівників сама думка про подібний конфлікт була блюзнірством, бо за «марксистсько-ленінським» визначенням війна була конфліктом або між імперіалістами, або між імперіалістами і «народами». Між тим ворожість Китаю до «радянських ревізіоністів» ставала все відвертішою і непримиреннішою. Ревізіоністи ж завжди були для комуністів не більше ніж агентурою світового імперіалізму. Сутички на радянсько-китайському кордоні з убитими і пораненими відкривали безмежні можливості розвитку подій в цьому напрямі. Конфлікт між «братами-комуністами» переріс у гострий міждержавний конфлікт з усіма можливими наслідками.

СРСР пішов на компроміс з американцям як в питаннях обмеження стратегічних озброєнь, так і в питаннях прав і свобод людини значною мірою під тиском «китайської загрози», спритно використаної американськими політиками. Маючи в тилу проблему дисидентства і перспективу посилення демократичного руху після визнання невідчужуваності основних прав і свобод людини, Кремль усе ж ішов на ризик. Для чого?

Керівництво радянських комуністів прагнуло протиставити СРСР як цивілізовану міжнародну силу, з якою можна домовлятися у питаннях і зовнішньої, і внутрішньої політики, — агресивному Китаю, який навіть формально не визнавав прав і свобод людини і не бачив розв'язань глобальних проблем інакше, як через ядерну війну.

Це означало пріоритет зовнішньополітичних міркувань, або міркувань імперського престижу СРСР, над внутрішньою політикою, підпорядкування другої першим. Справжній дрейф СРСР до сталінізму виявився саме в зростанні імперських цінностей.

Останній період правління Брежнєва, період після інсульту 1976 року, позначився на оцінці всієї Брежнєвської епохи як «епохи застою», епохи неймовірного розквіту корупції вищих владних сфер. Поза всякими сумнівами, після серйозного захворювання Брежнєв був недієспроможний. Коли він відбув, за сучасними уявленнями, два президентських терміни, було б для країни і для його пам'яті, безумовно, краще, якби після хвороби він подав у відставку. Але не тільки сам Брежнєв ні за що не хотів іти з посади Генсека, — керівництво Політбюро до останнього трималося за цю постать! Після 1976 року вже фактично конкурують як майбутні спадкоємці Андропов і Черненко (хоча в 1976 році Брежнєв нібито вбачав спадкоємця в ленінградці Романові, 1978 року — в Щербицькому, в 1980 році — в Черненкові і

Генерал Петро Григоренко

Л.І. Брежнєв і К.У. Черненко

лише 1982 року зупинив остаточно вибір на Андропові). Здається просто неймовірним, як можна було говорити про Черненка як керівника держави — «Костя» був незамінною «шістьоркою» Брежнєва ще з Молдавії, відверто нездатною до державних справ посередністю, найвищий щабель для якої (і свого часу предмет нічних мрій) — заступник завідуючого відділом пропаганди ЦК! Але він, до того ж смертельно хворий, таки побував на посту Генсека, і в цьому секрет створеного Брежнєвим режиму.

Генсек уже в кращі Брежнєвські часи був постаттю компромісною, правили в

Ю.В. Андропов. Знімок останніх років життя

країні партійні олігархи через нього і він через партійних олігархів, і режим цей навіть не можна назвати диктатурою, не те що тоталітаризмом. Черненко, постать абсолютно ніяка, помираючи, грав роль карикатури на англійську королеву, яку йому врешті створила еволюція комуністичного тоталітаризму.

«Застоєм» і безвладдям цей період називають чи не через прагнення мати харизматичного лідера, який би рішуче розв'язував всі наболілі питання. Цього хотіла широка маса, але зовсім не хотіла номенклатурна еліта. Брежнєв таким лідером ніколи не був, а Андропов, що стояв за спиною найважливіших стратегічних рішень «епохи застою», навряд чи зумів би стати повноцінним диктатором, навіть якби доля виділила йому трохи більше здоров'я, коли він зайняв кабінет Генсека.

Найкраще систему влади можна зрозуміти на прикладі історичного рішення про введення «обмеженого контингенту військ» до Афганістану. Пізніше, коли постало питання про відповідальність конкретних осіб за цю трагічну за своїми наслідками авантюру, так і не вдалося вияснити, хто і на яких повноважних засіданнях прийняв рішення про інтервенцію. З'ясувалося, що доленосне рішення було прийняте в грудні 1979 року просто групою з кількох членів Політбюро, ніким ні на що не уповноваженою, — Брежнєвим, Устіновим, Андроповим і Громико. Формально вирішив Генсек і Верховний Головнокомандуючий Брежнєв. Однак він і в кращі свої часи не розумівся в цих справах і покладався на фахівців. Кажуть, що всіх підвів начальник ГРУ (армійської розвідки) генерал Івашутін. Однак керівництву армії вдалось довести, що і начальник Генштабу маршал Ахрамеєв, і головнокомандуючий сухопутними силами генерал Варєнніков, і командування 40 армії, що здійснювала вторгнення, були проти інтервенції. Рішуче за

введення військ в Афганістан був Устінов, військовий міністр і заступник Брежнєва в Раді Оборони, її фактичний голова. Наскільки приблизно він уявляв собі ситуацію, свідчать його рекомендації спиратися на афганські «робітничі загони». Тверезий Андропов вагався, але особиста неприязнь до мерзенного Аміна, хитрого і жорстокого самозакоханого красунчика, що без санкцій Москви здійснив переворот і убив прорадянського лідера Таракі, перемогла. Думка Андропова виявилась вирішальною, — Громико приєднався до неї без вагань. Тоді наважився і Брежнєв.

Треба, однак, зазначити, що питання про можливу втрату впливу в Афганістані далеко виходило за рамки чисто воєнних чи особистісних міркувань. Нейтральний Афганістан був від 20-х років сферою впливу Радянської імперії, король Афганістану Загір Шах був цілком лояльним щодо СРСР, модернізація королівства зійснювалась, хоч і вкрай повільно, через радянське посередництво. Після перевороту принца Дауда (1973) ситуація стала сумнівною, несподіваний комуністичний переворот Таракі 1978 року вніс повне сум'яття, а прихід до влади Аміна поставив під питання подальшу орієнтацію Афганістану. Перспектива переходу його в сферу впливу Китаю надзвичайно непокоїла радянських керівників. Отже, саме по собі рішення 1979 року про введення в Афганістан «обмеженого контингенту радянських військ» було реалізацією тих самих принципів імперії, на яких ґрунтувались контроль над «соціалістичним табором» та національними республіками.

Якщо йдеться про владні механізми, то стратегічне рішення щодо Афганістану може створити перебільшене враження про вплив Андропова на справи політичного керівництва. Брежнєв дуже довіряв Андропову, але як майстер влади тримав його під контролем. Два перших заступ-

Юрій Чурбанов, Галина Брежнєва і Микола Щолоков

ники Андропова, генерали КГБ Цінєв і Цвігун, були давніми співробітниками Брежнєва, а головне, — віддавна надійною людиною Брежнєва був міністр внутрішніх справ Щолоков, колишній секретар Дніпродзержинського міськкому партії. Щолокова в роки Перебудови не раз наводили як приклад корупціонера епохи «застою». Звичайно, порівняно з сучасними масштабами, коли розкрадаються мільйони і мільйони, цілі галузі і регіони колишнього СРСР контролюються нуворішами, говорити про епоху Брежнєва як час розквіту корупції принаймні неточно. Але йдеться не про розміри корупції самі по собі, а про специфічно соціалістичну корупцію.

Лідерів соціалістичної держави не можна назвати особисто багатими людьми — вони відповідно до особистих уподобань могли бути майже аскетами, як Андропов чи Суслов, а могли бути розпусними жадібними владиками, як Щолоков чи інші люди з оточення Брежнєва. Власне, зараз визнають, що Щолоков був добрим міністром, здібним, як для свого середовища — освіченим, а брав він не хабарі у злочинців, а з державної кишені, щоправда, безконтрольно, без совісті і обмежень. Так, йому не вистачало окремої секції в ЦУМі, призначеної для партійно-державної еліти, і він звелів відкрити йому і членам його сім'ї окремий магазин, де все відпускалося за безцінь

або й бралося «так». Так само брав і Брежнєв — головним чином «подарунки» від зарубіжних колег та своїх підлеглих. У Генерального секретаря було близько тридцяти дуже дорогих автомобілів, головним чином подарованих західними політиками, але після його смерті виявилось незрозумілим, кому вони належать — спадкоємцям Брежнєва чи державі. Самому Брежнєву було все одно — ніхто в СРСР з таким правом не міг сказати «державне — це моє». Звичайно, десь ці ниточки взаємозв'язків і взаємозалежностей упиралися в нормальну крадіжку і кримінал, і, покриваючи секретаря Краснодарського обкому Медунова, Брежнєв в кінцевому рахунку покривав і Сочінських кримінальників.

Можна уявити, як усе це Андропова бентежило, якщо він змушений був особисто по телефону вимагати від Чазова звільнити якусь співробітницю, бо вона не подобалася санітарці Н., коханці Брежнєва. До протиріч Андропова з владним середовищем, крім непереносної для нього специфічно соціалістичної корупції, додавалась несумісність КГБ і МВД, що прорвалась кривавим конфліктом між московськими міліціонерами та кагебістами уже після смерті Брежнєва. «Очищення» соціалізму стало в очах багатьох членів КПРС першорядною задачею партії.

...Сьогодні, з відстані часу і з висоти пташиного лету епоха «розвинутого соціалізму» видається нам більш обнадійливою, ніж її сучасникам. Все-таки вона була кроком вперед від диктатури, час був спокійнішим, не внушав облудних надій, але й не ставив перед людьми таких драматичних виборів, як в роки перманентної непослідовної критики «культу особи». Політичних репресій було навіть менше, ніж за Хрущова, вони були «точковими», а не масовими, найбільш непримиренних не убивали, а морально душили в «психушках». Але якою ж гнітючою і мерзенною була та атмосфера! Яким цинізмом, якою безнадією була вона сповнена! Скільки неправди нахабно несли щодня газети, журнали, радіо, телебачення! Навіть життєрадісні і злі анекдоти зникали з політичного побуту інтелігенції. Здавалось, режиму не буде кінця.

Національне питання в країні «розвинутого соціалізму». Росія і Україна

Дезінтеграція СРСР, перетворення «союзних республік» на незалежні держави стала цілковитою несподіванкою і для керівництва КПРС, і для зарубіжних «совєтологів», і для демократичної опозиції всередині країни. А між тим уже простий перелік здійснених і ледве не здійснених військових операцій радянських збройних сил показує, що велика війна залишалася страхітливою можливістю, війни на планетарній периферії лише використовувалися ворожими блоками, а реальні конфлікти відбувалися між СРСР та національними державами — його сателітами.

Так, у жовтні—листопаді 1956 року радянські війська здійснюють в Угорщині операцію під кодовою назвою «Вихрь» по придушенню повстання і упокоренню неслухняного уряду Імре Надя, в результаті якої убито 669 і пропало безвісти 51 радянських вояків; лише в Будапешті убито 2 тис. і поранено 12 тис. повстанців, 200 тис. чоловік емігрувало з Угорщини. Водночас Хрущов дав наказ розквартированій у Польщі танковій дивізії рухатися на Варшаву, і лише відчайдушна позиція Ґомулки врятувала поляків від кривавої партизанської війни. Восени 1968 року в результаті операції «Дунай» була задушена «Празька весна». В операції бу-

ло задіяно понад 20 дивізій — 500 тис. чоловік і 5 тис. танків. Військовий міністр Гречко повідомив генералам, що СРСР свідомо йде на ризик світового воєнного конфлікту. З березня до вересня наступного року тривав збройний конфлікт з Китаєм навколо острова Даманського. Ситуація на китайському кордоні знову стала вкрай напруженою через 10 років, після вторгнення Китаю у В'єтнам. 1979 року утворено Головне командування військ на Далекому Сході, якому був оперативно підпорядкований Тихоокеанський флот. На кордоні з Китаєм були зосереджені війська; самих лише танкових дивізій тут було 8, тоді як Китай мав їх усього 12. Після комуністичного перевороту в Афганістані в квітні 1978 року ситуація стала напруженою і на кордонах Середньої Азії, а в грудні наступного року в цю підконтрольну Імперії країну введено «обмежений контингент», що призвело до десятилітньої війни. У 1980—1981 роках СРСР ледве не вступив у воєнний конфлікт з Польщею у зв'язку з наростаючою дестабілізацією комуністичної влади в цій країні; Брежнєв розглядав пропозицію ввести в Польщу три дивізії на додаток до двох уже там розміщених. СРСР обмежився грандіозними військовими вченнями «Союз-80» і «Захід-81» під командуванням самого Устінова. Врятував Польщу від інтервенції переворот генерала Ярузельського, що ввів у країні військовий стан.

В оточенні СРСР тільки Болгарія зберігала вірність радянському комунізму, не пройшовши через спроби вивільнення і окупаційний режим. Румунія і Албанія з різних причин знаходилися в напружених відносинах з комуністичною метрополією, а НДР, крім окупації 1945 року, мала ще важкий досвід придушення заворушень 1953 року.

СРСР *воював* за збереження контролю над країнами «соціалістичної співдружності» впродовж усього періоду «розвинутого соціалізму» або був готовий розв'язати військові дії, утримуючись тільки перед небезпекою тривалої партизанської війни. Одна з таких небезпек реалізувалася в Афганістані і мала катастрофічні наслідки.

Внутрішні національні проблеми в СРСР мали, по суті, ту ж саму природу і чаїли ті ж самі небезпеки.

З американського жаргону до нас перейшов вислів «я маю проблеми», що означає «у мене виникли труднощі». «Національне питання» в суспільстві практично означає, що це суспільство «має проблеми». Кожне суспільство, кожна держава, кожна соціальна одиниця повинні бути консолідованими, солідарними; а «проблеми» полягають у тому, що міжнаціональні відносини в суспільстві можуть заважати його консолідації. Державне керівництво інколи готове йти на загострення міжнаціональних (міжетнічних) відносин — для того, щоб у такий спосіб згуртувати собі опору більшості («своїх») проти «чужих». Практика XX століття показала, що на ненависті до «своїх чужих» не можна довго утримати внутрішню рівновагу. Американське суспільство все менш терпиме до різного роду національних та расових упередженостей не тому тільки, що це суперечить пануючій ліберальній ідеології. Настирлива пропаганда рівності кольорових і білих, жінок і чоловіків тощо служить меті мінімізації внутрішнього тертя і консолідації суспільства.

«Пролетарський інтернаціоналізм» у Маркса і Енґельса завжди означав *зведення* національних проблем до соціальних, у такий спосіб, щоб тим самим були розв'язані і проблеми національні. Гасло пролетарського інтернаціоналізму означало ставлення до міжетнічних конфліктів насамперед як до чинника, що перешкоджає політичній кон-

солідації міжнародного пролетаріату. Національні претензії треба було якомога повніше вдовольнити ще в рамках буржуазної демократії — саме для того, щоб забути про них і зосередитися на класовій боротьбі. І пригноблений пролетаріат, і пролетаріат-переможець не повинні були мати національного обличчя. РРФСР, а потім СРСР було проголошено «батьківщиною всіх трудящих світу», як пізніше державу Ізраїль — батьківщиною всіх євреїв. Виняткова роль якоїсь однієї нації, зокрема російської, тим самим виключалась. Комуніст із неросійських етносів мав навіть деякі переваги, оскільки на своїй етнічній території міг розраховувати на більшу довіру населення, а на посаді у владному всесоюзному центрі виглядав як ілюстрація пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів СРСР. Основою консолідації радянського суспільства мала бути не національна ідея, а ідея соціалістичної революції і будівництва соціалізму та комунізму.

З національними проблемами мала справу Російська імперія, бо з національного погляду це була імперія *росіян*, а ідеологія імперії була російською національною ідеєю. Щоправда, під «русскими людьми» малися на увазі також українці і білоруси, що вимагало їх якомога швидшої русифікації. Всі «нерусские люди», *инородцы*, не могли бути консолідовані в суспільстві, хіба що «інородческа» еліта хоча б почасти включалася до дворянського стану імперії, тобто влада над «інородцями» зміцнювалась через механізми станово-бюрократичного ладу.

Особливістю СРСР від початку була та обставина, що політична консолідація його населення *здійснювалася не через розв'язання національного питання*, тобто ліквідації тих обставин, що породжували масові конфлікти в Російській імперії — міжетнічні, расові та релігійні тертя. Всі національні проблеми було оголошено *пережитками*, що належать до проклятого експлуататорського минулого і не мають нічого спільного з соціалістичним суспільством. Основою консолідації проголошувалась *соціально-політична ідея* — «союз робітничого класу і селянства» для виконання «всесвітньо-історичної місії пролетаріату».

Вже в часи «великого переламу» ідея Світової Революції була витіснена ідеєю Великої Держави, а в останнє десятиріччя Сталіна Велика Держава явно стала Великою Росією. Однак у часи Хрущова великодержавно-російська ідеологія послабшала, оскільки зроблено було фундаменталістську спробу відродити Ленінські цінності. Сам Хрущов прийшов у Кремль з України разом із своїм українським партійним оточенням («стоптаними капцями», як говорили в партійному апараті), що сприяло деякому відходу від російських великодержавних позицій Сталінської доби.

Ігноруючи реальне буття націй і зводячи вирішення національних проблем до ряду декларативних заходів і інституцій, комуністи створили суто формальний, ілюзорний нібито правовий світ, якому протистояла сувора владна реальність. Таким світом був і сам Союз Радянських Соціалістичних Республік. Демократична і навіть вишукана «Сталінська Конституція» створила цілу ієрархію національних державних утворень в СРСР, яка була б ідеальною структурою міжнаціонального співжиття, якби вона мала якесь відношення до дійсності. Насправді за правними лаштунками ховалась (та й не дуже ховалась) партійно-державна владна система, що не мала з декораціями нічого спільного, хіба що підганяла реальні структури влади до ірреальних конституційних.

Ця ірреальна конституційна система мала продовження в усіх сферах громадського життя. Щоб продемонстру-

вати всю повноту «розв'язання національного питання в СРСР», навіть там, де національні псевдореспубліки не мали реальних наукових і культурних ресурсів, створювались псевдоакадемії наук, псевдотеатри і псевдолітература національними мовами тощо, і кар'єру національна «еліта» робила передусім відданістю владі та взаємною особистою підтримкою. Центральна влада прекрасно бачила провінційну другосортність терміново створених у такий спосіб «національних культур», але саме такий їх характер найбільше її влаштовував. Радянська імперія в певних межах підтримувала навчання і наукову та культурну діяльність рідними національними мовами, але залишала «національні околиці» в стані глибокої провінційності і всевладдя бездарностей, єдиними чеснотами яких була їх партійна відданість. Такий стан речей ефективніше, ніж вульгарна заборона, прив'язував національну периферію до російського центру, а водночас розвивав у «націоналів» провінційний комплекс неповноцінності і у випадку політичного бунту вільнодумних столичних еліт дозволяв центральній владі спиратися на провінцію. Так було, зокрема, на початку Хрущовської «відлиги», коли в боротьбі проти московських критично мислячих літераторів ЦК спирався на периферію, зокрема на українське красне письменство.

Проте цей двурушницький задум приносив несподівані наслідки. Відбувався невпинний процес розвитку освіти, науки і культури, а з ним формування національних еліт високого рівня, що нерідко призводило до трагічних конфліктів у «національній глибинці» між молодими і талановитими, з доброю освітою вченими, письменниками, митцями, з одного боку, і пануючою номенклатурною національною верхівкою — з іншого. Можна упевнено сказати, що наприкінці існування комуністичної імперії в більшості республік склалися осередки національних еліт, що не завжди збігалися з офіційними структурами та формальною ієрархією.

Для партійного керівництва проблема національного самовизначення реально насамперед була проблемою автономності національної партійної організації. Регіонально-партійний принцип управління, відновлений Брежнєвим, означав також високу міру незалежності місцевих національних партійно-державних номенклатур. Ще за Хрущова склались умови, коли місцеві групування (як зараз кажуть, *клани*) формували такі комфортні життєві і владні обставини, що перспектива переїзду до Москви видавалася радше покаранням, ніж підвищенням. Природно, унезалежнення регіональних владних еліт від центру супроводжувалось посиленням корупції.

Ситуація загострилася у зв'язку з кризою комуністичної партійної ідеології на програмному рівні.

У прийнятій XXIII з'їздом КПРС програмі було записано конкретні терміни і економічні параметри побудови комунізму, що в уявленні керівництва означало водночас «догнати і перегнати Америку». Це була велика помилка Хрущова та його оточення. Природно, всі ці програмні положення не могли бути реалізовані. Після відставки Хрущова усвідомлення цієї обставини проникло і на сторінки офіційної преси. В журналі «Международная жизнь» 1965 року було надруковано статтю одного з авторів ідеї «догнати і перегнати Америку» професора О.М. Алексєєва, в якій показувалося, що намічені Програмою КПРС економічні рубежі не досягнуті і проголошена Програмою мета побудови комунізму нереальна. Всі це добре знали, але відкрита заява такого роду при діючій програмі партії загрожувала виклю-

ченням автора статті з лав КПРС та серйозними неприємностями редактору часопису. Назрівав скандал, і тут з'ясувалося, що головним редактором журналу є міністр закордонних справ, член Політбюро Громико. Треба було знайти вихід. Звернулися до Устінова; старий цинік відповів, що СРСР в досяжному для ока майбутньому не наздожене США і про це всі і так знають, а на питання, що робити, порадив чомусь подзвонити Підгорному. Невідомо, хто кому телефонував, але справу було спущено на гальмах, а про «будівництво комунізму» намагалися поступово забувати. Натомість з НДР було ввезено дуже зручну ідею «будівництва *розвинутого* соціалізму». Після короткої дискусії про те, як правильно говорити — «*развитый*» чи «*развитой*», зупинились на останньому, чим проблему соціально-політичної мети суспільства було вирішено. Щоправда, по інерції члени Політбюро ще довго правили в проектах різних доповідей та постанов «будівництво розвинутого соціалізму» на звичне і рідне «будівництво комунізму», але в прийняті документи ці правки не попадали.

Бюрократичний кінець ідеї побудови комунізму, такий схожий на анекдот, відображав реальну ситуацію перезрілого казарменного соціалізму. З часів Брежнєва було визнано, що СРСР нічого не будує, а тільки «удосконалює» свою систему. Зрештою, привид комунізму для переважної більшості населення давно уже був тільки привидом. *Режим став відкрито консервативним*, ніщо вже не маячіло на видноколі, в мареві «світлого майбутнього», і проблема самототожності і смислу життєдіяльності для суспільства і особистості стала на повний зріст.

Втрата державою партійно-політичної орієнтації на світову соціалістичну революцію чи на побудову комунізму тільки посилювала самоцінність Великої Держави, імперії як такої. Гордість за велич і могутність «своєї» Держави мала замінити «життєвий порив» епохи комуністичного фанатизму.

Національним відповідником цього великодержавного ентузіазму міг бути російський націоналізм, але тоді мультикультурному суспільству СРСР загрожувала дезінтеграція. За аналогією з американським суспільством і американською нацією можна було говорити про «радянську націю». Аналогія була б, звичайно, неправомірна, тому що американці становлять націю не з етнокультурного, а з політичного і правового погляду, як суб'єкт державного права, як народ-суверен, у якого держава знаходиться на службі. Із зрозумілих причин комуністичні лідери не могли піти на подібну ідеологію і обрали більш поміркований варіант — формулу «радянського народу як нової історичної спільності». Розмови про «радянську націю» вимагали б відвертої постановки питання про те, якою мовою вона буде послуговуватися. Само собою, це б мала бути російська мова. Однак, на пряме і відверте проголошення курсу на мовно-культурну асиміляцію народів СРСР нацією «великоросів» комуністична влада не наважувалась. Як «нова історична спільність» була нерішучою підробкою під «нову радянську націю», так підвищення статусу російської мови як «мови міжнаціонального спілкування» було нещирим прикриттям обережної русифікації.

З ідеологією російського монархічного режиму державницьку ідеологію СРСР зближував державний антисемітизм. Утвердження його до певної міри можна пояснити зовнішньополітичними орієнтаціями. З 1949 року Москва почала підтримувати арабський націоналізм проти євреїв, і з того часу до розпаду СРСР не змінювала своєї позиції. Але безсумнівно також, що анти-

ізраїльська політика розраховувала і на певні почуття всередині країни, і саме ці настанови виявились дивовижно стабільними за всіх змін режиму.

Характерний сам факт пожвавлення антисемітських настроїв в СРСР ще в роки Великої Вітчизняної війни. В роки війни взагалі армійська ідеологія сильно примітивізувалась, перед лицем щоденної смертної туги люди грубішали, всі цінності ставали простішими, страх і надія, ненависть і любов знаходили найархаїчніші прояви і коріння. В антисемітизмі прозирала крізь нашарування цивілізації примітивна людина з її давніми напівтваринними антипатіями.

Нічим іншим, як примітивністю масової ідеології пануючої партійно-державницької верхівки, не можна пояснити і той стабільний антисемітизм, який став неписаним законом її політичної поведінки, природним доповненням до матюків, — і природною заміною таких витіснених цивілізацією «ознак народності», як запах самогону. Антисемітизм партійної номенклатури був прихованим, публічно йшлося тільки про небезпеку «сіонізму», а не євреїв, але між собою в кабінетах говорилося відверто. Улюбленою «кадровою» справою було також виявлення «прихованих євреїв» та «напівєвреїв», причому найчастіше до цієї категорії потрапляли просто інтелігентніші «білі ворони».

По суті, правлячий режим був не стільки антисемітським, скільки антиінтелектуальним і антиінтелігентським. В часи «розвинутого соціалізму» набір у вищі навчальні заклади регулювався не тільки національними, а й соціальними процентними нормами: діти інтелігентів потрапляли в інститути та університети з великими труднощами, більшу половину студентів треба було набирати з дітей робітників і селян. Еліта країни повинна була відчувати вдячність керівництву за те, що її підняли з соціальних низів. При цьому більша частина інтелігентів, які страждали від цієї політики, самі були вихідцями з селян чи робітництва, у всякому разі інтелігенти в третьому поколінні становили невеликий відсоток.

У суспільстві — особливо з 70-х років — набирали силу процеси формування націонал-патріотичних течій, проти яких казенна ідеологія була безсила. І характерно, що в Брежнєвські часи найагресивнішим націонал-патріотизмом став російський.

Влада переслідувала найрадикальніші прояви російського націоналізму, певні ланки його пішли в дисидентське підпілля, але більшою мірою новий російський великодержавний націоналізм і російське неослов'янофільство стали респектабельними течіями в громадському житті Росії. За набагато менш сміливі національні проекти в неросійських середовищах репресії були негайні й жорстокі.

Ще 1963 року в Ленінграді виник таємний «Всероссийский Социал-Христианский Союз Освобождения Народа» (ВСХСОН), який згідно з програмою мав напіввійськовий характер на зразок ірландського «Шін фейн». У лютому 1967 року ВСХСОН було розкрито, учасники одержали великі строки.

В інших випадках нова націоналістична ідеологія формувалася нібито в співробітництві офіційних і неофіційних джерел. У 1965 році за дорученням МК комсомолу аспірант-філософ із університету Валерій Скурлатов підготував «Устав нрава» — проект перебудови комсомолу, де пропонував фашизацію молодіжних організацій: «...Ввести телесные наказания! Розга лучший учитель. Удар по телу — закал духа. Продумать комплекс военизации молодежи, с начальной школы. ...Нет более подлого занятия, чем быть «мыслителем», «интеллигентом», премудрым пискарём, и

нет более благородного дела, чем быть солдатом»[1]. Ідеї Скурлатова викликали певні симпатії і у комсомольського керівництва, і в колах «Університету молодого марксиста» (УММ) при ЦК ВЛКСМ. Це була пора, коли Шелєпін і Семичастний спиралися на настрої активізму, виражені Скурлатовим наївно і простодухо. Хто зна, як би закінчилась ця історія, якби дисидент Олександр Гінзбург не передав текст програми Скурлатова на Захід. Врешті Скурлатов був виключений з партії, а УММ закритий. Однак, потім Скурлатов відновлений в партії (згодом знову виключений) і став у 70-х роках одним із відомих борців проти «сіонізму» і пропагандистом слов'янофільського неоязичництва.

Більш респектабельним на початку був культурницький націонал-патріотичний рух, що зокрема породив відому «Пам'ять».

У 1965 році в Москві під керівництвом архітектора Барановського утворився клуб «Родина». Клуб зайнявся опікою над пам'ятниками російської культури, а учні Барановського внесли в справу новий елемент — пошук винуватців руйнування культури з єврейськими прізвищами. 1966 року утворено «Всероссийское общество охраны памятников истории и культуры» (ВООПИиК), у приміщенні якого (в кол. Петровському монастирі) збирався так званий «Русский клуб». Очолювали клуб письменник Дмитрій Жуков та літературознавець Петро Палієвський, до клубу входили літературознавець Вадим Кожинов, художник Ілля Глазунов, дисиденти-націоналісти Володимир Осіпов і Анатолій Іванов-Скуратов та інші. Трибуну учасникам клубу давали журнал «Наш современник», головний редактор якого поет Сергій Вікулов не приховував своїх націонал-більшовицьких орієнтацій, та комсомольський журнал «Молодая гвардия» (головний редактор якого Олексій Ніконов був знятий 1970 року за публікацію роману Єфремова «Час быка», але його наступники Ф. Овчаренко та А. Іванов твердо продовжували націонал-більшовицьку лінію журналу).

У 1970 році була написана ліберально-дисидентська «Декларация демократического движения», і як відповідь на неї з'явилось «Слово нации» — перший нелегальний програмовий документ нового російського націоналізму. Автором «Слова» був А. Іванов-Скуратов, поправки вносив В. Осіпов. Обидва мали стаж «зони». В 1970—1971 роках з'являється російський націоналістичний «самвидав», авторами якого були В. Осіпов, А. Іванов-Скуратов, Г. Шиманов, Л. Бородін (засуджений у справі ВСХСОН, нині головний редактор журналу «Москва»), Дмитрій Дудко (згодом священик), Валерій Ємельянов та інші. Осіпов і Іванов-Скуратов видають в 1971—1974 роках журнал «Вече».

Виклик агресивного російського націоналізму став настільки помітним явищем суспільного життя, що на нього відреагувало партійне керівництво. В.о. завідуючого відділом пропаганди ЦК КПРС О.М. Яковлев, майбутній архітектор Перебудови і соціал-демократ, надрукував 1972 року статтю, спрямовану проти націонал-патріотів[2], і це дорого йому коштувало: він був знятий з партійних посад і направлений послом у Канаду.

Націонал-патріотичне бродіння в кінці 70-х років продовжувалося в різних гуртках — «Витязи», Молодіжному творчому об'єднанні при Московському відділенні ВООПІіК і насамперед «Товаристві книголюбів» Міністерства авіаційної промисловості. Це останнє проголосило своїми духовними наставниками Миколая Рубцова, Станіслава Куняєва, Юрія Кузнєцова. Націоналістично налаштований письменник Володимир Чівіліхін одержав 1982 року Державну премію СРСР за роман-есей «Пам'ять», і на честь цієї події «Товариство книголюбів» після

[1] Цит. за: Национал-патриотические организации в России. — М., 1996. — С. 7.

[2] Див.: *Яковлев А.Н.* Против антиисторизма // Литературная газета. — 1972. — 15 нояб.

зустрічі з письменником було назване «Пам'яттю». Товариство влаштовувало зустрічі з письменниками Володимиром Крупіним, Станіславом Куняєвим, Феліксом Чуєвим, істориком Миколаєм Яковлевим (автором націонал-патріотичних та антисемітських книг «14 августа 1914 года» та «ЦРУ против СССР»), — словом, низовий і не цілком офіціозний російський націонал-патріотичний рух вступав у контакт із респектабельною літературною та публіцистичною верхівкою російського націоналізму.

В націоналістичному середовищі кінця 70-х — початку 80-х років посилюються настрої войовничого антисемітизму, читаються і перечитуються «Протоколи сіонських мудреців», література про сіонізм і масонство; набувають популярності такі автори-антисеміти, як Володимир Бєгун, Юрій Іванов, Валерій Скурлатов, Євгеній Євсєєв, Миколай Яковлєв. З 1981 року починаються публічні виступи академіка медицини Ф. Углова проти алкоголізму, що нібито став наслідком злочинної діяльності сіоністів, троцькістів і імперіалістів. Керівники Всесоюзного клубу «Трезвость» Борис Іскаков і Степан Жданов відкрито говорять про «сіоністський алкогеноцид російського народу». В 1984 році в «Пам'яті» починає працювати колишній секретар і неформальний ад'ютант художника Ґлазунова, художник і актор-аматор, обдарований демагог Дмитрій Васильєв, з появою якого діяльність «Пам'яті» набуває виразного спрямування проти «жидо-масонської змови». Охоронцем Васильєва був Баркашов, майбутній ватажок російських фашистів, з Васильєвської «Пам'яті» вийшов Дуґін, майбутній ідеолог «нових правих» і націонал-більшовицької партії Едуарда Лімонова, російський імперський «геополітик».

Симптоматичною постаттю російського націоналізму став в цей час економіст-сходознавець Валерій Ємельянов. 1973 року він написав «Відкритого листа Солженіцину», де звинувачував письменника в русофобії, германофільстві й сіонізмі. В 1977—1978 роки він поширював у «самвидаві» свої твори «Хто стоїть за Джіммі Картером» та «Десіонізація». Вивезена за кордон Організацією Визволення Палестини, «Десіонізація» була за вказівкою президента Сірії Гафеза Асада перекладена арабською мовою і надрукована в газеті «Аль Баас». Основна ідея «Десіонізації» полягала в тому, що євреї за допомогою масонів прагнуть до світового панування, а християнство є «сіоністським передбанником». Ємельянов закликав створити «Всесвітній антисіоністський та антимасонський фронт» для опору євреям. Через кілька років, у новій Росії, він уже відверто напише: «Евреи, как я полагаю, — это професиональные древние преступники, которые сложились в определенную расу... «Белое» человечество две тысячи лет поклоняется «жидовскому Богу», поэтому актуален девиз «Смерть жидовским оккупантам!»[1]

У розмовах Ємельянов говорив про Вікторію Петрівну Брежнєву, що «страной правят через неё её соплеменники-сионисты, а не её муж-маразматик»[2]. Ємельянов був арештований за звинуваченням в убивстві і розчленуванні сокирою своєї дружини і посаджений в «психушку», де пробув шість років. Один із його послідовників ходив по Москві в майці з написом: «Куришь, пьёшь вино и пиво — ты пособник Тель-Авива». Після звільнення Ємельянов створив Московську язичницьку общину і 1989 року організував перше масове відкрите богослужіння богу Сонця Хоросу і «антихрещення». Неоязичництво проповідував і Іванов-Скуратов у книгах «Тайна двух начал» (1971) і «Христианская чума» (1978). В цей час стають популярними йога, індуїзм, Шамбала, теософія Блаватської, пошуки основ ідеології в давньому Тибеті і відверта містика.

[1] Политический экстремизм в России. — М., 1996. — С. 264.

[2] Там же. — С. 263.

Знаменита майка з антисемітським написом

Після інтервенції в Афганістані в націоналістичному колі посилюється ідея імперської воєнної величі Росії. Найяскравіше зобразив ці настрої прозваний «солов'єм Генштабу» письменник Олександр Проханов (1981 року — роман «Дерево в центрі Кабула», 1984 року — публіцистична книга «Ядерний щит»). Військово-патріотичні мотиви Великої Вітчизняної війни (Юрій Бондарєв) об'єднувалися з модерним генштабівським патріотизмом в одній ідейній системі, наснаженій російським націоналізмом «Нашего современника» — «Молодой Гвардии» — «Литературной России».

Таким чином, в російській національній самосвідомості 70—80-х років спостерігаємо всі ті явища, які можна було констатувати в Німеччині за сто років до того: невиразне тяжіння до дохристиянських міфологем, містико-язичницькі шукання, пошуки volkisch-народного джерела державної ідеології, відчуття власної неповторності і духовної величі, ворожість до західницького лібералізму, агресивний антисемітизм. В слабшій чи гострішій формі всі ці симптоми знаходять прояв у культурно-політичному житті і подекуди піддаються адміністративному тиску і навіть репресуються, але в більшості випадків співіснують з респектабельними формами громадського життя і знаходять свої легальні організаційні ніші та друковану трибуну. Цій течії симпатизували такі відомі письменники, як Валентин Распутін, Василій Бєлов, Дмитрій Жуков, Юрій Бондарєв, Олександр Проханов, головний редактор «Роман-газети» Валерій Ганічев, — їх та багатьох інших разом з лідером російських комуністів Геннадієм Зюґановим і деякими колишніми дисидентами-антикомуністами ми зустрінемо пізніше серед натхненників ГКЧП та в шовіністичному «Русском национальном соборе», очолюваному колишнім генералом КГБ Олександром Стєрліґовим.

При всіх різночитаннях і протилежностях поглядів діячі російського націоналістичного напрямку розцінювали свої позиції як захист Росії (або комуністичної, або православно-слов'янофільської) в її одвічній боротьбі проти Заходу. В легальній літературі координати російсько-західницького протистояння досить ясно визначали літератори-«слов'янофіли». Так, В. Кожинов характеризує позицію Заходу щодо Росії іронічною цитатою з Тютчева: «...вы, — говорить у Тютчева Захід Росії, — четыре столетия тому назад достигли того единства, к которому мы теперь стремимся; ваше основное начало не уделяет простора личной свободе, оно не допускает возможности разъединения и раздробления»[1]. Захід стояв за «простір особистій свободі», а Росія відстоювала тотальне єднання навколо государя; Кожинов погоджується, що саме в цьому суть розбіжностей Заходу і Росії, і цитує французького історика Мішле, який звинувачував Тютчева у хрестовому поході проти «*демократичного індивідуалізму*». Тютчев пророкував історичне торжество Великої Греко-Російської Східної Імперії (Кожинов зауважував, що російське *Держава* — кращий переклад з французького *Empire*, ніж *Империя*). Розширення Імперії-Держави, за Тютчевим,

[1] Див.: *Кожинов В.В.* Незавершенный трактат «Россия и Запад» // Литературное наследство. Т. 92. Ф.И. Тютчев. — М., 1988. — С. 190.

було уявним насильством (*мнимыми насилиями*), що привело до «громадного воссоединения» і утворило «целый мир, единый по своему началу, солидарный в своих частях, живущий своею собственною органическою, самобытною жизнью»[1]. Навівши ці цитати, Кожинов цілком приймає антидемократичний солідаризм російської державності: «Но в чём же Тютчев видел основное «начало» этого мира, этой Державы? Прежде всего — в глубокой и мощной способности подчинять частные, индивидуалистические, эгоистические интересы и стремления интересам и стремлениям целого, общего, общенародного. Он писал о присущей этому миру «способности к самоотвержению и самопожертвованию, которая составляет как бы основу его нравственной природы» и утверждал, что на Западе, напротив, господствует совершенно иной строй жизни и сознания...»[2]

Вирисовуються контури нової імперсько-великодержавної ідеології, в якій на задній план відходять соціально-економічні програми (приватна чи державна власність) і на першому плані опиняється визнання історичної специфіки Росії як цивілізації — підпорядкування особи «целому, общему, общенародному» якщо не в економіці, то в політиці й ідеології.

Треба сказати, що в антикомуністичному ліберально-дисидентському русі і в російській інтелігентській неоформленій опозиції переважав протилежний умонастрій — саме в дусі «демократичного індивідуалізму». І справа насамперед у тому, що за своїм письменницьким і просто розумовим рівнем російська націонал-патріотична література і публіцистика були незрівнянно нижчими від ліберально-демократичного вільнодумства.

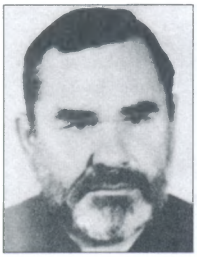
Деякі опозиційні націонал-патріотичні кола намагались залучити до себе Солженіцина, але він відверто не ішов на підтримку крайніх націоналістів. Проте, фактично в полеміці з Сахаровим великий російський письменник-вигнанець представляв саме правоконсервативний антизахідницький і антиліберальний табір. Він не міг відверто солідаризуватися з противниками лібералізму, зате як емігрант у вільному світі вибирав своїх духовних і політичних попередників поза колом класичного російського лібералізму. Свою лінію спадкоємництва Солженіцин провів не від кадетів («Партія народної свободи»), а від правих, від монархістів і щонайбільше від октябристів.

1979 року видавництво YMKA-PRESS в Парижі почало публікацію «Досліджень новітньої російської історії»; першою в серії вийшла книга приватдоцента з Франкфурта-на-Майні, видатного російського правознавця і історика українського походження, октябриста за політичними симпатіями В.В. Леонтовича «Історія лібералізму в Росії». Передмова Солженіцина до всієї серії і до книги Леонтовича витримана в тому ж антизахідницькому і антиліберальному дусі, що й твори радянських слов'янофілів. Кадети, як і в «Красном колесе», категорично відмітаються Солженіциним як «радикали». «Русская история стала искажаться задолго до коммунистической власти: страстная радикальная мысль в нашей стране перекашивала русское прошлое соответственно целям своей борьбы. От неё и от революционных эмигрантов получил Запад первые начатки искажений»[3]. Поскаржившись на надмірну чутливість Заходу до ліволіберальних «радикалів», Солженіцин далі підтримує викриття правим лібералом Леонтовичем радикалізму кадетів, який «торжествував над лібералізмом на погибіль російському розвитку». «Автор даёт нам ощутить и другие возможные срывы либерализма, выражаясь его

[1] Див.: *Кожинов В.В.* Незавершенный трактат «Россия и Запад» // Литературное наследство. Т. 92. Ф.И. Тютчев. — С. 194—195.

[2] Там же. — С. 195.

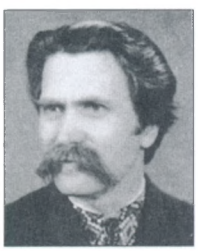
[3] Див.: *Солженицын А.* Предисловие к серии ИНРИ // *Леонтович В.В.* История диберализма в России. 1762—1914. — Париж, 1980. — С. 1.

Микола Руденко

Оксана Мешко

Левко Лук'яненко

языком: к демократическому абсолютизму и к империалистической демократии. Сегодня, когда уже и на Западе повсюду либерализм потерпел уничтожительное утеснение со стороны социализма, тем более звучны предупреждения автора, что либерализм жив, лишь пока он придерживается эволюционного преобразования уже существующих структур»[1]. Слова про бажаність еволюційного шляху, само собою, відносяться не до тодішнього комуністичного режиму, а до минулого — до можливих реформ російської монархії.

Але і правий октябризм Солженіцин не приймає беззастережно. Він явно невдоволений ліберальними «перебільшеннями» щодо вимог індивідуальної свободи: «Определяя метод либерализма как устранение всего, что грозит индивидуальной свободе, автор оставлят нас в неведении: должны ли существовать при этом духовные запреты?»[2] Його явно не влаштовував «лібералізм без берегів», свобода без «духовних заборон», що чітко розмежовувало Солженіцина і російську ліберальну інтелігентську опозицію Сахаровського кола.

Всі ці обставини необхідно взяти до уваги, коли ми говоримо про українську опозицію і український дисидентський рух.

В дисидентському русі в Україні чітко розрізнялися дві течії: загальнодемократична і націонал-демократична або націонал-патріотична. Загальнодемократичний опір комуністичній диктатурі представлений іменами генерала Григоренка (власне, він був москвичем і дисидентом-демократом, залученим до українського руху тільки завдяки організації УГГ), Леоніда Плюща, Семена Глузмана, Генріха Алтуняна, Володимира Малінковича та інших. Мало піддається класифікаціям письменник Микола Руденко, але за мотивами, що привели його до дисидентського опору, його теж можна визначити насамперед як борця за справедливість, гуманізм і демократію. Національне самовизначення приходило до дисидентів цього кола (якщо приходило) тільки пізніше, в ході переосмислення позицій внаслідок тривалих розмежувань і повного розриву з радянською владою. Такий «поділ праці» традиційний для української політичної історії — за великодержавних умов зусилля одних борців за свободу зосереджувалися на проблемах демократії, спільних для всіх регіонів імперії, інших — на проблемах національного визволення, і поєднання вимірів досягалося важко.

Що ж до українського національного руху, то на початку він продовжує традицію ОУН—УПА та інших форм націоналізму, почасти традицію українського націонал-більшовизму. З перших членів-засновників Української Гельсінкської групи письменник-фантаст Олесь Бердник прийшов до опору з національних мотивів, поєднаних з містичним світовідчуттям; Оксана Мешко успадкувала національні орієнтації ще від «боротьбистів», але сиділа в сталінських таборах за спроби захисту племінника — вояка УПА; Левко Лук'яненко організував нелегальну групу для боротьби за самостійність України на націонал-більшовицькій платформі; його подільник Іван Кандиба політично ближчий до ОУН, і пізніше увійшов до керівництва радикально правої «ОУН в Україні»; Ніна Строката-Караванська — дружина Петра Караванського, який відсидів строк за участь у молодіжному гуртку років окупації, зв'язаному з ОУН. Олексій Тихий арештовувався спочатку за протести з загальнодемократичних мотивів, але з 60-х років діяв на національно-патріотичному культурницькому полі. Зиновій Антонюк, правозахисник із виразно гуманістично-демократичними орієнтаціями, говорив про себе, що

[1] Див.: *Солженицын А.* Предисловие к серии ИНРИ // *Леонтович В.В.* История диберализма в России. 1762—1914. — Париж, 1980. — С. III — IV.

[2] Див.: Там же. — С. IV.

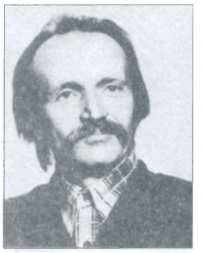
спочатку «був у таборі крайніх націоналістів»[1].

Як зазначав Зиновій Антонюк в тому ж інтерв'ю, «на злам 50—60-х років припадає поразка збройної фази національно-визвольного руху і нове переосмислення реалій з усвідомленням того, що успіху можна досягти тільки в контексті широкої легальної боротьби в масштабах усього СРСР, усього світу»[2]. Точніше кажучи, поразка збройної боротьби УПА може бути датована самим початком 50-х. Після загибелі 5 березня 1950 року Головнокомандуючого УПА Романа Шухевича («генерала Чупринки») ще подекуди діяли розрізнені «боївки», а після того, як на пункті зв'язку в лісі під Бродами 23 травня 1954 року захоплено в полон його наступника Василя Кука, УПА повністю перестала існувати. Але різні молодіжні групи напрямку ОУН виникали і діяли впродовж 60-х. Найбільшою з них була група під назвою «Український народний фронт» (УНФ), створена вчителем Д. Квецівим та істориком Б. Равлюком 1963 року за активною участю Зеновія Красівського, учасника збройної боротьби УПА, арештованого вперше 1949 року, коли йому було всього 20 років. Група налічувала близько 150 членів і мала орієнтацію в традиції ОУН, поширюючи її літературу[3]. Розкрито і розгромлено УНФ 1967 року. Великий вплив на українських дисидентів справили — уже в таборах — бандерівці-«двадцятип'ятники», що молодими хлопцями одержали величезні строки і трималися в ув'язненні з великою гідністю і мужністю.

Слід зазначити, що в таборах та в підпіллі представлена була головним чином не стара політична еліта ОУН фашистських орієнтацій, а рядові учасники партизанського руху, позначені печаттю героїзму, стійкості і солідарності. Табірне життя з його відкритим протистоянням між в'язнями та КГБ — МВД, виклично незалежною поведінкою більшості в'язнів і їх солідарністю проти режиму та його «стукачів» знімало навіть у старих націоналістів розмежування за національними ознаками, ксенофобію та антисемітизм. Правозахисний рух усі фракції антикомунізму сприйняли як найкращу тактику боротьби проти влади. Пізніше, після визволення з таборів та з розгортанням відкритої політичної боротьби, справа уже не завжди виглядала так ідилічно. Рано померлий Зеновій Красівський, твердий націоналіст-бандерівець, став керівником проводу «ОУН в Україні» (тоді ще нелегально) і організатором праворадикальної ДСУ («Державна самостійність України»), а його наступник в ОУНвУ та ДСУ, подільник Лук'яненка, колишній активіст УГГ Іван Кандиба уже повертається до агресивного антисемітизму і антикомунізму в дусі радикальних традицій українського фашизму. Більшість колишніх українських дисидентів в незалежній Україні опинилася в маловпливовій правій частині політичного спектра.

Вододіл між ліберально-демократичними та націонал-патріотичними умонастроями розмежовував людей за ставленням до прав і свобод особи, з одного боку, та до «прав нації» — з іншого. «У нашій традиції, — продовжує Зиновій Антонюк, — чи під впливом російським, чи без нього — значення не має, ігнорувати правові інтереси особи. Український правозахист 70—80-х років наголос робив на правах нації. Але сьогодні, доки ми наш правозахисний менталітет не переведемо з площини захисту прав нації у площину захисту прав особи, громадянського суспільства, а отже і демократичної України, нам не бачити»[4].

Це писалося уже в незалежній і некомуністичній Україні 90-х. Але і в 60—70-х в націонал-демократичному русі було не тільки пристосування самостій-

Вячеслав Чорновіл

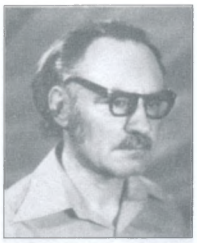
Зеновій Красівський

[1] Див.: *Антонюк Зиновій.* Принципи правозахисту — платформа єднання // Листи з волі. — К., 1999. — С. 49.

[2] Див.: Там же. — С. 50—51.

[3] Див.: Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: Т. 1. Особистості. — Харків, 2001. — С. 86.

[4] Див.: *Антонюк Зиновій.* Принципи правозахисту — платформа єднання // Листи з волі. — С. 52.

Іван Світличний

ницької національної ідеології до умов правозахисного руху, а й протистояння режимові диктатури в дусі «демократичного індивідуалізму». Більше того, саме таке протистояння дало нове дихання українській національній демократії, створивши її нову ідеологію і політичну тактику.

З середини 60-х років в Україні з'являється національний культурницький рух; так, симптомами пошуків національної ідентичності були співочі колективи Б. Рябокляча «Жайворонок», Л. Ященка «Гомін», етнографічний музей Івана Гончара, численні групи колядників, фольклорні групи. На рівні високої професійної культури з'являються такі імена, як Ліна Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Коротич, В. Голобородько, М. Воробйов, І. Калинець, Є. Сверстюк, В. Стус і багато інших. Справжнім світовим досягненням української культури став фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків», обговорення якого в 1965 році (уже після початку арештів) перетворилося на політичну демонстрацію. Протистояння влади і нового покоління української творчої інтелігенції починається на початку 60-х і стає відкритим і політично зафарбованим у перші післяхрущовські роки. І протистояння це мало спочатку не політичні, а культурні корені.

Про них найкраще сказав у відкритому листі до М.П. Бажана глибокий літературознавець, політик виняткової інтелектуальної чесності, політв'язень Іван Світличний: «Я далекий від того, щоб у всьому побачити залізну руку влади, підступ чекістів і цим пояснювати всі прикрі випадки літературного життя; отож і тут я бачу вияв передусім внутрішньолітературної боротьби, а вже потім — також і втручання позалітературних сил. ...Вже те, що Драчі-Вінграновські писали не просто, не звично і, щоб зрозуміти їх, а тим паче сприйняти й оцінити, потрібна була досить висока культура, тимчасом як Дмитерків і Чалих вільно могли споживати й примітивні анальфабети, вже це одно — в країні, де соборно-міфічний «народ» оголошено найвищим художнім суддею, а простота і загальноприступність — альфою і омегою соціалістичного реалізму, робили першого-ліпшого лікнепівського Юхимовича ніби наперед народним, вільним від будь-яких «ізмів» і давали право виступати проти Драчів від імені народу і побивати їх козирним тузом народності»[1]. Нова культурна еліта уже тому, що вона була нова і нетрадиційна, протистояла панівній політичній релігії з її неминучим догматизмом і традиціоналізмом. «На тлі таких суцільних літературно-політичних молебнів поезія шістдесятників — без молитов і поклонів — видавалася атеїзмом і чортівщиною, і правовірні церковники могли клеїти відщепенцям ярлики вже не лише формалізму чи модернізму, але й куди страшніших ревізіонізму, націоналізму, антирадянщини. І вони, певна річ, так і робили — чимдалі сміливіше і войовничіше, особливо після історичної зустрічі Хрущова з митцями»[2].

Як і в Москві 60-х, провокації керівних партійних літературно-митецьких посередностей призвели до конфлікту, що розв'язався, зрештою, не критикою «формалізму», а набагато трагічніше. В 1965 році пішла серія арештів і «судів», жертвами яких стали молоді українські інтелігенти. Це викликало протести і серед респектабельної частини української інтелігенції: з запитами до ЦК Компартії України звернулися Михайло Стельмах, Андрій Малишко, Григорій Майборода, листи з настійливим проханням роз'яснити причини репресій підписували Віктор Некрасов, генеральний конструктор Олег Антонов, Сергій Параджанов, Віталій Корейко,

[1] Див.: *Світличний Іван.* Голос доби. Листи з «Парнасу». — К., 2001. — С. 518, 519.

[2] Там же. — С. 520.

Платон Майборода, Леонід Серпілін, Ліна Костенко, Іван Драч, вчені А. Скороход, Ю. Березанський, О. Ситенко, К. Толпиго. Пізніше, з новою хвилею репресій 1972 року, на знак протесту подав у відставку керівник Спілки письменників України Олесь Гончар.

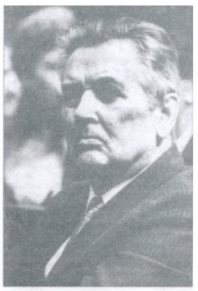
1965 року з'явився у «самвидаві», а потім і друком у закордонному видавництві «Сучасність» лист Івана Дзюби до Першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю. Шелеста і голови Ради Міністрів УРСР В.В. Щербицького з додатком — великою працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Цей твір пішов до читача через рік після початку післяхрущовської реакції і мав надзвичайний резонанс в українському суспільстві і навіть у цілому світі. Книжка-послання до керівництва ЦК Компартії України була породженням надій і ілюзій шістдесятих років і переповнена посиланнями на Леніна і партійні постанови часів «українізації». Пізніша історія боротьби навколо ідеології, сформульованої в книзі, закінчилася перемогою панучого табору — ворогів автора, і Дзюба нібито здався. Але варто нагадати, яке приголомшуюче враження справила вона на всіх — потаємних тоді — її читачів. І справа була зовсім не в маловідомих цитатах із Леніна — більшість критично думаючої публіки тоді вже не розраховувала на відродження «справжнього ленінізму». Свіжим подихом історичного вітру було те переживання і усвідомлення національного почуття, яким жила відважна праця недавнього аспіранта академічного Інституту літератури. Це було гуманістичним і демократичним варіантом національних прагнень України XX століття, нечуваним для тодішнього суспільства. Вперше люди замислилися над «культурою національних почуттів», позбавлених будь-якої ксенофобії, — ці думки Івана Дзюби найбільше, мабуть, врізалися відтоді в пам'ять.

Був, звичайно, у книги і прямий політичний контекст. Після провалу хрущовських експериментів закінчилася і «відлига», і відтепер можна було сподіватися тільки на підтримку націонал-реформаторства з боку зміцнілої місцевої верхівки. Певні симпатії книга Дзюби, звёрнена безпосередньо до українського партійного середовища, там подекуди зустрічала.

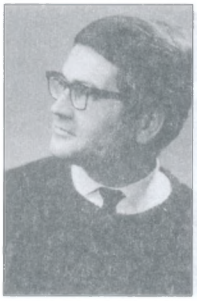
Дзюба зазнав поразки, в тому числі особистої. Він не міг піти на відчайдушний і абсолютний опір владі так, як це зробили його радикальні друзі-дисиденти. І зрозумів його найкраще близький йому по духу видатний український мислитель з американської діаспори Іван Лисяк-Рудницький. Він показав, що поразка виступів українських дисидентів 60—70-х років — це не просто торжество владних репресій, а й вияв глибокої духовної кризи нової української політики. Вона опинилася перед дилемою: або повернення до ідеології старого українського націоналізму фашистського зразка, або фундаменталістський націонал-комунізм. «Таким чином, два видатні українські дисиденти, Іван Дзюба та Валентин Мороз, кожен пройшовши власним трагічним шляхом, зайшли у глухий кут. Їхню невдачу не можна пояснити лише особистою моральною нестійкістю — радше вона має ширше симптоматичне значення. Дзюба та Мороз утілювали відродження в українському дисидентському русі двох могутніх течій — націонал-комунізму й інтегрального націоналізму, які панували на українській політичній сцені у міжвоєнний період. Падіння Дзюби й Мороза ілюструє банкрутство цих двох течій у сучасній українській політичній думці»[1].

Порівнюючи українську національну самосвідомість 60—80-х років з російською, можемо констатувати схожі явища: тяжіння до етнографічних реалій, етнічних коренів та прадавніх іде-

Олесь Гончар

[1] Див.: *Лисяк-Рудницький Іван.* Історичні есе: В 2 т. — К., 1994. — Т. 2. — С. 480.

Іван Дзюба

ологем аж до захоплення містикою, поетична «народність» світогляду, націонал-патріотична спрямованість у політиці, переважання національного солідаризму над демократичним персоналізмом («право нації») тощо. Паралелізм феноменів дивовижний остільки, оскільки йдеться і про домінуючу націю — росіян, і про націю, що заговорила про свій колоніально-гноблений стан, — українців. Напрошується висновок, що певна ідеологічна спільність таких різних за своїм політичним статусом народів зумовлена не стільки піднесенням боротьби, що піднімала їх на вищі щаблі духовного розвитку, скільки розкладом старої спорохнявілої ідеології, утворенням духовного вакууму, що заповнювався альтернативним світоглядом із давніми, глибоко традиційними і надзвичайно живучими коріннями.

Це, безсумнівно, мало місце, і нові явища в духовному житті націй СРСР були також і симптомами розпаду і відмирання комуністичної ідеології. Але колосальна різниця між Москвою і Києвом полягала в тому, що в новому українському національно-культурному русі представлені були найвищі і найбільш *європейські* досягнення, тоді як російський націонал-патріотичний рух у культурному та інтелектуальному відношенні був консервативним, традиційним і врешті нецікавим.

Важко визначити політичну орієнтацію українського культурного руху і зв'язаного з ним дисидентства в його ранній період 60—70-х років. Можна б назвати його «новою правою» в стилі Ґенона, оскільки ця політика готова була прийняти навіть соціалістичні форми власності, а точніше, була байдужою до соціально-економічних програм, виявляючи виняткову чутливість до національної сфери. Однак, навіть у найближчих до волюнтаризму виявах український національний рух далекий від таких націонал-патріотичних платформ, як російський націонал-більшовизм у стилі «нових правих». В особі Валентина Мороза, не кажучи вже про «двадцятип'ятників» з ОУН, цей національний рух швидко деградує до старого націоналізму. Той «національний комунізм», який обстоював Іван Дзюба, радше мав би бути національною платформою для якогось типу «демократичного соціалізму». Сталося так, що ця ідеологія не пустила політичного коріння. Однак, питання про долю націонал-комунізму та про перспективи його еволюції до національного «демократичного соціалізму» залишалося відкритим — попереду був тривалий процес еволюції комуністичної верхівки суспільства.

Як реагувала влада на появу нового українського національного руху?

Шелест принаймні не виявляв агресивності по відношенню до національного дисидентства, повернувши увесь свій гнів проти демократичного «ревізіонізму» чехословацького зразка. Він був одним із яструбів 1968 року, і саме слово «модель» в Україні стало непристойним, оскільки про різні «моделі соціалізму» говорили в Празі. По суті, Шелест шантажував московське керівництво небезпекою «Київської весни» за аналогією з Празькою, щоб виторгувати українському ЦК (і комуністичній Україні в цілому!) додаткові автономні права. Для раціоналістичної філософії настали важкі дні, грізні постанови ЦК Компартії України спрямовані були проти західницького «формалізму» в культурі, себто проти культурно-політичного європеїзму. Позиція ж ЦК щодо книги Дзюби залишалася невизначеною. КДБ України проявляв, з погляду пізніших партійно-поліцейських оцінок, беззубий лібералізм. Шелест санкцій на репресії не давав.

Арешти січня 1972 року були наслідком рішення Політбюро ЦК КПРС від

30 грудня 1971 року про ліквідацію «самвидаву», а в лютому 1977 року Політбюро ЦК КПРС на пропозицію Голови КДБ Ю. Андропова і Генерального прокурора СРСР Р. Руденка прийняло рішення про арешт керівників Гельсінкських груп Юрія Орлова, Олександра Гінзбурга, Миколи Руденка і Томаса Венцлови. Проте, Андропов не мав прямого відношення до «українського» конфлікту. Ініціатором політичного наступу на Україну був Суслов. Саме він запропонував поставити на чолі ідеологічної роботи в Україні В.Ю. Маланчука, якого гостро не любили всі керівники республіки і який відкрито і злобно проводив українофобську політику. Керівника українського КДБ Нікітченка усунули за «лібералізм», а замінив його генерал Федорчук, особиста креатура Брежнєва. Пізніше, 1980 року, з переходом Андропова на посаду другого секретаря ЦК, за наполяганням Брежнєва Федорчук змінив його в КДБ, хоча Андропов хотів бачити своїм наступником Чебрикова (до речі, дніпропетровця).

Тихе удушення Шелеста (1972 рік) і Підгорного (1977 рік) було для Брежнєва почасти зведенням особистих рахунків. Усунувши обох своїх українських «друзів», Брежнєв, по-перше, ліквідував правління в Україні *харківської* групи, до якої обидва належали і яка мала певні національні сентименти. Харків'ян замінили *дніпропетровці*, Шелеста — земляк і улюблений вихованець Брежнєва Щербицький. По-друге, усунення Шелеста, а потім і Підгорного виглядало як поразка «української» партії. Брежнєв намагався виглядати в цій ситуації як «російська людина». Негайно почалося витіснення української мови з ужитку в українському партійно-державному апараті, а, отже, і в усьому офіційному громадському житті України.

Зняття Шелеста з посади партійного керівника України стало елементом політичного наступу на провінційні національні партійно-державні клани.

В інших національних республіках зміна влад відбувалася за ініціативою і активною участю КГБ СРСР і Андропова. В Грузії дуже близька до Брежнєва людина, Мжаванадзе, змушений був піти з посади першого секретаря ЦК під тиском кричущих матеріалів про корупцію і був замінений врешті-решт колишнім комсомольським керівником, а потім міністром внутрішніх справ Едуардом Шеварднадзе. В Азербайджані першим секретарем ЦК став колишній голова місцевого КГБ Гейдар Алієв, висуванець Андропова. Розмах корупції в Азербайджані тут же став відомий у світі завдяки публікації колишнього співробітника ЦК КП Азербайджану Зємцова, що виїхав у Ізраїль. Як свідчили опубліковані ним матеріали КГБ, пост міністра торгівлі республіки коштував 250 000 руб., міністра комунального господарства — 150 000 руб., ректора інституту — до 200 000 руб., місце студента університету — 20—25 000, медінституту — 30 000, Інституту народного господарства — 35 000, звання академіка — 50 000, посада першого секретаря райкому партії — 200 000 рублів[1].

В кінці Брежнєвської ери почалася «узбецька справа», що мала аналогічні параметри. Вона увійшла в «перебудову» разом з її сумнівними ентузіастами — слідчими Генпрокуратури Гдляном та Івановим, але розпочав її КГБ Узбекистану спочатку на чолі з генералом Нордманом, а потім — генералом Мелкумовим. Узбецька справа розросталася і все більше кидала тінь на популярного і досі в Узбекистані першого секретаря ЦК Шарафа Рашідова, від якого важливі деталі слідства приховувалися і який врешті помер від інфаркту. Характерно, що у всіх випадках всупереч прийнятим нормам результати слідчої роботи далеко не пов-

П.Ю. Шелест

[1] Див.: *Восленский М.* Номенклатура. — М., 1991. — С. 281.

Л.І. Брежнєв і Шараф Рашідов

ністю доповідались партійним керівникам, що дало привід (в Узбекистані) пізніше звинувачувати керівництво місцевих КГБ в посяганні на керівну роль партії.

З партійно-апаратного погляду проблема боротьби з «місцевим націоналізмом» виглядала як частина проблеми корупції, вирішенням якої могла бути тільки *чистка* при опорі на силові органи держави. Впродовж 70—80-х років наступ на корупцію національних партійних еліт, а під цим приводом ідеологію національної партійно-державної автономії, становив найделікатнішу операцію силових структур, керовану безпосередньо КГБ на чолі з Андроповим через голови місцевого партійного керівництва.

Якщо окинути одним поглядом всю «соціалістичну співдружність» як імперію комунізму з центром у Кремлі, то виявиться, що вже до початку 80-х років як система держав ця імперія була в стані дезінтеграції. Вихід національних республік із Союзу тільки завершував процес, розпочатий Югославією і Китаєм. Різниця полягала в тому, що перші «схизми» залишали в цілості основи суспільного ладу, а останні зруйнували казармений комунізм як систему.

Американські аналітики висловлювали думку, що Радянському Союзові варто було свої відносини з підконтрольними державами побудувати так, як відносини з Фінляндією; в такому випадку система була б гнучкішою і надійнішою. Варто нагадати, що первісні плани Сталіна, очевидно, були саме такими. Від цих давніх планів залишилася лише установка Сталіна на нейтральну Німеччину, яка, на його думку, була б більш прихильною до СРСР, ніж до США. Ця ідея уже його соратникам видавалася нереальною, щоб не сказати безумною, і такою ж нереальною виявилася уже в кінці 40-х ідея несоціалістичних держав східної Європи, контрольованих СРСР. Здійснення подібного плану відповідало б давній імперській і глобальній традиції Росії. Однак виявилось неможливим встановити ефективний контроль над новими територіями соціалізму, і система вибрала простіший і примітивніший вихід.

Чи була система взаємовідносин національних складових СРСР ближчою до російського етнічного націоналізму, чи вона більше нагадувала прозахідницько-космополітичну імперську систему, чи, нарешті, вирішальними виявилися партійно-комуністичні ідеологічні риси імперського ладу?

Хоч як би викликало це спротив у посткомуністичних націоналів, спроби характеризувати Україну та інші республіки СРСР як російські колонії не витримують серйозної критики. Щоправда, політичний гніт, якого зазнавали західні і південні околиці Росії, був подвійним порівняно з гнітом, що його зазнавав російський центр, — а, може, й потрійним, враховуючи провінційну обмеженість місцевих національних намісників. Проте, російська нація як ціле, російський народ, російська інтелігенція нічого не вигравали від системи імперського гноблення, — на відміну від «нормальних» колоніальних режимів. Якщо йдеться про економічне становище, то російська глибинка жила навіть гірше, ніж Узбекистан чи Закавказзя. Від нібито експлуатації околиць індустріальний російський Центр страждав більше, ніж «експлуатовані». Порівняно з Заходом проблема «Північ—Південь», як зазначав ще Мераб Мамардашвілі, за ірраціональних умов СРСР набувала зовсім протилежного характеру. Цим, власне, пояснюється те, що спалах російського націоналізму в 70-х роках був ще активніший, ніж спалах націоналізму в Україні та інших республіках. В російській національній

свідомості зміцнювалось парадоксальне переконання в тому, що Росія має «звільнитися» ...від своїх національних підлеглих.

Не будь цієї свідомості, не було б Біловезької Пущі 1991 року.

Похід «світового села»

Японія міняє культурні стандарти

Піднесення боротьби «колоній і напівколоній» треба було б чекати в тих країнах Азії, де зосереджено більше половини людства і від виходу яких на політичну, господарську і культурну авансцену найбільш залежать долі світової цивілізації. Це насамперед Китай, Індія та Японія. Країн, що перебували на околицях світової цивілізації, але ніколи ніким не були завойовані, можна назвати небагато, — мабуть, Ефіопія, Японія, Саудівська Аравія — і все, з деякими заувагами також — Китай (якщо проігнорувати «варварські» завоювання, що закінчувались асиміляцією завойовників, — монголів та маньчжурів). Всі вони залишались дуже архаїчними, крім Японії.

Японія зберегла тяглість власного культурного розвитку і при цьому стала одним із найбільш динамічних факторів післявоєнного світу, при чому її піднесення пішло не на шкоду, а на користь Заходу. Японія — на протилежність Китаю — з епохи Мейдзі обрала західну орієнтацію і зуміла асимілювати не тільки технічну культуру Європи і Америки, а й істотну частину їх духовних досягнень і стандартів, зберігаючи при цьому власні унікальні традиції. Китай з початку 50-х років став, здавалося, найсерйознішою опорою світового антизахідного комуністичного руху, а Індія — однією з баз «руху неприєднання», «третього світу», ніби нейтрального, а на ділі все ближчого до СРСР і все небезпечнішого для Заходу.

Врешті Китай після 1956 року перетворився на найбільш вагомий чинник дезінтеграції комуністичного світу; суперечності між Китаєм і СРСР наростали і під кінець ери Хрущова дійшли до воєнного протистояння. Суть і глибина конфлікту може бути осмислена лише з врахуванням глибоких цивілізаційних відмінностей між двома країнами, а останні будуть краще зрозумілими, якщо ми почнемо не з червоного Китаю, а з капіталістичної Японії.

В 1947 році Японія прийняла демократичну конституцію, стаття 9 якої забороняла використання збройних сил в міжнародних конфліктах. Армія і флот перестали відігравати будь-яку роль в її подальшій історії. 1951 року в Сан-Франциско підписано мирну угоду між Японією та США, після чого американські війська було виведено з країни, і Японія повністю повернула незалежність. Договір не був визнаний СРСР, і тільки 1956 року радянсько-японські переговори закінчилися укладенням угоди, що юридично покінчила із станом війни. З середини 50-х років в Японії починається бурхливий економічний ріст — «економічне чудо», спричинене проривом насамперед в наукомістких виробництвах. Японія виявилась на найпередовіших позиціях у визначальних для цивілізації галузях науки і техніки.

Як могло статися, що такий стрімкий прорив відбувся на базі архаїчних культурних традицій?

Японія завжди була країною з такою ж чітко вираженою потестарною домінантою в культурі, з переважним впливом силових структур на всі інші, як і увесь Далекий Схід. Щоправда, на відміну від китайської політичної культури японська система не зберегла абсолютної влади імператора. Після аристокра-

тичної епохи Хейан до влади прийшли самураї (епоха Токугава), і імператор став чисто номінальним володарем краю. Істотні риси цієї системи збереглися і після реформ Мейдзі, і у XX столітті, — найважливіші рішення приймались, щоправда, у присутності імператора нарадою вищих урядовців, насамперед військових, але він при цьому мовчав, тільки освячуючи нараду своєю пристутністю. Зберігся традиційний інститут імператора (і навіть той самий Гірогіто на троні) і після прийняття конституції 1947 року.

В японській культурології та літературі після війни знаходимо яскраві характеристики авторитарного стилю життя і спілкування, притаманного японцям. По-новому відкрилася Японія після війни і людям Заходу.

Європейці, які відвідували Японію, писали про контраст між жорсткістю і навіть брутальністю поведінки японців з незнайомими, в натовпі, — наприклад, в метро, — і церемоніальною сердечністю та солідарністю в колі близьких та знайомих. Ці риси повсякденного побуту відображають давні і глибокі реалії. Як писав Сьодзабуро Кімура[1] в есеї «"Люди зору" і "люди голосу"», японці завжди жили цілком роз'єднаними тісними групами, всередині яких панувала повна взаємопідтримка. Японська культура, як говорилось, репрезентує тип, у якому явно домінували потестарні, владні відносини. Групи, що іменувались словом *бе* («діти») і охоплювали широке коло спільнот від аристократів-«клієнтів» до рабів і власне дітей, були упорядковані квазіродинними відносинами, що визначали структуру суспільства в архаїчну давнину. Групування суспільства у дуже закриті структури, строго ієрархічно підпорядковані, можливо, зв'язане з воєнним минулим — адже японці прийшли на острови з континенту, на островах вони полювали на тубільців-айнів, доки не витіснили їх на північ, на острів Хоккайдо. Якщо користуватися класифікаціями Фромма, давні японці безумовно, належать до етносів із некрофільськими культурами. Жорстокість і агресивність сусідили із незвичною для Європи формою індивідуалізму: в Японії відокремлений індивід, що сам приймає відповідальні життєві рішення, — *idiotes, о-собь*, — є фігурою нетиповою, але завжди в групі наявною, ніби сільський божевільний, який є неодмінною належністю японської громади, але завжди один. Він — «*ymiкач*», а всі інші надзвичайно некритичні щодо групи «своїх».

В Японії правили не особи, а сімейні клани. Строго один одному співпідпорядковані були і великі соціальні групи: на першому місці за престижністю були воїни (самураї), на другому — селяни, вже далі йшли міські стани — ремісники і, на останньому місці, купці. Найвищою моральністю, власне, взірцем моральності взагалі, була моральність військових, сформульована в кодексі «Шлях самурая». Ідеал самурая — покора своєму сеньйору та абсолютна лояльність щодо нього, самозречення, безстрашність, стоїцизм; все це зображено уже в епосі XV століття «Гікейкі» в образі Фума Бенкея, що з'являється пізніше в театрі Но. Багатія-купця зневажали, і часті селянські бунти спрямовані були не стільки проти самураїв-владик, скільки проти багатіїв, перекупщиків тощо. Тема гордої бідності і ідеал рівності були в Японії ще більш поширеними, ніж у Китаї.

Місто взагалі — порівняно недавнє явище: до 710 року, коли була побудована столиця — Нара, японський двір взагалі кочував у районі Асука, Нара стала першим містом в Японії. 794 року столицю перенесено в Хейян (нині Кіото). Міська культура, коли вона склалася, протистояла традиційній як низова і

[1] В Японії переважає написання прізвища на першому, імені — на другому місці.

сміхова. В XVII столітті в японській культурі з'являється герой-міщанин *тьонін*, сміховий двійник витонченого принца Гендзі з хейянського роману XI століття. «Економічне чудо» означало неймовірну урбанізацію Японії. Більш ніж дві третини Японії вкриті лісами; більш ніж три чверті японців живуть у містах на узбережжі, причому більшість із них — у гігантських конурбаціях-мегаполісах. Радикально змінилися, звичайно, не тільки міський побут, а й ставлення до міста і городян. Але щось істотне лишилося.

Сільські громади були дуже закриті і контрольовані, але зате молодіжні групування, бешкетники і головорізи, — явище для японського села звичне. Молодіжні антиструктури мали перед сільською громадою ту перевагу, що вони легко об'єднувалися в надтериторіальні групи, підкоряючи собі сусідні молодіжні зграї і методами необмеженого насильства контролюючи сільські громади. Жорстокі повстання спалахували, як суха трава. Ое Кендзабуро в романі «Футбол 1860 року» проводить паралелі між лівим молодіжним бунтом 60-х років, селянськими повстаннями на сто літ раніше і різними позиціями японця в роки до і після Другої світової війни. Будучи під великим впливом Достоєвського, Ое крізь усі епохи проводить якщо не двійників, то братів — мало не близнят.

На початку епохи Мейдзі це — брати-самураї, молодший з яких шукає затвердження в організації селянського бунту. Попри філософські ремінісценції Ое добре обґрунтовує соціальними обставинами особливості бунтів «молодших» в Японії: в країні майорату, де тільки старші сини спадкували все, — молодшим, в тому числі самураям, нічого було втрачати. У війну 1941—1945 років молодший брат добровільно пішов у військове училище, старший мобілізований після університету; виявляється, що саме він легко сприйняв відроджувану садистську солдатську жорстокість, а совісливий доброволець молодший, убитий вже після демобілізації в сутичці з робітниками-корейцями, наривався на смерть-спокуту. Нарешті, в післявоєнній парі реаліст-старший втрачає сенс життя і відмовляється від ідентичності з своїм сільським корінням, тоді як меншим рухають ті ж насильницькі інстинкти і той же безмежний егоїзм, що й воєнними героями, але спрямовані вони на творення лівих і в той же час націоналістичних неформальних груп. Перед нами, таким чином, — дві Японії: Японія порядку і традицій — це вона зберігала відданість самурайському кодексу честі, завойовувала Азію, відновлюючи старовинну звірячість щодо ворогів і переможених, а після війни втратила духовні орієнтири; і Японія — антиструктурний двійник, яка завжди легко ішла на сваволю, розбій і бунти, рвалася в війну до патріотичних подвигів, але відчула докори совісті після поразки, а в новому повоєнному побуті металася між правим і лівим екстремізмом.

Побутова культура, культура комунікації в дуже модерновій нинішній Японії має стільки особливостей, що в добрих підручниках японської мови для іноземців (насамперед американців і англійців) пояснюються не тільки мовні явища, а й правила поведінки. В Японії прийнято просити пробачення не тільки тоді, коли ти в чомусь винен, а в кожному випадку, коли твої вчинки мали якісь дошкульні наслідки. Якщо водій автомобіля збив пішохода з його власної вини, і ні потерпілий, ні поліція не мають жодних претензій, слід однаково вибачатися перед потерпілим і навіть відвідати його в лікарні. Манера європейця виправдовуватися і доводити, що він не винен, викликає у японців сильне невдоволення. Відповідно дякують не за відповідальну дію з добрим наміром, а за гарні наслід-

ки дії. При цьому японці, ідучи з гостей, не дякують, а вибачаються за причинений клопіт. Вся поведінка будується так, щоб передбачити і не допустити проявів «поганих почуттів» у інших людей. Європеєць схильний ставити собі в заслугу свої успіхи і звинувачувати інших у невдачах; японська культура має зворотний стандарт. Способом виразити повагу до іншого є демонстративне засудження себе і *членів своєї сім'ї*. Відповідно не прийнято прямо говорити «ні» — це велика грубість; натомість вираз сумнівів або нерішучості фактично означає «ні». Якщо збори на підприємстві не підтримують якоїсь пропозиції, то ніхто не заперечує, але всі або мовчать, або ставлять безглузді запитання, що, по суті, не вимагають відповіді.

Основне правило японської соціальної психології — «необхідність постійно рахуватися з невираженими емоціями інших (особливо негативними) і упереджувати їх»[1]. Японський автор Кітаяма зазначає, що у всій поведінковій культурі японців домінує вираження необхідності пристосовуватися до інших, взаємозалежність з іншими. «Імовірно, ... що спостережувана в японській культурі тенденція до самопринижения являє собою фому адаптації до культурного середовища, в якому панує *концепція особистості, як одного із взаємозалежних її членів*»[2] (курсив мій. — *М.П.*).

Англійська поведінкова культура заохочує прямий вираз думок і бажань, при цьому — на відміну від багатьох європейських — заохочує і компроміс. Але це виявляється в принципі більшості, абсолютно чужому Сходові. Рішення більшості в Японії недостатньо. Японці теж прагнуть до компромісу, навіть у формі малосмислених підсумкових виразів-узагальнень, і консенсус завжди прагнуть досягти перед засіданням. Голосування уникають. Як зазначає Вежбицка, люди повинні вести себе, як одна людина.

Сьодзабуро пише: «У японців немає мови. У нас немає мови як засобу істинного спілкування, що виникає між взаємно протиставленими людьми і між людьми різного складу. Зв'язатися простими словами з людиною іншого складу, іншої місцевості або країни — це складна інтелектуальна операція, що супроводжується надзвичайним душевним напруженням. Але без цього як об'єктивувати себе і жити в завтрашньому міжнародному суспільстві? Можна сказати, що досі японцям понад усе бракує того душевного стану, який дозволяє ясно виразити себе через слова, і через логіку слова виявити міру для спільного життя з іншими (японці завжди живуть або зовсім розрізненими групами, або тісними групами, де всі взаємно підтримують один одного), а не ізолюватися від людей іншого складу і не розчинитися серед інших. І саме тому у японців не виникла істинна повага до Людини. Там, де відсутнє безпосереднє спілкування з людиною іншого складу і відношення напруженого взаєморозуміння і напруженої взаємозалежності, що виникає при цьому, — там взагалі не може виникнути абстраговане загальне поняття поваги до Людини»[3]. Характерно, що п'єси театру кабукі не видавались повністю аж до епохи Мейдзі — вони не розглядались як твори літературні, як мистецтво *слова*. Як і комедіа дель арте, театр кабукі ґрунтується на імпровізації, в ньому головне — актор; *слово — не більше, ніж жест*.

Наївно було б, звісно, думати, що японці не обмінюються повідомленнями і не розуміють мовних актів. Але в дискурсі японської культури визначальною є спонукальна домінанта. Слово насамперед — це жест, який щось *виражає* для того, щоб до чогось *спонукати*. Слово включене в ритуали і церемонії спілкування. Спільне обговорення справ для солідарного і колективного їх розв'язання в традиції не було соціальною нормою.

[1] Див.: *Вежбицкая Анна.* Семантические универсалии и описание языков. — М., 1999. — С. 677.

[2] Там же. — С. 664.

[3] *Сёдзабуро Китамура.* «Люди зрения» и «люди голоса» / Пер. з рос. М.С. Федоришин. Диалог мировоззрения // Человек и мир в японской культуре. — М., 1985. — С. 251.

Звідси та обставина, що її Сьодзабуро називає культурою *зору* на відміну від культури *слова*. Не тільки японська — вся далекосхідна культура традиційна і тримається на ритуалі, церемонії, обрядах. Повідомлення об'єктивної і безсторонньої інформації про стан справ у універсумі спілкування відіграє другорядну роль в комунікації чи, може, осмислюється як вид церемонії. Тому й культура ґрунтується не стільки на слові, скільки на зоровому ряді. Навіть поезія прагне просто *показати* картину, і витончені коротенькі поезії-*хокку* є, по суті, словесним дублікатом зорового образу. Зображення відіграє першорядну роль, і в відчутті гармонії просторової організації зображуваного і японська, і китайська культури не мають рівних у світі. Мовчазне спостерігання, таке притаманне японцю, породжує не тільки свою культуру мовчання, — в тісній групі «своїх», де поза сумнівами солідарність поведінки і не треба нікого переконувати, говорять більше очима, як наголошує Сьодзабуро. Сублімацією щоденного буття на рівні духовності є насамперед цілісна і синтетична *картина*, сповнена гармонії, а не той «показ словами» (грецьке deiknùmi), який з часів «Одіссеї» визначав дрейф західної культури до аналітичної раціональності.

Тільки зважаючи на цю обставину, можна зрозуміти величезний інтерес Абе Кобо до проблеми ідентичності людини з її *обличчям* (роман «Чуже обличчя», 1966). В далекосхідних релігіях і насамперед в китайських віруваннях — не одна душа, а багато душ, і як мінімум дві душі фігурують в різних віруваннях — душа-образ і душа тваринна (життєва сила). Душа-образ, *ґештальт* індивіда, основа його ідентичності, у багатьох культурах асоціюється з іменем, виглядом і насамперед лицем, слідом, тінню, образом у дзеркалі тощо. Якщо в українській мові (вслід за польською) «особа» походить від давньослов'янського «собь» (громада), як і грецьке idiotes, то в російській «личность» — від «лицо». Для Абе, великого традиціоналіста, європейські способи спілкування нагадують безадресну рекламну листівку, тоді як традиційне японське спілкування — радше індивідуальний лист. І не випадково сам роман Абе має форму листа героя до дружини. Тільки враховуючи незрозумілий європейцю контекст обговорення, *дискурс*, можна зрозуміти, як тема втрати обличчя може зосередити увагу письменника протягом сотень сторінок. Йдеться, по суті, не про обличчя як фізичний феномен, а про обличчя-ґештальт як «стежку від людини до людини», за висловом Абе.

Ставлення до особистості в традиційній японській культурі резюмується старими буддійськими ідеалами, для яких буття є сон, і тільки погляд на світ з позицій абсолютного ніщо, небуття дає можливість і духовного, і естетичного прозріння. За легендою, в часи династії Тан монах запитав майстра з храму Кодзен І-кана: «Що є шлях дао?» Той відповів: «Він просто перед тобою». «Чому ж я його не бачу?» — запитав чернець. Майстер відповів: «Ти маєш "я", тому ти і не бачиш; доти, доки тут є "ти" і "я", існує взаємна зумовленість і неможливе ніяке "бачення"». Або інакше, як естетична норма — у Дзеамі: «Художник здатен передати настрій і всі фарби природи, змусивши зробитися свій дух безколірним і байдужим; перетворившися в ніщо, його дух стане здатним обійняти всі явища всесвіту, бо тоді стане рівною енергії всесвіту його творча сила»[1].

Маємо дещо інший, ніж у Європі, варіант переходу від нормального стану індивідуальної психіки до пасіонарності (святості): відхід «вгору» по схемі Фромма не до повної самовіддачі в

абсолютній вірі, а до повного розчинення в анонімній безособовій стихії — з тим же результатом втрати «я», віддачі його вищим силам.

І все ж головне і найбільш характерне для Японії — те, що вона чужу культуру слова асимілювала.

Аж до імператора Муцухіто ставлення до європейських «дияволів» залишалося непримиренним. Не змінивши релігійно-ідеологічної системи, близької до китайської, Японія змінила саме орієнтацію щодо європейських цінностей. І ця рішуча зміна являє собою таємницю Японії.

Японія на зламі століть не лише сприймає всю німецьку військову та державно-правову систему, що може бути пояснене воєнною орієнтацією тодішньої японської культури. В країні поширюється література і театр європейського штибу. Улюбленими драматургами Японії стали Шекспір, Ібсен і Чехов. Звичайно, широкий культурний загал просто захоплювався небувалим видовищем рудих бороданів, що увесь час курили люльки і розмовляли біля каміна. Але відбір насамперед згаданих трьох особистостей не випадковий.

Інтерес до Шекспіра пояснити найлегше: в його трагедіях японці впізнавали свої власні жорстокі повісті і риси театру кабукі. Що ж до Ібсена і Чехова, то тут, мабуть, крім відзначеної дослідниками чутливості японського глядача і читача до критики європейського індивідуалізму, проявлявся і згаданий шок від європейського діалогічного дискурсу. Немає краще побудованого розгортання діалогу, ніж у Чехова, — мабуть, у всій світовій драматургічній культурі. Якщо вірити Сьодзабуро, це мало в Японії з її голодом за *культурою слова і діалогу* справляти велике враження.

Уже читаючи Абе, який умисне змішує метафізичні міркування про маску з науково-технічними обрахунками про її майбутні параметри, дивуєшся, скільки Японія зуміла взяти *контексту* від європейської цивілізації. Тут справа не стільки в дивовижній здатності японців засвоїти всю європейську технологію, скільки в усій атмосфері, що оточує цей європейський світ і асимільована японцями. При цьому, як підкреслює Абе Кобо, надзвичайна податливість є те ж, що надзвичайна стійкість.

Можна припустити, що Японії було легше прощатися із своєю архаїкою, ніж Китаю, бо значною мірою ця старовина була саме в Китаї і запозичена.

Японці були для Китаю «східними варварами» і дійсно завдячують Китаю основами культури, що її вони асимілювали. Дуже довго в Китаї говорили, що у японців немає нічого цікавого, крім мечів та віял. Японія довго була периферією китайської цивілізації, її глибокою провінцією, і навіть самих себе китайськокультурні японці називали по-китайськи, «східними варварами» (*мої*). Але, запозичивши від китайців їх ієрогліфічну письменність та старовинну книжність, японці не могли перейняти всієї китайської культурно-політичної системи. Адже конфуціанська книжність для Китаю була фактором і державної, і етнічної консолідації, а для Японії резонерське слово Кун Цзи саме по собі нічого не говорило. Тому Японія виявилась більш схильною до буддизму, який на тисячу років (з кінця VI до кінця XVI століття) став навіть державною релігією — мало не в західному, віросповідному сенсі слова. Система буддійських монастирів будувалася паралельно з системою державного провінційного управління, монастирі стали центрами освіти.

В епоху Хейян систему можна назвати теократичною, — особливо в період *інсей* в XI столітті, коли імператор прийняв статусченця, щоб бути «всього лише» наставником свого сина-наступника і реалізувати систему «генерального

[1] Див.: *Завырылина Т.А.* Становление индивидуалистического сознания и «новая драма» в Японии //Человек и мир в японской культуре. — М., 1985. — С. 230.

секретаря буддійського ЦК» при виконавчій владі. Саме ця система, в якій призначення сановника на посаду «військового міністра» сприймалось як кінець кар'єри, породила естетику споглядання і культ жіночності.

Ця ж система породила саме поняття Японії. В буддійській традиції було поняття *кшетра* — «природне середовище людини», якому відповідали два терміни китайського буддизму: *ґо* (японське *куні*) як назва природного середовища та *ґоцзя* (японське *кокка*) як назва середовища соціального, хоча чіткої межі між цими значеннями не було. Для японських буддійських ченців XIII століття Сайтьо і Нітірена важлива була саме єдність природного та державного середовища, де хаос в природі передвіщував хаос у суспільстві. Умиротворена держава-середовище (*тінґо-кокка*) була водночас і утихомиреною природою.

Сайтьо першим і вжив для найменування Японії вислів «Велика країна Сонця, що сходить» (*Дай Ніппонкоку*), який раніше вживався як назва місця проживання богів-камі або, якщо для іменування територій, то тільки локально, як назва тієї чи іншої провінції[1].

Паралельно з китайськокультурною Японією (школа *канґакуха*) існувала в Японії епохи Токуґава і національно орієнтована культура *кокуґакуха*, що ґрунтується релігійно на низових культах *сінто*. Заперечення елітарної теократії і всевладдя сьоґунів відтворювало характерну рису далекосхідного варіанта цивілізації: на верхніх поверхах ідеології утверджувались загальнозначущі абстрактні ідеологеми, на нижчих продовжували життя *камі*, старі японські племінні боги.

Таке історичне самоусвідомлення — через буддійську релігію при опертті на традиційні японські вірування *сінто* — стало в майбутньому засадою протиставлення китайській культурній самоідентифікації. При цьому апеляція до чуттєвості стала одним із способів протиставлення китайській культурі. В літературі опір китайському резонерству виявляє, наприклад, поет XVIII століття Нанкай Ґіон, що висловлював революційні на той час ідеї: для Нанкай «таємнича властивість» поезії виявляється не в тому, що вона пояснює моральнісні принципи, а в тому, що вона є «піснею, що передає почуття людини»[2].

Сьогоднішня критичність Японії щодо самої себе і своєї «безсловесності» сама має бути сприйнята критично. Попри всі поверхово-поведінкові та глибинно-цивілізаційні традиційні відмінності від Заходу, які, безумовно, істотно змінюють характер західних інститутів, коли вони реально функціонують в Японії, ця країна все ж сьогодні належить до одного культурно-політичного простору з європейсько-американським світом. Гострі самооцінки, які ми зустрічаємо у кращих представників японської культури, радше демонструють нам ті особливості взаємозв'язку особи і суспільства, які Японії були спільні з далекосхідною цивілізацією і які Японія сьогодні зживає.

Японія бачить себе в європейському дзеркалі і Європу в дзеркалі азіатському. Це означає, що вона здатна сприйняти себе саму об'єктивно, ніби збоку, критично поставитися до своїх вад, — можливо, і не приймаючи повністю західної цивілізаційної позиції. Хто знає, як складеться майбутнє світової цивілізації. В чомусь вона поступиться західними стандартами перед Сходом.

Чи так бачить себе Китай?

Марксизм по-китайськи чи Китай по-марксистськи?

Якою мірою риси культурних стандартів, зазначені насамперед самими японцями, спільні для Японії і Китаю?

[1] Див.: *Игнатович А.И.* Учения о теократическом государстве в японском буддизме // Буддизм и государство на Дальнем Востоке. — М., 1987.

[2] Див.: История всемирной литературы. — М., 1988. — Т. 5. — С. 569.

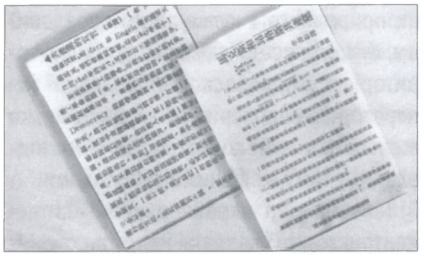
Ясної відповіді на це питання в китаєзнавчій літературі немає, хоча сінологія має для цього достатньо матеріалу. Зокрема, величезний науковий доробок має російська сінологія, традиції якої продовжено в радянській науці особливо з 60—70-х років, коли під впливом політичних подій китаєзнавство стало дуже актуальним. В 80-х, коли залучення молодих сінологів до дослідницької роботи дало вже перші вагомі результати, у нас виявилися і типові для європейської гуманітарії недоліки: філософські коментарі до давньокитайської мудрості будуються переважно в термінах сучасної західної «філософії життя», шляхом прямого співставлення китайських текстів з проблематикою і сюжетами сучасної європейської культури. Таких копітких неупереджених досліджень, як у японістиці, сінологія не принесла.

А головне в тому, що *китайська* наукова і культурна самосвідомість не дала нічого подібного до японської самокритики.

Якщо питання поставити більш вузько і конкретно, то йдеться про те, що слід розуміти під висловом «китайський марксизм»? З шістдесятих років говорили про китайський «націонал-комунізм» — радянські догматики з осудом, західні спеціалісти нейтрально. Самі китайські комуністичні ідеологи цього терміну не вживають, але по суті не мали нічого проти подібного самовизначення, не раз підтверджуючи свою опору на національну традицію. Проблеми ніби немає, якщо йдеться про впливи китайської культурної традиції на сприйняття марксизму: безумовно, кожне європейське вчення попадає поза Європою на своєрідний національний ґрунт. Проте, по-перше, саме існування марксизму як системи на кшталт, наприклад, теоретичної фізики, економічної школи чи хоча б якої-небудь цілісної християнської конфесійної догматики вкрай сумнівне, «варіанти марксизму» подекуди несумісні. По-друге, йдеться врешті-решт про те, що «китайський марксизм», можливо, є варіантом не марксизму, а типово китайської ідеології з використанням всього-навсього словника модного в революційних рухах XX століття європейського комуністичного віровчення.

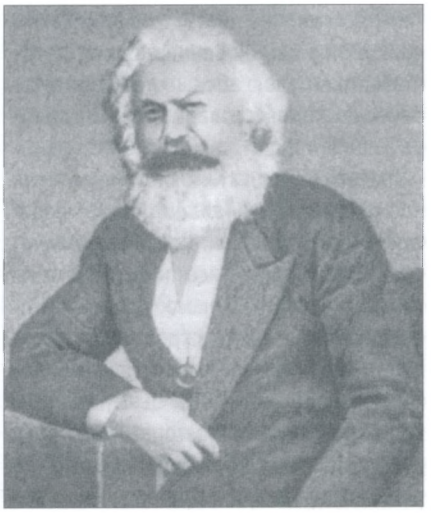
Якщо «китайський марксизм» — не спроба осмислити реальність Китаю в поняттях «марксизму взагалі», а ідеологія чи вчення, що має суто китайські коріння і лише зовнішньо подібне до аналогічних текстів російських, італійських чи французьких марксистів, природно пошукати ті архаїчні цивілізаційні стандарти, які знаходять вияв у ідеології китайських «червоних». Як, зрештою, і в інших ідеологіях, і в усій китайській культурній традиції абстрактного і поведінкового рівнів.

Сам Мао Цзедун дав приводи радше для подібного розуміння. Він дуже часто повторював, що вчився на Конфуції і зовсім не знав Маркса. «Я сам вийшов з лісового університету, саме в ньому піднабрався знань. Колись я вивчав Конфуція, «Четверокнижжя» і «П'ятикнижжя», вчив шість років, визубрив напам'ять, хоча і не розумів. В ту пору я дуже вірив у конфуціанство, навіть твори про це писав. Потім я шість років вчився в буржуазній школі. Шість і сім — всього тринадцять років. Я вивчив звичайний для буржуазної школи набір природничих і суспільних наук, а також педагогіку. П'ять років в педагогічному училищі, два роки в середній школі та ще скільки часу провів в бібліотеці»[1] (Мао працював помічником бібліотекаря в Пекінському університеті. «Лісовий університет» починався з Ґоміньдану, в рядах якого молодий Мао завідував відділом пропаганди в керівництві армії. — *М.П.*) Освіта «класика китайського марксизму» досить типова для китайського інтелігента серед-

нього рівня (кращу підготовку окремі щасливці одержували в західних університетах), це — традиційна китайська вченість, до якої потім досить поверхово додаються елементи європейської освіти, що їх гуманітарний зміст Мао легко відкинув як «буржуазний». Мао Цзедун висловлювався про себе і ще критичніше: «Я — доморощений філософ, а ви — філософи заморського зразка»[2]. Не слід сприймати ці слова за чисту монету, як це робили укладачі московського антимаоїстського цитатника: характерне для далекосхідної культури самоприниження було і тут елементом ввічливості. Зрештою, скромне визнання себе «доморощеним» було радше виявом гордині, бо для китайця «заморський» — не просто оцінка, а зла лайка. Але правда, що Мао читав лише окремі твори Маркса, перекладені китайською, бо це була єдина мова, яку він знав. Появу нашого жалюгідного «Філософського словника» в перекладі китайською він сприйняв як культурну подію і часто з ним полемізував. Безумовно, знання давньокитайських текстів у нього було краще.

Можна сказати, що і Мао був уже не типовим для поколінь китайських активістів 50—60-х років. Школа давно була європеїзована, в 20-х роках багато перекладалось із європейських мов, зокрема із російської. Це стосується не тільки політичної ідеології: за перші десять років КНР в китайському перекладі вийшли твори Фадєєва, Серафімовича, М. Островського, Фурманова, Шолохова, О. Толстого, Вс. Іванова, Сейфулліної, Лавреньова, Еренбурга, Федіна, Катаєва та ін-

«Маніфест комуністичної партії» вперше в китайському перекладі (1919). Маркс трохи схожий на китайця

ших радянських письменників. Багато китайців вчилося в Москві та інших містах, поки конфлікт не розгорівся в повну силу. Китай знаходився в тому ж культурно-політичному полі «діалектичного та історичного матеріалізму» і «соціалістичного реалізму», що й СРСР. *Модернізація і вестернізація Китаю ішла досить активно — через посередництво комуністичної Росії.*

Є, однак, фундаментальні стандарти і культурні сценарії, які діють глибше, ніж конкретні вчення і літературні твори. Йдеться про ніби «саме собою зрозуміле», те, що сприймається некритично, про що *не питають*. Всі конкретні ідеології, вчення, релігійно-філософські системи сучасного і минулого — це відповіді на питання, що поставлені в глибинах культурної самосвідомості. Можливі і альтернативні відповіді, але для культуролога найцікавіше — не відповідь, а питання. І якщо в культурі функціонує якесь занесене з-за кордонів явище — книжка, образ, сюжет, — яке в певній культурі *не запитане*, то таке культурне явище всохне без коріння або буде перетлумачене, можливо, з протилежним змістом.

Таким глибинним фоном у кожній культурі є своєрідна для неї проблема-

[1] З виступу з питань філософії, Бейдайхе, 18 серпня 1964 року // Маоизм без прикрас. — М., 1980. — С. 43—44.

[2] Див.: Там же. — С. 65.

тика, постановка питань, що виникають навколо співвідношення людини із соціальною групою або, що до цього дуже близьке, людини і влади. Кожна культура має свій дискурс чи свої дискурси.

Традиційним для Китаю було уявлення про *абсолютність влади*. Межі імператорської влади ніколи не обговорювалися. Як говорилося вище, імператор міг не тільки звеліти будь-якого підданого відправити на заслання за дві тисячі лі, повісити або й четвертувати — *ван* міг «покарати» навіть богів. При цьому ставлення до реальних імператорів могло бути дуже критичне і в історичній пам'яті, і в реальній придворній практиці, але ніхто не міг піддати сумніву небесний характер *де*, владної харизми. Імператор не одержував її від сакрального джерела, а сам був сакральним джерелом влади — адже держава була і світською, і релігійною організацією, а *ван* і государем, і духовним владикою. Влада сприймалась як джерело не тільки покарань, а й насамперед добробуту і спокою в Піднебесній; колись це було буквально — вану належав весь врожай, потім він його розподіляв, і всі одержували їжу нібито з рук вана. В переносному вигляді такий патерналістський смисл владних відносин залишається завжди в китайській традиції: адже державна влада і імператорські ритуали були єдиним механізмом, який стягував народ в цілісність. Ані єдиного ринку, ані інформаційного обміну в неозорому Китаї так ніколи й не було.

Безпосереднім наслідком такого уявлення про владу було те, що людина, яка не визнавала імператорської владної харизми *де*, вважалась тяжким кримінальним злочинцем. А оскільки «варварське» оточення імперії влади Китаю не визнавало, то воно за природою було не просто «чужим», а й злочинним. На відміну від Японії, що відповідно до буддистської (індійської за витоками) традиції виробила поняття «батьківщини» як природного і культурного середовища, Китай увесь світ вважав етнічною територією «Піднебесної», підвладної імператору, а «варварів» — людьми, які не визнають чи «не знають», що вони підвладні, і тому є злісними злочинцями.

Звичайно, ці вкрай архаїчні «китаєцентристські» уявлення не могли сприйматися серйозно в XX столітті, коли техніко-економічна відсталість «Піднебесної» ні для кого не становила секрету, а імператорська влада давно відійшла в минуле. Хоча нібито марксистська теза про переміщення центру світового революційного руху спочатку з Європи в Росію, а потім з Росії в Китай нагадувала в чомусь старовинний «китаєцентризм», немає підстав вважати, що китайський «націонал-комунізм» є просто відродженим уявленням про «варварський» буржуазно-ревізіоністський світ як периферію Піднебесної. Однак, оскільки державна, імператорська влада реально в історії Китаю була основним чинником етнічної консолідації китайців, можна припустити, що парадигма абсолютної духовної і політичної влади державного Центру відіграла і продовжує відігравати певну роль у фундаменті китайської культури. Вона пережила імператорську епоху не тільки в уявленні про виключність долі Китаю, а й у загальному протиставленні світів «своїх» і «чужих», світів, до яких принципово порізному застосовуються критерії добра і зла. Тут коріниться й ідея Мао Цзедуна про принципову відмінність суперечностей із світом ворогів від «суперечностей всередині народу».

Виразні сліди владної парадигми легше побачити в іншому культурному горизонті — в традиційній концепції ритуалу.

В.В. Малявін характеризує її таким чином: «В класичній традиції Китаю ритуал став принципом зв'язку речей і врешті — знаком неділимої повноти

буття, що становить відмінну якість життя. Ритуальна дія, за традиційними поглядами китайців, вершиться в просторі "одного тіла" — *і ті*, всі аспекти якого співвідносяться між собою інтимно і органічно. Ідея "єдинотілесності" забезпечувала нерозривний зв'язок між поняттями "людське тіло, суспільство і космос". Слід, однак, підкреслити, що "єдинотілесність" в граничній повноті своїх властивостей являла собою, за китайськими поняттями, "пустоту" (*сюй*), рівнозначну неохоплюваній вмістимості і тим самим — абсолютній відкритості. Ця «наповнена пустота», будучи втіленням граничної цілісності, залишалася вкрай самоочевидною, але, як пустота, вона не була даністю, і її існування мало характер, як говорили в Китаї, "самоприховування", "самоспустошення", "самоусунення". Філософема пустоти визначила особливості осмислення символізму культури в китайській традиції. Вона дозволила тлумачити всі обряди як знаки сокровенної присутності "пустої тілесності". Тому фундаментальним принципом релігійної традиції Китаю є паралелізм "зовнішнього" і "внутрішнього"[1]».

Щоб ідея «пустоти» ритуального простору була яснішою, доцільно порівняти дві релігійні традиції Китаю — конфуціанську і даоську, оскільки ритуал в них сприймається і тлумачиться по-різному. Л.С. Васильєв, сінолог з симпатіями до концепції «мандрівних культурних структур», підкреслює, що мутні і містичні даоські культи мають «варварське» південне походження і в чомусь доповнюють традиційний для північного, ханьського Китаю холодний моралізаторський стиль, властивий вченню Кун Цзи (Конфуція). З іншого боку, кожен китаєць має схильність і до конфуціанства і до даосизму і є часом трохи конфуціанцем, а часом трохи даосом[2]. В Китаї можна водночас ще й бути трохи буддистом, — принаймні відвідувати всі три храми, — але перерахувати всі культи просто неможливо, бо в Китаї припустима відправа місцевих і «непристойних», «ідолопоклонських» культів у рамках загального ритуалу і наповнення абстрактної ритуальної «пустоти» локальними культами. Якщо не було спеціального імператорського засудження, то можна було бути членами і антиструктурних протокомуністичних «сект» *сецзя*.

Думається все ж, що принциповою для Китаю є *дуальність* конфуціанського і даоського первнів. За своєю суттю вона не становить особливості китайської релігійної традиції. Традиційна конфуціанська обрядовість і самосвідомість репрезентує урегульовану і централізовану формальну систему культу, тоді як даосизм — екстатичний і містичний бік релігійної практики китайця. Подібну двоїстість релігійно-філософської свідомості маємо в іудаїзмі (левіти і пророки), християнстві (церковна структура та харизматичне і аскетичне чернецтво), ісламі (ортодоксальні богословсько-правові «школи»-мазхаби і містичні ордени дервішів) тощо. В добре організованій релігійній структурі виключається транс, екстатичне безпосереднє спілкування з богами, оскільки спілкування з Богом покладається на посередників між вірними і Богом, спеціальних виконавців ритуалу — священнослужителів, тоді як містичні культи в кожній релігії допускають безпосередню комунікацію в стані трансу з вищими (чи нижчими, темними) силами.

В європейському релігієзнавстві до Мірча Еліаде залишалися невивченими типологічні зв'язки містико-екстатичної лінії з шаманізмом; Еліаде, добре знайомий з шаманістською культовою практикою Тибету та сибірських народів, переглянув духовну історію Греції і показав шаманістський характер фріго-фракій-

[1] Див.: *Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В.* Этническая история китайцев на рубеже Средневековья и Нового времени. — М., 1987. — С. 173.

[2] *Васильев Л.С.* Культы, религии, традиции в Китае. — М., 1970.

ських за походженням хвиль культу Аполлона, потім діонісійських культів, а пізніше орфізму, що непокоїли і водночас постійно доповнювали олімпійські вірування і ритуали. Хвилі містико-екстатичних культів застигали, немов вулканічна лава, нашаровуючись на давні стабільні вірування і обряди, і суспільство знов і знов потребувало свіжої духовної страви. Особливістю Китаю можна вважати постійний характер співіснування двох сторін чи полюсів культової практики — формально-моралізаторської (конфуціанської) і екстатичної (даоської). При цьому якщо в Японії в приблизно такій самій ситуації перевагу мали або буддизм, або сінтоїстські культи місцевих богів-*камі*, то в Китаї спроби вважати вчення Конфуція, Будди і даоса Лао Цзи бодай рівноцінними не одержали підтримки: серед китайських Вчителів перше місце було упевнено відведене Кун Цзи.

Це істотно зазначити тому, що принципово важливе для всіх китайських релігійно-філософських концепцій уявлення про *дао* (буквально «шлях») найбільш довільно асоціюється з європейськими уявленнями про життєвий шлях, шлях-долю, шлях до світлого майбутнього, еволюційний поступ всесвіту тощо. Ідеологема «шляху» стала наріжним каменем також і в конфуціанстві; всі приймають формулу Лао Цзи — «спочатку було дао, дао породило одне, одне породило два, два породило три». Різноманітні тлумачення *дао* упродовж віків (Лао Цзи жив у VI—V столітті до н.е., як і Кун Цзи, трактат «Лао Цзи» написаний, можливо, не ним, а його послідовниками через два століття) аж до обговорення догматиками-марксистами «питання», чи *дао* має матеріальну, чи ідеальну природу, модернізують архаїчні уявлення і віддаляють нас від даоського першообразу. Цікаво, що образ «звичайної» подорожі, універсальний у світовій літературі, в культурі Китаю займає якраз дуже скромне місце[1]. *Дао* мусило бути подорожжю *сакральною*. Виходячи з ідеї Еліаде про шаманістські витоки ранніх філософем і зокрема про роль трансу — «шаманського польоту» — як парадигми численних міфологічних «подорожей через *той світ*», можна припустити, що першоджерелом дао була шаманістська екстатична ритуальна практика.

Ритуал, що здійснювався імператором і підвладними йому структурами аж до кожної окремої сім'ї, мав охопити всі конкретні вірування аж до місцевих демонологій і тому бути нейтральним щодо них. Засуджуючи місцеві культи як ідолопоклонство, офіційний релігійний Китай не відмовлявся від них, а асимілював — так само, як асимільовані були численні не-ханьські народності на південь від долини Хуанхе. Саме тут, в поєднанні несумісних, з європейської точки зору, вірувань, а не в доповнювальності екстатичних і формалізованих культів, полягає специфіка Китаю. Саме звідси ідея «пустоти» як *позбавленості всіх конкретних визначеностей*, ненаповненості здійснюваного імператором ритуалу реаліями, надто прив'язаними до конкретних груп і культур. Саме тому офіційний китайський культ абстрактний, моралізаторський і холодний.

Всередині ритуалів маємо градації від вищого, «пустого» рівня до нижчих, все більш туманних, екстатичних і «непристойних», гідних осуду з погляду конфуціанськи освіченого китайця, але все ж *своїх*. Цьому континууму протистоїть *абсолютно чужий* «варварський» світ, ритуали якого тільки демонструють його «дикість». Звідси ідеологема відносності й градацій релігійно-культової доброякісності — від повного розчинення в «пустоті» на вищому рівні до занурення в демонологію сумнівних місцевих культів. Китайська система оцінок «дистанції

[1] Див.: *Воскресенский Д.Н.* Китайская повесть XVII века // Заклятие даоса. — М., 1987. — С. 14.

від бога до людини» *релятивна*. «Хоча будь-які локальні культи були, з офіційної точки зору, негідним освіченого мужа ідолопоклонством, оскільки їх прихильники приймали видимі образи богів за справжню реальність (якою з точки зору класичної традиції була лише «пустота»), ці культи все ж вважались корисними, а, отже, і істинними тією мірою, якою вони сприяли встановленню гармонії між людьми і небесними силами»[1].

«Суперечності всередині народу» в «діалектиці» Мао Цзедуна є іншим, європейським за виглядом формулюванням цієї старокитайської ідеї релятивності і моральної нерівноцінності сегментів «свого» світу, який тим не менш залишається «своїм» на відміну від абсолютно ворожого «варварського» світу.

Культ і ритуал є зовнішнім виявом релігійного досвіду. Він увесь на виду, але він сам по собі нічого не говорить («мовчить»). Власне релігійне переживання завжди залишається темним, екстатичним і містичним, — але воно як внутрішній релігійний світ є, за висловом Малявіна, «темним двійником» зовнішнього. Мовчазний світ священної пустоти має один-єдиний спосіб самовиявлення — через *ритми*. Видимий світ завжди «наповнений», і сліди сакральності в ньому можна вбачати лише в ритмах, структурах, пропорціях.

В цьому полягає суть давньої даоської формули про породження з *дао* всіх числових ритмів космосу — один, два, три і з них усе інше. Характерною рисою китайських ідеологій залишається і досі апеляція до ритмів та їх числового виразу. Звідси численні «п'ять погано» і «три добре», рух «три плюс вісім» і так далі. Це — тіні старокитайської числової схематики буття, а не просто мнемонічні способи пропаганди. Не варто заглиблюватися в натурфілософські деталі китайських вчень, які ніхто сьогодні в Китаї не бере серйозно до уваги. Викладаючи сутність стародавнього світогляду, не маємо на увазі, що в свідомості сучасного китайця залишилися бодай рештки старовинної натурфілософії «п'яти елементів світу». Але принципи структурування світу в китайській культурній спадщині несуть на собі хоч і слабкий, проте істотний відбиток багатовікової традиції.

Дао не має визначеності іншої, крім ритму; якщо дао втілюється, воно набуває *ці*. Ідею *ці* пояснюють, звертаючись до аналогій з давньогрецькою *пневмою*; парадоксально, але ближчою була б аналогія з сучасним науковим терміном *ґештальт* (нім. Gestalt — образ, форма). *Ці* як форма і образ надає індивідуальної окресленості речам, немов обличчя — неповторності індивідуальному образу людини. Ототожнення духовної сутності людини з її обличчям в китайських віруваннях знаходило вираз в уявленні про одну з душ — душу-особистість, немовби паспорт індивіда (поряд з душею — життєвою силою), про що згадувалося вище. «Один», породжений дао, є індивідуалізація, єдиність і єдність як цілісність неповторного — і в космосі, і в «Я».

Отже, походження ідеологеми «ґештальту»-*ці* дуже давнє, і водночас за змістом це слово може бути співставлене з чимось вкрай сучасним. Йдеться при цьому про сам принцип оформлення, втілення, реалізації, внаслідок дії якого абстрактний сакральний простір-дао перетворюється на щось конкретне, одиничне і неповторне. Проте, не слід ототожнювати *ці* з особистою індивідуальністю людини: душа не одна — їх у китайській міфології декілька. Чи є для китайської традиційної культури людина індивідом в європейському значенні слова — це ще відкрите питання.

Наступним «кроком» космічного формотворення є поділ *ці* на «два» — «чоловіче» верхнє, світле начало *ян* і «жіноче» нижнє і темне — *інь*. Символічно

[1] Див.: *Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В.* Этническая история китайцев на рубеже Средневековья и Нового времени. — С. 174.

ян позначається неперервною лінією і зв'язане з ідеєю континууму, *інь* — пунктиром і виражає ідею дискретності. Таким чином, неперервне і континуальне вважається вищим і довершеним, атрибутом Неба, дискретне і перервне — нижчим і недовершеним, атрибутом Землі. Цілком природно: земний світ індивідуалізований, оформлений і конечний, небесний — джерело і начало земного — безконечний і неоформлений.

Принцип «єдинотілесності» (*і ті*), що пронизує всю китайську традиційну свідомість, властивий абсолютно всім людським культурам. Він означає уявлення про Всесвіт як аналогію світу людини — і людського тіла, і людського суспільства. Усім культурам властиве уподібнення Космосу до тіла і до людського оточення — будинку, домовини, міста, суспільного організму в цілому. В Китаї це виявлено дуже чітко і осмислено як свідомий принцип, що вимагає постійної паралелі між людським і природним світом. П'ять координат простору — центр, схід, південь, захід, північ, — мають і інші символічні позначення: пори року, частини людського тіла, запахи, кольори, елементи-*ці*, з яких складається природа (*у сін*, п'ять «стихій»-природ, видів *ці*: земля, дерево, метал, вогонь, вода) тощо. Але тільки в китайській традиції моральні чесноти (і відповідні до них вади) так прямо і безпосередньо співставлені з *у сін*, п'ятьма природами: це — людяність *жень*, обов'язок-справедливість *і*, поштивість *лі*, щирість *сінь*, розум-знання *чжі* (відповідники цим китайським термінам в українській мові наведено дуже приблизно). Комбінації цих «атомів особистості» дають різні результати, і маємо континуум людських характерів від високої, істинної людини *цзюньцзи* до низького *сяожень*, який думає не про небесну справедливість, а про земну вигоду.

Тут — надзвичайно важливий для розуміння китайської традиції пункт. В історії китайської культури були сформульовані різні погляди на співвідношення добра і зла в людині; для одних мислителів людина в основі своїй була доброю, для інших — злою, навколо комбінацій у *сін* будувались найрізноманітніші умоглядні спекуляції. Але все це уже деталі. Основне полягає в тому, що з традиційної точки зору *людська* особистість *не є «індивідом»*. Латинське *in-dividuum* означає «неподільне», — особистість є точка, атом, монада, вона оцінюється як цілісність. Для китайської культури кожна людина є не точка, а комбінація дискретних елементів; чим ближча людина до «небесного» рівня, тим більше в ній від неперервності і безконечності, земні ж начала дискретні, і комбінації їх утворюють цілий спектр значень.

Це узасаднювало залежність Я від ієрархії оточення, неможливість самостійного прийняття рішення, вияву свободи волі.

Сімейно-кланова структура була тією формою соціальної організації, яка в першу чергу підпорядковувала собі Я. До XX століття в Китаї дожила чітка ієрархічна родова структура суспільства. В Китаї, як і в кожній країні, існувала тенденція вирівнювання всіх підлеглих перед законом. Але «законники» («легісти») зазнали історичої поразки, і на тисячоліття запанувала конфуціанська ідеологія, яка спирала державну систему на консерватизмі кланових структур. Китайська традиція є чи не унікальним прикладом того, як державність не тільки не знищує родовий уклад, а, навпаки, цементується на віки саме своїм опертям на кланово-сімейних структурних зв'язках. Ірландське «клан» найбільше відповідає китайському *цзунцзу*, але кланова структура майже повністю зруйнована англійцями, а структура цзунцзу пережила віки. Навіть співвідношення елементів в системі іменувань (*пай-хан*), «що служила своєрідними ін-

дикаторами покоління і відносного віку, дозволяло при одній згадці імені незнайомого родича локалізувати його в структурі *цзунцзу*»[1]. В групах родичів неухильно діяв принцип старшинства, що враховував як вік, так і належність до певного покоління — прямі спадкоємці мали соціальну перевагу перед колатеральними лініями, і це давало строгу ієрархію.

Конфуціанське право і мораль оцінювали злочини і провини залежно від родинних відносин між діючими особами. Це переносилось навіть на святий для кожного китайця обов'язок доносительства; родичі певних категорій звільнялись від обов'язків доносити один на одного, а в деяких випадках донос на родича карався. Донос на прямих родичів в першому або другому поколінні карався смертю[2]. Китайські комуністи гаряче підтримували і пропагували систему доносів дітей на батьків, що було революцією в традиційній моралі, але це радше свідчить про живучість клановой психології в наш час — ну, і про моральнісний рівень «китайського марксизму». Відповідно всередині клану і всередині кожної сім'ї строго дотримувалися ритуалів пошти-вості *лі*, які, наприклад, забороняли розмовляти з тещою і свекрухою, фамільярно тримати себе з дружиною брата, визначали, після смерті яких родичів носиться траур і який саме і т.п. «Мужчини і жінки, — читаємо ми в родоводі клану Ґу, датованому 1706 роком, — повинні дотримуватися різниць, не розмовляти між собою, не торкатися одне одного, якщо це тільки не батько, не чоловік, не брати батька (*бошу*), не брати, не діти і не діти братів»[3]. Сімейні, родинно-кланові зв'язки істотно впливали на економічні — продати майно і землю китаєць аж до революції міг тільки за умов згоди всіх близьких родичів і навіть сусідів.

За зразком кланово-сімейної структури будувалася з незапам'ятних часів вся соціальна структура суспільства, що робила його вкрай корпоративним та ієрархізованим за патерналістськими зразками. Чжоуському суспільному ладу був властивий «чіткий поділ на співпідпорядковані спадкові соціальні прошарки або ранги — *ван, ґун, цін, дафу, ші, шужень*. Поділ на соціальні ранги визначав усю структуру соціально-економічних відносин в суспільстві, а належність до того чи іншого рангу визначалась у свою чергу генеалогічною спорідненістю: старший син успадковував ранг батька, молодші ж сини спускались на ранг нижче; старші сини успадковували їх ранг, а молодші спускалися ще нижче і т.д.»[4]. Коли в суспільстві розвинулись інші, не родинні, а соціальні принципи групувань, вони будувались за квазі-родинними принципами.

Ідеологічно таке суворе аранжування людей в клановій, соціальній, станово-корпоративній системі знаходило вираз в уявленні про особистість як комбінацію добрих і злих первнів, що давали врешті спектр значень від добра до зла. Ідея релятивності зла повністю сприйнята Мао: «Погана справа має подвійний характер: вона і погана, і хороша. Цього зараз ще не розуміє багато хто з товаришів. Погана справа містить в собі елементи хорошої»[1]. Релятивність поганого і доброго, традиційна для китайських ідеологій, набула тут особливого цинічного прагматизму. Китайська традиція давала і альтернативні приклади, зокрема в конфуціанстві.

Така перевага ідеї неперервності відображає уявлення про природу пізнавальної діяльності, істотно відмінне від європейського. Аналіз в європейському розумінні є оперування дискретним, що невіддільне від поняття доказу; синтез є ідея цілісності в пізнанні і

[1] Див.: *Крюков М.В.* Система родства китайцев. — М., 1972. — С. 265.
[2] Див.: Там же. — С. 252.
[3] Див.: Там же. — С. 248—249.
[4] Див.: Там же. — С. 275.

асоціюється з розумінням. Китайська цивілізація була нечутлива до поняття «доказ», і Евклідова геометрія залишалася незапитаною в китайській науці, хоча досягнення давньокитайської геометрії співставні з досягненнями греків. В китайській традиції для прийняття положення за істину достатньо було її *зрозуміти*, тобто співставити з уже прийнятими, умістити в рамки звичних і традиційних архетипів, поєднати з досвідом у єдиній *цілісній* картині. Китайська мудрість побудована на аналогіях, асоціаціях, символічних (в тому числі ієрогліфічних) переозначеннях. Очевидно, що цього недостатньо, і доповненням до зрозумілості має бути корисність, *практична вигода*.

Європейський *синтез* набуває у китайському виконанні зовсім несподіваного характеру. Ось яскрава цитата з виступу Мао Цзедуна в Бейдайхе: «Один з'їдає іншого, велика риба ковтає маленьку — це і є синтез». І далі: «Шеньнун навчився виготовлювати ліки, випробувавши 100 видів трав. За багато десятків тисяч років шляхом аналізу вдалося вияснити точно, які речі можна їсти, які не можна. Мурахів, змій і черепах їсти можна. Краби, собаки, нутрощі тварин їстівні. Але деякі іноземці цього не їдять. Мешканці Північної Шеньсі не їдять ні нутрощів, ні риби. Котів у Північній Шеньсі теж не їдять». Ці дивовижні кулінарні ілюстрації зв'язані з поняттям синтезу, як його уявляє собі Мао: «Синтез полягав у знищенні ворога... Прийняття їжі — це теж аналіз і синтез. Наприклад, коли їдять крабів, то їдять тільки м'ясо, а шкаралупу не їдять. Органи травлення вбирають поживні речовини, а решту викидають»[2]. Відбір того, що можна «споживати» в найширшому цього слова значенні, — це і є для Мао «аналіз», а саме споживання — це «синтез».

Кулінарні ілюстрації Мао Цзедуна, безумовно, є гнітючим прикладом вульгаризації «доморощеним філософом» високої абстракції. Але не тільки. Мао мимоволі демонструє також специфічно китайський «кулінарний релятивізм». У різних народів існують харчові заборони — табу, походження яких інколи неможливо виявити. Не дозволяється їсти свинину, конину, комах, ті чи інші частини тварин, — і так далі. Китайська етнічна кулінарна культура пішла не шляхом харчових заборон, а шляхом, так би мовити, майстерних кулінарних фальсифікацій. З сої готують «печеню», за смаком надзвичайно схожу на качку. Можна їсти все, що їстівне, практично не існує жодних кулінарних упередженостей і догм, табу, — китайська кулінарія вимагає тільки відповідного приготування. Як китайське циркове мистецтво демонструє технічно складні фокуси, як китайське мистецтво взагалі схильне до демонстрації виняткової майстерності, по-грецьки — мистецтва-*техне*, так китайська кулінарія демонструє своєрідний релятивізм, мистецтво-техне, що ошляхетнює всі компоненти, не гребуючи нічим і покладаючись на майстерність виконання.

Але важливо, що «синтез» є не поєднання суперечливих і несумісних частин в єдине ціле — такого взагалі не буває, для Мао це і є ревізіонізм. Синтез є приєднання до цілісної основи, «поїдання», знищення-споживання «чужого». З «чужим» не можна поєднуватися; його можна або відкинути, або споживати, «з'їдати». «Ревізіонізм» схожий для Мао на спробу їсти отруйне. Зате в спектрі «свого» можливе усе — від абсолютного прийняття до прийняття «умовно споживного».

Традиційна китайська концепція соціальної ієрархії «своїх» вкрай елітарна. Комбінація якостей, яка наближає людину до «небожителів», трапляється дуже рідко, переважна більшість людей приземлена і близька до *сяожень*. «Народ»

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 65.
[2] Див.: Там же. — С. 79, 80—81.

(«простий народ» — *мінь*), — слово, що звучить сьогодні так піднесено, — означало спочатку щось ближче до «чернь». Полеміка Мао з Лінь Бяо відносно того, наскільки часто народжуються генії, відображає значимість проблеми еліти і для сучасних комуністів Китаю. «Я говорив з товаришем Лінь Бяо. Деякі його слова непереконливі. Наприклад, він говорить, що геній з'являється у всьому світі раз в сотні років, а в Китаї — раз в тисячі років. Це не відповідає дійсності! Маркс і Енґельс — люди однієї епохи, і менш ніж через сто років з'явились Ленін і Сталін. Як же можна говорити, що геній з'являється раз в сотні років?»[1] «Проблема» поставлена чисто в рамках китайської традиції, — адже теза про виключну рідкість видатної особистості *цзюньцзи* природна для концепції людини як комбінації чеснот. Відбір чиновників для найвищих посад і не потребував завеликої кількості *цзюньцзи*, а висока соціальна мобільність в китайському суспільстві з його системою відбору гідних через екзамени давала модель корпорації на *елітарних* засадах. При цьому в китайському традиційному суспільстві чиновницький стан був моделлю людської структури взагалі і зразком для наслідування, подібно до того, як дворянство в європейських суспільствах чи воїни-самураї в японському.

В Китаї незрозуміла «проблематика Достоєвського», оскільки поняття свободи і відповідальності формуються в цілком іншому соціальному дискурсі.

Внутрішня природа людини — *сін* — має бути співвіднесена з зовнішнім її виявом і реалізацією, людською долею *мін*, і ця проблема нагадує проблему свободи вибору в європейській традиції. Для Кун Цзи співвіднесення людського внутрішнього Я з «небесною» долею-*мін* була до того ж принципом життєдіяльності *чиновника*. Пошук правильного рішення полягав з конфуціанської точки зору в тому, що мудра людина мусила зрозуміти свою власну природу, дану їй в комбінації її *ці*, елементарних властивостей. Чиновник мусить приймати рішення відповідно до своєї совісті, свого власного розуміння справи, і в цьому він вільний. Але вибір, який робить людина, не завжди найкращий. Є люди, які виходять із добрих побажань і добиваються добрих наслідків; є й такі, які з добрих мотивів роблять злі справи. Є люди, що з поганих мотивів діють з добрими наслідками, і є такі, які з поганих мотивів творять зло. Як і у випадку з комбінацією чеснот-*ці*, тут для китайського мудреця немає проблеми, а є простий факт.

Але як бути у випадку, коли діє чиновник, і його рішення не знаходять підтримки нагорі або мають погані наслідки?

В конфуціанській моральній філософії єдиний вихід людини в такій ситуації — відійти від служби (і від діяльності взагалі). Альтернативою діяльності з добрими або злими намірами і поганими наслідками (а також із іншими комбінаціями) є *відхід в пустоту*, в бездіяльність наодинці з природою. Картини милування красою природи людини, яка відійшла від світу, в китайській поезії містять натяки на пустоту і часто асоціюються з плаванням човна по тихому плесу. Урочиста і скромна відставка (видом якої навіть у XX столітті могло бути самогубство!) є китайським чиновницьким аналогом європейської ченецької аскези, тобто «часткової», символічної або й реальної смертної жертви (даоський ченецький «відхід від життя» і принцип бездіяльності є також аскезою). Покаранням чиновника в цій ситуації може бути *примушення його виконувати обов'язки* всупереч своєму відчуттю невідповідності власній *мін*, що ми бачимо на

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 60.

прикладі маоїстської практики. Зрештою, завжди можна було послати чиновнику, навіть і колишньому, шовкову мотузку, і він слухняно виконував побажання вана, — але то вже справа вибору не його власного, а влади.

Тут і виявляється та сама метафізика особистості, яка так гостро відчута японцями. Саме в китайській традиції надзвичайно переважає силова, спонукальна компонента комунікації. Саме китайській культурі не властивий діалог в європейському значенні, що з такою гіркотою відносили до себе японські автори. В китайській культурі формується характерна для далекосхідної традиції норма співвіднесення особи і суспільства, яка всю поведінку будує так, щоб узгодити Я і його безпосереднє оточення, уникнути всіляких спроб протиставлення Я іншим «своїм», наперед сконструювати поведінкові стратегії, що дозволили б партнеру уникнути неприємностей. Цікаво, що в стародавньому Китаї чиновник, якого публічно звинуватили в злочині чи недбалості, мусив подати у відставку. Вважалося моральним, якщо він при цьому помститься тому, хто його образив, зарубавши його жінку або дитину (тобто «попсувавши майно»). Але вважалося неморальним, якщо він буде робити вигляд, ніби нічого не сталося. Публічне причинення неприємності є катастрофа, і неістотно, хто в цьому винний, — її слід уникнути. Згадаймо вельможу Лі Хунчжана, який покаявся перед імператрицею Цзи Сі в тому, що сталася велика повінь: принцип далекосхідної культури — не шукати винного, а усувати неприємності.

Не існує персональної відповідальності, як і персонального рішення, — цей принцип сформувався в Китаї, серці Далекого Сходу. Але якщо сучасна японська культура гостро відчуває гнітючий тиск антигуманної архаїки, то принаймні в офіційній культурі комуністичного Китаю болюча реакція на неї не відчувається.

Протест проти старовини і консерватизму пішов у іншому напрямку.

«Культурна революція»

У другій половині 60-х років в різних кінцях планети спалахують молодіжні рухи, що не вкладаються в звичні на той час класифікації «лівого» і «правого». У Франції повною несподіванкою для офіційної французької лівої — комуністів — став вибух студентської активності в травні 1968 року. Паралелью до європейської молодої лівої в США можна вважати рух проти «брудної війни» у В'єтнамі, розпочатої президентом Джонсоном 1965 року цинічною провокацією в Тонкінській затоці. Взагалі говорять про «бурхливі шістдесяті», маючи на увазі не тільки лівий чи правий молодіжний рух, а й спалах насильства, характерний для дуже різних країн планети. Ці різноманітні явища демонстрували світові, що комуністична ліва першої половини XX століття вже не влаштовує нові покоління протестних рухів і що вони шукають власну ідеологію.

В червоному Китаї 1965—1970 роки були роками *хунвейбінів*.

Після того, як стихли паризькі події травня 1968 року, французи зібрали і опублікували окремою книгою написи на стінах, в тому числі в туалетах, зроблені в ті шалені дні лівими революційними студентами. Написи вражають веселою дотепністю і, сказати б, чистотою і навіть цнотливістю помислів. Мабуть, найвірніше було б назвати той рух донкіхотським, у всякому разі це не було політичне хуліганство.

Рух хунвейбінів залишив на стінах китайських міст, насамперед шкіл і універ-

ситетів, тисячі і тисячі письмових свідчень — стінгазеток-*дацзибао*. На превеликий жаль, вони не опубліковані, крім деяких, відібраних як зразок і передрукованих тодішнім керівництвом, і залишаються таємницею політичного побуту Китаю. В Китаї взагалі ніколи не вивчали народний побут і звичаї, зате зберегли тисячолітні свідчення про традиції урочистого і сакрального побуту вищих кіл Піднебесної. І сьогодні ми без особливих труднощів можемо відтворити парадно-офіційний і двірцево-інтрижний бік подій 1965—1970 років, але не можемо надійно проаналізувати соціально-психологічний характер молодіжного руху.

Кілька років Китай знаходився в руках юних агресивних активістів, яких прибрали, коли вони виконали свою роль. Через десяток років Мао Цзедун підтвердив це з властивим йому цинізмом: «Кожен раз, коли в центрі хто-небудь починає будувати всілякі капості, я закликаю на місцях піднятися проти них, підняти Сунь Укуна, влаштувати великий скандал в Небесному палаці». Мао іще раз продемонстрував здатність утримати і зміцнити свою особисту владу за будь-яких обставин, використовуючи слабості противника. Але залишається не зовсім ясним, яку силу використав Мао Цзедун для політичного чи й фізичного знищення своїх справжніх чи уявних ворогів.

Що являли собою «хунвейбіни»? Наскільки можна судити, це були брати по духу європейської демократичної і революційної молоді, наймолодші представники «сердитого покоління» Китаю, безумовно протестні і, безумовно, опозиційні щодо ситої і незрушної в своєму комуністичному консерватизмі номенклатурно-бюрократичної верхівки, — хлопці і дівчата, все свідоме життя яких пройшло уже в новій китайській державі, під червоними прапорами та в революційній фразеології, що

Китайська делегація на нараді комуністичних партій: Пин Чжень, Лю Шаоці, Ден Сяопін

погано узгоджувалася з реальністю. Вони влаштували комуністичним «кадровим працівникам» на цілу п'ятирічку справжній кошмар з масовим насильством, приниженнями і навіть з убивствами. І диригентом нових соціальних потрясінь знову був Великий Мао.

Чим був невдоволений цей володар держави, в якій проживала чверть населення земної кулі, — держави, яка мала ядерну зброю і засоби її доставки, яка мала великий, а подекуди і монопольний вплив на протестні рухи в Азії, Африці і Латинській Америці? Чи дійсно його влада захиталася в Піднебесній, чи він просто був охоплений шизоїдною підозріливістю і знайшов у темній кімнаті того самого чорного кота, якого там не було?

Жалібні скарги самого Мао на те, що його «не слухали» і ображали своєю неуважністю найвидніші керівники, виглядають радше як капризи цієї вже літньої, замкнутої на собі, не дуже здорової і ще більше іпохондричної і недовірливої людини, яка все помітніше звірялася на свою останню, порівняно молоду дружину Цзян Цін і все менше покладалася на старе, колись ним згуртоване оточення. «Тепер з'явилось багато удільних князівств, багато питань розв'язується без мене, — говорив Мао Цзедун на інформаційній нараді з питань політичної роботи 24 жовтня 1966 року — Всіляко підносять Ван Гуанмей» (дружина Лю Шаоці — *М.П.*). Все відчутніші нотки ревнощів щодо Лю Шаоці і його близь-

Партійного функціонера водять вулицями Пекіна. 1967 р.

ких викликані тим, що з 1959 року Мао поступився Лю посадою Голови КНР, залишивши собі тільки закулісну владу через партію («другу лінію»). Можна припустити, що Мао відчував навколо себе порожнечу, — яку, зрештою, сам старанно створював. Не раз Мао Цзедун підкреслював, що генеральний секретар ЦК партії Ден Сяопін з 1959 року ніколи безпосередньо до нього не звертався. Дуже маленький негарний чоловічок з крупною головою, з розумними очицями, вузькими навіть як для китайця, надзвичайно обережний південець Ден Сяопін викликав особливий неспокій у Великого Вождя. «У Ден Сяопіна заклало вуха, на нарадах він сидить дуже далеко від мене»[1]. «Ден Сяопін щодо мене дотримувався такого принципу: поважати — поважай, але тримайся подалі»[2].

В 1962 році чотири віце-премєри — Лі Фушунь, Тань Чженьлінь, Лі Лянь-нянь, Бо Ібо — несподівано приїхали в Нанкін, де тоді перебував Мао. Він тут же погодився зустрітися з ними, але вони так само несподівано поїхали в Тяньцзінь до Лю Шаоці. А Ден Сяопін так і не приїжджав до Мао в Нанкін (хоча той, судячи з усього, чекав на його візит). Цей (загадковий для нас, необізнаних з їх політичними звичаями і з двірцевою передісторією «культурної революції») епізод Мао пізніше не раз згадував.

Що ж могло бути джерелом незгод? В лютому 1967 році Мао скаржився аль-банцям: «Колись я хотів вичистити з партії кілька мільйонів чоловік. Але даремно я говорив про це. Мене не слухались! Не було жодної можливості. В «Женьмінь жібао» ми двічі захоплювали владу, але ніхто мене не слухав. Минулого року я заявив, що не читаю «Женьмінь жібао». Я багато разів говорив в цьому дусі, але мене не слухали, ніби мої слова не мають жодної ваги в Китаї. Оскільки вища і середня школа довгий час знаходилися в руках Лю Шаоці, Ден Сяопіна, Лу Дін'і, ми не мали туди доступу і нічого не могли вдіяти»[3].

Особливе роздратування Мао Цзедуна викликав столичний партійний комітет, на чолі якого стояв Пин Чжень. «В Пекін і голка не просковзне і крапля води не просочиться, — обурювався Мао в розмові з керівником своєї таємної політичної поліції Кан Шеном в квітні 1966 року — Пин хотів перетворити партію у відповідності із своїм власним світоглядом, але події розгорнулися в зворотному напрямку, і він сам підготував умови для власного краху»[4].

Як свідчив дальший перебіг подій, глухий опір Мао Цзедуну чинили не тільки члени Політбюро — голова КНР Лю Шаоці, генеральний секретар ЦК Ден Сяопін, секретар Пекінського МК КПК Пин Чжень, кандидат в члени Політбюро, міністр культури Лу Дін'і та інші видні партійні, державні і армійські керівники. Коли питання про підтримку «культурної революції» стало руба, *Мао Цзедун явно залишився в меншості.* Але це сталося тоді, коли вже бушували мітинги школярів і студентів, що вимагали «розтрощити собачі голови» номенклатурних керівників, проголошених шпигунами і ревізіоністами, коли недоторканих «керівних кадрів вищої ланки» водили по вулицях міста в блазнівських ковпаках і кожен міг плюнути їм в обличчя або вдарити палицею. Але чи визріла партійна опозиція

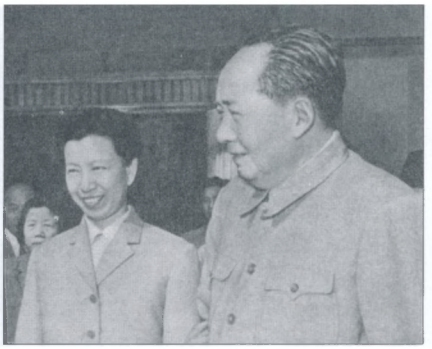
[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 191.
[2] Див.: Там же. — С. 192.
[3] Див.: Там же. — С. 181.
[4] Див.: Там же. — С. 187.

Мао Цзедуну *напередодні* епохи дацзибао і полювання за «собачими головами»? Чи був цей удар Мао штучно організованим і випереджувальним?

Щоб відповісти на це питання, треба детальніше розглянути, як розгорталася «культурна революція».

Нове загострення політичної ситуації в країні було свідомо ініційоване Мао Цзедуном. Перші кроки здійснено ним і Цзян Цін навесні 1965 року навіть у таємниці від Кан Шена і Чжоу Еньлая — людей, що до останнього ішли разом з Мао як національною і своєю власною долею.

Все почалося з невинної на перший погляд академічної дискусії. У Мао і його дружини виникла ідея розкритикувати п'єсу драматурга У Ханя «Розжалування Хай Жуя», написану ще 1961 року. На жаль, нам недоступна ані сама п'єса, ані критична стаття, що не залишила від неї каменя на камені. Можна думати, п'єса була заурядною, знайти щось потрібне для критичного натхнення можна було в будь-якому іншому матеріалі. Низькопробна плакатна п'єска, очевидно, вибрана була як офірний козел. Суть була не в самій п'єсі, а в надзвичайно агресивному, навіть як для комуністичного Китаю, стилі «критики». Щоб оцінити якість статті, досить простежити за історією її появи. Стаття готувалася в величезній таємниці і за участю найвужчого кола осіб. По-перше, вирішено було писати статтю не в столиці, а в Шанхаї. Деталі було доручено «Цзян Цін та її людям», як висловився пізніше Мао. В Шанхаї підготовку статті доручили Яо Веньюаню. «Щоб організувати цю справу», Мао Цзедун сам виїхав в Шанхай; досить сказати, що він особисто правив її тричі. Вони з Цзян Цін вирішили, що не слід показувати статтю навіть Кан Шену і Чжоу Еньлаю, бо в такому випадку виникло б питання, чому б не показати її також Лю Шаоці і Ден Сяопіну.

Мао Цзедун вперше з'являється публічно з дружиною Цзян Цін. 1962 р.

15 листопада 1965 року шанхайська газета «Цзефан жібао» надрукувала написану Яо Веньюанем і ретельно відредаговану Мао і Цзян Цін погромну статтю проти п'єси нещасного У Ханя. Грубість і умисна примітивність критики мала на меті заохотити найширші маси не лише студентської, а й шкільної молоді до самодіяльної нищівно-критичної політико-літературної діяльності. В березні 1966 року на політбюро Мао Цзедун сказав: «Треба, щоб студенти скинули професорів»[1]. За статтею Яо послідували їй подібні, вже дійсно самодіяльні. Після цього Мао сам керував підготовкою «Повідомлення від 16 травня», що стало початком організованого полювання на відьом. В липні він висловився ще цинічніше і зрозуміліше: «Слід спиратися тільки на революційних викладачів і учнів. В даний час склалося становище, коли скрізь на першому місці стоїть страх перед безладдями. Зараз заняття в навчальних закладах зупинені, але харчування видається. А коли поїси, то з'являється енергія, з'являється бажання влаштувати безладдя. Якщо не займатися смутою, то що ж робити? А смуту можна робити, тільки спираючись на учнів»[1].

Проти статей, а, отже, проти «опори на революційних викладачів і учнів» виступили Лю Шаоці, Ден Сяопін, Пин Чжень, Лу Дін'і. За вказівкою Мао Цзедуна статті були передруковані скрізь, проігнорували вказівку лише керівни-

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 200.

Яо Веньюань

ки Пекіна і провінції Хунань. Потім статті були видані окремою брошурою, але Пин Чжень не дозволив видавати в Пекіні і цієї брошури. Наслідком була «реорганізація Пекінського МК», супроводжувана введенням в Пекін нових дивізій. Пин Чжень врешті в травні 1966 року був просто арештований. Він пересидів подальший перебіг «культурної революції» в тюрмі і був реабілітований на початку 1979 року.

Викладачка філософії Не Юаньцзи 25 травня 1966 року після скинення Пин Чженя разом з шістьма викладачами і студентами Пекінського університету написала *дацзибао* про зв'язки ректора університету з Пин Чженем. Мао велів передати цю листівочку по всекитайському радіо як «першу марксистську дацзибао». «За значенням ця подія перевищує Паризьку комуну»[2], говорив він. Після «культурної революції» сліди цієї революційної марксистки і суперкомунарки губляться в безвісти.

За спиною «культурної революції» і маоїстської меншості в ЦК стояла армія на чолі з маршалом Лінь Бяо. Зрештою, з початком «культурної революції» військові звання в армії було ліквідовано, всі одягли однакові картузи з зірками і тужурки-хакі з червоними петлицями без відзнак. Політичне керівництво рухом хунвейбінів було покладене на «групу ЦК КПК в справах культурної революції». Керівником групи призначено Чень Бода, який був політичним секретарем Мао ще 1937 року, з 1958 — головним редактором «теоретичного» журналу «Хунці», членом Політбюро, і його «постійного комітету» після IX з'їзду КПК. Чень Бода зник 1970 року, як тільки щезла «культурна революція», і офіційно був оголошений «твердолобим послідовником Лінь Бяо».

1 серпня 1966 року Мао написав листа до хунвейбінів, 5 серпня він сам написав дацзибао, а 18 серпня зустрівся з хунвейбінами (в зустрічі взяло участь кілька сот тисяч юних борців за комуністичну справедливість).

23 серпня Мао Цзедун говорив: «Моя думка — хай влаштовують безпорядки ще кілька місяців»[3]. Насправді бешкети продовжувались ще не один рік, а після тих обіцяних «кількох місяців» почався справжній бедлам. Серпень був для Мао вирішальним тому, що цього місяця зібрався XI пленум ЦК КПК.

Мао виявився у меншості в ЦК, але він наважився винести всі проблеми на розгляд пленуму. На самому пленумі, що проходив за умов шаленого натиску молодих фанатичних прихильників Мао, підтримуваних незліченними дивізіями, Великий Вождь ледве зібрав трохи більше половини голосів. Розмови Чень Бода з представниками більшості нічого не дали.

Період від XI пленуму до «січневої бурі» 1967 року був названий самим Мао поворотним етапом у розвитку «культурної революції». Вся закулісна робота проведена в жовтні — грудні 1966 року. Так, начальник канцелярії ЦК КПК, всевладний партійний бюрократ ветеран партії Ян Шанкунь в грудні 1966 року в *дацзибао*, простій скромній стіннівочці, був названий «членом чорної антипартійної групи Пин Чженя», звинувачений в «кар'єризмі, зрадництві і шпигунстві» — і цього було достатньо для кінця його кар'єри (реабілітований у грудні 1978 року). Лу Дін'і у вересні 1966 року оголошений хунвейбінами «зрадником, шпигуном і контрреволюціонером-ревізіоністом», — і через рік арештований (реабілітований 1978 року). Так революційна хвиля за революційною хвилею змивали з палуби корабля китайської комуністичної держави найвідоміших її керівників.

Апогеєм хунвейбінської «демократії нового типу», нібито китайського варіанту Паризької комуни, стала «січнева бу-

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 200.
[2] Див.: Там же. — С. 205.
[3] Див.: Там же. — С. 202.

ря» 1967 року — «захоплення влади», «велике об'єднання» або «об'єднання трьох сторін». «Січнева буря» подолала опір парткомів у провінції, які не здавались без бою і мобілізували для захисту порядку від хунвейбінів робітничі загони, селян і в ряді місць — армію. 23 січня 1967 року Мао Цзедун в листі до Лінь Бяо вимагає направити армію «для підтримки революційних мас». Пізніше, 23 серпня 1967 року, прийнято «Рішення ЦК КПК, Державної ради КНР, Військової ради ЦК КПК в справах культурної революції щодо надання рішучої підтримки масам революційних лівих групувань Народно-визвольною армією Китаю».

На цей час вже стало зрозуміло, кого персонально має на увазі Мао Цзедун, оголошуючи революційну війну «ревізіонізму».

В березні 1967 року під керівництвом Мао було підготовлено «Вказівки з приводу критики брошури Лю Шаоці «Про роботу комуніста над собою»». Відкрита критика Лю Шаоці починається з двох публікацій Ці Беньюя (заступник головного редактора журналу «Хунці», член групи ЦК КПК з питань культурної революції): «Патріотизм чи зрада?» і «Головний стрижень брошури «Про роботу комуніста над собою» — це зрада диктатури пролетаріату».

В статті «Великі стратегічні настанови» (вересень 1967 року) Мао говорив: «Треба скинути жменьку найкрупніших осіб в партії, що *стоять біля влади і йдуть капіталістичним шляхом* (курсив мій. — *М.П.)*, треба скинути їх не тільки організаційно, а й політично, ідеологічно і теоретично. Треба викликати нове піднесення широкої критики, вважати це основною задачею, що домінує над усіма іншими. Треба сполучати критику жменьки найкрупніших осіб в партії, що стоять біля влади і йдуть капіталістичним шляхом, з критикою осіб, які стоять біля влади на місцях і в

Кожному — цитатник

місцевих організаціях і йдуть капіталістичним шляхом»[1].

Стаття містила прямі вказівки на головних ворогів, які «йдуть капіталістичним шляхом»: «Головними об'єктами критики повинні стати Лю Шаоці, Ден (Сяопін), Тао (Чжу), Пин (Дехуай), Ло (Жуйцін), Лу (Дін'і), Ян (Шанкунь); в армії центр ваги критики повинен приходитися на Лю Шаоці, Пин Дехуая, Хе Луна і Ло Жуйціна»[2]. Частина «найкрупніших осіб» була дійсно усунена і знищена. Так, старого Чжан Веньтяня (колишнього першого посла в Москві, ветерана КПК і відкритого противника Мао Цзедуна) замучили в м. Усі в тюрмі 1 липня 1976 року, коли «культурна революція» вже відгомоніла. Перший секретар парторганізації провінції Гуандун Тао Чжу, удостоєний окремої згадки Мао Цзедуна, закатований до смерті 1972 року. Ло Жуйцін, колишній начальник Генштабу, був реабілітований, призначений військовим радником Військової Ради ЦК самим Мао Цзедуном і пережив Мао на два роки. Лю Шаоці умер в тюрмі в Кайфині 1969 року і реабілітований через десять років. А Ден Сяопіна водили в блазнівському ковпаку по вулицях, потім він, морально і політично знищений, сидів десь у безвісті, — аж поки не прийшов його час.

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 186—187.

[2] Див.: Там же. — С. 197.

Все закінчилося тривіально. Активістів молодіжного руху заслали в бездонну китайську провінцію, бо згадали, що вони все-таки інтелігенти-недоростлі і як такі потребують перевиховання фізичною працею. Хвилювання почало перекидатися на армію, і серед солдатів почались розмови, що їх командири живуть добре, а вони служать за 6 юанів на місяць. Зрештою авантюрист Лінь Бяо зробив спробу утекти в СРСР, і дивовижним чином його літак розбився над Монголією. Культурна революція закінчилась так само несподівано, як і почалась. Пам'ять про неї викликала моторошні судоми у «керівних кадрів» нового покоління.

Проте, і після закінчення політичного терору вулиці Мао Цзедун не засуджував його як системи політичної дії. «Культурна революція», — це за його висловом, «випробування соціалізмом». Восени 1974 року Мао Цзедун, Чжоу Еньлай, Ван Хунвень, Цзян Цін, Чжан Чуньцяо, Яо Веньюань прийняли «кадрових працівників вищої ланки», і Мао виступив на цій таємній зустрічі з поясненнями сенсу «культурної революції». «Соціалізм — це суспільство змін, в ньому ніколи не може все проходити гладко і спокійно. Впродовж десяти з лишнім років деякі товариші не чули пострілів, вогнестрільні рани також зажили. Однак класова боротьба все ще існує скрізь, вона не дозволяє спати спокійно»[1].

Саме «культурна революція» зробила Мао Цзедуна явищем світового ідеологічного життя. В 1970-х роках народився термін «маоїзм», що набув значення, близького до значення слова «троцькізм».

Мао Цзедун несподівано помер 9 вересня 1976 року. А вже 6 жовтня 1976 року було арештовано його найближчих соратників останнього десятиліття — так звану «банду чотирьох». Це були Ван Хунвень, Чжан Чуньцяо, вдова Мао Цзедуна Цзян Цін і автор першої ластівки «культурної революції» Яо Веньюань. Десь поділося багато осіб, що висунулися в ході «культурної революції» (в тому числі племінник Мао Цзедуна — Мао Юаньсінь, нібито убитий під час арешту). Офіційним наступником Мао став молодий (55-річний) Хуа Ґофен. Фактично ж першою особою в державі і партії став з 1977 року Ден Сяопін, повернений з небуття зусиллями вцілілих «кадрових працівників вищої ланки». Хуа Ґофен був усунутий від влади в 1980—1981 роках. В останні два десятки років свого мало не столітнього життя Ден був тихим диктатором червоного Китаю, незважаючи на скромність офіційної посади, яку він обіймав (Ден Сяопін став всього лише головою Військової Ради ЦК КПК, а з 1987 року взагалі не займав офіційних посад, залишаючись першою особою в країні).

В Китаї сталося чудо політичної стабілізації, немислиме в жодній із країн світу: Мао Цзедун, що ставився з холодною зневагою до життів і абстрактних мільйонів, і конкретних дуже добре знайомих йому старих товаришів по боротьбі, капризний деспот, що поневічив життя майже всім, з ким його зводила доля, інтриган, що не знав спокою і втіхи від оспіваної ним смерті ворогів, — цей непримиренний особистий ворог нового господаря країни Ден Сяопіна був проголошений після смерті напівбогом, легендою китайської революції, недоторканим класиком марксистської думки. Його жертви не наважилися на щось найменшою мірою подібне на «критику культу особи Мао» — навпаки, вони роздули справжній політико-релігійний культ покійника, «навіки», в «позачасся» вміщеного в мавзолей старовинної китайської архітектури на величезній Пекінській площі Тяньаньминь.

[1] Див.: Маоизм без прикрас. — С. 156.

Всіх умістила простора марксистсько-ленінська могила — і Мао, і його ворогів. Навіть прорадянського «правого» Чжан Веньтяня в серпні 1979 року реабілітовано посмертно і перепоховано на кладовищі героїв революції, а найсмішніше, що і він оцінений як «твердий провідник лінії Мао». «Лінія Мао» в Китаї означає сьогодні що завгодно, тільки не «маоїзм» в міжнародному значенні слова. Маоїзм умер разом з Мао. Залишилось визнання безгрішності *державної влади Великого Китаю*, вищої від розуму і моралі.

Отже, чи було усунення або знищення конкурентів та прихованих і явних особистих ворогів головною метою авантюри, затіяної Мао Цзедуном?

Хвороблива жадоба влади і заздрість до авторитету власних соратників, поза всякими сумнівами, завжди були глибокими психологічними мотивами авантюрницької політики Мао, але немає жодних підстав твердити, що молодіжний вуличний терор був єдиним виходом для Великого Вождя. Оточення Мао було у відчаї від постійної лихоманки політичного побуту, від судом, які з жахливою регулярністю схоплювали увесь суспільний організм, — відповідно до «Бісів» Достоєвського, «единственно, чтобы не было скучно». А Мао винаходив все нові і нові судоми, і остання дала йому світове визнання в ультралівих колах.

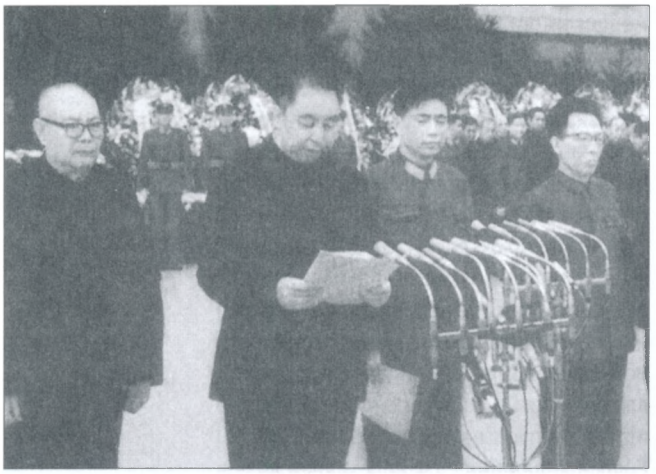
Мао затіяв боротьбу проти владної бюрократії, очоливши невдоволення неймовірно злиденних китайських мас швидко перезрілим апаратом диктатури. Це й було сутністю так званого *маоїзму*. Формулювання, що фігурували і в «Великих стратегічних настановах», і в самодіяльних дацзибао, надзвичайно жорсткі: Мао скеровував боротьбу проти «жменьки найкрупніших осіб в партії, що *стоять біля влади*». Не він, а «жменька» кількох «найкрупніших осіб» стоять біля влади в Китаї, використовуючи свої зв'язки з такими ж, але меншими «найкрупнішими особами» провінційних владних систем! Енергія невдоволення, найсильніша у молоді і особливо учнівської молоді, перетворилася на деякий час на енергію солідарності «лівих революційних групувань» з Великим Мао.

Мао Цзедун

Проти кого ж спрямовано цю енергію? Звичайно, проти «начальників», але сама по собі ненависть до керівництва негайно стає страшною руйнівною силою. Вороги, що нібито захопили владу в партії і державі, — це «ревізіоністи», тобто агенти («шпигуни») СРСР, Росії, але для них є і «теоретичне» визначення — «люди, що йдуть капіталістичним шляхом». Хто хоче хоч трішки керуватися здоровим глуздом, мусив би пошукати критерії, на підставі яких один шлях називається капіталістичним, інший — комуністичним. Але тут — не сфера здорового глузду. Образ «шляху» тут ближчий до архаїчного *дао*, ніж до політичного шляху як уявної лінії в політико-економічних координатах. «Капіталістичний шлях» означає просто *зло*, а ще краще — *заморське зло*, а «ревізіоністи» для малоосвіченого ентузіаста — майже те саме, що «заморські чорти».

Тоді на що більше схожий китайський лівий молодіжний рух другої половини 60-х — на свої європейські аналоги чи на рух «боксерів»-іхетуанів початку століття? Адже «стара цариця» Цзи Сі так само, як і Мао, робила вигляд, ніби співчуває молодим повстанцям, які йшли громити лігва «заморських чортів». Вона так само зреклася їх, коли це стало їй потрібно. Іхетуані, щоправда, були менш виразно протокомуністичними, ніж їх попередники в XIX столітті — члени сект-*сецзя*. Їх соціального походження ненависть повністю спрямована була на чужинців. Про хунвейбінів можна сказати зворотне: соціальна їх ненависть спрямована на *свою* влад-

Траурний мітинг на площі Тяньаньминь 18 вересня 1976 р. Є Цзянінь, Хуа Ґофен, Ван Хунвень, Чжан Чуньцяо

ну бюрократію, але знаком, символікою цих «своїх чужих» залишалися «заморські чорти» — «ревізіоністи».

Отже, рух хунвейбінів — продовження китайської історії, що тільки використовує словесну символіку європейських «червоних»? Але неважко знайти і інші світові аналогії. Як колись Іван Грозний в Росії, Мао спирався на молоду опричнину проти своїх «бояр». Подібно до європейських абсолютних монархів, Мао боровся із великими і малими партійними «феодалами», тільки спирався не на міста, а на студентів і школярів... Опора центральної деспотичної влади на агресивне невдоволення слабких і упосліджених — явище, що супроводжує всю людську історію. Можливо, найбільш справедливою була б аналогія із спробою Троцького в середині 20-х спертися на молодь у боротьбі з очолюваною Сталіним групою комуністичних лідерів старших поколінь. Але навіть і ця аналогія, сама по собі справедлива, мало що пояснює, — навряд чи Мао свідомо користувався прикладом «червоного лева революції».

Радикалізм китайських молодих «шістдесятників» має коріння у власній соціальній практиці пореволюційного розвитку Китаю. Традиційні бунтарсько-комуністичні зразки поєдналися з прагненням китайської комуністичної бюрократії бути схожими на світові ліві молодіжні рухи, відмежуватися від бюрократичного апарату і, використавши ліві настрої молоді, зміцнити власну бюрократичну владу.

Спроба «маоїзму» омолодити комуністичний рух, реалізувавши якусь подобу Паризької комуни чи ідеалів Ленінської «Держави і революції», мала найбільший світовий резонанс, але слід ясно давати собі звіт, що це була провокація, яка закінчилась нічим, — так, як мала закінчитися будь-яка провокація. З «безпосереднім правлінням народу замість апарату насильства, що стоїть над народом» було покінчено. «Держава-комуна» ще раз виявилася утопією, найпрямішим історичним шляхом, що вимагає найбільше крові і насильства і має зворотні наслідки. Здійснити модернізацію Китаю, використовуючи культуру масового ентузіазму, сполученого з терором, не вдалося.

Через місяць після смерті Мао Цзедуна група ультралівих, керована Цзян Цін, була усунута від влади і арештована. До керівництва Китаєм прийшов врешті Ден Сяопін. Доля його, здавалося, вже була вирішена: Мао завжди відчував у ньому неупокорену особистість. Але навіть у роки «культурної революції», кинувши Дена на поталу хунвейбінам, він його не знищив, як Лю Шаоці, а приберіг на майбутнє, бо вважав людиною виняткових здібностей. Мао Цзедун повернув Ден Сяопіна з небуття, сподіваючись на поєднання молодих ультралівих з обережними мудрими ветеранами. Перед самою смертю Мао Цзедун вирішив остаточно прибрати Дена, та вже було пізно.

Китай хотів стабільності. Це можна було вгадати вже по тих щирих і пишних почестях, які всупереч керівництву віддавали громадяни померлому від раку в січні 1976 р. старому Чжоу Ень-

лаю, що його тільки смерть врятувала від інтриг злобної Цзян Цін. Змучений кривавою істерикою поривів до світлого комуністичного майбутнього, Китай вибрав врешті-решт той самий «капіталістичний шлях», яким так довго лякав Великий кормчий своїх підданих.

Чи мислимим було б у нас чи будь-де на Заході, щоб новий лідер, переживши від попередника стільки страждань і принижень, ледве уникнувши смерті, залишив свого ката і ката свого народу лежати у столиці в мавзолеї, оточеного ореолом святості? Щоб деспота проголошено було великим вождем, незважаючи на те, що він уперто штовхав націю у безвихідь? Де ще можна було б чекати, щоб керівника держави оцінювали як такого, що робив «на три погаиого і на сім хорошого», — неначе він складався з окремих, добрих і злих, частин?

Мао Цзедун не був патологічно злою особистістю. Швидше — це була людина з темпераментом «тривоги і щастя», у якої настрої різко коливалися від піднесення до глибокої депресії. Екзальтація у таких людей найчастіше мотивована тонкими спонуками, безпосередньо не пов'язаними з особистими корисливими зацікавленостями. Всі, хто з ним спілкувався, відзначали його мрійливість і артистичність — риси екзальтованого темпераменту; не так важливо, чи його вірші в старокитайському стилі мали високі художні якості, важливо, що він їх писав, охоплений натхненням. Мао був філософом і поетом, інтровертованою особистістю, яка жила у вибудованому ним світі. При цьому він був настільки ж художньою натурою, наскільки грубим і вульгарним — значною мірою від того, що почував себе плебеєм і селюком (зрештою, походив він із того класу небагатих землевласників, що його сам повністю і фізично винищив, неначе на помсту своєму грубому і корисливому батькові, якого ненавидів). Образ політика, який в хвилини роздумів пише вишукані вірші — точніше, малює пензликом ієрогліфи в своїй неповторній каліграфічній манері, — якось погано поєднується з образом людини, що гуляє в імператорському садУ в супроводі спеціального служки, готового прикопати лайно великого кормчого, бо той присідає там і тоді, де і коли йому заманеться. (Нормальний європейський туалет для Мао побудували поруч із спальнею за розпорядженням аристократа Чжоу Еньлая). Мао був грубо збудливою людиною, з приступами важкого гніву, коли мислення ставало неповоротким, а мова — недорікуватою; чоловіком примітивної й нерозбірливої підвищеної сексуальності. Але він не просто умів боротися із своїми потягами — він був по-хижацькому страшенно терплячий, коли цього вимагали обставини. І в результаті склалася натура владного і жорстокого вождя, параноїдально підозріливого, самотнього і безмірно вивищеного над своїм оточенням.

У листуванні з міністром оборони Китаю Пин Дехуаєм Мікоян якось сказав про Сталінську епоху: «Якби хтось із нас прохопився передчасно, ми всі відправились би на той світ». Маршал відповів: «Які ж ви комуністи, якщо так боїтеся смерті?»[1] Хоробрий воїн часів громадянської війни, Пин Дехуай мав репутацію безмежно чесної прямої людини і до того ж був гострий на язик. У його конфлікті з Мао в 1960 р. з приводу «великого стрибка» і «народних комун» характерне не стільки пізніше визнання свого виступу «мутним потоком абсурду», скільки сам виступ, який, зважаючи на китайські традиції ввічливого самопринижения, вважався вкрай критичним. Після пленуму ЦК в липні, де Пин Дехуай говорив невиразно про помилки і спільну відповідальність, він

Пин Дехуай

[1] *Шорт Филип.* Мао Цзэдун. — М., 2001. — С. 411.

Керівники китайської Червоної армії в роки війни з японцями і Гоміньданом: Чжу Де, Мао Цзедун, Лю Шаоці, Не Жунчжень, Лінь Бяо

написав Мао відвертого листа. Різка критичність проявилася в тому, що Пин визнавав стратегічну лінію «в цілому правильною», зазначав «лівацькі» помилки у якихось «дрібнобуржуазних фанатиків», говорив, що кустарна виплавка сталі мала свої «плюси і мінуси, при чому перших було набагато більше»[1]... І коли після цього Мао кричав на нього: «Тобі треба розвалити партію. У тебе є план, є організація, ти вже готувався, ти нападав на правильний курс, як останній «правак»», Пин белькотів щось про те, що писав Мао суто особистого листа і що в політиці він не сильний[2]. У час «культурної революції» старого маршала посадили в тюрму, де він і помер, не докликавшись лікаря.

Лю Шаоці, з 1948 р. — перший заступник, а пізніше і офіційний наступник Мао, людина обов'язку, багатолітній хоробрий підпільник, педантичний і фанатично чесний, абсолютно безкорисливий відданий виконавець, і думати ніколи не міг про опір вождю. Він подекуди висловлював оцінки, які Мао не подобались, але як тільки вождь виражав невдоволення, Лю негайно каявся. «Культурна революція» його просто знищила, і він мовчав. Хунвейбіни поставили його в позу «ластівки» — прогнувшися вперед, витягнувши голову і розставивши ноги і руки, щоб зручніше було скрізь бити і рвати його сиве волосся. І він мовчав і навіть не покінчив самогубством, бо це б розцінювалося як зрада і контрреволюція. Коли йому виповнилось сімдесят, його виключили з партії: а через рік він помер, бо до нього не пустили лікарів.

Маршал Лінь Бяо, проголошений наступником вождя після усунення Лю Шаоці, закінчив життя так само в мовчазній паніці. Один із найздібніших і найхоробріших командирів громадянської війни, улюбленець Мао Цзедуна і найбільший його підлабузник, Лінь Бяо перебував, очевидно, увесь час у стані наростаючої боязкої тривожності. Він зовсім перестав спілкуватися з людьми, став боятися світла і понуро сидів один у своїй квартирі із завішаними вікнами. Під кінець «культурної революції» він уже був охоплений нерозсудним страхом; нічим іншим, крім паніки, не можна пояснити його втечі в Монголію в напівзаправленому літаку; при спробі сісти просто в степу літак вибухнув. Загинули Лінь Бяо, його дружина і син, льотчик з штабу ВВС, який намагався якось протистояти смертній загрозі і влаштувати змову проти Мао. Донесла на них дочка Лінь Бяо. Це сталося у вересні 1971 р.

Чжоу Еньлай, мабуть, найбільш показова і трагічна постать китайської революції. Виходець із сім'ї високопоставленого чиновника, з доброю китайською і європейською освітою, Чжоу пішов із свого класу в революцію і все життя провів на керівних постах в компартії. За натурою він був недостатньо егоцентричним для вождя, але не можна відмовити йому в самостійності і великому розумі. Він вступав у суперечності з Мао не раз, бувало і таке, що Мао був радником при Чжоу Еньлаї — членові керівної трійки КПК. Коли Мао став Головою, Чжоу Еньлай абсолютно і безумовно підкорився йому. Не було таких позицій і таких людей, яких Чжоу

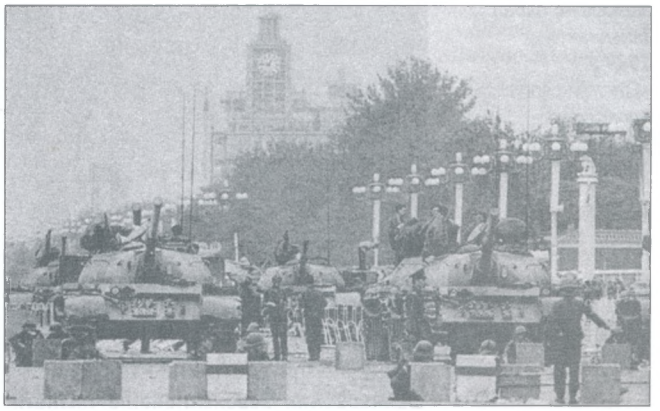
[1] *Шорт Филип.* Мао Цзэдун. — С. 457.
[2] Див.: Там же. — С. 460—461.

не зраджував би негайно за найменшим порухом Мао. Він не зробив жодної спроби для порятунку своєї улюбленої прийомної доньки, яку розтерзали хунвейбіни. В роки «культурної революції» саме Чжоу Еньлай в «Комісії по розслідуванню» розпланував всі етапи цькування Ден Сяопіна. Після смерті Мао, коли Ден Сяопін уже фактично очолював партію, вдова Чжоу Еньлая звернулася до Генерального секретаря ЦК КПК Ху Яобана з проханням знищити цей компромат, і той погодився (не знаючи, що існують копії). Ху Яобан не сам вирішив покрити гріхи Чжоу Еньлая — за рік до того поведінку Чжоу схвалив сам Ден Сяопін, сказавши, що якби Чжоу Еньлай не слухався, він позбувся б свого поста, а це погіршило б загальну ситуацію. Сьогодні така оцінка є офіційною[1]. Абсолютний конформізм залишився нормою.

Справа не тільки і не стільки в деградації особистості імператора, яким став Мао Цзедун, одержавши всю повноту тотальної влади. Ті ж могутні сили, які створили червону імперську піраміду і поставили Мао на її вершину, *стерли вщент особистості його соратників.*

Чи це — наслідок дії китайських традицій? Хоч усе робилося по-китайськи, під Цінь Шіхуан ді, процес цей має глобальні аналогії. Для Китаю абсолютна особиста влада стала не просто традицією, а умовою існування нації як цілого.

Наступника Лінь Бяо Мао Цзедун призначив не одразу; ним виявився молодий шанхайський робітник Ван Хунвень із оточення Цзян Цін, зовсім недосвідчений хлопець, що вискочив на «культурній революції». Це мало символізувати перемогу над бюрократизмом і здатність будь-якої куховарки керувати державою, за Леніним. Напарником його Мао зробив Ден Сяопіна. Ця комбінація виявилася невдалою: Ван Хунвень був зовсім нездатним до ролі керівника,

Танки на площі Тяньаньминь. І липня 1989 р.

а Дена Мао боявся все більше. Наступником вождя хотіла стати невгамовна мегера Цзян Цін, вона прагнула розкрутити новий виток масового ентузіазму на «викритті» Чжоу Еньлая, а з ним і Ден Сяопіна. Формально це виглядало як кампанія критики... Конфуція і Лінь Бяо. Мао призначив наступником шанобливого і безликого чиновника Хуа Ґофена і десь після першого інфаркту, що стався в травні 1976 р., заповів, ледве ворушачи язиком, не забувати велику ідею «культурної революції».

2 вересня 1976 р. у Мао стався третій інфаркт, а через кілька хвилин після опівночі, з 8 на 9 вересня, серце його зупинилось.

Через місяць Хуа Ґофен просто арештував Цзян Цін та трьох її прибічників. Наступного року він був змушений реабілітувати Ден Сяопіна, а ще наступного року сам опинився на пенсії. Цзян Цін вчинила в тюрмі самогубство, інші члени «банди чотирьох» були випущені на свободу. Почалась епоха Ден Сяопіна, епоха розвитку ринкових відносин і бурхливого економічного прогресу. При збереженні твердої і абсолютної, традиційної для Китаю централізованої влади.

Але все те, що настало після смерті Голови Мао, вже не було частиною історії комуністичного століття. Затаврований «капіталістичний шлях» став китай-

[1] *Шорт Филип.* Мао Цзэдун. — С. 550.

Молодь на площі Тяньаньминь, 1989 р. «Статуя свободи» проти Мао

ським шляхом-дао, що не надихав більше червоних революціонерів планети на всесвітньо-історичні експерименти.

«Неприєднані країни» та Індія

В середині XX століття в політичний словник увійшли вислови «неприєднані країни», «позаблокові країни» і навіть «блок усіх країн, що не входять у жодні блоки». Останній дуже тішив логіків і математиків, бо відтворював відомий їм парадокс множини всіх множин, що не входять у жодні множини. Припущення про існування такої множини, як відомо, веде до нерозв'язних суперечностей в теорії. Проте, в міжнародній політичній практиці існування подібної множини виявилося цілком можливим і сумісним із світоглядом «неприєднаних» політиків.

Рух «неприєднаних» почався з конференції у квітні 1955 року в Індонезії, в Бандунґу, і набував усе більшої сили, особливо після того, як у 1960 році незалежність одержали одразу багато країн Чорної Африки. Відомий політичний письменник Реймон Арон зазначав: «Якщо проглянути дипломатичні поведінки, символами яких є імена Неру, Нассер, Тіто, Фідель Кастро, одразу виявиться, що на шляху від індійського *нейтралітету* до кубинської *незаанґажованості* через єгипетський і югославський *нейтралізм* відмінності принаймні такі ж суттєві, що й подібності. Нейтралітет Індії відображає особистість Неру, вірного західним цінностям та антиколоніальній боротьбі; нейтралітет Єгипту відображає антизахідний, але не прорадянський націоналізм арабського світу; нейтральна Югославія є виявом авантюри лівого комуніста, котрий не змирився з гнітючою протекцією старшого брата, а нейтралітет Куби є відображенням повстання інтелектуалів лівого спрямування і латиноамериканської країни проти капіталістичної експлуатації»[1]. Ця справедлива оцінка є водночас поглядом *справа*: класифікація, здійснена Ароном, виходить із позицій і стратегічних інтересів Заходу, і не випадково імена названих ним діячів розташовані від «правіших» до «лівіших». Свої зацікавленності в «третьому світі» все більше виявляли СРСР і Китай, і врешті в ряді важливих конфліктів «неприєднані» виявлялись радше на боці червоного Сходу, ніж «білого» Заходу. Можемо констатувати хіба що той факт, що більшість держав і народів світу залишалася незаанґажованими в боротьбі комунізму і західної цивілізації і, проголошуючи себе незалежними від блоків, виражала готовність підтримати в разі потреби або одних, або інших, — інколи з ідейних міркувань, інколи з меркантильних.

Політичні маневри країн «третього світу» зв'язані з більш принциповим питанням *про шляхи і наслідки модернізації*. Проблему варто розглянути в світлі опозиції «*глобалізм — антиглобалізм*», тобто як проблему шляхів і наслідків модернізації «третього світу». Зовнішня політика країн, що донедавна були під контролем Заходу, залежить від їх геополітичних орієнтацій. А ці орієнтації в свою чергу значною мірою визначаються напрямком, особливостями і наслідками модернізації — тобто поширення технологій, в тому числі соціальних, європейської (євро-

[1] Див.: *Арон Реймон.* Мир і війна між націями. — К., 2000. — С. 452.

американської) цивілізації на традиціоналістські реґіони. Як можна бачити на прикладі далекосхідних політичних і економічних культур, в результаті техніко-соціальної модернізації може виникнути жахливий кентавр (самурайська Японія чи маоїстський Китай), може через нові страждання статися прорив до майбутнього.

Рух «неприєднаних» заявив про емансипацію архаїчного світу, який став на шлях модернізації, від цивілізацій-донорів, вони ж цивілізації-експлуататори. Природно, що коли не стало блоків, не стало й «неприєднаних». Проте, виникав рух «неприєднаних» на основі цілком визначеної ідеології, оприлюдненої під час проголошення незалежності першої з колоній Британської імперії.

Ідея «неприєднання» належить Джавагарлалу Неру, що підняв прапор незалежної Індії в Делі 15 серпня 1947 року. В устах Неру цей принцип мав смисл не тільки нейтралітету чи нейтралізму, — він був зв'язаний з ідеєю *non-violence*, ненасильства, яке після Ґанді стало головним засобом в боротьбі Національного конгресу за незалежність Індії. Перенесений на міжнародні відносини, принцип ненасильства знайшов вираз у *панча шіла* — п'яти принципах мирного співіснування, прийнятих усіма «неприєднаними». Вони сформульовані Неру і стали основою угоди 1954 року з Китаєм, з яким Індії через п'ять років судилося вступити в гострий конфлікт після застосування китайцями сили в Тибеті, а 1960 року вести справжню війну в Гімалаях. Перша конференція країн, що «не приєдналися», ініційована Індією та її сусідами. Здається, що гуманістичний сенс «неприєднання» і його політичне спрямування чимдалі більше втрачалися. Омріяна незалежність Індії прийшла без збройної боротьби з англійськими колонізаторами, зате після кривавих сутичок з мусульманами, а закінчилося століття

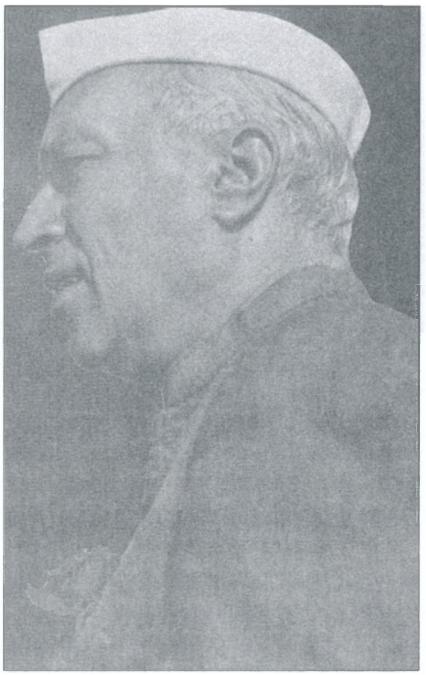
Лідери «неприєднаних» — Нассер, Неру і Тіто. Зустріч на острові Бріоні, 1956 р.

реальною загрозою атомної війни не між комунізмом і капіталізмом, а між ісламським Пакистаном і націоналістичною Індією. Найбільше занепокоєння щодо реальних перспектив використання ядерної зброї сьогодні викликає саме той реґіон, що в середині XX століття видавався пацифістським і схильний був називати себе «неприєднаним».

На рубежі століть Індія поряд з Китаєм становила найпотужнішу складову усього «третього світу». В 1994 році вся Латинська Америка налічувала 473 млн. жителів, увесь арабський світ — 220 млн.; в Китаї (1995) населення становило 1.223,8 млн. чоловік, в Індії — 918,6 млн. чоловік, а разом з Пакистаном та Бангладеш — 1.156 мільйонів. Мимоволі згадуються слова Леніна про Росію, Індію та Китай, що разом вирішуватимуть долю людства. Однак, якщо Китай нібито не сходить з шляху, окресленого комуністичними гаслами, то Індія проголосила разом з незалежністю інший, західницький варіант соціалістичних цілей, а в кінці століття, здається, втратила довіру і до нього.

Кремлівські керівники другої половини XX століття були цілком свідомі того, що їм необхідно змінити сталінську стратегію і на маргінезі світової цивілізації *по-Бухарінськи* зробити ставку на націоналістичне і нейтральне «світове село», а не на комуністичні революції, і що шлях до гігантської більшості людства лежить саме через Індію, — першу із колишніх колоній, що стали після вій-

Джавагарлал Неру

ни самостійними державами і не захотіли вибирати або комуністичну, або антикомуністичну альтернативу. Захід був невдоволений нейтралізмом Неру тому, що з ланцюга азійських держав, об'єднаних пактом оборони Південно-Східної Азії (1954), а пізніше Багдадським пактом, випадала найзначущіша ланка. Дж.Ф. Даллес називав нейтралітет Індії «аморальним». Для Сталіна незалежність Індії була неповноцінною, а нейтралітет — формою підкорення Заходові, оскільки відхід від колоніальної системи не завершувався військовим протистоянням з колишньою метрополією. Поворот Хрущовського керівництва 1955 року до Індії, арабського світу, Південно-Східної Азії мав принципове значення для стратегії і навіть ідеології світового комунізму.

В цьому повороті була деяка пікантність, зв'язана з позицією лідерів націоналістичних рухів, пізніших «неприєднаних», в роки війни. Про арабський націоналізм досить сказати, що на столі у Насера стояв портрет Гітлера, а щодо національних рухів Бірми, Філіппін, Індонезії, то вони в роки війни були орієнтовані на Японію. Коли лідер бірманських націоналістів Аун Сан наприкінці війни з'явився для переговорів в штаб англійських військ у формі японського генерала, це викликало шок. З Японією тоді співробітничали і У Ну, і Не Він, і інші бірманські лідери. Сукарно, харизматичний лідер Індонезії, співробітничав з японцями і наважився проголосити незалежність країни лише після того, як його до цього фактично змусили повсталі солдати індонезійських допоміжних військ японської адміністрації. В колишніх європейських колоніях, в яких встановилася жорстока японська окупаційна влада, збройний опір окупантам від початку чинили тільки комуністи. Націоналістичні політики так чи інакше пройшли через період надій на держави Осі, співпраці з ними, що мала зберегти національні сили і осередки, і обережного вичікування до останнього моменту. Тільки Індійський Національний Конгрес (ІНК) всупереч своїм націоналістичним радикалам (С.Ч. Бос, глава прояпонського і пронімецького «уряду» Індії, був колишнім членом ІНК) зайняв чітко антифашистську і водночас антианглійську позицію. Неру визначив її таким чином: «Поширення війни на Радянський Союз посилило симпатії індійських народів до прогресивних сил, але не змінило нашого ставлення до політики англійського уряду в Індії, бо вона базується на інших засадах... Вступ Японії в війну зробив її світовою війною, що наближається до наших кордонів. ...Наші симпатії неодмінно мають бути на боці нефашистських держав. Допомога, яку ми можемо надати їм відповідно до наших власних принципів, була б їм надана, якби ми могли діяти як вільний народ»[1]. Зауважимо, що і тут симпатії до

[1] Цит. за: *Можейко И.В.* Западный ветер — ясная погода. — М., 2001. — С. 346.

СРСР стали відчутним фактором антифашистських орієнтацій. Однак, стратегію ІНК визначали не прагнення уподібнитися до російських комуністів, а радше ліві західницькі традиції і уподобання.

Якщо Китай Мао Цзедуна свою історичну великодержавну традицію ховав за марксистськими понятійними вбраннями, то Індія Неру свою орієнтованість на західні цінності старанно ховала за національною історичною традицією. Китайські лідери як один одягали сталінські «тужурки», Неру здивував нас, з'явившись 1955 року в Москві в легковажній конгресистській шапочці, якомусь кітелі-сюртуку і в уже зовсім дивовижних вузеньких білих штанцях. В тому ж 1955 році радянські люди почули музику і побачили танці, що були не просто екзотичними, а абсолютно іншими, як і індійська філософія чи література. Коли ж ми звернемося до суті справи, на хвилину забувши про національний колорит, то вождь Індії Джавагарлал Неру з його англійською університетською освітою предстає перед нами насамперед як ліберальний соціаліст фабіанської школи, тільки практичніший і набагато лівіший від англійських колег. Це відноситься не тільки до Неру і індійських лівих політиків, а й до багатьох лідерів «неприєднаних». Американський економіст Джон Ґелбрейт, що був, до речі, в часи Джона Кеннеді послом в Індії і добре знав цю країну, писав: «В Оксфорді, Лондонській школі економіки і Сорбонні англійці і французи навчали еліту в дусі глибокої віри в соціалізм»[1]. Африканська еліта почала заявляти про свій марксизм через кілька років після початку руху «неприєднання». Лідери незалежної Індії висловлювали симпатії до Маркса і Леніна в роки боротьби, а після перемоги більше наголошували на своїй національній своєрідності.

Коли Неру став прем'єр-міністром Індії, перші ж його кроки були спрямовані на створення соціалістичного сектору економіки. Це мало дуже прості пояснення. «Чи мусимо ми йти англійським, французьким або американським шляхом? — запитував Неру. Відповідь була очевидною: — Хіба ми маємо час в 100—150 років, щоб досягти нашої мети? Це абсолютно неприйнятно. В такому випадку ми просто загинемо»[2]. Соціалістичні настанови Неру мають і загальногуманістичні, і практичні засади, бо як і Ленін, як і Мао Цзедун, Неру *не міг чекати*. Звідси і симпатії Неру до російського експерименту. «В той час, коли решта світу задихалася в лабетах депресії і в певних відношеннях поверталася назад, в радянській країні створювався новий великий світ. Йдучи за заповітами великого Леніна, Росія заглянула в майбутнє і думала тільки про те, що повинно бути, тоді як інші країни лежали придушені мертвою хваткою минулого і тратили свої сили на те, щоб зберегти непотрібні реліквії минулої епохи. На мене, зокрема, справили сильне враження повідомлення про великі успіхи, досягнуті за радянської влади у відсталих районах Середньої Азії. Тому врешті-решт я був цілковито на боці Росії; існування Радянського Союзу було світлим і відрадним явищем в темному і понурому світі»[3].

Щоправда, безхмарний образ Росії дещо потьм'янів і занепокоїв Неру в 1937 році, і спроби пояснити самому собі факти Сталінського терору гіпотезами про якусь неймовірну антиурядову змову не до кінця заспокоїли совість лівого інтелектуала. Так, зрештою, було і в Європі, і якщо більшість європейських і американських лівих все ж простила Сталіну розправу з «троцькістською опозицією», то для азіатських учнів Оксфорду та Сорбонни це було тим

[1] Див.: *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. — М., 1969. — С. 145.

[2] Див.: *J. Nehru.* Towards a socialist order. — New Delhi, 1956. — P. 4.

[3] Див.: Неру Дж. Автобиография. — М., 1955. — С. 383.

більш природно — для них ще більше, ніж для європейських антифашистів, червона Росія була головною опорою в боротьбі за свободу і незалежність.

Звичайно, Сталін не міг вважати «своїм» політика з такими ліберально-інтелігентськими «коливаннями». Однак, в епоху «критики культу особи Сталіна» можна було б знехтувати демократичними сумнівами Неру щодо 37-го року. Справжня «неповноцінність» Неру з погляду радянських керівників полягала в тому, що він був *лівим соціалістом не російської, а європейської школи*. А саме, Індія стала парламентською республікою з багатопартійною системою, з вільними виборами, з опозицією і відносно вільною пресою, і тут уже ніякі стратегічні інтереси і соціалістичні гасла не могли викликати довіру у російських комуністів. Звідси — навіть в часи проголошення найніжніших братських стосунків, *гінді русі бгай бгай*, — кислі повчання на адресу «прогресивного індійського лідера» щодо недооцінки ним ролі робітничого класу і небезпеки проімперіалістичної реакції. Легше було примиритися з Нассером, хоча він жорстоко переслідував комуністів: там був зрозумілий твердий режим.

Конституція проголосила Індію демократичною державою, сувереном якої є *єдина індійська нація*. Відразу виникла проблема, чи існує насправді індійська нація, чи її ще слід «створити»: подібна проблема, сформульована діячами Італії після перемоги Рісорджіменто, була там набагато менш гострою. Власне, у Неру відповідно до політичної традиції Індійського Національного Конгресу (ІНК) теоретичних і юридичних сумнівів не було: проголосивши Індію демократією, Конституція тим самим вважала народ Індії, суверена цієї держави, «політичною нацією». Але реальна ситуація Індії кричуще суперечила європейським уявленням про нації. Сьогодні населення субконтиненту, проголошене індійською нацією, не має, по суті, нічого спільного з національною структурою в європейському розумінні і з західної точки зору видається хаотичною сумішшю, в якій годі шукати чогось сталого.

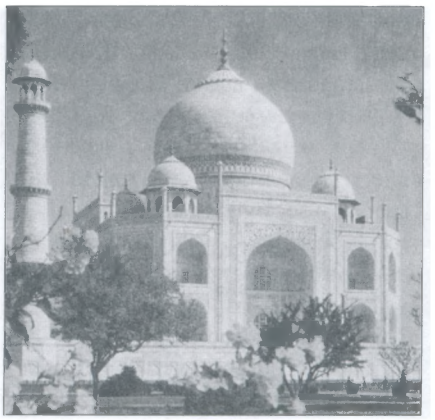
Архаїка в кожній цивілізації залишається архаїкою. Але в Індії ситуація особлива. Чотири п'ятих населення живе в селах. Чотири п'ятих населення неписьменні. В шістдесятих роках чверть селян мала радіо, 9 % — електрику. І все. Це означає, що село переважно неписьменне і живе обабіч шляхів світової і новітньої індійської культури, в суспільстві тисячолітніх традицій. З року в рік, із століття в століття тими ж знаряддями з тими ж волами обробляються землі, виснаженість яких досягла граничних меж. Села в Індії являють собою маленькі держави-*комунітас*, які спілкуються з верхніми поверхами влади тільки через сплату податків. Хто там править, великі Моголи чи англійці, Конгрес чи Бгаратія джаната парті, їх однаково мало обходило. Відносна самостійність села з його натуральним господарством і архаїчною культурою — найперша основа застійної стабільності субконтиненту.

Другою основою стабільності історично була не трибальна чи виросла на її основі етнонаціональна, а *кастова* система.

Індія на фоні Китаю видається країною гранично аморфною. Власне, неясно, чи можна назвати Індію країною — на відміну від Китаю вона заселена не одним етносом. В Індії основним поняттям для перепису населення є поняття *mother tongue*, рідної мови елементарної спільноти, до якої себе опитуваний сам відносить: це може бути група, що розмовляє якимось варіантом однієї з *багатьох десятків* індійських мов, — або належних до *груп*

мов (не діалектів!) *сіндгі*, поширених на північному заході субконтиненту (в тому числі в Пакистані), або до східних груп мов, в тому числі поширеної в долині Брагмапутри *бенґалі*, або мов груп *панджабі, ґуджараті, раджастгані*... (І це не рахуючи мов дравідійських чи тибето-бірманських!). Самоототожнення з групою на основі мови взагалі індійцям не властиве. Один із опитуваних під час перепису назвав своєю «рідною мовою»... сибірську, але не міг пояснити, що це означає. Індієць може вважати себе *гінді*, тоді як говорить іншою мовою, і може не вважати себе *гінді*, хоча говорить одним з її діалектів. Та й що таке гінді, коли селяни центрального регіону, регіону довкола міста Делі та східної частини штату Уттар Прадеш, де офіційно вважається поширеною саме ця мова, не розуміють одне одного, якщо живуть в надто віддалених селах! Що таке літературна чи офіційна *гінді*? Діалекти, що їх називали *гіндустані*, мали варіант, використовуваний в мусульманській літературі, — адже місто Делі було столицею імперії Моголів, і саме регіон гінді був центром ісламської державності і культури. Цей варіант, *урду*, відкинутий пуристами — противниками культури ісламу — тому, що в ньому багато персидських запозичень; у вигляді, штучно облагородженому індуїстською старовиною, він відомий сьогодні як літературна *гінді*. Не надто інтелігентна людина з гіндімовного регіону швидше розмовлятиме англійською, ніж літературною гінді.

Субконтинент Індостан являв собою надзвичайно строкату сукупність етнокультурних одиниць, які різнилися не тільки рівнем розвитку і культурними рисами, а й самими принципами організації суспільства в цілісні суспільні організми, — тобто різнилися епохами і цивілізаціями.

Мохенджо-Даро — для чужинців символ Індії, а взагалі це пам'ятник ісламізованої Індії

В Індії теж існують етнічні системи, що їх можна вважати універсальними для людства на ранніх щаблях культурного розвитку: це — племінні, трибальні системи. В Індії вони називаються «зареєстрованими племенами» (*sheduled tribes*). (Частина племен такого типу офіційно не зареєстрована). Архаїчні трибальні утворення з великими труднощами вписуються в «єдину індійську націю», але ці труднощі знайомі не лише Індії.

В Китаї, як ми бачили, мовна ситуація і етнічні традиції теж не дуже сприяють національній консолідації, але національна єдність багатомільйонного населення на величезних обшарах трималась і тримається на державній системі, що забезпечувала єдині на всій китайській території механізми трансляції культури. Стабільність індійського суспільства забезпечувалась не владною, потестарною, державною системою, а *кастовою* системою соціального розподілу функцій. *Касти не тільки розділяли індійський соціум, але й гуртували його*: адже брагман в будь-якому кінці субконтиненту міг знайти собі подібного, з яким міг поділитися шматком хліба і в сім'ї якого міг знайти собі наречену, — незалежно не лише від говірки, якою користувалися обоє, але навіть від релігії, що її кожен з них сповідував. А суспільство не могло обходитися без воїнів, вчителів, простих трударів різних

професій і без всіх різновидів тих фахів і соціальних верств, на які розгалужувалися стародавні *варни*. Але відсутність владних, державних регуляторів трансляції культури призводила до втрати єдності і монолітності культурного ландшафту. Це насамперед стосувалося мовних процесів — культурна творчість здійснювалася в етнічно різних центрах і в різні часи. А за цим стояли і різні ідеологічні та політичні структури.

Іслам утвердив абсолютно інші принципи об'єднання спільнот — об'єднання людей різних каст і говірок на *релігійній* основі, на основі певного віровчення.

Іслам був принесений в Індію жорстокими і дикими завойовниками-афганцями, а завоювання ніколи не залишає по собі доброї пам'яті. Проте, держава, утворена завойовниками, стала єдиним владним організмом, що якось утримував порядок на субконтиненті, а створена на основі ісламської цивілізації вишукана культура правлячої верхівки справила великий вплив на Індію і почасти була успішно асимільована навіть індуїстськими колами. При цьому серед населення Індії іслам поширювався переважно в бідних верствах, тоді як землевласники-*земіндари* і лихварі-*баніа* були майже виключно індійцями. Іслам, таким чином, став або аристократичною культурою державної верхівки, або темною і сліпою вірою бідного селянства, ворожого до грошовитого міста, або войовничою солдатською релігією. Це зумовило особливості стосунків між мусульманським і немусульманським населенням півострова.

Особливість ісламу і християнства, цих породжень релігійної культури середземноморського регіону, полягає в тому, що вони є *віровченнями*, і, отже, несумісні з іншими віровченнями. Індуїстські релігії не знають догматизованих віровчень, міняють головних і другорядних богів і тримаються насамперед на спільності культово-обрядової сторони. Індійці сприймали іслам як культуру, самі внесли в ісламську культуру чимало елементів в одязі (наприклад, знаменита мусульманська *чалма*), літературі (згадаймо хоча б «Тисячу і одну ніч»), музиці, часто асимілювали елементи ісламу на основі власної релігійної традиції, а в літературі створили прекрасну гіндімовну поезію персидської форми. Ісламська, насамперед персидська, літературна традиція поширюється в XVII—XVIII століттях на всю Індію, і не гіндімовний регіон навколо Делі, нинішньої столиці, а *консервативний південь* субконтиненту став центром опору ісламським впливам. Врешті-решт Індія не змогла примиритися саме з ісламським культурно-політичним елементом і при одержанні незалежності розкололася на ісламський та неісламський («просто індійський») регіони.

Що мало в Індії протистояти Англії і взагалі християнській Європі — і, з іншого боку, ісламській духовній і політичній культурі? Можливими були два варіанти опору: орієнтація на давню індійську традицію і пристосування до європейських культурно-політичних форм. В Індії представлено обидві ці традиції, перша в правих і консервативних націоналістичних партіях, друга — в ІНК.

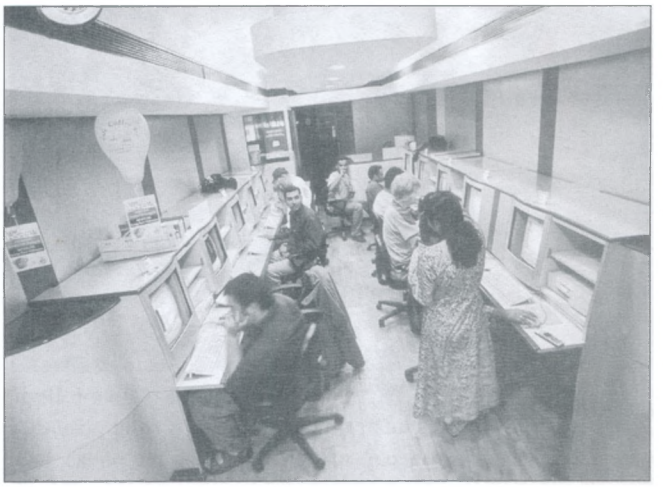
Індійський Національний Конгрес виник в кінці XIX століття як організація *європейськи і англійськи* освічених і орієнтованих елементів індійського суспільства. Людей такої освіти потребувала англійська адміністрація, а крім того до англійських культурних норм мусила пристосовуватись індійська буржуазія. Джавагарлал Неру, батько якого був одним із видатних діячів ІНК старшого покоління, писав про своє ставлення до індійської національної спадщини: «Індія була у мене в крові, і багато що в ній мене інстинктивно глибоко хвилювало. І все ж я підходив до

неї майже як чужоземний критик, сповнений відрази до сучасного і до численних пережитків минулого, що їх я спостерігав. Я прийшов до неї певною мірою через Захід і дивився на неї так, як міг би дивитись дружньо налаштований європеєць»[1]. В цих словах яскраво виражена ліберально-прогресистська настанова («стиль мислення»), що оцінює реальність з позицій певних вихідних принципів і можливостей. І не залишає сумнівів основний мотив — модернізація індійського укладу життя на основі європейського культурно-політичного досвіду.

Альтернативний світогляд розвивався в руслі правого, радикально-консервативного індійського націоналізму.

З 1996 року при владі в Індії перебуває консервативно-націоналістична партія Бгаратія Джаната, ворожа Індійському Національному Конгресу (ІНК). Бгарата Джаната Парті (БДжП) є спадкоємицею руху *Ар'я Самадж*, що виник у XIX столітті; на основі Ар'я Самадж виникла Асоціація національних волонтерів — *Раштрія Сваямсевак Санґг* (РСС), а на її основі — *Вісва Гінду Парішад* і *Бгаратія Джаната*. Ар'я Самадж був одним із двох рухів, що виникли в другій половині XIX століття, коли Індія дещо оправилась після шоку, викликаного кривавим антианглійським повстанням 1857 року та його ще кривавішим придушенням. Обидва рухи Джавагарлал Неру називає релігійними[2], що не відповідає європейським уявленням про релігію та релігійний рух. Характерно, що обидві організації виникли в регіонах, де в безпосередньому сусідстві з індуїзмом знаходились великі групи мусульманського населення і де були особливо загострені пристрасті.

Перша, дуже нечисленна організація *Брагма Самадж* була створена в Бенґалії англомовною індійською інтелігенцією; довгий час її окрасою було сімейство Таґорів, найвідоміший представник якого — поет Рабіндранат Таґор. Вплив *Брагма Самадж* обмежувався індуїстським населенням долини Ґанґу. Тут, в Бенґалії, ситуація була найбільш напруженою, і місцеві політичні лідери відзначалися радикалізмом.

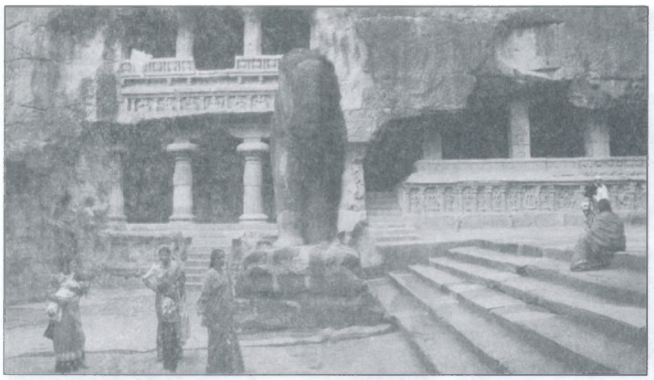

Індія — країна комп'ютерів

Друга організація — *Ар'я Самадж* — виникла в Пенджабі, її створив Свамі Дайнанда Сарасваті. На відміну від Бенґалії, звідки походила більшість індійців-клерків англійської адміністрації і де існувала добра англійська освіта, Пенджаб більш відсталий і консервативний, і рух *Ар'я Самадж* ближчий до релігійних засад. Основним його гаслом від початку був заклик «Назад, до Вед!». Від *Ар'я Самадж* до *Бгаратія Джаната* основною культурно-політичною орієнтацією консервативного релігійно-націоналістичного руху залишається *Гіндутва* — «індійськість». Оскільки основи *Гіндутви* консерватори-націоналісти прагнуть знайти не в якійсь конкретній релігії чи міфології, що ними історія Індії надзвичайно багата, а в прадавніх основах, у фундаменті індійської релігійної історії, — то лінію, що веде від Ар'я Самадж до нині правлячої партії, можна назвати *фундаменталістською*. Рух Ар'я Самадж відроджував старовинну систему освіти — *упанаяна*.

[1] Див.: *Неру Джавахарлал*. Открытие Индии. — М., 1955. — С. 47.

[2] Див.: *Неру Джавахарлал*. Взгляд на всемирную историю: В 3 т. — М., 1976. — Т. 2. — С. 231.

До вирубаних в скелі давніх храмів приходять паломники трьох релігій — буддисти, індуїсти і джайни

Традиційна систе́ма навчання в Індії аналогічна китайській в тому розумінні, що в основі навчання там покладено неймовірно старовинні тексти. Тільки не письмові тексти, бо в індійській цивілізації письмо з'явилось пізно і спершу використовувалося лише для прагматичних потреб торгівлі та адміністрації. Сакральний корпус загальної культури залишався століттями справою пам'яті, заучування (зазубрювання) для усного вживання — навіть без розуміння сенсу завченого. Школи були усними і сакральними: вчилися у брагмана, вчителя-ґуру, період навчання — *упанаяна* — прирівнювався до ініціації. Як сакральний процес посвяти, *упанаяна* ґрунтувалася на особистому спілкуванні вчителя-жерця і учня. Лісова школа, де навчання в давнину продовжувалось від 12 до 24 років, мала ту ж мету, що у Китаї, — оволодіння сакральними текстами.

З мовою цих стародавніх текстів у лісових школах брагманів були проблеми — санскрит, на якому творилася давньоіндійська культура, так само був уже давно незрозумілий для вчителів і учнів, як і давньокитайська мова. А далі різні долі індійської та китайської культур визначалися різницями в їх соціально-політичному статусі.

Як і в Китаї, в Індії духовна спадщина сакралізована і близька до таїнства. Однак, якщо в Китаї ця особливість знань завдячує сакральності государя і держави і тому поширюється на все, що зазубрює нове покоління учнів, то в Індії брагман вчив тільки завідомо сакральним текстам. Запам'ятовували колосальні обсяги гімнів «Ріґведи» (десять циклів-*мандал*, кожен з яких приписується певному роду співців-пророків *ріші*), яка розглядалась як *шруті* — откровення; доповненням до них була «лісова книга» *араньяка*, своєрідна теософія обрядів, а «сокровенне вчення» *упанішад* містило вже кінцеву і остаточну мудрість життя. Екстатична пророцька культура в Індії відділена від «виконавської» жрецької часом: брагмани не мають тих повноважень глашатаїв откровення-*шруті*, які мали давні роди ріші, але «вчення», залишене пророками, має характер додатків до обрядів і таким чином відкриває дорогу для трансу. Тому саме Індія зберегла нероздільний зв'язок екстатичного шаманства і теософії в сакральній «фізкультурі» йогів.

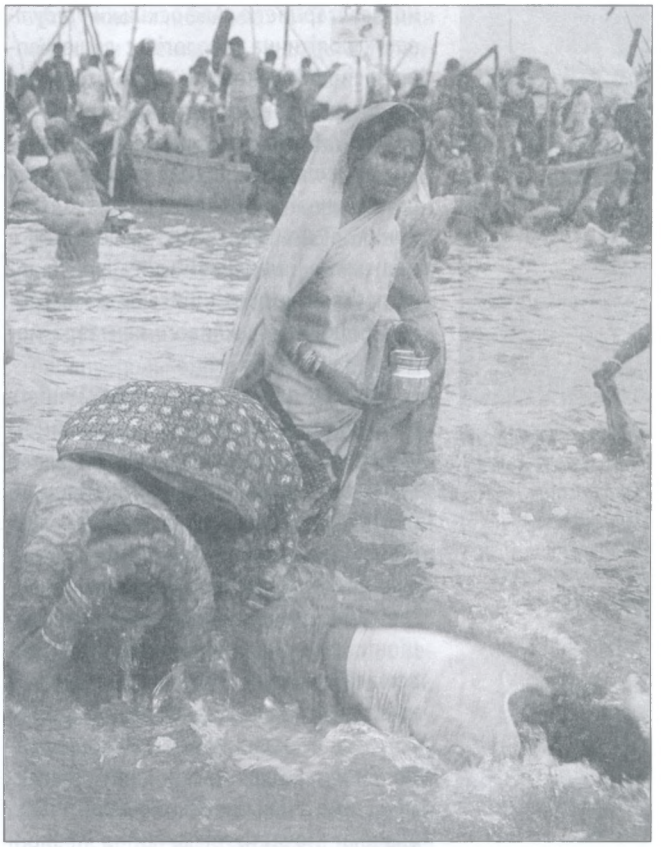
В подальшому дворі індійських володарів різних мовно-етнічних груп та релігій стають центрами позасакральної літературної творчості, а різні релігійні вчення і літературні школи творяться різними мовами. Кожна субкультура мала свою мову. Так, близькою до гінді мовою *брадж бгаґга* склалася крішнаїтська поезія, мовою *майтгілі* писав в XV столітті свої вішнуїстські поеми знаменитий Відьяпаті, в наш час калькуттською говіркою *бенґалі* писав Рабіндранат Таґор. Істотно, що висока література не входила до корпусу навчальної мудрості і не транслювалась в обов'язковому порядку.

Що ж до традиційної учености, що транслювалася віками через упанаяну, то суть справи полягає в тому, що це були, власне, не знання, езотеричні чи ні, а *обряди і ритуали*. Все життя індієць мислилося як посвята і жертва, от-

же, як постійне очищення. Жертва очищує, переводить в новий стан — *санскра*, що означає приблизно «висока поведінка» (витонченість, довершеність, очищення, прикрашення і т.д.) Таїнство, що включало ритуал, називалося *санскара*. Дієприкметник від *санскара — санскрит*, сакральна мова. Первісно санксрит був «високою» мовою, зрозумілою всім, близькою до розмовної. Лише пізніше живі мови віддалилися, і вчити доводилося спочатку санкскрит в учнівський період *санскара відьярамбга*, а потім уже гімни в період *санскара упанаяна*. *Санскара відьярамбга* починалася разом з обрядом стриження (в п'ять років). В різних кастах *санскара упанаяна* починалася в різний вік і продовжувалася різний час. Шудри, а пізніше різні нижчі касти, що не належали до «двічінароджених», не мали права виконувати ведійські обряди. Тільки через упанаяну людина ставала «двічі народженою» і могла одружуватися з «двічі народженою». Але повний цикл упанаяни необхідний був лише для брагманів. Можна було взагалі не проходити упанаяни, — такий юнак ставав *вратья*, що було рівноцінне нижчій касті, шудрам. Можна було, зрештою, повернутися до «двічі народжених» через церемонію *врата*.

У ведійській культурі зображень богів не існувало, і не було також і храмів. Основною культовою дією було «годування» богів, *яджна*, — іноді під відкритим небом, іноді на алтарях. Коли з'явилися зображення богів, місце кормління займають церемонії поклоніння богам — пуджа. Величезна і різноманітна сукупність пудж і становить собою, по суті, традиційну релігію (чи традиційні релігії) індуїзму.

Обряд, таким чином, був головною формою культури і трансляції культури. «Культуру Індії... можна назвати культурою переважно ритуальною. ...Але головне, практично будь-яка побутова дія являє собою також ритуал — народження сина і наречення імені, прийняття гостя і його пригощання, бесіда царя з брагманами і гра в кості, не кажучи вже про весільні і похоронні церемонії»[1]. З ходом історії міфологічно-філософські уявлення, що супроводжували обряди та ритуали, вивітрювалися з пам'яті, і залишалися лише голі процедури.

Сакральне омовіння в ріці Ґанґ

Основна проблема полягає в тому, що мало б об'єднувати «єдину індійську націю» не лише обрядово, а також і культурно в повному розумінні, за змістом, і що б мало бути тією самою *Гіндутвою* («індійськістю»), яка для консерваторів становить суть Індії, а для прогресистів водночас і проймає їх єство, і викликає відразу своєю безнадій-

[1] Див.: *Вигасин А.А.* Предисловие // *Пандей Р.Е.* Древнеиндийские домашние обряды. — М., 1982. — С. 11.

Чакра — священне колесо долі, колесо закону, знак дхарми, — зображена і на державному прапорі Індії

ною застарілістю. Але оскільки *Гіндутва* як політична ідеологія є лише непрофесійною реконструкцією втраченої старовини, сліди якої в численних *пуджах* є лише блідим відбитком втрачених смислів, і оскільки та стара система смислів навіть при найточніших відтвореннях її не була б життєспроможна в новітньому індійському дискурсі, на ділі прагнення до «індійськості» загрожує породити жахливого кентавра модерну і архаїки.

З огляду на надзвичайну архаїчність побутової (в тому числі релігійної) культури індійського села можна було б сподіватись, що антиколоніалістський рух піде під гаслами консервативно-націоналістичного індуїзму. Однак, саме Індійський Національний Конгрес, організація спочатку ледве не колабораціоністська, очолив рух опору Індії і завоював майже неподільний авторитет в найширших колах населення. Почасти це можна пояснити тим, що консерватизм годився для протистояння з ісламом, а не з європейською політичною владою. Почасти різка зміна позицій ІНК в суспільстві визначена була особистістю Могандаса Карамчанда Ґанді, який став фактичним лідером ІНК з 1919 року, коли він приїхав з Південної Африки, де очолював рух індійської національної меншини, і запропонував ІНК свою стратегію громадської непокори. Спочатку з лідерів ІНК тільки один Мотілал Неру, батько майбутнього прем'єр-міністра, підтримав Ґанді, але більшість рядових членів та керівників ІНК середнього рівня були, за висловом Неру-молодшого, загіпнотизовані Ґанді. Почасти — і це, мабуть, головне, — «національна солідарність» індійців народжена була спільним опором англійцям. Антианглійський політичний рух — це й була та *гіндутва*, що породила масову готовність до самопожертви в ім'я «матері-Індії». І саме тому не архаїчний націоналізм Ар'я самадж, а симбіоз індійських кіл з англійською адміністрацією — ІНК — став центром опору англійцям.

Особистий вплив Ґанді поширювався не лише на вузьке коло лідерів ІНК, які з ним безпосередньо спілкувалися, а й на багатомільйонні маси, що дивовижно з огляду на те, що тоді жодні засоби масової інформації в неписьменній Індії доходити до провінційних глибин не могли. Отже, поширювалися не політичні гасла і платформи, а *чутки*, і живий відгук на походи Ґанді через весь континент на знак протесту проти соляної монополії англійців, на його голодування в тюрмі тощо може бути пояснений тільки особливістю очікувань, експектацій гігантської маси населення субконтиненту. Для маси, для пересічних індійців, що жили традиційними уявленнями, Ґанді був учителем-брагманом, аскетом, що пройшов усі *ашрами* (життєві етапи) аж до останнього, до статусу бродячого самітника. Політика ненасильства повністю підходила до умов Індії, яка не мала державницьких і військових традицій і не могла бути піднята на силову революційну акцію, — тим більше, що англійська військова сила завжди була здатна придушити опір. З іншого боку, англійці виявлялися дуже чутливими до громадської непокори, бо потребували співробітництва з освіченими класами суспільства. Врешті єдиною їх опорою залишилися реакційні феодали-князі і великі землевласники, що й визначило поразку метрополії. З 1927 року ІНК уже вимагав державної незалежності, і після війни ослаблена імперія пішла з Індії, розраховуючи лише на збереження зв'язків і позицій через Британську Співдружність націй, з якої Індія не вийшла.

Але тепер незалежна Індія опинилася в гранично небезпечній ситуації, бо чу-

десне звільнення від англійського колоніального іга не супроводжувалось чудесним же піднесенням життєвого рівня. Навпаки, у зв'язку з успіхами медицини і посиленням боротьби цивілізованого світу проти пандемій і епідемій — а жарка Індія була і є одним із вогнищ світових епідемій, зокрема чуми, прокази, холери — смертність в Індії в 60-х роках різко зменшилась, і національною трагедією став демографічний вибух. Індія, країна з традиційно високою народжуваністю (століттями — близько 40 чоловік на тисячу населення), впродовж 1951—1961 років збільшила населення майже на 80 млн. чоловік. Виробництво продовольства катастрофічно відстає від потреб за умов швидкого росту населення. Переважна більшість жителів цієї країни завжди голодні або напівголодні.

Індія, країна з найвищими в Азії показниками народжуваності, має могутню традицію виживання роду і переборювання наслідків дуже високої смертності виключно завдяки багатодітності сімей. З глибокої давнини дівчаток видавали заміж у віці *нагніка*, тобто до семи років, коли вони ще ходили голенькими. «Брагма-пурана» вказувала, що видавати заміж треба в віці від 4-х до 10 років. Уряд незалежної Індії заборонив ранні шлюби, але всупереч заборонам і досі, як правило, дівчатка виходять заміж десь у 14 років. 40 % населення становлять діти, а жіноча смертність перевищує чоловічу, — жінки народжують неперервно і не доживають до старості. Це — лише одна з рис суспільства хронічної і задавненої бідності.

На Індії можна демонструвати особливості слаборозвинених цивілізацій. Внаслідок страшної бідності більшої частини населення внутрішній ринок надзвичайно вузький. Характерна риса таких суспільств — розваленість території на порівняно ізольовані клапті з архаїчною «глибинкою» і гігантськими міськими центрами, *метрополітенськими конурбаціями*. В містах збираються мільйони шукачів щастя, злиденні околиці їх контролюються криміналом, життя молоді проходить в мікросвітах своїх кварталів в нехитрих розвагах за межею традиційної і новітньої соціальності, без доброї роботи і без надії. Транспортні зв'язки тяжіють до перенаселених портових міст, оскільки головну роль відіграє зовнішня, а не внутрішня торгівля. У зв'язку з орієнтацією господарства на експорт технічні культури (в Індії — джут) витісняють продовольчі, що посилює кризові явища. «Глибинка» зберігає найархаїчніші механізми відтворення культури, до яких належить також прагнення безмежно збільшувати чисельність роду і етносу, — прагнення, що раніше обмежувалося лише війнами та епідеміями. Підтримання роду виростає на головну турботу, якій приноситься в жертву життя індивіда. Ці країни виявились неготовими до сприйняття охорони здоров'я; проте, незважаючи на майже повну відсутність медичного обслуговування для більшості населення, стараннями розвинутих країн різко зменшується смертність внаслідок найбільш небезпечних для світу епідемій, ліквідуються вогнища пандемій, і настає різкий демографічний вибух. Водночас джерелом гострої небезпеки стають великі міста, де концентруються міграції некваліфікованої робочої сили з сіл, головним чином чоловічої статі. Національний прибуток проїдається, і через слабкість інвестицій неможливо знайти кардинальні розв'язання. Спроби модернізації, таким чином, виявляються мало не в безвиході.

Великих земельних ресурсів Індія не має. Перші роки незалежності знаменувалися «освоєнням цілини», але це не принесло розв'язання проблем. Тиск

сільського господарства на землю в Індії величезний — ця країна характеризується найбільшою в Азії мірою освоєння придатної до землеробства землі. Неру намагався прорватися через індустріалізацію країни. Однак, на перешкоді стала неефективність державної промисловості. Ґелбрейт зазначав, що в Індії «майже всі корпорації, що знаходяться в державній власності, збиткові»[1]. Вперше перестали бути збитковими вони десь в 70-х роках, але їх рентабельність залишилась надзвичайно низькою.

Як бути в такій ситуації — радянські радники сказати не могли, крім того, що рекомендували «радикальну реформу земельних відносин» і розширення державного сектору промисловості. Найрадикальнішою була б, звичайно, «колективізація сільського господарства», але тільки цього ще Індії і бракувало.

СРСР в Індії і взагалі в «третьому світі» опинився перед проблемами, шляхи розв'язання яких були йому абсолютно незрозумілі. Ті спроби прорватися через державний соціалізм, які робив режим ІНК на чолі з сім'єю Ґанді — Неру (члени цієї родини пройшли через керівні посади в ІНК та уряді і нещодавно знову повернулися до влади), упиралися в неефективність державного сектору, тим більшу, чим відсталішою і архаїчнішою була «неприєднана» держава.

Проте, Кремль слабо реагував на політико-ідеологічні проблеми, що їх принесла йому роль якщо не лідера, то принаймні впливової сили в націоналістичних країнах Сходу і Африки. Найенергійніше радянські політики намагалися взаємодіяти з арабським світом, в п'ятдесятих роках — насамперед з Сірією та Єгиптом. Політика дешевих кредитів, якими країни-боржники могли б розпоряджатися за власним розсудом, була започаткована ще Сталіним, а з 1955 року вона стає все інтенсивнішою. На кінець 1960 року радянський блок надав близько 5 мрд. доларів кредитів (у 1955 році надано 189 млн. доларів кредитів)[2]. Зброю продавали, а не давали безкоштовно. Допомога СРСР становила 200 млн. доларів, що порівняно з західними, переважно американськими, 5 мрд. доларів було нічим. Але радянська допомога та кредити мали свої переваги: комуністи не прагнули використовувати гроші для контролю над бідними родичами уже хоча б тому, що їх у Радянського Союзу було набагато менше, ніж у Америки. Індія, як і Югославія, одержували допомогу та кредити з обох сторін. Парадоксально, що і США, і СРСР керувались при наданні допомоги «неприєднаним» однаковими мотивами: обидві сторони були впевнені, що модернізація наблизить «світове село» до них. При цьому американці розраховували на ліберальні інститути, а СРСР — на індустріальний пролетаріат.

Боротьба за «третій світ» набула характеру боротьби за результати модернізації «неприєднаних». Відособлення «третього світу» в політично нібито нейтральний блок держав стало формою глобальних процесів, — процесів перенесення і ліберально-демократичних, і авторитарно-соціалістичних структур на ґрунт традиційних суспільств.

Латиноамериканський революційний варіант

Латинська Америка — культурний континент, оригінальна і новітня іспано- та португаломовна цивілізація. Зрештою, говірки Бразилії досить далекі від літературної португальської, і за інших умов місцеві сепаратисти давно проголосили б бразильський діалект окремою національною мовою. Те ж можна сказати про аргентинський та

[1] Див.: *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. — М., 1969. — С. 147.

[2] Див.: *Арон Реймон.* Мир і війна між націями. — С. 460.

інші латиноамериканські діалекти іспанської. Літератори латиноамериканських країн інколи хизувалися місцевими говірками, переходячи навіть на жаргон, щоб підкреслити свою національну самобутність. Але взагалі у латиноамериканців просто немає потреби в подібних ідеологічних частковостях. В 20-х роках XIX століття вони не тільки політично порвали родинні стосунки із своїми колишніми європейськими метрополіями, а й відреклися від їх культурного материнства. Пересічний бразилець сприймає португальця зверхньо, як недолугого провінціала, — так само як мексиканець іспанця. Зрештою, майже так само — і американець англійця.

Майже, але не так. Янкі може ставитися зверхньо до англійця, але ніхто в Сполучених Штатах не скаже, що англійська культура провінційна порівняно з американською. Америка створила високу духовну культуру, та все-таки Великобританія давала і дає більше імпульсів світовій літературі, філософії, мистецтву. Лише в останні десятиріччя, чималою мірою завдяки шаленому *brain-draining*, «висмоктуванню мозків» з усього світу, потужність американської культури наближається до потужності американської техніки і економіки, до американського багатства. Досить довго Сполучені Штати були культурною периферією Заходу, та і сьогодні духовний потенціал Старого світу недосяжний для безсумнівного заокеанського лідера світової цивілізації.

Як згадував Хорхе Луіс Борхес, в двадцяті роки «аргентинці почали поступово відкривати для себе Іспанію. До тієї пори навіть видатні письменники, як Леопольдо Луґонес і Рікардо Ґуіральдес, мандруючи по Європі, умисне не відвідували Іспанію. Це зовсім не було дивацтвом. В Буенос-Айресі іспанці, як правило, виконували чорну роботу — домашня прислуга, сторожі, землероби, — або були дрібними торгівцями, і ми, аргентинці, ніколи не вважали себе іспанцями. Дійсно, ми перестали бути іспанцями в 1816 році, коли проголосили свою незалежність від Іспанії. Читаючи в дитинстві «Завоювання Перу» Прескотта, я був здивований, що він зображає конкістадорів у романтичному світлі. Мені, нащадку деяких із цих діячів, вони ввижалися людьми малоцікавими. Однак, дивлячись очима французів, латиноамериканці побачили в іспанцях мальовничість, стали їх уявляти собі в дусі шаблонів Ґарсіа Лорки — цигани, бій биків і мавританська архітектура. Але хоча іспанська була нашою рідною мовою і походили ми в основному з іспанських і португальських родин, моя сім'я ніколи не розглядала поїздку в Іспанію як повернення після трьохвікової відсутності»[1]. Латинська Америка дивиться на свою цивілізаційну праматір очима Європи і так по-новому її впізнає — це свідчення великого аргентинського письменника і інтелектуала надзвичайно красномовне. В іншому місці він говорить: «...наша спадщина не зводиться до здобутку індіанців, ґаучо та іспанських переселенців, нам належить увібрати в себе західну культуру у всій її повноті і без найменших винятків»[2].

Скотарі-ґаучо — не просто професія чи соціальна страта, а й майже етнос, вони схожі на індіанців своїм смолистим жорстким волоссям та вузькими очима, бо їх предки — давні іспанські поселенці — брали собі місцевих індіанських жінок. Легкість шлюбів з похрещеними «кольоровими» відрізняла колонізаторів-католиків від англосаксів. Латиноамериканці не позбулися ксенофобії щодо індіанців, особливо гострої в екваторіальній Америці, але все-таки християнізація більше усувала перегородки між католиками-іспанцями та католиками-індіанцями, ніж це

[1] Див.: *Хорхе Луис Борхес.* История ночи. — М., 2001. — С. 530.

[2] Див.: Там же. — С. 393.

сталося в англомовній Північній Америці. Її культура істотно менш залежна від церкви, принципово світська, і це тільки поглиблювало прірву між білими протестантами та асимільованими кольоровими. Латинська Америка багатобарвна і різноманітна, вона відчуває як мовчазний вплив індіанського субстрату, так і підтримку старої іспанської чи португальської колоністської традиції, але культурно самостійна і орієнтована на всю Європу.

Віддавна на американському континенті в колишніх колоніях сформувались власні не просто регіональні, а, можна сказати, *національні культури*, що нічим не поступаються материнським іспанській та португальській, якщо не перевищують їх. «Правильно він зробив чи ні, — писав Борхес про столицю Аргентини, — але Буенос-Айрес приглушив в собі все іспанське, віддавши перевагу італійському; італійськими стали відмінні риси його архітектури: балюстради, пласкі дахи, колони, арки. Наші камінні чаші біля воріт заміських особняків — теж італійські»[1]. З європейських культур Латинська Америка виявилась, природно, набагато чутливішою до французької, ніж до заальпійських германських, але і Англія добре знайома латиноамериканській інтелігенції.

Що ж до північноамериканців, то в силу різних причин їх вплив на загальну латиноамериканську культуру, на культуру господарювання та політичного побуту мусить долати сильну упередженість щодо *ґрінґо*.

313 мільйонів латиноамериканців являють собою іспаномовний, а ще 156 мільйонів — португаломовний світи, всередині яких і між якими існує легке і інтенсивне спілкування, у них є спільні проблеми і схожі уявлення про способи їх розв'язання, відчуття спільної історичної долі. Люди тут закінчують університет в Чілі чи Аргентині, а працю можуть шукати в Колумбії чи Гватемалі. В другій половині тридцятих років діти гралися у війну в Іспанії і оборону Мадріда, знали імена республіканських вождів і генералів. І економічні умови, і політичні режими в різних країнах Латинської Америки дуже різні; і все ж у XX столітті більшість латиноамериканців могла б повторити слова Домінґо Сарм'єнто, аргентинського письменника перших десятиліть незалежності: «Моє життя, життя, яке у відриві від усіх і всупереч всім обставинам все-таки рветься до чогось високого і гідного, не раз нагадувало мені мою злиденну Америку, що, замурована у власній ницості, витрачає непомірні сили, щоб тільки розправити крила, і знову і знову калічить їх об залізне пруття клітки»[2].

Відчуття в'язниці не покидає Америку, хоча не цілком ясно, в чому природа отого залізного пруття. Латиноамериканська цивілізація створила грандіозні багатомільйонні мегаполіси, де найсучасніші вишукані архітектурні комплекси сусідять з *фавелами* — огидними трущобами з якогось дрантя, де старі передмістя зберігають затишок минулого своїми кованими огорожами, низькими будинками з пласкими дахами, внутрішніми двориками-*патіо*, викладеними шаховою плиткою, фіговими деревами на пустищах, а пишні барокові собори і фонтани на площах, статуї святих в театральних позах нагадують про часи іспанських віце-королів. Водночас латиноамериканський континент, як і російська Євразія, мало заселений і слабо колонізований, тут є така дика провінційна глушина, як у найвідсталіших закутках планети.

Скинувши іспанську та португальську імперську владу і завоювавши національну свободу, Латинська Америка опинилася перед перспективою всев-

[1] Див.: *Хорхе Луис Борхес.* История ночи. — С. 388.

[2] Див.: Там же. — С. 392.

ладдя скотарських олігархій та постійних кривавих зіткнень різних груп, керованих традиційними і для давньої Іспанії, і для її колоній ватажками-*каудільйо*, військовими і не військовими, сповненими диких амбіцій і невгамовного честолюбства. Республіки Латинської Америки не виробили надійних механізмів, які могли б утримати всі подібні сили в рівновазі і надовго забезпечити стабільність без жорстокої диктатури. Вульгарне насильство демонструє безправність і беззахисність кожного обивателя і болісно сприймається нащадками ініціативних і самолюбних іспанських та португальських поселенців, чутливих не стільки до економічних злиднів, скільки до морального знищення особистості. І Америка знову і знову рветься до чогось високого і гідного.

Коли в одній латиноамериканській державі відбувається черговий військовий переворот, захисники свободи і демократії емігрують в найбільш вільну на той час республіку. В Мексиці в 50-х роках можна було зустріти тих, хто втік з Перу від диктатури Мануеля Одріа, з Венесуели — від Маркоса Переса Хіменеса, гватемальських прихильників скинутого військовими президента Арбенса, нікарагуанців, яких скрізь діставали кати диктатора Сомоси, домініканців — жертв переслідувань диктатора Леонідаса Трухільйо і, нарешті, кубинців, що боролися проти деспотичного режиму Фульхенсіо Батісти. І саме кубинським революціонерам судилося знайти «червоне» розв'язання соціально-політичних проблем і стати на певний час зразком латиноамериканської революції і викликом для всього традиційного латиноамериканського деспотизму.

Кубинська революція — подія часів Хрущова, і її внутрішній розвиток та пік її міжнародного впливу приходиться на кінець 50-х — початок 60-х років. У

Диктатор Батіста (х)

грудні 1956 року яхта «Гранма» висадила на кубинський берег десант на чолі з Фіделем Кастро, два роки йшла війна, 1 січня 1959 року диктатор Батіста втік в Сан-Домінго. В декреті 1 травня 1962 року Фідель Кастро вперше назвав Кубу країною соціалізму. 30 грудня 1963 року ЦРУ підготувало для президента США Джонсона меморандум «Значення відновленої Кубою кампанії підбурювання до насильницької революції в Латинській Америці». В другій половині 60-х — першій половині 70-х років Куба прагне стати не тільки американським, а й світовим соціалістичним чинником; вона веде активну міжнародну революційну політику, зброєю і людьми підтримує визвольні рухи Африки і Латинської Америки. Але реально Куба 70-х перестає бути епіцентром революційного вибуху «світового села» і актуальною загрозою владним режимам американського континенту.

В самому русі революційної війни від героїчного походу «Гранми», що видавався безумством навіть багатьом його організаторам, і до перемоги, порівняно швидкої і несподіваної, криються загадки, що нами зараз не відчуваються, бо до історії звикають як до неминучості. Чому початок революції — це похід через Мексиканську затоку старенької, ледве відремонтованої бабусі-

Молодий Фідель Кастро — в'язень диктатури. 1953 р.

яхти (назва *granma* — зіпсоване *grandma*, амер. «бабуся»)? На яхту набилося 82 чоловіки, її тиждень носило по океану, яхта сіла на мілину біля мангрових боліт, і повстанці негайно стали мішенню для літаків і військових кораблів диктатора, — на них чекали. Вціліло 12 чоловік, — точніше, в гори Сьєрра Маестра прийшло 17 разом з тими, хто приєднався, а через півроку у Фіделя Кастро було аж близько 120 бійців. Самої лише озброєної поліції, крім таємних агентів, у Батісти було 45 тис., а були й армія з літаками і танками, і флот. Важко дивуватися невдачам — адже десант готувався в Мексиці майже відкрито, Фідель на весь світ оголосив, що в 1956 році повстанці або переможуть, або здобудуть мученицький вінець. Чи не простіше було просто потай переправити з міст і портів у гори ту саму сотню людей, а яхту використати для перевезення зброї?

Ця майже театральна демонстрація намірів і термінів революційного Вторгнення була необхідною умовою перемоги, як і весь хід і звичаї партизанської війни. Прихильники Фіделя діяли з відкритим забралом. Вони почали з того, що 26 липня 1953 року затіяли безнадійний штурм казарм Монкада, що створив його учасникам і особливо керівнику, молодому адвокату Фіделю Кастро, заслужений ореол героїв. Обравши морський десант замість кротячої праці в підпіллі, Кастро та його друзі перетворювали війну на символічне дійство — подобу другого пришестя. Вся війна велась так, що кривавому жаху і бруду військово-поліцейської диктатури протистояла шляхетність і безумна мужність революціонерів. З групи акуратних молодиків з модними зачісками і вусиками виросла армія романтичних бороданів-*барбудос*, на певний час — предметів захвату і наслідування лівої молоді у всьому світі.

Полум'я революції розгорається із іскри, але для цього треба, щоб пожежа могла спалахнути від *будь-якої* іскри. Ворожість більшості людей до диктатури легко звести до економічних чинників — на Кубі, країні великих цукрових латифундій, 1,5 % населення мало 45 % всієї землі. Але щоб революція перемогла, самої лише пожежі мало. Її можна загасити. «Капітани» і «майори» Фіделя воювали через півроку-рік уже цілком грамотно, але не Наполеонівській меткості розуму і не особливій класовій тактиці завдячують вони своєю блискучою перемогою. Маючи колосальну військову перевагу над повстанцями, режим Батісти програв, тому що революція знайшла його вразливе місце. «Ахіллесовою п'ятою» режиму була цілковита аморальність влади і її повна відчуженість від населення.

Повстанці могли розраховувати тільки на підтримку кубинців, більшість яких становили *кампесінос*, як скрізь у Латинській Америці називають селян. Кампесінос, що для влади були жалюгідними упослідженими селюками, становили основу війська диктатора Батісти так само, як і війська повстанців. Брутальність щодо полонених була б згубною для партизан, і вони відпускали солдатів і офіцерів противника, відібравши у них зброю, а лікувати поранених ворогів кидалися негайно після взяття штурмом їх укріплених пунктів. Жменьці відважних романтиків, навколо яких збиралися нові й нові горяни й мешканці міст Рівнини, в тому числі колишні офіцери і солдати диктатури, але насамперед кампесінос, вдалося протиставити світові насильства, катувань і хабарництва свій лицарський світ, де всі мали різні обов'язки, рівні людські права і ніхто не мав жодних привілеїв перед лицем смерті і воєнних поневірянь.

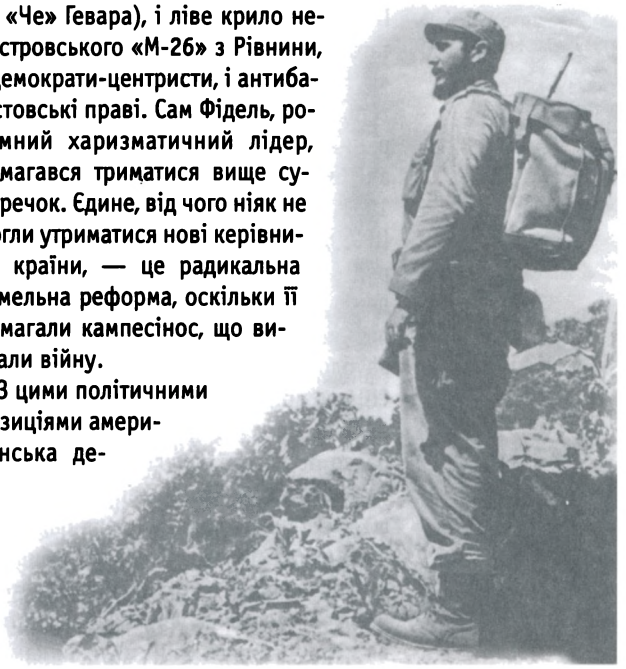
Після перемоги у революціонерів склалося враження, ніби вся війна ве-

лася там, у горах, у Сьєррі. Але війна і перемога були б неможливими без підтримки Рівнини, без взаємодії різних військових та політичних угруповань. Партизани Фіделя були найважливішою військовою силою і — більше того — символом революції. Але вся Куба становила їх законспірований тил. Природний егоцентризм лідерів став відігравати зловісну роль, коли вони почали планувати стратегію в континентальному і планетарному масштабі. Бо здавалося, що вистачить сміливих і рішучих дій невеликої революційної еліти, і вся буржуазна цивілізація, символом якої для Куби стали Сполучені Штати, обвалиться.

Можна твердити, що визначило дальший шлях Куби озлоблення, яке стало головним мотивом політики США щодо Куби і всіх «латінос». Коли Фідель Кастро 1963 року атакував США на сесії ООН разом з Хрущовим, він наполегливо підкреслював, що самі Сполучені Штати і тільки вони своєю упертою антикубинською політикою зробили Кубу країною соціалізму. І це правда. Фіделя зробили комуністом насамперед тодішні політичні лідери американців.

Вороги у диктатора Батісти були різні — і ліві, і ліберали, і прибічники звичайного військового перевороту, і просто кубинські кримінальні групи з Майамі, які хотіли поживитися на революційному безладді. Люди, які групувалися навколо Фіделя, ясно усвідомлювали, що їм потрібні ідейні програми. Але окресленої ідеології не було ані у Фіделя, ані у його оточення. Говорять про марксистські переконання його молодшого брата Рауля, але насправді Рауль Кастро був тільки більш радикальним і мав якесь уявлення про марксистські книжки. В таборі Фіделя опинились і комуністи з так званої Народно-соціалістичної партії, і ліва група його «Руху 26 липня» («*Movimiento de 26 julio*», «М-26») (Рауль Кастро, Ернесто «Че» Гевара), і ліве крило некастровського «М-26» з Рівнини, і демократи-центристи, і антибатістовські праві. Сам Фідель, розумний харизматичний лідер, намагався триматися вище суперечок. Єдине, від чого ніяк не могли утриматися нові керівники країни, — це радикальна земельна реформа, оскільки її вимагали кампесінос, що виграли війну.

З цими політичними позиціями американська демократія могла і повинна була змиритися. Але на перешкоді стали не тільки традиційна зверхність і агресивність найправіших кіл американських «патріотів», не тільки антикомуністичні настрої великої частини електорату, а й великодержавницькі умонастрої лідерів американського лібералізму. Демократичний прогресизм закінчувався там, де під загрозою виявлялися «національні інтереси Сполучених Штатів». Точнісінько так само лідери російського лібералізму XIX століття добровільно зголосилися піти на службу царю, як тільки під загрозою виявились «національні інтереси Росії» в повсталій Польщі. На жаль, мусимо констатувати спільну хворобу громадської думки і громадянського суспільства усіх великих держав із планетарними чи хоча б континентальними «національними інтересами».

Фідель Кастро в горах Сьєрра Маестра

Джона Кеннеді важко звинувачувати в тому, що він пішов на воєнне вторгнення в Кубу на Плайя Хірон у квітні 1961 року. Це була не його ініціатива.

Президент Кеннеді тільки прийняв остаточне рішення, яке мало розв'язати «кубинську проблему» раз і назавжди, — і провалилось. Кеннеді був обраний президентом США в 1960 році, але інаугурація відбулась тільки в січні 1961. Машина, запущена Пентагоном і ЦРУ, вже була на повному ходу, і навряд чи знайшовся б в Америці президент, який наважився б за таких умов піти проти течії. Економічна і фінансова блокада Куби вже діяла, а в січні США розірвали з нею дипломатичні відносини. Сполучені Штати за Ейзенгауера до останньої можливості підтримували диктатуру Батісти, спробували лише в останню хвилину перед падінням режиму замінити кривавого убивцю-диктатора підставною воєнною хунтою, не раз намагались убити Фіделя, а після перемоги революції підняли кампанію проти розстрільних вироків катам із політичної поліції Батісти і на увесь світ галасували про кривавий режим Кастро. А режим Кастро відкрив світовій громадськості такі таємниці катівень Батісти, перед якими бліднули кілька десятків смертних вироків ревтрибуналів безпосереднім учасникам убивств.

Для всієї Латинської Америки йшлося не стільки про те, чи дійсно жорстоким є режим революції, скільки про кричущу нещирість Сполучених Штатів, які «не помічали» катувань, безсудних розстрілів та політичних убивств в диктатурах «своїх мерзотників» і продовжували підтримку емігрантів Батісти та його найближчого союзника Трухільйо. Для американського посла в Гавані Ерла Сміта молоді *барбудос* нічим не відрізнялись від грабителів з фільмів-вестернів чи від гангстерів тридцятих років.

В другій половині століття від підтримки військового заколоту проти президента Арбенса в Гватемалі до підтримки кривавого заколоту генерала Піночета проти лівого президента Альєнде тягнеться історія тупої і упертої закритості американського керівництва до всіх лівих рухів Латинської Америки. Лідери США робили все неначе для того, щоб те залізне пруття, об яке впиралися крила Латинської Америки, ототожнювалося нею з ненависними *ґрінґо*.

Спочатку Фідель шукав міжнародної підтримки насамперед у «неприєднаних». За його дорученням Че Ґевара об'їздив Єгипет, Індію, Індонезію, Югославію та інші країни «третього світу». Саме після Плайя Хірон Фідель різко пішов на військове співробітництво з СРСР. Коли 20 квітня 1962 року Фідель, Рауль, Че і президент Освальдо Дортікос сіли обговорювати таємну радянську пропозицію про розміщення на Кубі ракет, рішення врешті було одностайним, але всі четверо розуміли при цьому, що, посиливши свої військові позиції, Куба програє в іміджі вождя латиноамериканської революції. Це був початок втрати позицій.

Альтернативність державних і революційних цілей Куби усвідомлювалась чи принаймні відчувалась її керівництвом. Але виходи намічались дуже різні, і врешті Ернесто Че Ґевара вибрав не тільки власну трагічну долю, а й альтернативну політичну позицію. Хоча між Фіделем і Че не виникло політичного і особистого напруження, їх розходження дуже нагадує розходження Сталіна і Троцького.

Ернесто Ґевара на прізвисько «*Че*» (*che* по-аргентинськи — «хлопче», «чоловіче», «гей, ти», чому в центральноамериканських діалектах відповідає звернення *hombre* «чоловіче»), по суті, ніякого нового революційного гуманізму чи навіть латиноамериканського різновиду лівого неомарксизму не створив. Якщо уважно проаналізувати всі його критичні зауваження на адресу «радянських товаришів», вивчити всі політичні і

економічні симпатії і антипатії, ми знайдемо тільки Ленінський «воєнний комунізм» з ідеями добровільної праці («Великий почин»), централізованого планування і розподілу, диктатури та «держави-комуни» («Держава і революція»). Але не варто легковажити цими простими ідеями на тій підставі, що вони давно зжили себе в комуністичному русі.

Че відроджував стару революційну легенду і комуністичну утопію на новій, латиноамериканській основі.

Він був лікарем за фахом, чимало працював в лепрозоріях, що свідчить про його самовідданість та мотиви вибору долі, багато бродив по Латинській Америці, яку всю цілком вважав своєю батьківщиною більше, ніж рідну Аргентину. Хоча Фідель дуже не хотів, щоб його загони нагадували іноземний легіон, серед *барбудос* було чимало вихідців з різних країн Латинської Америки, а Че був серед них найяскравішою, найвідважнішою і найбільш самостійною постаттю. Че прагнув зрозуміти латиноамериканський світ і — що набагато важче — жити і діяти відповідно до свого світорозуміння. Реально це означало, що він був приречений все життя, як би сказав Сарм'єнто, «всупереч всім обставинам все-таки рватися до чогось високого і гідного». Будучи з дитинства важко хворий на астму, Ернесто мусив з колосальними зусиллями добиватися того, що іншим давалося легко. Приступ астми у вирішальні хвилини в його останньому бою, очевидно, і віддав його в руки убивцям. Маломовний і дуже стриманий, він був людиною чину, але при цьому несамовито багато читав і багато думав. Правда, «Капітал» Маркса Че сприймав радше не через Гегеля, а через Сартра, взагалі марксизм він назвав в одному із своїх віршів *поемою*. Так чи інакше, простота поглядів Че — результат не його примітивності, а великої внутрішньої культурної роботи, що привела до фундаменталістських рішень внаслідок врахування всього негативного досвіду червоних революцій.

Фідель Кастро і Че Ґевара

Ернесто Че Ґевара вважав, що у Троцького є чимало вірних думок. Він виявляв інтерес до маоїзму і китайського досвіду, відвідував Китай і розмовляв з Мао, але маоїзм у нього не викликав захоплення. Ані югославський досвід, ані «єврокомунізм» не імпонували йому абсолютно. Кореспондентові італійської комуністичної газети «Уніта» Че відмовив в інтерв'ю «тому, що він комуніст, італієць і, що найгірше, журналіст»[1]. Ніколи жодних надій на демократію, вибори, вільну пресу тощо Че не покладав. Спочатку Че був зачарований Радянським Союзом, але вже співпраця з радянськими економічними радниками, а потім і Карибська криза зробили його більш тверезим. Відкрито критично Че висловлювався на адресу «радянських товаришів» в останній час свого перебування на Кубі. Будучи 1964 року як представник Куби в Москві на святкуванні чергової річниці Жовтневого перевороту, тобто вже не при Хрущові, а при Брежнєві, Че відверто сказав, що, на його думку, СРСР знаходиться в економічній безвиході і у владі бюрократії.

Че вважав, що радянські спроби «фінансової незалежності підприємств», тобто намагання поєднати комуністичний принцип планованої добровільної праці на совість з капіталістичним

[1] Див.: *Пако Игнасио Тайбо II.* Гевара по прозвищу Че. — М., 2000. — С. 472.

принципом грошової оплати за кожну послугу, історично не виправдали себе. Його власний досвід керівника державного банку Куби і центрального планового відомства показував, що радянські товари набагато нижчі за якістю, виробництво порівняно з приватним неефективне, економіка неконкурентоспроможна, і перемогти в боротьбі з капіталізмом на основі капіталістичних же принципів соціалізм не зможе. Куба як невелика компактна територія з добре розвиненими комунікаціями, на думку Че, могла бути керована прямо і безпосередньо з планового центру без імітації товарно-грошового обміну.

Щодо влади бюрократії, то починалося з досить смішних речей. Че, будучи вкрай демократичним за своїми звичками і дуже неакуратним у побуті, вперше приїхав на святкування в Москву, як звичайно, у поношеній військовій формі і визивно контрастував з російськими товстими стариканами в одноманітних сірих костюмах. Його супутник вказав йому на цю невідповідність, і Че щиро покаявся. «Ти правий, Альфонсо», — сказав він товаришу і випустив назовні холоші штанів, заправлених у високі військові черевики.

Але справа, звичайно, була не в самій лише простоті побуту. Ернесто Че Ґевара вважав, що вся справа — в привілеях для начальства, і вірив, що привілеїв можна уникнути. І в бойовій обстановці, і в адміністративній діяльності Че керувався принципом «жодних привілеїв» — втіленням егалітаристської ідеології в межах, визначених його життєвою практикою. «Привілеями будуть користуватися на Кубі тільки діти» — це його слова. Також і в зовнішній політиці він відчував всевладдя бюрократії як моральнісну проблему соціалізму. Че глибоко потрясло, коли він дізнався, що тільки на початку 60-х Китай розрахувався з СРСР за зброю, продану «китайським добровольцям» в роки Корейської війни. Те, що Радянський Союз *продає* навіть зброю і спорядження своїм «братам по антиімперіалістичній боротьбі», він вважав аморальним.

Че був за встановлення радянських ракет на Кубі, хоча розумів, який це колосальний ризик. Але коли Хрущов, не повідомивши кубинців, досяг погодженості з Кеннеді і забрав з «острова свободи» ракети, Че був вражений цинізмом радянських лідерів. В промові, виголошеній перед працівниками кубинських органів безпеки, він висловився з цього приводу щиро і різко: «Волосся піднімається сторчма від цього прикладу того, як людей призначили до спалення в атомному котлі заради того, щоб їх попіл можна було використати як основу для нового суспільства. І коли, навіть не завдавши собі клопоту спитати у цих людей ради, складають договір про те, щоб забрати у них ракети, вони [ці люди] не зітхають з полегшенням і не висловлюють вдячності за [досягнуте] перемир'я. Замість цього вони піднімають свій голос, щоб заявити про готовність до боротьби і про свою рішучість боротися, якщо доведеться, наодинці»[1]. Кубинці в цій ситуації відчули, що їх не захищають сильні друзі, а використовують як пішаків старі цинічні гравці. Практичної різниці, можливо, і немає, але моральнісний бік справи був нечутливий для радянських лідерів тому, що вони були великодержавною бюрократією.

Саме це відчуття моральнісного боку боротьби врешті зробило з Че ікону латиноамериканської революції.

Колись Че сказав: «О так, ми повинні бути гуманними, наскільки це можливо»[2]. Здавалось би, жодного розходження між Че, Леніним чи Троцьким в цьому пункті немає. Че готовий був іти на жорстокість і навіть сам у Сьєрра Ма-

[1] Цит. за: *Пако Игнасио Тайбо II.* Гевара по прозвищу Че. — С. 471—472.
[2] Там же. — С. 451.

естрі розстріляв зрадника. Справа навіть не в тому, як він подібні випадки переживав. Річ у тім, що девізом революційної практики і життєвою настановою Че обрав принцип *«не бути схожим на них»*. Якщо навіть ранній російський більшовизм не вірить «казочкам про вічну мораль», латиноамериканська революція принаймні в особі Че виходить з лицарської моральності як із норми, допускаючи відступи від неї, якщо їх викликає жорстокість ворога. Практичної різниці, може, й немає, але завдяки моральній різниці латиноамериканці ніколи не переплутають жорстокого Че із жорстокими військовими диктаторами.

Сказане значною мірою відноситься і до Фіделя Кастро, принаймні молодого, і Че ставився до Фіделя з надзвичайною пошаною, якщо не з обожненням. Фідель мав усі дані харизматичного лідера нації, — високий, блідий, натхненний вождь, здатний відповісти на просте питання чотиригодинним монологом, і здатний до дрібниць продумати вихід із неймовірно складного становища. Але Кастро — державник; може, тому він і здавався Че таким мудрим, що зв'язував перспективу світової революції з перспективою Куби. Щоб утримати на плаву кубинську економіку, він змушений був діяти так, як підказували йому радянські радники, і створена на «острові свободи» економіка як дві краплі води виявилася схожою на радянську, тільки — в силу бідності ресурсами і можливостями — набагато слабшою. Егалітарна економічна політика дозволила різко підвищити рівень життя вчорашньої бідноти, але неефективність економічної моделі швидко дала про себе знати. Наприкінці 60-х Куба перестала сприйматися Латинською Америкою як острів її світлого майбутнього.

А Че вибрав свободу. Він 1966 року перебрався в пустельні гори Болівії, щоб створити там базу партизанського руху, з якої можна було б підняти Перу і Аргентину. Історія цієї спроби трагічна. Че зрозумів її безперспективність, коли його ситуація була вже безвихідною.

На відміну від Куби, група сповнених ентузіазму і самовідданості бійців Че діяла в горах без того могутнього тилу, не помітного поверховому погляду бойовика-революціонера, який на Кубі через мережу різношерстих організацій і симпатиків постійно живив бойовиків людьми, матеріальними засобами і інформацією. Іскра не викликала навіть пожежі. Еліту було винищено до того, як вона створила нестерпну ситуацію хоча б в одній із країн регіону.

Пополудні 9 жовтня 1967 року в забутому Богом селищі Ла Іґуера взятого в полон Ернесто Ґевара на прізвисько Че за наказом президента Болівії, погодженим з американцями, розстріляли з автомата в класній кімнаті сільської школи.

«Військові припустилися ще однієї серйозної помилки, сподіваючись в такий спосіб вигнати із світу дух Че. Вони прагнули довести, що він, безумовно, мертвий, наводячи безпристрасну раціональність фотографій трупа як брехливі докази причини. Страхітливі фотографії його обличчя, на якому, як не дивно, незважаючи на рік жахливого голоду, тривалих і важких приступів астми, лихоманки, розчарувань, сумнівів, відбився дивний спокій відпочинку, виявились доступними мільйонам людей по всій земній кулі дякуючи чудесам техніки і агентствам новин. Відповідно до жахливої християнської традиції поклоніння замученому Христу і святим, розтерзаним ранами, цей образ неминуче викликав певний ряд асоціацій: Смерть, Викуплення і Воскресіння.

Рухомі цими привидами, кампесінос із Вальє-Гранде в страшній тиші суцільними шерегами пройшли повз тіло. Коли армія спробувала припинити доступ,

Че перед стратою

людська лава прорвала кордон солдатів. Тієї ночі в маленьких хатинках маленького містечка вперше запалено свічки в ім'я Че. Народився новий святий, світський святий з бідноти»[1].

Жорстокість знищення людей Че військовою диктатурою президента Рене Барріентеса за участю американських радників та «консультанта» з кубинських контреволюціонерів-*гусанос* не могла нікого здивувати. Че пробрався в саме пекло — в Болівії за два роки до того стався черговий військовий переворот, було скинуто президента Віктора Пас Естенсоро, що намагався провести аграрну реформу та націоналізацію гірничо-добувної промисловості. Пас Естенсоро тричі був президентом і врешті 1989 року капітулював перед натиском Міжнародного Валютного Фонду. Правду кажучи, невеличка ґерілья, яку розпочав загін Че Ґевара, була малозначущим епізодом порівняно з тривалою упертою боротьбою Пас Естенсоро, який вперше прийшов у президентський палац в сорок п'ять років і втрете, переможений, покинув його у вісімдесят два.

Поруч, в Перу, 1968 року генерал Хуан Веласко Альвараде вчинив військовий переворот і здійснив націоналізацію банків, шахт і великої власності. Настала повна дезорганізація економіки, країна опустилася в злидні, з 1975 його наступник генерал Моралес Бермудес уперто продовжував курс на наведення державного порядку в господарстві, країна була в маразмі; 1980 до влади повернулись цивільні — Белаунде Террі, потім Алан Ґарсіа, підтриманий Революційним народним американським альянсом (АПРА); радикали з АПРА зустріли опір і США, і створеної під червоними прапорами «марксизму» бойової організації *Sendero luminoso* («променистий шлях»), що нібито продовжила традиції Че.

«Святий Че» мав все менше спільного із своїм прообразом. «Марксистські» партизанські загони не гидують нічим в боротьбі проти ворога, широко користуються наркобізнесом для потреб революції, розвивається революційний тероризм. Президент Перу Альберто Фухіморі, обраний двічі — 1990 та 1995 років, зумів розгромити партизанів *Sendero luminoso*, можна сказати, під аплодисменти цивілізованого світу, який зазначав його «необмежений лібералізм». І тільки після втрати влади Фухіморі світ дізнався, яку безмежну корупцію і всевладдя правої руки президента, начальника Національної розвідувальної служби Владіміро Ленін Монтесіно прикривав демократичний фасад. Син марксиста, зобов'язаний батькові своїм комуністичним ім'ям, давній співробітник ЦРУ, Монтесіно при своїй місячній зарплаті в 376 доларів платив прокурору 10 тис. доларів щомісяця, платив главі Національної служби виборчих процесів, платив пресі і телебаченню, політикам пропрезидентським і опозиційним, брав у наркобаронів і брав комісійні за сприяння контрактам, в тому числі від росіян за МІГи, нагромадив тисячі відеоплівок на всю політичну еліту і на своїх таємних рахунках в банках світу — не то 274, не то всі 400 млн. доларів. Такі хвороби латиноамериканської демократії.

[1] Див.: *Пако Игнасио Тайбо II.* Гевара по прозвищу Че. — С. 735—736.

В цих та інших країнах втручання МВФ, відміна націоналізацій і максимальна лібералізація економіки не принесли бажаних результатів. В стані граничної бідності перебуває п'ята частина міського і половина сільського населення Перу. Церква в Болівії визнала, що «неоліберальна модель безсердечна»; більше двох третин населення залишається в безнадійній бідності[1].

Дуже добрі економічні наслідки впровадження неолібералізму мало в Чілі.

Хоч чілійські ліберальні економісти і демократичні діячі це заперечують, намагаючись відмежуватися від непопулярного диктатора, успішні реформи економіки розпочато в Чілі саме кривавим генералом Ауґусто Піночетом, що правив країною разом з політиками-консерваторами. Під впливом американських ліберальних економістів Чіказької школи та за підтримки своїх політичних союзників Піночет почав виводити країну з економічної безвиході. В Чілі маємо приклад високої ефективності неоконсервативної ліберальної економіки і водночас — прагматичної корисності диктатури.

Соціаліст Сальвадор Альєнде був обраний президентом Чілі в 1970 році, через три роки після загибелі Че в горах Болівії, і спробував провести ряд націоналізацій, що не дали економічного ефекту. Свого часу колишній лікар сенатор Альєнде мав на Кубі розмови з молодим керівником економіки «острова свободи» і був зачарований особистістю Че. Програма Альєнде — не програма латиноамериканських червоних, Сальвадор Альєнде був не комуністом, а соціалістом, більше того, в прагненні до державного контролю і націоналізацій немає нічого специфічного для «червоних» — Латинська Америка дає багато прикладів втручання генеральських урядів в економіку аж до крутих націоналізацій. Але Альєнде для військових і для Америки був *червоним*. В червні 1973 року законний уряд Чілі був скинутий військовими на чолі з генералом Ауґусто Піночетом, сам президент Альєнде був убитий заколотниками, захищаючи до останнього патрона і без жодної надії президентський палац — символ демократії. Через чверть століття, уже після відставки з президентського поста внаслідок програного плебісциту, втрати командування армією і повного відходу від політики, старик Піночет був арештований в Англії на вимогу іспанського судді за звинуваченням в убивствах і ледве уник важкого покарання у себе на батьківщині. Як би не було, Ауґусто Піночет увійшов в історію як кат, на совісті якого — десятки тисяч людських життів. Не зайве зазначити, що переворот Піночета був здійснений за активної підтримки Сполучених Штатів Америки.

Піночет

Чи не найбільше невідповідностей з ліберально-просвітницькими уявленнями про добро і зло в націоналізмі, соціалізмі і демократії, про вічну правоту народу демонструє Аргентина.

В Аргентині в 1943 році відбувся військовий переворот; в 1946 році підтриманий профспілками і правими націонал-радикалами популярний член хунти, міністр праці полковник Хуан Домінґо Перон обраний президентом і встановив диктатуру «хустісіалістів» (*justicia* — справедливість). Після перемоги Перона активними ворогами режиму стали водночас комуністи і консерватори. Комуністи — тому, що Перон симпатизував німецьким фашистам, консерватори — тому, що він демонстрував ненависть до буржуазії, інтелігентів і американців. Знаменитий уже тоді Борхес, що мав жалюгідний заробіток у невеличкій бібліотеці, одразу був переведений на посаду інспектора по торгівлі птахами та кроликами на міських ринках і, звичайно, по-

[1] Див.: Bilan economique et social. 1992. — Paris, 1993. — P. 94 — 95.

Терор на вулицях Сант'яго де Чілі

дав у відставку. «Що ж, — сказав йому чиновник в мерії, — ви ж були прихильником союзників, чого ж ви чекали?»[1] Борхес вважав себе консерватором, тому що він був «прихильником союзників» і інтелігентною людиною слабкого здоров'я і в окулярах. Диктатура Перона була диктатурою обмеженої черні у військових мундирах, що її об'єднували з вулицею почуття ворожості до освічених чистоплюїв та чужинців.

Зрештою, диктатура Перона не була такою строгою, як фашистські, — навіть поліцейські агенти признавалися своїм підопічним, що терпіти не можуть президента; про його стосунки з другою дружиною — Евою Дуарте (Евітою) — розповідали скабрезні історії, майже не криючись. Евіта була особливо популярна серед «дескамісадос» («безштанькiв») — плебсу, що становив останню опору перонiстів; Франко під час її візиту до Іспанії влаштував їй розкішний прийом. Врешті безплідний диктатор набрид, 1955 року спалахнула революція, підтримана армією, церквою і американцями, Перон емігрував до Іспанії. 1973 року генерал Перон знову переміг на виборах, наступного року помер, передавши владу третій дружині, Марії Естелі (Ісабель Мартінес).

Пероністи були національно-соціалістичною партією, тобто партією, налаштованою радикально націоналістично і популістськи, але радше недолугою пародією на справжній тотальний націонал-соціалізм. Що таке тотальний терор, Аргентина дізналася після 1976 року, коли генерали знову влаштували військовий переворот. Жах продовжувався невпинно. В час спекотної післяобідньої сієсти, коли місто спить, до будинку чергового «ворога режиму» під'їжджала машина з військовими, всім голосно забороняли підходити до вікон під загрозою стрільби без попередження, і за якийсь час з будинку виводили голого арештованого. Його починали катувати тут же, на асфальті, а потім, закривавленого, заштовхували в машину. Жертв хунти було близько тридцяти тисяч. Генерали зазнали поразки від Англії у війні за Мальдівські острови, і до влади повернулися демократи. 1983—1988 — роки метання і шукань президента Рауля Альфонсіна, а в 1989—1994 президентом обраний Карлос Менем, переобраний на другу каденцію 1995 року. Менем був нібито перонiстом, але це вже була тільки вивіска. Для США і МВФ Карлос Менем був реставратором демократії, борцем проти скаженої інфляції і за ринкову економіку. Корупція, яка з торжеством демократії негайно спалахнула в країні, набувала все більших розмірів і призвела до серії грандіозних скандалів.

У другій половині 60-х років більшість країн Південної Америки приблизно на два десятиліття занурюється у важку й трагічну реакцію, коли перемога місцевих консерваторів набула форм кривавої військової диктатури. На допомогу хунтам консервативних генералів орієнтована була адміністрація Ліндона Джонсона, а Річард Ніксон став прямим організатором терору найрадикальніших правих режимів.

Політичною опорою південноамериканської реакції став терористичний режим диктатора Парагваю генерала Альфредо Стресснера, що правив країною впродовж тридцяти п'яти років, з 1954 по 1989 рік. Після краху диктатури Стресснер заховався в сусідній Бразилії

[1] Див.: *Хорхе Луис Борхес.* История ночи. — М., 2001. — С. 551.

як політичний втікач. У 1964 році в Бразилії лівий реформаторський уряд президента Жоао Гуларта був скинутий військовими на чолі з генералом Ґаррастазо Медічі; того ж року в Болівії до влади прийшла військова хунта в союзі з президентом Рене Баррієнтесом (в 1971—1979 рр. країною правив Уґо Бансер). Діючи спільно з президентом Ніксоном, бразильський диктатор Медічі 1971 р. організував фальсифікацію виборів у сусідньому Уругваї, де перемагали ліві. Підрахунок голосів раптом був припинений, а потім виявилось, що з мінімальною перевагою (всього в 10 тис. голосів) вперед вийшов правий Хосе Марія Бордаберрі. Через рік Бордаберрі оголосив стан облоги і передав владу генералам.

Ще в грудні 1971 року, за два роки до перевороту в Чілі, Ніксон говорив англійському консервативному прем'єру Едварду Гіту, що в Чілі «лівиця буде мати клопіт» і що «певні сили» там вже діють, а Америка їх підтримує. Це стало відомо після недавньої публікації державних архівів у США. «Певні сили» в особі Піночета та його хунти здійснили кривавий переворот в Чілі 1973 року, в 1976 році хунта генерала Хорхе Відела прийшла до влади в Аргентині, але ще 1974 року, коли там правили пероністи, дії контррозвідок цих країн були скоординовані. З ініціативою створення спільної мережі таємних поліцій латиноамериканських диктатур виступив шеф таємної поліції Чілі (DINA) полковник Мануель Контрерас («план Кондор»). За зразком таємної поліції генерала Стресснера було створено міжнародну організацію, яка планувала і організовувала убивства, викрадення, катування, обмін інформацією та в'язнями, а заодно торгівлю наркотиками та краденими автомобілями, відмивання грошей, організацію мережі власних підприємств та публічних будинків. Базою, на якій проводились навчання та обмін досвідом, стала таємна поліція Парагваю. В 1976 році полковник Контрерас інформував про «план Кондор» заступника директора ЦРУ Вернона Уолтерса. Контрерас був єдиним діячем із оточення Піночета, який постраждав після падіння диктатури: він перевищив свої повноваження, організувавши того ж 1976 р. убивство чілійського політика Орландо Летельєра *на території США*. Ніхто не згадав про убивство чілійськими агентами на території Аргентини за допомогою місцевих властей військового міністра уряду Альєнде генерала Карлоса Пратса, масові убивства прихильників Альєнде в Аргентині, Парагваї й Чілі.

Ні прямолінійний техасець Ліндон Джонсон, ні вульгарний реакціонер Річард Ніксон не згадували про захист прав і свобод людини, коли йшлося про «національні інтереси» Америки. Підтримка південноамериканських терористичних диктатур лідерами США лягає брудною плямою ганьби на американську демократію.

Борхес із гіркотою зазначав, що Аргентина легко підкоряється. Це можна сказати про всі латиноамериканські країни, в яких захоплення футболом, новим знаменитим боксером та новою мілонґою або танґо глушило страх перед черговим приходом військового насильства. Мілонґа — це попередниця танґо, пісня і танець, а також щось схоже на кафе, де проводять вечори молоді і не дуже молоді люди; кілька невеличких кімнат, в кожній з яких гримить свій оркестрик і співають співачки, де можна запросити до танку або на весь вечір недорогих дівчат, що туляться попід стінами. В своїх постійних кафе збиралися і поети і взагалі інтелігенти, до ранку обговорюючи абстрактні проблеми (в цих країнах нерідкі усні мислителі, що були справжніми володарями дум, часом самі відкривали

філософські велосипеди і якщо писали, то не дуже вдало). В творчості великих письменників Латинської Америки частий сюрреалістичний мотив тотожності і переплітання сну і реальності; найстрашніша і найреалістичніша картина політичної дійсності Латинської Америки створена Ґабріелем Ґарсіа Маркесом в сюрреалістичних романах-гротесках, схожих на капріччос Ґойї. Зрештою, і вишукані есеї Борхеса, присвячені таємницям китайської філософії, арабської поезії чи європейської містики, так само здаються сном, дивовижно переплутаним з дикою і повнокровною реальністю.

Латинська Америка XX століття повернула нас до теми колоніального *беспредела*, порушеної ірландським борцем за справедливість Роджером Кейзментом на початку століття з приводу діяльності каучукових компаній в Бразилії, в лісах Амазонії. В 1984 році опублікована стаття Майкла Тауссіґа «Культура терору — простір смерті. Доповідь Роджера Кейзмента про Путумайо і пояснення тортур»[1]. Доповідь Кейзмента служить Тауссіґу багатим матеріалом для аналізу тематики влади і жаху; безпосереднім поштовхом для дослідження була книга Хакобо Тімермана «В'язень без імені, камера без номера»[2]. Тімерман, який з дитинства пізнав на собі ірраціональну ненависть антисемітів, опинився в тюрмі аргентинської військової диктатури і випадково вцілів, пройшовши через камеру смертників. Тауссіґ цитує закінчення книги Тімермана:

«Чи дивився хто-небудь із вас в очі іншої людини, на підлозі камери, людини, яка знає, що мусить умерти, хоча ніхто їй про це не говорив? Вона знає, що має умерти, але чіпляється за своє біологічне бажання жити, хоча ніхто не сказав їй, що вона має бути страчена.

Я бачив багато разів такі пильні погляди, спрямовані на мене...

Ці пильні погляди, які я зустрічав очима в підпільних тюрмах Аргентини і які я зберігав одного за одним, були кульмінаційним пунктом, найчистішим моментом моєї трагедії.

Вони зі мною і зараз. І хоча я завжди прагнув змогти це зробити, я не міг і не знав, як поділитися цим з вами»[3].

Стаття Тауссіґа написана на нібито чисто теоретичну тему: як *повідомити* про терор і тортури, щоб через оповідь, наррацію донести до слухача і читача невимовний досвід терору. Автор керується концепцією Мішеля Фуко про силу і насильство як універсальний соціальний механізм. Терор він розглядає «як фізіологічний стан і як соціологічний факт, барокові виміри якого призначені бути медіаторами колоніальної гегемонії par excellence. Простір смерті є одним із вирішальних просторів, де індіанці, африканці і білі народили Новий світ. Простір смерті має давню і багату історію. Він був там, де соціальна уява поселила його образи-метаморфози зла і нижнього світу: в західній традиції — Гомер, Вергілій, Біблія, Данте, Босх, інквізиція, Бодлер, Рембо, «Серце темряви» (тобто Джозеф Конрад. — *М.П.*); в північно-західній амазонській традиції — зона візій, комунікації між земними і супернатуральними істотами, розкладу, смерті, відродження, — і розвитку, можливо, викупаного на берегах і в землях материнського молока в невловимому зеленому світлі листя коки. З європейським завоюванням і колонізацією ці простори смерті об'єднуються у в'язку ключових символів чи титульних заголовків, що єднають культури завойовників і завойованих»[4]. Злиття культур колонізаторів і аборигенів — це, за Тауссіґом, те саме, що єднає в одне ціле ката і катованого.

«Предмети ненависті і страху, що їх слід зневажати, та ще й із трепетом, уречевлена сутність зла в самому єстві їх

---

[1] Див.: *Taussig Michael.* Culture of Terror — Space of Death. Roger Casement's Putumayo Report and the Explanation of Torture // Interpretative Social Science. A Second Look. Ed. by Paul Rabinow & William Sullivan. — Berkeley—Los Angeles—London, 1987.

[2] Див.: *Timerman Jacobo.* Prisoner without a Name, Cell without a Number. — N.Y., 1982.

[3] Див.: Там же. — P. 164.

[4] Див.: Taussig Michael. Culture of Terror — Space of Death. Roger Casement's Putumayo Report and the Explanation of Torture //Interpretative Social Science. A Second Look. Ed. by Paul Fabinow & William Sullivan. — P. 242—243.

тіл, ці постаті єврея, чорного, індіанця, і самої жінки, явно є об'єктами культурної конструкції, ведучим кілем зла і секретом стабілізації корабля і його курсу — історії Заходу. З холодною війною ми додали ще комуніста. З бомбою уповільненої дії, яка цокає серед свого ядерного сімейства, ми додали феміністок та ґеїв. Військові і нова правиця, як старовинні завойовники, відкривають зло, яке вони ставлять за провину цим чужим, і пародіюють ту саму дикість, яку іншим вони ставлять за провину»[1].

Простір смерті виявляє себе в шаманському леті, в подорожі через «той світ», в Одіссеї людського духу, що мусить пробитися через невимовний жах для того, щоб жити. Матеріал, наведений Тауссіґом, підводить до висновку, що основна риса «культури терору» чи «простору смерті» полягає в стиранні різниці між патологією мук і нормальним життям. Відповідно до загальних уявлень про хаос як альтернативу порядку, в світі терору не панує смерть над життям на відміну від нормального світу, де, навпаки, життя витісняє смерть із повсякденності; «простір смерті» є нерозрізнюваність смерті і життя, страждання і радості. Тому «простір смерті» ніби нереальний і схожий на сон.

Думка Маркса про те, що насильство є бабкою-повитухою історії, повторюється в філософії Фуко, але втрачає свою легковажну життєрадісність.

В концепції Фуко аналіз «простору смерті» виявляє деякі суперечності. Згідно з Фуко, в Класичну добу публічні покарання злочинців і люті тортури є не ознакою архаїчності і відсталості моральної культури, а просто демонстрацією владою своєї безжалісності, яка сприймалася народом байдуже. Джерелом театральної жорстокості абсолютистських режимів є ідея суверенності держави і її глави — абсолютного монарха. В добу Модерну (Новий час) заміна демонстративного катування простим обмеженням свободи — ув'язненням виражає, за Фуко, не прогрес, а прагнення *до тілесного виховання в повсякденній поведінці* в школах, на фабриках, в будинках трудового виховання, лікарнях тощо, врешті в перетворенні влади і знань в нероздільну єдину систему-амальгаму. Тут немає прогресу і немає посилення влади чи суверенітету розуму — є просто інший дискурс, інша комбінація, «в'язка ключових символів чи титулів-заголовків». Можна додати, що диктаторські режими мають керуватися тими ж міркуваннями символізації суверенітету держави, що й давній абсолютизм. Тим не менш Фуко приписує різним констеляціям сили різні *раціональні* мотиви формування.

Та в культурах терору, як вони представлені в огляді Тауссіґа на латиноамериканському матеріалі, не можна знайти раціональних мотивів. Потреби компаній в робочій силі, відсутність у індіанців звичок до оплачуваної праці тощо, як підкреслює Тауссіґ, не можуть раціонально пояснити виникнення каверн насильства і жаху. Якщо ж ми застосуємо до них критерії хаосу і порядку, ми можемо говорити про те, що суспільство час від часу *провалюється в безодню «простору смерті»*.

Принаймні латиноамериканська історія показує нам, що дилеми «націоналізація чи ринок», «демократія чи авторитарна влада», «національна солідарність чи космополітичний елітаризм» в американських практиках ведуть себе дивовижним чином. Ернесто Че Ґевара і Сальвадор Альєнде боролись за націоналізації і загинули від рук диктатур, але за програми націоналізації боролись і націоналістичні військові диктатури. Піночет у своїй диктатурі утвердив добробут через ринок, але змусив народ жити в «просторі смерті». Демократія швидко загниває, і авторитар-

[1] Див.: Taussig Michael. Culture of Terror — Space of Death. Roger Casement's Putumayo Report and the Explanation of Torture //Interpretative Social Science. A Second Look. Ed. by Paul Fabinow & William Sullivan. — Berkeley—Los Angeles—London. 1987. — P. 245.

ні режими виникали на противагу цій нетривкості, що не викликала довіри. А на Кубі військові тримають необмежену владу, уникнувши розкладання. Ернесто Че, один із незліченної кількості убитих з того і з іншого боку, залишився світлим променем в душах *чомусь* — не як ілюстрація до «світлих ідей комунізму» чи як втілення ненависті до ґрінґо, а як один із ключових символів тих поривів, завдяки яким людина «всупереч всім обставинам все-таки рветься до чогось високого і гідного».

Очевидно, життя має якісь інші класифікації, що не збігаються із найчастіше нами вживаними цивілізаційними стандартами і штампами.

«Світ ісламу» і Захід: цивілізаційний розлам?

В другій половині XX століття «світ ісламу» нібито все більше висувається на авангардну роль як альтернатива західному світу. Людські ресурси «світу ісламу» величезні — напередодні розвалу СРСР (тобто не рахуючи «наших» мусульман) число правовірних приблизно визначалося в 800 млн. чоловік; крім 35 країн, де мусульмани становили переважну більшість населення, ще в 85 країнах світу вони мали впливові громади. Все більше мусульман проживає в західноєвропейських країнах. В знак протесту проти західної цивілізації дотримуються ісламу не тільки бідні африканці, а й деякі ліві європейські інтелігенти.

Радянські керівники шукали в стані «неприєднаних» союзу спочатку з Єгиптом та Сірією, а потім з Алжиром та іншими арабськими країнами. Протистояння Ізраїлю з арабським світом стало постійним тлом «ісламської проблеми» і зв'язує її з перспективою війни, яку важко назвати локальною. Після розвалу СРСР і у зв'язку з війною в Афганістані, Таджикістані і Чечні ісламська проблема набула нових загрозливих параметрів, а розвиток міжнародного ісламістського тероризму підвів світ до вибуху тотального насильства.

Для України проблема стосунків з ісламом важлива зокрема ще й остільки, оскільки частина її громадян — татари — сповідає іслам і перебуває в частих конфліктах з місцевою Кримською владою.

Формально з часів перших ісламських завоювань немусульманські народи, які не визнали верховенства ісламу і не уклали з ісламськими володарями договору, що визначав би їх статус в ісламській державі, вважаються територією *дар аль-гарб* — «краєм війни», і відсутність бойових дій вважається ніби тимчасовим станом перемир'я. Якщо великі світові конфлікти зв'язані з «цивілізаційними розламами», то на межі ісламської і не-ісламських цивілізацій (західної, російської чи «євразійської», єврейської) такий розлам існує, і тоді нічого доброго в наступному столітті чекати не можна.

В тому, що ісламська цивілізація існує, важко сумніватися. Цивілізація певного типу характеризується не тільки спільним основним культурним фондом націй чи етнічних груп, що до неї належать, — фондом імен, книг, архітектурних пам'яток тощо, — але й способом постановки і розв'язання фундаментальних питань про співвідношення індивіда і спільноти, до якої він належить, про цінність свободи, джерела та припустимі обсяги влади, про смисл людського життя і людської смерті тощо. Іслам, безумовно, створив таку цілісну основу буття індивідів і спільнот, що відрізняється від аналогічних цивілізаційних континентів.

Проте, всі подібні культурологічні міркування жодною мірою не доводять несумісності ісламської та не-ислам-

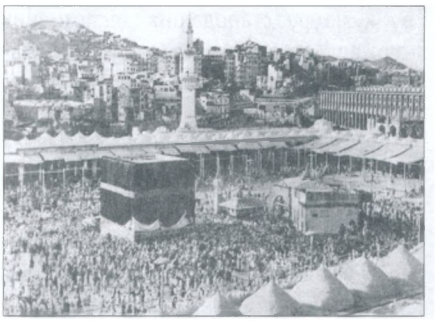
ських цивілізацій і тим більше неминучості збройного конфлікту між ними.

Культура країн ісламу формувалася в VII—XI століттях н.е. під величезним впливом античної культури і раннього християнства; дехто з учених вважає навіть, що на початку іслам був християнською сектою. У всякому разі ісламська цивілізація може бути віднесена до єдиної культури Середземномор'я як її південний фрагмент. Аналізуючи основні ісламські цінності і філософсько-релігійне переосмислення уявлень про соціальне буття, можемо констатувати їх глибоку відмінність від відповідних європейських (античних і християнських) категорій.

Коли ми говоримо про ісламську цивілізацію, мусимо мати на увазі не тільки засади мусульманської релігії. Релігія не є ще вся цивілізація. Йдеться про основи всієї, як духовної і державної, так і господарської, життєдіяльності.

В ісламі як релігії нерозривно зв'язані культ, міфологія і те, що у римлян називалось *mores* і що охоплювало разом з релігійними обрядами та ритуалами норми поведінки взагалі — ритуали вірувань, норми моральності і норми державно-правові. Шаріат (*аш-шарі'а* — «прямий, правильний шлях») — це єдина область *mores*, що охоплює як мораль, так і право. В цьому відношенні іслам не відрізняється від ранніх міфологічних систем і від іудаїстського монотеїзму. Синкретизм архаїки має якось компенсуватися в практиці ісламу, щоб його культура могла вижити в мінливих обставинах більше ніж тисячоліття. І такі механізми компенсації в ісламі існують.

Іслам як релігія є *дін*, тобто «звичай», «воздаяння» або — і це головне — «влада — підкорення», а саме спосіб підкорення волі Аллаха. Якщо в іудаїзмі суворість *mores* компенсується «мудрістю» як *добротою всерозуміння*, якщо християнство мириться із зростаючою автономією права і політики від віри і моралі і виробляє Христову «антимораль» *доброти всепрощення*, то іслам ідейно будується на сакралізації ідеї влади і шукає доповнення безкомпромісності і тотальності влади в плюралізмі форм боротьби за *справедливість ('адль)*.

Мекка. Велика мечеть і священний камінь Кааба

В європейській культурі звернення до владних відносин як серцевини людського буття знаменує модерністський духовний поворот на рубежі XX століття. В дискурсі ісламу точка зору влади домінує від початку.

Особливість ісламської цивілізації в розумінні принципових питань соціального життя можна проілюструвати на прикладі понять *власності і влади*. І кочовики-араби, і потім кочовики-тюрки прийшли із своїми наївними і простими звичаями в Передню Азію, край стародавньої цивілізації з розвиненими приватновласницькими і грошовими структурами і цивільним правом. Розвиток ісламських правових понять наочно показує штучність конструкцій економічного матеріалізму, що прагнув вивести стадіальний розвиток права і владних стосунків із розвитку економіки. З появою войовничих кочовиків система типу феодів, — умовних наділів за службу, *ікта'*, — витісняє поширену в регіоні стадіально вищу систему приватної власності (арабською мовою *мульк*). Обидві системи, — і мульк, і ікта', — притаманні цьому краю, зокрема іранській доісламській традиції, яка в свою чергу продовжила господарсько-право-

ву культуру стародавніх деспотичних держав Месопотамії (ще в давньому Вавилоні існувала подібна феодальна система наділів, що називалися словом, яке в перекладі означає «лук», і надавалися воїнам, які в разі війни повинні були виступати лучниками). І арабська традиція теж знала різні способи одержання власності — наслідування, купівлю, дарування, створення своїми руками (зокрема освоєння пустищ), нарешті, завоювання. Правила поділу воєнної здобичі успадковані від бедуїнів «язичницьких» часів і ретельно розписані в ранньому ісламі. Все складається так, що «феодальний лад» імперії ісламу не виник на засадах попередньої «рабовласницької формації», — відбулась *примітивізація*, спрощення давно відомих структур, витіснення войовничими прибульцями структур індивідуалістичних, власницьких, на стародавньому Близькому Сході більш розвинутих.

«Повна власність» *мульк* в ісламі може бути зрозумілою тоді, коли береться до уваги не тільки побутова норма, але і її релігійно-філософське усвідомлення. Так, як і в римському праві, в праві ісламу розрізняється власність (*мільк* — об'єкт власності і *мульк* — відношення влади-власності, в тому числі і сам предмет власності), володіння (*йад*) та розпорядження (*тасарруф*). Але різниця між власністю, володінням і користуванням в римо-європейській правовій свідомості осмислюється не так, як в ісламській. *Власність* в римському розумінні, як право використовувати предмет і його плоди та право знищити предмет, — право *uti, frui et abuti*, — на відміну від влади-володіння-користування та розпорядження *абсолютна*. В ісламі вищою і абсолютною є *влада, а не власність*.

Зрозумілим, як і в римському праві, це стає тоді, коли розглядаються відносини влади і власності *на людей*. Раб, власність-*мільк*, міг укласти з своїм господарем угоду про викуп на певних умовах, і з цього моменту він ставав *мукатаб*, — залишався *власністю*, але переставав бути предметом, над яким здійснюється *влада*. Рабиня-мукатаб, залишаючись власністю хазяїна, ставала самостійною особою, тобто хазяїн уже не мав права спати з нею, як з наложницею; діти мукатаба ставали вільними *після виконання ним угоди*, але, ставши вільними, вважалися такими з моменту, *коли угода підписана* і батько став уже не рабом, а мукатабом. Як власність, раб не мав права тримати *свого* раба і не міг вільно пересуватись. Але мукатаб як людина, над якою уже не здійснюється *влада*, міг мати у власності речі (тільки не чужу свободу!), вести господарську діяльність і їздити, де хоче.

Мульк є (згідно з аль-Ґазалі) тварна подоба прихованого *малакут* — можна було б сказати, мульк є *царство*, малакут — *царствіє*. Влада «нагорі» є сутністю трансцендентного світу так само, як влада «внизу» є сутністю світу повсякденності. Відносини в земному світі є низьким дублікатом позачасових і позапросторових відносин у вічності. І *влада* є та субстанція світу, яка єднає людей з Аллахом.

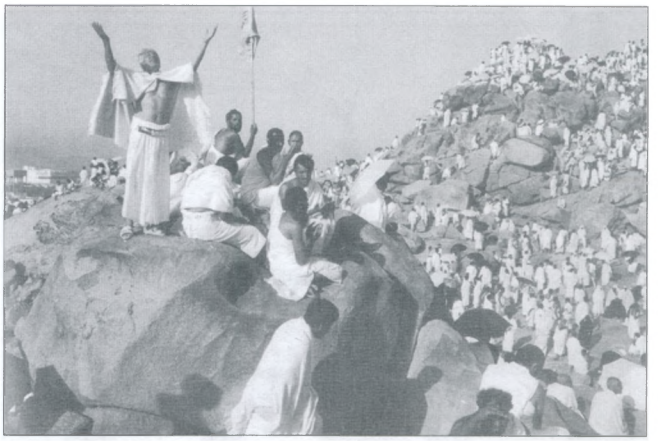
Владне, потестарне відношення *вала'джівар* — «залежний—покровитель» — стоїть над власницькими, економічними. І увесь іслам будується навколо основного потестарного відношення. Пан-покровитель — по-арабськи *маула*, множина *мавалі* (через персидське *молла* в татарському варіанті *мулла* це слово прийшло в російську мову). Покровительствуваних також називали *маула*, як і їх покровителів. Обидва мавалі — покровитель і залежний — вільні; раб не є маула — він стане ним тоді, коли буде вільним. У всіх школах і напрямках (неможливо підібрати відповідне «за-

хідне» слово!), де релігійно-юридичні проблеми трактуються по-різному, відношення *вала'джівар* освячене; скрізь поза питанням поділ громади віруючих на обраних (*аль-гасса*) і натовп (*аль-амма*) і ідея абсолютного послушенства натовпу обраним.

Згідно з ісламським богослов'ям, віра — *дін* розумілася, по-перше, як, сказати б, інтелектуальний стан *прийняття* на віру (*аль-іман*), по-друге, як вольові практичні дії *виконання* настанов (власне *аль-іслам*), по-третє, як *психологічний* (*емоційний*) *стан* — щирість і безпосередність, навіть несамовитість віри (*аль-іхсан*). Такі три критерії справжньої віри, що, неважко помітити, перегукуються з універсальним поділом людського буття на сфери розуму, волі та почуття.

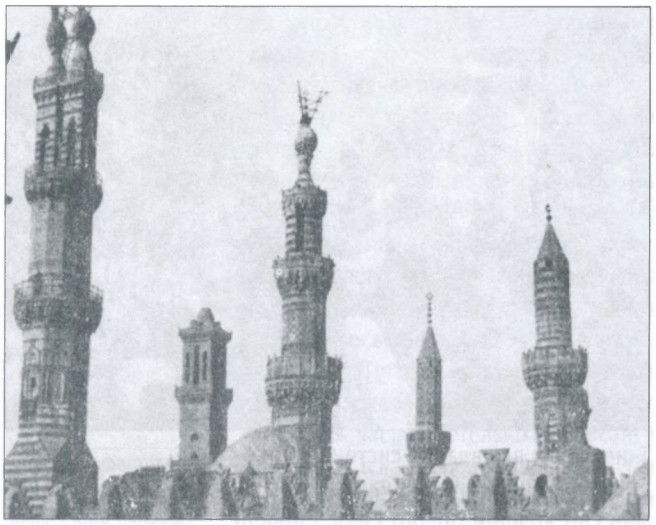
Таким є одне з богословських тлумачень віри. Але для невибагливого рядового віруючого іслам вичерпується дуже простими зобов'язаннями («стовпами» ісламу — *рукн*). Їх п'ять: (1) визнання єдинобожжя і пророчої місії Могаммада (Мухаммеда, в ранніх поганих транскрипціях — Магомета), (2) п'ятиразова молитва (*ас-салат*, по-персидськи *намаз*), (3) піст (*ас-саум*), (4) *аз-закат* — податок на користь бідних, (5) *аль-хаджж* — паломництво в Мекку (біднішим та хворим дозволяється послати замість себе «заступника»). Цими простими ідеями і діями вдовольняється громада віруючих та їх керівники, щоб визнати члена громади *муміном* (правовірним).

Люди ісламу становлять собою *умма ісламійа* — ісламську громаду. Світ ісламу — це громада правовірних. Власне, не існує ні церкви, ні держави — є лише громада та її глава, *халіфа*, світський «заступник», що заміщає Пророка, посланця Аллаха. Держава в ідеалі має бути тотожна ісламській громаді *умма*, принаймні якось контрольована громадою вірних, щоб відповідати її суті. Це надзвичайно архаїчно, але архаїчною була вся владна система, принесена войовничими бедуїнами в прогнилий світ колоній Нового Риму, і проста чесна архаїчність мала певні переваги і для тих, хто приймав іслам, і для тих, кого іслам завойовував. Громада розпадалась, халіфів ставало все більше, світські правителі ставали фактично незалежними, але принцип тотожності громади-умма, держави і релігійного інституту зберігався. Цей фундаменталістський консерватизм був і залишається противагою переродженню влади на грубе насильство.

Молитва на «горі милості» в долині Арафат біля Мекки

Усамостійнення деспотичних світських володарів — явище регулярне в історії ісламу, воно постійно породжувало систему *зульм* — необмеженого насильства, яка в ідеології ісламу розглядається як аномалія. Опозиція режимові насильства виглядає як повернення до витоків ісламу, і ідейні платформи опозиції абсолютистській владі набирають традиційного і фундаменталістського вигляду. І навпаки, деспотизм, прагнучи до системи «ручного управління», історично орієнтувався на раціоналістичні тенденції, а реформаторські та модернізаторські сили могли пробити традиціоналістську ворожість до нового тільки через необмежену верховну владу султана (слово *султан* має той самий смисл, що *imperium* «влада» від *impera-*

Мечеть Аль Азгар в Каїрі (збудована 972 р.)

ге — «наказувати, веліти»). Іслам склався в традиціоналістському суспільстві, яке ховало новації за звичними формами минулого, і протилежністю «правильного шляху» вважається *біда'* від *бада'а* — «вводити нове». Всяке нововведення в ісламі оцінюється негативно, і «нове» є синонімом «хибного уявлення» або «помилки». Але в цілому в історії ісламу новаторство через насильство і упертий традиціоналізм доповнювали одне одного, в різний час і в різних місцях створюючи екстремальні ситуації з переважанням крайнощів. І ґрунтувалась ця можливість руху і змін на доповнювальності державного і громадського первнів, ісламського суспільства і ісламської спільноти, *Gesellschaft* та *Gemeinschaft*.

Оскільки іслам ґрунтується на цілісності громади-умма, він виходить із тотальності духовної влади — але саме тому він не знає *церкви як окремої від громади інституції*, що стоїть над громадою і повноважна утверджувати релігійну догматику. Це тільки в Росії імперською державою мулла був прирівнений до християнського священика і закріплений за мечеттю. Священнослужитель в ісламі є особа світська, він просто *предводительствує* (*імам* — від *амма* «стояти попереду», «керувати») чи, краще, *предстательствує*, це не посада, а соціальна роль; імам керує спільною молитвою в мечеті і лише остільки є імамом. Для традиціоналістів імамом може бути кожен згідно з його благочестям, тому в аутентичному традиційному ісламі імам *обирається* громадою для завідування світськими справами і охорони релігії. Ніхто не може диктувати догматику ісламу, і іслам розпадається на десятки «шкіл» чи «напрямів», — іноді їх можна вважати сектами, а деякі «секти» настільки далеко виходять за межі традиції, що ортодокси навіть не вважають їх ісламськими. В ісламі є легенда про те, що у магів (зороастрійців) 70 напрямів, в іудаїзмі напрямів 71, в християнстві — 72, а в ісламі — 73, і це вважається свідченням його вищості. В одному з переказів Могаммаду приписуються слова: «Розбіжності в ученні між моїми послідовниками — справа добра»[1].

Культура ісламу має очевидні консервативні і традиціоналістські орієнтації. Однак, такі орієнтації і норми містить кожна цивілізація, — без консерватизму взагалі неможлива трансляція культури. Тим не менш сполучення сучасності і минулого різне в різних культурах і залежить значною мірою від *механізмів* трансляції культури.

За способом трансляції культурні тексти можуть бути *адресними* або *безадресними*; безадресні тексти — це те, що у Дерріда називається «письмом». І писані тексти, і архітектурні твори, і живопис, і музика безадресні і є різновидами «письма». Адресні тексти створюються чи стають такими в безпосередній комунікації. Вони живуть в інтимному спілкуванні, зокрема учителя і учня, і діють максимально емоційно. Не тільки вірування і релігії, а й взагалі консервативно-традиціоналістські культури

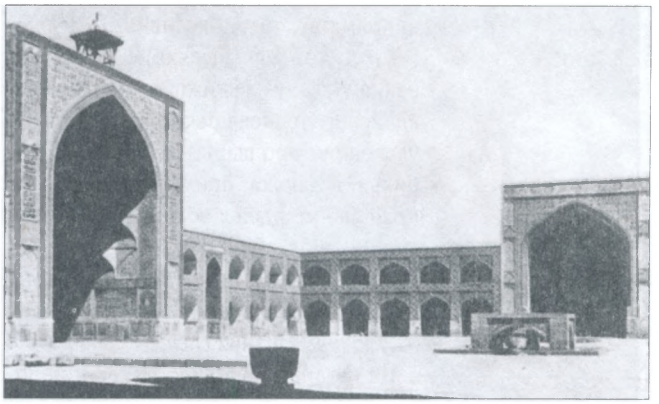
[1] Див.: *Казем-Бек М.* Избранные произведения. — Баку, 1985. — С. 25—26.

прагнуть саме до адресних, інтимних способів трансляції і ґрунтуються на усних традиціях. «Наука» (навчання) набуває при цьому характеру повчання, виховання і посвяти.

Поява книги не одразу означає перехід до безадресної форми трансляції культури: книга сама по собі є лише *текст*, такий же, як і усний, тільки в іншому знаковому втіленні; в сфері віровань він є кращим способом сакралізації, ніж усний текст, тому що є особливим предметом, повідомленням уособленим і відчуженим. Але оскільки книгу читають усно і спільно, вона, хоч і не повністю, перестає бути безадресним способом трансляції.

Коран є книга і як така належить до засобів безадресної трансляції культури. Але «книгою» (*аль-Кітаб*) Коран називають рідко і при цьому пізніші, медінські його частини. *Аль-Куран* означає «читання вголос» і походить від сірійського *керіана* — «читання священного тексту». Як книга, призначена для читання вголос, Коран є явище адресне. Але як самостійний текст, що може бути предметом коментарів і тлумачень, він є явище безадресної трансляції.

Коран із самого початку був записом откровень пророка Могаммада (згідно з прийнятою гіпотезою, список, прийнятий за канонічний, виготовлений за третього халіфа 'Усмана десь між 650 та 656 роками). Зусилля поколінь знавців «ісламської науки» були зосереджені на збиранні *хадісів* — прикладів з життя Могаммада, його висловлювань-оцінок різних вчинків та невисловлених оцінок-схвалень, значущих мовчань. Такі історії-легенди збиралися ісламськими «фольклористами», що їх можна було зустріти в ті часи в заїжджих дворах на дорогах імперії ісламу так само часто, як купців та чиновників у відрядженнях. Запам'ятати треба було не тільки хадіси, а й цілий ланцюг імен

Головна площа мечеті в Ісфагані. 1088 р.

інформаторів від першого до останнього. Деякі вчені люди знали (напам'ять!) двадцять і більше тисяч хадісів, згадується також суддя, що знав двісті тисяч хадісів[1]. Високо цінувалися також хадіси, вигадані збирачем, але вигадані дуже красиво. Сукупність хадісів називається *сунна* (що означає «звичай», «приклад»; повна назва — *суннах расуль Аллах*, «приклад посланця Аллаха»). Протилежністю сунни вважається *біда'* — новації. Іслам як *mores* не може відкидати новацій, але вимагає редукції норм повсякденної поведінки вірного до норм поведінки Пророка, виражених у його вчинках, висловлюваннях та мовчазних оцінках. *Новації проникають в іслам через тлумачення.*

Епоха безадресної трансляції ісламської культури починається з Абу Ганіфи. Богослов і факіх (знавець правових норм) Абу Ганіфа ан-Ну'ман ібн Сабіт аль-імам аль-а'зам (699—747) був не арабом, а персом, багатим купцем і сином багатого купця. Життя Абу Ганіфи приходиться на час, коли халіфат втрачає етнічно-арабські риси і перетворюється на власне *мамлакат аль-іслам*, надетнічну імперію ісламу. Перетворення культури ісламу на безадресну книжну культуру одразу поставило питання про тлумачення зафіксованих текстів і привело до утворення мазхабу ганіфітів, а потім і інших мазхабів —

[1] Див.: Мец Адам. Мусульманский Ренессанс. — М., 1963. — С. 164.

напрямків ортодоксального ісламу (*мазхаб* означає «шлях»). З перетворенням ісламу на книжну культуру з безадресною трансляцією одразу поряд з уявленням про шаріат як *єдиний* «правильний шлях» приходить визнання можливості *різних* «правильних шляхів» — мазхабів. Справа в тому, що визнання тих чи інших письмових *джерел* права означає визнання різних *тлумачень* і різних *систем права*.

Це негайно породило в ісламі проблеми. Оскільки не існує церкви як інституції, не існує і можливості диктувати одноманітні норми в галузі культу, повсякденної поведінки і права. Іслам вступив в епоху дискусій і пошуків шляхів освоєння і асиміляції нового. Різниця тлумачень призвела до різних правових систем. Це бурхливе ідейне життя продовжувалось до XI—XIII століття, відколи «двері ісламу» («ворота іджтігаду») вважаються «закритими».

В ісламському праві існує поділ на три ступені самостійності і авторитету осіб, належних до юридичного рішення: безвідносний, відносний та спеціальний авторитети. Люди найнижчого («спеціального») авторитету можуть приймати *конкретні судові рішення*, в тому числі в питаннях, які їх законовчитель не передбачив. Але не більше. Середній авторитет дозволяє приймати самостійні рішення *щодо законів*, — але в рамках, прийнятих його правовою школою. Вищий авторитет має самостійність у *законовченні*, він має право виносити *фетву* — відповідь-тлумачення на певні загальні правові питання, не очевидні в рамках мазхабу. Представник стану *улемів* (вчених), що досяг учености рівня *мевлієт*, одержував звання молли (мулли) і міг бути призначений на державну посаду судді (*каді*) з високою оплатою. Представляв його на цю посаду *муфтій*, вчений вищого («безвідносного») авторитету; за Сулеймана I встановлено посаду головного муфтія — *шейх-уль-ісламa*, що призначав муфтіїв в головні міста і представляв султану кандидатури каді. Суддя в Османській імперії підпорядковувався тільки султану і був також ніби прокурором та нотаріусом, розглядав усі скарги населення і спостерігав за діяльністю цехів[1]. Згодом муллами почали називати взагалі ісламську еліту — всіх вчених людей і осіб благородного походження.

Після «закриття дверей іджтігаду» в XI столітті жоден богослов і факіх не може мати права виносити самостійні рішення з найважливіших питань фікха і називатись *муджтагідом*. Тільки інколи найвидатніші вчені і муфтії визнаються муджтагідами третього ступеня (*муджтагід фі-т-тарджіх*), тобто такими, що мають право виносити рішення з окремих питань, які не були досліджені в його масхабі. Але в шиїзмі «ворота іджтігаду» вважаються відкритими, «прихований» імам керує громадою через своїх посередників, і муджтагід має право виносити рішення аж до догматичних питань. Муджтагіди не мають рангів, їх положення і авторитет повністю залежать від їх знань. Найвищі авторитети одержують прозвання *айаталлах* (перс. аятолла). В Ірані офіційно правлять шиїти-імаміти, що вірять в неперервний ряд імамів.

Авторитет у вченості є наслідком *іджтігаду* — «сильного старання, прагнення, зусилля», від кореня *джгд* — «сила, напруження останніх зусиль для досягнення мети», звідки і «священна війна» — *джігад*[2]. Абу Ганіфа визнав вищий ступінь авторитетності за досить широким колом правознавців. Засновники інших мазхабів — всі вони жили і діяли після Абу Ганіфи — так чи інакше звужували сферу визнаних джерел. Не зупиняючись на деталях, можна зазначити, що найбільш раціоналістичним і вільнодум-

[1] Див.: Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи. — С. 205.

[2] Див. *Казем-бек М.* Избранные произведения. Баку. — 1985. — С. 257—258.

ним став мазхаб ганіфітів, а найбільш традиціоналістський мазхаб ганбалітів, заснований Агмедом ібн Ганбалом (780—855), обмежує визнане джерело правових рішень спільним судженням лише найближчих сподвижників Могаммада. *Деспотичні режими були більш вільнодумними, ніж масові і опозиційні рухи*; османські султани були ганіфітами.

Перші дискусії і розлами в ісламі нагадують радше філософські полеміки. В IX столітті ніхто не говорив про мазхаби як правові школи, — розрізняли в ісламі такі напрямки, як *сунна, му'тазіла, мурджі'а, ші'а* і *гарадж*[1]. Спочатку належність до напрямків-«шляхів» залежала від ставлення до свободи волі і поняття злочину і кари.

В ісламі в силу синкретичності його ідеології, де богослов'я, філософія, культ і право нерозривні, міркування про свободу людини у виборі своїх дій і відповідальність за них, про детермінованість Божою волею подій у людському і природному світі, про гріх і спокуту, про право вносити новації в людське життя і культуру тощо належали до *каламу*, тобто способу розв'язання всіх проблем, ґрунтуючись на розумі. При цьому *мутакалліми* виходили з принципів ісламу, а *фалясіфа* (філософи) з принципів розуму, реально — з античної філософії. Прихильникам каламу протистояли *салафіти* (від *салаф* «предки») — фундаменталісти, що шукали порятунку в ранньому ісламі, — та містики-*суфії*.

В теології і особливо в тій частині її, яка ближча до античної філософії, паралелі між ісламськими та християнськими поняттями цілком очевидні. У аль-Ґазалі ми знаходимо філософсько-богословські міркування про два світи і три світи, надзвичайно близькі до неоплатоністських і ортодоксально-християнських. Два світи — це світ видимого і невидимого (прихованого, духовного), а три світи — це світи видимого

Похорон Хомейні

(в християнській догматиці *тварного*), невидимого (по-християнськи *небесного*, тобто духовної сутності тварного, теж створеної Богом) і «прихованого» божественного (по-християнськи — несотворенний і абсолютний світ Бога). В термінології аль-Ґазалі ці світи називаються відповідно *мульк, джабарут* і *малакут*. На відміну від християнської догматики, в ісламському теологічно-філософському мисленні онтологія двох і трьох світів безпосередньо зв'язана з правовою практикою через тлумачення свободи волі.

Де ж здійснюється вільний вибір? Чи існує він взагалі? Згідно з аль-Ґазалі, божественна детермінація сущого знаходиться в світі *джабарут*, духовному (невидимому), але не абсолютному світові Бога; вибір же здійснюється людиною в світі *мульк*. Для школи *аль-кадарійа* (від слова з цього кореня також *каді*, «той, що виносить вирок», тобто суддя) людина вільна у виборі своїх вчинків. Опоненти — *джабарити* (від *аль-джабр* — «примус») — вважали всі людські вчинки детермінованими («примушеними») божественною волею. *Аль-када ва аль-кадар* — наперед встановлене і наперед визначене — це

[1] Див.: *Мец Адам.* Мусульманский Ренессанс. — М., 1963. — С. 162.

влада Аллаха, яка як сукупність норм (*аль-када*) знаходиться в «передвічній волі» чи «першорозумі» і розгортається у просторі і часі як реальність (*аль-кадар*). Існували й інші концепції. Розхоже уявлення про нібито властивий усьому мусульманству фаталізм не відповідає дійсності.

Проблеми мають чисто умоглядний характер, поки йдеться про послушенство предначертанню. Але як оцінити *непідкорення* волі Аллаха? Як ставитися до того, хто чинить гріх? Проблема гріха і кари в ісламі є аналогом проблеми свободи волі в християнстві. Йдеться, зрозуміло, не про іновірців, які належали до *дар аль-гарб*, світу «чужих», і автоматично знаходилися в стані (принаймні духовної) війни з *дар аль-іслам* (*джігаду*, — бойові епізоди джігаду називались *ґазават*, «набіг». Учасник священної війни називався *ґазі*, що стало титулом султанів та інших видатних воїнів. Титул *ґазі* присвоєно Кемалю Ататюрку за перемогу 1921 року, але 1934 року всі титули в Туреччині ліквідовано). Згідно з деякими богословськими уявленнями, людина *природно* вірить в Аллаха, і в такому разі безвір'я — а в екстремістських уявленнях навіть гріх правовірного — автоматично виключає відступника з кола *людей*.

При цьому треба додати, що стан війни мав свою старовинну бедуїнську етику, що увійшла до правил джігаду; не можна було, наприклад, навіть у військових діях убивати немічних, жінок і дітей, і щодо військовополонених мужчин теж існували певні правила поведінки. Подібні дії регулювалися традиційними правилами розподілу здобичі. З діяльністю сучасних ісламських терористів, що розуміють джігад за принципом «з невірними все дозволено», канонічний старовинний джігад не має нічого спільного. Джігад розуміється різними напрямками по-різному, в тому числі і як чисто духовні подвиги, а деякі школи-секти взагалі не визнають джігаду. До того ж у Корані є багато різних і протилежних за змістом висловлювань про відносини з невірними, так що прозелітизм у мирному співжитті цілком сумісний з його принципами.

Гострота проблеми гріха може бути зрозумілою, якщо візьмемо до уваги, що «чужий» (*кафір*) був у стані війни або перемир'я, а правовірні мають рівні права і не можуть воювати один з одним. Таджицький письменник Садруддін Айні, що добре пам'ятав часи перед російським завоюванням Середньої Азії, описує характерну ситуацію: правовірні войовничі туркменські племена роблять набіг на правовірні таджицькі села, захоплюють людей для продажу в рабство на базарах Самарканда чи Коканда (правовірним узбекам); але оскільки сунніт не може продати суніта, полонених таджиків тримали в ямах і вчили шиїтським молитвам, щоб видати їх за персів-шиїтів (розмовляють таджики й іранці однією мовою).

Визначення відповідальності за гріх залежить від розуміння віри — *дін*. Вірного треба судити за тим, що він словесно визнає, з чим він згоден серцем і чому він слідує в своїх справах. Відповідно відступ від віри можливий в кожному з цих вимірів.

Ґаріджіти були критично налаштовані щодо пізньої традиції і дуже радикальні: вони вимагали неухильного виконання всіх релігійних обов'язків, зокрема участі у війні проти невірних, і судили вірних тільки за їх діяннями. Природно, ґаріджіти були абсолютно нетерпимими і вважали невірними (*кафірами*, тими, хто належить до *куфру*) і гідними смерті всіх, хто з ними не згоден. *Мурджі'а*, напрям найбільш лояльний, закликав вдовольнятися лише словесним визнанням віри. Для мурджі'а той, що вчинив куфр, ще не є чужинцем-кафіром. Діла людини, а

власне їх наслідки, будуть зрозумілими лише нащадкам, і судження про них слід відкласти до страшного суду (звідси назва напрямку — від слова «відкласти»). *Му'тазіліти* теж ставили на перший план дії людини, але не ототожнювали їх з вірою, а розглядали лише як *доказ* (краще б сказати, аргумент). Реальний стан вірування може бути, згідно з му'тазіла, раціонально реконструйований на основі поведінки вірного. Відповідно му'тазіліти вважали, що віри може бути більше або менше залежно від того, чи всі частини віри — емоційно-психологічний стан віри, словесне визнання і чин — прийняті вірним. В свою чергу визнання різних ступенів віри зв'язане у му'тазілітів з визнанням свободи волі людини. Якщо мусульманин вчинив важкий гріх (*кабіра*), він не виходить з числа віруючих, як вчили гариджіти, і не залишається вірним до страшного суду, як вчили мурджіїти, а займає проміжне становище. Природно, му'тазіліти послідовно наполягали на світському характері ісламської громади: вони вважали халіфа — замісника Пророка на землі — суто світською особою, а Коран — рукотворною книгою. До того ж му'тазіліти, як і харіджіти і шиїти, вимагали сприяння «добру» всіма засобами, в тому числі насильницькими («мечем»).

Виникає питання, хто може судити вірного *від імені Бога*. І тут істотне значення мають уявлення про способи спілкування людини з Аллахом.

Арабська міфологія була винятково бідною. Це особливо дивовижно, якщо візьмемо до уваги надзвичайну розвиненість і яскравість старовинної арабської поезії. В культовій практиці араби-язичники обходились шаманізмом — їх прорицателі, *кахіни*, в трансі вступали в контакт або з богами, або з їх помічниками-посередниками. Класичний набір ознак шаманського лету доповнюється хіба що здатністю кахінів продукувати в трансі поряд із бурмотінням поетичні тексти, ритмізовані і римовані.

Могаммад був епілептиком і в уяві багатьох сучасників — просто кахіном-шаманом. Однак, він рішуче заперечував проти того, щоб його вважали кахіном. Взагалі звертатися до послуг кахінів іслам суворо заборонив, хоча існування кахінів і їх здатність проникати в таїну потойбічного за допомогою злих джінів не заперечувалась і Пророком. Тільки Могаммад вважається останнім Пророком, що безпосередньо спілкувався з Аллахом і доносив до вірних його волю.

Тема спілкування з Аллахом стала однією з найскладніших в ісламі.

Принцип єдинобожжя означає, що жодних духовних сил — посередників між Богом і людьми, з якими має справу шаман — іслам як монотеїстична релігія не визнає. Релігійна громада, таким чином, займається світськими, земними справами і тільки дбає про підтримання релігії та релігійного закону життя. Самі лише пророки мали здатності і повноваження безпосередньо одержувати від Аллаха повідомлення-откровення, призначені для людей. Всіляке інше пряме спілкування з Богом є для правовірного *гулуль*, безумовно шаманістське і язичницьке блюзнірство. Взагалі *іттігад* — чудесне єднання з Богом — не може послідовно заперечуватися ісламом, як і будь-якою релігією. Але як гулуль розцінюється в ісламі «поєднання людської і божественної природи», в тому числі і християнське *втілення* Бога в Христі. Щоб іттігад був визнаний законним, треба довести, що тут немає гулуля. Такий наслідок антишаманістської спрямованості откровень-проповідей Могаммада.

У трактуванні самого явища пророцтва в ісламі бачимо сліди подвійного розуміння спілкування людини з богами: як звертання *людей до богів*, «знизу

вгору», і як звертання *богів до людей*, «згори вниз». Пророк і в іудеїв, і в мусульман наділений рисами передавача волі богів «згори вниз». Пророк є одним із видів *валі* (множина *аулійа*) — сакральних осіб, «святих». Валі в Корані — «покровитель» (людей), пізніше осмислюється як «близький» (до Аллаха). Статус валі в ісламі дискусійний, але визнається, що пророк спілкується і з Богом, і з людьми, тоді як валі — тільки з Богом (іншими словами, «знизу вгору»). Валі є типовим заступником людей перед Богом; культ святих-аулія є радше народним, неканонічним, але поширений він по всьому ісламському простору, могили аулія вшановуються, сюди приходять вірні просити милості від Аллаха і долі. Аулія — це реальні люди, які мали великий авторитет завдяки своєму благочестю і навіть ставали, як Абд аль-Кадір в Алжирі XX ст., вождями народних рухів. Але валі — не пророк і не провідник волі Аллаха в людський світ. Завдяки своїй святості він може наблизитися до Бога і передати йому моління вірних, але не діє іменем Божим на людей.

Однак, в ісламі склалися різні течії, що тлумачили роль імама залежно від того, як розумілося спілкування вірного з Аллахом. Розкол в ісламі в VII столітті між традиціоналістами-суннітами та *шиїтами* — прихильниками 'Алі бен Абі Таліба, четвертого халіфа, кузена Могаммада і чоловіка його дочки Фатіми — мав в основі не стільки богословські тонкощі та династійні суперечності, скільки засадові уявлення про харизму халіфа. А саме, в уявленні шиїтів (*аш-ші'а* — «приверженці», «партія») імам несе успадковану від Могаммада через 'Алі харизму і саме тому має владу над людьми. Ще за життя 'Алі деякі його прихильники говорили про його божественність, про те, що Пророк призначив його своїм *духовним* спадкоємцем. Щоправда, обожнювали 'Алі тільки крайні шиїти, інші говорили лише про «божественну сутність» його, але так чи інакше 'Алі та його спадкоємці є медіаторами, сакральними посередниками між Богом та людьми. Саме за цей відступ від традиційного уявлення про світськість халіфа 'Алі був убитий терористом-гаріджітом. Через ші'а в іслам увійшла східна містика, настояна на давньому шаманізмі і доповнена після XI століття переосмисленою в ісламському дусі неоплатоністською філософією.

Досягнення духовної близькості до ідей Пророка, *іджтігад*, є справою людських зусиль, героїчної боротьби в сфері духа і розуму, подібної до змагань на полі бою з невірними. Щоб набути вищих ступенів іджтігаду, зовсім не треба впадати в транс. Проте, в ісламі від початку існує і практика, і ідеологія шаманського трансу і безпосередньої причетності до духовної сутності світу. Йдеться про екстатичний іслам — містико-аскетичну течію *суфізму* (*ат-Тасавуф*). Суфійські «ордени»-братства є типовими неформальними структурами в ісламі.

Сам принцип аскетизму неприйнятний для ісламу, який вважає обов'язком правовірного здобувати світські блага (*іктісаб*). За цим стоїть невизнання надмірної пасіонарності, розчинення в Богові аж до втрати самовідчуття власної особистості (*аль-фана' фі-т-таугід*) і незаконного іттігаду. *Традиційний іслам, таким чином, опирається фанатизму*. Проте майже від самого виникнення ісламу складаються і ті угруповання особливо ревнісно благочестивих віруючих, нерідко з неофітів, які потім утворюють строго організовані, дисципліновані суфійські братства фанатиків-дервішів.

Суфізм (*ат-Тасавуф*) починається з аскетизму, — як зазначалося, взагалі кажучи, не ортодоксального, — а потім розвиває містико-шаманські практики трансу, що утверджують переважання в

ньому інтимних, безпосередніх способів взаємного спілкування і спілкування з Богом. Водночас суфізм успадковує давню філософську античну традицію, що заглухає в ісламському віровченні-*каламі*; в його рамках розвивалася надзвичайно висока і інтелектуальна поезія — досить назвати імена Джалаль ад-діна Румі, Са'ді, Ґафіза, Джамі, Ансарі, Нізамі, Насімі та інші. Після того, як Абу Гамід аль-Ґазалі на зламі XI та XII століть, виходячи з засад, близьких до філософії неоплатонізму, обґрунтував прийнятність суфізму з точки зору ідеології ісламу, ат-Тасавуф вважається суто ісламським явищем, суффійські ордени існують по всьому світі ісламу, як у суннітів, так і у шиїтів, а суфійські бродячі дервіші скрізь знаходять притулок у захистках-*теке*. Суфійські ордени виявились надзвичайно придатними для організації військових дій. В ат-Тасавуф традиційний для ісламу поділ громади на обраних і масу набуває форми безоглядної вірності простих «учнів» — *мюридів* — своєму учителю і наставнику, *муршиду*. Зокрема, антиросійський рух Шаміля був організований на засадах мюридизму.

Легалізація суфізму в ісламі являє собою приклад такого ж історичного парадоксу, як і християнські монастирі та ченецькі ордени, особливо аскетичні. При цьому суфізм поєднує високоінтелектуальну поезію з фанатизмом неосвічених дервішів. Все це — той самий ідеологічний компроміс, який завжди досягається ціною поступок принципами і який тим не менш цілком допустимий і необхідний в ірраціональній свідомості. Після того, як «ворота ісламу» були закриті, подальший розвиток ислам одержує в своїх антиструктурах — суфійських сектах, чим далі, тим більше спрощуючись і втрачаючи містико-екстатичну культуру.

Після XIII століття живим, хоч і архаїчним і ґрунтованим на величезному обсязі пам'яті, елементом ісламської освіти залишається тільки *фікх*-правознавство. Епоха співжиття світського і ісламського права (*шаріату*) в часи імперії Османів вела до все більшого занепаду фікху, а в 20-і роки, роки Кемаля Ататюрка, Туреччина взагалі рішуче відмовилась від ісламського права. Всі арабські країни так чи інакше, принаймні частково, зберегли фікх: майже всі користуються правом у сфері статусу особистості, хоча в Тунісі положення сімейно-шлюбного права дещо відкориговані. Шаріатські суди повністю ліквідовані в Тунісі, Алжирі, Єгипті; якщо світський режим Алжиру ліквідував також і вакуфні володіння, то світський режим Лівії розширив застосування норм ісламського права як в кримінальній, так і в цивільній і торговельній сфері. Те ж саме стосується Ірану, проголошеного 1979 року ісламською республікою, і Пакистану, де ісламські суди відновлено в кінці 70-х — на початку 80-х років. Найконсервативніші арабські країни — Саудівська Аравія, Йемен, країни Персидської затоки — зберегли інститути фікху і в кримінальному праві. В Саудівській Аравії, Ірані, Пакистані, Йорданії, Марокко, Лівії тощо невиконання релігійних обов'язків (п'яти *рукн*) тягне за собою кримінальну відповідальність[1].

Іслам вбачає вищу мету діяльності світських володарів і взагалі вищу цінність влади у *справедливості*. Тема справедливого султана залишається провідною і у ранніх ісламських письменників — ібн Сіни, Нізамі, ібн Халдуна — і у османських ідеологів Кочібея Ґемюрджійського, Кятіба Челебі, 'Алі Чауша, Вейсі та інших. Найвиразніше сказав Кочібей: «Від безвір'я світ не зруйнується, а буде стояти собі; від утиску ж він не встоїть. Справедливість є причина довгодення, а благоустрій становища бідняків є шлях падішахам в

[1] Див.: Ал-Фикх // Ислам. Энциклопедический словарь. — М., 1991. — С. 258.

рай»[1]. І далі: «Словом, могутність і сила верховної влади в війську, військо існує казною; казна збирається з поселян; існування ж останніх зумовлюється справедливістю»[2]. Подібних висловлювань різних авторів можна навести багато[3].

Пошуки справедливості, протести проти закостеніння державних структур і боротьба з насильством заповнюють історію ісламської цивілізації. Ніколи не було загальноісламського розв'язання проблем, що її нуртували. Цивілізація взагалі створює лише дискурс, тобто спосіб постановки і розв'язання питань, а не самі розв'язання. В дискурсі ісламу так само можливі різні і несумісні розв'язання, як і в дискурсі християнства.

Структура і дискурс ісламської цивілізації складалися більше тисячі років тому. З часом іслам все менше регулював сфери людської активності правовірних і все більше ставав особистою справою муміна, як і кожна віра. І давні тексти стають об'єктами все нових і нових тлумачень, цілком сумісних з європейським баченням світу.

Цитований нижче текст азербайджанського поета-суфія XIV століття Насімі (в російському перекладі Костянтина Сімонова) пронизаний відчуттям містичної єдності з безконечним світом Аллаха, відчуттям *іттігад*, в якому конечна особистість набуває дивної влади над собою, людьми і світом. Краще продемонструвати без коментарів сучасність і глибину цього суб'єктивістського світобачення, просто запропонувавши кожному відчути по-своєму цей гімн людині:

В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь.
Я — суть, я не имею места, и в бытие я не вмещусь.
Все то, что было, есть и будет, — все воплощается во мне.
Не спрашивай. Иди за мною.
Я в объясненья не вмещусь.
Вселенная — мой провозвестник,
мое начало — жизнь твоя.
Узнай меня по этим знакам, но я и в знаки не вмещусь.
Предположенья и сомненья — всего лишь путь к тому, чтоб знать.
Кто истину узнал, тот знает, — в предположенья не вмещусь.
Поглубже загляни в мой образ и постарайся смысл понять.
Являясь телом и душою, я в душу с телом не вмещусь.
Я — жемчуг, в раковине скрытый.
Я — мост, ведущий в ад и рай.
Так знайте, что с таким богатством
я в лавки мира не вмещусь.
Я — тайный ключ всех тайных вкладов,
я — очевидность всех миров.
Я — драгоценностей источник — в моря и недра не вмещусь.
Хоть я велик и необъятен, но я Адам,
я — человек.
Хотя я сотворен Вселенной, но и в неё
я не вмещусь.
Я сразу — время и пространство, мир изнутри и мир извне, —
и разве никому не странно, что в них
я тоже не вмещусь?

Ісламська цивілізація як грандіозна історична цілісність «не вміщується» в жодну з класифікацій сучасних світів. Ісламської солідарності щодо принципових питань світового розвитку та глобальної модернізації, а тим більше щодо конкретних політичних питань, не існує і не може існувати, оскільки не існувало і не існує «ісламських» *відповідей* на світові питання. Є лише визначені шляхами цивілізації ісламу *умови прийнятності чи неприйнятності* певного типу відповідей. Умови, що допускали залежно від конкретної ситуації в світі ісламу різні і часто альтернативні, несумісні відповіді.

«Ісламські цінності» не являють собою дороговказів на майбутнє, довкола яких можна було б сформулювати певну соціальну доктрину. Зрештою, так само і в християнстві, що не завадило не раз будувати політико-соціальні

[1] Див.: *Смирнов В.Д.* Кучибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — С. 143.
[2] Там же. — С. 147.
[3] Див.: *Вейси.* Хаб-наме («Книга сновидений»). Введение. — М., 1976. — С. 17.

доктрини бажаного майбутнього, які виступали від імені християнської релігії. Як і в інших цивілізаціях, в світі ісламу соціально-політичні і культурні рішення не з'являються як продовження історичної традиції. Спочатку на сучасному ґрунті визрівають певні проблеми, інтереси і орієнтації, а потім уже вони вміщуються в традиційний простір і шукають собі ідеологічного виправдання.

В ісламі, однак, є свої особливості, які видозмінюють цю практику. По-перше, це відкритий поділ громади віруючих на обраних (*аль-гасса*) і натовп (*аль-амма*) і ідея послушенства натовпу обраним. По-друге, це синкретизм віри, звичаїв і права (шаріат), що дає можливість легко переходити з площини релігії і моралі в площину політики і навпаки. Народжуючись в середовищі *аль-гасса*, політична ідеологія легко приводила в рух широкі маси *аль-амма* і не раз перетворювала їх в страшний своїм фанатизмом натовп, якщо зачіпала віковічні традиції і передсуди. Примітивний демократизм ісламської громади не виробив механізмів контролю спільноти віруючих за політичною елітою, але сприяв народженню антиструктурних екстатичних рухів, опозиційних щодо режимів *зульму* (необмеженого насильства).

Особливістю культури ісламу є нероздільність права і моралі в законах шаріату. В державах, які виникли на руїнах колишньої *мамлакат аль-іслам*, закони шаріату визнаються правовими засадами державності різною мірою. Визначальним, проте, є не сама по собі правова структура, а авторитетність в масах священнослужителів — посередників між Богом і людьми. В ісламі взагалі заперечується безпосереднє поєднання людини з Богом. Імам, релігійний глава, не має надприродних «комунікативних зв'язків» з Всевишнім, він є світською людиною, яка представляє громаду-*умма* і просто виконує релігійні обов'язки. Останнім, хто мав надприродну властивість безпосереднього спілкування з Богом, був пророк Могаммад. Суфізм як містична течія органічно містить ідею безпосереднього спілкування з Богом, і це заважало прийняттю його в ісламі. Парадокс ісламської культури, таким чином, полягає в тому, що більш раціоналістичні її елементи входять до релігійної практики, тоді як філософська серцевина («вкоріненість-у-бутті») ісламу у вигляді філософії суфізму та суфійської поезії занурена в найтемнішу містику.

В ідеї *ан*, схожого на грецький *кайрос*, в зустрічі часу і вічності ми бачимо вияв все тієї ж ідеології «над-часу» або, за Ліхачовим, «острівного часу», яка була досліджена на різноманітних матеріалах Мірчею Еліаде і, треба думати, є універсальною в людських культурах. Час, позбавлений вимірів, є першою моделлю вічності. Та обставина, що в суфійському світорозумінні досягнення *ан* має таке велике значення, єднає суфізм з найархаїчнішими шаманістськими уявленнями і є наслідком прийняття містичного *таріка* — особистого шляху до єднання з абсолютом.

Таке єднання індивіда з Богом і вічністю розчиняє «досконалу людину» в абсолютному бутті, перетворює її на символ, книгу-мікрокосм, в якій, як би ми сьогодні сказали, записана вся можлива інформація. Досягнення абсолютного часу, таким чином, виключає будь-яку активність, не тільки європейську «гіперактивність». Масові рухи, які ґрунтуються на найбільш активістській і індивідуалістичній з ісламських традицій, органічно сполучають психологію індивідуалістичного бунту з найбільш конформістською свідомістю, колективізмом, що породжує фанатиків-самогубців.

Власне ісламська концепція влади як світської репрезентації громади-*умма* сумісна з сучасними демократичними структурами влади, тоді як містична концепція влади, на якій ґрунтуються антиструктурні рухи, небезпечно поєднує святого-*кутб* (буквально «центр», «полюс») із різного роду месіями-*махді*. Це давало величезної сили поетичні прозріння, але могло і легітимізувати граничну одномірність в напрямі пасіонарності з мазохізмом і втратою найпростіших інстинктів самозахисту.

Питання, зрештою, зводиться до того, чи дійсно в даній країні ісламу в даний час релігія залишається серцевиною і основною сферою формування і утвердження соціальних, культурних і політичних цінностей і парадигм. Християнство перестало бути такою сферою досить пізно, в Європі — в добу реформації і бароко. З кінця XIX століття в країнах ісламу розвиваються модерні культурні і політичні явища, які не ґрунтуються на релігійній традиції, а використовують її. В усякому разі іслам як релігія і як серцевина політичних ідеологій сам по собі не є доктриною непримиренної боротьби «світового села» чи цивілізаційної провінції планети проти урбаністичної цивілізації Заходу. Використання ісламу в подібній ідеологічній функції можливе, як і пристосування до політичних потреб будь-яких вірувань і світоглядних настанов. Але не неминуче.

Арабський світ: національні, релігійні і соціальні орієнтації

В такому разі, можливо, тією солідарною силою, яка може очолити опір глобалістським тенденціям Заходу, «похід світового села» якщо не проти «світового міста», то принаймні проти урбаністичної культури західного типу, — такою культурно-політичною реальністю є не світ ісламу, а арабський світ — *умма арабійа*?

Політично об'єднаний арабський світ — не ілюзія, а реальність. Її репрезентує, наприклад, Арабська Ліга, утворена 1945 року. До неї тоді увійшли Єгипет, Ірак, Ліван, Сірія, Трансйорданія, Саудівська Аравія, Північний Ємен, а зараз входить 21 арабська держава і Організація Визволення Палестини. Існують і інші форми міждержавної організації солідарних дій арабських держав. Не раз арабські країни виступали єдиним фронтом в міжнародних конфліктах, особливо коли йшлося про Ізраїль. В конкретних політичних обставинах реальна арабська солідарність, як правило, проблематична, але в політиці так буває завжди, і це не виключає одностайної арабської реакції в ряді кризових ситуацій.

Логічно поставити інше питання: що ж *розділяє* держави арабського світу? І йдеться не про минущі цілі монархів і прем'єрів, президентів і релігійно-політичних лідерів, цілі нерідко егоїстичні, але визначувані ними як «національні інтереси» їх арабських держав. Йдеться про реальні життєві інтереси арабських націй як цілісностей, інтереси живих комунітас-*Gemeinschaft*, які всього лише репрезентуються формальними політичними структурами-*Gesellschaft*.

І тут, можливо, суть справи: чи існують такі спільноти-комунітас, чи існують *арабські нації*, а чи є лише єдина, хоча і слабо консолідована, *арабська нація*, розчленована на державні клапті завдяки випадковостям, через які пройшов розпад колишньої ісламської імперії Османів?

Неформальну етнокультурну основу кожної зони арабського світу можна пошукати за мовними ознаками. На величезній території від Атлантичного

океану до Месопотамії проживають народи, письменність яких реалізована в єдиній *арабській мові*. Щоб вивчити цю мову, — і створену на ній дивовижної вишуканості літературу, — колись давно, тисячоліття тому, освічені перси та сірійці, міські араби з давніх осідлих племен та прибульці з далекого Мавераннахру (Середньої Азії) шукали знайомств із бедуїнами — корінними мешканцями Аравійської пустелі, жили біля їх верблюжих базарів, вслухалися в співучі і швидкі гортанні говірки Гіджазу та Неджду, вдосконалюючи свою лінгвістичну компетенцію. А добре знати мову бедуїнів пустельного півострова було необхідно, бо в касидах і ґазелях, плачах, любовних віршах та поетичних прокльонах-паплюженнях містяться таємниці арабського повсякденного життя, без яких незрозумілими залишались священні тексти Корану. Поетична культура кочівницького фольклору сприймалась як супровід ісламської віри, і століттями арабська класична література використовувалась і арабами, і іноземцями як «служанка богослов'я» і ключ до Корану; та для світу ісламу вона завжди мала самостійну естетичну цінність і справила величезний вплив на всю культуру народів, що прийняли іслам.

Арабська мова проголошена державною в усіх арабських країнах. Її вивчали вірні поза межами арабського світу насамперед для знайомства з релігійною літературою, але старовинні манускрипти у відомих книгозбірнях і маленьких приватних скарбницях-бібліотеках колекціонерів по всьому Близькому Сходу притягували щирих любителів із цілого світу. Друкарський верстат і друкарська машинка з арабським шрифтом — порівняно недавні новації, і ще на початку XX століття в бібліотеках Каїру, Багдаду та Бейруту сиділи фахівці-переписувачі, прекрасні каліграфи і знавці арабської палеографії, що на замовлення виготовлювали чергові списки давніх творів, нерідко не розуміючи тексту. На периферії світу ісламу освічені люди інколи розмовляли літературною арабською мовою; так, видатний російський арабіст І.Ю. Крачковський згадував про свої розмови з двома інгушами, які знали тільки інгушську та арабську.

Парадоксальність ситуації в тому, що власне в арабському світі арабською літературною мовою не розмовляють. Розмовляють місцевими діалектами, які приїжджому чужинцю-арабісту стануть зрозумілими не одразу.

Арабомовний світ розмовляє говірками сірійського, іракського, єгипетського, аравійського, єменського та магрібінського діалектів. До літературної мови найближчі аравійські говірки, якими розмовляють на Аравійському півострові; найближчою до літературної арабської є, природно, говірка області Гіджаз, де знаходяться священні міста Медина і Мекка. Історично це — бедуїнські говірки. Але кочовики-бедуїни сьогодні в арабському світі становлять не просто меншість. В Ізраїлі до армії не призивають громадян арабського походження, щоб не спокушати долю і в частих конфліктах з арабами не змушувати їх іти брат на брата. Але бедуїнів це не стосується. На схилах гір під Єрусалимом стоять їх шатри і пасуться їх верблюди так само, як і в арабських країнах, і конфлікти євреїв з арабами їх мало обходять, а військова служба цінується найвище. Бедуїни завжди мають зброю (в Іраку їм не дозволялося носити зброю при виїзді за межі своїх адміністративних округ, але невідомо, як вони з цим рахувалися). В місті вони ведуть себе гордо і незалежно, їх побоюються; особливо вони зневажають селян-феллахів. «Справжні араби», які створили і віру, і основи класичної літератури, сьогодні дуже нечис-

Загін ваххабітів — воїнів еміра Неджду Ібн Сауда. 1911 р.

ленні і живуть ніби поза світом, який ми називаємо «арабським».

Зрештою, не скрізь це так. В Саудівській Аравії кочовики-бедуїни становлять більше половини населення; можна сказати, що саме вони є опорою режиму, саме вони зробили це королівство державою *ваххабітів*, — найбільш фундаменталістської секти в найбільш традиціоналістському з усіх суннітських мазхабів. В Саудівській Аравії найвища в арабському світі народжуваність і майже найвища смертність, найбільша кількість (в середньому семеро) дітей на сім'ю, найнижчий рівень письменності і охоплення дітей освітою, — словом, всі риси бідного і відсталого суспільства. Могаммад ібн 'абд аль-Уаггаб (Ваххаб) на початку XVIII століття тут, в бедуїнській Аравії, підняв джігад за очищення ісламу від «помилок-новацій» *бід'а*, звинувачуючи у «многобожжі» всіх незгодних. Уаггаб (Ваххаб) спирався на ганбалітського правознавця XIV століття, суфія Такі ад-дін Агмада ібн-Таймійа, прихильника єдності держави і релігії; ібн-Тамійа вчив, що держава без шаріату є тиранія, а іслам без держави завжди в небезпеці. Вчення ваххабітів стало прапором роду Аль Сауд за домінування на півострові. Між 1902 і 1934 роками Ібн Сауд встановив владу свого ваххабітського роду — королівство Саудівської Аравії. Між 1953—1995 роками монархи Ібн Сауд IV, Файсал, Калед, Фагд (з 1982 року) активно протистоять як паніслямісти соціалістичному панарабізму.

Здавалось би, закономірно, що Усама бін Ладен походить із Саудівської Аравії, а чеченські екстремісти належать до суто аравійської секти ваххабітів. Але бін Ладен ворогує з правлячим домом Саудитів, а ваххабітські керівники Саудівської Аравії підтримують зворушливі стосунки з американцями! Ще з 30-х років, коли було створено компанію АРАМКО, між США і Саудівським домом існують особливі нафтові взаємини, і безумовний фундаменталізм вахабітів не став їм на перешкоді.

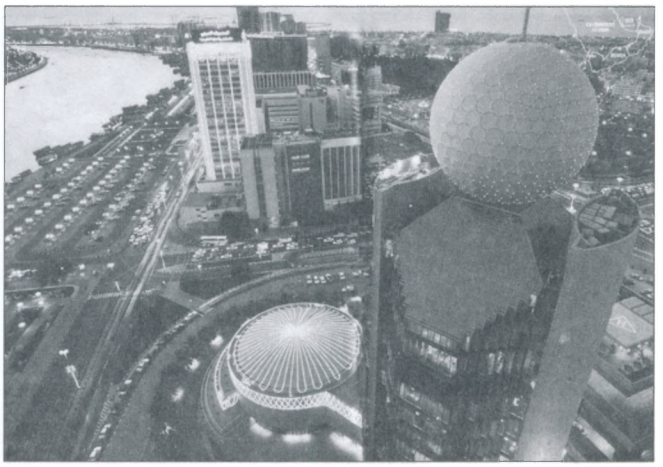
За традиційністю побуту, показниками стану освіти і медицини, народжуваності, смертності, багатодітності сімей, а також за кількістю кочовиків — арабів та берберів — у загальному балансі населення з Саудівською Аравією можна порівняти тільки, за деякими винятками, країни арабської Північної Африки — Магрібу. Мабуть, з дитинства всі пам'ятають загадкову постать чаклуна-магрібінця з «Аладіна та чарівної лампи». Можна думати, для араба з Єгипту чи Азії магрібінець у давнину був особою чужою і таємничою. Спільною рисою магрібінських діалектів є значний субстратний вплив мов тубільного населення, насамперед берберської. В країнах Магрібу (крім Алжиру та Тунісу) кочовики становлять значний відсоток (в Лівії близько третини, в Марокко більше 10 %, в Мавританії в 1965 року дві третини, в кінці 70-х років — третину населення). Кочовики-бербери, доарабське населення Магрібу і мовні предки семітів, були серед найбільш ревнісних мусульман і завойовували Іспанію разом з арабами. І саме Марокко за короля Гассана II стало зразком освіченої монархії, що

знайшла підтримку Заходу в модернізаторських реформах.

Ставлення двох ворожих блоків до «світу ісламу» спочатку залежало від ступеня консервативності ісламських режимів. Консервативні ісламські династії уявлялись комуністам найменш імовірними союзниками, а правим лідерам Заходу — найприроднішими ворогами соціалізму. В найдавніших монархічних режимах правили дві гілки роду Пророка, бану Гашім (дому гашімітів). Гашім бен 'Абд Манафа був прадідом Могаммада, його «дім» грав велику роль в русі ісламу. До однієї гілки роду Гашімітів належали королі Марокко (з X століття), до другої — йорданські та іракські (з 1921 року до революції 1958 року) королі. Захід найкраще співпрацював з консервативною, традиціоналістською, навіть *фундаменталістською* верхівкою арабських держав.

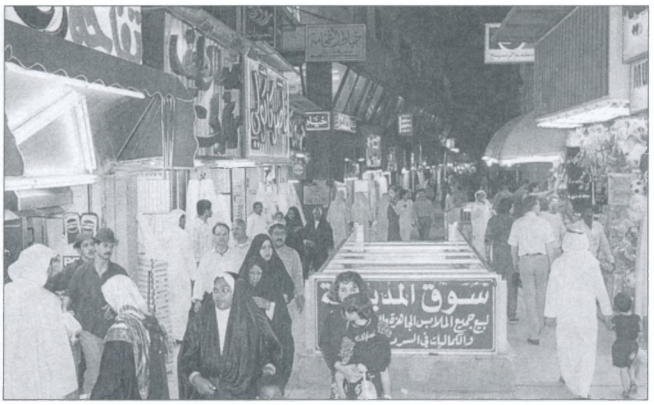
Майже в усіх арабських країнах той кочовий прошарок народу, який дав колись культурний фундамент для *умма ісламійа*, сьогодні надзвичайно невеликий в процентному відношенні. Засади виділення різних етнокультурних зон в арабському світі можна шукати в субстратному впливі тих народів, які були колись завойовані арабами-бедуїнами. Хто ж ті араби, яких скрізь більшість? Чи це асимільовані арабами-завойовниками місцеві жителі, чи це араби-завойовники, які поміняли триб життя і стали селянами-феллахами або міськими дрібними торгівцями?

Очевидно, і те, і друге, — справа тільки в чисельності і в механізмах асиміляції різних груп. Чи знайдемо ми специфіку окремих «арабських націй» в тому субстратному впливі, який під щільною вуаллю арабо-ісламського культурного нашарування відкриється в колишній великій Сирії, від якої лишилася тільки арамейська мова відправ в нечисленних сіро-християнських храмах, або в Єгипті, колись коптському і християнському? На всі ці питання можна відповісти тільки після складних і комплексних досліджень, і, отже, даймо їм спокій. Констатуємо лише той факт, що в арабському світі виділяються сфери переважання різних релігійних конфесій і напрямків, сфери впливу різних європейських культур, мовно-культурні зони, здебільшого ширші, ніж державні терени. І ще: в арабському світі особливо безсенсовними є розмови про «спільність крові» — мовна асиміляція прийшлими бедуїнами корінного населення під впливом ісламу ішла незрівнянно швидше, ніж «перемішування крові» в змішаних шлюбах.

Дубай

Країни арабського світу мають своєрідну географію, — реальні контури заселених земель зовсім не схожі на контури держав на картах. Більшість земель тут непридатна для осідлого життя, і населення, як правило, концентрується в невеликих за площею регіонах, переважно на узбережжі та в долинах рік. На сході арабських земель найбільш залюдненим є узбережжя Середземного моря, Левант, а долі всієї арабської ойкумени з часів Омейядів і Аббасидів залежали від змагання розділених пустелею старих культурних територій — сірійського Заходу з Дамаском і месопотамського Сходу з Багдадом. В Магрібі найгустіше заселене узбережжя від Атлантики до Алжиру і

Торгова вулиця в Ель-Кувейті

Тунісу. Ліван на східному Середземномор'ї, Алжир на західному були найбільш зв'язані з Заходом і відкриті європейським впливам; новітня сіро-арабська література інтенсивно розвивалась в Америці, а алжирські письменники писали по-французьки і по-арабськи. В географічному центрі арабського світу — Єгипет; більшість території його пустельна, але вздовж Нілу населення скупчене не менше, ніж в Західній Європі. Споконвічні терени своєрідного сільського господарства, давнє перехрестя торговельних шляхів Півдня і Сходу, країна, половина міського населення якої живе в гігантських Каїрі і Александрії, — Єгипет віддавна був не тільки географічним, а й певною мірою культурно-політичним центром всіх арабів.

Скрізь є свої світи — свої пустелі, свої посіви і сади, свої східні міста з їх базарами і мечетями, старовинними вузенькими вуличками і новітніми кварталами; старий і новий урбаністичний світ, питома вага якого в культурі і економіці переважає і населення якого дуже швидко зростає. Є відповідно і культури — кочівницька, феллахська, міська. (В Марокко навіть говірки місцевого магрібінського діалекту діляться на бедуїнську, феллахську та міську.)

Можна розглядати пустелю, село і місто як складові арабської культури. Але не менш, а більш вагомими залишаються на арабському Сході етнорелігійні складові кожної з «націй-держав».

Характеризувати окремі соціокультурні та етнорелігійні складові кожної арабської держави легше, ніж її громаду-спільноту як цілісність. Створюється враження, що регіони і держави арабського світу різняться радше не етнокультурними рисами, а *різними комбінаціями* одних і тих самих чи дуже близьких елементів — соціокультурних світів і етнорелігійних груп.

З цієї точки зору найяскравішим прикладом арабської «нації-держави» був Ліван перед тими війнами, що дощенту зруйнували цей затишний острівець близькосхідної цивілізації. В Лівані належність до етнорелігійних груп для кожного громадянина формально не фіксувалася, тобто юридично він не був «приписаний» до певної релігійної громади, як колись *райя* у Османській імперії. Але всі знали, що реально населення поділене на такі громади, і державна структура будувалася відповідно до цього поділу: президент мав бути християнином-уніатом (*маронітом*), прем'єр — мусульманином-сунітом, парламент обирався з представників релігійних та національних спільнот. Мароніти (переважно селяни гірських областей), православні і греко-католики (*мелькіти*), вірмени-католики і вірмени-григоріани, рештки давнього місцевого населення — сіро-католики і сіро-православні, шиїти-імамізи, шиїти-нусайріти, друзи південних гір, сунніти Тріполі і півночі, халдеї, — всі вони були неначе живою історією. Вся історія Леванту ніби відклалася пластами в різних громадах, кожна з яких репрезентувала певні етапи і сили історії, і стабільність суспільства досягалася урівноваженням їх впливів і інтересів. Етнорелігійна структура була не скрізь настільки строкатою і різноманітною, як у Лівані, але її елементи знай-

демо в усій історичній Сирії і в усьому арабському світі (хіба що Єгипет демонструє дивовижну етнорелігійну однорідність складу населення, за винятком все менш численних коптів).

Така система, по суті, була розвитком тієї «культурно-національної автономії», яка у вигляді самоврядних «покровительствуваних громад» «народів Книги» існувала в Османській імперії і врешті виродилася в турецький апартеїд. В арабських країнах вона зберігалася і була *еквівалентом громадянського суспільства*, — тільки на місце представництва соціальних груп маємо представництво груп культурно-національних.

З точки зору суспільства як цілого подібна мозаїчна система нестабільна, оскільки не забезпечує солідарності населення в рамках «нації-держави». Не тільки греки або вірмени будуть відчувати себе ближчими до своїх «великих вітчизн», ніж до держави проживання, але й шіїти або члени суфійських братств будуть вважати себе *між своїми* передовсім у власних релігійних громадах, а потім уже — залежно від обставин — в нібито своїй «нації-державі». Стабільність тримається на компромісі, що може виявитися хистким. «Нації-держави» арабського світу є мозаїчні формування, лише в кращому, вдалому випадку вони добиваються з цих окремих елементів якогось осмисленого рисунку. Це означає, що, по суті, «нації-держави» в арабському світі поки що реально не існує, така форма суспільної організації є модерністським уподібненням до західних соціальних структур і технологій — подібно до перейняття європейської системи озброєння та військової організації.

З іншого боку, з боку соціальної психології, справа виглядає ще більш драматичним чином. Кожна людина шукає додаткового опертя своїй особистості в почутті *належності до громади*, яке робить індивіда представником певної сили і тому більш значущим. Чим безпомічніший індивід в суспільстві, чим він менш захищений і самостійний, тим більше він потребує такої реальної і психологічної опори і комунітарного захисту. Належність до культурно-політичної групи посилює почуття вивищення і надійності. А релігійна спільнота дає йому *віру як психологічне опертя* в боротьбі з обставинами, що нездоланними страхами нищать його особистість.

В локальному «йорданському», «мавританському» чи «сірійському» патріотизмі таке почуття надійності недостатньо сильне, щоб захистити особистість психологічно. І в усьому арабському світі ми бачимо одну й ту саму рису — гостре почуття «арабськості», належності до «арабської нації», яка ще менш реальна, ніж духовна «нація-держава» сірійська чи марокканська. Таких духовних центрів «арабськості» і таких тонких механізмів, які б передавали духовні імпульси на увесь арабський світ і підтримували його соціокультурну цілісність, реально *не існує*. Керівництво відповідних «націй-держав» демонструє, навпаки, гостру чутливість до інтересів своїх «малих вітчизн», не зупиняючись подекуди перед двурушництвом щодо інших «братів-арабів». Арабська солідарність як військово-політична реальність не раз виявлялася ефемерною у зіткненнях з противником, що особливо яскраво продемонстрували арабо-ізраїльські війни. «Арабськість» часто ефективно діє *проти* «заходу», «Америки», «сіоністів», — але виявляється ефемерною тоді, коли потрібне конструктивне, націлене на майбутнє *за*.

Але звідси не випливає, ніби «арабськість» і арабська солідарність — ідеологічна фікція.

В розповідях європейських мандрівників XIX століття по арабському світу не раз цинічно говориться, що араб ро-

зуміє лише мову сили, кулак, він нахабнішає, якщо йому поступатися. Найпростіше було б оголосити це наклепом. Але той догідливий міський араб, який дійсно не знав іншої мови, крім мови насильства, є історичною реальністю; а в глибині душі він був не менш гордий і образливий, ніж самовпевнений європеєць. Приниження, властиве східній культурі повсякдення, — не через особливу духовну інертність арабів або турків, а в силу історичних причин, — вимагало внутрішньої компенсації. Нещира покора змінювалась агресивністю, не завжди спрямованою на справжнього винуватця або просто неадекватною. І.Ю. Крачковський згадує, як він врятував араба, що спливав кров'ю на вулиці, порізаний ножами; це був шкільний учитель, якому учні за щось помстилися. Для європейського побуту ситуація незвично жорстока, але знаного арабіста це вже тоді не дуже здивувало[1].

Арабськість — це ідеологічний фантом, що репрезентує горде відчуття власної гідності людини, яка шукає опори своїй особистості в величних історичних коренях. На відміну від панславізму, пангерманізму, пантюркізму вона не прикриває агресивних замірів політиків, що прагнуть до світової імперії, — такі заміри, щоправда, у деяких арабських лідерів були і є, але вони не виходять за межі політичної утопії. Радше панарабізм породжує конкуренцію претензій.

Сьогодні в конфліктах різних арабських держав із західним світом апеляція до арабської духовної сутності є, по суті, давнім захисним механізмом приниженого індивіда і може пояснити той несподіваний антиамериканізм, що спалахує сьогодні в світі ісламу, як степова пожежа. Антизахідні і особливо антиамериканські настрої, як і спалахи ворожості до євреїв, не слід оцінювати як справедливу чи, навпаки, неадекватну реакцію на реальні події: тоді вони залишаться таємницею, оскільки — на відміну від англійців або французів — американці взагалі практично не були присутніми в арабському світі, а євреї Ізраїлю зовсім не схожі на добре знайомих арабам магрибінських чи єменських євреїв. «Американське» і «єврейське» виступає в масовій свідомості як втілення сатанинської сутності *чужого*, а загальноарабське — як репрезентація надійного і *свого* в слабо зв'язаних між собою регіонах арабського світу.

З точки зору етнічної солідарності *умма арабійа* істотно відрізняється від інших ісламських народів.

На сході султанату простягалися землі Ірану, що має власну давню етнокультурну історію і був усамостійнений релігійно як шиїтська держава. Ісламський Афганістан має виразне етнічне ядро — пуштунів, і навіть строкатий Пакистан різко вирізняється в світі ісламу в окрему цілісність як ісламізована Індія.

Турецький елемент в султанаті був правлячим і при всій консервативності імперії Османів найбільш здатним до модернізації. На початку XX століття імперія перетворилася з ісламської на турецьку, а потім серед уламків Порти лишилася авторитарна націоналістична Туреччина Кемаля Ататюрка, що рішуче модернізувала побут і культуру. Після смерті диктатора і вождя Туреччина поволі еволюціонізувала в напрямку західної демократії, не визнаючи молодотурків злочинцями, але й не допускаючи повернення агресивних рецидивів минулого. Ще до Кемаля і ще до молодотурецької революції в Туреччині розвивалася європеїзована освіта і культура. Сьогодні Туреччина політично належить до Європи, хоча час від часу балансує між загрозливою перевагою своїх ісламістів та авторитарним правлінням своїх генералів.

[1] Див.: *Крачковский И.Ю.* Над арабскими рукописями. — М., 1965.

Арабський же світ залишався колискою ісламської старовини. Араби становили культурну периферію Османської імперії як носії найглибших традицій давньої релігії і поезії — традицій блискучих, але дуже давніх.

Це добре видно на арабській освіті.

Початкові знання у всьому ісламському світі давалися муллами в школах при мечетях; середнім навчальним закладом залишалося медресе, де вчили основам каламу і фікха, але, як згадує Садруддін Айні, після медресе він умів читати Коран тільки по своєму власному примірнику: у всьому світі ісламу фактично все заучувалося арабською мовою напам'ять[1]. Вся сукупність знань, орієнтована на Коран, залишалась арабською і арабомовною. Поезія країн ісламу, навіть якщо вона була не арабомовною, використовувала форми, витворені арабською літературою, а в більшості тюркомовних та іраномовних країн ісламу літературні твори писалися також і арабською мовою.

«Ісламські науки» поділяються на три кола: 1) арабська словесність (*аль арабій'ат арабісм*), 2) науки про віру і закони (*аш-шарі'ат*), 3) філософські науки (*аль-хікемій'ат*), куди належать також логіка, математика, географія, медицина і природознавство. *Аль арабій'ат арабісм* охоплювала 12 або 13 філологічних наук, включаючи риторику і «науку про читання Корану» — *ільму-ль-караат*[2]. Таким чином «ісламська наука» є насамперед філологічна арабістика, а також ісламське богослов'я, ісламське правознавство (фікх) та асимільована арабами антична філософія і натурфілософія.

Вищі ісламські навчальні заклади («університети») розташовані були насамперед в арабських еялетах Османської імперії (в столиці Єгипту Каїрі, в Дамаску і Галебі (Алеппо) в Сирії, в ліванському Тріполі, а також в Магрібі). Єгипетський аль-Джамі аль-Азгар, комплекс мечеті з школою-медресе і священний захисток, заснований разом з новою столицею Каїром в X столітті н.е., став з XVIII століття загальномусульманським центром традиційної освіти і «ісламських наук», а також центром антизахідницького руху. Результатом поступової модернізації ісламської освіти став новий (згідно з законом 1961 року) аль-Азгар — Каїрський університет, в якому створені світські факультети. Тепер тут є факультети основ релігії, шаріату, літератури, адміністративних справ і торгівлі, медичний, педагогічний і жіночий. Отже, вища освіта в Єгипті наближена до європейської, але ще дуже далека від її природничонаукового та математичного циклу.

Закінчення ісламського університету додає людині престижу, інколи дозволяє стати юристом, викладачем, журналістом, а головним чином прирікає на безробіття. Не випадково серед студентів впливові «безумці аллаха», які свою енергію реалізують в різних екстремістських діях.

Таким чином, арабська культура залишалася основою, на якій відбувалася трансляція культури в усій *умма ісламійа*, але в ісламському культурному просторі не існувало окремої громади — *умма арабійа*. Неминуче прийшла пора формування модерної арабської культури, в тому числі арабської літератури новітніх жанрів, а також театру і особливо кіно; цікаво, що європейські арабісти дуже довго не помічали новітньої арабської літератури — вона уявлялася далеко не таким самобутнім і яскравим явищем, як старовинна арабська культура.

Консерватизм арабської культури, зв'язаний з її особливою роллю в ісламі, досі заважає чужинцям розрізняти принципово відмінні напрями в політичному житті арабського світу. «Ісламським фундаменталізмом» називають нерідко все неприємне європей-

[1] Див.: *Айні С.* Бухара (Спогади). — К., 1972.

[2] Див.: *Казем-Бек М.* Избранные произведения. — С. 245.

ському оку і вуху, що з'являється на арабських теренах. Між тим найбільше проблем Заходу досі приносив не стільки консерватизм і навіть фундаменталізм, скільки арабський політичний модернізм.

Той самий Єгипет, який століттями був твердинею ісламського консерватизму, в XX столітті стає центром пошуків нових шляхів для арабського світу, можливостей модернізації ісламських уявлень для їх суміщення з сучасною наукою і технікою та західними соціальними технологіями.

В XIX столітті старі суфійські братства втрачають свою соціальну енергію, і розвивається чисто антиструктурний рух дервішів, що не зв'язані з певними братствами і живуть подаяннями, заклинаннями і торгівлею амулетами. Нові братства виникають в Алжирі (*аль-алавійа*, створене Агмадом аль-Алаві), в Тунісі (*аль-маданійа*, створене Мугаммадом аль-Мадані, помер 1959), в Єгипті (*аль-гамідійа аш-шазілійа*, створене Салама ар-Раді, помер в кінці 50-х). Це все були братства, що дійсно продовжували традицію ат-Тасавуф, і за нових умов вони не стали істотним чинником арабського життя. Арабський енергійний і агресивний модерн виникає на принципово новому ґрунті, хоча і звертається до тієї самої суфійської традиції.

Ідеолог оновлення ісламу Могаммад бен Сафдар Джамаль ад-дін Афґані (1839—1897), афганець, що одержав світську освіту в Індії, об'їздив пів-Європи та пів-Азії і писав арабською, персидською і французькою мовами, був одним із організаторів єгипетської періодичної преси і саме в Єгипті заснував ісламістську «Національну ложу». Його учнем був діяч реформаторського руху, викладач Каїрського ісламського університету аль-Азгар великий знавець Корану Могаммад 'Абдо (помер 1905 року, будучи верховним муфтієм Єгипту). Аль-Афґані був висланий турецькими властями, жив в Парижі і видавав там разом з 'Абдо газету. Пізніше прах його перепоховано в мавзолеї на батьківщині, в Кабулі.

Ідеї ісламізму Афґані і 'Абдо зв'язували з необхідністю модернізації ісламу, доведенням сумісності науки з ісламом, пропагували об'єднання *дар аль-іслам* проти *дар аль-гарб*, неісламського світу «імперіалістів». Афґані шукав «праведного правителя» серед різних владців ісламського світу, але вони відмовлялись від підтримки панісламізму, бо Афґані був прихильником парламентського обмеження влади монарха, спираючись на традиції контролю *умма ісламійа* над державною владою. Велике значення мала фетва Могаммада 'Абдо 1899 року, яка роз'яснювала, що банківські позики, внески і проценти не є *ріба'* — заборонене кораном лихварство. Ісламські модерністи ішли на підтримку своєї фінансової буржуазії. Ісламізм Афґані — 'Абдо справедливо називають в силу усіх цих обставин *ліберальним* ісламізмом.

Гасло модернізації ісламу знайшло і більш радикальних послідовників.

Спадкоємцем ісламських модерністів стала «Асоціація братів-мусульман» (*аль-Іхван аль-муслімун*), створена в Єгипті 1928 року шейхом Гасаном аль-Банна, шкільним учителем і колишнім суфієм. Асоціація будувалася як суфійське братство; сам аль-Банна став *аль-муршід аль-'амм*, і всі члени братства, таким чином, були його мюридами. Однак, форми мюридизму були лише свідомо використані для організації цілком сучасного радикального політичного руху. Аль-Банна доповнив модернізацію ісламу новими концепціями джігаду, «ісламської держави» та «ісламського націоналізму». Після повстання мусульман проти євреїв в Палестині 1936 року «брати-мусульмани»

з радикальної політико-просвітницької організації перетворились на організацію терористів, утворивши воєнізовані загони. Перші ісламські терористи, таким чином, виникають на ґрунті модернізації ісламу і пристосування його до потреб арабського націоналізму — чи, по-іншому, на ґрунті спроб певних арабських політичних груп використати спадок ісламських течій, і зокрема суфізму, для цілком модерної радикально-націоналістичної політики. Природно, що ця політична група зайняла профашистські позиції і підтримала зв'язаних з нацистами бойовиків арабської Палестини.

Продовжуючи радикалізм аль-Банна, Са'їд Кутб розвинув ідеї «соціальної справедливості в ісламі», а Мустафа ас-Сіба'ї — принципи «ісламського соціалізму». Програми Кутба і Сіба'ї передбачали створення — спочатку в Єгипті, потім в усьому ісламському світі — суспільства, побудованого на «ісламській справедливості» при строгому дотриманні ісламських норм, Корану і шаріату.

Після смерті аль-Банна в 1949 році «Брати-мусульмани» розпалися на кілька течій, і всі вони виявилися радикальнішими, ніж їх попередники. Нащадки пішли шляхами або «ісламського соціалізму», або правого екстремізму на зразок групи «аль Джігад».

Не переповідаючи історії ісламського і арабського радикального націоналізму другої половини XX століття, варто тут зазначити дві обставини. По-перше, в ряді арабських держав виникають *модернізаторські* (не фундаменталістські!) авторитарні режими, для яких звернення до арабського націоналізму та «ісламського соціалізму» є вторинним явищем і зручним гаслом для політичної мобілізації мас. По-друге, ідеологію і ритм розвиткові подій в арабському світі задавали воєнні зіткнення з Ізраїлем.

Алжирські політичні лідери, ув'язнені у Франції: Аїт Ахмет, Ахмет Бен Белла, Могаммед Хідер, Мохаммед Будіаф, Рабах Бітат

Увага світу впродовж другої половини XX століття була прикута до арабо-ізраїльського конфлікту. Драматизм тих подій очевидний, він знайшов прояв у шерезі війн, що стали потужним каталізатором подій в регіоні та за його межами. В тіні цих яскравих подій залишилася драма алжирської арабської національної революції, яка, зрештою, більш показова з точки зору внутрішніх небезпек, що загрожують арабським модернізаторським режимам.

Алжирськими революціонерами-націоналістами в листопаді 1954 року утворені Фронт національного визволення (ФЛН — Front de la libération nationale) і Армія національного визволення, які розпочали партизанську війну. Керівниками ФЛН були Госін Аїт Ахмет, Ахмет Бен Белла, Могаммед Будіаф та інші; до них приєднався політичний і культурний діяч Фергат Аббас. Війна була жахливо жорстокою, дії французьких карателів супроводжувались катуваннями і масовими репресіями. Війна привела до влади у Франції 1958 року генерала де Ґолля, в 1960—1961 роках його курс на самовизначення Алжиру зустрів шалений опір з боку армії і алжирських поселенців-французів, 1961 року утворено право-радикальну ОАС, яка здійснила 15 замахів на життя президента де Ґолля. Нарешті, в березні 1962 року укладено угоди в Евіані, і Алжир став вільним.

Від початку з'явилися тривожні сигнали, що свідчили про небезпечні тен-

Герой Радянського Союзу Агмет Бен Белла

Фергат Аббас

денції в розвитку революційного режиму. В Алжирі встановилася однопартійна диктатура ФЛН, алжирські націоналісти вчилися керувати країною у радянських комуністів. Інтелігент Фергат Аббас, що в 1958—1961 роках був главою Тимчасового уряду Алжирської республіки, не схвалював режиму, вийшов з ФЛН і емігрував. Інший лідер перших часів опору, Могаммад Будіаф, теж емігрував до Марокко. Диктаторську владу захопив радикальний Агмед Бен Белла, який став 1963 року першим президентом республіки. 1965 року військовий міністр Гуарі Бумедьєн здійснив переворот. Бен Белла опинився під арештом, потім висланий в Європу, 1990 повернувся, уже маючи 74 роки.

Бен Белла в економічній політиці копіював СРСР і провів серію націоналізацій, але ситуація в країні була не найгіршою зокрема завдяки розвиткові нафтовидобутку в Сахарі. Гуарі Бумедьєн посилив націоналістичні орієнтації режиму. Його надчутливість до національних проблем і віра в ефективність сильної влади призвели до тієї суміші авторитаризму, соціалізму радянського типу, націоналізму і прагнення до авторкії, яка врешті загальмувала будь-який рух. Розпочата Бумедьєном «арабізація» Алжиру спричинила гостру кризу в культурі. Алжир, принаймні більш цивілізована частина його суспільства, був і залишається двомовним. Бумедьєн взявся рішуче ліквідовувати франкомовність, зокрема запрошуючи на роботу людей арабської культури з-за меж Алжиру, встановлюючи процентне співвідношення між «щирими арабами» і «арабами-франсізанами». Як пише французький політичний історик Гассан, нерозумна арабізація породила дві категорії нещасних: недостатньо кваліфікованих «арабізанів», які ображалися, що всі посади захоплені «франсізанами», і «франсізанів», змушених працювати разом з некомпетентними «арабізанами», випущеними на орбіту влади ідеологічними квотами.

Алжирець у французькій катівні

Все вийшо на поверхню, коли після смерті Бумедьєна 1979 року новий президент полковник Шадлі бен Джедід спробував перейти, за висловом Гассана, «від дезорганізованого соціалізму до ліберального аферизму». Лібералізація негайно призвела до такого спалаху корупції і економічного розвалу, повсюдного грабунку і корисливого втручання поліцейської держави, що суспільство впало в глибокий маразм. Алжирці перетворилися на розчарований, фрустрований народ, еліта якого все частіше емігрувала, а значна частина мас готова була проникнутися ісламістським безумством. 1988 року Алжир охопив голод. Все міцнішали позиції агресивної правиці — Фронту ісламського порятунку. Під тиском армії 1992 року Шадлі був змушений подати у відставку, створено Вищий державний комітет на чолі з запрошеним із еміграції Будіафом, якого ісламісти тут же убили. На виборах перемогли ісламісти, але армія не допустила їх до влади, заливши кров'ю передмістя столиці.

З того часу Алжир являє собою загрозливо нестабільну країну; терористи Збройної ісламської групи та Ісламської армії порятунку вирізають цілі села, ведуть криваву війну з усім суспільством, намагаючись ввергнути країну в «простір смерті» і придушити всяку здатність до самостійного мислення і духовного опору. Ситуація стабілізується дуже повільно, вже було проведено більш-менш демократичні, наскільки це можливо за умов ісламістського терору і армійської диктатури, вибори президента (переміг генерал Ллямін Зеруаль), потім генерал подав у відставку і був замінений цивільним Бутефліка, — але Алжир залишається кровоточивою раною в арабському світі, країною, в якій жити просто неможливо, хоча люди якось живуть — на грані «простору смерті».

«Ісламський тероризм» бурхливо розвивається насамперед в ісламській арабській країні — Алжирі, і спрямований він політично проти модернізаторського уряду республіки, а реально — проти її мирного ісламського населення, яке стало об'єктом терору. Можемо твердити, що «ісламський тероризм», по-перше, є не релігійне ісламське явище, а явище політичне, не ісламське, а ісламістське; воно використовує найтемніші інстинкти і передсуди, в тому числі релігійні, але знаходиться поза межами релігійних течій і антагонізмів. В боротьбі проти єврейської держави, як і в боротьбі проти Америки чи СРСР, природа ісламістського політичного тероризму прихована антиєврейськими, антизахідницькими чи антикомуністичними гаслами відповідно до того, хто виступає основним політичним ворогом терористичного режиму; але головним реальним ворогом тероризму залишаються сили власних народів, які підтримують європеїзацію і модернізацію суспільного життя, економіки і культури.

Алжирські партизани

В центрі і західній частині арабського світу життя проходило під знаком невпинного і безконечного арабо-ізраїльського конфлікту.

Ще перед Другою світовою війною зіткнення в Палестині арабсько-ісламських націоналістів з єврейськими поселенцями призвели до конфронтації, в ході якої арабський націоналізм пішов на прямий союз із німецькими нацистами. Повстання в Палестині проти єврейських імігрантів піднімав 1922, 1929 і 1936 років муфтій Єрусалиму гаджі Амін ель-Гусейні. Врешті англійська комісія на чолі з Пілем 1937 року дійшла висновку, що араби і євреї не можуть жити в одній державі, і рекомендувала розділити Палестину, віддавши Єрусалим під мандат Ліги Націй. Арабська сторона категорично відкинула цю пропозицію, і повстання продовжувалось до 1939 року. Зміщений англійцями Амін ель-Гусейні керував повстанням із Сирії, потім 1940 року втік до Іраку, де брав участь у пронімецькому перевороті 1941 року і після його провалу втік до Німеччини. В кінці війни він був уже в Каїрі і почав об'єднувати арабів проти євреїв.

В 1945 році англійський уряд відкинув пропозицію Трумена про імміграцію 100 тис. євреїв у Палестину. Наступного року історія з імміграцією повторила-

ся. Почалася активна збройна війна єврейських радикальних бойових організацій проти англійських військ. Євреї Палестини підпорядковувалися Єврейському агентству — виконавчому органу Всесвітньої сіоністської організації, палестинські араби — муфтію Аміну ель-Гусейні. Нарешті, Англія відмовилась від мандату на Палестину, і 29 листопада 1947 року Генеральна Асамблея ООН прийняла рішення про поділ Палестини. На середину травня евакуація англійців завершилася, в Єрусалимі лишився невеличкий гарнізон для охорони верховного комісара. В п'ятницю 14 травня 1948 року в Тель-Авівському музеї голова Єврейського агентства Давід Бен-Гуріон відкрив збори ста представників єврейської громади, які о 4 годині 38 хвилин пополудні прийняли постанову про проголошення Єврейської держави Ізраїль.

Ця постанова і резолюція ООН не були визнані арабами. Єгипет, Ліван, Ірак, Йорданія і Сірія вторглися на територію Палестини з метою знищення єврейської держави. Почалася війна євреїв з арабами, яка наступного року закінчилася повною воєнною перемогою євреїв.

На момент початку війни в рядах «Пальмах» — партизанських ударних батальйонів, сформованих організацією єврейської самооборони «Гаґана» з професійних військових — налічувалось всього 3.000 бійців, з них 2.000 резервістів. Арсенал «Гаґана» налічував тоді 900 гвинтівок, 700 легких і 200 середніх кулеметів з триденним запасом боєприпасів. Їм протистояли близько 30.000 військ Єгипту, Йорданії, Сірії, Лівану та добровольців з інших арабських країн, добре споряджених, з артилерією, бронетанковими військами та авіацією[1]. З палестинського боку участь в проголошеному Аміном ель-Гусейні джігаді брала «Армія порятунку» — два загони колишнього пронацистського муфтія на чолі з його двоюрідним братом абд ель-Кадером ель-Гусейні і Гасаном Саламе, що в роки війни пройшов підготовку у німців. В Єгипті було створено загони «Мусульманського братства». Арабська ліга рекомендувала всім арабам взяти участь у війні, і на чолі об'єднаного війська було поставлено короля Йорданії Абдаллу. В його розпорядженні була найбоєздатніша арабська частина — Арабський легіон на чолі з англійським генералом Ґлабом. 10.000 налічував арабський легіон, 5.000 виставив Єгипет, 8.000 — Сірія, 2.000 — Ліван, 10.000 — Ірак (очолюваний проанглійським урядом Нурі ес-Саїда). Крім десятикратної переваги арабських формувань, частина яких була добре підготовлена англійцями, становище євреїв ускладнювалось розкиданістю їх поселень, комунікації між якими завжди були під загрозою з огляду на ворожість арабського населення Палестини.

Надзвичайно тяжка для євреїв війна була виграна Ізраїлем нечувано швидко. В лютому—квітні 1949 року підписано перемир'я спочатку з Єгиптом, потім з Ліваном, Йорданією та Сірією. Через півроку планувалось підписати мирну угоду, але вона так і не була підписана.

Розгром арабських військ був повним, ганьба поразки вкрай дошкульною, і арабськими землями пройшов цілий ряд політичних землетрусів. В арабських країнах настав період нестабільності і збудження. Король Йорданії Абдалла підписав таємну угоду з Ізраїлем, а в липні 1949 року був убитий людьми муфтія Гусейні на східцях храму аль-Акса в Єрусалимі (поруч з ним стояв онук Гусейн, що став королем через рік). Англійці намагалися втягнути Йорданію в антикомуністичний воєнний пакт, у грудні 1954 року у зв'язку з цим по країні прокотилися хвилювання, англійського генерала Ґлаба усуну-

[1] Див.: *Герцог Хаим.* Арабо-израильские войны. — Лондон, б/г. — Т. 1. — С. 28, 29.

ли від командування Арабським легіоном, Йорданія здійснила поворот до панарабської політики, проти Заходу.

В 1949 році колишній командир сірійської бригади у війні проти Ізраїлю генерал Гусні ес-Заїм скинув уряд Сирії, а через два роки сам став жертвою офіцерського перевороту. В країну прийшла лихоманка воєнних змов.

Після поразки був убитий прем'єр Єгипту Нокраші-паша. Король Фарук вже не контролював ситуації, прем'єр-міністри мінялися один за одним. В ніч на 23 липня 1952 року група «Вільних офіцерів» полковника Нассера вчинила воєнний переворот і поставила біля влади популярного генерала Могаммада Нагіба, що командував бригадою в палестинській кампанії, а в лютому 1953 року внаслідок нового перевороту на чолі хунти — «Керівної революційної ради» — став Ґамаль Абдель Нассер. Нассер брав участь у війні проти Ізраїлю у званні майора і хоробро бився в оточенні в Фалуджі; як він згадував пізніше, саме там, в Палестині, у нього і його товаришів-офіцерів зародилася ідея взяти владу в свої руки. 1954 року Єгипет став республікою, необмежена влада в якій була зосереджена в руках президента Нассера.

Переворот військових був зустрінутий в СРСР з великою підозріливістю. Повідомлення радянських газет про прихід до влади генерала Нагіба було сповнене натяків на боротьбу між англійцями і американцями за вплив на Єгипет. «Правда» писала: «Події в Єгипті свідчать про те, що американо-англійські імперіалісти не полишили своїх агресивних намірів щодо країн Близького і Середнього Сходу. Колонізатори виступають єдиним фронтом проти народів, які ведуть відчайдушну боротьбу за свою незалежність. В той же час імперіалістичні хижаки не можуть приховати своїх суперечностей в цьому районі, які все посилюються»[1]. Так само підозріливо поставився Кремль до перевороту Нассера. Рішуча зміна радянських позицій настала тільки 1955 року, з утвердженням влади Микити Хрущова.

Цей рік став переломним не тільки в історії Близького і Середнього Сходу. Бандунґська конференція утворила блок «неприєднаних», в якому на чільне місце претендували, зокрема, і Нассер, і Тіто. Керівна роль у «третьому світі» для такої обдарованої, енергійної і надзвичайно амбітної особистості, якою був Ґамаль Абдель Нассер, означала першість в арабському світі, об'єднати який під своїм проводом він мріяв все своє недовге життя. Водночас, підвищивши свій авторитет завдяки впливу в блоці «неприєднаних», Нассер рішуче пішов на воєнно-політичний союз із СРСР. В свою чергу Хрущов зробив усе можливе, щоб глибше втягнути Нассера в збройний конфлікт із Заходом.

Нассер взяв курс на рішучу воєнну підтримку арабського націоналізму в усіх країнах арабського світу, насамперед на підримку збройної боротьби алжирського Фронту національного визволення за незалежність від Франції, а також на підтримку палестинського збройного опору. Результатом мала стати війна-реванш з повним розгромом єврейської держави і «скиненням євреїв в Середземне море». Водночас у внутрішній політиці Нассер, не порываючи з ісламістами, почав модернізацію суспільства — економічні реформи, націоналізації, освітну та аграрну реформи. Тільки 1963 року Нассер створив національно-соціалістичну урядову партію — Арабський соціалістичний союз. Міркування орієнтації на СРСР відіграли тут певну роль, але у єгипетського соціалізму був власний арабський націоналістичний попередник — партія «Відродження» («*Баас*»), утво-

Герой Радянського Союзу Ґамаль Абдель Нассер

[1] Див.: *Осипов Г.* Переворот в Єгипте // Правда. — 1952. — 26 июля.

Після першої війни: кордони розділили палестинські поселення. 1949 р.

рена в Сірії ще 1947 року. Від початку Баас ставила перед собою завдання створити єдину арабську державу, завоювати свободу від колоніалізму та *колоніальної психології*, тобто колоніального комплексу меншовартості, і побудувати єдине арабське соціалістичне суспільство. 1954 року Баас перейменовано на «партію арабського *соціалістичного* відродження» і того ж року створено в Іраку її філію. Ворожнеча між Дамаском та Багдадом від цього не поменшала.

Після першої арабо-єврейської війни ситуація на Близькому Сході надзвичайно загострилася. Євреї були вигнані з арабських країн, з Ізраїлю виїхала половина арабського населення. В Палестині організовано рух повстанців-*фідаїнів*, бази якого було влаштовано Нассером в Єгипті. Фідаїни — не стільки партизанська, скільки диверсійно-терористична організація воїнів-смертників; *фіда'і* означає «ті, що жертвують собою», так називали себе колись смертники-ісмаїліти. З баз у Єгипті фідаїни наносили удари по Ізраїлю, влаштовували диверсії і убивства. Тільки в 1955 році фідаїнами було убито в Ізраїлі 260 євреїв.

Війна за незалежність Ізраїлю не вписувалася в протистояння блоків — спочатку євреям допомагав політично і зброєю Радянський Союз, лейбористський уряд продовжував політику Черчілля і більше боявся посваритися з арабами, ніж з євреями. До 1955—1956 років конфронтація очолюваного Єгиптом арабського світу з Ізраїлем сприймалась як локальна загроза, — всі зусилля Заходу були спрямовані на оборону Сходу від можливого проникнення СРСР. Цій меті служив, зокрема, Багдадський пакт, укладений 1955 року. З 1955 року єврейсько-арабський антагонізм стає все більш важливим елементом протистояння Заходу і радянського комунізму.

В кінці 1955 року Нассер почав одержувати зброю від Чехословаччини. Радянський Союз створив Єгипту артилерію, авіацію, бронетанкові сили і флот. В жовтні 1955 року було організовано спільне командування Сірії і Єгипту, а потім і Йорданії. До 1953 року на Синайському півострові перебував тільки один єгипетський батальйон, а потім Нассер розгорнув тут дві дивізії (одна — Палестинська) і бронетанкову бригаду. Назрівала велика «антисемітська» війна між семітами-арабами і семітами-євреями.

Допомога Нассера повстанцям Алжиру сприяла Ізраїлю дійти згоди з Францією. Врешті події почали розвиватися прискореним темпом в напрямку до збройного конфлікту. Нассер заборонив єврейське судоплавство через Суец. США у відповідь не надали Єгипту позики на будівництво Асуанської греблі, і розлючений Нассер націоналізував компанію Суецького каналу.

В 1956 році, по суті, велося дві війни проти Єгипту — англо-французька за Суецький канал і ізраїльська за поліпшення стратегічних позицій Ізраїля. Спільна акція Англії і Франції політично була агресією, у воєнному відношенні не була узгоджена із Сполученими Штатами і взагалі не мала ясної стратегічної мети, виявившись просто спробою здій-

снити каральну експедицію. Дії англійців і французів були вкрай невдалими, зустріли великий політичний опір у світі і закінчилися фактично поразкою.

Ізраїль наніс превентивний удар в час англо-французького наступу; кампанія почалась 29 жовтня 1956 року з висадки єврейського десанту в глибині Синаю. Війна закінчилася знову блискавичною і повною перемогою євреїв, але наслідки цієї війни психологічно були не такими болісними для Єгипту, як попередньої; арабська сторона могла говорити про поразку західних союзників і про те, що своїм успіхам єврейські війська завдячували англо-французькому втручанню. Тим не менш надзвичайно ефективна і ефектна операція військ Ізраїлю на Синайському півострові завдала чергового удару по арабських почуттях.

Саме після поразки в Синайській кампанії проти Ізраїлю в арабських країнах одна за одною починають приходити до влади військові диктатури. Безпосереднім наслідком загострення антизахідницьких і антиєврейських настроїв був переворот 1958 року в Іраку, внаслідок якого Захід безповоротно втратив надійного союзника в арабському світі. Натовп розтерзав прем'єр-міністра Нурі ес-Саїда, король-гашіміт був скинутий, до влади прийшли військові генерала Касема. Через п'ять років військові знову вчинили переворот, і до влади в Іраку прийшла партія Баас на чолі з полковником Арефом.

Іншим наслідком воєнної конфронтації стали події в Сирії та Лівані. Єгипет спробував взяти під контроль Ліван, але після перших збройних міжетнічних конфліктів вслід за зверненням президента Шамуна 1958 року в Ліван вступили американські війська. В лютому 1958 року в Сирії захопили владу баасисти, і Єгипет та Сирія утворили Об'єднану Арабську Республіку — зародок вимріяної майбутньої всеарабської держави модерністського національно-соціалістичного характеру. Зрештою, Сирія не витримала братньої любові, і в 1961 році намісник Нассера в Сирії генерал Амер був скинутий, а союз держав розпався. Нассеру лишилося тільки перейменувати Єгипет на Арабську республіку Єгипет.

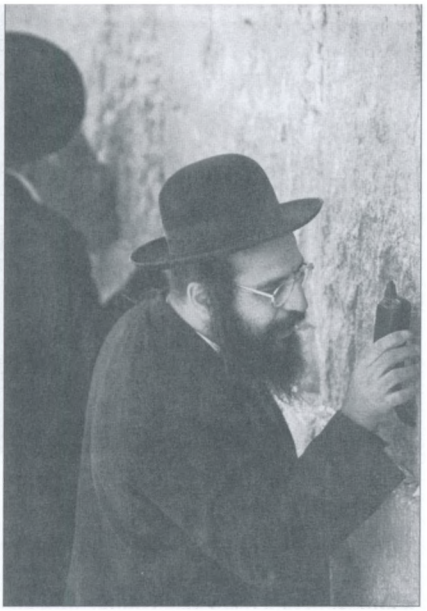
Бен Гуріон вітає ізраїльських солдат з успіхом операції-відповіді на сирійському кордоні. 1960 р.

Агенти Нассера убили прем'єра Йорданії, король Гусейн ледве вцілів після кількох замахів невідомих терористів і утримався на англійських багнетах.

Під прикриттям Єгипту на теренах Ізраїлю з єгипетських баз діяло кілька бойових організацій палестинських арабів, найбільшими з яких були Фатаг, створена 1959 року Ясіром Арафатом, і Фронт національного визволення Палестини. 1964 року на їх базі та з залу-

Новобранці ОВП у Йорданії. 1970 р.

ченням інших дрібних груп утворено Організацію визволення Палестини (ОВП) на чолі з Агмадом Шукейрі.

Розв'язання політичних проблем і досягнення арабської солідарності Нассер знову шукав на дорогах війни.

Нова війна спровокована арабською стороною і насамперед Нассером. 1964 року в Каїрі на конференції арабських країн вирішено відвести витоки ріки Йордан, позбавивши Ізраїль води, і визнати ОВП законним урядом Палестини. В Сірію прибув особисто голова Президії Верховної Ради СРСР Підгорний з радянськими генералами і обіцяв реорганізацію армії Єгипту і Сирії. 1 вересня 1967 року Конференція арабських країн в Хартумі прийняла три «ні» Ізраїлю: переговорам, визнанню і миру.

Тут керівництвом ООН була зроблена фатальна помилка — можливо, під впливом антизахідницьких настроїв, що все більше посилювалися в «третьому світі», який мав найбільше голосів Об'єднаних Націй. Генеральний секретар ООН У Тан на вимогу Нассера вивів війська ООН із Синаю, де вони перебували після війни, і 1967 року арабські країни під керівництвом Єгипту розпочали нову війну.

Перипетії Шестиденної війни добре відомі. Вона закінчилася новою блискучою перемогою Ізраїлю. Розгром арабських збройних сил був повним, моральна поразка Нассера — абсолютною. Він просився у відставку, був, звичайно, залишений на своєму посту, але через три роки несподівано помер у віці 52 років.

50—60-ті роки були роками найбільшого арабського піднесення і найбільших надій. В ці роки СРСР надавав арабському націоналізмові найбільшу підтримку; Хрущов вручив золоті медалі Героя Радянського Союзу Нассеру, генералу Амеру і Агмеду Бен Белла. Поразка арабських військ 1967 року і смерть Ґамаля Абдель Нассера стали ніби символом провалу модернізації арабського світу через наснажений війною арабський націоналізм. Почався повільний процес пошуків контактів окремих арабських лідерів із західною цивілізацією. З іншого боку, в 70-ті роки діяла інерція агресивності. Реваншистські настрої не завмерли, а загострилися і набули все більш правої і ісламістської орієнтації; вони постійно підігрівалися новим радянським керівництвом і палестинськими арабськими лідерами і знайшли вираз в новій війні і серії військових переворотів.

В Іраку 1968 року стався черговий переворот генерала Агмада Гассан аль-Бакра, що був у Арефа прем'єр-міністром; новий військовий диктатор провів ряд націоналізацій і взяв рішучий курс на Москву, підписавши 1972 року договір про дружбу з СРСР. Не випадково нова війна проти Ізраїлю спалахнула через рік після іраксько-радянського договору.

В Лівії 1969 року молодий полковник Муаммар аль-Каддафі встановив вій-

ськову диктатуру. Це була зміна орієнтацій від традиціоналізму до модернізму. Після проголошення 1951 року незалежності Лівії влада перейшла до суфійського братства ас-Сануссійа, що вело боротьбу з колонізаторами з початку XX століття. Главою держави став король Ідріс, регіональні установи очолили шайхи-*мукаддамун*, призначувані главою братства. Держава лівійських суфіїв була типовою консервативною теократією. Запроваджено було сувору ізоляцію мусульман від невірних, було проголошено, що правовірний не може жити в країні, де іслам не є пануючою релігією. Екстатичний *зікр* спочатку було заборонено, потім дозволено елементи зікра, запозичені з інших братств. Режим Каддафі був і залишається світською диктатурою, хоча не протиставить себе ісламу та ісламізму. Після перевороту Каддафі почав із пропозицій Насеру створити об'єднану арабську державу, однак, до цього справа не дійшла.

Режим Каддафі вважається одним із найбільш тотальних і диктаторських у світі. Цікаво, що полковник виявив схильність до політичної теорії і написав обґрунтування своєї владної системи («Зелену книгу», або «Третю Всесвітню теорію») в трьох частинах: «Розв'язання проблеми демократії», «Розв'язання економічної проблеми (соціалізм)» і «Суспільний аспект Третьої Всесвітньої теорії»). Що стосується «проблеми демократії, то тут Каддафі повторив критику представницької демократії, розвинуту Марксом епохи Паризької комуни і Леніним літа 1917 р., і резюмував свою програму в такий спосіб: «Народні комітети, що керують галузями громадського господарства, відповідальні перед первинними народними конгресами, які визначають їх політику і контролюють виконання. Тим самим управління стає народним, народним стає контроль, втрачається віджиле визначення демократії, яке говорить, що демократія — це КОНТРОЛЬ НАРОДУ НАД УРЯДОМ, і на його місце стає правильне визначення, яке проголошує, що ДЕМОКРАТІЯ — ЦЕ НАРОДНИЙ САМОКОНТРОЛЬ»[1]. Формула заміни народного контролю над урядом «народним самоконтролем» надзвичайно наївна порівняно зі старими європейськими ультралівими доктринами, але вона відвертіше, ніж гасла «держави-комуни», усуває народ від контролю над всемогутніми силовими органами, промовчуючи про «загальне озброєння народу».

Лівія. Геть парламенти! Демократія — це народний самоконтроль! Полковник Каддафі веде засідання Народного комітету

Найменш зацікавлений у розвиткові конфлікту з євреями був йорданський король. Він ішов на участь у воєнних діях дуже неохоче, але все ж під тиском антиєврейських настроїв боявся проявити себе «поганим арабом». Початок нової війни був зв'язаний з конфліктом палестинців з властями Йорданії. Внаслідок еміграції арабського населення Палестини в Йорданії початку 70-х років араби Йорданії становили 44,3 %, араби-біженці з Палестини — 53 % населення[2]. Палестинські табори стали джерелом неспокою і агресії. В 1970—1971 роках, спираючись на бедуїнів, король Гусейн безцеремонно вигнав палестинців до Лівану, чим закінчилась антиєврейська йордано-палестинська солідарність. Саме в пам'ять про репресивний акт йорданського короля Арафат назвав терористичну організацію

[1] *Каддафи Муамар.* Зеленая книга. — М., 1989. — С. 46.

[2] Див.: *Брук С.И.* Население мира / Этнодемографический справочник. — М., 1981. — С. 434.

Ізраїльські солдати йдуть вулицями старого Єрусалима з портретом переможеного короля Йорданії. 1967 р.

«Чорний вересень». Вигнання палестинських біженців до Лівану наочно показало, що справжнім джерелом антиєврейських настроїв в арабському світі є не співчуття до нещасних втікачів-арабів, внаслідок війни позбавлених батьківщини і приречених на жалюгідне існування в таборах біженців, а загальна і не дуже адресно окреслена ворожість до чужинців, що усвідомлюються винуватцями всіх бід. За підрахунками єврейських авторів, розв'язання проблеми палестинських біженців вимагало б суми, яку арабський світ одержує від продажу нафти впродовж одного дня. Приблизно таку суму знайшли власті Ізраїлю для розв'язання проблеми єврейських біженців. Арабські політичні лідери виявилися достатньо черствими і нещирими.

Чим пояснюється військова слабкість арабських держав, що так безсумнівно виявилася в трьох війнах? Звичайно, це був конфлікт європейської за культурним рівнем єврейської армії і нації, що вела війну не на життя, а на смерть з арміями нижчого загальнокультурного рівня, лише поверхово модернізованими і позбавленими таких глибоких стимулів до самопожертви. У війні за незалежність єврейські війська проявляли головним чином тактичні переваги, оскільки бойові дії в основному планувалися і здійснювалися лише на рівні роти — батальйону, тобто в рамках окремого бою (бригадна операція «Нахшон» здійснена за наполяганням Бен Ґуріона). На рівні окремого бою ізраїльські війська мали переваги, що були наслідком як кращої загальноосвітньої підготовки сержантів і офіцерів, їх здатності проявляти ініціативу і імпровізувати на полі бою, так і готовності мас іти на найбільшу самопожертву, оскільки поразка означала загибель усім. Як командири Червоної Армії в роки громадянської війни, єврейські офіцери і сержанти ішли в бій попереду своїх підрозділів. Араби воювали хоробро, але офіцери, в тому числі вищі, нерідко виявляли легковажність і нездатність прорахувати наслідки своїх дій, а про солдатську масу можна сказати, що далеко не вся вона була охоплена тим націоналістичним ентузіазмом, який наснажував лідерів. Починаючи з 1956 року, єврейське командування реалізує стратегічне планування з далекими непрямими цілями, чого арабські командири робити не вміли.

І чи не найважливішою рисою арабського командування, яка уміло використовувалася євреями, виявилася повна неузгодженість дій армій «націй-держав», кожна з яких переслідувала свої власні інтереси. Тут виявлялися, звичайно, і деякі цивілізаційні особливості, — амбітність і недициплінованість арабських еліт, — але не можна не бачити основного фактора: військово-політичною реальністю виявилася не арабська солідарність, а окремі інтереси єгипетської, йорданської, сірійської, іракської «націй-держав». Це давало можливість Ізраїлю вільно маневрувати і розбивати армії арабських держав поодинці.

Війна «Судного дня» 1973 року не була такою безумовною перемогою Ізраїлю, як Шестиденна війна 1967 року, але євреї все ж продемонстрували здатність протистояти озброєному араб-

ському націоналізму. І тут сталося те, чого найбільше боявся Радянський Союз. З антиізраїльської коаліції випав основний її член — Єгипет.

Спадкоємець Нассера Ануар Садат, один із чільних діячів спілки офіцерів, учасник всіх війн проти євреїв, переконаний арабський націоналіст із минулим, відзначеним співпрацею з німецькими нацистами, зробив рішучий крок до Заходу і миру з Ізраїлем. 1977 року він приїхав до Ізраїлю з місією арабо-єврейського примирення і підписав перший мирний договір, що зробив пролом у арабській «антисемітській» солідарності. За це 1978 року він (разом з Беґіном) одержав Нобелівську премію миру, а через три роки убитий ісламськими терористами — спадкоємцями єгипетських «Братів-мусульман».

Поворот Єгипту до західних орієнтацій і розрив військового співробітництва з СРСР був важким ударом по арабському націоналізму. ОВП разом із Сірією спробували в Лівані компенсувати цю поразку. Тут 1976 року ОВП було зроблено спробу здійснити «національно-визвольну революцію», спираючись на палестинців, вигнаних сюди з Йорданії. Як ще тоді повідомляли радянських комуністів закриті матеріали ЦК КПРС, Брежнєв і радянські керівники до цих планів арабських екстремістів поставилися без ентузіазму, але Арафат (що став лідером ООП у 1964 році) і сирійці запевняли, що переворот удасться без великих труднощів. В результаті спалахнула тривала і надзвичайно кривава міжетнічна війна в Лівані, яка вщент зруйнувала цю країну і закінчилась протекторатом Сирії. Наслідком війни стала організація баз в Лівані для диверсійно-терористичної діяльності ОВП на терені Ізраїлю і безліч збройних конфліктів з Ізраїлем з цього приводу. Сирія, в якій в результаті безконечних змов військових 1970 року встановилася тверда диктатура колишнього офіцера-льотчика Гафеза Асада, зайнялася переважно своїми власними амбітними національно-державними планами і більше конкурувала з іракськими баасистськими братами по партії, ніж думала про євреїв.

Одночасно від активної антиєврейської позиції відмовився король Йорданії Гусейн. Це фактично вибивало з рук ворогів Ізраїлю найнебезпечнішу зброю — адже з йорданських позицій біля Єрусалима обстрілювалася вся територія Ізраїлю аж до Середземного моря, і в час війни далекобійні гармати арабів-йорданців обстрілювали столицю Ізраїлю Тель-Авів.

Підбиваючи підсумки цим конспективним історичним екскурсам, можна окреслити арабську трагедію другої половини XX століття.

Ця трагедія полягає зовсім не в болісних ударах Ізраїлю, не в американських чи радянських підступах і не в економічному занепаді регіону, хоча все це мало місце і служило каталізатором подій. Щодо економіки, то, за винятком Леванту і Сирії, а також західного приатлантичного Магрібу, всі арабські країни більшою чи меншою мірою розробляли нові відкриті родовища нафти і мали від цього величезний зиск. Прибутки від нафтового дощу

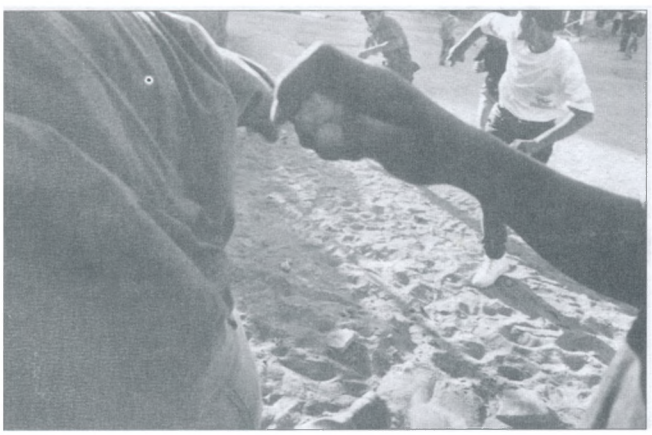

В таборах біженців Сабра і Шатіла ліванські бойовики-християни на очах у ізраїльських військових убили сотні цивільних палестинців. Шарон подав у відставку з поста міністра. 1982 р.

дозволяли утриматися на плаву консервативним режимам, які за інших умов не витримали б темпів XX століття.

Арабська трагедія полягає в невдачі спроб енергійно і швидко прорватися з глухих околиць цивілізації до гідних позицій у світі. Ціна, яку заплачено за успіхи, іноді була незмірно високою, а подекуди настільки несумірною з досягнутим прогресом, що реальною перспективою виявилася повна соціальна катастрофа, падіння в безодню реакції і хаос «простору смерті».

В арабських країнах, що одержали державну незалежність після Другої світової війни, прагнення вирватися з середньовіччя і модернізувати політичне, економічне і культурне життя стримується насамперед власними традиціоналістськими силами, міцно прив'язаними до давньої релігійної культури і глибоко укоріненими у масових звичаях повсякденного життя. Подекуди, однак, ці традиціоналістські сили спроможні стати на досить ефективний шлях обережної модернізації та консервативного реформаторства. Загалом модерністські тенденції утворюють амальгаму з примітивними формами і породжують або сильні життєспроможні конструкції, або дивовижних і жахливих соціальних монстрів. Найстрашніше в історії — це поєднання волохатої моральнісної дикості з новітніми технічними досягненнями і високими соціальними технологіями. Такі провалля в безодню сучасно організованого «простору смерті» ми бачимо і в європейській, і в ісламській, зокрема в арабській, культурній історії XX століття.

В Палестині почалась інтіфада — повстання підлітків і молоді, озброєних камінням. 1987 р.

Історія арабського націоналізму (чи арабських націоналізмів) демонструє подекуди його безпосередній зв'язок з фашизмом, і виникає спокуса «вивести» сучасний арабський радикальний рух із нацистсько-фашистських коренів. Хоча взаємні симпатії арабських націоналістів та німецьких нацистів не були випадковими, було б великою помилкою ототожнювати ці суспільні феномени. Арабський націоналізм, як раніше націоналізм індійських чи іранських радикалів, насамперед орієнтований проти старих колоніальних держав; він продовжує традиції молодотурків та інших національних рухів епохи першої світової війни, що покладалися на Німеччину як ворога Англії та Франції. Такою ж мірою його спадкоємці в другій половині XX століття орієнтувалися на СРСР як ворога Заходу.

Більше того, модерністський арабський націоналізм має протилежні порівняно з нацизмом соціальні орієнтації. Якщо нацизм, італійський фашизм, іспанський радикальний консерватизм Франко, центрально- і східноєвропейські союзники держав Осі глибоко консервативні і орієнтовані не на модернізацію, а на збереження існуючого ладу через «відродження глибинних праоснов» національного існування, то антиклерикальний авторитаризм турецького націоналіста Кемаля Ататюрка, не так виразно і не завжди — авторитарні режими арабських націоналістів XX століття намагаються використати державне насильство для рішучої європеїзації принаймні певних секторів життя своїх суспільств, хоч би якою антиза-

хідницькою і ісламістською ідеологією це прикривалося.

Стівен Дедал у ірландця Джойса говорить: «Історія — це кошмар, від якого я прагну пробудитися». Спроби прорватися крізь історію інколи приносять результат, як вдала хірургічна операція; але ж не забудемо, що це — операція, яку хворий робить над собою сам. В арабській історії більш успішним виявився досвід консервативного реформізму, прикладом чого може бути діяльність марокканського короля Гассана II. Загалом на деяку культурну модернізацію пішли навіть традиціоналістські режими Аравійського півострова, яким найбільш повезло в нафтодобутку, особливо Катар. Радикальна модернізація вимагає авторитарної влади, а вона легко втрачає цілі і орієнтири і перетворюється на одвічно знайомий *зульм*. Копіювання західних ліберально-демократичних технологій на Сході небезпечне, тому що організм молодої демократії податливий щодо корупції і розкладу. Врешті все часто кінчається соціальним колапсом, і стомлене суспільство, не знайшовши розв'язання пекучих проблем, провалюється у фрустрацію і бездонний фундаменталізм.

Трагедія арабського модернізму полягала в тому, що він не знайшов інших шляхів мобілізації націй і утвердження солідарного суспільства, крім ідеологічно мотивованої війни. Війна з єврейською державою була, здавалося б, найпростішим засобом піднести національну активність молодих державних утворень. На перевірку виявилось, що успішну війну вести вони не можуть, а взагалі ідеологічна антиєврейська війна є ілюзорним способом утвердити ілюзорну ідеологію. *Не існує таких загальноарабських інтересів і цінностей, яким би служила перемога над Ізраїлем.* Практика війни це негайно виявила. Утвердження арабської культури можливе або як «відродження арабськості», на ділі — реставрація старовинного культурного оточення ісламу, і тоді це справа не модерністів, а середньовічних ісламістів-традиціоналістів; або як новітня і цілком сучасна реалізація арабських традицій, ближча до «ренесансного» смислу слова «відродження» і спроможна увібрати досвід Заходу; і тоді потрібен розквіт модерних культур у просторі націй-держав, а не апеляція до коренів арабської спільноти. Внаслідок амбітних спроб прорватися до історичної величі через відновлення утопічної арабської наддержави було зруйновано ті зв'язки з європейським світом, які наснажували культурне піднесення арабських народів, — як через Левант, так і через Алжир.

В сучасному арабському суспільстві існує чимало приводів для відчаю і фрустрації, що обезвладнюють широкі маси людей і перетворюють їх на знаряддя невеликих активних груп. Насамперед це, зрозуміло, економічний застій і масове безробіття в багатьох арабських країнах, до того ж безробіття молоді — в арабському світі через багатодітність сімей молодь, переважно невлаштована, становить чи не половину суспільства. Особливо гостро безперспективність відчувають палестинці, що живуть у нелюдських умовах в таборах біженців. Але, як не раз зазначали європейські спостерігачі, самими лише економічними чинниками не пояснити того становища, в якому опинився арабський світ, тим більше, що значна частина країн тут має величезні нафтові доходи.

На арабів тисне історія, свідомість того, що колись араби були серцевиною найвищої на той час світової цивілізації, розквітлої в мамлакат аль-ислам. На арабів тисне і новітня історія — недавній провал надій на панарабське відродження в єдиній державі, надій, що багатьох заворожили в епоху Нассера. Ненависть до колоніального минулого спрямовується не тільки на колишніх єв-

1973 р. Війна Судного Дня. Міністр оборони Ізраїлю Моше Даян (з пов'язкою на оці) і генерал Аріель Шарон (із забинтованою головою) вітають переможців

Палестинський бойовик

Палестинські діти в тренувальних таборах

ропейських панів, а й на сам принцип поділу арабського світу державними кордонами, встановленими християнськими державами-завойовниками.

Але найбільше на арабів тиснуть власні державні утворення, що більшою чи меншою мірою мають автократичний і деспотичний характер. Серед десяти країн з найгіршим у світі станом демократії, за результатами моніторингу «Фрідом гауз» у грудні 2001 р., знаходились Ірак, Лівія, Саудівська Аравія, Судан і Сірія. При цьому підсумкова доповідь «Свобода у світі» підкреслила, що порівняно з 70-ми роками, коли з'явилися ознаки демократичного пожвавлення, загальне становище з демократичними свободами в арабському світі значно погіршилося.

У традиційних суспільних структурах не знайшлося противаги тенденціям до концентрації та посилення влади, — трибальна солідарність тільки полегшує конфлікти і надає спалахам ненависті особливої легкості. В результаті всі держави, як традиціоналістські, так і модернізаторські, ковзають до стану необмеженої диктатури, що спирається на таємну поліцію (*мухабарат*) та військову силу, всередині якої особливу роль відіграє преторіанська гвардія, згуртована переважно на племінних засадах. Утворюється і все більш розширюється прірва між народом і авторитарною верхівкою, і її заповнюють консерватори-клерикали. Так, в Єгипті після того, як він став союзником США, з'явилось близько 40000 незареєстрованих мечетів. Навіть модернізаторські режими змушені за підтримкою звертатися до найреакційнішого духовенства і закривати очі на його демонстративний антиамериканізм (в тому ж Єгипті).

Чималу роль у духовних орієнтаціях арабського світу відіграє безпринципна політика Заходу, який підтримує «своїх мерзотників» тоді, коли це йому вигідно. ЦРУ здійснило переворот проти уряду доктора Мосаддика в Ірані 1953 р., спираючись на реакційних клініків з Хома, які потім очолили антиамериканську ісламську революцію в 1979 році. Через два роки американці у війні проти Ірану таємно підтримали нового іракського диктатора Саддама Гуссейна. Про підтримку американськими силовиками ісламських фундаменталістів, в тому числі «аль-Каіда» Усами бін Ладена, в Афганістані у війні проти Радянської Армії, не варто і говорити.

Арабський світ показав, що він може знайти вихід із глухого кута агресивного націоналізму: лідери арабського авангарду — Єгипту — повернули до ліберального реформування суспільства попри шалений опір фундаменталістів, готових на все задля традиціоналістської міфології. Той же арабський світ дав приклади деградації модерністської авторитарної влади до фашистських параметрів. Так можна окреслити іракський режим Саддама Гусейна, що прийшов 1979 року до влади з твердим наміром розв'язати всі проблеми на шляхах авантюрного балансування на грані війни. Війна проти курдів, що повстали 1974 року, стала відвертим геноцидом, в якому 1988 року для поголовного звірячого винищення всієї курдської людності від боєздатних мужчин до дітей, жінок і стариків Саддам Гусейн використовував усі засоби, включаючи хімічну зброю.

Жертви теракту 14 лютого 2001 р. на перехресті Азур

Вибух на ринку Махане Єгуда в Єрусалимі

Війна Іраку проти Ірану, що розпочалася через рік після приходу Саддама Гусейна до влади в Іраку і аятолли Хомейні в Ірані і тривала майже десять літ, мала риси сутички арабського модернізму з ісламським традиціоналізмом: в Іраку, населення якого наполовину суннітське, наполовину шиїтське, солідарність можлива тільки як державно-національна, а не релігійна, тоді як Іран міг розраховувати на релігійну солідарність свого народу і підтримку іракських шиїтів. Хоча перемога ісламістів в Ірані відкрила епоху глухого і реакційного фундаменталізму, його суперник був нічим не вищий за своїми засобами, цілями і ідеалами.

Повернення на цілі історичні епохи назад задля «очищення» основ ісламської спільноти — це вже не стільки арабська сучасність, скільки дітище глибокої провінції ісламського світу. Такої, як Афганістан, розорений і зруйнований вщент, доведений до останньої межі громадянською війною.

Можна твердити, що основна небезпека людству, найстрашніший монстр, утворений комбінацією примітивної архаїчності з модерними технологіями, — не стільки в арабському модернізмі, навіть виродженому до фашистської екстреми, скільки в агресивних фундаменталістських рухах, сполучених із сучасною технологією. Тому що саме фундаменталізм здатен привести в рух найтемніші інстинкти *натовпу*, черні. Негативні цінності реалізуються в ненависті до всього «чужого», в шалі, що застилає очі. В недержавному тероризмі ця ненависть навіть сильніша, ніж в державному, тому що ґрунтується на щирих неформальних засадах екстатичного антиструктурного руху. З жахів війни виріс сатанинський кошмар безмежного терору, що звиває свої гнізда в найтемніших закутках архаїчних світів і використовує найсильніші і найновітніші механізми убивства.

Місце фашизму, подоланого цивілізацією в першій половині століття, займає як загроза життєвим основам сучасної культури тупий і безжальний глобальний тероризм. Мета тероризму — не убивства самі по собі, осмислені як воєнні цілі або безглузді як во-

гонь по площах. Тероризм має на меті руйнування обстановки безпеки і комфортності, яка створюється цивілізацією. Провал у простір без моральнісних оцінок і правових, освітніх, медичних, господарських гарантій життєдіяльності кожної особистості — члена спільноти і суспільства, — є найжахливішим явищем, яке не раз у XX столітті переживало людство в різних місцях планети, в тому числі дуже цивілізованих. Розвій цивілізації породжує все вищу комфортність життя, але ціною все більших технічних і соціо-культурних ризиків; він формує надзвичайної сили конструкції, як технічні, так і соціальні, у яких завжди є вразливі місця, «точки найбільшого ризику». І виявляється можливим використовувати ці «точки ризику» для вбивчих і згубних цілей, навіть спираючись не на державну машину війни, а на індивідуальну «точкову» агресію.

У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема *самопожертви*. Уже в перший рік XXI століття пролунали вибухи в Нью-Йорку, що перевернули свідомість усього цивілізованого світу. Реакція помсти якось перешкодила зрозуміти основну проблему: спроможність традиціоналістського світу на базі ідеології ісламського фанатизму постачати достатню кількість технічно освічених і підготовлених молодих людей, що свідомо йдуть на самогубство в ім'я загибелі урбаністичної західної цивілізації з її ліберальними принципами. Без ідеології камікадзе світу темряви нічого було б протиставити урбаністичній технічній цивілізації — тому що старанно прикриті ризики, створювані неймовірним розвитком науки, можна перевищити тільки діями зовсім без ризику. А за культурними фанатиками-одинаками, здатними влучити в болючу точку з упевненістю, що загинуть, тобто без ризику, стоять і кричать мільйонні натовпи темних людей, сповнених тієї ж озлобленої готовності.

Сутичка Заходу і Сходу в критичних точках набула в XX столітті зловісного характеру, виявивши безодні, які розверзаються під всякими цивілізаціями — як західною, так і ісламською. Звичайно зазначають лише гостроту проблеми припустимих меж радикальності суспільних перетворень, «проблему Достоєвського» — проблему моральних меж революційного насильства. Ісламська цивілізація сьогодні ставить перед людством дві інші споріднені проблеми: проблему припустимих меж консерватизму і проблему культури смерті і самогубства.

Якщо не мати на увазі той спеціальний смисл слова «консерватизм», який йому надав Карл Маннгайм і який радше належить до європейського консервативного реформаторства, то слова-характеристики «консервативний» та «традиціоналістський» мають відображати особливу функцію суспільних структур — функцію забезпечення безперебійної *трансляції соціально-культурної спадщини* від покоління до покоління. В цьому полягає історичне виправдання консерватизму як умонастрою чи політичної сили, що забезпечує дію традиції, необхідної для існування суспільства Модерну так само, як і так званих «традиційних суспільств». Однак, консерватизм і традиціоналізм не є просто каналом, що пропускає з минулого в сучасне і майбутнє відповідні цінності. Він є радше цензором чи фільтром, що встановлюється досить довільно і активно вибирає з минулого те, що потрібне сучасним політичним та культурним силам, а то й окремим політичним лідерам. В тому граничному випадку, який ми називаємо фундаменталізмом, активний відбір традицій має наслідком такі радикальні соціально-політичні зміни, які можна б назвати

революційними, якщо відновлення старовини можна вважати революцією. Принаймні ми говоримо про ісламістську революцію в Ірані 1979 року, глибоко консервативну за своїми ідеалами. Консерватизм, таким чином, може бути не меншою мірою руйнацією, деструкцією, ніж радикальний революційний ультралібералізм і соціалізм, залежно від «розмірів» фільтру і його спрямованості в ті чи інші закутки минувшини.

Іншою стороною справи є культура смерті, яка притаманна кожному суспільству. Йдеться саме про культуру, а не медичний факт, — культура смерті в усіх суспільствах тільки ґрунтується на факті конечності індивідуального життя в усьому світі живого і його призначенні для вищої цінності — підтримки вічності роду (популяції) і (біологічного) виду. Цей факт осмислюється в культурі спочатку як міфологія жертви і самопожертви. Кожне суспільство створює свою культуру «жертви в ім'я...», культуру принесення в жертву як ворогів, так і «своїх» і самого себе. Найпримітивніший вияв цієї культури — уявлення про те, що загибель на полі бою безпосередньо веде до безсмертного блаженства (від Валґалли давніх германців до безсмертя японських камікадзе і раю для ісламських *шехідів*). Високоіндивідуалістична культура Західного зразка неспроможна відроджувати архаїчні уявні перенесення смертного індивіда в суперіндивідуальний «вічний» життєвий простір. Чим компенсує цивілізація втрату найпримітивніших культурних способів стати вище інстинктивного страху смерті, покаже майбутнє.

Євреї: в Ізраїлі і поза Ізраїлем

14 травня 1948 року стало однією з дат, що символізують великі події світової історії. Утворення єврейської держави на історичних єврейських землях радикально змінило співвідношення націй в країнах європейської цивілізації: євреї перестали бути винятковим і особливим «народом-космополітом», народом, позбавленим батьківщини, що живе, за висловом Маркса, *в порах* чужого суспільства, — вони стали *нацією* «як усі». Щоправда, з непомірно численною діаспорою, але все ж із своїм державним осердям і з соціально різноманітним складом народу, що крім традиційних представників ґетто — лихварів і жебраків, музик і шинкарів, кравців і торгівців голками та подібним дрібним крамом — включав тепер власних селян і робітників, генералів і сержантів, професорів і студентів. *Створення* єврейської держави і єврейського суспільства в Ерец Ісраель є актом історичної творчості, можливим тільки в «епоху модерну», коли великі повороти в історії здійснюються поза рамок традиції, волею і розумом, за мірками майбутнього, а не сліпо пристосовуючись до минувшини. Вольовим рішенням, що визріло у великих масах народу євреїв впродовж багатьох років, було ніби зшито краї порожнього, бездержавного періоду *ґолуту* — двохтисячолітнього проміжку єврейської історії, повернено євреїв до їх втраченої землі, загубленої держави і забутої стародавньої мови.

Нестабільність на Близькому Сході — відгомін Голокосту

Сьогодні, виходячи з факту уже піввікового існування держави Ізраїль, без-

Давід Бен Ґуріон проголошує утворення держави Ізраїль. 30 травня 1948 р.

глуздо, здавалось би, повертатися до обговорення єврейської дилеми — виокремлення чи асиміляція, «їхати чи не їхати». Антисемітам, для яких стандартом образу єврея залишається «затрушений» мешканець містечкового ґетто, небезпечний своїм підозрілим багатством або зневажаний через свої злидні, сухоти і покірливість, тепер треба якось сприйняти єврея — хороброго воїна і працьовитого землероба. Людям юдофобської породи, правда, нічого не втокмачиш, бо їх злобність ірраціональна, але нікуди дітися: те, що було проголошено в деклараціях на зорі сучасного європейського суспільства, — рівність євреїв з неєвреями, — остаточно набуло рис реальності тоді, коли євреї створили і захистили із зброєю в руках свою власну державу.

І все ж проблеми залишаються. Можна навіть твердити, що старі єврейські національні проблеми, такі болючі і так безконечно багато разів дискутовані, постають по-новому і не менш болюче і гостро.

Насамперед ілюзією було б вважати, що розв'язана дилема «виокремлення чи асиміляція».

Утвердження держави Ізраїль, безумовно, показало, що виокремлення єврейства з європейського суспільства зіграло свою велику прогресивну роль не тільки для євреїв, але й для неєвреїв. Воно послабило позиції антисемітизму, а антисемітизм — це нещастя для «своїх» націй не менше, якщо не більше, ніж для євреїв. В Ізраїлі переважає навіть позиція, згідно з якою антисемітизм — це проблема не євреїв, а тих націй, що на нього хворіють. Дійсно, тиск антисемітів на здорову частину власного національного суспільства можна порівняти хіба що з деморалізуючою роллю полювання на відьом у європейському Середньовіччі. Антисемітизм, як ніяка інша ксенофобія, сприяє народженню страхітливих кентаврів, де в єдину амальгаму поєднані сили технічного розуму із силами ірраціонального безумства.

Але поголовний виїзд євреїв до Ізраїлю і неможливий, і небажаний ані для всіх євреїв, ані для їх «країн проживання», або, краще сказати, батьківщин.

В сьогоднішній єврейській літературі, а за нею — в доброзичливо до Ізраїлю налаштованій культурно-політичній літературі інших націй переважає гнівне і викривальне ставлення до так званих «асиміляторів» — єврейських діячів, що були прихильниками розчинення євреїв у чужому національному середовищі. Та утворення єврейської держави не зняло проблеми асиміляції євреїв. Так, наприкінці XX століття в світі жило близько 14 млн. євреїв, в тому числі в Ізраїлі — 4,3 мільйона. В Сполучених Штатах євреїв значно більше, ніж в Ізраїлі, — 6 мільйонів. Єврейська ситуація дуже нагадує ірландську. Бідніша і недостатньо інтегрована в американське суспільство частина євреїв живе своїми єврейськими спільнотами, *communities*, — але заможніша і культурніша, власне американська (якщо до того ж ще й не в першому поколінні) частина безперешкодно інтегрована у відповідні соціальні прошарки, найбільш надійно — в еліту. Ці люди можуть давати пожертви на єврейські справи і взагалі

більш чутливі до єврейських проблем поза Америкою, ніж інші американці, — але вони залишаються стовідсотковими американцями. Вони не приїдуть жити в Ерец Ісраель. Чи можна говорити в цих випадках про «зраду» американських євреїв-асиміляторів?

Негативне ставлення до «асиміляторів» суперечить ліберальним приципам західної цивілізації. Засновники сіоністського руху, зокрема Макс Нордау, підкреслювали, що принцип рівності євреїв з неєвреями був проголошений у XVIII столітті французами, а не євреями, які ніколи не боролися у Франції за свою рівноправність: це було потрібно французькому лібералізму з його *liberté, égalité, fraternité*, а не євреям. Але національна рівноправність дійсно необхідна суспільству західного зразка для реалізації принципів свободи, рівності і братерства, бодай в пом'якшеному варіанті — свободи, справедливості і солідарності. І єврейський вихід із європейської історії, якби він навіть був можливий, не може і не повинен іти через заперечення основних ідей демократії.

Європейське поняття *політичної нації* означає однакову і рівноправну інтеграцію всіх етнічних груп до політичного процесу, оскільки суверенном держави в демократичному суспільстві є *народ* як множина всіх її громадян. В тому числі євреїв «за походженням». Чи повинні ми при цьому питати кожного громадянина, хто він «за походженням»? Як і релігія, в демократичному суспільстві залишаються особистою справою громадянина (тобто члена політичної нації, політичного француза, поляка, українця тощо) світоглядні, культурні і політичні симпатії і антипатії. Отже, французом, поляком і українцем залишається кожен, в тому числі еврей, який *вільно обрав* своє французьке, польське чи українське *громадянство*. Відмова від цих принципів є зрадою ідеалів свободи, а визнання їх є те саме «асиміляторство», проти якого так рішуче протестують єврейські і неєврейські автори.

«Асиміляторство» в сучасних демократіях набуває ще більш витонченого характеру, ніж це задекларовано в ліберальних принципах: *політична національна спільнота* неминуче *полікультурна* (в радянській традиції це звучить інакше — *народ*, в тому числі український народ, *багатонаціональний*). Як показала практика, особливо практика тих європейських держав, що позбулися еврейського населення в результаті голокосту і пізніших еміграцій до Ізраїлю, національна монокультурність (національна однорідність народу, в нашій термінології) створює гірші, бідніші передумови для культурного буття, ніж полікультурність. Голландці і австрійці скаржаться, що по війні зникли єврейські анекдоти, і життя стало прісним. Нації європейського культурного кола не зацікавлені ні в ґетто, ні в «національній чистоті і однорідності» — вони схильні підтримувати систему з різних відкритих національних осередків всередині свого цілого (своєї політичної нації). Це ще більше заохочує українського громадянина єврейських культурних орієнтацій називати і вважати себе «українцем єврейського походження». В певному розумінні це — прискорений шлях повної або часткової асиміляції; прискорений, оскільки він не вимагає відмови від «походження» і навіть «належності», залишаючи людину інших культурних коренів інтегрованою до *вищої, елітарно-професійної* сфери домінуючої національної культури і сфери державно-національних політичних інтересів.

Зрештою, справа з моральної точки зору досить проста. В спілкуванні між собою люди можуть бачити один в одному насамперед *представників* інших

груп, зокрема тих, яких вони самі собі не вибирали і до яких належать «за походженням» (від народження). Між особистостями в такому випадкові стоять перегородки у вигляді ознак соціальних груп (класів, станів, каст, націй, племен, рас, статі тощо). Така система відносин породжує дискримінацію, яку в загальному випадку називають расовою. В Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (прийнята і відкрита для підписання і ратифікації резолюцією 2106 А (XX) Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1965 року) говориться: «...вислів «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, виключення, обмеження чи перевагу, засновану на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, що мають на меті чи наслідком знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах права людини і свобод в політичній, економічній, соціальній, культурній або будь-якій іншій областях громадського життя»[1]. Суспільство без расової дискримінації, в «порах» якого живуть євреї, повинне відкривати їм всі ті культурні горизонти, які відкриті і для інших груп, не може обмежувати їм доступ до жодної із сфер діяльності і взагалі запитувати, єврей ти чи не єврей. В цьому шляхетному розумінні слова асиміляція євреїв в цивілізованому суспільстві неминуча і прогресивна.

Вихід із ситуації дискримінації може бути різним. Можна будувати систему рівності складових, виходячи з компромісу між *групами* (в числі яких єврейська етнічна група). Можна ліквідувати сам принцип комунікації через групові репрезентації і перегородки, виходячи з того, що кожен індивід оцінюється винятково за його особистими якостями. Можна спочатку мирити всіх Монтеккі з усіма Капулетті як рід з родом, і потім це дозволить Ромео і Джульєтті кохати одне одного і одружитися. Можна кохати, не питаючи, чи «за походженням» ти з Монтеккі, чи з Капулетті.

Це і є ліберальний і європейський принцип.

Реально сказане означає, що утворення єврейської національної держави не розв'язує проблеми «виокремлення чи асиміляція», а створює нове співвідношення — євреї в Ізраїлі і євреї поза Ізраїлем. Підвищивши соціальну вагу єврейської спільноти в світі, держава Ізраїль зміцнює позиції євреїв в «порах чужого суспільства» і полегшує асиміляцію євреїв, що є бажаним процесом з точки зору європейських демократичних суспільств і з точки зору євреїв, що в них проживають.

Звідси ще один параметр проблеми «виокремлення чи асиміляція». Ізраїль, як батьківщина всіх євреїв, «їдуть» вони чи ні, має бути не тільки політичним, а й *культурним* центром, за своїм рівнем вищим, ніж рівень асимільованого або напівасимільованого єврейства найбільш цивілізованих країн. Якщо євреї інтелігентних професій, — фізики або мікробіологи, математики або історики, поети чи інженери, — залишаються в своїх європейських суспільствах і фахових спільнотах, то вони повинні в якийсь інший спосіб підтримувати фаховий зв'язок з Ерец Ісраель, Країною з великої літери, як пишуть в Ізраїлі. Для цього Ізраїлю необхідно мати такий високий інтелектуальний рівень, якого досягти можна тільки на базі надзвичайно кваліфікованої імміграції.

Труднощі тут легко собі уявити. В Ізраїль їхали горді патріоти, але також — і все-таки найбільше — люди, що не могли знайти своєї долі в країнах проживання. Навряд чи хтось наважиться твердити, що в Ізраїлі живе еліта міжнародного єврейства. Напіввоєнний побут не дозволяє створити умови, привабливі

[1] Сборник международных договоров. Универсальные договоры ООН. — Н.-Й.; Женева, 1994. — Т. 1.

для різного роду концертів, театральних спектаклів, виставок, наукових конгресів і подібних культурних подій. Перед ізраїльським суспільством може постати загроза провінціалізації і навіть культурної ізоляції від євреїв поза Ізраїлем, тим більше, що іврит поки що не став мовою більшості в світовій єврейській діаспорі і таким чином відділяє її від культурного життя Ізраїлю. Єврейська держава не може дозволити собі перетворитися на культурне містечко і взагалі законсервувати ті риси, що в період *ґолуту* — діаспори-вигнання — тримали євреїв в єврействі. Особливо тому, що серед асимільованих чи напівасимільованих євреїв цивілізованих країн нерідко — цвіт найвищої світової і місцевої (національної) культури.

З проблемами культурних орієнтацій ізраїльського суспільства зв'язані й оцінки різних єврейських політичних груп.

Сама по собі ідея відродження єврейської нації як альтернатива ідеї асиміляції єврейства в європейське суспільство є — принаймні на перший погляд — ідеєю глибоко консервативною. Єврейська діаспора повинна була не просто повернутися на землю предків, але й заснувати суспільство на засадах збережених або відроджених дуже давніх традицій. Перші хвилі колонізації Палестини і були пристосуванням діаспорних єврейських громад до умов місцевого арабського культурно-економічного побуту. Просто кажучи, приїжджі євреї зберігали побут і організацію, привезені ними з міст Європи і містечок Росії, а для обробітку купленої на місці землі наймали арабських робітників.

Це одразу породило проблеми, антагонізми і розколи в сіоністському керівництві.

Всі перераховані вище проблеми концентруються в тих точках напруження, в яких виникають найгостріші суперечності між *лівими і правими* в політичному житті Ізраїлю. Жар боротьби не завжди відчутний поза Ізраїлем, його приховує та обставина, що і ліві, і праві ведуть однакову війну за виживання єврейської держави і єврейської спільноти на клаптику Святої землі. Зокрема, не досить ясно розуміють напругу у нас в Україні, де великим авторитетом є Володимир (Зеев) Жаботинський, колишній одесит, провісник україно-єврейської консолідації. Зеев Жаботинський сприймається в Україні мало не як символ Ізраїлю, і більшості невідомо, що прах Жаботинського після проголошення незалежності Ізраїлю чекав 16 років на виконання заповіту — лише 1964 року труну Жаботинського перепоховано в Ізраїлі, на горі Герцля, неподалік від могили засновника сіонізму. Жаботинський утворив окрему організацію сіоністів-«ревізіоністів», яка займала гостро критичну позицію щодо майбутнього керівництва Ізраїлю. Створені прихильниками Жаботинського військові організації «Національна військова рада» (*Ірґун цваї леумі*, або *Ецель*) та «Борці за свободу Ізраїлю» (*Лохамей Ґерут Ісраель*, або *Лехі*, або «*група Штерна*») не підпорядковувалися керівництву Сіоністської організації (Єврейському Агентству) і командуванню Армії оборони Ізраїлю (*Ірґун га-Ґаґана*). Вони були розпущені урядом Ізраїлю 1948 року після убивства їх бойовиками представника Ради Безпеки ООН графа Бернадотта, керівники їх навіть були арештовані. До речі, майбутні праві прем'єри 70-х — 80-х років належали до групи Жаботинського: генерал Менагем Беґін очолював Ецель, Їцхак Шамір був у керівництві Лехі, а батько Бен'яміна Нетаньягу був особистим секретарем Жаботинського.

Суперечності правих і лівих сіоністів зосереджували в собі не тільки кон-

кретно-політичні несумісності, а й загальносвітоглядні незгоди, — і це були не тільки між'єврейські суперечки, а й розколи загально-цивілізаційного характеру.

Незважаючи на те, що сама ідея повернення на історичну батьківщину, відмова від асиміляції в духовну Європу і відродження власної втраченої культури є ідеєю консервативною, сіонізм від початку протистояв єврейському релігійному традиціоналізму. Сіоністський поворот в єврейському національному русі був настільки радикальний і навіть революційний, що релігійні авторитети в переважній більшості виступали проти відродження єврейської держави в Ерец Ісраель. Навіть раввіни єврейських поселень Палестини були проти сіонізму. Першим релігійним діячем, який відстоював правомірність сіоністського руху, був перший головний раввін ашкеназької громади Палестини періоду британського мандату Авраам Іцхак Кук.

Однак, в полум'яній апологетиці Кука крилися деякі загрози. Основна небезпека сіоністського руху з погляду релігійно-традиціоналістського полягала в тому, що єврейська «нація-держава» означала *світське поняття єврейства*. Кук обходив цю трудність тим, що ототожнював світське і релігійне поняття єврейства, обстоював думку, що поняття «єврей» релігійне в своїй основі.

Таке тлумачення відверто зв'язане з клерикальним поглядом на єврейську державу, що мала б бути підпорядкована іудаїстському духовному керівництву. Це був би радикально правий варіант, і було б дивно, якби з ним погодилося ізраїльське соціалістичне керівництво. І треба сказати, що відповідь на цей традиціоналістський виклик недостатньо виразна. Альтернативою релігійному поняттю єврейства мало б бути відповідне світське, секулярне поняття. В Ізраїлі проблема секулярного єврейства обговорюється постійно і безрезультатно. В ході обговорення висловлювались не тільки сумніви в можливості окреслити поняття «світський єврей» («просто єврей»), а й поняття «іудаїзм», — адже в іудаїзмі, як і в ісламі, немає «церкви» як інституції, що затверджує канони релігії, і напрямки в іудаїзмі досить різняться один від одного. Може видатися дивною позиція Бердичевського: «Природним ... було б визнання того, що будь-яка діяльність євреїв, що усвідомлюють себе такими, в якій би сфері вона не перебігала, є проявом справжнього єврейства»[1]. Така позиція нагадує жартівливе, але цілком правильне «визначення»: «фізика — це те, що роблять фізики». Це цілком вірно, оскільки реальна фізика знаходиться не в підручниках і журналах, а в головах і діях людей, які читають і розуміють книги і статті з фізики, читають лекції, сперечаються на семінарах, розв'язують задачі і т.п. Реальна наука — це тексти і мовні акти, а не літери на папері, мертві без людей. Але при цьому ми повинні знати наперед, що таке ті *фізики*, які «роблять фізику». Так само можна твердити, що єврейськість — це те, що роблять євреї; але спочатку треба визначити, хто ж ці євреї, які «роблять єврейство». І у Бердичевського є неявна відповідь на це питання: євреї — це ті, хто *усвідомлює себе* євреями. Відповідь абсолютно незадовільна, оскільки тут же виникає питання, хто «справжній єврей», а хто «несправжній» і тільки таким себе називає, кому про це дано судити і на яких підставах.

Аналогічні проблеми виникають і для будь-якої іншої нації. Але якщо нація державна, вона без відповідей може обійтись. Якщо вона за державність бореться або щойно створила її, вона спирається на традиційні уявлення, не

[1] Див.: Евреи и еврейство: Сборник историко-философских эссе / Сост. Рафаил Нудельман. — Иерусалим, 1991. — С. 300.

дуже замислюючись. А якщо вже існує «нація-держава», вона може спиратися на поняття політичної нації, не дуже турбуючись про наслідки.

У випадку єврейської «нації-держави» ситуація набагато гостріша. Оголосити, не питаючись, арабів-палестинців — громадян Ізраїлю «політичними євреями» було б безглуздо. Виходити з поняття «секулярного єврея» неможливо, але не можна виходити і з поняття «релігійного єврея». В Ізраїль приїхало багато євреїв-атеїстів, разом з євреями часто приїжджають члени їх сімей — неєвреї. Ситуація продовжує залишатися нерозв'язаною і двоїстою.

Проте, це не заважає постійному виникненню суперечності між правицею і лівицею — на іншій, незвичній основі. І тут доводиться згадувати знову про Жаботинського.

Жаботинський був противником соціалістичної течії, яка переважала в сіонізмі, оскільки послідовно відстоював принцип національної консолідації єврейства проти принципів класової консолідації, притаманних соціалізму. Здавалось би, на цьому можна поставити крапку, — адже практично всі сіоністські лідери виходили з національного принципу, і ніхто більше не говорив про *обраність єврейського народу*, ніж запеклий ворог Жаботинського соціаліст Бен-Ґуріон. Виходячи з того, що на практиці соціалісти нічим не відрізнялися в національних орієнтаціях своєї політики, автор прекрасної книги про Жаботинського і його палкий прихильник Ізраїль Клейнер вбачає в антагонізмах навколо його спадщини і особистості переважно суб'єктивні мотиви і явну несправедливість[1].

Це було б так, якби запропоноване соціалістами рішення стосувалося тільки конкретних ситуацій Ізраїлю (та й тут «праві» вибори і рішення досить виразно протистоять «лівим» у конкретній політиці). Але йдеться про принциповий вибір, що визначив долі держави Ізраїль. Єврейські соціалістичні ідеологи від Мозеса Гесса до Сиркіна, Борохова і Бен-Ґуріона наполягали на тому, що єврейське суспільство в Ізраїлі не може бути копією традиційного єврейського суспільства, сформованого за умов *ґолуту* — вигнання. Реально це означало, що в Ерец Ісраель повинні бути свої робітники і свої селяни, а не тільки ті професії і соціальні верстви, які склалися в міському і містечковому єврейському суспільстві Європи.

Радикальна соціальна трансформація єврейської спільноти — такий був напрям політичної думки сіоністів соціалістичного спрямування, і цей напрям переміг і дав ті разючі наслідки, які сьогодні демонструє *нова* єврейська спільнота держави Ізраїль.

В основі цих радикально-реформаторських ідей соціалістів-сіоністів, хоч би як дивно це видавалося, лежить гостра і навіть несправедлива національна самокритика таких німецьких соціалістів — євреїв за походженням, як Карл Маркс і Мозес Гесс. Слова Маркса «*емансипація єврейства є емансипація суспільства від єврейства*», ототожнення «єврейськості» і «єврейства» з «торгашеським духом» були спрямовані не проти євреїв, а проти «світової буржуазії» та її «торгашеського духу». І якщо Маркс послідовно пішов шляхом асиміляції і асиміляторства, то Гесс не зміг забути свого єврейства і сказав у зрілому віці надзвичайні слова:

«Ось я повернувся, після двадцяти років відчуження, і стою серед свого народу, беручи участь в його святах, радощах і днях скорботи, в його спомина і надіях, в його духовних війнах, як внутрішніх, так і тих, що ведуться проти культурних народів, між якими він живе, але з якими не може повністю злитися, хоча вже дві тисячі років співіснує і дихає з ними одним повітрям. Одна думка стоїть переді

[1] Див.: *Ізраїль Клейнер*. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. — К.; Торонто; Едмонтон, 1995.

мною, як жива, хоча я думав, що давно і навіки заглушив її в своєму серці: це — думка про мою національність, про єдність, яка невіддільна від спадщини моїх предків, від Святої Землі і Вічного міста, де зародилася віра в Божественну єдність життя і в братський союз, який буде укладено між усіма людьми»[1].

Справжнє джерело розходжень між цим піднесеним соціалізмом, наснаженим тим же Шіллеровим романтичним «Обнімітесь, мільони», що й соціалізм молодих Маркса і Гесса, з одного боку, і правим радикалізмом не менш романтичного Жаботинського, з іншого, полягає в тому, що емоційний, уразливий, поетичний і талановитий Жаботинський, якого приятель його молодості Корній Чуковський порівнював з пушкінським Моцартом, — Жаботинський не дозволяв ні собі, ні будь-кому іншому таких критичних закидів на адресу своєї нації, які дозволяли собі Маркс і Гесс. Хоча саме Жаботинський організував в роки першої світової війни єврейський легіон у британському війську і зробив більше всіх для психологічної самокритики сумирного єврейства і формування воєнної психології, він вимагає погодження між націями не на основі визнання національних вад і взаємних провин, а на основі взаємного визнання націй *такими, як вони є*.

Полеміка навколо ідейної спадщини Жаботинського триває. Жаботинського називають інтегральним націоналістом[2], і для цього є підстави. Він був наснажений італійським патріотизмом Рісорджіменто, національним почуттям Мадзіні і Ґарібальді, але торкнувся його і елітаристський націоналізм Муссоліні. І, хоч як це дивно, саме в принципі погодження «нація з нацією», через визнання нації як цілісності з усіма її недоліками і історичними гріхами лежав шлях Жаботинського до угоди з українським націоналізмом. Можливо, Жаботинський, визнаючи аутентичність і безпосередню пристрасність українського націоналізму попри властивий йому антисемітизм, навіть перебільшував націоналістичні мотиви в українській культурі і її нібито загальну антисемітську спрямованість. Проте, угода з українським націоналізмом йому видавалась вкрай необхідною. Політичний аспект справи полягає в тому, що всебічна угода неможлива була без порозуміння саме між правими політиками обох націй. Лівим і лібералам легше погодитися між собою, ніж правим націонал-патріотам. Ізраїльська правиця в цьому відношенні має добру проукраїнську традицію, що йде від Жаботинського. Але й соціаліст може прийняти правонаціоналістичний принцип міжнаціонального погодження в тому сенсі, що учасники компромісу мають свідомо переступити через своє історичне минуле, а не перекреслити і забути його. Щоб це було можливим, слід пам'ятати про тінь, яку відкидає власне минуле на сьогодення, і оцінити її як свою, а не чужу історичну тінь.

Політичні розходження між правими та лівими сіоністами знайшли вираз і в ставленні до арабської проблеми. Спочатку, перед лицем турецького чинника, і арабські, і єврейські лідери висловлювалися з великим оптимізмом про можливості взаємного компромісу. Серед висловлювань Жаботинського з цього приводу крім виразів легковажного оптимізму можна знайти і натяки на те, що араби розуміють лише силу. У всякому разі праві сіоністські політики покладалися також і на силу і готувалися до воєнних зіткнень з арабами. Найбільше говорить про справжні глибинні мотиви цієї політики упевненість Жаботинського в тому, що англійці підтримають євреїв Палестини, оскільки освоєння Святої землі є «звичайна колоніальна акція». Іншими словами, єв-

[1] Див.: *Гесс М.* Рим і Єрусалим. Останнє національне питання. 1862. Цит. за: *Шломо Авинери.* Основные направления в еврейской политической мысли. Библиотека Алия. — 1990. — С. 66.

[2] Див.: *Шломо Авинери.* Основные направления в еврейской политической мысли. Библиотека Алия, 1990. — С. 226—266.

рейська колонізація Палестини була, на його погляд, окремим випадком європейської — зокрема англійської — колонізації Азії і Африки. Парадокс полягає в тому, що Англія не мала ніякого бажання колонізувати Палестину за допомогою євреїв, — перед нею поставала щораз гостріше проблема полагодження стосунків з арабами. В арабо-єврейському конфлікті, що виник, Англія всупереч сподіванням Жаботинського все частіше опинялася на боці арабів.

Реальність тим не менш більше нагадувала сценарій Жаботинського, ніж лівий сценарій. Єврейська колонізація стала останньою хвилею європейської колонізації територій Середземномор'я, оскільки на землю Ерец Ісраель переселялися не ті євреї, що її покинули під погрози римських леґіонерів, а європейці за загальною культурою, люди, тісно пов'язані з усією тканиною економічного, політичного та духовного життя європейської цивілізації. Ці зв'язки виявилися сильнішими, ніж кон'юнктура англійської імперської політики, і держава Ізраїль стала для мусульманського Сходу втіленням християнського Заходу, авангардом Народів книги.

Так сталося, що чи не найболючішою точкою зустрічі західної цивілізації з архаїкою Сходу наприкінці XX століття в котрий раз стали Святі місця. Історія знову тупцює на цих землях, здається, безсила здолати інерцію віків, що надає всім конфліктам ідеологічного і тому нерозв'язного характеру. Аж доки не буде знайдено нову ідеологію війни і миру.

Постмодерн: метафізика і політика

Якщо вірити французькому енциклопедичному словнику, слово «постмодернізм» народилося в травні 1980 року. Про свою належність до «постмодерну» заявили спочатку декілька філософів, переважно лівих і в недалекому минулому навіть дуже лівих. Чисто камерні дискусії про вік Просвітництва і Постмодерн раптом переросли на захоплення досить широких кіл інтелектуальної та митецької еліти найновітнішою культурою і найновітнішою епохою, осмисленою як духовний кінець буржуазного суспільства і початок Найновітнішого часу.

Що ж таке «постмодерн»? В універсальному європейському енциклопедичному словнику про постмодернізм сказано: «течія катастрофізму, умовність літературних форм, фабули, розповіді, часте використання імітації, цитат, пародії, наслідування (Дж. Барт, С. Рушді, У. Еко та ін.); в архітектурі, графіці та промисловому дизайні поєднання історичних стилів, геометричних форм, часто контрасту кольорів; головні представники постмодерністської думки: Ж.Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Г. Сілвермен та ін.»[1]. «Катастрофізм» постмодерну радше слід окреслити як твердження про безглуздість і неосмисленність історії і людського буття, що дійсно відтворює в посиленому вигляді безнадію модерністського «декадансу» і не раз проголошувану концепцію абсурдності буття. Дуже схоже в згаданому французькому словникові: «художня тенденція кінця XX століття, яка слідує за модернізмом і пориває з його строгістю за допомогою певної фантазії, як в змісті, так і в формі»[2]. Це «модерн» з його дадаїзмом чи Сальвадором Далі, виявляється, був надто строгий!

Аналіз літературних творів, що належать сьогодні до найтиповішого постмодерну, привів Д.В. Затонського[3] до висновку, що класичними зразками «постмодерну» можна вважати також «Дон-Кіхот» Сервантеса, «Гамлет» і ще деякі твори Шекспіра, «Гаргантюа і Пантагрюель» Франсуа Рабле, «Життя і

[1] Див.: Універсальний словник-енциклопедія. — К., 1999. — С. 1100.

[2] Див.: Le Maxidico. Ed. de la Connaissance, 1996. — P. 872.

[3] Див.: *Затонский Д.* Модернизм и постмодернизм. — М.; Харьков, 2000.

думки Трістрама Шенді, джентльмена» Лоуренса Стерна. Риси «постмодерну» набуває кожне явище, до якого застосовні характеристики «сміхової культури», дані М.М. Бахтіним. Нервовий сміх, який супроводжує кожну зустріч людства з «нижнім світом» та його силами, має спільні риси з сьогоднішньою рафіновано-іронічною літературою «постмодерну». Думка Д. Затонського про вічні «коловороти» культури між модерном та постмодерном чи його аналогами в давній історії може бути підтверджена багатьма прикладами.

Але тоді слова «модерн» і «постмодерн» втрачають всякий зміст. Треба говорити про якісь інші, більш загальні цикли, припливи і відпливи людських надій. А до того ж при настільки загальному трактуванні «постмодерну» втрачають сенс саме ті його характеристики, в яких їх автори вбачали головне: відкриття корінного повороту в історії, який ставить крапку на всій епосі «Просвітництва», «Модерну» або «Нового часу».

Що ж стоїть за апокаліптичним проголошенням кінця цілої історичної епохи — Нового часу, так переконливо вираженим дуже чутливою до соціальних змін частиною європейських та американських інтелектуалів?

Перенесення початку епохи «Модерну» десь до Ґеґеля чи Д'Аламбера, а то й Кромвеля, Френсіса Бекона і Шекспіра, викликає протест у культурологів, але цілком логічне з точки зору істориків: йдеться про той самий «Новий час», що канонічно починається для Англії з XVII століття, для Франції — з кінця XVIII. Йдеться, як говорилось вище, про епоху європейського капіталізму, буржуазного суспільства і «цілераціональної діяльності». Ця епоха принципово інакше, ніж усі інші суспільства, легітимізує свої рішення — не пристосовуючи їх до минулого, не освячуючи справжньою чи уявною відповідністю до мудрості праотців, виходячи не з минулого як «золотого віку», а з майбутнього як «світлої мети» і, отже, з ідеальних принципів. Відповідно в нетрадиційному суспільстві «Модерну» мають бути раціонально осмислені і шляхи досягнення майбутнього. Традиціоналізм, що в усіх попередніх цивілізаціях не мав серйозного антипода, набуває в Європі Нового часу рис політичного консерватизму, що насправді є *консервативним реформізмом* — пристосуванням потреби в невпинному прогресі до світу непорушних традицій. І в той час, як консервативні ліберали чи ліберальні консерватори устами найвідчайдушнішого з них Френсіса Фукуями проголошують завершення історії, постмодерністи проголошують завершення *цілераціональної* історії і початок чогось цілковито нового.

Основний мотив, що рухає ідеологами постмодерну, — неприйняття тоталітарності в будь-якому виразі. В тому числі — і чи не найперше — тоталітарних претензій *розуму*.

Ідеологи постмодерну більш-менш одностайні в проголошенні своєї солідарності з індивідуалізмом Ніцше і охоче визнають справедливість ніцшеанської критики раціональності і об'єктивної істини. За цим криється суб'єктивістський радикалізм течії, що дійсно є спадкоємцем тієї європейської *радикальної лівої*, яка нерідко так небезпечно близько підходила до радикальної правиці. Як і вся філософія суб'єктивізму, постмодернізм насамперед відмовляє істині в статусі об'єктивного відображення реальності. В центрі уваги опиняється не когнітивний вимір, а зв'язані з прийняттям істини силові та інші соціальні наслідки, тобто істина цікавить постмодерністів як соціальний *інструмент*. Ідучи далі своїх попередників, постмодерністи заперечують можливість говорити про цілісного

«епістемічного суб'єкта», протиставлячи йому реальність у вигляді необмеженої множини різних і несумірних суб'єктів пізнання і чину. «Дзеркало», що мало б відображати реальність, виявляється розбитим на дрібні шматочки, з яких не зліпити цілого — бо не існує проекту, який би дозволив оглянути всі ці шматочки з понадлюдської висоти, щоб розгадати таємниці мозаїки. Існує єдиний механізм сполучення хаосу частинок в ціле — *комунікація*, в ході якої індивіди-суб'єкти дивляться не зверху, звідкись з недосяжних висот, а один одному в вічі і знаходять порозуміння, а не внутрішню єдність на основі проекту понадособистісного і понадчасового раціонального колективного Я. Постмодерн застерігає від раціоналізму, що міститься уже в гаслі Роджера Бекона «Знання — сила», — воно стало гаслом використання знання для концентрації сили в руках влади, що завжди прагне до тоталітарного контролю. Єдність суб'єкта пізнання, згідно з постмодерністською епістемологією, тільки прикриває спроби зосередити інформаційну владу в руках тоталітарних структур.

Ідеологія постмодерну іде по шляху Ніцше і суб'єктивістської філософії науки далі, ніж хотів піти Гуссерль. Як пригадуємо, Гуссерль, приймаючи суб'єктивістське трактування картини світу як картини суб'єкта пізнання, вбачав небезпеку для європейської цивілізації в тому, що віра в об'єктивну істину породжує боротьбу за монополію на істину, а тому — взаємну нетолерантність і агресію. На його думку, *раціональний* компроміс можливий на ґрунті здорового скепсису і визнання релятивності взаємних претензій. Це давало йому надію на порятунок європейського раціоналізму з його успадкованим від античності історичним здобутком — безконечністю принципів і ідеалів, досяжних у майбутньому. Власне, близьку концепцію відстоював Габермас в полеміці з постмодерністами.

Мартін Лютер супроводжує дітей до школи

Постмодерн відкидає саме цю перспективу. Теза про несумісність дискурсів, «наративів», культур з їх парадигмами і є радикальним проголошенням ірраціональності людського світу. Розумний діалог між людьми, що живуть у різних культурних просторах, неможливий, і компроміс треба шукати не в рамках раціональності, що на ділі є для людства Прокрустовим ложем, а між різними Я і різними спільнотами — незалежно від того, чи досягнуто взаємне *розуміння*, чи вийде з того угода взаємно глухих і німих. Іншим виразом цієї концепції є відмова від безконечно віддалених соціальних цілей (ідеалів «світлого майбутнього»), що нібито визначають смисл історичного чину, і орієнтація на сучасність, «тут і тепер».

З точки зору нової естетики найвизначнішою подією стала поява 1980 року роману Умберто Еко «Ім'я рози». Тут повною мірою втілено принцип, що досить туманно характеризується при ха-

Сутичка поліції з демонстрантами під час з'їзду демократичної партії

рактеристиках постмодерну як «часте використання імітації, цитат, пародії». Йдеться про те, що твори постмодерну побудовані в насиченому літературному просторі, вони незрозумілі поза великим літературним оточенням, сповнені натяків на нього і прихованого цитування, а нерідко і непомітних для непосвяченого фальсифікацій, тим самим — іронічні за своєю побудовою. Роман високоерудованого гуманітарія Еко — зовсім не *пародія* на культуру Середньовіччя чи на сучасний детективний жанр: уподібнення до найпопулярнішої масової індустрії для читання має той самий характер сміхової культури — торкання до «світу навиворіт», що й у Рабле, і у Сервантеса, і у Стерна. Такий прийом дозволяє зберегти витончену конструкцію твору і тримає цікавість читача. Наближенням до культурного абсурду постмодерн уподібнюється до віковічних спроб людства знайти спільну мову з «нижнім світом». Тільки якщо в архаїчних уявленнях це був світ демонічних інфернальних сил, то для постмодерністських інтелектуалів це світ безглуздості, безсенсовності буття і історії.

До речі, така двозначність відділяє *культуру абсурду* від самого абсурду і безглуздя: строгим канонам мистецтва протиставиться не руйнування, деструкція, хаос, а так звана *деконструкція*, що на ділі є рафінованою естетичною і філософською побудовою, спрямованою на відкриття істини через артикуляцію тієї реальної абсурдності буття, яка не піддається раціональному осмисленню і поясненню. Поняття деконструкції введене Дерріда, але чи не всі ідеї цього підходу до реальності закладено франко-румунським письменником Емілем Чораном (Сіораном) (див. його «Нарис декомпозиції», 1949), а класичною літературною деконструкцією-декомпозицією можна вважати «Улісс» Джемса Джойса.

Термін «постмодерн» народився досить пізно, і народився в Америці, зате був негайно підхоплений європейськими, насамперед французькими, філософами і літераторами. Але насправді перші виступи авторів, що стали постмодерністськими ідеологами, належать до ранішого часу: початком епохи постмодерністської «деконструкції» можна вважати появу в 1967 році одночасно трьох книжок Жака Дерріда — «Мовлення і феномени», «Про граматологію» і «Письмо та відмінність» («L'écriture et la différence»). В кінці 70-х уже йдеться про синтез естетичних і соціологічних настанов постмодернізму.

—Можна детально аналізувати саму по собі концепцію постмодерністської «нової епохи», але оскільки загальні дискусії про Модерн і Постмодерн ведуться з посиланням на соціально-культурні зміни в західному суспільстві, то варто спочатку пошукати основи відчуття кінця Нового часу саме в цій реальності. Що ж відбулося такого за десять-двадцять років до вибуху дискусій про постмодерн в західному суспільстві, що б можна було характеризувати як радикальний соціально-культурний перелам, який стимулював шукання в напрямку ідеології постмодерну?

Як правило, традиційний соціолог чи культуролог шукав би відповідь в економічних довідниках. Дійсно, статистика 60—70-х років минулого століття показала б нам спалахи економічної активності і її спади, що інколи ледве не сягали масштабів економічної кризи. Але треба насамперед констатувати, що до середини шістдесятих років західне суспільство дуже розбагатіло, в цілому справи у нього і в останній третині століття ішли дуже непогано. Певним рубежем стала саме середина шістдесятих, коли почав різко змінюватися зовнішній вигляд Америки. Старі почорнілі хмарочоси тридцятих років з їх пожежними драбинами почали нещадно зносити і заміняти грандіозними струнками конструкціями із металу і шкла. Архітектура все сміливіше заглянула в майбутнє, але істотно тут інше — суспільство нагромадило великі гроші, і це просто видно неозброєним оком. І тому повною несподіванкою для американського, а потім і для європейского суспільства стали студентські бунти та інші соціальні колізії 1968 року.

В 70-х роках в Європі і США почалася епоха нового консерватизму, але важко визначити цю добу просто як посилення позицій консервативних сил у суспільстві. Радше можна говорити про виступ нових лівих сил, і перемоги консерваторів були реакцією більшості населення на досить агресивний вихід на політичну арену рухів, так чи інакше спрямованих проти загальноприйнятих основ суспільного порядку. На цей раз вибух розпочався в Сполучених Штатах, де рухи студентські, екологічні, феміністичні, сексуальних меншин тощо поєдналися з могутніми рухами чорних і кольорових американців і буквально потрясали країну.

Студентські заворушення 1968 року були занесені в Європу з Америки. Вони прокотилися по всьому старому континенту, але найбільшої пристрасності набули в травні в Парижі. Коли на *мільйонному* мітингу молоді на Пляс Конкорд промовець сказав, що генерал де Ґолль назвав лівого лідера Кона Бендіта «одним німецьким євреєм», колосальний натовп на площі почав в знак протесту дружно скандувати: «Nous sommes les juifs allemands!» («Ми німецькі євреї!»). Масовість радикального невизначено гуманістичного протесту вразила не тільки керівні кола, а й традиційну політичну ліву — комуністів, які не знали, як реагувати на невідомо чим народжений протестний рух.

Молодіжна контркультура: Вудстокський концерт просто неба, що тривав три дні. 1969 р.

В Європі лівий рух 60-х — 70-х набув нових вимірів, оскільки тут, на відміну від Америки, віддавна існувала добре організована політична лівиця. У Франції на лівому фланзі перебувала комуністична партія, яка зберігала основний вплив на робітництво і почасти утримувала позиції серед інтеліґенції — незважаючи на моральні втрати, яких зазнали комуністи після викриття злочинів Сталіна, радянської інтервенції в Угорщині і вульгарних претензій Хрущова на тотальне керівництво літературно-мистецьким життям. Компартія Франції займала не таку виразно критичну позицію щодо КПРС, як компартії Італії або Іспанії, але й вона зро-

Віллі Брандт і Еріх Олленгауер під час бесіди, 1954 р.

била внесок в так званий *єврокомунізм*, відійшовши від бездумної підтримки комуністичної Росії в усіх її починаннях. Соціалістична партія Франції (СФІО — Section française de l'Internationale ouvrière, «французька секція робітничого Інтернаціоналу») аж до 80-х років не могла конкурувати з комуністами за своїми можливостями впливу, не мала надійної електоральної ніші в окреслених прошарках населення, її тверді прихильники становили близько 15 % електорату — стільки ж, як і праві радикали Національного фронту, підтримувані, до речі, частиною робітників. СФІО намагалася зберегти свої позиції при владі за рахунок компромісів з центром і була втягнута в різні малопристойні політичні комбінації, зокрема в колоніальну війну в Алжирі. Однак, політичний землетрус, спричинений новими лівими, вимагав не коректив до політичних програм традиційної лівиці чи лівого центру.

Рух нових лівих показав, що існує протестна спільнота, не репрезентована в традиційних політичних структурах. Якщо неоформлені і неартикульовані суспільні умонастрої і слабо політизовані громадські рухи — це політичні *Gemeinschaft*-«спільноти», а досвідчені в боротьбі за участь у владі політичні партії із своїми платформами і програмами, платною бюрократією і виборчими технологіями — це політичні *Gesellschaft*-«суспільства», то виявився кричущий розрив між лівими «спільнотами» і лівими «суспільствами». Новий лівий рух виявився антиструктурним утворенням, яке відображало якісь нові підходи і нові класифікації суспільних феноменів, що не вкладалися в традиційні системи стандартів і оцінок.

Показовий приклад Німеччини, де соціал-демократія тільки 1966 року була допущена до влади в складі Великої коаліції, а на виборах 1969 року вперше добилася успіху, який дозволив їй сформувати разом з лібералами уряд Брандта — Шееля. Успіх німецьких соціал-демократів був до певної міри відгомоном руху нових лівих: багаторічне правління консерваторів Аденауера і Ергарда закінчилося за умов економічного спаду, зростання безробіття і посилення радикально-правої «національно-демократичної партії» (НДП). Однак, Німеччина зробила величезний ривок в економіці і стала державою добробуту, рецесія тут не була такою вже істотною. Але раптом виявилося, що невдоволені жінки, невдоволена молодь; як пишуть історики СДПН Міллер і Поттгоф, «в різних прошарках населення ставились під питання уже утверджені авторитети, розподіл ролей, моделі мислення і образ поведінки. В громадській дискусії піднімалися теми, якими раніше займалися хіба що «вузькі кола спеціалістів» або сторонні спостерігачі. Все більше число громадян Федеративної Республіки приходило до переконання, що багато слід було б змінити. В політичному плані цей антиконсервативний настрій ішов на користь СДПН»[1].

Партії Віллі Брандта вдалось інтегрувати неясні реформістські сподівання під загальним гаслом її лідера «Зважитися на більшу демократію!» Максималь-

[1] Див.: *Миллер Сюзанна, Поттер Хайнрих.* Краткая история СДПГ. — М., 1999. — С. 223—224.

ного успіху СДПН добилася 1972 року, чималою мірою завдяки особистому авторитету Віллі Брандта. Однак, в подальшому розходження між лівою «спільнотою» і соціал-демократичним «суспільством» ставали все більшими, а розвиток ультралівого тероризму, що легко перейшов грані, які його відділяли від правого екстремізму, швидко створив умови, коли невизначена реформістська ейфорія пройшла. Особливо цьому сприяв прихід раціоналістичного соціал-прагматика Гельмута Шмідта на пост федерального канцлера, який Віллі Брандт 1974 року змушений був покинути внаслідок провокації радянської і НДР-івської розвідки (його співробітник Ґюнтер Ґійом був викритий як шпигун). Зростанню правих настроїв особливо сприяла конфронтація між німцями та іноземцями, які працюють в Німеччині на непрестижних роботах. Всього в Німеччині в 1980 року жило 4,5 млн. іноземців, з яких працювало менше половини — близько 2 мільйонів; основним чином це турки, що упертo не бажають інтегруватися в німецьке суспільство і живуть власною замкнутою громадою. Якби суперником соціал-демократів на виборах 1980 року був не одіозний Франц-Йозеф Штраус, вони могли б програти вже тоді. Блок соціал-демократів із лібералами розпався 1982 році з ініціативи останніх, і на зміну тринадцятирічному правлінню соціал-лібералів прийшла шістнадцятирічна пора консерватора Гельмута Коля.

Ще один приклад дає класичний репрезентант європейської лівоцентристської демократії — Швеція. Соціал-демократи правили тут майже без перерви з 1932 по 1976 рік, *44 роки*, за ці роки вони добилися величезних успіхів у перетворенні шведського суспільства на суспільство демократії, соціального миру і добробуту. Автор історичного нарису про шведську соціал-демократію Стіґ Гаденіус характеризує період 1968—

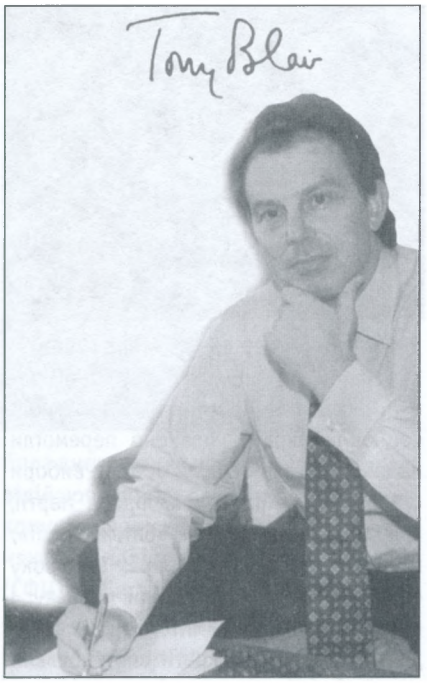
Рейґан і Горбачов

1976 років як період *сум'яття* (unrest). Рух нових лівих перекинувся 1968 року і на Швецію. Щоправда, в 1968 році соціал-демократи упевнено перемогли на виборах, але це були останні вибори старого Таґе Ерландера, лідера партії, що здобув визнання як «батько нації»; ще на муніципальних виборах 1966 року соціал-демократи потерпіли поразку, і це був тривожний симптом. Як пише Гаденіус, соціал-демократи «потребували нової області, яка могла б знову запалити ентузіазм робітничого руху і надихнути нову віру в зміни»[1]. Такої ідеології соціал-демократи не знайшли, і за умов світової рецесії і фінансової кризи вони втратили владу на шість років.

В різних країнах процеси перебігали по-різному — в Іспанії після смерті Франко 1975 року король Хуан Карлос відновлює демократію, і на тривалий час 1982 року до влади приходять соціалісти Феліпе Ґонсалеса; у Франції соціаліст Франсуа Міттеран обирався на два терміни якраз із 1981 по 1995 рр. (хоча прем'єр-міністри у нього були і праві — Ширак, Балладюр); в Англії 1964—1979 рр. невиразних лейбористів (Вільсон, Каллаґан) змінюють такі ж невиразні консерватори (Гіт), поки не настала ера Марґарет Тетчер (Thatcher). «Залізна леді» внаслідок перемог консерваторів на виборах обиралася прем'єром тричі (1979, 1983 і 1987 рр.) 1990 р. вона пішла у відставку, але її наступник — новий лідер консерваторів Джон Мейджор очолював уряд Об'єднаного королівства до

[1] Див.: *Hadenius Stig.* Swedish politics during the 20th century. — The Swedish Institute, 1990. — P. 125.

Тоні Блер

1997 року. Тільки тоді на виборах консерватори були так само розгромлені, як на виборах вісімдесятих років їх суперники — лейбористи.

Вісімдесяті роки в цілому для Заходу були роками торжества правих; вони символізуються іменами Маргарет Тетчер, Роналда Рейґана і Гельмута Коля. Поворот, здійснений Тетчер, найбільш показовий. Це була велика ревізія цілого напрямку соціального розвитку, задекларованого після війни лейбористами, і велика відплата торі, які зазнали тоді, 1945 року, нищівної поразки на виборах. В галузі внутрішньої політики партія Еттлі і Бевіна здійснила програму «демократичного соціалізму» і провела цілу серію націоналізацій. Уряд Тетчер рішуче покінчив із спадщиною «демократичного соціалізму» і не тільки приватизував майже усе, що лишалося державною власністю, але й зробив усе можливе для реалізації засад необмеженого лібералізму в економіці. Практичній діяльності консерваторів відповідає політична філософія лауреата Нобелівської премії з економіки фон Гаєка і «чікаґських хлопців», філософія лібералізму Роулса. Англійським консерваторам вдалося добитися видатних економічних успіхів, щоправда, ціною зростання безробіття. Здавалося, лівий поворот в Західному світі неможливий.

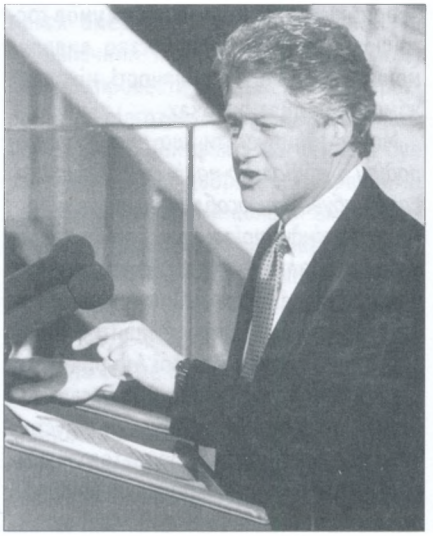
І тим дивовижнішим був крах англійського консерватизму на виборах 1997 року. Повернення лейбористів під проводом Тоні Блера стало не менш знаковим, оскільки це був уже новий лейборизм, що і гадки не мав про націоналізації і «державу-провидіння». Нове керівництво скасувало четверту статтю старої партійної програми, в якій передбачалося передати людям фізичної та розумової праці у загальне володіння засоби виробництва, право на їх продаж, обмін та справедливий розподіл продукції. Точніше, ця стаття залишилася в настільки пом'якшеній редакції, що вже не має жодного сенсу. Насправді відновлення впливу лейборизму базується не на регенерації соціалістичних цінностей, а на інших, нових засадах.

«Новітнім джерелом натхнення Тоні Блера і Ґордона Брауна, а також молодих радників керівництва є не Європа, а Сполучені Штати», — пишуть Джеральд Голтгем та Розалін Ґ'юс з Інституту досліджень Публічної бібліотеки в Лондоні[1]. В інтелектуальному аспекті це означає, що лейбористські партійні експерти, переважно з американською університетською освітою, є, як і Білл Клінтон, послідовниками Роберта Рейха — одного з співробітників і ідеологів команди американського президента. «Суть його переконань полягає в тому, що в сучасній глобальній економіці капітал та інвестиції легко перетинають географічні й політичні кордони. Єдиний специфічний ресурс кожної країни — це її народ. Глобалізація не-

[1] Див.: *Хольтам Джеральд, Хьюс Розалін.* Стан соціал-демократії у Британії // Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі. — К., 2001. — С. 277.

минуча; отже, єдиною доречною економічною політикою є інвестування в людей, тобто в освіту й професійну підготовку. Цей вплив визначає два лейтмотиви у промовах лейбористських лідерів: щирий песимізм щодо впливу національних урядів на розподіл доходу, тобто макроекономіку, і акцент на зменшення безробіття шляхом підвищення «працездатності». Останнє підкреслює важливість освіти і підтримку легко регульованого ринку праці... Вплив американських ідей у британському контексті полягає у концентрації уваги на невеличкій частці найнужденнішого населення — не більше 10 %. Зосереджуючись на відносно малій групі знедолених, можна досягти більшого, відмовившись від загального підходу до перерозподілу у суспільстві»[1]. Тоні Блер виступив із критикою нестримного егоїзму й економічного індивідуалізму ери Марґарет Тетчер, але його проект «кращого, чесного і більш змістовного суспільства» не орієнтований ані на загальну рівність, ані на вираження інтересів бідних соціальних класів. «Його мета полягає у перетворенні нових лейбористів в єдину національну партію, яка буде однаково уважно ставитися як до бізнесменів, так і до соціально знедолених»[2].

Власне, німецька соціал-демократія ще в Ґодесберзькій програмі відмовилася від курсу на усуспільнення виробництва, а поступове зменшення частки робітничого класу і переорієнтацію на «середні класи», службовців, інтелігентів і самостійних виробників вважала своєю заслугою. Проте, так відверто змінити свої соціальні ідентифікації, як це зробили «нові лейбористи», не наважився ніхто з членів Соцінтерну. Американізований варіант лівої політичної структури спирається, таким чином, не тільки на інші соціально-класові орієнтації, а й на *інші критерії розрізнення*

Білл Клінтон, сорок другий президент США

соціальних груп, ніж це було притаманне ранішим соціалістичним ідеологіям. Турбота про бідних залишається невід'ємною рисою лівоцентристської програми в будь-якому варіанті, але вона позбавляється максималістських рис егалітарної ідеології. Відповідно вперше ліві (Тоні Блер, зрештою, не любить такої самоідентифікації) не вимагали збільшення розмірів державних витрат на бідних за рахунок підвищення податків; спостерігачі зазначають, що подібна програмова вимога різко зменшила б число відданих Тоні Блеру голосів.

Такий поворот, натхненний американським досвідом і американською, обережно кажучи, *неконсервативною* ідеологією, змушує звернутися до уроків Америки останньої третини минулого століття.

Протестні рухи груп, що раніше, до кінця 60-х, або не вважались джерелом соціального неспокою, як, наприклад, жінки або сексуальні меншини, або не виявляли такої гострої активності, як от афроамериканці, — ці протестні рухи розквітають за умов не погіршення, а покращення загальної економічної ситуації. Точніше кажучи, реакція на погіршення економічного стану не тільки

[1] Див.: *Холлтам Джеральд, Хьюс Розалін.* Стан соціал-демократії у Британії // Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі. — С. 277.

[2] Там же. — С. 280.

збереглася, а й стала за нових умов гострішою, оскільки суспільство виявляє менше терпіння і терплячості, ніж, скажімо, в тридцятих роках.

Можна припустити, що *нові соціальні поділи і соціально-політичні ідентифікації набувають особливого значення саме в постіндустріальному суспільстві.*

Індустріальне суспільство, значно бідніше, ніж інформаційно-індустріальне, знає грубіші поділи й ідентифікації. Для старої Європи і старої Америки визначальною була різниця між багатими і бідними, особливо — бідними індустріальними робітниками, які до того ж позбавлені селянської консервативності і одержали в своєму колективізмі могутню зброю. Ліквідація бідності чи принаймні зменшення економічної відстані між багатими і бідними внаслідок науково-технічного прогресу виявили нові культурні підстави для антагонізмів. Несумісність соціальних груп зовсім не обов'язково випливає з відносної бідності одних і багатства інших; нового сенсу набуває *нерівність можливостей*, спричинена, наприклад, різницею в освіті і вихованні. Є багато підстав для приниження людської гідності і в суспільствах «загального добробуту».

Нові соціально-культурні розмежування народжують і нові форми асоціальності, з'являються антиструктурні об'єднання більш чи менш протестного характеру. Симптомом майбутнього усамостійнення молоді дещо раніше стала надзвичайна популярність англійської групи Бітлз (*Beatls*), вершина якої припадає на 1962—1970 роки. Група Бітлз не тільки була сигналом для спалаху аналогічних явищ в музичній мас-культурі, але й взагалі стимулювала розвиток молодіжних субкультур, які демонструють свою самостійність щодо культурного світу старших поколінь. Підготовкою до вибуху студентських та інших молодіжних рухів можна вважати і антиструктурні рухи: спочатку *бітників* кінця 50-х років (*beatnik* — від *beat* удар, штовхан, а також ритм, такт, розмір, суфікс *-nik* прийшов з єврейського середовища; спочатку говорили *beat generation* — досить вульгарне формулювання вислову «пропаще покоління»), а потім *гіппі* (*hippies*) середини шістдесятих років (слово народилось 1967 року) з притаманним цій спільноті культом свободи і ненасильства, вільного, соціально несанкціонованого кохання, демонстративною бездомністю і неохайністю, орієнтацією на цілі, досяжні «тут і тепер», тяжінням до таємниць східної культури і легкою наркоманією, — своєрідним варіантом гедоністичної аскези молодої західної людини XX століття. В свою чергу старші покоління не можуть зрозуміти і прийняти антиструктурного протесту і неприйняття традиційних основ суспільного життя, що посилює політичні позиції правих.

Для США особливе значення мала війна у В'єтнамі, боротьба проти якої стала надзвичайно важливим не лише американським, а й світовим політичним чинником. Саме в протестах проти війни у В'єтнамі формуються нові ідеології, спрямовані проти правого націоналістичного консерватизму. І дуже важливу роль в наростанні нових напружень відігравали етнокультурні та расові фактори, до яких, зрештою, належав і в'єтнамський.

Слід зазначити, що загострення расових конфліктів в Америці і Європі чималою мірою зумовлене було деколонізацією Африки і появою на її карті незалежних «націй-держав», а з ними і гарячих точок, де із застарілими трибальними антагонізмами перехрещувалися інтереси старих колоніальних держав, міжнародних корпорацій та двох великих військово-політичних блоків. До 60-х років в африканських країнах склалися еліти з європейською освітою,

які рвалися до самостійної політичної діяльності в рідних етнонаціональних рамках і прагнули якомога швидше і простіше подолати величезну культурну відстань до Заходу. Конфлікт у В'єтнамі сприймався як один із світових конфліктів, дійовими особами яких виступали уряди США, СРСР і Китаю та колоніально гноблений в'єтнамський народ. А оскільки військ Китаю чи СРСР в цій країні азійського Південного Сходу не було, а американські з'явилися там непрошеними, моральної підтримки уряд Ліндона Джонсона міг шукати тільки у агресивного антикомунізму.

Демократи вже вдруге після Кореї потрапляли в безвихідь, втягуючись в невиліковні ситуації через бездумне впровадження ліберальних принципів. До того ж невдовзі привід до інтервенції США — нібито напад на американські кораблі в Тонкінській затоці — виявився провокацією, сфабрикованою американськими спецслужбами. В'єтнамський конфлікт продовжувався 10 років, з 1965 по 1975 рік. Якщо з Корейського конфлікту Америку витягував правий, республіканський президент Ейзенгауер, то вилізти з В'єтнамського конфлікту вдалося його своякові — правому, республіканському президентові Ніксону, який укладав угоду про припинення вогню 1973 року. А через два роки проамериканський режим у Південному В'єтнамі розвалився під ударами комуністів.

Про це корисно згадувати, оскільки провал військової інтервенції США у В'єтнамі був провалом спроб силою і грішми *насадити демократію* в країні, яка цього не хотіла: режим, створений американцями у В'єтнамі, надзвичайно швидко прогнив від корупції і переродився на грубу військову диктатуру «наших мерзотників», яка була легко скинута повстанцями.

Треба сказати, що Ліндон Джонсон, спадкоємець Джона Кеннеді, не сприймався американським суспільством як небезпечний ліберал, хоча саме йому вдалося провести через Конгрес ті програми, які підготував неприйнятний ліберал Кеннеді. Той факт, що Кеннеді був убитий якимись добре організованими радикально правими колами американського суспільства, не викликає сумніву, хоча механізми змови, мабуть, навіки залишаться таємницею. Джонсон робив те, що не зміг зробити його зверхник, але в ньому не було тієї дратливої інтелектуальності, незрозумілих і претенційних орієнтацій на вищі цінності, які робили багатого і аристократичного молодого католика-ірландця непередбачуваним для пересічних консервативних американських політиків. Фактично з убивством Кеннеді 1963 року надіям на ліберально-демократичний ренесанс прийшов кінець, а якщо Джонсон був простуватим техасцем, то Ніксон просто вульгарним і безцеремонним політиком, «своїм хлопцем», що продовжував після Джонсона покоління президентів-«ковбоїв». Скандал з «Уотерґейтом», що 1974 року поламав Ніксону кар'єру, затіяла газета «Вашінґтон пост», та сама, яка підняла також і скандал навколо провокації адміністрації Джонсона в Тонкінській затоці; газета керувалась почуттям гидливості щодо політичних плебеїв, які прорвалися до верхніх поверхів влади, потіснивши аристократію нащадків «Мейфлауера» (першого корабля європейських колоністів в Америці, до спадкоємців пасажирів якого належала зокрема сім'я Рузвельтів). Після Ніксона і його спадкоємця — колишнього віце-президента Джералда Форда на один термін (1976—1980) президентська посада перейшла до Джіммі Картера, але цей переконаний демократ, глибоко релігійний гуманіст керував країною саме за умов граничного загострення суперечностей з СРСР у зв'язку з Афганістаном та порушеннями прав люди-

ни і увесь свій гуманізм спрямував на полагодження арабо-єврейського конфлікту (угода між Єгиптом та Ізраїлем в Кемп-Девіді 1978 року). З 1980 року два президентські терміни адміністрацією країни керує Роналд Рейґан, який реалізує програму консервативного лібералізму, максимально усунувши державу від втручання в економіку і забезпечивши корпорації великими військовими замовленнями у зв'язку з розгортанням останнього кола «холодної війни» — змагання на виснаження з радянською військовою економікою за перемогу в віртуальних «зоряних війнах».

Повертаючись до соціально-культурного повороту 80-х, можемо констатувати, що оформлення самосвідомості постмодерну припадає на епоху найбільших політичних успіхів того сполучення ліберальної та консервативної ідеології, яка одержала назву «неоконсерватизм». Філософські засади цієї переможної правої політики найбільш радикально і навіть дещо спрощено артикульовані Фердинандом Авґустом фон Гаєком. Як зазначалось, Гаєк заперечує право суспільства і держави брати на себе формулювання загальної суспільної мети; у зв'язку з цим заперечується не тільки право суспільства формулювати якісь принципи соціальної справедливості, але й саме її існування. Гаєк не відкидав ані поняття «ціль», ані поняття «справедливість»; з його точки зору, однак, цілі можуть переслідуватися лише індивідами і групами в рамках, обмежених правилами і нормами, а справедливість існує лише в негативній формі — тобто як заборона несправедливості, порушення «гідних правил поведінки». Варто процитувати його остаточні висновки з цього приводу, оскільки політична філософія Гаєка визнається майже як енциклопедія сучасної ліберальної демократії: «Я вважаю, що врешті-решт буде визнано: «соціальна справедливість» — це блукаючий вогник, який спокусив людей відмовитися від багатьох цінностей, що в минулому стимулювали розвиток цивілізації; це спроба задовольнити палке прагнення, успадковане від традицій малої групи, але безглузде у «великому суспільстві» вільних людей. На жаль, це розпливчасте бажання, що стало для людей доброї волі однією з найпотужніших спонук до дій, не просто приречене на розчарування (вже це було б досить прикро); як і більшість спроб досягти недосяжної мети, цей потяг може призвести також до вкрай небажаних наслідків, зокрема до знищення тих необхідних умов, у яких лише й можливий розвиток традиційних моральних цінностей, — умов особистої свободи»[1].

З цими словами варто співставити позицію найяскравішого філософа Постмодерну — Жака Дерріда. Для Дерріда поняття справедливості, як і поняття демократії, не піддається деконструкції, бо ідея справедливості є сама по собі умовою всякої деконструкції. Справедливість, постійно підкреслює Дерріда, нагадує дар, щирий подарунок партнеру після закінчення вигідної справи; він «додається» до комерції, обміну, економічного чи правового акта і тим самим підважує засади безсердечного світу взаємовигідності. Так само, як і даріння — віддарування, справедливість існує «поза правом, поза розрахунком та комерцією»[2]. Справедливість, як і подарунок-подяка, — кажучи формально, зайвий, але неминучий супутник зафіксованої правним чином процедури. Вчинення справедливості, — якщо це розуміти не як помсту, що якраз належить до сфери права, а як вдячність — вривається в формальну структуру, порушує *сухий* порядок, призводить до того, що у Шекспіра в «Гамлеті» визначається як «the time is out of joint» (в перекладі Лозинського «порвалась связь времен»). Справедливість не *розрахована* на майбутнє, вона взагалі не розрахована і належить не до світу «зав-

[1] Див.: *Хайєк Ф.А.* Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. Міраж соціальної справедливості. — К., 1999. — Т. 2. — С. 101.

[2] Див.: *Дерріда Жак.* Привиди Маркса. — Харків, 2000. — С. 75.

тра», а до світу «тепер». Тому вона плутає всі карти. «Необхідне роз'єднання, де-тоталізуюча умова справедливості, це саме тут її вияв у теперішньому — і відразу ж це й сама умова теперішнього та наявності теперішнього. Тут завжди виявляла себе деконструкція як думка дару та недеконструюємої справедливості, недеконструюєма умова будь-якої деконструкції...»[1]

Переклад надзвичайно темних текстів філософії постмодерну вимагає пояснення: будь-яка деконструкція заснована на ідеї справедливості — ідеї *безсенсовного*, не розрахованого на наслідки дарування іншому того, що є органічною власністю Я, *відторгнення* власності: тому вона, згідно з Дерріда, сама не може бути піддана нищівній процедурі деконструкції. Дерріда визнає неминучою подібну «месіанську есхатологію», що лишається «непохитною відносно будь-яких деконструкцій», — «це, можливо, досвід звільнюючого обітування, навіть формальність структурного месіанізму, месіанізму без релігії, ідея справедливості — яку ми завжди відрізняємо від права і навіть від прав людини — та ідея демократії — яку ми відрізняємо від її актуального концепту та від її визначених на сьогодні предикатів»[2].

Ці не дуже прозорі формулювання протиставлять пануючому в західному суспільстві консервативному лібералізму «постмодерністське» бачення кінця «цілераціонального» світу. Іще раз: йдеться про відмову не від засадничих принципів ліберальної демократії, а від розуміння їх саме як «потойбічних», трансцендентних принципів, які «живуть» чи «повинні жити» у майбутньому і звідти, з прийдешнього, осяюють смислами життя «тут і тепер». Дерріда свого часу активно протестував проти війни у В'єтнамі, так само як і проти комуністичного тоталітаризму (в 1981 році він навіть був арештований властями Чехословаччини). Постмодернізм — проти ліберального розуміння свободи і справедливості, але критикує він лібералізм *зліва*.

Мірою того, як утверджувався правоконсервативний антикомунізм в провідних країнах Заходу, протест постмодерну спрямовується проти неоконсервативної концепції «кінця історії». Симптоматичною в цьому відношенні була книга Френсіса Фукуями «Кінець історії та остання людина», видана 1992 року в Нью-Йорку і того ж року французькою мовою в Парижі. Дерріда показує спільність марксистського провіденціалізму з телеологією лібералів, цитуючи такі рядки Фукуями: «Гегель, як і Маркс теж, вважали, що еволюція людських суспільств не може бути безкінечною, але завершиться того дня, коли людство впровадить таку форму суспільства, яка б задовольнила його найглибші та найнеобхідніші потреби. Обидва мислителі визначили «кінець історії»: для Гегеля це ліберальна держава; для Маркса ж — комуністичне суспільство»[3].

«Завершення історії» означає втіленість ідеалу, перетворення його на *подію*: «Цей ідеал одночасно *безкінечний* і *закінчений*... Ось чому ця книга визначається також як гегельянська *та* марксистська»[4]. Реальність, як показує Дерріда, далека від завершеного ідеалу і тоді, коли йдеться про західну демократію. Досить навести перелік соціальних проблем сучасної цивілізації, які філософ вважає найкращим спростуванням тези про «кінець історії»: (1) безробіття, яке доповнене «теле-роботою» вдома і вводить в нову еру суспільну без-діяльність; (2) масове виключення з демократичної діяльності громадян без притулку; (3) нещадна економічна війна між державами — членами західної спільноти; (4) руйнівний характер сил

[1] Див.: *Дерріда Жак.* Привиди Маркса. — — С. 76.
[2] Там же. — С. 117.
[3] Там же. — С. 126.
[4] Див.: Там же.

міжнародного ринку, що викликають протекціоністські та інші бар'єри; (5) погіршення справи економічно слабших народів із зовнішнім боргом і розорення та голод на цьому тлі; (6) торгівля зброєю; (7) розповзання ядерної зброї; (8) «міжетнічні війни (а чи були вони колись іншими?) множаться, скеровані *архаїчними* фантазмами та концептами, примітивним *концептуальним фантазмом* спільноти, держави-нації, суверенності, землі та крові»; (9) світова влада мафій та наркобізнесу; (10) внутрішня неузгодженість міжнародного права, що суперечить європейським принципам національного суверенітету і водночас збудоване саме на правових підвалинах західної цивілізації[1]. Очевидно, перелік проблем можна продовжити, але тут істотний сам характер неприйняття ліберально-демократичної і ринкової дійсності: вона оцінюється і відкидається не з позицій абстрактно встановлених цілей чи ідеалів, а мірою страждань, що приносяться живим реальним людям світу «тут і тепер».

Формули Фукуями з їх явними євангельськими коннотаціями (постійними посиланнями на «добру звістку») радше належать до філософсько-політичного «ширпотребу» і розраховані на певний епатаж широкої публіки. Проте, вони виражають саму сутність претензій переможного неоконсерватизму. Орієнтація на принципи, до реалізації яких нібито свідомо чи несвідомо прямує історія, є суто ліберальною парадигмою і протистоїть консервативному реформізму з його прагненням до усунення окремих вад і пороків і орієнтації на збереження цілісності системи. Однак, наприкінці XX століття це «збереження цілісності» виглядає як збереження ліберальних принципів і *засад* західної цивілізації. У переконаного консерватора в політиці, лібералa в економіці Гаєка заперечення соціальної справедливості як мотиву і підстави реформ ґрунтується на тому, що традиційна спадщина вважається органічним і непорушним цілим, до якого можна щось додавати чи від якого щось (але не підвалини!) можна віднімати. Ліберальні засади радше виявляються заборонами, яких не можна порушувати задля підтримання «гідної поведінки». Суперечність між ліберальною та консервативною трактовкою основних суспільних засад чи то як ідеалів, до яких прагнуть в майбутньому, чи то як традицій минулого, які тільки обмежують активну творчість, знімається саме тоді, коли приймається есхатологія «кінця історії». Майбутнє стає сучасним і втрачає шкідливі риси «болотного вогника», перетворюється на грубу реальність і надійно, не старіючи входить до минулого.

Що ж протиставиться цій концепції? В політиці це була ліво-центристська лінія, представлена, з одного боку, європейською соціал-демократією, з іншого — поміркованим ліберально-гуманістичним центризмом Білла Клінтона і Тоні Блера. У основному пункті — ставленні до ідеї справедливості — неконсервативний центр відверто пориває з соціалістичною традицією егалітаризму, вбачаючи задачу не в ліквідації нерівності, а в ліквідації за допомогою суспільства крайньої бідності. Повністю використовуючи допінгові властивості конкуренції вільного ринку, лівоцентристські політики переносять соціальну опіку на сферу освіти та інформації, підтримуючи центральні точки суспільної нервової системи. Але, як і в правому варіанті, залишається недоторканим світ принципів і ідеалів, що формує обличчя Заходу. Лівоцентристський політикум не виходить за межі ліберально-демократичної ідеології. Рішучий розрив із ліберально-консервативною есхатологією прокламує постмодерн.

[1] Див.: *Дерріда Жак.* Привиди Маркса. — С. 144—148.

Лідери французького Постмодерну в молодості, в кінці 50-х років, пережили ренесанс і кризу марксизму в його новітніх варіантах і не шукають поновлення лівих чи комуністичних ідеалів середини століття, навіть у формі єврокомунізму. Дерріда, який ніколи марксистом чи комуністом не був, написав книжку на захист Маркса уже 1993 року, — але Маркса як *привида*, що вимагає справедливості.

Щоб зрозуміти природу постмодерністського протесту проти торжества неоконсерватизму, варто спершу звернутися до ключових уявлень про людський взаємозв'язок, поєднання індивіда з соціальним цілим.

Вище було наведено цитату з Дерріда, що характеризує всякі війни (бо для нього всі війни врешті-решт є міжетничними конфліктами). Війни керуються «*архаїчними* фантазмами та концептами, примітивним *концептуальним фантазмом* спільноти, держави-нації, суверенності, землі та крові». Щоправда, Дерріда ігнорує війни громадянські, але й вони врешті керуються не менш архаїчними фантазмами спільноти — спільноти бідних проти багатих. Це означає, що особистість для того, щоб вступити в війну, має розчинитися хоча б почасти в спільноті, прийнявши її фантазми, втратити себе і жити майбутнім, сферою ідеального і уявного, що віднині визначає смисл повсякденності і власного життя, яким можна пожертвувати. «Вступити в війну» можна трактувати і метафорично, розглядаючи класову чи міжетнічну боротьбу як евентуальність війни чи навіть прелюдію до неї. В суспільстві, де всі проблеми зрештою зводяться до змагання двох великих груп населення, — бідних і багатих, — відносини між особистостями опосередковані політичними посередниками, як відносини між етносами — посередництвом «націй-держав». Чи не найкращим прикладом такої суспільної організації була система «ферайнів» в соціал-демократії Ваймарської Німеччини, де все життя робітника — соціал-демократа від дитячого садочку до поховальної контори проходило в політизованому ґетто.

Між тим і великі соціальні рухи, і суто індивідуальні переживання соціальної несправедливості завжди мають індивідуальні мотивації. Злидні, як показав ще Гоголь, а за ним Достоєвський, переживаються людьми як *приниження*, і боротьба за шматок хліба є боротьбою проти приниження. Не тільки Леонард Нельсон відкрив фундаментальну роль почуття гідності як рушійну силу суспільного організму — це показав уже Кант.

Сучасне суспільство західного зразка обмежило тиск бідності, але не ліквідувало всіх джерел приниження і не гарантувало гідного існування кожному. Навпаки, підвищення життєвого рівня нижчих класів населення за умов інформаційної відкритості суспільства загострило потребу в гідності і відчуття соціальної несправедливості. Не стало меншим і прагнення до об'єднань у політичні групи з цілями, що простираються далеко в майбутнє. Однак, смисл історії і моральнісна оцінка теперішнього часу все менше орієнтовані на віддалені цілі, до яких нібито дрейфує суспільство, і все більше апелює до самоствердження особистості. Ненасильницькі рухи, яскравим вождем одного з яких був Мартін Лютер Кінґ, прагнуть бути моральнісними не в силу своїх цілей, а за самою своєю природою.

Ставлення до майбутнього — це ставлення до надлюдського, наднидивідуального в теперішньому, сучасному, «модерні». Якщо людина знаходить своє «я» тільки в колективності, тільки відчужуючись у надособиснісну сферу, доступ до якої можливий лише через

повну довіру до цінностей і рішень *спільноти*, то тоді життя перетворюється на самопожертву і чекання «благої вісті», реалізацію принципів, закладених у «світлому майбутньому».

Чи перевернула ця постмодерністська ідеологія світ? Чи стала вона симптомом нової ери, яка покінчила як з марксистським, так і з неоконсервативним Другим пришестям?

Звертаючись до політичної і економічної реальності, можемо сказати, що кардинального перевороту не сталося. Але якщо йдеться про духовний світ людства і механізми цивілізаційного розвитку, то Постмодерн, можна думати, став важливим симптомом.

Постмодерн не створює альтернативного світу політики чи альтернативної лівиці. Він претендує на позицію над усіма політичними світами, зверхньо і іронічно оцінює самі соціальні ідентифікації і оцінки. За цим криється насправді не позиція «над сутичкою», не політична незаангажованість, а прагнення відділити світ соціальних дій, конформних і політично оформлених як елементи світового порядку, від світу моральнісних соціальних оцінок.

Постмодерн не відкидає ідеї прогресу: він вимагає осмислення ситуацій розвитку, виходячи з самоцінності індивіда. Не з майбутнього, не з ідеалів і принципів, а виходячи з загострених больових відчуттів сучасності. Індивід конечний і смертний. Зв'язок з майбутнім можливий тільки через межу індивідуального існування, через смерть, через Стікс, Океан, через Левкадську скелю, що на межі «цього» і «того» світу.

Критика Модерну розпочата Горкгаймером і Адорно ще в роки війни, і вони обрали як модель для своїх міркувань «Одіссею». На думку авторів «Діалектики Просвітництва», Гомерів Одіссей постійно втікає від міфів, рятуючись за допомогою нових і нових міфів. «Саме туга за батьківщиною породжує пригоди, за допомогою яких суб'єктивність — чия найдавніша історія представлена в «Одіссеї» — рятується від доісторичного світу. У тому, що поняття батьківщини протистоїть міфу — який фашисти брехливо хотіли видати за батьківщину — полягає найглибший парадокс епосу»[1]. З цього приводу Габермас зауважує: «Відроджуючі сили, ритуальне повернення до коренів (котре, як показав Дюркгейм, забезпечує соціальну солідарність) є життєво необхідним для колективної свідомості. Однак такою ж мірою необхідний і чисто ілюзорний характер цього повернення до коренів, від яких кожен член родової спільноти — у міру того, як він формує своє Я — повинен постійно позбавлятися»[2].

Ці тлумачення міфа про Одіссея можна було б звинуватити в довільності і модернізації — адже існують більш-менш точні і надійні методи аналізу міфів. Сам вислів «істинна інтерпретація» викликав би протести в постмодерністському середовищі, яке не в ладах з поняттям наукової істини. Зрештою, залишимо цю проблему відкритою: приймемо вслід за Гайдеґґером, що існує всього лише «подія істини», а як саме вона відбувається, як відбираються істини і відділяються від помилок, — деталі цієї «події» залишимо поза нашою увагою. Пошуки Телемахом свого батька і пошуки батьком, Одіссеєм, шляху назад до батьківщини для «постмодерного» Джойса були пошуками поєднання в духовній Європі її язичницько-античної та середземноморсько-єврейської спадщин. Для Горкгаймера і Адорно, гірких критиків Просвітництва, Одіссея була іносказанням драматичної історії і античних, і просвітницьких спроб звільнити особистість на основі проекту раціоналізму — історії, що виявилася безупинним повторенням міфології при спробах знайти коріння особи в «своїй» прадавній спільноті.

[1] Цит. за: *Габермас Юрген.* Філософський дискурс Модерну. — К., 2001. — С. 110.

[2] Див.: Там же.

В невпинній Одіссеї людського духу відбуваються прориви до майбутнього через Стікс, що відділяє світ мертвих від світу живих, — адже майбутнє відділене від нашого конечного життя Левкадською скелею, повз яку безтурботно мандрує Одіссей. Епос Гомера поєднує риси фольклорної оповіді про хитрого суперника богів з поетикою «шаманського лету» через країну богів і мертвих. Мандри Ісуса Христа по людському світу мають риси такої ж священної подорожі, тільки «навиворіт» — в смертному людському світі подорожує Бог в іпостасі Єгошуа з Назарету. Але якщо Одіссею необхідно знайти *врятування у своїй вітчизні* через випробування, то Христу потрібно випити до дна чашу людських скорбот *для вирятування* (*избавления*) *людства*, для великої сакральної спокути. Найстрашніше, що його чекало на цьому шляху, — навіть не смертна загроза, а позірна легкість, з якою йому в пустині Негев сатана-Мефістофель пропонував обійти всі труднощі. Піддавшись на спокуси в пустелі, Христос впав би у великий Фаустів гріх — задля великої мети віддав би безсмертну душу. Суть диявольських спокус — в прирівнюванні моральної сили, сили духу до земної влади, влади голоду і добровільного рабства на ґрунті віри в чудеса. Відкидаючи підступні пропозиції нечистого, Христос відстоює незалежність морального закону в нас самих, що його символізує в Євангелії чиста віра, від корисливих міркувань і раціональних розрахунків. І не випадково перший післясталінський твір в СРСР, який викликав гнів правителів, називався цілком в дусі євангельської традиції Достоєвського: «Не хлібом єдиним».

Спокушання Боголюдини Христа в пустелі — сусідство Бога з нечистим, що є неодмінною ознакою людського існування і надає останньому характер трагічної боротьби. Пришестя Христа і, зокрема, друге пришестя із великою апокаліптичною катастрофою («страшним судом»), — це християнський аналог повернення Одіссея. Кінець історії мислиться як перевідкриття вічних цінностей, в ході якого неминуче «розпадається зв'язність часу» (the time is out of joint).

Постмодерн перетворює кожну мить сучасної історії на «кінець світу», оскільки кожна мить є водночас «початком світу» — *майбутнього немає*, його щомиті творять живі з того матеріалу, який дає сучасне. Чи це — риса новітніх часів? Радше ні, — так було завжди, що, власне, і твердять філософи постмодерну, викриваючи традиціоналістську прив'язаність до надчасу як консерваторів, орієнтованих на вічні цінності минулого, так і лібералів, яким диктують поведінку вічні цінності з майбутнього. Це — позиція найрадикальніша, якщо тільки радикальним може бути небезпечне сусідство з вульгарним «бери від життя все, що можеш». Послідовно захищаючи філософію точковості «тепер», ми дійсно розриваємо зв'язність часу і опиняємося в хаосі окремих воль. Можливо, це єдиний шлях, на якому можна переосмислити все і наново знайти найнадійніші позиції, які зв'яжуть розсипаний час?

Трагедія людини полягає в тому, що в цей сучасний світ, світ «тут і тепер», включене минуле з його жахами, «*архаїчними* фантазмами та концептами, примітивним *концептуальним фантазмом* спільноти, держави-нації, суверенності, землі та крові» (Дерріда). В одному тісному глобалізованому суспільстві живуть минулі і майбутні епохи, і це сповнює атмосферу XX століття тим страхом-депресією *Angst*, який в келії Лютера породжує Люцифера. Це, на жаль, не метафора, бо сьогодні разом і поруч живуть кати-убивці і їх потенціальні жертви. На початку століття в колоніальних закутках планети агресивна іні-

ціатива була у «білих» господарів, сьогодні вона у тих, хто засвоїв верхівки західної цивілізації і зберіг та примножив ненависть упослідженого і закомплексованого. І немає надії на те, що колись усі ці драми будуть вичерпані, а людство повернеться до втраченого «золотого віку» у вигляді віднайденої Ітаки або побудує «світле майбутнє» з принципів і норм, заданих *a priori*.

Nota bene можна зауважити, що до налаштованих в дусі віковічного «перед-постмодерну» справедливо було б віднести не тільки Сервантеса, Рабле і Стерна, Шекспіра, а й Достоєвського. Розчаровані російські ліві-фур'єристи створили антиеволюціоністську соціальну і філософську концепцію, позбавлену ліберальної ідеї прогресу як смислу історії і орієнтовану на позачасові «почвенные» цінності. Змирившися з консервативною владою, визнавши, що велика імперія — єдине досягнення російської історії, вони пророкували, що кожна спроба історичного чину в напрямі до «світлого майбутнього» тільки відродить старі перейдені жахи. І в цьому було зерно вищої правди, яке, на жаль, реалізувалось у практиці більшовицької революції. Російський антиліберальний критицизм твердив, що прогрес можливий тільки як моральний прогрес, і тут теж є своя правда. Мірки прогресу моральні, «науково-технічний прогрес» чи соціальний поступ з моральною деградацією просто не є прогресом. Можна тлумачити євангельську оповідь про спокушання Христа в пустелі як притчі про неприпустимість використання економічних спокус («хліба»), влади і гіпнозу віри в чудеса для торжества християнської віри. Достоєвський по суті тлумачив спокушання Христа в пустелі як незалежність *моралі* від світу грошей, влади і сліпої віри. Висока людяність і моральність над усе має торжествувати незалежно від економічних, владних і супернатуральних чинників.

Тому звичні і правильні слова про Достоєвського й іншого «почвенника» — Данилевського як консерваторів мають бути істотно доповнені. Взагалі кажучи, ці явища знаходяться вище контексту тогочасної російської історії і неспівставні з заурядним політичним консерватизмом. Уроки історії XX століття співзвучні з пересторогами великих гуманістів минулого, якщо навіть вони були неправі як політики. Не випадково до філософії Достоєвського ліві мислителі XX століття звертаються частіше, ніж реакціонери. І серйозне переосмислення теорії і практики соціалізму, власне, починається в Радянському Союзі з перевідкриття Достоєвського і, зокрема, з невеличкої статті Юрія Карякіна «Антикомунізм, Достоєвський і достоєвщина», опублікованій, хоч як це парадоксально, в міжнародному органі комуністичних партій — часописі «Проблемы мира и социализма».

Привиди Маркса

Нерідко говорять про кризу, в якій у 80-х роках опинилася економіка СРСР та його сателітів внаслідок надмірного напруження, викликаного гонитвою озброєнь. Дійсно, маючи в 6—8 разів менші виробничі можливості, за час «застою» СРСР зумів вирівняти співвідношення сил, витрачаючи при цьому на війну безпосередньо близько третини, а з урахуванням непрямих видатків — мабуть, близько половини всього національного прибутку. Чи була соціалістична економіка напередодні Перебудови в стані економічної кризи?

І в нормальному розвитку сучасність завжди містить множину можливих світів, про вагу кожного з яких можна говорити лише в термінах імовірностей. Криза означає достатньо високу імовірність

краху всієї системи; однак, може з'ясуватися, що система, пройшовши через кризову точку, «точку біфуркації», виявиться, за словом Лейбніца, в «кращому з можливих світів», або «звалиться на хорошу структуру», як висловлюються математики. Вирішити долю може або випадковість, або ряд розумних чи, навпаки, помилкових стратегічних рішень.

Сценарій розвитку кризових подій у ринковій економіці однаковий скрізь: криза фондового ринку, криза ринку валютного, розорення банків і падіння фінансової системи, і, нарешті, хаос і перспектива краху соціально-економічної системи в цілому, — можливість, яка покликає до життя кардинальні рятівні стратегії. В СРСР, де мали ціни продукти виробництва, але не підприємства, фондового ринку не було, і можна говорити тільки про динаміку і ефективність виробництва, що не знаходили відображення в грошовій оцінці підприємств у вигляді цін на їх акції.

Стагнація виробництва назрівала давно, стала явною в період Перебудови (в Україні ріст припинився в 1990 році), але в напівтоварному, напівдержавному сільському господарстві труднощі були завжди. Загострилися вони в останній Хрущовський рік, коли почався імпорт хліба, а симптоми краху очевидні вже з початку 80-х років, коли сільське господарство стало не просто порівняно неефективним, але й збитковим. Загальна криза економіки настала тільки після падіння комуністичного режиму, в 1992 році, коли гіперінфляція та обвальне скорочення виробництва підвели до краху фінансової системи і в Россії, і в Україні.

Можна твердо сказати, що система виробництва в СРСР не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості була неефективною або малоефективною. Всупереч передбаченням Леніна, радянський соціалізм не створив економіки з продуктивністю праці, вищою, ніж ринкова. Нам постійно доводилося наздоганяти технологічні досягнення Заходу, концентруючи всі кошти, ресурси і зусилля на вибраних напрямках, і чим тонші технології породжував науково-технічний прогрес, тим більше виявлялася неповороткість і примітивність системи «розвинутого соціалізму».

Великі підприємства в СРСР призначались для безумовного виконання напружених і масштабних державних завдань. Якщо врахувати, що для виготовлення основної продукції вимагалась іноді тисяча підприємств-суміжників, то зрозуміло, що промислові підприємства, надіючись передусім на себе, створювали по можливості більше допоміжних виробництв, нерідко мало не середньовічного технічного рівня. Директори накопичували про всяк випадок величезні запаси, неприпустимо обтяжливі з «капіталістичної» точки зору. Крім того, підприємства не могли надіятися на державне забезпечення своїх співробітників житлом, медичними, спортивними, дитячими установами і так далі і обростали величезним вантажем служб соціального призначення. Подібне підприємство лише близько третини вартості своїх основних фондів використовує для основного виробництва; близько чверті фондів вимагається для додаткового і непрофільного виробництва[1].

Така не тільки структура окремого підприємства — подібні вади мали цілі галузі і вся система.

Вся економіка країни будувалася в розрахунку на мобілізацію всіх сил на стратегічно важливих напрямах *за будь-яку ціну*, незважаючи на які завгодно втрати. Стагнація виробництва в 90-х роках, після приватизації і переходу до ринкових відносин, зв'язана з тим, що неповороткі індустріальні монстри нездатні до самостійного ринкового плавання, в яке їх закинула навіть початкова і часткова лібералізація економіки.

[1] Див.: *Верховодова Л.Т.* Инвестиционная привлекательность крупных предприятий // Мониторинг экономики Украины. — 1997. — № 4(23).

Аналіз радянської економіки здійснено багатьма експертами, і всі погоджуються, що система ця не була ефективною. Але все ж залишається незрозумілим, чи можна вважати той стан, в якому вона знаходилася, *кризовим*: ріст продовжувався аж до спроб її реформувати. Особливо неоднозначні оцінки воєнної промисловості: на думку її колишніх керівників, не може бути й мови про те, що СРСР програв Заходу змагання в сфері озброєнь.

18 червня 1982 року впродовж семи годин проводилась великомасштабна репетиція ядерної і космічної війни. СРСР начебто був готовий до всього і міг продовжувати боротьбу за перемогу в зоряних війнах. А 1983 року випробування космічних перехватників було припинено, Ю.В. Андропов оголосив про припинення робіт по створенню космічної зброї. СРСР відмовився від продовження гонки озброєнь на найновітніших напрямах. Керівництво СРСР дійшло висновку, що нав'язаної американцями віртуальної війни в космосі країна не витримає.

Чому? Адже продукція нашого воєнно-промислового комплексу була найдешевшою в світі. Так, орбітальна ракета «Циклон» коштувала «всього» $2,7 мільйона. Звичайно, ця сума могла викликати посмішку; відомо, що все, чого потребувало воєнне підприємство, оцінювалося за умисне заниженими цінами, відома і штучність офіційного курсу долара. Вираження вартості товарів у цінах набуло міфологічного характеру. Це стосується не тільки воєнно-промислового комплексу. Вся економіка трималася на низькому рівні зарплати, а низька зарплата трималася на низьких цінах на продукти, а низькі ціни на продукти не відповідали цінам, які держава платила колгоспам — на закупках м'яса і молока держава багато втрачала, бо за Хрущова спроби підняти ціни і хоч трохи наблизити до реальності викликали серйозні проблеми. Відчутні доплати за кожен кілограм молочних та м'ясних продуктів держава надолужувала новим і новим підвищенням цін на сільськогосподарську техніку і добрива. В результаті посилювався ціновий хаос, і «раціонально заплановані» ціни *не відповідали жодній реальності*.

Але тут виникає чисто абстрактне питання: а якій реальності повинні відповідати «правильні» ціни? Можна сказати, що в капіталістичному світі ціни встановлюються хаотично, через ринкову *стихію*, і тому в кінцевому підсумку мусять відповідати своїй *вартості*, а в соціалістичному світі ціни встановлюються *раціонально*, з певною соціальною метою, і нічому не відповідають. Але це суперечить теорії Маркса, згідно з якою якщо є ринок, гроші, товарообмін, то ми можемо говорити про реальну, справжню вартість, що відповідає *кількості праці, яка міститься в товарі*, і вимірюється кількістю затраченого на виробництво товару робочого часу. Ці характеристики вартості врешті було визнано діючими і за соціалізму. «За соціалізму величину суспільно необхідного часу і вартість товару, а також і його ціну визначають планомірно, на основі свідомого врахування вимог закону вартості та ін. об'єктивних законів економічного розвитку»[1]. Цим об'єктивним законам і мусить відповідати встановлена «на наукових засадах» ціна.

Можна скільки завгодно іронізувати з приводу розумності «планомірно визначених» цін, і доводити, що насправді «свідоме» визначення цін не відповідало реальній вартості і вносило повний хаос. Але подібна критика соціалізму залишається *критикою з марксистських позицій*, з позицій теорії вартості, розвинутої Марксом на основі класичної теорії Адама Сміта. Але якщо ми ра-

[1] Українська радянська енциклопедія. — К., 1978. — Т. 2. — С. 127.

зом з сучасною економічною наукою переглянемо підстави класичної політекономії, то що залишиться від поняття «*справжня* вартість»?

Повертаючись до трудової теорії вартості Маркса, можемо відзначити її — з сьогоднішньої точки зору — *архаїчний* характер, визначений особливостями філософії і наукового мислення XIX століття.

Теорія Маркса в тому вигляді, якого він їй надав у «Капіталі», була імітацією «Логіки» Геґеля, де з найпростішого поняття «буття» в силу його діалектичної суперечливості («єдності буття і небуття») поступово народжувався світ духа, а, отже, і реальності. Так само Маркс «виводив» все з «найпростішого» поняття економіки — товару як єдності споживної і мінової вартості. Ця обставина не раз підкреслювалась, але майже не говорять то про те, що і Геґель не був оригінальним у спробах вивести світобудову з найпростіших понять. А між тим у Геґеля був попередник — Ґете, який подібним чином намагався розв'язати проблеми фізики — будував теорію світла, виходячи з «діалектичної єдності» *світла і тіні*. Натурфілософія Ґете забута як псевдонауковий курйоз, філософія Геґеля увійшла в історико-культурну пам'ять людства як *примарне відображення реальної історії духа*, а єдиний науковий чи хоча б наукоподібний фрагмент марксизму — економічна теорія Маркса — залишається предметом політизованих суперечок.

Основною ідеєю теорії Маркса є подвоєння природи товару внаслідок розгляду його «з боку якості і з боку кількості». У Адама Сміта це знайшло відображення у поділі поняття «вартість» на «*споживну* вартість» та «мінову вартість», яка знаходить вияв у ціні. У Маркса за чуттєво сприйманою мінової вартістю стоїть її реальна невидима основа — вартість як така. (Німецьке *der Wert* перекладено в офіційних російських виданнях «Капіталу» спеціальним словом «стоимость», а взагалі воно означає як *вартість*, так і *цінність*, і *ціну*, так що ранні російські переклади *Wert* як *цінність* цілком коректні і навіть краще виражають суть справи, зокрема якщо йдеться про споживну цінність).

Річ як цінність — кожна *корисна* річ — є «сукупність багатьох властивостей і тому може бути корисною різними своїми сторонами. *Відкрити* ці різні сторони, а, отже, і різноманітні способи вживання речей, є справа історичного розвитку» (курсив мій. — *М.П.*). Отже, цінність речі не створюється, а відкривається. Тут же, посилаючись на економіста XVII століття Барбона, Маркс наводить приклад: «Властивість магніта притягувати залізо стала корисною лише тоді, коли за її допомогою було відкрито магнітну полярність»[1]. Ця проста думка була основною філософською ідеєю молодого Маркса ще тоді, коли він вороже ставився до Сміта і знаходився під впливом матеріалістичного тлумачення Фоєрбахом суб'єктивістської філософії Фіхте. Порівняно з сороковими роками змінився тільки погляд Маркса на роль *праці* у визначенні корисності. Маркс продовжує говорити, що корисність речі *не створюється, а відкривається*, а відкриття корисності є справою історичного розвитку людства; але тепер, в «Капіталі», він наголошує на тому, що корисною річ робить *праця*, і саме *конкретна* праця, що надає продукту визначених, корисних споживачеві властивостей. Зрештою, він не вважає, що корисна річ, в яку не вкладено працю, не має споживної вартості. Але вона не може мати *ціни* і бути товаром. Адже якщо працю не вкладено, предмет, — наприклад, цілинні землі, ліси чи чиста вода, — не має *вартості*[2]. В ранніх філософських рукописах на першому плані була саме цінність природного світу для людини, що визначається не лише вкладеною у світ навко-

[1] Див.: *Маркс К.* Капитал. — М., 1955. — Т. I. — С. 42.

[2] Див.: Там же. — С. 47.

лишніх речей конкретною працею людини, а всіма її *сутнісними силами*: «Тому... всі *предмети* стають для неї *опредметненням* самої себе, ствердженням і здійсненням її індивідуальності, її предметами, а це означає, що предмет стає *нею самою*. Те, як вони стають для неї її предметами, залежить від *природи предмета* і від природи відповідної йому *сутнісної сили*; бо саме *визначеність* цього відношення створює особливий, *дійсний* спосіб ствердження. Оком предмет сприймається інакше, ніж *вухом*, і предмет ока — інший, ніж предмет вуха»[1].

Це насамперед *філософія* людини, філософська антропологія, що продовжує традицію Канта, — світ *являється* людині як «річ-для-нас», внаслідок активного і вибіркового ставлення людини до світу, *вибору*, зумовленого потребами життєдіяльності. В економічній теорії Маркс полишає важливі позиції філософії опредметнення «сутнісних сил», щоб наблизитися до економічної практики, і допускає перші невідповідності з практикою і здоровим глуздом.

А от щодо ідеї *вартості* як втіленої в товарі *абстрактної* праці, то краще почати з прикладу.

«Ілюструємо це простим геометричним прикладом. Для того, щоб визначати і порівнювати площі всіх прямолінійних фігур, останні розсікають на трикутники. Сам трикутник зводять до виразу, повністю відмінного від його видимої фігури, — до половини добутку основи на висоту. Точно так само і мінові властивості товарів необхідно звести до чогось спільного для них, кількісні видозміни чого вони репрезентують. Цим спільним не можуть бути геометричні, хімічні або якісь інші природні властивості товарів. Їх тілесні властивості беруться до уваги взагалі лише остільки, оскільки від них залежить корисність товару... Якщо абстрагуватися від споживної вартості товарних тіл, то у них лишиться лише одна властивість, а саме те, що вони — продукти праці. ...Від них нічого не лишилось, крім однакової для всіх *примарної* предметності, простого згустка позбавленої відмінностей людської праці, тобто затрати людської робочої сили безвідносно до форми цієї затрати... Як кристали цієї спільної їм усім *суспільної субстанції*, вони — вартості, товарні вартості»[2]. (курсив мій. — *М.П.*).

Істотне тут розуміння вартості як *субстанції*, про що Маркс неодноразово говорить і далі. Якщо 20 аршин полотна прирівнюється 1 сюртукові чи один квартер пшениці — *а* центнерів заліза, то, отже, кожен із цих товарів зокрема прирівнюється чомусь третьому, а це і є шукана «субстанція». Повертаючись до геометричного прикладу, ми мусили б сказати: якщо дві різні фігури мають однакову площу, то це означає, що кожна з них прирівнюється до їх *субстанції*, «кристалу», що називається «площа». Половина добутку основи на висоту виявляється «згустком» праці, в даному випадку — інтелектуальної, чимось «третім», що становить собою істинну природу, субстанцію реальних трикутників. Вони можуть являтися нам в різних координатах (різних місцях і положеннях на дошці чи на папері, різному вигляді), та їх сутність («річ-у-собі» геометричних фігур) — це величина площі як їх абстрактна «кристалізована» субстанція.

Міркування про субстанції і акциденції — натурфілософський спосіб мислення, давно пережитий природознавством. Повертаючись до роздумів про «субстанцію» товару, Маркс діяв у стилі численних арістотелістських «Начал натуральної філософії», хоча й видозміненому від Ніколая Кузанського до Ґеґеля діалектикою, псевдораціональною по формі, містичною по суті. Все, що пов'язане з розмовами про

[1] Див.: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Из ранних произведений. — М., 1956. — С. 631.

[2] Див.: *Маркс К.* Капитал. — М., 1955. — Т. 1. — С. 43—44.

«субстанцію», має викликати у сучасного читача велику підозру.

Однак сформульований Марксом підхід до «субстанції» має й інші риси, що дозволяють провести аналогії з сучасними математичними методами природознавства.

Великий німецький математик Фелікс Кляйн у своїй відомій «Ерланґенській програмі» в 1871 році, через чотири роки після виходу в світ першого тому «Капіталу», сформулював погляд, згідно з яким геометрія вивчає властивості фігур, які зберігаються за певних рухів (перетвореннях координат). Не властивості точок, ліній, трикутників тощо, не «субстанцію» геометричних фігур, а те, що *не змінюється* за певних змін їх положень — *інваріанти перетворень*. Наприклад, евклідова геометрія вивчає ті властивості фігур, які зберігаються при поворотах фігур на кут та при переміщеннях їх на площині. Такий підхід був поширений на механіку, коли зміну положення тіла в часі почали розглядати як зміну однієї з координат — часової — і представили класичну механіку як просторово-часову «геометрію Галілея», а теорію відносності Ейнштейна — як «псевдоевклідову геометрію Мінковського». 1918 року всім законам збереження було знайдено відповідні інваріанти перетворень (теорема Еммі Нетер). Сьогодні задачі кінематики успішно зводяться до задач статики і розв'язуються як задачі геометрії (методи кінематичних графів), що зробило наочною мову теорії інваріантів.

Як повторення спроби Ґете і Геґеля на економічному матеріалі конструкція Маркса така ж фантастична, але як теорія вартості вона побудована як *метафора теорії інваріантів*, що вгадувало контури теоретичного природознавства другої половини XIX століття.

З точки зору ідеї інваріантів Марксова економічна теорія ставила задачу вивчати не корисні властивості товарів (це — задача товарознавства) і не їх ціни (мінову вартість), а те, що не змінюється за певних змін цін. Іншої економічної реальності просто не існує. Наведені Марксом приклади могли б бути ілюстрацією до вільного і метафоричного тлумачення вислову «інваріант». А головне — шляхом до вивчення вартості товару як інваріанта мав бути аналіз його «цінової поведінки», в якій за коливаннями мінової вартості — ціни — встановлювалось би те, що залишається сталим при всіх цінових «перетвореннях».

Інваріант перетворень не є ні субстанцією, ні «чимось третім» *поряд* з його варіантами. Власне, Маркс говорить близькі речі, коли підкреслює суто суспільний характер вартості: «Ви можете обмацувати і розглядати кожен окремий товар, робити з ним що завгодно, він, як вартість, залишається невловимим»[1]. Але Марксів світ «суспільних субстанцій» теж є реальністю, хоча і примарною, і саме в цьому його примарному світі здійснюються всі неспостережувані суспільні процеси.

Продовжуючи аналогії з теоретичним природознавством, можна сказати, що Марксова політекономія спирається на ідеї, відомі в XIX столітті як «закони збереження матерії і енергії». «Згусток праці», «витрата людської робочої сили» — це *втілення в річ енергії*. Маркс залишається досить архаїчним матеріалістом; для нього в товарі є лише «сума всіх різних корисних робіт» («згусток праці») плюс «певний матеріальний субстрат, який існує від природи, без жодного сприяння людини. Людина в своєму виробництві може діяти лише так, як діє сама природа, тобто може змінювати лише форми речовин»[2]. І Маркс цитує економіста XVIII століття Пьєтро Веррі: «Всі явища Всесвіту, чи породжені вони рукою людини, чи загальними законами

[1] Див.: *Маркс К.* Капітал. — Т. 1. — С. 54.
[2] Там же. — С. 49.

природи, являють собою не дійсну творчість, а лише перетворення матерії».

Тут прихований матеріалістичний консерватизм Маркса, який не залишає йому можливостей вийти за межі світогляду механіки його часу. Всі види робіт є не вільні творіння людського розуму й уяви, а рекомбінація речовини природи, бо вони «являють собою продуктивну витрату людського мозку, м'язів, нервів, рук і т. д. і в цьому розумінні — одну і ту ж людську працю. ...Вона є витратою простої робочої сили, яку в середньому має тілесний організм кожної звичайної людини, що не має жодної спеціальної підготовки»[1]. Приблизно це в фізиці називається *роботою*, а здатність виконати роботу — *енергією*. Для «роботи» розуму тут просто не лишається місця, бо вона несумірна з матеріальними витратами мозку і нервів.

На такому хисткому фундаменті побудована концепція «експлуатації людини людиною», що на ній ґрунтується політична філософія Маркса.

Маркс не ігнорує якісної різниці між кваліфікованою розумовою і грубою фізичною працею, але намагається репрезентувати складну працю через просту («менша кількість складної праці дорівнює більшій кількості простої»)[2]. «Зведення складної праці до простої» ілюструє обмеженість теорії Маркса *енергетичними* вимірами і її повну неспроможність врахувати виміри *інформаційні*. Звичайно, безглуздо попрікати його за це. Для теоретико-інформаційного підходу час прийшов тільки в другій половині XX століття.

В 50-х роках Маркс писав, що капіталіст купує *працю* робітника, в 60-х, в «Капіталі», — *робочу силу*. Йому здавалося, що це було справжнім науковим переворотом, хоча «купівля робочої сили» означала не більше, ніж купівля тієї ж праці *як можливості* («робоча сила існує тільки як здатність живого індивіда»)[3]. Робоча сила — це можливість виконати певну роботу, тобто енергія. Вся теорія полягає в тому, що реалізація робітником своєї енергії (здатності до праці) не тільки повертає капіталісту гроші, витрачені на найм робітника і купівлю обладнання і сировини, але й приносить додатковий прибуток — «додаткову вартість». З боку робітника «витрачається певна кількість людських м'язів, нервів, мозку і т. д. — кількість, яка має бути знову відшкодована»[4], тоді як капіталіст без будь-якої праці і затрати «м'язів, нервів, мозку і т. д.» кладе собі в кишеню «додаткову вартість» лише тому, що є власником приміщення, верстата та сировини. Дочитавши до цього місця (а майже всі читачі «Капіталу» обмежувалися першими розділами першого тому), робітник повинен був грюкнути кулаком по столу і вигукнути: «Отже, власник мою працю просто краде!»

Досить визнати, що організаторська й інтелектуальна праця теж є працею, і вся ця концепція летить шкереберть.

Тут виникає ще одне питання, на яке Маркс дає вкрай непереконливу відповідь. Що потрібно для того, щоб відшкодувати витрати робітником його «м'язів, нервів, мозку і т.д.»? За Марксом, «...вартість робочої сили є вартість життєвих засобів, необхідних для підтримання життя її власника»[5]. Як же визначається ця вартість — кількістю калорій? За мінімумом чи за максимумом? Маркс мусив би сказати, що робітникові платять лише мінімально необхідне для того, щоб він не вмер і вигодував дітей собі на зміну. Але класик відступає під тиском фактів. «З іншого боку, розмір так званих необхідних потреб, рівно як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать переважно від культурного рівня країни, до речі значною мірою і від

[1] Див.: *Маркс К.* Капітал. — Т. 1. — С. 50—51.
[2] Див.: Там же. — С. 54.
[3] Див.: Там же. — С. 177.
[4] Див.: Там же.
[5] Див.: Там же.

того, за яких умов, а, отже, з якими звичками і життєвими домаганнями сформувався клас вільних робітників. *Отже, на протилежність іншим товарам визначення вартості робочої сили включає в себе історичний і моральний елемент*»[1] (курсив мій. — *М.П.*).

Визначення вартості робочої сили Марксом не тільки включає в себе історичний і моральний елемент — воно наскрізь є морально-історичним. Адже можна запитати: а що, коли хазяїн платитиме робітникові менше, ніж йому треба для відновлення життєвих сил? Робітник раніше помре? Подумаєш! Скільки напівголодних, хворих і виснажених робітників на світі помирає в сорок років і раніше, — і що з того? На зміну їм у бідних суспільствах може прийти маса бажаючих! Натовпи людей, готових кинутися на будь-яку роботу за наймізернішу платню, можна бачити чи не в більшості країн на периферії сучасної цивілізації. Ми вже маємо досвід того, що найманій робочій силі можна місяцями взагалі не платити зарплати, — і нічого!

Заявити, що вартість робочої сили визначається тим, що необхідне для її відтворення, не можна безвідносно від моралі. Так би *мало бути по справедливості*, але так не обов'язково є. Виплачуючи робітникові зарплату, хазяїн не цікавиться тим, чи вистачить це йому і його дітям. Він готовий взагалі не платити, якщо буде така можливість. Рівень зарплати визначається конкуренцією на ринку робочої сили, тобто співвідношенням попиту і пропозиції, — *більше нічим*. На ділі вимога обмежити мінімальну заробітну плату необхідним для виживання робітника і його сім'ї прожитковим мінімумом є *моральною* нормою, якої Маркс вголос не міг визнати як філософ-матеріаліст, але яку сором'язливо вводив під виглядом економічної необхідності. Хоча тут необхідності не більше, як в посиланні на відносність «життєвих домагань» робітника, що дозволяють включити в число необхідного також «звички» до комп'ютера, автомобіля і власного будиночка, пославшись на традиційно високий (та ще й зростаючий) «культурний рівень країни».

В «Капіталі» ми знайдемо передбачення і апокаліпсису капіталізму внаслідок витіснення робочої сили машинами, і здешевлення товарів та збільшення їх маси при зменшенні сумарної вартості внаслідок того ж технічного прогресу. Однозначної відповіді на питання, що чекає капіталістичне суспільство, теорія Маркса не дає, що помітили вже його перші учні і послідовники. Уже вірний учень Маркса Каутський змушений був посилатися на те, що життєвий рівень і потреби робітника зростають разом з культурою суспільства. А це вже було введенням норми і етики в теорію марксизму, бо явно апелювало до *справедливості*. Революціонерам залишалося сподіватися, що кризи перевиробництва ставатимуть все жорстокішими, і робітничий клас буде підведений до ліквідації приватної власності на знаряддя та засоби виробництва цими періодичними катаклізмами. Як ми знаємо, і ці сподівання не справдилися. В дискусіях з Каутським і Бернштайном ліві соціалісти, в тому числі Ленін, просто закривали очі на факти і твердили, що робітничий клас живе все гірше і гірше і змушений буде піти на світову пролетарську революцію. В середині XX століття в це вже ніхто не вірив навіть у Москві на Старій площі, в ЦК КПРС.

От, власне, і вся *теорія* марксизму. Що ж до «теорії формацій», то вона взагалі випадає з загального плину міркувань класиків. Адже експлуатація людини людиною пояснюється як присвоєння додаткової вартості, а це має місце

[1] Див.: *Маркс К.* Капітал. — Т. 1. — С. 178.

лише при перетворенні робочої сили на товар. Якщо ж робоча сила не є товаром, то незрозуміло, як можна говорити про присвоєння «додаткової вартості» і про те, що класи феодалів, міщан-буржуа чи селян — це групи людей, які можуть експлуатувати одна одну (вислів належить Леніну, але ідея цілком марксистська). Підставою «експлуатації» раба і кріпака виявляється банальне насильство. В основі «теорії формацій» у Маркса лежала інша ідея — поділу історії суспільства на три періоди: *несвободи* виробника, його *формальної* свободи (капіталізм) і *реальної* свободи (комунізм), але ця ідея залишилася в рукописах 1857 року, оскільки ґрунтує періодизацію історії не на економічних, а на владних і моральнісних принципах.

Спроби визначити «субстанцію вартості» були відкинуті економічною наукою XIX—XX століть, і вона все більше зосереджувалась на «споживній вартості» та практичних рецептах, що підвищували ефективність ринкової економіки і грошового господарства. Від «теорії вартості» залишилась лише проста ідея *собівартості* як рівня затрат на товар, нижче якого не можна опускати ціну товару. В загальнотеоретичному плані найбільший інтерес являли теорії, що їх уже після Другої світової війни назвали маржиналістськими (від *marge* — край, межа) і які були започатковані ще сучасниками Маркса — Джевонсом, Вальрасом та іншими. Маржиналісти вивчали поведінку цін на певний товар у пограничних ситуаціях — від виходу товару на ринок до насичення ринку. Спочатку марксист, потім один із теоретиків маржиналізму, видатний україно-російський економіст М. Туган-Барановський останню свою статтю присвятив перспективам створення загальної теорії цінності на шляхах узагальнення різних конкретних теорій — маржиналістської теорії виникнення і насичення ринку на певний товар, психології сприйняття (де є також процес насичення, описаний законом Вебера—Фехнера) та інших описах орієнтації людини в цінностях.

Але якщо вартість — не більше ніж «річ-в-собі», фантом, привид, теоретичний конструкт, якому в економічному житті не відповідає нічого, то можна встановлювати ціни довільно, навіть до певних меж ігноруючи собівартість чи надолужуючи заниження цін їх підвищенням на інші товари! Що, власне, і робили в радянському Держплані!

Маржиналізм і споріднені теорії є феноменологічними, оскільки вони формально описують процеси і дають задовільні передбачення і практичні поради, але відійшли від наївних прагнень розкрити «субстанцію вартості». В певному розумінні це наближає їх до того ряду фізичних теорій, які обмежувалися математичним описом процесів і констатацією інваріантів. Оскільки все ширше в науці застосовувалися теоретико-імовірносні методи, створювалося враження, що скрізь йдеться тільки про прагматичні успіхи в передбаченні результатів, а не про істину як відповідність теорії прихованій сутності реальних процесів. Однак, ситуація змінилася, коли теоретико-імовірнісній трактовці було поставлено у відповідність теоретико-інформаційну.

З теоретико-інформаційної точки зору в аналізі природи і суспільства з'являється новий вимір, що його можна назвати мірою порядку. Інформаційно система тим багатша, чим вона має вищу міру упорядкованості і, відповідно, нижчу ентропію. Відповідно було показано, що підвищення упорядкованості (зниження ентропії) можливе і в неживій природі. Інформаційний вимір не еквівалентний енергетичному, упорядкованість системи не виражається в затратах енергії. Інформація, на одержання якої необхідний мінімум енергетичних затрат, може бути вкрай важли-

вою і принести колосальну економію енергії. В сукупності з математичними методами аналізу нелінійних процесів цей напрямок наукового мислення дозволив скласти цілісну картину світу, в якій значною мірою одержали пояснення і процеси життя, і механічні та теплові процеси.

З інформаційної точки зору робота, здійснювана людиною, є насамперед реалізація не енергії, а інформації, — планів і розрахунків, свідомо поставлених цілей, *проекту*. Слово projeter народилося в старофранцузькій мові в кінці XIV століття із слова jeter — «кидати» і означало буквально «кинути вперед, далеко, з силою», а переносно — кинути поглядом, тобто ще далі, ніж це можливо реально і фізично. Проект — це те, що пропонується до реалізації і що існує тільки за обріями сучасного, в майбутньому. Маркс у своїй відомій фразі про різницю між бджолою і архітектором по суті і оцінював працю через свідомо поставлену мету, але йому не вистачало наукового матеріалу для того, щоб зрозуміти, наскільки недоречні спроби підійти до аналізу *смислу* людської роботи тільки з мірками енергетичних затрат.

В сучасному складному виробництві, як і в простому виготовленні товару на продаж, головне — підпорядкувати всі трудові дії і затрати енергії осмисленій меті, що включає в себе не тільки організацію виробничого процесу, а й знаходження ринку для виробів. Продаються і купуються на перший погляд речі, але по суті — не вони самі по собі, а *проекти*. Якщо я купую хліб чи черевики, проект їх майбутньої долі до смішного простий, але вже купівля цвяхів і дощок є елементом складнішого проекту — будівництва цілого і, отже, *виробничого* споживання. Проект завжди має стратегію, передбачає здобутки, втрати і ризики. На ринку зустрічаються проекти продавця і покупця і починається *гра*, яка не зникає і тоді, коли вони не торгуються і б'ють шапками об землю, а вичікують, шукають інших продавців і покупців і взагалі грають в гру, що називається *конкуренцією* і має власні стратегії і близькі та далекі цілі. Видається, ніби на ринку торгують минулою, витраченою працею; насправді на ринку торгують майбутнім.

Простий акт купівлі-продажу віддзеркалює дуже складні стратегії учасників, далекі інформаційні процеси, приховані за примітивністю матеріальних дій. В гру з обох сторін завжди входять можливості. Можливостей позбавляється і покупець, віддаючи гроші, і продавець, віддаючи товар. Скільки готовий скинути в ціні продавець? Звичайно, у нього є нижня межа — собівартість товару, тобто ціна затрат його виробництва. Але нерідко він готовий продати і нижче цієї ціни. Продавець рахуватиме, коли він більше втратить, — коли продасть задешево чи коли зовсім не продасть. Скільки готовий заплатити покупець? Покупець заплатить не більше, ніж він втратить, якщо відмовиться купувати. Акт купівлі—продажу відбувається у віртуальному просторі майбутніх втрат і прибутків, тому що за реальним процесом обміну стоять стратегії, проекти, інформаційні процеси, визначені зрештою *упорядкованим* цілим суспільства. В таких випадкових, стохастичних процесах складаються ціни, що мають характеризувати цінність товарів для суспільства як цілісності.

Запропонована Марксом теорія суспільства була неспроможна передбачити жодного економічного і соціального феномена, тому що вона прагнула бути суворо детерміністською, як вся наука XIX століття. Але суспільна наука не може бути суто детерміністською, бо вона описує і пояснює імовірносні, нелінійні й інформаційні процеси. В ній має бути закладено різницю між минулим і майбутнім, часову асиметрію. Закони

збереження і відповідні інваріанти перетворень залишаються вірними, але вони не пояснюють саме тієї появи нового, творіння порядку із хаосу, яка становить суть життєдіяльності взагалі і людської життєдіяльності зокрема.

Майбутня теорія вартості можлива тільки як теорія, побудована на засадах сучасних синергетичних і інформаційних уявлень. Сказати, що Марксова теорія просто не відповідає дійсності, було б надто вульгарно: вихідні її принципи, на яких будується так звана «теорія вартості і додаткової вартості», є цілком правомірними, але дуже грубими припущеннями, на яких можливо побудувати лише теорію із вкрай обмеженими горизонтами. Феноменологічні теорії економічної поведінки набагато ефективніші, але прагнення створити всеохоплюючу теоретичну картину ринкової економіки вимагає ще великих наукових зусиль.

Найбільш переконлива якраз філософська частина конструкції Маркса, що стосується світу як цінності *для людини*. Вона орієнтована на людину як суб'єкта, але по суті альтернативна філософії Гуссерля і сучасному суб'єктивізму, зберігаючи упевненість здорового глузду в «відповідності думок і реальності» і сполучаючи її з певним антропоцентризмом. Все те, що говорили філософи про цінність світу *для людини*, в наукових термінах говориться сьогодні про об'єктивні процеси як носії *інформації*. Чи є інформація властивістю самих речей і явищ навколишнього світу, чи її *відкривають*, — а чи інформація знаходиться в нас, і її *створюють* зусиллями волі і інтелекту? З одного боку, це об'єктивні природні і суспільні процеси, будучи сприйняті нами, дозволяють нам проникнути в таємниці світу і про щось повідомляють, тобто *несуть інформацію*, яку нам залишається тільки *відкрити*. Точнісінько так, як ми відкриваємо «корисність речей». З іншого боку, всі ці процеси залишились би мертвими і мовчазними, якби ми не нагромаджували в собі самих знань і умінь, якби не *навчилися запитувати у природи*. Чи *створюємо* ми тим самим інформацію? Ні, ми *перетворюємо на інформацію* незалежні від нас процеси, коли розвиваємо свої базові знання і умієм ставити навколишньому світові все точніші і розумніші запитання.

Що ж залишилось від теорії Маркса сьогодні? Питання не буде таким драматичним, якщо ми проведемо аналогії з іншими науками. Навряд чи Маркса можна порівнювати з Ньютоном чи Ейнштейном, що створили хоч і однобічні, зате гранично загальні теоретичні картини світу. Але те, що він робив, безумовно відноситься до науки, а не ідеологічного шарлатанства, і крім того містить в собі великий моральнісний заряд. Цю останню обставину мав на увазі Дерріда, коли писав, що Маркс став прийнятний після того, як зникли породжені ним режими і він перетворився на привид.

Дерріда цитує слова Поля Валері: «Тепер, на величезній терасі Ельсінора, що пролягла від Базеля до Кельна, яка простяглася від пісків Ньюпорта до боліт Сомми, до крейдових відкладень Шампані, до гранітів Ельзасу — європейський Гамлет вдивляється в тисячі привидів. Але ж він інтелектуальний Гамлет. Він роздумує над життям та смертю істин. Йому слугують привидіннями — всі предмети наших протиріч; йому соромно за всі пишні назви нашої слави (...). Якщо він і тримає череп, то це знаменитий череп. — *Whose was it*? — Колись цей був Леонардо. (...) А оцей, це *Лейбніц*, який мріяв про всесвітній мир. А цей, це *Кант, який породив Гегеля*, який породив Маркса, який породив... Гамлет навіть не знає, що робити з цими черепами. Але якщо він їх

відкине? Чи не перестане він бути самим собою?»[1]

Європейська людина завжди в сумнівах, бо розмовляє з великими привидами. Наші предки залишили спадщину не обожнену і, отже, не анонімну, як в традиційних суспільствах, не як предмет віри і поклоніння, а як предмет вільного інтелектуального вибору. Це й мав на увазі Гуссерль, коли писав про філософію як особливий для духовної Європи спосіб постановки ідеальних цілей і нормотворення. Але зауважимо, що у Шекспіра зустрічі його персонажів з привидами є *містичними* діалогами. Спілкування з прибульцями з потойбічного світу так само недозволене, як і подорож через «той світ». Шаманський політ через «країну мертвих» можливий лише в трансі, в екстатичному спілкуванні. Але не в роздумах і ваганнях Гамлета.

Наукові істини анонімні, хоча саме наука точно фіксує їх авторство. В контексті науки Маркс залишився так само безособовим, як тисячі інших науковців. Говорячи про рівняння Ґордона—Кляйна чи співвідношення Гайзенберґа, ми думаємо не про тих, хто їх сформулював, а про теоретичний зміст формул. Дискурс істини анонімний, але анонімний не так, як дискурс священного письма. Ми маємо чіткі критерії прийнятності для інтелектуальних пропозицій, що претендують на істинність. Amicus Plato, sed veritas magis. Тут немає місця вірі і авторитету, симпатіям і антипатіям. І з Марксом-теоретиком ми спілкуємося не як з привидом, а як з його формулами.

Але європейський Гамлет не може байдуже відкинути «черепи» своїх духовних предків, бо перестане бути самим собою. Він подумки постійно повертається до них — без екстазу і шаманства, та все ж не у раціональному єднанні. Адже його охоплює спільна з ними пристрасть, однакове переживання мотивів і надій. І Маркс залишає Гамлету-європейцю безсмертну тугу по справедливості, сильнішу, ніж тлінні останки і знецінені формули.

«Перестройка»

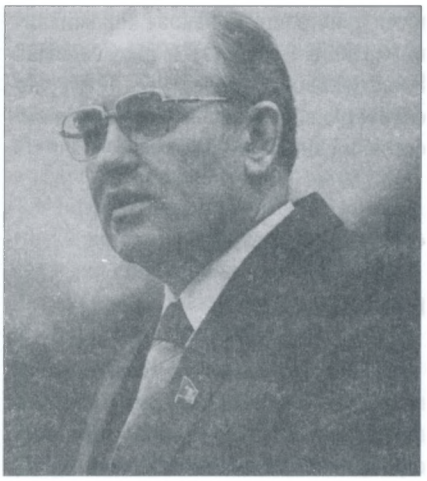
Горбачов та інші

Кінець комуністичного тоталітаризму настав, на щастя, не внаслідок жахливих катаклізмів з кривавими жертвами і стражданнями скалічених мільйонів. Те, що народи винесли уже після краху компартійно-радянської влади, радше спричинене невмінням політично малокультурних еліт і старого, і нового покоління знайти правильні розв'язання посталих проблем, гострих, нечуваних і грандіозних. Епоха краху спроб реформування казарменого («командно-адміністративного») соціалізму, що одержала ім'я Перебудови, досить повно представлена документами і описана в численних спогадах. Проте, досі не цілком зрозумілою залишається та легкість, з якою розвалився такий фундаментальний режим.

Перебудова залишається в нашій свідомості більше особистою драмою її активних учасників, ніж боротьбою політичних сил. Точніше, ми досі, як і тоді, кваліфікуємо ці сили як «консервативні» і «перебудовні», «партократів» і «демократів». Більш-менш зрозумілі особистісні риси дійових осіб Перебудови. Важко кваліфікувати політичні тенденції, тому що старі класифікації не годяться, а майбутніми позиціями користуватися для характеристики минулого людей Перебудови слід вкрай обережно.

Якщо вдуматися, то симптомом зрушень в посттоталітарному режимі в СРСР було вже призначення сорокасемирічного Михайла Сергійовича Горба-

[1] Цит. за: *Жак Деррі-да*. Привиди Маркса. — Харків, 2000. — С. 48.

М.С. Горбачов — секретар ЦК КПРС по сільському господарству

чова секретарем ЦК КПРС по сільському господарству.

Це сталося в 1978 році після раптової смерті його попередника і на посаді першого секретаря Ставропольського крайкому, і на посаді секретаря ЦК Кулакова. Федір Давидович Кулаков в молодості за умов «тридцять сьомих років» був винесений нагору; не маючи належної освіти, зробив успішну кар'єру в міністерському апараті і був направлений в Ставрополь, де став 1960 року першим секретарем крайкому; звідти повернувся в Москву, призначений завідуючим сільськогосподарським відділом ЦК, а через рік, 1965 року, — секретарем ЦК. Кулаков був вольовим адміністратором, що умів тиснути на підлеглих; як секретар курортного крайкому він приймав високих гостей з бучними застіллями і сам багато пив. Помер він в кабінеті від серцевого нападу після чергового перепою. Горбачов значну частину кар'єри зробив при Кулакові, після комсомольської роботи чотири роки завідував відділом кадрів крайкому і 1970 року став першим секретарем Ставропольського крайкому. Кулаков високо цінував напористість Горбачова, але за стилем роботи молодий, здібний і самовідданий Горбачов дуже відрізнявся від свого покровителя і як господар Мінеральних Вод та Донбаю подобався іншим високим гостям і по-іншому.

Обговорювались 1978 року й інші кандидатури на посаду секретаря ЦК КПРС по сільському господарству — самобутнього агронома, енергійного партійного діяча з Полтавщини Федора Моргуна та керівника Краснодарського краю С.Ф. Медунова. Перевагу віддали Горбачову. Горбачова не любив його сусід і суперник Медунов, ненавидів і відверто хотів знищити міністр внутрішніх справ Щолоков, але обом поламав плани Андропов. Андропов сам був із Ставропільщини, і це було, можливо, одним із мотивів його симпатії; недоброзичливці Горбачова вказують і на іншого «ставропольця» — одіозного Суслова. Суслов із вдячністю ставився до Горбачова за те, що той організував у Ставрополі невеличкий музей Суслова. У Горбачова склалися добрі стосунки з Косигіним, Устіновим, головою Держплану Байбаковим — більш інтелектуальними членами вищого керівництва і хворими людьми, які уникали бурхливих застіль і цінували розумну і приємну бесіду. Проте, коли було треба, Горбачов розіграв невеликий конфлікт із Косигіним, захищаючи не тільки кредити для сільського господарства, а й партапарат від держапарату — і, головне, роблячи приємність Брежнєву. Словом, Горбачов вільно орієнтувався в придворній обстановці і діяв відповідно до її законів. Але можна помітити і принципові політичні тенденції в цій системі лавірування серед сильних світу цього.

Все-таки і для старців із Політбюро, і для молодших висуванців якесь значення мали соціалістичні цінності й ідеали. Це нерідко не береться до уваги політологами і істориками, що схильні розглядати комуністичних лідерів як абсолютно безпринципних кар'єристів чи навіть політичних бандитів. Такі вульгарні уявлення абсолютно не відповідають дійсності.

Комуністична партія по суті була організацією, подібною до церкви. Тільки ця церква займалась також вирощуванням кукурудзи і гороху, добуванням газу і нафти, торгівлею золотом і алмазами, виготовленням балістичних ракет — і, до речі, пошуками єресі в кінофільмах, віршах та дисертаціях, що мало б становити єдину функцію тоталітарної партії-церкви. В керівних колах будь-якого кліру ми знайдемо різних людей — і хижих фанатиків-аскетів, і жирних циніків, і поміркованих прагматиків; мало серед них наївних і самовідданих простодухих борців за чистоту віри, можливо, більше — хитрих і нещадних злих старців і жадних до влади і насолод молодих кар'єристів. Але це зовсім не означає, що всезнаюча і цинічна верхівка кліру — невіруючі чи й атеїсти в душі. Вони повторюють молитви несвідомо, але позбавити їх цих молитов неможливо. Для когось Бог є щохвилини тут і тепер, для когось — десь там, далеко, про нього згадують лише в критичні моменти; життя вимагає свого, — але воно було б неможливе, якби не було опори і ґрунту в вірі. Є речі, які майже не фігурують у повсякденній свідомості, але які зачіпати і піддавати сумніву не можна.

Так жила і кремлівська верхівка доби «розвинутого соціалізму». Всі вони були настільки практичними, що непримиренного аскета виштовхнули б із свого середовища. Їм «положено» було віскі і коньяки, держдачі, чорна ікра і чорні машини-«членовози», і наважитися рішуче відмовитися від усього цього міг хіба що який-небудь несамовитий Лігачов, та й то вже за певних умов. Той, хто демонстративно не приймав «положеного», не міг розраховувати на кастову солідарність і на кар'єру. Були в ідеологічному тумані боги комунізму, «цінності Жовтня», було Щось, Чого віддавати і заперечувати не годилось і в Що вірили, як вірять у Бога, на-

М.А. Суслов в Ставрополі. На другому плані — Горбачов

віть перебираючи масними пальцями одержані від вірних гроші. Це цілком щира віра, бо людина, позбавлена причетності до неї і через неї — до церкви, перетворюється в Ніщо. Перед нею розкривається безодня питань, на які необхідно шукати відповіді самому і, можливо, перевертати разом із звичними уявленнями все своє життя.

Людина, що відмовлялась від віри, ставала ще більш небезпечною, ніж чесний фанатик, який відмовлявся від повсякденних номенклатурних радощів буття; щирий єретик заслуговував на важче покарання, ніж той, хто просто не витримав спокус і вульгарно украв. А, отже, потрібна була в певний момент і жертовна самовідданість, втіленням якої для цих поколінь керівників була Велика Вітчизняна війна. Хтось із них воював самовіддано, не зважаючи на загрозу життю, хтось обережно і переважно в штабах і тилу, — зрештою, добрі солдати ніколи не шукають приводу для героїзму, як салаги, — але всі тягнули воза і кожен, якщо була б потреба, мусив бути готовим втратити все. Тільки що ця самопожертва чим далі, тим більше ставала такою ж далекою і нереальною перспективою, як і обрії світлого комуністичного майбутнього.

Горбачов не був єдиним представником нового покоління комуністичних керівників, яких відзначив своєю увагою Андропов і які пізніше стали акти-

вом Перебудови. Серед них були перший секретар Томського обкому Є.К. Лігачов, з яким Горбачов зблизився під час їх спільної поїздки до Чехословаччини 1969 року, перший секретар Свердловського обкому Б.М. Єльцин, директор Уралмашу М.І. Рижков, керівники КГБ колишній партпрацівник з Дніпропетровська В.М. Чебриков та давній помічник Андропова В.А. Крючков, колишній виконуючий обов'язки завідуючого відділом пропаганди, посол в Канаді О.М. Яковлєв, комсомольський працівник з Грузії, потім міністр внутрішніх справ республіки Е.А. Шеварднадзе та інші. У висуванні цих кадрів Андроповського призову дещо пізніше брали участь сам Горбачов, якого Андропов зумів просунути на посаду «другого секретаря» ЦК (спочатку при Брежнєві пару других секретарів становили Суслов і Кириленко, після смерті Суслова — Андропов і, за наполяганням Брежнєва, Черненко, при Андропові — Черненко і Горбачов). Єгора Лігачова з подачі Горбачова Андропов призначив завідуючим Оргвідділом ЦК, Рижкова — у відділ машинобудування, Єльцина проводив у будівельний відділ ЦК уже Лігачов, а Яковлєва Андропов за порадою Горбачова повернув із Канади в Москву. Призначення О. Яковлєва на Відділ пропаганди ЦК, А. Лук'янова — на Загальний відділ, Б. Єльцина — на Московський комітет партії здійснене уже Горбачовим 1985 року і забезпечувало йому керівні політичні позиції в партії і державі.

Хоча в Брежнєвському керівництві панували звичаї, які Яковлєв називав візантійськими, хоча кожен керівник намагався оточити себе своїми людьми, а свої люди мали бути відкритими підлабузниками, в розподілі людей за групуваннями важили й ідейні міркування. Суслов симпатизував Горбачову не тільки як догідливому ставропольцю, а й як обмежений ідейний аскет із старих партійних кадрів — відданому молодому партійцю, скромному в життєвих притязаннях. Приблизно тими ж мотивами пояснюються симпатії Андропова до таких дуже різних, але однаково не розкладених корупцією людей, як Горбачов та Лігачов. Особливо характерна симпатія, яку мали до Горбачова Устінов і Громико. В хрущовські часи Президія ЦК складалася майже повністю з секретарів ЦК — представників територіальної партійної горизонталі. Ввівши до Політбюро Громико, Устінова і Андропова, Брежнєв посилив свою еліту вертикаллю, фахівцями, здатними, на його погляд, на кваліфіковані політичні рішення. Люди з цього кола, а передовсім Андропов, підтримують менш заражених провінційним кумівством і більш фахово підготовлених керівників. Туманне відчуття необхідності очищення «партійних рядів» і пошуку нових розв'язань знаходило вираз у цих скромних потугах на кадрові знахідки.

Михайло Сергійович Горбачов — людина не просто контактна і в середовищі партійної еліти — повністю своя, але й людина з сильним характером, здоровою психікою і ясним розумом. Подальша історія достатньо розкрила його особисті риси, які все ще неадекватно оцінюються внаслідок надзвичайно гострих пристрастей, що їх досі викликає його ім'я.

За своїм психологічним складом Горбачов, як зараз визнають і вороги, і прихильники, дуже егоцентричний. Він, за висловом колишнього помічника чотирьох генсеків, розумного і цинічного Александрова-Агентова, слухає, але не чує, — вірніше, чує тільки себе. Ця властивість сильних лідерів зовсім не тотожна егоїзмові, індивідуалізмові тощо. Горбачов налаштований до людського оточення дуже доброзичливо, здатний на щире співчуття. Він не замкнений за натурою, позбавлений ком-

плексів і знаходиться, як правило, в доброму гуморі, що робить його легким співбесідником. Його Я тим не менш зміщене, за Фроммом, туди, де небезпечно зближуються оцінки на істинність з оцінками на відповідність щодо власних цілей і прагнень, де послаблено самокритичність і здатність до сумніву в несхибності прийнятих припущень, де домінує бажання, що так підступно видається за дійсність. Однак, психіка Горбачова навдивовиж міцна і здорова; духовна рівновага досягається потужною дією протилежного фактора — ціннісних орієнтацій альтруїстичного характеру, в тому числі і загальних вірувань, в ту пору — комуністичних. І в дні критичних випробувань в Форосі, і в період участі в надзвичайно важкій і абсолютно безперспективній президентській кампанії Горбачов продемонстрував непідробну мужність і здатність сам на сам протистояти натовпу і переламати його настрої.

Не будучи людиною аскези, Горбачов позбавлений тваринної життєрадісності примітивних кар'єристів брежнівської породи, яких він перевищував відносною чистоплотністю, нормальною освітою і щирою захопленістю справою. На його майбутнього помічника Черняєва справило велике враження те, що в час їх спільного перебування в Бельгії секретар Ставропольського крайкому мало звертав уваги на навколишню зарубіжну реальність і увесь час був поглинений справами і перспективами рідного краю. Вся енергетика особистості, вся інерція волі і чину спрямована на вищу цінність, якою для нього тоді були перспективи надоїв і центнерів. Про ідеологію своєї політики він міг говорити безконечно, чим пізніше викликав усе більшу лють членів Політбюро.

Та не варто перебільшувати цю глухоту Горбачова. Він — не тривіальний інтроверт, заглиблений в аналіз власних переживань, або демонстратив, що не відчуває грані між Я і реальністю, бо думає лише про те, як виглядає. В Горбачові, як натурі багатій, увесь час ішла внутрішня робота, і він був здатний до Гайдеґґерового «запитування», яке краще передається російським «вопрошание». І тоді, коли він розумів, що йому щось неясно, Горбачов шукав відповідей у реальності і прекрасно «чув». Характерно, що за роки свого «генерального секретарства» Горбачов особисто зблизився з лідерами світової політики, розгубивши своїх поклонників і прихильників удома, в Росії; до своїх він бував жахливо неуважний і невдячний, він «чув» їх все менше, а Захід відкривався йому невідомими гранями світової політики, і він жадібно ловив усе нове. Відповідно і Захід першим відкрив в ньому *політика* і *людину*, тоді, коли батьківщина для нього була практично втрачена.

Михайло і Раїса Горбачови

Характерною рисою Горбачова стала його самовіддана закоханість у дружину, Раїсу Максимівну. Просто кажучи, вони любили один одного і були друж-

ним і щасливим подружжям. Похабна партійна верхівка не розуміла цього феномена, і навіть тих діячів, які не дозволяли собі розслабитися і зберігали імідж зразкового сім'янина, дратувала манера «тягнути Раїсу Максимівну куди слід і куди не слід». Щербицький ледве стримався, коли Горбачов прийшов з дружиною на українське Політбюро, і було це 1985 року, коли авторитет Генсека був для дисциплінованого київського секретаря ще несхибним. З іншого боку, єдиним другом, з яким він міг відверто поділитися щодня і у важку хвилину, була саме Раїса Максимівна.

Але насамперед Горбачов як перший секретар Ставропольського крайкому, а потім секретар ЦК КПРС вирізнявся глибоким знанням справи, сполученням жорсткості і вимогливості з доброзичливістю і незлопам'ятністю (Горбачов образливий, але легко забуває образи), здатністю на ходу схоплювати суть практичних проблем, інтересом до високих ідеологічних матерій і умінням грамотно говорити і, що дивовижно для кремлівської і обкомівської верхівки, самому писати тексти. Час від часу Андропов доручав Горбачову вести секретаріат, і тут для всіх розкрилось його уміння швидко зрозуміти проблему і знаходити шляхи її розв'язання, викрити хитрощі підзвітного і дати поради із знанням справи, насамперед сільськогосподарської, бути різким і нікого не образити без толку, весело і швидко вести засідання.

К.У. Черненко. Березень 1985 р.

Вже будучи секретарем крайкому, Горбачов звернув на себе увагу інтелектуального середовища цековських помічників і радників. Горбачова «просували», а для близьких до вищого керівництва людей, *що хотіли змін*, він був єдиною надією. Ані столичний владика, надута нікчема Гришин, ані претенційний педант, п'яничка Романов з Ленінграда не мали ані здібностей, ані зв'язків, щоб конкурувати з Горбачовим як можливим десь у майбутньому лідером партії.

За задумом важко хворого Андропова саме Горбачов мав бути його наступником. Власне, це був не тільки його, Андропова, задум, а й ідея трьох найактивніших членів Політбюро — Андропова, Устінова і Громико. Їм протистояла стара Брежнєвська кліка на чолі з главою уряду Тихоновим та секретарем ЦК Черненком. В записці з лікарні Андропов рекомендував доручити вести засідання Політбюро Горбачову. Це означало б перестановку Горбачова з місця «другого другого» на місце «першого другого» і тим самим — престолонаслідника.

Однак, на порушення сакральних норм Політбюро не пішло. Андропов помер 9 лютого 1984 року, а пленум ЦК, що розв'язував проблему наступника, відбувся тільки 14 лютого. Після смерті Андропова Громико і Устінов домовились просувати Горбачова, але на вирішальному засіданні Політбюро все було так скомбіновано, що слово з цього приводу одержав Тихонов і запропонував на посаду Генсека К.У. Черненка. Порушити послідовність «других секретарів» ніхто не наважився з міркувань «збереження стабільності», і без заперечень пройшла кандидатура Черненка. Зрештою, Устінов признавався

потім міністру охорони здоров'я Чазову, що дуже великої настирливості він не проявляв з інших мотивів. Він відчув, що кандидатуру Горбачова можуть відвести кандидатурою Громико, і той легко погодиться, проігнорувавши попередню домовленість. Громико дуже хотів бути першим: після смерті Суслова він просив Андропова підтримати його кандидатуру на пост другого секретаря. Андропову, який сам готувався зайняти це місце, залишалося тільки сказати, що це справа Брежнєва.

Черненко мав грати приблизно ту роль у керівництві, яку грав Брежнєв, — роль центра ваги і організатора стабільності системи, тим більше що він був ні на що не здатний, крім полагодження конфліктів між членами вищого керіництва як людина м'яка і безпринципна. Ставка на Черненка була тимчасовою — поки правив цей безнадійно хворий, власне, помираючий чоловік, дніпропетровці намагались переформувати ряди і висунути когось свого. Але Черненко все слабшав і врешті помер 10 березня 1985 року о 10 годині вечора. Країна догадалася про це тому, що наступного дня музика Шопена замінила ранішню передачу «Опять двадцать пять».

Коли пізніше Лігачов розповідав на XIX партконференції, як вони з Чебриковим та Соломенцевим в березні 1985 року зробили Горбачова генсеком, це були чисті фантазії. Кандидатура Горбачова тепер не мала альтернативи. Громико ґрунтовно пояснював, чому саме Горбачов має бути генеральним секретарем, але тепер і так всі спішили показати свою відданість Горбачову. Щербицький, вірний соратник Брежнєва, терміново вилетів із США і, кажуть, ще з борта літака передавав, що голосує за Горбачова.

При цьому всі робили це досить щиро. Всім було ясно, що треба вживати енергійних рятувальних заходів, бо система знаходиться в стагнації і близька до катастрофи.

Зараз відомо, що Горбачов дуже дружив із студентських років з Млінаржем, одним із найактивніших чехословацьких «ревізіоністів». Однак, це не дає підстав вважати Горбачова «російським Дубчеком» уже в 60—70-ті роки. Зденек Млінарж в роки навчання в МГУ був таким самим переконаним комуністом, як і Міша Горбачов. Щоправда, напередодні «Празької весни» вони бачилися в Ставрополі і провели разом два дні, але немає підстав вважати, що тут у Горбачова «рушив лід» комунізму. Наступного по радянській інтервенції року Горбачов відвідав Чехословаччину разом з Лігачовим, що був тоді в основному його однодумцем, і не бачився з другом юності, який опинився по той бік барикад. Можна тільки припускати, що свіжий вітер змін хоч трохи торкнувся душі молодого комуністичного лідера і пробудив невиразні надії на «соціалізм з людським обличчям» в його власному домі.

«Перебудова» і «прискорення»

Після загального розвалу, яким обернулася Перебудова, і колишніх прихильників і соратників, і давніх ворогів Горбачова цікавить кардинальне, як видається, питання: коли Горбачов поставив перед собою мету зруйнувати Систему?

Відповідь на це питання не очевидна, але вона лежить на поверхні.

Мета Горбачова перших місяців його перебування на посту генсека цілком зрозуміла і досить обмежена. Він, щоправда, був завжди готовий зайти дуже далеко («Я пойду далеко», задумливо сказав він якось своєму помічнику Черняєву). Але реально це «далеко» на перших порах було дуже недалеким.

Час, в який Горбачов прийшов до вла-

ди, вимагав від нього визначення в загальнополітичних питаннях, оскільки ще за Черненка, з осені 1984 року, апарат сидів над підготовкою Програми до очікуваного XXVII з'їзду КПРС. Горбачов мусив підключитися до пошуків програмних формулювань. Так, він двічі повертав завідуючому Міжнародним відділом ЦК секретареві ЦК Пономарьову проект розділу про світовий комуністичний рух, але ясності все не було ні у нього, ні у апарату. За Горбачова СРСР продовжував таємно фінансувати комуністичні і націоналістичні рухи, але безперспективність світового комунізму давно була очевидною. Єдиною комуністичною партією Європи, яка залишалася першорядною за впливом політичною силою, була Компартія Італії, але саме з нею у КПРС склалися важкі стосунки. КП Італії фактично зайняла соціал-демократичні позиції і різко критикувала антидемократичну політику КПРС. В той час, коли програмні комісії вимучували на держдачах якісь формулювання, лідер КП Італії Натта прямо запитував КПРС: до кого вона прямує — до Леніна чи до Каутського? КПРС могла відповісти тільки в чисто декларативний спосіб — звичайно, до Леніна. І ніщо не говорить про те, що Горбачов мав іншу відповідь.

Сам Горбачов взяв участь у партійній дипломатії з компартією Італії ще за Черненка: 12 червня 1983 року помер лідер КП Італії Енріке Берлінґуер, Пономарьов провів через Політбюро дуже сухе офіційне співчуття італійській компартії, але помічник Черненка Александров-Агентов і завідуючий відділом інформації ЦК Загладін за спиною Пономарьова провели рішення послати на похорон вождя італійських комуністів-ревізіоністів делегацію на чолі з Горбачовим. Горбачов принаймні краще познайомився з «єврокомунізмом».

1985 року минало півстоліття з Дня Перемоги. Це порушувало сакраментальну для КПРС проблему Сталіна. В статті маршала Ахрамеєва з приводу Дня Радянської Армії, опублікованій в журналі «Коммунист», Сталіну було дано дуже високу оцінку. В комісії, створеній для підготовки святкування 50-річчя Перемоги, зчепилися догматик-комінтернівець Пономарьов, що Сталіна тим не менш ненавидів, і сталініст Загладін. Та Горбачова все це ніби не бентежило. Він публічно кидав репліки, повні пошани до Сталіна, і це не було нещирим. Коли зачіпалася сталінська тема, Горбачов і в ближчому оточенні говорив, що треба поважати почуття *народу*, який любив Сталіна і шанує його пам'ять. Горбачов звично ховався за абстракцію Народу, як усі вищі керівники комуністів, наділяючи його тими рисами, якими наділений був їх власний світогляд. Але була тут і особиста мотивація: шанований у селі дід Горбачова був старий кадровий голова колгоспу, батько вернувся з фронту, сім'я була комуністичною і радянсько-патріотичною. Ніщо, здавалось, не передвіщувало повторення Хрущовських викриттів Сталіна.

Важко перерахувати всі неясності, що мали бути якось хоча б обійдені в рішеннях чергового, XXVII партійного з'їзду. Ці білі плями були очевидні всьому апарату. Але в перший період Горбачов фундаментальними проблемами надто не переймається.

Як і кожен керівник, Горбачов почав із кадрового зміцнення тилів. В Політбюро у нього були «чужі», старики Брежнєвської формації — Тихонов, Соломенцев, Воротніков, Кунаєв, Щербицький, Романов, Гришин — і «свої», до яких належали, зокрема, Лігачов, Рижков, Чебриков, що стали членами Політбюро з квітневого пленуму ЦК, Ніконов, новий секретар ЦК по сільському господарству. В червні на черговому пленумі ЦК Громико був переведений на посаду Голови Президії Верховної Ради, тобто усунутий Горбачо-

вим від реального керівництва великою політикою, а в міністерстві його несподівано для всіх замінив Шеварднадзе, переведений із Тбілісі в Москву і з кандидатів у члени Політбюро. Під кінець року до кола «своїх» входили Лігачов, Рижков, Яковлєв, Шеварднадзе, Медвєдєв, Разумовський (Оргвідділ) і Лук'янов (Загальний відділ ЦК). На початку наступного 1986 року Горбачов замінив Александрова-Агентова новим першим помічником — Анатолієм Черняєвим, колишнім працівником Міжнародного відділу, найбільш вірним і рішучим прихильником Перебудови.

Найбільш політично активні люди країни поступово починали вірити в серйозність і далекосяжність намірів Горбачова і співчувати його боротьбі з «правими», як тоді називали партійних консерваторів. Горбачов їздив по країні, намагався у все вникати особисто. Він ходив запросто вулицями Ленінграда і Києва, розмовляв з перехожими. Кадрові перестановки досягли небувалого розмаху.

В 1985 році вже розпочалося пожвавлення політичного життя, ліберально-демократична інтелігенція — поки що насамперед московська — розпочала тиск в тому ж напрямку, на якому її зупинили після «відлиги»: перегляд історії, критика Сталіна і сталінізму. Пішли одна за одною публікації економістів і журналістів на захист ринкових засад в соціалізмі. Почали задавати критичний тон на сторінках журналів і деяких газет «прораби Перебудови» — автори гострих полемічних статей на теми недавньої історії, сучасної політики і економіки, в яких переосмислювалась уся наша дійсність. Інтелігенти різних, переважно ліберально-демократичних орієнтацій супроводжували Горбачова в його зарубіжних поїздках і вели з ним і Раїсою Максимівною відверті розмови за чашкою чаю; тут за 1985—1991 роки перебували дуже різні люди — Г. Бакланов, Ю. Бєлов, Д. Гранін, Й. Друце, М. Захаров, М. Шатров, В. Биков, Б. Можаєв, О. Яковлєв, В. Коротич, В. Чікін, І. Лаптєв[1].

Через тиждень після призначення О.М. Яковлєва у відділ пропаганди Черняєв, його давній приятель, передав йому машинопис повісті Рибакова «Діти Арбату» — найповнішого і найяскравішого твору про божевільний деспотизм Сталіна в тридцяті роки. Проте, навіть у радикального «перебудовника» Яковлєва не було виразної реакції. Перед з'їздом письменників у грудні 1985 року голова КГБ Чебриков розіслав членам Політбюро інформацію, в якій Рибаков, Приставкін, Рощін, Можаєв, Зубов, Окуджава були охарактеризовані як *антирадянські елементи, розпрацьовувані ЦРУ*. Яковлєв в гніві звернувся до Горбачова; той відправив його до Лігачова; Лігачов теж розгнівався, — але не тому, що Чебриков писав із сталіністських позицій, а тому, що це справа не КГБ, а ЦК. На з'їзді письменників в кімнаті президії секретар ЦК з ідеології Зимянін з ледве стримуваною лютістю заборонив Євтушенкові згадувати у своєму виступі Рибакова з його повістю.

Для Горбачова тоді не існувало всіх цих проблем переосмислення історії з позицій демократії. Він виходив з іншої парадигми. Його головна мета — очищення соціалізму, порядок і відносна автономність кадрів, здатних на самостійну ініціативу і відповідальні рішення.

Він не відчував принципової різниці між собою і Лігачовим тому, що її тоді і не було. Вся критика «застою», вся програма «перебудови і прискорення» була спочатку чисто фундаменталістською, в дусі Андропова.

Першою акцією Горбачова була ганебна антиалкогольна постанова ЦК від 6 квітня 1985 року. Ще настирливіше і безглуздіше, ніж свого часу Андропов, накинулися нові керівники партії на

[1] Див.: *Грачев Андрей.* Горбачев. — М., 2001. — С. 112.

дрібні порушення робочого режиму та велике і мале пияцтво. Це була донкіхотова битва з вітряними млинами, але по-справжньому кривава. Антиалкогольна кампанія була небезпечна тому, що торкалася масового побуту, а такі реформи в історії завжди були особливо болючими і мали непередбачувані наслідки. Безумовно, не з цих «ламань людей через коліно», за улюбленим висловом Горбачова, слід було починати.

Характерно, що сам Горбачов і пізніше якось легковажно поставився до «антиалкогольних» помилок. Особисто він ніколи не був принциповим абстинентом і не надавав такого значення викоріненню алкоголізму, як, наприклад, Лігачов. Коли пізніше Горбачов говорив, що перебрали міру в антиалкогольній кампанії виконавці — другий секретар ЦК Лігачов і голова Комісії партійного контролю Соломенцев, то тут була деяка нещирість. Програма боротьби проти алкоголізму не була чисто оздоровчо-профілактичним засобом, тут була політика. Гасла боротьби проти ворогів російської нації, які умисне споюють народ, було висунуте близькими до «Пам'яті» націоналістичними колами Росії, зокрема в Сибіру, і з цими фундаменталістами Лігачов загравав також і пізніше. Радикальні «трезвеники» в Новосибірському Академмістечку 1985 року створили ДОТ («Добровольное общество «Трезвость»), яке на початку наступного року перетворене на Історико-патріотичне об'єднання «Пам'ять». Новосибірська «Пам'ять» була тісно зв'язана з московською, відкрито націоналістичною і антисемітською. Розгорнувши дику антиалкогольну кампанію, Горбачов пішов на поступки консервативному і фундаменталістському крилу своєї перебудовної команди, але різницям у поглядах серед своїх прибічників він тоді не надавав серйозного значення.

«Перебудова» — радянський політичний неологізм; дореволюційна мова знала лише буквальне «перебудовувати», але не переносне «перебудовуватися». Це слово в політичному вжитку одержало метафоричний і риторичний зміст і було розраховане на емоції, і якщо Горбачов так енергійно ухопився за нього, то радше тому, що воно мало невизначені дражливі нон-конформістські коннотації. Старики в Політбюро в останні роки «розвинутого соціалізму» навіть домовились викреслювати слово «перебудова» скрізь із проектів партійних документів, де б воно не зустрілось. Їм була ближчою «стабільність», проголошена в Брежнєвські часи Трапезниковим. Страх і огиду викликало слово «стагнація»; ще в часи Хрущова воно було вжите італійськими комуністами для характеристики Сталінського режиму, і в радянській пресі в даному контексті було заборонене. Неначе визнаючи факт політичної стагнації режиму, Горбачов на її протилежність в перших «тронних» промовах проголошує *динамізм* своєї майбутньої політики. На противагу умонастроям партійних консерваторів, всупереч *стабільності* і *стагнації*, Горбачов після первісно обіцяного «динамізму» висунув влітку 1986 року на зустрічі з секретарями і завідуючими відділами ЦК гасло-формулу: «Перебудова — це революція». Що саме треба в собі і системі революційно перебудовувати, так ніколи ясно і не стало — аж до розвалу самої системи.

Реально ж «динамізм» втілився в ту швидко забуту мету, яка тоді одержала назву «прискорення» (*«ускорение»*). Термін цей, щоправда, теж в дусі комуністичного єзуїтизму нещиро прикривав дійсність: йшлося насправді не про те, що рух кудись уперед (до комунізму?) надто повільний і його треба *прискорити*, а про *припинення падіння темпів економічного зростання* — про лікування економічних негараздів, які

загрожували катастрофою, про вичерпаність ресурсів у змаганні із Заходом та неможливість продовжувати холодну війну. За слівцем «прискорення» ховались пошуки програми рішучого підвищення економічної *ефективності*. І відмовитись від гасла прискорення довелось тому, що, крім кадрових перестановок, нічого іншого керівники Перебудови реально не придумали, і жодні кадрові перестановки не давали ефекту. За два роки Перебудови змінилося 60% секретарів обкомів і райкомів, а становище країни з року в рік ставало гіршим і гіршим.

«Гласність» — знову ж таки евфемізм, запозичений з епохи реформ Олександра II, вислів, що означав деяку свободу слова, обмежену найвищими дозволами. Про те, що спочатку серйозної «гласності» Горбачов не мав на увазі, свідчить злочинна поведінка Кремля в дні Чорнобильської катастрофи. Адже тоді саме Лігачов пропонував відкрито сказати про стан речей, і саме Горбачов, підтриманий, до речі, Яковлєвим, наполіг на режимі секретності щодо чорнобильських справ. І це зовсім не було якесь нове оригінальне рішення: це була традиція, так робилося завжди, не тільки стосовно співставної з Чорнобилем Челябінської катастрофи 1957 року, а й стосовно кожної дрібної дорожної аварії чи кожного кримінального злочину. Так тримав себе цар Микола II після Ходинки. Це був постійний оптимістичний вираз обличчя мертвотної системи. Погрожуючи Щербицькому виключенням з партії у випадку відміни Першотравневої демонстрації в Києві та забороняючи евакуацію дітей з міста, Горбачов та його перебудовна команда діяли точнісінько так само, як це робилося за Брежнєва, за Хрущова і за Сталіна, і їм в голову не приходило, що вони скоюють злочин. Натиск політично заангажованих письменників та інших інтелігентів у напрямку до свободи слова тоді нерідко дратував Горбачова так само, як і нездатність і старих, і молодих партійних кадрів ефективно керувати економікою.

Треба сказати, що цей період швидко залишився позаду, і вже впродовж 1987 року сталися ті зміни в політичних настановах Горбачова, які рішуче відділили його від фундаменталістів, уособлених в його команді Лігачовим.

Формування і посилення основного протестного мотиву в масовій свідомості знаходило відповідник в еволюції середовища, в якому невизначені умонастрої суспільних верств набувають вигляду політичних концепцій та породжують політичні структури.

В СРСР цієї пори і в політичному керівництві, і поза ним, і в партії, і поза партією склалося середовище, в якому артикулювалися масові політичні настрої і знаходили формулювання відповідні політичні концепції. В цей процес були втягнуті і певні кола «апарату». З часом у великих містах один за одним створювались різні «клуби» на підтримку Перебудови та інші невеличкі групування, переважно інтелігентські і молодіжні, а також групки просто неспокійних людей з підвищеною ініціативою і енергією, що шукала виходу.

Цей процес, власне кажучи, мав уже тридцятилітню історію. Позаду була бурхлива реакція на доповідь Хрущова про «культ особи» Сталіна, боротьба «Нового мира» проти «Октября», розгром ліберально-ревізіоністської опозиції і тліючий вогонь непримиренного дисидентства, «Наш современник», перші порухи «Пам'яті» тощо, формування російського трибального націоналізму в рамках боротьби проти євреїв та масонів, що споюють чистих росіян і плюють їм в нерозгадану російську душу, — словом, була вже велика істо-

рія неокомуністичного ревізіонізму і некомуністичного руху. Крім «неформального» і антиструктурного середовища, молодіжного і не дуже, в активне політичне життя були втягнені цілком респектабельні і переважно партійні інтелігентські кола, які, власне, і формують політичну ідеологію ліберальної ревізії комунізму за чеським та італійським зразками. З 1985 року крок за кроком явочним порядком вони виборюють у слабнучої влади свободу слова і зокрема штовхають до економічного лібералізму — «ринкових реформ». Академік Андрій Сахаров та близькі до нього люди, а також Гавриїл Попов, Єгор Яковлєв, Юрій Афанасьєв, Павло Буніч та інші утворюють *московське* політичне середовище, яке активно продукує нову політичну ідеологію демократії.

Ще раз варто наголосити, що це середовище було майже виключно московське, менше зачіпало Ленінград і ще менше — інші культурно-політичні центри, включаючи Київ. В Москві воно групувалось навколо окремих особистостей, а також журналів (літературних, а по суті «громадсько-політичних») та деяких газет.

До ідейного життя активно підключаються і люди, що були репресовані або принаймні утримувані в безправному становищі колишнім режимом. Одним із важливих актів стало повернення Сахарова в кінці 1986 року. Про це секретар ЦК з ідеології Зимянін дізнався заднім числом, в ході виступу Горбачова на нараді завідуючих відділами ЦК. Згодом не стало в ЦК і Зимяніна. Ідеологією в Політбюро Горбачов доручив займатися Лігачову і Яковлєву, до того ж Лігачов фактично став другим секретарем ЦК, «Сусловим Перебудови».

«Політогенне» середовище все більше зміщувалося в позаапаратні і навіть позапартійні кола, і концепція Перебудови формувалася радше там, а не в групі діячів, близьких до Горбачова. Ключовим для цієї концепції стало вигадане Гавриїлом Поповим слово «командно-адміністративна система». Подолання «командно-адміністративної системи» вимагало політики «гласності» та ринкових реформ. Детальніша характеристика «демократичного соціалізму» (термін цей в силу асоціацій з ідеологією соціал-демократії не вживався, але мався на увазі) в статтях різних авторів проступала по-різному, але всі в цей ранній період прагнуть зберегти «завоювання соціалізму». Можна сказати, що масові політичні умонастрої радянської — і насамперед московської — інтелігенції в цей час наближаються до ідеології лівого соціал-демократизму.

Було ще одне потужне джерело політичної еволюції кремлівського керівництва: тиск Заходу.

З погляду лідерів Заходу характер змін в СРСР був неясним, а повернення рішучих комуністичних «яструбів» — цілком можливим. СРСР початку Перебудови залишався державою, де порушувалися права людини, сиділи в «зоні» дисиденти, сидів у Горькому Сахаров, не було вільних виборів і легальної опозиції, незалежних засобів масової інформації, не дозволявся вільний вибір місця проживання та виїзд із СРСР, антисемітизм залишався державною політикою. Треба зазначити, що влада в основних країнах Заходу — США, Великобританії, Німеччині, Італії — належала в цей час неоконсервативним партіям. Суперечки Горбачова з Маргарет Тетчер, з якою він зблизився по-людськи найперше, та з американськими лідерами були не просто теоретичними дискусіями — в них йому давали відчути умови, за яких можливе реальне зближення позицій. І ці умови виявлялись не такими вже й неймовірними.

Просто «перебудова», без «прискорення»

Вирішальні кроки були спричинені сумними підсумками 1986 року. Чверть підприємств не виконала плану. 13% підприємств залишалися збитковими. Економіка трималася на горілці, експорті нафти і газу, алмазів і золота, на високих цінах на килими та хутра. Коштів катастрофічно не вистачало. Стало ясно, що про «прискорення» слід мовчати.

На засіданні Політбюро міністр фінансів Ґостєв наводив тривожні цифри: роздрібна ціна масла — 3 крб. 40 коп. за собівартості 8 крб. 20 коп. кілограм, яловичини — 1 крб. 50 коп. за собівартості 5 крб. кілограм. Держава давала колосальні дотації, щоб підтримувати низьку вартість споживацької корзини та низьку зарплату. Сума дотацій на продовольчі товари очікувалась на 1990 рік в розмірі, що перевищував хвору фантазію: 100 мільярдів карбованців! Чим це компенсувалось, пояснювали журналісти-економісти: держава брала своє з колгоспів і радгоспів, піднімаючи понад усяку міру ціни на машини та добрива. Система була ідіотською і абсолютно неефективною.

4 грудня 1986 року на засіданні Політбюро виникли розбіжності щодо цінової політики, які перелякали Горбачова. Він запропонував підвищити ціни. Підтримали Горбачова Рижков, Соломенцев, Ніконов, Мураховський, Бірюкова. Категорично проти виступили Лігачов, Воротніков, Шеварднадзе. В країні, де 50 млн громадян жили з доходами менше 80 крб. на душу в місяць, а половина з них мала і менше 50 крб. душового місячного доходу, підвищувати ціни було, здавалось, нікуди[1]. Політбюро нічого не вирішило. Стало очевидно, що «генеральної лінії» немає, і спроби вжити радикальних і непопулярних заходів наштовхнуться на нерозуміння і шалений опір.

Перед комуністичним керівництвом і особисто перед Горбачовим постало принаймні три групи проблем, що вимагали ясно окресленого ставлення і невідкладного розв'язання.

(1) чи буде держава надалі силою утримувати низьку зарплату через занижені ціни на продовольство, чи вона буде прагнути до підвищення цін і зарплати завдяки підвищенню ефективності економіки через ринкові реформи?

(2) якщо держава буде хоч частково продовжувати політику низьких цін і дотацій ціною ВПК, то як далеко вона готова піти на скорочення воєнних витрат, на роззброєння перед лицем Заходу?

(3) якщо держава готова піти на компроміси з Заходом у воєнному змаганні, то як далеко вона готова піти на поступки в політичній ідеології і відновленні політичної свободи?

Тут, власне, і починались *вопрошания*, які торкалися тем, заборонених мисленню комуністичного політика. Ці заборо-

[1] Див.: *Черняев А.С.* Шесть лет с Горбачевым. — М., 1993. — С. 145.

нені сюжети окреслювали область соціально-політичних а ргіогі, яка утворювала простір життєдіяльності не лише лідерів, а й пересічної радянської людини. В масовій свідомості (за винятком Балтії) не могла прижитися ідея виходу національних утворень із СРСР. Про лібералізацію, яка простиралась би до ліквідації державної власності, в ті роки ніхто не насмілювався і думати. Але ринкова рівновага була очевидним шляхом для ліквідації «перекосів» радянської економіки.

Реформування соціалізму, як і всяке соціальне реформування, можливе по-консервативному і по-ліберальному. По-консервативному — отже, шляхом окремих «точкових» змін в соціальному організмі, включаючи заміну окремих осіб на керівних постах. По-ліберальному — отже, маючи на увазі віддалену мету, окреслений образ майбутнього, під який підганяються окремі новації. При цьому можливий і революційний спосіб: наперед поставлена мета досягається шляхом різких «шокових» змін, включаючи застосування насильства. І той, і інший шлях породжує свої проблеми, які не мають однакового й універсального розв'язання.

Аналогічні проблеми виникають у кожному еволюційному процесі. Характеризуючи труднощі узгодження генетики і теорії еволюції, а саме — поєднання теорії окремих («точкових») мутацій і теорії перетворення ферментів, академік М.Д. Франк-Каменецький писав: «Це те саме, що приробити до автомобіля хвіст від літака. Автомобіль не полетить, але їздити ще буде (правда, трохи гірше). Такою є нейтральна мутація. А якщо приробити до автомобіля праве крило, то він знову-таки не полетить, але і їздити на ньому ви не зможете: будете чіплятися за всі ліхтарні стовпи. Або вам доведеться їздити по лівій стороні дороги, що дуже швидко призведе до катастрофи. До речі, з лівим крилом теж далеко не поїдеш, та й полетіти шансів мало. Ясно, що перетворити автомобіль на літак просто так не вдасться, потрібна радикальна переробка всієї машини. Те саме з білком. Щоб перетворити один фермент на інший, точковими мутаціями не відможешся — доведеться істотно міняти всю амінокислотну послідовність»[1].

Здається, що це писалося про Перебудову.

Пізніше Горбачов вислуховував багато порад західних фахівців, що пропонували лібералізацію цін. Він визнавав, що ціни, абсолютно необґрунтовано встановлювані в надрах «командно-адміністративної системи» протягом десятиліть, деформують саму ідею ринку, але оскільки безнадійно застаріло і заіржавіло *все*, не можна нічого чіпати: прожили десятиліття — проживемо *ще два-три роки*. Спроби порушити систему цін означали б насамперед підвищення цін на найнеобхідніші продукти, і цього всі цілком слушно боялися. Але які структурні зміни необхідно було зробити, щоб не прибудовувати хвіст до конструкції, а міняти її сутність, інформаційну структуру, «послідовність амінокислот»?

Для перебудовників-фундаменталістів альтернативою була міцна державна дисципліна бодай при економічно необґрунтованих цінах. Горбачов спробував розв'язати проблему інакше. Його відповіддю був «Закон про підприємство», прийнятий на початку 1987 року. Цей закон надавав великі права директорату і імітував ринкову свободу. Паралельно січневий 1987 року пленум ЦК прийняв рішення «Про перебудову та кадрову політику».

«Закон про підприємство» був трагічно помилковим кроком Горбачова. Цей захід був спрямований на загальне оздоровлення економіки під гаслом «порядок і ініціатива», як і попередні кроки.

[1] Див.: *Франк-Каменецкий М.Д.* Самая главная молекула. — М., 1983. — С. 76—77.

Не маючи ринкового середовища, підприємства були позбавлені економічної регуляції з боку ринку; не маючи відповідальності власника, соціалістичні менеджери одержали право на ініціативу, яку все більше почали використовувати для неконтрольованого збагачення. Почалося нестримне розкрадання величезних понаднормативних запасів, а потім і всього, що погано лежить. Треба було шукати нові способи контролю над державно-господарською елітою.

Демократизація суспільства і була для Горбачова засобом тримати під контролем партійно-державне «боярство».

В процесі реформування соціалізму вималювалися тенденції, які вкрай тривожили керівників партії. При всьому різноманітті проблем, що потребували негайного розв'язання в різних сферах життя, стихійно накреслювалися однотипні шляхи, вигідні масовому учасникові процесу, але небезпечні з загальносуспільної точки зору. Парадигмою змін можна вважати, хоч як це парадоксально, колгоспні структури.

В колгоспах Сталін знайшов спосіб сполучення загальнодержавного і приватного інтересу. І не стільки в системі трудоднів, — бо держава повністю хазяйнувала в усьому колективному господарстві і завжди могла обібрати колгосп і колгоспників до нитки, — скільки в системі присадибних ділянок. Врешті в епоху «розвинутого соціалізму» колгоспники жили досить безбідно за принципом «Богу Богове, а кесарю кесареве»: держава розпоряджалася вкрай неефективними великими сільськогосподарськими підприємствами, селяни жили за рахунок власних присадибних ділянок та ще того, що безкарно «брали» з колгоспних ланів ночами, а то й серед білого дня. Споживання на селі в Брежнєвські часи дуже виросло, але це не було *виробниче* споживання — зароблену копійку селянин витрачав навіть на мариновані огірки в магазині, але тільки не на знаряддя виробництва. Для цього був колгосп, в якому на величезних фермах і неозорих полях абияк вирощувалось і вигодовувалося у великих масштабах все *для держави*. Через присадибну ділянку і просто через торбини колгоспників в «споживацьку корзину» перетікав почасти і дохід великого аграрного виробництва, бо оралася ділянка колгоспним трактором або кіньми. Збитки держава перекладала на колгоспи через ціни на машини і добрива, все далі руйнуючи свій аграрний базис.

Щось подібне назрівало в перебудовний час у промисловості. Організацію кооперативів маса ініціативних людей сприйняла як сигнал до утворення при соціалістичних підприємствах чогось на взірець присадибних ділянок. Кооперативи спочатку влаштовувались на виробничих площах підприємств, з використанням їх майна та обладнання, як додаток до основного виробництва, призначений для полегшення життя членів колективу. Про таку долю мріяли і прості робітники, але, звичайно, досяжною вона стала тільки для обраних. Це відкривало перспективу повного захиріння державної великої промисловості та розкрадання її ресурсів оборотистими менеджерами.

Такою ж, по суті, могла стати і реформа влади.

Спочатку про ліквідацію монополії КПРС ніхто не помишляв ні в керівництві, ні в широкому загалі. Йшлося лише про контроль виборців над конкретними представниками влади, реально — про висування кількох кандидатур на одне місце на виборах до Рад різного рівня. Партія мала залишатися єдиною силою, що визначає *цілі суспільного розвитку для всієї країни*. Як пригадуємо, такий проект не завжди був крамольним навіть за Сталіна. На поверхні це виглядало б як увіковічнення керів-

Повернення з Афгану

ної ролі партії при контролі народу за конкретними особистостями, висунутими партією на керівні посади через вибори. Партії як цілому відводилася роль великого колгоспу, що продукує щось загальнозначуще політичне і ідеологічне для спільного добра держави і народу, а реальні владні посади перетворювалися на «присадибну ділянку» окремих політичних діячів. Комуністична партія, таким чином, була б приречена на захиріння і розкрадання, як і колгосп чи соціалістичне підприємство. Реформи виявлялися приробленням до соціалістичного автомобіля крила, яке могло тільки гальмувати рух.

Нарешті, подібна перспектива вирисовувалася і для всієї соціалістичної держави. В ролі «присадибних ділянок» тут виступали регіони і насамперед національні республіки, а «єдиному, могутньому» Союзу відводилась роль спільного господарства, що своєю армією, силовими структурами та воєнно-промисловим комплексом створює «дах» для «присадибних ділянок» регіональних еліт.

Коли зникла перспектива воєнного зіткнення з НАТО, союзний дах втратив опори. А комуністична ідеологія вже не давала жодних стимулів для подальшого соціального розвитку.

Реформування суспільства вимагало коштів. Їх можна було взяти тільки в одному місці — у військово-промислового комплексу та збройних сил. Для цього необхідно було піти на компроміс із США і країнами НАТО і *припинити холодну війну*.

Вихід із Афганістану та припинення холодної війни — безсумнівна заслуга Горбачова перед радянськими людьми. Про необхідність «вести справу до виходу» з Афганістану Політбюро прийняло рішення ще 1981 року, але здійснити його комуністичні керівники не могли, бо боялися «втратити престиж» в Третьому світі. 1987 року було прийнято рішення і про припинення війни в Афганістані, і про припинення віртуальної війни з Заходом ракетами з ядерними боєголовками. В грудні Горбачов у Вашинґтоні погодився ліквідувати розташовані в Європі 1752 ракети СС-20 в обмін на ліквідацію 859 «Першінгів». Це була мало не капітуляція, але саме цей акт, а не чисто символічне знищення Берлінської стіни, означав припинення «холодної війни» і перехід до нової, мирної ери.

Саме припинення «холодної війни» і нанесло непоправного удару по СРСР. Зникла єдина основа згуртування в монолітний табір — небезпека воєнної катастрофи. Тьмянів, невиразнішав і врешті зникав образ Ворога.

Зрозуміло, що найвище керівництво партії і держави лякала надусе перспектива розвалу СРСР. Горбачов пішов на перебудову СРСР з унітарної держави на конфедерацію республік в останній момент і під величезним тиском. Всупереч своєму політичному правилу, згідно з яким він прагнув випередити події і дати свободу процесам раніше, ніж опинявся під тиском вимог знизу, він до останньої можливості намагався не помічати відцентрових сил, що почали шматувати СРСР вже з перших років Перебудови. Але коли «капіталістичне оточення» і

«світовий імперіалізм» перестали бути реальною загрозою існування і чинником консолідації «нової історичної спільності — радянського народу», то на весь зріст постало питання, що ж має бути джерелом і наснагою солідарності радянських людей, де супердержава СРСР знайде свою леґітимацію.

Припинення холодної війни означало, що консолідація всіх різнонаціональних елементів неозорої країни вимагає надзвичайно привабливої *позитивної* ідеї і великої довіри до лідерів — її провідників у життя.

Реформа соціалізму за принципом добудови хвоста і крил до автомобіля означала реально демонтаж радянської соціалістичної системи, на що ані Горбачов, ані консерватори піти не могли. Консервативне реформування не виходило, що показали перші два роки Перебудови. Потрібне було загальне бачення майбутнього. І Горбачов все більше зосереджувався на загальних питаннях комуністичної догматики, викликаючи наростаюче роздратування членів вищого партійного керівництва, які змушені були вислуховувати його монологи про марксизм і Леніна тоді, як не було чим заповнити полиці радянських магазинів.

1987 рік був роком 70-річчя Жовтня, і перед керівництвом КПРС постали питання історії, які не можна було обійти. Горбачов інтенсивно зайнявся історією партії. Він прочитав Солженіцина «Ленін в Цюріху», що справив на нього велике враження виразною характеристикою особистості Леніна — Горбачов відчув в Леніні смертну і грішну людину, як відчув людьми і лідерів капіталістичного світу. Відомості про те, що у Леніна є єврейські предки і він лише на чверть росіянин, укріпила його в переконанні, що не все можна відкривати людям. Особливо велику роль зіграла книга Стівена Коена «Бухарін», подарована йому автором. Горбачов укріпився в думці, що з Бухаріна треба зняти прокляття. Врешті з його узагальнюючої доповіді вийшло щось безмежно компромісне і непослідовне. На засіданні Політбюро 31 жовтня, присвяченому обговоренню його доповіді про 70-річчя Жовтневої революції, Горбачов говорив: «Є речі, щодо яких чекають, що скажемо про них більше... Але й менше говорити не можна...» Хтось сказав в залі: «А більше не треба!»[1]

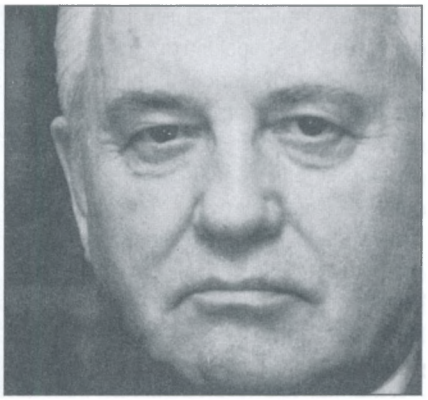
В цей період Горбачов захоплено читає Леніна, особливо пізнього; він повністю перебуває в колі фразеології і політичних ілюзій «справжнього комунізму з людським обличчям», збагаченого дещо цинічним реалізмом. Перебудова мислилася як повернення до 1921—1923 років, до епохи «кооперативного плану», до «нової економічної політики» *Леніна і Бухаріна*.

Горбачов робить спробу відновити процеси, перервані Сталінським тоталітарним переворотом 1928 — 1938 років.

Цей поворот був не просто політичним поверненням на 50—60 років назад. В юбілейній доповіді Горбачова виразно чути мотиви, яких не могло бути в ленінському варіанті комунізму. «Ми знову міцно взяли в руки прапор, що на якомусь етапі виявився приспущеним, прапор пріоритету гуманістичної цілі як вищої цінності соціалізму... Все, що працює на людину в економіці, в соціальній та культурній сферах, в механізмах управління і взагалі функціонування системи, все це — соціалістичне». Тут ще немає визнання первинності загальнолюдських цінностей над класовими і партійними, але вже є все для того, що скаже Горбачов на Генеральній асамблеї ООН 1990 року. Принаймні тут уже закладено можливість повернення до приватної власності в якихось, поки що невизначених, масштабах, — якщо тільки це допоможе зменшити «відчуження людини».

[1] Див.: *Черняев А.С.* Шесть лет с Горбачевым. — С. 180.

М. Горбачов

Новий підхід до соціалізму ґрунтується на ідеї відчуження, що була давно сформульована в радянській філософській літературі й означала повернення вже не до Ленінських витоків, а до молодого Маркса. Головне, говорив Горбачов своєму помічнику Черняєву, — «подолання відчуження, тобто розв'язання задачі, як повернути людину в економіку, в політику, в суспільну практику, в духовне життя суспільства»[1]. Ця фразеологія підготовлена псевдогуманістичною офіційною риторикою часів Хрущова; читач легко міг переплутати її з чимось на зразок гасла «Все для людини, все в ім'я людини», коли ще в ім'я «людини взагалі» можна було посадити конкретну людину в табір або в психушку. Але поворот, який одержала Хрущовська риторика через тридцять років, говорить тільки на користь цієї риторики — вона теж була етапом у розкладі посттоталітарної ідеології.

Виразні наголоси на вселюдськості соціалізму, на його гуманістичній природі суперечили і Леніну, і Бухаріну. Зникнення «класових оцінок» міняло також і просторові координати соціалізму. Тепер уже не йшлося про «похід світового села проти світового міста». Можна твердити, що задуми Горбачова мали *західницьку орієнтацію*. Це був головний внутрішньополітичний наслідок припинення «холодної війни», і в цьому полягала основна різниця між Ленінсько-Бухарінськими планами і уявним «поверненням до Леніна» Горбачова 1986—1987 років.

«Докорінна зміна точки зору на соціалізм» у Леніна полягала в переоцінці ставлення до селянина-товаровиробника, а за умов чисельного переважання селянства в країні — до ринкових механізмів, виходячи з того, що західний пролетаріат на революцію не піднявся, і маршрути її пролягатимуть через селянський Схід. Тепер же, через 60 років, ішлося зовсім про інше: про те, що ми відстаємо від урбанізованого Заходу з його економічною ефективністю і передовими технологіями, і нам потрібна модернізація при опорі на ринкові механізми.

Ленін і в останні роки життя не мав сумнівів щодо необхідності жорсткої і жорстокої диктатури. Неефективності влади і фактові появи ворогуючих кланів в партії він намагався протиставити не громадянське суспільство, не складні інфраструктури і механізми політичної демократії, а примітивне *пряме поєднання владних органів з робітничим класом* (через включення до вищих органів «робітників від верстата»). Це виявилося ілюзією, і Перебудова повернулася до ідеї політичної демократії. Назва «демократи» цілком виправдано закріпилася за послідовними прихильниками Перебудови. Але демократія Горбачова була непослідовною, оскільки його варіант виходив із однопартійної системи.

Ленін виявив глибоку наївність, сподіваючись, що класовий інстинкт «товаришів робітників» зможе заглушити боротьбу між кланами «молодих» (Троцького) і «стариків» (Сталіна) і повернути єдність партійних рядів, буцімто гарантовану єдиною марксистською ідеологією і класовими інтересами пролетаріату. Для нього боротьба між Троцьким і Сталіним все ж залишалася боротьбою в рамках однієї партії, тобто між політично і кла-

[1] Див.: *Черняев А.С.* Шесть лет с Горбачевым. — С. 185.

сово «своїми» *особистостями*. Горбачов до 1988 року виявляє ту ж саму «марксистсько-ленінську» наївність. Установка на яскраві особистості, а не виразні політичні течії, не могла звести до часткових розбіжностей ті розходження між лідерами Перебудови, які поглиблювалися з кожним її кроком. Фактично в партії було в зародку багато партій. Впродовж 1987—1988 року процес оформлення реальної багатопартійності всередині КПРС дійшов до критичної точки.

Горбачов цього періоду залишається комуністичним фундаменталістом — він і гадки не має про приватну власність і про багатопартійність, що й відділяло його від соціал-демократії і навіть «єврокомунізму» італійського зразка. Він був переконаний, що ринкове середовище може з однаковим успіхом бути створене і на базі приватної власності, і на базі загальнодержавної власності, і посилався на приклади ринкового життя націоналізованих підприємств Заходу. Горбачов не хотів відмовлятися і від однопартійної системи. Він готовий був мати справу з різними особистостями і різними політичними розв'язаннями, але в рамках однієї оновленої партії. Ось що він говорив про гласність Черняєву: «Це ж бо, врешті-решт, конкуренція, але не політичних партій, а людей (їх здібностей, розуму, волі, характеру, ідейності, цілеспрямованості)»[1].

Загальне завдання, яке за цих умов поставив перед партією Горбачов, було єдино можливим виходом із патової політичної ситуації. Генеральний секретар ЦК КПРС спрямував реформи в бік *перетворення держави-партії в правову державу*. Це вимагало скасування статті 6 Брежнєвської Конституції СРСР, яка закріплювала за КПРС місце «керівної і спрямовуючої сили суспільства». Монополії комуністичної партії, закріпленої законодавчо, не могло бути в правовій державі. Отже, мала бути політична конкуренція і чесна перемога КПРС в цій конкуренції.

«Прораби Перебудови» — меншість на XIX партконференції: Ю. Афанасьєв, Е. Клімов, Є. Яковлєв, Г. Бакланов

Конкретно, ідея полягала в тому, що допускалося висунення на виборах по кілька кандидатур на одне місце, і перші партійні секретарі обов'язково повинні були претендувати на відповідне перше місце в державній структурі — районний в районі, обласний в області тощо. Програвши вибори, партійний керівник автоматично мусив піти у відставку з партійної посади. Тим самим забезпечувався б контроль народних мас над партією та її апаратом.

Незважаючи на опір, Горбачов провів цю ідею через XIX партконференцію, що відбулася влітку 1988 року. Конференція була дуже чорною за своїм складом, відвертий реакціонер письменник Юрій Бондарєв став її героєм, його порівняння перебудови з літаком, якого підняли та не знають, де і як посадити, викликало захоплення залу. Демократа Бакланова, редактора журналу «Знамя», освистали і «захлопали». Горбачов вів конференцію блискуче, створюючи атмосферу вільного і демократичного обговорення. Але стосунки його з партією, і без того не безхмарні, значно погіршилися. Вже після конференції слухняний Щербицький у вузькому колі кидає репліки, вкрай ворожі щодо Генсека. До змови було ще далеко, але в керівних партійних колах починають групуватися антигорбачовські елементи. Невдоволеними залишалися і прихильники перебудовних реформ, які не бачили рішучих заходів щодо «правих».

[1] Див.: *Черняев А.С.* Шесть лет с Горбачевым. — С. 185.

Демонстрація в Литві. Грудень 1989 р.

Можна б іронізувати з приводу того, що партія виявилася не гідною свого вождя, але це і справді було так. Багатомільйонна партія радянських комуністів знаходилася в стані глибокого маразму, її керівництво і більшість рядових членів, звиклих слухатися Центрального Комітету та його Генерального секретаря, нічого не розуміли і не бачили, куди прямують лідери. Гігантський корабель ось-ось міг перевернутися з незліченними катастрофічними наслідками.

Ідея сполучити партійні і радянські посади одностайно була засуджена — одними як приниження партії, другими як закріплення її монополії. Та насправді важко сказати, чи була це трагічна помилка Горбачова, як у випадку з «Законом про підприємство», чи це врятувало країну від хаосу і повної соціальної руйнації.

Горбачов висунув гасло «Вся влада Радам», яке мало приховати ленінською вуаллю докорінну зміну політичної ситуації. Верхівці партії — «червоній сотні» — Горбачов забезпечив 100 місць у новому парламенті за списком КПРС, до якого увійшов і сам (хоча міг би чесно виграти вибори в якій-небудь окрузі). Партія була кинута у відкрите бурхливе море політичної конкуренції, і у великих центрах почалася полоса ганебних поразок партійних секретарів. Відсоток комуністів у загальному складі обраних до Верховної Ради СРСР був вищий, ніж в роки «блоку комуністів і безпартійних», але це далеко не завжди були комуністи за переконанням. Приниження на виборах партійні лідери — кістяк КПРС — Горбачову не простили.

Перші кроки до перетворення СРСР на правову державу надихалися новим прочитанням політичного заповіту Леніна. Однак, ситуація була зовсім іншою, ніж в 20-х роках, і «реалізація Ленінських ідей» виявилась просто непослідовним кроком до європеїзації країни. Партія втрачала абсолютну владу, на якій, як виявилося, трималося все. І все почало розвалюватися.

Вибори делегатів I Всесоюзного з'їзду народних депутатів пройшли в березні 1989 року, з'їзд зібрався влітку. На з'їзді вже була некомуністична політична сила — Міжрегіональна група, до якої ще входили члени партії, але яка вже напередодні з'їзду видрукувала свій власний проект регламенту роботи з'їзду (Політбюро запропонувало свій проект пізніше). З'їзд був апогеєм перебудови — величним театральним дійством, торжеством *ліберальної демократії в рамках комуністичного режиму*, з яким врешті ця демократія виявилася абсолютно несумісною.

Горбачов мусив вибирати — повертатися назад, до «командно-адміністративної системи», чи шукати нових радикальних рішень. Він вибрав друге, але під натиском подій втратив політичну ініціативу.

Перебудова над прірвою

Корінний поворот в перебудовних процесах стався між виборами до Верховної Ради СРСР навесні 1989 року і виборами до Верховних Рад союзних

республік навесні 1990 року. Суспільні рухи радикалізувалися на очах, справи в соціалістичній економіці йшли все гірше, і можна було очікувати, що в парламентах національних республік, обраних за таких обставин, позиції КПРС будуть значно слабшими.

Процеси, які перебігали на периферії імперії і особливо в національних республіках, не просто змінили інтенсивність, а набули нової якості.

Перший серйозний симптом загострення національної проблеми — політична криза в Казахстані в грудні 1986 року. Горбачов зняв з посади керівника республіки Кунаєва і замінив його росіянином Колбіним, що викликало в Алма-Ата масові заворушення, розгони демонстрацій і перші жертви Перебудови. За своїм характером це був, можна сказати, протестний вияв *трибальної свідомості*, поєднаний з опором консервативних національних комуністів московським перебудовним ініціативам. Команда Кунаєва була, імовірно, ініціатором акцій протесту, але істотним був факт готовності досить великого числа людей, в тому числі молодих, піти на демонстрацію солідарності з «своєю» компартійною верхівкою, виходячи з національних мотивів. З точки зору націонал-патріотичного розуміння Перебудови слід було б оцінити ці вияви національної солідарності як рівень самосвідомості, *вищий*, ніж, скажімо, національна самосвідомість і мотивація протестної поведінки в Україні. Насправді уже порівняння показує, що поділ соціального світу на «своїх» і «чужих» на національному ґрунті спочатку був найпримітивнішою формою реакції на політичні зміни. Учасники виступів мало цікавилися демократизацією чи економікою, їх займала національна належність керівників. З подій у Казахстані Політбюро зробило тільки той висновок, що спиратися треба на національні кадри.

Різниця між опором казахів призначенню російського губернатора і опором Балтії була кардинальною: Литва, Латвія і Естонія підпорядковували національний рух демократизації по-західницькому, намагалися прорватися в Європу, повернувшися до довоєнного статусу незалежних держав. Національний рух в цих країнах був спрямований на європеїзацію режиму і тому поєднував праві і ліві (національно-комуністичні, що швидко еволюціонізували до соціал-демократизму) елементи в єдиних Народних фронтах. Найбільш показовою щодо цього була Литва, національно однорідніша; в Латвії справу ускладнювала величезна Рига, більше російська, ніж латвійська, в Естонії — Таллінн і переважно російська промислова східна частина країни. Опір російському комунізму в Балтії мав широкий політичний спектр — від примітивного націоналізму до ліберальної і соціалістичної демократії. В перебудовному процесі в СРСР прибалтійські республіки відігравали провідну роль і впливали на характер національної самосвідомості в інших регіонах. Праві елементи врешті виявились сильнішими скрізь, але в Литві завдяки тому, що місцева компартія під керівництвом Бразаускаса в більшості своїй підтримала національний рух і прийняла гасла незалежності, ліві сили не були розгромлені і вийшли з кризи трансформованими, живими і здатними до політичної конкуренції з правими. Це забезпечувало рівновагу в суспільстві і демократизм процесів.

Інші національні регіони демонструють проміжні моделі. Трибальна ворожнеча прориває́ться в Центральній Азії кривавими конфліктами, як, наприклад, між узбеками і киргизами в Ошській області або місцевим населенням і засланцями — турками-месхетинцями. На Закавказзі процеси лібералізації кому-

Баку на ранок 20 січня 1990 р.

ністичної влади були ускладнені задавненими національними хворобами, першою з яких був Нагірний Карабах. Це — важка спадщина ще Ленінських часів, наслідок загравання російських комуністів з Кемалем Ататюрком, на вимогу якого етнічно вірменська територія Карабаху відійшла до Азербайджану. В Карабаху окремі конфлікти завжди набували етнічної інтерпретації і породжували тертя між азербайджанцями і вірменами, а з початком Перебудови народився рух за приєднання Карабаху до Вірменії, пристрасті навколо якого затьмарили проблеми лібералізації режиму в регіоні. В пору, коли Горбачов міг усе, можна було цілком спокійно розв'язати проблему, передавши Карабах Вірменії, як колись Хрущов передав Україні Крим. Однак, коли почалося загострення, Горбачов цілком слушно переконував членів Карабахського комітету Сільву Капутікян і Зорія Балаяна, що перехід Карабаху до Вірменії може викликати непередбачувані наслідки — в Азербайджані жило півмільйона вірмен, які могли стати жертвами агресивного натовпу. Так і вийшло в Сумґаїті 27—28 лютого 1988 року, коли за офіційними даними по-звірячому убито було азербайджанськими погромниками 32 чоловіки, в тому числі 26 вірмен. Введення прямого московського правління в Карабаху нічого не розв'язало. На авансцену вийшли кримінальні елементи, вірмени відповіли етнічною чисткою, Азербайджан переповнився біженцями, серед яких агресія знаходила все більшу підтримку, все закінчилося страшними вірменськими погромами в Баку 13—15 січня 1990 року і в подальшому — війною. СРСР з ослабленою державною владою і економічною стагнацією знаходився напередодні соціального Чорнобиля.

Ключовим елементом всієї конструкції СРСР була Україна. Вихід її з Союзу руйнував Велику Державу. Якби Перебудова набула в Україні такого ж характеру, як в Балтії і, зокрема в Литві, українська провінція радянської імперії могла політично очолити перебудовні процеси в СРСР. Очевидно, що такий поворот подій вириває би ініціативу з рук Москви і повністю міняв би всю модель державності. Тому Горбачов не спішив поширювати Перебудову в Україні і міняти Щербицького, незважаючи на те, що той належав до Дніпропетровського клану Брежнєва.

Володимир Васильович Щербицький відзначив 70-ліття в 1988 році, наступного року подав у відставку і ще через рік помер. Він був, мабуть, найсильнішим із комуністичних керівників України за всю її історію. Практично все його життя з молодості пройшло в партійній роботі, і він, людина сильних пристрастей, звик тримати себе в узді і оточенню не дозволяв послаблень у роботі і побуті. Щербицький вимагав від апарату відкритості й солідарності, але діялося це в такий нервовий спосіб, що результат був протилежний. Виразних особистостей в його оточенні було небагато. Україна була серед найменш корумпованих республік Союзу. Так само дисципліновано тримав себе Щербицький як керівник нацкомпартії. Взагалі кажучи, він умів і ризикувати, займаючи принципову позицію, що мало не коштувало йому кар'єри (він виступив проти найдикішої ініціати-

ви Хрущова — поділу партії на промислову та сільськогосподарську). Якби Щербицький знайшов свою власну позицію після Чорнобильської катастрофи, він міг би стати харизматичним національним лідером. Однак, ані загального бачення проблем соціалізму, ані розуміння масштабу трагедії, ані здатності на рішучий крок дисциплінованому комуністу Щербицькому не вистачило.

В 70-х роках Щербицький слухняно виконував вказівки Суслова і терпів ініціативи нелюбого йому секретаря ЦК з ідеології Маланчука, сприяючи русифікації України. Проте, в питаннях культури для нього великим авторитетом залишався Олесь Гончар, який свого часу подав у відставку з поста керівника спілки письменників України на знак протесту проти переслідувань національних дисидентів. Перебудову Щербицький сприймав так само, як колись Брежнєв — Косигінські реформи: він був певен, що треба просто «краще працювати». Україна була останнім островом економічної стабільності в СРСР і до 1988 року залишалася Вандеєю Перебудови.

Проте, і Щербицький, чималою мірою під впливом О. Гончара, робить кроки в напрямку, що нагадував «українізацію» двадцятих років. Влітку 1987 року Ю. Мушкетик, Б. Олійник і Д. Павличко направили листа до Президії Верховної Ради УРСР з пропозиціями щодо конституційного захисту української мови. Після 1987 року пожвавлюється інтерес до трагічних сторінок минулого, реабілітація викреслених з історії українських політичних і культурних діячів. О. Гончар написав листа до ЦК Компартії України, який був підтриманий доповідною запискою завідуючих відділами ЦК Ю. Єльченка та Л. Кравчука. В записці наводились конкретні дані щодо русифікації України: російською мовою навчається майже половина учнів, фільми йдуть майже виключно російською мовою, книг та брошур видано українською мовою 24%, російською — 72,5%. Деякі цифри підводили до «п'ятого параграфу», серцевини, як вважалось, національної політики: в доповідній зазначалось, що серед кадрів Мінвузу — українців 53,3%, росіян — 40,9%, в Академії наук українців — 56,8%, росіян — 36,0%[1]. Політбюро ЦК Компартії України в липні 1987 і в жовтні 1988 року розглядало ці питання і приймало рішення, що нагадують партійні директиви 20-х років про «українізацію». Після засудження статті Ніни Андреєвої реабілітації посилилися і в Україні, але Щербицький ставив певні межі: заговорили про Скрипника і Хвильового, але не був реабілітований Василь Стус, не дозволялось міняти оцінки М. Грушевського та інших самостійників. «Національне відродження» повинно було залишатися в комуністичних межах.

Володимир Щербицький

Пізніше, коли позаду був уже ГКЧП, «Матросская тишина» і амністія, колишній прем'єр Валентин Павлов писав про «троянського коня під назвою «перебудова»»: «...на місцях виникла ситуація, коли центр перестав бути опорою, захистом інтересів їх керівників. Навпаки, центр став фактором ризику й загрози. ...Покинуті центром, республіканські і місцеві діячі стали спочатку шукати опору у себе на місці. Ізоляціонізм, сепаратизм і націоналізм були взяті більшістю з них на озброєння як

[1] Див.: *Литвин Володимир.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 83.

Єгор Лігачов

єдиний засіб врятувати себе і свою владу, а потім уже переросли на самостійну мету — відділення, вивищення і самоствердження частини на базі руйнування і знищення цілого»[1]. Тут дивовижно сплутані реальність і фальсифікація. Правда полягає в тому, що центр далеко обігнав у політичному розвитку периферію, і провінційна, в тому числі національна, компартійна верхівка всіляко намагалася врятуватися від перебудовних процесів, мобілізуючи проти них передсуди і обмеженість глибинки. Неправда полягає в тому, що відцентрові процеси колишній глава Горбачовського уряду відносить до ініціатив національної партноменклатури. Остання тільки намагалася пристосуватися до відцентрових процесів, керуючись мотивами, прекрасно поясненими Павловим. І, що головне, найвиразніше ця плебейська реакція на Перебудову, її сприйняття через націоналізм і ізоляціонізм проходила в Росії; вона ж стала соціальною і ідеологічною основою для спроби перевороту ГКЧП.

Перші ж кроки Горбачова після XIX партконференції демонструють його прив'язаність до ідеї надфракційності і надпартійності. Однак, в реальності партійного життя уже настав розрив між двома політичними групуваннями «перебудовників» — фундаменталістів і лібералів-західників. Розрив стався ще до конференції, навесні 1988 року. Йому передував епізод, що багатьом здався тоді невеличким чисто особистісним конфліктом, — скандальний виступ секретаря МК Єльцина проти Лігачова на пленумі ЦК у жовтні 1987 року і одностайне його засудження і консерваторами і «перебудовниками».

Впродовж 1987 року несумісність фундаменталістської ревізії з прозахідницькою, а персонально — Лігачова з Яковлєвим вкрай загострилась. Звичайно, в упертих намаганнях Горбачова зберегти єдність перебудовної команди була й хитрість царедворця. Як і колись Ленін, Горбачов, здається, дотримувався принципу «м'який і розумний ініціатор-начальник, жорсткий і недалекий виконавець-заступник». Нестерпний і чесний Лігачов наживав йому ворогів, але він не був, як підтвердило майбутнє, серйозним суперником і небезпечним підступним ворогом. Незважаючи на натиск з боку своїх радників і однодумців, Горбачов тримав Лігачова на місці другої людини в партії, пояснюючи всім, що Лігачов хоче того ж, що й він, тільки діє «іншими методами». Самообман, мабуть, сполучався тут із лукавством — можливо, Горбачову здавалось, що він виглядає краще на фоні різкого і непримиренного сибірського воєводи. Дійсно, в Політбюро такі люди, як глава уряду Рижков, довго підтримували Горбачова, бо ненавиділи Лігачова. Але наскільки глибоко помилявся Горбачов у загальних орієнтаціях, він міг переконатися в найближчі місяці.

Підбадьорений розгромом Єльцина, Лігачов взяв на себе ініціативу фундаменталістського наступу. В контрольовану ним газету «Советская Россия» надійшов лист ленінградської сталіністки Ніни Андреєвої, викладача хімії, дружини викладача марксистсько-ленінської філософії, який надихав і редагував її творіння. Лист через редактора газети Чікіна потрапив до самого Лігачова, який потаємно розпорядився направити до неї в Ленінград цілу бригаду, щоб зробити листа більш обґрунтованим. В результаті 13 березня 1988 року вийшла відома стаття Ніни Андреєвої, спрямова-

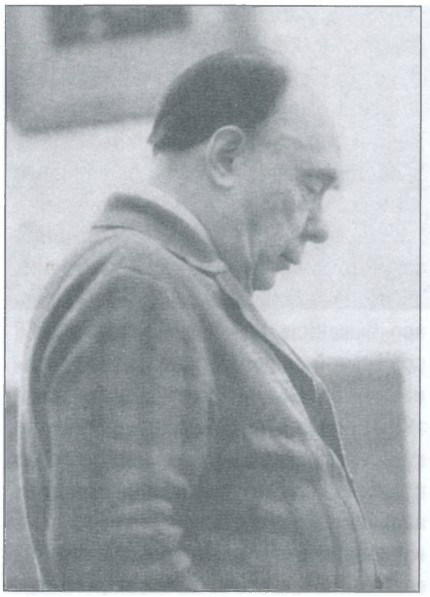
[1] Див.: *Павлов Валентин.* Горбачев-путч. Август изнутри. — М., 1993. — С. 23.

на на захист комуністичних принципів, якими не можна поступатися.

Характерно, що Горбачов глянув на статтю перед від'їздом до Югославії, але вона його не зацікавила і він її прочитав після повернення. Прочитавши, Горбачов, за його словами, «замислився, але ще до «дозрів», щоб поговорити з колегами»[1]. В той час, як на масового прихильника Перебудови стаття Ніни Андреєвої подіяла відразу, як червона ганчірка на бика, Горбачов не відреагував негайно. І лише та обставина, що стаття вже була рекомендована місцевим парторганізаціям як формулювання офіційної партійної позиції, змусила його перечитати статтю і «замислитися».

Перечитавши і замислившись, Горбачов дійшов цілком правильного висновку, що сформульовано платформу, абсолютно несумісну з його перебуванням на чолі партії і держави. На Політбюро в березні 1988 року він поставив питання руба, і його підтримали Яковлєв, Рижков, Шеварднадзе, Медведєв, Слюньков, Маслюков; на боці «Ніни Андреєвої» виявилися, крім Лігачова, Громико, Воротніков, Ніконов, несподівано для Горбачова — Лук'янов, а також — невпевнено — новий секретар МК Зайков. Горбачов наполіг на своєму і в три прийоми в квітні провів наради з секретарями обкомів і ЦК нацкомпартій, де ідейно знищувалась «Ніна Андреєва» і готувалася ідейно-політична база до XIX партійної конференції.

Ідеологічно, таким чином, кораблі були спалені. Але організаційні висновки не свідчили про те, що Горбачов зробив вибір. Лігачова він перевів на керівництво сільським господарством, але й Яковлєва не залишив на ідеології — Яковлєву доручається Міжнародний відділ ЦК, а секретарем ЦК з ідеології став Вадим Медведєв, «Барклай де Толлі Перебудови», за висловом Черняєва, колись — вільнодумний ідеологічний партпрацівник, сухий і невиразний, але вірний прихильник Горбачова.

О. Яковлєв

Після XIX партконференції і особливо після виборів до Верховної Ради СРСР в партії і поза партією посилюються настрої комуністичного консерватизму, зв'язані із своєрідним російським ізоляціонізмом. В середині 1989 року поряд з виклично-сталіністським групуванням «Єдність — за ленінізм і комуністичні ідеали» Ніни Андреєвої виникає опозиційний до Горбачова Об'єднаний фронт трудящих (ОФТ) із гаслом утворення республіканської компартії Російської федерації. В 1990 році відбулося кілька Ініціативних з'їздів Російської КП, які не увінчалися успіхом, але ідея виявилася дуже живучою. Рух російських комуністів підтримував Лігачов; врешті-решт Горбачову вдалося знайти компромісне розв'язання — КП РФ було створено, але на чолі з поміркованим консервативним Іваном Кузьмичем Полозковим, колишнім секретарем сільського райкому, на лояльність якого Горбачов розраховував, оскільки знав його ще по Ставрополю. В Компартії Росії зібралися представники російської провінційної гли-

[1] *Черняев А.С.* Шесть лет с Горбачевым. — С. 185.

бинки, примітивніші, ніж столичні консервативно-комуністичні аристократи, і схильні до простих антиінтелігентських, антисемітських і істинно-російських рішень. Тут сходить зоря Зюганова.

Настрої ксенофобії й ізоляціонізму, які незадовго зробили можливим голосування російських комуністів за Біловезькі рішення, ішли з націоналістичних кіл поза партією. Вперше голосно сказав про бажаність для Росії виходу з СРСР російський націонал-патріотичний письменник Валентин Распутін, надзвичайно активний в той час. Ще в червні 1989 року, звертаючись на I з'їзді народних депутатів СРСР до представників національних республік і насамперед Балтії, він говорив: «А может, России выйти из состава Союза, если во всех своих бедах вы обвиняете её и если её слаборазвитость и неуклюжесть отягощают ваши прогрессивные устремления?»[1] Настрій «образи» на «невдячних» націоналів охоплює і кола націоналістично настроєних російських комуністів.

Характерно, що ще в червні 1987 року Лігачов, Яковлєв і голова КДБ Чебриков очолили комісію Політбюро, якій було доручено розібратися з «Пам'яттю». Ця організація відкрито проголошувала Яковлєва жидом і масоном, але він мусив, згнітивши серце, в ім'я партійної єдності підписати доповідну записку, на якій наполягали Лігачов і Чебриков і в якій «Пам'ять» оцінювалась дуже поблажливо. Коли Єльцин був виведений з Політбюро, представники «Пам'яті» запропонували на засіданні клубу «Перестройка» союз на захист Єльцина і проти «банды, которую вы, демократы, называете коммунистами и номенклатурой, а мы, патриоты, — масонами и сионистами, но это одни и те же люди»[2].

Яке рішення приймає Горбачов у кризовій ситуації 1989—1990 років?

Якщо партія в цілому неспроможна оволодіти ситуацією, то напрошується висновок: треба готувати *нову партію*. Об'єктивно саме така задача постала перед командою Горбачова уже на початку 1988 року. Дехто з партійного керівництва наважувався артикулювати її самому собі, але ніхто не сказав цього вголос.

В подальшому Горбачов прийшов до партійної програми, що її з повним правом можна назвати соціал-демократичною. І тому може здатись абсолютно незрозумілим, чому ж Горбачов не обрав шляху створення нової, соціал-демократичної партії і уперто намагався зберегти політичного монстра, яким була КПРС.

Напередодні нового 1989 року впливові лідери інтелігенції Ульянов, Бакланов, Гельман, Клімов, Гранін, Сагдєєв друкують відкритого листа Горбачову, вимагаючи усунути від керівництва противників перебудови. У Горбачова це викликає лють. На відповідь демократам-інтелігентам Горбачов скликає нараду з «представниками робітничого класу», на якій виразно звучать погрозливі сталіністські нотки.

Впродовж 1989—1990 років посилюється напруження між Горбачовим і демократичною московською елітою, Горбачов наче заворожений консерваторами. Велику і зростаючу роль у поправінні Горбачова відігравали, починаючи з 1988 року, події в національних республіках, але в Москві нервом політичного життя верхів залишається проблема: нова партія чи спроби зберегти стару. На початку 1990 року Яковлєв запропонував Горбачову повністю зосередитися на президентській владі і покінчити з Політбюро і ЦК, тобто, по суті, з партією. Горбачов, подумавши, врешті відмовився.

Горбачову нелегко далася відповідь на питання, чи варто йому зберегти пост генерального секретаря. Адже, залишаючись на посаді партійного вождя, Горбачов прирікав себе на нові і нові компроміси з комуністичною реакцією, які

[1] Див.: Первый Съезд народных депутатов СРСР. Стенографический отчёт. — М., 1989. — Т. 2. — С. 458—459.

[2] Див.: Национал-патриотические организации в России. — М., 1996. — С. 16.

не могли врятувати і не врятували його від розриву з нею і від спроби консервативного комуністичного перевороту. І політологи з табору демократів вважають ці рішення Горбачова величезною і трагічною помилкою, через яку він остаточно втратив вплив на події.

Горбачов пережив величезні приниження в липні 1990 року на XXVIII з'їзді партії, на якому він одержав чергову піррову перемогу, а Єльцин вийшов із партії. Ще принизливішою стала його участь у чорносотенному установчому з'їзді Компартії Росії Полозкова—Зюганова. І він все це витримував, щоб зберегти якийсь контроль над процесами в партії. Характерний склад президентської Ради Безпеки, запропонований ним другому з'їзду народних депутатів у березні 1991 року: Павлов, Яковлєв, Пуґо, Крючков, Язов, Бессмертних, Примаков, Бакатін, Болдін. П'ятеро з них уже тоді були готові до змови проти нього, четверо — Яковлєв, Бессмертних, Примаков, Бакатін — були прихильниками, за якими, однак, не стояли серйозні політичні сили.

І тим не менш в цілому позицію Горбачова можна вважати не лише послідовною, але і по-своєму, з його політичної точки зору, єдино правильною.

Починаючи з XIX партконференції, партійне керівництво поступово перелазить із партії в державу. Горбачов подає цьому приклад. Незважаючи на ризикованість цього кроку, на його несхвалення колегами, Горбачов стає спочатку головою Президії Верховної Ради, а потім врешті Президентом СРСР.

Переповзання партійного активу з партії в державу, розпочате Горбачовим, зберігає спадковість і поступово усуває партію, її Політбюро й інші керівні установи від доленосних рішень. В 1990 році Комуністична партія уже не була «керівною і спрямовуючою силою». Реальна влада зосереджувалася

Б.М. Єльцин

в державних інституціях. Президент концентрує величезні владні повноваження, намагаючись лавірувати між політичними групками протилежних політичних спрямувань, а на чолі ще вчора всевладної компартійної структури ставлячи все жалюгідніші фігури.

В цій переорієнтації з партії на державу, прикритій нібито Ленінською ідеєю «Вся влада Радам», видно радикальну зміну стратегії і політичних цілей Перебудови. Горбачов відтепер прагне якомога обережніше *розвалити* систему однопартійної диктатури, замінивши її досить авторитарною президентською республікою, допустивши багатопартійність і спираючись на реформовану в соціал-демократичному напрямку партію, від якої повинна була відколотися маловпливова, здавалося б, сталіністська фракція.

Напевне, ретроспективно цю стратегію можна критикувати. *Але вона стала єдино можливим безкровним шляхом від посттоталітаризму до демократії.*

Що ж до судомного чіпляння Горбачова за партійні пости, то тут його наміри були цілком очевидними: Горбачов боявся, що силу партії, все ще могутню, консерватори використають для того, щоб зірвати демократизацію СРСР. Він цих мотивів і не приховував. Не випадково Лігачов — як і Яковлєв! — запропонував Горбачову «зосередитися на роботі президента» і передати роботу генсека «іншому товаришу». Важко оцінити цю лінію боротьби Горбачова

Гавриїл Попов, Борис Єльцин, Андрій Сахаров та ін. на мітингу

інакше, ніж трагічний героїзм. Можливо, він і не передбачав свого Фороського полону, але що ризикує смертельно — не міг не бачити. Неважко уявити, наскільки сильнішими були б позиції гекачепістів, якби на їх чолі стояв новий генеральний секретар ЦК КПРС.

Курс Горбачова полягав у тому, щоб врятувати державу СРСР, перетворивши її на конфедерацію незалежних республік, і зберегти КПРС, добившись, щоб твердолобі вийшли з партії і утворили свою. Явні ознаки цього курсу бачимо вже на початку 1990 року, а критична зима 1990—1991 років, поставивши країну перед реальною загрозою економічного краху, загострила необхідність вибору. Горбачов з останніх сил тримався цієї лінії, мовчазно віддавши ініціативу «наведення порядку» в Прибалтиці і на Закавказзі горилам із армії та силових структур. Він на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК 24 квітня 1991 року навіть серйозно подав у відставку, насмерть перелякавши консерваторів, які боялися втратити його прикриття і опинитися наодинці перед розлюченим натовпом.

Основним політичним опонентом Горбачова в цей час став не Лігачов чи хтось інший із старої Андроповської фундаменталістської команди початку Перебудови, а зневажений ним Єльцин.

Борис Єльцин завжди відзначався незалежністю і строптивістю. І дома, в простій робітничій сім'ї, і в школі він ріс у обстановці деспотизму, його пороли, він був упертий і завжди готовий до виклику. За своїм характером, як і за «ведмежою» зовнішністю, Єльцин належить до лідерів, які подобаються на Русі, і не дивно, що його називали російським національним типом. Єльцин бував мужній і жорстокий у бійці, але не злобний і не мстивий, — він ніколи не добивав суперників і взагалі втрачав інтерес до подій, коли вирисовувалась перемога. Як у людини крутого норову, здатної до непередбачуваних і навіть авантюрних рішень, за твердістю в конфліктних ситуаціях у Єльцина крилася дещо істерична натура, — він потребував арени, гучного схвалення публіки і легко впадав у депресію, з якої виходив на чисто російський манер, через нестримне пияцтво. По-людськи Єльцин симпатичний, незважаючи на виразно егоцентричні риси, — тим більше, що він людина дуже здібна, хоч і позбавлена доброї освіти. Однак, для такого масштабу, який продиктований грандіозністю історичної ваги Росії і епохальним характером змін, що випали в цей час на її долю, життєва і політична стратегія Єльцина виглядає надто дрібною.

Дуже довго він почувався в кабінетах обкому і ЦК як на будівельному майданчику, де почалось його діяльне життя. Головний прораб країни — завідуючий будівельним відділом ЦК — не одразу почав замислюватися над великими питаннями, що ними давно переймався Горбачов. Тим не менш, увійшовши до перебудовної команди, Єльцин в душі вважав несправедливістю те, що дистанція між Генсеком і ним така велика. «Доводилося спілкуватися з генеральним, але тільки по телефону. Чесно признаюсь, мене здивувало, що він не захотів зі мною зустрітися, поговорити.

По-перше, все ж у нас були нормальні стосунки, а по-друге, Горбачов прекрасно розумів, що він, як і я, теж перейшов до ЦК з посади першого секретаря крайкому. Причому краю, який за економічним потенціалом значно нижчий, ніж Свердловська область, але він прийшов секретарем ЦК. Я думаю, що Горбачов знав, звичайно, що у мене на душі, але ми обоє виду не подавали»[1].

Єльцин ухопив ситуацію радше нутром, якимось політичним інстинктом, що дозволяв йому напомацки визначати напрями руху до вирішальних точок владної рівноваги. В Москві він правив так само важко і круто, як і на Уралі, з московською інтелігенцією йому було не простіше, ніж Лігачову, але він здатний був до несподіваних різких поворотів, завжди «кадрових». П'ятим чуттям він відчув, яким має бути протест, і пристосував своє провінційне невдоволення високою московською партійною аристократією до московських же опозиційних настроїв. Доповідь Єльцина на міській партійній конференції 26 січня 1986 року була настільки гостро критичною щодо центральної влади, що її в Москві порівнювали з доповіддю Хрущова на XX з'їзді КПРС. Незважаючи на заспокоювання Горбачова, який на нього дуже розраховував, Єльцин пішов на відкритий конфлікт з Лігачовим і на урочистому юбілейному пленумі ЦК 1987 року рвонув до нечуваного непослуху. Лютість фундаменталістів, підтриманих роздратованим Горбачовим, не мала меж. Перелякавши інших і перелякавшись сам, Єльцин перехворів, пересидів, тримав себе досить ганебно, але швидко зрозумів, що став центром тяжіння для протестних кіл в партії і поза партією.

В листі-заяві на ім'я Горбачова від 12 вересня 1987 року, де Єльцин подавав у відставку з посади першого секретаря МК партії та кандидата в члени Політбюро, він писав до речі: «...незважаючи на

Борис Єльцин покидає партійний з'їзд і партію

Ваші неймовірні зусилля, боротьба за стабільність призведе до застою, до тієї обстановки (радше подібної), яка вже була. А це неприпустимо»[2]. Тут, мабуть, щиро сказано про справжні політичні мотиви його вчинків впродовж усієї Перебудови: Єльцин як діяч був психологічно абсолютно несумісний з «застоєм». В Горбачові він бачив потенційного Брежнєва. І це, мабуть, усе, що можна сказати про його політичну ідеологію.

Проявивши твердість в боротьбі за участь у XIX партконференції, за право виступу на ній, за депутатський мандат на виборах до Верховної Ради СРСР 1989 року, Єльцин опинився в парламенті і став одним із п'яти співголів Міжрегіональної депутатської групи поряд з Сахаровим і Юрієм Афанасьєвим. Якщо в 1989 році Єльцин був «enfent terrible» перебудовної партійної еліти, то влітку 1990 року він уже — головний конкурент Горбачова. На XXVIII з'їзді партії він урочисто виходить із КПРС, а на I з'їзді народних депутатів Російської Фе-

[1] Див.: *Ельцин Борис.* Исповедь на заданную тему. — М., 1990. — С. 41.

[2] Див.: Там же. — С. 8.

дерації обирається президентом Росії. Російський парламент і президент Росії стають паралельним до Президента СРСР владним центром в країні. Коли, нарешті, Союз був розвалений і Росія стала суверенною державою, для Єльцина це означало всього лише, що він скинув владу Горбачова. Його найближчий радник в той час Г. Бурбуліс сказав відверто: «Це був найщасливіший день в моєму житті. Адже над нами тепер нікого більше не було»[1]. Важко сумніватися в тому, що Єльцин переживав подібні почуття. І порівняно з принциповістю Горбачова в реалізації продуманої політичної концепції, вірної чи ні, поведінка Єльцина попри його особисту мужність і рішучість виглядає егоїстичною і не надто принциповою.

Які були переконання Єльцина в цей час сум'яття, *смутное время*?

Єльцин вибрав шлях в ліберально-демократичному таборі, в Міжрегіональній групі, серед соратників Сахарова і «прорабів Перебудови». Для них перетворення російського парламенту на владний центр, що протистоїть Горбачову і консерваторам, було тактичним рішенням, зумовленим тим, що позиції ліберальної демократії в російському парламенті були сильнішими, ніж позиції в обраній на рік раніше Верховній Раді СССР. Для Єльцина це також було тактичним кроком в боротьбі за владу проти команди Горбачова. Але у нього не було тієї політичної програми, яка надихала ліберальних демократів. Щоправда, серед його однодумців переважали такі люди, як свердловський філософ Геннадій Бурбуліс, що з початку 1989 року дуже зблизився з Єльциним і після Біловезької Пущі якийсь час був другою особою в Російській державі. Але і Бурбуліс був не якимось видатним політичним мислителем, а радше випадковою постаттю, яку Єльцин легко здав, — і Єльцин ідейно не орієнтувався на нього аж так серйозно. До найближчого оточення Єльцина входив тоді Михайло Полторанін, антисеміт і радше російський націоналіст, ніж ліберал. Єльцин здав пізніше і Полторанін. Можна сказати, що по-справжньому близьким до Єльцина був лише його колишній охоронець, особисто щиро відданий йому Коржаков, з яким президент жив душа в душу і який ростив неабиякі політичні амбіції. Зрештою, здав пізніше Єльцин і Коржакова. Сам Єльцин робив заяви, які можуть бути витлумачені як прояви російського націоналізму і навіть антисемітизму — так, він звинувачував газету «Известия» в сіонізмі. На початку 1991 року Руслан Хазбулатов, на ту пору — близька до Єльцина людина, зустрічався з Янаєвим і промацував обстановку. Він доповів про різко антигорбачовські настрої Янаєва Єльцину, але той нічого про це Горбачову не розповів. З іншого боку, націонал-комуністи з партії Зюганова так само голосували за ратифікацію Біловезьких угод, як і їх противники — ліберали з табору Єльцина.

Ідеологія не була, скажемо так, сильним місцем Єльцина-політика. Він став на чолі російського лібералізму, завдяки *легкости мысли необыкновенной*, зробивши більш радикальний поворот, ніж його колеги по перебудовній команді, і наважившись повністю порвати з комуністичним минулим, коли відчув безперспективність комунізму як засобу боротьби за владу. Первісні комуністичні переконання він залишив на уральських будівельних майданчиках і в кабінетах, які високі партійні достойники так грубо змусили його покинути. Лібералізм Єльцина виявився врешті так само куцим, як і його православність, і зрештою цей обдарований і хоробрий політик увійшов в історію своїм десятилітнім царством, заплямованим нечуваною корупцією його «сім'ї» і своїми нетверезими вибриками.

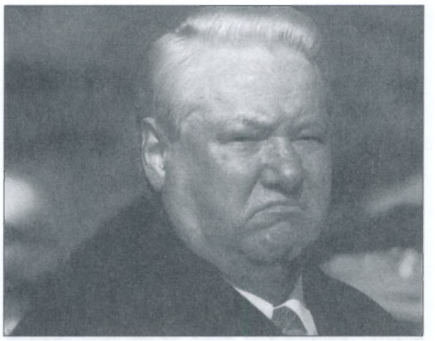
Залишається питання: чому ж все-таки з-посеред тодішніх лідерів, висуну-

[1] Див.: *Грачев Андрей.* Горбачев. — С. 409.

тих Перебудовою, жоден з нових політиків, інтелігентних і яскравих, — таких, як Анатолій Собчак, Єгор Гайдар, Юрій Афанасьєв, Гавриїл Попов і так далі, — не висунувся на найвищі державні пости, а саме Борис Єльцин, вчорашній «партократ», став обранцем і улюбленцем російського народу чи бодай найбільш політично активної його частини?

У феномені Єльцина помітні риси старовинного російського *самозванства*. Самозванство є там, де живе уявлення про блукаючу харизму, що не може прижитися в царських палатах тому, що цар «несправжній». Звичайно, це в наш час лише метафора, ніхто не твердив, що генсека «підмінили», але оцінки Горбачова як «князя тьми» (Борис Олійник), звинувачення його у зв'язках з таємничими «масонами» чи євреями, німцями і американцями свідчать про саме такого штибу недовіру до нього, якою була в російському народі недовіра до монархів аж до епохи Олександра II. Так, Єльцин, можна сказати, украв владну харизму, яка «по закону» мала належати Генеральному секретареві Горбачову. В очах народу він був вигнаний боярами-бюрократами з керівництва за те, що хотів справедливості і наважився кинути владі виклик. Горбачов чимдалі сприймався як «несправжній» володар, невдачі в господарській політиці свідчили про відсутність у нього саме тієї сили, яка має бути у законного царя. Єльцин, *падший ангел* Перебудови, і саме він мусив стати наступником Першої особи імперії. Тому, що він належав до того самого *небесного воїнства*, до якого належали інші члени Політбюро.

Уже в часи протистояння Горбачова і Єльцина повержений московський лідер не раз був осміяний як п'яниця і взагалі несерйозний мужчина, що мусіло б знищити його в очах публічності. Але перетворення Єльцина на сміхову фігуру,

Французький тижневик «Експресс», вересень 1999 р. Підпис: «Борис Єльцин. Цар, порочний і корумпований»

як виявилося, анітрохи не підірвало його авторитету. Він неначе репрезентував владний *антисвіт*, «політбюро навиворіт», віддзеркалюючи Кремль в параметрах «нижнього світу», і ставав для мас ще більш «своїм» і привабливим. В зростаючій на той час популярності Єльцина є щось спільне із трохи пізнішим спалахом популярності героя-клоуна Жириновського. Затаївши подих, люди певного складу дивилися на витівки крутих політиків, які не боялися здатися смішними і тим допомагали позбутися підсвідомого страху перед реальністю. Звичайно, це було реакцією не «народних мас», а лише частини електорату, але частини досить впливової і симптомом досить характерним.

Проте, не варто обмежуватися психологією лідерів і соціальною психологією мас. За грою особистостей у вирішальні місяці Перебудови вже відчуваються могутні глибинні течії політичної стихії.

В очі насамперед впадає різниця ставлення Горбачова і Єльцина до дезінтеграції імперії. Саме Єльцин Декларацією про суверенітет Росії 12 травня 1990 року відкрив смугу декларацій про суверенітет республік і автономій. Де факто Росія ставала все більш незалежною від центральної влади, і Україна та інші республіки тільки намагалися не відставати від Росії. Горбачов покладав усі надії на «Ново-огарьовський процес», який мав зберегти трансформований на конфедерацію Союз; Єльцин погодився підписа-

ти новий Союзний договір, але його підозріло легко переконали не слухатися імперських консерваторів таємні поради Бурбуліса та публічні виступи Юрія Афанасьєва і Галини Старовойтової, і, їдучи в Біловезьку Пущу підписувати смертний вирок Союзу СРСР, Єльцин ані слова не сказав Горбачову про наміри учасників зустрічі. Заявивши Кравчуку, що поставить свій підпис тільки після підпису українського лідера, Єльцин почув бажану відповідь — Україна підписувати союзний договір не буде. Отже, створюється враження, що вирішальною проблемою стала проблема збереження чи розвалу імперії.

Насправді Єльцин і його ліберальне оточення не збиралися відмовлятися від Великої Держави. Закликаючи всіх «націоналів» «брати стільки суверенітету, скільки влізе», Єльцин ані на хвилину не сумнівався, що влізе в сепаратистів небагато, і незабаром усі «самі попросяться». З іншого боку, Горбачов не протистоїть московським лібералам як авторитарний імперський лідер — прихильникам місцевого самоврядування. Горбачов тільки прагнув якомога зменшити впливи національного чинника на процеси реформування соціалізму. Він хотів здійснити перебудову насамперед в російському імперському центрі, по можливості не чіпаючи національних «околиць», і вже потім якось узгодити «деталі».

Саме тому, з великим запізненням усунувши Щербицького від керівництва Компартією України, Горбачов не шукав сильних нових постатей і зупинив свій вибір на В.А. Івашку, людині порядній і поміркованій, але позбавленій будь-яких претензій на самостійну ініціативу. Як голова переобраної 1990 року Верховної Ради України Івашко виявив здатність погоджувати дії з політичною опозицією і поділився з нею парламентськими портфелями. Але протистояти наступу опозиції він не міг і швидко погодився перейти на роботу в Москву — заступником Генсека, де, зрештою, попри свою відданість Горбачову заслужив від нього справедливі докори через свою пасивність під час заколоту ГКЧП.

Перед виборами 1990 року значна частина лідерів Руху вийшла з КПРС, що радикально змінило характер цієї політичної організації. Спочатку вона називалася Рухом за підтримку перебудови, що не вповні відображало її справжній характер, оскільки партія підтримувати себе нікого не просила. Ініціатива створення Руху виходила від парторганізацій Спілки письменників та Інституту літератури Академії наук України, що надавало Руху специфічно національної орієнтації, але все ж в цілому це була громадська організація ліберально-демократичного спрямування. Після перших кроків організації Руху до нього влилася велика група антикомуністичних політиків, очолювана колишніми дисидентами, і національні орієнтації Руху стали більш виразними. Одночасно оформилася так звана Демократична платформа в КПРС, яка швидко еволюціонізувала в соціал-демократичному напрямку. Її учасники нерідко були в складі Руху. Вихід ряду лідерів Руху з КПРС напередодні виборів означав, що Рух зробив вибір: спочатку незалежність

України, а потім реформи. В новообраній Верховній Раді Рух і близькі до нього опозиційні кола (в тому числі і з Демплатформи) створили так звану Народну Раду. На мітингах і демонстраціях Руху майоріла безліч жовто-блакитних прапорів, співався гімн УНР «Ще не вмерла Україна», а найрадикальніші групування почали «відновлення громадянства Української Народної Республіки». Утвердження символіки УНР, спроби відродити її громадянство були не тільки агітаційно-пропагандистськими заходами, хоча театральності було багато в масових акціях тих днів, — вони реально означали тенденцію до розриву спадкоємності з УРСР, встановлення прямої спадкоємності з УНР або й незалежною Україною Степана Бандери зразка червня 1941 року, отже, проголошення УРСР окупаційним режимом і Компартії України — злочинною позазаконною організацією. Утворення Народної Ради під жовто-блакитним прапором як опозиційного утворення в червоному парламенті символізувало теоретичну готовність парламентської меншості взяти на себе всю повноту влади і проголосити комуністичну більшість антиукраїнською і окупаційною владою. Звідси, до речі, така гострота полеміки з приводу національної символіки, тому на перших порах Компартія України вважала її найскладнішим предметом суперечок.

В пізніших викладах історії Біловезького розвалу імперії комуністичні, російські націоналістичні і просто гекачепістські автори приписують ініціативу виходу України з СРСР українським націонал-комуністам, маючи на увазі насамперед Леоніда Кравчука. Слід зазначити, що і Декларацію про державний суверенітет України, і — після ГКЧП — Акт проголошення незалежності України дійсно схвалювали українські комуністи так само, як російські комуністи голосували за ратифікацію Біловезької угоди. Але не комуністи були ініціаторами політичних процесів, що призвели до розвалу СРСР. Політична ініціатива виходила уже не від організаторів Перебудови, — саме це слово намагалися уже забути. Йшлося ж насправді про більш істотні для старого режиму речі, ніж незалежність: незалежна Румунія Чаушеску була комуністичною диктатурою, а тут навіть ішлося не про збереження влади Компартії, а про збереження свободи і, можливо, навіть життя її активних членів. Несміливі спроби Компартії України повторити національні ініціативи 20-х років і короткої доби Берія, а потім і майже одностайна підтримка комуністичною більшістю ідеї незалежності були спробами відібрати від антикомуністичної опозиції ініціативу в боротьбі за самостійну Україну. І ця спроба в серпні 1991 року виявилася успішною, а опозиція, неготова до ліберально-демократичних і особливо економічних реформ, могла тепер тільки ображатися, що у неї украдено найдорожче.

Аналогічна ситуація склалася і в Москві, і по всій Росії. На перший план вийшла проблема суверенітету Росії, але за цією проблемою стояли більш глибокі колізії руху в напрямку до демократичного ринкового суспільства. «Демократи», тобто прихильники реформ в напрямку демократизації суспільства та лібералізації соціалістичної економіки, розкололися на два табори: поміркованих реформаторів на чолі з Горбачовим і радикальних реформаторів на чолі з Єльциним. Поміркковані хотіли зберегти і партію, перетворивши її на соціал-демократичну, і державу, перетворивши її на конфедерацію. Радикали намагалися довести реформи до ліберальної кондиції, не приховуючи орієнтації на неоконсервативні зразки Тетчер—Рейґана. Горбачов говорив про шведський соціалізм, а Єгор Гайдар став членом керівництва міжнародного об'єднання правих, яке очолював колишній консервативний прем'єр Швеції Карл Більдт.

Повертаючись до російської історії від початку XX століття, можна нагадати про два групування російських національних політиків — глобальної та континентальної орієнтації. Імперські абсолютистські сили керувалися глобальними (в тому числі морськими) стратегіями, вступали в конфлікт із ліберально-демократичними державами Заходу і шукали союзників серед його ворогів. Найбільш відповідала цій стратегії великодержавна самосвідомість. Скромніша і реалістичніша стратегія просування на континенті дозволяла іти на союзи з Заходом і знаходила підтримку в колах націоналістичних і ліберальних. Російський етнічний чи етнорелігійний націоналізм був зручніший для цієї політичної традиції.

Шукаючи віддалені аналогії цій традиційній для Російської імперії схемі стратегічних орієнтацій її політиків, мусимо мати на увазі, що в роки розвалу імперії не йшлося про зовнішньополітичні плани. Як зауважив тоді Річард Чейні, військовий міністр у старшого Джорджа Буша і віце-президент у його сина, «основна загроза сусідам СРСР в найближчому майбутньому може виходити більше від нездатності радянського керівництва втримати під контролем події всередині країни, ніж від умисних спроб розширити свій вплив за її межами за допомогою воєнної сили»[1]. Тепер ішлося про два можливих способи втримати під контролем події всередині країни, історично пов'язаних, однак, із давніми стратегіями. Один спосіб — «консервативне» реформування по частинах і за частковими цілями, «консервативне» за методикою в розумінні Маннгайма і за певною прив'язаністю до комуністичної традиції (звідки її соціал-демократизм). Другий спосіб — ліберальне (без лапок!) реформування за апріорі заданими західними зразками, радикальне і рішуче («шокова терапія» в економіці, ламка старого політичного апарату, кадрові зміни аж до люстрації, рішучий ідейний розрив). Більш консервативним, як пам'ятаємо, був планетарний імперський проект, більш схильним до лібералізму — націоналістичний прагматизм. Протистояння ліберальної демократії зразка Горбачова і Єльцина до певної міри відтворювало давню традицію російської державності, що й не дивно: Велика Держава була Росією в двох розумінням цього терміна, космополітичною імперією з культурою койне і національною державою з культурою старомосковського кореня.

Але росіяни, віддавши перевагу Єльцину, обрали не праву ліберальну демократію. Повернувши до ідеї першочергової розбудови («обустройства») Росії і дозволивши українцям й іншим «націоналам» піти на всі чотири сторони, більшість російського електорату виразила почуття ураженої національної гордості. Голосування парламенту Росії на підтримку Біловезької угоди було насамперед голосуванням *проти* Горбачова і його Перебудови. Парламент Росії виявився в своїй більшості правонаціоналістичним і консервативно-комуністичним, що не завжди взагалі було можна розрізнити. І ця націонал-патріотична орієнтація призвела до кризи 1993 року, коли Росія по-справжньому опинилася на грані громадянської війни і коли тільки готовність Єльцина порушити конституційні норми, піти як завгодно далеко в конфлікті з парламентом і пролити кров відвернула небезпеку диктатури націоналістичних і компартійних горил.

В 1991 році, коли реальні важелі влади ще були в руках компартійних консерваторів, вони не змогли виявити таку рішучість, як Єльцин і його ліберали два роки по тому. Чому?

В реакції Андроповських фундаменталістів — керівників партії, що почала Перебудову, — на повороти політики Горбачова ми бачимо саме ту оцінку на «справжність» чи «несправжність», яка

[1] Цит. за: *Грачев Андрей.* Горбачев. — С. 361.

лежала в основі політичної інтуїції мас. Можна думати, що першим це відчув найвідданіший член команди Андропова його давній помічник Крючков, на професійну обмеженість якого Горбачов так розраховував. Це сталося, очевидно, 1990 року, коли він представив Горбачову підготовлену КГБ довідку на Яковлєва. В довідці говорилося, що Яковлєв став американським шпигуном під час дипломатичної роботи в Канаді. Горбачов на довідку, природно, не відреагував, але КГБ не зупинився, в результаті Яковлєв в грудні 1990 року був виключений з КПРС Комісією партійного контролю. Зрештою, виключення сили не набуло, але в ставленні Крючкова й інших керівних чекістів до Горбачова перелам стався, треба думати, саме тоді. Крючков визнавав пізніше, що КГБ Горбачова «прогавив». Відчуття відкриття і викриття в Горбачові «ворога народу» осяяло Крючкова, треба думати, тоді ж, 1990 року. Саме КГБ почав підготовку змови під виглядом розробки заходів по введенню надзвичайного положення в СРСР, заходів, які влада завжди повинна мати підготовленими на всяк випадок. І тільки 17 серпня 1991 року на нараді на таємній дачі КГБ в Москві був зроблений вирішальний крок.

Після провалу путчу його організатори багато писали про те, що ніякої змови вони не готували і жодних репресій і розстрілів не передбачали. Щоправда, прем'єр Валентин Павлов у перший день перевороту прийшов на засідання Кабінету Міністрів ломітно «під мухою» і гаркнув не то жартома, не то серйозно: «Ну что, мужики, будем сажать или будем расстреливать?»[1] Сумніви прем'єра розв'язались просто — на ґрунті особистих переживань і надмірного вживання коньяку у нього виник гіпертонічний криз, і він опинився в лікарні. А генерал Варєнніков з Києва писав членам ГКЧП: «Идеалистические рассуждения о «демократии» и о «законности действий» могут привести всё к краху с вытекающими тяжелыми последствиями для каждого члена ГКЧП и лиц, активно их поддерживающих»[2]. Керівники ГКЧП не наважились на рішучі репресивні дії, до яких закликав їх генерал, і ганебно провалили путч.

Про заходи, які могли і повинні були вживати змовники, краще всього говорять не наміри, про які вони намагалися не прохопитися, а оцінки реальної ситуації в країні і дій майбутніх жертв Перевороту — як прихованого соціал-демократа Горбачова, так і демонстративного лібералa Єльцина. Найяскравіше ці оцінки дані в зверненні, відомому як «Слово до народу», що його пізніше назвали «ідейною платформою ГКЧП». Писав «Слово» Олександр Проханов, на той час — головний редактор чорносотенної газети «День», органу Спілки письменників РСФСР, довірена особа генерала Макашова на президентських виборах в Росії. Підписали «Слово», крім самого Проханова, голова руху «Союз» Юрій Блохін, письменники Юрій Бондарєв, Валентин Распутін, скульптор Вячеслав Кликов, співачка Людмила Зикіна, журналіст право-націоналістичного толку Едуард Володін, генерали-«афганці» Борис Громов і Валентин Варєнніков, один із керівників Комуністичної партії Росії Геннадій Зюганов, відомий голова колгоспу і потім — голова Селянського союзу Василій Стародубцев і президент Асоціації державних підприємств і об'єднань (ВПК) Олександр Тізяков — обидва пізніше члени ГКЧП. Характерно, що ідеологія комуністичного реваншу тепер набула російських великодержавно-націоналістичних рис і творилася в позапартійних, колополітичних колах озлоблених псевдоінтелігентів і горил-військових.

Досить навести цитату із «Слова»: «Что с нами сделалось, братья? Почему лука-

В.А. Крючков

Генерал Варєнніков

О. Проханов

[1] Див.: *Грачев Андрей.* Горбачев. — С. 369.

[2] Цит. за: *Варенников Валентин.* Судьба и совесть. — М., 1993. — С. 18.

Слово було за ними. Танки на вулицях Москви, серпень 1991 р.

вые и велеречивые правители, умные и хитрые отступники, жадные и богатые стяжатели, издеваясь над нами, глумясь над нашими верованиями, пользуясь нашей наивностью, захватили власть, растаскивают богатства, отнимают у народа дома, заводы и земли, режут на части страну, ссорят нас и морочат, отлучают от прошлого, отстраняют от будущего — обрекают на жалкое прозябание в рабстве и подчинении у всесильных соседей? Как случилось, что мы на своих оглушающих митингах, в своём раздражении и нетерпении, истосковавшись по переменам, желая для страны процветания, допустили к власти не любящих эту страну, раболепствующих перед заморскими покровителями, там, за морем, ищущих совета и благословения?»[1]

Які заходи слід вжити проти лукавих, жадних відступників, що так страшно продали батьківщину, її чесний, але наївний, як діти, народ своїм заморським господарям?

Сухою мовою закону за п'ятдесят три роки до того подібні звинувачення було сформульовано таким чином:

«По заданию разведок враждебных Союзу ССР иностранных государств обвиняемые по настоящему делу организовали заговорщическую группу..., поставившую своей целью свержение существующего в СССР социалистического общественного и государственного строя, восстановление в СССР капитализма и власти буржуазии, расчленение СССР и отторжение от него Украины, Белоруссии, Среднеазиатских республик, Грузии, Армении, Азербайджана и Приморья»[2].

І, відповідно до цих оцінок, Великий інквізитор вигукував на судовому спектаклі: «Народ наш и все честные люди всего мира ждут вашего справедливого приговора. Пусть же ваш приговор прогремит по всей нашей великой стране, как набат, зовущий к новым подвигам и к новым победам! Пусть прогремит ваш приговор, как освежающая и всеочищающая гроза справедливого советского наказания! Вся страна, от малого до старого, ждёт и требует одного: изменников и шпионов, продававших врагу нашу родину, расстрелять, как поганых псов!»[3]

О великий зодчий могутньої радянської держави з її дружбою народів та соціалістичним реалізмом! Спасибі тобі, великий Сталіне, за той страх, яким напоїв ти своїх підданих так, що і через півстоліття вони пам'ятали його, чули голоси звідтіля, ніби той апокаліпсис був учора, і ніхто не наважувався першим взяти сокиру! Пішла б кров ріками, якби не тверезе усвідомлення того, що такі страхіття ніколи не кінчаються, аж доки останній із добровільних катів не буде закопаний десь на промерзлих болотах, як здохлий пес, щоб ніхто нічого не дізнався про *освежающую и всеочищающую грозу справедливого советского наказания*. Чи будуть наслідки *для каждого члена ГКЧП и лиц, активно их поддерживающих*, такими вже важкими, — це ще невідомо, і, як виявилось, все для мешканців «Матросской тишины» обійшлося легким переляком і гонорарами за мемуари. Але якби вони наважилися на круті заходи з викорчовування заморської зарази, врешті всі б потонули в кривавому багні. Паралізував ГКЧП і осіб, що активно його підтримували, той самий страх, який не дав 1957 року «антипартійній групі» скинути Хрущова: страх перед маривом 37 року.

І Росія зробила врешті той вирішальний крок до демократії, який від неї чекало людство.

[1] Цит. за: *Варенников Валентин.* Судьба и совесть. — С. 72.

[2] Цит. за: *Вышинский А.Я.* Судебные речи. — М., 1948. — С. 464.

[3] Там же. — С. 537.

Замість епілогу

У історії немає ні прологів, ні епілогів. Вона не ділиться на розділи, кожен із своїми вступом і підсумками. Історія не робить перепочинків, щоб замислитися і зробити висновки з прожитого. На етапи і епохи її ділимо ми. Якщо весь плин подій вважати своєрідним текстом, то його з великими труднощами можна поділити на осмислені шматки, схожі бодай на речення, якщо не на розділи. Тільки кожен з нас окремо у вирішальні години підбиває якісь підсумки і може писати для себе самого епілог після перегорнутих сторінок життя. А епілогом життя кожного з нас буде життя наших нащадків. Не ми його пишемо, і незрозуміло, чи має цей епілог закінчення і взагалі осмислені обриси. Він простягнеться кудись у невизначену далину, гублячися в океані чужих і непередбачуваних дій.

Соціальний час неперервний.

Але соціальний *простір* виразно ділиться на дискретні ділянки, що їх ми називаємо культурами, націями, цивілізаціями. Отже, час неперервний, а простір дискретний? Чи не повторюємо ми помилок авторів давніх апорій, що намагалися дискретний простір співставити з неперервним часом і всупереч здоровому глузду висновували, що прудконогий Ахіллес не наздожене черепахи? Чи не логічніше припустити, що неперервність часу така ж відносна і умовна, як і перервність простору?

В такому разі просто зважимо на приблизність і відносність поділів історії на більш-менш несхожі між собою, відрубні часові «ділянки» і все ж будемо виділяти окремі епохи, що мають кожна свій історичний смисл. Точніше, класифікація прожитого людством на різні частини дозволить запитувати, які події мали сенс, а які були лише інформаційним шумом.

Віхами, що виділяють XX століття в окрему смугу в історії, вважаються Перша світова війна і падіння комуністичного режиму в СРСР. В часі — трохи більше ніж три чверті століття. Мабуть, треба додати ще якийсь час — адже обидві згадані події були всього лише кризами, в ході яких розв'язувалися давно визрілі колізії.

Минуле століття можна з певною часткою умовності назвати «червоним» тому, що воно пережило могутній порив до радикальної перебудови суспільства, до ламки і знищення всіх національних, класових і психологічних бар'єрів між людьми і повного торжества «царства свободи». Крах комунізму сприймається багатьма його ворогами і колишніми послідовниками як свідчення історичної правоти його противника — суспільства ринкових відносин, парламентської демократії та національних держав. Так, західна демократія історично мала рацію в протистоянні з комунізмом і перемогла. Той спосіб, у який намагалися «червоні» від Сибіру до В'єтнаму, від Латинської Америки до Китаю вирішити усі кардинальні проблеми людства, призвів до кривавих жертв і в результаті виявився ілюзорним. Але було б неприпустимою вузьколобістю звинуватити в усьому якусь «банду міжнародних терористів» — червону зграю ворогів спокою і сподіватися на те, що відтепер людство спокійно повернеться в свої офіси та біржі, паби та нічні клуби — хто куди може. Проблеми лишилися, і червоний стяг не раз іще підніматиме людей на різних континентах.

Ми пережили «червону смугу» в історії нашої країни, смугу, що тривала сімдесят чотири роки. Я кажу «нашу країну», маючи на увазі не тільки Україну, а й ту величезну євразійську імперію, до

складу якої українці входили. Під кінець століття «червоний пояс» комуністичних держав, або контрольованих СРСР, або й недружніх до нього, охоплював величезні території планети, і джерела виникнення комуністичної влади в різних регіонах світу істотно різнилися, як відповідно і їх історичний досвід і сенс. Проте, без перебільшень можна сказати, що серцевиною і опорою всіх комуністичних режимів залишався Радянський Союз, і наш історичний досвід матиме вирішальне значення для розуміння процесів, що можуть знову і знову породжувати привид комунізму. І ніхто, крім нас, колишніх радянських, цього досвіду не осмислить.

Чи були епохи, часові відтинки в прожитому нами столітті поступом, еволюцією, розвитком, рухом вперед для всього людства, а чи вони просто реалізували можливості, закладені в кожній із культур?

Якщо вже ми звертаємося до таких слів, як «еволюція» і «розвиток», то слід обновити набір образів і кліше, взятих із науки про живе.

В точних науках другої половини XX століття величезну роль відіграли дослідження так званого морфогенезу. Морфогенез — явище, в якому процеси керуються не зовнішніми щодо системи причинами, а будовою її власного внутрішнього середовища, внутрішніми закономірностями, інформацією, записаною в певних її структурах. Так, зовнішні умови впливають на хід визрівання зародка в яйці, але не є його причиною. Вони лише відкривають або закривають можливості, закладені в яйці, тобто в системі «запліднена клітина — поживне середовище». З курячого яйця, як би ми на нього не впливали, не вилупиться крокодил. Початкові умови, що характеризують систему, не визначають її стану — вони лише певним чином впливають на процес, який відбувається за власними законами. При цьому на хід процесів істотно впливають зміни в самому середовищі, що відбуваються внаслідок розвитку зародка. Відбувається щось на зразок того, що в хімії називається автокаталізом, — речовини, що сприяють реакції, виробляються внаслідок самої реакції. Таким чином, процеси подібного роду нелінійні, їх чинники нагромаджуються в ході їх розвитку і можуть швидко набути вирішальної сили. Початок нового етапу в дослідженні нелінійних процесів поклала невелика праця відомого англійського математика А. Тьюрінґа саме про хімічну основу морфогенезу, опублікована 1952 року. Ця стаття стимулювала праці Іллі Пригожина та Германа Гакена в галузі, що дістала назву *синергетика*. Теорія інформації і синергетичний підхід створили нові образи і схеми пояснення в точних науках, дозволили одержувати відповіді на питання, *куди йдуть* процеси в різного роду системах.

Якщо ми спробуємо застосувати ці образи-парадигми і схеми пояснення до соціального розвитку, то зможемо уточнити, про що йдеться в суперечці між еволюціонізмом та цивілізаційними концепціями. З точки зору, що в Росії розвивалася ще «почвенником» М.Я. Данилевським, життя національного соціокультурного цілого є морфогенез, процеси в якому керуються не зовнішніми умовами, впливами і тиском обставин, а власною «генетичною» інформацією, записаною в успадкованій культурі, «національній ментальності» в тому числі. Зовнішні поштовхи у вигляді технічних та інших культурних новацій тільки відкривали можливості, закладені в цих цивілізаціях, або, навпаки, придушували і змертвлювали те, що вони носили в собі як евентуальне майбутнє, як свої «можливі світи».

Сказавши про «можливі світи», ми одразу мусимо замислитися. Адже в морфогенезі яйця «можливих світів» об-

маль, розвиток зародка йде шляхами, второваними довгою історією видів, там є доля, що тяжіє над процесами, визначаючи їх мету від самого початку, і можна або загинути, або виконати своє природне призначення. Чи так само невмолимо тяжіє над нами, людьми, наша національна доля? Чи кожна нація або велика цивілізація — то всього лише зародок, що з нього як з незримого яйця має вилупитися щось гігантське і, можливо, путнє, для чого, власне, ми живемо і страждаємо? Якщо так, то чи можна хоча б зрозуміти, куди нас несе історія? Які риси будучини вгадуються за напрямами силових ліній сьогодення?

XX століття почалося за умов, коли здавалось, що західного зразка («атлантична») цивілізація панує військово-політично, економічно і культурно на всій планеті. Сьогодні, коли за всіма параметрами потужність Європи і Америки незмірно зросла, ми добре розуміємо, що людство залишається розчленованим на різні культурні зони, кожна із своїми власними, успадкованими від історії неповторними особливостями. Взаєморозуміння в інтегрованому процесами глобалізації світовому суспільстві залишається проблемою, що подекуди небезпечно загострюється. Але зміни, що викликаються імпульсами, які йдуть від сусідніх цивілізацій, бувають такими раптовими і глибокими, що порівняння з морфізмами не витримує критики. І з невинного яєчка нерідко вилуплюються страшні крокодили (ніби з Булгаковських «фатальних яєць»). А, з іншого боку, цивілізаційні впливи на найвідсталіші регіони приводять і до плідних культурних симбіозів та стрімкого прогресу.

Глобальні процеси приносили народам і визволення від оков мертвих традицій, бурхливий прогрес із збереженням культурної своєрідності, і потворне, але страшенно сильне і живуче поєднання модерних технічних досягнень і соціальних технологій із темрявою і злобою віковічного хижацтва. Самі по собі процеси глобалізації не вирішують, що переможе — добро чи зло.

Оцінка цивілізаційних зрушень в будь-якому випадку — чи приймаємо ми цивілізаційну концепцію історії, а чи еволюціоністську — вимагає визначення культурно-історичних координат, які дозволили б ділити історію на періоди і визначати, де рух «вперед і вгору», а де «назад і донизу».

Немає сумніву в тому, що за багатьма показниками людство пережило в XX столітті смугу стрімкого прогресу. Не варто наводити цифри видобутку нафти, газу, кам'яного вугілля, виробництва електроенергії тощо. Затрати енергії чим далі, тим менш адекватно відображають зростання влади людини над навколишнім світом. Збільшення можливостей людського інтелекту навіть приблизно не можна виразити в цифрах, — в кількості комп'ютерів, в обсягах мережі мобільних телефонів чи в розмірах досяжної нашим спостереженням та нашому теоретичному знанню частини Всесвіту. Найрозумілішим для людини був би такий критерій, як середня тривалість життя чи захищеність від хвороб, але й він не дає характеристики *якості* життя. Адже щастя не зводиться до кількості спожитих калорій і здоров'я організму.

Більш узагальнені виміри прогресу можна шукати в гаслах, — можливо, недосяжних, — які віками служили цінностями і орієнтирами і для прагматиків, і для утопістів. Таких, яким, наприклад для Європи, було гасло свободи, рівності і братерства. Навіть відсутність чи недосяжність цих цінностей може бути однією з універсальних оцінок.

Девіз Французької революції — свобода, рівність, братерство — так часто піддається нищівній критиці, що складається враження, ніби він є повним

анахронізмом. Особливо нещадно критикують гасло рівності, яке у войовничих ліберал-консерваторів виглядає головною диявольською спокусою. Між тим можна сказати, не вагаючись: наше нещастя, трагедія людства полягає в тому, що ми не рівні.

Йдеться не про те, що люди відрізняються один від одного кольором шкіри чи очей, здібностями, енергією, талантами, нарешті, радощами і стражданнями, що випадають на долю кожного. Не про те, що одні їдять маніоку, інші — спаґетті, а ще інші — борщ. І не про те, що у нас різні улюблені актори, письменники і футболісти. Коротше, не про те, що ми різні. А про те, що ми народжуємося і діємо в різних націях і цивілізаціях, у нерівних соціально-культурних умовах, які не дозволяють різним людям прорватися до рівних можливостей.

Можливо, найстрашніше навіть не те, що ми — себто наші життєві умови і способи життя — настільки різні. Гірше те, що ми немовби носимо на собі тавро, ярлик, знак своєї належності до своєї спільноти, і для сусідів залишаємося представниками своєї спільноти з усіма наслідками. Для захисту ураженої гідності залишається, здається, тільки національна чи, краще сказати, трибальна, племінна солідарність. Чим слабша спільнота, тим захисна трибальна солідарність бездумніша і сильніша.

Кастові і станові суспільства відтіснені цивілізацією в минуле, на зміну їм прийшли класові суспільства, в яких соціальна позиція вже в принципі не залежить від факту народження і є наслідком як нерівності початкових умов, так і різної ефективності індивідуальних зусиль кожного. Але класова нерівність не менше може скалічити індивідуальну долю. А суспільство західної цивілізації залишається класовим.

Це означає, крім усього іншого, що влада над обставинами і людьми і можливості доступу до життєвих благ лише формально однакові для кожного члена суспільства. Зокрема належність до вищих класів дає можливості не просто для невидимої влади — для невидимого насильства над іншими.

Насильство не тотожне силі владних соціальних інституцій. Світ насильства в «нормальному» суспільстві гніздиться по його темних кавернах, в асоціальних сферах. Якщо суспільство дотримується законів і має достатньо засобів підтримувати мораль, то санкції щодо особи, яка порушила засади існування суспільства, сприймаються як справедливі і не ототожнюються з насильством. Тоді суспільство може досягти високого ступеня консолідації і національної солідарності. Але класова структура створює невидимі поля впливу і неписані, неформальні привілеї, що дозволяє стерти непокірного в порох, не порушуючи на позір жодних законів. І тоді суспільна консолідація виявляється ілюзорною.

За усіма цими соціальними колізіями криються і суто індивідуальні, психологічні проблеми, які перегороджують людям шляхи до щастя навіть в дуже комфортних цивілізаціях і за умов великого життєвого успіху. Цивілізація щодо кожного члена суспільства посилює вимоги ефективності дії, постійно підіймає планку і виснажує людину духовно. Зростаюча спеціалізація діяльності сприяє втраті відчуття загального смислу дії, зводить всі її оцінки до ефективності і змушує все менше рахуватися з жалістю до людей, які від цієї дії постраждають. Тоді солідарність з іншим набуває гротескних форм. Взагалі солідарність несумісна з хитрістю і обманом щодо «своїх», немислима без щирості, відкритості почуттів до товариша. За умов жорсткого індивідуалізму брак чуттєвої безпосередньості компенсується відкритістю примітивізова-

них бажань аж до втрати будь-яких внутрішніх заборон, що стали у нормальної людини майже інстинктивними табу. Моральнісний *беспредел* є карикатурою на відвертість і щиру безпосередність, їх «низьким» еквівалентом. В лещатах між крутою діловитістю і цинічним неморальнісним «розвантаженням» людина втрачає контакти із світом і в напруженому бутті страждає від самотності — психологічно найважчого тягаря сучасної цивілізації.

Озираючись назад, в прожиті людством роки XX століття, можемо зробити сумний висновок: ці пекучі проблеми цивілізації були ясно відчутні на початку нової доби і залишилися не менш гострими в її епілозі. Якщо проблема голоду і злиднів найбідніших класів і націй може бути вирішена на шляхах технологічного прогресу, то плата за прогрес може виявитися дуже дорогою. Особливо у народів, яких очікує різке духовне «похолодання» у зв'язку з глобальним поширенням основних західних цивілізаційних форм.

У всякому разі поділ історії XX століття на етапи чи періоди не можна базувати виняткова на техніко-економічних показниках. Суть прогресу, просто кажучи, в тому, що люди живуть краще. А це «краще» має означати не лише кількість спожитого, а й якість духовного життя.

Індивідуалістичний оптимізм «віку розуму» мав свої корені в найдавнішій європейській історії. Не випадково образ Одіссея став цивілізаційним символом в історії європейської культури. Як зазначають історики науки, саме завдяки Гомеровій поетичній редакції міфа про Одіссея слово deiknumi — «показати словами» — набуває значення *переконати*, тоді як первісне значення dike чисто імперативне — «вказання за допомогою незаперечного слова (тобто слова судді. — *М.П.*) на те, що повинне мати місце»[1]. У того ж таки Гомера знаходимо вживання dike в архаїчному значенні незаперечного правила і звичаю, що править долею: коли Одіссей в царстві мертвих питає у матері, чому він не може її обійняти, вона посилається на dike смертних. Від надзвичайного уміння Одіссея «переконати словами» до логіки Арістотеля (яка, до речі, у останнього називалась *аподейктикою*, а не *логікою*) міцніє раціоналістична традиція, що надає імперативної сили не звичаєвій, традиційній нормі формульного слова-dike, а вільному інтелектуальному вибору на основі доведення аподиктичної «неможливості бути інакше». В мандрах Одіссея шаманський політ через царство мертвих непомітно переходить на казкові пригоди в пошуках рідної домівки, світу *свого*.

Горкгаймер і Адорно цілком слушно вбачали тут початок європеїстського індивідуалізму. Це вже — нові, інакші перспективи. І нові перспективи *слова-логоса*, що стало відтепер не тільки силою примусу-dike, а й знаряддям вільного прийняття раціональних рішень і засобом виразити свій внутрішній світ.

Сила імперативного слова-dike залишається повною мірою джерелом натхнення іншої спадщини Середземноморської культури — християнства: «спочатку було слово, і слово було Бог». Річ навіть не в тім, що християнство повертало міфології стародавній статус: вік Просвітництва породив величезну скептичну і атеїстичну літературу, і про безумовну владу християнської міфології над умами в добу «Модерну» не може бути мови. Йдеться про інше — християнське світовідчуття залишалося основою психології колективності і солідарності, етичним нормативом безкорисливого даріння-віддарування, що в релігійній чи безрелігійній формі цементувало суспільство Модерну, всупереч його жорсткому індивідуалізму. Саме тому такою проблематичною стала зустріч з

[1] Див.: *Бенвенист Эмиль.* Словарь индоевропейских социальных терминов. — М., 1970. — С. 304.

Христом для Європи XIX і XX століття, що й породило образ «невпізнаного Христа» і тему спокушання Христа в пустелі, а разом з тим і тему сполучення Одіссеєвого і Біблійного первня в європейській культурі. Тему, яка чи не найвиразніше трактування знайшла в «Уліссі» Джемса Джойса.

Європейський гуманістичний індивідуалізм реалізувався в правних формулах невід'ємних прав і свобод людини, що втілювали принципи свободи, рівності й братерства. Що ж до самого «проекту Модерну» чи духу Просвітництва, то його філософською суттю була ідеологія безмежного прогресу як зростання влади людини над навколишнім природним і людським світом, прогресу, що досягається, можливо, в союзі з Мефістофелем, але перемагає зло, оскільки прагнення до добра є вирішальним. Історичний оптимізм Просвітництва — це переконання у всемогутності принципу цілераціональності.

Але в такому разі оптимістичний прогресизм Просвітництва характеризує не епоху в цілому, а саме ліберально-прогресистський і ліберально-революційний «стиль мислення», як його описав Маннгайм. Антитезою йому є проаналізований тим же видатним соціологом специфічний європейський консерватизм. Саме консерватизм як доволі гнучкий спосіб реагувати на соціальні зміни і реформувати суспільство обережно і за частинами, а не властива всім культурам догматична традиціоналістська консервативність. Політична ідеологія і стиль мислення консерваторів Едмунда Берка і Адама Мюллера так само притаманні «віку розуму», як і революційна і ліберальна «Декларація прав людини і громадянина». І, отже, Просвітництву чи Модерну властива не сама по собі цілераціональність і її найадекватніший політичний виразник — лібералізм, а *протистояння лібералізму і консерватизму, вірніше, той «люфт», той проміжок культурно-політичного простору*, в якому протистояння і боротьба либе́ральних і консервативних сил були нормою.

В останній чверті XIX століття в різних сферах європейської культури явно виступають риси глибокої кризи історичного оптимізму. В цілому в гуманітарії розгортається скептична критика істини, релятивізм змикається з новими течіями в філософії науки і знаходить вираз у потужній нонконформістській критиці моральнісних засад суспільного буття. Ідея союзу людини з дияволом для досягнення великих цілей набуває нового характеру: віднині взагалі невідомо, де божественне, де диявольське — все відносне, бо «боги вмерли», і все дозволено, бо табу лише оберігають трухляві конструкції буття, що їх давно належить знести.

Оскільки подібне світовідчуття є суб'єктивістським, воно пориває з уявленнями про долю, яка несе нас кудись до світлих обріїв, і або схильне до песимізму перед лицем невблаганної смерті, або єдиний шлях подолання песимізму бачить в глибинних структурах психіки, де діє екстатичне прагнення до спільності з іншим, злиття з ним в життєвому пориві, за термінологією Берґсона, в діонісійському колективному сп'янінні, за Ніцше. Було б справедливо саме цей культурний рух, що його прояви захисники традиційного історичного оптимізму називали декадансом, іменувати *модернізмом*, оскільки це слово тоді вперше було вжите для характеристики однієї з течій нової культурної свідомості. Модернізм позначає нові часи в соціальній психології саме тим, що змушує особистість покладатися на власні сили, жити і діяти всупереч віковічним стандартам, нонконформістськи.

Модернізму в цьому розумінні слова було притаманне почуття влади людини над своїм природним і соціальним

довкіллям, незважаючи на невіддільний від нього песимізм, нездорову увагу до таємниць смерті; і цей духовний рух міг сполучатися з політичним авантюризмом як у лівому, так і в правому варіантах.

Недоречними виглядають спроби знайти витоки війни в «цивілізаційних розламах». Найгостріші міжетнічні і міжкультурні суперечності роздирали тоді Балкани і Близький Схід, але спроби турецьких радикальних націоналістів знекровити своїх останніх християнських підданих — вірмен і греків — не відіграли помітної ролі в ескалації війни навіть як привід для втручання.

Війна була розв'язана так само легко, як вона розв'язувалась споконвіку, за тими ж самими сценаріями, що й завжди: як продовження політики іншими засобами, може, менш ввічливими, ніж політичні, проте радикальними, швидкими і ефективними. Величезний цивілізаційний обвал, що розпочався катастрофою літа 1914 року, продемонстрував несумірність традиційної політичної культури Заходу з тими технічними силами і з тим соціальним напруженням, які накопичило суспільство і які вирвалися з-під його контролю. *В цьому і полягав крах оптимістичних уявлень про цілераціональність західної цивілізації.* Серйозні і висококваліфіковані добродії, що зробили своєю професією війну і дипломатичний шантаж війною, виглядали після неї як легковажні і безвідповідальні вискочки, оскільки масштаби сил, приведених ними в дію, перевершували їх фантазію. Через рік ініціатори війни вже не уявляли собі, як можна добитися перемоги. Залишалося підраховувати, хто раніше зійде кров'ю.

Інакше було з Другою світовою війною. Світогляд і мотивацію її ініціаторів можна характеризувати як воєнно-політичне втілення правого модернізму, хоч і вкрай примітивізованого. Ніцшеанство і ваґнеризм Гітлера чи аналогічні суб'єктивістські богоборчеські погляди Муссоліні — радше вульгарність, ніж будь-яка естетика чи філософія. Але все ж у засадах своїх це той таки авантюрний «модерн», що замістив історичний оптимізм Просвітництва безумним поривом нескорених індивідуалістів до життєствердження в чужому і ворожому світі.

Радикально і агресивно праві масові політичні рухи 20—30-х років мали псевдоелітарний характер і орієнтувалися на психологію черні. Респектабельний консерватизм намагався використати їх для протидії комунізму, але у вирішальних ситуаціях правиця фашистського типу виходила з-під їх контролю. *В цьому, власне, і полягала «друга криза» західної цивілізації,* яку Європі і Америці вдалося подолати тільки за збройною допомогою комуністичного режиму.

Економічним проектом, що відповідав традиціям Просвітництва, в міжвоєнній Європі і Америці був давній лібералізм laisser-faire, заснований на некритичній вірі в «невидиму руку ринку». В міжвоєнному світі тільки Сполучені Штати Америки знайшли нові ліберально-демократичні і навіть по суті ліберально-соціалістичні альтернативи традиційному історичному оптимізму. «Новий курс» Рузвельта протиставив загрозі революційної катастрофи не реакцію, а реформістський проект, ідеологічно споріднений з пізнішою гуманістичною програмою Об'єднаних Націй. В решті західного світу старий лібералізм втратив вплив, і попри всі коливання між ліберально-соціалістичним і консервативним вибором вирішальною силою став дуже поправілий консерватизм. Саме за його підтримки в ряді країн Європи взяла владу «нова права» фашистського зразка, дуже динамічна і здатна на радикальні рішення.

Росія — спадкоємець традицій європейських, але саме *східноєвропейських,*

почасти візантійських. А Візантія і взагалі європейський Схід не мали такої поліцентричності владних, економічних і духовних важелів, як Захід. Центр суспільного життя знаходився безперечно у владній структурі.

Росія, що після реформ Олександра II швидко розвивалася в напрямі ринкового господарства європейського зразка, сформувала *общество*, — бліду подобу західного громадянського суспільства. Водночас її скелетом залишалась невластива Європі станово-бюрократична ієрархічна структура з відкритим воєнно-служилим дворянством на чолі, з придворною камарильєю, з концентрацією земель в руках лендлордів, вчорашніх рабовласників, що за ідеєю мусили контролювати владу на селі, а насправді за нових ринкових умов швидко вироджувалися і розорялися.

Росія зберегла найжахливішу спадщину двуглавої Візантії — самодержавний деспотизм, неприйнятний для Заходу. Але з часів Петра I цей воєнний деспотизм має більш західницький чи, може, космополітичний характер, ніж кероване і утискуване ним суспільство.

Двоїстість російської ситуації знайшла вираз і в геополітичних стратегіях. Геополітичне положення Росії не диктує в однозначний спосіб її світової стратегії. Як самодержавна самодостатня сила, ворожа європейському лібералізму, Російська імперська влада мала глобальні притязання і була схильна радше до угод з Німеччиною, бо на обширах планети найбільше входила в конфлікти з Британською імперією. Як континентальна держава з безпосередніми національними інтересами на Балканах і Близькому Сході, Росія була схильна до антинімецьких комбінацій і союзу з ліберально-демократичним Заходом. Коливання між цими орієнтаціями особливо притаманні останньому російському монархові.

Пізніше Сталінська тоталітарна Росія демонструє ту ж двозначність не лише тактики, а й стратегії. Якщо революційний комунізм Леніна — Троцького має глобальні орієнтації і протистоїть Антанті в союзі з переможеною Німеччиною, то тоталітарна держава Сталіна коливається між обома традиційними для Росії виборами. Перед лицем німецької та японської загрози Сталін обирає антифашистський союз із західними ліберальними демократіями, але як тільки Німеччина здається безнадійно втягнутою в конфлікт на заході, Сталін віддає перевагу глобальним проектам і союзу з фашизмом проти демократії.

Модернізація країни, курс на яку наївно виражено ще в Ленінському гаслі «Коммунизм есть Советская власть плюс электрификация всей страны», була до певної міри продовженням суто російської історії. Комуністичні модернізатори виявляють ту ж рису, яку свого часу великий російський історик Ключевський зазначив у діяльності імператора Петра I: реформатор Росії намагався пересадити на вітчизняний ґрунт усі військові і технічні досягнення Європи, повністю ігноруючи її соціально-політичні досягнення і духовний клімат.

Сьогодні, після краху комуністичного режиму в Росії — СРСР, стало немодним протиставлення Сталіна Леніну і, навпаки, охоче говориться і пишеться про ідейну й інституціональну єдність комуністичного режиму від його народження до кінця. Не заперечуючи глибокого зв'язку ідеології і політики ранньої і пізньої диктатури, я все ж вважаю, що Сталін змінив її природу настільки істотно, що можна говорити про державний переворот, добре замаскований і розтягнутий у часі. Диктатура комуністичної партії, авторитарна і насильницька, виродилася в кривавий то-

талітарний режим, знищивши стару партійну еліту і встановивши тотальний контроль і над народом, і над партією. Це був «термідор», навіть у соціально-економічному смислі диктатури, тільки не такий, якого тоді очікували ліві і праві марксисти.

В результаті Сталінського термідору утвердилася така система комуністичної партії-держави, яка була економічно, соціально і політично вигідна *тільки самій собі і виражала тільки свої власні інтереси*.

В державах-монстрах тоталітарного зразка влада тримається не на ідейній переконаності, а на догматиці. Ідеї потребують, щоб над ними замислювалися. А носії тотальної влади повинні бути або сліпими кар'єристами, що просто живуть в рамках, окреслених догмами, або сліпими ж фанатиками, готовими загубити світ і себе заради догм, в які вони вірять некритично і абсолютно. Найзручніше для системи, звичайно, поєднання того і другого. І Сталінський режим був щедро представлений безоглядними кар'єристами, що відчували священний трепет ідейності в потрібний момент у потрібному місці, і щирими віруючими адептами режиму, які в момент конвульсивних приступів фанатизму скоса поглядали, чи бачить їх відданість начальство.

Тоталітарна держава уже не зв'язана жодними ідеями, вона над усе ставить «національний=державний інтерес», асоціальна і безнаціональна (інтернаціональна) за своєю природою. Партократичний СРСР не був ні пролетарським, ні буржуазним, ні російським, ні єврейським, ні патріотичним, ні інтернаціоналістичним; його тотальна влада лягала страхітливим тягарем на всіх, його догматичні вірування створювали задушливу атмосферу, в якій нелегко жилося навіть жерцям-догматикам. З іншого боку, перетворення марксистського світогляду на політичну релігію з добре опрацьованими канонами мовлення і дії, відступи від яких каралися смертю так само, як і опозиційність чи шпигунство, не можна нехтувати, характеризуючи Сталінську партію-державу. Чим далі, тим більше режим у своєму ідейно-догматичному багажі посилював російський великодержавний шовінізм. Але поки слова «пролетарський інтернаціоналізм» вимовлялися з необхідним у цьому випадку трепетом, доводилося рахуватися — хоча б для годиться — з наслідками зв'язаної із словами «культурної стратегії». Її можна було регулювати лише дуже таємними інструкціями для особливо втаємничених. В результаті *пізньо-Сталінська* держава уже радше була кошмарною реалізацією «російської ідеї», але від остаточного перетворення на Російську імперію комуністичної редакції («ізводу») її ще відділяла відчутна дистанція.

Марксистський світогляд має істотні риси модернізму, — теза про людський світ як реалізацію суб'єктивності була вихідною для молодого Маркса і залишилася значущою в його економічній теорії (в концепції корисності). Однак глибокі філософські здогади в розтиражованому Марксі зовсім згасли, а ультралівий ніцшеанський варіант марксизму, зробивши свій внесок в перемогу більшовицької революції, був задушений найпримітивнішими модифікаціями «всесильного вчення».

Модерністська ультраліва сила виявилася спроможною на гнучкіше пристосування до дійсності.

Можемо тільки здогадуватися, як би реалізувався реформістський політичний проект, який Бухарін назвав «кооперативним планом Леніна», але він мав шанси. Розрахунки на розгортання світової революції кружним шляхом, через Індію і Китай, швидко виявилися б марними, але це тільки посилило б тенденції до політичних компромісів

всередині країни. Село б багатіло за Туган-Барановським і Кондратьєвим, з широким розвитком кооперації. Це означало б, що націоналізована промисловість живе в ринковому середовищі. Рано чи пізно постало б питання про поглиблення непу, тобто про приватизацію тих чи інших ділянок економіки. В місті плюралізм у культурі посилював би тенденції до політичного плюралізму, і всевладдя комуністичної номенклатури опинилося б у кризовому стані. Демократизація суспільства могла іти паралельно з його модернізацією, а монолітний Союз міг би навіть не виникнути — від початку його могла замінити конфедерація республік.

Вся нужденна ідеологія «Короткого курсу історії ВКП(б)» критично прив'язана до модернізму. Як Ленінський твір «Матеріалізм чи емпіріокритицизм», так і Сталінський «Про діалектичний та історичний матеріалізм» явно чи неявно спрямовані проти Богданова і Бухаріна і модерністської течії, що ними репрезентована. Може здатися дивним, що Сталін в 1946 році, перевидаючи і ретельно редагуючи «Анархізм чи соціалізм», — незграбний твір своїх юних років, — ніби реанімував течію, яка давно зійшла зі сцени. Але з точки зору тоталітарного диктатора всі ідейні течії, що не визнавали його абсолютної влади, заслуговували на тавро «анархістських»; як ультраліві, так і праві «ухильники» для нього без сумніву були анархістами. Утвердження спочатку Ленінського матеріалізму, який з позиції «здорового глузду» опирався витонченим суб'єктивістським тлумаченням результатів поступу, а потім і вкрай вульгарної Сталінської імітації філософії «здорового глузду» було, таким чином, частиною світового інтелектуального процесу, що його називають «проект модерну», а саме — тінню чи антисвітом модернізму. Переживши епоху примітивізації і плебейського переродження, російський комунізм став у духовному сенсі культурою грубою, традиціоналістською і глибоко консервативною. І консервативною не в європейському, а в якомусь архаїчному значенні цього слова.

Життя в «соціалістичному суспільстві» одержувало в «світлому майбутньому» принципи, з яких осмислювалося все. Такий спосіб спілкування з майбутнім властивий ліберальному і індивідуалістичному «стилю мислення»; тільки це було не мислення, а некритичний спосіб бачення і розуміння реальності, спосіб, для якого те, що повинне бути, було реальнішим, ніж факти. Радикальний індивідуалізм ранньої революційної пори виродився в псевдореволюційний конформізм, що повністю підпорядковував особу суспільному цілому.

Основним завданням нової державності залишалась модернізація тієї Росії, яку більшовики одержали в спадщину від старого режиму. Це можна сформулювати і по-іншому: через величезний євразійський масив (включаючи Туреччину і Китай) проходить хвиля глобальних культурних процесів, поштовх яким давала європейська цивілізація.

Проте асиміляція навіть чистої техніки потребує не самої лише технічної культури. І російський комуністичний тоталітаризм виявився соціально і організаційно неспроможним освоїти модерні здобутки. Саме тут знайшли вираз глибинні духовні процеси в системі «диктатури пролетаріату», які можна окреслити як її культурну деградацію. При цьому культура західного зразка надзвичайно швидко засвоювалась ушир, проникаючи в суспільні низи і далеку провінційну глибинку, учора ще неписьменні; проте це поширення було поверховим, і вищі культурні форми зазнавали примітивізації, високе інтелектуальне життя або завмирало, або ледве жевріло, набуваю-

чи хворобливих форм, ніби рослинність під асфальтом.

Якщо за початок нової світової епохи взяти середину 60-х років, то слід зазначити, що СРСР увійшов у неї зовсім не в тому вигляді, якого йому надала тоталітарна диктатура Сталіна. Диктатура Сталіна очевидно була типово російським жахом, але вона була схожою найбільше на деспотизм Івана Грозного і як така все ж випадала з нормального ходу подій. Із смертю вождя-тирана настала пора серйозних змін, які дозволяють називати комуністичний режим в другу половину його існування *посттоталітарним*.

Всі потуги Хрущова врешті зводилися до того, щоб розв'язати економічні проблеми і нагодувати людей, чудесним чином підвищивши на гектарі угідь збір зерна — пшеничного, краще кукурудзного, а можна й гороху, — а також виробництво молока, м'яса і так далі. Врешті ці потуги закінчилися нічим. СРСР зав'яз на позиції імпортера сільськогосподарської продукції аж до епохи «ніжок Буша».

На самому початку противладного критицизму письменник Дудінцев у романі «Не хлебом единым» ніби висунув критерій — не хліб сам по собі нам потрібен, а щось вище від насичення шлунку, «дійсно людські» умови життєдіяльності. Саме цього не прийняв режим, намагаючись вдовольнити невиразну тугу пересічної людини по ураженій гідності кукурудзою до Полярного кола, піднятою цілиною та кільцями дешевої ковбаси. Наприкінці ери «розвинутого соціалізму» один темний шахтар, приголублений владою, сказав відому фразу про те, що всі вивчили б українську мову, якби через те з'явилася ковбаса. Ця фраза як ознака бездуховності не сходила зі сторінок преси. Пізніше демократи іронічно згадували ковбасу по два двадцять як єдине гасло комуністичної реакції. В іронії з приводу «хліба єдиного» чуються відгомони перших років кризи комуністичної ідеології: ви не дали нам хліба, але не в тому річ, — ми добровільно голодували в роки війни; ви не дали нам обіцяної духовної їжі, а її нічим не замінити.

Обезлюділа зона, пішли на пенсію чи перейшли на іншу роботу скромні трудівники політичного розшуку. Але еліти радянського народу не вдовольнялися тим, що більше не чекають перед світанком стуку в двері людей в уніформі. Прагнення зрозуміти, що з нами відбувалося, було найсильнішим чинником політичної і духовної активності молодших поколінь. Привиди зони ніколи не покидали наших домівок, і такі поети, як Олександр Галіч, відтворювали побутові деталі життя зеків настільки точно, ніби вони самі прожили його від епохи Соловків Дзержинського до пізніх Сталінських таборів. Найсильніший твір Солженіцина — «Архіпелаг ГУЛАГ» — відтворює деталі «нижнього світу», описуючи його як «подорож» від арешту через тюрму і табір до спецпоселення. Цю духовну Одіссею подумки проходили всі мислячі радянські люди. Пам'ять про Великий терор була такою нав'язливою, що інколи заважала зосередитися на реальних сьогоднішніх і завтрашніх проблемах.

Розширення політичного горизонту виглядало як розширення кола жертв аж до включення до нього всіх ворогів червоного режиму. Непомітно увесь час змінювалася система координат, від якої відлічувалися злочини «радянської влади». Оцінки ставали все радикальнішими аж до того, що простір обернувся догори низом.

У світлі викриттів злочинності і бездарності режиму некритична відданість «партії Леніна—Сталіна» виявилась найбільшим приниженням людської гідності для всіх учасників і жертв подій. Тому Сталін назавжди за-

лишився тим «скелетом у шафі», який породжував внутрішні кризи в радянському домі. Недаром духовне визволення («покаяння») у фільмі Тенґіза Абуладзе виглядало як викидання отого скелета.

Якщо правда про терор повинна була пояснити, якими цінностями треба пожертвувати в тому світогляді, що виправдовував жертовність і страждання, то війна була саме тим досвідом, який підтримував нашу людську гідність. Не випадково авторові відомої пісні «День Перемоги» ввижався пропахлим порохом мужчиною з сивиною на скронях і сльозами на очах: високий образ гідної людини — Батька піднімав кожного у його власних очах, бо справді нагадував про його невигаданий подвиг. Війна, в реальності якої люди мусили діяти як механізми і гинули, як мухи, все ж вимагала від особистості свідомого вивищення над власною слабістю, індивідуальної героїчної поведінки і високого почуття відповідальності. Кожен радянський громадянин хоч трохи почував себе таким величним солдатом, як той кам'яний у плащ-палатці в Берліні, в Трептов-парку, з врятованою дитинкою-майбутнім на руках. На цьому, власне, трималась людська самоповага попри все, що нас гнітило.

Чи була б можлива та самоповага, якби війна насправді виявилася брудною торгівлею кров'ю людською заради амбіцій і шкурних інтересів купки можновладців? Безумовно, ні! Саме відчуття справедливості жертви й самопожертви давало відчуття опори і смислу всієї життєдіяльності. Тому зі зростаючим болем сприймалися все нові й нові аналогії між режимами Сталіна і Гітлера, бо якщо то були тільки червоний і коричневий різновиди фашизму, то війна могла б втратити високий смисл і означати повну безглуздість життя і смерті цілих поколінь.

Але війна була справді антифашистською і визвольною. Через неї приходило усвідомлення належності до світової демократії, приходила нова політична і філософська свідомість. Через обмежену пиху егоцентриків, що замкнулися в самовдоволеності рятівників людства, здійснювався прорив до вселюдських цінностей. Слушно зазначалося, що нова самосвідомість радянської людини спочатку знаходить вираз у сорокові—п'ятдесяті роки в літературі про «людину в окопі». Врешті, в одному потоці свідомості поєднались духовні мандри через світ тортур і через світ воєнного хаосу. «Облака плывут, облака, облака плывут в Абакан, а я цыпленка ем табака, коньячку приняв двести грамм» — це подорож сучасника через зону, в якій він ніколи не був, але яку він відчуває і через комфортний кавказький ресторан; «Мы похоронены где-то под Нарвой» — це промовляють уже прямо ті, з царства Аїда: «где в сорок третьем ложилась пехота, напрасно, зазря, — там по пороше гуляет охота, трубят егеря».

Опір упертого і немічного комуністичного консерватизму призводив до все більшої непримиренності суспільства, до все палкішого протесту. Головне в тому, що протест не йшов через протистояння великих груп людей і масову солідарність. Слабкість непримиренно-протестного дисидентського руху відіграла несподівану роль: майбутні активісти Перебудови визрівали не в щільно згуртованих колективах, а в індивідуальній саморефлексії. Нова, посткомуністична епоха почалася із старими елітами, частина яких пішла в ретроградну опозицію, а більшість пристосувалась до нових умов. Люди, які створювали духовний клімат нової епохи, не почували себе належними до месіаністських груп: що буде завтра, ніхто не знав.

Так, розвал комуністичної владної системи був насамперед руйнацією і деструкцією, а не творенням нового. Але ж

так завжди буває в історії. Романтики думають, що настає «справжній день», а прокидаються всі в сутінках похмурого ранку. Народження нового йшло у нас за європейськими стандартами самостійних індивідуальних відкрить і відповідальних вчинків. Тільки якщо для Заходу життя за умов ліберальних свобод і особистої відповідальності не вимагає подвигів і напруження усіх сил, а є повсякденним слідуванням традиційному Порядкові, то в посткомуністичному світі пасіонарності вимагав мало не кожен крок духовного розвитку.

Суспільство, в якому ми жили в другій половині XX століття, не було суспільством великих очікувань і хвилюючих можливостей. Соціальна демагогія все більше знижувала інтенсивність вертикальної мобільності. Статус і матеріальний стан інтелігенції були настільки низькими, що молодь із робітників та селян все частіше обирала кваліфіковану фізичну працю незважаючи на переваги, які вона мала при вступі в інститути. Привілейовані стани, звичайно, мали свої можливості і свої проблеми. Апатія «розвинутого соціалізму» легко переросла у цинізм бізнесменів і політиканів нової доби.

Але культурна еліта жила в напруженому шуканні ідентичності і самовизначення. Це була висока пристрасть, що обпалила всіх. І здебільшого випалила людей до решти, бо разом з комунізмом, здавалось, скомпрометований сам спосіб погляду на сучасне з позицій ідеалів, гідних тільки майбутнього.

Внутрішній світ генерацій небайдужих людей нагадував радше не китайські «сто квітів», а ліс після пожежі. Десь на болоті вціліли і старі сухостої, але найпечальніше те, що вигорів молодий підлісок.

Проте коріння залишилось, і йдуть соки з глибин в живі тканини.

Оживуть і крони, спрямовані вгору.

І буде ліс, і буде вічне дерево життя.

Поки ця книжка готувалася до друку, в Україні сталася Помаранчова революція.

Все життя змінилося настільки, що звичні образи для нього не підходять. Ліс, підлісок, світове дерево - все це надто блідо характеризує ту потужну живу і духовну реальність, яка засвідчила себе на майданах України перед усім світом в ті дні морозу і сльоти.

Помаранчова революція вселяє в нас почуття великого оптимізму - і водночас тривогу. Адже "останній і вирішальний бій" не вперше і, на жаль, не востаннє відкриває націям невичерпні можливості - для того, щоб через небагато років стали очевидними труднощі, інколи непереборні. І завойовану нами історичну перспективу ми можемо втратити під тиском обставин і від власної інертності, як це бувало в історії не раз.

Можна, однак, надіятися, що в ті сімнадцять днів Україна остаточно увійшла в своє XXI століття.

Ми були 13 років незалежними, тепер ми стали незалежними і вільними. І в цьому якщо не гарантія, то реальна можливість великого історичного прориву.

Свобода - ось те слово, яке найбільше надихало людей київського Майдану. Не випадково у декого з керівників Помаранчової революції виникла ідея змінити назву Майдану на Площу Свободи. Ця пропозиція, природно, не пройшла - адже Майданом Незалежності назвали в 1991 році цю площу самі люди, назва стала офіційною post factum. Державна незалежність стала передумовою сьогоднішніх демократичних перетворень - адже якби ми залишилися в єдиних державних рамках із сучасною Росією, нам би свободи не бачити. Національна риторика на Майдані була навдивовиж органічною, щирою і хвилюючою саме тому, що вона була наповнена ідеєю свободи.

Свобода - це гасло людини, свідомої своєї гідності.

Революція сталася тому, що гідність людська була брутально уражена владою. Революція пройде, а гідність залишиться. І відповідати майбутнім президентам і прем'єрам не тільки перед парламентами, а й перед гідністю українського народу - вічним Майданом.

Іменний покажчик

А

Абакумов В.С. 384, 550, 554, 555, 558, 559, 571, 572
Аббас Ф. 759, 760
Абд аль-Кадір 746
Абдалла, король Іорданії 762, 763
'Абдо М. 758
Абдул Гамід 92
Абе К. 683
Абрамов Ф. 621, 622
Абу Ганіфа 741, 743
Авербах Л.Л. 261, 335
Авксентьєв М.Д. 189, 190
Авсієвич, слідчий 390
Агранов Я.С. 263, 338
Адельгейм Є. 570, 571
Аденауер К. 323, 437, 592, 593, 788
Аджубей О.І. 603, 615, 637
Адлер В. 65, 69, 71, 261
Адлер Ф. 65
Адорно Т. 437, 544, 798
Айні С. 744
Айтматов Ч. 653
Айхенвальд Ю.І. 355
Айхлер В. 314, 316
Айхманн К.А. 437, 545
Аїт Ахмет Г. 759
Аксаков І.С. 16, 20
Аксельрод П.Б. 228
Алафузов 461
Алеві Д. 48
Александров А.П. 647
Александров Г.Ф. 558, 559, 566
Александров-Агентов А.М. 817, 818
Алексєєв О.М. 625
Алексеєв В. 257
Алексєєв М.В. 132, 136
'Алі бен Абі Таліб 746
Алі Чауша 91
Алієв Г. 677
Алілуєв Ф.С. 353
Алілуєв П.С. 549
Алілуєва А.С. 353
Алілуєва Н.С. 353, 354, 573
Алілуєва С.Й. 354, 575, 655
Алілуєви 354, 575
Алтунян Г. 672
Альберт, король Бельгії 119
Альвараде Х.В. 730
Альєнде С. 731, 736
Альтман Н. 259
Амер Х. 609, 766
Амін Х. 661
Ампер А.М. 72
Амфітеатров О.В. 182, 355
Анамі К. 414
Андреєв А.А. 376, 378, 557, 595
Андреєв Л. 357, 374
Андреєва М.Ф. 259, 355
Андреєва Н. 834
Андріанов В.М. 558
Андрієвський О. 209
Андропов Ю.В. 611, 625, 637, 645, 649–652, 654, 656, 659, 660, 661, 667, 668, 801, 812 – 816, 819, 844
Анісов А.Ф. 448
д' Аннунціо Ґ. 306
Ансарі 747
Антонеску М. 403
Антонов А.С. 193
Антонов О.І. 428, 466, 467, 470, 478, 481, 550
Антонов О.К. 675
Антонов-Овсієнко В.О 8, 11, 12, 181, 182
Антонович В.Б. 201
Антонович Д.В. 197
Антонюк З. 673
Анфілов В.А. 458
Апанасенко Й.Р. 187
Арбатов Г. А. 646, 648, 651
Арбенс 723
Арендт Г. 74, 437, 544, 545, 578
Ареф 765
фон Арнім Л.Й. 86
Арнольд Г. 495
Арнольд М. 42
Арон Р. 708

Арпад 100
Артем (Сергеєв) Ф.А.14, 229
Арманд І. 242
Архипов М.І. 259
Асад Г. 669
Асєєв М. 249, 366
Асквіт Г.Г. 122, 123, 402
Астров М.І. 189, 190
Аун Сан 710
Афанасьєв Ю.М. 821, 829, 839, 840, 841
аль Афґані 758
Ахмадуліна Б. 616, 617
Ахматова А. 15, 334, 366, 560, 575, 576
Ахромєєв С.Ф. 661, 818
Ачесон Д. 593

Б

Ба Мо 490
Бабель І. 187
Бабій І. 502
Багіров М.Дж.Ф. 596
Баграмян І.Х. 428, 481
Багрицький Е. 335
Багров 135
Багряний І. 498
Байбаков Н.К. 812
Бакатін В.В. 836
Бакланов Г. 622, 819, 829, 836
аль Бакр А.Г. 766
Бакунін М.О. 86
Балабанова А. 300, 301
Балаян З. 831
Балицький Вс.А. 219, 333, 338, 392
Балладюр Е. 789
Бальбо 305
Бандера С. 499, 503, 504, 506, 511, 513, 613, 842
аль Банна Г. 758, 759
Барамія 572
Барановський П.668
Баркашов О. 669
Барковський П. 616
Баррес М. 48
Барріентес Р. 730, 733
Барсова В.В. 354
Барт Дж.783
Барту Л. 406, 411, 430
Батіста Ф. 723—725
Батов П.І. 474
Батуєв Б. 548
Батюшков Ф. 257
Бауман К.Я. 326, 378
Бауер О. 174, 261, 312
Бах Й.С. 312
Бахрушин С.В. 331
Бахтін М.М. 331, 783
Бебель А. 66, 67, 69
Бевін Е. 590
Беґін М. 779
Безименський О. 335
Бейкер С. 35
Бек Л. 323, 324, 418, 434, 452
Бек О. 622
Беккер Ж.-Ж. 168
Бекон Р. 784
Бекон Ф. 783
Белаунде Террі 730
фон Бем-Баверк Е. 76
Бен Белла А. 609, 759, 760, 766
Бен Гуріон Д. 762, 765, 776, 780, 781
Бендіт К. 787
Бенеш Е. 382, 429
Беньямін В. 543
Берґсон А. 84, 140, 244, 537
Берберова Н. 355
Бердник О. 672
Бердяєв М.О. 194, 235, 238, 261, 266, 356, 358, 363, 624
Березанський Ю. 675
Берзінь 14
Берія Л.П. 340-343, 369, 377, 378, 384, 385, 458, 466, 531, 555, 558, 559, 561–564, 569, 572, 595, 596 - 599
Берк Е. 39, 75
Берлінґуер Е. 817
Берклі Дж. 39
Берман Я. 392, 567
Бермудес М. 730
Бернадотт Ф. 779
Бернанос Ж. 411
Бернштайн Е. 65, 68, 313, 807
Бертон Р. 35
Берхтольд 124
Бессмертних О. 836
Бетман-Гольвеґ Ґ. 123

ван Бетховен Л. 81, 185
Бехаетдін Шакір 97, 98
Бехер Й. 315
Бехтерєв В.М. 348
Бєгун В. 669
Бєдний Д. 179, 261, 276, 277
Бєлий А. 87, 236, 261
Бєлінський В.Г. 236
Бєлобородов О.Г. 229
Бєлов В. 670
Бєлов П.А. 474
Бєлов Ю. 819
Бєрут Б. 567, 610
Бжезінський З. 578
Биков В. 819
Білль-Білоцерковський 335
Бірільов 128
Біркгоф Дж. 72
Бісмарк 75, 76, 118
Блаватська Є. 39, 87, 134, 358
Блавацький В. 498
Блер Т. 789—791, 796
Блейхредер 45
Блок О. 13, 21, 25, 26, 87, 257, 259, 261, 264, 358
фон Бломберг В. 324, 442, 449
Блохін Ю. 845
Блюм Л. 147, 382, 395, 401, 411, 431, 434, 590
Блюм 335
Блюмкін Я.Г. 588
Блюхер В.К. 292, 293, 383
Бо Ґу 296, 297, 298
Бо Ібо 698
Бовін О.Є. 625, 648
Богданов (Малиновський) О.О. 194, 238—242, 260, 261, 355
Богомолов В. 622
Бодлер Ш. 85, 543
Бодуен П. 410
Божко 209
Бойд-Інн І. 312
фон Бок Ф. 452
Болбачан (Болбочан) П. 210, 217
Болдирєв В.Г. 189
Болдін В.І. 836
Болдін І.В. 461
Болдуін С. 402
Бондарєв Ю. 670, 845
де Боно 305
Бонч-Бруєвич В.Д. 8, 13, 158, 178, 179
Бонч-Бруєвич М.Д. 158, 345
Бор Н. 531, 564, 589
Бордаберрі Х.М. 733
Борман М. 321
Борн М. 65
Боровець («Бульба») Т. 508
Бородін Л. 668
Бородін (Ґрузенберг) М.М. 292
Борохов Б. 781
Борхес Х.Л. 721, 733, 734
Бочаров О. 624
Бош Є. 182, 389
Бразаускас А. 831
Брайан У.Дж. 398
Брамсон Л.М. 178
Брандт В. 437, 638, 788
Браун Ґ. 790
Браун І.Дж. 335
Браун О. 297, 298.
Браун Ф 257
фон Браухіч 449, 450, 452, 463—465, 472
ді Брацца 32
Бредлі О. 527
Брежнєв Л.І. 625, 637—647, 652, 659—662, 812
Брежнєва (Денисова) В.П. 638, 669
Брежнєва Г. 661
Брехт Б. 315
Бріан А. 402, 403, 410, 430
де Бройль Л. 72
Бронштейн, ак. 334
Брук А. 495
Брунеллескі 246, 248, 249
Брусілов А.А. 144
Брюнінґ Г. 317, 318, 323
Брюншвіґ 537
Бубнов А.С. 8, 13, 229, 261, 335
Будіаф М. 759, 761
Будьонний С.М. 324, 344, 345, 384, 422, 424, 427, 465, 466, 471, 472
Буланже Ж. 118
Булгаков М.О. 276, 334
Булгаков С. М. 234, 358
Булганін М.О. 465, 466, 467, 552, 557, 597, 607

Бумедьєн Г. 760
Бунаков І.І. 189
Бунін І. 181, 356
Буніч П. 821
Бурбуліс Г. 841
Бурлацький Ф. 625
Бурмистренко М.А. 468
Бурцев В.Л. 355
Буташевич-Петрашевський 17
Бутефліка 761
Бухарін М.І. 229, 233, 234, 238, 239,254, 255, 261, 267, 271, 273—276, 293, 294, 296, 334, 344, 353, 365, 366, 372, 377, 429, 636, 827
Бухаріна (Ларіна) А.М. 598
Бялиніцький-Біруля В.К. 259

В

Вавілов С.І. 577
Ваґнер Р. 70, 85, 86, 244, 440
Вадіс А.А. 552
фон Вайцзеккер Е. 324, 404
Валері П. 810
Вальрас Л. 807
Ван Ґуанмей 698
Ван Мін 296, 297
Ван Тунхе 285
Ван Хунвень 702, 707
Ван Цзінвей 293, 294, 416, 490
Ван Цзясянь 296
Вансіттарт Р. 434
Варґа Є. 429, 431
Варейкіс Й.М. 343, 378, 379
Варенніков В.І. 661, 845
Варфоломеєв М.Є. 423
Василевський О.М. 428, 448, 453, 459, 466, 470, 477—482, 552
Василенко М.П. 202, 207, 333
Васильєв Дм. 669
Васильєв Л.С. 689
Ватутін М.Ф. 428, 467, 468, 479, 480
Ваххаб (Могаммад ібн 'абд аль Уаггаб) 752
Вацетіс І.І. 345
Вашугін 469
Вебер М. 70, 73, 76, 77, 246, 584
Веґер Є.І. 392
Вейґан М. 410, 417, 433
Вейсі 91
Вейцман Х. 437
де Веккі 305
Величковський О. 616
Величковський М. 498
Вельс О. 314, 316
Венда 307
Венізелос Е. 166
Венцлова Т. 677
Вернадський В.І. 153, 202, 262, 263, 264, 265, 333, 334, 531
Вернадський Г.В. 531
Верховський А.І. 419
Веселий А. 335
Веснін А.А. 258
фон Вестарп К. 75
Вехтер О. 503
Вєжбіцка А. 437, 439, 682
Вєтров 565
Винниченко В.К. 199, 200, 201, 204, 205, 207, 208—210, 212—214, 216, 219
Виноградов В.В. 331
Виноградов І. 619
Винокуров Є. 616
Висоцький В. 649
Вишинський А.Я. 187, 332, 365, 368, 369, 370—373, 598
Вишня О. 337, 392
Відела Х. 733
Візбор Ю. 649
фон Візер Ф. 76
Віко Дж. 18
Вікулов С. 668
Вільгельм II 27, 72, 109, 111, 113, 114, 120, 123, 124, 125, 127, 128
Вільгельм Оранський 37, 38
Вільсон В. 153, 154, 155, 157, 158, 173, 397-398
Вільсон Г.М. 495
Вільсон Дж.Г. 789
Вінграновський М. 674
Вірзінґ 507
Вітте С.Ю 128, 134
Вітт'ґенштайн Л. 65
Владимирський М.Ф. 229
Власик, генерал 563, 572

Власов А.А. 511
Вознесенський А. 616
Вознесенський М.О. 466, 557, 559, 563
Волинський А. 257
Волков М.І. 651
Волкогонов Д. 223
Волобуєв М. 393
Вологодський П.В. 189
Володимир Олександрович, вел. князь 116
Володін Е. 845
Волох О. 209, 210, 217, 391
Волошин А. 504
Вольф К. 497
Воробйов К. 622
Воробйов М. 674
Ворожейкін Г.О. 550
Воронков К. 619
Воронов Г.І.644, 654
Воронов М.М. 461
Воронський О.К. 266, 267, 276
Воротніков В.І. 818, 822, 834
Ворошилов К.Є. 346, 376, 378, 382, 383, 385, 425, 426, 458, 465—467, 471, 473, 557, 573, 595, 607
Ворошилова К.Д. 573
Восленський М.С. 643
Врангель П.М. 188, 190, 191, 341
Вуле 34
Вучетіч Є.В. 653

Г

Гаазе Г. 163
Габермас Ю. 538, 785
Гаденіус С. 789
фон Гаєк Ф.А. 76, 535, 591, 789, 793—794
Гайд Д. 39
Гайдеґґер М. 537, 539, 542, 544, 545
Гайзенберґ В. 311
Гак А. 498
Гакслі О. 266
Галіфакс Е. 403, 407, 434
Галіч О. 616
Галлер Л.М. 551
Гальдер Ф. 324, 418, 419, 449, 453, 463, 464, 465, 468, 472, 478
Гамарник Я.Б. 378, 382, 423
Гамов Г.А. 334, 589
ібн Ганбал А. 743
Ганічев В. 670
Ганнушкін П.Б. 348
Гантінґтон С. 16
Гардінг У. Ґ398
Гасан Фехмі 97, 98
Гассан II, король Марокко 753, 771
Гашіміти 753
Геґель Ґ.В.Ф. 73, 76, 83, 240, 261, 537, 544, 614, 795, 804
Геккерт Ф. 314
Гекман 316
Гельдерлін Й.К.Ф. 311, 312
Гельман 836
фон Гельмгольц Г. 87
Гемінґуей Е. 302, 575
Герасимов 550
Гердер Й. Ґ. 542
Герц Г. 65
Герц К. 45
Герцль Т. 46
Гершензон М.О. 359
Гесс М. 592, 781
Гесс Р. 320
Геттль В. 382
Гикало 378
Гілель 63
Гільберт Д. 72
Гільфердінґ Р. 30, 65, 68, 161, 261, 313
Гіммлер Г. 323, 504
фон Гінденбурґ П. 159, 308, 317, 318, 321
Гінзбург А.М. 273
Гінзбург О. 668, 677
Гінзбург С. 381
Гірняк Й. 498
Гірш 45
Гіршберг 418
Гіт Е. 733, 789
Гітлер А. 111, 117, 299, 306, 312, 317—324, 395, 406, 409, 415, 418, 430—435, 442, 443, 446—453, 457, 463—464, 472, 478—480, 501, 504, 506, 517, 519, 521—522, 545, 589
Гладков Ф. 261
Глазунов І. 668
Глазунов О.К. 260

Глінка А. 492
Глузман С. 672
Глушко В.П. 564
Глушков В.М. 652
Гобсон Дж. 29, 35
Говоров Л.О. 428, 483, 551
Гоголь М.В. 641
Голіков А.В. 645
Голіков Ф.І. 428, 553, 554, 565
Голобородько В. 674
Голованов О.Є. 480, 550
Голубенко М. 390
Голушкевич В.С. 471
Гончар І. 674
Гончар О.Т. 675, 832
Гопкінс Г.Л. 462
Горбачов М.С. 642, 648, 789, 811—846
Горбачова Р.М. 815, 819
Гордов В.М. 549
Горкгаймер М. 544, 798
Горький О.М. 222, 238, 241, 256—259, 261, 264,334, 337, 339, 354—367, 618
Горті (Хорті) М. 298
Горчаков О.М. 19
Гот Ґ. 471
Грабарь І. 554
Гранін Д. 819, 836
Гречко А.А. 645, 646
Грибачов М. 619, 620
Григоренко П.Г. 657, 659, 672
Григорович Д.П. 331
Гризлов А.О. 481
Гринько Г.Ф. 212, 387, 391
Грицай Дм. 507
Гришин В.В. 816
Грінченко Б. 198
Громан В.Г. 273
Громико А.А. 565, 647, 649, 650, 655, 659, 662, 814, 816, 818, 834
Громов Б. 845
Громов М.М. 550
Гроссман В. 623, 624
Грушевський М.С. 197, 198, 199, 202, 204, 214, 219, 333, 833
Гувер Г. 398, 399, 401
Гувер Е. 398
Гуґенберґ А. 319
фон Гумбольдт В. 73
Гумільов М. С. 257, 261, 263, 575
Гунчак Т. 207
Гурко В.І. 189
Гусак Ґ. 568
ель-Гусейні Амін 488, 761, 762
ель-Гусейні абд ель Кадер 762
Гусєв Д.Н. 428
Гуссерль Е. 65, 532, 533, 537—540, 542, 810
Гучков О.І. 130, 153

Ґ

Ґадамер Х.-Г. 73
аль- Ґазалі 743, 747
аль- Ґайлані Рашід 489
Ґаллієні 142
Ґамелен 417
Ґанді М. К. 298, 718
Ґанді І. 720
Ґанецький (Фюрстенберґ) Я. 167, 337
Ґаніелі 317
Ґао Ґан 626, 628
Ґарібальді Дж. 300, 781
Ґарсіа А. 730
Ґафіз 747
Ґдлян Т. 677
Ґеббельс Й. 319
Ґед Ж. 48, 67
Ґелбрейт Дж. 711
Ґельфанд Ґ. 46
Ґеорґ V , король Англії 111
Ґерделер К. 318, 323, 324
Ґере Е. 567
Ґерінґ Г. 317, 322, 323, 448, 449
Ґете Й.В. 17, 25, 26, 73, 77, 78, 81, 440, 802, 804
Ґєрек Е. 654
Ґізевіус Г.Б. 323
Ґійом Ґ. 788
Ґладстон У. Е. 122
Ґлабб 762, 763
Ґлоґау О. 70
Ґольдгаґен Д. 437, 440, 443
де Ґолль А. 411
де Ґолль Ш. 410, 411, 417, 424, 434, 536, 592, 759, 787

Ґома 408
Ґомулка В. 567, 610, 611, 654, 663
Ґонсалес Ф. 789
Ґотвальд К. 568
Ґоц А.Р. 178
Ґрамші А. 304
Ґранмезон 141
Ґрей Е. 120
Ґренер В. 318
Ґржебін З.І. 257
Ґріффіт А. 39
Ґроман В.Г. 331
Ґрос Ж. 315
Ґуансюй 285
Ґудеріан Г. 417, 418, 423, 424, 471, 472
Ґуіральдес Р. 721
Ґуларт Ж. 733

Д

Давидов В.Н. 260
Давидова 354
Дай Цзитао́ 293
Даладьє Е. 411, 433
Даллес А. 497
Даллес Дж. Ф. 710
Дан Ф.І. 178, 257
Данилевський М.Я. 16, 17, 18, 19, 20, 104, 244
Даніель Ю. 653
Данте 247
Данченко 209
Данькевич К.Р. 571
Дауд 661
Даян М. 772
Деа М. 411
Дебеней 417
Деборін А.М. 334, 336
Дельбрюк Ґ. 423
Дельоз Ж. 783
Делянов 265
Дементьєв О. Г. 619, 622, 653
Ден Сяопін 628, 631, 650, 697—702, 705, 707
Денікін А.І. 191
Дерріда Ж. 239, 537, 783, 786, 794—796, 810
Десницький (Строєв) 355
Джамі 747
Джевонс С. 807
Джемаль-паша 165, 166
Джілас М. 567
Джойс Дж. 39, 40, 41, 42, 244, 798
Джонсон Л. 656, 696, 792, 793
Джотто 246
Джугашвілі Я.Й. 560, 595
Дзержинський Ф.Е. 8, 9, 10, 13, 184, 186, 194, 229, 232, 256, 264, 265, 266, 275, 337, 338, 340, 351, 361, 588
Дзур 645
Дзюба І. 675, 676
Дибенко П. Ю. 13, 158, 346
Димшіц 277
Діас Х. 431
Дізраелі Б. 42
Дільс 323
Дільтей В. 83
Дімітров Г. 431, 432, 435, 567
Добророльський 132
Довгалевський 430, 431
Дмітрієвіч Д. 105
Довженко О. 219, 569
Долгоруков П.Д. 178
Донцов Д. 199, 502
Доріо Ж. 411
Дорош Є. 619, 622, 653
Достоєвський Ф.М. 16—20, 23, 24, 25, 194, 211, 236, 237, 244, 302, 360, 681
Драгоманов М.П. 104, 201
Драгомиров М.І. 133, 134
Драуле М. 376
Драч І. 674, 675
Дрейфус А. 41—48, 118, 154
Дроз Ж. 168
Друніна Ю. 616
Друце Й. 819
Дубчек А. 654
Дугін О. 669
Дудінцев В. 621
Дудко Дм. 668
Дукельський 341
Дун Біу 628
Дунаєвський І.О. 554
Духонін М.М. 181
Дюкло Е. 48

Дюрінґ О. 70
Дюрозель Ж.-Б. 168
Дьомічев П.Н. 645, 653

Е

Еберт Ф. 159, 163, 311, 314
Едуард VII, король Англії 111, 112, 128
Ейдеман Р. 345, 382
Ейзенштейн С. 576
Ейзенгауер Д. 527, 528, 530, 547, 587, 589, 590, 792
Ейнштейн А. 65, 72, 87, 310, 316, 531, 577, 584, 589, 804
Ейтінґон 597
Ейффель Ґ. 46
Ейхе Р. 378
Еко У. 783
Еліаде М. 41, 53, 690
Еллан (Блакитний) В. 212
Енвер-паша 124, 143, 165, 166
Енгельс Ф. 6, 48, 66, 67, 70, 72, 161, 164, 165, 222, 232, 270, 359, 372, 388, 518, 663
Енджел Н. 153
Ергард Л. 788
Ердман М. 334
Еренберґ А. 301
Еренбург І. 367, 410, 431, 566, 567, 620, 687
Ерландер Т. 789
Ернест Н.А. 425
Ерр Л. 48
Ерріо Е. 410, 411, 429—432
Естергазі 43
Еттлі К. 590

Є

Євдокимов Ю.М. 188, 337, 341—342, 379, 380, 381, 392, 561
Євсєєв Є. 669
Євтушенко Є. 616
Євшан (Федюшко) М. 199
Єгоричев М.Г. 641
Єжов М.І. 18, 339, 340, 342, 369, 370—372, 377, 381, 385, 392, 572, 598
Єльцин Б.М. 813, 834, 837—847
Єльченко Ю. 833
Ємельянов В. 668
Єнукідзе А.С. 353, 354, 366, 377, 378, 383
Єпішев О.О. 601, 645
Єременко А.І. 472, 477, 483
Єрмілов 623
Єрмолова М.М. 260
Єршов-Лур'є А.М. 342
Єфремов С.О. 197, 205, 207, 209, 214, 215, 219, 221, 266, 333
Єфремов М.Г. 472, 474

Ж

Жаботинський В. (З). 211, 489, 779—781
Жао Шуші 628
Жаров О. 335
Жданов А.А.369, 378, 428, 458, 459, 465, 554—564, 598
Жданов С. 669
Жданов Ю.А. 563
Желєв Ж. 578
Желєзняков А. 179
Желябов А.І. 46
Жемчужина (Молотова) П. С. 564, 571, 572
Жигарєв П.В. 428, 454
Жід А. 410
Жоліо-Кюрі П. 410, 577
Жорес Ж. 69, 141
Жоффр Ж. 84, 139, 140, 141, 142, 147, 417
Жуков Г.К. 383, 427, 428, 448, 453—468, 470—474, 477—484, 547, 549—555, 596
Жуков Дм. 668, 670
Жун Лу 286, 287

З

Загір шах 661
Загладін В.В. 817
Зазубрін В. 185, 186
Зайков Л.Н. 834
Зайончковський А.М. 419, 420
Закревська-Бенкендорф-Будберг М.І. 356

Закс-Гладнєв 258
Закс Б. Г. 619, 653
Залигін С. 622
Замятін Є. 257, 261, 266, 267, 334
Запорожець 380
Зарубін В.М. 588
Зарубіна Є.Н. 588
Засулич В. 228, 388
Засядько О.Ф. 625
Затонський В.П. 379, 389
Затонський Д.В. 783
Захаров Г.Ф. 483, 549
Захаров Марк 819
Захаров М.В. 454
Захватаєв Н.Д.428
Земцов 677
Зеров Дм. 498
Зеров Микола 333, 498
Зеров Михайло 498
Зеруаль Лл. 761
Зикіна Л. 845
Зимянін М.В. 821
Зинов'єв Г.Є. 7, 11, 13, 14, 160, 229, 232, 238, 258, 263, 268, 271, 274, 293, 314, 344, 364, 367, 371, 401
Золя Е. 48
Зоннеман 69
Зорґе Р. 66
Зорґе Ф. 66
Зощенко М. 560
Зубов 819
Зюганов Г. 670, 835, 845

І

Ібернеґарай Ж. 410
Ібсен Г. 684
Іванов А. 668
Іванов В.І.378
Іванов Вс. 687
Іванов Вяч.І. 87, 236, 261, 358
Іванов Ю. 669
Іванов-Разумник Р.В. 261
Іванов-Скуратов А. 668, 670
Іваненко Д.Д. 334
Івахів В. 507, 508, 509
Івашко В.А. 842
Івашутін 660
Ігнатьєв С.Д. 572, 601
Іґлесіас Х. 68
Ізвольський А.П. 134
Ікрамов А. 378
Іліодор 117
Ілюшин І.І. 509
Ільїн І.А. 261
Ільїчов Л.Ф. 560, 611, 637
Іовчук М.Т. 560
Іоанн Кронштадтський 117
Іонов П.П. 550
Іонов (Бернштейн) 259
Іпатьєв 263
Ісаков І.С. 550
Іссерсон Г. 423,
Іто Х. 412

Й

Йейтс У.Б. 39
Йоанн Павел II 404
Йодль А. 463, 478,479
Йоффе А.А. 229
Йоффе А.Ф. 531

К

Кабаков І.Д. 378, 381
Каверін В. 622
Кавтарадзе А.Г. 426
Кавтарадзе С. 384
Каганович Л.М. 274, 327, 376, 377, 378, 379, 387, 391, 393, 466, 557, 569—573, 595, 607, 610, 641
Кадар Я. 567, 611, 614, 650, 651
аль-Каддафі М. 767
Казакова Р. 616
Кайтель В. 449, 450, 463, 476, 478
Какурін Н.Є. 346
Калинець І. 674
Калінін М.І. 230, 271, 376, 377, 378, 383, 557
Каннаган 789
Калмикова О.М. 388
Кальдерон 79
Каменєв Л.Б. 7, 13, 14, 227, 230, 238, 252, 258, 259, 261, 262, 263, 265, 271, 273, 274, 275, 351, 364, 367, 371
Каменєв С.С. 344, 345, 383
Каменєва О.Д. 259

Камерон 32
Камков Б.Д. 8
Камо (Тер-Петросян) 350
Камю А. 234
Кан Шен 296, 628, 698
Кан Ювей 285, 287, 289
Канаріс 323, 324, 434, 504
Кандиба І. 672, 673
Каннінгем Ґрегем Р.Б.33
Кант І. 73, 541, 803
Кантор Ґ. 65, 72
Канторович Л.В. 651
Капіца П.Л. 531, 598
Каплан Д. («Фанні») 256
Каплер О.Я. 575
Капустін Є.І. 651
Капутікян С. 831
Кара Кемаль 98
Карамзін М.М. 16
Караванський П. 672
Кардель Е. 659
Кардін В. 646
Кареєв М.І. 261
Карлсон К.М. 392
Кармона 589
Кармен Р. 575
Кармен Н. 575
Карно Н.Е.С. 72
Карпов 381
Карпов В.В. 383, 483
Карреро Бланко 589
Картер Дж. 793
Касем 765
Кассо 265
Кастро Ф. 608, 708, 723—729
Кастро Р. 725
Каутський К. 163, 184, 232, 236, 240, 261, 270, 313, 517, 807
Кафка Ф. 65
Кацнельсон З.Б. 392
Качинський С. 507
Квеціс Д. 673
Квірінг Е. 389
Кедров М.С. 185, 338
Кейзмент Р. 33, 734
Кейнс Дж.М. 587
Кемаль Ататюрк 165, 166, 489, 744, 747, 756, 831
Кеннан Дж. 526, 527
Кеннеді Дж. 585, 586, 656, 726, 793
Керенський О.Ф. 7,8,9, 13, 157, 189, 194, 546
Кестнер Е. 316
Кибальчич М. 46
Кизя Л.Є. 515
Кирил Володимирович, вел. князь 116, 156
Кириленко А.П. 646, 813
Кириченко О.І. 607
Кирпонос М.П. 468, 469, 472
Кідо, маркіз 412, 413
Кім Ір Сен 529
Кінг М.Л. 785
Кірдорф 310
Кіров С.М. 273, 344, 346, 354, 366, 367, 373—379, 383, 384, 559, 636
Кіссінджер Г. 638, 656, 659
Кістяківський Б.О. 84, 194, 202, 238, 531
Кістяківський Г. Б. 531
Кітов А.І. 608
Кішкін М.М. 189
фон Клаузевіц К. 146
Клейнер І. 780
Клемансо Ж. 43, 47, 48, 69, 154, 173
Клементіс В. 568
Кликов В. 845
Климів І. 507
Клімовскіх В.Є. 469
Клімов Е. 829
Клінтон У.Дж. (Білл) 791, 796
Клодель П. 410
Клотц Г. 425
фон Клюк А. 142,
Кляйн Ф. 72, 804
фон Кляйст Г. 311, 312
фон Кляйст, генерал 469, 472
Кляйст-Шменцін Е. 434
Клячківський Дм («Савур») 507, 508, 510
Кнорін В.Г. 431
Кнохенгауер 418
Кобулов Б. 471
Коген Л.А. 265
Кодреану 403
Коен С. 276, 366

Кожев А. 537
Кожевніков В. 619, 623
Кожинов В. 668, 670
Козеллек Р. 543
Коковцов В.Н. 138
Кокошка О. 65
Кокошкін Ф.Ф. 178
Колбін Г.В. 830
Коллонтай О.М. 13
Коль Г. 788
Кольман Е. 334
Кольцов 576
Колчак О.В. 190
Кольвіц Карл 316
Кольвіц Кете 316
Кондратович А. 619
Кондратьєв М.Д. 331, 336
Конєв І.С. 483
Коновалець Є. 208, 210, 217, 298, 501, 504
Коное Ф. 412, 413, 416
Конрад Дж. 33
Конрад фон Гетцендорф Ф. 71, 124
Константин, король Греції 166
Константінов Ф.В. 560
Контрерас М. 733
Копнін П.В. 560
Корабльов, чекіст 368
Кордт Т. 434
Кордуба М. 201
Корейко В. 675
Корк А. 382
Корнійчук О. 571
Корнілов Л.Г. 158
Корнуелл Дж. 404, 405
Коробков А.А. 455, 469
Короленко В.Г . 263, 355, 356
Корольов С.П. 564
Коротич В. 674, 819
Косач-Борисова І. 498
Косач-Кривинюк О. 498
Косигін М.О. 557, 559, 638, 649—652, 812
Косіор В.В. 391
Косіор Ст. В. 328, 376, 381, 391
Костенко Л. 674, 675
Костов Т. 567
Кот 515
Кохан В. 503
Кохлін 398
Коц А. 307
Коцюбинська О. 390
Коцюбинський М. 182
Коцюбинський Ю. 182, 389—391
Кочетов Вс. 619
Кочібей Ґемюрджійський 91
Коші О. 72
Кравчук Л.М. 833, 841, 842, 843
Кравчук Р. 508
Красівський З. 673
Красін Л.Б. 238, 263
Краснов П. 13
Крачковський І.Ю. 756
Крестинський М.М. 230, 253, 269
Кржижановський Г.М. 233, 275, 329
Кривошеїн А.В. 189
Криленко М.В. 187, 365
Кримський А. 333, 498
Кричевський В. 498
Кричевський Ф. 498
Кріспін А. 314
Кромвел О. 38
Круглов С.Н. 558, 601
Кружков В.С. 560
Крупін В. 669
Круппи 317
Крупська Н.К. 242, 261, 274, 275, 378, 379, 392, 588
Крюков В.В. 553, 554
Крючков В.О. 651, 813, 836, 844, 845
Крючков П.П. 355, 362
Кубійович В. 498, 503, 510
Кузнєцов В.В. 558
Кузнєцов В.І. 428
Кузнєцов М.Г. 460, 461, 466, 550
Кузнєцов О.О. 558, 558, 559, 563
Кузнєцов Ф.І. 428
Кузьмінов І.І. 651
Куйбишев В.В. 329, 376, 377, 378, 382, 383
Куйбишев М.В. 377, 382, 424
Кук В. 673
Кук І. 779
Кулаков Ф.Д. 811
Кулик Г.І. 428, 468, 549
Куліш М. 333, 391

Кулондр Р. 404
Кулябко 382
Кун Б. 431
Кун Сянсі 627
Кун Цзи (Конфуцій) 284, 627, 635, 684, 689, 690
Кунаєв Д.А. 818, 830
Куняєв Ст 669
Купчинський Р. 658
Курасов В.В. 428
Курнаков М.С. 263
Курочкін П.А. 428
Курський Д.І. 265
Кускова Є.Д. 194, 262, 263
Кустодієв Б.М. 259
Кутб С. 759
Куусінен О.В. 431, 624—625, 649
Кучабський В. 503
Кшесінська М. 115
Кязим Карабекір 167
Кятіб Челебі 91

Л

Лаваль П. 44, 411
Лаврентьєв-Картвелішвілі Л.І. 378
де Лаґард П. 70
бін Ладен У. 752
Лазар Б. 48
Лазарєв П.П. 263, 331
Лакшин В.Я. 619, 623, 653
Ламанський В.І. 16
Ламанський Є.І. 17
Ламанський П.І. 17
Ламздорф В.Н. 128
Ландау Л.Д. 334
Ланжевен П. 410
Лао Цзи 635, 690
де Лаплас П.С. 72
Лаптєв І. 819
Лассаль Ф. 222, 232
де Латтр де Тассіньї Ж. 411
Лафарґ П. 48, 67
Лаціс М.Я. 183, 184, 185
Лашевич М.М. 8
Лебедєв В.С. 615, 622
Лебедєв П.П. 45
Лебедь М. 507—509, 512, 513
Лебідь Д.З. 389
Левицький А.П. 262
Левицький К. 498
Левіне Є. 405
Левінсон А. 257
Легі У.Д. 495, 525, 527
Ледебур Ґ. 163
фон Лееб 418
Леклерк де Отклок Ф.М. 411
Ленін В.І. 6,7,10, 11, 13, 14, 30, 66, 68, 158, 160—162, 165, 166, 167, 177, 180, 183, 184, 185, 188, 222 —228, 232, 233, 236,237, 238, 240—244, 251—256, 256—260, 265, 266—274, 277, 278, 315, 351, 355, 356, 364, 372, 379, 382, 426, 427, 600, 623, 630, 711, 827, 828
Ленцнер 380
Леонгард К. 348
Леонтович В.В. 396, 671
Леонтьєв В. 334
Леонтьєв С.М. 189
Леопольд, король Бельгії 32
Леплевський І. М. 333, 382, 390
Лермонтов М.Ю. 135
де Лессепс Ф. 45, 46
Лессінґ Ґ. Е. 78, 82, 542
Лещинський (Лєнський) Ю. 9
Лисенко М.В. 201
Лисенко Т.Д. 563, 575, 576, 577, 602, 636
Лисяк-Рудницький І. 500, 502, 512, 675
Литвин М.Й. 381, 392
Литвинчук І. 509
Лі Лісань 295
Лі Ляньнянь 698
Лі Фушунь 698
Лі Хунчжан 286, 696
Лі Шаоцю 295
Лібер М.І. 257
Лібкнехт К. 159, 163
Лівицький А. 214, 219
Лівінґстон С. 32
Лівшиц Я.А. 342
Лігачов Є.К. 813, 816—819, 821, 822, 834, 835, 837, 838
Ліддел-Гарт Б.Г. 146, 416, 424, 496
Лізюков А.І. 475

Лімонов Е. 669
Ліме 72
Лінь Боцюй 628
Лінь Бяо 628, 695, 700, 706
Ліотар Ж.Ф. 783
Ліскофф А. 460
Літвінов М.М. 263, 494
Ліхачов, слідчий 550
Ліхачов Д.С. 749
Ллойд 403
Ллойд Джордж Д. 27, 120, 121, 131, 154, 166, 173, 174, 298
Ло Жуйцін 629, 701
Логвинов 390
Лозинський М. 257
Лозовський С.А. 428, 473, 571, 588
Локерман А. 181
Локкарт Б. 356
Ломінадзе В.В. 344
Ломов (Оппоков) Г.І. 13
Лонґ Г. 398
Лонґе Ш. 48, 261
Лопатін Г. 355
Лордкіпанідзе Д. 341
Лорка Ґ. 721
Лосєв О.Ф. 331
Лу Дін'і 698, 699, 700
Лу Сінь 281
Луговской В. 335
Луґонес Л. 721
Лукач Д. 83, 614
Лукін М.Ф. 428
Лук'яненко Л. 672, 673
Лук'янов А.І. 813, 818, 834
Луначарський А.В. 193, 238, 240, 241, 256—266, 335, 355, 359, 360, 370—371, 387
Лучинський А.А. 470
Лю Шаоці 628, 631, 697—702, 706
Любченко П.П. 212, 390, 391
Любченко А. 498
Люґер К. 70, 71
Людендорф Е. 159
Люксембурґ Р. 66, 160, 164
Лютер М. 73, 440
Ляпідевський А.В. 352

М

Маделунг 194
Мадзіні Дж. 85, 86, 781
Мажіно А. 409
Мазаччо Т. 248
Мазепа Ісак 207, 214
Мазуров К.Т. 654
Майборода Г. 675
Майборода П. 675
Майзель (Кедрова) 185
Майрановський 596
Маївський («Косар») Дм. 507, 508
Макаренко А. 209
Макаренко А.С. 362, 363
Макартур Д. 527, 528
Макашов А. 845
Макдональд Р. 126, 194, 401, 402, 433
Маккарті Дж. 589
фон Маккензен А. 143
Макс, принц Баденський 159
Максимов-Диковський В.А. 376
Маланчук В.Ю. 677
Малапарте К. 395, 406
Малатеста Е. 303
Малетер П. 610
Малєнков Г.М. 341, 369, 461, 466, 481, 550, 555 , 557, 558, 560, 562, 563, 571, 572, 594—602, 607, 610, 643
Малиновський Р.Я. 478, 483, 551, 645
Малишев В.О. 558
Малишко А. 570, 675
Малінін М.С. 478
Малінкович В.Д. 672
Малявін В.В. 689, 691
Мальро А. 151, 367, 536, 537
Мамарчев 388
Мандельштам О. 277, 334, 366
Манн Г. 72, 316
Манн Т. 72, 73, 77, 312, 540—543
фон Маннергейм К. 206
Маннгайм К. 70, 75, 246, 397, 536, 584, 600, 774
Маннесмани 32
Мануїльський Д.З. 261, 378, 429, 431, 432
фон Манштайн Е. 441, 442, 452, 453, 455, 478

Мао Цзедун 279, 294—298, 573, 577, 626—636, 686, 687, 693—708, 711
Мао Юаньсінь 702
Марінетті Ф.Т. 306
Маркес Ґ.Ґ. 734
Марков Г. 619
Маркс Е. 449
Маркс К. 6, 18, 48, 66, 74, 222, 232, 240, 243, 270, 325, 359, 537, 538, 584, 614, 663, 687, 727, 781, 795, 800—810
Марр В. 70
Марр М.Я. 257, 263, 575
Мартинов (Пікер) А.С. 228
Мартов Ю.О. 228, 257
Мартос Б. 214
Маршак С. 618, 623
Маршалл Дж.К. 495, 527, 528
Масарик Т.Г. 193
Масленніков І.І. 478, 483
Маслюков Ю.Д. 834
Матвеєв партпрацівник 381
Матвеєв М., чекіст 393
Матла З. 508
Мах Е. 87, 244
Махмуд II 93
Машеров П.М. 654
Маяковський В.В. 236, 242, 243, 244, 250, 258, 259, 335, 336, 361
Мґеладзе А. 572
Мдівані Б. 274, 384
Мевлан-заде Ріфат 97
Медакович М. 103
Медведєв В.А. 834
Медведєв Р. 378, 835
Медвідь П. 340, 380
Медічі Ґ. 733
Медунов С.Ф. 662, 812
Меєрхольд В. Е. 258, 259, 334, 335
Межлаук В.І. 377
Мейджор Дж. 789
Мелкумов 677
Меллон Е. 398
Мельгунов С.П. 184, 185, 189, 361
Мельник А. 208, 210, 501, 503—506, 511
Мельтюхов М. 394, 451, 454
Мендельсони — 313
Менґер К. 76
Мендель Г. 576
Менжинський В.Р. 333, 337, 338, 341, 345, 347
Мерецков К.А. 428, 458, 462
Мержанов 354
Меркулов В.М. 340, 555, 558, 559
Мессерер А. 575
Метнер М.К. 260
Мехліс Л.З. 380, 428, 461, 468, 483, 558
Мешко О. 672
Мещеряков М.Л. 225, 258
Мжаванадзе В.П. 677
Микитенко І. 333
Микола I 77
Микола II 111, 115, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 134, 138, 143, 144, 155, 156, 189, 255, 517, 594
Микола Миколаєвич, вел князь116, 117, 129, 130, 132, 133, 135, 142, 143, 457
Микола Миколаєвич Старший, вел князь 116, 117
Михайличенко Г. 212
Михайло Олександрович, вел. князь 156, 180, 189
Михайлов М.О. 558
фон Мізес Л. 76, 535
Мікоян А.І. 376—379, 466, 550, 557, 572, 573, 595, 600, 607, 705
Міліца 116
Міллер С. 171, 312
Мілюков П.М. 130, 153, 157
Мілютін В.П. 14, 230
Мільєран А. 173
Мільх 450
Мінковський Г. 804
Мінюк 554
Мінц 392, 567
Мірзоян Л.І. 378
Мітін М.Б. 560
Міхельс Р. 239
Міхновський М. 199, 204, 214
Міхоелс С. 564, 570, 571, 597
Мішле Ж. 670
Міщенко 515
Міяке 415
Млінарж Зд. 817

Могаммад (Мухаммед, Магомет) 739, 745, 746, 749
Могаммед II 95
Могилянський М.М.202, 209
Модель 223, 468
Можаєв Б. 819
Моісеєв Н.Н. 239
Молле Ґі 590
Молотов В.М. 271, 326, 327, 347, 376, 378, 383, 454, 466, 481, 551, 557, 559, 562, 564, 571—574, 595, 598, 607, 610, 643
фон Мольтке молодший, Г. 123, 131, 139, 140
фон Мольтке старший, Г. К.Б. 113, 139
Моммзен Г. 437
Монд А. 402
Монне Ж. 592, 593
Моно Г. 48
Монтесіно В.Л. 730
Моргун Ф. 812
Мордалевич Ю. 210
Моркотун С. 213
Мороз В. 675, 676
Морозов Г. 575
Моррас Ш. 48
Морріс У. 84
Моцарт В.Т.А. 244, 312
Мудрий В. 512
Муклевич Р. 419
Муравйов М.А. 182, 183, 205
Муранов М.К. 14, 230
Мураховський 822
Муссоліні А. 300
Муссоліні Б. 85, 111, 193, 298 – 301, 395, 396, 403, 405, 406, 432, 433, 443, 501, 589, 781
Мустафа Решід-паша 93
Мушкетик Ю. 832
Мюллер А. 86
Мюллер Г. 311
Мюрдаль Ґ. 591
Мякотін В.А. 189

Н

Нагіб 763
Надь І. 596, 599—601, 610
Назим 97
Назим Кемаль 89
Найт Ф. 399
Наполеон 77, 324
Насімі 747, 748
Нассер Г.А. 608, 708, 709, 712, 763—766
Натта 817
Науменко В.П. 202, 207
Не Він 710
Не Жунчжень (Лю Бочен) 297, 706
Не Юаньцзи 700
Небе 323
Невельской 414
Невський В.І. 242, 261, 338
Недєлін М.І. 608, 638
Неджет Е. 166
Неер А. 53, 54, 61
Нежданова А.В. 554
Некрасов В.П. 622, 675
Некрасов М.О. 152
Некрич А.М. 457, 655
Нельсон Л. 313, 314, 797
Ненні П. 300, 316
Неру Дж. 608, 609, 708, 710—712, 715, 718
Неру М. 718
Неруда Я. 71
Нетаньягу Б. 779
Нетер Е. 65, 804
Нехода І. 570
Нирко 515
Нізамі 91, 747
Нікітін С. 616
Нікітін О.В. 550
Ніковський А. 198, 207, 215, 217
Ніколаєв Л. 373, 376
Ніколаєва К.І. 378
Ніконов О. 668
Ніконов В.П. 818, 822, 834
Ніксон Р. 656, 659, 733
Ніцше Ф. 73, 85, 86, 140, 241, 244, 302, 360, 440, 784
Но Г. 70
Новгородцев П.І. 189
Новіков О.О. 549, 550
Ногін В.П. 14, 230
фон Нойрат 442
Нольте Е. 437

Нордман 677
Носке Ґ. 314
Носов І.П. 378
Нуждін 615
Нурі ес-Саїд 765
Нусс Б. 439

О

Обручов 125, 127
Овечкін В. 548, 621, 622
Овчаренко Ф. 668
Огієнко І. (митрополит Іларіон) 213
Огольцов 559, 571, 597
Одріа М. 723
Одуха А.З. 515
Ое К. 413, 681
О'Коннелл Дж. 38, 39
Окуджава 384
Окуджава Б. 616, 617, 819
Олдінгтон Р. 575
Олександр, король Югославії 406
Олександр II 19, 46, 115, 125, 622
Олександр III 115, 116, 120, 125, 126
Олександра Федорівна (Алікс) 115, 116
Олексенко С.А. 515
Олексій Миколайович, наслідник престолу 156
Олексій Олександрович, вел. князь 125, 128
Олійник Б. 832, 840
Олленгауер Е. 788
Ольденбург С.Ф. 202, 257, 262, 263, 265
Ольжич (Кандиба) О. 306, 505
Ольський Я.К. 333, 339, 340
Омелянович-Павленко М. 217, 218
Онацький Є. 298, 501
Оппенгеймер 588
Орахелашвілі М.Д. 378, 379,
Орджонікідзе Г.К. 166, 273, 274, 345, 354, 366, 374—379, 381, 572
Орлов Ю. 615, 657, 677
Орлова Л. 554
Ортенберг Д. 381
Оруелл Дж. 266, 518
Осинський Н. (В.В.Оболенський) 251, 252
Осіпов В. 613, 614, 668
Оскілко В. 210, 217
Оствальд В.Ф. 87
Остер Г. 434
Островський М. 687
Остроумова А.П. 375
Осьмак К. 512
Осьмачка Т. 498
Отмарштайн Ю. 218, 219
Охаб Е. 610
Охрімович В. 508

П

Павеліч А. 174, 406, 492
Павлик М. 198
Павличко Дм. 832
Павличко С. 85
Павлов Д.Г. 424, 455, 469, 549
Павлов, комсомольський працівник 623
Павлов В. 833, 836, 845
Павлуновський І.П. 340, 381
Палієвський П. 668
Паліїв Дм. 502, 503
Паліцин Ф.Ф. 135, 136
Паніна С.В. 178, 179, 180
Панфьоров Ф. 335
Панч П. 570
Панченко О.М. 440
фон Папен Ф. 318, 319, 320, 432
Параджанов С. 674, 675
Парвус (Гельфанд) А.Л. 167
Парето В. 85, 86, 239
Парнелл Ч. 38, 39
Пас Естенсоро В. 730
Пастернак Б. 249, 277, 366, 367, 576, 623
Патолічев М.С. 558
Пауерс 608
Паукер А.568, 588
Паунд Д. 495
Паулюс 419
Пашіч Н. 105
Пашуканіс Є.Б. 365
Пеґі Ш. 48
Пейрутон 410
Пельше А.Я. 654

Пенлеве П. 410
Первомайський Л. 569
Первухін М.Г. 558, 607
Перегійняк І. 507
Перовська С. 46
Перон Е. (Дуарте) 732
Перон М. Е. (Ісабель Мартінес) 732
Перон Х.Д. 731—732
Перрен Ш. 410
Перхорович Ф.І. 428
Петен Ф. 147, 409, 410, 417
Петерс Я.Х. 356
Петлюра С.В. 198, 200, 204, 207 – 219, 512
Петро Миколайович, вел. князь 116
Петрів Вс. 216, 512
Петров І.Є. 428, 476, 483, 483, 549
Петров-Водкін К.С. 261
Петровський Г.І. 378, 379, 389, 391
Петровський М.Н. 569
Петрункевич І.І. 180, 265
Петрушевич Є. 209
Пєрацький Б. 508
Пєстковський 9
Пєшехонов А.В. 189, 265
Пєшков З. 339
Пєшкова К.П. 256, 355
Пин Дехуай 628, 631, 701, 705, 706
Пин Чжень 628, 697—700
Пібун Сонґрам 490
Підгорний М.В. 637, 644, 677
Пій XII (Пачеллі Е.) 404—406, 408, 589
Пікассо П. 244
Пілсудський Ю. 193, 298, 306, 315, 610
Піночет А. 731
Планк М. 72
Платонов С.Ф. 331
Плеханов Г.В. 228, 232, 240, 388
Плющ Л. 672
Побєдоносцев К.П. 115, 126
Поґожельска З. 306
Погребинський М.С. 362
Подвойський М.І. 8, 11, 315, 338
Покровський М.М. 260, 261, 262, 265, 332, 576
Покровський О. 482
Полєвой Б. 618
Полєвой Н.А.16
Полікарпов Д.А. 611
Полікарпов Н.Н. 331
Полозков І.К. 835, 836
Померанц Г. 612, 653
Померанцев Н. 621
Пономарьов Б.М. 625, 818
Попель М.К. 469
Попов Г.М. 558
Попов Г.Х. 821
Попова Л.С. 258
Порадєлов 11, 21
Портал Ч.Ф. 495
Порш М. 200, 209, 213
Поскрьобишев О.М. 330
Поспєлов П.М. 560, 607, 617
Постишев П.П. 376, 378, 381, 392
Поттгоф Г. 171, 312
Потресов О.М. 257
Правдухін В. 186
Пратс К. 733
Прево М. 411
Преображенський Є.О. 230, 325, 428
Примаков В. 182, 292, 314, 382, 390, 391
Примаков Є.М. 836
Принцип Г. 123
Приставкін А. 819
Прімо де Рівера М. 307
Прімо де Рівера Х.А. 307
Прокоп М. 510
Прокопович В. 215, 219
Прокопович С.Н. 262, 263
Прокоф'єв Г.Є. 337
Прокоф'єв О. 620
Прокоф'єв С. 576
Протопопов А.Д. 155, 156
Проханов О. 670, 845
Птуха 378
Пу І 289, 296, 415
Пуанкаре А. 72, 84, 87
Пуанкаре Р. 128, 173, 410
Пуассон С.Д. 72
Пуго Б.К. 836
Пуркаєв М.А. 428
Путна В. 292, 382, 390
Пухов Н.П. 428
Пушкін О.С. 16, 19, 22
Пфеффер 320

П'ятаков Г. Л. 160, 161, 182, 188, 233, 371, 377, 381, 389, 390

Р

Рабле Ф. 783
Равлюк Б. 673
Радек К.Б. 230, 261, 314, 371, 428, 588
Радивиловський А. 221
Радко-Дмитрієв 143
Разумов 378
Разумовський Г. П. 818
Райк Л. 567
Райх З. 334
Раковський С. 388
Раковський Х. 230, 232, 387, 388—390
Ракоші М. 392, 567, 570, 599
Рапава А.Н. 559, 572
Раскольников Ф.Ф. 335
Распутін В. 670, 835
Распутін Г. 117, 155, 156
Рассел Б. 523, 534
Ратенау В. 309
Рафаель 247
Рах'я Е. 10
Рашідов Ш. 621, 678
Ребет Л. 613
Реваї Й. 392, 568
Реденс С.Ф. 188, 340
Редер 368
Редіґер А.Ф. 129, 133, 136
Реза-шах Пехлеві 489
Рейґан Р. 789
Рейнак Ж. 45
Рейно П. 411
Рейснер Л.М. 260
Рейснер М.А. 260, 261
Рейш П. 317, 323
Рем Е. 317, 320, 321
Ремарк Е.М. 302
Ремізов А.М. 194
Рені Ґ. 247
Ренненкампф 143
Рентґен 72
Ренувен П. 168
Рєпін І.Ю. 354
Рєпін О.К. 550
Ржевська Є. 622
Рибаков А. 819
Рибалко П.С. 554
Рибальченко Ф.Т. 549
Ридз-Сміґли Е. 524
Рижков М.І. 813, 818, 822, 834
Риндін К.В. 378
Риков Є.П. 468
Риков О.І. 14, 230, 258, 263, 271, 275, 329, 334, 372, 636
Рильський М. 498, 569, 571
Ричагов П.Б. 428
фон Ріббентроп Й. 324, 448
Рід, Джон 11
Рікер П. 536
Ріман Б. 72
Річицький А. 387
Родзянко М.В. 153
Родіонов М.І. 558, 563
Родс С. 32, 45
Родченко О.М. 259
Рождественський Р. 616, 617
Рожков С.С. 455
Розанов В.В. 236
Розенберґ А. 504
Розенберґи 588, 589
Рокоссовський К.К. 478, 480, 481, 483, 567, 608
Рокфеллерри 72
Роллан Р. 48, 261, 309, 365
Роллан Ф. 34
Романов Г. В. 660, 816, 818
Ромм М.І. 603, 615
Ротшільди 42, 45, 72
Роулс Дж. 535, 536, 789
Рубцов М. 669
Руденко М. 672, 677
Руденко Р. 677
Рудзутак Я.Е. 230, 376, 378
Рузвельт Е. 494
Рузвельт Ф.Д. 111, 298, 398—401, 434, 462, 488, 492—495, 521, 524, 525, 528, 535, 589, 590
Румі Дж. Ад-дін 747
Румянцев І.П. 378
Румянцев О.М. 625
фон Рундштедт Ґ. 319, 419, 450, 452, 468
Рур Р. 421

Русланова Л. 554
Русов М. 199
Рухадзе Н.М. 559, 572
Рухимович М.Л. 381
Рушді С. 783
Рюмін 572, 577, 598
Рютін М.М. 343, 344
Рябишев Д.І. 469
Рябова (Раковська) Є. 388
Рябокляч Б. 674
Рязанов (Гольдендах) 261
Рясний 601

С

Саблін Ю. 181
Сабуров 558, 607
Савінков Б.В. 192, 193, 194, 219, 501
фон Савіньї Ф.К. 76
Савченко 601
Сагдєєв Р.З. 836
Саддам Гусейн 772
Садирін П.Є. 262, 264
Са'ді 747
Саєнко 185
Сазонов С.Д. 134
Сайондзі К. 412
Салаші 403
Самойлов Д. 616
Саліковський О. 198, 215
Сальський В. 217
Самсонов 143
Санов (Смульсон) Л. 571
Сарасваті С.Д. 715
Сарм'єнто Д. 722, 727
Сартр Ж.-П. 539, 541, 726
Сарфаті М. 305
Сатюков П.Ф. 637
ібн Сауд 752
Сахаров А.Д. 531, 598, 602, 615, 636, 657—659, 821, 838, 839,
Сахаров В.В. 127, 129
Сац І.О. 619
Свердлов Я.М. 8, 13, 14, 180, 183, 230, 238, 335, 338
Сверстюк Є. 674
Свєтлов М. 335
Свєчин А.А. 345, 419—420, 422, 424
Світличний І. 674
Сеґура П. 407, 408
фон Сеект Г. 311, 314, 318
Сезанн П. 140, 244, 250
Сейфулліна Л. 687
Семашко М.О. 263
Семичастний В. 637, 644, 652
Семьонов (Тауберг) С.М. 588
Семусенко 210
Сен-Венсен 87
Сенченко І. 570
Серафимович А. 335, 361, 687
Сервантес М. 783
Серебряков Л.П. 231
Серебрянський 597
Серпа Пінту 32
Серпілін Л. 675
Серрано Суньєр Р. 307
Сесіл Р. 38
Сємашко В. 509
Сємашко Е. 509
Сєров І.О. 552, 601
Сєрова В. 575
Синявський А. 653
Сиркін Н. 781
Сирцов С.І. 344
Ситенко О. 675
ас-Сібаї М. 759
Сіверс Р.Ф. 181
Сілвермен Г. 783
Сіллард Л. 531
фон Сіменс В. 45
Сіміч 450
Сімонов К. 547, 548, 575, 617, 621, 748
ібн Сіна 91
Скварчинський С. 307
Скворцов-Степанов І.І. 258, 261
Скиталець (Петров) С.Г. 374
Сковорода Г. 221
Скоропадський П. 202, 205, 206, 213, 388, 504
Скороход А. 617
Скрипник М. 182, 333, 334, 389, 833
Скурлатов В. 667, 669
Славек В. 307
Сланський Р. 568
Слуцький М. 575
Слюньков 834

Смирнов В.А. 620
Смирнов І.М. 231
Смирнов І. (Жига) 329
Смілґа І.Т. 181, 231
Сміт А. 803
Сміт Е. 726
Смолич Ю. 498, 499
Снєсарєв А.Є. 345
Соколов Б. 424, 471
Соколов М.Д. 619
Соколов, слідчий 554
Сокольников Г.Я. 13, 14, 231, 253, 371
Солженіцин О.І. 186, 549, 622—624, 654, 655, 669, 671, 671
Соловйов В. 236
Солодуб П. 389
Соломенцев М.С. 818, 822
Сомоса А. 723
Сорель Ж. 48, 396
Сорокін П.А. 261, 584
Сосюра В. 569, 571
Стависький С.А. 410
Сталін В.Й. 550, 575
Сталін Й.В. 8, 13, 14, 111, 160, 211, 231, 238, 254, 268—275, 293, 294, 321, 324—331, 334—340, 344 —354, 361—365, 369—373, 377—381, 383—387, 390—393, 404, 415, 425—429, 432, 435, 436, 448, 450, 453, 454, 457—462, 465—468, 472—483, 488, 494, 495—497, 516—525, 528—530, 546—565, 568—578, 588, 594, 597, 599, 600, 604, 606, 609, 613, 617, 620, 626, 631, 636, 640, 653, 664, 712, 818
Станіславський К.С. 263, 276
Старицька-Черняхівська Л. 498
Старицький М. 201
Старк Л.М. 10
Стародубцев В. 845
Старух Я. 507
Стасова Є.Д. 231
Стебун І. 570, 571
Стельмах М. 675
Стенлі Г. 32
Степаняк М. 508, 510
Степун Ф. 193, 265
Стерлігов Б.В. 550
Стерлігов О. 670
Стерн Л. 783
Стефаник В. 498
Стефаник С. 498
Стефаник Ю. 498
Стецько Я. 505, 506, 511, 512, :614
Стєклов В.А. 262, 263
Стіннес Г. 310
Столипін П.А. 134, 135, 138
Страда В. 241
Стресснер А. 733
Строката-Караванська Н. 672
Строкач Т.А. 498, 513
Струве П.Б. 153, 227, 388
Стрюк 210
Студинський 498
Стус В. 674, 833
Стучка П.І. 231
Субхі М. 166
Суворов В. (Різун) 445, 446
Суґіяма 288
Суґіяма Ґен 413
Судоплатов П.Д. 329, 373, 383, 471, 565, 596
Суінберн Е. 42
Сукарно А. 492, 710
Сулимов Д.Г. 378
Сун Цзивень 627
Сун Цінлін 280, 627
Сунь Ятсен 278—281, 289—293, 627
Сунь Чуаньфан 293
Сурков О. 617, 620, 621
Суслов М.А. 558, 560, 561, 563, 568, 571, 597, 599, 607, 623, 637, 646, 647 , 649, 652, 659, 677, 812, 813, 814, 832
Суханов (Гіммер) Н. 162, 355
Сухомлінов В.О. 129, 133, 134, 135, 137
Сюарес А. (І.Ф.) 48
Сюй Цзішень 295
Сян Ін 297
Сьодзабуро К. 680, 682, 683

Т

Таганцев В.Н. 263, 264
Таганцев Н.С. 263, 264
Таґор Р. 715

Тай Чженьлінь 698
Талаат-паша 97, 165, 207
ібн Тамійя 752
Тао Чжу 701, 702
Таракі 661
Тарасевич Л.А. 262
Тардьє А. 409, 410
Тарле Є.В. 331
Татлін В.Є. 259
Таунсенд 398
Тауссіґ М. 734, 735
Твардовський О.Т. 615, 617, 618—621, 653, 654
Теллер Е. 531
Теліга О. 506
Тельман Е. 315, 316, 429
Тендряков В. 622
Тенніс Ф. 70, 76
Терентьєв 554
Тетчер М. 789, 790
Тєлєгін К.Ф. 554
Тимашук Л. 563, 598
Тимофєєв-Ресовський 334, 576, 598
Тимошенко С.К. 425, 427, 428, 453, 454, 457—461, 465, 466, 468, 478
Тимошенко С.П. 388
Тихий О. 672
Тихон, патріарх 262, 267
Тихонов А.Н. 257, 355
Тихонов Н.А. 818
Тичина П. 498
Тізяков О. 845
Тіммерман Х. 734
фон Тірпіц А. 120, 122, 123
Тісо Й. 492, 504
Тісса І. 124
Тіссен 310, 317, 323
Тіто Й. 566, 567, 570, 577, 708, 709
Тодзіо Г. 412, 490, 491
Тойнбі А. 16, 18
Толбухін Ф.І. 428, 483
Толлер Е. 315, 316
Толпиго К. 675
Толстой Л.М. 26, 263, 356, 360
Толстая О.Л. 263
Тольятті П. 431
Томашівський С. 198
Томський М.П. 231, 271,
Тонков В.Н 262
Торез М. 431.
Торндайк 604
Тосканіні А. 298
Трапезніков С.П. 645
фон Тресков 452
Трифонов Є. 182
Тріандафіллов В.К. 422, 423, 424
Тріліссер М.А. 339
Троєпольський Г. 622
Троїцький 347
Троцький Л.Д. 7,8,10,11, 13, 66, 69, 158, 160, 167,183, 188, 213, 222—228, 231, 241, 253, 258, 259, 261, 267, 268, 271, 274, 277,293, 294, 337, 343, 344, 364, 367, 376, 381, 382, 387, 389, 390, 404, 424, 426, 429, 465, 517, 588, 621, 726, 727
Трумен Г. 495, 525, 587, 590, 762
Трухільйо Л. 723
Трушин 181
Туган-Барановський М. 254, 388, 808
Тунчжі 285
Тупіков В.І. 472
Туркель І.Л. 550
Тухачевський М.Н. 183, 314, 324, 344—348, 381—384, 390, 419, 421—427, 598
Тюленєв І.В. 428, 470
Тютчев Ф.І. 16, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 670, 671
Тютюнник Ю. 210, 211, 215, 217, 218, 219

У

У Ну 710
У Пейфу 291, 294
У Хань 699
Уборевич (Уборявічюс) Є.П. 382, 419, 427
Угланов Н.А. 380
Уеллс Г. 243, 365
Українка Леся 198, 498
Ульріх В.В. 368, 370, 598
Ульянов О.І. 224, 265
Ульянов М. 836
Ульянова М.І. 378

Ульянова-Єлізарова А.І. 256
Уншліхт Й.С. 264, 266, 339, 340, 346
Урицький М.С. 13, 183
Успенський О.І. 598
Устінов Д.Ф. 559, 646, 647, 652, 654, 660, 812, 814
Утьосов Л. 554

Ф

Фадєєв О. 335, 568, 687
Фадєєви — 134
Фалалєєв Ф.Я. 550
Фальк Р.Р. 576
Фалькенгайн Е. 452
Фаріначчі 305
Фаркаш М. 392, 567
Фаркаш де Кішбарнак Ф. 614
Федерцоні 305
Федін К. 619, 687
Федоренко Н.П. 651
Федоренко М.Т. 573
Федоренко Я.М. 428
Федоров М. 236
Федоров 515
Федорчук В.В. 677
Федосєєв П.Н. 560, 561
Федотов Г. 624
Федько І.Ф. 383
ді Феліче Р. 299
Фельдбін (Орлов, Нікольський) 337, 380, 392
Ферід-паша 165, 166
Фермі Е. 531
Ферсман О.Є. 263
Фин Юйсян 291, 292, 294, 297, 390
Фігнер В. 235, 2*63, 264
Філонов П.М. 576
Філофей 20
Фірін С.Г. 363
Фіхте Й.Ґ. 803
Фішер Дж. 121, 131
Флаксерман Ю.М. 329
Фланден П. 395
Флейшман Л. 366
Флоренський П.А. 236, 249, 331
Флорін В. 429
Фоєрбах Л. 803
Фойхтванґер Л. 65
Фомін Ф.Т. 341, 380
Фоміних А.Я. 469
Форд Дж. 641, 657, 793
Фош Ф. 141, 147, 417
Франк С.Л. 83, 265
Франко І. 198, 498, 513
Франко П. 498
Франко Т. 498
Франко і Баамонде Ф. 307, 406—409, 589—590, 594
Франс А. 48, 365
Франц-Йозеф, імператор Австро-Угорщини 99, 123
Франц-Фердинанд, ерцгерцог 71, 109, 123
Франше д'Еспре Л. 417
Фреґе Ґ. 532, 533
Френель О. 72
Френкель Н.А. 364
Фрідмен М. 399, 535
Фріновський М.П. 341
фон Фріч 323, 324
Фріче В.М. 261
Фройд З. 65
Фролов І.Т. 560
Фромм Е. 299, 437, 439, 544, 545, 581
Фрунзе М.В. 188, 275, 345, 382, 422
Фуко М. 518, 734, 735
Фукуяма Ф. 784, 795
Фуллер Дж.Ф.С. 416, 423, 424
Фур'є Ж.Б.Ж. 72
Фур'є Ф.Б.Ш. 17
Фурманов Д. 687
Фухіморі А. 730

Х

Хадженестіс 166
Хазбулатов Р. 840
ібн Халдун 91
Халепський А.І. 383
Харламов 637
Хатаєвич М.М. 328, 329, 378, 381, 392
Хвиля А.А. 387
Хвильовий М. 186, 333, 391, 499, 833
Хе Лун 701
Хе Цзичжень 297

Хейфец М. 588
Хитров 653
Хлєбников В. 249
Хмельницький Р.Я. 550, 573
Ходасевич В.Ф. 355, 575
Хозін М.С. 428
Хондзьо С. 415
Хоткевич Г. 212
Хрульов А.В. 550
Хрущов Л.М. 595
Хрущов М.С. 13, 341, 369, 373, 378, 379, 393, 465, 478, 479, 514, 531, 556, 557, 568—570, 594—610, 613, 615, 617, 619, 622, 623, 631, 636, 637, 641, 644, 653, 662, 664, 665, 787
Хрущов С.М. 603
Хрущова (Аджубей) Р. 603
Хрущова Ю.Л. 595
Хуа Ґофен 702, 707
Хуан Кечен 631
Худяков С.О. (Ханферянц) 549, 550

Ц

Цайцлер К. 478, 479
Цао Кунь 291
Цвайґ А. 65, 316
Цвайґ С. 65, 365
Цвєтаєв В.Д. 428
Цвігун 661
Целіковська Л. 575
Церетелі І.Г. 178
Цзисі 285 – 289
Цзян Шецзи 627
Цзян Цін 698, 699, 702, 704, 705, 708, 709
Цінєв 661
Цінь Шіхуанді 629, 630 , 707
Цуканов Г.Е. 645

Ч

Чавчавадзе І. 352
Чазов Є.І. 637, 640
Чайковський Н.В. 189
Чаковський О. 619, 620
Чан Кайші (Цзян Чжунчен) 279, 291, 292—294, 296, 297, 415, 416, 529, 626, 627
Чандра Бос С.. 491, 710
Чано (Чіано) Ґ. 306
Чаплін Ч. 444
Чарквіані К. 572
Чаушеску Н. 640, 843
Чаянов О.В. 336
Че (Ґевара) Е. 726—730, 736
Чебриков В. М. 677, 813, 818, 819
Чейні Р. 844
Чемберлен Дж. 38
Чемберлен Н. 111, 402, 435
Чемберлен О. 403
Чень Бода 700
Чень Ґофу 627
Чень Дусю 292—295
Чень Ліфу 627
Чень Цзюмін 291
Чень Юнь 628
Червенков В. 567
Черевиченко Я.Т. 470
Черненко К.У. 660, 813, 816, 817
Чернов В.М. 178, 257, 546
Черняєв А.С. 625, 814, 827, 828
Черчілль Р. — 38
Черчілль У. 111, 131, 193, 326, 403, 404, 434, 454, 488, 493, 494—497, 524, 526, 589, 590
Чесноков Д.І. 560
Четвериков С.С. 576
Четуод Ф. 407
Чехов А.П. 356, 684
Чехов М. 334
Чжан Веньтянь (Ло Фу) 296, 297, 298, 628, 631, 633, 701
Чжан Цзолін 292, 294
Чжан Цзимін 294
Чжан Чуньцяо 702
Чжоу Еньлай 292, 295, 296, 297, 628, 699, 702, 706—707
Чжу Де 295, 628
Чикаленко Є 201
Чичерін Г.В. 261
Чівіліхін В. 669
Чікін Б. 819, 834
Чімабуе 246
Чінгіз-хан 273, 465, 516
Чоботарів М. 210
Чорновіл В. 673

Чубар В.Я. 378, 391
Чудновський 11, 12
Чудов М.С. 378
Чуєв Ф. 669
Чуйков В.І. 645
Чуковський К. 257
Чурбанов Ю. 661

Ш

Шадлі бен Джедід 760, 761
Шайдеман Ф. 159, 163,
дю Шайо 35
Шаляпін Ф. 260
Шамай 63
Шаміль 747
Шамір І. 779
Шанін А.М. 362
Шануан 34
Шаповал М. 199, 200, 201, 207, 208, 212, 219
Шапошников Б.М. 345, 346, 347, 422, 456, 457, 462, 463, 472, 474
Шарія П.А. 572
Шарон А. 772
Шаталін М.М. 558
Шаумян С. 14
Шафаревич І. 614, 624
Шахназаров Г.Х. 625, 648
Шаховський Д.І. 189
Шахт Я. 317, 323
Шахурін А.І. 550
Шахурін В. 550
Шверма Я. 568
Швермова М. 568
Шверник М.М. 378, 557
Швець Ф. 209
Шеболдаєв Б.П. 378
Шеварднадзе Е.А. 677, 813, 818, 834
Шевченко Т.Г. 17, 214, 513
Шеель В. 788
Шейдеман С.М. 422
Шеко 187
Шекспір У. 36, 39, 684, 783, 810
Шелест П.Ю. 654, 677
Шелєпін О.М. 613, 637, 643, 644, 645, 653
Шелленберг В. 382
фон Шеллінг Ф.В.Й. 17
Шемет С. 214
фон Шемуа Б. 71
Шепілов Д.Т. 560, 563
Шептицький А. 506, 510
Шерідан Р.Б. 39
Шиманов Г. 668
Шингарьов О.І. 178
Ширін 368
Шишлін Н.В. 625
Шіллер Ф. 17, 81, 82, 538
Шінасі І. 89
Шкірятов М.Ф. 369, 378, 571
Шкловський В.Б. 261
Шлемкевич М. 503
фон Шліффен А. 118, 119, 139, 142, 451
Шляєрмахер Ф. 83, 542
фон Шляйхер 318, 319
Шляпников О.Г. 263
Шмідт Г. 788
фон Шмоллер Ґ. 76
Шмундт 452
Шолем Г. 62
Шолохов М. 335, 354, 354, 687
Шонія 572
Шопенгауер А. 85, 440
Шостакович Д. 576
Шоу Б. 39, 298, 365
Шпеер А. 321
Шпенглер О. 244
Шпітгоф А. 76
Штайнер Р. 87, 244
Штайнзальц А. 60
Штеменко С.М. 428, 481, 482, 553
Штеренберг Д.П. 259
Штрассер Ґ.320, 321
Штрассер О. 320
Штраусс Ф.Й. 788
Штреземан Ґ. 310, 402, 403
Шубриков 378
Шульгини 201
Шуман Р. 593
Шумахер К. 592, 593
Шумський О. 387, 391, 393, 499, 569
Шухевич Р. 505—510, 512, 513

Щ

Щаденко Ю.П. 422
Щербаков О.С. 473, 559
Щербицький В.В. 677, 816, 832, 833
Щоголєв П.Є. 194
Щолоков М.О. 661, 812

Ю

Юань Шікай 279, 286—291
Юдін П.Ф. 560
Юмашев А.Б. 550
Юон К.Ф. 259
Юшкевич В.А. 428

Я

фон Яґов Ґ. 123
Ягода Г.Г. 326, 333, 335, 338—339, 342, 345, 362, 363, 364
Язов Д.Т. 836
Яків Стюарт 37
Якір Й.Е. 382—383, 390, 392, 427, 457
Якобсон Р. 334
Яковлєв В.М. 551
Яковлєв Є. 821, 829
Яковлєв М.М. 669
Яковлєв О.М. 373, 668, 813, 819, 820, 834, 835, 837, 844
Яковлєв Я.А. 326, 328
Якубов 596
Якубович 337
Ян Ф.Л. 69
Ян III Собєскій 98
Ян Сішань 294
Ян Шанкунь 700
Янаєв Г. І. 840
Янгель М.К. 608
Яновський Ю. 498, 499, 570
Яо Веньюань 699, 700, 702
Яр-Кравченко 354
Ярославський Є. 261, 330
Ясперс К. 76, 542
Ященко Л. 674

Зміст

Замість вступу 3

Розділ 1. Перша криза західної цивілізації — світова війна 5
Привид комунізму прийшов 6
Велика Жовтнева соціалістична революція 7
Російська ідея 15
Перша світова війна 26
Політика як продовження війни іншими засобами 33
Ірландія — загроза «нації-державі» 35
Справа Дрейфуса 43
Євреї 49
Німецька проблема 66
Війна і соціалісти 66
Німецький націонал-радикалізм 69
«Німецька духовність»: консерватори і ліберали 72
Фаустівський дух 77
Модерн: виклик особистості 84
Балкани — цивілізаційний розлам 88
Молодотурецька протофашистська держава 88
Між Стамбулом і Віднем 98
Війна перед війною 106
Дещо про семантику історичних дій 106
Монархи і політичні групи, або реальні цілі реальних людей 110
Війна як реальна можливість. Наміри великих держав 118
Дві стратегії Росії: континентальна і морська 124
Реальність війни 139
Та війна, якої ніхто не хотів 139
Криза патріотизму 147
Кінець війни 155
Російська революція як епізод світової війни 155

Росія міняє орієнтири 160
Перша криза XX століття: підсумки 168

Розділ 2. Друга криза західної цивілізації — комунізм і фашизм 176
«Диктатура пролетаріату» в Росії 177
Терористична диктатура 177
Російська державна традиція і диктатура «білих» 188
Україна: незалежність здобута і втрачена 195
Ленін і Троцький 222
«Старик» і молодь 229
«Модернізм» — відродження чи присмерк Європи? 244
Спадщина Леніна, або «докорінна зміна
точки зору на соціалізм» 251
Спадщина Леніна: курс на нещадну диктатуру пролетаріату 256
Спадщина Леніна: скільки партій в одній партії? 268
Крах нової стратегії «світової революції» 278
Що насправді відбувалося в Китаї 278
Від «повстання боксерів» до «народної демократії» 289
Фашизм 298
Трагедія німецької демократії 308
Термідор 324
«Пролетарський епізод» — перша опричнина 324
За кулісами ГПУ 337
Конфлікт із армією? 344
Сталін 348
«Ліберальний поворот». Горький і Сталін 354
Переворот — друга опричнина 367
Приховані цілі Сталіна 373
Українські комуністичні політики і Сталінський переворот 386
Війна 394
Захід ліберальний та консервативний 394
Японія в світовій катастрофі 411
До якої війни готувався світ 416
Вибір стратегічних рішень 428
Німеччина проти світу 437
22 червня 1941 року — попереджуючий удар? 445
Воєнні уроки поразок 460
Наслідки перемог — як воєнні, так і воєнно-політичні 476
Радянський тоталітаризм в політичній системі
«Великої коаліції» 488
Україна по обидві сторони фронту 497
Друга криза XX століття: підсумки 516

Розділ 3. Третя криза західної цивілізації — холодна війна 523
Радянський тоталітаризм — головний ворог демократії 524
«Холодна війна» 524
Метафізика часу 531

Класична система тоталітарного контролю і її перші тріщини 545
Наближення комуністичного режиму до нацистської моделі 564
Так що ж таке тоталітарний режим 578
Антикомунізм як ідеологія і політика:
підсумки першого десятиліття 585
Розклад радянського тоталітаризму 594
Диктатура Хрущова 594
Розвиток некомуністичної свідомості в СРСР 609
Маоїстська альтернатива російському комунізму 626
Політична природа епохи Брежнєва — Андропова 636
Національне питання в країні «розвинутого
соціалізму». Росія і Україна 662
Похід «світового села» 679
Японія міняє культурні стандарти 679
Марксизм по-китайськи чи Китай по-марксистськи? 686
«Культурна революція» 696
«Неприєднані країни» та Індія 708
Латиноамериканський революційний варіант 721
«Світ ісламу» і Захід: цивілізаційний розлам? 736
Арабський світ: національні, релігійні і соціальні орієнтації 750
Євреї: в Ізраїлі і поза Ізраїлем 775
Постмодерн: метафізика і політика 783
Привиди Маркса 800
«Перестройка» 811
Горбачов та інші 811
«Перебудова» і «прискорення» 817
Просто «перебудова«, без «прискорення» 822
Перебудова над прірвою 830
Замість епілогу 847
Іменний покажчик 860

Громадсько-політичне видання

ПОПОВИЧ Мирослав Володимирович

ЧЕРВОНЕ СТОЛІТТЯ

Редактор
Н.І. Гриценко
Коректори
С.П. Баранди ч, І.В. Кванкевич, М.В. Ролько
Художник обкладинки
Г. Маслов

Комп'ютерна верстка і дизайн
О.М. Колосюк

Відповідальність за орфографію, насамперед при передачі українською мовою іноземних власних імен і назв, повністю лежить на авторі

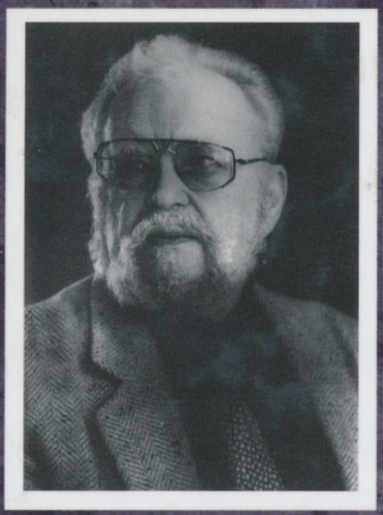
В оформленні книги використані ілюстрації з власного архіву автора, архіву Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, а також фотоматеріали провідних інформагентств світу, яким автор засвідчує свою повагу та висловлює глибоку вдячність.

Підписано до друку 20.09.04. Формат 70 х 100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура OfficinaSans. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 55,0. Зам. № 130.

Видавець
«Видавництво «АртЕк»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК, № 157 від 23.08.2000 р.
01133, Київ, вул. І. Кудрі, 38 Б.
Тел. (044) 295-29-32, тел./факс (044) 295-71-18.

Кольороподіл, виготовлення фотоформ
Дизайн-центр «СОВА»
01023, Київ, вул. І. Кудрі, 38 Б. Тел. (044) 295-81-83.

Друк
Друкарня видавництва «АртЕк»
01013, Київ, вул. Деревообробна, 5.

Попович Мирослав Володимирович – український філософ, доктор філософських наук, професор, академік Національної Академії наук України.

Автор багатьох книг, статей, наукових доповідей на теми логіки і філософії науки, теорії і історії культури.

Книга "Нарис історії культури України" (К.: АртЕк, 1999) відзначена Національною премією ім. Т.Г. Шевченка.

Громадський діяч, активно бере участь у обговоренні в засобах масової інформації гострих проблем суспільно-політичного життя.

Директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.